Radoslav Katičić

LITTERARUM STUDIA

Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja

Matica hrvatska
Zagreb 1998

Quis enim ambigit Slavinorum regna in primitie apostolicae et universalis ecclesiae esse connumerata, cum a cunabulis escam praedicationis apostolicae ecclesiae perceperunt cum lacte carnis, sicut Saxones novo tempore a nostro antecessore piae memoriae Gregorio papa, doctrinam pariter et litterarum studia, in ea videlicet lingua in qua illorum mater, apostolica ecclesia, infulata manebat?

»Tko naime dvoji da su vladavine Slavena pribrojene prvinama apostolske i sveopće crkve kad su od svoje kolijevke primili hranu propovijedi apostolske crkve s majčinim mlijekom, kao Sasi u novom vremenu od našega prethodnika pape Grgura blažene uspomene, nauku jednako kao i književnu naobrazbu, na onom dakako jeziku na kojem je njihova majka, apostolska crkva, ostajala okićena kao svećeničkim povezom?«

Papa Ivan X.
Tomislavu, kralju Hrvata,
i Mihovilu, knezu Humljana

PREDGOVOR

Već je tomu više od dvadeset godina kako mi se pri bavljenju poviješću hrvatske književnosti i književnoga jezika, osobito njezinim starijim razdobljima, pokazalo koliko je presudno važno za razumijevanje njezine cjeline da joj se odredi ishodište u svoj njegovoj višeslojnosti. No teškoće koje tomu stoje na putu nipošto nisu male. Među njima nije na posljednjem mjestu nedostatak vrela koja bi suvislo i širim zahvatom osvjetljivala pojedina područja toga predmeta. Sintetski se prikaz tako katkada jedva imao na što osloniti. Na cjelovitoj se slici moglo raditi samo kao na mozaiku. K tomu je dolazilo i to što su gledišta koja je trebalo uzimati u obzir raznolika i zapletena. Bilo je potrebno uz rano srednjovjekovlje obuhvatiti i antiku, osobito kasnu, jer samo se tako moglo najbolje postavljati temeljno pitanje o čuvanju i lomljenju kontinuiteta i, bar koliko dopuštaju snage, odgovarati na nj.

Ništa manje nije otežavalo ostvarivanje toga nauma i to što takvi studiji, ako žele primjereno obrađivati svoj predmet, ne mogu ostati u okviru samo jedne discipline. Na prvom bi mjestu za to, dakako, dolazila u obzir slavenska filologija. No tu je potrebna filologija u najizvornijem i univerzalnom smislu, koja ne isključuje niti povijest niti arheologiju, koliko su potrebne za valjano tumačenje tekstova, a pri objašnjavanju svojih vrela uvijek crpi iz svega obilja kulturne povijesti. Materijal se najvećim dijelom sastoji od *fragmenta et testimonia* — »ulomaka i svjedočanstava«, kako to zovu klasični filolozi. Pored makar i samo tako očuvanih tekstova valja paziti i na one kojih se postojanje može pretpostaviti samo na temelju zaključivanja prema neizravnim podatcima. Tako se ta, u prvom redu slavistička, tema ne može obrađivati samo s onoga gledišta i onim metodama koje je do sada iznašla i razradila slavistika. Bez poznavanja i nekog snalaženja u problematici starinoznanstva, latinske medievistike i bizantologije takav se zadatak nikako nije mogao svladati, a ne mogu se posve ispustiti iz vida niti arheologija i povijest umjetnosti. A prije svega je prijeko bio potreban pristup opsežnoj i raznolikoj literaturi, široko raspršenoj po raznim publikacijama. Da nije tih teškoća, bio bi taj predmet vjerojatno već odavna mjerodavno obrađen i valjano prikazan.

Kako bi se sve to bar nekako obuhvatilo kao cjelina, stavilo u optjecaj u stručnoj javnosti i poravnali putovi zainteresiranim istraživačima, što nije važno samo za kroatistiku, treba nešto kao priručnik u kojem je skupljeno sve što je tu znatno. Sve razgovjetnije mi se upravo to postavljalo kao zadatak. Neke od pretpostavaka za to ponio sam sa svojeg razvojnog puta u filologiji. A kada sam 1977. postavljen za profesora na bečkoj slavistici, stvorene su bile i izvanjske mogućnosti. Odlučio sam ostvariti taj naum.

Pisati sam počeo oko Svih svetih 1983. Za dovršenje toga posla trebao sam, uz mnoge, koji put i duge, prekide oko četrnaest godina. Nikada se sav nisam mogao posvetiti samo toj zadaći. A kada je rukopis u kasnu jesen 1991. bio obuhvatio sav predmet, bile su i dalje potrebne mnoge dopune i dotjerivanja. Tehnički radovi na izrađivanju bibliografije, korektura i pripreme za tisak zahtijevali su mnogo vremena. No onda je trebalo podvući crtu. Njemački izvornik ove knjige trebalo je podastrijeti čitateljima. Kako vrijeme prolazi, opasno se gomilaju potrebne nadopune. Knjiga mora ostati u vremenskom horizontu svojega nastanka jer će je, ako predugo bude ležala u ladici, valjati pisati nanovo. I tu se pokazuje kako bi lako ono što se zamišlja kao bolje postalo neprijateljem onoga što je, kakvo je da je, ipak upotrebljivo.

Izvornu verziju pisao sam njemački. Namijenio sam je Austrijskoj akademiji, kojoj sam kao član dužan dati nešto od plodova svojega rada, a u vrijeme kada sam se dao na posao, mene je glasnogovornik kulturne politike, tada vladajuće, u svakoj prilici javno napadao. Nisam mogao pristati na to da pošto završim taj posao od njega i njegovih gazda zavisi hoće li moj rukopis smjeti ugledati svjetlo dana. A trebalo je predmet te knjige iznijeti i pred međunarodnu znanstvenu javnost, učiniti ga nezaobilaznim, kakav on po svojoj naravi i jest. Mogao sam očekivati da će mi Austrijska akademija znanosti kao svojemu članu spremno objaviti i takav opsežan rukopis. Naravno, od samoga početka pomišljao sam i na hrvatsku verziju. Neobično mi je drago što je upravo Matica hrvatska pokazala zanimanje i pripravnost da u svojoj nakladi izda tu knjigu. Ona, i opet po naravi svojega predmeta, doista i pripada upravo njoj. Zahvalan sam za to. A posebnu sam hvalu dužan kolegici, gospođi Jeleni Hekman, za interes, spremnost i razumijevanje koje je pokazala za objavljivanje hrvatske verzije toga djela. Upravo njezinu poticaju dugujem to što je hrvatski prijevod, zapravo moja hrvatska obradba, sada već zgotovljen. Tako će se ova knjiga, koja govori o duhovnim korijenima, naći u rukama hrvatskih čitatelja, a upravo njima ima mnogo toga reći. Svoju zahvalnost izričem i Luki Gusiću, grafičkomu uredniku ovoga izdanja, i Marku Tadiću, koji je znalački i predano priredio elektronski slog.

Po jednome se ovaj priručnik može učiniti malo neobičnim. U njem se od riječi do riječi donose mnogi predmetni tekstovi, pa tako postaje i čitankom. Uvjeren sam, međutim, da će mi s obzirom na to da su ti tekstovi objavljeni na raznim mjestima, često i teže pristupačnim, čitatelj biti za to zahvalan. Da taj materijal nije uvršten u knjigu, razlaganje bi u njoj ostalo uglavnom apstraktno, a čitatelj bi samo mučno mogao nalaziti ilustracije uza nj.

Nije potrebno posebno isticati da takvo djelo, osobito pri prvom zaletu, mora ostati i nepotpuno i manjkavo. Pisac je toga potpuno svjestan i može samo, pozivajući se na svoje usrdno nastojanje i na ograničenost svojih sposobnosti i snaga, moliti čitatelje za razumijevanje i blagohotan sud. Mnogo je toga ovdje valjalo obuhvatiti, pa će uži stručnjaci za pojedina područja sigurno nalaziti čemu da prigovore. No bilo je nužno skupiti sve jedno do drugoga, inače se nikako ne bi mogla dobiti cjelovita slika. A stvarna kritika, usmjerena na predmet, najviše će pomoći da se uklone manjkavosti i da istraživanje uznapreduje od stanja spoznaje kakvo je ovdje prikazano. Za takvu kritiku pisac već unaprijed zahvaljuje.

U studenome 1997.

Radoslav Katičić

UVOD

Predmet ove knjige, kako ga opisuje naslov, zahtijeva u dva pogleda pobliže određenje i dodatna objašnjenja. Valja, pristupajući predmetu, reći nekoliko riječi o tome na što se tu misli kada se govori o književnosti i kako da se razumije kada se ona opisuje kao hrvatska.

Književnost kojom ćemo se ovdje baviti odgovara samo malim dijelom predodžbama što ih naše vrijeme povezuje s tim pojmom. Njima se, doduše, kadikad jako približuje usmena legendarna predaja, pisane legende i apokrifi te hagiografske predaje. Ali, kada se gleda cjelina, ipak u njoj prevladavaju liturgijski tekstovi preuzeti prema crkvenim propisima, službeno dopisivanje koje se odnosi na stvarne predmete, pravni i povijesni zapisi, reprezentativni natpisi i ona pismenost koja je u životu biskupskih sjedišta, samostana i vladarskih dvorova bila neophodna.

Sve je to prilično daleko od onoga što mi danas obično razumijemo kada se spomene književnost, ali je ipak literatura u ponešto drukčijem, i to prvotnijem smislu, što nam je poznat iz antičkoga školstva. To su sve spomenici koji svjedoče o školovanoj pismenosti i o naobrazbi koja je za to potrebna, dakle u jednu riječ *litterae*, pa su to i onda kad nam daju malo povoda da govorimo o književnim kvalitetama.

Ta rana književnost na prvom je mjestu kultura pismenosti, tekstovne predaje, oblikovanja tekstova, pa je i ona urezala bitne crte u duhovno lice svojega vremena te postala podlogom za sav kasniji razvoj njegovane pismenosti, pa i književnosti kako je danas shvaćamo. Zato se uobičajilo u književnoj povijesti da se prikazujući početke, njezin predmet određuje vrlo široko i tako više bavi pismenošću i naobrazbom nego pravim književnim vrijednostima.

Stoga se ovdje obrađuje predmet kojim se svaka povijest hrvatske književnosti mora baviti u svojem prvom poglavlju. No važnost tih početaka nadilazi ono čime zaokupljaju povijest književnosti. Oni određuju fizionomiju svojega kulturnog prostora i postaju ishodištem razvoju vlastita tipa duhovnosti. Radi se tu o važnom začetku pri postajanju naroda, njegovoj duhovnoj etnogenezi, da se i tu upotrijebi riječ koja se

danas tako lako nađe u mnogim ustima. Istraživanje pak toga začetka rasvjetljuje dublje slojeve bića, vlastitosti i životnoga stava toga naroda.

Time pak što se sadržaj pojma književnosti ovdje pomiče u smislu kakav je upravo naznačen, dobiva se dodirište koje omogućuje da se uspostavi sadržajna veza između ranoga hrvatskog srednjovjekovlja i kasne rimske starine. Kontinuitet i diskontinuitet europske kulture, njezino propadanje i njezino obnavljanje najizrazitije se pokazuje u kulturi pisane tekstovne predaje i tekstovnoga oblikovanja i upravo tu se najbolje provjerava. Baš po toj predaji povezanost sve naobrazbe postaje uhvatljiva u svojoj osnovici, pa se može najpouzdanije utvrđivati i pratiti sve do u pojedinosti. Tu su već zacrtani i kasniji odnosi i mnoga mlađa prepletanja, pa bavljenje tim početcima nije zanimljivo samo starinarima.

Tek kada se tako shvati, pojam književnosti dobiva svoju zbiljsku povijesnu dinamičnost. Razotkrivaju se duboke veze između elementarne nastave, upravo svladavanja abecede, s najvišim i najprobranijim proizvodima umjetnosti riječi i utvrđuju skretišta prema kasnijim odnosima, utjecajima i sklonostima. Ocrtava se tako polje silnica što određuju kulturne afinitete u kojem se iznenađujućom jasnoćom najavljuje štošta od onoga o čem izvješćuje kulturna povijest kasnijih vremena. Na toj se podlozi onda prava kulturnopovijesna pitanja mogu postavljati doista plodno.

Time bi bilo donekle objašnjeno to u kojem se smislu u ovoj knjizi govori o književnosti. A barem će se još naznačiti na što se misli kad se ta književnost označuje kao hrvatska. Jednim je svojim dijelom ona hrvatska u najužem smislu riječi. To je književnost ondašnje hrvatske države. Obuhvaća njezinu legendarnu predaju, pismenost njezinih samostana i njezina vladarskoga dvora. Pri tome činjenica da je veći i važniji dio njezinih tekstova pisan latinski, drugi jedan znatan dio crkvenoslavenski, a pismena poraba narodnoga hrvatskog jezika pri tome imala samo malu i podređenu ulogu, ne može biti razlogom da se ospori hrvatska pripadnost te književnosti. Oznaka hrvatska ne odnosi se u prvom redu na jezik njezine tekstovne predaje, nego na narod u kojem i za potrebe kojega su se tekstovi preuzimali ili oblikovali te onda predavali od naraštaja naraštaju. Latinski i crkvenoslavenski bili su od najstarije starine važni književni jezici Hrvata.

Na istočnoj jadranskoj obali rani je srednji vijek obilježen vrlo izrazitom hrvatsko-dalmatinskom oprekom. Tek u drugoj polovici razdoblja kojim se ovdje bavimo stvorene su pretpostavke za prevladavanje te suprotnosti i za stvaranje jedinstvenoga kulturnog prostora. A njegova je izgradnja krenula punim zamasima još kasnije, na prijelazu iz ranoga u razvijeni srednji vijek.

Za razliku od zemlje Hrvata, koja je, pošto su je oni zauzeli, bila ustrojena kao sklavinija, carski je ostatak negdašnje provincije Dalmacije u svojim gradovima na dalekom rubu Bizantskoga carstva zadržao neki oskudni kontinuitet rimskoga života i rimskih ustanova. I etnički je starosjedilačko romanstvo tamo ostalo živo i udaralo svoj pečat svijesti građanâ još i onda kad je već rano nastala simbioza sa slavenskim elementom i počela mijenjati etničku supstanciju gradskih općina sve do u više slojeve njihova stanovništva. Ta se Dalmacija u vremenu o kojem se ovdje govori nikako ne može označiti kao hrvatska u ondašnjem smislu toga naziva jer je pokazivala vlastitu kulturnu fizionomiju i emocionalni naboj za koji se mora pretpostavljati da je bio oštro suprotstavljen hrvatskomu. Neće vjerojatno ići predaleko ako se zamišlja da su građani dalmatinskih gradskih općina doživljavali blisko susjedstvo s hrvatskom vlasti kao tešku nevolju i Božju kaznu. A ipak su im veze s hrvatskim zaleđem carskih dalmatinskih gradova bile tako nužne i neophodne da je to isprepletanje prodrlo u sve pore dalmatinskoga društvenog organizma. Time se pak ta suprotnost, vidljiva svakomu na prvi pogled, već tada počela u dubljem i skrovitijem sloju pretvarati u jedinstvo. A upravo je to jedinstvo bitno i mjerodavno odredilo dalji razvoj, iako se prvobitna osjećajna suprotnost između primorskih gradova i njihova zaleđa i dalje u ponečem osjeća sve do u najnovije doba.

Ako se dakle carska Dalmacija i zemlja hrvatske vlasti, i kada je riječ o ranome srednjem vijeku, ovdje uzimaju kao cjelina, čini se to ponajviše s pogledom uprtim u budući razvoj, a ta se cjelina, ponešto anakronistički, označuje hrvatskim imenom stoga što duhovna vlastitost hrvatskoga naroda kao povijesne pojave nije utemeljena samo u prvotnoj Hrvatskoj, nego, u ništa manjoj mjeri, i u dalmatinskim gradovima. Tek time što se pojam hrvatskoga srednjovjekovlja proteže i na njih dobiva se suvisao predmet kulturnopovijesnog istraživanja u kojem se mogu razotkrivati bitne povezanosti i objašnjavati razvoj. A baš kada se promatraju s toga gledišta, ranosrednjovjekovna Dalmacija i ranosrednjovjekovna Hrvatska tvore cjelinu koju mi danas opravdano možemo nazivati hrvatskom.

Takvim se pogledom na predmet ovoga sintetičkog prikaza napuštaju uhodane predodžbe o narodu i nacionalnoj kulturi. Po njima je narod u prvom redu romanski ili slavenski. Pri tom se polazi od nespojivosti takvih odredaba kao od aksioma. Ovdje se pak romanska baština uzima kao bitna sastavnica pri izrastanju slavenskoga naroda. Ispravnost takva shvaćanja i opet se osobito jasno očituje upravo u tekstovnoj predaji. Tekstove, naime, koji su došli do nas iz ranosrednjovjekovne Dalmacije predala nam je najvećim dijelom hrvatska renesansa. Izvan njezina kruga pokazivalo se za njih malo zanimanja.

Uviđajući to, ne valja jednostrano isticati veze dalmatinskih gradova s njihovim slavenskim zaleđem. Njihovi odnosi s istočnim Sredozemljem i s italskom obalom Jadrana ne zanemaruju se time i ne treba ih podcijeniti. I tu je krivo ako pridruživanje ostane jednostrano. Tek u stjecištu različitih, pa čak i suprotnih, pripadnosti i tendencija pokazuje se povijesna dinamika u kojoj nastaju kulturne individualnosti.[1] Ovomu je radu svrha dati prinos takvim spoznajama.

Shvaćanja kakva su ovdje naznačena mijenjaju ponešto predodžbu o nacionalnoj književnosti i nacionalnoj kulturi kakva se bila uobičajila. Odvajaju se od shvaćanja, uvjetovanog iskustvima prošloga, a dijelom i našega stoljeća, koja u narodu gledaju nešto kao pokret ili čak stranku s jedinstvenim pogledom na sebe, jedinstvenim težnjama i jedinstvenom političkom voljom. Književnost kojega naroda po tom je shvaćanju samo takva koja se zalaže za njegovo ime, za njegov ugled i za njegov jezik. Ovdje se pak zastupa šire i kompleksnije shvaćanje, po kojem književnosti kojega naroda pripada sveukupnost književnih pojava na njegovu prostoru i od njegovih pripadnika. Ona utemeljuje i izražava njegovu duhovnost u svoj njezinoj raznolikosti i sa svim suprotnostima što se pri tome možda pokazuju. Važna je povijesna povezanost i njezino djelovanje u daljem razvoju. Povijesna se pitanja ionako mogu postavljati samo *a posteriori*. U tom je smislu svako povijesno pitanje svojevrsni anakronizam. Ono uvijek pretpostavlja znanje o tome što je bilo poslije.

Kad se hrvatski srednji vijek već u svojim početcima omeđi onako kako je potrebno da bi se razumio kasniji razvoj, proizlaze odatle kulturnopovijesne povezanosti koje daleko prekoračuju hrvatski okvir ove knjige. Usredotočuju se, kao u žarištu, veze s latinskim srednjovjekovljem, kako u njegovu mediteranskom, tako i u njegovu transalpinskom i kontinentalnom pojavnome liku, što se tu sijeku sa zračenjem slavenskoga, a do neke mjere i grčkog Istoka. Po tome su hrvatska književnost i naobrazba srednjega vijeka ilustrativan i poticajan predmet istraživanja europske filologije i kulturne povijesti.

Valja, međutim, istaknuti još jednu dimenziju ranoga hrvatskoga srednjovjekovlja. Hrvatski je kulturni prostor od početka nedvojbeno dio južnoga slavenskoga. Suprotno kulturnomu razvoju sjevernih Slavena, koji se orijentiraju prema poticajima što su im dolazili izvana, s grčkoga Istoka ili s latinskog Zapada Europe, i time raskrčuju i oplemenjuju novo i do tada neobrađeno zemljište za te kulturne svjetove, slavenski su se narodi na jug od dunavske granice negdašnjega Rimskoga Carstva razrastali i granali, njihov se duhovni razvoj začeo na drevnom tlu

1 Za daljnje raspravljanje oko takva razmišljanja usp. Katičić, *Opseg*.

antičke kulture. Pod tim uvjetima, kada se radi o ranome srednjem vijeku, pitanje o kontinuitetu i o diskontinuitetu postaje središnjim.

Niz jezika i naroda na prostoru između istočnih Alpa, Jadrana i Crnoga mora s punim se opravdanjem ubraja među slavenske. Pod sugestijom toga obuhvatnoga okvirnog pojma ostalo je na mnogo strana nezapaženim da se tu pitanja o kulturnim ishodištima, kontinuitetu i diskontinuitetu postavljaju sasvim drukčije nego na sjeveru, pri istočnim i zapadnim Slavenima. Na jugu valja paziti na iste odnose i promatrati iste pojave kao i u drugim provincijama Rimskoga Carstva gdje su na krhotinama njegova ustrojstva nastajali novi narodi u novoj duhovnoj vlastitosti. Pojam »slavenski« nije dovoljan da obuhvati sve te odnose. Hrvatski se razvoj ne razlikuje u načelu od drugih južnih slavenskih. On tek pokazuje tu osobitost južnoslavenskih kulturnih ishodišta osobito jasno i u ponečem se blisko podudara sa svim ostalim južnim slavenskim kulturnim tipovima, i to u mjeri u kojoj to ni kod kojega drugog od njih nije slučaj. Stoga je hrvatska kulturna i književna povijest osobito poučna za tipologiju slavenskih kultura i književnosti.

Ako se usporede početci pismenosti i književnoga rada u hrvatskim zemljama s onima u kijevskoj Rusiji, pokazuje se da su to u tipologiji rane slavenske književne povijesti u mnogo pogleda dva suprotna pola. Sličan suprotni pol tvore i početci poljske književnosti, tek je tu orijentacija zapadna i latinska, a ne istočna i grčka kao u Rusiji.

Među slavenskim književnostima u njihovim početcima zauzima hrvatska osobito mjesto. Ona ima udjela u crkvenoslavenskoj jezičnoj i tekstovnoj predaji i dugo nije prekidala žive veze s književnostima slavenskoga srednjovjekovlja na području istočne crkve. S druge pak strane pripada ona nedvojbeno latinskomu srednjovjekovlju europskoga Zapada, dvojezična je u svojem izrazu i pokazuje ujedno tipičan zapadnoeuropski odnos između nadređene crkvene latinštine i narodnoga jezika koji joj je podređen. Nikada nije pod utjecajem crkvenoslavenskoga liturgijskog jezika razvila pravu diglosiju kakva je karakteristična za slavenske književnosti u krugu istočne crkve. Ta raznolikost bitnih obilježja proizašla je iz organskoga rasta pod osobito zapletenim okolnostima. A pratiti taj razvoj u svim njegovim danas još uočljivim pojedinostima, to je upravo glavna zadaća ove knjige.[2]

Da bi bio na visini tako postavljena zadatka, mora prikaz literature i naobrazbe ranoga hrvatskog srednjovjekovlja zahvatiti dublje u prošlost

[2] Taj predmet ukratko je i pregledno zacrtao Katičić, *Die Literatur des frühen kroatischen Mittelalters*; isti, *Die Literatur des kroatischen Frühmittelalters*; isti, *Na ishodištu*; S. P. Novak, *Povijest hrvatske književnosti*.

nego je do sada bilo obično pri obradbi slavističkih predmeta. Prije svega valja sažeto odrediti i opisati kulturne slojeve na koje se nadograđuje slavenski razvoj u hrvatskom prostoru. Samo tako će ovaj opis dobiti primjereno ishodište. Niti jedan od tih slojeva ne može se smatrati irelevantnim. Osobito je, međutim, znatna kršćanska kasna antika i njoj valja u tom sklopu posvetiti naročitu pozornost. Jer koliko rani hrvatski srednji vijek čuva kakav kontinuitet, nadovezuje se na kasnu kršćansku antiku. Polazišta i početci hrvatskoga kulturnoga i književnog razvoja, koji je bez ikakve dvojbe slavenski, mogu se tek onda ispravno prikazivati ako se zagrabi daleko preko granica uobičajenoga slavističkog promatranja. Pretpostavka je za to da se uvidi kako se antika i slavenstvo međusobno načelno ne isključuju.

No antička je kultura između Jadrana i Crnoga mora na poseban način prožeta autohtonim oblicima življenja i povezana s njima. Uključivanje antike u ova razmatranja vodi nas tako sve do prapovijesti. Jer slavenski razvoj, koji je, ako se gleda u okviru svjetske povijesti, započeo na tom prostoru tek kasno, samo je nastavak života koji se tu živio već prije njega.

TEMELJI

NAJSTARIJI KULTURNI SLOJEVI

I u hrvatskom kulturnom prostoru najdrevniji su nam slojevi dohvatljivi samo po materijalnim tragovima koje su ostavili. Ti pak sežu sve do u najstarije kameno doba. Zahvaljujući sintetskim naporima arheologa, koji su upravo u novije doba dali vrlo znatne rezultate,[3] danas je već donekle moguće zacrtati sažet pregled najvažnijih nalaza i kulturnih slojeva što se iz njih razabiru čak i za čitatelje koji se više zanimaju za kulturnu povijest nego za samu arheologiju.

Tragovi paleolitičkih ljudi nađeni su na hrvatskom području na mnogim mjestima. Njihov se broj po rezultatima najnovijih istraživanja toliko znatno uvećao da i za budućnost treba računati sa znatnom prinovom. Prema sadašnjem stanju zna se samo na području Republike Hrvatske za 53 paleolitička nalazišta. Prostorni im raspored nije jednolik, nego pokazuje vrlo izrazite nakupine. Jedna se prostire od ruba zagrebačkoga gradskog područja sve do državne granice. Na nj se prema zapadu neposredno nadovezuju slovenska nalazišta, osobito ona u Dolenjskoj. Druga osobito gusta nakupina otkrivena je u Istri i na kvarnerskim otocima. Ona se prostire i po susjednom kontinentalnom području i priključuje se prema sjeveru gusto raspoređenim slovenskim nalazištima u Notranjskoj. Prema istoku se onda nižu paleolitički nalazi u Slavoniji, prije svega uz južni rub Požeške kotline. Tomu se južno od Save priključuje jaka nakupina bosanskih paleolitičkih nalazišta. Na jugu Hrvatske usredotočuju se nalazišta iz starijega kamenog doba na dvama

---

3 Usp. sljedeća sintetska djela: Benac, *Studije*; Garašanin, *Praistorija*; Čović, *Od Butmira* i napokon *Praistorija jugoslavenskih zemalja* mnogih autora u pet svezaka: *I. Paleolitsko i mezolitsko doba, II. Neolitsko doba, III. Eneolitsko doba*, sve Sarajevo 1979, *IV. Bronzano doba*, Sarajevo 1983, *V. Željezno doba*, Sarajevo 1987. Ovdje treba spomenuti još prapovijesna poglavlja temeljnih povijesnih djela: Гарашанин, *Црна Гора у праисторијско доба* i *Црна Гора у осват писане историје*; Srejović, *Drevne kulture na tlu Srbije*. Za sažet pregled prapovijesnih kosturnih nalaza v. Mikić, *Stanje i problemi*.

područjima: u nizinskom području sjeverozapadno od Zadra s otocima što leže pred njim i na susjednoj ličkoj visočini, i jugoistočno odatle na području između rijeka Krke i Cetine. Uz tu drugu nakupinu nižu se rijetko posijana nalazišta u jugozapadnoj Bosni i Hercegovini i u crnogorskom pograničnom pojasu. Samim time već dobivamo, i prema dosadašnjem stanju istraživanja, prilično zaokruženu sliku paleolitičkoga kulturnog zemljišta u hrvatskom prostoru.[4]

Najstariji tragovi čovjekova življenja i djelovanja pronađeni su u Istri, u prvoj špilji Šandalji na gradskome rubu Pule. Potječu iz najranijega kamenog doba, ranoga pleistocena ili Vilafrankija. Zahvaljujući vrlo razgovijetnoj raslojenosti, moglo se među tamošnjim nalazima nedvojbeno utvrditi najstarije kameno oruđe do sada poznato iz Europe.[5]

I na nizu drugih nalazišta može se iz dobro očuvanih slojeva odčitavati slijed naselja i kulturnoga razvoja. Osobito važne su u tom pogledu špilje Vindija kod Varaždina, Velika Pećina kod Ravne Gore u blizini Delnica i druga špilja Šandalja u Istri. Špilja u Crvenoj Stijeni u Crnoj Gori, odmah do granice s Hercegovinom, najslojevitije je prapovijesno nalazište na cijelom Balkanskom poluotoku. Njezina stratigrafija seže od početaka srednjega paleolitika (predmusterijena) sve do u brončano doba. To omogućuje prilično točnu orijentaciju u slijedu kulturnoga razvoja u prapovijesti sjeverozapadnoga Balkana. Tu se razni tipovi musterijena naslojavaju jedan na drugi, a na njih orinasjen, epigravetijen, epipaleolitik i napokon srednje kameno doba (mezolitik), koje onda smjenjuju mlađe kameno doba (neolitik) i za njim brončano doba.[6] U Vindiji su zastupani isti kulturni slojevi od musterijena sve do mezolitika, a u Velikoj Pećini i Šandalji II od musterijena — odnosno njegove najkasnije faze — sve do epipaleolitika.[7] Predmeti nađeni na drugim nalazištima uklapaju se u taj slijed kulturnih tipova. Odatle se vidi da su paleolitički lovci živjeli u mnogim predjelima hrvatskoga prostora i da su i oni prolazili sve razvojne stadije paleolitičke kulture sve do u srednje kameno doba.

---

4 Usp. *Praistorija* I, posebno kartu I na str. 17 s legendom na str. 419 i poglavlja: M. Malez, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj*, 227–276; Đ. Basler, *Nalazišta mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini,* 313–330; isti, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Crnoj Gori*, 383–386; M. Brodar–F. Osole, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Sloveniji*, 135–157.

5 Usp. *Praistorija* I: M. Malez, *Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj*, 255–257; isti, *Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Hrvatskoj,* 279–281.

6 Usp. *Praistorija* I: Basler, *Nalazišta u Crnoj Gori* 383–384; isti, *ibid.*, *Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Crnoj Gori,* 387–396.

7 Usp. *Praistorija* I: Malez, *Nalazišta u Hrvatskoj,* 257–260, 262–265, 270–273; isti, *Regije i kulture u Hrvatskoj*, 281–295.

Materijal iz nalaza dopušta i zaključke o svijetu vjerskih predočaba paleolitičkih ljudi. Tako je krapinski neandertalac na sjeverozapadu Hrvatske,[8] kojega oruđe pripada svima fazama srednjega paleolitika (musterijen), pored nedvojbenih tragova kanibalizma ostavio i tragove sakaćenja i komadanja lešina, što je bez svake sumnje bilo motivirano sakralnim predodžbama.[9] I u špiljama Velika Pećina i Vindija raspoznaju se tragovi ljudožderstva.[10] Kultno je motivirano i postavljanje i zazidavanje obrađenih lubanja špiljskoga medvjeda u udubinama pećinskih stijena, o čem svjedoče nalazi u špilji Veternici na gradskome rubu Zagreba. Pripadaju kulturnom sloju mlađega musterijena. Paralele se tomu nalaze i na drugim lokalitetima jugoistočnoga podalpskog područja.[11] U istom nas smjeru upućuje vučja lubanja zazidana plosnatim kamenjem s istoga nalazišta, i ona iz musterijenskoga kulturnog sloja.[12]

Osobitu pozornost zaslužuju ostatci paleolitičke umjetnosti. Do sada se našlo samo na malo njih. Kamen neobična oblika obrađen tako da dočarava ptičju glavu (divlju patku?) otkriven je na Maloj Gradini u Kulašima kod Prnjavora u sjeverozapadnoj Bosni.[13] Pripada mlađem paleolitiku, kulturnom sloju orinasjena. Još mlađem kulturnom sloju epigravetijena pripada slika urezana u kamen. Predstavlja stražnji dio konja ili jelena, koji je ranjen strijelama i krvari. Oko lika te životinje urezani su simbolički znakovi. Ta je slika nađena na kamenom bloku kod Badnja u istočnoj Hercegovini.[14] O glazbi starijega kamenog doba svjedoči probušena medvjeđa čeljust i članačna kost što su se upotrebljavale kao frule.[15] I umjetnost starijega kamenog doba treba vjerojatno staviti u sklop kulta i magije. Tako i u tim oskudnim nalazima za nas oživljava duhovni svijet paleolitičkih lovaca.

---

8 U Krapini su još sasvim na početku prošloga stoljeća nađeni ostatci kostiju neandertalca. To je prema tome najstarije nalazište neandertalskoga čovjeka uopće. Nalazi u Gibraltaru (1848) i u Neandertalu kod Düsseldorfa (1856) znatno su mlađi. Krapinskim nalazima nije se međutim nitko znanstveno dalje bavio. Tek 1899. zagrebački je geolog i paleontolog D. Gorjanović–Kramberger tamo započeo sustavna iskapanja i valjano objavio svoje nalaze. Usp. *Praistorija* I: M. Malez, *Rad na istraživanju paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj*, 221–222.

9 Usp. H. Ullrich, *Kannibalismus*.

10 Usp. *Praistorija* I: Malez, *Regije i kulture u Hrvatskoj*, 286.

11 Usp. *Praistorija* I: Đ. Basler, *Život i kultura paleolitskog i mezolitskog čovjeka na tlu jugoslavenskih zemalja*, 112–113; Malez, *Regije i kulture u Hrvatskoj*, 286–287.

12 Usp. *Praistorija* I: Malez, *op. c.* 287 i Basler, *op. c.* 113, koji upozorava na paralelu u austrijskom Langmannersdorfu.

13 Usp. *Praistorija* I: Basler, *Nalazišta u Bosni i Hercegovini*, 324–325; isti, *Regije i kulture u Bosni i Hercegovini*, 347–348.

14 Usp. *Praistorija* I: Basler, *Nalazišta*, 313; isti, *Regije i kulture*, 352–353.

15 Usp. *Praistorija* I: Basler, *Život i kultura*, 103–104.

Prelaz od staroga k srednjemu i mlađemu kamenom dobu u jadranskoj kulturnoj zoni najbolje se može odčitati iz nalaza naslojenih u Crvenoj Stijeni.[16] I na drugim nalazištima priključak je neposredan. Među njima je posebno karakteristična špilja Grotta Azzurra di Samatorza kod Trsta. Višeslojno neolitičko naselje pod vedrim nebom iskopano je u Smilčiću u zaleđu Zadra. Neolitik se u jadranskoj zoni bez prekida kontinuiteta nadovezuje na mezolitik. Kulturni se oblici mijenjaju samo postupno. Velika je novost pojava lončarstva. Za rani jadranski neolitik osobito su karakteristične grubo pečene, neobojene posude, iskićene jedino otiscima tvrdih predmeta, osobito školjaka i puževa, tzv. impresso–keramika.

Inače život mezolitičkih lovaca i skupljača teče dalje. Tek polako se uz to pojavljuju ratarstvo i stočarstvo. U vezi s time pomalo se napuštaju stara staništa u špiljama i osnivaju naselja pod vedrim nebom, osobito u krajevima gdje su uvjeti bili pogodni za ratarstvo. U tom pogledu opažaju se međutim velike razlike od kraja do kraja. U brdima, gdje je uzgoj sitne stoke bio najznatnija gospodarska novina, špilje su ostajale nastanjene (Crvena Stijena, Zelena Pećina na vrelu Bune kod Mostara). U nekim špiljama, naprotiv, zadržavali su se neolitički pastiri samo u određeno doba godine. Među naseljima pod vedrim nebom nešto su bolje istražena ona u Smilčiću u zaleđu Zadra, u Medulinu kod Pule, u Bribiru i Krkovićima u sjeverozapadnom zaleđu Šibenika i u Stolcu u Hercegovini.

Kultura ranoga neolitika na istočnoj jadranskoj obali uklapa se u širi mediteranski kulturni prostor. Isprva se gotovo potpuno podudara s južnim italskim. U kasnijem razvoju dvije se obale u svojoj kulturi sve više razlikuju. U čitavom ranom neolitiku bile su veze među njima bliske i žive.[17]

Zemljište između Save i Drave pripadalo je u ranom neolitiku sasvim starčevačkoj kulturi, koja je tada bila proširena po svoj današnjoj Srbiji.[18]

---

16 Usp. B. Čović, *Od Butmira* 9–19; *Praistorija* I: Basler, *Nalazišta u Crnoj Gori,* 383–385. U istom smislu daje vrlo vrijednih podataka i nalazište Odmut u sjeverozapadnoj Crnoj Gori. Usp. *Praistorija* I: Basler, *op. c.* 384–386. O neposrednom priključku ranoga jadranskog neolitika na mezolitik usp. još *Praistorija* II: Š. Batović, *Jadranska zona,* 488–489. Vrlo je karakteristična u tom pogledu i stratigrafija špilje Pećina na Leskovcu u zaleđu Trsta. Apsolutno vremensko određenje tih zbivanja nije jednostavno i ostaje sporno. Kao opća orijentacija može se s dužnom zadrškom reći da starost i trajanje kultura starijega kamenog doba nadilaze naše mogućnosti povijesnoga zamišljanja. Na hrvatskom području vode nas najstariji nalazi do 1,000.000. godine pr. Kr., možda još i dublje u prošlost. Prijelaz od paleolitika u mezolitik pada u vrijeme oko 10.000. godine pr. Kr. Neolitik počinje u jadranskoj zoni oko godine 6.000. pr. Kr. i traje u svojoj starijoj fazi do oko 4.600. pr. Kr. To otprilike odgovara istomu kulturnom razdoblju na Prednjem istoku, u Grčkoj i na zapadnome Sredozemlju.

17 Usp. *Praistorija* II: Batović, *Jadranska zona,* 473–523.

18 Usp. *Praistorija* II: S. Dimitrijević, *Sjeverna zona,* 235–260. Taj je autor sklon gledati na pojavu starčevačke kulture, pa prema tomu i na neolitičke inovacije u

Gospodarska joj je osnovica bila ekstenzivno poljodjeljstvo i stočarstvo, pored lova i sabiraštva naslijeđenih od starine. U toj su se kulturi, kako nam se danas čini, sljubili ranoneolitički utjecaji koji su dolazili s balkansko–anatolijskoga jugoistoka sa starosjedilačkim razvojem kojemu je ishodište u osobito visoko razvijenoj protoneolitičkoj kulturi poznatoj s nalazišta Lepenski Vir u dunavskim Željeznim Vratima.[19] Jedinstvena plastična umjetnost Lepenskoga Vira nema doduše u starčevačkoj kulturi nikakva odjeka. No njezini mali i jako stilizirani ženski idoli svjedoče o kultu plodnosti i o matrijarhalnim vjerskim predodžbama. Oblici lončarskih proizvoda jednostavni su i ukras im je ili u gruboj tehnici barbotina ili gladak i obojen. Za tu su kulturu osobito karakteristični glineni oltari za žrtvene prinose.[20]

Nedaleko od srednjega toka rijeke Bosne na nalazištu u selu Obre nađeni su tragovi naselja, kojega nalazi pokazuju sva obilježja starčevačke kulture, ali se uz njih javlja i jadranska impresso–keramika u velikim količinama. To svjedoči o postojanju prijelazne zone u srednjoj Bosni koju su zahvatili masivni utjecaji sa sjevera i s juga. Odatle pak proizlazi da se prirodna prometnica što preko doline rijeka Bosne i Neretve povezuje Jadran s Podunavljem poznavala i rabila već u mlađe kameno doba. Čudnovato je da se na jadranskom području do sada nije mogao utvrditi nikakav utjecaj starčevačke kulture. Naša slika o razmjeni proizvoda, do koje je moralo dolaziti, ostaje stoga jednostrana.[21]

---

zemljama uz Dunav, Dravu i Savu, kao na posljedicu doseljenja njezinih nositelja s jugoistoka. Ali on upozorava na to da naše nepoznavanje mezolitičkoga supstrata u tim krajevima onemogućuje da se tu ispravno ocijene elementi kontinuiteta i diskontinuiteta. Stariji neolitik sa starčevačkom kulturom odgovara tu otprilike i u apsolutnoj kronologiji istoj razvojnoj fazi u jadranskoj zoni.

19 Usp. *Praistorija* II: D. Srejović, *Protoneolit — Kultura Lepenskog vira*, 33–76. Apsolutna kronologija te kulture određuje se od 6.300. do 5.400/5.200. pr. Kr.

20 Usp. *Praistorija* II: M. Garašanin, *Centralnobalkanska zona,* 115–143. Taj je autor u najstarijim slojevima starčevačke kulture utvrdio jake elemente podunavskog i sjevernobalkanskoga kontinuiteta, zbog kojih je nemoguće vidjeti u njoj samo posljedicu doseljavanja s balkansko–anatolijskoga prostora. Opći pregled i razmatranje problema što se javljaju u vezi s postankom neolitičkih kultura na području bivše Jugoslavije može se naći u *Praistorija* II: A. Benac–M. Garašanin–D. Srejović, *Zaključna razmatranja*, 638–647. Sadašnji stupanj našega znanja o tome uglavnom nije dostatan za jasne odgovore na ta pitanja.

21 Usp. *Praistorija* II: A. Benac, *Prelazna zona*, 368–392. Iako se u Obrama dala utvrditi stanovita prevaga starčevačke komponente, jadranski su elementi tamo tako jako zastupljeni, a ujedno od izvorne danilske kulture tako nezavisni, da se nikako ne može raditi o importu pojedinačnih proizvoda, nego treba pretpostaviti da su u jednom naselju živjele skupine razne kulturne pripadnosti, možda u okviru sustava egzogamnih rodova. Za to govori i okolnost da se te dvije komponente za trajanja čitavoga ranog neolitika nikako nisu izmiješale. Usp. *op. c.* 387 i 389–390.

U srednjem neolitiku sve više se na Jadranu usavršavalo lončarstvo, a estetski su mu se zahtjevi povećavali. Nastaje sve više naselja pod vedrim nebom, a ona koja su postojala već od prije povećavaju se. O tom kulturnom procvatu svjedoče mnoga nalazišta. Među njima su Danilo kod Šibenika, Smilčić i Bribir najznatnija. Sav taj kulturni kompleks nazvan je po nalazištu u Danilu. Njegovo se keramičko umijeće ističe do u najfinije pojedinosti izrađenom ornamentikom dinamična zamaha i ljepotom bojâ. Simbolika tih ukrasa upućuje na kult sunca i mjeseca. Osobito su pak znatne zemljane žrtvene posude, koje svakoga zaokupe svojom sugestivnosti, na četiri noge sa zavinutim drškom i širokim otvorom. Premda im lik ni po čemu nije realističan, one nedvojbeno izražavaju vjersko poštivanje životinjske plodnosti. To se odmah prepoznaje. I to što na njima ponekad nalazimo tragove crvene boje budi osjećaj poštovanja prema nadmoćnoj životnoj snazi. Vrlo su izražajni i keramički likovi ljudi i životinja, apstraktno stilizirani što ponekad djeluju samo kao simboli. Vrijedne su pozornosti izravne veze koje je danilska kultura imala sa sjevernim područjem između Save i Drave. One svjedoče o tome da je dolina Une već tada služila kao prometnica.[22] Taj je razvoj zahvatio i prijelaznu zonu u dolini Bosne. Tamo je našao jasan izraz u kakanjskoj kulturi, u kojoj se ne susreću samo danilski zahtjevni keramički oblici nego i žrtvene posude životinjskoga lika.[23]

Na sjeveru u istočnom međurječju između Drave i Save zadržala je priprosta sopotska kultura (tzv. kultura Lengyel–Bapska) temeljne oblike kasne starčevačke. U zapadnom međurječju, naprotiv, pokazuje tek nedavno otkrivena korenovska kultura bitne elemente srednjoeuropske linearne keramike. Starčevačku je pak kulturu u njezinim istočnim prostorima, na Dunavu i u Srbiji, zamijenila vinčanska, koju su nosili vitalni balkansko–anatolijski utjecaji. Ona je s istoka djelovala i na dravsko–savsko međurječje.[24]

---

22 Usp. *Praistorija* II: Batović, *op. c.* 524–574. Da se objasni postanak danilske kulture, posegnulo se isprva također za raznim migracijskim teorijama. No što se više zna o toj kulturi i o njezinim početcima, to manje se primjerenim čini takvo gledanje. Ta se kultura na svojem području razvijala kontinuirano i stupnjevito. Usp. *ibid.* 563–564 i *Praistorija* II: Benac–Garašanin–Srejović, *op. c.* 644. Vremenski se danilska kultura smješta od 4500. do 3500. pr. Kr.

23 Usp. Čović, *Od Butmira* 21–27; *Praistorija* II: Benac, *Prelazna zona,* 392–412. Elementi autohtonoga razvoja tu su tako snažno izraženi da se u njem nikako ne može vidjeti trag kakva migracijskog vala. Usp. *ibid.* 405–406.

24 Usp. *Praistorija* II: Dimitrijević, *op. c.* 260–333. Sopotska i korenovska kultura nastale su na starčevačkoj kao svojem supstratu i ostale su ukorijenjene u njoj. Usp. *ibid.* 293–294 i 331–332.

Mlađi neolitik nastavlja razvoj u već zacrtanom okviru. U jadranskoj zoni hvarska kultura zamjenjuje danilsku. Druga su dobro istražena nalazišta Smilčić, Danilo i Lisičići u Hercegovini.

Znatna su naselja nađena i u Bribiru i Islamu Grčkom. U to se doba opet češće naseljuju špilje i jasno se osjeća neko osiromašenje kulture. Te su pojave vjerojatno posljedica klimatskih promjena koje su uvjetovale jaču orijentaciju na stočarstvo.

Po svojim se karakterističnim oblicima hvarska kultura nadovezuje na danilsku. U njoj se razlikuje više regionalnih tipova, među kojima su osobito individualizirani onaj iz Smilčića i onaj iz Lisičića. Tek korak po korak danilsko nasljeđe dobiva nove oblike. I u tom se sloju mogu utvrditi trgovačke veze sa sjevernim dravsko–savskim međurječjem.[25]

Hvarska je kultura osobito jako djelovala na prijelazno područje u srednjoj Bosni svojom smilčićkom varijantom. U vezi s jadranskim razvojem u gornjoj je dolini rijeke Bosne na temelju kakanjske nastala butmirska kultura, koja je u cijelom tom neolitičkom sklopu stvorila najznatnije umjetničke vrijednosti. Uz promišljeno i istančano ukrašavanje keramikom, bogato bojama i geometrijski nadahnuto, javljaju se dojmljivo stilizirane ili pak realistički izvedene glinene ljudske glave, koje izražavaju bogat unutrašnji život.[26]

U sjevernom dravsko–savskom međurječju konzervativna je sopotska kultura na zapadu zamijenila korenovsku i proširila se tako po cijelom tom području.[27]

---

25 Usp. *Praistorija* II: Batović, *op. c.* 574–634. I kod hvarske kulture su se tek nakon podrobnih istraživanja prepoznale njezine uske veze s danilskom kulturom koja joj je na njezinu području prethodila. Usprkos teorijama koje su se prije zastupale, a htjele su izvoditi tu kulturu iz kakva doseljavanja ili starinačkih novih zaleta, ona se danas najbolje može razumjeti naprosto kao proizvod daljega razvoja danilske kulture. Usp. *ibid.* 617–621. Pored dubokih veza s bosanskom prijelaznom zonom i njezinom butmirskom kulturom, kasni je jadranski neolitik održao i veze s međurječjem i tamošnjom korenovskom kulturom. Usp. *ibid.* 621–623. Ona je djelovala i na Lasinjsku kulturu na sjeverozapadu područja koje se ovdje promatra. Usp. *ibid.* 623–624. Vremenski se hvarska kultura smješta od 3500. do 2500. pr. Kr. Usp. *ibid.* 631.

26 Usp. Čović, *Od Butmira* 29–70; *Praistorija* II: Benac, *op. c.* 412–455. Stratigrafija Obara II nedvojbeno je dokazala da je pri nastanku butmirske kulture domaća komponenta bila najznatnija. K tomu dolazi još jaka jadranska komponenta koja tu kulturu povezuje s hvarskom. Ta se veza najjače očituje u spiralnoj ornamentici. Dala se utvrditi još i jedna jugoistočna komponenta, o kojoj svjedoči crna polirana lončarska roba, te kontinentalna europska komponenta s vrpčastom keramikom. Usp. *ibid.* 449–452.

27 Usp. *Praistorija* II: Dimitrijević, *op. c.* 333–360. Koliko se može zaključivati po dosadašnjim nalazima, sopotska se kultura proširila na zapad mirnim prožimanjem koje je počivalo na srastanju dvaju slojeva stanovništva. Usp. *ibid.* 345–346 i 349–350.

Svijet mlađega kamenog doba bio je i na sjeverozapadnom Balkanu miroljubiv. Nije poznavao ni oružja ni utvrda. Duhovnost mu je bila određena kultovima plodnosti, a matrijarhalne predodžbe stavljale su ženski princip u prvi plan. Sudeći po nalazima, vrlo je vjerojatno da su se pri osnivanju naselja žrtvovala mala djeca. Matrijarhalni red, koji se temelji na neolitičkome životu i nastavlja njegova duhovna načela, ostavio je jasne tragove u nekim stajaćim motivima novovjeke usmene epike.[28]

Bakreno doba donijelo je sa sobom duboke i presudne promjene. Mirni svijet neolitičkih ratara u njem je nepovratno nestao. Razbio se pod nasrtajem stočara koji su nagrnuli s istoka, s pricrnomorskih stepa. Novo ratoborno stanovništvo nije naišlo na spomena vrijedan otpor i stalo je graditi gradine s kojih je vladalo nad riječnim dolinama i plodnim ravnicama. Patrijarhat je zamijenio prastaro majčinsko pravo. Udarna vojnička snaga novih rodovskih postrojba, utemeljenih na očinskom pravu, osvojila je prostore i zavladala daljinama kakve se do tada nisu mogle zamisliti. Započelo je veliko doba vojnih glavara. Junačka slava i muška čast zaokupile su duhove. I upravo ti osvajački doseljenici bakrenoga doba su, kako se čini, prvi proširili indoeuropski jezični izraz na Dunav i u krajeve južno od njega.[29]

Arheološka slika toga nemirnog vremena isprva nije oštra. Do sada još zemljište nije dosta sustavno istraženo, objavljivanje nalaza se oteže, a daleka prostorna rasprostranjenost pojedinih kultura otežava pregled nad cjelinom. U raznim zemljama te se kulture vide različito, različito svrstavaju, različito nazivaju. Svaki pristup arheološkoj sintezi mora tu ukloniti ozbiljne teškoće što stoje na putu sporazumijevanju.[30]

Isprva taj sukob i nije bio silan. Na početku su eurazijski stočari prodirali samo u manjim skupinama. Lasinjska kultura na zapadu međurječja ostaje još uvelike u okviru mlađega kamenog doba. Ali njezina su se naselja premjestila na više položaje, gdje se ratarstvo moglo bolje povezivati sa stočarstvom. I u njoj se javlja do tada nepoznata pokretnost. Riječne doline južno od Save i Kupe tada su prvi put obrađivane i naseljene. Vanjski izbojci te kulture sežu daleko na istok međurječja

28 Tako npr. osobita bliskost između nećaka i ujaka ili ljudske žrtve pri polaganju temelja za građevine.

29 Usp. Čović, *Od Butmira* 71–78; *Praistorija* III, Sarajevo 1979: N. Tasić–S. Dimitrijević, *Uvod*, 11–25; N. Tasić–S. Dimitrijević–B. Jovanović, *Zaključna razmatranja*, 417–460. Među nalazima iz toga vremena ima i takvih koji svjedoče o tome da su se dijelovi starinačkoga neolitičkoga stanovništva uvrštavali u novostvoreni rodovski sustav i zadržavali bitne elemente svoje stare kulture. Usp. Čović, *op. c.* 76–78.

30 Usp. *Praistorija* II: Tasić–Dimitrijević, *op. c.*

između Drave i Save, sve do Vinkovaca, ali se pri tome istočno od Orljave radi prije o kratkotrajnom smještavanju nego o trajnom naseljavanju. Na zapadu se proširila na svu Sloveniju i Korušku, te na dijelove Štajerske, na sjeveru pak na velika područja zapadne Madžarske. Nigdje, međutim, nema tragova koncentraciji moći i bogatstva. Otvorena pak naselja bez utvrda svjedoče o životu koji je svojoj pokretljivosti unatoč bio upućen na miroljubive odnose.[31]

Badenska kultura[32] u istočnom međurječju bila je u tom pogledu uočljivo različita. Premda i tamo stočarska, lovačka i ratarska proizvodnja nije dotjecala za spomena vrijedno nakupljanje imutka i moći, dopuštaju pogrebni običaji da se razaznaju makar i samo začetci vlasti kneževskih rodova nad drugima. Kneževski su grobovi doduše još vrlo jednostavni, ali ipak upućuju na udarnu vojnu organizaciju. Široka rasprostranjenost te kulture, koja je, polazeći od Podunavlja uz ušća Drave i Save, obuhvatila čitavu karpatsku kotlinu sve do Slovačke i Donje Austrije (tamo je Baden, nalazište po kojem je prozvana), ne može se tumačiti kao posljedica miroljubivoga širenja. Za tu je kulturu karakteristično spaljivanje pokojnika, koje se oštro razlikuje od pogrebnih običaja čitavoga toga kulturnog prostora, pokazuje da se tu najvjerojatnije radi o ratničkom stanovništvu koje je došlo s balkansko–anatolijskoga jugoistoka.[33]

Bakrenodobni se prevrat potpuno razgovijetno pokazuje u vučedolskoj kulturi,[34] koja je zamijenila obje spomenute kulture i proširila se u širokim predjelima srednje Europe i sjeverozapadnoga Balkana. U svojoj kasnoj fazi obuhvaćala je ogromno prostranstvo od Češke i Slovačke sve do u Srbiju, i dalje do južne Bosne i jadranske obale, od Gornje Austrije i Kranjske do dunavskih Željeznih Vrata. Izgradila se, međutim, na

31 Usp. Čović, *Od Butmira* 73–74; *Praistorija* III: S. Dimitrijević, *Lasinjska kultura*, 137–181. Po mišljenju toga autora lasinjska je kultura nastala tako što su se nositelji neolitičkih kultura sopotske, vinčanske i lengyelske (u Madžarskoj) pod pritiskom s istoka formirali u nov kulturni tip. Usp. *ibid.* 165–172. Po metodi sinkronizama mogla bi se ta kultura smjestiti u vrijeme od 2400. do 1900. pr. Kr. Prema dosadašnjim radiokarbonskim testovima bila bi oko 1000 ili još više godina starija. Stoga joj apsolutna kronologija ostaje otvorenim pitanjem. Usp. *ibid.* 178–180. U Austriji je lasinjska kultura poznata kao kultura Pölshals–Stappelkogeltyp (Pittioni), u Madžarskoj kao kulturna grupa Balaton (Kalicz).

32 Tako je nazvana po nalazištu u Kraljevskoj špilji (Königshöhle) kod Badena u Donjoj Austriji nedaleko od Beča. U Češkoj i Slovačkoj rabi se naziv »kanelirana keramika« (Stocký). U Madžarskoj je neko vrijeme bio uveden naziv pécelska kultura (Banner), ali se tamo sada pomalo vraćaju nazivu badenska.

33 Usp. Čović, *Od Butmira* 75–67; *Praistorija* III: S. Dimitrijević, *Badenska kultura*, 183–234.

34 U literaturi se prije nazivala slavonskom kulturom.

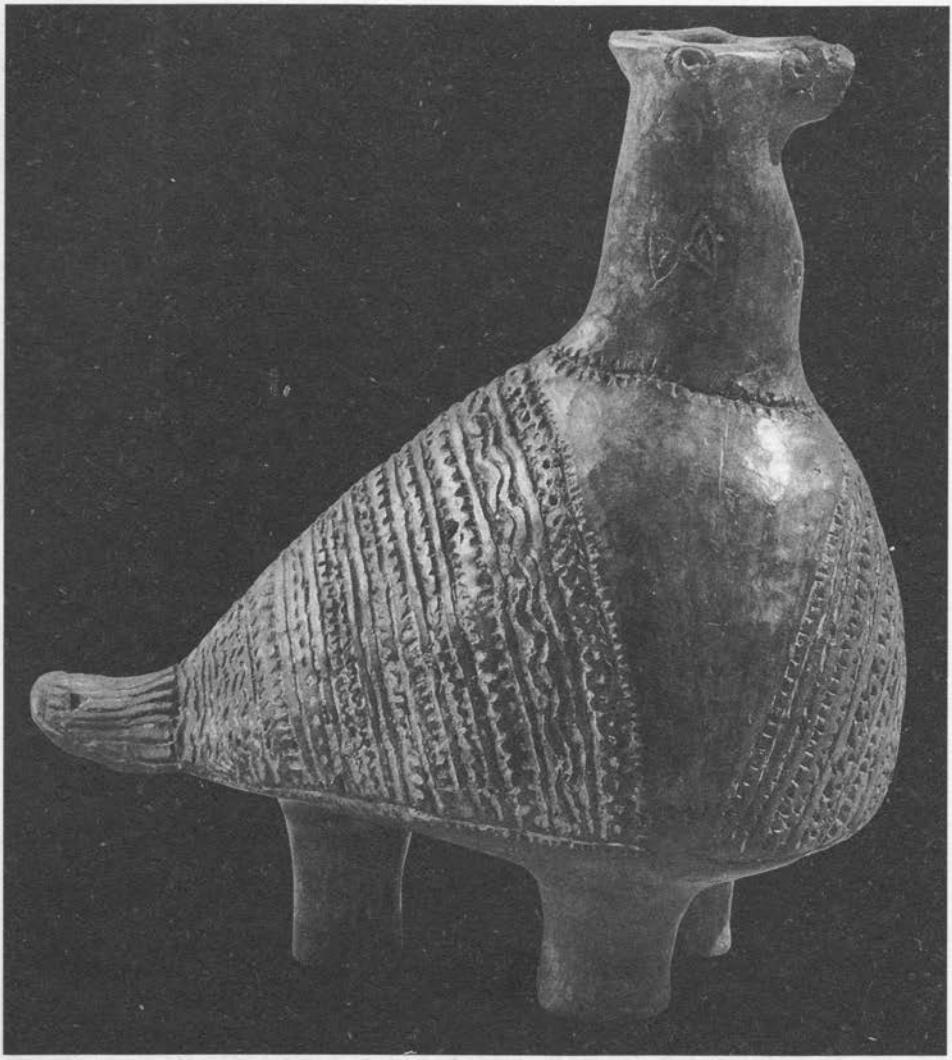

Vučedolska golubica, kultura mlađega eneolitika (bakrenog doba), oko 2150–oko 1850. pr. Kr.

mnogo užem prostoru istočnoga dravsko–savskoga međurječja od ruba Požeške kotline do ušća Save u Dunav. Iako ta kultura nije još ni približno dosta istražena, dopuštaju nalazi u Vučedolu na Dunavu ispod Vukovara, u Sarvašu na Dravi ispod Osijeka i u Vinkovcima kada se povežu s onima na brojnim drugim nalazištima da se već danas zacrta slika njezina razvoja.[35]

35 Usp. Čović, *Od Butmira* 74–75; *Praistorija* III: S. Dimitrijević, *Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks*, 267–341.

Naselja su vučedolske kulture utvrđena, svjedoče o odlučnosti osvajača da se trajno nasele i da brane svoje zemljište pod svaku cijenu. Ratarstvo postaje intenzivnije. Isto tako i stočarstvo. K tomu dolazi još široko zasnovan i dobro organiziran lov na jelene. Sve to svjedoči o rastu bogatstva, obuhvatnom društvenom ustroju i raslojenim odnosima vlasti s djelotvornim zapovjedništvom. U Vučedolu je na zaravanku nad Dunavom nađena akropola s kneževskim dvorom, kneževskim grobom i središnjim kultnim mjestom. Sve to dopušta da se zaključi kako se tu pojavila udarna vojna sila kakve na tim prostorima prije nikada nije bilo. To objašnjava i veliko širenje te kulture.

Vjerske predodžbe vučedolske duhovnosti ne daju se niti pri sadašnjem stanju našega znanja točnije odrediti. Ženski kipići s naglašenim spolnim obilježjima pokazuju da prastari majčinski kult nije bio nestao.[36] Majstorsko je djelo bakrenodobne plastike keramička vučedolska golubica, koja se tumači kao obredna posuda. Na njezinu je vratu s obje strane urezana dvostruka sjekira. Odatle se mogu izvoditi zaključci o vezama s minojskim kultovima. Na to upućuju i nalazi sedlastih oltara. Sve to potiče nagađanja o sunčanom kultu povezanom sa životinjskom plodnosti. S time se dobro slažu i nalazi iz kojih se može zaključivati da su se kao žrtve prinosila goveda i jeleni.[37]

Po ukrasima svojih posuda vučedolska je kultura umjetnički najznatnija. Pri tome se radi o strogim geometrijskim ornamentima, koji mogu pobuditi dojam kao da su nadahnuti vezom, ali se pri njihovu izvođenju naslućuje iskustvo stečeno duborezom. Plohe prekrivene tim ornamentima odaju promišljenu, odvaganu i uravnoteženu cjelinu u kojoj i najfinija crtica ima svoj duboki smisao.[38]

Pošto se silno proširila, vučedolska je kultura razvila niz lokalnih tipova.[39] Svagdje se pojačavaju utvrde naselja. Sve češće su i prave gradine. To pokazuje da širenje nije bilo miroljubivo i da su ratnička razračunavanja postala stalnim oblikom življenja.[40]

Pored ovdje već spomenutih bakrenodobnih kultura bila je znatna i ona koja je nazvana Retz–Gajary, po glavnim nalazištima u Donjoj Austriji i Slovačkoj. Bila je daleko rasprostranjena na zapadnom rubu karpatske

---

36 Ipak se tu radi o kasnom trajanju jedne religijske tradicije koja se već pomalo gubila. Usp. Čović, *Od Butmira* 83, bilj. 13.

37 Usp. *Praistorija* III: Dimitrijević, *op. c.* 295 i 286.

38 Usp. Dimitrijević, *op. c.* 297–299. Još i Čović, *Od Butmira* 88–91.

39 Usp. Dimitrijević, *op. c.* 304–317.

40 Podrijetlo vučedolske kulture čini se da leži u stvaralačkom preoblikovanju bakrenodobnih početaka u hrvatskom Podunavlju. Usp. Dimitrijević, *op. c.* 299–303. Apsolutna kronologija obuhvaća razdoblje od 2150. do 1800. pr. Kr.

kotline, od Slovačke preko Moravske, Austrije i Slovenije sve do sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije, ali nije imala vlastita područja. Njezina su nalazišta većinom u špiljama i rasuta su među nalazištima drugih istovremenih kultura. Očito se radi o nomadskim skupinama stočara. Za ukrašivanje njihovih posuda, koje je srodno vučedolskomu, karakteristična je tehnika brazdastoga urezivanja. Ta je kultura posredovala razne utjecaje i pridonijela je općoj pokretljivosti čitave bakrenodobne kulturne cjeline u hrvatskom prostoru.[41]

U kasno bakreno doba doprli su izbojci kulture koja se bila razvila u stepama sjeverno od Crnoga mora do srednjega Dunava u Banatu. Njezini nositelji prešli su tu rijeku i prodrli su sve do Makedonije. Kao tragove ostavili su grobove pod humcima obojene okerom, bojne sjekire, keramiku utisnutih uzica, a nađena je i kamena skulptura konjske glave što se nosila nataknuta na vrhu žezla.[42] Ti su doseljenici bitno utjecali na konačnu uspostavu patrijarhalnog društva i njemu svojstvena duha, te na jezičnu indoeuropeizaciju čitavoga područja između Drave i Jadrana.[43]

Jedan ili više takvih doseljeničkih valova poslije su doprli do samoga Jadrana i zahvatili su čitav prostor između mora i Drave. Nomadski stočari iz istočnih stepa udarili su svemu životu na njem svoj trajni pečat. U međuvremenu se pak u metalurškim radionicama na Karpatima razvila tehnika lijevanja i obradbe bronce. Tako je završetak indoeuropeizacije područja između Drave i Jadrana ujedno položio temelje brončanomu dobu. Karakteristične su za njegovu kulturu gradinske utvrde, grobni humci, jako izražen kult pokojnika koji svjedoči o čvrstom ustrojstvu rodova i plemena. S grobova se nedvojbeno odčitava i vrlo izraženo društveno raslojavanje.[44]

Sve u svemu rano je brončano doba na području koje nas ovdje zanima još vrlo slabo istraženo. U jadranskoj zoni najbolje je poznato po nalazima

---

41 Usp. *Praistorija* III: S. Dimitrijević, *Retz–Gajary kultura*, 343–365. Po svojem je podrijetlu ta kultura vezana za istočne Alpe. Usp. *op. c.* 361.

42 Usp. *Praistorija* III: B. Jovanović, *Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije,* 381–395. To prodiranje pada vremenski u razdoblje od 2500. do 2000.

43 Usp. *Praistorija* III: B. Jovanović, *Indoevropljani i eneolitski period Jugoslavije,* 397–416. To shvaćanje potječe od M. Gimbutas, *The First Wave*; ista, *Old Europe.* Kritičku prosudbu u okviru cijeloga današnjega stanja tih istraživanja dao je sada Drews, *The Coming* 2–5. Ovdje izneseno tumačenje ne može se stoga zastupati bez pridržaja.

44 Usp. Čović, *Od Butmira* 78–83; *Praistorija* IV: B. Čović, *Eneolitski supstrat,* 103–113; isti, *Regionalne grupe ranog bronzanog doba,* 114–190; M. Garašanin, *Podunavsko-balkanski kompleks ranog bronzanog doba,* 463–470. Najstarije brončano doba trajalo je u Podunavlju i na sjeverozapadnom Balkanu od 1800. do 1550. Usp. Čović, *Od Butmira* 97.

iz brojnih grobnih humaka na izvorištu Cetine.[45] Taj tip kulture obilježen je ukrašivanjem posuda koje se po svojoj tehnici temelji na vučedolskom lončarstvu, a po ornamentima čuva nedvojben kontinuitet oblika jadranskoga neolitika. Takve su posude nađene i u špilji Samograd kod Drniša i mnogo dublje u zaleđu na glasinačkoj visoravni istočno od Sarajeva te na Kotorcu, gradini na jugu Sarajevskoga polja. Na tom posljednjem nalazištu otkriven je prekrasan primjerak te umjetnosti koji osobito dojmljivo dokumentira kako su se nakon prodora ratničkih stočara prilike opet primirile i učvrstile, kako su u više valova doseljeni osvajači s pokorenim starosjedilačkim stanovništvom srastali u nove zajednice. Ratnički stočari bitno su određivali gospodarstvo, jezik i način života, ali ni starinački oblici i vrijednosti nisu bili bez odjeka i djelovanja.[46]

Iz dravsko–savskoga međurječja poznat je drugi kulturni tip ranoga brončanog doba po nalazima iz Vinkovaca, Oriolika i drugih mjesta. Njegova je fizionomija južnopanonska.[47] Još jedan tip je istarska brijunska kultura, proširena po svem sjevernom Jadranu. Najvažnija su joj nalazišta otok Veliki Brijun, špilja Cingarela kod Momjana, limska gradina i špilja Vlaška Peć kod Senja.[48]

Nove su se prilike onda dalje učvrstile u mirnim vremenima što su tada nastupila za nekoliko stoljeća. Počelo je srednje brončano doba. Na području koje nas ovdje zanima nalazi su iz toga vremena sasvim rijetki. Razaznaje se samo da nije bilo većih pokreta, a pogotovu nikakvih prevrata, ali nije bilo ni uzleta niti ima nalaza koji bi svjedočili o domorodačkom kulturnom razvoju. Rijetki predmeti iz srednjega brončanog doba stoje pod utjecajem panonskih i drugih srednjoeuropskih radionica i čak su odande i došli. Gospodarstvo utemeljeno na uzgoju stoke, s ratarstvom tek na drugom mjestu, bilo je preslaba podloga za stvaranje bogatstva potrebnog za kulturne uzlete. Ležišta vrijednih ruda nisu još bila otkrivena, pa su domaćoj metalurgiji nedostajale sirovine.[49] Sve je to priječilo dinamičan kulturni razvoj, barem u onim područjima o kojima nas obavještavaju arheološki nalazi. Znatna su iznimka slikarije na stijeni pronađene kod Lipaca u blizini Risna, duboko u Boki kotorskoj.

45 Usp. I. Marović, *Rezultati; Praistorija* IV: I. Marović–B. Čović, *Cetinska kultura,* 191–232.

46 Usp. Čović, *Od Butmira* 91–95. Pisac izvrsno primjećuje da je poslije svih prevrata i razaranja u kojima je potonuo neolitički svijet činjenica što je neolitička ornamentika preživjela i djelovala još u keramici ranoga brončanog doba samo prividno neznatna tehnička pojedinost, u istinu se pak mora smatrati simbolom neuništivosti ljudskoga duha. Usp. *ibid.* 95.

47 Usp. *Praistorija* IV: M. Garašanin, *Vinkovačka grupa,* 471–475.

48 Usp. J. Mladin, *Brončane posude.*

49 Usp. Čović, *Od Butmira* 97–99.

Te posve apstraktno stilizirane risarije jelena okruženih simbolima što za nas ostaju nerazumljivi potječu, ako se smije zaključivati prema paralelama iz Val Camonica u talijanskim Alpama, iz srednjega brončanog doba.[50] Pokazuju da su prastari sadržaji iz lovačkoga života i dalje zaokupljali duhove. Pred oslikanom stijenom utvrđeni su ostatci svetišta. Sve to upozorava na umjetničke vrijednosti i duhovne sadržaje što se ne daju odčitati iz metalurgije i keramike. Inače to vrijeme pruža malo privlačivoga i po tome predstavlja potpunu suprotnost mikenskoj kulturi, koja se baš u to doba izgrađivala na jugu Grčke.

Stoljeća brončanoga doba završila su i opet u kretanju i nemiru. Odjek je toga zbivanja ušao kao legenda o Trojanskom ratu i o povratku Heraklovih sinova u grčku i kao najezda morskih naroda u egipatsku predaju. U povijesnom istraživanju našega doba govori se o egejskoj seobi. Pokrenula su je dinamička zbivanja u karpatskoj kotlini i na srednjem Dunavu. Tamo se u kasno brončano doba nakupilo mnogo udarne vojne snage i stvorilo djelotvorno zapovjedništvo, opremljeno nadmoćnom metalurgijom, koje proizvodi sada već nisu stajali na raspolaganju samo knezovima i velikašima, nego i čitavim bojnim družinama i vojnim postrojbama. Povod i napetosti što su pokrenuli tu nakupinu bojne moći ostali su skriveni. To vidljivije su posljedice. Vojni su pohodi udarili gotovo na sve strane, najsnažnije, međutim, prema Balkanu, Maloj Aziji i istočnomu Sredozemlju na jednu i prema Apeninskomu poluotoku na drugu stranu. Zemlja između Drave i Save bila je potpuno zahvaćena začetnim vrtlogom koji je pokrenuo sva ta gibanja, a zahvaćeni su njime, više ili manje, bili i široki prostori između Save i mora.[51]

Mnoge ostave u kojima se pohranjivalo bogatstvo brončanih izdjelaka pokazuju kako su vremena bila nesigurna. Podunavski su ratnici uveli nove pogrebne običaje. Prešli su na spaljivanje pokojnika i njihova polja s urnama ostala su kao trag svagdje kuda su napredovale njihove vojske.

---

50 Usp. Čović, *Od Butmira* 99–103. Srednje brončano doba na područjima o kojima je ovdje riječ smješta se između 1550. i 1250. pr. Kr. Usp. *ibid.* 106–107, 110; Vinski-Gasparini, *Brončano doba*; *Praistorija* IV: B. Čović, *Srednje brončano doba u Lici i Bosni,* 242–270; K. Vinski-Gasparini, *Srednje brončano doba savsko-dravskog međurječja i bosanske Posavine,* 493–503; M. Garašanin, *Vatinska grupa,* 504–518; isti, *Transdanubijska (južnopanonska) grupa s inkrustiranom keramikom,* 536–540.

51 Usp. Čović, *Od Butmira* 105–107; Vinski-Gasparini, *op. c.* i *Kultura polja sa žarama*; *Praistorija* IV: Š. Batović, *Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju,* 271–373; R. Drechsler-Bižić, *Japodska kulturna grupa,* 374–389; B. Čović, *Prelazna zona,* 390–412; isti, *Glasinačka kulturna grupa,* 413–432; isti, *Srednjobosanska kulturna grupa,* 433–457; K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama,* 547–646; ista, *Ostave s područja kulture polja sa žarama,* 647–667; M. Garašanin, *Period polja s urnama Vojvodine,* 668–684; isti, *Ostave perioda polja s urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji,* 685–699.

Prešli su Savu i u velikim se skupinama naselili južno od nje. Dalje su prodrli do Italije, a u Istri su stekli potpunu prevlast. U Dinarskom je pak gorju otpor bio žilav i napredovanje teško. Nositelji neugledne kulture srednjega brončanog doba na jugoistoku Europe pokazali su se tvrđima nego mnogo razvijeniji stanovnici Grčke, Male Azije i Italije. Kultura žarnih polja mogla je prodrijeti do Jadrana samo na njegovu sjeveru, ali ni tamo nije stekla istinsku prevlast, nego je samo izvršila snažan utjecaj. Jugoistočno od Istre nije bilo niti spaljivanja pokojnika niti žarnih polja. U zaleđu se javlja spaljivanje uz pokapanje na istim grobljima. Došljaci su se tu stopili sa starosjediocima, prilagodili se njihovim običajima i načinu života. Dalje prema jugoistoku, na obali i u njezinu zaleđu uopće nema tragova podunavskih osvajača. Ali i tamo kamo navalni došljaci uopće nisu prodrli počinje u to doba nov život. Podižu se nove gradine i ostaju trajno naseljene. Neke su od njih postojale dalje sve do u doba rimske vlasti. Slobodna pokretljivost pastira time je okončana. Počelo se otkrivati rudno blago i konačno se počela razvijati i domaća metalurgija. Oživjela je i trgovina u do tada sasvim nepoznatoj mjeri. Po svemu tome kasno je brončano doba na području između Drave i Jadrana vrijeme u kojem je dovršeno utemeljivanje njegove kulturne povijesti.[52]

Na tome temelju došlo je do sveopćega procvata i znatnog uzleta koji su narodima što su nastali iz panonskih oružanih kretanja donijeli željezno doba.[53] Kulturni tip prozvan po karakterističnom nalazištu u Hallstattu razvio se u okviru koji je postavljen još u kasno brončano doba. Željeznodobni obrat u tehnologiji i stilu bio je nošen istim težnjama i poticajima koji su djelovali još pod kraj prethodnoga doba. Bio je to snažan napredak u smjeru kojim se već bilo krenulo.

Iz konsolidacije koja je nastupila poslije razdoblja velikih pokreta proizašli su narodi koji su nam djelomično već poznati iz pisanih vrela što su došla do nas iz starine. U njima se izgradila znatna i moćna rodovska aristokracija, koje se ugled očituje i u prekrasnim predmetima nakita i bojne opreme. Za nju se uvozila i luksuzna roba grčke i italske proizvodnje, pri čemu se razabiru velike razlike uvjetovane zemljopisnim položajem i gospodarskom moći.[54]

---

52 Usp. Čović, *Od Butmira* 107–111. Kasno je brončano doba na tom području trajalo od 1250. do 700. pr. Kr. Usp. *ibid.* 110.

53 Željezno je doba na tom području trajalo od 700. pr. Kr. do 9. poslije Kr., kad je konačno uspostavljena rimska vlast. Usp. Čović, *Od Butmira* 110–111; *Praistorija* V, 15–21, 182–567 (S. Gabrovec, K. Vinski-Gasparini, B. Čović, K. Mihovilić, Š. Batović, R. Drechsler-Bižić, R. Vasić).

54 Usp. Čović, *Od Butmira* 116–119. Kulturna povijest tih naroda sažeto je prikazana u enciklopedijskom djelu A. Stipčević, *Iliri* i isti, *The Illyrians*. Neocjenjivo pomagalo za

U jadranskoj zoni razabiru se četiri željeznodobna kulturna tipa: jedan u Istri, još jedan na istočnoj obali do rijeke Krke, jedan odatle pa do Neretve i jedan daljnji od te rijeke do u Albaniju.[55] Prva dva tipa odgovaraju svojim prostiranjem područjima dvaju naroda poznatih iz povijesti: Histra i Liburna. Željeznodobna kultura Histra usko je srodna istodobnoj kulturi Veneta. Ima udjela i u kulturi situla. Ipak tvori zasebnu kulturnu skupinu. Najvažnije joj je nalazište gradina Vizače (Nesactium).[56] Najznatnija su nalazišta na području Liburna groblja u Ninu (Aenona) i gradina u Radovinu.[57] Treći kulturni tip valja staviti u vezu s narodom Delmata, koji je poslije postao vrlo poznat, i s ne manje važnim Ardijejcima, kojih se područje ne da tako sigurno odrediti po svjedočanstvima što su došla do nas iz starine. Za Delmate osobito su karakteristične njihove gradine i njihova lijepo ukrašena bojna oprema. Očuvani temelji jedne njihove zgrade mogu se uvjerljivo tumačiti kao ostatci hrama.[58]

S onu stranu Neretve prostirala se zemlja Daorsa i Plerejaca te mnogih daljnjih naroda, koji ostaju izvan obzorja zadanoga našim motrištem. Upravo s tim rodovskim vlastima na području današnje Albanije od starine je povezano etničko ime Iliri. Ono se poslije u jezičnoj porabi Grka i Rimljana proširilo prema sjeverozapadu, sve dok se nije počelo pridijevati i stanovnicima Istre, Panonije i Norika.[59]

Dalje prema kopnenoj unutrašnjosti, na ličkoj visočini i u dolinama gornje Kupe na zapadu i gornje Une na istoku prostiralo se područje Japoda.[60] Nalazi u njihovim gradinama i špiljama dopuštaju još da se u njima razabere simbioza s prodornim došljacima iz područja kulture žarnih polja. Ipak oni nisu uzmogli japodskomu etnosu, što je proizašao iz te simbioze, udariti pečat svojih karakterističnih obilježja. Iako

te studije je A. Stipčević, *Bibliographia Illyrica*. Usp. još i nacrte za sintetičke prikaze: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira*; *Međunarodni kolokvij »Utvrđena ilirska naselja«*; *Naučni skup Sahranjivanje kod Ilira*. O religijskim se predodžbama najviše saznaje iz knjige: Stipčević, *Kultni simboli*. K tomu dolazi još *Praistorija* V: A. Benac, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*, 737–802.

55 Usp. Batović, *Pregled*; isti, *Problemi*; *Praistorija* V: S. Gabrovec–K. Mihovilić, *Istarska grupa*, 339–390; Š. Batović, *Liburnska grupa*, 339–390; B. Čović, *Srednjodalmatinska grupa*, 442–480; D. Glogović, *Prilozi*.

56 Usp. Mladin, *Umjetnički spomenici*.

57 Usp. Čović, *Od Butmira* 121–131.

58 Usp. Zaninović, *Delmati*; Čović, *Od Butmira* 239–267.

59 Usp. Katičić, *Ancient Languages*, 154–163; Čović, *Od Butmira* 111–116.

60 Usp. Drechsler–Bižić, *Područje Like*; *Praistorija* V: ista, *Japodska grupa*, 391–441. Čović, *Od Butmira* 133–167.

japodska umjetnost nigdje ne doseže bogatstvo oblika kakvo se susreće kod Histra, Veneta i u istočnim Alpama, njihove metalne kopče i pokrivala glavâ pokazuju bogatu kultnu ornamentiku. Osobitu pak izražajnost daju njihovu nakitu geometrički stilizirani likovi ljudi i životinja. Već rano su preko Italije primili utjecaj arhajske grčke umjetnosti[61] i tako ga preradili da je u figuralnom ukrašivanju japodskih urna, zapravo kamenih škrinja u koje se polagao pepeo pokojnikâ, prepoznatljivo djelovao sve do u doba rimske vlasti. Te slike ujedno dojmljivo ilustriraju japodski kult mrtvih i predodžbe koje su se vezale s njime.[62]

U srednjoj Bosni, uz gornji tok Vrbasa i Bosne, imali su svoja naselja Dezitijati. Računali su se među Panonce.[63] Na njihovu području nije kultura žarnih polja ostavila spomena vrijednih tragova. U njih se razvila samosvojna metalurgija. Zanimljiva im je strogo geometrijska ornamentika kojom su ukrašivali keramičke i metalne proizvode. Pri tom je dosljedno izbjegnuta svaka sugestija figurativnosti. U neočekivanoj je suprotnosti s tim umjetničkim usmjerenjem nalaz skulpture na gradini Pod kod Bugojna. Ona predstavlja glavu bradata muškarca i najbolje se može razumjeti kao kultna slika.[64]

Naglašeno geometrijska je i ornamentika željeznodobne glasinačke kulture, koja je na istoimenoj visoravni istočno od Sarajeva izgradila tamošnje začetke još iz brončanoga doba. Ona je postala nadaleko poznata kao prva kultura željeznoga doba utvrđena na zapadnom Balkanu i zbog toga se često spominje u arheološkoj literaturi. Ime Glasinac u njoj označuje čitav taj kulturni tip.

Područje prave glasinačke kulture prostire se preko doline Drine sve do doline Zapadne Morave. Ono se najbolje može povezati s moćnim narodom Autarijata.[65] Jedno od njezinih bitnih obilježja je velika prodornost njezinih oblika i široko zračenje njezina osebujnog oblikovanja. Utjecaj joj se ne osjeća samo u susjednim krajevima, nego seže sve do podalpskih predjela. Glasinačko geometrijsko oblikovanje razvilo je

61 Osobito su dojmljive tri male ženske glave od jantara nađene u grobu iz 6. st. pr. Kr. u Kompolju kod Otočca u Lici. To su vrlo vrijedni proizvodi arhajske grčke plastike i potječu vjerojatno iz koje italske radionice. Usp. Drechsler-Bižić, *Iskapanje* 265–266, 273–278; Čović, *Od Butmira* 162.

62 Usp. Stipčević, *Iliri* 197–203; isti, *The Illyrians* 207–214.

63 Usp. Strabon 7, 5, 3 i 5, 9.

64 Usp. Čović, *Umjetnost* 32–33; *Praistorija* VI: Čović, *Srednjobosanska grupa*, 500 i slika 28, br. 11 na str. 495.

65 Usp. F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena* 69–100 i 422–426; ista, *The Central Balkan Tribes* 87–129 i 546–550; Čović, *Od Butmira* 284–285.

znatnu raznolikost tehnika. U suprotnosti su s tom geometrijskom ornamentikom kultna kolica s likovima ptica i figuralni utjecaj grčke arhaike koji je i tu djelovao.[66]

Na sjeveru je bila mjerodavna kultura žarnih polja. Južno od Save, u današnjoj Bosni, ona je kod Mezeja, koji su naseljavali kraj sjeveroistočno od Japoda, i na području drugih panonskih naroda[67] postala ishodištem daljega razvoja. Karakteristična je za tu umjetnost životinjska simbolika. Utjecajima pak koji su u željezno doba dolazili izvana ostala je zatvorena do mjere koja pobuđuje osobitu pozornost.[68]

Sjeverno od Save, u međurječju, javlja se kultura kasnoga brončanog i starijega željeznog doba u dva jasno različita tipa: jednom zapadnom i drugom istočnom. Na zapadnom je području poslije, u 8. st. prije Krista, djelovala tračko–kimerska najezda. Pokapanje spaljenih pokojnika u žarnim poljima smijenilo je tada opet pokapanje čitavih tijela pod grobnim humcima. Osobito važna nalazišta te kulture jesu Kaptol u Požeškoj kotlini i Goričan na Muri. Ona dokumentiraju i dvije različite vrste te željeznodobne kulture grobnih humaka.[69]

Na istoku dravsko–savskog međurječja bila je proširena daljska kultura, koja je onkraj Drave i Dunava sezala i u daleka prostranstva panonske ravnice.[70] Nositelji te kulture bili su panonski narodi koje stari pisci spominju kao stanovnike toga područja.

U 3. st. pr. Kr. naseljavanjem je galskih osvajača mlađa željeznodobna kultura La Tène, koja je nerazdvojno povezana s keltskim etnosom, postala dominantnim izrazom uz donju Dravu te između Dunava i Save.[71]

Time je zaokružena slika prapovijesnoga kulturnog razvoja na prostoru koji je ovdje razmatran. Na toj se podlozi poslije rimskog osvajanja proširila jednolika rimska provincijalna kultura, koja je sve izjednačivala na visokoj i prokušanoj razini. Ona je i sve zemlje između Drave i Jadrana posvema uključila u sveobuhvatni Orbis Romanus.

66 Usp. Čović, *Od Butmira* 269–319; *Praistorija* V: isti, *Glasinačka kultura,* 575–643.

67 Usp. Strabon 7, 5, 3 i 5, 9.

68 Usp. Čović, *Od Butmira* 169–185; *Praistorija* V: isti, *Grupa Donja Dolina–Sanski Most,* 232–286.

69 Usp. *Praistorija* V: K. Vinski–Gasparini, *Grupa Martijanec–Kaptol,* 182–231.

70 Usp. K. Vinski–Gasparini, *Osvrt*; *Praistorija* V: R. Vasić, *Daljska grupa,* 533–535.

71 Usp. Majnarić–Pandžić, *Keltsko–latenska kultura*; *Praistorija* V: B. Jovanović–D. Božić, *Keltska kultura u Jugoslaviji,* 805–899.

JEZIK I PJESNIŠTVO PRAPOVIJESNOGA STANOVNIŠTVA

O jeziku i pjesničkom izražaju nositelja prapovijesnih kultura što su u prethodnom poglavlju ukratko prikazane zna se vrlo malo. Sve su one bile bespismene pa nisu ostavile tekstova koji bi svjedočili o njihovu jezičnom izrazu.[72] Tek grčka i rimska starina donijela je i tim predjelima pismo, ali s njime i svoje jezike, grčki i latinski, kao samorazumljive i isključive medije pismenoga priopćavanja. Tako su domaća imena, preuzeta u grčke i latinske tekstove jedino svjedočanstvo o temeljnim jezičnim slojevima u tom prostoru.[73] Iz toga se svjedočanstva, međutim, može razabrati samo vrlo malo.

Na području između Save i Jadrana tek rano brončano doba odgovara kulturnom tipu ranoga indoeuropskog jezičnog okoliša. S dobrim se razlogom pretpostavlja da je s njim na tom području nastupila i jezična indoeuropeizacija.[74] No strogo uzevši, nema čvrstoga dokaza čak ni za to da su jezici toga prostora u željezno doba bili indoeuropski. Ništa, međutim, ne govori protiv toga, a i opća vjerojatnost i neke pojedinosti upućuju u tom smjeru. Može se dakle bez oklijevanja pretpostaviti da je brončanodobni i željeznodobni jezični sloj tu bio indoeuropski. On se, sa zadrškom koja je pri tome potrebna, može nazvati i povijesnim imenom »ilirski«. Time, međutim, nije riješeno pitanje etničkoga i jezičnog članjenja toga područja, pa je i nadalje potrebno istraživati i utvrđivati te prilike kakve su zbilja bile.

Usprkos velikim prevratima i razaranjima bakrenoga doba treba pretpostavljati da su i nositelji neolitičkih kultura ostavili za sobom sloj mjesnih imena. Vrlo je, međutim, teško iole ga sigurno prepoznati i izdvojiti. Imena kao *Issa* (otok Vis) ili *Cissa* (grad na otoku Pagu), možda i *Pharos* (otok Hvar), *Corcyra* (otok Korčula), *Korkoras* (rijeka Krka na Dolenj-

---

72 Urezane crte slične natpisu nađene su na željeznodobnoj keramičkoj posudi s gradine Pod kod Bugojna. Usp. Čović, *Die Inschrift von Bugojno*. Te se crte daju čitati kao mješavina etrurskih i umbrijskih slova. Pri tome se razabiru i etrurske riječi. Usp. Šalabalić, *Eine umbrisch-etruskische Inschrift*. Vjerojatno se radi o oponašanju jedne posude uvezene iz Italije na kojoj je bio takav natpis. Domaći lončari shvatili su ga kao ornament i nastojali urezati slične crte. O još jednoj urni sa slovima nađenoj u Puli usp. Uladin, *Žara s natpisom*. Taj nalaz otvara pitanje o tome da li je u Histra možda ipak bilo domaće pismenosti.

73 Glose koje se izravno ili neizravno navode kao ilirske skrajnje su oskudne i lingvistički slabo izdašne. Usp. Katičić, *The Ancient Languages* 170–172. O pretpovijesnom jezičnom sloju usp. priručnike: Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*; isti, *Lexikon altillyrischer Personennamen*; isti, *Die Sprache der Illyrier* 1–2; Mayer, *Die Sprache der alten Illyrie*; Russu, *Illirii*.

74 Usp. Solta, *Einführung* 11–12. O tome sada potanko i *Praistorija* III: B. Jovanović, *Indoevropljani i eneolitski period Jugoslavije*, 397–416.

skoj) i dr. ne uklapaju se loše u najstariji sredozemni toponomastički krajolik, a njihove bliže ili dalje analogije upućuju na iste smjerove kao i kulturne veze, utjecaji i afiniteti jadranskoga neolitika.[75] No doista uhvatljiv je taj sloj tu još manje nego u nekim drugim mediteranskim predjelima. U dosta bogatom predrimskom toponomastičkom inventaru ilirskih provincija zbog nedostatka je kronoloških uporišta nemoguće identificirati najstarije blago. Stoga se po mjesnim imenima saznaje samo malo o jezičnim naslojavanjima i članjenju toga prostora.[76]

Izdašnija su u tom pogledu osobna imena, ali samo za kasno razdoblje. Tek natpisi iz rimskoga vremena očuvali su nam nešto bogatiji inventar domorodačkih osobnih imena. Tako nam se bar donekle pokazuju osobna imena kakva je ondje zateklo rimsko osvajanje.[77] Iz toga se vrela, međutim, može valjano crpiti samo uz pomoć sustavnoga proučavanja većega broja potvrda u širim sklopovima. Pri tome se u prvom redu radi o mjesnoj raspodjeli pojedinih antroponomastičkih tipova i njihovih elemenata. Na taj se način moglo pokazati da se predrimska antroponimija između Drave i Jadrana člani na četiri među se jasno različita područja.[78]

Na sjeverozapadu dravsko–savskoga međurječja domorodačka su osobna imena nedvojbeno galska. Ista su kao u ostaloj zapadnoj Panoniji, sjeverno od Drave i Mure, te u Noriku. Odatle se može zaključiti da se sve do sjeverozapadne granice gradskoga područja Siscije (Siska) u vrijeme rimskoga osvajanja govorilo galski.[79] To je posljedica velikoga galskog prodora na istok u 4. st. pr. Kr. Drugo jedno imensko područje obuhvaća Istru i zemlju Liburna što na jugoistoku graniči s njome i pruža se sve do rijeke Krke.[80] To sjevernojadransko imensko područje priključuje se na venetsko u sjeveroistočnoj Italiji. Antroponimija Veneta tvori s histarskom i njoj srodnom liburnskom jednu svim trima nadređenu cjelinu. Njoj pripada i jedan slabo potvrđen, ali nedvojbeno utvrdiv sloj osobnih imena u Ljubljanskom barju. Sva ta sjevernojadranska imenska područja tvore jednu nadređenu cjelinu. Istočno od galskoga i sjeverno-

75 Vidi gore str. 21.

76 Usp. za materijal Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*; isti, *Lexikon*; Mayer, *Sprache* I. O tome kako su ograničene mogućnosti etimološkoga tumačenja toga domorodačkog imenskog materijala usp. Katičić, *op. c.* 171–174.

77 Usp. Rendić-Miočević, *Iliri* 769–920.

78 Usp. Katičić, *Namengebiete*; isti, *Suvremena istraživanja*; isti, *Liburner, Pannonier und Illyrier* 363–368; isti, *Ancient Languages* I, 178–184. Vidi i Solta, *op. c.* 28–34.

79 Usp. Katičić, *Suvremena istraživanja,* 25–26; isti, *Ancient Languages* I, 181–182.

80 Usp. Katičić, *Suvremena istraživanja*, 24–25; isti, *Ancient Languages,* 179; Solta, *op. c.* 33–34; M. Križman, *Rimska imena u Istri,* Zagreb 1991.

jadranskog imenskog područja prostire se jedno veliko, kojemu pripadaju Japodi u zaleđu Kvarnera, Lici i dolini Une, Delmati između Krke i Cetine i na krškim poljima južne Bosne, Glamočkome, Livanjskom i Duvanjskom, te panonski narodi u dolinama desnih pritoka Save i u zemlji između nje i Drave.[81] Po glasovnom liku i tvorbi tih osobnih imena razaznaje se da je jezična podloga tih dviju negalskih antroponimija vjerojatno bila različita. Što se četvrtog imenskog područja tiče, onoga što se proteže onkraj Cetine, po dolini Neretve i dalje sve do u Albaniju, položaj je manje jasan.[82] To je vlastita antroponimija koja se prostire uglavnom baš onuda odakle je poteklo ilirsko ime. Ne da se, međutim, odrediti da li je i jezična podloga tu bila druga nego u Delmata i Panonaca ili pak ista, a samo antroponimija drukčija, odnosno da li su te dvije jezične podloge bile jedna drugoj bliže srodne ili nisu. Svakako pak nedvojbene razlike u antroponimiji svjedoče o etničkoj razlici između tih dviju skupina prapovijesnoga stanovništva kasnijih ilirskih provincija.

Jezični izraz toga prapovijesnog prostora bio je stiliziran i oplemenjen u pjesničkoj predaji.[83] Njezini su tekstovi oblikovani isključivo usmeno, a kako ih nitko nije zapisao, izgubljeni su zauvijek. No to da su postojali može se pretpostaviti bez oklijevanja po analogiji s drugim narodima istoga kulturnog tipa. Neolitički ratari imali su vjerojatno liriku koja je poticala zamah njihova rada i pretvarala njihove mitske predodžbe o plodnosti i tajanstvenoj ženstvenosti u cjelovit životni doživljaj. Magijski zazivi su pomagali da se izdrži neizvjesnost do nove žetve. Pjevalo se o majčinu krilu, koje štiti i grije, i opet i opet daruje nov život. Ali sve je to potonulo bez traga u dubinu davnoga vremena.

Junačke pjesme metalnodobnih pastira i ratnika ostavile su nasuprot tomu, male doduše, ali ipak uhvatljive tragove. Koliko god neznatni bili, ipak dopuštaju da se makar samo nasluti izraz i duh bar jedne vrste autohtonoga prapovijesnog pjesništva. Starinska, dvodijelna domorodačka osobna imena što su došla do nas u grčkim i latinskim tekstovima zapravo su ulomci junačkih pjesama što su kao okamine tako došli i do nas. To su uzorci pjesničkoga jezika kakav se javljao u epskoj predaji.[84]

Bitna se teškoća tu javlja od toga što se ta imena ne mogu izravno razumjeti, pa se istraživač oslanja jedino na etimološka tumačenja, više ili manje sigurna, koja ni u najpovoljnijem slučaju ne pružaju pravoga

81 Usp. Katičić, *Suvremena istraživanja*, 15–17; isti, *Ancient Languages* 179–180; Solta, *op. c.* 31–33.

82 Usp. Katičić, *Suvremena istraživanja* 39–41; *Ancient Languages* 179–180; Solta, *op. c.* 29–30.

83 Usp. R. Katičić, *O jeziku Ilira.*

84 Usp. Katičić, *op. c.*

oslonca. No usprkos toj nesigurnosti, ako je ostajemo budno svjesni, mogu se uzimati osobna imena, zabilježena u mnogo mlađe doba, kako bi se dosegli jezici prapovijesnoga stanovništva na istok od Jadrana kao izraz pjesničkoga doživljaja.

Povoljno polazište nudi tu liburnsko osobno ime *Vescleves*. Ono je, što se može nedvojbeno dokazati, osnova na –s. Ta morfološka sigurnost i obilje glasova od kojih se sastoji lik toga imena omogućuju da se postavi vjerojatno i uvjerljivo etimološko jednačenje. Stari indijski epitet *vasuśravas* 'onaj kojemu je slava dobra' i grčko osobno ime istoga značenja Εὐκλῆς upravo se nude za to. Imali bismo dakle indoeuropski dvodijelni epitet *wesu–k'lewes* kojemu se značenje nije promijenilo niti u indijskom niti u grčkom, pa se može pretpostaviti da se nije niti u nama inače nepoznatom liburnskom. Po značenju, a samo dijelom i etimološki, s njim je podudarno i slavensko osobno ime *Dobroslavъ*.[85]

Takva složena, dvodijelna, indoeuropska osobna imena ostatak su i odsjaj najstarijih junačkih pjesama u kojima su se slavili vođe ratničkih družina. Središnja je njihova predodžba bila slava. Homer nam je predao živo sjećanje na tu najstariju junačku poeziju i na okolnosti u kojima su se te pjesme pjevale.[86] Epiteti iz njih došli su u neprekinutoj predaji u staru grčku antroponimiju i u njoj su vrlo brojni. Javljaju se i u vedskoj poeziji, kao epiteti i kao osobna imena, a susrećemo se i u iranskoj Avesti. U tim složenim pridjevima zadržale su se kao u koncentratu pjesničke formule najstarije indoeuropske junačke poezije. Ta je predaja očuvana i u starim keltskim i germanskim imenima, pa tako postaje očito da se pri tome radi o indoeuropskoj jezičnoj i pjesničkoj baštini koja nije bila ograničena samo na neke indoeuropske jezične porodice i njihove tradicije. Ista se predaja pjesničkoga izraza indoeuropske junačke poezije susreće i u slavenskim osobnim imenima. Ta je antroponimija u tome pogledu osobito starinska, pa se neka njezina imena daju povezati ne samo s homerskim, vedskim i avestičkim nego i s hetitskim formulama.[87]

Etimološko jednačenje liburnskog osobnog imena *Vescleves,* jedno od najpouzdanijih što nam ih dopušta inventar domorodačkih osobnih imena u ilirskim provincijama, vodi tako — kao kroz kraljevske dveri — do predaje indoeuropskog pjesničkog jezika. Izvan svake je sumnje da je tu, ako je ta etimologija ispravna, očuvan element prastaroga formulara indoeuropskih junačkih pjesama. A kulturno područje kojemu pripada liburnska Istra i sjevernojadranski otoci po svjedočanstvu arheoloških

85 Usp. Katičić, *op. c*. *Vescleves* je potvrđeno u CIL, 3, 3038, 3058 i 10138.

86 Ilijada 9, 182–191.

87 Usp. Katičić, *op. c.* i literaturu koja se tamo navodi.

nalaza živjelo je životom u kakvu je ta pjesnička predaja mogla ostajati osobito živa jer se u njem opet i opet obnavljao i obogaćivao njezin doživljajni svijet. Dosta je sjetiti se plastike na situlama, njezinih prizora borbe i lova koji živo odišu sasvim homerskim raspoloženjima.[88]

Istomu tipu nadijevanja osobnih imena pripadaju i druga složena imena Liburna, Histra i stanovnika zatočnoga područja kod Iga blizu Ljubljane. Očito je da je predaja indoeuropske junačke pjesme kod tih naroda dugo ostala vrlo živa, što svjedoči rječito i značajno, ako i vrlo oskudno, o njihovoj željeznodobnoj duhovnoj kulturi. I u venetskoj antroponimiji ima tragova toga starinskoga pjesničkog jezika. Oni su po tome značajka svega sjevernojadranskog imenskog područja koje time jasno odudara od italskih osobnih imena jer među njima već od duboke starine nema takvih složenih junačkih epiteta i rano se izgubila ta predaja.[89]

I dalje na jugoistoku može se potvrditi takva starinska antroponimija, ali je tamo manje razgovijetno izražena. U Delmata je nedvojbeno bila prisutna, ali se teško može smatrati karakterističnom za njihova osobna imena. Među dvodijelnim osobnim imenima toga područja doima se *Teutmeitis* osobito starinski. Može se protumačiti latvijskim dvodijelnim izrazom *tautu meita* 'strana djevojka' i, ako to stoji, značilo bi 'omiljen u narodu' ili 'mlad u narodu'.[90]

Kod Delmata i panonskih naroda južno od Save dobro je potvrđeno dvodijelno osobno ime *Skenobardos*. Tu se nudi etimološko jednačenje s gotskim *skeinan* 'sjati' i porodicom riječi kojoj sa slavenske strane pripada i hrvatsko *brada*. Po tome bi to ime značilo 'onaj kojemu brada sjaji', što se izvrsno uklapa u izražajnu tradiciju indoeuropske junačke pjesme.[91]

Još dalje na jugoistoku, na području pravih Ilira, susreće se ta predaja indoeuropskoga junačkog pjesništva u dvodijelnom vladarskom imenu *Skerdilaidas*. I dvodijelno ime *Teutiaplos* čini se da pripada tradiciji otmjena roda.[92]

Indoeuropska predaja starinskih složenih osobnih imena u kojima su se okamenile formule iz junačkih pjesama dade se dakle potvrditi na čitavoj

88 Usp. Katičić, *op. c.*; A. Stipčević, *Iliri* 192–197; isti, *The Illyrians* 198–207.

89 Usp. Katičić, *op. c.* i literaturu koja se tamo navodi.

90 Usp. Katičić, *op. c. Teutmeitis* je potvrđeno u CIL 3, 12812.

91 Usp. Katičić, *op. c. Skenobardos* Diona Kasija 55, 33, 2; *Scenobarbus* je potvrđeno višekratno na natpisima. Usp. Mayer, *op. c.* I, 312.

92 Usp. Katičić, *op. c. Skerdilaidas* je potvrđeno u Polibija 2, 6, 3 i na mnogo drugih mjesta, *Scerdilaedus* u Livija 28, 24, 9 i na mnogo drugih mjesta, *Teutiaplos* u Tukidida 3, 29, 2.

jadranskoj obali od rta Akrokeraunija na granici Epira sve do Istre. Iako ta svjedočanstva osobnih imena potječu iz mlađega vremena, ipak osvjetljuju duhovnu kulturu brončanoga i željeznog doba, u kojima je junačka pjesma u nepomućenoj indoeuropskoj predaji bila važan sastojak doživljajnoga obzorja svih naroda na tom potezu. Gradine i grobni humci na Glasincu i nalazi iz njih svjedoče o jednom herojskom dobu i ratničkom životu koje je, kako je lako zamisliti, predajnim motivima i formulama indoeuropskoga junačkog pjesništva davalo nov zamah i udahnulo im nov život.[93]

I ostala područja tamošnjih rodovskih vlasti na tom području pripadaju tomu kulturnom tipu i iz njih zrači isti ratnički i junački duh. Dvodijelna osobna imena, koja su nam zabilježena i time očuvana u mnogo kasnijem vremenu, ipak pokazuju da je predaja indoeuropske junačke pjesme tu bila još dugo živa. Može se pretpostaviti da se u željeznom dobu bogato razvila i da je procvala na svoj posebni ilirski način. O tom željeznodobnom pjesništvu na zapadnom Balkanu ne znamo pak ništa više nego ono malo što se razabire iz starinskih dvodijelnih osobnih imena što potječu iz njega, a javljaju se u vrelima rimskoga doba kao njegov kasni odjek.

Naslućuje se tako jedno »homersko« razdoblje i njegovo pjesništvo koje je bilo slično homerskomu ne samo u duhu i sadržaju nego i u srodnom jezičnom izrazu i u poetici i u svojim formulama karakterističnim za usmenu predaju. Lako je stoga zamisliti kako je grčka predaja kad joj je utjecaj počeo zračiti u te predjele upravo svojim homerskim sadržajima tu nailazila na živ odjek. To je onda pridonijelo tomu da su se ta područja s vremenom priljubila vanjskomu krugu helenističke kulture ili mu se barem približila. To domorodačko »homersko doba« kao da je našlo neposredan priključak na homersku komponentu u samim temeljima helenizma.[94]

GRČKA I RIMSKA STARINA

Do prvih dodira jadranskoga prostora s helenskom kulturom došlo je, ako je suditi po nalazima uvezenih predmeta, još u doba grčke arhaike.[95] Taj je utjecaj dosegnuo i kopnene predjele. O tome svjedoče jantarne ženske glave nađene kod Japoda u Lici[96] i grčka ratnička oprema i nakit

93 Usp. gore str. 33.

94 Usp. Katičić, *op. c.* i literaturu koja se tamo navodi.

95 Usp. Beaumont, *Greek Influences*; Nikolanci, *Arhajski import u Dalmaciji*. Uz čitav sadržaj ovoga poglavlja usp. Rendić-Miočević, *Iliri*; Kozličić, *Historijska geografija*.

96 Usp. gore str. 32.

Lumbardska psefizma, Korčula, zaključak skupštine o osnivanju helenske kolonije uklesan u kamen, 3. st. pr. Kr.

među nalazima na Glasincu.[97] Poslije su se elementi helenske kulture raširili i dalje te su prodirali do manje ekskluzivnih domorodačkih društvenih slojeva. Isprva su ti utjecaji zračili iz grčkih trgovačkih naselja, tzv. emporija.[98] Poslije su to bile prave kolonije koje se kao Isa, Faros, Crna Korkira i drùge u zemljopisnoj literaturi spominju kao helenski gradovi.[99] Tako je helenizam, prodirući kao nekom osmozom, zahvaćao sve šire predjele istočnoga jadranskog prostora. Domaći je kulturni razvoj gotovo neprimjetno sve više urastao u nj i uvrštavao se time u vanjski krug do kojega je dopiralo njegovo zračenje.[100]

97 Usp. gore str. 33.

98 O starijoj trgovini usp. Parović-Pešikan, *Illyriens*; ista u diskusiji na *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, 79, gdje upozoruje na to da su grčki utjecaji bili izravni samo na jugoistoku, a na sjeverozapad su dolazili preko Italije, što na ilirskom području određuje dvije kulturne zone. Usp. još i Zaninović, *The Economy*.

99 O grčkim kolonijama na istočnoj obali Jadrana usp. Lisičar, *Crna Korkira*; Novak, *Stari Grci*; Rendić-Miočević, *I Greci*; Braccesi, *Grecità adriatica*.

100 Osobito razgovijetno svjedoče o tome nalazi na gradini u Ošanićima kod Stolca u Hercegovini. Usp. Marić, *Arheološka istraživanja*; isti, *Depo*.

Do prvoga vojnog zahvata rimske sile na istočnoj obali Jadrana došlo je 229, kada su oba konzula, Gnej Fulvije i Lucije Postumije, s brodovljem i vojskom prešli more da bi slomili moć ilirske kraljice Teute, kćeri Agronove[101] i time trajno osigurali trgovački promet između Italije i Grčke od ilirskih gusarskih prepada. Samo korak po korak učvršćivao je Rim svoj položaj na drugoj obali potiskujući makedonske zahtjeve i podčinjajući sve više saveznika svojemu utjecaju, a poslije i vrhovništvu. Tek 168. pr. Kr. bačeno je ilirsko i makedonsko kraljevstvo konačno na koljena i njihove su zemlje pretvorene u rimske provincije.

U isto vrijeme prodrli su Rimljani sa sjeveroistoka Italije prema istočnoj jadranskoj obali. Već 221. pr. Kr. vodili su, krećući iz zemlje Veneta, rat protiv Histara. Pošto su 181. osnovali koloniju Akvileju i time jako učvrstili svoj položaj, osvojili su 178. Istru i podvrgli svojoj vlasti Histre, koji su pružali očajnički otpor. To je bio tek ishodišni položaj za dalje prodore prema nepokorenim susjednim narodima. Nešto poslije 159. jedan je konzul dopro s vojskom do Segestike, kasnije Siscije, današnjega Siska, ali je tamo pretrpio poraz i morao se potučen vratiti.

Pošto su Rimljani uspostavili svoju vlast jugoistočno od Neretve, zapleli su se u borbe s moćnim narodom Delmata s druge strane te rijeke. Godine 156. pr. Kr. počeo je velik vojni pohod protiv njih, a 155. osvojeno je na juriš i razoreno njihovo glavno mjesto Delminij. Sve to, međutim, nije slomilo snagu njihova otpora. Godine 135. morao se povesti vojni pohod protiv Ardijejaca, koji je završio njihovim potpunim porazom i preseljavanjem čitavoga naroda u kopneno zaleđe jer se mislilo da se samo tako može potpuno isključiti djelovanje njihove goleme pomorske moći.

Daljnji su se vojni pohodi vodili od Akvileje prema Segestici, te protiv Japoda i Delmata. Slavili su se i trijumfi, ali se otpor tih naroda opet i opet rasplamsavao i ugrožavao rimska uporišta na obali. Te su se borbe osobito zaplele kada su se uključile u vojne pokrete rimskoga građanskog rata. Između 50. i 39. pr. Kr. niz vojnih pohoda protiv Delmata nije polučio konačnoga uspjeha. Tek 35. pr. Kr. započeo je Oktavijan široko zasnovan pohod u kojem je pokorio Japode, Delmate i Panonce i onda 27. svečano predao senatu tako uvećan Ilirik kao konačno smirenu provinciju. Ipak je došlo do još jednog žestokog ustanka Panonaca i Delmata protiv nove rimske vlasti. Tri godine morao je Rim naprezati sve svoje snage i tek ga je godine 9. poslije Kr. uspio ugušiti. Tada je prvotni Ilirik podijeljen u dvije provincije, Panoniju i Dalmaciju, jer se tako lakše moglo

101 O ilirskom kraljevstvu usp. Papazoglu, *Les origines*; ista, *Politička organizacija*; ista, *Poreklo*.

Nadgrobna ploča rimskoga doba iz Raduše kraj Sinja. Tu su na latinskom natpisu domorodačka imena, a ukrašen je predajnom delmatskom simbolikom.

vladati tim nemirnim područjem. Tek tada su ilirske zemlje bile konačno pacificirane.[102]

Rimljani su od samoga početka nastupali kao zaštitnici jadranskih Grka i u njima su nalazili oslonac svojoj vlasti. U provinciji je helenski urbanitet dobio širok i čvrst okvir.[103] Zametci helenističke akulturacije što su se bili stvorili u domorodačkoga stanovništva brzo su urastali u nj. K tomu su došli gradovi, kolonije i municipiji, koje su osnivali Rimljani. Oni su obuhvatili čitavo područje i time korak po korak uvodili i one krajeve do kojih nije dopirao helenski urbanitet u krug antičke kulture. Tu čisto rimsku urbanizaciju dobrim su dijelom nosili doseljenici iz Italije.[104] Tako je nastala simbioza između univerzalnih sadržaja i oblika, unesenih iz Italije, i takvih koji su pripadali domorodačkom željeznom dobu, što je upravo tada završavalo. Rimski je Ilirik odatle, podjednako u Dalmaciji i u Panoniji, dobio svoju vlastitu kulturnu fizionomiju koju je zadržao sve do kraja antike.[105] To se jednako dojmljivo pokazuje u nošnji i u pogrebnim običajima, te u sinkretizmu domorodačkih i rimskih kultova,[106] a razabire se i u urbanizmu. Željeznodobne gradine dobivaju crte antičkoga urbaniteta, ili su pod njima nastajala gradska naselja antičkoga tipa da komplementarno nadopune starinski način života na utvrđenome visu i priključe se novonastalim prilikama.[107]

Bio je to proces romanizacije kao i u drugim provincijama. Ali on nije tekao ujednačeno i jednoliko niti u Dalmaciji niti u Panoniji, nego se svojim obilježjima razlikuje od kraja do kraja i od zajednice do zajednice.[108]

Teritoriji organizirani po domorodačkom ustavu ostali su isprva, kao *civitates peregrinae*, netaknuti u svojem ustroju i samo su podvrgnuti

---

102 O rimskim ratovima s Ilirima usp. Zippel, *Die römische Herrschaft*; Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara,* 84–102; Stipčević, *Iliri*, 55–69; isti, *The Illyrians*, 50–64; Suić, *Liburnija i Liburni*.

103 Usp. Suić, *Antički grad*.

104 Usp. Daicoviciu, *Gli Italici*.

105 Usp. Mócsy, *Die Bevölkerung*; Alföldy, *Bevölkerung*; *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*; Wilkes, *Dalmatia*; Колосовская, *Паннония*; Wilkes, *The Population*; Pinterović, *Mursa*; Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*; Nedved, *Stanovništvo Zadra*; Županović, *Starodrevna baština*; Cambi, *Antički portret*; Dyggve, *Izabrani spisi,* 141–185; *Antička Salona*, 1–319; Stipčević, *Iliri* 69–76; isti, *The Illyrians* 64–72. Za bibliografsku orijentaciju usp. Stipčević, *Bibliografija antičke arheologije*.

106 Usp. R. Marić, *Antički kultovi*; Paškvalin, *Kultovi*; isti, *Osvrt*; Zotović, *Istorijski uslovi*; Gabričević, *Iconographie*; isti, *Studije*; Selem, *Egipatski bogovi*; Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*; Rendić-Miočević, *O akvejaskoj epigrafskoj baštini*.

107 Usp. Rendić-Miočević, *Quelques aspects*.

108 Usp. Rendić-Miočević, *Problemi romanizacije*.

nadzoru rimske vojničke posade. S vremenom su, međutim, morali sve više uzmicati pred municipalnim uređenjem, ili tako što su organski urastali u nj, ili pak tako što im se oduzimalo zemljište i dodjeljivalo novoosnovanim municipijima. Ilirske su se provincije tako i društveno i kulturno sve potpunije uključivale u rimski svijet.

Važnu je ulogu pri tome odigrala rimska vojska, a u uskoj vezi s njom i cestogradnja.[109] Nisu se samo na strateški važnim položajima smještale rimske posade, nego su se već od samoga početka i stanovnici ilirskih provincija novačili u rimsku vojsku. To je poticalo primanje rimskih običaja, širilo porabu latinskoga jezika i pogodovalo preuzimanju kulturnih dobara i duhovnih sadržaja. U gradovima i pored vojničkih tabora naselili su se istočnjački trgovci, koji su sa sobom donijeli svoj način života, svoj pogled na svijet, svoje kultove i vjerske predodžbe, pa čak i porabu grčkoga jezika, te se tako počela u ilirskim provincijama osjećati i prisutnost rimskoga Istoka.

Između Drave i Jadrana nastao je tako svijet provincijalnoga rimskog urbaniteta, kojega su najvažnija središta bili velegradovi Salona, Iader i Narona u Dalmaciji, Sirmium i Siscija u panonskom međurječju. Pored tih najznatnijih žarišta antičkoga provincijalnoga kozmopolitizma postojao je još velik broj važnih gradova, koji su bili dijelom duboko ukorijenjeni u kontinuitet domaćih rodovskih tradicija, a dijelom su osnovani u rimsko doba da služe vojničkom i gospodarskom obuhvatu cijeloga područja. Tu treba spomenuti još Petovion (Ptuj), Andautoniju (Šćitarjevo na Savi kod Zagreba), Mursu (Osijek) i Cibale (Vinkovce) u Panoniji te Flanonu (Plomin), Tarsatiku (Trsat na rubu Rijeke), Seniju (Senj), Skardonu (Skradin), Delminij (Duvno, Tomislavgrad), Ekvum (Sinj) i Epidaur (Cavtat) u kopnenoj Dalmaciji, a na njezinim otocima osim starih grčkih kolonija važne gradove Kurikum ili Kuriktu (Krk) i Apsoros (Osor) na sjevernom Jadranu. U tom urbaniziranom svijetu, kojemu se aglomeracije ovdje ni približno ne mogu nabrojiti, u carsko su doba domorodački željeznodobni kulturni elementi srasli s kozmopolitski jednolikom civilizacijom, te je rimski Ilirik od toga u svojoj provincijalnoj kulturi dobio vlastito lice.

Ilirski provincijalci nisu se samo već od svojega podvrgavanja pod rimsku vlast novačili za vojnu službu, nego su i zbog svojih ratničkih vrlina bili u toj službi na visokoj cijeni, te su u rimskoj vojsci dobivali pomalo sve veći utjecaj. To se osobito dojmljivo pokazuje u 3. st., kad su rimske čete isklicale niz ilirskih zapovjednika za careve. U njihovom zapovjedničkom nastupu očitovalo se nešto od duha koji je bio ovladao ilirskim podanici-

109 Usp. Bojanovski, *Dolabelin sistem*; Pašalić, *Sabrano djelo*, 21–187.

ma. Oni su se upravo preko vojne službe već bili do u dubinu duše poistovjetili s carstvom. U teškim vremenima što su tada nastupila pokazivali su osobitu odlučnost i žilavost pri zalaganju za unutrašnju obnovu države i za njezino jačanje u odnosu s vanjskim silama. To je držanje dobilo bitnu povijesnu važnost u vladarskim likovima Diokleci-jana (284–305) i Konstantina Velikoga (306–337). Obojica su bili rodom iz ilirskih provincija. U vojnoj su službi visoko napredovali i onda su kao carevi položili temelje kasnoj konsolidaciji i obnovi. A niz ilirskih careva nastavio se i iza njih.

Godine 297. proveo je Dioklecijan zamašnu reformu provincijske uprave.[110] Tada je provincija Dalmacija podijeljena na dvoje, na Dalmaciju i Prevalitanu. Ova druga prostirala se uz obalu od Butue (Budve) do Lisosa (Lješa). Metropola joj je bila Skodra (Skadar). Drugi po važnosti grad bila je Diokleja (Duklja).[111] Na sjeverozapadu su poslije markomanskoga rata (166–180) poduzete posebne vojne i upravne mjere za bolju obranu Italije, u okviru je kojih Liburnija stekla samostalnost od Dalmacije, pa se čak povremeno i sama računala kao provincija. U vrijeme Justinijanovih ratova s Gotima (535–555) stoje Prevalitana, Dalmacija i Liburnija jedna do druge kao tri provincije.[112]

Panoniju je Dioklecijan podijelio u četiri provincije, od kojih su dvije ležale južno od Drave. Na zapadu je to bila *Pannonia Savia,* zvana još i *Pannonia Ripariensis* ili *Pannonia Interamnensis*, a metropola joj je bila Siscija. S njom je na istoku graničila *Pannonia Secunda*, zvana još i *Pannonia Inferior* ili *Pannonia Sirmiensis*, a njoj je metropola bio Sirmij.[113] I tu se u doba gotskih ratova i još kasnije razabiru promjene upravnoga ustroja na potezu uz italsku granicu.[114]

Kasnoantička podjela carstva u brojnije i manje upravne jedinice izražava odustajanje od širokopoteznih osnova na velikim prostorima, kakve su bile svojstvene rimskoj ekspanziji i imperijalnom procvatu. Ono u daleko većoj mjeri vodi računa o lokalnim prilikama i bolje odgovara raznolikosti

110 Usp. Mommsen, *Verzeichnis*; Bury, *The Provincial List*; Stein, *Geschichte*, 103–106; Jones, *The Date.*

111 Usp. Mommsen, *op. c.* 578–580; Bury, *op. c.* 134–136; Jones, *op. c.* 25. Prevalitana je pripala dijecezi Meziji i time prefekturi Iliriku, tzv. *Illyricum orientale*. Dalmacija je pak pridružena dijecezi Panoniji, kojoj je naziv poslije promijenjen u Ilirik, tzv. *Illyricum occidentale*, te je po tome pripadala prefekturi Italiji.

112 Usp. Suić, *Granice*; isti, *Liburnia*; Medini, *Provincia Liburnia.*

113 Usp. Mommsen, *op. c.* 580–581; Bury, *op. c.* 136–137; Jones, *op. c.* 25–26. Usp. još Rendić-Miočević, *Panonija.* Bury, *op. c.* 148 zastupa mišljenje da takva podjela Panonije potječe još od cara Aurelijana (270–275), koji je i sam bio Panonac.

114 Usp. Šašel, *Alpes Iuliana*, 33–34.

provincijskoga društvenog i kulturnog zemljišta. Za predmet ove knjige ono je osobito znatno jer se na njegovu temelju od 7. st. i nadalje zametnuo nov srednjovjekovni život.

ANTIČKA KNJIŽEVNOST

Uključivanje ilirskih zemalja u kulturni svijet antike očitovalo se i u književnosti. U grčkoj i rimskoj književnosti pojavio se Jadran sa svojim Ilirima i kao motiv. A kada su se ilirski predjeli posvema uključili u antički kulturni krajobraz grčko–rimske antike, počela se i tamo njegovati književnost na oba ta jezika.

Grčki nam je pjesnički jezik očuvao formule koje svjedoče o najstarijem uključivanju jadranskoga svijeta u predodžbe mitskoga zemljopisa. Jadran se tako naziva »Kronovim morem« i »Rejinim zaljevom« i time se izjednačuje s poljanama blaženih pokojnika, gdje je svrgnuti naraštaj bogova vladao nad izabranima koji su poslije smrti preneseni onamo. Inače se Kronovim morem naziva Sjeverno ledeno more. U tome se odražavaju prastare predodžbe, po kojima su jadranski žali ležali na sjeverozapadnom kraju svijeta, na Oceanu što teče oko sve zemaljske ploče, pa su tako bili neposredno povezani s tamnim i zaleđenim morem na dalekom sjeveru.[115]

Književni motivi iz vremena ranih trgovačkih putovanja na Jadran utemeljeni su već na konkretnim iskustvima. Takva se daju prepoznati u Alkmanovim »venetskim ždrepcima« (7. st. pr. Kr.) i u Herodotovoj bilješci o tome da su Fokejci bili prvi pomorci koji su zaplovili po Jadranu.[116]

Ta stara iskustva pomoraca i trgovaca, novostečena znanja što su ih na povratku donosili sa sobom odrazila su se i u legendama o drevnim junacima. Prvotne predodžbe o herojima prenesenim pri kraju života na zapadne poljane i na otoke blaženika preoblikovale su se u tom smislu da se pripovijedalo kako su junaci koji su preživjeli Trojanski rat odlazili daleko na Zapad i tamo nalazili novu domovinu u kojoj su uspostavljali trajnu i sretnu vlast. Tako je Ahilejev sin Neoptolem–Pir došao u Epir i osnovao kraljevstvo u toj zemlji, koja se sudeći po imenima njezinih rijeka i po njezinu mrtvačkom proročištu u najstarijim mitsko–zemljopisnim

115 Usp. Katičić, *Podunavlje i Jadran*, osobito 89–91, 95–96, 100. O cijelom predmetu prvoga dijela toga poglavlja usp. Kozličić, *Historijska geografija* i Katičić, *Illyricum*.

116 Usp. Alkman, *Fragm.* 23, 1, 834 (Bergk) i Herodot 1, 136.

predodžbama Grkâ smatrala mrtvačkim kraljevstvom na kraju svijeta uz Ocean.[117]

Među tim junacima koji su došli na zapad najznatnijim je postao Eneja. Njega su smatrali pretkom osnivača Rima i julijskoga roda. Na Jadransko su se more pak smještala zapadna kraljevstva Ahejca Diomeda i Trojanca Antenora. Prvoga su povezivali s južnom Italijom i jadranskom obalom što je njoj preko puta, a drugoga s dubokim jadranskim zakutcima i zemljom Veneta.[118] Druge zemljopisne veze uspostavlja pripovijest o povratku Argonauta preko mitskoga zapadnog dunavskoga toka i njegova ušća u Jadran.[119] Priče pak o pretvorbi Kadma i Harmonije u zmije, o njihovu vladanju nad jadranskim Enhelejcima, te o njihovu sinu Iliriju, eponimu tamošnjega naroda, poštivanju groba tih heroja, sve su te predodžbe činile da se grčki putnici na tim dalekim obalama osjećaju nešto manje strancima i povezivali su tuđinu sa svima poznatom i prisnom tebanskom legendom.[120] Tebanskom legendarnom ciklusu pripada i lik vidioca Amfijaraja, čiji je uzdodrža Baton također kod Enhelejaca imao herojski grob.[121] Heroj eponim Jonskoga mora vezao se za Dirahij (Drač) ili za Isu (Vis).[122] Na Jadran su smješteni Heraklov sin Hil[123] i nimfa Melita, kći Azopova.[124]

Stara jedna književna verzija legende o Kadmu kod Enhelejaca može se razaznati, dijelom čak do u pojedinosti teksta, po tragovima što ih je ostavila u Herodota, Euripida i u mitografskoj Pseudo-Apolodorovoj Biblioteci, kako se ta knjiga zvala (2. st. pr. Kr.). Prvotni oblik te verzije ostaje nam, međutim, nepoznat. Može se samo pretpostaviti da najvjerojatnije potječe ili iz kakva izgubljenog epa ili iz djela kojega logografa, koje također nije došlo do nas.[125] Jadranski motivi susreću se i kod druga

117 Usp. Berger, *Mythische Kosmographie* 16; Nilsson, *Geschichte* I, 324–325; Katičić, *Podunavlje i Jadran* 95–96 i 100 = isti, *Illyricum* 85–86 i 88–89; isti, *Enhelejci* 77–78 = isti, *Illyricum* 299–301.

118 Usp. Katičić, *Antenor na Jadranu* = isti, *Illyricum* 305–331; isti, *Diomed na Jadranu* = isti, *Illyricum* 333–386.

119 Usp. Katičić, *Podunavlje i Jadran* = isti, *Illyricum* 31–114.

120 Usp. Katičić, *Illyricus fluvius* = isti, *Illyricum* 115–123; isti, *Enhelejci* = isti, *Illyricum* 211–303.

121 Usp. Katičić, *Drei altbalkanische Nomina sacra* 105–119 = isti, *Illyricum* 125–147; isti, *Enhelejci*, 77 = isti, *Illyricum* 299.

122 Usp. Katičić, *Ionios der Illyrier* = isti, *Illyricum* 161–181.

123 Usp. Katičić, *Illyricum* 367–398.

124 Usp. Katičić, *Illyricum* 399–405.

125 Usp. Katičić, *Enhelejci* 16–27 = isti, *Illyricum* 229–237.

dva velika tragika 5. stoljeća pr. Kr., kod Eshila i Sofokla. Od Euripida ih je Seneka preuzeo u svoje tragedije.[126]

Pozitivno znanje o jadranskom prostoru što su ga skupili pomorci i trgovci obuhvatno su prikazali pioniri grčkoga zemljopisa Hekatej iz Mileta i Skilak iz Karijande (obojica 6./5. st. pr. Kr.).[127] Od tih opisa očuvano je tek nešto ulomaka u raznim mlađim djelima. Neizravna je i predaja vijestî o jadranskome svijetu što potječu iz Teopompova povjesničkog djela (4. st. pr. Kr.).[128] Neki podatci, očuvani također samo fragmentarno, potječu od njegovih suvremenika, povjesnika Efora, matematičara i zemljopisca Eudoksa iz Knida i starinara Arhemaha.[129] Za povijest i zemljopis Zapada najznatniji je Sicilac Timej (4./3. st. pr. Kr.).[130] Odmah do njega stoji Lik iz Regija (4./3. st. pr. Kr.), poočim znamenitoga tamnog pjesnika Likofrona. Od njih potječu važni jadranski motivi u djelima helenističkoga pjesništva.[131] Nešto ulomaka vijestî što potječu od velikoga geografa Eratostena iz Cirene (3. st. pr. Kr.) o grčkim kolonijama na Jadranu također je očuvano samo u djelima drugih pisaca.[132]

Starinska zemljopisna književna vrsta zasnovana na opisu plovidbe uz obalu (periplus) postala je neizostavljivim dijelom antičke školske naobrazbe. U očuvanim takvim opisima sadržana je i nama važna topika standardnoga antičkog znanja o Jadranu i Ilirima. Najstariji potječe iz polovice 4. st. pr. Kr. i u rukopisnoj se predaji krivo pripisuje Skilaku iz Karijande. Prvotno vrlo škrti podatci o istočnoj jadranskoj obali u verziji koja je došla do nas znatno su obogaćeni.[133] Više je školnički i stoga manje vrijedan Periplus, iz mnemotehničkih razloga sastavljen u stihovima, kojemu kao pisca rukopisna predaja, također očito krivo, navodi poznatoga Skimna iz Hija. To je djelo nastalo na početku 2. st. pr. Kr. i od tada je preko tristo godina služilo u nastavi kao udžbenik. Tek je u 2. st. poslije

126 Usp. Katičić, *Podunavlje i Jadran* 95 = isti, *Illyricum* 86–87; isti, *Enhelejci* 24–25, 29–30 = isti, *Illyricum* 239–241, gdje se upozorava na to kako citat iz Sofokla kojim se tu barata nije sasvim pouzdano utvrđen i da bi se moglo raditi i o ulomku iz Kalimaha.

127 Usp. Katičić, *Podunavlje i Jadran* 129 = isti, *Illyricum* 111; isti, *Enhelejci* 6–8 = isti, *Illyricum* 212–214; isti, *Ionios* 190 = isti, *Illyricum* 167–168; Križman, *Antička svjedočanstva* 25–29.

128 Usp. Katičić, *Ionios* 185–195 = isti, *Illyricum* 161–176.

129 Usp. Katičić, *Ionios* 197 = isti, *Illyricum* 178; isti, *Ionios* 186, 195 = isti, *Illyricum* 163, 175.

130 Usp. Geffcken, *Timaios' Geographie.*

131 Usp. Günther, *De ea, quae inter Timaeum et Lycophronem intercedit, ratione*; Katičić, *Podunavlje i Jadran* 106–113 = isti, *Illyricum* 80–89; isti, *Illyricus fluvius* = isti, *Illyricum* 115–123; isti, *Enhelejci* 34–37 = isti, *Illyricum* 247–251; isti, *Diomed* 59, 73, 77 = isti, *Illyricum* 361, 379–380.

132 Usp. Katičić, *Podunavlje i Jadran* 98 i 129–130 = isti, *Illyricum* 68–69.

133 Usp. Suić, *Gdje se nalazilo jezero* 111–129; isti, *Istočna jadranska obala* 59–65.

Kr. Dionizije Perieget dao tom tradicionalnom nastavnom gradivu nov oblik u drukčijim stihovima, koji je od tada jednako stalno služio u školskoj nastavi. Pored grčkoga izvornika očuvale su nam se dvije latinske obradbe, kojima su autori neki Avijen (4. st.) i gramatik Priscijan (6. st.), te opširni grčki komentar solunskoga mitropolita Eustatija (12. st.). Ta zemljopisna predaja, namijenjena školi, sadrži ne baš bogat podatcima, ali suvisao opis istočne jadranske obale iz perspektive grčke antike.[134]

Građu mitografske i geografske učenosti obrađivali su u 3. st. pr. Kr. helenistički pjesnici Kalimah, Apolonije Rođanin i Likofron. Tekstualne podudarnosti među njima idu dotle da se iz njihova pripovijedanja o dubokoj i tamnoj ilirskoj rijeci, na kojoj su bjegunci Kolšani osnovali grad Polai i poštivali se grobovi Kadma i Harmonije, može donekle uspostaviti i njihov zajednički predložak, vjerojatno Timejev opis tih strana.[135]

U 3. st. pr. Kr. pisali su i povjesničar Filarh i zemljopisac Mnazeja, od kojih su očuvani neki fragmenti s vijestima o Jadranu.[136] Još neki potječu iz djela znatno mlađega Artemidora iz Efeza (2./1. st. pr. Kr.).[137] Pod kraj 1. st. pr. Kr. Diodor nam je Sicilac u svojem djelomično očuvanom enciklopedijskom povijesnom djelu predao vrlo vrijednu građu o Jadranu, osobito o tamošnjim grčkim kolonijama.[138] Njegov suvremenik, geograf Strabon, u svojoj je opširnoj zemljopisnoj kompilaciji izradio najpotpuniji opis istočne jadranske obale i ilirskih zemalja koji nam je ostao iz starine. On tu donosi stariju građu koja dijelom potječe čak od Hekateja, ali se izdašno služi i vrelima rimskoga vremena te mu prikaz nema jedinstveni vremenski horizont.[139]

Od dva rimska zemljopisca 1. st. poslije Kr. preuzeo je Pomponije Mela u svojem letimičnom opisu istočne jadranske obale pretežno ono što je

---

134 Usp. Müller, *Geographi*; Diller, *The Tradition*; Katičić, *Enhelejci* 38–40, 45, 53, 62–67 = isti, *Illyricum* 252–254, 259, 269, 280–286; Križman, *Antička svjedočanstva* 37–40, 59–65.

135 Usp. gore bilj. 131; Križman, *Antička svjedočanstva* 41–58; Katičić, *Diomed* 42–44, 74 = isti, *Illyricum* 336–339, 380–381.

136 Usp. Katičić, *Enhelejci* 41 i 54 = isti, *Illyricum* 255 i 271.

137 Usp. Križman, *Antička svjedočanstva* 66–69.

138 Usp. Novak, *Kolonizatorsko djelovanje*; isti, *Stari Grci*; Lisičar, *Crna Korkira*; Braccesi, *La grecità adriatica*.

139 Usp. Hammond, *Epirus*; isti, *A History of Macedonia* I, 69–70, 102–110, 115–123; Katičić, *Enhelejci*, 46–53 = isti, *Illyricum* 260–269; Križman, *Antička svjedočanstva* 70–87. Bitan napredak na tom području u novije je doba postigao Baladié u predgovoru i komentaru svojemu izdanju Strabonove sedme knjige: Strabon, *Géographie*, Tome IV (Livre VII), Paris 1989.

našao u grčkih učenih pisaca.[140] Nasuprot tomu je Gaj Plinije Sekundo u zemljopisnom dijelu svojega Prirodopisa opis ilirskih zemalja utemeljio i na službenim popisima rimske provincijske uprave. Djelo mu je stoga važno obogaćenje i dopuna grčke literature o tom predmetu.[141] U 2. st. je Klaudije Ptolemej u matematički zasnovanom opisu zemaljske površine podrobno obradio i ilirske zemlje svojega vremena. Iz 2. je stoljeća također izgubljeno enciklopedijsko djelo Filona iz Biblosa o gradovima i njihovim znamenitim muževima. U njem je bilo i podataka o jadranskom prostoru. Neki su od njih ušli kao citati u druge knjige i u njima nam se očuvali.[142] Nešto mlađi Pauzanija uvrstio je u svoj opis Grčke i neke jadranske motive.[143] Također iz 2. st. potječu pripovijesti koje su nam u rukopisima predane pod imenom Julija Higina, enciklopedijsko djelo stare mitografije koje donosi za nas novu i zanimljivu verziju čitavoga proširenog sklopa legende o Kadmu. O njezinim starijim vrelima ne zna se ništa.[144]

Zemljopisna učenost iz Aristotelove škole, osobito od Teofrasta, i vijesti iz Timejeva djela skupljene su u kompilaciji O čudesnim slušanjima iz 2. st. poslije Kr. koja se krivo pripisuje Aristotelu. Tu se razmjerno obilno uzimaju u obzir Jadran i Iliri.[145] Iz 1. pak st. poslije Kr. potječe grčki izvornik romana o Trojanskom ratu, koji nam je poznat samo u latinskom prijevodu, a pripisuje se Diktisu Krećaninu. U njem je očuvana varijanta legendarne predaje o Antenoru po kojoj je on osnovao Crnu Korkiru (Korčulu).[146]

Krhotine stare grčke mitografske i geografske učenosti došle su do nas dosta gusto rasute u kasnoantičkim i bizantskim priručnicima, rječnicima, zbirkama ispisa i komentarima. Stoga su Stefan Bizantijac, Marcijan iz Herakleje, Etymologicum Magnum, Etymologicum Genuinum, sholije uz razna djela staroga pjesništva, Hezihije i Suda bogata nalazišta ostataka toga književnoga taloženja, pa i takvoga koje se odnosi na

140 Usp. R. Katičić, *Illyrii proprie dicti*; isti, *Enhelejci* 60–62 = isti, *Illyricum* 278–280; Križman, *Antička svjedočanstva* 212–222.

141 Usp. Katičić, *Illyrii proprie dicti*; isti, *Enhelejci* 61–62 = isti, *Illyricum* 279 = 280; Križman, *Antička svjedočanstva* 223–254.

142 Usp. Katičić, *Ionios* 197–198 = isti, *Illyricum* 179–180; isti, *Enhelejci* 27–30 = isti, *Illyricum* 238–241.

143 Usp. Katičić, *Ionios*, 198 = isti, *Illyricum* 179–180; isti, *Enhelejci* 30–31 = isti, *Illyricum* 241–242.

144 Usp. Katičić, *Enhelejci* 69–73 = isti, *Illyricum* 290–293.

145 Usp. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena*, 71, 362, 422; ista, *The Central Balkan Tribes* 90, 479, 545; Katičić, *Podunavlje i Jadran* 84–85 = isti, *Illyricum* 49–50; Križman, *Antička svjedočanstva* 30–36.

146 Dictys Cretensis 5, 117. Usp. Katičić, *Antenor* 20–21 = isti, *Illyricum* 328–329.

jadranske motive.[147] I kasnorimski itinerari te na njima zasnovana Tabula Peutingeriana, pa i anonimni Geograf iz Ravene, koji već pripada ranomu srednjem vijeku, tvore začelje antičkoga opisivanja istočne jadranske obale i njezina zaleđa.[148] Za jugoistočne predjele tomu se još pridružuje Hijeroklov Sinekdem.

Samo se po sebi razumije da je i povijest rimskih osvajanja u ilirskim krajevima bila važan motiv antičke književnosti. Ti su zapisi i prikazi nastajali prvo kao suvremena povijest i onda se ugrađivali u sintetske prikaze prošlosti.[149] Vijesti o odnosima Makedonaca i Ilira na rubu zbivanja u Peloponeskom ratu donosi Tukidid (druga polovica 5. st. pr. Kr.) u svojem povijesnom djelu. O vojnim pohodima Makedonaca i Rimljana protiv ilirskog kraljevstva izvještava Polibije (2. st. pr. Kr.). Rat Rimljana s Histrima opjevao je Kvint Enije (239.–169. pr. Kr.) u svojem analističkom pjesničkom djelu, a Hostije (2. st. pr. Kr.) učinio ga je predmetom posebnoga epa.[150] Livije (59. prije–17. poslije Kr.) preuzeo je građu Polibijevu i rimskih analista u svoje veliko povijesno djelo.[151] Suvremeni zapisi o upravi i ratnim operacijama u Iliriku nalaze se u Cezara (100.–44. pr. Kr.). Velej Paterkul je godine 30. poslije Kr. opisao veliki rat s Panoncima i Delmatima u kojem je i sam sudjelovao.[152] Dalje se vijesti nalaze u Tacita (1./2. st. poslije Kr.), njegova suvremenika Suetonija,[153] Apijana (2. st. poslije Kr.), koji je preuzeo i staru legendarnu građu,[154] i u Diona Kasija (2./3. st. poslije Kr.), koji donosi prikaz rata protiv Panonaca i Delmata zasnovan na dobrim vrelima.[155] Istarskim se ratovima bavio Flor (2. st.) u svojim povijesnim deklamacijama.[156] Sasvim kratke vijesti o zemljopisu i mitologiji ilirskoga Jadrana donose Verije Flak (konac 1. st. pr. Kr.) i njegov suvremenik Pompej Trog, pa Julije Opsekvens (4. st. poslije Kr.) i njegov suvremenik Eutropije, te crkveni otac Orozije (5. st. poslije Kr.).[157] U pismima Kasiodora senatora (6. st.)

147 Usp. Katičić, *Ionios* 185–201 = isti, *Illyricum* 161–181; isti, *Enhelejci* 27–30, 37, 40, 54 = isti, *Illyricum* 237–241, 250, 254, 271; Križman, *Antička svjedočanstva* 66–69.

148 Usp. Križman, *op. c.* 314–336; Suić, *Liburnia Tarsaticensis*; Šašel, *Alpes Iuliana*; Medini, *Provincia Liburnia*, osobito 393–398; Katičić, *Die Anfänge* 299–300.

149 Usp. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien.*

150 Usp. Križman, *op. c.* 107–133.

151 Usp. Križman, *op. c.* 134–199.

152 Usp. E. Köstermann, *Der pannonisch–dalmatinische Krieg.*

153 Usp. Köstermann, *l. c.*

154 Usp. Katičić, *Ionios* 195–196 = isti, *Illyricum* 176–177; isti, *Enhelejci* 33–34 = isti, *Illyricum* 246–247; Križman, *op. c.* 88–90.

155 Usp. Köstermann, *l. c.*

156 Usp. Križman, *op. c.* 278–282.

157 Usp. Križman, *op. c.* 200–211, 283–297.

sadržani su mnogi podatci o upravi u Istri i ilirskim provincijama za vladavine gotskih kraljeva.[158] Justinijanovi ratovi u tim predjelima predmet su povijesnoga djela Prokopijeva (također 6. st.).[159]

Jadranski motivi javljaju se i kod kasnijih pjesnika. Tako u Nikandra (2. st. pr. Kr.),[160] u zbirci pripovijedaka o ljubavnim patnjama Partenija iz Niceje (1. st. pr. Kr.),[161] u Vergilija (70.–19. pr. Kr.),[162] Horacija (65.–8. pr. Kr.),[163] Ovidija (43. pr. Kr.–18. poslije Kr.),[164] Lukana (39.–65. poslije Kr.),[165] Stacija (oko 40.–oko 96. poslije Kr.),[166] i u najkasnije antičko doba u Nona iz Panopolisa (5. st. poslije Kr.)[167] i pjesnik epigrama Kristodor (5./6. st. poslije Kr.).[168] U istoj toj tradiciji stoji i bizantski pjesnik Ivan Cec (12. st.), koji se sadržajem drži Dionizija Periegeta.[169]

* * *

O književnoj kulturi ilirskih provincija i o mjestima gdje se najviše njegovala svjedoče danas još samo natpisi koji su nam ostali iz starine. Oni pokazuju da je i grčka i — u mnogo većoj mjeri — latinska poezija određivala uza sve ostalo obrazovne standarde toga kulturnog zemljišta. Kako god da je taj materijal fragmentaran — često i u najdoslovnijem smislu — ipak je na njegovu temelju moguć obuhvatan prikaz toga predmeta u kojem se razabire slika pjesničke stilizacije provincijalnoga života, makar i samo u obrisima. Kako pak u tu svrhu stoje na raspolaganju samo nadgrobni natpisi, ostaje ta slika — kada se silom prilika zacrtava iz grobljanske perspektive — dosta jednostrana.[170]

---

158 Usp. Kukuljević Sakcinski, *Codex diplomaticus* 1, 1–3; Šišić, *Priručnik* 139–148; Križman, *op. c.* 298–313.

159 Usp. Nodilo, *Historija* II, 187ff.; Gantar, *Prokopij iz Cezareje*; Medini, *Provincia Liburnia* 399–414.

160 Usp. Katičić, *Enhelejci* 41–44 = isti, *Illyricum* 255–258.

161 Usp. Katičić, *Enhelejci* 72–73 = isti, *Illyricum* 293–294.

162 Usp. Katičić, *Illyricus fluvius* 385–386 = isti, *Illyricum* 115–116; isti, *Antenor* 5–7 = isti, *Illyricum* 305–307.

163 Usp. Katičić, *Enhelejci* 73 = isti, *Illyricum* 295.

164 Usp. Katičić, *Enhelejci* 57–60 = isti, *Illyricum* 274–277.

165 Usp. Suić, *Lukanov Jader*; Katičić, *Enhelejci* 73–74 = isti, *Illyricum* 295–296; Križman, *op. c.* 255–268.

166 Usp. Katičić, *Enhelejci* 74–76 = isti, *Illyricum* 295–247.

167 Usp. Katičić, *Enhelejci* 67–69 = isti, *Illyricum* 286–290.

168 Usp. Katičić, *Enhelejci* 55–57 = isti, *Illyricum* 272–273.

169 Usp. Katičić, *Enhelejci* 76 = isti, *Illyricum* 298.

170 Usp. Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica.* To je antologija antičkih latinskih natpisa u stihovima iz rimske provincije Dalmacije s uvodnom studijom (hrvatski i francuski), komentarom i hrvatskim prijevodom otisnutim uz latinski tekst. Prijevod nastoji pratiti metrički oblik izvornika. To djelo sada omogućuje lagodan pristup važnim epigrafskim svjedočanstvima antičke književne kulture u toj provinciji.

Nadgrobni epigram ratnika Kalije s Visa

U Isi, najstarijoj grčkoj koloniji na Jadranu, očuvan je teško oštećen natpis, na kojem se, međutim, vrlo jasno mogu pročitati riječi Ἰονίου νῆσος »Jonijev otok«.[171] Već to što se otok naziva po svojem heroju Joniju upućuje na to da se radi o pjesničkom jeziku. Taj dojam pak nedvojbeno potvrđuje jonski dijalekatski oblik riječi koja znači 'otok'. Grčki natpisi iz Ise pisani su inače samo na dorskom dijalektu, kakav je u toj sirakuškoj koloniji bio domaći jezik. No epigrami, pjesme namijenjene upravo natpisima, pisali su se u elegijskim distisima, a to će reći na jonski obojenom pjesničkom jeziku grčkoga epa. Može se stoga s velikim pouzdanjem zaključiti da je na tom natpisu ulomak pjesme u daktilskim stihovima, mali uzorak domaće jadranske grčke poezije u kojoj se spominje otok Vis. Tu je dakle poetiziran jadranski krajolik.[172] Kako god da je malo ostalo od tih stihova, dovoljno je da se pokaže kako je nova domovina sicilskih doseljenika uključena u tematiku grčkoga pjesništva i kako je uspostavljen nov suodnos između nje i starinom posvećenih uzora izražajnoga oblikovanja.

Njegovanje helenskoga pjesništva u Isi može se doista potvrditi grčkim nadgrobnim epigramom. Na jednoj nadgrobnoj steli, koja je tamo nađena, mogu se dobro pročitati ovi grčki stihovi:

[σῆς] ἀρετῆς πόλις ἥδε ποθὴν ἔχει [ὅς] ποτε πλεύσας
ἀνδρῶν Ἰλλυριῶν [γῆς] ἐπιβὰς ἔθανες
παῖδα λιπὼν σ[μικρὸν] Χάρμον ἐν ὀρφανίᾳ
Καλλία, [ᾧτ' ἀρ]ετὴν οὐκ ὀλίγην ἔλιπες.[173]

— »Za tvojom vrlinom žudi ovaj grad, koji si jednom otplovio i poginuo, pošto si stupio na zemlju ljudi Ilira, ostavivši dijete, maloga Harma kao sirotu, Kalijo, kojemu si ostavio i ne malu vrlinu.«

Metrička anomalija koja se sastoji u tome da se tu javlja jedan daktilski heksametar s tri pentametra svjedoči o poetičkoj zahtjevnosti, a ujedno i o nevještoj bespomoćnosti. No pjesma na tom natpisu očito teži za ljepotom i njome hoće pomiriti s nenadoknadivim gubitkom. Izriče se pohvala muškoj hrabrosti. Skladne misli i umjetnički oblikovan jezik odupiru se tu okrutnoj zbilji. Pokušavaju pripitomiti i tako svladati život iz kojega se ne mogu izbrisati bol i smrt. Povod da se ispjeva ta pjesma nije bio miroljubiv. Grčki naseljenici tu stoje nasuprot domorodačkomu stanovništvu. Upravo oni su u te predjele sa sobom donijeli pismenost i književnu naobrazbu. Oboje je isprva ostalo ograničeno na helenske

171 Usp. Brunšmid, *Die Inschriften*, Inschrift 27, Issa, str. 30.

172 Usp. Brunšmid, *l. c.* i Katičić, *Ionios* 196 = isti, *Illyricum* 177–178.

173 Peek, *Griechische Vers-Inschriften* 1, 456–457, Nr. 1532. Usp. Rendić-Miočević, *Tri povijesna natpisa*; isti, *Carmina epigraphica* 1; Robert, *Revue des études grecques* 66, 148 i 123; Egger, *Allerlei aus Inschriften*, 129–130.

kolonije koje su bile strogo odvojene od svijeta koji ih je okruživao. O tome svjedoče još dva sasvim kratka natpisa u stihovima iz Farosa.[174]

Uzorak jako njegovane grčke poezije nađen je u Saloni. Uklesan u sarkofag, očuvan je potpuno. To je nadgrobni epigram mladiću Asterisu. Sastoji se od dva elegijska distiha i u prozi dopisanoga dodatka:

Κοῦρον πρωθήβην, σφετέρων μέγ' ἄγαλμα τοκήων
Ἄστεριν ἐκ βιοτῆς βάσκανος ἦρ' Ἀίδης.
κεῖται δ' ἐν ληνῷ τῇδ' ᾗ λεύσσεις, παροδεῖτα,
δάκρυα καὶ στοναχὰς οἷσι λιπὼν γενέταις.

εὐθύμει, Ἀστέρεϊ, πολλοὶ πρὸ σοῦ, πολλοὶ μετὰ σέ. οὐδεὶς ἀθάνατος.[175]

— »Momka u prvoj mladosti, veliku diku svojih roditelja, Asterisa, digao je iz života zlobni Had. Leži u ovom sarkofagu, tu gdje gledaš, prolazniče, suze i uzdahe ostavio je svojim roditeljima. Budi veseo, Asteris! Mnogi su otišli prije tebe, mnogi će poslije tebe, nitko nije besmrtan.«

Epigram počinje riječima κοῦρον πρωθήβην »momka u prvoj mladosti« i čini nas da osjetimo čar i obećanja tek dostignute muškosti. Nadovezuje se na temeljnu helensku predodžbu o efebu i suprotstavlja je mračnoj i neumoljivoj nadmoći i zloćudnosti smrti, zlomu pogledu i zluradosti zlobnoga Hada (βάσκανος Ἀίδης). Ističući time krhkost cvata i bespomoćnost ljepote, koja je kao zraka svjetlosti bljesnula u tmini, i samim time ipak prkosi mraku, zaokuplja pjesnik pozornost osjetljiva prolaznika i upućuje na sarkofag, na grob, i na suze i uzdahe roditelja. A onda se u proznom govoru dodaje i umirenje. Nije to utjeha, nego poziv na pomirenje s granicama koje su nam povučene time što smo ljudi i što nam je udio takav da i ne možemo očekivati više. Taj se natpis, s potrebnom zadrškom, datira u 2./3. st. poslije Kr. Posreduje nam pravi helenistički doživljaj, onako kako se osjećalo i izražavalo upravo u kasnom vremenu koje je bilo sve okrenuto prošlosti i onomu što se gubi. Taj dobro očuvani epigram ne potvrđuje samo da se u antičkoj Dalmaciji njegovalo grčko pjesništvo, nego i dostojno predstavlja njegove istančane vrijednosti.

Drugi jedan grčki nadgrobni epigram, također iz Salone, mlađi je od ovoga čitavo stoljeće. U njem se već zrcale kršćanska shvaćanja. Usporedba tih dvaju epigrama dojmljivo predočuje kako se duboko promijenila duhovnost (vidi str. 115). U Saloni je nađen još jedan, nešto opsežniji, grčki epigram. Pripada 3. st. poslije Kr. i očuvan je samo u ulomcima.[176]

174 Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica* 1.

175 CIL 3, 8899; W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften* 1, Nr. 855.

176 Egger, *Forschungen in Salona* 2, 73 (Nr. 72). Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica* 6.

Diploma izdana rimskom vojniku pri »časnom otpustu« (missio honesta) iz odslužene službe. Tu se vojnicima pomoćnih kohorta tom prilikom podjeljuje rimsko građansko pravo. Oko godine 65, nađena u Negoslavcima kod Vukovara.

Tamo su osim toga nađena dva sasvim kratka grčka natpisa u stihovima i na jugu u obalnom gradu Ulciniju (Ulcinju) još dva također takva.[177]

Latinsko pjesništvo nastupa u Dalmaciji — kako je i očekivati — najprvo vojnički. Najraniji poznati nadgrobni natpisi u stihu postavljeni su pripadnicima rimske vojske. Dva vojnika XI. legije dobila su još prije vremena cara Klaudija (41–54. poslije Kr.) elegijske distihe na svoj grob. Jednomu stavljaju u usta trijeznu i dostojanstveno priprostu izjavu:

Vixsi quod potui semper bene pauper honeste
fraudavi nullum: nunc iuvat ossa mea.[178]

— »Živio sam, siromah, koliko sam mogao uvijek pošteno. Nikoga nisam prevario: to sada godi mojim kostima!«

177 Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica* 7 i 8, 9 i 10.

178 CIL 3, 2835, *Burnum*, F. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica*, Leipzig 1895–1897, 992; *Suppl.* Lomatzsch 1926, 641; Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica* 16.

179 CIL 3, 6416, Ivoševci kod Knina. Buecheler 82; Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica* 15.

Drugi pak upućuje na zemlju u kojoj je našao posljednje počivalište i time je uključuje u svijet latinske poezije:

Hospes, resiste et tumulum contempla meum,
morare gressum, litteras nostras lege.
Mando, et stilo consignes, alter ut sciat,
miseris vitae nobis legem incertam dari,
nam fatus aliquid ex improviso facit.
Titulum intuere scriptum, quo fato occidi:
rumore sancto Ilyrici (sic!) *iaceo in solo.*
Infunde lacrumas, quisquis es mihi misericors:
aetate cuncta ceciderunt mecum brevi.
Aequo animo vive vitam, quoad fieri potest!
.....
.....
.....[179]

— »Stranče, stani i promotri moj grobni humak, uspori korak, čitaj naša slova. Nalažem ti, zabilježi pisaljkom, da i drugi sazna kako nam je dan nesiguran zakon bijedna života jer usud iznenada učini nešto. Gledaj ispisan natpis po kakvoj sam sudbini poginuo. Uz sveti žubor ležim na tlu Ilirika. Prolij suze, tko god si samilostan prema meni: s kratkim vijekom palo je oko mene sve. Smirene duše živi dok ti to može biti!«

Ta vojnička sudbina i grob u donedavna nepoznatoj i tuđoj zemlji pjesnički je motiv i u drugim epigramima iz kopnenoga zaleđa provincije Dalmacije.[180] Sličnost tih natpisa u stihovima pokazuje da se tu radi o varijacijama jednoga zajedničkog predloška. Paralele s nadgrobnih nat-

180 Tako na nadgrobnom spomeniku vojnika 7. legije, predstavlja se kao *Q. Baebius Q. f. Sergia tribu,* rodom iz pisidijske Konane, nađenom kod stalnoga utvrđenog tabora te legije u Tiluriju, današnjem Trilju kod Sinja (CIL 3, 9733; Buecheler 77; Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica* 79):

Quanvis lasse viator, rogo ne graveris et tumulum contempla meum
lege et moraris, iam aliquid resciveris.
Dum vixi, hilaris iucundus amicis,
nunc torpens iaceo, hic ossa requiescunt mea.
Natus sum Canonis (sic! recte: *Conanis*), *conditus in Illurico.*
Vale et bene facito vitae, dum fatum venit.

— »Premda si umoran, putniče, molim te, ne bilo ti teško, promotri moj grob, čitaj i zadrži se malo, već ćeš nešto saznati. Dok sam živio, bio sam vedar i ugodan prijateljima, a sada ležim ukočen, ovdje počivaju moje kosti. Rođen sam u Konani, pokopan u Iliriku. Zdrav bio i živi dobro dok ne dođe usud.«

Drugomu vojniku 7. legije, predstavlja se kao *C. Iulius C. f. Fabia tribu,* rodom iz cilicijske Ninike, postavio je njegov oslobođenik *Faustus*, također kod tabora 7. legije u Tiluriju sličan nadgrobni natpis (Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica* 80):

Hospes, resiste et tumulum contempla meum,
lege et moraris, iam scies quae debeas.
Vixi qua potui; carus sum Opiorum.
Hic sum sepultus, hic ossua requiescunt mea.
Vale et bene facito vitae, dum fatum venit.

pisa iz drugih dijelova carstva pokazuju kako je standardizirano bilo to njegovanje pjesničke kulture.[181]

Iz 1. st. poslije Kr. potječe i nadgrobni natpis u elegijskim stihovima, koji je u Saloni postavljen rimskomu konjaničkom časniku i njegovu sinu.[182] Taj natpis doseže i određenu pjesničku razinu:

... dec(urioni) equit(um), p(raeposito c)oh(ortis) III Alpinae et Q. Ennio Sever(o) ann(orum) XV fecit Lutatia Veneria marito et filio

Orba queror genetrix miseri post funera nati
(r)apta[que et ante premit] me mea cara soror;
intra ter quinos infelix occidit annos,
sic illi coniunx, sic toga pura data est,
nu[ll]aque propago manibus suscepta [p]aternis;
nullus honos fasces in mea tecta tulit.
Omnia Ditis habet praeterquam nomen eoru(m)
nec comitem nati me sinit esse mei.
O genitor felix qui nec tua funera vidit
nec filium fati concidere invidia.

— »...konjaničkomu dekurionu, zapovjedniku 3. alpske kohorte i Kvintu Eniju Severu od 15 godina postavila je ovo Lutacija Venerija mužu i sinu: Tužim sirota roditeljica poslije pogreba jadnoga sina, a pritište me i moja draga sestra koja mi je još prije ugrabljena; nesretnik je poginuo unutar vremena od tri puta po pet godina. Tako mu je dana supruga, tako čista muževna toga, a nikoje potomstvo nije uzeo u očinske ruke; nikoja časna služba nije donijela liktorske svežnjeve pod moj krov. Sve sad ima Dit osim njihova imena, i ne dopušta mi da budem pratilica svojemu sinu. O kako je sretan tvoj roditelj, koji nije vidio tvoj pogreb niti kako mu sin pada od zavisti usuda.«

U toj se pjesmi raspoznaju neki elementi vergilijevske tradicije.

Duboko je u unutrašnjosti provincije Dalmacije *T. Aurelius Saturninus*, pripadnik rimskoga »viteškoga« staleža (*ordo equestris*) postavio božici Diani zavjetni natpis u jampskim dimetrima:

Dea virago Delia,
votum faventi numine
quod debeo felix ago:
libenter posui.[183]

— »Stranče, zastani i pogledaj moj grob, čitaj i zadrži se malo, već ćeš znati što treba. Živio sam kako sam mogao; drag sam Opijima. Ovdje sam pokopan, ovdje počivaju moje kosti. Zdrav bio i živi dobro dok ne dođe usud.«

181 Usp. Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*. Komentar uz 15, 79, 80 i CIL 9, 1764 Beneventum.

182 CIL 3, 8739. Buecheler 1148; Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica* 62.

183 CIL 3, 8298, Kolovrat Čadinje kod Prijepolja u Sandžaku; Buecheler 217; Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica* 22.

— »Božice, delska djevice, po sklonosti božanske sile sretan izvršavam zavjet koji sam ti dužan: Rado sam to postavio.«

Isprva su uopće samo stranci davali da se u kamen klešu stihovi. No malo–pomalo stali su i domorodci prihvaćati taj običaj — čak i oni u nepristupačnome zaleđu. Napokon je došlo i dotle da su dalmatski provincijalci koji su služili u rimskoj vojsci, a bivali pokapani u domovini, dobivali nadgrobne natpise u stihovima, kao jedan vojnik rimske flote koji je umro na službi u Raveni, glavnome uporištu rimskoga ratnog brodovlja na Jadranu:

Ultima clauserunt Parcarum stamina filo
Principii miserandi diem, quem gloria nisi
avus adque pater puerum dedere praeclarae
militiae patruoque suo iunxere fovendum,
cum primum pulchra languine sumeret annos,
spectantes magnum patriae columenque futurum,
heu miseri, gloriari sibi laetamque senectam.
Crudelem luctum domui Ravenna remisit,
hoc miseros titulo proprium signasse dolorem.[184]

— »Posljednja pređa Parka koncem je zaključila životni rok nevoljnoga Principija, kojeg su, uprti u slavu, djed i otac još kao dječaka dali nadasve slavnoj vojničkoj službi i pridružili ga njegovu stricu da ga pazi čim je došao u godine kad su mu počele izbijati lijepe malje, gledajući u njem čovjeka velikog i koji će biti potpora svojoj domovini, jao jadnici, da će se dičiti njime i starost im biti vesela. A sada je okrutnu žalost Ravena vratila njihovoj kući, tim su, jadnici, natpisom obilježili svoju bol.«

Dva dalja nalaza iz crnogorskoga Grahova pokazuju kako je tamo domorodačka aristokracija postavljala natpise s latinskim stihovima.[185]

---

184 CIL 3, 8385, Runići kod Travnika; Buecheler 587; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 31. Daljnji nadgrobni natpisi u stihovima, postavljeni vojnicima, iz kopnenoga zaleđa jesu CIL 3, 9733 Tilurium (Buecheler 77) i 13242 Rakanska Barica (Buecheler 539). Također iz kopnenoga zaleđa potječu natpisi CIL 3, 2722=9726 Gardun (Buecheler 1536) i 14336[3] Bosanski Novi.

185 Usp. Vulić, *Österreichische Jahreshefte* 12, 201; isti, *Spomenik SANU* 71, 241; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 29: *Agirro Epicadi filio, principi kastelli Salthua et Temeiae Glavi filiae. Fecit Epicadus filius*:

Ut primum aetatis complerunt tempora vitae
et genitor fato conditus est tumulo,
protinus inscripsit pietas nomen matrisque patrisque
ut legerent cuncti genitoris nomina saepe.
Hoc decet ut nati componant ossa parentum
et cineri sedem substituat pietas.

— »Agiru, sinu Epikadovu, glavaru gradine Saltua, i Temeji, Glavovoj kćeri. Postavio sin Epikad: Tek što su ispunili vrijeme životnoga vijeka, i moj je roditelj po odluci usuda sklonjen u grob, a odmah je sinovska ljubav ispisala ime i oca i majke da svi

Latinsko je pjesništvo najdublje ukorijenjeno na nadgrobnim natpisima obalnih i otočnih gradova. Kameni iz Albone,[186] Apsora,[187] Skardone,[188] Pitunta (Podstrane u Poljicima),[189] Ise,[190] Bratije,[191] Kolenta (Šolte),[192] obalnoga poteza pod Biokovom,[193] Narone[194] i Epidaura[195] donose malu antologiju latinske poezije i po njima taj obalni krajolik postaje pjesničkim zemljištem. Saznaje se tu mnogo toga: Jedna je djevojčica umrla prije nego je navršila godinu dana te po rimskome običaju nikada nije dobila imena: *abstulit atra dies una cum corpore nomen* — »crni joj je dan skupa s tijelom odnio ime«.[196] Mlad čovjek iz zaleđa Skardone već se radovao

često čitaju imena roditelja. To i priliči da djeca sahranjuju kosti roditeljâ i da sinovska ljubav postavi pepelu stan.« K tomu primjećuje Vulić u prvoj od dvije spomenute publikacije: »Prema ljubeznom priopćenju E. Bormanna taj singular treba tumačiti odatle što tekst od 3. retka pa do kraja nije samostalan izradak onoga koji se brinuo oko nadgrobnog natpisa za Agira i Temeju, nego je natpis preuzet s grobnoga spomenika koji nije podignut bračnomu paru nego samo ocu od njegova sina (ili sinova), pa onda nije dovoljno prerađen za novu porabu.« Iz istoga kraja dolazi i metrički hrapav nadgrobni epigram u kojem se susreće čitav niz domorodačkih osobnih imena (Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 30):

Hoc fieri iussit genitor sibi et suis
set fili eius Plassus, Epicadus, Scerdis, Verzo
et summa adiecta efficit istud opus.
Est pietas natique hoc auxcisse videntur
et decorant facto et docent esse pios.

— »Otac je naredio da se to postavi njemu i njegovima, a njegovi sinovi Plaso, Epikad, Scerdis i Verzo i još dodana svota izveli su to djelo. To je ljubav, i sinovi su, čini se, to uvećali i tim su činom ukrasili te uče odanosti roditeljima.« Otac koji je zaključio da se postavi grobni spomenik s natpisom zvao se *Caius Epicadi filius*. Po imenskoj se formuli vidi da nije bio rimski građanin. Stoga se i spominje odluka jer takvo postavljanje nije pripadalo domorodačkoj tradiciji, koje je bio rođenim nositeljem. Upoznaje se tako latinsko pjesništvo kakvo se njegovalo u višim slojevima autonomnih domorodačkih zajednica. A sam natpis osvjetljuje jedan korak u romanizaciji toga uglednog roda.

186 CIL 3, 3063; Buecheler 144; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 11.

187 CIL 3, 3141 i 3146; Buecheler 1470 i 1160; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 12 i 13.

188 CIL 3 6414. Buecheler 588; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 77.

189 CIL 3, 14237. Buecheler 1990; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 25.

190 CIL 3, 6423. Buecheler 275; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 21.

191 CIL 3, 14333[7], Postire; Buecheler 1890; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 27.

192 Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 20.

193 CIL 3, 1899, Baška Voda; Buecheler 826; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 14.

194 CIL 3, 1854 i 1871; Buecheler 1117 i 609; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 23 i 24.

195 CIL 3, 1759 i 1760; Buecheler 1311 i 1047; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 18 i 19.

196 CIL 3, 3146; Buecheler 1160; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 12.

svojem visokom školovanju u Rimu, ali ga je zadesila smrt i tijelo mu je preneseno u zavičaj da tamo nađe vječni počinak: *nam studiis iam Rome laetantem invida fortuna repenti funere mersit* — »naime kad se već radovao svojem nastojanju oko nauka u Rimu, zavidna ga je sreća pokopala naglim pogrebom«.[197] U toj se pjesmi razaznaje i Vergilijev utjecaj. Katkad ti stihovi postanu zaigrani kao na natpisu iz Pitunta: *nonaginta annos vixerunt atque duobus, quadraginta et quinque soror, reliquos fuit uxor* — »živjele su devedeset dvije godine, od toga sestra četrdeset i pet, a preostale je živjela supruga«.[198] Metrički je hrapav, ali zato usko povezan s krajem zavjetni natpis iz Ise očito pisan kao pjesma: *Iovi Optimo Maximo Augusto sacrum. C. Valius Festus conditor vineae huius loci, qui nunc Valianus ab isto dicitur aeternumque tenet per saecula nomen, voto succepto aram adampliavit et tauro immolando dedicavit* — »Posvećeno Jupiteru najboljemu, najvećemu, Augustu. Gaj Valije Fest koji je zasadio vinograd na ovom mjestu što se sada po njem zove Valijevo i za stoljeća ima vječno ime, pošto se zavjetovao, postavio je oltar i prinio ga kao zavjetni dar time što je na njem kao žrtvu zaklao bika.«[199] Malo pretjerujući daje u Epidauru neki istočnjak hvaliti svoju pokojnu kćer skladno zaokruženim epigramom:

Conubii decus egregium lux alma parentum
eximiumque bonum corporis atque animi
invidia fati rapitur Vincentia florens
et nunc ante patrem conditur Helionem.
Quin potius corpus, nam mens aeterna profecto
pro meritis potitur sedibus Elysiis.[200]

— »Izvrstan ures braka, milo svjetlo roditeljima, osobito blago tijela i duše, Vincencija se u punom cvatu grabi zbog zavisti sudbine i sada se pokapa prije svojega oca Heliona. Zapravo samo tijelo, jer vječni duh se za svoje zasluge dovija elizijskih nastamba.«

Na otoku Kolentu lijepo građeni latinski distisi svjedoče o potresnoj sudbini jedne majke:

.....
..... *filio*
.....*infelicissima mater,*
aetatis primo qui mihi flore perit

---

197 CIL 3, 6414; Buecheler 588; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 77.

198 CIL 3, 14237; Buecheler 1990; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 25.

199 CIL 3, 6423; Buecheler 275; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 21. Ovdje izričito opisano nadijevanje imena imanju i svega njegova položaja po vlasniku ostalo je u toponimiji istočnoga Jadrana prepoznatljivo sve do danas i karakteristično je za nju. Usp. *Ugljan* od *Gellianum*, *Pašman* od *Postumianum*, *Marjan* od *Marinianum* i mnoge druge primjere.

200 CIL 3, 1759; Buecheler 1311; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 18.

percussus cornu, bobus dum pabula ponit;
ad quem dum curro, dum miser ante perit.
Infelix genetrix Diti tria funera duxi:
lugebam natas, cum mihi natus obit.
Quod superest matri saltem concedite, Manes,
ut sint qui voltus post mea fata premant.[201]

— »...sinu... teško nesretna mati, koji mi pogiba u prvom cvijetu svoje dobi udaren rogom dok je govedima polagao krmu; dok trčim k njemu, on već prije pogiba. Ja sam, nesretna roditeljica, Ditu već povela tri pogreba: oplakivala sam kćeri kad mi je poginuo sin. Ono što je preostalo majci, barem to joj, Mani, dopustite da zadrži da bi mi imao tko zaklopiti oči kada me stigne sudbina.«

Kako se latinsko pjesništvo duboko ukorijenilo u životu gradova priobalne Dalmacije, pokazuje u neočekivano jasnu osvjetljenju pjesma koju je jedan građanin Rizina (Risna u Boki kotorskoj), koji se bio uzdigao do visokoga dostojanstva, između 160. i 180. dao postaviti u afričkome gradu Lambezisu bogu svojega rodnog grada. Tada je bio već određen da postane konzul. Poslije je na njega udareno »brisanje uspomene« (*damnatio memoriae*) i njegovo je ime izgrebeno s natpisa. Stoga nam ostaje nepoznato. Ali i grad Rizin, i bog Medauro, »Lar našega naroda«, posve su tu preuzeti u latinski pjesnički izričaj i postali tako dijelom latinskoga poetičkog univerzuma. U drugoj polovici 2. stoljeća taj je razvoj bio već završen. Latinski stiliziran osjećaj pripadnosti jednom pjesnički oplemenjenom gradu u Dalmaciji nije tada bio nespojiv s karijerom koja je vodila do najvišega dostojanstva u carstvu:

Moenia qui Risinni Aeacia, qui colis arcem
Delmatiae, nostri publice Lar populi,
sancte Medaure domi et sancte hic: nam templa quoque ista
vise, precor, parva magnus in effigia,
succussus laeva sonipes cui surgit in auras
altera dum letum librat ab aure manus.
Talem te consul iam designatus in ista
sede locat venerans ille tuus.....
notus Gradivo belli vetus ac tibi, Caesar
Marce, in primore clarus ubique acie.

Adepto consulatu.....
tibi respirantem faciem patrii numinis,
hastam eminus quae iaculet refreno ex equo,
tuus, Medaure, dedicat Medaurius.[202]

---

201 Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 20.

202 CIL 8, 2581; Buecheler 1527. 6. stih podsjeća na Vergilija, *Eneidu* 9, 417, i na Silija Italika 6, 616 i 12, 221.

— »Ti koji prebivaš na ejačkim zidinama Rizina, koji prebivaš u tvrdome gradu Dalmacije, koji si javni Lar (bog kućni zaštitnik) našega naroda, Medauro, koji si svet kod nas doma, a svet si i tu, pogledaj, molim te, ti koji si velik u maloj slici, kojemu se konj pritegnut lijevom propinje u zrak dok druga ruka od uha vitla smrt. Takvoga te konzul, već određeni, onaj tvoj, smješta na tom sjedištu... poznat okrutnom Marsu kao već star u ratu i tebi, Cezare Marko, svagdje slavan u prvome bojnom redu.

Pošto je zadobio konzulat... tebi, Medauro, posvećuje tvoj Medaurije lik očinskoga božanstva, živ kao da diše, koji s konja stegnutog napetim uzdama baca koplje u daljinu.«

Izraženo je tu mnogo toga: opis zavjetnoga kipa, lik i pojava jednoga boga, odnos prema zavičajnoj vjeri i poštivanju bogova u vlastitom narodu, ali i odnos prema caru i prema njegovoj vojsci. Antičko pjesništvo i kiparstvo javljaju se tu kao izraz ilirske duhovnosti duboko ukorijenjene u svoje tlo.

No od svih su najbrojniji natpisi u stihovima nađeni u Saloni. Na nadgrobnim spomenicima toga antičkoga velegrada najbolje se može upoznati književna kultura oplemenjene provincijalne svakodnevice. Tko se pozorno zadubi u te tekstove, osjetit će život koji u njima kuca, a obrađen je i uobličen po pjesničkim konvencijama onoga vremena, bar onoliko koliko su to tražili zahtjevi, odnjegovani, ali na kraju krajeva ipak dosta skromni, nešto naobraženijih gradskih slojeva.

Tako se čita u jednom nadgrobnom epigramu:

Pieris hunc titulum posuit matercula nato
erepto a fato finibus Maezeis.
Nunc si quid Manes sapiunt in mollibus umbris
conprecor ut matris sit tibi gratus honos.[203]

— »Pijerida je postavila ovaj natpis, majčica svojemu sinu kojeg je oteo usud u zemlji Mezeja. A sada, ako Mani (duše pokojnika) išta osjećaju u mekim sjenama, molim te neka ti bude draga majčina čast.«

Mladi čovjek koji je tu pokopan istrgnut je iz života u zemlji Mezeja na kopnenom sjeveru provincije Dalmacije. Tako je i taj njezin daleki i zabitni kopneni dio ušao u latinsko pjesništvo. Ime toga naroda metrički kvari daktilski pentametar. To dolazi odatle što je mehanički uvršten u predložak, koji je možda imao *erepto a fato finibus Ausoniis* — »kojega je oteo usud u Auzonijskoj zemlji« ili što slično i bio, dakako, metrički besprijekoran. To nam na neočekivano slojevit način otkriva kako je latinsko stihotvorstvo ulazilo u provinciju.

[203] CIL 3, 6383. Buecheler 1147; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 45.

Ime jedne žene, oslobođenice, upućuje na sasvim drugu, na istočniju pozadinu, vjerojatno na egejski otok Hios, gdje će biti da je rođena. Njezin se nadgrobni natpis sastoji od jednoga distiha. Postavljen je također u Saloni. Izriče duboko doživljene i besprijekorno pjesnički oblikovane misli o smrti:

Hic ego Chia, cinis, fatis mea forma deleta est.
Mors, heu! cuncta aequat, mors rapit omne decus.

— »Ovdje sam ja Hijanka, pepeo, usud je razorio moju ljepotu. Smrt, jao, izjednačuje sve, smrt otima svaki ures.«

I inače se tu kadikad ophodi vrlo slobodno s čvrstim normama metrički oblikovana govora. Kad je to zgodno, uvrštava se u niz heksametara bez oklijevanja i jedan pentametar,[204] ili se jampski i daktilski dio stiha sasvim proizvoljno stavljaju jedan uz drugi, gotovo kao da se time s ironičnom pomirljivošću izražava kako se, eto, prihvaća *condicio humana*.[205] U pentametar se tako uvrštavaju dodatne riječi, koje kao da privremeno ukidaju metrički oblik, a poslije se on opet uspostavlja.[206] U drugoj jednoj pjesmi dodaju se dva pentametra jednom heksametru. Nastaje tako neobičan tristih. A baš u njem doživljujemo kako je veliki grad bio otvoren svijetu jer su se tamo naseljavali ljudi iz različitih dijelova carstva.[207]

---

204 CIL 3, 6384. Buecheler 1206; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 37:
Invida Parcarum series livorque malignus
bis septena meae ruperunt stamina lucis.
Parecite iam lacrimis, miseri solique parentes,
sat fletus vestros prima favilla bibit.
Corpus habent cineres, animam sacer abstulit aër.
— »Zavidni niz Parka i njihov otrovni jal prekinuo je dva puta po sedam niti mojega svijetlog života. Pustite već suze, jadni i sami roditelji, dosta je vašega plača popio prvi puhor. Tijelo je sad u pepelu, sveti zrak je odnio dušu.«

205 CIL 3, 9302; Buecheler 1588; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 63:
Bene concordes vivite
vivite fit minus una dies
commemora tecum nil stomacandi:
haec nobis d(omus) perpetua.
— »Dobro živite u slozi! Od življenja jedan je dan manje. Imaj na pameti da se ništa ne srdiš: ovo nam je vječni stan.« Taj natpis vjerojatno potječe iz 2. stoljeća.

206 CIL 3, 9106; Buecheler 1156; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 38:
Aequius hunc fuerat titulum me ponere matri
quem miserae mater illa mihi posuit.
Bis ternos denos complevi mensibus annos:
Parcae crudeles, nimium properastis rumpere fata mea.
— »Pravije bi bilo da sam ja postavila taj natpis majci, nego što ga je ona, majka, postavila meni. Dva puta sam mjesecima napunila trinaest godina. Okrutne Parke, previše ste se požurile prekinuti moju sudbinu.«

207 CIL 3, 6380; Buecheler 1267; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 51.

Niz nadgrobnih epigrama potpuno odgovara zahtjevima njegovane pjesničke kulture. Oni vjerojatno najbolje predstavljaju mjerodavnu razinu naobrazbe u metropoli provincije Dalmacije.[208] Za jednu kućnu robinju

Sum Frygiae te[rra] natus et multa p[era]grans
veni in [Dal]matia: Sane Sa[lona] bona
in quan[tum] licuit aeterna [habi]tare domu.

— »Rođen sam u zemlji Frigiji i obilazeći mnogo, došao sam u Dalmaciju. Salona je vrlo dobra u koliko mi je bilo dopušteno tu stanovati u vječnome domu.« U posljednjem stihu nije u redu ili ortografija ili gramatika. Strano podrijetlo spominje se i u CIL 3, 8836; Buecheler 589; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 49:

Sossius hic situs est Suc[cessus iure peritus],
Ravennae genitus, Salon[is funere raptus],
libera quem ratio semper [deduxit ad aequum].

— »Ovdje leži Sosije Sukces, vještak u pravu, rođen u Raveni, u Saloni otet pogrebom, slobodni ga je razum uvijek doveo pravdi.«

208 CIL 3, 1992; Buecheler 1465; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 43, CIL, 3, 2183 (B 822; R–M 40), 2197 (B 1534; R–M 32 i 33), 2341 = 8623 (B 1204; R–M 36), 2490 (B 638; R–M 73), 2544 (B 818; R–M 54), 2616 (B 644; R–M 60), 2628 = 9259 (B 456; R–M 39), 3196 (B 382; R–M 84), 2571 = 8653 (B 616; R–M 47), 9314 (B 1205; R–M 55), 2609 = 2964 = 9418 (B 1141; R–M 35), 9447 i 9448 = 12987 (B 1079 i 1074. R–M 64), 14292 (B 2173; R–M 52), 14685 (B1438 C; R–M 70), 14850 (B 1950; R–M 65). Lijepo to pokazuje epigram CIL 3, 2197; Buecheler 1534 A; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 32:

Coniugis amissae lacrumas satis esse putavi
me fudisse meae vimque tulisse deum.
Et tuleram graviter sed nunc et solus et orbus
amissis natis maxima damna fleo
et testor superos patri quae ponere nati
debuerant natis ponere dona patrem.

— »Mislio sam da sam prolio dosta suza zbog izgubljene supruge i da sam podnio silu bogova. I teško sam to bio podnio, ali sada sâm i napušten, pošto sam izgubio djecu, oplakujem najveći gubitak. I pozivam za svjedoke višnje bogove da one darove koje su djeca trebala položiti ocu sada otac polaže djeci.« Uz to još epigram CIL 3, 2341 = 8623; Buecheler 1204; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 36:

Crudeles Parcae nimium! matercula dicit
quoius in hos tumulo filia parva iacet.
Debueram prius ipsa mori, sed numina vestra
qui coluere cadunt, qui neglexere manent.
Infernae, vobis commendo virtute satactam
circum hoc tumulum quae cinis occubuit.

— »'Odveć ste okrutne Parke!' govori majčica kojoj u ovome grobu leži malena kći. 'Trebala sam prije sama umrijeti, ali oni koji poštuju vašu božansku moć padaju, a koji su je zanemarili ostaju. Podzemne božice, vama povjeravam krepošću otplaćen pepeo koji se skriva oko ovoga groba.'« I još jedan epigram CIL 3, 9314; Buecheler 1205; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 55:

Quisquis es, atventum nostrum contempla sepulcrum,
siste precor, paucis perlege fata mea.
Me mater genuit gremio nutritque labore,
spemque et opem vitae prodideratque suae.
Hic iaceo infelix cinis et combusta favilla,
hic sunt discordi stamina ducta colo.
Desine iam de me dulcis [matercula] flere
et sine [nos uno deinde] iacere loco.

ispjevao je njezin muž pravu malu elegiju i postavio ju je kao natpis na njezin grob:

Pieris hoc tumulo tegitur de matre Venusta
sexto nata loco quae fuit e reliquis.
Nondum viginti iuvenis compleverat annos
quoi quoque virginitas nuper adempta fuit.
Grataque florebat cunctis mortalibus aetas
quam fors ad superos noluit esse diu.
Non pudor huic aberat pietas non grata parenti
non amor in fratres eius avarus erat.
Cara fuit mater fuerant caraeque sorores
et pia coniugio grataque semper erat.
Invida Pieridi cum venit letifera hora
qua cubuit molli languida saepe toro
hanc Atropos rapuit Lachesisque et tertia Clotho.
Infelix mater tollit ad astra manus
incusatque deos, incusat denique parcas
quae vitam pensant quaeque futura canunt.
Implerant fratres magnis mugitibus auras
et cuncti flebant nec minus ante rogum.
Haec fuit ad tumulum miserae vox ultima matris
ossa simul vidit tabida Pieridis.
Hanc humus excepit leviter precor illa prematque
infantem ex utero quae quoque sustinuit.
Coniunx Pieridi supremum munus amatae
hunc titulum scripsit pro pietate sua.[209]

— »Ovaj grob pokriva Pijeridu rođenu od majke Venuste, a rođena je na šestom mjestu nakon drugih. Nije mlada još bila napunila dvadeset godina, a i djevičanstvo joj je tek nedavno bilo oduzeto. Cvala je u nje dob što je draga svim smrtnicima, ali usud nije htio da bude dugo na gornjem svijetu. Nije joj nedostajalo čednosti, niti odanosti što je roditelju draga, niti joj je ljubav prema braći bila škrta; draga joj je bila majka, bile su joj drage sestre, bila je odana suprugu i uvijek ugodna. Kad je Pijeridi došao zavidljiv smrtonosni čas, od kojega je, malaksala, zauvijek legla na meku postelju, nju je ugrabila Atropos, Lahezis i kao treća Kloto. Nesretna majka dignula je ruke zvijezdama i optužuje bogove, optužuje napokon Parke koje važu život i pjevaju što će biti. Braća su napunila zrak velikim

— »Tko god da si, gledaj naš grob do kojega si došao, stani, molim, ukratko pročitaj moju sudbinu. Mene je majka rodila i s mukom othranila na svojem krilu i obznanila je da sam nada i pomoć njezinu životu. Tu ležim nesretan kao pepeo i spaljen puhor, tu su niti ispredene na neskladnoj preslici. Prestani već, slatka majčice, plakati za mnom i dopusti da mi poslije ležimo na jednom mjestu.«

209 CIL 3, 9418; Buecheler 1141. Ovaj posljednji nije mogao suspregnuti primjedbu: *cento pro servili ingenio haud malus* — »Taj skrpani komad nije loš za duh jednoga roba«. Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 35.

jaucima i ništa manje nisu svi plakali pred lomačom. To je bio pri grobu posljednji glas jadne majke kada je ugledala kako se rastaču Pijeridine kosti: 'Nju je primila zemlja i neka je, molim, blago pritiskuje, koja joj je također zadržala čedo iz utrobe.' A muž je Pijeridi napisao ovaj natpis kao posljednji dar za njezinu odanost.«

Među očuvanim pjesmama to je možda najuspjelija.

Kadikad se na način svojstven epigramu igrom riječi s imenom pokojnika ističe neka poanta.[210] Zanimljiva je i pjesma u jampskim senarima koju je neki patron postavio svojoj oslobođenici:

Florente aetate depressere veneficae,
mensesque quinque et annum cum aegrotaverit
abreptam aetate in inferi Ditis specus.
hunc titulum posuit Faustus libertae suae.[211]

— »U rascvatenoj dobi potisnule su je otrovnice, pošto je bolovala pet mjeseci i jednu godinu, u špilju podzemnoga Dita prekinuvši joj životni vijek. Ovaj je natpis postavio Faust svojoj oslobođenici.«

Posebnu pozornost zaslužuju metrički natpisi koji svjesno podsjećaju na mjesta u poznatim pjesničkim djelima i tako svjedoče o dobru poznavanju rimske književnosti, koja je bila mjerodavna za razinu naobrazbe. Među salonitanskim natpisima ima jedan kojega stihovi pokazuju razgovijetne reminiscencije na Vergilija, Lukana i Silija Italika.[212] Na jednom drugom,

---

210 CIL 3, 12987; Buecheler 1074; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 59:
Ad [vitam] vo[lui] Celerem te c[res]cere mater,
ad mortem ingemui te Celerem misera.
— »Htjela sam, tvoja majka, da kao Celer brz rasteš prema životu, a zaplakala sam nad tobom Celerom koji si bio brz prema smrti.« Zanimljiva je tu domišljata igra riječima.

211 CIL 3, 2197; Buecheler 1534 B; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 33.

212 CIL 3, 9447 i 9448; Buecheler 1079; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 64:
.....
.....
Sic si forte senes misero casu doluistis,
felix sit vobis vita futura magis.
Tu quoque, qui fato es meliori natus, adesto,
iam nunc disce senes quam mala fata manent.
.....
dum tetolit vitam, tempora iniqua nimis,
invida, prestentur cum tempora brevis aevi,
nec licuit matri prole patrive frui.
Iam superest, ut vos, qui huc lumina vertitis, orem:
»dicite maerentes: 'Sit tibi terra levis!'«
— »...Ako ste možda tako, starci, prepatili bol zbog jadne nesreće, neka vam budući život bude sretniji. I ti koji si rođen s boljim usudom, budi tu, uči već sada kako zla sudbina očekuje starce... Kad je ponio život, čas je bio i previše zlohud, jalan, jer mu je dodijeljeno tako kratko vrijeme života i nije bilo dopušteno majci ili ocu da uživaju u svojem porodu.

već kršćanskom, susreće se odjek predočaba o životu blaženih pokojnika o kojima je govorio Ciceron.[213] Još jedan, također već kršćanski, kojega se metar ne da točno odrediti, mogao se sasvim pouzdano rekonstruirati na temelju Vergilijeva uzora.[214] Jedan jampski posvetni natpis božici Diani iz kopnenoga zaleđa svojim se zazivom povodi za Senekom.[215] Drugi natpis, nađen u Tiluriju (Trilju) podsjeća na Propercija.[216]

Vergilijevi se stihovi susreću na natpisu u panonskoj Sisciji (Sisku).[217] U Sirmiju je nađena opeka u koju je urezan pravi *cento Vergilianus*, stih

---

Već preostaje tek to da vas, koji oči okrećete ovamo, zamolim: 'Recite u žalosti: 'Bila ti zemlja laka''.« U 5. stihu epigrama javlja se sjećanje na Vergilijevu *Eneidu* 12, 920, a 7. stih završava vergilijevskom klauzulom. U 4. stihu epigrama CIL 3, 2628=9259 (Buecheler 456) odjekuje klauzula iz Lukana 6, 703. Usp. još bilj. 196.

213 CIL 3, 14685; Buecheler 1438 C; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 70:
Divi Constanti pignus de nomine nomen
iam lugenda diu condida (sic! recte: *condita*) *progenies*
..... *Constantia blanda suaeque*
aetatis victrix dulcis obit nimium.
Sede beatorum recipit te lacteus orbis
e gremio matris: hoc tua digna fides.
— »Porod božanskog Konstancija, zalog je tomu ime izvedeno od njegova imena, već dugo je pokopana i treba je žaliti... Konstancija umiljata i pobjednica nad svojim vršnjakinjama umrla je previše ljupka. U sjedištu blaženika prima te mliječni krug iz majčina krila: Toga je tvoja vjera dostojna.« Uz *sede beatorum recepit te lacteus orbis* usp. Ciceron, *Aratea* 286.

214 CIL 3, 14292; Buecheler 2173; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 52:
Ulpia Celerina dulces habe (sic! recte: *ave*)
Gorgonio tuo castissima semper,
cuius simplicitas et obsequentia laudatur et amatur ubique et
cuius consili(i)s nulla decepta amo(re),
aeternamque domum ut fecit superstes maritus
sic meret virginia votissima mihi uno marito, et
vos bene vivendo hec saltem sperare depetis (sic!).
— »Ulpijo Celerino, umiljata, budi zdrava, ti koja si svojemu Gorgoniju bila uvijek potpuno čista, koje se priprosta draž i pripravna uslužnost hvale i vole svugdje i koje savjetima nikoja nije prevarena u duši. Kako joj je sagradio vječni dom muž koji ju je nadživio, tako zaslužuje djevičanskim zavjetom odana meni, jedinomu mužu. I vi živeći dobro treba bar da se nadate tomu.« U 3. stihu odjekuje Vergilije, *Bukolike* 8, 18, a tomu se pridružuje Valerije Flak 3, 22.

215 CIL 3, 8298; Buecheler 217; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 22. (Usp. gore str. 59) U prvom se stihu prepoznaje Seneka, *Fedra* 58.

216 CIL 3, 2722 = 9729; Buecheler 719; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 78:
Hunc titulum posuit tibi fidus:
ultima quae potui debita persolvi.
Noli dolere, mater, faciundum fuit.
Properavit aetas, voluit hoc astrum meum.
Vale et priores aetate nati tollant hunc luctum tibi.
— »Taj ti je natpis postavio vjeran prijatelj: Odužio sam posljednji dug koji sam mogao. Nemoj tugovati, majko: morao sam to učiniti. Požurila se dob, htjela je to moja zvijezda. Budi zdrava i djeca starija po dobi neka ti uklone tu žalost.«

217 CIL 3, 10864; Buecheler 598. Prvi stih završava kao Vergilije, *Eneida* 1, 609.

skrpan od dijelova stihova njegove Eneide.[218] Drugi jedan nadgrobni natpis iz Sirmija svjedoči o ganutljivo bespomoćnom pokušaju da se »klepaju« stihovi.[219] Da se pak i u kraju oko ušća Save u Dunav urbano raspoloženje moglo dosta zahtjevno poetizirati, saznaje se ako se uzme natpis iz Singiduna (Beograda) neposredno onkraj provincijske granice, već u Gornjoj Meziji, koji je postavljen u prvoj polovici 3. stoljeća.[220] Potvrda iz Savarije (Subotište, Szombately) sjeverno od Drave potpunije predstavlja Panoniju kao antičko pjesničko zemljište. Tek što to tu nije urbanitet nego prava ruralna idila. Jezik i pravopis odstupaju od klasične norme na način karakterističan za kasni vulgarni latinski. No raspoloženje i duh su u ta tri heksametra potpuno antički.[221] Iz Savarije potječe još opeka u koju su kao u igri urezani jampski senari.[222]

---

218 CIL 3, 10717; To su stihovi iz Vergilija, *Eneida* 5, 461 i 485.

219 CIL 3, 3241 s Mommsenovom primjedbom: *Apparat hominem versus si non fecisse, tamen facere voluisse* — »Čini se da je taj čovjek, ako već nije pravio stihove, ipak ih htio praviti.« Buecheler 1208.

220 Taj natpis CIL 3, 6306=8153; Buecheler 273; A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, *Situla* 5, Ljubljana 1963, 20 glasi ovako:

Alma lavacrorum de saxis decido lympha
et sunt ex lapide perfectae piscinae pulchrae
laetis inque locis natus lacus. Quae tamen ipsis
tunc, cum sospes erat coniux, sacravit in usum
emeritis quondam Alexandreo nomine dignae.
Raucisoni lapidoso cadunt de fonte liquores.
Tam laudati operis dominus ..... et auctor
in suae memoriam voluit consecrare maritae.
Ut tamen et lector nomen cognoscere possis,
singulae declarant exordia litterae primae.
Aelia cum Tertia subole de coniuge casta.

— »Ja, blagotvorna izvor–voda što natapam kupališta padam tu s kamenja i lijepe su kade od kamena, te je tako na ugodnome mjestu rođeno jezero. To je pak suprug tada kada je bio spašen posvetio upravo isluženima (legije) dostojne Aleksandrova imena. Tekućina hrapava zvuka pada s kamenog vrela. Gospodar tako hvaljena djela... i začetnik htio ga je posvetiti uspomeni svoje supruge. Da bi pak i ti kao čitatelj mogao znati njegovo ime, objavljuju ga početci stihova, sva pojedina prva slova. (Elije Tercije) skupa s Elijom Tercijom, porodom od čiste supruge.«

221 CIL 3, 4185; Buecheler 578:

Quisquis heris post me dominus Laris huius et orti
Vicinas mihi carpe rosas, mihi lilia pone
candeda quae viridis dabit ortulus: ista beatum!

— »Tko god budeš poslije mene gospodarem ove kuće i vrta, trgaj meni bliske ruže, stavljaj mi ljiljane, bijele, što će ih davati zeleni vrtić: to je blaženo!« Buecheler interpretira: *ista sunt munera beatorum* — »to su darovi blaženika«.

222 CIL 3, p. 962, 2. Buecheler 34:

Senem severum semper esse condecet
Bene debet esse povero (sic! recte: *puero*) *qui discit bene.*

— »Starcu se uvijek pristoji da bude strog. Dobro mora biti dječaku koji uči dobro.«

Arheološki nas nalazi obavješćuju i o kazalištu.[223] Na prvom tu mjestu stoje ostatci antičkih kazališnih zgrada. Najznatnije među njima jesu one u Saloni,[224] Isi[225] i dvije, jedna velika i jedna mala, u istarskoj Poli.[226] Nadalje su otkriveni arhitektonski elementi kazališne zgrade u Jaderu, pa se po tome moglo odrediti bar to gdje je stajala.[227] S kazalištem treba svakako računati i u Naroni, ali do sada nije pošlo za rukom da se nađe.[228] Tamo je očuvan natpis iz Augustova vremena na kojem se spominje kako su se priređivale »scenske igre« (*ludi scaenici*).[229] Reljef tragične maske na nadgrobnom natpisu iz Salone znači da je pokojnik bio glumac.[230] Ovdje treba uzeti u obzir i posredna arheološka svjedočanstva o kazališnoj umjetnosti u rimskoj provinciji Dalmaciji. Tako su nađene glave tragičara Eshila i Euripida u Saloni i kod Drniša.[231] Reljefi na salonitanskim sarkofazima prikazuju scene iz antičkih tragedija.[232] Takve su skulpture nađene i u kopnenom zaleđu.[233] I mnogi drugi predmeti pokazuju kako je antička drama bila važna u životu te provincije.[234]

I iz Panonije ima arheoloških potvrda da se u njoj njegovala kazališna umjetnost. Osobito je u tom smislu znatan nadgrobni natpis iz Siscije, u kojem se javlja predstojnik glumačke udruge ili pak voditelj neke glumačke družine: *Positus est hic Leburna, magister mimariorum, qui vixit annos plus minus centum: Aliquoties mortuus sum, set sic nunquam.*

---

223 Materijal pripadnih nalaza v. u publikaciji *Antički teatar na tlu Jugoslavije* (1979).

224 Usp. D. Rendić-Miočević, *Teatar u Saloni s osobitim obzirom na neke njegove kompozicijske i tehničke karakteristike, Antički teatar* (1981), 73–89.

225 Usp. A. Zanella, *Teatro Romano a Lissa*; B. Gabričević, *Neka razmišljanja o teatru u Issi, Antički teatar* (1981), 67–72.

226 Usp. Š. Mlakar, *Iz inventara svjedočanstva o kazališnom životu u Puli, Antički teatar* (1981), 91–110.

227 Usp. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 164; *Antički teatar* (1979), 142–144.

228 Usp. N. Cambi, *Bilješka o antičkom teatru u Naroni, Antički teatar* (1981), 111–117.

229 CIL 3, 1769. Usp. B. Gabričević, *Epigraphica quaedam, Antički teatar* (1981), 147–154. Vidi i *Antički teatar* (1979), 287.

230 Usp. Bulić, BASD7 (1884), 89, Nr. 16; *Antički teatar* (1979), 132–133.

231 Usp. *Antički teatar* (1979), 101; N. Cambi, *Portreti grčkih tragika i scene iz grčkih tragedija u antičkoj umjetnosti Dalmacije, Antički teatar* (1981), 131–146.

232 Usp. *Antički teatar* (1979), 103–105; N. Cambi, *Portreti, Antički teatar* (1981), osobito 136–139.

233 Usp. *Antički teatar* (1979), 103–104.

234 Usp. *Antički teatar* (1979) passim; M. Parović-Pešikan, *Pozorišni motivi na grčkim vazama (Uz osvrt na jugoslovenske zbirke), Antički teatar* (1981), 155–177; B. Kirigin, *Tri teatarske maske na Gnathia vazama iz Visa, Antički teatar* (1981), 229–237; B. Ilakovac, *Prikaz kazališnih maski na predmetima iz Arheološkog muzeja u Zadru, Antički teatar* (1981) 239–244; V. Paškvalin, *Arheološki nalazi s teatarskom tematikom s područja S. R. Bosne i Hercegovine, Antički teatar* (1981) 245–250.

Opto vos ad superos bene valerae (sic!)[235] — »Položen je ovdje Leburna, predstojnik glumaca, koji je živio više ili manje sto godina. 'Više puta sam umro, ali ovako nikada!' Želim da kod višnjih bogova (tj. na gornjem svijetu) budete dobra zdravlja.« Taj neobično domišljat natpis sadrži tako i podatak važan za povijest panonskoga antičkog kazališta. Taj natpis je, naime, postavljen pred kraj 3. ili čak na početku 4. stoljeća. Iz njega se pak vidi da je još u tako kasnoj antici kazališna umjetnost u južnoj Panoniji bila vrlo živa.[236] I u Sirmiju je postojala kazališna zgrada.[237]

U Aquae Iasae (Varaždinskim Toplicama) čini se da je nimfej služio za izvođenje kultnih igara.[238] A kipići iz Siscije koji predstavljaju Atisa kao glumca i plesača upućuju na to da je tamošnji Cibelin kult uključivao i obredne predstave.[239] I drugi arheološki nalazi potvrđuju važnu ulogu što ju je antička kazališna umjetnost igrala na jugu rimske provincije Panonije.[240]

I za naobrazbu rimskoga doba, kojega je težište ležalo upravo na posredovanju književne kulture, upućeni smo također na nadgrobne natpise. Ono malo što se iz njih može o tome razabrati pokazuje nam da je, kao i drugdje u carstvu, tako i u Dalmaciji i na jugu Panonije bilo osoba koje su se time bavile profesionalno. I u tome se Salona pokazuje kao velegrad otvoren svijetu. Tamo je pokopan neki *Q. Publicius Aemilianus rhetor natione Afer*, učitelj govorništva rodom iz Afrike.[241] Dvije druge osobe predstavljaju se na svojim nadgrobnim natpisima u Saloni kao *magistri*, učitelji.[242] Još jedan *magister* pokopan je u Kotoru.[243]

Posebno je mjesto imala nastava grčkoga jezika i književnosti te se čini da se osobito cijenila, kako u Dalmaciji, tako i u južnoj Panoniji. Na jednom nadgrobnom natpisu iz Diokleje pojavljuje se neki *Cordius Maximianus*, koji nam se predstavlja kao *artis grammaticae Graecae peritissimus* — »nadasve vješt u grčkome gramatičkom umijeću«.[244] U

235 CIL 3, 3980.V–S 270

236 Usp. B. Gabričević, *Epigraphica quaedam, Antički teatar* (1981), 149.

237 Amijan Marcelin 29, 6, 11. Usp. V. Popović, *Igre u Sirmijumu, Antički teatar* (1981), 119–130.

238 Usp. M. Gorenc, *Nimfej iz Varaždinskih Toplica (Aquae Iasae) — arhitektonsko–-skulptorsko ostvarenje obrednog prikazanja, Antički teatar* (1981), 197–203.

239 Usp. Selem, *Les religions orientales*, 203, 204, 230, Nr. 11, 12, 13, T. XXXVI; isti, *Aspekti teatralizacije u kultu Kybele i Attisa, Antički teatar* (1981), 187–196.

240 Usp. *Antički teatar* (1979), passim; V. Damevski, *Arheološki nalazi teatarskog obilježja s područja južne Panonije, Antički teatar* (1981), 251–261.

241 CIL 3, 2127a.

242 CIL 3, 2114 i 2119.

243 CIL 3, 1713.

244 CIL 3, 12702.

Neviodunu na Savi, nešto malo uzvodno od Andautonije, pokopan je neki *C. Marcius C. f. Ceiler* (sic!), *praeceptor Graecus* — »grčki učitelj«.[245] Upada u oči da oba učitelja grčkoga jezika i književnosti nose besprijekorna latinska imena. Odatle se vidi kako je grčki i u latinskim provincijama carstva bio postao neizostavnom sastavnicom istančanije naobrazbe.

Slika u koju su se ovdje složili brojni pojedinačni podatci kao kamenčići mozaika iznenađuje nas time kako se pokazala raznolikom i živom. Nije to, dakako, velika literatura koja se tu upoznaje, ali je to oplemenjena i odnjegovana literarna stilizacija svakodnevice, koja tu i tamo doseže i zahtjevniju razinu i neočekivano bogato poetizira okoliš i život rimskih provincija koje su bile predmet ovoga prikaza. Otvara se tako pogled u kulturnu atmosferu toga prostora u antici, čime je položen temelj razumijevanju daljnjega razvoja, na kojem se oštrije ocrtavaju promjene i prevrati što su tamo nastupili u kasnoj antici i na početku srednjega vijeka.

245 CIL 3, 10805.

KRŠĆANSKA KASNA ANTIKA

Kršćanstvo je već na samom početku svojega širenja doprlo do granica Ilirika. Apostol Pavao piše da je Radosnu vijest objavljivao od Jeruzalema i naokolo do Ilirika.[246] Odatle se ne razabire da li je apostol propovijedao Radosnu vijest i po gradovima u Iliriku ili je došao samo do granica te pokrajine.[247] Na drugom mjestu stoji da je njegov učenik Tit pošao u Dalmaciju.[248] Odatle se vidi da je kršćanska propovijed još za apostolskih vremena došla u Dalmaciju. Nema naime dvojbe da je to pouzdana predaja iz najstarijega kršćanskog vremena. No o tome ne znamo ništa potanjega.[249]

---

246 Poslanica Rimljanima 15, 19: ὥστε με ἀπὸ Ἰερουσαλὴμ καὶ κύκλῳ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ πεπληρωκέναι τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ — »Tako sam od Jeruzalema i naokolo do Ilirika potpuno izvršio dužnost propovijedanja Radosne vijesti o Kristu.« Ilirik treba ovdje vjerojatno razumjeti onako kako ga opisuje Suetonije u životopisu Tiberijevu 16, 2: *ac perseverantiae grande pretium tulit, toto Illyrico, quod inter Italiam regnumque Noricum et Thraciam et Macedoniam interque Danuvium flumen et sinum maris Hadriatici patet, perdomito et in dicionem redacto* — »i stekao je veliku nagradu za svoju upornost jer je pokorio čitav Ilirik što se široko prostire između Italije i Noričkoga kraljevstva i Trakije i Makedonije, te između rijeke Dunava i zaljeva Jadranskoga mora, i stavio ga pod svoju vlast«. Jeronim doduše potvrđuje da je Pavao propovijedao u Iliriku (*Epist.* 59): *In omnibus locis versabatur: cum Thoma in India, cum Petro Romae, cum Paulo in Illyrico...* — »Po svim se mjestima kretao: s Tomom u Indiji, s Petrom u Rimu, s Pavlom u Iliriku...«, ali to ne mora značiti više nego da je Jeronim to mjesto u Poslanici Rimljanima shvaćao tako kao da je tamo riječ o tome da je apostol propovijedao u Iliriku.

247 Pokušaji pak da se izvještaj Djela apostolskih (28, 1) o iskrcavanju apostola Pavla na otoku Melite protumači kao da je to bio otok Mljet, a ne Malta, domoljubna su nagađanja naših učenih ljudi za koja nema dovoljno čvrstih razloga.

248 2. Poslanica Timoteju 4, 10: Σπούδασον ἐλθεῖν πρός με ταχέως: Δημᾶς γάρ με ἐγκατέλιπεν ἀγαπήσας τὸν νῦν αἰῶνα καὶ ἐπορεύθη εἰς Θεσσαλονίκην, Κρήσκης εἰς Γαλατίαν, Τίτος εἰς Δαλματίαν — »Gledaj da brzo dođeš k meni, jer me Dema ostavio iz ljubavi prema svijetu i otišao u Solun, Krescent je otišao u Galaciju, Tit u Dalmaciju«. Sve ako je ta poslanica, kako su bili skloni misliti neki kritički nastrojeni bibličari, u obliku koji je došao do nas nastala tek za cara Domicijana (81–95), ipak je to i u tom slučaju tradicija o apostolskom navještanju u Dalmaciji koja je dostojna našega povjerenja.

249 Usp. Zeiller, *Dalmatie,* 1–5; Strgačić, *Kršćanstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji.* Ono što tvrdi Epifanije, pisac 4. st., da je evanđelist Luka prvi propovijedao u Dalmaciji

I o tome kako se nastavila evangelizacija ilirskih provincija mogu se iznositi samo nagađanja. Svakako se pritom radi o utjecajima koji su dolazili s Istoka. Takvi se pak utjecaji, i što se tiče vjerskoga života, mogu u gradovima Ilirika za Rimskoga Carstva potvrditi i arheološki. No čini se da su se kršćanske zajednice u Dalmaciji i na jugu Panonije učvrstile tek u drugoj polovici 3. stoljeća. Za velikih progona pod carevima Dioklecijanom i Galerijem — osobito poslije protukršćanskih edikata 303. i 304. — javljaju se u punom svjetlu povijesti.[250] Zahvaljujemo to u prvome redu legendama o njihovim mučenicima, koje su u sljedećim stoljećima bitno utemeljile novu duhovnost i kultnu povezanost pučanstva u tim pokrajinama, u kojima se kršćanstvo tada sve više širilo. Taj se razvoj najbolje može pratiti u Saloni, gdje znatni arheološki nalazi upotpunjuju povijesnu predaju.[251]

U srednjem se vijeku za salonitansku crkvu tvrdilo da je apostolskoga postanja, da je njezin prvi biskup Domnije bio izravni učenik apostola Petra. No ta predaja nije mogla opstati pred povijesnom kritikom.[252] Koliko se danas zna, prvi bi u Dalmaciji bio okrunjen mučeničkom krunom biskup Venancije. Činjenica što je u krstionici Lateranske bazilike kapela u koju su u četrdesetim godinama 7. stoljeća prenesene mučeničke moći iz Dalmacije i Istre i tamo se poštovale bila posvećena upravo njemu svjedoči o tome da mu se tada među tim mučenicima priznavalo prvenstvo, a starokršćanska je predaja u ono doba bila još živa.[253] I na mozaiku kojim je ukrašena apsida te kapele, a taj potječe iz vremena kada je građena, stoji njegov lik na počasnom mjestu. A

(*Adversus haereses* 51, 11), ne može se, zbog kasnoga vremena iz kojega potječe, uzimati kao pouzdano svjedočanstvo.

250 Usp. Zeiller, *op. c.* 47–95; isti, *Provinces danubiennes*, 27–104; Gabričević, *Kršćanstvo u Iliriku*. Studije i članci, 278–314; Bratož, *Razvoj in organizacija* 363–395; isti, *Die Geschichte* 508–395; Jarak, *Povijest*. O prostoru što se nadovezuje na jugoistoku usp. Schramm, *Anfänge*.

251 Usp. Dyggve, *History* (sada prevedeno i na hrvatski: *Povijest salonitanskog kršćanstva,* isti, *Izabrani spisi*, 19–137 i drugo, dotjerano izdanje, Split 1996; *Antička Salona*, 321–507); *Salona christiana*; *Salona christiana vista dall' Urbe*.

252 Usp. Zeiller, *Dalmatie,* 8–46; Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 5–19. Sada o popisu solinskih biskupa i Ivanišević, *Salonitanski biskupi*, 223–252.

253 Usp. Wilpert, *Die römischen Mosaiken* 2, 735 ff. i 3, tabla 111; Bulić–Bervaldi, *op. c.* 19 i table II i III. Treba uzeti u obzir da je papa Ivan IV. (640–642), koji je dao dopremiti moći dalmatinskih i istarskih mučenika u Rim i za njih sagraditi kapelu, sam potjecao iz Dalmacije i bio sin jednog Venancija (*Liber pontificalis* ed. Mommsen 177). Valja dakle računati i s time da je taj papa dao prednost sv. Venanciju kao zaštitniku svojega oca. Usp. Farlati, *Illyricum sacrum* 1, 578. To, međutim, ne bi bilo moguće da taj svetac među mučenicima istočne jadranske obale nije imao osobito častan položaj.

biskupski ornat u koji je odjeven ne dopušta nikakvu sumnju u njegov položaj u crkvenoj hijerarhiji.[254]

Hagiografska predaja ne donosi o Venanciju gotovo nikakvih izravnih vijesti. Spominju ga doduše kao biskupa i mučenika, ali ne kažu koja mu je bila biskupija niti gdje je pretrpio mučeništvo.[255] Čini se pak da se prvobitna njegova legenda naknadno povezala s dvije izmišljene osobe: Venancijem, biskupom Toleda u Španjolskoj,[256] i dječakom Venancijem iz Camerina u Italiji.[257] U španjolskoj se predaji govori o biskupovu putovanju preko Narbonske Galije (*Gallia Narbonensis*) u Panoniju i o njegovu mučeništvu kod Dalmata (*apud Dalmatas*).[258] To se može

254 Ali iza sv. Dujma, biskupa i mučenika u Saloni, kako je Mandić uvjerljivo razložio. U sredini slike stoji Djevica Marija, lijevo od nje stoje apostol Petar, Ivan Krstitelj i kao treći sv. Dujam, a desno od nje apostol Pavao, Ivan Evanđelist i kao treći sv. Venancije. Na zidnim slikama onoga vremena ima lijeva strana prednost pred desnom, jer je za gledatelja to desna strana. To se jasno razabire i na tom mozaiku jer Petar stoji lijevo, a Pavao desno, Ivan Krstitelj lijevo, a Ivan Evanđelist desno. Prema tomu je i Dujam ispred Venancija. Usp. Mandić, *Rasprave i prilozi* 5–6.

255 Tako Ado, Usuardus i *Martyrologium Romanum*, sve 1. travnja.

256 Usp. Farlati, *op. c.* 569–590; Bulić–Bervaldi, *op. c.* 20–21; Mandić, *op. c.* 15–16.

257 Usp. Zeiller, *Dalmatie,* 77–82; Amore, *Venantius von Camerino.* LTK 10, 656. Kult relikvija sv. Venancija čini se da je iz Rima prenesen u Camerino. Tamošnja legenda prikazuje ga kao lokalnog svetca. Naslanja se na Život sv. Agapita od Prenesta, ali odaje posebne odnose Camerina s papom Ivanom IV. (640–642), koji je dao donijeti moći dalmatinskih i istarskih mučenika u Rim i tamo u krstionici kraj Bazilike u Lateranu sagraditi kapelu za njih.

258 Ioannes Tamayus Salazar primjećuje u svojem *Martyrologium Hispaniense* uz 1. travnja: *In Dalmatia illustris observat memoria martyrium s. Venantii episcopi Toletani, cuius corpus a Ioanne pontifice maximo IV. in oratorio sui nominis apud baptisterium Constantini in omnium maxima Lateranensi Romana ecclesia translatum adservatur* — »U Dalmaciji ugledna uspomena čuva mučeništvo sv. Venancija, biskupa u Toledu, čije je tijelo Ivan IV, vrhovni svećenik, pohranio u molitvenoj prostoriji prozvanoj po njem kod Konstantinove krstionice u Lateranskoj crkvi rimskoj, najvećoj od svih.« U bilješkama se tuži na to kako se malo zna o tom svetcu i dodaje: *Tantae caliginis involucrum reserarunt Marcus Maximus et Iulianus Petrus, apud quos de Venantii martyrio hoc scriptum invenio: Cum in Galliam Narbonensem negotiis instantibus Pannoniasque lustraturus abiisset, apud Dalmatas martyr effectus aeternam remunerationem promeruit. Haec illi ad saeculum septimum referunt et ecclesiae Toletanae annalibus interserunt, ex quo colligitur Venantium illum D. Gregorio Magno aequalem fuisse.* — »Zastor tolikoga mraka odgrnuli su Marko Maksim i Julijan Petar, kod kojih nalazim o mučeništvu Venancijevu zapisano ovo: Kad je otišao u Narbonsku Galiju jer je tamo imao nekih poslova i da obiđe Panoniju, kod Dalmata je učinjen mučenikom i zaslužio vječnu nagradu. To mu smještaju u sedmo stoljeće i unose u anale toledske crkve, odakle se razabire da je taj Venancije bio suvremenik gospodinu Grguru Velikomu.« Vremensko određenje španjolskih ljetopisaca očito je neodrživo, jer su Venancijeve moći kao jednoga od najznatnijih dalmatinskih mučenika oko sredine 7. stoljeća prenesene u Rim, pa on tada sigurno nije bio najmlađi među njima. O tome da se ta španjolska predaja odnosi na

Ulomak nadgrobnoga natpisa mučenika Domnija, prvoga salonitanskog biskupa, nađen na Manastirinama u Saloni, konac 6. st.

razumjeti kao misionarski pothvat. Pretpostavljalo se da je u prvobitnoj legendi tu bila spomenuta Narona i mučeništvo u Delminiju.[259]

Katalozi salonitanskih biskupa, kojih zapisi kakvi su došli do nas nisu stariji od 16. stoljeća, spominju i Venancija,[260] pa se pomišljalo da je bio salonitanski biskup s misionarskim nalogom ili čak osnivač te biskupije.[261] U novije se doba, međutim, to odlučno osporava i u Venanciju radije gleda biskup Delminija u kopnenom dijelu Dalmacije.[262] Jedino u to ne može biti sumnje da je Venancije bio dalmatinski biskup mučenik i da je prema staroj predaji te provincije među njezinim mučenicima imao neko pravo prvenstva. O njegovu se vremenu mogu samo predlagati zaključci na temelju općenitih razmatranja. Rimska je crkva u 3. stoljeću slala više biskupa s misionarskim nalogom na razne strane. S time bi u vezi mogao biti i nastup biskupa Venancija u Dalmaciji i njegovo putovanje u Panoniju. Uzima se stoga kao vjerojatno da je pao žrtvom progonima koje je 257. započeo car Valerijan.[263]

Dioklecijanove progone kršćana provodio je u Iliriku njegov suvladar Galerije s osobitom strogošću. U Saloni je to platilo životom više

---

dalmatinskog biskupa Venancija i da je spomen Narbonske Galije odjek prvobitnog spomena Narone usp. Farlati, *op. c.* 562–571 (osobito 566) i Bulić–Bervaldi, *op. c.* 20. To mišljenje odbija Egger, *Manastirine* 51–52.

259 U rekonstrukciji Venancijevih akata prema podatcima španjolskih kroničara koje je Ioannes Tamayus Salazar pridodao svojem martirologiju stoji i varijanta *apud Dalmatiam*, koja se još bolje može tumačiti kao da se odnosi na mučeničku smrt kod Delminija. Usp. Farlati, *op. c.* 570; Bulić–Bervaldi, *op. c.* 21; Mandić, *op. c.* 16.

260 Bulić–Bervaldi, *op. c.* Dodatci B, C, D, E, 102–106.

261 Usp. Farlati, *op. c.* 562ff.; Zeiller, *Dalmatie*, 77; Bulić–Bervaldi, *op. c.* 20. Egger, *Manastirine* 51–52 smatra da je ta kombinacija neodrživa, ali misli da bi se tu ipak moglo raditi o mučeniku iz vremena prije Dioklecijana, uspomena se na kojega upravo zbog toga lakše mogla zagubiti u predaji.

262 Usp. Mandić, *op. c.* 4–9, 15–16; Dragutinac, *Venancije*. LILS 582; Draganović, *Domnius*. LTK 3, 500. Mandić misli, i vjerojatno ima pravo, da bi sv. Venancije, kad bi bio prvi biskup u Saloni, vjerojatno i na mozaiku pape Ivana dobio prednost pred sv. Dujmom. Čudno je i to da u bogatom salonitanskom materijalu nema nikakva epigrafskoga svjedočanstva o njegovu kultu. Pretpostavka da je Venancije bio biskup u Delminiju nema potpore u vijestima španjolskih ljetopisaca, sve ako je i spomen toga grada u njima ispravno prepoznat. Po njima je pretrpio mučeničku smrt na putovanju, a ne u svojem biskupskom sjedištu. Tako pitanje o tome je li Venancije bio biskup u Saloni ili u kojem drugom dalmatinskom gradu mora ostati otvoreno.

263 Usp. Bulić–Bervaldi, *op. c.* 21. Jednako Mandić, *op. c.* 16. Drukčije Zeiller, *op. c.* 77–82. Na temelju razmatranja ponesenih živom maštom dolazi do godine 270. kao najvjerojatnije za njegovo mučeništvo. Njegovo obrazloženje toga mišljenja ne može opstati pred zahtjevnijim preispitivanjem. Uopće nam Venancijevo vrijeme ostaje vrlo neizvjesno. Tek veliki ugled njegova kulta i to što se čini da je djelovao kao misionar opravdava njegovo smještanje u 3. stoljeće. S time se ne slaže Leclercq, *Dalmatie*, *Dict. arch. chr. et lit.* 4, 37–38.

mučenika.[264] Najznatniji je među njima biskup Domnije (ili Domnion, sveti Dujam), po podrijetlu Sirijac.[265] On je, čini se, bio prvi biskup u Saloni.[266] Stoji na čelu svih do sada pronađenih kataloga, a na mozaiku u krstionici Lateranske bazilike pripalo mu je prvo mjesto, čak ispred mučenika Venancija. Sva njegova žića koja su došla do nas proizvodi su srednjovjekovne učenosti i, premda sadrže i podataka iz pouzdane stare predaje, kao cjeloviti tekstovi ne potječu iz kršćanske starine. Ipak se može utvrditi da je pogubljen 304. odsijecanjem glave.[267]

Prema podatcima iz martirologija biskup Domnije nije mučeništvo pretrpio sam.[268] Arheološki je potvrđen kult još petorice mučenika: prezbitera Asterija i četvorice vojnika, Antiohijana, Gajana, Telija i

264 Usp. Saxer, *Les saints de Salone*, 293–325.

265 *Martyrologium Hieronymianum* (PL 30, 435; ed. Rossi–Duchesne, Bruxelles 1894) bilježi uz 11. travnja: *Salona Dalmacie. Dominionis episcopi et miliar. VIII* (var.: *et militum trium*; var.: *VIII et milia VIII).* — »Salona u Dalmaciji. Biskupa Domniona i osmorice vojnika«. I u sirskom martirologiju zabilježen je sv. Domnion, biskup u Saloni, na dan 11. travnja, sam, bez drugova. I Rimski martirologij spominje ga na taj dan. Vrijeme njegova mučeništva navodi *Chronicon Paschale* (MGH 9, p. 738): *Diocletiano septies et Maximiano sexies consulibus persecutionem sextam passi sunt. In ea persecutione passi sunt Petrus et Marcellinus Romae et Domnius et Felix passi sunt in Salona.* — »Kada je Dioklecijan bio sedmi put konzul, a Maksimijan šesti, pretrpjeli su šesti progon. U tom su progonu pretrpjeli mučeništvo Petar i Marcelin u Rimu i Domnije i Feliks pretrpjeli su ga u Saloni.« Taj konzulat pada u godinu 299. No to je pogreška. Zna se naime (usp. *Liber pontificalis* I, p. LXXIII i CCLXI ed. Duchesne) da su spomenuti rimski mučenici pretrpjeli svoje mučeništvo 304, kad je Dioklecijan bio po deveti put konzul, a Maksimijan po osmi. Pri prepisivanju rimskih brojeva tu je izostavljena po jedna okomita crta. Svakako je Dujam žrtva Dioklecijanovih progona. U hagiografskoj se predaji očuvala uspomena na njegovo sirijsko podrijetlo. Na kršćanskom groblju Manastirine onkraj sjevernoga zida Salone nađena su dva natpisa iz prve polovice 4. stoljeća. Jedan je na ploči koja je ukrašavala mučenikov grob (CIL 3, 9575 = Egger, *Manastirine*, 75–76. Nr. 81): *...epis]c. Domn[ionis qui... passus es]t III idu[s April.]* — »biskupa Domniona koji je... pretrpio mučeništvo 3. dana aprilskih ida«, a druga na jednom sarkofagu (CIL 3, 14897 = Egger, *Manastirine* 76, Nr. 82): *depositus Primus episcopus XII Kal. Febr. nepos Domniones martores.* — »pokopan biskup Primo 12. dana februarskih kalenda, nećak (ili unuk) mučenika Domniona«. Oni potvrđuju da je Dujam pretrpio mučeništvo za Dioklecijanovih progona. Usp. Egger, *Manastirine* 75–76. Nad Dujmovim grobom sagrađene su prvo kultne zgrade, a onda i bazilika.

266 Predaja salonitanske crkve smatra ga svojim prvim biskupom, stoji na čelu svih biskupskih kataloga, a u Venancijevoj kapeli u krstionici Lateranske bazilike dobio je prvo mjesto među dalmatinskim i istarskim mučenicima. Usp. gore bilj. 253. To uvjerljivo dokazuje Mandić, *op. c.* 4–9. I Draganović, *op. c.* O mišljenju da je i prije njega bilo biskupa u Saloni usp. gore bilj. 261. Usp. i Leclercq, *Dalmatie*; Lučić, *Domnio.*

267 Usp. Zeiller, *Dalmatie*, 11–13; Egger, *Die Passio sci. Anastasii* 131. Tekst njegovih životopisa otisnut je u knjizi Farlati, *op. c.* 414–426.

268 Usp. gore bilj. 263. Tekstovna je predaja tu očito poremećena. Prema podatcima epigrafskih i slikovnih vrela bit će da je prvotno stajalo *Dominionis episcopi et militum IIII* — »biskupa Domniona i četiriju vojnika«. Usp. Egger, *Manastirine* 108.

Paulinijana.[269] Može se pretpostaviti da su oni zajedno s biskupom Domnijem postali žrtvama Dioklecijanovih progona. U jednom pregratku salonitanskoga amfiteatra uređen im je oratorij, a na zidovima se još razabiru tragovi slika s njihovim likovima. Na mozaiku u kapeli lateranske krstionice prikazani su prema tim slikama u oratoriju, koje su, kako se po tome vidi, bile poznate umjetnicima pri izradbi mozaika. Po tome oratoriju može se zaključiti da su ti mučenici bili pogubljeni u amfiteatru. Spominje se i Domnijev drug u mučeništvu Feliks. Trag njegova kulta u Epeciju (Stobreču) razabire se u pučkoj predaji sve do novoga vremena, arheološki se, međutim, nije dao potvrditi.[270] U Splitu mu je oko polovice 11. stoljeća sagrađena crkva na mjestu gdje je danas franjevačka. Za istih

269 U salonitanskom amfiteatru bio je uređen oratorij, i u njem su na zidu otkriveni ostatci slike što prikazuje prezbitera Asterija. Razaznaju se i neka slova natpisa na toj slici: *As]teriu[s*. Usp. Dyggve, *L'amphithéatre* 91 i 108–111. Pored Asterija razabiru se još likovi dvojice svetaca. Nedaleko od amfiteatra na kršćanskom groblju u Kapljuču bila su pokopana petorica mučenika, Asterije u jednom grobu i četiri vojnika u drugome. Nad tim je poslije u 4. stoljeću sagrađena bazilika i posvećena njima. Ostatci posvetnih natpisa očuvani su na sagovima od mozaika: *...votum fecit ad martirem Asterium* — »zavjetovao se mučeniku Asteriju« (Nr. 5) i *...ad] marturem An[tiochianum* — »mučeniku Antiohijanu« (Nr. 16). Usp. Brøndsted, *La Basilique* 118–119, 126, 177–180. O grobovima usp. 133–134 i 139–142. U drugoj polovici 6. stoljeća napuštena je bazilika u Kapljuču, ali su moći njezinih mučenika dopremljene u crkvu na Manastirinama i sva su petorica smještena u jednom grobu. Usp. Brøndsted, *op. c.* 183–184. U ranome 7. stoljeću urezan je na nadgrobnu ploču natpis s njihovim imenima (CIL 3, 12839 = Egger, *Manastirine* 108, Nr. 285): *Ant]iochianu[s Gaia]nus Teliu[s Paulinia]nus Aste[rius*. Sva su petorica prikazana na mozaiku u Venancijevoj kapeli u krstionici Lateranske bazilike. Usp. gore bilj. 253. I tamo su im imena potpuno ispisana. Po tome se mogao upotpuniti ulomak nadgrobne ploče iz Manastirina. Asterijeva slika u kapeli izrađena je prema kopiji slikarije na zidu salonitanskoga amfiteatra. Usp. Dyggve, *L'amphithéatre* 110; isti, *History* 86; isti, *Povijest* 72. To što je uređeno kultno mjesto tih mučenika u amfiteatru čini vjerojatnim da su pogubljeni tamo u areni. O petorici mučenika iz Kapljuča usp. još Zeiller, *Dalmatie*, 16, 18, 24, 44, 87, 89, 109, 156; Bulić–Bervaldi, *op. c.* 27–29; Dyggve, *History* 72–74, 86, 102, 108. Slavili su se 11. travnja. Usp. i Zeiller, *Antiochianus* i *Astère*. DHGE 3, 705, 4, 1159 i Gouillard, *Caianus*. DHGE 11 (1949), 221. Usp. sada još Saxer *o. c.* 293–325 i Duval–Marin, *Encore les 'cinq martyrs' de Salone.* Prema tim najnovijim istraživanjima potječe kamena nadgrobna ploča iz 4. ili s početka 5. stoljeća. Svjedoči o tome da su se ta petorica poštovala kraj biskupa Dujma u bazilici na Manastirinama, ali ne pretpostavlja nužno da su njihove moći iz bazilike u Kapljuču, ako su se uopće nalazile tamo, prenesene na Manastirine.

270 Usp. gore bilj. 265. Pokušaji da se pronađu tragovi njegovih akata nisu dali rezultata. Sjećanje na mjesto njegova kulta u Epeciju (Stobreču) čuva se u pučkom pamćenju. Egger vjeruje da mu može pripisati grob i natpis u bazilici na Manastirinama, ali to nije nego puko nagađanje. Na mozaiku u Venancijevoj kapeli u Rimu nije prikazan. Usp. Zeiller, *Dalmatie*, 15, 22–24, 87–89, 133, 185; Egger, *Manastirine* 49–50 i 91, Nr. 155; Dyggve, *History*, 74; isti, *Povijest* 65.

je progona pretrpio mučeništvo i salonitanski đakon Septimije, koji se također našao na mozaiku u lateranskoj kapeli svetoga Venancija.[271]

Inače je uspomena na te druge mučenike na kraju antike potpuno izblijedjela. Poslije 7. stoljeća nema im više nigdje spomena.[272]

Za hagiografsku predaju uz biskupa Domnija od svih je salonitanskih mučenika znatan još samo Anastazije (sveti Staš). Bio je laik, po zanimanju valjar vune i građanin Akvileje. Odatle je došao u Salonu kad je čuo za tamošnje progone težeći za vijencem mučeništva. U Saloni je neskriveno ispovijedao svoju vjeru i tako se sam dao u ruke progoniteljima. Poslije suđenja i smrtne osude koju je potvrdio sam Dioklecijan utopljen je u moru s kamenom privezanim oko vrata. Jedna imućna kršćanka imenom Asklepija pobrinula se za njegovo tijelo, pokopala ga na imanju izvan grada i na grobu mu je podignula kultnu zgradu. Njegova radionica u Akvileji, koju je on bio poklonio tamošnjoj kršćanskoj zajednici, pretvorena je u oratorij, molitvenu zgradu. Anastazijevo smaknuće dogodilo se, po svemu se čini, skoro nakon Domnijeva, možda još iste 304. godine. O pobližim okolnostima njegova mučeništva izvješćuje nas pouzdana pasija koja je sastavljena u Akvileji još za vremena kršćanske antike. U kapeli lateranske krstionice na mozaiku je i njegov lik.[273]

---

271 U *Martyrologium Hieronymianum* zabilježeno je pod 18. travnja: *Salona civitate Septimi diaconi, Victurici et alibi Hermogenis.* — »U gradu Saloni Septimija đakona, Vikturika i drugdje Hermogena«. Sirijski martirologij navodi samo Septimija i Hermogena. U bazilici na Manastirinama nađen je natpis sa Septimijeva groba (CIL 3, 9545 + 9650 = Egger, *Manastirine* 92, Nr. 157): *natale s[ci Septi]mi mart[yri]s die XIIII Ka Maias.* — »Na rođendan sv. Septimija mučenika 14. dana majskih kalenda«. Zbog datuma je nadopuna toga natpisa potpuno sigurna. Septimije je prikazan i na mozaiku u kapeli lateranske krstionice. Od njegovih drugova Hermogen zbog onoga *alibi* 'drugdje' vjerojatno uopće nije salonitanski mučenik. I Vikturik je dvojben jer mu drugdje, pa ni u pouzdanom Sirijskom martirologiju, nema traga. Usp. Zeiller, *Dalmatie*, 44, 89–91, 93, 95, 109, 156; Bulić, *Solinski mučenici*; Egger, *Manastirine* 42, 48–49, 92; Dyggve, *History*, 73–74, 102, 104.

272 Iznimka je pri tome donekle sv. Feliks. Živa narodna predaja o njegovu kultu u Epeciju (Stobreču) spomenuta je već gore u bilj. 270. Oko sredine 11. stoljeća podignuta je izvan Diokleci janove palače u Splitu *ecclesia sancti Felici super rivum* — »crkva svetoga Feliksa na obali« (Thomas Archidiaconus, ed. Rački 46). Danas je to franjevačka crkva. O poštivanju sv. Venancija u Italiji i Španjolskoj, što počiva na neizravnoj tradiciji, vidi gore.

273 *Martyrologium Hieronymianum* (ed. Quentin–Delehaye) bilježi uz 26. kolovoza: *in Salona civitate sancti Anastasii martyris, hic fullo fuit.* »U gradu Saloni svetoga Anastazija mučenika. Taj je bio valjar«. Životopise je izdao Farlati, u: *Illyricum sacrum* 1, 717–744. Njegov tekst izvorne Pasije nezavisan je od starijega bolandističkog izdanja (*Acta sanct.* September 3, 22f., 1750). Kasnija su izdanja Jelić, *Ephemeris Salonitana* 21–24 i Egger, *Die Passio sci. Anastasii* 136–137. O Anastaziju i njegovoj legendi usp.

Mučenik Dioklecijanovih progona bio je i Mauro (sveti Mavar), biskup Parencija (Poreča) u Istri. Njegova je biskupija ležala na zapadnoj obali i nije pripadala dalmatinskoj crkvi. Pošto je avarsko–slavenska najezda nepovratno promijenila prilike na istočnoj jadranskoj obali, prenesene su mu moći zajedno s moćima dalmatinskih mučenika u Rim i pohranjene zajedno s njima u lateranskom baptisteriju, u kapeli svetoga Venancija. Na mozaiku u apsidi njegov je lik skupa s likovima dalmatinskih mučenika. Njegova je pasija srednjovjekovni spis iz pera Hrabana Maura. S biskupom Maurom pretrpio je mučeništvo i velik dio parencijskoga klera. U mlađoj se hagiografiji spominju Eleuterije, Projekt, Akolit, Demetrije i Julijan. Posljednja su dvojica mogli biti i laici.[274] U istarskoj je Poli (Puli) mučenik German također bio žrtva Dioklecijanovih progona.[275]

Tillemont, *Mémoires* 5, 148–149; Farlati, *l. c.*; Zeiller, *Dalmatie*, 59–64; isti, *6. Anastase*. DHGE 2, 1440–1442; Egger, *Die Passio sci. Anastasii*. Anastazijev grob izgrađen je u skupocjen mauzolej na groblju Marusinac, na padini iznad salonitanskog amfiteatra. Poslije je tamo podignuta prekrasna bazilika. To potvrđuje natpis nađen na tom groblju na kojem se čita *Anastasii servans reverenda limina sci* — »koji čuva časni prag svetoga Anastazija« (CIL 3, 9527 = Dyggve–Egger, *Marusinac* 156–157, Nr. 35). U *Liber pontificalis* (ed. Mommsen 177) izričito se spominje prijenos njegovih moći u Rim. Prikazan je i na mozaiku na zidu Venancijeve kapele u krstionici Lateranske bazilike (v. gore bilj. 253). Splitska crkva čuva tradiciju o prijenosu njegovih moći u katedralu toga grada (Thomas Archidiaconus, ed. Rački, 34–35, 86). O kultu sv. Anastazija u Saloni usp. Dyggve–Egger, *Marusinac*; Dyggve, *History*, 78–82, 109; isti, *Povijest* 79, 81–84, 91–94; Badurina, *Anastazije*. LILS 113–114.

274 Mavro se slavi 21. rujna. O njegovu vremenu nema vijesti, ali je on najvjerojatnije također žrtva Dioklecijanovih progona. U svakom je slučaju to najstariji povijesno potvrđeni biskup u Istri. Pod glavnim oltarom bazilike što je u 6. stoljeću podignuta u njegovu biskupskom sjedištu nađen je natpis koji je vjerojatno iz 5/6. stoljeća (*Inscriptiones Italiae* 10, 2 (Degrassi) 29–31, Nr. 64): *Hoc cubile sanctum confessoris Mauri nibeum contenet corpus. Haec primitiva eius oratibus reparata est ecclesia. Hic condigne translatus est, ubi episcopus et confessor est factus. Ideo in honore duplicatus est locus...* — »Ovo ležište sadrži sveto kao snijeg bijelo tijelo priznavatelja vjere Mavra. Ova prvobitna crkva popravljena je za molitve njemu. On je dostojno prenesen onamo gdje je postao biskupom i priznavateljem vjere. Zato je ovomu mjestu udvostručena čast«. Prikazan je na mozaiku u apsidi iste bazilike i u apsidi Venancijeve kapele u lateranskoj krstionici (v. gore bilj. 253). U tu kapelu prenesene su mu i moći s moćima dalmatinskih mučenika. Hrabanus Maurus (9. st.) napisao je njegovu pasiju. Na njoj se zasniva mlađa hagiografska predaja koja je od sv. Mavra napravila afričkog kršćanina što je pri hodočašću u Rim pod carem Numerijanom (284. poslije Kr.) pretrpio mučeništvo i čije su kosti prenesene u Parencij ili na razna druga mjesta. Ta je predaja bez ikakve povijesne vrijednosti. Usp. Leclercq, *Parenzo*; Baur, *Maurus*. LTK 7, 198; Dragutinac, *Mavro Porečki*. LILS 400; Nežić, *Istarski sveci*, LILS, 264–265. S biskupom Mavrom pao je, čini se, čitav parencijski kler žrtvom velikih progona. U kasnijoj je tradiciji zadržano sjećanje na mučenike Eleuterija, Projekta, Akolita, Demetrija i Julijana. Samo dva posljednja mogli bi biti i laici. Usp. Nežić, *op. c.* 265–267.

275 Usp. Nežić, *op. c.* 267.

I na jugu Panonije ušle su kršćanske zajednice u pisanu povijesnu predaju preko mučenikâ za Dioklecijanovih progona. Pokazuje se tako da se kršćanstvo tamo tijekom 3. stoljeća u gradovima bilo jako raširilo i institucionalno učvrstilo. Gdje god saznajemo da su progonitelji udarili, postojala je i crkvena hijerarhija. U Petovionu (Ptuju) na Dravi pretrpio je tada mučeništvo učeni Viktorin kao biskup toga grada. Potjecao je s grčkoga Istoka i nikada nije sasvim dobro naučio pisati latinski. O njem se zna da je sastavio komentare uz Bibliju i traktat protiv svih krivovjerja. Stajao je pod utjecajem Origenova nauka i služio se Hipolitovim egzegetskim djelom.[276] Sve nam to pokazuje kako je zahtjevna bila kršćanska duhovnost na skrajnjem zapadu Savske Panonije, na srednjoj Dravi, već pod kraj trećega stoljeća i u kako je uskim vezama stajala s Istokom.

Kršćanska crkva u Sisciji (Sisku), metropoli Savske Panonije, dičila se mučeništvom svojega biskupa Kvirina (sveti Kirin). Kada su progoni koji su počeli po naredbi Diokleci jana i Maksimijana dosegnuli svoj vrhunac, bio je i on prijavljen vlastima. Odmah je izdan i uhidbeni nalog. Čim je on saznao za to, sklonio se na drugo mjesto prema Kristovim riječima.[277] Brzo su ga, međutim, uhvatili i doveli pred Maksima, suca koji je bio nadležan za Sisciju. Taj ga je pozvao da pročita carske odredbe i da onda prinese žrtvu rimskim bogovima. Kvirin je ostao postojan, pa je čak obratio zatvorskoga čuvara na kršćanstvo. Na to su ga izručili Amanciju, predsjedniku (*praeses*) provincije Panonije, prve u Savariju (Szombathely), očito pokrajinskom namjesniku višega ranga. Kada pak niti njemu nije uspjelo da prijetnjama i obećanjima privoli Kvirina na popuštanje, osudio ga je na smrt i dao da ga javno pred skupljenom kršćanskom zajednicom u Savariji s mlinskim kamenom privezanim oko vrata bace u rijeku Sibar. No pogubljenje nije se odvilo kako je bilo predviđeno. Kvirin je još iz vode učvršćivao okupljene kršćane u vjeri. Došli su poslije po njegovo tijelo i pokopali ga izvan grada kraj ceste što je vodila u Skarbanciju (Sopron). Na mjestu gdje mu je na obali Sibara nađeno tijelo

276 O Viktorinu nas izvješćuje Hijeronim, *De viris illustribus* 74; *Epist.* 36 (*ad Damasum*), 16; 61 (*ad Virgil.*), 2; 84 (*ad Pamm.*), 7. I Kasiodor, *De institutione divinarum litterarum* 7. Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes* 65–67, 205–214. Viktorin je pao kao žrtva Dioklecijanovih progona. Hijeronim ga spominje s drugim mučenicima toga vremena. Od njegovih djela došli su do nas samo ulomci (PL 5, 281–344). Hijeronim ima prema njemu poseban odnos kao prema ilirskom zemljaku. U pismu Damasu zove ga *Victorinus noster*. Neka su mu se djela krivo pripisivala, kod nekih drugih njegovo je autorstvo dvojbeno. Usp. Zeiller, *op. c.* 206–207.

277 Matth. 10, 23: ὅταν δὲ διώκωσιν ὑμᾶς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, φεύγετε εἰς τὴν ἑτέραν: ἀμὴν γὰρ λέγω ὑμῖν, οὐ μὴ τελέσητε τὰς πόλεις τοῦ Ἰσραὴλ ἕως ἂν ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. — »Kad vas počnu progoniti u jednom gradu, bježite u drugi! Zaista kažem vam, sigurno nećete svršiti posao s gradovima izraelskim dok dođe Sin Čovječji.«

podignut je oratorij, a na njegovu grobu, koji je kršćanski puk sve više štovao, nadgrobna bazilika. O njegovu mučeništvu poznate su tolike pojedinosti jer je njegova pasija došla do nas još iz kršćanske starine u dobroj tekstovnoj predaji, a njezin se pisac, čini se, pišući je služio čak sudskim spisima. I siscijska se biskupija, dakako, sjećala svojega biskupa mučenika i održavala njegov kult. Kada se na kraju staroga svijeta rimski život nije mogao održati u Panoniji, moći svetoga Kvirina prenesene su iz Savarije u Rim, a njegov kult iz Siscije našao je pribježište i nastavio se u Krku, bizantskome gradu carske Dalmacije.[278]

U Srijemskoj Panoniji imale su već rano Cibale (Vinkovci) organiziranu kršćansku zajednicu. U tamošnjoj je crkvi biskup Euzebije pretrpio mučeništvo još u nekom progonu prije Dioklecijanovih. Prvak lektora (*primicerius lectorum*) te crkve Polion također je godine 304. pretrpio mučeništvo. Njega su, pošto je pred namjesnikom Probom nepokolebivo

278 Pasiju sv. Kvirina izdali su Farlati, *Illyricum sacrum* 5, 320–324; *Acta Sanctorum*, Jun. 2 (1867), 372–375; (1902), 380–384; Ruinart, *Acta Sincera*, Paris 1889, 549; *Bibliotheca hagiographica Latina* 2, Bruxelles 1898–1901, 7035–7039. Jeronimov prijevod Euzebijeve kronike bilježi uz godinu 308: *Quirinus episcopus Siscianus pro Christo gloriose interficitur; nam manuali mola ad collum ligata e ponte praecipitatus in flumen diutissime supernatavit et cum spectantibus collocutus ne suo terrerentur exemplo vix orans ut mergeretur obtinuit.* — »Kvirin, biskup u Sisciji slavno je ubijen za Krista; naime za vrat mu je privezan kamen ručnoga mlina i bačen s mosta u rijeku vrlo se dugo održavao na površini i razgovarajući s onima koji su gledali, da se ovi od njegova primjera ne bi poplašili, molio se da potone i jedva je to dobio«. Jeronim je to dodao izvornom tekstu prema Kvirinovoj Pasiji. Time je dokazano da ona potječe iz 4. stoljeća. Još jedna potvrda za to nalazi se u jednoj Prudencijevoj pjesmi (*Peristephanon* 4, 3), u kojoj je opjevano Kvirinovo mučeništvo. Čini se da Prudencije vjeruje kako je pokopan u svojem biskupskom sjedištu: *Insignem meritis virum / Quirinum placitum Deo / urbis moenia Sisciae / complexu patrio fovent.* — »Muža istaknutog svojim zaslugama, Kvirina koji se svidio Bogu, zidine grada Siscije zakriljuju očinskim zagrljajem.« Po tome se čini da je Kvirin bio i rodom iz Siscije. Prudencijev izraz nam je u toliko nerazumljiv što su se i u kasnoj antici pokojnici — pa i kršćanski mučenici — pokapali izvan gradskih zidova. Teškoća ima s točnim određivanjem godine smrti. Podatci u Pasiji daju se, međutim, ako se shvate nešto gipkije, uskladiti s godinom naznačenom u Euzebijevoj kronici. Kad se u 5/6. stoljeću Savarija više nije mogla odupirati barbarskim naletima, prenesene su Kvirinove moći u Rim i tamo su pokopane u Platoniji, jednom mauzoleju na Via Appia, kod sv. Sebastijana. Tamo je u njegovu čast postavljen natpis u stihovima (Diehl 1777): *...mentemque] devotam quae tibi, martyr, ego rependo munera laudis. Hoc opus est nostrum, haec omnis cura laboris ut dignam meritis... haec populis c[unctis clavescet] gloria facti, haec Quirine tuas... probabi.* — »...pobožnu dušu, koje tebi, mučeniče, ja otplaćujem darove pohvale. To je naše djelo, to je sva briga našega napora da dostojnu svojih zasluga... ova se slava tvojega čina pročuje među svim narodima, to sam, Kvirine, tvoje... potvrdio.« Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes* 68–73; Leclercq, *Pannonie*; Noll, *Frühes Christentum* 36 i 116; Dragutinac, *Kvirin Sisački*. LILS 370–371. Kvirin se slavio 4. lipnja. To je prema pasiji i prema *Martyrologium Hieronymianum* dan njegove mučeničke smrti.

ispovijedao svoju vjeru, spalili na jednom mjestu izvan grada. Njegova pasija potječe još iz 4. stoljeća i povijesno je vrlo pouzdana. Iz nje se saznaje dosta o pobližim okolnostima njegove smrti, a razabire se i to da je i neki cibalski biskup Euzebije pao kao žrtva Dioklecijanovih progona.[279] A saznaje se i to da je u tamošnjoj crkvi neki biskup Euzebije pretrpio mučeništvo još u nekom progonu prije Dioklecijanovih.[280]

Metropola Srijemske Panonije Sirmij (Srijemska Mitrovica) postala je u kasnoj antiki velegrad koji je stajao u živim vezama s Istokom i Zapadom carstva. Uz druge istočne religije tamo se već rano bilo učvrstilo i kršćanstvo. Legendarna predaja o tome da je prvi biskup u tome gradu bio Pavlov učenik Andronik nema povijesnoga utemeljenja. Ona je služila tomu da tvrdnjom o osnutku za apostolskih vremena ojača ugled toga znatnoga biskupskog sjedišta. U vrijeme Dioklecijanovih progona živjela je tamo brojna crkvena zajednica s potpuno izgrađenom hijerarhijom. Razumljivo je stoga da je u Sirmiju bilo mnogo žrtava. Na čelu im stoji Irenej, sirmijski biskup, prvi za kojega se pouzdano zna. Bio je to mlad čovjek, oženjen, i imao je djecu. Bez mnogo riječi i ikakve patetične poze ostao je postojan kad ga je, također godine 304, namjesnik Prob službeno pozvao da prinese žrtvu rimskim bogovima. Sudski je postupak izazvao u gradu veliku sućut. Ne samo pogani nego i kršćani, zaklinjali su biskupa Ireneja da misli na svoju mladost i na svoju obitelj i da ne krati izvesti tu sasvim izvanjsku radnju koja nije mogla imati nikakva dubljeg značenja i da tako spasi svoj život. Ali on se nije dao pokolebati. Osuđen je na smrt i izveden na most preko Save. Tamo se sam svukao, uzdignutih ruku

279 *Acta Sanctorum*, 28. travnja. Ruinart, *Acta Sincera,* 435; *Bibl. hag. Lat.* 6869. Godina se može odrediti po pasiji, koja navodi da je veliki progon upravo bio počeo. Što se tiče datuma, proturječe vrela jedna drugima, ali se ipak može utvrditi da je dan njegove smrti bio 28. travnja. *Martyrologium Hieronymianum* bilježi doduše pored 28. travnja i uz 29. svibnja: *in Cibalis Pollionis*. Takva pogreška nije nimalo neobična jer se oba datuma izražavaju s *IV Kalendas*. Pasija pokazuje da svibanjske kalende predstavljaju ispravnu predaju. Prema tomu moraju se smrtni dan i svetkovina staviti 28. travnja. Polionove su moći također poslije prenesene u Rim i položene na Pontanovu groblju uz Via Portuensis. Tamo su se i poštivale. Tako *Itineriarium Salisburgense*, gdje se spominje i prijenos moćiju sv. Kvirina. Usp. Brunšmid, *Colonia Aurelia Cibalae*, 130 = *Corolla*, 68; Zeiller, *Provinces danubiennes*, 73–75; Leclercq, *Pannonie*, Dictionnaire arch. chr. lit., 13; 1052; Amore, *Pollio*, LTK 9, 592; Šagi-Bunić, *Povijest kršćanske literature* 1, 222; Dragutinac, *Polion*, LILS, 470.

280 *Martyrologium Hieronymianum* bilježi uz 28. travnja: *in Pannonia Eusebi episcopi Pollionis Tiballi*. — »u Panoniji biskupa Euzebija Poliona u Cibale«. I pasija mučenika Poliona (v. gore bilj. 279) spominje Euzebija, cibalskog biskupa, koji je istoga dana pretrpio mučeničku smrt u jednom progonu prije Dioklecijanovih. Zeiller, *Provinces danubiennes* 48–49 smatra da je ta predaja pogrešna. Čini se, međutim, da je ipak većinom drže povijesnom. Usp. Dragutinac, *Polion*. LILS 470.

izmolio je molitvu i onda su mu odsjekli glavu i bacili tijelo u rijeku. I njegova pasija potječe iz 4. stoljeća, pa je i nešto starija od Polionove. U svim je pojedinostima povijesno besprijekorna, bez ikakva okolišanja prikazuje biskupa kao oca obitelji i posve je slobodna od retoričkih i panegiričkih zaleta. Štovao se kao zaštitnik i čudotvorac i poslije sloma rimskoga života u Sirmiju. Kult mu je bio smješten na južnoj obali Save. Tamo je u srednjem vijeku bilo naselje koje se zvalo po njem i crkva njemu posvećena.[281]

Tri dana poslije Ireneja, ako je to bilo iste godine, umro je mučeničkom smrti Demetrije, jedan od njegovih đakona. U hagiografskoj predaji ostaje nam lik toga sirmijskoga mučenika sasvim blijed, iako je grad čuvao uspomenu na nj, pa se i danas po njem zove Mitrovica. Na mjestu njegova pogubljenja podignuta je bazilika. Njegov je kult u 5. stoljeću presađen u Solun. Tamo se preobrazio u svetoga ratnika i kao takav je postao glavnim zaštitnikom grada. Već na početku 5. stoljeća podigao mu je prefekt Ilirika Leoncije dvije bazilike, jednu u Solunu i drugu u Sirmiju. Iz Soluna se njegovo štovanje proširilo daleko među narodima istočne crkve. Njegova pasija još odaje prvobitne veze sa Sirmijem, ali je mlađega postanja i nema nikakve povijesne vrijednosti.[282]

---

281 Pasija sv. Ireneja sirmijskog došla je do nas na latinskom (*Acta Sanctorum, Mart.* 3, 555–557; Ruinart, *Acta Sincera*, 433; *Bibl. hag. Lat.,* 4466; Knopf–Krüger, *Ausgewählte Märtyrerakten,* Tübingen ^{2}1929, 103ff.) i na grčkom (*Bibl. hag. Graec.* 948–951 b). On je pogubljen godine 304. sasvim na početku velikih progona. Dan je njegove mučeničke smrti 6. travnja, kako sukladno svjedoče *Breviarium Syriacum* (ed. Mariani, Roma 1956) i *Martyrologium Hieronymianum.* U srednjem je vijeku na desnoj savskoj obali preko puta Mitrovici postojalo mjesto i prepozitura Sv. Irenej. Teofilakt Ohridski (11./12. st.) spominje u svojem hagiografskom spisu o petnaest tiberiupolskih (strumičkih) mučenika jednoga Bugarina koji je hodočastio na sva mjesta gdje su svetci tvorili čuda, ali je osobito odlazio sv. Ireneju kojega je čudotvorstvo bilo nadaleko poznato (PG 126, 220). Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes* 79–81; Frutaz, *Eirenaios.* LTK 3, 775; Šagi–Bunić, *op. c.* 221–222; Dragutinac, *Irenej.* LILS 264. Šagi–Bunić misli da pitanje o tome je li Irenej doista ubijen 6. travnja ili, kako stoji u nekim rukopisima njegove pasije, 25. ožujka mora ostati otvoreno. U novije vrijeme nađen je u Sirmiju nadgrobni natpis na kojem se spominje njegova bazilika: *in basilica domini nostri Erenei.* — »u bazilici gospodina našega Ireneja«. Usp. Milošević–Prica, *Kroz vekove* 42.

282 Sirijski martirologij bilježi uz 9. travnja: ἐν Σιρμίῳ Δημήτριος — »u Sirmiju Demetrije«; *Martyrologium Hieronymianum*: *in Syrmia Dimitri diaconi.* — »u Sirmiju đakona Demetrija«. O pasijama Lemerle, *Les plus anciens recueils* 2, 197–203. U Sirmiju se nikada nije prestao poštivati mučenik Demetrije. Na mjestu gdje je pogubljen podignuta je bazilika. Na početku 5. stoljeća posvetio je prefekt Ilirika Leoncije tomu svetcu dvije bazilike, jednu u Solunu i jednu u Sirmiju (*Acta Sanc. October* 4, 95 = PG 116, 1184). I u 12. stoljeću imao je tamo crkvu. Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes*, 81–83; Baus, *Demetrios.* LTK 3, 218; Dragutinac, *Dimitrije.* LILS 203–204.

Sirmijski mučenik Demetrije nije umro sam. Istoga se dana slavi uspomena na pet ili sedam djevica,[283] a osim njih još na Sekunda[284] i na Bazilu.[285] Sirmijski je mučenik i Sinerota. Bio je podrijetlom Grk i živio je kao vrtlar povučeno u gradu. To mu je pomoglo da dobro prebrodi prve progone. Ali onda se godine 307. ili nešto prije našao ponukanim da prekori ženu jednoga višeg časnika kad je u neprilično vrijeme došla bez svojega muža u vrt na šetnju. To je imalo za posljedicu da je Sinerota pozvan pred predstavnika vlasti da se opravda za svoj postupak. Namjesnik je, iskusan kakav je postao za prvih godina progona, odmah razabrao da govori s kršćaninom. Postavio je takvo pitanje i Sinerota je bez oklijevanja ispovjedio svoju vjeru. Na to je osuđen na smrt i odrubljena mu je glava. Kršćanska zajednica pokopala ga je i štovala. Oko njegova groba nastalo je, kako je već bio običaj, veliko kršćansko groblje.[286]

Sirmijska je mučenica bila i djevica ili udovica Anastazija (sveta Stošija). Premda ona nedvojbeno prvotno pripada Sirmiju, njezin je kult daleko poznatiji na drugim mjestima (Carigrad, Rim, Zadar). Oko sjećanja na nju razrasle su se legende u kojima se još jedva nazire povijesna jezgra. Tako se dovodi i u vezu s Akvilejom i njezinim mučenikom Hrizogonom (sveti Krševan).[287]

---

283 *Martyrologium Hieronymianum* bilježi također uz 9. travnja: *in Sirmia natalis V Virginum quarum nomina Deus scit.* — »u Sirmiju rođendan 5 djevica kojih imena Bog zna«. Po drugim varijantama te tekstovne predaje bilo ih je sedam. Nazivaju ih *virgines canonicae.* Tako su se nazivale djevice koje su se podvrgle osobitoj asketskoj disciplini (usp. Sokrat, *Crkvena povijest* 1, 17), te su po tome pripadale crkvenom osoblju sirmijske kršćanske zajednice. Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes,* 84.

284 Sirijski martirologij uz 20. srpnja i *Martyrologium Hieronymianum* uz 15. O tom mučeniku ne zna se ništa više.

285 Sirijski martirologij uz 29. kolovoza. I *Martyrologium Hieronymianum*: *Basillae virginis.* — »djevice Bazile«. Usp. Dragutinac, *Bazila.* LILS 139–140.

286 Sinerotina pasija: *Acta Sanctorum,* 23. *Februarius*; Ruinart, *Acta Sincera,* 545; *Bibl. hag. Lat.* 7595. Njoj je kritička povijest imala prigovora. I doista se doima kao roman, ali takav je koji put i život. Njezinu temeljnu historičnost potvrđuje *Martyrologium Hieronymianum,* doduše u udvojenoj verziji. Uz 22. veljače bilježi: *sancti Seneri et aliorum LXII* — »svetoga Senera i drugih 62«, a onda uz 23. veljače: *sancti Seneroti* — »svetoga Senerota«. Taj se drugi datum smatra autentičnim. Godina se ne može točno odrediti, ali vjerojatno je 307. ili nešto prije nje. Oko mjesta gdje je pokopan nastalo je veliko kršćansko groblje i tamo mu je poslije posvećena i bazilika. O njegovu kultu ima i epigrafskih svjedočanstava. Iz tih natpisa se razabire koliko se držalo do toga da se dobije grob *ad beatum Synerotam martyrum* — »kod blaženoga Sinerote mučenika« (CIL 3, 10233) ili *ad domnum Synerotem* — »kod gospodina Sinerote« (CIL 3, 1232). Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes,* 87–88, 179–180, 188–189; Dragutinac, *Sinerot.* LILS 532–533.

287 *Martyrologium Hieronymianum* bilježi uz 25. prosinca: *Sirmi Anastasiae.* — »u Sirmiju Anastazije«. U Sirmiju je i pokopana i podignuta joj je grobljanska bazilika u blizini Demetrijeve (*Passio Demetrii, Acta Sanct. October* 4, 95 = PG 116, 1184). U 5. stoljeću su joj moći prenesene u crkvu Uskrsnuća (*Anastasis*) u Carigrad. Tamo je Grgur

Iz Srijemske Panonije potekle su još dvije osobito zapletene hagiografske predaje. Jedna je legenda o Četvorici ovjenčanih, koji su se poštivali u Rimu, ali su na način koji ostaje teško protumačiv povezani s uspomenom na četiri kršćanska klesara koji su u sirmijskim kamenolomima radili za cara Dioklecijana. Tako je u vezi s rimskim kultom došla do nas njihova pasija, koja pripada među književno najzanimljivije tekstove panonske hagiografije. Iz nje se saznaje mnogo pojedinosti o životu za vrijeme velikih progona.[288] U toj se pasiji pripovijeda kako se Dioklecijan zadržavao u Sirmiju i osobno u državnom kamenolomu nadgledao izradbu ukrasnih predmeta koje je bio naručio. Osobito mu se milio rad četvorice klesara koji su svojim umijećem nadmašivali sve ostale. Oni su bili kršćani i jednom su odali drugu poganinu da svoj uspjeh postižu tako što se prihvaćaju posla zazivajući svaki put Kristovo ime. On se na to obratio i primao je vjersku pouku od Ćirila, antiohijskoga biskupa, koji je bio osuđen na prisilni rad u panonskim kamenolomima. To se, dakako, nije dalo sakriti pred nadglednicima. Oni nisu bili skloni toj petorici klesara, koji su se zvali Simforijan, Klaudije, Kastorije, Nikostrat i Simplicije, jer su se isticali u radu, pa su ih prijavili caru kao potajne kršćane. Car je pak bio toliko zadovoljan njihovim radom da se nije osvrtao na tu prijavu i dalje od njih naručivao sve nove ukrasne predmete. Među njima je bio i kip boga Eskulapa. Ali majstori su odbili da izrade idol. Tribun Lampadije ih je usprkos pritisku jalne sredine pokušao

---

Nazijanski vršio katoličko bogoslužje u vrijeme kad je u carigradskim crkvama služio arijanski kler (Theodorus Lector, *Hist. eccl.* 2, 65 = PG 86, 216). U 5/6. st. jedna je crkva u Rimu na obronku Palatina koja se, ili po svojoj osnivačici, ili po tome što je bila crkva Uskrsnuća, zvala Anastazija (*titulus Anastasiae*), posvećena kultu sirmijske mučenice i zbog svojega položaja u srcu staroga grada i blizini carske palače dobila je posebno mjesto u rimskoj liturgiji. Tako je Anastazija postala poznatija po mjestima na kojima se poštivala u Novom i u Starom Rimu nego je bila po svojem kultu u gradu kojega je bila mučenica. Jedna sasvim legendarna pasija dovodi je u vezu sa sv. Hrizogonom u Akvileji (*Bibl. hag. Lat.* 400, 401 i 1795). U 9. stoljeću njezine su moći iz Carigrada prenesene u Zadar i pohranjene u katedrali koja je od tada posvećena njoj. Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes*, 84–86, 189–190; Kirsch, *Anastasie (Sainte)*. DACL 1, 1919–1924; isti, *Anastasie (Sainte)*. DHGE 2, 1484–1485; Rodewyk, *Anastasia*. LTK 1, 489–490; Dragutinac, *Anastasia*. LILS 112–113.

288 Pasiju klesarâ Klaudija, Nikostrata, Simforijana, Kastorija i Simplicija izdao je mjerodavno Wattenbach, *Phil.-hist. Sitzungsberichte der Akademie Berlin* 10. Kao njezin autor javlja se neki *Porphyrius censuarius a gleba, actuarius*, dakle katastarski činovnik. Njoj je dodana pripovijest koja svakoga mora zbuniti, o tome kako je njihov kult prenesen na četiri vojnika mučenika, to su *cornicularii* Sever, Severijan, Karpofor i Viktorin, koji su bili anonimno pokopani. To je zadalo problem o kojem se mnogo pisalo, ali se još uvijek ne može smatrati da je riješen. Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes* 88–104; Leclercq, *Quatre-Couronés*. DACL 14,2 (1948), 2009–2014; A. Amore, *Vier Gekrönte*. LTK 10 (1965), 781–782; Dragutinac, *Četvorica okrunjenih*. LILS 189–190.

zaštititi i nastojao ih je nagovoriti da ipak popuste. No prije nego je postupak bio završen, umro je tribun prijekom smrti. Tada više ni sam car Dioklecijan nije mogao zaštititi svoje majstore. Osuđeni su na smrt, živi zakovani u olovne ljesove i u njima bačeni u rijeku. Dobri biskup Ćiril presvisnuo je na to od žalosti. Dioklecijan je tužan napustio kamenolom i otišao u Sirmij. Poslije šest tjedana izvukao je jedan kršćanin ljesove iz vode i sakrio ih u svojoj kući. To je pripovijedanje u svim pojedinostima tako živo, izraz i sve nazivlje tako je autentično da se toj pasiji teško može osporiti povijesna autentičnost. U njoj nema općih mjesta kakva se javljaju u mlađoj hagiografiji, kojoj je više do pobožnosti nego do vjernoga sjećanja. Ta nam legenda otvara izravan pristup do kasnoantičkoga kršćanstva u južnoj Panoniji i njegove književnosti.

Druga zapletena hagiografska predaja prenosi vijesti o skupini mučenika iz redova klera cibalske i sirmijske crkve, imena su im bila Donat, Romul, Silvan, Venust i Hermogen, koji su također pali kao žrtve Dioklecijanovih progona. Ona, međutim, ne omogućuje historijsku provjeru. Njihova pasija očito oponaša Polionovu i stoga u pripovijedanju pojedinosti nije nimalo pouzdana. Kult tih mučenika presađen je poslije u Akvileju i tamo se stopio s domaćom hagiografskom predajom. To se, čini se, dogodilo još u 5. stoljeću i do danas se nisu mogle uvjerljivo razmrsiti niti.[289]

U Sirmiju je umro mučeničkom smrti i svećenik Montan iz Singiduna (Beograda), s druge strane granice prema pokrajini Gornjoj Meziji, i njegova žena Maksima.[290] Sirmijski su mučenici još Sabatija, Agripin, Ursicin, te đakon Hermil i njegov obraćeni tamničar Stratonik.[291]

Ovaj je pregled mučeničkih legenda iz Dalmacije, Istre, Savske i Srijemske Panonije jasno pokazao da su pri kraju 3. stoljeća u tamošnjim gradovima kršćanske zajednice bile brojne, čvrste i hijerarhički ustrojene. Kršćanstvo je u tom duhovnom krajobrazu već bilo presudna snaga. Tek carska vlast to još nije znala. Progoni tako nisu mogli postići svoju svrhu. A time što su mučenici pod najtežim prijetnjama ispovijedali svoju vjeru pribavili su joj veliku moralnu snagu i vjernicima dali novu

289 To su sveti Hermogen, kojega predstavljaju kao cibalskoga lektora, odnosno kao singidunskoga lektora koji je pobjegao u Sirmij, sveti Fortunat, sirmijski đakon, sveti Donat, singidunski đakon, sveti Venust, njegov brat, sveti Silvan, također sirmijski đakon, i sveti Romul, prezbiter. Svi su oni pretrpjeli mučeništvo u Srijemskoj Panoniji. Njihova je pasija izdana u *Acta Sanctorum. Iulius* 3, 251–255. Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes,* 77–79; Schmidinger, *Hermagoras*. LTK 5, 249; Cevc, *Hermagora*. LILS 252.

290 *Martyrologium Hieronymianum* uz 26. ožujka i uz 11. svibnja, te podatak u pasiji Poliona Cibalskog. Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes* 106–107. Također godine 304.

291 Pasija je izdana u *Bibl. hag. Gr.* 2, 745; *Acta Sanct. Januarius* 1, 769. Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes* 106–107.

samosvijest. Zato je povijest njihova trpljenja u daljnjim stoljećima dobila veliku važnost za pobjedonosno kršćanstvo. Bitno je određivala sadržaj i oblik vjerskoga života širokih slojeva. Prolivena je krv poslije Otkupiteljeve ponovno posvetila svijet, uspomena na mučenike preobrazila je rimsko ozemlje u kršćansko i olakšala je njegovoj šarolikoj raznolikosti prijelaz od staroga doživljavanja svijeta novomu. Kult mučenika i hagiografska književnost koja je nastala u tom okviru nastavili su kao malo što drugo djelovati i kada se u sebi urušio antički svijet i postali su tako najsnažnija duhovna spona između starine i srednjovjekovlja. Upravo u hagiografiji kontinuitet je tu osobito živ.

Kada je car Konstantin Veliki 313. kršćanskoj crkvi zajamčio trajnu trpeljivost državnih vlasti i povrh toga još pribavio puno službeno priznanje i najviši duhovni autoritet, započelo je ne samo u životu kršćanskih zajednica nego i u svemu rimskome svijetu novo razdoblje. Kasna je antika posve otvoreno pokazala svoje novo lice. Velegrad i ladanjski posjed bitno su određivali njegove crte. Gradovi su u Dalmaciji izgubili svoju važnost. U njima se ne nalaze natpisi iz toga doba. Njihova samouprava ne dolazi više do izražaja. Sve ih zasjenjuje Salona kao metropola. U njoj se odvija život cijele provincije. Reforme koje je Dioklecijan dosljedno proveo stvorile su što se tiče uprave provincijom Dalmacijom nov položaj. Na jugoistok od današnjega Kotora odvojila se Prevalitana i pripojila prefekturi Istočnoga Ilirika. Liburnija je u sklopu obrane Italije dobivala položaj sve nezavisniji od Dalmacije. Savska pak Panonija i Druga iliti Srijemska sklopile su se s Dalmacijom (i Liburnijom) u nadređenu cjelinu, što je prvo došlo do izražaja u financijskoj upravi carstva.[292]

Pošto je uspostavljen vjerski mir, kršćanstvo je sve više davalo ton u javnom životu gradova. U kultu mučenikâ dobio je vjerski život nove sadržaje i oblike, koji su širokim pučkim slojevima bili bliski i povezivali raznorodne elemente u živu duhovnu zajednicu. Na čitavom je području Zapadnoga Ilirika — kao i drugdje u carstvu — nastala hijerarhički ustrojena crkvena organizacija, u kojoj su nositelji crkvenih službi dobivali sve više i više javnoga autoriteta. Duhovni su dostojanstvenici

---

292 Usp. službeni čin *rationalis summarum Pannoniae Secundae, Dalmatiae et Saviae* — »računovođa zbrojeva Druge Panonije, Dalmacije i Savije« (*Not. Dign. Occ.* 11). U mnogim se pojedinostima pokazuje kako su u posljednjim stoljećima antike uske veze između Siscije, Sirmija i Salone postajale sve važnije, sve dok ratna zbivanja nisu Sirmij uvrstila u sasvim druge sklopove. Skupa sa Singidunom postao je u 6. stoljeću istureni sjeverozapadni položaj Carigrada u Podunavlju. U Justinijanovim ratovima s Gotima postala je i Salona, sa Siscijom kao zaštitom na boku, isturen položaj Carigrada na Jadranu protiv gotske Italije, pa onda i spona, kada je Italija opet uvrštena u carstvo.

tako stali uz svjetovne i baš su oni upravljali dobrom koje se poslije sloma antičkoga svijeta pokazalo najvažnijim zalogom nekakva kontinuiteta.

Podatci vrelâ najbogatiji su za Salonu. Iz 4. stoljeća poznat je tamo niz biskupa koji se s Primom, Domnijevim nećakom, izravno nadovezuje na mučenika. U vrijeme koncila u Sardici (Sofiji) godine 343. bio je biskup u Saloni neki Maksim. On se, kako se čini, uklanjao tomu da bude uvučen u sukob oko arijanizma. Biskup Leoncije nije bio tako oprezan. Njega je crkvena zajednica u Mediolanu (Milanu) osudila zbog njegova vjerskog nauka, ali su ga papa Damas i sinoda održana u Akvileji godine 381. opet primili u crkveno zajedništvo. Nasljednik mu je bio Gajan, o čijem životu nema potanjih vijesti, a Simferije već pripada prijelazu u 5. stoljeće.[293]

Učvršćenje i razvoj salonitanske crkve u 4. stoljeću potvrđuje se i arheološki. Najstariji oratoriji, molitvene zgrade, identificirani su u sjeverozapadnom kutu istočnoga novog dijela grada, tik do gradskoga zida.[294] Potječu još iz doba biskupa Domnija. Te neugledne zgrade, koje su svojom vjerskom namjenom očito trebale što je moguće manje upadati u oči, stoje u naglašenoj suprotnosti s veličanstvenom i prekrasnom palačom cara Dioklecijana, koju je nekako u isto doba dao podići u nedalekom Aspalatu (Splitu) da ondje, u svojem zavičaju, povučeno provede zadnje razdoblje života. Tom je zgradom poganstvo u Dalmaciji ostvarilo svoje posljednje velebno umjetničko djelo. Ono je kroz sva stoljeća ostalo izvanredno dojmljivo.[295] Ali budućnost je pripadala skromnim oratorijima na gradskom rubu Salone.

Odmah poslije Konstantinova edikta o toleranciji (313) podignute su kultne zgrade i spomen-kapele kod mučeničkih grobova na grobljima i ladanjskim posjedima sjeverno od grada. Oko njih su nastala gusto stisnuta groblja jer se pripadnicima kršćanske zajednice u gradu činilo osobito poželjnim da budu pokopani što je moguće bliže tijelima svetih mučenika. Tako su nastale kršćanske nekropole: Manastirine oko grobova Dujma i Septimija, Kapljuč oko grobova Asterija, Antiohijana, Gajana, Telija i Paulinijana te Marusinac oko Anastazijeva mauzoleja. Na Kapljuču je oko sredine 4. stoljeća podignuta grobljanska bazilika i posvećena mučenicima koji su tamo bili pokopani. U gradu je kraj starih oratorija sagrađena velika biskupska crkva i onda proširena u dvojnu

293 Usp. Zeiller, *Dalmatie* 98–109; Bulić–Bervaldi, *op. c.* 10–12, 24–29, 32–33; Dyggve, *History* 22; isti, *Povijest* 33. Sada o popisu salonitanskih biskupa i M. Ivanišević, *Salonitanski biskupi*.

294 Usp. Gabričević, *Le plus ancien oratoire* 161.

295 Usp. Bulić–Karaman, *Palača cara Dioklecijana*; isti, *Kaiser Diokletians Palast*; J. Marasović–T. Marasović–McNally–Wilkes, *Diocletians Palace*.

crkvu povezanu jednim zajedničkim narteksom, prostranim predvorjem. Godine 395. opljačkali su Goti i razorili groblja na sjeveru grada. Kada su se poslije toga prilike opet smirile, započelo je veliko razdoblje kršćanske arhitekture u Saloni.[296] Iz Dalmacije je u 4. stoljeću potvrđena još i biskupija u Iaderu (Zadru). Njezin je biskup Feliks 381. sudjelovao na crkvenom saboru u Akvileji.[297]

U Sisciji poznata su iz 4. stoljeća još dva biskupa poslije Kvirina. Godine 343. sudjelovao je Marko na saboru u Sardici, a Konstancije 381. na saboru u Akvileji. Kult mučenika Kvirina imao je svoje središte u Savariji jer je tamo pogubljen i pokopan. Ali ne može biti dvojbe da je i Siscija kao njegovo biskupsko sjedište sudjelovala u njem. O tome se međutim ne zna ništa pobliže.[298] U Savskoj Panoniji bilo je još jedno biskupsko sjedište u Joviji (Ludbregu) na Dravi. Tamošnji je biskup Amancije 381. potpisao zaključke sabora u Akvileji.[299]

U Srijemskoj Panoniji nikakav biskup nije u 4. stoljeću poznat iz Cibala, iako se zna da je tamo u to doba postojalo crkveno sjedište s uređenom hijerarhijom. Iz Murse (Osijeka) poznat je pak samo jedan, Valent (prije 335–poslije 365), koji je za svojega dugog biskupovanja postao jedna od najznatnijih i najdinamičnijih osoba crkvene povijesti svojega vremena.[300] Postoji i književno svjedočanstvo da je izvan Murse stajala bazilika nad grobom nekoga mučenika.[301]

---

296 O salonitanskom crkvenom graditeljstvu u 4. stoljeću usp. Gerber–Abramić–Egger, *Die Bauten*; Egger, *Manastirine* 9–16, 39–42; Brøndsted, *La basilique* 35–61, 176–180; Dyggve–Egger, *Marusinac*; Dyggve, *History,* 23–27, 58–60, 71–79; isti, *Povijest* 33–35, 63–67.

297 Mansi 3, 599: *Felix ep. Iadertinus.* Usp. Zeiller, *Dalmatie* 130; Suić, *Prošlost Zadra* 1, 329.

298 Usp. Zeiller, *Provinces danubiennes,* 139, 190–191.

299 Usp. Zeiller, *op. c.* 140. Na mjestu stare Jovije nalazi se danas mjesto Ludbreg, jugoistočno od Varaždina.

300 Usp. Zeiller, *op. c.* 142–143; Pinterović, *Mursa* 93–97. U Mursi je nađen kamen miljokaz na kojem se spominje protukršćanska politika cara Julijana (361–363). Natpis na tom miljokazu (CIL 3, 10648) glasi ovako: *Bono r(ei) p(ublicae) nato d(omino) Fl(avio) Cl(audio) Iuliano cum max(imo) triumf(o) semp(er) Aug(usto) ob deleta vitia temporum preter(i)torum.* — »Rođenomu na dobro države, gospodinu Flaviju, Klaudiju Julijanu s najvećim trijumfom uvijek Augustu za to što je poništio poroke prošlih vremena.« O cibalskom kršćanstvu vidi i Brunšmid, *Colonia aurelia Cibalae* 130–131 = *Corolla* 68–69. U Mursi i Cibalama ima malo karakterističnih nalaza iz kršćanske starine. Ilirski biskup Gaj koji je 369. u Rimu osuđen zbog arijanizma bio je po mišljenju nekih cibalski natpastir. Usp. Pinterović, *op. c.* 94. Cibale su ležale na mjestu današnjih Vinkovaca, a Mursa na gradskom području Osijeka.

301 Sulpicije Sever, *Chronica* 2, 38; usp. Pinterović, *op. c.* 72.

Najznatnije crkveno sjedište u Srijemskoj Panoniji i u svim Panonijama uopće bio je, dakako, Sirmij.[302] Popis njegovih biskupa u 4. stoljeću čini se da je potpun. Na saboru u Niceji 325. sudjelovao je Domno.[303] On je vjerojatno bio Irenejev nasljednik. Njega je naslijedio Euterije, koji je 343. potpisao zaključke sabora u Sardici.[304] Osobito je znatan bio Fotin (prije 344–351). Zastupao je vlastit nauk vjere zbog kojega je bio osuđen. Neposredni nasljednik bio mu je Germinije (351–377), koji je na biskupsku stolicu sjeo kao arijanac, ali se poslije priklonio nicejskom vjerovanju. Anemije je 381. bio na saboru u Akvileji, a godinu dana poslije toga na onom koji se pod papom Damasom održao u Rimu. Poslije njega je 392. bio sirmijski biskup Kornelije, koji je umro nešto prije 409.[305]

Arheoloških je nalaza u Sirmiju donedavno, što se tiče starokršćanskih kultnih zdanja, bilo malo. Natpisi svjedoče da je oko groba mučenika Sinerote, kao oko grobova salonitanskih mučenika, nastala kršćanska nekropola.[306] Može se pretpostavljati da je tamo podignuta i grobljanska bazilika. Hagiografska predaja svjedoči o tome da su mučenicima Demetriju i Anastaziji podignute nadgrobne crkve i da su ležale jedna blizu druge. Pokušavali su se identificirati njihovi ostatci, ali se pri tome dugo nije dolazilo do pouzdanih rezultata.[307] Tek je u drugoj polovici sedamdesetih godina pošlo za rukom pronaći ostatke bazilika svetoga Ireneja i svetoga Demetrija. Nalaz nadgrobnoga natpisa dokazuje da je kod Irenejeve bazilike bilo i groblje po ranokršćanskom običaju. I južno od Save nađeni su ostatci crkvenih zdanja iz 4. stoljeća.[308] U Sisciji su pak pronađeni ostatci jedne ili čak dviju bazilika. U Mursi se po književnoj predaji zna za jednu mučeničku baziliku izvan gradskih zidina, kojoj ostatci još nisu nađeni, a otkrivene su samo dosta neugledne apsidalne građevine koje su vjerojatno stajale u funkciji kršćanske liturgije. U Joviji

302 Usp. Mirković, *Sirmium*.

303 U aktima toga koncila spominje se kao *Domnus Pannoniae, Domnus Pannoniensis* i *Domnus metropolitanus*. Veliki borac za nicejsku nauku o trojstvu, Atanazije Aleksandrijski, spominje ga u svojoj *Historia arianorum* 5 pod imenom *Domnus Sirmii*. Odatle se vidi kako je znatan bio Sirmij u panonskoj crkvi. Usp. Zeiller, *op. c.*, 143 (v. bilj. 298).

304 U koncilskim aktima zabilježen je samo kao *Eutherius a Pannoniis*. I lugdunski biskup, metropolit Galije, spominje se samo kao *episcopus de Galliis* (v. bilj. 297).

305 Usp. Zeiller, *op. c.* 143–145; Jarak, *O spomenu Marka sirmijskog*. Mansi navodi među biskupima nazočnim na koncilu u Seleuciji godine 359. Marka Sirmijskog. To je, međutim, pogreška izdavača tih akata.

306 Na nadgrobnim natpisima iz Sirmija CIL 3, 10232 i 10233 riječ je o ukopima *ad domnum Synerotam* — »kod gospodina Sinerote« i *ad beatum Synerotam martyrum* — »kod blaženoga Sinerote mučenika«. Usp. Zeiller, *op. c.* 188–189.

307 Usp. *Passio altera s. Demetri* 17, PG 116, 1184. O tome Zeiller, *op. c.* 189–190.

308 Usp. Dragutinac, *Irenej Srijemski*. LILS 264. O novim nalazima Milošević–Prica, *Kroz vekove Sirmiuma* 421–451.

i u Akve Jase (Varaždinskim Toplicama) pregrađene su u tu svrhu terme tako da su njihove dvorane dobile apside. U Cibalama pak još nisu pronađeni tragovi starokršćanske crkvene arhitekture.[309]

U vjerskome sporu koji je u 4. stoljeću potresao crkvu oko formuliranja vjere u trojstvo odigrao je Ilirik, a osobito Srijemska Panonija, važnu ulogu. Kada je koncil u Niceji 325. odlučno osudio Arijevu nauku, po kojoj je Sin podređen Ocu, a Duh Sinu, bio je sam Arije sa svojim najvjernijim sljedbenicima prognan u podunavske provincije. Tamo je stekao novih učenika. No nicejska se formula o istobitnosti božanskih osoba stala u crkvi sve više otklanjati pa se i car Konstancije našao ponukanim da promijeni svoj stav u tom pitanju. Postavljena su tako dva osobito revna i odlučna Arijeva učenika za biskupe: Valent u Mursi i Ursacije u Singidunu. Ta su dvojica razvila vrlo živu djelatnost. Sirmijski biskup Domno, koji je bio sudjelovao na nicejskom koncilu i njegovu je vjerovanju ostajao nepokolebivo vjeran, našao se pod sve težim pritiskom, dok na kraju nije bio svrgnut i poslan u progonstvo. Koncil u Sardici sazvan je 343. u nadi da će se na njem postići sveopće pomirenje. U istinu se pak tamo pokazalo da su suprotnosti bile nepremostive. Uskoro zatim postao je Fotin sirmijski biskup. On je u svojoj zajednici imao jaku potporu. Kao učenik Marcela iz Ancire (Ankare) zastupao je sabelijanizam kakav i Pavao iz Samosate. Po toj nauci samo jedan Bog, sâm kao monarh, upravlja i vlada svijetom, a Sin i Duh samo su mu pojavni oblici. Tako su se u Panoniji vjerske suprotnosti još zaoštrile. Nicejska nauka o istobitnosti Trojice stajala je sučeljena s arijanizmom i sabelijanizmom.

Kada je car Konstancije 351. u bitci kod Murse pobijedio uzurpatora Magnencija, postao je Sirmij na dulje vrijeme rezidencijalni grad. To je dinamičnim biskupima u Mursi i Singidunu omogućilo da steknu velik utjecaj. Još iste godine održana je u Sirmiju sinoda na kojoj je Fotin osuđen zbog vjerovanja koje je naučavao, svrgnut s biskupske stolice i potjeran u progonstvo. Na njegovo je mjesto došao arijanac Germinije. Sirmij, Mursa i Singidun postali su tako podunavska tvrđa arijanizma. Na sinodi u Sirmiju formulirano je i vjerovanje kojim se htjelo izazvati što je moguće manje protivljenja, a ipak osigurati prevagu arijanskih shvaćanja u crkvi. Nove verzije toga sirmijskoga vjerovanja izrađene su i objavljene na sinodama koje su 357. i 358. održane u istome gradu. Time je pripravljen koncil u Ariminiju (Riminiju) 359. Tamo je Panoncima pošlo za rukom da za sirmijsko vjerovanje dobiju većinu zapadnih biskupa. A sljedeće je godine koncil u Carigradu učinio to vjerovanje obvezatnim za svu crkvu.

309 Usp. Minichreiter, *Prilog*; Migotti, *Arheološka građa*.

Taj trijumfalni uspjeh panonskih biskupa ipak nije donio trajnih rezultata. Kada je 361. umro car Konstancije, izgubio je arijanizam svojega carskog zaštitnika. Držanje većine stalo se osjetljivo mijenjati i sve više biskupa sad je prionulo podupirati nicejska shvaćanja. U profinjenijoj formulaciji kapadocijskih crkvenih otaca nicejsko je vjerovanje lakše dobivalo pristanak neodlučnih biskupa. Sirmijski pak biskup Germinije nije se pokazao postojanim. Polako je klizio prema taboru zagovornika istobitnosti. Na sinodi koja se 366. održala u Singidunu pokušali su Valent i Urzacije sa svojim istomišljenicima da ga jednim pismom odvrate od toga.[310] Nisu imali uspjeha. Promjena raspoloženja u crkvi nije se dala zadržati, nego je 369. papa Damas sazvao u Rim koncil na kojem su biskupi Valent i Urzacije te neki Gaj (biskup Cibala?)[311] osuđeni zbog vjerovanja koje su učili. Ostali su, međutim, na svojim stolicama jer je državna vlast u ono vrijeme nastojala biti neutralna u vjerskim sporovima. Do odlučnoga obrata došlo je tek 375. U okviru široko zasnovane akcije Ambrozija, biskupa u Mediolanu, došao je na biskupsko mjesto u Sirmiju neki Anemije, strogi sljedbenik nicejskoga vjerovanja. On je tamo 375. sazvao još jednu sinodu koja je sva stajala u znaku vjerovanja u istobitnost triju osoba. U tom je duhu tamo sastavljena i odobrena nova formula vjere u trojstvo, peta po redu sirmijska. Na koncilu u Akvileji 381. dovršio je Ambrozije svoje djelo. Arijanizam u Iliriku bio je slomljen. Iste je godine koncil koji je car Teodozije sazvao u Carigradu dao nicejskoj formuli vjerovanja konačan oblik, tzv. nicejsko–carigradski, i učinio ju je obvezatnom za sve. Privrženi arijanizmu ostali su samo još germanski narodi pokršteni u 4. stoljeću jer su time čuvali svoju samosvojnost naprama crkvi Rimskoga Carstva.[312]

Sirmijski biskup Fotin bio je znatan crkveni pisac. Sastavio je popis krivovjerja, o kojem crkveni povjesničar Sokrat zajedljivo primjećuje da je pisac u njem skupio sva kriva vjerska naučanja, tek što je zaboravio svoje.[313] Jeronim spominje niz njegovih spisa, među njima jedan protiv pogana i drugi u kojem se obraća Valentinijanu.[314] Nijedno mu djelo nije očuvano. Do nas je pak došao prikaz disputacije koju je u Sirmiju laik Heraklijan vodio s biskupom Germinijem od nepoznata pisca.[315] Nepo-

310 Mansi 3, 399.

311 Usp. bilj. 300.

312 O arijanizmu u Panoniji usp. Pavić, *Arijanstvo*; Zeiller, *op. c.* 214–343; Pinterović, *op. c.* 88–94, 144–145; Sikirić, *Arijanizam u Iliriku*. Ipak je Mursa još 386. bila *oppidum Arrianae legis* — »utvrda arijanskog zakona« (CSEL 35/1, ep. 39).

313 Sokrates, *Historia ecclesiastica* 2, 30; usp. Zeiller, *op. c.*, 260.

314 Usp. Jeronim, *De viris illustribus,* 107. Usp. Zeiller, *loc. c.*

315 *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo sirmiensi*, hrsg. von C. P. Caspari, Kirchenhistorische Anecdota 1, Christiania 1883, 133–147.

pustljivo i neustrašivo branio je nicejsko vjerovanje od svojega arijanskog natpastira, koji je, u suprotnosti s drugim prisutnim pripadnicima sirmijskoga klera nastupao vrlo umjereno.[316] Taj spis, kojega nam je autor nepoznat, zanimljivo osvjetljuje duhovnu atmosferu jugoistočne Panonije u doba velikih vjerskih sporova 4. stoljeća i tako nadopunja sliku koju dobivamo iz sirmijskih formula vjerovanja i singidunskoga sinodalnog pisma.

Poslije gotskih naleta, bitke kod Adrijanopola (379) i Alarihovih pohoda (nakon Teodozijeve smrti 395) došlo je u Iliriku, i u Zapadnome, od prijelaza iz 4. u 5. stoljeće do sređivanja i učvršćivanja prilika i do uspona u kojem se kultura kršćanske starine razvila do svojega vrhunca. No jedino u Saloni nam vrela dopuštaju pobliži uvid u to. Samo tu se mogu popisati biskupi. Nakon Simferija došao je Hezihije (oko 405–oko 426). Poslije njega znamo za Pashazija (oko 426–443), no njegovo se biskupovanje može utvrditi samo vrlo neizravnim dokaznim postupkom i ostaje stoga nesigurno. I njegov nasljednik Cezarije (oko 443–oko 460) povijesno je tek slabo potvrđen. Dobro su dokumentirani naprotiv biskupi Justin (oko 460–oko 473) i svrgnuti car Glicerije (oko 474–oko 480). Poslije njih bio je biskupom u Saloni Honorije (oko 481–oko 505).[317] Time već ulazimo u 6. stoljeće. Papa Inocencije (401–417) upravio je pisma sirmijskim biskupima Laurenciju i Sebastijanu.[318]

Na prijelazu iz 4. u 5. stoljeće razmahalo se u Saloni vrlo živo kršćansko graditeljstvo. Prvo je nad grobovima na Manastirinama podignuta grobljanska bazilika posvećena poštivanju mučenika. Još uglednije zdanje bila je biskupska bazilika u gradu koju je započeo graditi biskup Simferije, a nastavio i dovršio njegov nećak i nasljednik Hezihije.[319] Tako se u to doba na Jadranu gradilo samo još u Raveni. I krstionica sa sjeverne strane biskupske bazilike pregrađena je u dojmljivo zamišljenu osmerokutnu građevinu s piscinom (krsnim zdencem) u obliku križa. Graditelja je nadahnuo mauzolej cara Dioklecijana u palači u blizom Aspalatu. Istočno od toga baptisterija izgrađena je tada veličanstvena biskupska palača koje uređaji svjedoče o gospodarskoj moći i bogatstvu u zemljišnim

316 Usp. Zeiller, *op. c.* 293–297.

317 Usp. Zeiller, *Dalmatie,* 135–143; Bulić–Bervaldi, *op. c.* 29–31, 33–45; Dyggve, *History,* 22. Sada o popisu salonitanskih biskupa još i Ivanišević, *Salonitanski biskupi.*

318 PL 20, 1975, 520B i 1975, 607. Vidi dolje bilj. 325.

319 O tome svjedoči natpis na mozaiku, nađen na podu ambulatorija salonitanske biskupske bazilike: *Nova post vetera coepit Synferius, Esychius eius nepos cum clero et populo fecit. Haec munera domus, Christe, grata tene.* — »Novo poslije staroga započeo je Simferije, dovršio je Hezihije, njegov nećak, s klerom i pukom. Ove darove svoje kuće, Kriste, primi da ti budu dragi.« Usp. Gerber–Abramić–Egger, *Bauten* 89; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 76.

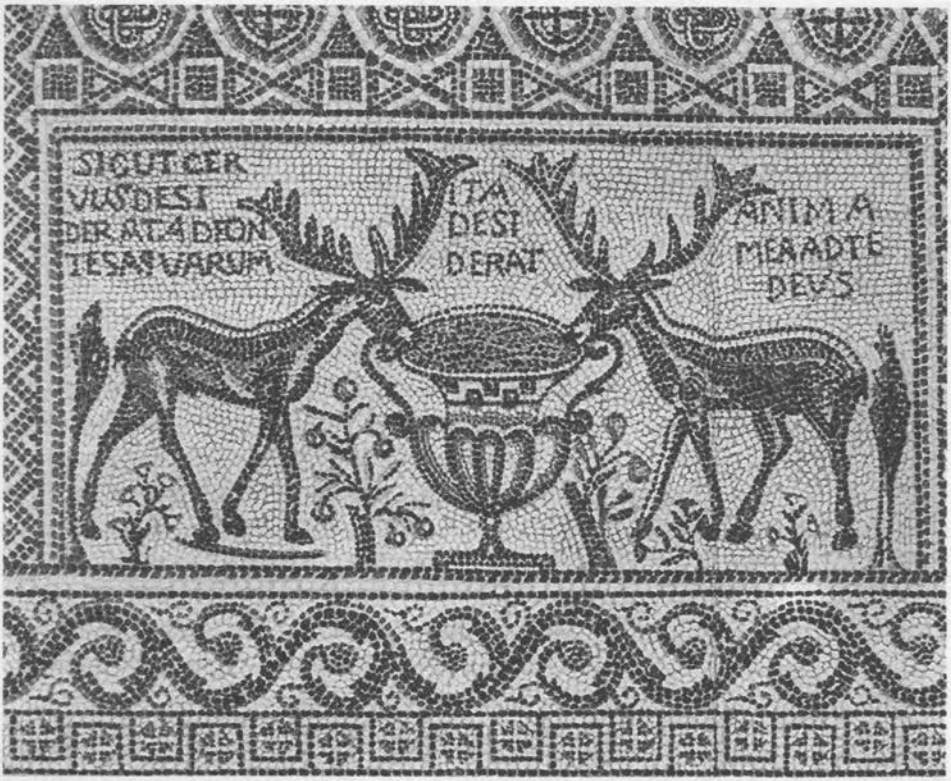

Na izvoru. Podni mozaik u katekumeneju (dvorana za pristupnike) uz krstionicu biskupske bazilike u Saloni, početak 5. st. Na njem je ispisan stih iz 42. psalma: *Kao što jelen žudi za izvorom vode, tako žudi duša moja k Tebi, Bože.*

posjedima salonitanskih biskupa. Suprotnost naprama skromnom oratoriju, koji je, očito svjesno, ostao pošteđen svake pregradnje, upravo udara u oči i pokazuje kako se promijenio položaj crkve u onih sto godina što su prošle između Domnija i Hezihija.[320]

U gradu je podignuta još jedna bazilika u luci, a izvan njega grobljanska bazilika na Marusincu, koja je u širokopoteznoj zamisli obuhvatila mauzolej svetoga Anastazija i grobne kapele uz njega u novi sklop kultnih zgrada te je tako nastala dvojna crkva nesimetričnoga tlocrta, predviđena za kultna zbivanja što su znala poprimati oblike pučkih svečanosti. Do

320 Tu promjenu pokazuje i natpis nad ulaznim vratima grobljanske bazilike na Manastirinama: *Deus noster propitius esto rei publicae Romanae.* — »Bože naš, budi naklon državi rimskoj!« Egger, *Manastirine* 89–90, Nr. 152.

te je pregradnje došlo pod kraj dvadesetih godina 5. stoljeća. Od tada je groblje na Marusincu postalo ekskluzivno pokapalište za otmjene i utjecajne. Salonitanski se biskupi više ne pokapaju na Manastirinama, dotadašnjem središnjem kršćanskom groblju (*in lege sancta christiana*),[321] nego na otmjenom i izdvojenom Marusincu. I to pokazuje koliko su se prilike bile izmijenile. Na jug od Salone je u 5. stoljeću u nekropoli na poluotoku Vranjicu također podignuta grobljanska bazilika.[322]

U Slanom, sjeverozapadno od Dubrovnika, nađen je na jednom starokršćanskom groblju nadgrobni natpis u kojem se spominje prezbiter Anastazije.[323] To svjedoči o postojanju crkvene organizacije. Vjerojatno su u to doba u Dalmaciji postojale i druge biskupije. U Epeciju blizu Salone nađeno je više kršćanskih natpisa.[324] Sigurnih vijesti, međutim, nema, upravo kao što ih nema niti o drugim panonskim biskupima 5. stoljeća.[325]

Polet i institucionalno učvršćenje salonitanskoga kršćanstva, njegov pojačani utjecaj i ugled, ostavio je traga i u literaturi. Biskup Hezihije održavao je žive veze s najistaknutijim umovima svojega vremena. Bio je učen bogoslov i dopisivao se s Augustinom o kraju vremena.[326] Ivan Zlatousti uputio mu je 406. pismo iz svojega kapadocijskog progonstva, u kojem ga moli da se i dalje zauzima za pomirenje u crkvi na Istoku.[327]

---

321 Usp. Egger, *Manastirine* 83, Nr. 114.

322 Usp. Gerber, *Forschungen in Salona 1*, 23–78; Egger, *ibid.* 89–99; Egger, *Manastirine* 18–24, 42–45; Dyggve, *Forschungen in Salona 3*, 80–106; Egger, *Manastirine* 107–118; Dyggve, *History*, 25–38, 57, 75–80; isti, *Povijest* 59–60, 64, 68. I na nekropoli istočno od grada nađena je bazilika. O vremenu kad je sagrađena ne kaže Dyggve, *op. c.* 80 ništa.

323 Usp. CIL 3, 14623.

324 CIL 3, 8562, 8563, 8564.

325 Između 401. i 417. papa je Inocencije I. napisao pismo kojemu je adresat bio *Laurentius episcopus Seniensis* ili *Symiensis* (PL 20, 607–608) te ga poziva da se suprotstavi širenju Fotinova krivovjerja. U tome bi se mogao vidjeti prvi spomen biskupije u liburnskoj Seniji, da druga varijanta teksta i Fotinov vjerski nauk ne upućuju na Sirmij. Ipak je to papinsko pismo i kao potvrda za postojanje sirmijske biskupije u 5. stoljeću vrlo nesigurno svjedočanstvo. O pouzdanim potvrdama sirmijskih biskupa u pismima istoga pape usp. gore bilj. 315.

326 Usp. Augustinus, *De civitate Dei* 20, 5, 4: *Quod facere utcumque curavi in quadam epistula quam rescripsi ad beatae memoriae virum Hesychium Salonitanae urbis episcopum, cuius epistulae titulus est: De fine saeculi.* — »Toga sam se nastojao držati, što sam bolje mogao, u poslanici kojom sam odgovorio Hezihiju, mužu blažene uspomene, biskupu Salone, a koje je naslov 'O koncu svijeta'.« Tekst tih dvaju pisama izdao je Farlati, *Illyricum sacrum* 2, 88–90; PL 33, col. 899, 901, 984.

327 Migne PL 52, 715, *Epist.* 183: Ἡσυχίῳ ἐπισκόπῳ Σαλώνων. Εἰ καὶ πολλῷ διειργόμεθα τῆς ὁδοῦ μήκει τῆς τιμιότητός σου, καὶ πρὸς αὐτάς ἐσμεν τῆς οἰκουμένης τὰς ἐσχατιὰς

Sasvim je pak službeno pismo u kojem je papa Zosim 418. odgovorio na upit salonitanskoga biskupa Hezihija o redoslijedu kojim treba podjeljivati crkvene redove.[328] Papa mu se obratio s najvećim poštovanjem cijeneći visoko njegovo znanje i upućenost. Naglasio je da treba rediti pazeći pri tome strogo na hijerarhiju redova i povjerio je Hezihiju da tu uredbu obznani ne samo biskupima svoje pokrajine nego i onima susjednih.[329] Odatle se vidi da se Salona u to doba smatrala, u najmanju ruku *de facto*, kao metropolitansko sjedište i da je Hezihije u tome slučaju i preko tih ovlasti nastupao kao vikar rimske crkve barem za jedan dio ilirskih provincija.[330]

Kad su se hrvatski humanisti bavili sustavnim upoznavanjem stare dalmatinske tekstovne predaje, pripisivala su se biskupu Hezihiju i hagiografska djela. Autentičnost toga autorstva ostala je, međutim,

---

ἀπῳκισμένοι, ἀλλ' ὅμως τῷ τῆς ἀγάπης πτερῷ χρώμενοι, κούφῳ τε ὄντι καὶ ῥαδίας τὰς τοιαύτας ἀποδημίας ἐργαζομένῳ, πλησίον τέ σού ἐσμεν, καὶ σύνεσμέν σοι, καὶ τὴν ὀφειλομένην τῶν γραμμάτων ἀποδιδόαμεν πρόσρησιν, καί σε παρακαλοῦμεν τὴν προσήκουσαν ὑπὲρ τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν κατὰ τὴν Ἀνατολὴν ποιήσασθαι σπουδήν. Οἶσθα γὰρ ἡλίκος ἐστὶν μισθὸς Ἐκκλησίαις χεῖρα ὀρέγειν, ταραχὴν τοσαύτην εἰς γαλήνην μεταθεῖναι, καὶ πόλεμον οὕτω σφοδρὸν καταλῦσαι. Καὶ ταῦτα οὐχ ὡς δεομένους ὑμᾶς τῆς παρ' ἡμῶν ὑπομνήσεως παραΐκαλοῦμεν: καὶ γὰρ καὶ πρὸ ἡμετέρων γραμμάτων τὰ παρ' ὑμῶν αὐτοὶ πεποιήκατε: ἀλλ' ἐπειδὴ οὐδέπω τὰ δεινὰ λέλυται, ἀλλὰ καὶ ἀκμάζει, ἀξιοῦμεν ὑμᾶς μὴ ἀναπεσεῖν, μηδὲ περικακῆσαι, ἀλλ' ἕως μένει τὰ ἕλκη τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας συντρίβοντα, καὶ τὰ παρ' ὑμῶν φάρμακα ἐπιθεῖναι: καὶ γὰρ ὅσῳ μετὰ πλειόνων πόνων ἀνύεται τὰ προκείμενα, τοσούτῳ πλείων κείσεται καὶ ὁ μισθός — »Iako nas od tvoje časnosti razdvaja udaljenost mnogoga putovanja, i smješteni smo na samom rubu nastanjenoga svijeta, ipak smo, služeći se krilima ljubavi, koja su brza i lako izvode takva putovanja u tuđinu, tebi blizi, i s tobom smo, i šaljemo ti preko pisma pozdrav koji smo ti dužni, i molimo te da se za Crkve na Istoku brineš koliko im pripada. Znaš, naime, kolika se plaća dobiva ako se pruži ruka crkvi u nevolji, ako se tolik nemir pretvori u smirenost i razriješi tako žestok rat. I ne molimo to kao da vi trebate da vas mi na to podsjetimo; jer i prije nego smo mi poslali pismo, sami ste od sebe učinili što je do vas; ali kako se zlo još nije rastvorilo, nego čak buja, tražimo od vas da ne popustite, i neka vam ne bude teško, nego dok ostaju rane koje taru tijelo Crkve da i vi stavljate na njih lijekove; jer i s koliko se više napora vrši ono što nam je zadano, toliko veća će vam pripasti i plaća.« Usp. Farlati 2, 72.

328 Usp. Jaffé–Ewald, *Regesta pontificum Romanorum*, Leipzig 1888, 339.

329 To mjesto glasi: *Perinde nos ne quid meritis dilectionis tuae derogaremus ad te potissimum scripta direximus, quae in omnium fratrum et coepiscoporum nostrorum facies in notitiam, non tantum eorum qui in ea provincia sunt, sed etiam qui in vicinis dilectionis tuae provinciis adiunguntur.* — »Jednako tako mi, da ne bismo ništa uskratili zaslugama tvoje ljubavi, upravili smo dopis ponajprije tebi da ga obznaniš svoj braći i subiskupima našima, ne samo onima koji su u onoj provinciji nego i onima koji se priključuju u provincijama susjednima tvojoj ljubavi.«

330 Usp. Zeiller, *op. c.* 133–135. Zosim je postavio vikara za Galiju.

upitna.[331] I za jedan komentar uz Levitsku knjigu pomišljalo se da bi mu Hezihije mogao biti autorom, ali se to nije moglo pouzdano dokazati.[332]

Oko prijelaza iz 4. stoljeća u 5. radio je i Jeronim na svojem gorostasnom književnom djelu, u kojem je latinsko kršćanstvo dobilo svoj temeljni tekst Svetoga pisma, Vulgatu. Radio je prije svega u Rimu i Betlehemu i mnogo je putovao, dobro poznavao Siriju i Carigrad, a ipak je cijeloga života ostao duboko vezan za svoju domovinu. Rodio se u Stridonu, gradu na granici Dalmacije s Panonijom, kojega se položaj sve do danas nije dao pouzdano odrediti.[333] Tradicija po kojoj Jeronim potječe iz Dalmacije u crkvi je vrlo stara.[334] Teško ga se dojmilo kad su mu zavičaj opustošili Goti. U komentaru uz jedno mjesto u proroka Sofonije (1, 2) opisao je to opustošenje da protumači prorokove riječi o gnjevu Gospodnjem.[335] Tu se može osjetiti koliko ga je potreslo razaranje maloga i jednostavnog svijeta njegova djetinjstva. Oko godine 378, pišući nekom Heliodoru, u jarkim je bojama oslikao sudbinu zemalja između Carigrada i Julijskih Alpa pod prvim nasrtajima barbarskih naroda.[336] Pri pogledu na to

---

331 Znatan pisac katoličke obnove u Hrvata, Rafael Levaković (1597–1649), našao je u rukopisnoj ostavštini humanista i glagoljaša Šimuna Kožičića Benje (oko 1460–1536) životopis sv. Dujma i dva primjerka života sv. Klementa Rimskog. Kao njihov autor navodi se salonitanski biskup Hezihije. Benja je život sv. Dujma bio preveo na hrvatski. Levaković ga je preveo opet na latinski. Hezihijevo autorstvo tih životopisa vrlo je dvojbeno. Usp. Farlati 1, 405–406, 416–418; 2, 83–86; Zeiller, *op. c.* 12–13.

332 Usp. Farlati 2, 87–88.

333 Sam o sebi piše u *De viris illustribus* 135, PL 23, 715: *Hieronymus patre Eusebio natus, oppido Stridonis, quod a Gothis eversum, Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit.* — »Hijeronim, rođen od oca Euzebija u gradini Stridonu što su je razorili Goti, a nekada je bila granica Dalmacije i Panonije.« Usp. sada o tome Suić, *Hijeronim Stridonjanin.* O Hijeronimu kao povijesnoj osobi usp. Zùccoli, *San Girolamo.*

334 Njegov protivnik Paladije Galaćanin piše o njem: Ἱερώνυμός τις ἀπὸ Δαλματίας — »neki Hijeronim iz Dalmacije« (*Hist. Laus.* 125).

335 Usp. PL 25, 1340–1341: *Iram quippe Domini etiam bruta sentiunt animalia: et vastatis urbibus hominibus interfectis solitudinem et raritatem bestiarum quoque fieri et volatilium pisciumque testis Illyricum est, testis Thracia, testis ubi ortus sum solum, ubi praeter coelum et terram et crescentes vepres et condensa silvarum cuncta perierunt.* — »Jer gnjev Gospodnji osjećaju čak i glupe životinje: i da, kad se opustoše gradovi, pobiju ljudi, nastaje pustoš te se prorijede i životinje, i ptice, i ribe, za to je svjedok Ilirik, za to je svjedok Trakija, za to je svjedok tlo gdje sam se rodio, gdje je sve propalo osim neba i zemlje, i zmija koje se množe, i šumskog gustiša.«

336 *Epistola* 60, *Ad Heliodorum*, PL 22, 600: *Horret animus temporum nostrorum ruinas persequi. Viginti et eo amplius anni sunt quod inter Constantinopolim et Alpes Iulias quotidie Romanus sanguis effunditur. Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Dardaniam, Daciam, Thessaliam, Achaiam, Epiros, Dalmatiam cunctasque Pannonias Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Hunni, Wandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt.* — »Ježi se duša od toga da opisuje rušenja naših vremena. Dvadeset je godina i više od toga što se između Carigrada i Julijskih Alpa svaki dan prolijeva rimska krv. Skitiju, Trakiju,

propadanje nije samo zadržao smirenost u kršćanskom preziru ovoga svijeta, pozivajući se na proroka Izaiju, nego se uz to tješio i citirajući Vergilija i promatrao rasap carstva s motrišta rimske veličine.[337] U biblijskom je komentaru zapisao i jednu riječ svojega domovinskog jezika. Pivo se, kako u njega stoji, u Dalmaciji i Panoniji na barbarskom jeziku zvalo *sabaium*.[338]

Jeronimovu duboku povezanost s domovinom uzvraćao mu je njezin narod neslomivom upornosti. Premda mu djelo pripada svemu kršćanstvu latinskoga jezika, smatrao se zaštitnikom Dalmacije i postao je osobom–simbolom hrvatske srednjovjekovne književnosti. Dosljedno se tomu u njemu, Dalmatincu, gledao Hrvat i »dika hrvatskoga jezika«, pa se on smatrao i prevoditeljem Svetoga pisma na slavenski, na svoj, kako se mislilo, materinski jezik, isto onako kako ga je preveo na jezik rimske crkve, na latinski. Tako se u njem našlo utjelovljenje dvojezičja srednjovjekovne hrvatske pismenosti.[339]

Makedoniju, Dardaniju, Dakiju, Tesaliju, Aheju, Epir, Dalmaciju i sve Panonije Got, Sarmat, Kvad, Alan, Huni, Vandali, Markomani pustoše, razvlače, grabe.«

337 Pošto je Jeronim u svojem pismu citirao dva mjesta iz *Eneide* (2, 368–369 i 6, 626–627), piše o rimskom ponosu: *Proh pudor et stolida usque ad incredibilitatem mens: Romanus exercitus, victor orbis et dominus, ab his vincitur, hos pavet, horum terretur aspectu qui ingredi non valent, qui si terram tetigerint se mortuos arbitrantur.* — »Sramote li, i duša tupa koliko se ne može vjerovati! Rimska vojska, pobjednica i gospodarica svijeta, doživljava poraze od ovih, boji se ovih, plaši se od pogleda na ove koji ne mogu hodati, koji se smatraju mrtvima ako dotaknu zemlju.« Tu se misli na stepske jahače koji su samo na konju strašni protivnici, a na nogama su sasvim nespretni i bespomoćni. Odmah nakon toga obraća se Jeronim Staromu zavjetu: *Et non intelligimus prophetarum voces: »Fugient mille uno persequente«?* — »I zar ne razumijemo glasove proroka: 'Pobjeći će tisuća kad jedan zaprijeti'?« (Izaija 30, 17).

338 Usp. *Comm. in Isaiam* 7, 19: *genus est potionis ex frugibus aquaque confectum et vulgo in Dalmatiae Pannoniaeque provinciis gentili barbaroque sermone appellatur sabaium.* — »vrsta je pića priređenog od žita i vode, pučki se u provincijama Dalmacije i Panonije u domorodačkom i barbarskome govoru zove *sabaium*.«

339 U 13. je stoljeću Toma, arhiđakon splitski, i u opisu stare provincije Dalmacije, i u određenju opsega kraljevine Dalmacije i Hrvatske (glava 1. i 13., ed. Rački, Zagreb 1894, 3 i 39–40) spomenuo inače beznačajni gradić Stridon i pri prvome njegovu spomenu naveo je da je to rodno mjesto sv. Jeronima. U 13. stoljeću već se vjerovalo da od njega potječe prijevod liturgijskih knjiga na crkvenoslavenski jezik. Godine 1248. pisao je papa Inocencije IV. senjskomu biskupu Filipu: *in Sclavonia est littera specialis quam illius terre clerici se habere a beato Ieronimo asserentes eam observant in divinis officiis celebrandis* — »U Slavoniji (Slavenskoj zemlji) ima posebno pismo, za koje svećenstvo one zemlje tvrdi da ga imaju od blaženoga Jeronima i njime se služe u vršenju bogoslužja« (CD 4, 343). Shvaćanje da je Jeronim prevodio na dva jezika izrazio je i car Karlo IV. kad je 1347. naselio hrvatske redovnike glagoljaše u praškom samostanu Emausu. U povelji o osnivanju te obitelji stoji: *institutis ibidem abbate et fratribus qui domino famulantes divina officia in lingua Sclavonica duntaxat ob reverentiam et memoriam gloriosissimi confessoris beati Jeronymi Strydonensis doctoris egregii et translatoris interpretisque eximii*

Carstvo na Zapadu imalo je u svojim posljednjim trzajima osobito bliske veze sa Salonom. U mirnome razdoblju koje je Dalmaciji bilo dano oko sredine 5. stoljeća uspostavio je visoki vojni dužnosnik (*comes rei militaris*) Marcelin, potomak uglednoga poganskog roda doseljenoga iz Rima, u toj provinciji svoju privatnu vlast i od godine 454. postao je tamo *de facto* nezavisan od zapadnoga cara. Kada je Marcelin 467. umro, zadržao je njegov nećak Julije Nepot taj položaj. U Italiji je Burgund Gundobad, koji je obnosio službu patricija, dao izvikati Glicerija za cara, ali ga istočni car Leon nije priznao. Tada je Nepot pošao s vojskom u Italiju, oborio Glicerija s vlasti, smijenio Gundobada s položaja patricija i dao se sam izvikati za cara na Zapadu. A njega je istočni car priznao. Na to je Nepot imenovao Oresta, bivšega Atilina tajnika, za patricija, a Glicerije je bio prisiljen da primi svećenički red i postavljen je za biskupa u Saloni, gdje su ga Nepotovi ljudi mogli dobro pratiti i promatrati. No Orest je ustao protiv Nepota, potjerao ga 475. natrag u Dalmaciju i učinio je carem svojega malog sina Romula, koga su od šale zvali Augustulom, malenim Augustom. Zenon, novi car u Carigradu, priznavao je, međutim, i dalje Nepota kao cara na Zapadu. Na to je Got Odoakar 476. svrgnuo i ubio maloga Romula i obratio se caru Zenonu s molbom da imenuje njega za patricija. Zenon mu je odgovorio neka se za to obrati Nepotu jer je on zakoniti car na Zapadu. Tako Romulova smrt i uspostavljanje Odoakrove vlasti nije, kako se obično misli, kraj zapadnoga carstva, nego samo njegove vlasti nad Rimom i Italijom.[340] Nepot se i dalje držao u Dalmaciji.

---

sacre scripture de Ebraica in Latinam et Slavonicam linguas, de qua siquidem Slavonica nostri regni Boemie idioma sumpsit exordium primordialiter et processit, debeant futuris temporibus celebrare. — »Ustrojivši tamo opata i braću koji će u budućnosti biti obvezani služiti i vršiti bogoslužje na slavenskom jeziku, naime iz poštovanja i na uspomenu preslavnoga priznavatelja vjere, blaženoga Jeronima Stridonjanina, istaknutog učitelja i izvrsnog prevoditelja i tumača Svetoga pisma iz hebrejskoga na latinski i slavenski jezik, jer od toga je slavenskoga opet potekao govor našega češkog kraljevstva.« Usp. Jelić, *Fontes historici*, 5. Autoritet koji je slavenska liturgija dobivala tim shvaćanjem bio je glagoljašima dobrodošla zaštita od osvada latinskoga klera. Osobito dojmljivo i posve dosljedno izražena je predodžba o hrvatstvu sv. Jeronima u jednom čteniju koje je došlo do nas u Petrisovu zborniku (1468): *Čtenie svetago Eronima Hrvatina. Sveti Eronim' iměše otca čast'na komu ime běše Evseběi slověnskago ezika i slovućago.* (Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka* 378). U jednom mlađem glagoljaškom tekstu stoji da je Jeronim *naš zašćititel i dika jazika hervaskoga* (Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* 2, 251). Tu treba spomenuti i spis Marka Marulića (1450.–1524.), *In eos qui beatum Hieronymum Italum esse contendunt* »Protiv onih koji tvrde da je blaženi Jeronim bio Italac«, što gaje izdao Lucius, *De regno* 457–459.

340 To proizlazi i iz kronike kojoj je autor Marcellinus Comes i njezina zapisa uz godinu 476.: *Odoacer rex Gothorum Romam optinuit. Orestem Odoacer illico trucidavit. Augustulum filium Orestis Odoacer in Lucullano Campaniae castello exilii poena damnavit. Hesperium Romanae gentis imperium, quod septingentesimo nono urbis conditae anno*

A i u Galiji su ga priznavali kao cara. Tek poslije četiri godine ubila su ga dva visoka časnika u njegovoj ladanjskoj vili blizu Salone. Dogodilo se to 9. svibnja 480. To je istinski kraj Rimskoga Carstva na Zapadu.[341] Lako je pomisliti da je u to bio umiješan svrgnuti car, biskup Glicerije. Čini se da je i Odoakar priznavao Nepota kao cara. On je 481. ušao s vojskom u Dalmaciju da kazni njegove ubojice. Time je pokazao svoju lojalnost Rimskomu Carstvu i njegovu sada već jedinomu caru i ujedno proširio područje svoje vlasti. Dalmacija je od tada sedamdeset i dvije godine ostala pod gotskom vladavinom.[342]

Dopisivanje salonitanskoga biskupa Honorija s papom Gelazijem (492–496) zanimljivo nam osvjetljuje prilike kakve su bile u kršćanskoj Dalmaciji pred kraj 5. stoljeća. Do nas su od toga došla samo dva papina pisma. Prvo je napisano 493. U njem papa opominje salonitanskog biskupa da odlučno nastupa protiv pelagijanskog krivovjerja koje se, kako veli, jako raširilo u Dalmaciji.[343] Honorije je na to poslao izaslanstvo u Rim da papi preda pismo s odgovorom. Iz papina odgovora na to pismo razabire se da je Honorije izrazio svoje čuđenje nad tim što se papa tako izravno umiješao u upravljanje njegovom crkvom.[344] Rimska crkvena

---

primus Augustorum Octavianus Augustus tenere coepit, cum hoc Augustulo periit, anno decessorum regni imperatorum quingentesimo vicesimo secundo, Gothorum dehinc regibus Romam tenentibus. — »Odoakar, gotski kralj, zauzeo je Rim. Oresta je Odoakar na mjestu ubio. Augustula, Orestova sina, Odoakar je osudio na kaznu progonstva u Lukulanu, kampanskoj gradini. Zapadno vladanje rimskoga naroda, kojim je sedamstodevete godine od osnutka grada počeo upravljati Oktavijan August kao prvi od Augusta, propalo je s tim Augustulom, godine petsto dvadeset i druge vlasti careva, njegovih prethodnika, a od tada su gotski kraljevi držali Rim.«

341 Marcellinus Comes bilježi u svojoj kronici uz godinu 480: *Nepos, quem dudum Orestes imperio abdicaverat, Viatoris et Ovidae comitorum suorum insidiis haut longe a Salonis sua in villa occisus est.* — »Nepot, kojega je već dugo Orest bio uklonio s carske vlasti, ubijen je iz zasjede svojih pratitelja Vijatora i Ovide nedaleko od Salone u svojoj vili.« Mnogi su mislili da je ta vila Dioklecijanova palača. To nije nipošto sigurno, čak izričaj kronike govori protiv takva tumačenja. Prije će biti da se radi o jednoj *villa rustica*, Nepotovu ladanjskom posjedu. Usp. o tim zbivanjima Nikolanci, *Die »dalmatinische Dynastie«*.

342 Usp. za Nepota Wilkes, *Dalmatia*, 420–422; Nikolanci, *op. c.*

343 *Nunciatum nobis est enim in regionibus Dalmatiarum quosdam recidiva Pelagianae pestis zizania seminasse tantumque illic eorum praevalere blasphemiam ut simplices quosque mortiferi furoris insinuatione decipiant* — »Javljeno nam je naime da je u krajevima Dalmacije ponovno proklijao korov pelagijanske kuge i da je ondje njihovo bogohuljenje toliko jako te uspijevaju prevariti sve priproste time što im usađuju tu smrtonosnu mahnitost« (Farlati 2, 135; Jaffé–Ewald 626).

344 *Miramur dilecitonem tuam fuisse miratam curam Sedis apostolicae, quae more maiorum cunctis per mundum debetur ecclesiis, pro vestrae quoque regionis fide fuisse sollicitam* — »Čudimo se što se tvoja ljubav začudila brizi Apostolske stolice, koju je ona dužna svim crkvama na svijetu, a bila je zabrinuta i za vjeru vašega kraja« (Farlati 2, 135; Jaffé–Ewald 626).

uprava očito nije u to doba u Dalmaciji bila sama sobom razumljiva. No daljnja papina pisma pokazuju da napetost koja je odatle nastala nije bila teška niti trajna.[345] O Honoriju se zna i to da je osnovao biskupiju u gradu Baroe. Odatle se vidi da je nastupao kao metropolit.[346]

Početak 6. stoljeća u Dalmaciji i južnoj Panoniji bitno je obilježen gotskim vladanjem. Pošto je 493. Teoderik svrgnuo i ubio Odoakra, uspostavio je svoju vlast nad Gotima naseljenima na rimskom tlu i nad ostatcima rimske civilne uprave. U Dalmaciji i južnoj Panoniji on je čak poboljšao i dalje izgradio rimsko upravno ustrojstvo, pri čemu je nastojao trajno urediti odnose između pripadnika svoje gotske rodovske vojske i Rimljana starosjedilaca te strogim odvajanjem jednih od drugih uspostaviti neki sklad među njima. Savska je Panonija tada upravno pridružena Dalmaciji i nad njima je postavljen gotski *comes* kojemu je uz bok bio rimski *praeses* ili *consularis*. Tako je već u kasnoj antici zacrtan prostor na kojem će se odvijati hrvatska povijest, još prije nego se na njem počeo stvarati hrvatski narod. Srijemska je Panonija dobila drugoga gotskog namjesnika. Poseban gotski *comes* imao je sjedište na otocima Krku i Cresu i vrlo je vjerojatno da je odatle zapovijedao liburnijskom flotom.[347]

Premda su Goti bili arijanski kršćani, crkveni se život njihovih katoličkih rimskih podanika odvijao neometano. Ta se politika kralja Teoderika dosljedno provodila u Dalmaciji i južnoj Panoniji. Tako je salonitanska crkva upravo pod gotskom vladavinom razvila vrlo živu djelatnost i dalje ojačala svoj utjecaj. Njezin biskup Januarije poznat nam je samo iz jednoga pisma koje mu je godine 507. uputio kralj Teoderik.[348] Nasljednik mu je bio Stjepan (510–527), kojemu je Dionizije Mali posvetio dvije recenzije svojih kompilacija kanonskih propisa.[349] U drugoj od tih dviju posveta, koja potječe iz vremena pape Hormizde (514–523), naslovljuje se Stjepan kao *archiepiscopus Salonitanus*. Naslov nadbiskupa bio je u

345 Usp. Zeiller, *op. c.* 138–139; Bulić–Bervaldi, *op. c.* 44. Sada o popisu salonitanskih biskupa i Ivanišević, *Salonitanski biskupi*.

346 To proizlazi iz sinodalnih akata od godine 533. Tamo stoji: *sicut etiam in Baroensi ecclesia praedecessore vestro beatae recordationis Honorio est provide ordinatum* — »kako je također u crkvi u Baroe uredio vaš prethodnik Honorije blažene uspomene« (Šišić, *Priručnik*, 161 i N. Klaić, *Historia Salonitana maior*, 82).

347 O gotskoj upravi u Dalmaciji i južnoj Panoniji usp. Šišić, *Priručnik* 139–148; isti, *Povijest Hrvata* 166–170; Saria, *Dalmatia*, 31–38, 43–44; Ferluga, *Vizantiska uprava*, 23–24; Wilkes, *op. c.* 423–427; Ferluga, *L'amministrazione*, 66–69.

348 Kasiodor, *Variae* 3, 7. Iz toga pisma proizlazi da je taj biskup svojom bezobzirnom težnjom za materijalnim probitkom dao povoda pritužbama na najvišem mjestu. Usp. Bulić–Bervaldi, *op. c.* 45–46. Sada o popisu salonitanskih biskupa Ivanišević, *Salonitanski biskupi*.

349 Migne, PL 67, 139; *Spicilegium Cassinense complectens analecta sacra et profana* 1 (1888), 197. I još Farlati 2, 160.

ono doba viši od naslova metropolita. Nema dvojbe da su ga salonitanski natpastiri od Stjepana dalje nosili u najmanju ruku povremeno. Čini se, međutim, da im je taj naslov priznavao prije Carigrad nego Rim. Svakako pripadaju među prve biskupe na Zapadu koji su se osim pape tako oslovljavali.[350] To zanimljivo pokazuje položaj što ga je dalmatinska crkva imala između najviših autoriteta na Istoku i na Zapadu.

Osobito znatan bio je Stjepanov nasljednik biskup Honorije II. (528–547). Njega spominje papa Vigilije u jednom pismu.[351] U bazilici s brodovima na križ kraj biskupske crkve u Saloni nađen je na kapitelima stupova njegov monogram.[352] Može se, dakle, pretpostavljati da je ta prekrasna građevina podignuta u njegovo doba. Predsjedao je, možda upravo u toj novoj crkvi, dvjema pokrajinskim sinodama koje su održane 530. i 533. Njihovi su akti došli do nas u mnogo mlađem prijepisu, ali im je predaja ipak pouzdana.[353] Zaključci se tiču upravljanja crkvenom imovinom, održavanja crkvene discipline i osnivanja novih biskupija u pokrajini. Metropolit Honorije nosi u njima naslov nadbiskupa. Pod njim su bili biskupi Andrija u Iaderu, Tihijan u Arbi, Fabricijan u Epidauru, Konstancije u Skardoni, Marcel u Naroni, Andrija u Bistue, Viktor u Martari, Paulin u Sersenteri, Stjepan u Mukuru, Cecilijan u Ludroe i Ivan (530) te Konstancije (533) u Sisciji. Po tome se vidi da je siscijska biskupija na početku 6. stoljeća pripadala salonitanskoj metropoliji. Raspored kakav je bio u civilnoj upravi proveden je i u crkvenoj. O staroj panonskoj metropoliji u Sirmiju nema iz 6. stoljeća pouzdanih vijesti. Čini se da ona, pošto su Huni 441. osvojili i opustošili Sirmij, a u opisu tih događaja spominje se, ali ne po imenu, i biskup toga grada, više nije bila obnovljena. Biskupija u tom gradu bit će izgubila svaku važnost. Ipak je papa Grgur Veliki (590–604) uputio dva pisma sirmijskom biskupu Sebastijanu.[354]

---

350 Usp. Zeiller, *Dalmatie* 142–143; Bulić–Bervaldi, *op. c.* 47–50. Sada o popisima salonitanskih biskupa još i Ivanišević, *Salonitanski biskupi.*

351 Usp. Mansi, *Conciliorum collectio* 9, 355. I još Farlati, *op. c.* 2, 193 i Kukuljević Sakcinski, *Codex diplomaticus* 1, 4–5.

352 Usp. Gerber–Abramić–Egger, *Die Bauten* 28.

353 Usp. izdanja Farlati 2, 163–177; Rački, *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia,* Zagreb 1894, 12–18; Šišić, *Priručnik* 157–164; N. Klaić, *Historia Salonitana maior*, 76–85; Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 50–56. U autentičnost tih akata posumnjao je Lucius u dodatcima trogirskim povijesnim spomenicima (*Inscriptiones Dalmaticae* 73). Usp. Farlati 1, 319–320. Ovaj, međutim (2, 161–162) brani njihov autenticitet, i to vrlo odlučno i s dobrim razlozima. Novija historiografija dijeli, dvojbama koje je izrazio Zeiller, *Dalmatie* 149–150 unatoč, mišljenje koje je zastupao Farlati jer se protiv autentičnosti tih akata ne može navesti ništa osim što su do nas došli samo u vrlo mladu prijepisu. Usp. Bulić–Bervaldi, *op. c.* 52–53; Šišić, *Priručnik* 148–157.

354 Zeiller, *Provinces danubiennes*, 146–147 priklanja se varijanti nekih rukopisa s pismima Grgura Velikoga u kojima stoji *Sebastiano episcopo Sirmiensi* umjesto *Resini-*

Prisutnost gotskih i drugih istočnogermanskih četa u Dalmaciji i južnoj Panoniji nije ostavila mnogo arheoloških tragova. Do sada nisu nađene velike istočnogermanske nekropole. Nalazi koji potvrđuju tu prisutnost potječu iz malih skupina grobova, iz pojedinačnih grobova i iz kasnoantičkih naselja. Etnički se oni većinom mogu odrediti samo na temelju ukrasa istočnogermanske i osobito gotske ženske nošnje. Karakteristični su parovi fibula s karikama i kopče na pojasima. K tomu dolazi i nakit u pravom smislu. Nekoliko kaciga sa sponama svjedoči o ratničkoj opremi muškaraca. Nalazišta su daleko raspršena: od obale Dunava do Jadrana. Kukcij (Ilok) na desnoj obali Dunava, Sirmij i Siscija na Savi dali su znatnih istočnogermanskih nalaza koji potječu još iz 5. stoljeća. Nalazi iz prve polovice 6. nađeni su u grobovima Dalmatinske zagore. Osobito su znatni nalazi u Kninu i uz to oni u Burnumu (Ivoševcima), Kašiću i Unešiću, koji svi svjedoče o gotskim posadama na najvažnijim vojnim uporištima i strateški zanimljivim prometnim arterijama. Tu sliku upotpunjuju nalazi iz Bosne i Hercegovine. Kod starokršćanske crkve u Brezi, nedaleko od Visokoga, posvjedočena je čak starogermanska pismenost. Na kapitelu jednoga stupa nađen je natpis u gotskim runama. Drugi kapitel s gotskim runama nađen je kod manastira Šudikova u Crnoj Gori, na području kasnoantičke provincije Prevalitane.[355]

U razdoblju između dva svjetska rata iskopana je u istočnom, novom dijelu Salone još jedna gradska bazilika s vlastitom krstionicom. Pomišljalo se na to da je to, kao u Raveni, arijanska biskupska crkva koju su sagradili Goti.[356] Postojanje još jednoga baptisterija u istome gradu ne

---

ensi, kako je u svima drugima. Rukopisna predaja, međutim, upućuje prije na to da se tu radi o rizinskom biskupu iz Boke kotorske. Računa se i s mogućnosti da je sirmijska crkva od kada su 441. Huni osvojili grad, pa do negdje oko 535, bila bez poglavara, što bi bilo teško poremetilo crkvenu organizaciju u Panoniji. Usp. Šišić, *Povijest Hrvata* 160; Zeiller, *Sur l'ancien évêché de Sirmium*.

355 Usp. Čremošnik–Sergejevski, *Gotisches und Römisches*; Popović, *Iz srpskih starina* 233. Kovačević, *Arheologija i istorija*; Pudić, *Seoba*; *Die Völker Südosteuropas* (1987); Vinski, *Rani srednji vijek;* isti, *O rovašenim fibulama*; isti, *Archäologische Spuren*; Miletić, *Reflets des grandes invasions*; Vinski, *Šljem seobe naroda*; isti, *Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje* i k tomu Simoni, *Knin–Greblje — Kataloški opis grobova i nalaza*; Usp. i Mrkobrad, *Arheološki nalazi*; Simoni, *Nalazi*.

356 Usp. Dyggve, *Druga bazilika urbana*; isti, *History,* 49–70; isti, *Povijest* 49–53. On misli također da groblje na Manastirinama, gdje se pokapalo *in lege sancta Christiana* — »po svetome kršćanskom zakonu« (Egger, *Manastirine* 83, Nr. 114) stoji naprama drugomu jednom, dosada nepoznatom, *coemeterium legis Arianae*, za koje misli da se nalazilo na groblju u Vranjicu. On vjeruje da su u tradicionalne splitske kataloge salonitanskih biskupa ušla i imena arijanskih biskupa da bi se njima uspostavio neprekinut niz od apostolskih vremena do pada Salone. Usp. još Rendić–Miočević, *Tipologia dei battisteri salonitani*. Takvo mišljenje otklanja Karaman, *Nova knjiga o starokršćanskoj Saloni*.

nameće, međutim, takvu interpretaciju. Gradnja više krstionica u jednome biskupskom središtu nije od 5. stoljeća nadalje bila rijetkost i može se lijepo potvrditi u susjedstvu Dalmacije, u makedonskim Stobima u Istočnom Iliriku.[357]

Godine 535, dakle u vrijeme dok je još Honorije II. bio nadbiskup u Saloni, započeo je car Justinijan svoju rekonkvistu Zapada. Odmah je i Dalmacija postala ratištem. Carska se vojska borila isprva s promjenljivom ratnom srećom, ali je onda sve dalje napredovala i prodrla do u Liburniju. Gotska vladavina bila je u Saloni slomljena već 537. Gotska se Liburnija, međutim, dugo opirala i tek je za velike rimske ofenzive godine 552, koja je završila potpunim porazom gotske vojske i pogibijom njihova kralja Totile kod Busta Gallorum u Italiji, zajedno sa Savskom Panonijom ponovno podvrgnuta carskoj vlasti.[358]

Započelo je razdoblje mira i rimske restauracije. Justinijan nije u upravu provincija uveo znatnijih novina. Najvažnija je ta da je biskupima i veleposjednicima svake pokrajine dopustio da biraju namjesnike, koje je car onda samo potvrđivao ako nije imao prigovora. Time se jako povećao utjecaj provincijalne oligarhije. Biskupi su pak dobili važne zadaće i njima primjerene ovlasti u državnoj upravi. Osim toga je Justinijan nastojao nazive dužnosnika stilizirati starinski. Tako je namjesnik provincije Dalmacije dobio opet stari naziv prokonzula.[359]

Uspostava neposredne carske vlasti osjetila se u Dalmaciji odmah i u crkvenom životu. Salonitanski biskup Frontinijan prognan je 554. u egipatsku Tebaidu zbog dogmatskoga neposluha u sporu oko »tri poglavlja«, a 562. je odatle poslan u galatsku Anciru.[360] Mjesto njega sjeo je Petar (554–562) u Saloni na biskupsku stolicu. On je u smislu carske crkvene politike podupirao osudu »triju poglavlja«.[361] Dao je oblikovati ulicu iza

357 Usp. Nikolajević, *Povodom najnovije diskusije*. Cambi, *Neki problemi* 243–244 ostavlja to pitanje otvorenim.

358 Usp. Wilkes, *Dalmatia* 425–427; Rubin, *Das Zeitalter Iustinians* 2, 59–200. Medini, *Provincia Liburnia* 399–434.

359 Usp. Ferluga, *Vizantiska uprava*, 25–37; isti, *Amministrazione*, 68–86. O novoj organizaciji obrane sustavnim utvrđivanjem usp. Goldstein, *O naravi bizantske prisutnosti*; isti, *Bizant na Jadranu* 17–67; Tomičić, *Materijalni tragovi*.

360 Victor Tonnensis, *Chronica*, MGH 11, Bd. 1, 203 i 205. Usp. Bulić–Bervaldi, *op. c.* 56–58. U sporu oko tri poglavlja radilo se o Justinijanovu pokušaju da osudom djelâ Teodora iz Mopsuestije, Teodoretovih spisa protiv Ćirila Aleksandrijskoga i efeskoga koncila, te pisma efeskoga biskupa Iba upućenoga Perzijancu Marisu o nestorijanstvu postigne pomirenje širokih monofizitskih krugova s Pravoslavnom crkvom. Tu su osudu jako podupirali biskupi s Istoka, ali je na Zapadu naišla na ogorčeno protivljenje, od čega je nastao dugotrajan razdor u crkvi.

361 Victor Tonnensis, *ibid.*, 203 i 205.

apside one bazilike s brodovima na križ. Tamo mu se čita monogram na kapitelima, arhitravima i nadvratnicima. Građevni natpis s njegovim imenom nađen je samo u ulomcima.[362] Neposredni nasljednik bio mu je Probin, koji je branio »tri poglavlja«, a za salonitanskoga natpastira posvetio ga je akvilejski patrijarh Paulin, jedan od najistaknutijih protivnika carske crkvene politike. No Probin se nije mogao održati u svojem sjedištu i sklonio se u Akvileju. Tamo je 570. kao patrijarh naslijedio Paulina.[363]

U drugoj polovici 6. stoljeća proširen je sklop biskupskih crkava u Saloni osobito zanimljivim zdanjem. Preko puta narteksu, zajedničkomu trijemu pred biskupskom bazilikom i pred bazilikom s brodovima na križ, podignuta je još jedna bazilika, orijentirana od juga na sjever, za koju se misli da je isto kao sjeverna grobljanska bazilika na Marusincu imala srednji brod bez krova (*basilica discoperta, ecclesia sine tecto*).[364] No ima ih koji misle da je to bio malen oratorij s velikim otvorenim dvorištem.

Izvan Salone starokršćanska je arhitektura u Dalmaciji nedovoljno istražena i stoga slabo poznata. U Iaderu se, s vjerojatnošću koja se sasvim približava sigurnosti, smatra da pod nekim gradskim crkvama leže temelji starokršćanskih bazilika.[365] U Naroni poznat je položaj triju gradskih bazilika i jedne grobljanske izvan gradskih zidova. I u Arbi su nađeni starokršćanski ostatci pod jednom od gradskih crkava. Kasnoantička crkvena arhitektura utvrđena je i u gradovima koji nisu bili biskupska sjedišta, pa čak i na ladanju. Dvije bazilike u gradu Cisi (Novalja) na otoku Pagu, jedna u Riditskom municipiju (Danilo) i, smještene daleko od svakoga antičkog gradskog naselja, veličanstvena dvostruka bazilika u Srimi[366] i velika bazilika u Bilicama, sve u okolici Šibenika, zaslužuju da se izdvoje i spomenu posebno. Starokršćanske crkve nađene su još u Bijaćima kraj Trogira, Sinju, Osoru, na otoku Šipanu, u Polačama na otoku Mljetu, u Sumpetru kod Splita, vjerojatno

362 Usp. *Forschungen in Salona* 1, 104–109; Bulić–Bervaldi, *op. c.* 58–60.

363 Victor Tonnensis, *ibid.*, 205 i Philippus a Turre, biskup u Adriji, kako ga navodi Farlati 2, 209. Usp. Bulić–Bervaldi, *op. c.* 60–61. Sada o popisu salonitanskih biskupa još i Ivanišević, *Salonitanski biskupi.*

364 Usp. Dyggve, *Nova basilica discoperta.* O Marusincu usp. Dyggve–Egger, *Marusinac* 102–103; Dyggve, *History*, 79; isti, *Povijest* 66. No ta se mišljenja dovode i u pitanje. Usp. Cambi, *Neki problemi* 241–243. Tu zastupa mišljenje da je zapadno od narteksa dvostruke gradske bazilike vjerojatnije bio podignut malen oratorij s otvorenim dvorištem.

365 Pri radovima na restauraciji crkve sv. Šimuna u Zadru utvrđeno je prije nekoliko godina da je to starokršćanska bazilika koja je od antike ostala u funkciji. I zadarska je katedrala, čini se, prvotno bila starokršćanska građevina. Usp. Petricioli, *Contribution à la recherche.*

366 Usp. Z. Gunjača, *Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi.*

i na starom splitskom groblju Sustipanu, u Mokrom Polju kod Knina, u Mulinama na otoku Ugljanu, u Bičini–Polače kod Vrane i na južnom dijelu otoka Cresa. Nedavno su u poljičkim Gatima pronađeni temelji crkve osebujna oblika iz vremena cara Justinijana. Od svih crkava na ladanju najraskošnija je bazilika s krstionicom u Povljima na otoku Braču. Taj je otok vrlo bogat nalazištima starokršćanske arhitekture. Znatne su bazilike u Lovrečini i nad uvalom Postira, obje s krstionicama, pa ostatci kasnoantičkih crkava u Supetru i Pučišćima, te crkva sv. Jadre (Andrije) iznad uvale Splitske na pol puta do Škripa, u samome Škripu, u Sutivanu i na Bolu, sve na istom otoku. Na Hvaru su pak u Starome Gradu otkriveni temelji dvojne bazilike s krstionicom. A na kopnu je crkva sv. Martina u Pridrazi kraj Novigrada ladanjska starokršćanska bazilika, koja je ostala u funkciji do najnovijega vremena. Razrušilo ju je tek barbarstvo naših dana. Zna se mnogo više o tipologiji tih crkava nego o vremenu kada su sagrađene. Posebnu vrijednost predstavljaju mozaici kojih su ostatci pronađeni u nekima od njih.[367]

U Istri je pak u Poreču u 6. stoljeću biskup Eufrazije sagradio veličanstvenu baziliku s mozaicima bliskima onim u ravenatskim crkvama. Ta je bazilika ostala u funkciji kao katedrala do današnjega dana.[368] Vrlo je zanimljiv i ranokršćanski građevinski kompleks sv. Sofije u Dvigradu. Znatniji ostatci starokršćanskih bazilika pronađeni su u Betiki, u Nezakciju kod Pule i u Vrsaru. A na kršćansku se antiku nadovezuje i crkva sv. Elizeja kod Fažane.[369]

U dubokoj kopnenoj pozadini jadranske obale, na teritoriju rimske Dalmacije, a u današnjoj Bosni i Hercegovini, nađeni su ostatci brojnih i vrlo zanimljivih starokršćanskih crkvenih zdanja. Takva je bazilika u Blagaju na Japri, nedaleko od njezina ušća u Sanu, zatim dvije bazilike u Brezi sjeverno od Sarajeva, od kojih je jedna vrlo zanimljiva po svojim osebujnim oblicima. Znatne su još starokršćanske crkve u Cimu, na sjeverozapadnom rubu Mostara, nesimetrična bazilika u Dabravinama sjeveroistočno od Breze, bazilika u Klobuku kraj Ljubuškoga, bazilika u kasnoantičkom zbjegu u Lepenici zapadno od Sarajeva, u Majdanu kod

367 Usp. Cambi, *Neki problemi* 244–264; Fisković, *O ranokršćanskoj arhitekturi*; Migotti, *Neka pitanja*; ista, *Ranokršćanska topografija*; ista, *Antičko–srednjovjekovni sakralni kontinuitet*; Jeličić–Radonić, *Gata*; Belamarić–Bužančić–Domančić–Jeličić–Radonić–Kovačić, *Ranokršćanski spomenici otoka Brač*; Jeličić–Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*. K tomu sada još Zaninović, *Ranokršćanske crkve*.

368 Usp. M. Prelog, *Poreč — grad i spomenici (s iscrpnom bibliografijom)*, Beograd 1957; isti, *Eufrazijeva bazilika*.

369 Usp. Marušić, *Kratak doprinos*; isti, *Istra u ranom srednjem vijeku*; isti, *Istrien im Frühmittelalter*. O starokršćanskoj crkvenoj arhitekturi u porečkoj biskupiji usp. Šonje, *Crkvena arhitektura*, 9–60.

Varcar–Vakufa (Mrkonjić–Grada), Maloga Mošunja kod Travnika, dvije usporedno sagrađene crkve u Mogorjelu kraj Čapljine, i druga dvojna crkva u Turbetu, te dvojna bazilika osobito zanimljiva oblika u Zenici, da se nabroje samo neke od najvažnijih. Bosanske starokršćanske crkve i svojim tlorisima i plastičnom ornamentikom tvore izuzetak u arhitekturi svojega doba i teško ih je uvrstiti u cjelovitu sliku tadašnjih kulturnih područja. A razabiru se izrazi bogoslovne samobitnosti koja čak kao da upućuje na neke utjecaje gnoze. To navodi na misao da se znamenito bosansko krivovjerje zametnulo još u kasnoj antici. Toponim pak »Crkvina« karakterističan za te starokršćanske kultne lokalitete, koji su već u davnim stoljećima ostali u ruševinama, pokazuje kako slavenski srednji vijek na tom prostoru nije izgubio svaku vezu s antikom.[370]

Iz 6. stoljeća potječu i samostanski kompleksi u Rižinicama i Crkvinama kod Salone. Monaštvo je pustilo korijene u Dalmaciji još u 4. stoljeću. Na početku 5. ima već potvrda za postojanje samostana. Njihovi predstojnici spominju se u salonitanskim sinodalnim aktima. U Saloni je pokopan neki monah Petar, a u vrijeme prije njezina pada pokopana je na Manastirinama jedna opatica (predstojnica samostana). Do sada je pronađeno mnogo manje tragova samostanskih građevina iz starokršćanskog razdoblja nego crkava. Izvan Salone pronađeni su ostatci samostanskih zgrada. To su kompleksi u Klapavicama kod Klisa, te na otočiću Stipanskoj kod Šolte i u Mirju na Braču. Za neke od starokršćanskih crkava u Bosni pomišlja se također da su možda pripadale takvim samostanskim kompleksima.[371]

---

370 Usp. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*; isti, *Spätantike und frühchristliche Architektur.*

371 Jeronim piše 396. Heliodoru u povodu smrti njegova nećaka da se taj htio povući u koji egipatski samostan *vel certe insularum Dalmatiae... solitudines occupare* — »ili barem zaposjesti pustinjačke samoće dalmatinskih otoka« (Migne, PL 22, 594, 10). Julijanu pak piše 405: *exstruis monasteria et multus a te per insulas Dalmatiae sanctorum numerus sustentatur* — »gradiš samostane i uzdržavaš velik broj svetaca po dalmatinskim otocima« (Migne, PL 22, 956). Salonitanski biskup Hezihije dopisivao se 418. s papom Zosimom i razjašnjavao s njim neka pitanja u vezi s ređenjem monahâ za svećenike. Tamo se kaže: *ex monachorum coetu, quorum solitudo quavis frequentia maior est* — »iz skupine monahâ kojih je pustinjački stan po brojnosti veći od kojega god drugoga« (H. Hurter, *Sanctorum Patrum opuscula selecta* 18, Innsbruck 1872, 137). U aktima dalmatinske pokrajinske sinode od godine 530. donesen je zaključak: *eodem quoque monasterii presidentes volumus iure constringi ne sacri operis relinquentes studium ad religionis maculam sub ypochrisidis curssibus delectentur* — »i oni koji stoje na čelu istoga samostana hoćemo da budu pravnim propisom obvezani da ne ostavljaju nastojanje oko svetoga djela i da ne uživaju zaklonjeni pod postupcima licemjerja na ljagu vjeri« (*Historia Salonitana Maior* (ed. Klaić) 79). U samostanskoj zgradi u solinskim Crkvinama nađen je nadgrobni natpis jednoga monaha: *Hic in pace [quiescit] Petros mon[chus servus] scti Petri* — »Ovdje počiva u miru Petar monah, sluga sv. Petra« (Bulić,

U posljednjem desetljeću 6. stoljeća osvjetljuju pisma pape Grgura Velikoga prilike u dalmatinskoj crkvi i stanje u toj provinciji. Pisma koja je pisao Natalu, salonitanskomu natpastiru, počinju s godinom 590. U njemu se on jednom oslovljuje kao nadbiskup, ali je to moglo ući u registar i greškom kojega kasnijeg prepisivača. Već pod Grgurovim prethodnikom papom Pelagijem II. (579–590) bio je Natal optužen da vodi obijesno raskošan život, razbacuje crkvenu imovinu i dijeli je svojim rođacima i prijateljima, a potpuno zanemaruje obveze svoje službe i ne drži se propisa kanonskoga prava. Nemilosrdno je progonio arhiđakona Honorata, koji je nepopustljivo branio interese crkvenoga reda i crkvene imovine. Dugo se nije obazirao na opomene iz Rima, sve dok ga uporna energija pape Grgura nije dovela dotle da se opravda i izreče svoje pokajanje. Ali papina radost nad time nije potrajala dugo. Natal je uskoro zatim kao dalmatinski metropolit stao pritiskati svojega sufragana Florencija, epidaurskoga biskupa, i svrgnuo ga s te službe, a da nikakve tužbe protiv njega nisu bile dokazane i bez urednoga kanonskog postupka. Tako se papa Grgur morao opet umiješati u dalmatinske crkvene prilike. Dao je da se epidaurski biskup opet uvede u službu. Daljnji je postupak onda ipak prekinut jer je Natal 592. umro.[372]

Sa smrti Natala počelo je u salonitanskoj crkvi razdoblje još većega nemira. Kler i narod izabrali su za biskupa arhiđakona Honorata. Papa je bio spreman da tomu izboru dade svoj pristanak. Ali uglednici i biskupi provincije poništili su ga uz potporu cara u Carigradu i nisu se pri tome libili niti nasilja. Na taj su način prodrli sa svojim kandidatom Maksi-

I titoli 12). Godine 597. piše papa Grgur Veliki da je Sabinijan, jadertinski biskup, *in monasterii claustro dudum commissa deflevit* — »u samostanskome klaustru dugo oplakivao ono što je počinio« (*Registri* 8, 10). Napokon je malo godina prije nego su Avari i Slaveni osvojili Salonu u groblju na Manastirinama pokopana *ab(ba)tissa Iohanna* (Egger, *Manastirine* 108–109, Nr. 288). Pretpostaviti je da je stajala na čelu kakva ženskoga samostana. O monasima i samostanima u kasnoantičkoj Dalmaciji usp. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* 1, 71–81. O starokršćanskim samostanskim arhitektonskim kompleksima usp. Dyggve, *History*, 61–63; isti, *Povijest* 56–57. Cambi, *Neki problemi* 265–266. Kao samostani mogu se tumačiti i zgrade kod Klisa, na otoku Stipanskoj kraj Šolte i na otoku Majsanu.

372 *Registri* 1, 19; 20; 21; 2, 18; 19; 20; 21; 46; 52; 3, 8; 9; 22; 32. Thomas Archidiaconus (ed. Gunjača 56–59 najpotpunije prikazuje svu tekstovnu predaju) podrobno prikazuje slučaj biskupa Natala i očito poznaje pisma obiju papa, Pelagija i Grgura. Usp. Zeiller, *Dalmatie*, 151–152; Bulić, *S. Gregorio Magno nelle sue relazioni colla Dalmazia*; Bulić–Bervaldi, *op. c.* 62–64. U pismima Grgura Velikoga spominje se i neki *Malchus episcopus Dalmatiensis*. To je bio upravitelj papinskih posjeda u Dalmaciji, koji je imao čin i red biskupa. To proizlazi iz pisma istoga pape, u kojem ga on zove: *Malchus episcopus rector patrimonii apostolici* — »Malho biskup, upravitelj apostolske baštine«. Tako Farlati, *Illyricum Sacrum* 4, 171. Usp. Bulić–Bervaldi, *op. c.* 64–65. Sada o popisu salonitanskih biskupa još i Ivanišević, *Salonitanski biskupi.*

mom, ali je papa tomu izboru uskratio svoj pristanak. Tek kada je Maksim nakon odmjeravanja snaga koje je trajalo godinama 598. u Raveni izrazio svoje kajanje i spremnost na posluh, primio ga je papa opet u crkvenu zajednicu, priznao ga kao biskupa u Saloni i bio je spreman da mu kao dalmatinskomu metropolitu pošalje palij.[373] Kao metropolit dobio je Maksim još izričit nalog da se pobrine za to da se Frontinijanovi sljedbenici u njegovoj provinciji, koji se nisu mogli pomiriti s osudom »triju poglavlja«, vrate crkvenomu zajedništvu.[374] Jedan natpis iz Salone pokazuje da je Maksim tamo nosio naslov nadbiskupa.[375] Njegov je nasljednik, čini se, bio Teodor koji je u vrijeme razorenja Salone oko 614/630. stajao na čelu njezine crkve.[376]

U pismima Grgura Velikoga spominju se poimence još dva dalmatinska biskupa. Jedan je već spomenuti Florencije epidaurski, kojega je papa štitio od protupravnoga progona njegova metropolita Natala.[377] Drugi je Sabinijan jaderski, koji je kao i drugi dalmatinski biskupi isprva podupirao Maksima, ali se onda prije svih ostalih vratio posluhu papi i time se izložio progonu sa strane metropolita.[378] U to najkasnije doba antičkoga kršćanstva u Dalmaciji zna se i za jednoga horepiskopa u Saloni, biskupa koji nema sjedišta, nego samo obilazi pokrajinu.[379]

Pisma pape Grgura pokazuju kako je dubok bio razdor između salonitanske crkve i Rima. Radi se pri tome i o pomućenu odnosu između papinskoga i carskog autoriteta.[380] Svi visoki dužnosnici provincijske uprave podupirali su Maksima.[381] Pokazuje se i to kolik je utjecaj provincijska oligarhija, kako svjetovna tako i duhovna, imala na odvijanje

373 *Registri* 3, 22; 32; 47; 4, 10; 20; 40; 47; 5, 21; 6, 3; 25; 26; 27; 7, 17; 8, 10; 24; 9,5; 10; 41; 79; 80; 81; 125; 10, 36; 13, 11; Mansi 10, 82. Toma Arhiđakon (ed. Gunjača 59–61 donosi najpotpunije svu tekstovnu predaju) opisuje to zbivanje na temelju dobroga poznavanja papinskih pisama.

374 *Registri* 10, 36.

375 CIL 3, 13131: *Deus, vita Maximo Archiepiscopo* — »Bože, neka živi Maksim nadbiskup!« Usp. Egger, *Manastirine* 90, Nr. 152.

376 Spominju ga samo mnogo mlađi srednjovjekovni katalozi, koji se općenito smatraju slabo pouzdanima, no njegova se historičnost ipak ne čini nimalo nevjerojatnom jer se ime posljednjega crkvenog poglavara Salone moglo dobro urezati u pamćenje i pouzdano održati u mlađoj predaji. Usp. Bulić–Bervaldi, *op. c.* 68–69. Kataloge salonitanskih i splitskih biskupa izdali su Farlati 1, 319–353 i Bulić–Bervaldi, *op. c.* 101–110. Sada o popisu salonitanskih biskupa još i Ivanišević, *Salonitanski biskupi*.

377 *Registri* 3, 8; 9; 8, 10.

378 *Registri* 7, 17; 8, 10; 24; 9,80. Usp. Migotti, *Dalmacija na razmeđi* 163–182.

379 CIL 3, 9547; Egger, *Manastirine* 108, Nr. 286. U velikoj salonitanskoj dijecezi bili su potrebni horepiskopi da bi se crkvenom skrbi obuhvatilo čitavo zemljište.

380 Usp. Wilkes, *Dalmatia* 433–435.

381 Usp. Ferluga, *Vizantiska uprava* 30–37; isti, *Amministrazione* 76–86.

javnih poslova.[382] Podloga te moći bila je u zemljišnom posjedu, u kojem je i crkva imala bogat udio. Do sada pronađeni ostatci ladanjskih vila (*villae rusticae*) pokazuju koliko je zemljišni posjed za provinciju Dalmaciju u kasnoj antici bio znatan.[383] O tome svjedoče i brojna mjesna imena koja su postala kao nazivi za ladanjske posjede po imenima njihovih nekadašnjih vlasnika.[384]

Poznata su i tri latinska papirusa kojih se sadržaj tiče zemljišnoga veleposjeda u Dalmaciji za posljednjih stoljeća antike. Jedan od njih čuva ispravu kralja Odoakra iz 489, kojom on poklanja svojemu *comes domesticorum* mnogo zemlje na jadranskom otoku Melite (Mljet).[385] Drugi papirus sadrži ulomak jedne oporuke iz 6. stoljeća.[386] Ona se odnosi na prihode također s otoka Melite. Znatne se svote tu određuju za crkvena svjetla, pa i na utvrdama povrh Salone, za siromahe i za otkup zarobljenika. Taj fragment djeluje kao da ocrtava raspoloženje vremena u kojem su utvrđena naselja u zaleđu provincijske metropole postajala sve važnija, neprijateljske provale sve češće, pljačkaški pohodi dopirali sve

382 Usp. Ferluga, *Vizantiska uprava*, 28–30; *Amministrazione*, 73–75.

383 Takvi su lokaliteti na kopnu Višići kod Narone, Panik kod Bileće, Bilice kod Šibenika, Mogorjelo kod Čapljine, Molunat u Konavlima, a na otocima Gradina na Murteru, Baška na Krku, Mostir na Šćedru, više nalazišta na Braču, Stari Grad na Hvaru, jedan lokalitet na Majsanu, Polače na Mljetu i Muline na Ugljanu. Za literaturu o tome usp. Nikolajević, *Veliki posed u Dalmaciji*.

384 Usp. gore str. 62.

385 Marini, *I papiri diplomatici*, No. 82. Taj posjed treba vjerojatno staviti u vezu s nalazištem Polače na Mljetu. Druga izdanja te darovnice: Santifaller, *Die Urkunde des Königs Odovakar*; Tjäder, *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens*, P 10–11, 279–293, 438–442 (s njemačkim prijevodom).

386 Marini, *op. c.* No. 78. Izdavač datira taj papirus sredinom 6. stoljeća. Marini je tekst čitao ovako: *...Item [prae]cipio ut [in in]sula [Mel]itense dentur per sstūm... luminaria per omnes dei scās ecclesias vel qui ad ipsam diocesen pertinent solidi centum et ad pauperes om[nes] in pd. In insula solidi centum similiter volo ut dentur in castella qui sunt super civitatem Salonitanam tam in luminaria scārum Ecclesiarum quam ad pauperes id est Asinio: Tilu(a)... bielio. Genites(r). una cum alis: pulta: seu elu(a)r(s)a: solidi centum s(r)... vero excepte quod in anteriore mea deliberavi volun[tatem] ad libertos meos quam ad vel quod in praesentes codicellos meos pro remedi anime meae etiam in luminaria vel ad pauperes dandum deliber[avi et quan]ti remanserint in auro solidi volo ut omnes pro redemptione captivo[rum]...* — »...Također naređujem da se na otoku Meliti dadu za sestercija... svjetla, za sve svete crkve Božje koje upravo pripadaju toj dijecezi sto solida i za sve siromahe na spomenutom otoku sto solida. Isto tako hoću da se dadu za tvrđave koje su ponad grada Salone, tako za svjetla svetih crkava kako i za siromahe, to jest za Azinij, Tilu(rij), ...bijelij, Genites (?) skupa s drugima..... osim što sam razmotrio u prethodnoj svojoj volji za svoje oslobođenike kao i druge ili što sam u ovim svojim tablicama razmotrio da se dade kao lijek mojoj duši za svjetla ili za siromahe i koliko je ostalo solida u zlatu hoću da se svi dadu za otkup zarobljenika...« Taj je papirus uništen u drugom svjetskom ratu, pa je to čitanje, očito nesavršeno, sve što nam je od njega ostalo.

dalje prema obali, a otkupljivanje zarobljenika postajalo stalnom zadaćom kršćanske ljubavi prema bližnjemu. Ono što se tu najavljuje dostiglo je svoj vrhunac u dopisivanju pape Grgura Velikoga sa salonitanskim biskupom Maksimom godine 600. o tome kako su obojica, jedan u Italiji, a drugi u Saloni, ugroženi od nadiranja Slavena.[387] Uskoro zatim razorene su grobljanske bazilike izvan gradskih zidina dalmatinske metropole. U ruševinama prezbiterija bazilike na Manastirinama za nuždu je improvizirana crkva u kojoj su smještene moći svih salonitanskih mučenika i nastavio se, koliko je to bilo moguće, njihov kult.[388] Treći papirus sadrži tek mali ulomak u kojem se spominje salonitanska crkva.[389] Ti tekstovi, što potječu iz isprava, pružaju dobrodošao uvid u život kasnoantičke Dalmacije.[390]

Naronski je pak biskup, negdje u to doba, premjestio svoje sjedište iz ugroženoga grada na utvrđen ladanjski posjed kod Mogorjela, sve dok i tamo položaj nije postao neodrživ.[391]

Slikovitiji su nego ti o kojima je upravo bilo govora tekstovi koji su do nas došli na natpisima. Iz njih dobivamo neposredan dojam o duhovnoj atmosferi u kojoj je živjela kasnoantička Dalmacija i južna Panonija. Iako su njihovi iskazi većinom sasvim lapidarni, a i jesu uklesani u kamen, dopuštaju ipak da se doživi osjetljivost za stilistički oblik onoga vremena i upozna umjetnost riječi njegove gradske svakodnevice. Ti tekstovi svjedoče kadikad o književnoj naobrazbi, a neki od njih dosežu čak pjesničke kvalitete. Preko njih se upoznaje Dalmacija kao kasnoantički prostor kršćanske poezije.

I u tom se razdoblju javlja u Saloni grčki epigram dobre helenističke tradicije. Euzebijin se nadgrobni natpis datira prijelazom iz 3. u 4. stoljeće. Pripadao bi po tome početcima javnoga kršćanstva u tome gradu, vjerojatno iz prvih godina poslije Konstantinova edikta o snošljivosti.

---

387 *Registri* 10, 36 (Juli 600): *Ad Romanam veniens urbem communis filius presbyter Veteranus ita me podagrae doloribus debilem reperit, ut fraternitatis tuae epistolis per me respondere nullatenus valuissem. Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, affligor vehementer et conturbor; affligor in his quae iam in vobis patior, conturbor quia per Istriae aditum iam Italiam intrare coeperunt.* — »Kad je došao u grad Rim zajednički naš sin prezbiter Veteran, zatekao me je tako oslabljena bolovima od uloga da nikako nisam bio u stanju sâm odgovoriti na pismo tvojega bratstva (tj. tvoje bratsko pismo). A zbog naroda Slavena, koji vas jako ugrožava, žestoko sam razjađen i uzbunjen; razjađen sam onim što već u vama trpim, a uzbunjen sam jer su preko Istre kao prilaza već počeli ulaziti u Italiju.«

388 Egger, *Manastirine* 45–48.

389 Marini, *op. c.* No. 142.

390 Usp. o tim papirusima Mandić, *Rasprave i prilozi* 89–90 (njegove interpretacije nemaju sigurne podloge); Nikolajević, *op. c.* 277–292; Gunjača, *Ispravci i dopune* 2, 8–22.

391 Usp. Dyggve–Vetters, *Mogorjelo*, 15 ff.

Sastoji se od dva besprijekorna elegička distiha koji govore o mladenačkoj vjeri, neiskustvu sa zlom i posvećenom prijestolju čistih duša u vječnosti:

Εὐσεβίης καθαρῆς ὁράᾳς σορὸν, ἣν ἔτι κούρην
ἐντελέως πιστὴν δεύτερον εἶχεν ἔτος,
ἐν τριτάτῳ δὲ λέλοιπε βίον, κακότητος ἄγευστος
ψυχαῖς ταῖς ἁγίαις σύνθρονος ἐσομένη.[392]

— »Gledaš lijes čiste Euzebije, koja je još kao djevojka bila već dvije godine potpuna vjernica. U trećoj je ostavila život ne okusivši zloću, da sjedne na prijestol sa svetim dušama.«

Ti stihovi kao da su izliveni u jednom komadu. Transcendencija čistoće, jednost dobra na zemlji, u svoj njegovoj skromnoj ograničenosti, s konačnim i nadmoćnim Smislom svijeta, to je jedina tema ove pjesme. Vrijedno je usporediti je s drugim uzorkom njegovane grčke epigramatske poezije iz Salone, s nadgrobnim natpisom mladog Asterisa (v. str. 56). Odmah se pokazuje razlika. Uočuje se koliko se promijenio doživljajni svijet. U istoj tradiciji helenističke naobrazbe, istim pjesničkim jezikom tamo se izriče helenski, a tu kršćanski životni stav. Odgovor na smrt u cvijetu mladosti tamo je prihvaćanje ljudskoga udjela uz punu svijest o neizbrisivoj vrijednosti ljepote, a tu onostrano ispunjenje. Svjetlo tamo ostaje zraka otprkošena tmini, a tu prodire kroz sav svemir jer mu je korijen u vječnosti. Za Helena umirenje donosi svijest da nitko nije besmrtan, da su svi ljudi podložni smrti, za kršćanina pak svaki ima besmrtnu dušu, stvorenu da u vječnosti bude suprijestolna svetima. Asterisov natpis izriče pravo helensko doživljavanje. U tome se jasno pokazuje razlika prema kršćanskoj duhovnosti Euzebijina epigrama. Tako te dvije grčke pjesme iz Salone neočekivano slikovito izražavaju dva pola antičke duhovnosti.

I latinski je pjesnički jezik, zadržavši svoje vrijednosti, postao izrazom novih shvaćanja i vjere u život na drugome svijetu. To vrlo zorno pokazuje nadgrobni natpis djevojčice Petronije i njezinih roditelja, koji su umrli skoro poslije nje. Sastavljen je u heksametrima:

Pro nefas! Iste tuum loquitur, Petronia, nomen
iam titulus, nono vixdum lacrimabilis anno
nata, diu dulcis et longi pignus amoris.
Vita brevis, sed nunc istic iam longa parentum
vulnera. Nereus genitor genetrixque funesti
Sofronia brevibus flevere querellis.
Tu tamen hinc spera caelum pia mente fidelis.[393]

392 CIL 3,9579; Peek 136; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 5.

393 CIL 3, 9610; Buecheler 750; Egger, *Manastirine* 86, Nr. 134; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 74. Mommsen primjećuje uz taj natpis: *Tumulus positus est post*

— »Jao, to ne smije biti! To tvoje ime, Petronijo, već izgovara nadgrobni natpis, a rođena si, ti koju treba oplakivati, jedva prije devet godina, odavna kao zalog slatke i duge ljubavi. Život je kratak, ali sada su odatle roditeljima duge rane. Roditelj Nerej i roditeljica Sofronija, ucviljeni, oplakivali su je tužbalicama samo kratko. A ti (prolazniče), nadaj se odavde kao vjernik pobožne duše nebu.«

Taj natpis u stihovima ostaje konvencionalan i stoga sadrži mnogo toga što pripada uobičajenim poganskim shvaćanjima i navikama. Kršćanska se vjera doduše u njem vrlo izričito ispovijeda, ali u pjesničkom oblikovanju ostaje gotovo samo kao dodatak u posljednjem stihu. Pjesmi tako nedostaje unutrašnje jedinstvo i po dojmljivoj se snazi ne može mjeriti s Euzebijinim epigramom. To bolje, međutim, pokazuje kako su se elementi novoga u školovanom ukusu viših gradskih slojeva miješali sa starim. Tu još treba uočiti da treći stih završava klauzulom preuzetom od Vergilija. Taj natpis doista svjedoči o književnoj naobrazbi.

Mnogo u sebi jedinstveniji i potpuno prožet kršćanskim shvaćanjima drugi je jedan natpis u heksametrima, također iz Salone:

[Ad vivos misit po]stquam [te celsa v]oluntas,
[annos et vir]ides postquam doctrina replevit,
[heu lacrimat]us abis, tunc gaudia larga parentum
[spesque omnes] mesto tecum sub pulvere condis,
[at nunc quippe Deus, qui te formavit et aufert,
[clemens accipi]at servetque ad gaudia membrum.[394]

— »Pošto te je višnja volja poslala k živima i pošto je mlade godine ispunila nauka, jao, sad oplakivan odlaziš te obilnu radost roditelja i sve njihove nade skrivaš sa sobom pod tužnim prahom. A sada neka te Bog, koji te je stvorio, a sada odnosi, primi blag i neka ti tijelo čuva za radosti.«

To je latinska kršćanska lirika u najpravijem smislu, iako se u njoj ne razvija velika pjesnička snaga. Bol roditelja i ispovijed njihove vjere izraženi su tu zajedno, rastvoreni u niz lapidarnih iskaza, koji cjelini daju neki dah živosti.

Ne samo nova duhovnost nego i duboka promjena političkih i vojnih prilika dolaze do izražaja u kasnoantičkom latinskom pjesništvu u

mortem parentum tam filiae novenni quam ipsis, qui brevibus querellis infantis ante eos defunctae mortem luxerant. Extrema verba putanda sunt ad singulos directa: tu cum fidelis sis, habebis locum in caelo. — »Grob je postavljen poslije smrti roditelja, i devetogodišnjoj kćeri, i njima, koji su kratkim tugovanjem oplakali smrt djevojčice što je umrla prije njih. Posljednje riječi treba razumjeti da su upućene pojedinima od njih: ti, jer si vjernik, imat ćeš mjesto na nebu.

394 CIL 3, 9638; Egger, *Manastirine* 106, Nr. 274.

Saloni. To se lijepo razabire iz fragmenta nadgrobnoga natpisa u stihovima s kršćanskoga groblja u Manastirinama iz godine 360.[395]

Usprkos mnogim znakovima križa kojima je proviđen natpis uklesan u živu stijenu na morskome žalu u Živogošću, na mjestu gdje iz šljunka izvire živa voda te se bistra i slatka izlijeva u more, stihovi mu ostaju pri pradavnom doživljaju svetosti toga mjesta i tajanstvenog božanstva prirode. Taj je natpis sastavljen u elegijskim distisima:

† *Litorea praessus scruposae margine r[up]is*
inriguus gelido defluit amne latex
cuius perspicuo per levi[a s]axa mea]tu
praedulcis salsam per[luit unda Teth]yn,
indigenis gratus, preterlabentibu[s almus]:
i[n]cola delicias, advena laudat [opes].
Sa[l]ve, Nymfa, meos dignata inv[isere] finis
et celebrem cunctis conciliare locum:
nostra salutifero tu mactas pred[ia fo]nte,
† *Licinianus ego carmine te dominus.*

† † †

Diversum sortita capis finemq[ue caputq]ue,
Nymfa: caput cautes, term[inus unda] tibi est.
Quis queat arcanum sa[piens pernoscere] fontis?
nasceris e scopulis, fo[ns moriture freti]s.
Hoc Pelagia suos fontes epig[r]ammate donat,
magne, tui pignus, Lic[inian]e, tori.[396]

— »† Pritisnuta obalnim rubom krševite stijene teče voda što natapa ledenim tijekom po lakom kamenju te posve slatki val ispire slanu Tetiju (more). Domaćima je draga, a onima koji prolaze blagodatna: stanovnik joj hvali slast, a pridošlica pomoć. Budi zdrava, Nimfo, koja si se udostojala posjetiti moje međe i učiniti da ovo mjesto postane znamenito svima: Ti častiš naše imanje ljekovitim vrelom, † ja Licinijan, njegov gospodar, tebe pjesmom. ††† Pali su ti u dio različit kraj i glava, Nimfo: glava tebi je stijena a svršetak morski val. Tko bi umio kao mudrac

395 CIL 3, 9504; Buecheler 650; Egger, *Manastirine* 81, Nr. 104:
culpari nihilum dignus set dignus amari
dux idem sociusque sui cum milite regis,
digna memoratu clueat per saecula fama.
— »Nije zaslužio da se okrivljuje, nego je zaslužio da bude voljen, on je, isti, i vojvoda, i drug, i k tomu vojnik svojega kralja, a njegov glas, koji je dostojan uspomene, neka bude slavan kroz vjekove.«

U malo nezgrapnim latinskim stihovima tu su progovorile barbarske institucije i shvaćanja. I kralj, i vojvoda, i družina, i slava junačkih djela što odjekuje od naraštaja do naraštaja, sve to nije niti rimsko niti kršćansko, nego je germansko i pogansko, dolazi iz sjevernih kopnenih prostranstava.

396 CIL 3, 1894=8471. Buecheler 1531.

spoznati tajnu izvora? Rađaš se iz stijenja, ti izvore koji ćeš umrijeti u moru. To Pelagija obdaruje svoje vrelo epigramom, zalog tvoje postelje, veliki Licinijane.«

Taj natpis stoji kod vrela koje obiljem vode izbija iz šljunka na žalu i nakon nekoliko se koraka izlijeva u more. Iz Mommsenova se zapisa još osjeća kako ga se snažno dojmio taj položaj.[397] Kada se u toj pjesmi govori o Nimfi toga izvora, onda to sigurno nije samo literarna konvencija. Karakteristično je i to da joj gospodar izgovara dobrodošlicu na međama svojega posjeda. Ta je duhovnost ostala posve pri poganskom doživljavanju svijeta. Tako se u sebi držala visoka zemljoposjednička aristokracija, ako se i prilagođivala tomu da je kršćanstvo davalo ton svemu javnomu životu. Licinijan i njegova žena Pelagija, koji su, svako za se, postavili jedan dio toga natpisa, poznate su povijesne osobe iz sredine 5. stoljeća. Ti su se dalmatinski veleposjednici kretali u carskom okružju.[398]

Salonitanski nam nadgrobni natpisi pokazuju i to da su se u latinskome pjesničkom jeziku, koji je žilavo čuvao kontinuitet klasične antike, s vremenom stvorile posebne kršćanske formule i klišejizirani izrazi koji se dobro uklapaju u metričku shemu.[399]

---

397 Uz taj natpis primjećuje Mommsen: *Inter Macarscam et Narentae ostia ad vicum Zivogostje sub monasterio S. Crucis ad ipsum maris litus in ima rupe non laevigata leguntur carmina haec scripta pravis litteris... olim miniatis. Surgit ibidem fons aquae dulcis et optimae, adhuc a pastoribus nautisque frequentatus, quem cum ego ibi fui tribus a mari passibus ex harenis vidi scaturientem; antiquo tempore ex rupe illum prosiluisse probabile est, ubicunque enim solum illo loco aperias, aqua inde prorumpit.* — »Između Makarske i ušća Neretve kod sela Živogošća pod samostanom sv. Križa pri samom morskom žalu na najdonjoj stijeni čita se ova izglačana pjesma napisana iskrivljenim slovima... nekada obojenim crveno. Ondje izvire vrelo vode, slatke i izvrsne, do sada na nj dolaze pastiri i mornari, a ja sam ga, kad sam tamo bio, vidio kako na tri koraka od mora navire iz pijeska; u staro je vrijeme vjerojatno iskakalo iz stijene, jer gdje god na onom mjestu otvoriš tlo, odande izbija voda.«

398 Kvestor Licinianus poslan je 474. Gotima da s njima pregovara o miru (Sidonius, *Epist.* 3, 7). O Pelagiji, koja se tamo spominje kao *illustris femina,* govori se u jednoj Valentinijanovoj zakonskoj noveli (3, lib. 209, n. 2).

399 Karakteristična je u tom pogledu klauzula heksametra *tribuat deus omnipotens rex* »neka podari Bog, svemogući kralj« (CIL 3, 9632; Egger, *Manastirine* 88, Nr. 142). Ovamo spada i početak jednoga heksametra *vitam pro morte tulit* — »za smrt je dobio život« (CIL 3, 9613. Egger, *Manastirine* 77, Nr. 90) ili *martiribus adscita cluet* — »neka se proslavljuje pridružena mučenicima« (CIL 3, 9506; Buecheler 660; Egger, *Manastirine* 82–83, Nr. 110). Pri tome se i reminiscencije na poganske predodžbe o onostranskom životu interpretiraju kršćanski. Tako CIL 3, 9613; Egger, *Manastirine* 79–80, Nr. 96:

sede beatorum recipit te lacteus orbis
e gremio matris, hoc tua digna fides.

— »U sjedištu blaženih prima te mliječni krug iz majčina krila. To je tvoja dostojna vjera.«

O građevinskoj djelatnosti u vrijeme Justinijanove restauracije svjedoči natpis u stihu iz Prijepolja na Limu. Neki visoki upravni dužnosnik ili možda, što je još vjerojatnije, biskup daje u njem hvaliti gradnje koje je dao izvesti. Pogled na njih bio je, kaže se u epigramu, vrlo dojmljiv:

Omnia quae cernis magno constructa labore
moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermas
auxilio Christi paucis construxit in annis
antistes Stephanus sub principe Iustiniano.[400]

— »Sve što gledaš, izgrađeno velikim naporom, zidine, crkve, kuće, česme, gostionice, trijemove, kupališta s Kristovom pomoći sagradio je u malo godina predstojnik Stjepan pod vladarem Justinijanom.«

U kasno doba, pri samom kraju 6. stoljeća, počela je bez nagloga prekida u tradiciji antičke naobrazbe duboka promjena u pjesničkim oblicima. Napuštalo se dosljedno razlikovanje između stihova i proze, između klasičnoga pjesničkog i pučkoga razgovornog jezika. Iako se prepoznaje da ta poezija pripada rimskoj starini, ona ipak djeluje kao nešto novo. Premda se u vrijeme kada su ti stihovi ispjevani antički svijet još nije bio urušio, osjeća se kako se u njima već najavljuje srednji vijek. Tu se lijepo vidi kako antički život nije prestao jer su ga barbari razorili, nego su ga oni mogli razoriti jer je bio na kraju.

Sve se to pokazuje osobito dojmljivo u nadgrobnom natpisu jednoga oslobođenika nađenom u Saloni:

Ursi tumulum cernis quicumque viator
quem iuvenem rapuit sors ultima perlege, q[ue]so
qui vixit quinquaginta in annis. Heu misera Al–
exandria gemit decepta marito, qui est potita dul–
cem coniugem viginti et sex annos. Et nemo reventos.
Alios mone: vita brevis est. Cunctis fila parant et Parc–
ae nec parcetur ullis. Hunc illi dismisit duo anxia natos.
Condicio talis omnem complectitur orbem. Sed meritu–
m et benefacta adiutant laborque fidesque. Haec [m]e libertum
dominis fecere probatum. Haec [m]e defendunt semper sociant–
que beatis. Si par esse belis, similem mihi suscipe cura[m].[401]

— »Gledaš Ursov grobni humak, tko god da jesi putniče, kojega je mlada ugrabila konačna sudbina. Pročitaj ovo, molim. On je živio kroz pedeset godina. Jao, jadna Aleksandrija jeca lišena muža, kojega je kao slatkoga supruga imala u vlasti dvadeset i šest godina. I nitko se nije vratio! Opominji druge: Život je kratak. Svima Parke predu niti i nitko neće ostati pošteđen. Ona je njemu tjeskobna ostavila dva sina. Takav položaj

400 Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 28.

401 CIL 3, 9623; Buecheler 627; Egger, *Manastirine* 106–107, Nr. 279; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 44.

obuhvaća čitav svijet. Ali zasluga i dobra djela pomažu, napor i vjernost. To je mene oslobođenika učinilo valjanim za gospodare. To me uvijek brani i združuje s blaženicima. Ako bi mi htio biti jednak, brini se slično kako sam se i ja.«

Redci toga natpisa urezani su u kamen bez obzira na završetak stihova tako da je svaki dulji od prethodnoga. Odatle nastaje slika siringe. To je vizualna pjesma, *carmen figuratum*, u dobroj helenističkoj tradiciji, koja se, međutim, upravo u srednjem vijeku rado nastavljala. Iako se tu pokop naziva *depositio*, pa se po tome vidi da je natpis nedvojbeno kršćanski, nema ta pjesma baš nikakav vjerski sadržaj. U mješavini stihova i umetnutih proznih komada prilagođenih poetskoj dikciji, u nesklapnoj mješavini školovane metrike i vulgarnolatinskih glasovnih likova iznosi se životna mudrost pučke filozofije kakvu su u svojim dijatribama, pravim svjetovnim propovijedima, iznosili stoici. Marom i vjernošću bivši je rob stekao slobodu i ugodan život pred licem neizbježive smrti. To se može uzeti kao uzor i živjeti radinim životom da bi se možda postignulo isto. Misli se iznose skokovito, očito stoga što se metrički predložak nevješto proširivao proznim dodatcima. Gubitak antičkoga osjećaja za cjelovit oblik uz zadržavanje mnogih, ali nesuvislih, elemenata antičkih oblika tu je posve očit. Jak je u tom pogledu kontrast prema Pijeridinoj elegiji (v. str. 67), i kazuje nam to više o promjenama u književnoj kulturi kasne antike što je i ona potekla iz sredine naobraženih robova.

Nije mnogo različita ni druga pjesma, koju su kao nadgrobni natpis 13. 8. 599. u nekropoli na Marusincu postavili pripadnici najobrazovanijega sloja salonitanskoga građanstva. Sastavljen je, osim naslova s podatkom o pokojniku, u heksametrima, a glasi ovako:

† *Hic iacit Iohannes pecatur et indignus presbiter.*
† *Expleto annorum circulo quinto*
hunc sibi sepulcrum Iohannis condere iussit
Marcellino suo proconsule nato
germano praesente simul cunctosque nepotes
ornavit tumolum. Mente fideli defunctus
accessit obsis una cum coniuge natis
Anastasii servans reverenda limina sancti.
Tertio post decimum Augusti numero mensis
ind[ictione altera] braefinivit saeculi diem.[402]

— »† Ovdje leži Ivan, grešnik i nedostojni svećenik. † Kad se napunio peti krug godišta, zapovjedio je Ivan da mu se sagradi ovaj grob u nazočnosti Marcelina prokonzula, svojega rođenog brata i svih nećaka. Okitio je grobni humak pošto je umro vjerne duše i pridružio se kao jamac skupa

402 CIL 3, 9527; Buecheler 719; Dyggve–Egger, *Marusinac* 156–157, Nr. 35; Rendić–Miočević, *Carmina epigraphica* 75.

sa suprugom djeci, čuvajući časni prag svetoga Anastazija. Trećega na broj dana poslije desetoga u mjesecu kolovozu druge indikcije završio je rok svojega vijeka.«

Svećenik Ivan, na čijem je grobu postavljen taj natpis, bio je, kako se tumače njegove riječi, duhovnik i čuvar bazilike svetoga Anastazija. Taj ugledni pripadnik salonitanskoga klera bio je brat prokonzula Marcelina, namjesnika Dalmacije, kojega spominje papa Grgur Veliki u jednom pismu.[403] Osim floskule kojom Ivan sebe označuje kao grešnika i nedostojnog svećenika nema ni taj natpis nikakva vjerskoga sadržaja. Nižu se samo suhi podatci. Sve je pak nošeno živom staleškom samosvijesti. Obiteljsko zaleđe svjetovne i duhovne provincijske oligarhije dolazi tu do izražaja u pjesničkoj stilizaciji. Natpis je postavljen dvadesetak godina prije konačne propasti Salone, u vrijeme mirenja biskupa Maksima s papom, kojemu nije pošlo za rukom da slomi utjecaj lokalnih moćnika na dalmatinsku crkvu. I u tim se stihovima vrlo dojmljivo razabire propadanje antičkoga osjećaja za pjesnički oblik.

Stilistički se s tim kasnim pjesništvom u Saloni može usporediti jedan nadgrobni natpis u prozi nađen u Jaderu. U njem se govori o pravu na posjed grobišta tradicionalnim formulama u sasvim vulgarnolatinskom glasovnom liku.[404] On pored istih takvih natpisa iz Salone pokazuje kako se u gradovima provincije Dalmacije u toj najkasnijoj antici više nije umio reproducirati tradicionalni i zahtjevni latinski izraz. I olovna pločica s urezanim proklinjanjem (*tabella defixionis*) iz Tragurija (Trogira) pripada svojim jezičnim izrazom toj skupini tekstova.[405]

Starokršćanski natpisi iz južne Panonije, Siscije i Sirmija, mnogo su manje brojni. Među njima gotovo i nema doista pjesničkih. Ipak su nam vrijedni jer pokazuju kasnoantičku kulturu jezičnoga izraza u tim krajevima.[406]

---

403 *Registri* 3, 22; 4, 40; 8, 24; 9, 5.

404 Bulić, *Iscrizione* 46.

405 CIL 3, p. 961. O elementima vulgarnoga latinskog jezika na natpisima iz Dalmacije usp. Skok, *Pojave vulgarno–latinskoga jezika*.

406 CIL 3, 3996a Siscia, 10232 i 10233 Sirmium nešto su izdašniji i stoga osobito zanimljivi. O dvama posljednjima v. gore bilj. 306. Natpis CIL 3, 3996a iz Siscije zaslužuje zbog daška poetičke dikcije i priproste izravnosti kojom ispovijeda kršćansku vjeru da se ovdje navede od riječi do riječi:

Huic arcae inest Severilla famula Christi,
quae vixit cum viro novem continuis annis,
cuius post obitum Marcellianus
sedem hanc videtur conlocasse maritus.

— »U ovom je lijesu Severila, sluškinja Kristova, koja je živjela s mužem devet uzastopnih godina. Poslije njezine smrti vidi se kako je ovaj stan postavio Marcelijan, njezin muž.«

Sasvim posebno mjesto među njima, pa i među svim našim kršćanskim natpisima u stihovima, ima heksametarski grobni natpis iz Velikih Bastaja sjeverno od Daruvara. Po izgledu slova potječe nedvojbeno iz 4. stoljeća. Sastavljen je u dobrim heksametrima s malim brojem odstupanja od korektne metričke sheme. Latinski mu je jezik korektan, izraz bujan, maniriran i taman, a sadržaj potpuno vjerski. To je pjesništvo koje izriče dogmu. Teško mu je sricati smisao. Stoga i prijevod bez potanjega proučavanja starokršćanske književnosti ostaje samo pokušaj i naznaka:

Tartareis ruptus fornacibus implicat omnem
Perpetuum vitae quondam datum nunc rapit acris
Aeternum poenis factum pro crimine flamma.
Hic simili natos meritis pro talibus igni
Ante obitum genuit perituros tabe parentum
Donec cura Deum miserandi cepit et atro
Nunc tulit exitio simulacrum pendere semper
Poenas indigne suum et premi nocte maligna.
Nam dominum puro velamine semper amictum
Adque inmortalem caelique regionibus usum
Et culpa vacuum portantem insignia natum
Cuncta patris pressis humano crimine membris
Induit, et nulli orso sic fas promere verbum
Hunc umquam pecasse Deum, tamen omnia magnus
Alterius delicta tulit. Sic corpore sumpto
Demissus caelo terras petit haut secus artus
Induit humanos qua ut tellus ferre valebit
Membrorum meditante Deum de viscere...[407]

— »Vatra koja bukti iz peći Tartara obuhvaća ga cijelog, njega kojemu je nekoć dan vječni život. A sada ga grabi oštar plamen i kažnjen je vječnom kaznom zbog zločina. On je prije smrti rodio sinove koji će zbog takvih grijeha propasti u sličnoj vatri, zaraženi od svojih roditelja, sve dok se Bog nije smilovao i osjetio da je nedostojno kako sada njegov lik vječno plaća kaznu crnom propašću i pritisnut je zlokobnom noći. Naime, svojega je sina, Gospodina, koji je uvijek bio odjenut u čisto pokrivalo, besmrtnoga, koji je boravio u nebeskim predjelima, koji je bio slobodan od krivnje, a nosio je sva znamenja očeva dostojanstva, njega je obukao u tijelo pritisnuto ljudskim zlodjelima, i nikomu tko tako otvori usta nije dopušteno da izusti riječ kako je on, Bog, ikada zgriješio, a ipak je on, veliki, ponio sve prijestupe drugoga. Pošto je tako dobio tijelo, spustivši

U Sisciji nađena je i olovna pločica s urezanim prokletstvima (V. Hoffiller–B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien* 1, Zagreb 1938, 254–257, Nr. 557). Usp. Guberina, *Tabella plumbea Sisciana*. Usp. i natpis, nađen u novije vrijeme u Sirmiju, na kojem se spominje sveti *Ereneus* (v. gore bilj. 281).

407 Kukuljević Sakcinski, *Nadpisi*, 32, Nr. 108; Szabó, *Iz prošlosti Daruvara*, 84–85; *Od nepobjedivog sunca* 122, Nr. 171 (ed. B. Migotti).

Cigla u koju je pred padom Sirmija urezana molitva na grčkom jeziku, 6. st.

se s neba došao je na zemlju, ništa drukčije nije obukao ljudske udove kako bi ga zemlja mogla nositi, Boga, posredstvom udova iz utrobe...«

Tu su Adam i Krist suprotstavljeni jedan drugomu. Po jednomu je na čovječanstvo došla smrt i propast, po drugome spasenje. U latinskom pjesničkom jeziku izražava se tu kršćanska dogmatika. Odbijaju se arijanizam i doketizam. Izričito se veli da se Sin u svojem božanskom biću ni u čemu ne razlikuje od Oca (*natum portantem cuncta insignia patris*) i njegovo je tijelo, u kojem se spušta među ljude, nije privid, nego je pravo ljudsko tijelo, isto kao tijelo drugih ljudi, na kojemu je, za razliku od njegova, teret istočnoga grijeha (*pressis humano crimine membris induit*). Time izražena prava vjera izrečena je gotovo kao zagonetka. S ovoga nam kamena doista progovaraju rana kršćanska vremena kakva

Nadgrobni natpis opatice Johane Sirmijske na Manastirinama u Saloni, godina 612.

su bila na panonskom tlu. Uz to je među nalazima ranokršćanskog ambijenta u južnim panonskim provincijama dosta njih koji tajanstvenim i alegoričkim naznakama kao da upućuju na gnostičko magično ozračje.[408]

Dojmljiv je spomenik kasnoantičke kršćanske književnosti u južnoj Panoniji *Evangeliarium sancti Corbiniani*. Danas se čuva u Državnoj knjižnici u Münchenu. Uvjerljivo se dalo pokazati da je taj evangelijarij napisan prekrasnom uncijalom u 6. stoljeću u Sirmiju ili u njegovoj okolici.[409] To je posljednji procvat kasnoantičke sirmijske pismenosti kojoj je vrijeme između hunsko-gotskih i kobnih avarsko-slavenskih tjeskoba i pustošenja dalo neki predah. Antičko panonsko kršćanstvo time dojmljivo dokazuje začudnu i divljenja vrijednu izdržljivost i nepopustljivu žilavost u održavanju svoje književne i kulturne zahtjevnosti.

408 Usp. B. Migotti, *Arheološka građa*. Od nepobjedivog sunca, 67; M. Jarak, *Napomene*, 67–78.

409 Usp. Dom Germain Morin, *Les Évangiles*; V. Novak, *Latinska paleografija*, 109, 111.

Sasvim su na kraju još dva natpisa o kojima ovdje treba nešto reći. U njima nema literature, a još manje pjesništva. A ipak ih nije moguće ostaviti po strani jer im tekstovi pripadaju među one koji kraj sve svoje stilističke nezahtjevnosti dojmljivo izražavaju prijelomna razdoblja i slom epoha. To se odmah prepoznaje pri čitanju redaka koje je netko nepoznat i za nas zauvijek bezimen 582. u Sirmiju opsjednutom od Avara pred sam pad grada urezao u jednu opeku slabo školovanim grčkim jezikom.[410] Ta nam kratka molitva govori više nego bi moglo reći mnogo stranica u kakvu onodobnom povijesnom djelu.

U svjetlu toga teksta postaje i jedan jednostavni latinski natpis iz Salone rječitim svjedočanstvom. Postavljen je 6. svibnja 612. na grob opatice (nadstojnice samostana) Johanne, malo godina prije pada i opustošenja grada.[411] Ona je, tako se čini, izbjegla iz Sirmija, a onda joj je pravodobna smrt prištedjela da ne mora doživjeti još i propast svojega pribježišta.

O kulturi i duhovnosti jednostavnoga puka, osobito seoskoga, zna se malo i jedine podatke o tome daje arheologija. Pored nalaza koji potječu od doseljenih naroda razaznaju se i takvi koji svjedoče o kontinuitetu života starosjedilačkoga stanovništva, više ili manje romaniziranoga. To je tip materijalne kulture koji se doduše nadovezuje na autohtone predajne oblike življenja, ali još više preuzima oblike i standarde koji su se uobičajili u cijelom carstvu, a uz to se otvara utjecajima što dolaze iz prekodunavskog i pricrnomorskoga prostora. Pri tome je povezanost dalmatinskog obalnog pojasa s kontinentalnim balkanskim i predalpskim područjem osobito jaka.[412]

O stanovništvu rimske Dalmacije u kasnoj antici saznaje se nešto samo iz natpisa nađenih u Saloni. U ostalim ih se gradovima nije našlo. Do te se mjere tada život bio usredotočio u velegradu. Podrijetlo njegovih stanovnika bilo je raznoliko. Među njima tvore Istočnjaci i Afrikanci

410 Brunšmid, *Eranos Vindobonensis* 1893, 331–333; Šišić, *Priručnik* 116–117; isti, *Povijest Hrvata* 221 i 223; Noll, *Ein Ziegel*. Taj natpis glasi: Χρ(ιστὲ) Κ(ύρι)ε. Βοήτι τῆς πόλεος κ' ἔρυξον τὸν Ἄβαριν κὲ πύλαξον τὴν Ῥωμανίαν κὲ τὸν γράψαντα. Ἀμήν. — »Kriste Gospodine, pomozi gradu i odbij Avarina i čuvaj Rimsku zemlju i onoga koji je to napisao. Amen.«

411 • CIL 3, 9551 = 12864; Egger 101, Nr. 288: *Hic quiescit in pace sancta ab(ba)tissa Johanna Sermenses qui vixit annus XL. Die Veneres exiit de corpore IIII Idus Maias indictione quinta decima* — »Ovdje počiva u miru sveta opatica Johanna Sirmijka koja je živjela 40 godina. U petak je izašla iz tijela, četvrtoga dana majskih ida, petnaeste indikcije«. Datum odgovara petku, 12. svibnju 612. To je posljednji datirani ukop na Manastirinama.

412 Usp. Vinski, *Betrachtungen*; isti, *Krstoliki nakit*; isti, *Zur Kontinuitätsfrage*; isti, *Kasnoantički starosjedioci*; isti, *Les autochtones*. K tomu još Dvoržak Schrunk, *Dioklecijanova palača*.

prepoznatljive i znatne skupine.[413] Ne pokazuje se da je bilo osobito brojnoga doseljavanja iz Italije, a broj doseljenika iz zapadnih provincija čini se da je bio neznatan. Svi pak za koje se može utvrditi da su Panonci potječu iz Sirmija i vjerojatno su bjegunci iz ugroženog i osvojenoga grada. Najveći dio stanovništva Salone bili su starosjeditelji i doseljenici iz drugih dijelova Dalmacije.[414]

Da bi se dublje razumio život u kasnoantičkoj Dalmaciji i južnoj Panoniji, mora se obratiti pozornost i na gospodarstvo. Pretpostavka je za to strpljiv rad sa sitnim podatcima raspršenim u književnim vrelima i obuhvatan pregled arheoloških nalaza, odakle poput mozaika može nastati široko zacrtana slika. Taj posao još nije obavljen, pa tako i nema odgovora na pitanje o tome odakle je rimski život u tim i drugim provincijama kraj svih poznatih nedaća i protivština smagao tako žilavu otpornost.[415]

Kasnoantičko kulturno zemljište Dalmacije i južne Panonije nosi svoj vlastiti pečat, ali ga treba promatrati u sklopu šireg kulturnog prostora kojemu pripada. Što se tiče službenih i reprezentativnih kulturnih oblika taj je sklop jadranski. Salona je kao središte kasnoantičkoga kršćanstva stajala u najužoj vezi s Ravenom, ali i s Akvilejom, u koju su se, a preko nje i do Mediolana, stjecale važne prometnice iz južne Panonije. Druge su pratile jadransku obalu. Okomite dalmatinsko–panonske prometne veze mogu se valjano i razumljivo smjestiti samo u taj širi okvir. Sav je taj kulturni prostor što je njima određen, premda je pripadao latinskomu svijetu, bio otvoren utjecajima s Istoka i po tome karakterističan. I u tome smislu, koji je mnogo dalekosežniji od utvrđivanja zajedničkoga lica arhitektonskih elemenata, pojam je »jadranskog bizantinizma« razložan i opravdan.[416] No mali i svakodnevni proizvodi umjetničkoga obrta uvrštavaju ne samo južnu Panoniju nego i cijelu Dalmaciju, uključujući i Salonu, njezinu metropolu, u »kontinentalni balkanski sklop«, kojega veze sežu daleko u eurazijske stepe.[417]

Ta presijecanja poljâ kulturnih silnica odražavaju dijelom konstante koje su prepoznatljive još od pretpovijesti. Na njima se temelji i daljnji razvoj.

---

413 Istočnjaci su u kasnoantičkoj Saloni njegovali grčki jezik. Usp. Škiljan, *La langue grecque*.

414 Usp. poglavlje koje je o stanovništvu provincije Dalmacije u kasnoj antici napisao A. Mócsy u knjizi Alföldy, *Bevölkerung*, 212–226. Sada još Marin, *Late Antique Population*.

415 Rezultati istraživanja o tom predmetu skupljeni su u Müller, *Vom Ausgang der Antike*. Bitni su tu i brojni ispravci koje je u recenziji toga rada dao Novak u *Historijskom zborniku*.

416 Usp. Dyggve, *History*, 11, 31, 81–82, 137; isti, *Povijest* 24, 38, 69–70, 100.

417 Usp. Vinski, *Kasnoantički starosjedioci* 50–51; isti, *Les autochtones* 110.

On se odvijao u području napetosti između tih kulturnih sklopova s njihovim integracijskim silnicama koje su često bile jedne drugima suprotne. Na prijelazu iz 6. u 7. stoljeće ishodište mu je već bilo zadano. No da bi se došlo na primjereno ishodište za cjelovit prikaz hrvatske kulture i književnosti u ranom srednjem vijeku, treba još promotriti razdoblje razaranja i propadanja,[418] u kojem su na povijesnu pozornicu stupile nove i bitno važne snage. Tek time je rimska starina doista došla do svojega kraja. Nijema su to i tamna stoljeća, o kojima se može tek malo znati jer nema vrelâ iz kojih bi se crpili podatci o njima, a treba mnogo raditi da bi se to malo što se ipak može znati skupilo i valjano utemeljilo. Ta su zbivanja kao drugi jedan temeljni sloj hrvatske kulture toliko znatna da ih valja prikazati u posebnoj cjelini.

[418] Papa Grgur Veliki vrlo je dobro to osjetio kad je u srpnju 600. pisao Maksimu, salonitanskomu biskupu (*Registri* 10, 36): *...ubique video quia nobis peccata nostra respondeant ut et foris a gentibus et intus a iudicibus conturbemur. Sed nolite de talibus omnino contristari quia qui post nos vixerint, deteriora tempora videbunt; ita ut in comparatione sui temporis felices nos aestiment dies habuisse.* — »...svagdje vidim da nam se naplaćuju naši grijesi te nas izvana smućuju narodi, a iznutra suci. Ali nemojte se zbog toga uopće žalostiti jer koji budu poslije nas živjeli, vidjet će gora vremena; tako da će u usporedbi sa svojim vremenom smatrati da smo mi imali sretne dane.«

SKLAVINIJE

Kulturni prostor između Drave i Jadrana u svojem je srednjovjekovnom razvoju bitno određen time što su se na prijelazu iz 6. na 7. stoljeće tamo stvorile sklavinije. Bila su to velika područja na kojima je kontinuitet antičkoga života u njegovim višim civilizacijskim oblicima bio potpuno prekinut, a društvene, gospodarske, političke, jezične i kulturne prilike bile preoblikovane prema slavenskom redu, zakonu i običaju. Ta je slavizacija nekada rimskog tla, ako se uzme u obzir velika važnost koju je imala za kulturnu povijest Europe, u pojedinostima zbivanja što su dovela do nje tek nedovoljno poznata. Sigurno je da je povezana s doseljavanjem rodovski organiziranih slavenskih skupina i njihovim zauzimanjem zemlje, ali se zna i to da se pri tome radilo o mnogoslojnom zbivanju etničkoga preoblikovanja koje se ne da do kraja svesti samo na »seobu naroda«.

Slavenski rodovski svijet ušao je znatno kasnije nego galski i za njim germanski u vidokrug europske, tj. grčke i rimske historiografije i etnografije. Vijesti ostaju stoga oskudne i nejasne, sve dok Slaveni nisu u 6. stoljeću iznenada stali na dunavsku granicu kao ozbiljna ugroza carstvu i vojnički protivnici koji se više nisu smjeli podcjenjivati. Tada su oživjeli i u pisanju bizantskih povjesničara i kroničara. U latinsku su ih književnost uveli Got Jordan i Langobard Pavao đakon. Pošto se franačka vlast proširila na istok i jugoistok, nalaze i njihovi analisti sve češće povoda da spomenu razne slavenske rodovske vlasti, koje su se tada već bile jasno izdvojile iz prvobitne slavenske cjeline kakva se bila pojavila na Dunavu. Povijesna predaja o ranim Slavenima na vlastitu jeziku ušla je u svod starih ruskih ljetopisa. Sve nam te vijesti, međutim, pružaju tek neka uporišta i ne dopuštaju više od toga nego da se dobro utemelje neke okvirne predodžbe. Da bi se pak mogla zacrtati slika nešto punija života, valja im dodati rezultate podrobnoga lingvističkog i arheološkog istraživanja.

Utemeljitelji slavenskoga starinoznanstva mislili su da bi neki narodi koje Herodot spominje u sjevernom zaleđu Crnoga mora, a osobito njegovi Skiti ratari, mogli biti Slaveni, koji bi se tada prvi put spominja-

li.[419] Potvrde za to nisu se, međutim, našle ni do danas. Tek Plinije, kako se čini, ima u svojem Prirodopisu pouzdane vijesti o Slavenima. On spominje narod koji se zove *Venedi* i živi na Visli.[420] To nas ime upućuje na to da je svoje vijesti dobio od Germana jer su oni tim imenom od starine nazivali svoje slavenske susjede. I Tacitu su poznati *Venedi* kao narod istočno od Sueba. Vrlo je zanimljivo što on ne može odlučiti jesu li oni još Germani, dakle ratari, ili su već Sarmati, a to će reći iranski stočarski nomadi.[421] Slaveni mu dakle pokazuju kulturno lice koje je negdje između toga dvoga.

Vrlo je vjerojatno da su Germani ime *Venedi* od nekoga drugog indoeuropskog naroda srodnoga jadranskim Venetima prenijeli na Slavene kad su se oni nastanili na Visli, gdje su prije toga bila sela baltičkih Veneta. Stoga je nesigurno odnosi li se Plinijeva vijest doista već na Slavene ili možda još na prvobitne baltičke Venete. Ono prvo je, međutim, vjerojatnije jer nas Tacit pod imenom *Venedi* nedvojbeno već izvješćuje o ranim Slavenima. Opisuje ih, naime, kao vitalan i dinamičan narod koji, daleko od toga da bi stajao pred nestankom iz povijesti, upravo tada započinje snažno širenje i svojim pljačkaškim pohodima uznemiruje široke prostore istočne Europe, od finskih naroda na sjeveru do Peukina na donjem Dunavu. U istom nas pravcu upućuje i zemljopisac Klaudije Ptolemej (2. st. poslije Kr.). U svom opisu zemlje Sarmata spominje velik narod koji se zvao *Venedai* i živio je na donjoj Visli, u susjedstvu kojega su se tada bili naselili i Goti. Za istočni dio Baltičkoga mora on donosi ime Venedski zaljev, a u Karpatima poznaje Venedske gore.[422] Manje je čvrsto utemeljena pretpostavka da se u Ptolemeja prvi put potvrđuje i ime kojim su Slaveni nazivali sami sebe.[423] To se ime, kako se čini, ipak prvi put za sigurno susreće u Pseudo–Cezarija, kojega se djelo pripisuje sredini 6. stoljeća. Već on govori o Slavenima kao o narodu na Dunavu.[424] Bez obzira na sve kombinacije sa starijim vijestima i imenima valja jasno uočiti da, kako su se među zapadnim Germanima Franci pojavili tek kasno, u 3. stoljeću poslije Krista, kao narod na donjoj Rajni, također na pograničnoj rijeci Rimskoga Carstva, kojega im je pljačka bila glavnim zanimanjem — isto su se tako, samo još mnogo kasnije, pod kraj 5.

419 Herodot 4, 17–22; 53–54; 102; 105; 108–109; 119; 125.

420 Plinije, *Naturalis historia* 4, 97. Vijesti starih pisaca koje se mogu odnositi na Slavene sada su su skupljene i komentirane u *Свод древнейших известий*.

421 Tacit, *Germania* 46.

422 Klaudije Ptolemej, *Geographia* 3, 5, 1; 19; 20; 21; 22. Ta imena piše Ptolemej Οὐενέδαι i Οὐενεδικός.

423 *Ibid.* 3, 5, 21: Σταυανοί i 6, 14, 9: Σουοβηνοί.

424 Pseudo–Cezarije, *Dialozi*, PG 38, 985. *Tabula Peutingeriana* (3./4. st.) donosi *Venedi* ne samo na Baltičkom moru nego i iznad dunavskoga ušća.

stoljeća, na donjem Dunavu pojavili Slaveni i s te su granice u brojnim pljačkaškim pohodima prodirali na područje carstva. Oboji su narodi bez povijesti. Prije toga se ne nailazi na Franke u Germaniji istočno od Rajne niti na Slavene među istočnoeuropskim narodima sjeverno od Dunava, bar ne pod tim imenom i u vojničkoj organizaciji koja je povezana s njime. Gotovo da se čini kako je slabost carstva proizvela te nove narode, potaknula njihovo stvaranje.

S dunavske granice Slaveni su u 6. stoljeću sve jače pritiskali provincije Rimskoga Carstva što su se prostirale onkraj rijeke. Tako su ušli i u krugozor grčkih, latinskih i sirijskih povjesničara. Na temelju vlastitoga doživljavanja i neposrednoga očevida zabilježio je to Got Jordan. Dovršio je svoje djelo 551, dakle u doba cara Justinijana, vjerojatno u Donjoj Meziji. On utvrđuje da Bugari, Anti i Slaveni dan na dan napadaju rimsko područje[425] i da narod Veneta, moćan svojim velikim brojem, a danas se — veli — oni pretežno zovu Anti i Slaveni, posvuda divlja. Slaveni su se naselili na zapadu, između Dnjestra i Visle, sve do u Podunavlje. Anti, koji su najbolji ratnici od svih njih, žive istočno od njih, na sjeveru od Crnoga mora, u širokom prostranstvu između Dnjestra i Dnjepra. Svi su oni jednoga plemena, ali se nazivaju trima imenima: Veneti (*Venethi*), Anti (*Antes*) i Slaveni (*Sclaveni*).[426]

Sasvim slično opisuje Slavene i Jordanov suvremenik Prokopije. U svojoj Tajnoj povijesti kaže da su za Justinijanova vladanja gotovo svake godine napadali i pustošili balkanske provincije carstva.[427] U njega se nalazi i prvi prikaz toga novoga naroda u duhu antičke etnografije.[428] Zapravo su dva, Slaveni (Σκλαβηνοί) i Anti (Ἄνται), ali jezik im je isti, isti su im i običaji i ista vjera. Premda Bizantinci dosljedno razlikuju ta dva naroda, ipak ih gledaju kao etnografsku cjelinu. Njihovo je političko i vojničko ustrojstvo bilo slabo izgrađeno, a opet su — osobito zbog svojeg velikog broja i spretne borbene taktike — bili sila s kojom je carstvo moralo računati i kojoj je opet i opet polazilo za rukom uspješno iskoristiti rimske slabosti.

Po svjedočanstvu njihova jezika čuvali su slavenski rodovi drevnu indoeuropsku tradiciju. U svjetlu novijega poredbenog jezičnog istraživanja sve se jasnije pokazuje kolike je arhajske crte zadržala ta grana. Ona je najbliža baltičkoj, ali pokazuje i tragove bližega odnosa s germanskom, keltskom i čak s italskom. Postoje i mišljenja da se u tim kontaktnim pojavama razaznaju kronološki slojevi koji dopuštaju da se

425 Jordan, *Romana* 388.

426 Jordan, *Getica* 34 i 119.

427 Prokopije, *Historia arcana* 18.

428 Prokopije, *De bello Gothico* 3, 14.

donose čak i zaključci o smjeni kulturnih utjecaja i promjenama pradavnih središta. Na drugoj strani osobito je bliska veza slavenskog indoeuropskog s iranskim. To valja razumjeti kao svjedočanstvo jednoga razdoblja kada su rodovi što su govorili slavenski na rubu pricrnomorske stepe imali žive dodire s nomadskim jahačima kojima je jezik bio iranski.[429] Kada se ima u vidu taj položaj između staroga europskog i eurazijskog stanovništva, postaje razumljivijom i pokazuje se kao opravdana Tacitova nesigurnost treba li Venede pribrojiti Germanima ili Sarmatima.

Slavenskih jezičnih spomenika nema iz vremena prije druge polovice 9. stoljeća. Za starije doba ostaju isključivo rekonstrukcije i neizravna predaja. Najviše tu obećava proučavanje mjesnih imena. No uspješno iskorišćivanje njegovih rezultata bitno je otežano arhajskim karakterom slavenskoga i njegov u pojedinostima još nerazjašnjen blizak odnos s baltičkim. I odnos prema tračkomu i dačkomu ostaje velika nepoznanica, iako nam neizravna predaja tih jezika dopušta da naslutimo bitnu nadopunu slike o balto–slavenskim jezičnim vezama. Već dugo se htjelo iz nekih mjesnih imena odčitati svjedočanstvo o slavenskoj prisutnosti u panonskom Podunavlju između 3. i 5. stoljeća, a možda čak i prije.[430] Podudarnosti su doista sugestivne. Ali srodnost tračko–dačkoga s balto–slavenskim pokazuje se i u drugome tako zapanjujući uskom[431] da se iz nekih dodatnih podudarnosti ne mogu izvlačiti dalekosežni zaključci. Čak i tumačenje najranije predaje nedvojbeno slavenskih imena u tekstovima na drugim jezicima zadaje znatne teškoće.

Pokušaji da se prvotna slavenska staništa odrede arheološki i na toj osnovici zasnuje dobro utemeljena slika ranih oblika njihova života i kulture dugo nisu donosili uvjerljivih rezultata. Tek pošto se uvidjelo da se kulture, kako su odredive arheološki, ne mogu nužno uvijek jednoznačno pridruživati poznatim jezicima i narodima, mogli su se bar početi

---

429 Pregledne prikaze daju sada Мартынов, *Язык в пространстве и времени* i osobito Трубачев, *Языкознание и этногенез славян* s bogatom literaturom; isti, *Этногенез и культура древнейших славян*. Holzer, *Entlehnungen* upućuje na slavenske i baltičke etimologije koje, kako se čini, upućuju na posuđivanje riječi iz jednoga danas nestaloga indoeuropskoga jezika. On razmatra mogućnost da se u njem vidi jezik Kimerijaca, starih stanovnika sjevernoga Pricrnomorja.

430 Osobito Niederle, *Manuel* 3, 55–59 i sada opet Трубачев, *Языкознание и этногенез славяан* 249–252; isti., *Этногенез и культура* 37--41.

431 Usp. Duridanov, *Thrakisch-dakische Studien* 1. I Georgiev, *Introduction* 123, 135, 335, 353. S podrobnom etimološkom argumentacijom o tome Mayer, *Die Sprache* 2, 31, 84–85, 89–90. Pokazuje se da čak i tako zamamna jednačenja kao što su *Pelso, Vulca, Urbate, Tsierna, Bersovia, Pathisos, Bustricius* sa slavenskim *pleso* 'jezero', *вьlkъ*, *вьrba*, *čьrna*, *bьrzava*, *Potisьje*, *bystrica* ne znače nužno da ta imena treba izvoditi iz slavenskoga jer jednako tako mogu potjecati od srodnih riječi predrimskih domorodačkih jezika u Panoniji.

razabirati zbiljski odnosi i sve dublje u prošlost pratiti oblici materijalne kulture koji su karakteristični za Slavene kakvi su nam povijesno dobro posvjedočeni. Pri tome se nazrelo da kontinuitet tih oblika seže do ranoga brončanog doba i lužičke kulture s njezinim žarnim poljima i do ranoga željeznoga doba pomerelske kulture (kako se naziva Hallstatt u Pomoraniji) i njezinih žara s prikazom ljudskih lica.[432]

Iz lužičke kulture potekla je tradicija materijalnoga oblikovanja u Kelta, Italika, Ilira, Germana i Slavena. Pomerelska kultura i kultura grobnih humaka u Istočnoj Pruskoj čini se da je sasvim usko povezana s najranijom povijesti baltičkih naroda. Nositelji pomerelske kulture počeli su se oko 550. pr. Kr. kretati prema jugu na područje koje su svojim provalama opustošili Skiti i pomiješali se tamo sa starosjedilačkim stanovništvom. Iz dodirnih utjecaja razvila se tamo nova kultura, za koju su karakteristični paljevinski grobovi, tzv. kultura zvonastih polja. Ta je kultura trajala od 400. do 100. pr. Kr. Obuhvatila je porječje srednje i gornje Visle i porječje Warte. U srednje latensko doba proširila se na zapad do Odre, a na istok do Pripjetskoga Poljesja i do Volinja. Kontinuitet oblika materijalne kulture što su povezani sa širenjem Slavena u ranom srednjem vijeku vodi u prošlost sve do kulture zvonastih nekropola, te se tako s priličnom vjerojatnosti najstariji već jasno izdvojeni slavenski Indoeuropljani mogu povezati upravo s tom kulturom. To bi po takvu shvaćanju bila »praslavenska kultura« u najpravijem smislu. Time, međutim, nije rečeno da je čitava kultura zvonastih grobova bila nošena isključivo i jedino od Slavena. U arheološkoj slici onoga vremena ocrtavaju se, međutim, vrlo jasno germanska jastorfska kultura na zapadu, a i drugi kulturni tipovi koji se na sjeveru s velikom vjerojatnosti mogu pripisati Baltima, na istoku Irancima, na jugoistoku Dačanima i Tračanima, a na jugozapadu Keltima. Stoga nije previše smiona pretpostavka da je kultura zvonastih grobišta pripadala u prvom redu slavenskim Indoeuropljanima koji su upravo tada bili postali samosvojna etnija.[433]

Na području kulture zvonastih grobova počeo se pod kraj 2. stoljeća pr. Kr. oblikovati nov tip materijalne kulture. Taj se protegao sve do početka 5. stoljeća poslije Krista. Nazvan je po karakterističnom nalazištu Przeworsk u jugoistočnoj Poljskoj. U gradnji kuća, u pogrebnim obredima i u lončarstvu preuzeo je oblike i tradicije kulture zvonastih grobova,

---

432 Osobito dobro utemeljenu i vrlo uravnoteženo obrazloženu sintezu dao je sada Седов, *Происхождение*. Uvelike se na tome zasniva i pregled koji daje Sorlin, *Slaves et Sklavènes*; uz to još Godłowski, *Die Frage*; isti, *Das Aufhören*; isti, *Die Slawen*; Pleterski, *Etnogeneza Slovanov*.

433 Usp. Седов, *op. c.* 44–52; Sorlin, *op. c.* 220–221.

ali samih tih grobova u njem više nema. U kasno latensko doba pševorska se kultura proširila daleko na zapad, sve do srednje Odre, na donji tok Warte, pa čak i do srednje Labe. U rimsko doba nije na Labi i Warti više bilo pševorske kulture. Zato se ona tada proširila daleko na jugoistok, sve do gornje Tise i do gornjega Dnjestra. Obuhvaćala je tako područje na kojem valja tražiti narod koji stari pisci zovu *Venedi* i uključuje se u kontinuitet slavenskih oblika materijalne kulture. Treba stoga pretpostaviti da su nositelji i toga kulturnog obrasca bili Slaveni. Ali on nije bio isključivo slavenski. Istočni Germani — osobito Vandali, a vjerojatno i Goti — bili su mu također nositelji.

Prema rezultatima novijih istraživanja razlikuju se dva tipa pševorske kulture, zapadni, kojemu je težište u porječju Odre, i istočni, u porječju Visle. Na zapadu se s vremenom proširilo pokapanje u žarama s prilozima, dok se na istoku pretežno ostalo pri pokapanju spaljenih ostataka u jednostavnim zemljanim jamama sa samo rijetkim prilozima. Na istoku prevladava keramika koja bi se mogla smatrati prototipom ranosrednjovjekovne slavenske. Na zapadu nasuprot tomu nije samo utjecaj latenske i provincijalne rimske kulture osjetljivo jači, nego su se tamo dale otkriti i karakteristične germanske crte i analogije s keramikom kakva je na sjeveru poluotoka Jütlanda. No sve u svemu pševorska je kultura ipak jedinstvena, pa joj niti nakit ne pokazuje nikakva etnička razlikovna obilježja. Tako postaje još razumljivije kako se to Tacit teško odlučivao treba li Venede još ubrajati među Germane ili možda već među Sarmate.[434]

Istočni izdanci kulture zvonastih grobišta u Pripjetskom Poljesju potaknuli su u 3. stoljeću pr. Kr. oblikovanje novoga kulturnog tipa, koji je nazvan prema karakterističnom nalazištu u Zarubincima na srednjem Dnjepru južno od Kijeva. Zarubinačka kultura obuhvatila je široko područje sve do srednjega Podnjeprovlja. Tamo joj je podloga najvećim dijelom starosjedilačka milogradska kultura. I zarubinačka se kultura po gradnji kuća, po pogrebnim običajima i po lončarstvu uklapa u slavenski kontinuitet. Može se dakle pretpostaviti da su i njoj nositelji bili Slaveni, pa i nju valja uključiti u njihovu ranu davninu. Starija pak milogradska kultura bila je baltička, pa se može polaziti od toga da je od nje mlađa zarubinačka kultura, koja se na širokom prostoru nadovezuje na nju u

434 Usp. Седов, *op. c.* 53–74; Sorlin, *op. c.* 221–222. Nasuprot tomu Godłowski, *Aufhören* 227 odlučno otklanja zaključak da Slavene na početku velike seobe treba identificirati sa pševorskom kulturom. Kao obrazloženje navodi to da je po njegovu mišljenju čitavo ustrojstvo arheološki utvrdive ranoslavenske kulture potpuno tuđe srednjoeuropskim kulturama iz vremena Rimskoga Carstva, pa među njima i pševorskoj. Nasuprot tomu pak ima, kako on misli, dalekosežnu sličnost s istodobnim kulturama istočnoeuropske šumske zone i djelomično s kulturama sjeverne šumsko–stepske zone.

neprelomljenu razvoju, bar svojim bitnim, ako već ne i većinskim, dijelom također pripadala Baltima. Po tome bi Slaveni u vrijeme oko Kristova rođenja imali dvije različite materijalne kulture, od kojih ih je jedna, pševorska, usko povezivala s Germanima, a druga, zarubinačka, s Baltima.[435]

U 2. stoljeću poslije Krista urastao je razvoj na južnom području zarubinačke kulture u izgradnju jednoga novog kulturnog tipa, koji je dobio ime po karakterističnom nalazištu Černjahov u blizini Kijeva. Na gornjem Dnjestru zahvatio je taj razvoj i nositelje pševorske kulture. Veći dio toga novoga kulturnog prostora u razvoju bio je već stoljećima nastanjen iranskim stepskim nomadima, Skitima i Sarmatima. Černjahovska se kultura razvijala uz njihovo jako sudjelovanje, ali ne i u kontinuiranom nastavku njihovih starih kulturnih oblika. Naprotiv, prekid kontinuiteta pokazuje se vrlo razgovijetno. Može se i dokazati da je černjahovska kultura na tome području supostojala sa starijom sarmatskom.

Utjecaj provincijalne rimske kulture na černjahovsku vrlo je izrazit. Upravo zbog toga ona pokazuje svagdje ujednačenu sliku. Tek se u pogrebnim obredima očituje raznolikost njezine etničke tradicije. Pokapanje pokojnika nastavlja skitske i sarmatske običaje, a spaljivanje opet običaje pševorske i zarubinačke kulture. I drugi se elementi černjahovske kulture nadovezuju na jednu ili na drugu od tih dviju tradicija. Osobito je lončarstvo razvilo oblike što potječu iz pševorske kulture. Ali se na tom području javljaju i utjecaji zarubinačke. Podolje i srednje Podnjeprovlje pokazuju unutar černjahovske kulture osobito gustu nakupinu elemenata koji potječu iz pševorske i zarubinačke. Karakteristične su za to područje napola ukopane zemunice s ognjištem u jednom kutu. Plitko ukopane zemunice bile su karakteristične i za zarubinačku kulturu na Dnjepru i u Poljesju.

I černjahovska je kultura čvrsto ugrađena u kontinuitet slavenskih oblika materijalne kulture. A ipak nema dvojbe da su joj nositelji najvećim dijelom bili Iranci. Ali su u njoj i Slaveni bili znatni i brojni. U Podolju i u Podnjeprovlju imali su očito u okviru te kulture vlastito područje. Odnosi između tih dviju etnija mora da su u černjahovskom razdoblju bili osobito živi. Valja računati s jezičnim i etničkim preslojavanjima u tom kulturnom sklopu, s jezičnom slavizacijom nositelja iranskih rodovskih tradicija, s prilagođivanjem slavenskih ratara životu iranskih stepskih jahača. U tom je području došlo do ponovnoga približavanja iranskih i slavenskih tradicija koje je ostavilo trajne tragove, ali

435 Usp. Седов, *op. c.* 74–78; Sorlin, *op. c.* 223.

je za razliku od starije bliskosti, koja je postojala još od izdvajanja tih indoeuropskih tradicijskih grana, zahvatilo samo dio slavenskoga jezičnog prostora. Černjahovska kultura pokazuje i po toj svojoj temeljnoj iransko–slavenskoj simbiozi osobito izraženu etničku raznolikost. U njoj su imali udjela još Dačani i Mižani, te Germani — osobito Goti.[436]

Slaveni černjahovske kulture poznati su nam, uostalom, i iz povijesne predaje.[437] To su oni koji su prema Jordanu imali svoja staništa između Dnjestra i Dnjepra. Bili su od svih najbolji ratnici. To je svojstvo za koje se može pretpostaviti da su ga stekli u ophođenju sa stepskim nomadima iranskoga jezika. To je dovelo te Slavene do toga da ojačaju svoju političku i vojnu organizaciju. Time su se osposobili da ne samo — kao Tacitovi Venedi — izlijeću na pljačkaške pohode, nego da vode i prave ratove. Povjesničari ranoga Bizanta poznaju ih kao Ante. To ime je vrlo vjerojatno iransko.[438] Za Slavene (Sklavene, Sklavine) tih istih pisaca nude se kao prapovijesna i protopovijesna pozadina oni nositelji pševorske kulture koji su u rimsko doba prodrli u potkarpatsko područje oko gornje Tise.

Arheološki utvrdiva materijalna kultura Slavena iz doba seobe naroda izrasla je u očitom kontinuitetu iz pševorske i černjahovske.[439] Propadanje provincijalne rimske kulture dovelo je time što je izostao njezin utjecaj do osjetljivoga ogrubljenja tih kulturnih oblika. Ali bitne su im crte ostale iste. Slavenska keramika iz doba seobe naroda takozvanoga praškog tipa počinje se oblikovati već u 5. stoljeću u porječju Visle i gornjega Dnjestra. Pri tom se oblikovanju razlikuju dva tipa koji su razgovijetno različiti. Oni nastavljaju temeljne oblike keramike u pševorskoj odnosno u černjahovskoj kulturi. Oba se kulturna tipa razlikuju i u gradnji kuća.[440] Na zapadu se grade drvene kuće bez ukopanih temelja, upravo onako kao u pševorskoj kulturi, na istoku pak poluukopane zemunice, kao u slavenskom području černjahovske. Pokapa se u paljevinskim grobovima. Ali i u pokapanju ima razlika između dva kulturna tipa.[441]

Iz prostornoga širenja tih dvaju tipova može se odčitati kako je tekla spomenuta ekspanzija Slavena i Anta o kojoj svjedoče povijesna vrela. U

436 Usp. Седов, *op. c.* 78–100; Sorlin, *op. c.* 223–224.

437 Usp. Седов, *op. c.* 100.

438 Ime Anta stavlja se u vezu sa staroiranskim *anta–* 'kraj', *antya–*, *antaka–* 'koji se nalazi na kraju'. K tomu još osetski *ätt'iyä* 'posljednji, straga', *ände* 'izvan', *ändag* 'vanjština'. To ime bi po tome Antima bili dali Iranci i značilo bi 'vanjski', 'narod na kraju'.

439 Usp. Седов, *op. c.* 101–125; Sorlin, *op. c.* 228–229.

440 Usp. Donat, *Zur Nordausbreitung*; isti, *Bemerkungen*; Kurnatowska, *Structure sociale*; V. Popović, *Note*.

441 Usp. Седов, *op. c.* 116–117 i 121.

6. i 7. stoljeću ti su oblici materijalne kulture ostavili tragove po širokim europskim prostranstvima. U mnogim su krajevima susreli jedni druge, utjecali su jedni na druge i pomiješali svoje karakteristične crte. Tek na temelju takvih nalaza može se točnije odrediti vrijeme i tijek velikih slavenskih seoba. Samo na donjoj Labi i Odri, u Meklenburgu, Brandenburgu i Pomoraniji ne pripada slavenska keramika iz doba seobe naroda nijednoj od te dvije velike skupine. Ali i ona je na način, koji se još nije dao pobliže odrediti, povezana s tradicijom pševorske kulture.[442]

Takvo shvaćanje slavenske prapovijesti, koje se temelji na novijim istraživanjima, predstavlja odlučan prekid sa starom predodžbom o jezikom određenim narodima koji su zatvoreni sami u sebe i kojih se duhovno biće izražava uvijek u samo jednom i jedinstvenom tipu materijalne kulture. Postanak i oblikovanje slavenskih Indoeuropljana pokazuje se kao razgranat i slojevit razvoj, u kojem su dijelovi slavenske etnije u nastajanju uvelike dijelili oblike svojega življenja i materijalne kulture s germanskim, baltičkim ili iranskim susjedima. Takvoj spoznaji odgovaraju i antropološki nalazi. Nije do sada pošlo za rukom na kosturima u srednjovjekovnim slavenskim grobovima pronaći ikakva zajednička tjelesna obilježja. Tjelesni tip srednjovjekovnih Slavena određen je miješanjem s pripadnicima starosjedilačkoga stanovništva i susjednih naroda.[443]

I pitanje o slavenskoj »pradomovini« postavlja se time na drugi način. Stara kontroverza o tome valja li je zamišljati na Pripjetu i srednjem Dnjepru ili u porječju Visle izgubila je sada svoju oštrinu.[444] Oba nam se područja pokazuju kao poprišta slavenske etnogeneze. Stara teorija o slavenskoj »pradomovini« na Dunavu, koja se poziva na predaju ruskih ljetopisa i na Dunav kao motiv slavenskoga folklora, nalazi u posljednje vrijeme opet pristaša koji je hoće oživiti.[445] Novi rezultati arheoloških istraživanja nisu donijeli potvrde za nju, ali ipak nije u vezi s tim bez ikakva značenja što je i pševorska i černjahovska kultura doprla do srednjeg, odnosno do donjega Dunava.

Do prvih ratnih sukoba Rimskoga Carstva sa slavenskim rodovima došlo je, čini se, već u 3. stoljeću. Car Volusijan (251–253) nosio je počasni naslov *Vendicus*.[446] Nalazi novaca i čitavih ostava na mjestima starih

442 Usp. Седов, *op. c.* 133–142.

443 Usp. Седов, *op. c.*

444 Usp. Niederle, *Starožitnosti* 1, 1, 3–33; *Manuel* 1, 13–26 i Lehr-Spławiński, *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*.

445 Usp. Трубачев, *Этногенез и культура славян* 223, 246–247, 249–252; Bačić, *The Emergence*.

446 Usp. Мишулин, *Древние славяне*, 300–301. Nađena su dva medaljona s natpisima *Vendico Volusiano Augusto* i Οὐένδικος Οὐολυσιανός. Vijesti ranosrednjovjekovnih

slavenskih naselja pokazuju da je za velikih gotskih ratova plijen iz rimskih podunavskih provincija dopreman čak i onamo. Odatle se zaključuje da su u tim napadajima na rimsko područje vjerojatno sudjelovale i slavenske skupine.[447] Je li se prva prava slavenska provala dogodila već 517, za vlade cara Anastazija, to ostaje neizvjesno.[448] Velika navala Anta posvjedočena je tek pod Justinom I. (518–527).[449] Prema podudarnom prikazu vrela što su nezavisna jedna od drugih bile su rimske balkanske provincije za vlade Justinijana (527–565) izložene stalnim napadajima i pljačkaškim pohodima Protobugara, koje vrela zovu i Hunima, Slavena i Anta, koji su se ponavljali iz godine u godinu.[450] O suradnji Anta i Slavena s pokretljivijima i bolje organiziranim postrojbama protobugarskih nomadskih konjanika u to se doba ne govori izričito. U tom se smislu mogu iznositi samo nagađanja.[451] Takva pretpostavka, svakako, nije potrebna kako bi se objasnila slavenska navalnost prema carskomu zemljištu. Već Tacit spominje daleke pljačkaške pohode Veneda koji su zahvaćali veliko područje od Baltičkoga do Crnoga mora. Ti su rodovi već od 1. stoljeća bili skloni ekspanziji, čini se da su stvarali bojne družine za pothvate u dalekim prostorima. Kad ih je pokret prema jugoistoku, koji je već tada započinjao, a dade se utvrditi i arheološki, najkasnije na početku 6. stoljeća doveo do donjega Dunava, nisu im trebali protobugarski nomadi da uprave njihove velike pljačkaške pohode na balkanske provincije Rimskog Carstva, koje nisu imale primjerene obrane.

U Slavena počela se stvarati rodovska aristokracija, koja je bila živo zainteresirana za ratni plijen i sa svojim je družinama stalno izlijetala na pljačkaške pohode. A gdje se za to pružala prilika, zaposjedali su i zemlju i tako širili područje slavenskih naselja.[452] No taj je razvoj bio u Slavena

---

pisaca o Slavenima sada su predočene i iscrpno komentirane u *Свод древнейших известий*.

447 Usp. Ременников, *Борьба племен*; Брайчевский, *К истории расселения славян*, 123–124.

448 Marcellinus Comes ad annum 517. Usp. o tome Grafenauer, *Nekaj vprašanj*, 30–31.

449 Prokopije, BG 3, 40. Pregled slavenskih provala u Rimsko Carstvo i seoba što su s time povezane daju Grafenauer, *Nekaj vprašanj* 28–125; Lemerle, *Invasions et migrations* 265–308; Тъпкова-Заимова, *Нашествия и етнически промени*; Barišić, *Proces slovenske kolonizacije*; Grafenauer, *Proces doseljavanja Slovena*; Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen*; Waldmüller, *Die ersten Begegnungen* 5–398.

450 Jordan, *Romana* 388; *Getica* 119; Prokopije, BG 3, 14; *Hist. arc.* 11, 18, 23.

451 Usp. Lemerle, *Invasions et migrations* 281–287.

452 O tome da su se kod Slavena već u doba ranoga Rimskog Carstva počele stvarati bojne družine usp. Tacit, *Germania* 46, koji pljačkaške pohode Veneda zove *latrocinia*, te ih tako označuje istom onom riječi kojom Cezar, BG 6, 23 naziva rane pohode

tek na početku i u 6. stoljeću nisu još iz njega bili proizašli obuhvatni i jaki organizacijski oblici. U tom su pogledu Anti, jer su dolazili u stalan dodir s iranskim nomadskim jahačima, bili dalje uznapredovali. Znatna vojnička snaga Slavena ostajala je pod mnoštvom malih knezova i nadalje bezoblična i nesposobna za velike i precizno vođene pothvate. Ipak su Slaveni bili rodovska vlast, ako i vrlo labava, i kao takva su oko 540. vodili rat protiv Anta.[453]

Napadaji Anta i Slavena na rimski teritorij bili su pljačkaški pohodi i u 6. stoljeću dugo im nije bila svrha da zauzimaju zemlju. Ipak su dovodili do polakoga prodiranja slavenskoga etničkog elementa u rimske provincije. Kada se saznaje da su još prije 535. skupine barbara obilazile po okolici Soluna, najprije će se pomisliti na Slavene.[454] Već prije 552. držali su Slaveni uporišta u Dobrudži.[455] U okolici Philipupolisa, Beroje, Hadrijanupolisa i Plotinupolisa stanovali su oko 554. barbari.[456]

---

germanskih družina. Usp. Lowmiański, *Początki Polski* 1, 371–375. Jedan podatak u Dijalozima Pseudo-Cezarija također se može tumačiti kao rana vijest o pljačkaškim družinama u Slavena: *Dialogi* 110, Migne, PG 38, 1858, col. 986. Pouzdanije je svjedočanstvo spomen priprava za pohod na rimsko područje što ga u svojem kazivanju donosi Teofilakt Simokat 6, 7. 1, Tamo se kaže da je knez Ardagast radi plijena privukao k sebi mnoštvo Slavena, koji su došli k njemu sa svojih staništa. Vojska se dakle za pohod skupljala oko predvodnika iz različitih rodova prije nego je mogao započeti pohod u neprijateljsku zemlju. Na to isto upućuju i *Miracula S. Demetrii* (ed. Lemerle) 1, 12, 108, gdje se govori o tome da je Solun opsjelo pet tisuća slavenskih ratnika, izabran cvijet slavenskog naroda. Nije to dakle bila jedna rodovska zajednica koja je opsjela Solun nego odabir najboljih i najpoduzetnijih iz mnogih različitih rodova. Kad Pseudo-Mauricije 11, 4, 170 piše o mladim i osobito ratničkim Slavenima koji ne propuštaju priliku da iz zasjede napadnu Rimljane, to se ipak ne može uzeti kao da je vijest o bojnim družinama što odlaze na pljačkaške pohode. Usp. Zástěrová, *Les Avares et les Slaves* 78–79.

453 Prokopije, BG 3, 14. O vremenskom određenju toga rata usp. Stein, *Histoire du Bas-Empire* II, 522.

454 Ivan Mosho, *Pratum spirituale* c. 69. Usp. Тъпкова-Заимова, *Нашествия* 68.

455 Prokopije, *De aed.* 4, 7.

456 *Ibid.* 4, 11. U novije se doba pokušavalo etimologijom imena dokazivati da se Slaveni u ranome srednjem vijeku nasuprot općenito rasprostranjenim predodžbama nisu kretali sa sjevera na jug, nego obratno, s juga na sjever, i da su s Balkana naselili široka prostranstva u srednjoj i istočnoj Europi. Usp. Kunstmann, *Zwei Beiträge*; isti, *Über den Namen der Kroaten*; isti, *Kamen die westslavischen Daleminci aus Dalmatien?*; isti, *Nestors Dulěbi*; isti, *Wer waren die Weißkroaten*; isti, *Über die Herkunft der Polen*; isti, *Mecklenburgs Zirzipanen*; isti, *Der anhaltische Landschaftsname Serimunti*; isti, *Woher die Kaschuben ihren Namen haben*; isti, *Die Namen der ostslavischen Derevljane, Poločane und Volynjane*; isti, *Der Wawel*; isti, *Woher die Russen ihren Namen haben*; isti, *Woher die Huzulen ihren Namen haben*; isti, *Beiträge*; isti, *Waren die ersten Přemysliden Balkanslaven?*; isti, *Gniezno und Warta*; isti, *Die Hydronyme Nitra, Cetínka, Žitava und Ipel'*; isti, *Der Dukla-Name*; isti, *Slovakische Ortsnamen aus Thessalien.* Jezikoslovni argumenti što se iznose u tim publikacijama da bi se njima poduprlo takvo shvaćanje ne samo što nemaju nikakve dokazne moći, nego su upravo krivi i mogu jedino zbunjivati jezikoslovno slabije upućene. Stoga do toga svega dokazi-

Godine 548. prodrli su Slaveni sve do Jadrana kod Dirahija (Drača), a 550. u Trakiju.[457] U zimi 550./51. velika je gomila Slavena provalila u carstvo i pustošila Ilirik. Postavili su si kao cilj da osvoje Solun, ali su ustuknuli od takva pothvata, pa su zatim prodrli u Dalmaciju i tamo su se, čini se, naselili jer nema vijesti o tome da bi se bili vratili preko Dunava.[458] Već u jesen 551. prešla je rijeku nova slavenska vojska i pustošila ilirske provincije, boravila tamo dugo, a onda su je, opterećenu napljačkanim dobrima, Gepidi, Germani što su tada boravili u Panoniji, uz bogatu naplatu prevezli čamcima preko Dunava.[459] Slavenske su čete sudjelovale 558. u velikom napadaju protobugarskih Kutrigura, koji su poharali Skitiju, Meziju i Trakiju, pa još Makedoniju i Heladu, Trački Hersonez i napali sâm prijestolni Carigrad.[460] A onda je kroz čitavih dvadeset godina sve utihnulo oko Anta i Slavena. Nastupila su zbivanja u kojima je daljnji tijek događaja dobio nov obrat.

U pricrnomorske stepe upala je avarska rodovska vojska. Oni su kod Alanâ na Kaspijskom moru u tamošnjem Potkavkazju potražili pribježište i njihovim su se posredstvom ponudili Rimskomu Carstvu kao saveznici protiv Protobugara na Crnom moru.[461] Pitanje o njihovu podrijetlu nije još dobilo uvjerljiva odgovora. Nije pošlo za rukom razmrsiti vijesti o tome i uspostaviti pravi odnos između grčkih, sirijskih, perzijskih, armenskih i kineskih vrela.[462] Zna se jedino to da njihov pohod

---

vanja ne valja držati ništa. Usp. Katičić, *Kunstmannovi lingvistički dokazi.* Na Kunstmannove se dokaze uz ostalo oslanja Mužić, *Podrijetlo Hrvata* i u drugom, proširenom izdanju isti, *Podrijetlo i pravjera Hrvata*. On zastupa mišljenje da uopće nije bilo slavenskoga zauzimanja zemlje južno od Dunava jer su Slaveni od prapovijesnih vremena živjeli između Dunava i Jadrana kao starosjedilačko stanovništvo i odatle su u ranome srednjem vijeku naselili široke sjeverne prostore. Iako s pravom ističe neke elemente kontinuiteta od prapovijesti do srednjega vijeka kojima se nije poklanjala dovoljna pozornost, njegovo je razlaganje, osobito što se tiče pretpostavke o autohtonosti slavenskoga jezika na hrvatskom tlu i poricanje svakoga slavenskog doseljenja i zauzimanja zemlje južno od Dunava očita zabluda i ne može se uzimati ozbiljno. Usp. Katičić, *Ivan Mužić o podrijetlu Hrvata.* Na to Mužić, *U povodu Katičićeve recenzije* i odgovor Katičić, *Još jednom o Mužiću.* Na to pogrdne insinuacije u predgovoru knjige Mužić, *Podrijetlo i pravjera* 5–8.

457 Prokopije, BG 3, 29 i 38.

458 Prokopije, BG 3, 40.

459 Prokopije, BG 4, 25.

460 Agatija, 5, 21; Malala, 490; Teofan, 223–234.

461 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 442. O Avarima i njihovoj kulturi usp. sintetička djela Kollautz–Miyakawa, *Geschichte und Kultur*; Szádeczky–Kardoss, *Ein Versuch*; Avenarius, *Die Awaren*; Ковачевић, *Аварски каганат*; Pohl, *Die Awaren.*

462 O tim pitanjima usp. uz sintetička djela spomenuta u prethodnoj bilješci još osobito Haussig, *Theophylaktos' Exkurs*; isti, *Zur Lösung der Awarenfrage*; Harmatta (urednik), *Prolegomena*; isti (urednik), *Studies*; isti (urednik), *From Hecataeus to Al-Huwarizmi*; Golden, *Khazar Studies*; Czeglédy, *From East to West*; Bóna, *Die Awaren* 5–19.

na zapad i pojava iza Kavkaza stoji u nekoj vezi s velikim pomicanjima što su se u prvoj polovici 6. stoljeća pokrenula u srednjoazijskom nomadskom svijetu između granice Kineskoga carstva i granice Perzijskoga. To je dovelo do golemog proširenja turske vladavine nad prostranim travnjacima od Mandžurije do zapadnoga Turkestana. Oko 552. Turci su slomili moć mongolskoga naroda Juan–Juan na kineskoj granici, kojima su dotada bili podređeni, i već 555. napali su hunske Heftalite na sjeveru Perzije, te su 567. potpuno porazili njihovo carstvo. Iz tih silovitih sukoba proizašli su Avari, kao trijeska odbačena na zapad, jahačka skupina koju su progonili kagani zapadnih Turaka kao svoje odbjegle podanike. Prvotno je to bilo samo dvadeset tisuća ratnika na konjima s komorom, dva tümena, kako nomadi turskoga jezika zovu velike jedinice od deset tisuća konjanika. Govorilo se čak da su ti bjegunci sebe lažno nazivali Avarima. Tako su mislili utjerati ljući strah nomadskim narodima po crnomorskim stepama.[463]

Iako je prvi nastup Avara na skrajnjem sjeveroistoku rimskoga obzorja bio prilično jadan, ipak su oni u užem okviru crnomorskoga primorja predstavljali znatnu vojnu silu. Odmah su se organizirali pod vodstvom kagana kao samosvojni konjanički narod, koji je za sebe zahtijevao najviši rang. S velikom se vjerojatnosti pretpostavlja da je jezik te rodovske vojske bio turski. Kao druge mogućnosti dolaze još u obzir iranski ili mongolski.

Godine 558. pojavili su se avarski poslanici s Kaspijskoga mora u Carigradu i ponudili se caru Justinijanu kao saveznici protiv protobugarskih »Huna« na objema obalama Dona u zaleđu Azovskoga mora. Njihova pojava, neobična nošnja i duga kosa izazvali su veliku pozornost u gradu, prizor njihova nastupa dugo se pamtio.[464] Stari je car prihvatio njihovu ponudu. Hoće li sada Avari pobijediti Bugare ili Bugari Avare, oboje će, mislio je, biti carstvu na korist. Obvezao se na godišnja plaćanja, kako je bio običaj s federatima carstva, ali nije dopustio Avarima da se nasele u opustošenim provincijama na rimskoj strani donjega Dunava.

Avarima je zatim pošlo za rukom da jednim vojnim udarcem za drugim sebi pokore protobugarske »Hune« i ostatke Sarmata u stepama na sjever od Crnoga mora i da ih stave pod svoje zapovjedništvo. Od toga je jako porasla njihova vojna sila. Onda su napadali Ante i stalno su pljačkali i pustošili njihovu zemlju. Pod trajnim pritiskom avarske nadmoći počela se antska vlast, kojoj su jezik, zakon i običaj bili slavenski, pomalo drobiti. Od tih se udaraca nije više oporavila. Anti poslije toga nisu u povijesti

463 Teofilakt Simokat 7, 8, 1–5.

464 Menandar, *Excp. de leg.* 442; Ivan Malala, *Chronographia* 489; Euagrije, *Hist. eccl.* 5, 1; Teofan, *Chronographia* (ed. de Boor), 232, 6–10.

igrali nikakvu ulogu. Stoga je ime Slaveni postalo jedinim nazivom sve slavenske etnije u Europi. Pohodi protiv Anta bili su Avarima prvi dodiri sa slavenskom vojskom. Pošto su među svoje konjanike uvrstili protobugarske, hunske i sarmatske postrojbe, utemeljeno je time novo i znatno pojačanje avarske moći. Od sada su mogli u svoju vojsku pozivati velik broj Slavena koji su dobro poznavali zemljište i slati slavenske jedinice u borbu pod svojim zapovjedništvom kao saveznike.[465]

Do 562. nametnuli su Avari cijelomu sjevernom Pricrnomorju svoju prevlast. Prešli su Don, Dnjepar i Dnjestar i pojavili se na donjem Dunavu, na granici Rimskoga Carstva. Sada su zahtijevali dopuštenje da se kao saveznici i pravi federati nasele u opustjeloj provinciji Skitiji, današnjoj Dobrudži, na području Rimskoga Carstva. Justinijan je shvatio njihove prave namjere i, kako je dobro znao što bi značilo imati te strašne saveznike unutar granica carstva, zabranio im je da prijeđu preko Dunava i dao je jače utvrditi njegovu rimsku obalu.[466] Tad su se Avari okrenuli u suprotni pravac i prodrli u nepoznatu zemlju, objahali su Karpate i, pošto su svladali srednjoeuropski prostor, napali su još iste godine 562. istočnu granicu zemlje franačkoga kralja.[467] Prestravljeni kralj Sigisbert samo je uz strašan napor uspio suzbiti taj napadaj. Činjenica da je poslije preko poslanika sklopio »prijateljstvo« s napadačima svjedoči o tome da ih nije razbio i da je i dalje bio prisiljen ostati s njima u dodiru. Avari su pak sada uspostavili svoju prevlast i nad srednjoeuropskim Slavenima i oslanjali su se na njihove savezničke i podčinjene rodovske postrojbe. Koliko je od toga narasla njihova vojna moć, to se može samo naslućivati.[468] A sjedište avarske vlasti ostalo je dalje u stepskim predjelima na lijevoj obali donjega Dunava.

---

465 O odnosima Avara sa Slavenima usp. Hauptmann, *Les rapports*; Grafenauer, *Razmerje med Slovani in Obri*; Zástěrová, *Avaři a Slované*; Pohl, *Die Awaren* 94–127, 235–236. U novije doba zastupa Pritsak, *The Slavs and the Avars* mišljenje da Slaveni prvotno i nisu bili narod nego posebno obučene i opremljene jedinice pogranične vojske, neka vrsta mornarskog pješaštva na velikim rijekama, osobito na Dunavu, a stajali su, kako on misli, u službi Rimskoga Carstva, ili raznih nomadskih konjanika, osobito pak Avara i Bugara. Premda to njegovo mišljenje u tako zaoštrenu obliku ne može izdržati kritiku koja se oslanja na dobro poznavanje vrela, ipak je ono vrijedan poticaj da se najranija slavenska povijest gleda u okviru koji se u svjetlu srednjovjekovnoga nastajanja narodâ čini primjerenijim od onoga koji se do sada obično postavljao u duhu prosvjetiteljstva i nacionalnog romantizma. Usp. o tome Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung*, osobito 1–13.

466 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 443–444.

467 Grgur od Toursa, *Historia Francorum*, 4, 23; Pavao đakon, *Historia Langobardorum*, 2, 10.

468 Usp. Grafenauer, *Nekaj vprašanj* 44–45; Pohl, *Die Awaren* 43–48.

Kada je 565. poslije Justinijanove smrti Justin II. preuzeo vladavinu, uskratio je Avarima plaćanja što su im bila obećana, iako su se oni mogli pozivati na to, da od kako su na granici nije više bilo pljačkaških pohoda u rimske provincije. Doista su Avari bili uvrstili protobugarske »Hune« u svoju konjaničku vojsku, a na Ante i Slavene vršili su takav pritisak da su potpuno prestali prijašnji svakogodišnji napadaji. Ali u Carigradu se shvaćalo da se u toj tišini krije smrtna opasnost.[469]

Avari su se pak stisnutom silom opet okrenuli prema sjeverozapadu. U tom su pohodu (565–566) potukli kralja Sigisberta. Nije im međutim pošlo za rukom da urede opskrbu, pa su morali uzmaknuti pred gladi. Kralj im je sam slao namirnice kad su obećali da će za tri dana otići. Tako je poslije drugog napadaja opet uspostavljeno »prijateljstvo«.[470] Avari su time ipak učvrstili svoju prevlast u krajevima sjeverno od Karpata.[471]

Kaganov položaj bivao je sve teži, Turci su se primicali s istoka, a i nadalje su zahtijevali da im se Avari pokore kao njihovi odbjegli podanici.[472] No tada mu se pružila prilika da se odlučnim probojem izvuče iz toga škripca. Kralj Langobarda naseljenih u zapadnoj Panoniji pozvao je kagana da skupa s njim napadne Gepide na Tisi.[473] Justin II. podupirao je taj naum. Time se mogla skršiti gepidska moć, a avarska pomaknuti na zapad i tako udaljiti od prijestolnice i zemlje što je neposredno pred njom. Dopustio je avarskoj vojsci da preko njegova područja uz južnu obalu Dunava odjaše do Panonije (567), ali ih je pretekao u jednome. Poslao je rimsku vojsku da zauzme grad Sirmij koji su tada držali Gepidi. Avari su grad mirno prepustili caru jer se kagan nadao da tako u zadnji čas može kupiti carevu sklonost.[474] Tom operacijom bez borbe carstvo je opet dobilo u ruke ključ za obranu cesta što su vodile u unutrašnjost balkanskih provincija i bitno je smanjena opasnost od avarske moći koja se upravo premještala na zapad. Kagan je to stanje stvari morao šutke prihvatiti. Razljućen, poslao je deset tisuća, jedan tümen, protobugarskih Kutrigura da opustoše Dalmaciju, a onda je s vojskom prešao Dunav, pokorio Gepide i naselio svoj narod u njihovoj zemlji.[475]

469 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 444–446.

470 Grgur od Toursa, 4, 29; Pavao đakon, 2, 10; Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 454.

471 Odatle predaja ruskih ljetopisaca o avarskoj vlasti nad slavenskim Duljebima u Volinju (Лавр. 8).

472 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 204–206, 452. Još 568. vršio je kagan zapadnih Turaka diplomatski pritisak na Justina II. zbog njegova saveza s Avarima koji su odbjegli od njega.

473 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 454–456. Pavao đakon, 1, 27.

474 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 455, 457–458; Euagrije, *Eccl. hist.* 5, 12.

475 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 456–458; Pavao đakon, 1, 27. To je tijek događaja kako ga uspostavlja Grafenauer, *Nekaj vprašanj* 47–48. Avenarius, *Die Awaren*

Langobardi su odmah uvidjeli da su novi susjedi uz pomoć kojih su uništili mrske Gepide neugodniji od njih. Njihov je pritisak bio tolik da su Langobardi već iduće godine (568) napustili Panoniju i prešli u Italiju, na sudbinu koje su onda stoljećima odlučno utjecali.[476] Avari su odmah zauzeli i njihovu zemlju i od tada je sjedište njihove moći bilo na srednjem Dunavu. Tamo su našli kraj u kojem su mogli živjeti po pradavnim običajima i uzgajati stoku, a bili su zaštićeni od Turaka, svojih strašnih neprijatelja. Novi su krajevi sada bili izloženi njihovim napadajima.

Prvo su se Avari pokušali domoći Sirmija. Krenuli su pregovorima, a kada tu nisu imali uspjeha, izvršili su oko 570. napadaj na grad, ali je i taj ostao bezuspješan.[477] Tek kada su carske čete morale biti povučene s Dunava da pođu u rat protiv Perzije (572–591), mogli su Avari prijeći tu rijeku. Morala im se odstupiti ravnica između Dunava i Save, izuzet je od toga bio tek sam grad Sirmij.[478]

U to su vrijeme Avari pokušavali dobiti Slavene u današnjoj Vlaškoj da se od svoje volje podvrgnu njihovoj vlasti. Oni su ih oštro i uvrijeđeno odbili, a u svađi koja je uslijedila na to ubili su njihove poslanike. Kagan pak nije bio u stanju da udari odmah, nego je potisnuo i sakrio svoj gnjev.[479] Avarski pritisak nije također više mogao štititi rimsko područje od Slavena, koji su bili stekli toliko samopouzdanje. Poslije gotovo dvadesetogodišnjeg prekida oni su 578. opet napali carstvo. Taj je pothvat bio široko zasnovan i dobro vođen. Prodrli su u Trakiju i u grčke provincije. Carstvo se nije moglo obraniti od njih jer mu je vojska ratovala s Perzijancima. Tada se novi car Tiberije (578–582), s kojim je kagan htio imati bolje odnose nego s njegovim prethodnikom, obratio njemu i zamolio ga da napadne zemlju Slavena na sjeveru od Dunava. Kagan je rado pristao na to jer je htio pokazati da je caru na usluzi, a ujedno i

75–76 misli da su u Panonsku kotlinu došli preko Karpata. S tim je pitanjem u vezi i datiranje zbivanja oko Sirmija na koja se odnosi ova bilješka. Grafenauerova interpretacija vodi, kako nam se čini, bolje računa o vrelima. Isprva su se Avari na području carstva ponašali besprijekorno. Ali kad im je dopušten prolaz i kad su stigli do zemlje Gepida i vidjeli da su zakinuti u svojim očekivanjima jer im je car oduzeo najvredniji dio nove zemlje, nije se kagan više sustezao da pokaže neraspoloženje i da vojnički napadne carstvo, ako isprva i samo u ograničenu opsegu. Da je tek poslije toga zaposjeo zemlju Gepida, to čini se Menandar izričito kazuje. Kod njega nema riječi ni o kakvu povratku.

476 Pavao đakon, 2, 26.

477 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 195–198, 458–459, 459–460; *Excp. de sent.* (ed. Boissevain e. a.), 21; Ivan od Biclara, *Chronicon* ad annum 570.

478 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 460, 203–208; 208–210, 471–474; Euagrije, *Eccl. hist.* 5, 11–12; Teofan (ed. de Boor) 1, 277; Ivan od Biclara, *Chronicon* ad annum 573, 574; Ivan od Efeza 3, 5.

479 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 209. Iz svoje nove zemlje avarska je vojna sila teško mogla preko Karpata dosegnuti Slavene u današnjoj Vlaškoj.

osvetiti se Slavenima i tako sprati sramotu koju su mu nanijeli. Osim toga se nadao bogatu plijenu jer su Slaveni dugo robili zemlje drugih, a nitko nije polazio u pljačkaške pohode protiv njih. Avarska je vojska dobila dozvolu da na rimskoj obali Dunava krene nizvodno, a carska je flota dva puta prebacila njihove oklopljene jahače preko rijeke.[480] Pustošenje je bilo strašno i može se pretpostaviti da se slavenska vojska odmah vratila s juga da brani svoju zemlju. Avari su tim napadajem potvrdili svoj zahtjev da podvrgnu svojoj vlasti Slavene koji su stanovali sjeverno od Dunava u današnjoj Vlaškoj. Ostvariti ga, međutim, nisu mogli potpuno jer su oni i dalje ostali samostalni, iako su morali pristati na znatne ustupke.[481]

Manje od dvije godine nakon toga (580) započeli su Slaveni svoj do tada najveći i najuspješniji napadaj na područje carstva. Dok su se Avari i dalje trudili oko Sirmija, preplavili su balkanske provincije od Trakije do Tesalije, ostali su četiri godine na rimskom tlu, podigli su tamo utvrđena uporišta i ponašali se kao u osvojenoj zemlji.[482] Neće biti neumjesno povezati s tim zbivanjem i početke slavenskoga zauzimanja zemalja na Balkanu. Avarima je međutim 582. pošlo za rukom da poslije duge opsade osvoje Sirmij.[483] Time im se otvorio pristup unutrašnjosti Balkanskog poluotoka.

U tim je okolnostima kaganu bilo moguće podvrgnuti i Slavene u današnjoj Vlaškoj svojemu zapovjedništvu. Zadržali su i dalje visok stupanj samostalnosti, u rat su ih vodili njihovi knezovi, ali su se pokreti njihovih četa sada podvrgavali odlukama središnjega avarskog vodstva. Nema vijesti o tome kako je došlo do toga. Ali sama činjenica da su Avari postali jako moćni, opiranje njima bilo opasno, a sudjelovanje u njihovim pohodima obećavalo mnogo, dovoljna je da objasni taj obrat.

U godini kada je pao Sirmij nastupio je car Mauricije (582–602) kao Tiberijev nasljednik. Njegova je vojska isprva bila vezana za perzijsko ratište. Dunavska se granica stoga nije mogla valjano braniti. Kagan je

480 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 208–210.

481 Usp. Grafenauer, *Nekaj vprašanj,* 51–53; Pohl, *Die Awaren* 66–70. Neki podatci sirijskih i latinskih vrela (Ivan od Efeza i Ivan od Biclara), koje nije lako tumačiti, možda upućuju na to da su se Avari poslije pohoda protiv Slavena okrenuli protiv svojih saveznika, da su prodrli u Trakiju i dospjeli do pred Carigrad. Usp. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, 88–90.

482 Ivan od Efeza 6, 24–25. Usp. o tome Grafenauer, *Nekaj vprašanj* 51–55; Avenarius, *Die Awaren in Europa*, 91–95. Još Barišić, *Čuda Dimitrija solunskog*, 53–56; isti, *Proces*, 22. Drukčije Lemerle, *Les plus anciens recueils* II, 69–73. Interpretacija vrela nailazi tu na teškoće.

483 Menandar, *Excp. de leg.* (ed. de Boor), 471–473, 474–475, 476–477, 220–221; Euagrije, *Eccl. hist.* 5, 12; Ivan od Efeza, 6: 24, 30, 32; Teofilakt Simokat 1, 3.

to iskoristio i pojačavao pritisak na carstvo. Poslije osvojenja Sirmija mir je trajao samo dvije godine. Već 584. Avari su opet udarili. Osvojili su Singidun (Beograd), Augustu i Viminacij (Kostolac), gradove na Dunavu i prodrli odande sve do Anhijala na Crnome moru.[484] U tom su pohodu sudjelovali i Slaveni iz današnje Vlaške.[485] Odmah iduće godine (585) uputio je kagan, premda je s carstvom svečano sklopio mir, iz potaje Slavene da izvedu široko zasnovan napadaj na rimsko područje. Oni su se opasno približili prijestolnomu gradu, ali su ipak uz veliko naprezanje branitelja odande potisnuti.[486] U jesen iste godine izveo je kagan odlučujući udarac na carstvo. Veliki avarski konjanički sastavi s brojnim četama slavenskih saveznika prodrli su u dva smjera, s jedne strane u Donju Meziju i Skitiju i odatle su nadirali dalje prema Trakiji, na Hadrijanupolis i Carigrad, a s druge strane u Gornju Meziju i Makedoniju. Na pristupima prijestolnomu gradu uspjeli su rimski vojskovođe 587. osloboditi Hadrijanupolis od avarske opsade i prisiliti neprijateljske gomile da se povuku na Dunav.[487]

Drugi slavenski prodor dopro je daleko na jug. Iste godine kad i Hadrijanupolis (587) opsjedali su Avari i Slaveni sedam dana Solun i teško ga pritiskali. Grad se odupro, ali u njegovu zaleđu, u dubini provincija, tada je već počelo pravo zauzimanje zemlje.[488] Avarska vojna sila obilježila je širok prostor na kojem su sad nastajale sklavinije, područja naseljena Slavenima, podvrgnuta vlasti slavenskih rodova, uređena po slavenskom zakonu i običaju, u kojima rimski oblici življenja i rimska shvaćanja više nisu bila mjerodavna.[489]

Neuspjeh pri opsadi Soluna nije zaustavio prodor Avara i Slavena. Napredovali su sve dalje na jug i zapad, podvrgnuli su sebi Epir i srednju Grčku, opljačkali su Korint i upali u Peloponez, gdje su od tada vladali više od dvije stotine godina.[490] I gdje god je vojna sila vođena od Avara

484 Teofilakt Simokat 1, 3–4.

485 Ivan od Efeza 5, 19; Mihael Sirijac 10, 21; 24. Spominje se da su Anti kao saveznici carstva napali Slavene.

486 Teofilakt Simokat 1, 6–7.

487 Teofilakt Simokat 1, 8; 2, 10–17; 3, 4; *Chronicon Monemvasiae* (ed. Dujčev), 60–85.

488 Usp. vrela i literaturu navedenu u bilj. 490.

489 O ranom slavenskom ustavu usp. Graus, *Deutsche und slawische Verfassungsgeschichte?*; isti, *Die Entwicklung*. Sada još i Katičić, *Die Verfassungsterminologie*.

490 Teofilakt Simokat 1, 8; Euagrije, *Hist. eccl.* 6, 10; Teofan (ed. de Boor) 1, 252–257; *Miracula sancti Demetrii* (ed. Lemerle) 1, 13; *Chronicon Monemvasiae* (ed. Dujčev), 86–140; *Arethae scholion* (*Chronicon Monemvasiae*, ed. Dujčev, 12, 18). Usp. Баришић, *Чуда* 56–64; isti, *»Monemvasijska« hronika*; isti, *Procesi* 22–23; Schreiner, *Note*; Lemerle, *Les plus anciens recueils* II, 53–69. Znatno je što u zaleđu Soluna do sada nisu nađeni novci kovani poslije 584/85. Usp. Lemerle, *op. c.* 68, bilj. 90.

ukidala žilavi i otporni rimski red, nastajale su sklavinije i svojim redom zamjenjivale rimski. To je bila trajna posljedica tih munjevitih ratnih obrata.

U isto vrijeme u kojem su tako snažno udarili na jugoistok, okrenuli su se Avari i na zapad. Još prije 691. osvojili su dva grada na Jadranu, Lisos (Lješ) u Prevalitani i Rizin (Risan) u Dalmaciji. To je vjerojatno bilo u vezi s opsadom Soluna i prodorom prema Epiru što je uslijedio za njom.[491] Iz Panonije su Avari sa slavenskim saveznicima pod svojim zapovjedništvom prodrli u istočne Alpe. Kako o tome ima mnogo manje vrela, ta je slika mutnija nego na jugoistoku. To više treba istaknuti povezanost i cjelinu jer oboje su dijelovi istoga raskriljivanja vojne moći koje je bilo vođeno iz jednoga središta. Ta je vojna moć imala toliku probojnu snagu da je velikim dijelovima Europe dala novo etničko i kulturno lice.

Na zapadu nije bilo jake i organizirane sile koja bi mogla zbiti svoje redove i stati Avarima na put. Između Bizantinaca u Istri, Langobarda u sjevernoj Italiji i Bajuvara u Reciji i dijelovima Norika mnogo su se lakše kretali. Njihovo napredovanje i napredovanje njihovih podređenih slavenskih saveznika može se tu pratiti prema napuštanju ranokršćanskih biskupija. Odatle se može odčitati kako je u istočnim Alpama predio za predjelom postajao poganski.[492] Istina, popisi prisutnih pri donošenju sinodalnih zaključaka i drugi crkveni akti nisu vrela kojima bi se bilo lako služiti, to više što im je autentičnost koji put upitna, imena pojedinih biskupija često iskvarena ili ih je opet teško identificirati iz kojega drugog razloga, a odsutnost pojedinih biskupa još ne dopušta siguran zaključak da im se biskupija u to vrijeme već bila ugasnula. Ipak je povjesničarima pošlo za rukom razglobiti avarsko–slavenski prodor u istočne Alpe u njegove najvažnije etape, koliko god rezultat svakoga takvog pokušaja mora ostati do neke mjere nesiguran.

Upravo oko 587/588, dakle u vrijeme opsade Soluna i zauzeća Peloponeza, avarska je i slavenska ekspanzija upravljena na zapad dosegnula kotline Celeje (Celja) i Emone (Ljubljane) i prodirala je dalje u zilsku dolinu u današnjoj Koruškoj.[493] Nešto prije 591. to se zauzimanje zemlje

491 Grgur Veliki, *Epistolae* (MGH) 1, 69; 132. Usp. Баришић, *Чуда* 62; isti, *Proces* 23.

492 Usp. Grafenauer, *Nekaj vprašanj* 57–62; isti, *Proces doseljavanja*, 36–40; Pohl, *Die Awaren* 147–152.

493 Godine 579. postoje još biskupije u Celeji i Emoni (Sinodalni zaključci u Gradežu: Mansi 9, 923; Kandler, *Codice dipl. Istr.* ad. an. 579; Kos, *Gradivo* 1, 85). 587. bili su celejski i emonski biskup već u izbjeglištvu (Pavao đakon, *Hist. Lang.* 3, 26). Za interpretaciju tih oskudnih vrela usp. Grafenauer, *Nekaj vprašanj* u bilj. 74. S tim valom slavenskoga zaposjedanja zemlje u istočnim Alpama povezuje se i kraj romansko–langobardskog naselja u Kranju i pad langobardskog uporišta u Meglarju u donjoj dolini Zile. Usp. Grafenauer, *Nekaj vprašanj* 61.

protegnulo i na gornju dravsku dolinu,[494] a već prije 600. dosegnulo je, barem u vipavskoj dolini, Soču.[495] U godinama 593/595. bila je onkraj jugoistočne granice Bajuvara već Sklavinija. Kad im je Tasilo postao knezom, napao ju je i uspješno opljačkao.[496] Uskoro zatim su pri sličnom pothvatu dvije tisuće Bajuvara bile hametice poražene jer je kagan poslao Sklaviniji u pomoć avarsku vojsku.[497] Oko 595. upali su Avari u franačku Turingiju i tamo vodili ogorčen rat.[498] Poslije toga približili su se Avari Langobardima (596) i to je zadavalo muke Bizantincima u Istri i sjevernoj Italiji.[499] Godine 599. upali su Slaveni u Istru, ali su ih carske trupe svladale.[500] Godinu dana kasnije (600) počeli su iz vipavske doline prodirati u Italiju.[501] Čitav prostor između ušća Dunava, sjevernoga Jadrana i Peloponeza bio je pod teškim pritiskom Avara i Slavena, ako već ne i pod njihovom vlasti.

Na istoku se, međutim, položaj bio sasvim promijenio. Car Mauricije je 591. sklopio mir s Perzijom.[502] Sada je sva vojna sila carstva mogla djelovati protiv Avara i Slavena. Veliki je protunapadaj bio upravljen na dunavsku granicu. Napinjući sve sile, i ne bez povremenih poraza i neuspjeha, uzmogle su napokon carske vojske uspostaviti nadzor nad sjevernim provincijama i postići da se Dunav opet bespogovorno priznaje kao granica carstva. Rimske su čete čak prešle rijeku i žestoko ratovale sa slavenskim knezovima.[503] Više avarskih udaraca, među njima velik pohod na Dalmaciju (595/597), u kojem su zauzeli četrdeset utvrđenih

494 Molbenica biskupa s područja Venecije i Recije upravljena caru Tiberiju, MGH, *Epist.* 1, 17. U njoj se spominju biskupije u Virunu, Teurniji i Aguntu samo još u vezi s prošlošću, nikoji od tih biskupa nije ju potpisao, a nisu je potpisali ni biskupi emonski i celejski. Usp. Grafenauer u bilj. 74.

495 Grgur Veliki, *Epistolae*, (MGH) 10, 15.

496 Pavao đakon, *Hist. Lang.* 4, 7.

497 Pavao đakon, *Hist. Lang.* 4, 10.

498 Pavao đakon, *Hist. Lang.* 4, 11.

499 Pavao đakon, *Hist. Lang.* 4, 12.

500 Grgur Veliki, *Epistolae* (MGH) 9, 154.

501 Grgur Veliki, *Epistolae* (MGH) 10, 15.

502 Teofilakt Simokat 5, 15, 12; Teofan (ed. de Boor) 1, 267; *Chronicon paschale* (ed. Dindorf), 691.

503 Te događaje opisuje Teofilakt Simokat potanko u 5, 6, 7. i 8. knjizi svojega povijesnog djela. Njegove je vijesti Teofan preuzeo u svoju kroniku (ed. de Boor, 267–289). Ponešto se susreće i u kasnijim kronikama. Nije lako uspostaviti pouzdanu kronologiju toga zbivanja. Usp. o tome Bury, *The Chronology of Theophylaktos Simokatta*; isti, *A History of the Later Roman Empire* 2, 114–142; Hauptmann, *Les rapports* 160–161, 168–170; Labuda, *Chronologie*; Grafenauer, *Nekaj vprašanj* 62–74; Goubert, *Byzance avant l'Islam* 2: *Byzance et les peuples du Danube*; Nystazopulu-Pelekidu, Συμβολή; Pohl, *Die Awaren* 128–162.

gradova, ali je ipak završio povlačenjem,[504] nisu mogli promijeniti tijek zbivanja. Došlo je do odlučne bitke sjeverno od Dunava kod Viminacija i na Tisi (oko 600) u kojem je strahovito poražena velika avarska vojska pojačana slavenskim, gepidskim i drugim pomoćnim narodima.[505]

Vojna moć Avara i Slavena nije ni tada bila skršena. Kagan je pripremao protuudarce na Dardaniju, pa čak i na Carigrad. Mauricije je to osujetio udarivši opet na Dunav. Tamo je uspješno vodio rat sa Slavenima u njihovoj zemlji.[506] Kagan je mogao odgovoriti samo napadajem na Ante, koji su se u međuvremenu bili pribrali i sada bili u savezu s carstvom.[507] Avarskomu je zapovjedniku bilo naloženo da uništi Ante. Čini se da je on to i izvršio jer se oni poslije toga u povijesti više ne spominju. Tek se pojedine njihove raštrkane skupine prepoznaju u nekim slavenskim narodima kasnijega vremena.

Nadmoć rimske vojske bila je očita. Mauricije ju je htio iskoristiti do kraja. Na jesen 602. ustrajao je na zahtjevu da mu vojska prezimi sjeverno od Dunava u slavenskoj zemlji.[508] Ali to je izazvalo vojničku pobunu u kojoj su nekog centuriona Foku izvikali za cara.[509] On je s pobunjenom vojskom došao u Carigrad, oborio Mauricija s prijestolja, dao se po svim pravilima okruniti i pogubio Mauricija skupa s njegovim sinovima.[510] Foki ipak nije uspjelo da zbilja učvrsti svoju vlast. Carstvo je kroz osam godina utonulo u teške unutrašnje nemire. Veliki vojni napori posljednjih godina i njihovi znatni uspjesi ostali su time besplodni.

Težak položaj u kojem se zbog toga našlo carstvo imao je za posljedicu da su vrela za događaje koji su nakon toga slijedili postala oskudna. Nastupilo je vrijeme u kojem se kasnoantički istočni Rim morao teško boriti za goli život. A kada je tu skrajnju nevolju preživio uspješan i ojačan, bio je postao srednjovjekovni Bizant. Ali praznine koje su ostale u povijesnoj predaji nisu se kraj svega duhovnog uzleta kasnijih stoljeća mogle ispuniti. Tako smo o doista presudnim vojničkim, političkim, etničkim i kulturnim preokretima na ranosrednjovjekovnom Balkanu obaviješteni tek vrlo manjkavo.

---

504 Teofilakt Simokat 7, 11, 9–12, 9; Teofan (ed. de Boor), 277–278.

505 Teofilakt Simokat 8, 2; 2–3, 15; Teofan (ed. de Boor), 281–282.

506 Teofilakt Simokat 8, 5, 5–13; Teofan (ed. de Boor), 284.

507 Teofilakt Simokat 8, 5, 13.

508 Teofilakt Simokat 8, 6, 2; Teofan (ed. de Boor), 286; Georgije Monah (ed. de Boor), 261; Zonara (ed. Büttner–Wobst), 299.

509 Teofilakt Simokat 8, 6, 2–7, 7; Teofan (ed. de Boor), 286; *Chronicon paschale* (ed. Dindorf), 693.

510 Teofilakt Simokat 8, 6, 2–7, 7; Teofan (ed. de Boor), 286; *Chronicon paschale* (ed. Dindorf), 693.

Obrana granice na Dunavu bila je bitno oslabljena. Očekivalo bi se da će Avari sa svojim slavenskim saveznicima odmah udariti svom snagom da konačno podvrgnu pod svoju vlast carske provincije na Balkanu. Povjesničari su i pretpostavljali da je to bilo tako, pa se takvo mišljenje sve do danas često zastupa. Ali točna analiza podataka u oskudnim i od reda dosta mlađim vrelima pokazuje da se to nije dogodilo. Pod carem Fokom ostala je granica na Dunavu mirna.[511] U to su vrijeme Avari bili aktivni na zapadu. Godine 602. sklopili su opet mir s Langobardima.[512] Odmah zatim upali su Langobardi, Avari i Slaveni u bizantsku Istru i opustošili su je cijelu.[513] Iduće godine (603) pomagala je Langobardima slavenska četa koju je poslao kagan pri opsadi Kremone.[514] Dok su Langobardi u jeseni 603. bili opet sklopili mir, nastavili su Avari i Slaveni svoje napadaje. Još 611. Slaveni su opet pljačkali Istru i Furlaniju.[515] Iste su godine pobijedili Garibalda, sina Tasilova, kod Agunta.[516] A oko 625./31. spominje se zilska dolina kao Sklavinija.[517]

U Panoniji i na dunavskoj granici bili su Avari teško potučeni. Mauricije im je nanio strahovite gubitke, pa su čak pri operacijama u jugoistočnom prostoru bili upućeni na tehničku pomoć svojih langobardskih saveznika.[518] Foka je pak, čim je stupio na prijestolje, ne samo obnovio godišnja plaćanja Avarima, nego ih je čak i povisio.[519] U tim je okolnostima Avarima takav predah u kojem su mogli popuniti i pojačati svoju vojsku, prestrojiti ju i pripraviti za novo ratovanje morao biti ne samo dobrodošao nego i potreban.

Tek kad je Heraklije 610. svrgnuo Foku s prijestolja i, pošto su ga okrunili za cara, te je počeo mučno raditi na učvršćivanju svoje moći, pokrenuli su se Avari sa Slavenima da nanesu carstvu odlučujući udarac. Na širokoj fronti počeo je smrtonosan napadaj. Godine 611. prodrli su Slaveni u bizantsku Istru, a Avari su napali Langobarde u Furlaniji, koji su tada živjeli s Bizantom u miru.[520] Oko 614. ili tek nešto poslije (oko 630), uslijedio je vojnički udar na Dalmaciju, osvojena je i razorena Salona.

511 Usp. Баришић, *Цар Фока*; isti, *Proces* 23; Pohl, *Die Awaren* 237–238.
512 Pavao đakon, *Hist. Lang.* 4, 24.
513 *Ibid.*
514 Pavao đakon, *Hist. Lang.* 4, 28.
515 Pavao đakon, *Hist. Lang.* 4, 37; 40.
516 Pavao đakon, *Hist. Lang.* 4, 39.
517 Pavao đakon, *Hist. Lang.* 4, 38.
518 Pavao đakon, *Hist. Lang.* 4, 20; 26.
519 Teofan (ed. de Boor), 292.
520 Vidi bilj. 511.

Mnogi drugi gradovi, među njima vjerojatno i Epidaur, dijelili su sudbinu provincijske metropole.[521]

Taj je prodor zahvatio i druge balkanske provincije. To je vrijeme kada su Perzijanci počeli svoju veliku ofenzivu u Maloj Aziji. Carstvo je tako gubilo svoja jezgrena područja i nije se moglo ni pomišljati na djelotvornu obranu zapadnih. Godine 614. pokrenule su se sklavinije koje su tada već postojale u Makedoniji. Ratnici tih rodovskih vlasti tada su u čamcima izdubenim iz debla jednoga drveta isplovili na more, napali su i pljačkali Tesaliju, Heladu, otoke pred njihovim obalama, cikladske otoke i udaljene predjele kakvi su Mala Azija, Aheja, Epir. Napokon su 616. pokušali pri jednoj opsadi osvojiti Solun s mora.[522] Kad im to nije pošlo za rukom, pozvali su avarskoga kagana da im pomogne. Njegove su vojske u to doba bile opustošile Trakiju i odvele mnoge zarobljenike iz balkanskih provincija preko Dunava. U Solun su pristizale rijeke izbjeglica iz svih tih predjela. Poslije priprema koje su potrajale dvije godine pokrenuo se kagan s mnogim Avarima, Slavenima i Protobugarima prema Solunu. Sa Slavenima koji su već bili tamo opsjedao ga je trideset i tri dana. No grad je i taj put odolio.[523]

Ti su osvajački pohodi imali dalekosežne posljedice. Oni su osim u nekim utvrđenim uporištima na Egejskome i Jadranskom moru ukinuli rimski red i time slomili kontinuitet antike. U njihovu su okviru Slaveni zauzeli zemlju na Balkanu, ili je tamo gdje je već bila zauzeta to zauzeće postalo neopozivo. Tek veza među tim pohodima kao cjeline daje tim zbivanjima njihovo odlučujuće povijesno značenje. Ali je ta cjelina u povijesnim vrelima ostala nataložena u razbacanim i pojedinačnim zabilješkama kroničara.[524] O pojedinostima se stoga ne zna gotovo ništa. Nije poznato koliko je staroga u prvi mah preostalo, gdje i kako. Treba pretpostaviti

---

521 Isidorus Hispalensis (Izidor od Seville), *Chronicon* 144 (ed. Mommsen, *Chronica minora*, 479): *Eraclius dehinc quintum agit annum imperii. Cuius initio Sclavi Graeciam Romanis tulerunt, Persi Syriam et Aegyptum plurimasque provincias* — »Heraklije onda petu godinu vlada carstvom. U njezinu početku Slaveni su oduzeli Rimljanima Grčku, Perzijanci Siriju i Egipat i vrlo mnoge provincije«. Grčkom se tu nazivaju bizantske europske provincije. Usp. Bulić, *Sull'anno della distruzione di Salona*; isti–Tomašić, *Ancora sull'anno della distruzione di Salona*; P. Charanis, *Graecia in Isidore of Seville*. Usp. i *Continuatio Hispana*, *Chronica minor*a, 337. O tome pitanju sada Pohl, *Die Awaren*, 243–245; Marović, *Reflexions*.

522 *Miracula sancti Demetrii* (ed. Lemerle) 2, 1.

523 *Miracula sancti Demetrii* (ed. Lemerle) 2,2; 2,5.

524 Teofan (ed. de Boor), 299–300; Isidorus Hispalensis (Izidor od Seville), *Chronicon* 144 i *Continuatio Hispana* (ed. Mommsen, *Chronica Minora*, 337 i 479; Ivan od Nikiu, *Kronika* 109 (etiopski tekst s francuskim prijevodom H. Zotenberg, *Notices et extraits des Manuscrits de la Bibliothèque nationale* 24, Paris 1883. Prijevod toga mjesta na str. 549–551). Engleski prijevod R. H. Charles, London 1916, 174–177. (Vidi dolje str. 165.).

da je toga bilo više nego se čini kada se gleda unatrag. Izvan svake je pak sumnje da su široki predjeli u rimskim provincijama na Balkanu sada živjeli kao Sklavinije. Kršćanstvo i rimstvo su u njima, koliko su još postojali, bili potisnuti u pozadinu i izloženi propadanju. Izgubili su svoju institucionalnu podlogu i postali su neugledni.[525]

Avarski pritisak i dalje nije popuštao. Udarni mu se pravac sada uperio na prijestolni grad. Trakija i prilazi Carigradu dali su se još braniti samo sa skrajnjim naporom, to više što je pod Fokinom vladavinom opet počeo rat u Perziji. To je dovelo cara Heraklija u vrlo težak položaj. Uspjelo mu je 619. povećanjem godišnjih davanja od Avara kupiti mir.[526] Ali nije bilo moguće djelotvorno zaustaviti pritisak na carski grad. Kagan je čak pokušao prilikom jednog ugovorenoga sastanka zasjednim prepadom dobiti cara u svoju vlast.[527]

Uspješna pobuna Slavena na zapadu protiv avarske vlasti donijela je carstvu samo prolazno olakšanje. Godine 623. slavenski su se rodovi na Vltavi i Moravi, poslije su im se pridružili i oni u istočnim Alpama, pod vodstvom franačkog trgovca kojemu je ime bilo Samo, a učinili su ga svojim knezom, osamostalili od Avara i sve do njegove smrti 658. odolijevali su i njima i Francima. To pokazuje da su odnosi između Avara i Slavena u to doba bili opterećeni i napeti. Pošto se zaustavila ekspanzija na zapadu, postala je avarska vlast za slavenske rodove neizdrživim teretom, već i stoga što se agresivnost i želja za plijenom avarskih postrojba u tim novim uvjetima okretala protiv podređenih slavenskih saveznika.[528] Razumljivo je da je car Heraklije poduzimao sve da iskoristi teškoće koje su Avari sad imali sa Slavenima. Stoga je, kako su držali dobri poznavatelji toga pitanja, oko 623. sklopio savez s Hrvatima, a poslije i sa Srbima, koji su na to kao dobro organizirane vojske u Dalmaciji slomili avarsku vlast i na njezinu mjestu uspostavili svoju.[529]

---

525 O arheološkim tragovima kršćanstva na području avarske vlasti usp. Kollautz, *Denkmäler*; Pohl, *Die Awaren*, 204–205.

526 Teofan (ed. de Boor), 302; Nikefor (ed. de Boor), 15.

527 Teofan (ed. de Boor), 302; Nikephoros (ed. de Boor), 12–13; *Chronicon paschale*, 712–713. Kronološki podatci su proturječni. Općenito se taj događaj stavlja u godinu 617. prema Baynes, *The Date of the Avar Surprise*. Tu dataciju odbija Stratos, *Byzantium* 1, 147–149 i 361–362. On misli da se treba osloniti na *Chronicon paschale*, koje navodi godinu 623. Njegovo je obrazloženje uvjerljivo. Tako i Pohl, *Die Awaren*, 245–248.

528 Fredegar 4, 48 i 68. Usp. Labuda, *Pierwsze państwo*; Grafenauer, *Novejša literatura*; isti, *Beziehungen*; isti, *Razmerje*; isti, *Nekaj vprašanj* 111–123; Waldmüller, *Die ersten Begegnungen* 291–304; Pohl, *Die Awaren* 256–261.

529 O tome izvješćuje — tri stotine godina poslije događaja — Konstantin Porfirogenet, *De adm. imp.* 30, 60–71; 31, 8–21; 32, 7–27. Usp. Grafenauer, *Nekaj vprašanj* 77 i 82; isti, *Prilog kritici*, 44. Kritičnije se prema tom vrelu odnosi Pohl, *op. c.* 261–268.

No sve to nije moglo zaustaviti dalji avarsko–slavenski prodor prema jugoistoku. Već 623. napali su Slaveni na svojim čamcima Kretu.[530] Kad su pak nakon teških poraza bizantskih vojska Perzijanci napredovali sve do Mramornoga mora, skupio je kagan svu vojnu silu kojom je raspolagao i 626. pristupio opsadi Carigrada u ozbiljnoj namjeri da ga osvoji. U avarskoj vojsci bili su došli pod carigradske zidine pored Avara i Protobugari, Gepidi te, kao najbrojniji, Slaveni. Napadali su carigradske utvrde s kopna i s mora. Kada im pak zbog poraza koji su Slaveni pretrpjeli na moru nije pošlo za rukom uspostaviti operativni dodir s perzijskim četama, a jake su utvrde odolijevale svim jurišima i opsadnim strojevima, kagana su teškoće s opskrbom prisilile da odustane od opsade i povuče se u svoje panonsko sjedište.[531] Premda je pri povlačenju od Carigrada prijetio skorim povratkom,[532] do toga više nikada nije došlo.

Avarska je vojna moć tada pretrpjela težak poraz koji je imao trajne posljedice. Može se potvrditi i to da su izbile borbe oko vlasti od kojih je avarsko carstvo zapalo u duboku krizu. Čini se da su Protobugari stali Avarima osporavati vlast. To je 631. dovelo do teških potresa. Avari su samo teškom mukom održali svoju prevlast i ponovno učvrstili svoje carstvo.[533] Tek 661. mogli su opet nastupiti navalno prema zapadu.[534] Na Bizant pak nisu nikada više izvršili vojni pritisak. I kad su Arapi bili teško pritisnuli carstvo, 674–678, pa onda 717–718. opsjedali Carigrad, nije to Avarima bio povod da opet udare prema jugoistoku. Godine 679. spominju se među zapadnim narodima, kojih su se vladari poklonili caru Konstantinu Pogonatu i sklopili s njime trajan mir.[535]

Politički, kulturni i etnički prevrat koji se dogodio između Dunava, Egejskog i Jadranskoga mora ostao je, međutim, neobrativ. Sklavinije što su tamo nastale bile su od tada osnovica svakoj gospodarskoj i političkoj izgradnji. U širokim i nezaobilaznim prostranstvima bile su podlogom svakomu društvenom ustrojstvu i određivale temeljno obliko-

530 O tome izvješćuje sirijski kroničar Toma Prezbiter u jednom zapisu uz god. 934 (623).

531 Teodor Sinkel (ed. Sternbach, *Analecta Avarica*, Krakov 1900), 4–16; Georgije Piziđanin, *Bellum Avaricum; Chronicon paschale*, 718–725; *Oratio historica* (Migne, PG 92), 1353–1372; Teofan (ed. de Boor), 314–317; Nikefor (ed. de Boor), 17–36. Usp. Barišić, *Le siège de Constantinople*; Stratos, *Byzantium* 1, 173–196; Avenarius, *Die Awaren* 114–115; Ковачевић, *Аварски каганат*, 63–66; Waldmüller, *Die ersten Begegnungen* 265–283; Pohl, *Die Awaren* 248–255.

532 *Chronicon paschale*, 725–726.

533 Fredegar 4, 72.

534 Pavao đakon 4, 51; 5, 2–24.

535 Teofan (ed. de Boor), 356; Nikefor (ed. de Boor), 33. O propadanju avarske moći i smutnjama u kaganatu usp. Avenarius, *Die Awaren* 160–178; Ковачевић, *Аварски каганат* 66 i 70–81; Pohl, *Die Awaren* 282–287.

vanje života. Čak i kada je poslije krenulo u uspješnu rekonkvistu, bizantsko ih je carstvo moglo sàmo sebi podrediti i uključiti ih u se, nije ih moglo raspustiti ili zbrisati.

Očekivalo bi se da je tako temeljita promjena kulturnih oblika ostavila jasne arheološke tragove i da se slika nabačena na temelju vijesti u pisanim vrelima može bitno nadopuniti prema nalazima koje nam je očuvalo tlo. No kraj današnjega stanja tih istraživanja ostajemo razočarani. Nalazi su rijetki, a i malo se istraživalo i iskopavalo. Slavizacija nekadašnjih rimskih provincija ostala je na arheološkim kartama i dalje bijelom pjegom. Tek u najnovije vrijeme počelo je neko sustavno istraživanje. Njegovi rezultati, kad se povežu s nadaleko raštrkanim slučajnim nalazima, dopuštaju da se taj veliki kulturni i etnički preokret bar donekle odredi i po arheološkim tragovima što ih je ostavio.

Ako se oblici materijalne kulture kakvi su kod Slavena povijesno dobro posvjedočeni u ranome srednjem vijeku prate unatrag kroz vrijeme do u sve dublju prošlost, mogu se nedvojbeno utvrditi kulturni tipovi svojstveni Slavenima u doba kada su zaposjedali rimsku zemlju (6–7. st.). Tada se pokazuje da su to dva usko srodna, ali jedan od drugoga jasno različita kulturna tipa. Jedan potječe iz predjela oko Visle i Pripjeta i nastavlja oblike zapadne pševorske kulture. Karakteristika je toga tipa kulture ranoslavenska tzv. praška keramika, koja se prema nalazištu Korčak kraj Žitomira u Ukrajini zove i praško–korčačka keramika, i kuće građene pretežno bez ukopanih temelja. Drugom pak kulturnom tipu pripada ranoslavenska keramika praško–penkovskoga tipa i napola ukopane zemunice s ognjištem u kutu. Ta kultura potječe iz kraja između Dnjestra i Dnjepra i nastavlja oblike černjahovske. Pogrebni obredi tih dvaju kulturnih tipova ne pokazuju spomena vrijednih razlika. U obojima pretežu paljevinski grobovi, sa žarama ili bez njih, s grobnim humcima ili bez njih. Ta dva rana slavenska kulturna tipa mogu se dakle bez oklijevanja povezati s Jordanovim Slavenima odnosno Antima.[536]

Prema rezultatima novijih istraživanja može se pratiti prodiranje tih dvaju kulturnih tipova na jug. To vrijedi osobito za današnje rumunjsko područje, odakle su kretali veliki slavenski pohodi na carstvo.[537] Dvije su spoznaje tu osobito znatne. Jedna je ta da se na grobljima i u naseljima nositelji kulturnih elemenata koji su doneseni sa sjevera ili istoka javljaju pomiješani s nositeljima starosjedilačkih. Očito su slavenski doseljenici

536 Usp. Седов, *Происхождение* 101–125.

537 Usp. M. Comșa, *La pénétration des Slaves*; ista, *Проникновение славян*; ista, *Contributions à la question de la pénétration des Slaves*; ista, *L'influence romaine*; ista, *Directions*; ista, *Die Slawen*; ista, *Einige Betrachtungen*; Teodor, *La pénétration des Slaves*.

dulje vrijeme živjeli u miru sa starinačkim karpo–dačkim i romanskim stanovništvom.[538] Upravo u toj su zajednici dozrijevali preduvjeti za velike pljačkaške napadaje koji su na kraju doveli do zauzimanja rimske zemlje južno od Dunava.

Druga je spoznaja ta da u 6. stoljeću nije bilo u današnjoj Rumunjskoj jednoga jedinstvenog sloja kulturnih elemenata kojih bi nositelji bili slavenski doseljenici. Jedan stariji sloj, koji se smješta u vrijeme prije godine 300. i obilježen je raznim oblicima i tipovima simbioze starosjedilaca i Slavena pokazuje različita kulturna lica. I ono s nalazišta Ciurel u Vlaškoj, pa ono s nalazišta Cîndeşti i Costişa, i ono s velike nekropole Sărata–Monteoru, te napokon ono s nalazišta Ipoteşti u Olteniji na Dunavu, zapadno od Vlaške. Slavenski element toga kulturnog sloja obilježen je keramikom praško–korčačkoga tipa i čini se da je donesen na Dunav i u potkarpatski kraj iz zapadnoga Volinja, s gornjega Dnjestra i Tetereva, desnoga pritoka Dnjepra. Taj kulturni sloj sa svojim domaćim elementima i s onima koji potječu sa sjevera i sjeveroistoka čini se da pripada slavenskoj (za razliku od antske) etniji ranih bizantskih pisaca.[539]

Drugi je sloj mlađi. Pripada drugoj polovici 6. stoljeća. Osobito ga dobro zastupaju nalazišta Suceava Şipot, Cucorăni, Tîrpeşti. Njegova keramika pripada praško–penkovskomu tipu. I kopče i naušnice upućuju na zemlju između Dnjestra i Dnjepra kao na područje s kojega potječu. I u tom mlađem sloju kulturno lice nije jedinstveno. Elementi doneseni sa sjeveroistoka u njem su također pomiješani sa starinačkima. Pritom se vjerojatno radi o kulturnim elementima što pripadaju antskim skupinama koje su se pokrenule pod avarskim pritiskom i bačene su na jugozapad, u današnju Rumunjsku. Ti novopridošli nositelji antskih tradicija također su se, kako se čini, mirno pomiješali s domorodcima.[540]

Mnogo su do sada oskudniji rezultati arheoloških istraživanja kada se radi o tragovima slavenskih provala i zauzimanja zemlje južno od Dunava. Tu najprvo treba obratiti pozornost na dvoje. Pokretnost usmjerena na balkanske rimske provincije zahvatila je više one kulturne elemente koji su doneseni u Podunavlje sa sjeveroistoka nego one koji su dolazili sa sjevera. Ti su drugi i u mlađim slojevima ostali na sjeveru od Dunava. Odlučni pokret na jug i trajno naseljavanje na rimskom tlu bile bi po tome izvele antske skupine ili takve koje su stajale pod jakim antskim utjecajem.[541] To, međutim, nije bilo prvo naseljavanje nositelja

538 Usp. Comşa, *Directions* 12, 18–20; ista, *Betrachtungen* 70–71.
539 Usp. Comşa, *Directions* 12–17.
540 Usp. Comşa, *Directions* 17–18.
541 Usp. Comşa, *Directions* 21–22.

slavenskih kulturnih elemenata na području Rimskoga Carstva. Još prije nego se slomila obrana dunavske granice, po svjedočanstvu su se nalaza slavenske skupine naseljavale na desnoj obali Dunava. Oni su se uključili u život rimskoga pograničja i čini se da su bili stupili u vojnu službu, pa čak i kao posade u tvrđavama.[542]

Arheološki nalazi ne dopuštaju da se do u potankosti prati kako su Slaveni zauzimali zemlju na rimskom području južno od Dunava i Save. Jedan je uzrok tomu to što mnoga područja nisu još ni približno dosta istražena, a drugi što u vezi s postojećim nalazima pitanja vremenskoga određenja i etničkoga pridruživanja još nisu dobila odgovore koji bi doista zadovoljavali. Premda su se u desetljećima poslije drugoga svjetskog rata stvorila suvisla mišljenja o tome, ipak čitav kompleks tih pitanja i nadalje ostaje otvoren. Zato valja na prvom mjestu istaknuti kako do sada nije pošlo za rukom neprijeporno odrediti slavenski kulturni sloj između Dunava i Jadrana. Bit će potrebno prvo utvrditi je li to zato tako što dosadašnje istraživanje nije bilo metodski na visini svojega zadatka ili pak zato što materijalni ostatci iz vremena ranoga slavenskog naseljavanja doista nemaju vlastitoga kulturnog lica. Dosta toga upućuje na to da je proces asimilacije na antičkome kulturnom tlu započeo vrlo brzo i onda nezaustavljivo napredovao, pa su se u njem izvorne crte slavenske materijalne kulture vrlo brzo gubile. Zahvatio je keramiku, nakit, gradnju kuća i gradina. Čini se kao da su nepravilne i zemljištu sasvim prilagođene slavenske tvrđave vrlo brzo zamijenjene uglatim utvrdama kasnorimsko–bizantskoga tipa kojima je unutrašnjost, i zgrade u njoj, odgovarala takvu oblikovanju prostora. Događalo se i to da su postojeće bizantske tvrđave tek malo prilagođivane novim potrebama i onda dalje služile svojoj svrsi.[543]

Tragovi ranoslavenske keramike južno od Dunava i Save sasvim su nadaleko raspršeni i sastoje se većinom od slučajnih nalaza bez pouzdanih podataka o širim kulturnim sklopovima i slojevima iz kojih potječu. Lonci praško–korčačkoga tipa nalaženi su samo na zapadu, a inače prevladava praško–penkovska keramika, na istoku u svojem izvornom obliku, a u središnjim predjelima u nešto drukčijem, koji se iz njega razvio.[544]

---

542 Usp. Comşa, *Directions* 22; ista, *Betrachtungen* 77–79. Od tridesetih godina 6. st. spominju se Slaveni kao vojnici i časnici u rimskoj vojsci. Od polovice 6. stoljeća spominju se slavenske čete, i pod Belizarom u Italiji. Usp. Ditten, *Slawen.*

543 Usp. Herrmann, *Staatsbildung* 13–14.

544 Usp. Vinski, *Gibt es frühslawische Keramik?*; Вăжарова, *Славянски и славянобългарски селища*; ista, *Slawen und Protobulgaren*; ista, *Славяни и прабългари*; Седов, *Происхождение* 106–107. O arheologiji ranoga slavenskog kulturnog sloja na provincijalnom rimskom tlu usp. još Ćorović–Ljubinković, *Problemi*; ista, *Les Slaves*;

I slavenski paljevinski grobovi utvrđivali su se više pojedinačno i često bez dovoljne sigurnosti.[545] Karakterističan tip vrlo dekorativnih lučnih kopča s maskom u podnožju, koji je jako proširen oko Dnjepra i Dnjestra, povezuje se s pokretom antskih skupina na jug. Takvi su nalazi nešto gušći na srednjem Dunavu i u potkarpatskim predjelima s obje strane gorja, ali se rasprostiru na jug sve do Nea Anhijalos na tesalskoj obali i do Sparte, a na zapad Savom uzvodno sve do okolice Zagreba. Etnička pripadnost tih nalaza nije u pojedinim slučajevima nimalo sigurna, premda je u novije vrijeme nedvojbeno dokazana velika rasprostranjenost takvih kopča na Dnjestru i na području današnje Rumunjske, a i njihova se povezanost s tamošnjim ranim slavenskim kulturnim slojem više ne može osporavati.[546]

Povezani s kompleksom lučnih fibula s maskom u podnožju, iako od njega jasno različiti, jesu metalni ukrasni predmeti: nakit, figure, aplike što pripadaju kulturnom tipu nazvanom po nalazištu Martinovka u Ukrajini. Na području južne slavenske ekspanzije nalazišta su takvih predmeta rijetko posijana, ali obuhvaćaju veliko područje. I ta pojava bit će da stoji u vezi s prodiranjem slavenskih skupina antske tradicije, ali su nositelji te kulturne tradicije mogle biti i druge etnije što su došle iz crnomorskoga zaleđa, osobito protobugarski Kutriguri.[547]

Napola ukopane zemunice s ognjištem u jednom kutu nađene su na jugu od Dunava također samo pojedinačno. Nema dokumentacije o takvim naseljima. Ostatke takvih kuća je osim toga vrlo teško datirati jer u njima

---

Miletić, *Résultats*; Čremošnik, *Istraživanja*; ista, *Die ältesten slawischen Siedlungen*; ista, *Die ältesten Ansiedlungen*; ista, *Najstariji slavenski nalazi*; ista, *Ranoslavensko naselje Jazbine*; Nestor, *Les éléments les plus anciens*; Teodor, *La pénétration des Slaves*; Kondić–Popović, *Caričingrad* 177–184; Šašel, *Zur historischen Ethnographie*.

545 Usp. radove Вжарова i Čremošnik u bilj. 544 i Ćorović–Ljubinković, *Problemi* 86–87; Belošević, *Die ersten slawischen Urnengräber*; isti, *Materijalna kultura* 67–69; Jelovina, *Starohrvatske nekropole* 67–68.

546 Usp. Рыбаков, *Ремесло* 46–119; Werner, *Slawische Bügelfibeln*; isti, *Neues*; Korošec, *Arheološki sledovi* 7–26; isti, *Pravilnost* 75–109; V. Popović, *Les témoins*; Ćorović–Ljubinković, *Les Slaves* 46–49; Седов, *Происхождение* 128–131. Pallas, Τ ἀἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, osobito 97–105 uvjerljivo je pokazao da okolnosti nalaza lučne fibule iz Nea Anhijalos govore protiv toga da bi pripadala Slavenima koji su zauzimali zemlju. Njezin umjetnički izrađen oblik i analogije s proizvodima bizantske plastike iskazuju je kao djelo bizantskog umjetničkog obrta. Moglo bi dakle lako biti da tu imamo pred sobom primjerak lučnih fibula kakve su služile kao predlošci pontskim i podunavskim radionicama jer su kod naroda na tim područjima osobito dobro primljene i tamo se proizvodile u velikom broju i u nešto ogrubjelu obliku.

547 Usp. Fettich, *Der Fund von Čadjavica*; Vinski, *Naušnice zvjezdolikog tipa*; isti, *O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji*; Werner, *Slawische Bronzefiguren*; Korošec, *Arheološki sledovi* 13–21; isti, *Pravilnost* 9–99, 104–106; isti, *Ostava* 29–44; Ćorović–Ljubinković, *Problemi* 89–90.

većinom nema drugih karakterističnih nalaza, a taj se tip nastambe na slavenskom Balkanu održao do duboko u srednji vijek. Ali već se rano pored starih ukopanih kuća pojavio način gradnje koji se nadovezivao na tradicije starosjedilačkoga stanovništva.[548]

Bitno bogatija je avarska arheološka baština u Panoniji i susjednim područjima.[549] No njihova interpretacija nailazi i tu na znatne teškoće, osobito što se tiče vremenskoga određenja i etničke pripadnosti. Karakteristični jezičci za remenje i okovi na pojasima pokazuju jasno dva različita tipa. Jedni su od tiještenog srebrnoga lima s pleternom ornamentikom i plitko urezanim ukrasima. Drugi su pak izliveni od bronce i bujno iskićeni likovima fantastično stiliziranih biljaka i životinja. Pri tome prevladavaju povijuše i grifovi, pa ta dekoracija djeluje izrazito fantastično i egzotično. Isprva se mislilo da se tu radi o dva različita nomadska naroda što su dolazili s istoka, o Kutrigurima i o Avarima.[550] Moglo se, međutim, nedvojbeno dokazati da je razlika između ta dva tipa kronološka.[551] Samo okovi i jezičci od tiještenoga srebrnog lima pripadaju Avarima takozvanoga prvoga kaganata, s kojima je neodvojivo povezano slavensko zauzimanje rimske zemlje na prijelazu iz 6. u 7. stoljeće. Ta pak spoznaja omogućuje da se u grubim potezima zacrta slika avarskoga zaposjednuća Panonije godine 568.[552] Raspodjela nalazišta vodi zaključku da su se Avari pri tome kretali rimskim cestama i na strateški važnim točkama ostavljali posade. Mlađi pak kulturni tip s okovima izlivenim od bronce pojavljuje se tek oko 680. ili čak nešto poslije te godine. To se većinom tumači time da su tada prispjeli u Panoniju novi nomadi iz Azije. Podrijetlo pak te tehnike i umjetnosti ostaje ipak otvoreno pitanje.[553] U vezi s time stoji i učvršćivanje takozvanoga drugog avarskog kaganata, kojemu su tek osvajanja Karla Velikoga u zadnjim godinama 8. stoljeća donijela propast.

Nije lako odrediti udio slavenskoga stanovništva u kulturnim dobrima Panonije avarskoga vremena. U načelu je sigurno dobro utemeljeno kada

548 Usp. Korošec, *Pravilnost* 102–104; radovi Irme Čremošnik navedeni u bilj. 544; Kurnatowska, *Structure sociale*; Donat, *Bemerkungen*; Седов, *Происхождение* 114–115; V. Popović, *Note*; Herrmann, *Staatsbildung* 21–22.

549 Usp. J. Hampel, *Altertümer*; Fettich, *Das Kunstgewerbe*; Csallány, *Archäologische Denkmäler*; Kollautz–Miyakawa, *Geschichte und Kultur* 2; Ковачевић, *Аварски каганат* 101–208.

550 Usp. Alföldi, *Der Untergang* 2.

551 Usp. Marosi–Fettich, *Trouvailles*; Csallány, *Grabfunde*; Dekan, *Antropomorfné motívy* 87.

552 Usp. Kovrig, *Contribution.*

553 Usp. Klanica, *Zur Frage*; Avenarius, *Die Awaren* 165–170; Ковачевић, *Аварски каганат* 174–179.

se ta kultura smatra i naziva avarsko-slavenskom. Ali čim se dođe do konkretnih pojedinosti, njezino etničko određivanje uvelike je pitanje različitoga gledanja na te odnose. Pomno istraživanje nalaza, osobito onih što su iskopani na nalazištu Dunájváros — ali i takvih s drugih nalazišta, pokazalo je prisutnost slavenskih kulturnih elemenata istočnoga antskog tipa: lonaca, zemunica i metalnih izradaka. Ti su elementi tako karakteristično povezani s Podnjeprovljem da se u njima može gledati trag antskih skupina koje su u sastavu avarske vojne sile došle u Panoniju. Takvi se nalazi donekle jasno razlikuju od eurazijskoga nomadskog kulturnoga dobra — npr. od napola ukopanih jurta.[554] I u mlađe doba nije uvijek lako razlikovati avarske od slavenskih nalaza.

Konac antičkoga života pokušavao se odčitati i iz prestanka kolanja rimskoga novca.[555] Rezultati pokazuju da je u 7. stoljeću drastično splasnulo novčano gospodarstvo. Ne može se, međutim, tvrditi da je to u svakom pojedinom slučaju i u svakome kraju posljedica osvajanja i uzimanja zemlje.[556]

Arheološka slika velikoga kulturnoga i etničkog preokreta, kojega je važnost za sav jugoistok Europe bila odlučna, ostaje prilično zamućena. Lingvistika ne može tomu mnogo pridodati. Današnje južnoslavensko jezično područje između istočnih Alpa i Crnoga mora, što obuhvaća jadransku obalu s otocima pred njom sve do u blizinu Skadra, a egejskoj se obali samo približava, proizašlo je iz niza preslaganja, ujednačivanja i preslojavanja. Ono je ujedno skučenije i kompaktnije nego je bilo područje koje je naseljavanje nositelja slavenskoga jezika prvotno zahvatilo. Istraživanje južnoslavenskih govora pokazuje da se radi o jezičnom kontinuumu, susljednosti dijalekata što se proteže od istočnih Alpa do Crnoga mora, u kojem se govornici susjednih govora u načelu svugdje dobro uzajamno razumiju. U tome se kontinuumu prema kriterijima što se obično primjenjuju izdvaja više među se vrlo blisko srodnih slavenskih jezika. Među njima tvore slovenski govori s jedne strane i hrvatski skupa s bosanskima i srpskim, osobito usko isprepleteni, s druge strane zapadnu skupinu, a makedonski i bugarski govori istočnu. Među tim jezicima genetska je srodnost bliska koliko samo može biti među različitim slavenskim jezicima. Takva uska genetska srodnost postoji još među ruskim, bjeloruskim i ukrajinskim, među poljskim, kašupskim s pomoranskim i polapskim, među gornjim i donjim lužičkim srpskim. U

554 Usp. Седов, *Происхождение* 126–128. K tomu i radovi Vinskoga navedeni u bilj. 547 i isti, *Rani srednji vijek* 61–67.

555 Usp. Davidson, *The Avar Invasion of Corinth*; Edwards, *Report of Coins*; Bon, *Le problème slave dans le Peloponnèse*; Kovačević, *Arheološki prilog*.

556 Usp. Pallas, *op. c.* 88–97; Karayannopulos, *Zur Frage*.

središnjem južnoslavenskom jezičnom području, koje tvore govori Hrvata, Bošnjaka, Crnogoraca i Srba, a jedino od svih graniči sa svim ostalima južnoslavenskim područjima, granice su među narječjima zacrtane mnogo dublje nego inače u slavenskim jezicima. Na tom je središnjem području razvoj u prvo doba bio krenuo u smjeru nastajanja najmanje dvaju blisko srodnih južnoslavenskih jezika. U daljnjem je tijeku povijesti, međutim, kao posljedica pomicanja stanovništva za turskih ratova došlo do obrata te razvojne tendencije, do dijalekatskih ujednačavanja na široku prostoru, pa se ti govori sada, dubokim različitostima unatoč, smatraju samo jednim sklopom određenim genetskom klasifikacijom dijalekata jer među njima nema takve crte na kojoj bi se mogla povući prava jezična granica.[557] Sasvim drugo se pokazuje kada se umjesto genetskih veza promatra razvoj južnoslavenskih jezika kao izraza kulturâ i nositelja vrijednosti. Tada se hrvatski jasno razlikuje od srpskoga. Kraj njih stoji i bošnjački, a barem u zametku još i crnogorski.[558]

Razdioba južnoslavenskih jezika na narječja može se tek u vrlo ograničenoj mjeri izvoditi iz prilika kakve su bile u vrijeme slavenskoga zauzimanja i naseljavanja rimskoga zemljišta. U tom je pogledu mnogo izdašnije istraživanje mjesnih imena i etničkih naziva. Ali ono je još na početku i jako je opterećeno nacionalnim težnjama i s njima povezanim vrijednosnim predodžbama. Ipak, već i do sada postignuti rezultati dopunjaju naše znanje i obogaćuju sliku što je možemo zacrtati prikazujući slavensko naseljivanje u rimskim provincijama. Istraživanje mjesnih imena otvara nam vrijedan uvid u ranu slavensku prisutnost u prostoru današnje Grčke i Albanije.[559] Dopušta nam da utvrdimo smjer i intenzitet slavenskoga doseljivanja u Istru.[560]

Imena slavenskih naroda koji se poslije zauzimanja rimske zemlje spominju južno od Dunava upućuju na to da se radi o lokalnim skupinama nastalim upravo u to doba kojih imena ne potječu iz stare rodovske tradicije, nego su nadjenuta po nekim karakterističnim okolnostima njihova okupljanja — često po zemljopisnim obilježjima. Tako »sedam rodova« i Severi 'sjeverni' na sjeveru Bugarske. Po rijekama u dolini kojih

557 Usp. I. Popović, *Geschichte*; Brozović, *O rekonstrukciji*; Brozović–Ivić, *Jezik*. Jake je razloge za to da je u doba zauzimanja zemlje na rimskome tlu praslavenski jezik bio još jedinstven iznio Holzer, *Die Einheitlichkeit*, O tome kako je tekla najstarija diferencijacija u slavenskom jezičnom prostoru usp. i isti, *Die ersten nachurslavischen lautlichen Innovationen.*

558 Usp. Brozović–Ivić, *Jezik*; Katičić, *Serbokroatische Sprache*; isti, *Undoing*; isti, *Soll die Serbokroatistik aufgeteilt werden?*

559 Usp. Vasmer, *Die Slaven*; Malingoudis, *Studien* 1; Koder, *Zur Frage*; isti, Προβλήματα; Селищев, *Славянское население.*

560 Usp. Kos, *O starejši slovanski kolonizaciji.*

je bila njihova zemlja prozvani su Strimoniti, Rinhini i Timočani. Čak i za Berezite se pomišlja da su nazvani po starome gradu Beresu. U svemu se tome prepoznaje okupljanje raznih skupina što su zauzimale novu zemlju i bojnih družina što su dolazile s raznih strana, a onda su pri naseljavanju stvarale nove zajednice prema zahtjevima i mogućnostima zemljišta. Nasuprot tomu mogli bi Smoljani, Draguviti i Sagudati biti zajednice sa starom rodovskom predajom, kojih se imena dijelom susreću i kod rodova na slavenskom sjeveru.[561]

Područje slavenskoga naseljivanja u tada već rasutim rimskim balkanskim provincijama nije u prvo doba bilo nikako kompaktno i cjelovito. Između predjela naseljenih novopridošlim Slavenima bilo je i opustjelih, a i takvih na kojima su živjele druge etničke skupine, među njima valjda i ostatci domorodačkog stanovništva.[562]

Osobite leksičke podudarnosti između južnoslavenskoga i baltičkog upućuju na to da su slavenski govori pomaknuti daleko na jug u svojem rubnom položaju zadržali mnogo arhaičnoga što se drugdje u slavenskom jezičnom području izgubilo. Sudeći po nekim narječnim osobinama, Slaveni su došli na jug u dva glavna udarna pravca. Jedan se kretao iz predjela pod istočnim rubom Karpata na donji Dunav i preko njega, a drugi od zapadnoga ruba karpatskoga gorja kroz predjele ispod istočnih Alpa i kroz njihove doline na sjeverni Jadran. U Panoniji su se obje te struje izmiješale. Kontakti s domorodcima ostavili su jezičnoga traga u južnoslavenskim govorima, osobito u njihovu rječniku, kojima su ti govori ostali obilježeni sve do današnjega dana.[563]

Kako god slika što se može zacrtati na temelju arheoloških i jezičnih podataka morala ostati dosta zamućena, ipak bitno dopunja oskudne vijesti pisanih vrela.[564] Tek tako se ocrtava sva važnost zbivanja što su dovela do stvaranja sklavinija u bivšim rimskim provincijama. Bio je to u pravom značenju te riječi kraj antike. Na širokim područjima slavenskoga naseljivanja to je prekid kontinuiteta koji zahvaća duboko. Dosadašnji rezultati sustavnih arheoloških istraživanja — osobito na da-

561 Usp. Трубачев, *Ранние славянские этнонимы*; Cankova–Petkova, *Über die Herkunfte*; Herrmann, *Staatsbildung* 15–17.

562 Usp. Herrmann, *op. c.* 17–18.

563 Usp. *Развитие этнического самосознания славянских народов* i u toj knjizi priloge Л. А. Гиндин–В. Э. Орел, *Ранние этноязыковые контакты славян на Балканах и лексика южных славян,* 33–49 i В. В. Иванов, *Диалектные членения и единство древнего славянского языкового мира (в связи с проблемой этнического самосознания),* 212–236.

564 Za opći pregled usp. Antoljak, *Unsere »Sklavinien«*; Gomolka, *Bemerkungen zur Situation der spätantiken Städte*; Zástěrová, *Zu einigen Fragen*; Tăpkova–Zaimova, *Ethnische Schichten.*

našnjem bugarskom području — dopuštaju ipak da se pored diskontinuiteta materijalne kulture utvrde i elementi njezina održanoga kontinuiteta. Diskontinuitet prevladava na području gradskoga života, političkih i vojnih ustanova i čitave provincijske infrastrukture. Postoji međutim kontinuitet u obrađivanju poljoprivrednih površina i u prostornoj raspodjeli naselja. Slaveni su naseljavajući se i zauzimajući zemlju smjesta preuzimali poljoprivredno oruđe i sve vinogradarstvo onako kako je bilo u starosjedilaca. To preuzimanje poljoprivredne opreme i tehnologije po tome je bitan činitelj kontinuiteta. Obrt i razne rukotvorne vještine pokazuju na zahtjevnijim razinama vrlo izrazit prekid kontinuiteta. Nasuprot tomu u jednostavnom lončarstvu i pri izradbi skromnoga nakita ne samo da se može potvrditi kontinuitet kasnoantičke tehnologije i oblikovanja, nego se stari elementi prvotne slavenske keramike vrlo rano povlače pred domorodačkima.[565] Time su sada stvorene pretpostavke da se na kraj antike gleda točnije, razlikujući razne njegove vidove i tako više približi povijesnoj zbilji nego je do sada bilo obično.

565 Usp. Herrmann, *Staatsbildung* 20–22; Rapanić, *Prilog*.

HRVATI U DALMACIJI

Pošto su Avari i Slaveni zauzeli zemlju u Dalmaciji i Liburniji i pri tome podvrgnuli svojoj vlasti najveći dio područja tih kasnorimskih provincija, nastale su tamo — kao i drugdje — Sklavinije, u kojima je rimska carska uprava bila potpuno napuštena, kršćanstvo izgubilo svoj dominantni položaj, a oblici se kasnoantičkoga življenja mogli nastaviti samo nezahtjevnom tehnologijom, dok se javni život oblikovao po slavenskome rodovskom ustavu. Avari su na prvome mjestu bili ti koji su svojom nadmoćnom vojnom organizacijom i udarnom snagom omogućili da se zasnuje i izvede to širokopotezno osvajanje, ali su pri tome odigrali bitnu ulogu njihovi podređeni slavenski saveznici, koji su izveli pravo zauzimanje zemlje i na osvojenom području uspostavili novi red.[566] Tako je slavensko zaposjedanje zemlje bilo trajnom posljedicom avarskoga osvajanja. Odnosi novouspostavljenih Sklavinija prema avarskoj vrhovnoj vlasti oblikovali su se već prema danim okolnostima: od potpunoga pokoravanja preko više ili manje slobodnoga savezništva sve do potpune nezavisnosti, pa čak i neprijateljstva.[567]

O tijeku i pobližim pojedinostima slavenskoga zauzeća zemlje u Dalmaciji vrlo smo slabo obaviješteni. Jedina suvremena vijest je zapis po kojem je papa Ivan IV. (640–642), podrijetlom i sam iz Dalmacije, poslao nekoga opata Martina kao svojega pouzdanika da s mnogo novaca proputuje svu Dalmaciju i Istru i da od pogana otkupljuje zarobljenike.[568] Odatle se

---

566 To je obični tijek zbivanja, poznat i iz drugih provincija. Osobito je uočljiva usporednost sa zauzimanjem Peloponeza, kako ga osobito razgovijetno i dobro opisuje *Monembazijska kronika* (ed. Dujčev), redci 134–144.

567 Najbolje nas o promjenama u tom odnosu obavješćuju *Miracula S. Demetrii* 1, 13, 117; 1, 14, 136; 2, 2, 196–198; 2, 5, 284. K tomu dolaze još Teofilakt Simokat 1, 6, 6–7, 1; 6, 3, 9; 6, 4, 4; 6, 11, 5; 8, 3, 14–15, pa Fredegar 4, 48 staroruska *Повесть временных лет* (Лаврент.) 8. Novija literatura o tom pitanju navedena je u prethodnom poglavlju u bilj. 465 i 468. U tamo navedenim djelima navodi se starija bibliografija.

568 *Liber pontificalis* (ed. Duchesne) 1, Paris^2 1955, 330: *Iohannes natione Dalmata, ex patre Venantio scholastico, sedit annum I, menses IX, dies XIX. Hic temporibus suis misit per omnem Dalmatiam seu Istriam multas pecunias per sanctissimum et fidelissi-*

razabire da je 640. zaposjedanje zemlje bilo već izvršeno. Druga jedna vijest to posredno potvrđuje. Po njoj su 642. Slaveni što su došli preko mora napali langobardsku vojvodinu Benevent u južnoj Italiji.[569] Ti su Slaveni mogli doći samo preko Jadrana i bili su dakle u to vrijeme već prisutni kao vojna sila na njegovoj istočnoj obali.

Jednako je sigurno posvjedočeno i to da Salona, metropola provincije Dalmacije, godine 612. još nije bila osvojena. Te je godine tamo u kamen uklesan nadgrobni natpis opatici Johanni, koja je u Salonu došla iz Sirmija.[570] Avarski i slavenski nalet na Dalmaciju nije još dakle bio dosegao svoj vrhunac. U Saloni je život još tekao uobičajenim tijekom. Osvajanje toga grada i slavensko zaposjedanje zemlje u Dalmaciji padaju po tome u vrijeme između 612. i 640. Više se iz vrela koja su događajima suvremena ne da razabrati.

Tek vrelo mlađe tri stotine godina donosi pojedinosti o tom osvajanju i zauzimanju zemlje. Bizantski car Konstantin Porfirogenet je oko 950. u svojem priručniku o narodima s kojima je bizantska politika dolazila u dodir posvetio nekoliko poglavlja Slavenima u Dalmaciji.[571] Njegov prikaz se temelji na bizantskim službenim zapisima koje su carski pouzdanici skupljali na licu mjesta.[572] Uglavnom se pokazuje kao pouzdan. Po caru Konstantinu narod je Slavena, koji se zovu i Avari, osvojio Salonu i zaposjeo Dalmaciju, svu osim gradova na obali i otocima što su ostali pod

---

mum Martinum abbatem propter redemptionem captivorum qui depraedati erant a gentibus. — »Ivan rodom Dalmatinac, od oca Venancija skolastika, sjedio je (na svetoj stolici) jednu godinu, devet mjeseci i devetnaest dana. Taj je u svoje vrijeme poslao po svoj Dalmaciji i Istri mnogo novaca po nadasve svetom i nadasve vjernom opatu Martinu radi otkupa zarobljenika koje su pogani bili uzeli u plijen.« Tomu se dodaje da je isti papa u isto vrijeme dao podignuti kapelu za dalmatinske i istarske svetce i naložio da se u Rim donesu njihove moći, gdje su pohranjene u onoj kapeli, u krstionici lateranske bazilike do oratorija Ivana Evanđelista, pa je tu crkvu dao ukrasiti i nadario. Ne kazuje se, ali se može pretpostaviti, da je upravo opatu Martinu dao nalog da pribavi i dopremi te relikvije za novu kapelu.

569 Pavao đakon 4, 46: *Qui Aio cum anno et mensibus quinque Beneventanum ducatum regeret, venientes Sclavi cum multitudine navium non longe a civitate Seponto castra posuerunt.* — »Taj Ajo — kada je jednu godinu i šest mjeseci vladao beneventskom vojvodinom, došli su Slaveni s mnoštvom brodova i nedaleko od grada Siponta podigli tabor«.

570 CIL 9551=12864: *Hic quiescit in pace sanct(a) ab(a)tissa Iohanna... Sermenses qui vixit annos XL. Die Veneres exiit de corpore IIII Idus Maias, indictione quinta decima.* — »Ovdje počiva u miru sveta opatica Johana Sirmijka, koja je živjela 40 godina. U petak je izašla iz tijela 4. dana prije majskih ida, petnaeste indikcije«. Na neke nesigurnosti te datacije upozorava Gabričević, *Question.*

571 *De administrando imperio*, c. 29–36.

572 Usp. Bury, *The Treatise.* Usp. sada još i Lončarov prinos u zborniku *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, 121–126.

carskom upravom.[573] U sjećanju mnogo mlađega vremena pojavljuju se Avari i Slaveni kao jedna rasplinuta cjelina, onako kako su tada, pri velikom naletu, i nastupili.

Drugo vrelo za pad Salone i osvajanje Dalmacije šest je stotina godina mlađe od događaja koje opisuje. Povijesno djelo Tome Arhiđakona dovršeno je između 1266. i 1268. U njega se osvajači Salone zovu Goti ili Slaveni jer su s Gotima došli iz Poljske i Češke u Dalmaciju i tamo se naselili u planinskim predjelima, zbog čega su po starim stanovnicima te zemlje, Kuretima ili Koribantima, nazvani i Hrvatima.[574]

Ako zanemarimo te književničke kombinacije novijega vremena, ostaje kao vjerodostojna vijest da su Avari sa svojom pomoćnom slavenskom vojskom osvojili Dalmaciju i razorili Salonu. Prema općem tijeku događaja to je moglo biti samo prije velike opsade Carigrada 626. Poslije toga se Avari više nisu mogli upuštati u takve pothvate jer su nakon poraza pod zidovima carske prijestolnice unutrašnje pomutnje desetljećima kočile udarnu snagu kaganata. Prije opsade bio je pak sklopljen mir koji je trajao od 619. do 626. U to se doba avarski prodor na Jadran ne može smjestiti. Odatle izlazi da je do pada Salone moralo doći između 612. i 619. Takvim se zaključivanjem dakle nesigurnost ograničuje na samo sedam godina. U jednoj od tih godina Slaveni su zauzeli Dalmaciju. Jedna kronika iz onih vremena bilježi uz petu godinu vlade cara Heraklija (610–641) da su Slaveni Rimljanima tada uzeli Grčku.[575] Tako se dolazi

---

573 *De adm. imp.* 29, 17–18: ἔθνη Σκλαβήνικα..., ἅτινα καὶ Ἄβαροι ἐκαλοῦντο. — »slavenski narodi koji su se zvali i Avari«. *Ibid.* 30, 20–61 zovu se osvajači Salone samo Avari.

574 Toma c. 7 (ed. Rački p. 26) *Gothi a pluribus dicebantur et nichilominus Sclavi, secundum proprietatem nominis eorum qui de Polonia seu Boemia venerant... Igitur dux Gothus qui toti preerat Sclavonie coadunato magno exercitu equitum peditumque, descendit de montibus et castra posuit ex orientali parte civitatis, sed et aliam turmam sui exercitus fecit castra metari ex occidentali parte supra mare; cepitque ex omnibus partibus oppugnare Salonam, nunc sagittis, nunc iaculis insistentes.* — »Većina ih je zvala Goti, ali jednako tako i Slaveni, prema osobini imena onih koji su došli iz Poljske i Češke... Dakle je vojskovođa Got koji je bio na čelu čitavoj Slavenskoj zemlji skupio veliku vojsku konjanika i pješaka, sišao s brdâ i podigao tabor s istočne strane grada, ali je dao da i drugi odred njegove vojske podiže tabor sa zapadne strane na moru; i počeo je sa svih strana udarati na Salonu pri čem su sad nasrtali strijelama, sad kopljima«.

575 Izidor iz Seville, *Chronicon* 144 (ed. Mommsen, *Chronica minora*, 479): *Eraclius dehinc quintum agit annum imperii. Cuius initio Sclavi Graeciam Romanis tulerunt, Persi Syriam et Aegyptum plurimasque provincias.* — »Heraklije tada provodi petu godinu carske vlade. Na njezinu početku Slaveni su Rimljanima ugrabili Grčku, Perzijanci Siriju i Egipat te mnoge provincije«. Taj veliki napadaj Slavena spominje i etiopski kroničar druge polovice 7. stoljeća Ivan iz Nikiu c. 109, 18–23: (18) *And in regard to Rome it is recounted that the kings of (this) epoch had by means of the barbarians and the nations and the Illyrians devastated Christian cities and carried off their inhabitants captive, and*

do 614. kao najvjerojatnijeg datuma pada Salone, s kojim se završava antički život te provincije.[576] Taj se datum općenito smatrao pouzdanim. U novije se vrijeme na temelju numizmatičkih nalaza osvojenje Salone datiralo godinom 625. Pomišlja se čak i na vrijeme oko 630.[577] Sve to, međutim, ulazi u vrijeme Heraklijeve vlade. Time se ostaje, bar što se

that no city escaped save Thessalonica only; for its walls were strong, and through the help of God the nations were unable to get possession of it. But all the province was devastated and depopulated. (19) *Then the armies of the east arose against Rome, and they took the Egyptians prisoners, who were there, and who had fled from Egypt from fear of Bonosus. These were Sergius the Apostate and Cosmas who had delivered up his city.* (20) *Now these had denied the Christian faith and had abandoned holy baptism, and had followed in the paths of the pagans and idolaters.* (21) *And {the Persians} made themselves masters of the river Euphrates and of all the cities of Antioch, and they plundered them and left not a soldier surviving at the epoch.* (22) *And likewise the inhabitants of the district of Tripolis in Africa brought blood-eating barbarians (into the country) out of affection to Heraclius.* (23) *For they detested Phocas, and they attacked the general Mardius and sought to slay him, and likewise two other generals named Ecclesiarius and Isidore.* — »(18) A što se tiče Rima, pripovijeda se da su kraljevi toga razdoblja uz pomoć barbara i naroda i Ilira opustošili kršćanske gradove i odveli njihove stanovnike u ropstvo, i da niti jedan grad nije tomu izbjegao osim jedinoga Soluna; jer njegove su zidine bile jake, i uz Božju pomoć narodi nisu bili u stanju zaposjesti ga. Ali sva je provincija bila opustošena i raseljena. (19) Tada su se vojske s istoka dignule protiv Rima, i one su zarobile Egipćane koji su bili tamo, i koji su bili pobjegli iz Egipta u strahu od Bonoza.To su bili Sergije Otpadnik i Kuzma koji je izručio svoj grad. (20) Ti su pak zanijekali kršćansku vjeru i napustili su sveto krštenje, i pošli su stazama poganâ i obožavateljâ kumirâ. (21) I (Perzijanci) su zagospodarili rijekom Eufratom i svim gradovima Antiohije, i opljačkali su ih i nisu u to doba ostavili niti jednoga vojnika živa. (22) I jednako tako su stanovnici Tripolisa iz ljubavi prema Herakliju doveli (u zemlju) barbare koji su se hranili krvlju. (23) Jer oni su se gnušali na Foku, i napali su vojskovođu Mardija, i tražili su priliku da ga ubiju, a isto tako dva druga vojskovođe po imenu Eklezijarija i Izidora«. Taj engleski prijevod etiopskog izvornika izradio je i objavio R. H. Charles, *The Chronicle of John (c. 690 A. D.), coptic bishop of Nikiu, Being a History of Egypt before and during the Arab Conquest*, London 1916, prema izdanju etiopskoga teksta koje je priredio i popratio francuskim prijevodom M. H. Zotenberg, *Chronique de Jean, évèque de Nikiou, texte éthiopien publié et traduit*, u *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale et autres bibliothèques, publiés par l'Institut national de France, faisant suite aux Notices et extraits lus au comité établi dans l'Académie des inscriptions et belles-lettres* 24, Paris 1883, 550–551. Vremenski se i ta vijest odnosi na početak Heraklijeve vladavine i opisuje iste takve napadaje i osvajanja kakve spominje Izidor od Seville. Radi se dakle o dobro posvjedočenoj povijesnoj predaji 7. stoljeća. Ta slabo izdašna vijest ima se dakle smatrati gotovo istovremenom događajima na koje se odnosi. Usp. Баришић, *Цар Фока*, 81–82.

576 Usp. F. Bulić, *Sull'anno* i Bulić–Tomašić, *Ancora sull'anno.*

577 Usp. Marović, *Reflexions.* S time se podudara splitska predaja, zasvjedočena tek u 16. stoljeću, po kojoj je Salona osvojena 625, a njezin se posljednji biskup zvao Teodor (N. Klaić, *Historia Salonitana maior*, 89–90). To vjerojatno potječe iz zapisa u kakvoj starijoj kronici i mora se usprkos kasnoj potvrdi uzimati ozbiljno kao povijesna vijest. Usp. Budak, *Prva stoljeća* 82.

tiče kronološkog okvira velikoga prevrata, uza svu nesigurnost, ipak na čvrstom tlu. Ali to je ujedno i gotovo sve što se s nekom sigurnosti može saznati o najranijem srednjovjekovlju u rimskoj Dalmaciji. Za sve drugo ostajemo ovisni o manje pouzdanim vijestima iz mlađega vremena.[578]

Konstantin Porfirogenet izvješćuje o još jednom prevratu, koji se dogodio nekoliko godina poslije pada Salone. Tada se jedan dio ratničkoga naroda Hrvata, koji su u ono doba još nekršteni živjeli s one strane Ugarske i u blizini Franaka kao susjedi nekrštenih Srba, stavio na raspolaganje caru Herakliju tako što su došli na njegovo područje i zamolili da tamo budu primljeni. Car im je dao nalog da protjeraju Avare iz opustošene Dalmacije i da se tamo nasele. Oni su to pod vodstvom kneza, kojemu car ne spominje ime, doista i izvršili. Odonda stanuju u velikom dijelu Dalmacije.[579] Po tome bi, pošto su Slaveni zaposjeli zemlju, avarska vlast u Dalmaciji bila zamijenjena hrvatskom, i to uz priznavanje bizantskoga vrhovništva i uz posluh carskim zapovijedima. To je za cara Heraklija nedvojbeno bio velik uspjeh. Vrelo iz onoga vremena doista govori o borbama što su se rasplamsale među neprijateljima carstva, pa tako i među Skitima (Avarima) i Slavenima. Sam car se pak tamo prikazuje kako odlučuje o tome tko će pobijediti kao sudac na kakvu hrvačkom natjecanju, kojega slušaju svi koji se bore. Taj se preobrat pripisuje djelovanju relikvije sv. Križa koju su bili oteli Perzijanci, ali ju je car vratio svemu kršćanstvu u Jeruzalem.[580]

---

578 U najnovije se vrijeme stalo zastupati mišljenje da osvajanja i pustošenja Salone uopće i nije bilo, nego da je to samo opće ranosrednjovjekovno propadanje antičkog urbaniteta. Vijesti o padu Salone bile bi po tom *loci communes* srednjovjekovnoga legendarnog raspredanja i ne bi stoga imale nikakve povijesne vrijednosti. Usp. Rapanić, *Doba*, 60; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 83–95; isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, 115–120. O tome kritički Lončar, *Porfirogenetova seoba Hrvata*, 418-419. Ako se tvrdi da pad i pustošenje grada nije bio odlučni preokret pri rasapu antičkoga života u rimskoj Dalmaciji, nego da je to bilo opće propadanje gospodarske moći i staroga urbaniteta, s time se bez ikakve dvojbe valja složiti. Time se, međutim, ne može potisnuti u stranu specifična predaja o tome kako je barbarska vojska osvojila grad i proglasiti je beznačajnom, to manje što se tragovi slavenskoga zauzeća raspoznaju upravo na nekadašnjem salonitanskom gradskom području. I potpuni prekid gradskoga života u metropoli rimske provincije, pa čak i gradskoga života u posve oronulim oblicima, svjedoči o vojnoj i političkoj moći koja je sprečavala svaku, pa i najskromniju, obnovu. Usp. o tome i Katičić, *Pristupajući starohrvatskomu Solinu*. U tome smislu i Budak, *Prva stoljeća* 66.

579 *De adm. imp.* 31, 1–25. Tekst je naveden dolje str. 298.

580 Georgije Piziđanin, *In restitutionem S. Crucis* 73–102 (ed. Pertusi, p. 228–229):

ὁ σταυρὸς ἐν σοὶ τοῖς ἐναντίοις νέα
κιβωτὸς ὤφθη, τῆς δὲ κιβωτοῦ πλέον:
ἡ μὲν γὰρ ἄχρι τῶν βελῶν τοῖς βαρβάροις
πληγὴν ἐφῆκεν, ἡ τοῦ ξύλου τάσις
ἔμψυχα τούτοις ἐξαπέστειλεν βέλη:

To kako su Hrvati zauzeli zemlju u Dalmaciji opisuje se u djelu cara Konstantina još jednom.[581] Radi se o naknadnom dodatku, sastavljenu poslije 950, vjerojatno čak i poslije 955.[582] Pitanje je stoga je li to uopće i napisao Konstantin Porfirogenet. Moglo je nastati i poslije njegove smrti, a svakako je kao nadopuna mehanički dodano njegovu djelu, a da nije ugrađeno u njegovu kompoziciju. Taj se prikaz u nekim bitnim točkama razlikuje od prvoga. Zemljopisna orijentacija u njem nije upravljena s juga na sjever nego sa zapada na istok, a Hrvate ne dovodi u Dalmaciju knez, nego rod, sedmero poimence spomenute braće, a car se Heraklije pri tome

Πάρθοι δὲ Πέρσας πυροπολοῦσι καὶ Σκύθης
Σκλάβον φονεύει καὶ πάλιν φονεύεται,
καὶ τοῖς ἑαυτῶν ἡμιατωμένοι φόνοις
πολλὴν ἔχουσι φύρσιν εἰς μίαν μάχην:
αὐτὸς δὲ σιγᾷς στέμμια καὶ σκῆπτρον φέρων
ὥσπερ βραβευτὴς τῶν παλαιστῶν ἐν μέσῳ,
πολλοῖς παλαίσας, νῦν δὲ λύσας τὴν μάχην:
τῷ σῷ δὲ λοιπὸν προσβλέπουσι νεύματι
ἐξ ἀντιλόξου τῶν ἀγώνων οἱ μέσοι:
ὅπου δὲ νεῦσις, ἡ πάλη δίκην ἔχει:
εἰ δ' ἀντινεύσεις, καὶ τὸ τῆς νίκης κράτος
συναντινεύει, καὶ τὸ νεῦμά σου βλέπων
* * *
τέρπῃ τε παίζων εἰς ἀκύνδινα ξίφη
καὶ τῷ θεάτρῳ προσγελᾷς τῶν βαρβάρων
τοὺς πρὶν διώκτας εἰσορῶν ὑπηκόους.

— »Križ pri tebi (caru Herakliju) ugledali su protivnici kao novu korablju, pa i kao nešto više od (Noine) korablje: ona je zadala barbarima ranu sve do bitaka strijelama, a ova (Križ) je kao napinjanje drvenoga luka poslala na njih žive strijele. Parti ognjem pale Perzijance i Skit (Avarin) ubija Slavena, a onda pak sam biva ubijan, te okrvavljeni ubojstvima sebe samih previše se mijese da bi se u bitci mogli naći na istoj strani. A ti sam, koji nosiš krunu i žezlo, šutiš kao sudac među hrvačima, koji si se s mnogima hrvao, a sada si napustio borbu. Gledaju dakle na tvoj mig iskosa oni koji su usred borbe. A kamo ti migneš, hrvanje je pobjedničko, a ako migneš na suprotnu stranu, i snaga pobjede miga s tobom na suprotnu stranu, i gledajući tvoj mig... i veseliš se igrajući se njihovim bezopasnim mačevima i smiješ se prizoru tih barbara videći da su oni koji su prije bili tvoji progonitelji sada postali poslušnici«.

Taj suvremeni opis prilika koji se izvrsno podudara s vijestima cara Konstantina o tome kako su Hrvati zauzeli svoju zemlju u Dalmaciji stoji u prigodnoj pjesmi napisanoj da se čita na svečanosti koja se priredila kada je u Carigrad stigla vijest o tome da je povraćen sv. Križ, koji su bili oteli Perzijanci. Moglo se vrlo uvjerljivo dokazati da je to bilo godine 630. Usp. A. Pertusi, *Giorgio di Pisidia, Poemi* I: *Panegirici epici. Edizione critica traduzione e commento. Studia patristica et byzantina,* 7. svezak, Ettal 1959, 228–237. Ako se tu spomenute borbe Avara sa Slavenima odnose na hrvatsko zaposjedanje zemlje u Dalmaciji, onako kako to opisuje Konstantin Porfirogenet, onda to govori za raniji datum avarsko–slavenskoga osvojenja Salone.

581 *De adm. imp.* 30, 61–71. Tekst se navodi dolje, str. 296.

582 Usp. Bury, *The Treatise*, 523; Hauptmann, *Seoba Hrvata i Srba*; Grafenauer, *Prilog kritici*, osobito 15–18; Dvornik u knjizi *Constantine Porphyrogenitus*, 97–98.

uopće ne spominje, ali se zato ističe franačka vlast nad Hrvatima. Ta je tradicija bila još u 13. stoljeću poznata u Splitu. To nam pokazuje Toma Arhiđakon sasvim nezavisno od cara Konstantina. On povezuje uspostavljanje hrvatske vlasti u Dalmaciji s dolaskom sedam ili osam rodova plemića iz Poljske.[583]

Obje predaje što ih donosi Konstantin Porfirogenet slažu se u tome da su se u Dalmaciji dogodila dva zaposjedanja zemlje i da su uspostavljene dvije rodovske vlasti, prvo avarska i slavenska, a onda na njezinu mjestu hrvatska, koja je slomila vojnu moć Avara. Skoro zatim zauzeli su prema Konstantinovu kazivanju i Srbi zemlju u preostalom dijelu rimske Dalmacije i tamo uspostavili svoju vlast pošto su Hrvati uspostavili svoju u zapadnijem dijelu provincije.[584] Stariji su istraživači prihvaćali tu predaju bez zadrške kao istinitu i zasnivali na njoj svoj prikaz povijesnoga zbivanja.[585] U drugoj polovici prošloga stoljeća javile su se, međutim, sumnje u njihovu istinitost. Činjenica da je ta predaja ušla u djelo cara Konstantina punih tristo godina poslije događaja na koje se odnosi, pa neke nesuvislosti i, napokon, nemogućnost da se provjeri prema podatcima drugih, pouzdanijih vrela, sve je to davalo povoda da kritični povjesničari postanu nepovjerljivi prema njoj. Tako je nastup Hrvata i Srba nezavisan od Avara i uperen protiv njih, te položaj tih naroda koji ih izdvaja od ostalih Slavena, podređenih avarskih saveznika, i njihova zasebna i kasnija doseoba, sve je to proglašeno izmišljotinom legendarne predaje koja je imala poduprijeti i prava slavenskih država i bizantska vrhovnička prava u Dalmaciji.[586]

---

583 Toma c. 7 (ed. Rački p. 25): *Venerant de partibus Polonie, qui Lingones appellantur, cum Totilla septem vel octo tribus nobilium. Hi videntes terram Chroatie aptam sibi fore ad habitandum quia rari in ea coloni manebant, petierunt et optinuerunt eam a duce suo. Remanentes ergo ibidem ceperunt opprimere indigenas et ad suum servitium subigere violenter.* — »Bili su došli iz krajeva Poljske koji se zovu Lingoni s Totilom sedam ili osam plemena plemića. Kad su oni vidjeli da će im zemlja Hrvatska biti prikladna da u njoj stanuju jer su u njoj boravili rijetki stanovnici, zatražili su je i dobili od svojega vojskovođe. Ostali su dakle tamo i počeli ugnjetavati domorodce, te su ih silom podjarmljivali da im služe«. Dalje se (p. 26), u vezi s time govori kako su se Hrvati nazivali, spominje i Češka kao zemlja iz koje su potekli (vidi bilj. 574). Podrijetlo Hrvata s pograničja Poljske i Češke slaže se potpuno s onim što pripovijeda Konstantin Porfirogenet. Glavna je razlika u tome što Toma, drukčije nego car Konstantin, kazuje da su ti Hrvati osvojili i opustošili Salonu.

584 *De adm. imp.* 31, 8–15; 32, 7–29.

585 Usp. Šišić, *Povijest Hrvata*, 241–243, gdje se poimence nabrajaju najvažniji među tim piscima. To su Lucius (1666), Banduri (1711), Du Cange (1746), Farlati (1765), Julinac (1765), Rajić (1793), Katančić (1798), Mikóczi (prije 1800), Engel (1801), Dobrovský (1801), Zeuss (1837), Šafařík (1837).

586 Usp. Dümmler, *Über die älteste Geschichte*, 357–368.

Vijesti o tome da hrvatska i srpska rodovska vlast u rimskoj provinciji Dalmaciji potječe od rodovskih vlasti istoga imena na sjeveru odbacivala se kao samovoljna kombinacija.[587] Ta nesklonost da se pri slavenskom naseljivanju Dalmacije razlikuje više slojeva i da se na južne Slavene gleda drukčije nego na posve i u svemu istovrstan narodnosni element, što je očito proizlazilo i iz težnja onoga vremena za njihovim kulturnim i političkim jedinstvom, dobila je tada jaku potporu u jezikoslovnim razlozima. Staništa sjevernih Hrvata i Srba bila su na srednjoj Labi i gornjoj Visli, pripadala su dakle zapadnoslavenskom području. Kod južnih pak Hrvata i Srba nisu se mogli utvrditi baš nikakvi tragovi zapadnoslavenskoga jezičnog sloja. Južnoslavenski govori pokazali su se naprotiv na svem svojem području od istočnih Alpa do Crnoga mora — suprotno onomu što se prije mislilo — kao posve integrirana organska cjelina u kojoj nikakva kasnija doseoba nije poremetila prvotnu prostornu raspodjelu dijalekatskih obilježja. Govori Hrvata i Srba pokazali su se u tom svjetlu kao neizlučiv dio južnoslavenskoga dijalekatskog kontinuuma.[588] Takva su razmišljanja onda dovela do toga da je otklanjanje vijesti cara Konstantina o doseobi Hrvata i Srba postalo za neko vrijeme naukom prihvaćenom gotovo od svih.[589]

No rano su već ruski učenjaci istaknuli povijesnu plauzibilnost vijesti Konstantina Porfirogeneta o hrvatskoj i srpskoj doseobi i zauzeli se za to da im se prizna načelna vjerodostojnost.[590] Velika važnost koja se pridavala jezikoslovnim dokazima i autoritet mišljenja vodećih znanstvenika isprva su usporavali daljnji rad u tome smislu. Ipak se doseoba Hrvata i Srba različita od avarsko–slavenske i kasnija od nje učinila vjerojatnom onim istraživačima koji su mislili da bi se iz nje moglo izvoditi podrijetlo hrvatskoga i srpskoga praplemstva, te su vjerovali da su hrvatska i srpska država nastale na osnovi socijalnoga dualizma između rodovski organiziranoga gospodujućega sloja, kojega se baštinsko pravo zasnivalo na zauzimanju zemlje i tada uspostavljene vlasti, i podčinjenoga pučanstva, nad kojima je njihova vladavina zamijenila

587 Usp. Rački, *Ocjena starijih izvora*, 36–77; isti, *Biela Hrvatska*; Дринов, *Заселение*, 124–130, 145.

588 Usp. Jagić, *Ein Kapitel*; Oblak, *Eine Bemerkung*.

589 Usp. Jireček, *Die Romanen* 1, 31–32; isti, *Geschichte der Serben* 1, 107ff.; Bury, *The Treatise* 524–525, 556–561. Ostale autore nabraja Šišić, *op. c.* 249. U istome smislu iznijeli su svoja mišljenja Niederle, *Slovanské starožitnosti* 2, 244–280; isti, *Manuel* 1, 55–59 i Šišić, *Povijest Hrvata,* 263–265.

590 Usp. Грот, *Известия*; Флоринский, *Константин Порф. как писатель*. Na to je polemički odgovorio Rački, *K. Grot i T. Florinskij*. Potpuno je na stranputici Bogusławski, *Początki Chorwacji*; isti, *Historya Słowian* 2, 43–78; isti, *Methode und Hilfsmittel*, 77–80. K tomu recenzija Brückner. Historijsku jezgru priznaje vijestima Konstantina Porfirogeneta i Kos, *Iz zgodovine*, 206–211.

prijašnju avarsku.[591] Ali i kad se nije htjelo društveno ustrojstvo ranosrednjovjekovne Hrvatske i Srbije tumačiti vijestima Konstantina Porfirogeneta, sve se jače, s više ili manje uspjeha, isticala njihova načelna vjerodostojnost.[592]

Odlučan je pak preokret u kritičkoj ocjeni predaje što ju je zabilježio car Konstantin o doseobi Hrvata i Srba nastupio tek onda kad su se u istočnjačkim vrelima 10. stoljeća otkrile vijesti o Hrvatskoj i Srbiji sjeverno od Karpata.[593] Od tada se barem postojanje Hrvatske i Srbije na sjeveru sve do u 10, pa čak i do u 11. stoljeće može smatrati dokazanim. Nisu to bila samo etnička imena koja su među Slavenima, kako se vjerovalo, bila široko rasprostranjena, nego političke tvorevine koje putnici i zemljopisci nisu mogli previdjeti.

I jezikoslovni razlozi kojima se osporavala vjerodostojnost vijestima Konstantina Porfirogeneta o doseobi Hrvata i Srba u Dalmaciju na očigled su postajali sve manje uvjerljivi. Sve jasnije se razabiralo da je članjenje slavenskih jezika na zapadne, istočne i južne bilo mnogo mlađe nego se prije mislilo, te da u 7. stoljeću još treba računati s uvelike jedinstvenim praslavenskim jezikom kojega se dijalekatska raznolikost ne poklapa s tadiobom što je nastala poslije.[594] Nije dakle bilo ni očekivati da bi drugi val doseobe sa zapadnoslavenskoga područja u 7. stoljeću ostavio ikakvih primjetnih dijalekatskih tragova. To manje što se u takvim doseljenicima počela gledati rodovski organizirana vojska, postrojba bojnih družina, dakle razmjerno malobrojne, ali vojno udarne skupine s jasno uređenim zapovjedništvom, a ne narodi u uobičajenom smislu koji bi se bili doselili u masama.[595] Na toj osnovi, koja je bila usko povezana sa shvaćanjem o prvotnom dualizmu u društvenome ustrojstvu Hrvata u Dalmaciji, temeljito su se preocjenjivale vijesti cara Konstantina o hrvatskoj i srpskoj doseobi.

Podrobnim istraživanjem pojedinosti moglo se pokazati da carev prikaz hrvatskih početaka nalazi potvrda i potpora u nezavisnim vrelima te je, uzevši sve u svemu, ipak uvjerljiv. Sjeverna staništa i tamošnje rodovske

591 Usp. V. Klaić, *Hrvatska plemena*, 11–16; isti, *Povijest Hrvata* 1, 30–31; Gumplowicz, *Chorwaci i Serbowie*; isti, *Die politische Geschichte*, 779ff.; isti, *Die Staatengründungen der Serben und Kroaten.*

592 Usp. Nodilo, *Historija Srednjega vijeka* 3, 433–445. Na potpunoj je stranputici Pavić, *Cara Konstantina VII. Porfirogenita De administrando imperio glave 29–3*; porazne recenzije Jireček i Jagić.

593 Usp. Westberg, *Ibrahim–ibn–Ja'kubs Reisebericht*; Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 95–160.

594 Usp. Meillet, *Le slave commun*, 2ff.; van Wijk, *Les langues slaves*, 53ff.; Holzer, *Die ersten nachurslawischen lautlichen Innovationen*; isti, *Die Einheitlichkeit.*

595 Usp. Županič, *Bela Srbija*; isti, *Prvobitni Hrvati.*

vladavine moraju se smatrati stvarnošću, pa nema razloga da se poriče povijesna zbiljnost doseobi na jug koja je pošla od tamo, to više što je to prikladno polazište za tumačenje prilika kakve su poznate iz mlađega vremena.[596] Od tada onda neko vrijeme nije bilo povjesničara koji bi još sumnjao u dvostruku doseobu i zaposjedanje zemlje u rimskoj Dalmaciji.[597] Iako je najprvo priznata historičnost hrvatske predaje, moglo se i za srpsku uputiti na dodatne potvrde,[598] pa se vijesti Konstantina Porfirogeneta o hrvatskim i srpskim početcima u rimskoj Dalmaciji, pošto su potanko i ne uvijek baš blagohotno kritički preispitivane, pokazuju kao u načelu sasvim pouzdane. U tome smislu gleda i novija povijesna znanost na osnivanje prvih slavenskih država na području provincije.[599] Mišljenja se, međutim, razilaze u pogledu kronologije druge doseobe i zaposjedanja te bizantskoga vrhovništva nad njom jer su i vijesti u vrelima oko toga

596 Usp. Hauptmann, *Prihod Hrvatov*; isti, *Dolazak Hrvata*; isti, *Seobe Hrvata i Srba*; isti, *Konstantin Porfirogenit*; isti, *Kroaten, Goten und Sarmaten*; Dvornik, *The Making*, 268–304; Grafenauer, *Prilog kritici*; Łowmiański, *Początki Polski* 2, 114–200; N. Klaić, *Marginalia*; ista, *Rani srednji vijek*, 2. izd., 133–140. Hauptmann, *Dolazak*, 123–126 i *Seobe* 50; Grafenauer, *Prilog* 38 i N. Klaić, *op. c.* 137 vjeruju da se vijesti o tome kako su Hrvati prvobitno priznavali bizantsko vrhovništvo moraju zabaciti. Oba se mišljenja zasnivaju na tome da verzija koju donosi 30. poglavlje *De administrando imperio* ne spominje niti cara Heraklija niti prvobitno bizantsko vrhovništvo. Ako se polazi od toga da su oboje tendenciozne izmišljotine bizantskoga cara, koji je sam napisao poglavlja 31.–36., dok je u 30. poglavlju zabilježena autentična hrvatska narodna predaja, onda se doista može doći do takvih zaključaka. Ферјанчић, *Структура* uvjerljivo je, međutim, pokazao da se 30. poglavlje nikako ne može smatrati isključivo kao zabilježena narodna predaja. Usp. i Katičić, Οἱ ἀρχὲς; isti, *Die Anfänge*; isti, *Filološka razmatranja* (hrvatska verzija prethodnoga članka). Zelić-Bučan, *Takozvana prva slavenska seoba* zastupa mišljenje da je bilo samo jedno slavensko zauzimanje zemlje u Dalmaciji, i to ono koje su izvršili Hrvati i Srbi. Ona misli da poslije avarskoga osvajanja nije bilo slavenskoga naseljavanja. I to odgovara kazivanju 30. poglavlja, gdje se spominju samo Avari kao osvajači Salone, ali je u suprotnosti s onim što se zna o drugim područjima koja su osvojili Avari, osobito o Peloponezu. O tome sada još i Budak, *Prva stoljeća*, 9–16; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 76–92.

597 Čak je i Šišić kratko pred smrt u rukopisu koji je pripremao za novo izdanje svojega *Pregleda povijesti hrvatskoga naroda* promijenio svoje mišljenje i priznao povijesnu istinitost posebne hrvatske doseobe.

598 Usp. Острогорски, *Порфирогенитова хроника*, 25; Ćorović-Ljubinković, *Les Slaves*, 45; ista, *Ka problemu kontinuiteta*.

599 Usp. Labuda, *Pierwsze państwo*, 207ff.; isti, *Die Einwanderungen*, 80–82; Dvornik, *The Slavs*, 26ff., 52; Zástěrová, *Hlavní problémy*, 34–47; ista, *Zu einigen Fragen*, 64–65; Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 87–88; Mandić, *Dolazak Hrvata*, 51–76; Guldescu, *History of Medieval Croatia*, 15–88; Stratos, *Byzantium in the Seventh Century* 1, 325–337; Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, 621–625; Avenarius, *Die Awaren in Europa*, 138–144; Ditten, *Staatsbildung bei den Slawen*, 517–530; isti, *Staatsbildung bei Kroaten und Serben* 441–462; isti, *Zur Bedeutung*, 129; Наумов u *Развитие этнического самосознания*, 167–195.

neusklađene.[600] Danas se uglavnom uzima da su Hrvati svoju zemlju u Dalmaciji zaposjeli 623.[601] Ta se vremenska odredba, međutim, zasniva isključivo na općem rasuđivanju i može se kraj nedostatka točnih i pouzdanih podataka u vrelima sa svim nužnim zadrškama smatrati samo kao približna pomoć pri kronološkoj orijentaciji.

I u novije, pa i u najnovije, vrijeme iznošena su opet mišljenja koja se svode na to da je u Dalmaciji bila samo jedna slavenska doseoba koja je bila ujedno i hrvatska, ili pak da uopće nije bilo hrvatskoga pohoda u Dalmaciju.[602] S obzirom na cara Heraklija nedavno je upozoreno na to da

600 Usp. Margetić, *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata* misli da su Hrvati zauzeli svoju zemlju u Dalmaciji tek poslije 791. u okviru avarskih ratova Karla Velikoga. Protiv toga Suić, *Ocjena* i Košćak, *Pripadnost*, 291–296, na što odgovara Margetić, *Marginalije,* a njemu opet Košćak, *O nekim pitanjima.* Pretpostavku da su Hrvati zauzeli svoju zemlju kasno podupire i Rapanić, *La costa*, osobito 839–842 i u hrvatskoj verziji *Istočna obala*, osobito 12–14. Obuhvatan pregled pitanja sa suprotnoga gledišta daje Košćak, *Dolazak Hrvata.* U novije vrijeme je N. Klaić, *O problemima* i ista, *Najnoviji radovi* temeljito promijenila svoje mišljenje o tom pitanju. Sada zabacuje sve vijesti o borbama Hrvata s Avarima i o njihovu zaposjedanju zemlje u Dalmaciji i priznaje još samo *De adm. imp.* 30, 78–90 jer misli da samo tu može prepoznati autentičnu hrvatsku povijesnu predaju. Po tome bi Hrvati bili došli iz jednoga područja pod franačkom vlasti u Dalmaciju, nad kojom su tada također vladali Franci, bili bi se tamo naselili i poslije dosta godina jednim se ustankom oslobodili franačke vlasti i onda na svoj zahtjev primili iz Rima kršćanstvo. Ona smješta seobu u Dalmaciju u vrijeme poslije godine 800. i u karantanskim hrvatskim županama vidi ostatke Hrvata koji su ostali u svojoj staroj domovini. Ostali su se odselili da izbjegnu pritisku da se pokrste. To se tumačenje opire o povijesne vijesti o hrvatskoj državi 9. stoljeća za koje ona tvrdi da se potpuno podudaraju s povijesnom predajom zabilježenom u *De adm. imp.* 30, 78–90. O tome Margetić, *Još o dolasku Hrvata*; Štih, *Karantanija*; Margetić, *Još o pitanju*; Lončar, *Porfirogenetova seoba Hrvata*; Margetić, *Još o vijestima.* Usp. sada još i Štihov prinos u zborniku *Etnogeneza Hrvata*, 129–139 i 239–241.

601 Usp. Grafenauer, *Prilog* 44; N. Klaić, *Marginalia* 11. Szádeczky-Kardoss, *Ein Versuch*, 93 f. datira hrvatsko zauzimanje zemlje između 626. i 641, možda nakon 635.

602 Vijesti Konstantina Porfirogeneta zabacivale su se s obrazloženjem da se radi o skupinama jednoga antskoga plemena koje su se raspršile bježeći pred Avarima. Priča pak o pradomovini, seobi i zauzimanju zemlje da je izmišljotina mlađega vremena. Usp. Barada, *Hrvatska dijaspora.* U najnovije vrijeme zastupa Pohl, *Das Awarenreich* i isti, *Die Awaren*, 264–265 mišljenje da su hrvatski rodovi i rodovske vlasti kako na jugu (Dalmacija), tako i na sjeveru (Bijela Hrvatska, Češka, Karantanija, srednja Laba, a možda i porječje Pruta i Dnjestra) dobile ime po nečemu što je bilo kao naslov avarskoga namjesnika, kakvi su se na raznim rubnim područjima kaganata pri njegovu raspadu osamostalili od središnje avarske vlasti i zasnovali tradiciju raznih novih rodova i rodovskih vlasti. Hrvatska rodovska vlast u Dalmaciji proistekla bi dakle od centrifugalnoga razvoja koji je započeo u 7. stoljeću na rubnim područjima avarskoga kaganata, koji tu, kao i drugdje, pokrenut uspješnom težnjom za nezavisnosti avarskih namjesnika i zapovjednika, ali se tek poslije sloma avarske vlasti oko 800. mogao potpuno uobličiti i postati podlogom pravih etnogeneza. Bilo bi prema tomu u širokom luku oko jezgrenih područja nekadašnjega avarskog kaganata došlo do nečega što bi se moglo zvati hrvat-

i predaja najstarijih mletačkih kroničara njemu pripisuje osobito važnu ulogu u povijesti jadranskih krajeva. Po njima je on dao bitan prinos spasu kršćanskoga svijeta i osnivanju njihova grada. Taj položaj u povijesnom pamćenju zahvaljuje car političkoj i materijalnoj potpori koju je pružio gradeškomu patrijarhu. Njemu je osim zlata i srebra godine 630. poklonio i dragocjene svetačke moći. Vijesti Konstantina Porfirogeneta o tome da je Heraklije uredio odnose u Dalmaciji potekle su, čini se, iz te iste jadranske povijesne predaje.[603]

Jedna druga povijesna predaja, koja vjerojatno potječe iz druge polovice 11. stoljeća, nama se pak očituje tek pod kraj 12. u Duklji, i osobito oko sredine 13. u Splitu, povezuje slavensko zaposjedanje zemlje u Dalmaciji s gotskim ratovima i gotskom vladavinom.[604] To je navelo neke istraživače na mišljenje da su Hrvati što su uspostavili svoju vlast u Dalmaciji bili gotska skupina i da tu njihovu vlast izvode iz gotske.[605] Svi pokušaji

skom polietnogenezom. Pregled današnjega stanja oko toga pitanja daje Budak, *Prva stoljeća* 55–70. Usp. sada još i Pohlov prinos u zborniku *Etnogeneza Hrvata* 86–96 i 211–223.

603 Usp. Monticolo, *Chronache*; Cessi, *Origo*; Budak, *Prva stoljeća* 64–65, 81. S time u vezi dobiva osobitu važnost tek nedavno objavljena, ali već od 1938. u Arheološkom muzeju u Zagrebu pohranjena ostava solida izrađenih barbarski, oponašajući pri tome kov cara Heraklija. Pretpostaviti je da su ih proizveli i širili Avari. A nalazište te ostave, Potkom u Lici na gornjoj Zrmanji, leži na prijevoju preko kojega i danas prolaze važne prometnice (željeznica i cesta) iz planinskoga zaleđa prema moru. To kao da svjedoči o prodoru Avara prema Jadranu u vrijeme toga cara. Usp. Mirnik, *Skupni nalaz*. U svakom pak slučaju potvrđuje taj nalaz važnost uloge koju je car Heraklije igrao u Dalmaciji.

604 Pop Dukljanin c. 1–5, Toma c. 7. O književnoj povijesti usp. Hauptmann, *Kroaten, Goten und Sarmaten*, 115–127 i 315–325. Ta je dalmatinska gotska povijest kompilacija predaja u kojoj je pohod Gota na Italiju (493), Justinijanove borbe s Gotima u Dalmaciji (535–552) i konačno opustošenje Salone anakronistički postavljeno na istu vremensku razinu. Usp. Katičić, *Vetustiores*, 19–24 = *Uz početke*, 101–105, gdje se navodi i literatura o tom pitanju.

605 Usp. Gumplowicz, *Die politische Geschichte* = *Die Staatengründungen*; Rus, *Kralji dinastije Svevladičev*; isti, *Krst prvih Hrvatov*. O tome recenzije Hauptmann, Mayer i Šegvić. Daljnji su predstavnici gotskoga pravca Šegvić, *Toma Splićanin*, 157–161; isti, *Hrvat, Got, Slav*; isti, *Die gotische Abstammung*; Kelemina, *Goti na Balkanu*; isti, *Popa Dukljanina »Libellus Gothorum«*. Obuhvatni pregled daje Hauptmann, *Kroaten, Goten und Sarmaten*, 95–115. S pokušajima gotskoga tumačenja hrvatskoga zauzimanja zemlje stoje u vezi i slabo uspješni pokušaji da se početci starocrkvenoslavenske pismenosti izvedu iz gotske. Usp. Hamm, *Postanak glagoljskoga pisma*; isti, *Über den gotischen Einfluß*. Pokušaj koji je poduzeo Mužić, *Podrijetlo Hrvata* i isti, *Podrijetlo i pravjera Hrvata* da ranosrednjovjekovnu hrvatsku vlast izvede iz autohtonoga slavenstva i gotskoga zaposjedanja zemlje potpuno je promašen i metodološki se ne može uzeti ozbiljno. Usp. Katičić, *Ivan Mužić o podrijetlu Hrvata*. Na to Mužić, *U povodu Katičićeve recenzije* i odgovor Katičić, *Još jednom o Mužiću*. Na to pogrdna razglabanja u predgovoru knjige Mužić, *Podrijetlo i pravjera*, 5–8. Usp. sada za taj sklop pitanja još i prinose u zborniku *Etnogeneza Hrvata*.

takva tumačenja sukobljuju se s teškoćama koje je teško prevladati jer im ne uspijeva uvjerljivo premostiti vrijeme od povijesno potvrđene gotske vladavine u Dalmaciji do sloma antičkoga života u toj provinciji.

Ti povijesni problemi što se postavljaju u vezi s hrvatskim zaposjedanjem zemlje u Dalmaciji za kulturnu su i književnu povijest znatni tek na rubu. Za njih je važan ranosrednjovjekovni ishodišni položaj, bez obzira na to kako je upravo do njega došlo. Ipak valja i u tome okviru uzimati u obzir pitanja iskona, ne samo stoga što i ona bitno određuju okvire daljnjega razvoja, nego i zato što su ona konstitutivan element kulturne tradicije na kojoj se taj razvoj zasniva.

Kako god se malo što može reći o pojedinostima slavenskoga zaposjednuća zemlje u Dalmaciji, novi položaj koji je od njega nastao barem nam je u glavnim potezima dovoljno poznat. I o njem imamo, doduše, svjedočanstvo tek iz 10. stoljeća, u djelu Konstantina Porfirogeneta, ali nema nikakva razloga sumnjati u njegov prikaz po kojem je stanje kakvo je on poznavao i opisao tada trajalo već stoljećima. Po tome nije slavensko zaposjednuće i na njem zasnovana vlast obuhvatila svu provinciju. Niz gradova na otocima i obali mogao se održati i ostao je pod carskom upravom. Bile su to tri gradske općine, svaka sa svojim područjem, na otocima sjevernog Jadrana: Opsara (Osor), Vekla, stari Kurikon (Krk) i Arbe (Rab). Susjedno kopno ostalo je sve u rukama osvajača. Dalje na jugu održala su se na kopnu dva grada kojih se položaj dao dobro braniti: Diadora, stari Jader (Zadar), na poluotoku s uskim prilazom i Tetrangurin, stari Tragurion (Trogir), na otočiću sasvim blizu kopna. Izbjeglice iz osvojenih i opustošenih gradova Salone i Epidaura na zaštićenim su položajima u blizini starih osnovali nove gradove: Aspalathon (Split) i Rausion (Dubrovnik). Još dalje na jugu održao se na osobito čvrstu položaju grad Dekateron (Kotor), o kojem se iz starine ne zna zapravo ništa. Valja stoga pretpostaviti da je tek u ranome srednjem vijeku dobio svoju poslije vrlo znatnu važnost.[606]

[606] *De adm. imp.* 29, 44–53; 30, 59–60; 119–121; 132–142. Istraživači povijesti smatraju te vijesti općenito vjerodostojnima. O nastanku tih gradskih općina, njihovim korijenima u municipalnom redu kasne antike, o velikoj ulozi koju su u životu tih gradova igrali crkva i njezini biskupi i o utjecaju posebnih okolnosti u kojima su se nalazili u ranom srednjem vijeku usp. osobito Kostrenčić, *Postanak*. Sada još Lončar, *O Porfirogenetovoj Dalmaciji*. Na kontinuitet od antičkih *collegia* do srednjovjekovnih *confraternitates* upozorava Migotti, *Antički kolegiji*. Zastupalo se, međutim, i mišljenje da su Avari i Slaveni osvojili i obalne gradove, te opustošili i njih. Tako bi i u njima bilo došlo do potpunoga prekida kontinuiteta antičkoga života. Tek franačka vladavina na Jadranu bi po tom shvaćanju poslije pada avarskoga kaganata bila stvorila nov početak gradskoga života, a poslije bi Karlo Veliki bio odstupio te gradove Bizantu. Usp. Strohal, *Pravna povijest*; Margetić, *Vrijeme dolaska*, 62–64 bilj. 121 i 67–72; Košćak, *Pripadnost*, 294–295; isti, *Dolazak*, 245–349 i 368–378. Ne polazi im ipak za rukom navesti uvjerljive razloge za odbacivanje izričitih vijesti.

To područje bez zemljišne cjelovitosti predstavljalo je poslije avarsko–slavenskih osvajanja ostatak rimskoga posjeda u Dalmaciji i čuvalo je, koliko su dopuštale mogućnosti u promijenjenim prilikama, kontinuitet antičkoga života kao dio područja što je na Jadranu bilo pod neposrednom bizantskom vladavinom na putu od Drača do Ravene, Mletaka i Istre, što je sve bilo ostalo pod bizantskom upravom. To je sad bila Dalmacija u užem i pravom ranosrednjovjekovnom značenju.

Poslije sloma carski je ostatak Dalmacije bio sasvim orijentiran na more. Odande je dobivao sredstva za život i samo po tome je i mogao opstati.[607] Pravo zaleđe tih gradova bili su otoci koje su građani obrađivali.[608] Na otoke su pobjegli i građani što su preživjeli pad Salone. Tamo su se skupili i oporavili, razvili novu privrednu djelatnost i s mora se branili od Slavena na obali. S otokâ su onda naselili Dioklecijanovu palaču, tamo osnovali nov grad i tako ponovno zadobili mali dio svojega nekadašnjega teritorija na kopnu.[609] Pretpostaviti je da su stanovnici i drugih osvojenih gradova otišli u zbjegove na otocima. U 7. se stoljeću težište pregažene provincije kroz nekoliko desetljeća premjestilo na otoke. No poslije se opet život carske Dalmacije usredotočio u gradovima, očuvanim i novoosnovanima.[610] Ona se tada sastojala još samo od gradskih općina koje su svoje zemljišne posjede imale najviše na otocima.[611]

---

607 *De adm. imp.* 30, 58–60: Μόνα δὲ τὰ πρὸς θάλασσαν πολίχνια οὐ συνέδωκαν αὐτοῖς, ἀλλὰ κατείχοντο παρὰ τῶν Ῥωμαίων διὰ τὸ εἶναι τὸν πόρον τῆς ζωῆς αὐτῶν ἐκ τῆς θαλάσσης. — »A samo gradići na moru nisu im (Avarima) popustili, nego su ih i dalje držali Rimljani jer su im sredstva za život dolazila s mora«.

608 *De adm. imp.* 30, 119–121: Ἀφ' οὗ δὲ κατεσκήνωσαν οἱ εἰρημένοι Σκλάβοι, κατεκράτησαν πᾶσαν τὴν περίχωρον Δελματίας· ἠργάζοντο δὲ τὰ κάστρα τῶν Ῥωμαίων τὰς νήσους, καὶ ἔζουν ἐξ αὐτῶν. — »A od kako su se nastanili rečeni Slaveni, zavladali su svom zemljom uokrug Dalmacije; a rimski su gradovi obrađivali otoke, i živjeli su od njih«.

609 Toma c. 8–10. Iako su nam te vijesti predane tek u 13. stoljeću, mogu se smatrati sasvim vjerodostojnima. One se potpuno slažu s oskudnim zapisima Konstantina Porfirogeneta o sudbini dalmatinskih Romana poslije avarskog osvajanja.

610 O tome kako su izbjeglice iz Epidaura, koji su osvojili Slaveni, i Salone osnovali Dubrovnik izvješćuje *De adm. imp.* 29, 217–235. Datacija koja je došla do nas u tekstu (godina 449.) očigledno je kriva i potječe vjerojatno od pogreške pri prepisivanju. U grčkome se, naime, pri tome radi samo o jednom slovu. Usp. komentare Ферјанчић, *Византиски извори* 2, 20–21 i Dvornik u *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio* 2, 107. Druge verzije iste vijesti donose Pop Dukljanin c. 26 i jedna isprava iz godine 1391 (Стојановић, *Старе српске повеље и писма* 1, Београд 1924, 124). Nešto drukčije Toma c. 8 i kronika kojoj se kao autor navodi Dubrovčanin Milecije (usp. *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, Zagreb 1883, 174). Po drugoj jednoj predaji osnovali su izbjeglice iz Salone i srednjovjekovni Zadar, pošto je antički Iader bio opustio. Usp. Toma c. 9. Po onome što danas znamo ne može se to smatrati povijesno vjerodostojnim jer se arheološki nisu otkrili nikakvi tragovi pustošenja toga grada.

611 Usp. Ferluga, *Vizantiska uprava*, 38–43; isti, *L'amministrazione*, 87–118; N. Klaić, *Rani srednji vijek* 112–125 i Goldstein, *O naravi*; isti, *Bizant na Jadranu*, 83–111.

Stanovnici tih gradova koji su potjecali od staroga rimskog stanovništva Dalmacije zvali su se *Romani*.[612] U tome se nisu razlikovali od stanovništva latinskoga jezika u kopnenim predjelima Balkanskoga poluotoka koji su to ime kao Rumunji ili Arumunji zadržali do danas.

Gradove tih dalmatinskih Romana zove Konstantin Porfirogenet κάστρα, a to će reći tvrđave.[613] To upućuje na to da su bili uporišta bizantske mornarice na Jadranu i u njoj imali podršku i nužnu vezu sa svijetom.[614] Osiguranje plovidbenoga puta bilo je za Bizant najvažniji razlog da drži ostatak svoje provincije Dalmacije.[615] Za brodove na jedra bila je istočna jadranska obala znatno povoljnija od zapadne. Tu nisu samo otoci nudili zaklon i prirodna pristaništa, nego su i vjetrovi i struje olakšavali plovidbu. Niz utvrđenih luka s bogatom ponudom sve nužne opskrbe vrijedio je mnogo, osobito dok je Bizant čvrsto držao svoje posjede u Raveni i Istri, a Mletke s Gradežom mogao smatrati svojim isturenim položajem protiv Langobarda i Franaka.[616]

Dalmacijom što je ostala bizantska i dalje je, čini se, upravljao namjesnik koji je nosio titulu prokonzul, upravo onako kako je namjesnik u Istri bio magister militum.[617] Ne samo u tome što je namjesnicima ostavljalo njihove stare naslove bilo je carstvo u odnosu prema svojim jadranskim posjedima konzervativno. Čuvalo je i koliko je moglo branilo ono što je

612 *De adm. imp.* 29, 5–6; 14; 20; 22; 27; 34; 41; 45; 47; 49; 52; 30, 121; 31, 11; 13; 15; 32, 24; 33, 4; 35, 3; 36, 4. Potvrđuju to i latinska vrela: *Einhardi annales ad an. 817* (MGH, SS 1, 203), *Vita Hludowici,* c. 27 (MGH, SS 2, 621), *Johannis Chronicon Venetum* (MGH, SS 7, 31).

613 *De adm. imp.* 29, 49–53; 216; 235–236; 237; 245; 246; 251; 254; 258; 260; 261; 263; 266; 268; 272; 274; 275; 287–288; 30, 120–121; 132–142.

614 Usp. Ferluga, *L'amministrazione*, 141.

615 To gledište dolazi do izražaja *De adm. imp.* 29, 285–287: Ὅτι εἰσὶν νησία ὑπὸ τὴν ἐπικράτειαν τῆς Δελματίας μέχρι Βενεβενδοῦ πυκνὰ καὶ πάμπολλα, ὥστε μηδέποτε φοβεῖσθαι ἐκεῖσε τὸν κλυδῶνα τὰ πλοῖα. — »Da ima otoka na području Dalmacije sve do Beneventa, gusto raspoređenih i vrlo mnogih, tako da se tamo brodovi nikada ne boje valovlja«.

616 Usp. Ferluga, *L'amministrazione*, 111–118.

617 Za to govori natpis iz Trogira na kojem se vjeruje da se može rekonstruirati spomen prokonzula: *ego procon(sul)*. Usp. Karaman, *Spomenici*, 189. N. Klaić, *Rani srednji vijek*, 120 protivi se tomu prigovorom da bi se poslije *ego* prije očekivalo ime nego naslov. Paleografski se taj natpis uklapa u kraj 8. ili početak 9. stoljeća. Tako dugu tradiciju nastavlja i naslov *proconsul* u titulaturi zadarskih priora (pročelnika gradske samouprave) u 10. i 11. stoljeću, koji su ujedno bili nominalni namjesnici bizantskoga cara u Dalmaciji. Analogije u drugim rubnim provincijama podupiru takvu pretpostavku. U Istri je naslov namjesnika sve do kraja bizantske vlasti 788. ostao isti kakav je bio u 6. stoljeću: *magister militum*. Usp. *Pisma pape Grgura Velikoga* 9, 153–160 i Cessi, *Documenti* 1, 62ff.; Guillou, *Régionalisme et indépendence*, 301–307. Slično se može potvrditi za Sardiniju, Napulj i Mletke. Usp. Ferluga, *L' amministrazione* 119–125.

od njih ostalo, ali nije imalo snage, dok se na istoku hrvalo s Arapima o golo preživljavanje, tu, na svojoj dalekoj zapadnoj periferiji, davati poticaja novomu zamahu rimskoga života. Tako su se i namjesništvo i uprava sve više prenosili na utjecajne domorodce. Carska uprava pretvarala se time u samoupravu.[618]

U Dalmaciji ta samouprava nije mogla biti jedinstvena i zajednička, nego je zbog razdrta teritorija morala ostati utemeljena u pojedinim gradskim općinama. Tako se provincijalna samouprava u Dalmaciji pojavila kao autonomija njezinih gradova, ali na način koji — barem u teoriji — nije potirao središnju upravu carstva, pa se ono tako nije moralo mnogo brinuti o svojoj udaljenoj provinciji, a ipak je uživalo sve prednosti njezinih luka i uporišta. No i za romanske gradske općine u Dalmaciji bila je prednost što su u novim, nepovoljnim, ali neizmjenjivim uvjetima života mogli uređivati svoje općinske poslove i odnose s novim slavenskim susjedima prema svojim potrebama i mogućnostima, po vlastitu nahođenju, a da se pri tome nisu morali odreći podrške koju im je pružala carska mornarica.

Pošto su Langobardi 751. osvojili Ravenu i bizantski teritorij u srednjoj Italiji bio nepovratno izgubljen, izgubila je i Dalmacija mnogo od svoje prijašnje važnosti za carstvo. Postala je daleka provincija na samom njegovu rubu. Njezini su gradovi bez kompaktnoga zemljišta među sobom i sa svijetom mogli saobraćati samo preko mora. Za njihov se unutrašnji razvoj središnja uprava u tim okolnostima brinula još manje nego prije. Osim toga je pozornost carske politike bila sva upravljena prema istoku, a tamo je bila vezana i sva vojna snaga, pa je i gubitak Ravene te franačko osvajanje Istre 788. prihvaćeno bez odlučnoga otpora. I širenje franačke vlasti na Italiju, Liburniju i Dalmaciju nije naišlo na ozbiljan otpor Bizanta. Tek kada se Karlo Veliki odvažio da isplovi na Jadransko more i tu već postizao prve uspjehe, bizantsko je brodovlje odlučno uzvratilo udarac. Carska se prevlast na moru mogla ponovno učvrstiti, to više što su Mletci i dalmatinski gradovi poslije početnoga kolebanja ipak ustrajali pri svojoj interesnoj zajednici s carstvom. Odatle je proizašao ahenski mir 812, po kojem je Bizant mogao zadržati Mletke i dalmatinske gradove kao svoj posjed, a ostalu je Dalmaciju i Liburniju, Istru i nekada langobardska područja u sjevernoj i srednjoj Italiji prepustio Karlu Velikomu.[619]

U jezgrenim područjima Bizantskoga carstva sve potpunije se izgrađivalo tematsko uređenje. Tamo su se pojedina područja dodjeljivala većim

618 Usp. Guillou, *op. c.* 187, 192–200, 294–301; Ferluga, *op. c.* 121–123.

619 Usp. Ferluga, *op. c.* 123–126. O teritorijalno–političkim pojmovima Liburnije i Istre usp. Margetić, *Odnosi Liburnije i Istre*.

vojnim jedinicama, temama, kako su se grčki prozvale legije, kojih su zapovjednici preuzimali i civilnu upravu. A zemlja je dana njihovim vojnicima, koji su tako onda branili svoje. Odatle se snažno obnovila vojna moć oronuloga Rimskog Carstva. Tako je posve ukinuta autonomija gradova, naslijeđena od antike. Na perifernim područjima, gdje se carski teritorij sastojao od gradova na moru, razvoj je krenuo u suprotnom smjeru. Nositelji gradske autonomije bivali su sve utjecajniji jer su bili ujedno zapovjednici lokalne građanske milicije i na područjima gdje carskoj vojsci nije bio dodijeljen teritorij uz civilnu vlast tako predstavljali i vojno zapovjedništvo. Takve su se provincije uvrštavale u sustav uprave carstva kao arhontije jer je predstojnik samouprave u njihovoj metropoli ujedno bio carski namjesnik i nosio naslov arhont. Taj je razvoj bio osobito karakteristično izražen na Krimu i u Dalmaciji. Zbog velike sličnosti prilika tu se pokazuje dalekosežna analogija. *Prōtopolítēs*, 'prvi građanin', ili *prōteúōn*, 'prvak', grada Hersona bio je time što je stajao na čelu samouprave u metropoli i carski namjesnik u *Klímata*, kako su se nazivali bizantski gradovi na jugu Krimskoga poluotoka, i nosio je naslov arhonta: *árkhōn*. U Dalmaciji je pak *prior*, 'prvak', Zadra, njezine nove metropole, vršio tu službu i nosio takav naslov. Bio je to kompromis, iznuđen okolnostima, između gradske samouprave, koja je u tim slučajevima bila životno važna, i zahtjeva središnje carske uprave. To pak što je Dalmacija kao arhontija uključena u bizantsko tematsko uređenje svjedoči o življem zanimanju carstva za svoje jadranske posjede i mora se povezati s djelotvornim odbijanjem franačkoga prodora na to more.[620]

U prvoj polovici 9. stoljeća bizantskom se Dalmacijom upravljalo kao arhontijom. Polet koji se osjetio poslije ratova s Karlom Velikim u smislu učvršćivanja toga posjeda u šezdesetim je godinama, međutim, opet splasnuo. Autonomija gradova postala je gotovo neograničena. Tek kad su 866. Arapi iz južne Italije počeli prodirati na Jadransko more, napali Dubrovnik, Kotor i druge gradove na Jugu, odjedrile su jake postrojbe carske mornarice opet na zapad. Pošlo je za rukom odbiti Arape. Novi

620 Usp. Ferluga, *Militärisch-administrative Einheiten*, osobito 62–68; isti, *L'archontat de Dalmatie*; isti, *Vizantiska uprava*, 50–65; isti, *L'amministrazione*, 126–164. Dalmatinski arhont i Dalmacija kao arhontija spominju se u službenom popisu carskih dužnosnika tzv. *Taktikon Uspenskij*: Oikonomidès, *Les listes*, 57, 12 i 59, 9. Taj se arhont spominje 812. kao dalmatinski prefekt (Tako Einhard, *Annales*, MGH, SS 1, 208). Neki izvode naslov *prior* za predstojnika samoupravne općine dalmatinskoga grada iz nazivlja gotske vladavine. Tako se tada zvao gradski vojni zapovjednik. Poslije bi se bio izgubio taj vojni sadržaj i naslov prenio na prvaka građanske samouprave. Bio bi to jasan trag kontinuiteta od kasne antike do srednjega vijeka. Tu valja zadržati u vidu da je i na Krimu bilo Gota. Usp. Lučić, *Komunalno uređenje*, 213–215. Za jadranske operacije bizantskoga brodovlja godine 806. usp. Einhard, *ibid.* 193; godine 809. usp. *ibid.* 196; godine 810. usp. *ibid.* 197. O ahenskom miru 812. usp. *ibid.* 355 i *Vita Karoli*, MGH, SS 2, 552, 451.

car, Bazilije II., imao je, međutim, na zapadu i drugih osnova. Stoga je carska uprava u Dalmaciji trebala biti ojačana i vojna važnost provincije porasti tako da bude na visini zahtjeva većih nego su joj se stavljali do tada. Stoga je još istih šezdesetih godina ustrojena kao tema i tako je kao teritorijalna vojna jedinica pod zapovjedništvom stratega bila izravno podređena vrhovnomu carskom vojnom vodstvu. Bio je to temelj na kojem se imala bizantska Dalmacija izgraditi u sustav isturenih uporišta s kojih bi bizantske oružane snage djelovale daleko na zapadu. Međutim su i druge arhontije, među njima i Klimata, što je poslije po svojoj metropoli nazvana Herson, organizirane kao teme. S Dalmacijom je dakle nastavljeno dograđivanje tematskoga uređenja u carstvu.[621]

Planovi što su jamačno bili povezani s uspostavom teme Dalmacije nisu se ostvarili. Oko 878/879. dobili su dalmatinski gradovi uputu da podavanja što su ih bili dužni plaćati strategu od sada isplaćuju slavenskim vladarima s kojim su zemljama graničili u zaleđu da time osiguraju miran život i nesmetano obrađivanje zemlje u pograničju. To je i opet bio kompromis između potreba što su proizlazile iz mjesnih prilika i zahtjeva carskoga vrhovništva. Kako je sada svaki grad opet sam sređivao svoje odnose sa susjednim državama, počela je od toga nanovo jačati njihova autonomija. Taj je razvoj konačno doveo do toga da je na kraju 10. i u 11. stoljeću zadarski prior nosio naslov stratega i kao predstojnik gradske samouprave u metropoli ujedno — barem simbolički i protokolarno — zastupao u Dalmaciji carsku upravu. Bizantska se pokrajina tako i opet sasvim rastočila u samoupravi svojih gradova.[622]

Da bi se samouprava tih bizantskih gradova, koja je i u upravi carstvom odigrala tako znatnu ulogu, mogla podrobnije opisati, valja se pobliže pozabaviti sastavom i članjenjem njihovih građana i opsegom njihova teritorija, koji je napokon određivao i teritorij bizantske provincije Dalmacije. O tom se obojem raspolaže tek sasvim nedostatnim vijestima. U gradovima se isprva čuvao kasnoantički red. Poslije je — uz održavanje načelnoga kontinuiteta — pod pritiskom novih okolnosti dolazilo do

621 Usp. Ferluga, *Vizantiska uprava,* 68–86; isti, *L'amministrazione*, 165–189. Dalmatinski nam je strateg poznat s jednog pečata (G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884, 206), iz službenih popisa carskih dužnosnika tzv. *Kletrologion Philothei* (Oikonomidès, *Les listes*, 139,19), *Taktikon Beneševič* (Oikonomidès, *op. c.*, 247, 29–31) i *Taktikon Oikonomidès* (Oikonomidès, *op. c.*, 268, 8). K tomu još Konstantin Porfirogenet, *De cerimoniis* 2, 697 (platni popis) i *De adm. imp.* 30, 128, gdje je 124–142 riječ o podavanjima slavenskim vladarima.

622 Usp. Ferluga, *Vizantiska uprava,* 87–119; isti, *L'amministrazione*, 191–250. Zadarski prior kao dalmatinski strateg: CD 1, Nr. 51 (1036), 69 i 70; Nr. 53 (1033–1036), 71, te 108 i 109; Nr. 71 (1064–1065), 100. Kao prokonzul *ibid.* Nr. 31 (986), 45; Nr. 49 (1033), 68.

dubokih promjena. Razlika u statusu između kolonija i municipija, koja je u starini bila temeljna, u kasnijoj je antici gubila sve više od svoje važnosti. U srednjem je vijeku posve dokinuta, a razlikovao se samo biskupski grad (*civitas*) od onoga koji to nije (*oppidum, castellum*). Uloga biskupâ, na koje je još Justinijan bio prenio dio odgovornosti za civilnu upravu, u novim je prilikama postajala sve veća, ali to ipak nije dovelo do toga da bi crkveni dostojanstvenici preuzeli gradsku vladu.

Raznolika društvena raslojenost građana koja je dolazila do izražaja u kasnoantičkom *ordo decurionum* i u kategorizaciji njegovih pripadnika posve je napuštena. Građanstvo se sada sastojalo od klera (*clerus*) i velikih otmjenih zemljoposjednika (*nobiles*), pripadnika građanske milicije (*exercitus*) i puka (*plebs*). Milicijom su zapovijedali tribuni koje je postavljala središnja carska vlast iz redova domaćeg nobiliteta. Na njih su se onda prenosile i zadaće civilne uprave. Bili su to u prvom redu veliki posjednici. Tako je naslov tribuna postao nasljednim u najznatnijim kućama, nadijevao se i nosio bez obzira na to je li komu upravo bilo povjereno kakvo vojno zapovjedništvo ili nije. Car je uglednim građanima podjeljivao i druge počasne naslove, kakav je npr. bio hipat (konzul). Te su nam prilike nešto malo bolje poznate iz gradova bizantske Istre u 8. stoljeću. Za Dalmaciju ima, međutim, iz mlađega vremena podataka koji upućuju na zaključak da tamo u to doba nije bilo drukčije. Porodice velikih zemljoposjednika iz kojih su listom potjecali vojni zapovjednici i crkveni dostojanstvenici, tvorile su sloj na koji se središnja carska vlada morala osloniti ako je htjela uključiti gradsku samoupravu u sustav centralizirane državne uprave. Bez njih je u Dalmaciji i drugim sličnim provincijama bila nemoćna. Stoga je uvijek pazila da održi njihovu blagonaklonost i lojalnost. A to joj nije bilo teško dokle god je nobilitet, koji se baš time učvršćivao u gradovima, u priznavanju bizantskoga vrhovništva vidio najbolje jamstvo za svoju autonomiju.[623]

O teritoriju carskih dalmatinskih gradova uopće nema izravnih vijesti. Stoga se ne može točno odrediti ni zemljišni opseg bizantske Dalmacije. Ipak ima posrednih svjedočanstava, i ona dopuštaju da se, barem u glavnim potezima, zacrta valjano utemeljena slika teritorijalnih odnosa. Gradu Osoru pripadali su otoci Cres i Lošinj, tada još spojeni uskom prevlakom. I manji otoci u njihovoj blizini pripadali su vjerojatno zemljištu toga grada. Veliki istoimeni otok pripadao je zemljištu grada

623 Usp. G. Novak, *Uprava i podjela*; Lučić, *Komunalno uređenje* i prinos istoga u zborniku *Zvonimir kralj hrvatski*, 111–116; Dölger, *Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflußte Stadt*; Ferluga, *Vizantiska uprava*, 53–55, 86; isti, *L'amministrazione*, 137–141, 158–160; Margetić, *Tribuni*. O nižim slojevima u tim gradovima usp. Budak, *Servi*; Margetić, *O dalmatinskim servima*.

Krka. I Rab je posjedovao čitav svoj otok i najmanje dio otoka Paga. Zadar je — čini se — zadržao cijeli svoj *ager centuriatus*, što ga je kao kolonija imao u starini, i onaj njegov dio koji je ležao na kopnu. Otoci pred njim također su, dakako, pripadali gradskomu zemljištu. Tomu vjerojatno treba pridodati i otok Vrgadu, na kojem je zasvjedočen kontinuitet romanskoga naselja.[624] Trogir uopće nije imao teritorij na kopnu, nego samo na otoku Čiovu. I Split je na kopnu bio ograničen na prostor koji se mogao držati pod nadzorom iz Dioklecijanove palače. Njegov je teritorij bio na otoku Šolti. Stari pak *ager Salonitanus*, koliko se protezao kopnom, osvojen je i zauzet, pa je pripadao novim gospodarima. Splićani nisu bili u stanju opet ga zadobiti osim Dioklecijanove palače i onoga malog dijela koji je ona zaklanjala.[625] I Dubrovnik je imao vrlo malo zemljišta na kopnu jer je i Epidaur bio osvojen i opustošen, njegova zemlja zaposjednuta. Tako je i taj grad za poljoprivredu bio upućen na otoke, bliske Elafite, koji su isprva bili gotovo sve njegovo zemljište. O teritorijalnim odnosima u Kotoru zna se tako malo da o tome tu nije moguće ništa reći. Svi su gradovi bili na kopnu jako stiješnjeni,[626] samo Zadar je imao nešto bolji položaj. Stoga je bio i najugledniji grad, pa mu je pripala i uloga metropole bizantskoga ostatka rimske provincije Dalmacije.[627]

I o gospodarskom životu bizantskih gradova u Dalmaciji ne zna se ni približno dovoljno. Podavanja što su u 9. stoljeću bila određena da se

624 *De adm. imp.* 29, 287–288.

625 Toma c. 10. N. Klaić, *Povijest grada Trogira* 1, 13–14 misli da je Trogir poslije pada Salone uspio zaposjesti zapadni dio njezina agera i da ga je uzmogao trajno zadržati.

626 Izričito svjedočanstvo o tom stanju, o tome da su se granice dijeceza dalmatinskih biskupa poklapale s granicama gradskih područja, nalazi se u pismu pape Lava VI. od 928/929, u vrijeme kada se to ukidalo jer su se ponovno uspostavljale antičke dijeceze: *Forminum namque monemus ita suam parochiam retinere (sc. Iaderatensem ecclesiam), quemadmodum in antiquis temporibus mansit. Similiter Absarensis ecclesie episcopum et Arbitanum atque Ragusitanum, Spalatensem etiam Archiepiscopum in Croatorum terra volumus, ut propriam suam parochialem retineat, quemadmodum antiquitus Salonitana ecclesia retinebat; quia non potest parochia infra muros civitatis, sed per longinqua spatia terrarum in plebibus et villis et curtis et ecclesiis et in populo antiquitus determinato* (CD 1, Nr. 27 [928/929], 39). — »Formina naime opominjemo da svoje crkveno područje (zadarsku dijecezu) zadrži tako kako je ostala u starim vremenima. Isto tako i biskup osorske crkve i rapski i dubrovački, hoćemo također da splitski nadbiskup u zemlji Hrvata drži svoje vlastito crkveno područje, onako kako je od starine držala salonitanska crkva; jer ne može crkveno područje (biti skučeno) unutar gradskih zidina, nego (valja da se pruža) po širokim prostranstvima zemalja, po županama i selima i dvorovima, i po crkvenom puku kako je od davnine razgraničen«. To potvrđuje prikaz kakav je u Tome c. 10 (ed. Rački, p. 32).

627 O teritoriju bizantskih gradova u Dalmaciji usp. Suić, *Limitacija*; isti, *Ostaci limitacije*; Duboković-Nadalini, *Ager Pharensi*; N. Klaić, *Rani srednji vijek*, 113–119; Ferluga, *L'amministrazione*, 107–111.

isplaćuju strategu pokazuju da je novčana privreda i u ranome srednjem vijeku ostala znatna. No naturalna podavanja, koja su se sastojala od vina i drugih poljoprivrednih proizvoda bila su veća. Odatle se vidi da je u gospodarstvu tih gradova glavno mjesto ipak pripadalo poljodjeljstvu, stočarstvu i ribarstvu. U usporedbi s njima igrali su obrt i trgovina tek podređenu ulogu. To potvrđuje oporuka jednoga zadarskog priora. Njegova se imovina sastojala prvenstveno od zemlje i stoke, ali i od brodica. One mu nisu trebale samo za trgovinski promet, nego i za poljoprivredne djelatnosti na otocima gradskoga teritorija. Istočna jadranska obala bila je za nabavke mletačkih trgovaca robljem najvažnije vrelo. Bizantski su gradovi u toj i drugim manje lijepim trgovačkim poslovima sigurno bili važna stovarišta.[628]

Iako gradovi bizantske Dalmacije nisu tvorili suvisao teritorij, pa je već zbog toga svaki od njih morao igrati samostalnu ulogu — kako u odnosima s carem, tako i u dodiru sa susjednim slavenskim vladavinama — pa je njihova povezanost kao dijelova iste provincije nužno morala ostati labava, ipak je s vremenom došlo do čvršćega povezivanja između Osora, Krka, Raba, Zadra, Trogira i Splita na sjeveru, te Dubrovnika i Kotora na jugu, koji su se bliže priključili gradovima u dračkoj temi. Ta je podioba pojačana i time što se na otocima Braču, Hvaru, Korčuli i Mljetu još prije 9. stoljeća učvrstila slavenska vlast, koja je baš na moru razvila znatnu pomorsku silu. To je jako ugrozilo sigurnost plovnih putova i dodatno je otežalo prometovanje između gradova na južnom i onih na sjevernom i srednjem Jadranu. Odatle su se razvili pojmovi Donje i Gornje Dalmacije. Donja Dalmacija (*Dalmatia inferior*) obuhvaćala je gradove od Osora do Splita, a Gornja (*Dalmatia superior*) Dubrovnik i Kotor, koji su bili uže povezani s Budvom, Barom, Ulcinjem i Svačem u negdašnjoj Prevalitani. Još nije raščišćeno kada se ta podioba pojavila u eksplicitnoj porabi i da li je u uređenju bizantske provincije bila službena. Tek mnogo poslije — oko sredine 11. stoljeća — odrazila se u uređenju crkvenoga metropolitanskog prava.[629]

O osnivanju, unutrašnjem uređenju i ranom razvoju slavenskih rodovskih vladavina u zaleđu bizantskih gradova u Dalmaciji ne zna se u pojedinostima gotovo ništa. U drugoj polovici 9. stoljeća plaćali su gradovi na sjevernom i srednjem Jadranu podavanja Hrvatima, Dubrovnik pak

628 O plaćanjima i podavanjima gradova *De adm. imp.* 30, 127–142. Oporuka zadarskog priora Andrije CD 1, Nr. 21 (918), 25–28. Usp. o tome Ferluga, *L'amministrazione*, 176–179, 188–189. Još i Hoffmann, *Die östliche Adriaküste*.

629 *Dalmatia superior* i *Dalmatia inferior* kod Popa Dukljanina c. 9 (ed. Mošin, Zagreb 1950, 54) i Toma, c. 15. Prve naznake takve podiobe razaznaju se u onome što piše Konstantin Porfirogenet, *De thematibus* 11, 18–28. Usp. o tome Barada, *Dalmatia superior*; N. Klaić, *Rani srednji vijek* 334–336; Ferluga, *Vizantiska uprava*, 75–76; isti, *L'amministrazione*, 179–182.

Zahumljanima i Trebinjanima, jer je taj grad ležao upravo tamo gdje su u njegovu zaleđu njihove zemlje graničile jedna s drugom. Time su ti rodovi potvrđeni kao samostalne vladavine, ali tek za 9. stoljeće.[630]

Potpuniji popis sadržan je u nešto mlađem bizantskom protokolarnom adresaru stranih vladara, koji u svojem izvornom obliku potječe iz vremena Leona VI. (886–912). Za zapadni Balkan navodi vladare Hrvatske, Srba, Zahumljana, Konavala, Trebinjana, Duklje i Moravije, u tom redoslijedu.[631] U njem su očito uzete u obzir prilike starije nego su bile u vrijeme njegova nastanka. Konavli se javljaju u njem kao punovrijedna i samostalna južnoslavenska rodovska vladavina. Ali to već u drugoj polovici 9. stoljeća nije bilo tako jer bi onda Dubrovnik i njoj imao plaćati podavanja. Oko 950. spominju se u bizantskim vrelima, kada se nabrajaju slavenski narodi na Jadranu, između Hrvatske, Srbije i Zahumlja još i Neretvani ili Pogani kao posebna rodovska vladavina.[632]

U zapadnim vrelima javljaju se rodovske vladavine Hrvata i Srba već na početku 9. stoljeća kao nositelji vojne i političke moći.[633] Te najstarije specifične vijesti o slavenskim rodovskim vladavinama odnose se na vrijeme skoro poslije konačnoga sloma avarske vlasti u njezinu panonskome jezgrenom području pod udarima Karla Velikoga, na drugo desetljeće 9. stoljeća, punih dvjesto godina poslije pada Salone. Povijest rodovskih vladavina u Dalmaciji je tijekom čitavih tih dvaju stoljeća zavijena za nas u neprozirni mrak. Ipak valja pretpostaviti da su prilike kakve se pokazuju u pregledu što ga daju bizantska vrela 9. i 10. stoljeća proizašle iz ne baš beznačajnih preslojavanja u kojima se prvobitno stanje najranijega srednjeg vijeka izmijenilo. Neki tragovi takvih promjena mogu se još razabrati u predaji zabilježenoj u našim vrelima.[634]

---

630 *De adm. imp.* 30, 131–142. Usp. Budak, *Die südslawischen Ethnogenesen.*

631 Konstantin Porfirogenet, *De cerimoniis*, c. 48, t. 2, p. 691, 8–13.

632 *De adm. imp.* 29, 56–58 i 63–65; 30, 94–129, gdje se daju i točniji podatci o položaju pojedinih rodovskih vlasti; poglavlja 31–36 posvećena su svako jednoj od njih. Nekadašnja samostalnost Konavala još se spominje, ali zemlja sama opisuje se kao dio trebinjske.

633 Najstariji spomeni hrvatske rodovske vlasti u latinskim vrelima potječu iz 817. (*Ann. Reg. Fr.*, MGH, SS 1, *...pro Dalmatinorum causa missum... et quia res ad plurimos et Romanos et Sclavos pertinebat...* — »poslanoga zbog Dalmatinaca... i jer se stvar ticala vrlo mnogih Romana i Slavena...« Tu je impliciran naziv *Sclavi Dalmatini* za nositelje hrvatske rodovske vlasti, što još razgovjetnije pokazuje parafraza u *Vita Hludovici*, MGH, SS 2, 621: *...de finibus Dalmatorum Romanorum et Sclavorum* — »o granicama Dalmatinaca, Romana i Slavena«), pa zatim 819. (*Ann. Reg. Fr.*, MGH, SS 1, 206: *Borna dux Dalmatiae* — »Borna knez Dalmacije«) i 821. (*Ann. Reg. Fr.* MGH, SS 1, 207: *Borna dux Dalmatiae atque Liburniae* — »Borna knez Dalmacije i Liburnije«). Gottschalk od Orbaisa govori o *homines Dalmatini* (ed. Lambot, 208, 1–3) kad misli na ljude kneza Trpimira, koji se 852. predstavlja kao *dux Chroatorum* (CD 1, 4, Nr. 3).

634 Tako npr. odnos Terbuniota prema Srbima: *De adm. imp.* 34, 1–10. Usp. Katičić, *Od Konstantina Porfirogeneta do Povaljske listine*, 37–38.

Vjerovalo se da se u institucijama tradicionalnoga hrvatskog prava razabire socijalni dualizam koji bi potjecao još iz vremena zaposjedanja zemlje. Osobito se pretpostavljalo da hrvatsko praplemstvo potječe još od rodovskoga koje je mjesto avarske uspostavilo svoju vlast nad Slavenima koji su se prije njega doselili u Dalmaciju i nad starinačkim stanovništvom što je ostalo tamo. Mislilo se da je takav sloj rodovski organiziranih plemenitih Hrvata ne samo u Hrvatskoj nego i u Karantaniji i u Duklji nosio stvaranje države, jer vrela dopuštaju da se i tamo raspoznaju tragovi hrvatske rodovske vlasti.[635]

O tom se pitanju raspravljalo mnogo i žestoko. Gledajući na rezultat, valja utvrditi da do sada nije pošlo za rukom uvjerljivo dokazati da postoji kontinuitet hrvatskoga vladajućeg sloja koji bi potekao od zauzimanja zemlje u Dalmaciji i vladao nad već prije doseljenim Slavenima i nad ostatcima stanovništva iz rimskoga doba.[636] Još manje se dade raspoznati socijalni dualizam između vladajućih plemenitih rodova i od njih pokorenoga slavenskog i domorodačkoga puka u srpskoj tradiciji.[637]

Pokuša li se, a da se ne daju preuranjeni odgovori na pitanja koja još moraju ostati otvorena, odrediti ishodište hrvatskoga političkog reda u rimskoj Dalmaciji, valja se ograničiti na tvrdnju da se taj red zasniva na osvajanju zemlje — na kraju krajeva na avarsko–slavenskome u prvoj polovici 7. stoljeća. To je osvajanje na velikom području Dalmacije ukinulo rimski red i uvelo rodovsku vlast, koja se u jeziku i ustanovama oblikovala kao niz sklavinija. Poslije je, vjerojatno u drugom jednom osvajanju, nastupio narod Hrvata, i on rodovski ustrojen, kao odlučna politička i vojnička snaga. Njegova je vlast pod njegovim imenom, koje

635 Usp. V. Klaić, *Hrvatska plemena*, 4–16; Šišić, *Priručnik*, 482–507; isti, *Povijest Hrvata*, 656–660; Hauptmann, *Karantanska Hrvatska*, osobito 315; isti, *Die Herkunft der Kärntner Edlinge*, 243 i.d.; isti, *Konstantin Porfirogenit*, 17–24; isti, *Kroaten, Goten und Sarmaten*, 95–127, 315–353, osobito 96 i 339); isti, *Seobe Hrvata i Srba*, osobito 48 i 61; isti, *Podrijetlo hrvatskoga plemstva*. Za daljnje Hauptmannove radove o tom pitanju vidi sljedeću bilješku.

636 Usp. Barada, *Postanak hrvatskog plemstva*; isti, recenzija Hauptmannova *Podrijetla*; Hauptmann, *Hrvatsko praplemstvo*, osobito 111–113; recenzija Grafenauer; Grafenauer, *Prilog kritici*, osobito 49–53; Hauptmannov odgovor na Grafenauerovu recenziju; Grafenauerov odgovor na taj odgovor; Hauptmannova replika i napokon Grafenauer, *Sklabarhontes*; Hauptmann, *Staroslovenska družba*; Grafenauer, *Zgodnjefevdalna družbena struktura*; isti, *Pomembnejši novi rezultati,* 191–218; N. Klaić, *Rani srednji vijek*, 147–150; Koder, *Zu den Archontes der Slaven*. Babić u *Historija naroda Jugoslavije* 1, 177–183 jako pretjeruje u suprotnom smislu kada hoće svesti hrvatsku skupinu koja je zaposjela zemlju u Dalmaciji samo na teritorijalno sasvim ograničen početni poticaj pri udruživanju raznih slavenskih rodova, čime bi bila stvorena podloga za kasniju izgradnju države.

637 Usp. Jireček, *Geschichte der Serben* 1, 132. U *Историја српског народа* 1, 141–155, opisujući postanak srpske države, Ćirković se i ne osvrće na to pitanje.

ipak nije moglo sasvim potisnuti tradiciju rimske provincije Dalmacije, dala podlogu za kasnije stvaranje države. Do njega je, koliko se to može vidjeti i prosuditi, došlo tek preko poticaja što su dolazili od karolinške ekspanzije na jugoistok. Hrvatski su rodovski knezovi umjeli u punoj mjeri iskoristiti svoj položaj svojevrsnih federata, »pomoćnih naroda«, karolinškoga carstva da ojačaju svoju vlast nad hrvatskim rodovima u mjeri mnogo većoj od one koja je od starine bila uobičajena. Imali su umješnosti i snage da očuvaju svoju samostalnost i korak po korak zadobivaju sve više nezavisnosti.

Hrvatski rodovi bili su, čini se, u svojim prvim početcima snažno vojnički ustrojeni. Predaja o teškim i pobjedonosnim borbama Hrvata s Avarima upućuje nas u tom smjeru. Upućuje i na to da se u tim Hrvatima vidi konjanička vojska jer samo takva je mogla odlučno potući Avare. To potvrđuju mjesna imena u karantanskim hrvatskim župama. Po njima se još jasno razabire kako su oko sjedišta bana raspoređena naselja nazvana slavenskim imenima rodova u razmacima primjerenim konjaničkoj vojsci, raspoređena na strateški povoljnim mjestima i odatle vladala zemljištem.[638] Nudi se upravo pretpostavka da su isti takvi ratnički

638 Usp. Kronsteiner, *Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe?* U Koruškoj između Šent Vida (Sankt Veit) i Feldkircha s obje strane Gline (Glan) raspoznaje se nekadašnja hrvatska župa. O njoj svjedoči mjesno ime *Krabathen*, kako se zovu dva mjesta na tom području. Ta je župa povijesno potvrđena već 954. kao *pagus Crovvati* (usp. F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 2, Ljubljana 1906, 311). Na središnjem položaju leži sjedište hrvatskoga bana. O tome i danas svojim imenom svjedoči selo *Faning*, slovenski *Baniče*, potvrđeno već 1052. kao *Vaniccha* (Kos, *Gradivo* 3, 115), dakle 'Banići' ili 'Banjevci'. Oko njega leže u razmacima primjerenim konjaničkoj vojsci sela kojih su imena slavenski rodovski nazivi izvedeni sufiksom *-it'ь*: *Witsch* (1150 *Zwietisich*): *Cvětišit'i, Mörtschen* (slow. *Mirče*): *Mirit'i, Meschkowitz* (1304 *Meskvik*): *Měškovit'i, Simislan* (1340 *Zimislavich*): *Sěmislavit'i, Sörg* (954 *Zuric*, 1060–1080 *Sorich*): *Surit'i* ili *Zurit'i* ili *Žurit'i, Nassweg* (1143 *Nesbich*): *Něžovit'i* itd. Sve u svemu identificirano je 39 takvih imena u toj hrvatskoj župi. K tomu dolazi još i mjesno ime *Pulst* (961 *Bulczisc*), koje potječe od *pъlčišt'e* 'mjesto gdje se puk skuplja za borbu'. To je dolina položena visoko na gorskoj padini i lako je zamisliti kako se u njoj postrojila hrvatska konjanička vojska. U Štajerskoj, na srednjoj Muri — nešto uzvodno od Ljubna (Leoben), dakle također u staroj Karantaniji — dala se utvrditi isto takva hrvatska župa. Njezino ime živi i danas kao naziv sela *Kraubath*. Potvrđen je 1050. kao *Chrowata*. Sjedište bana, na izrazito dominantnu položaju, zove se ovdje *Fohnsdorf* (1141 Fanesdorf) 'Banje selo'. Usp. Zahn, *Ortsnamenbuch*, 113 i 187. Oko sjedišta vrhovnog zapovjednika razmještena su prema strateškim zahtjevima sjedišta rodova organiziranih kao vojne jedinice: *Kumpitz* (1230 *Cumptbwitz*): *Hǫtowit'i, Massweg* (1295 *Messbich*): *Měšovit'i, Prankh* (1172 *Branich*): *Branit'i, Sillweg* (1162 *Silwic*): *Žilovit'i, Zeltweg* (1149 *Celenik*): *Selьkovit'i* itd. Tu je identificirano samo 8 takvih imena, ali je njihova karakteristična raspodjela jednako znatna kao onih na koruškoj Glini. Ta toponimija karantanskih Hrvata oštro odudara od toponimije kakva je inače u alpskih Slavena. Ona ne poznaje mjesta nazvana po rodovima što stanuju u njima, nego se u njoj imena nadijevaju

hrvatski rodovi, koji su kao vojničke postrojbe bili pod zapovjedništvom svojih banova, avarsku vlast u Dalmaciji zamijenili svojom i tako položili temelje trajnoj hrvatskoj rodovskoj vladavini, a onda i stvaranju države.

Nikoja druga slavenska rodovska vladavina u Dalmaciji osim srpske nije imala usporedive podloge u vojno organiziranim rodovima za koje se može pretpostaviti da su zadržali kontinuitet od prije osvajanja.[639] Sve ostale su — već po svjedočanstvu njihovih imena — nastale iz mjesnih nakupina moći malih rodovskih zajednica što su nastajale radi samoodržanja u pljačkaškim pohodima i obrani svojega novog zemljišta.[640]

O političkom uređenju i gospodarskim prilikama na području hrvatske vlasti znamo još manje nego o onima u carskoj Dalmaciji. Sigurno je tek to da se zemlja Hrvata smatrala sklavinijom.[641] To znači da su tamo prevladavale institucije kakve su već od prije bile poznate s područjâ pod slavenskom vlasti i da je jezik koji je povezivao taj novonastali red bio slavenski. Odatle je onda došlo i to da se višejezičnost toga područja,

---

po osobinama zemljišta, npr. *Ossiach* od *(na) osojahъ* 'na osoju, na sjenovitoj strani', *Friesach* od *(na) brěžahъ* 'na padini brda'. Na tu karakterističnu toponimiju karantanskih hrvatskih župa upozorio je već Kelemina, *Nekaj o Dulebih*, 149–154 i *Nove dulebske študije*, 66–67, 74. Malo suzdržano i Ramovš, *Praslovensko kasęgъ 'Edling'* i *Kratka zgodovina*, 10–11, koji upozorava na to da su takva rodovska mjesna imena mogla nastajati svagdje na slavenskome jezičnom području. Usp. i Grafenauer, *Hrvati u Karantaniji*, 210. Poslije Kronsteinerovih rezultata teško da je takva načelna suzdržljivost u pogledu karantanske hrvatske toponimije još na mjestu. Njoj se ipak sada priklanja i Štih, *Karantanija* i u prinosu zborniku *Etnogeneza Hrvata*, 129–132 i 239–240.

639 Usp. Herrmann, *Staatsbildung*, 34. Predaja po kojoj su i Srbi prvotno bili pokretna vojska potvrđuje se također barem dvama mjesnim nazivima. Ćorović–Ljubinković, *Les Slaves*, 45 tumači, naime, vrlo uvjerljivo ime grada *Gordoservon* u maloazijskoj temi Opsikiju, gdje su isprva bile smještene i onda teritorijalizirane jedinice carske tjelesne straže, i ime grada *Servia* u Makedoniji upravo u tom smislu. To potonje mjesno ime povezivao je već Konstantin Porfirogenet s pokretnim srpskim oružanim snagama.

640 Oko sredine 10. stoljeća bile su rodovske vlasti Neretvana, Zahumljana, Trebinjana i Konavljana pod srpskim vrhovništvom, a rodovska vlast donjopanonskih Slavena naprotiv pod hrvatskim. To se odrazilo i legendama o podrijetlu koje je zabilježio Konstantin Porfirogenet. Usp. *De adm. imp.* 30, 75–78; 32, 21–26; 33, 8–10; 34, 1–7; 36, 5–9. Odatle se ne mogu izvlačiti zaključci o stanju u vrijeme zaposjedanja zemlje u Dalmaciji i o odnosima rodovskih vlasti što su tada nastali. Može se dokazati da su se legende o podrijetlu znale preoblikovati kako bi se legitimirali odnosi kakvi su nastajali u mlađe doba. To se lijepo vidi na dvjema verzijama predaje o tome kako su Hrvati zaposjeli svoju zemlju u Dalmaciji (*De adm. imp.* 30, 61–71 i 31, 8–21), od kojih prva pretežito legitimira rodovsku vlast, a druga kneževu vladavinu. O Trebinjanima se priča (*De adm. imp.* 34, 1–10) da su potjecali od nekrštenih Srba sve dok nisu u jednoj prilici postali nezavisni i dobili vlastitoga kneza. Tu se sasvim jasno pokazuje kako ono što se pripovijeda o podrijetlu zapravo izražava odnose političke zavisnosti.

641 Usp. franačka vrela navedena u bilj. 633. K tomu još papinska pisma od 925. (CD 1,22 i 23) i *De adm. imp.* 29, 63–68; 30, 94–95.

kakva se mora pretpostaviti osobito za prvo vrijeme, sva slijegala prema slavenskomu. Mjesna imena svjedoče o tom živom i vrlo ranom romansko–slavenskom jezičnom dodiru.[642] Naslovi najviših dostojanstvenika hrvatskoga reda, *ban*, *župan*, *tepčija*, *urun*, svjedoče svojim vjerojatnim podrijetlom iz turkijskih jezika o utjecaju što ga je poredak vlasti eurazijskih nomadskih konjanika imao na sklavinije.[643] Za gospodarstvo pak valja pretpostaviti da se gotovo isključivo iscrpljivalo u poljodjeljstvu i stočarstvu. Trgovina je mogla biti jedino sasvim neznatna.

Hrvati su pri uspostavi svoje vlasti najbolju zemlju uzeli sebi. Do sada nađena groblja pokazuju da su im naselja bila smještena na rubu izdašnih poljoprivrednih površina.[644] U najnovije se vrijeme upozorilo i na mogućnost da je nova rodovska vlast naprosto preuzela uređaje autarkične kasnoantičke poljoprivrede.[645] Vjerovalo se također da se među vodećim hrvatskim rodovima 11. stoljeća prepoznaje jedan koji po iskazu svojega imena potječe od starosjedilačkoga stanovništva rimskoga doba, ali je prihvaćen i uvršten među hrvatske rodove.[646]

Pitanje o političkim odnosima između carske Dalmacije i hrvatske vlasti i o tome kako su se oni oblikovali u ranome srednjem vijeku ostalo je do sada otvoreno. Razlika između toga dvoga počivala je na temeljnim oblicima življenja i ustanovama javnoga poretka u njima pa se nije mogla ukinuti. U 7. i 8. stoljeću čini se da se ocrtava stanje u kojem je Bizantsko carstvo polagalo pravo na izravnu vlast u dalmatinskim gradskim općinama, nad hrvatskom pak rodovskom vlasti isticalo samo svoje načelno vrhovništvo.[647] Na početku 9. stoljeća došla je zemlja Hrvata pod

642 Domaća zemljopisna imena dobivaju slavenski glasovni lik koji odgovara mijeni indoeuropskoga u praslavenski i dalje u hrvatski. Ne radi se pri tome samo o nazivima većih naselja, rijeka ili planina, nego i o manjim topografskim objektima kao što su *Monte(m) acūtu(m) > Matokit*, *Monte(m) grassu(m) > Mutogras*, *Acūtu(m) > Okit*, *Acūtiu(m) > Okić*, ovo posljednje duboko u kopnenom zaleđu. Hrvatski glasovni likovi izvedeni su iz starijih slavenskih *Mǫtokytъ*, *Mǫtograsъ*, *Okytъ* i *Okyt'ъ*, koji se prema pučkima latinskim odnose kao praslavenski prema indoeuropskima (o tome sada Holzer, *Die Einheitlichkeit*). Ta toponimija još nije sustavno istražena. Najviše se o tome može naći u radovima koje je objavljivao Skok, osobito *Dolazak Slovena* i *Slavenstvo i romanstvo*. Usp. i njegov *Etimologijski rječnik*.

643 Usp Skok, *Etimologijski rječnik ss. vv.*

644 Usp. pregled koji su dali Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, 21–66 i Belošević, *Materijalna kultura*, 19–66.

645 Usp. Rapanić, *Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti*, osobito 191–192 i 214–215.

646 Usp. Novak–Budimir, *De iis qui Snaci nominantur*; A. B. C., *De snacis notula*; Čremošnik, *O imenu »Snaci«*; Budimir, *Snaci »coloni regionis montuosae«*.

647 Usp. Dabinović, *Državopravni odnos* i odgovarajuća poglavlja njegove knjige *Hrvatska državna i pravna povijest*.

vrhovništvo Franačkoga carstva. Tada se zaoštrila suprotnost s bizantskom Dalmacijom jer su se sada na njihovoj granici sučeljavala dva carstva.[648] Kada je od 10. stoljeća i dalje prisutnost njihove moći na Jadranu slabjela, nastalo je pod hrvatskim kraljevima hrvatsko–dalmatinsko kraljevstvo, a da time nije bilo osporeno bizantsko vrhovništvo nad dalmatinskim gradskim općinama. U to su se vrijeme u njihovim crkvama spominjali i car, bizantski, i kralj, hrvatski.[649] Poslije su i Arpadovići i Mletci polagali pravo na baštinu dalmatinsko–hrvatskoga kraljevstva.

Odgovor na mnoga pitanja što se postavljaju s tim u vezi treba prepustiti istraživačima političke povijesti.[650] S gledišta kulturne i književne povijesti njihova važnost i nije tako velika. Odlučna je tu tek činjenica da su u nekadašnjoj rimskoj provinciji Dalmaciji nastala dva vrlo različita kulturna krajolika. Da bi se o njima stvorila nešto konkretnija predodžba, treba uz opća razmatranja na temelju oskudnih povijesnih vijesti na prvom mjestu posegnuti za arheološkim materijalom.

Arheološko je istraživanje za prva dva stoljeća ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji, Donjoj Panoniji i susjednim predjelima ostalo do sada vrlo slabo izdašno. Pokazuje se, barem na prvi pogled, kao da se rano 9. stoljeće sa širenjem karolinške vlasti na jugoistok izravno nadovezuje na kraj antike. Između toga dvoga ne pojavljuju se suvisli i opipljivi kulturni slojevi. Takvo je stanje stvari već počelo ozbiljno zaokupljati istraživače. Isključeno je naime da život u dvama stoljećima, u 7. i 8, ne bi ostavio materijalnih tragova na sjeverozapadnom Balkanu i u susjednim predjelima. Ako se oni ne nalaze, mora to biti stoga što se još nije naučilo kako ih valja tražiti, ili se pak ono što je nađeno ne umije ispravno datirati i uvrstiti u povijesni slijed. Potanja rasprava o tim pitanjima mora se prepustiti arheolozima. Ovdje će se pokušati dati samo letimičan pregled onoga što se na tom području dosad učinilo.

---

648 Pregovori dvaju careva o razgraničenju u Dalmaciji spominju se u *Annales regni Francorum* uz godinu 817. (MGH, Ss. 1, 203). O ratu što ga je hrvatski knez Trpimir vodio s jednim bizantskim vojskovođom oko polovice 9. stoljeća izvještava nas Sas Gottschalk (ed. Lambot). Usp. Katić, *Saksonac Gottschalk*, 8.

649 Usp. V. Novak, *Neiskorišćavana kategorija*, 43–44 i 47–48. Toma (ed. Rački p. 37–39) izvješćuje da su vladari hrvatsko–dalmatinskog kraljevstva dobivali od Bizanta kraljevske insignije i naslove patricija i eparha. To svjedoči o obnovljenu bizantskom političkom utjecaju koji je pratio državnopravno sklapanje Hrvatske s Dalmacijom. Na kulturnom se to području, koliko vidimo, nije odrazilo, nego je kraljevstvo ostalo potpuno uključeno u latinsku Europu.

650 O današnjem stanju najbolje obavješćuju odgovarajuća poglavlja u Ferluga, *Vizantinska uprava*; isti, *L'amministrazione*; N. Klaić, *Rani srednji vijek* i Goldstein, *Bizant na Jadranu*; isti, *Hrvatski rani srednji vijek*. Usp. i Margetić, *Odnosi Petra Krešimira i Pape*, 233–236.

U bizantskoj Dalmaciji o kontinuitetu antičke kulturne tradicije svjedoči na prvom mjestu arhitektura. Tu su neki spomenici osobito karakteristični. Dioklecijanova palača u antičkom Aspalatu, koja je postala utvrđeni srednjovjekovni grad Split, najdojmljiviji je primjer za to. U njoj je carev mauzolej upotrijebljen kao gradska katedrala, Jupiterov hram u njegovoj blizini kao njezina krstionica. U toj masivnoj građevini mogu se, dakako, naći i drugi primjeri kontinuiteta antičke arhitekture u srednjem, pa i u novom vijeku.[651]

I u Zadru se dade potvrditi kontinuitet antičkoga graditeljstva u funkciji sve do srednjega i novoga vijeka. Katedrala je u susljednim gradbenim fazama potekla od starokršćanske bazilike, od koje je očuvan samo mozaik velike vrijednosti. I crkva sv. Andrije iz kasne je antike. O biskupskoj palači može se pretpostaviti to isto. I dijelovi gradskih utvrda pokazuju da su građeni na antički način. Antički komadi, stupovi i kameni namještaj, ostali su u mnogim slučajevima na svojim starim mjestima i znaju se još i danas nalaziti na njem. Pri gradnji crkava i utvrda u ranom su se srednjem vijeku obilno upotrebljavale antičke spolije. Značajno je za promijenjene prilike to da je komad gradskoga zida koji je u tim teškim vremenima trebao pojačati rimske utvrde izgrađen od kamenja napuštenoga vodovoda.[652] Prilikom temeljite restauracije crkve sv. Šimuna razabralo se 1985. da je to starokršćanska bazilika koja je do današnjega dana ostala u funkciji.[653]

I katedrala u gradu Krku nastala je postupnim pregrađivanjem kasnoantičke bazilike. U Osoru je pak antička bazilika ostala u funkciji i tek je u 15. stoljeću nadomještena novom katedralom na drugom mjestu i onda napuštena.[654]

Iskapanja godine 1981. otkrila su ostatke ranobizantske bazilike ispod barokne dubrovačke katedrale. Ta je bazilika u ranom srednjem vijeku također ostala u funkciji sve dok u 13. stoljeću nije na istom mjestu podignuta romanička katedrala.[655]

Manji kameni spomenici, dijelom s natpisima, iz Splita, Trogira, Zadra, Krka, Kotora i srebrni moćnik s otoka Lopuda upotpunjuju sliku.[656]

---

651 Usp. Karaman, *O počecima srednjovjekovnog Splita*; Marasović, *Dioklecijanova palača*.

652 Usp. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 117–122.

653 Prema usmenom objašnjenju Dragomira Jurića, kustosa Arheološkoga muzeja u Zadru, koje mi je dao pri zajedničkom razgledavanju tih radova u ožujku 1985, za što mu ovdje izričem svoju zahvalnost.

654 Usp. Iveković, *Dalmatiens Architektur und Plastik*. Mohorovičić, *Problem tipološke klasifikacije*; isti, *Osor*.

655 Usp. Macan, *U povodu istraživanja u dubrovačkoj katedrali*; Stošić, *Prikaz nalaza*.

Koliko god da su ti nalazi slabo izdašni, ipak se po njima jasno razaznaje kulturni kontinuitet ostatka rimske Dalmacije u promijenjenim prilikama što su nastale u ranome srednjem vijeku.[657]

U Istri su dvije rimske kolonije, Pola i Parentium, očuvale osobito jako izražen kontinuitet antičke baštine u srednjem vijeku. To se lijepo pokazuje na više zgrada koje u današnjoj Puli potječu još iz antike. Crkve Maria Formosa i sv. Nikole samo su osobito dojmljivi primjeri među sakralnim građevinama. Eufrazijeva bazilika u Poreču ostala je čak sa svojim zidnim mozaicima potpuno u funkciji sve do današnjega dana.[658]

Na području gdje su Avari i Slaveni osvojili zemlju arheološki su tragovi također vrlo oskudni. O okviru u koji treba postaviti nalaze koji tu dolaze u obzir bilo je već govora u prethodnom poglavlju.[659] Ti su nalazi rasuti na široko i jedva da omogućuju da se stvori cjelovita slika. Tek u noviję doba nađeni su prvi ostatci naselja u zemunicama s kućanskom keramikom, predmetima svakodnevne porabe, oružjem i nakitom u Mušićima kod Višegrada i na Jazbini u Batkovićima kod Bijeljine — oboje u istočnoj Bosni. Ta se keramika u svojim najstarijim tipovima može po analogijama iz Rumunjske (Suceava) pripisati 7. stoljeću. Kraj zemunica u Batkovićima mogli su se utvrditi ostatci ljevaonica željeza. Potječu tek iz 8. stoljeća i upravo time svjedoče — a isto tako i daljnji razvoj keramičke tehnike — o trajnosti i razvojnoj dinamici tih prvih slavenskih naselja. Fragmenti isto takve keramike nađeni su u Žabljaku kod Doboja i mogu se smatrati tragom slavenskoga naselja iz 7. stoljeća. I slavenska grobna keramika najranijega vremena može se potvrditi u Bosni i Hercegovini. Javlja se na grobljima u Bosanskoj Rači i Hodbini kod Mostara. U Dvorovima kod Bijeljine nađene su dvije urne s pepelom i ostatcima kostiju. To je jedina potvrda ranoslavenske pogrebne paljevine koja je do sada u tim predjelima mogla biti sigurno utvrđena.[660]

U zaleđu Zadra misli se da je nađeno paljevinsko groblje kojega lončarija također upućuje na rano doba slavenskog naseljavanja i vjerojatno

656 Usp. Karaman, *O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji*.

657 Ti nalazi uvjerljivo pobijaju pretpostavku da je na kraju antike potpuno prekinuta kulturna tradicija čak i u gradovima bizantske Dalmacije, kako je mislio Strohal, *Pravna povijest*.

658 Usp. Gnirs, *Pola*; Calza, *Pola*; Degrassi, *Parentium*; Prelog, *Poreč*; isti, *Eufrazijeva bazilika*; Šonje i dr., *Poreč* 1961; Marušić, *Istra u ranom srednjem vijeku*.

659 Vidi gore str. 156. U bilješkama se navodi literatura.

660 Usp. Čremošnik, *Istraživanja u Mušićima i Žabljaku*; ista, *Die ältesten slawischen Siedlungen*; ista, *Die ältesten Ansiedlungen*; ista, *Najstariji slavenski nalazi*; ista, *Ranoslavensko naselje Jazbine*.

potječe iz 7. stoljeća.[661] Ostali tragovi paljevinskih pogreba u Dalmaciji ostaju usamljeni i još su manje sigurni.[662]

Lončarska roba iz vremena doseobe javlja se inače samo u na rijetko raspršenim pojedinačnim nalazima među kojima se ne mogu utvrditi suvisli odnosi.[663] Pa i samo njihovo uvrštavanje u taj vremenski horizont treba prosuđivati oprezno. Jednako su tako pojedinačni i nalazi kovinskih izrađevina, ali je njihovo vremensko određenje sigurnije. Iz vremena avarsko–slavenskoga osvajanja potječe kneževski grob u Čađavici blizu Drave kod Podravske Slatine s nakitom od čista srebra, koji se sastoji od ogrlica, narukvica, zvjezdolikih naušnica, kopča, jezičaca za remenje i sl. K tomu dolazi još jedan mač. I on i nakit potječu iz pricrnomorskih radionica i pokazuju bitne značajke martinovskoga kulturnog tipa. Odatle proizlazi sigurna datacija 7. stoljećem.[664] Iz istoga vremena potječu i matrice za otiskivanje izradaka od srebrnog lima nađene na Pliskovu u Biskupiji kod Knina. Stilistički su bliski nalazima iz avarske Panonije i iz Tesalije, ali se ne mogu previdjeti ni veze s Martinovkom.[665]

Groblje iz vremena prvoga avarskog kaganata iskopano je u Bijelom Brdu kod Osijeka. Tamo je nađen konjanički grob i u njem glatka garnitura jezičaca i okova za pojas od pozlaćene bronce, kopče, željezni šiljci strelica, ranoslavensko stremenje, šipke za učvršćivanje nogu, jedan glineni lonac i dr. U jednom ženskom grobu nađene su zlatne naušnice. Svi se ti predmeti datiraju sredinom ili drugom polovicom 7. stoljeća.[666]

Pojedinačni komadi ili razasuti površinski nalazi kao jezičac za remen, dvije matrice za otiskivanje okova za konjsku ormu i okov u obliku križa iz Siscije,[667] zlatne naušnice iz Velike Kladuše i napokon jezičac za remen martinovskog tipa nađen u Saloni nadopunjuju još malo sve te oskudne potvrde. Ti predmeti potječu iz prve polovice 7. stoljeća i upućuju na veze

661 Usp. Belošević, *Die ersten slawischen Urnengräber*. No vidi i skeptičnu prosudbu takve interpretacije nalaza Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, 67–68.

662 Usp. Belošević, *Materijalna kultura,* 67–69; Jelovina, *Nekropole*, 67–68.

663 Usp. Vinski, *Gibt es frühslawische Keramik?* Rano datiranje tih pojedinačnih komada treba, čini se, prihvaćati sa skepsom.

664 Vidi gore str. 157. Usp. Fettich, *Der Fund von Čadjavica*; Vinski, *Naušnice zvjezdolikog tipa*; isti, *O nalazima 6. i 7. stoljeća*, 17 i 51; s gledišta povijesti umjetnosti isti, *Art during the Period of the Great Migrations.*

665 Usp. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, 136–137; isti, *Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima*, 21–22; Gunjača, *Postojanje jednog centra*, 230–234; Korošec, *Ostava brončanih matrica*; Vinski, *O nalazima 6. i 7. stoljeća*, 17–18 i 51; Kovačević, *Avari na Jadranu*, 53–56.

666 Usp. Vinski, *O nalazima 6. i 7. stoljeća*, 16–17 i 50–51.

667 Usp. Vinski, *O nalazima 6. i 7. stoljeća*, 17 i 51.

s pricrnomorskim predjelima, ali nije isključeno ni bizantsko podrijetlo.[668]

Arheološka slika toga najstarijeg slavenskoga vremenskog horizonta u Dalmaciji i Donjoj Panoniji, koji pripada avarsko–slavenskomu osvajanju, skrajnje je oskudan, ali ipak dopušta da se razazna kako je i to za daljnji tijek etničke i kulturne povijesti tako važno razdoblje ostavilo svoj talog među ostatcima materijalne kulture. U daljnjim pojedinostima ti nam odnosi, međutim, ostaju neuhvatljivi.

U tom je pogledu položaj u Istri nešto drukčiji. Tamo doduše nije bilo osvajanja i oduzimanja zemlje, Franci su Istru 770. ili 778. osvojili od Bizanta, ali je od 599. do 611. bilo žestokih provala Avara i Slavena, od čega se odsudno promijenio život i etnički sastav tamošnjega stanovništva. Ta se promjena može potvrditi i arheološkim nalazima. U Nezakciju kod Pule razorena je poslije 6. stoljeća starokršćanska dvojna bazilika. Nije bila obnovljena, nego se onako razrušena upotrebljavala u profane svrhe. U sjevernoj bazilici uređeni su jednostavni stanovi, kojih se ognjišta dijelom još mogu vidjeti. Južna je pak, čini se, oskudno uređena da može služiti svojoj liturgijskoj svrsi. To bi značilo da pošto je razoren u jednom avarsko–slavenskom naletu, domorodačko stanovništvo više nije imalo snage obnoviti grad i njegovu crkvu i moralo je prihvatiti tijesni suživot s pridošlicama koji nisu imali nikakav odnos prema kulturi gradskoga života i prema njegovim vjerskim svetinjama.[669]

I u Vrsaru (Ursaria) na zapadnoj istarskoj obali iskopani su ostatci kompleksa starokršćanskih sakralnih zgrada koji je razoren na početku 7. stoljeća i poslije služio samo još u poljoprivredne svrhe. To svjedoči o naglom propadanju razine življenja u tom naselju i teškom pritisku izvana.[670] I to je neizravan dokaz za promjenu u etničkoj slici Istre koja je započela u ranom srednjem vijeku. Zbivanje toga vremena zrcali se i u tome što se kasnoantičko stanovništvo tada ponovno stalo sklanjati u prapovijesne špiljske nastambe. Pretpostaviti je da je tamo tražilo i nalazilo pribježište.[671]

U novije vrijeme otkriven je u Istri čitav niz nekropola 7. i 8. stoljeća. Vremenski se poklapaju s razdobljem od avarskih i slavenskih napadaja pa do kraja bizantske vlasti. U nekima od njih pokopani su pripadnici kasnoantičkoga romanskog stanovništva. Takva su groblja nađena u

668 Usp. Vinski, *O nalazima 6. i 7. stoljeća*, 17–18 i 51; Kovačević, *Avari na Jadranu,* 57. I u Čobama kod Doboja nađena je zlatna naušnica iz toga vremena. O tome Kovačević, *l. c.*

669 Usp. Marušić, *Slavensko–avarski napadi*, 63–65.

670 Usp. Marušić, *Slavensko–avarski napadi*, 65–68.

671 Usp. Marušić, *Slavensko–avarski napadi*, 68–69.

Fibula iz Stenjevca, 7. st.

Kacavancu kod Dvigrada, u Fanclinima kod Pazina, u Guranu kod Vodnjana i u Betiki kod Barbarige. Pored tih kršćanskih pokapališta bilo je, međutim, i drugih kojih je arheološka slika vrlo različita, iako se oba tipa u mnogim kulturnim elementima i očito podudaraju. Nekropole te druge vrste nalaze se ili na uzvisinama (Mejica kod Buzeta, Vrh kod Brkača, Mali Vrh nad Sovinjskim Brdom, Sv. Margareta kod Buja, Drobežija), na usamljenim padinama (Veli Mlun) ili na poljima antičkih ruševina (Cmelega kod Novigrada, Polačine kod Ferenaca, Sv. Mihovil kod Kaštela). Na njima nema grobljanskih crkava. Crkve podignute u mlađe doba na mnogima od tih grobalja svjedoče o kontinuitetu kulta koji seže do u novija stoljeća. Grobni prilozi i nedvojbeni tragovi kultnih radnja pokazuju da su ti ukopi bili poganski. Ali grobna arhitektura, grobni prilozi — uporabni predmeti, nakit i prije svega lončarija — pretežno su kasnoantički. Slavenska keramika počinje se javljati u Istri tek kasnije. Prava poganska tradicija i civilizacija kasnoga Rima dolaze skupa do izražaja u nalazima s tih nekropola. Zato se pomišljalo da su to groblja bizantske pogranične vojske, koja se velikim dijelom sastojala od doseljenih Slavena primljenih u vojničku službu. Elementi domorodačkoga stanovništva u tim vojnim jedinicama bili bi se i sami dalekosežno barbarizirali. Oružje koje se našlo u tim grobovima pokazuje da su i te čete bile naoružane najviše bojnim noževima i strelicama, što je potpuno odgovaralo naoružanju Slavena koji su navaljivali.[672]

U Istri i u Dalmaciji koja je ostala rimska bili su poslije nazadovanja broja stanovništva i pustošenja barbarskih provala potrebni seljaci i vojnici. Slavensko naseljavanje nije se stoga zaustavljalo na granicama područja što su bila pod bizantskom upravom. To naseljavanje, koje se moralo podrediti i prilagoditi ustanovama gradske autonomije, nije vodilo stvaranju pravih sklavinija. Tu je najranije i najintenzivnije dolazilo do onoga tijesnog prožimanja prvotnih slavenskih oblika življenja s kasnoantičkim i domorodačkim kulturnim dobrima kojim su postanak hrvatskoga naroda i sva njegova kulturna povijest ostali temeljno obilježeni.

U Dalmaciji je mnogo teže nego u Istri arheološki povezati vrijeme doseljavanja s ekspanzijom franačke vlasti na jugoistok. Istinski opipljiv je tek jedan slavenski kulturni sloj koji se može datirati najranije pod kraj 8. stoljeća. Kod nekih nalazišta koja se doimaju kao da su starija ne može se istinski odlučiti potječu li doista iz sredine toga stoljeća ili su zbog čega drugoga starinskija od ostalih.[673]

---

672 Usp. Marušić, *Nekropole*; isti, *Ranosrednjovjekovna nalazišta*; isti, *Povodom nalaza staroslavenske keramike*.

673 Ta kronološka praznina u slojevima ranosrednjovjekovnih slavenskih nalaza u Dalmaciji dovela je do toga da je kasnije datiranje hrvatske doseobe koje se u novije doba

Za taj stariji vremenski horizont karakteristično je pokapanje čitavih tijela u grobljima koja su kao takva velikim dijelom služila sve do u razvijeni srednji vijek. Naseljima, u blizini kojih su se ona nalazila, nisu do sada otkriveni nikakvi tragovi. Pokušale su se razne vrste pokapanja — kao što su obično zakapanje u zemlju i razni oblici polaganja u grobove zidane od kamena — tumačiti kronološki.[674] Pokazalo se, međutim, da se takva pretpostavka ne može održati kraj novijih nalaza.[675] Stoga se vremensko određivanje može zasnivati samo na grobnom inventaru.

Bitno obilježje najstarijega sloja hrvatskih nekropola jesu grobni prilozi i tragovi obrednih radnja, koje su se do sada objašnjavale pogrebnim običajima slavenskoga poganstva. To su prije svega lonci položeni u grob. Oni doduše pokazuju obilježja takozvane slavenske gradinske keramike, ali imaju i posebne oblike, koji se jednim dijelom mogu razumjeti kao barbarizirana tradicija kasnoantičkoga lončarstva. To i rano uvođenje primitivne uporabe lončarskoga kola tumači se utjecajem domorodačke kulturne tradicije. U najnovije vrijeme moglo se pokazati čak i to da se jednostavna lončarska tehnika tih grobnih priloga, pa i sam običaj polaganja priloga u grob mogu potvrditi i iz kasnoantičkih kršćanskih grobova u seoskom dalmatinskom zaleđu, pa stoga ne moraju svjedočiti o poganstvu, a mogli su pripadati ne samo doseljenim Slavenima nego i pripadnicima domorodačkoga stanovništva. To pokazuje koliko je jak bio kontinuitet jednostavnih i malo zahtjevnih oblika življenja od antike do srednjega vijeka i kako su brzo doseljenici napustili svoj običaj paljevinskih pogreba i preuzeli pogrebni ritual i grubu keramičku tehniku domorodaca. Time se mijenjaju i pretpostavke za vremensko određivanje takvih grobnih nalaza, rani se srednji vijek primiče kasnoj antici, veći dio 7. i 8. stoljeća prestaje, kako se do sada činilo, predstavljati potpuni kulturni vakuum. I kontinuitet antičkoga kršćanstva među seoskim

predlaže (vidi gore bilj. 600) među arheolozima primljeno dosta blagohotno. Usp. Rapanić, *La costa*, 839–842. Pri tome treba, međutim, voditi računa o tome da je vlast nekih *gentes* u Dalmaciji pouzdano potvrđena za godinu 640. (vidi bilj. 568) i da život u Saloni prestaje oko polovice 7. stoljeća, a i činjenica da grad pošto je opustio nikako nije obnavljan, makar i u mnogo skromnijim razmjerima, jasno svjedoči o stalnosti nove vlasti koja je to sprečavala i o stalnosti novoga načina života. Ako su dakle Hrvati zauzeli svoju zemlju u Dalmaciji doista tek na prijelazu 8. stoljeća u 9, time se ne rješava pitanje slijeda arheoloških slojeva i njihove kronologije. I tada, naime, ne bi bila arheološki pokrivena dva stoljeća avarsko–slavenskoga ili kakva drugog života u Dalmaciji, dva stoljeća koja nisu ostavila materijalnih tragova. Od toga arheologiji nastaje teškoća ne manja od one što je stvaraju dva isto takva stoljeća hrvatske vlasti bez pronađenoga materijalnog traga u toj negdašnjoj rimskoj provinciji.

674 Usp. Karaman, *Iskopine*, 24–26; Gunjača, *Četvrta starohrvatska crkva*, 64.

675 Usp. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, 77–82. Belošević, *Materijalna kultura*, 74.

stanovništvom u provinciji pokazuje se time u novom svjetlu.[676] Čini se također da keramika što je pod utjecajem kasnoantičkih oblika pripada najstarijem sloju nalaza, a da se tek poslije — već prema 9. stoljeću — srednjoeuropski tip slavenskih lonaca sve više probijao, što se može dovesti u vezu s tadašnjim prevladavanjem karolinških utjecaja. Ta slika ostaje, međutim, jednostrana jer dosadašnji nalazi keramike potječu iz grobova, dok je keramika u naseobinama, osim nešto neznatnih tragova, još sasvim nepoznata.[677]

Da su lonci nađeni u grobovima doista zamišljeni kao ponuda pokojnicima, vidi se odatle što su neki od njih bili pokriveni kamenim pločama ili rimskim opekama da se time zaštiti okrepa namijenjena umrlima. Pokojnicima su se u grob davali i uporabni predmeti svakodnevnog života i oružje. U nekim slučajevima stavljali su im zlatnike u usta kao obole.[678] Krhotine razasute po grobu pokazuju da su poslije završene mrtvačke gozbe razbijali posude iz kojih su jeli i njihove komade bacali u još otvoreni grob. I na zatvorenim grobovima ili oko njih nađene su takve krhotine.

Pri starohrvatskom poganskom pogrebu osobitu su važnost imali vatreni obredi. Njima se grobište očito čistilo od zlih duhova. Vatra se palila u grobovima, oko njih i na njima. A i već pokopana tijela naknadno su se dijelom spaljivala. Otkriveno je i kultno vatrište koje pripada skupini grobova (Klarića kuće u Stankovcima). Na pokojnikovo tijelo ili na jedan od njegovih dijelova polagale su se kamene ploče da se spriječi njegovo ustajanje i zlehudi povratak u svijet živih. U magične svrhe polagala su se u grob jaja, redovi puževih kućica, raznobojne krhotine rimskoga stakla, svinjski zubi, biserje, olovne pločice, probušeni rimski pjenezi i drugi predmeti.[679] Obredno odsijecanje glave pokojnicima dalo se utvrditi u Dalmaciji i još više u Istri. Najizrazitije je to pak u Donjoj Panoniji.[680]

---

676 Usp. Milošević, *Porijeklo i datiranje*, 327–369; isti, u zborniku *Etnogeneza Hrvata*, 97–104 i 224–231. O pitanju kontinuiteta usp. sada još i prinose u zborniku *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, 11–112.

677 Usp. Jelovina, *Nekropole*,131–134; Belošević, *Materijalna kultura*, 109–115, 138; Korošec, *Istraživanje slovenske keramike*, 5–12; isti, *Dva zanimljiva fragmenta*.

678 Oboli kao grobni prilozi nedvojbeno su poganski običaj. Ali je Kolníková, *Obolus mŕtvych*, 248 upozorila na to da se na slavenskim pokapalištima taj pogrebni običaj javlja samo kod pripadnika viših slojeva, i to u vrijeme kad kod njih jačaju karolinški kulturni utjecaji i započinje kristijanizacija. Werner, *Zur Zeitstellung*, 230–232 priključuje se njezinim zaključcima. Veliko je stoga pitanje mogu li se oboli u starohrvatskim grobovima uzimati kao da pripadaju poganskoj tradiciji.

679 Usp. Jelovina, *Nekropole* 74–75; Belošević, *Materijalna kultura*, 20, 26, 55, 61, 78–80, 135; Marušić, *Nekropole* 336; isti, *Djelatnost*, 214.

680 U zaleđu Zadra, u selu Kašiću na položaju Maklinovo brdo (2 groba), usp. Belošević, *Materijalna kultura* 46; u Istri Čelega, Veli Mlun i Mejica, usp. Marušić, *Nekropole* 336;

I ti su obredi, kako se čini, imali svrhu da otklone nevolju koju bi mogao nanijeti mrtvac.

Ostatci žrtvovanih životinja nisu do sada pronađeni na slavenskim grobljima u Dalmaciji, ali zato grob goveda u Istri koji je nudio hranu pokojniku pokopanom do njega. Na ranosrednjovjekovnom groblju u Donjoj Panoniji, gdje se utjecaj avarske kulture održavao dulje i jače, iskopani su ostatci kostiju brojnih žrtvenih životinja. Iako ti ukopi potječu tek s početka 9. stoljeća, u njima je poganska tradicija još neslomljena i jasnije izražena nego u jadranskim predjelima.[681] Do sada se nisu dali utvrditi nedvojbeni tragovi ljudskih žrtava, ali se pri dvostrukim ukopima (majka s djetetom) u Donjoj Panoniji i pojedinačnom dječjem grobu na području ranosrednjovjekovnoga naselja u Ninu pomišljalo i na tu mogućnost.[682] Zajednički grobovi više pokojnika u panonskoj avarsko-slavenskoj kulturi vrlo su česti. Do sada nije pošlo za rukom naći im doista uvjerljivo objašnjenje. U Dalmaciji je to znak poganskih pogrebnih običaja. U mlađe doba bilo je tamo obiteljskih grobova u koje se polagalo više pokojnika jednoga za drugim, ali ne i više njih istovremeno.[683]

Značajka su poganskoga sloja hrvatskih ukopa grobovi u redovima. U tome se, kako se čini, očituje rani utjecaj merovinško-karolinške pogrebne tradicije.[684] Grobljanskih crkava, dakako, nema. Gdje su poslije podignute, dolazi time do izražaja kontinuitet kulta na već postojećem pokapalištu.[685] Pokojnike su polagali u grob s licem prema izlasku sunca. Pri tome se uzimala u obzir mijena godišnjih doba. Odatle se može zaključiti da se, pošto se noć provela kraj otvorena groba u naricanju i vršenju različitih obreda, puštalo da prva zraka sunca padne pokojniku na lice kako bi mu duša ušla u svjetlost, a tek onda zatrpavao grob.[686] Samo je u Donjoj Panoniji po kasnoavarskom običaju lice pokopanoga okrenuto zapadu.[687] U najstarijim grobljima na redove pokojnici su

u Donjoj Panoniji Brodski Drenovac, položaj Plana (odsijecanje glava i akroterijazam na udovima u 5 do 8 grobova), usp. Vinski-Gasparini – Ercegović, *Ranosrednjovjekovno groblje*, 132–134.

681 O govedem ukopu u Velom Mlunu usp. Marušić, *Nekropole* 336, o životinjskim kostima u Brodskome Drenovcu usp. Vinski-Gasparini – Ercegović, *Ranosrednjovjekovno groblje*, 135–136.

682 Usp. Vinski-Gasparini – Ercegović, *Ranosrednjovjekovno groblje*, 131; Belošević, *Materijalna kultura*, 81.

683 Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 78.

684 Usp. Werner, *Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation.*

685 Tako crkva sv. Križa u Ninu. Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 22.

686 Usp. Kollautz-Miyakava, *Geschichte und Kultur* 2, 136–137.

687 Usp. Vinski-Gasparini – Ercegović, *Ranosrednjovjekovno groblje*, 132–134; Kollautz-Miyakava, *op. c.* 125–126.

pokopani u skupinama, tako da se razabire koji su grobovi bliži jedni drugima nego ostalima. U tome se očituje članjenje u rodove od kojih se sastojala zajednica.[688] Temeljno ustrojstvo hrvatske rodovske vlasti tu je i sasvim materijalno vidljivo.

U najstarijem sloju starohrvatskih grobova, koji je obilježen priloženim loncima, pokojnicima se daju na put još sasvim jednostavni i malo zahtjevni uporabni predmeti. Najčešće se u njima nalaze noževi i ognjila, a uz njih glineni ili kameni pršljenovi, mnogo rjeđe srpovi, britvice, kresiva, šila i spremišta za igle, češljevi i čak ključevi antičkog izgleda, a i drvena vjedarca sa željeznim okovima. Oružje nađeno u grobovima toga najstarijeg sloja sastoji se od bojnih noževa, bojnih sjekira, vršaka kopalja i strelica. I nakit je u njima jednostavan. U poredbi s uporabnim predmetima nalazi se i nešto rjeđe. Najčešće su to jednostavni koluti za sljepoočice i grozdaste naušnice od plemenite kovine, u najstarije doba vjerojatno uvoz iz bizantskih provincijalnih radionica. Nađeni su i lanci što su se vješali oko vrata, ogrlice, prstenje i privjesci. No glavnom značajkom toga najstarijeg vremenskog horizonta, koliko je do sada uopće nedvojbeno utvrđen, ostaje keramika povezana s poganskim pogrebnim običajima.[689]

Tomu vremenskom horizontu pripada više nekropola, odnosno njihovi stariji slojevi. To su starohrvatska pokapališta na Materizi i Ždrijacu kod Nina, na Maklinovu brdu, Glavčurku i Razbojinama u selu Kašiću, na Kulici u Smilčiću, na Pržinama u Trljugama u naselju Biljane Donje, sve u zaleđu Zadra, zatim kod Klarića kuća u Stankovcima, na cesti što iz Benkovca vodi u Šibenik, u selu Smrdelje sa sjeverne strane ispod Bribirske Glavice, na Bračića podvornicama u Biskupiji kod Knina i napokon na Brigu kod vrela Zduš nedaleko od Vrlike. I na nizu drugih lokaliteta otkriveni su tragovi toga najstarijega pogrebnog sloja.[690]

---

688 To je osobito dobro vidljivo na Maklinovu brdu u Kašiću i na Ždrijacu kod Nina. Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 72.

689 Usp. Jelovina, *Nekropole* 68–69, 80–81, 89–90, 115, 131–134; Belošević, *Materijalna kultura,* 67–80, 85–95, 98–125, 135–140; Vinski–Gasparini – Ercegović, *op. c.* 136–149.

690 Usp. Jelovina, *Nekropole,* 24, 44–45, 46–47, 48–49, 53–54, 56, 60, 68–69, 80–81, 147. O pojedinostima vidi: Belošević, *Slavenska keramika*; isti, *Starohrvatska nekropola uz humak »Materiza« kod Nina*; isti, *Starohrvatska nekropola na Ždrijacu kod Nina*; isti, *La nécropole paléocroate Nin — Ždrijac*; isti, *La nécropole paléocroate Kašić–Maklinovo brdo*; isti, *Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra*; isti, *Zaštita istraživanja*; isti, *Starohrvatska nekropola u selu Biljanima Donjim*; isti, *La nécropole paléocroate Stankovci — Benkovac*; Jelovina, *Ranosrednjovjekovna nekropola na »Razbojinama« u selu Kašić kraj Zadra*; isti, *Ranosrednjovjekovno groblje na lokalitetu »Brig« kod izvora Zduša nedaleko Vrlike*. Usp. još Jelovina–Vrsalović, *Die materielle Kultur der altkroatischen Gräberfelder*. Znatne teškoće i sve nesigurnosti što ostaju pri

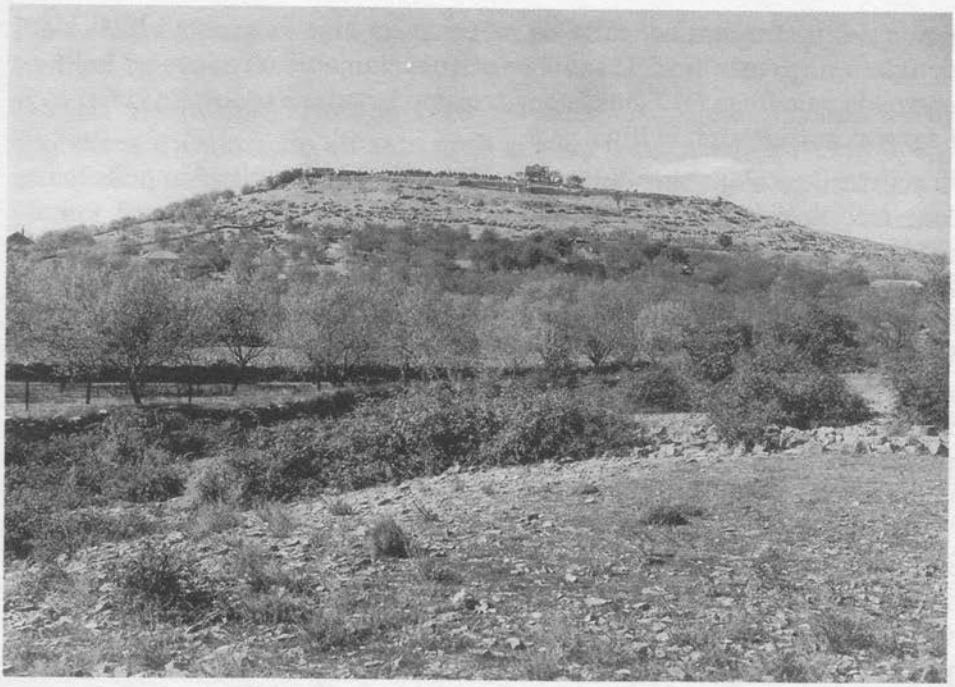

Bribirska glavica

Posebno mjesto u tom najstarijem vremenskom horizontu ima treći i najdonji sloj nekropole što je oko crkve sv. Križa u Ninu. Ti su grobovi ukopani u ulice i u pod kuća antičke Enone. Oni neposredno svjedoče o opustošenju i barbariziranju tamošnjega gradskog života. Pogrebi su skrajnje skromni, u grobovima je nađeno sasvim malo predmeta. Među njima je nešto malo nakita i jedan zlatnik cara Konstantina V. Koproni-ma, što pokazuje da je to neobično i vrlo starinsko groblje još u drugoj polovici 8. stoljeća bilo u uporabi. Taj se nalaz još nije mogao valjano objasniti. Pomišljalo se na mogućnost da bi se tu moglo raditi o pokopima preostaloga kasnoantičkog stanovništva koje je u Ninu živjelo u simbiozi s pridošlicama, ali se nije izjednačilo s njima u pogrebnim običajima.[691]

određivanju najstarijega horizonta starohrvatskih grobnih nalaza ističe Kenk u svojim recenzijama Jelovininih *Nekropola* i Belošević*eve Materijalne kulture*. Sve do početka 9. stoljeća sežu vjerojatno najstariji ukopi na starohrvatskom groblju na uzvisini Sv. Spas kod Knina. Usp. Jelovina, *Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina*. U zadnjim je godinama u Dubravicama ponad Skradina otkriveno groblje na kojem neki ukopi, kako se čini, pripadaju vrlo starom horizontu. Usp. Z. Gunjača, *Dubravice* (1987); isti, *Dubravice* (1989); isti, u zborniku *Etnogeneza Hrvata*, 159–168 i 262–264.

691 Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 21–22.

Koliko god starohrvatske nekropole daju kulturnom krajoliku Dalmacije novo lice, pri bližem se promatranju moraju zapaziti i elementi kontinuiteta. On se očituje prije svega u grobnoj arhitekturi i u tehnologiji jednoga dijela grobnih priloga.[692] Daleko dojmljivija je, međutim, podudarnost lokaliteta. Do sada otkrivena groblja leže u najplodnijim područjima, obično na pješčanim uzvisinama, u blizini prapovijesnih i antičkih nalazišta, s kojima se često dijelom i poklapaju. Nije rijetkost da se tamo javljaju i nalazi iz vremena seobe naroda.[693] Do sada nije dokazano da su Slaveni u Dalmaciji podizali vlastite grobne humke. No vrlo često je utvrđeno da su već postojeće prapovijesne upotrebljavali za svoje pogrebe, pa u tom treba vidjeti karakterističnu crtu njihova uživljavanja u kulturni okoliš u kojem su se našli.[694] Osobito je znatna blizina najstarijih nekropola kasnoantičkim zgradama i uređajima. Izgleda kao da su se rana slavenska naselja držala kasnorimskih *villae rusticae*, što upućuje na to da je poljoprivredna podloga provincije, i kad ju je napustila carska uprava, nastavila živjeti i proizvoditi. Usred uređaja rimskog vojničkog logora u Burnumu (Ivoševci kod Kistanja) nastalo je rano hrvatsko groblje.[695] Do sada u Dalmaciji nisu otkrivena slavenska gradinska

692 Usp. Jelovina, *Nekropole* 76–77; Belošević, *Materijalna kultura*, 69, 74, 122, 136, 138–139. I u tipološkoj raznolikosti grobne arhitekture htjela se vidjeti različitost domorodačkih utjecaja.

693 Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 69–70; Čremošnik, *Die ältesten Ansiedlungen*, 231. K tomu još Belošević, *Materijalna kultura*, 25 (zapadni dio groblja na Ždrijacu pokriva se djelomično s jednim liburnijskim), 50 (na Glavčurku ima i antičkih nalaza iz doba seobe naroda), 54 (na Pržinama nađeni su i liburnski i rimski grobovi); Čremošnik, *Ranoslavensko naselje,* 230–231 (pored ranih slavenskih ima i prapovijesnih i rimskih nalaza). Na tri starohrvatska groblja (Danilo — Šematorij, Bribir — Vratnice, Bijaći — Stombrata) javljaju se u manjem broju i kasnoantički grobovi. Usp. Jelovina, *Nekropole*, 76. Starohrvatski grob u stijeni nađen je u prapovijesnom i rimskodobnom groblju pod gradinskim naseljem Mrdakovica kod Zatona blizu Šibenika. Usp. Belošević, *Materijalna kultura,* 63. U Istri je u tom pogledu osobito ilustrativno groblje u Dvigradu kod Kanfanara. Usp. Marušić, *Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno groblje.* Mnogi od tih nalaza nisu još dovoljno arheološki razjašnjeni. U nekim je slučajevima dvojbeno da li se različiti slojevi što su na tim nalazištima utvrđeni doista i dodiruju. Ipak se čini vrlo vjerojatnim da se na mnogima od njih doista radi o kontinuitetu kultnog mjesta.

694 Usp. Jelovina, *Nekropole,* 77; Belošević, *Materijalna kultura*, 19, 70, 71. Starohrvatska groblja polagala su se oko prapovijesnih grobnih humaka (Nin — Materiza, Ljubač — Kneza). Na više su se mjesta našli slavenski grobovi u takvim humcima (u nekim tumulima na Glasinačkom Polju u istočnoj Bosni, pa u Đevrskama na Ležajića glavici, u Kašiću na Glavčurku i u susjednom selu Suhovare, u Povljani na otoku Pagu, na Ljubač–Kosi i u selu Cetina na vrelu rijeke istoga imena). I za tu se pojavu kontinuitet kultnoga mjesta nudi kao tumačenje.

695 Usp. Belošević, *Materijalna kultura,* 61, 63, 65–66, 82; Čremošnik, *Die ältesten Ansiedlungen*, 229. Poimence neka se ovdje spomenu nalazišta Ivoševici — Šupljaja, Islam Grčki — Crkvina, Kašić — Maklinovo Brdo, Biljane Donje — Pržine, Stankovci — grobljanska crkva, Mušići kod Višegrada i Tutujevac kod Tuzle.

naselja. Uzima se stoga da je novo stanovništvo upotrebljavalo stare gradine iz metalnoga prapovijesnog doba. Pisana vrela daju zato i pojedinačne potvrde, ali su arheološki dokazi do sada izostali.[696]

Nije još pošlo za rukom otkriti naselja kojima su pripadale te nekropole. Jedina je iznimka u tome Nin. Tamo su u blizini groblja na starome gradskom području kod crkve sv. Križa nađeni ostatci antičkih kuća, koje su pregrađene u četverokutne stambene prostorije s ognjištima. Tu postaje očito kako se ranosrednjovjekovni život uredio na podlozi antičkoga urbaniteta, kao prekid i kao nastavak ujedno. Razaznaje se također da je novo slavensko stanovništvo u gradnji stanova preuzelo u bitnim crtama prapovijesnu tradiciju domorodačkoga seoskog stanovništva. Jer tako građene kuće u Dalmatinskoj su zagori ostale obične sve do najnovijega vremena.[697]

Oružje hrvatskih ratnika, kako ga poznajemo iz grobova najstarijega horizonta, sastoji se od strijela, lisnatih kopalja, bojnih noževa i bojnih sjekira. To jednostavno naoružanje potpuno se uklapa u sliku ranoga slavenskog doba.[698] Za kraj 8. i rana desetljeća 9. stoljeća može se dokazati uporaba avarskoga naoružanja i drugih nekih elemenata avarske kulture. To vrijedi prije svega za Donju Panoniju. Jezičci za remenje izliveni od bronce, kakvi su karakteristični za drugi kaganat, pa stremenje i konjska oprema nađeni su u konjaničkom grobu na Krugama u Zagrebu. Jezičac za remen izliven od srebra istoga vremena pripada inventaru ranoslavenskoga groblja na Visokome Brijegu kod Velike Gorice, čemu se pridružuju istovrsni nalazi u nedalekom Novome Čiču. Svi ti predmeti stavljaju se na kraj 8. stoljeća. Iz prvih desetljeća 9. potječu nalazi avarskoga ozračja s groblja na Plani kod Brodskog Drenovca južno od Požege. Radi se o tri konjanička groba, jednom jezičcu za remen izlivenom od bronce, aplikama, konjskoj opremi, stremenju, oružju, naušnicama sa staklenim privjescima i jednom koštanom spremištu za igle. No sve su to samo pojedinačni elementi, potpunih avarskih garni-

696 Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 82–83. Uzima se, doduše bez arheološke potvrde, da je u Kašiću na dominantnu položaju, tamo gdje se danas nalaze crkva i groblje, stajalo liburnsko gradinsko naselje, koje je ostalo naseljeno i u ranom srednjem vijeku. Ta gradina s rimskim *villae rusticae* i plodnim poljima oko njih, te starohrvatska groblja tvore na području Kašića smislenu cjelinu u okviru koje nije teško zamisliti najraniji hrvatski život u Dalmaciji. Slični se odnosi mogu odčitati iz nalaza na Kosi u Ljupču. Tamo su u liburnskome gradinskom naselju otkriveni liburnski i starohrvatski grobovi. Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 44 i 59.

697 Usp. Jelovina, *Nekropole*, 82–85; Belošević, *Materijalna kultura*, 21–22, 80–83.

698 Usp. Jelovina, *Nekropole*, 115–122; Belošević, *Materijalna kultura*, 98–99, 101–105. Čremošnik, *Ranoslavensko naselje,* 276 utvrđuje da najstarije slavenske strijele u Batkovićima sve pripadaju tipovima koji potječu od eurazijskih nomadskih kultura.

tura nema. A pored toga ima i izrazito slavenskoga kulturnog dobra. Upravo ono tvori glavninu svega inventara tih grobova. Istomu avarsko–slavenskom kulturnom tipu pripadaju groblja u Brestovcu kod Požege i Otoku kod Vinkovaca. Ta nalazišta pokazuju da je srednjovjekovni kulturni razvoj na južnom rubu panonske kotline polazio od gustoga isprepletanja avarske i slavenske tradicije. Oblici kulture koji su prevladavali u Donjoj Panoniji dalekosežno se podudaraju s istovremenim horizontom nalaza u Karantaniji, Gornjoj Panoniji, današnjoj Moravskoj i Slovačkoj.[699]

U Dalmaciji — pa i u jezgrenom području ranosrednjovjekovne hrvatske vlasti — daju se nedvojbeno potvrditi avarski kulturni elementi 8. stoljeća, iako se tamo arheološka slika jasno razlikuje od avarsko–slavenske u Donjoj Panoniji. Najpotpuniji su primjerak dijelovi pojasne opreme izliveni od bronce s jezičcima za remenje i okovima za pojas iz Smrdelja pod Bribirskom glavicom. Te nalaze nadopunjuju jezičci za remenje i okovi za pojase s nekropola na Bračića podvornicama i Crkvini u Biskupiji, jezičac za remen iz Duvna (Tomislavgrada), jedan s Maklinova Brda u Kašiću i još jedan — također izliven od bronce — iz ranosrednjovjekovnoga naselja u Ninu. K tomu dolazi još, također iz Nina, jedan okov za pojas.[700] I u Istri je u Babinoj Brajdi kod Pazina nađen jezičac za pojas kasnoavarskog tipa iz 8. stoljeća.[701]

U Ninu su u dva groba na Ždrijacu iskopani pomno izrađeni i urešeni predmeti od jelenjega roga, koje tumače kao posude za sol. Još tri takva potječu iz Ivoševaca kod Kistanja, rimskoga vojničkog logora u Burnumu, gdje je poslije nastala rana hrvatska nekropola. Vremenski pripadaju ranomu 9. stoljeću, ali je to nedvojbeno eurazijsko kulturno dobro nomadskih konjanika. Jedan primjerak iz Mađarske pokazuje da takvi predmeti pripadaju među avarske nalaze u Europi. Ornamenti urezani na plosnatim stranama predstavljaju geometrijske likove, lov na jelene i šamanske kultne scene s rogatim životinjama i drvetom života. Nema

699 Usp. Vinski, *Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu*; Simoni, *Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku*; Vinski–Gasparini – Ercegović, *Ranosrednjovjekovno groblje*, 141–153. U sjevernom dijelu savsko–dravskoga međurječja nađeni su osim toga dijelovi pojasnih garnitura kasnoavarskog tipa, i to u Novim Banovcima, Surduku, Starom Slankamenu, Sremskoj Mitrovici, Sotinu, Vukovaru, Borovu, Dalju, Osijeku, Dražu, Kotlini, Vinkovcima, Samatovcima, Križevcima, Draškovcima, Sirku. Usp. Vinski–Gasparini – Ercegović, *Ranosrednjovjekovno groblje*, 152.

700 Usp. Jelovina, *Nekropole*, 81; Belošević, *Materijalna kultura*, 96–97; Miletić, *Nakit i oružje*, 53; Puhiera, *Srednjovjekovne crkve*, 238; Kovačević, *Avari na Jadranu*, 60–65. Osim toga su ostatci kasnoavarskih pojasnih garnitura nađeni na području Dalmacije u Vrepcu i na još jednom pobliže nepoznatom nalazištu u Lici, te u Podgrađu kod Benkovca (Asseria) i u Stinici.

701 Usp. Marušić, *Nekropole*, 339.

dvojbe da te slike valja tumačiti mitološki i kultno. One su neposredno svjedočanstvo o prisutnosti srednjoazijskoga duhovnog dobra u obzorju rane hrvatske kulture.[702]

Prema slici što se dobiva po dosadašnjim nalazima nema razloga da se u avarskim kulturnim elementima Donje Panonije, a još manje u onima Dalmacije i Istre vide izravni tragovi etničkih Avara. Tu se prije radi o kulturnom i stilističkom utjecaju, o avarskoj modi po kojoj pojedinci na višim položajima u slavenskim rodovskim zajednicama ističu svoje prvenstvo.

Time što je uspostavljena hrvatska vlast u Dalmaciji ušlo je i to kulturno zemljište u rubni pojas utjecaja eurazijske nomadske kulture.[703] »Skiti« su bili prodrli sve do Jadrana i učvrstili su svoje položaje pred utvrđenim obalnim gradovima koji su odoljeli njihovu nasrtaju. Odatle je kulturna suprotnost između gradskih općina bizantske Dalmacije i hrvatske sklavinije dobila posebnu oštrinu. Taj dojam izražava Konstantin Porfirogenet punih tristo godina pošto je zemlja bila zauzeta. On bilježi, vjerojatno na temelju izvještaja koje je dobio iz dalmatinskih gradova, da među Hrvatima još i u njegovo vrijeme ima Avara i da im se vidi da su Avari.[704] A čak se o godini 1242. pripovijeda, dakle o vremenu šeststo godina mlađem od onoga u kojem je zemlja bila zauzeta, da su Splićani, kad su s gradskih zidina ugledali predstražu Batu-kanove mongolske vojske, ostali posve mirni, da nisu ni pomišljali na to da se spremaju za borbu jer su ugledavši tu malu konjaničku četu mislili da su to neopasni i njima odavna već poznati Hrvati. Samo ugarski izbjeglice u gradu, koji su već bili vidjeli neprijatelja, prepoznali su mongolske bojne znakove i skamenili se od užasa.[705] Čak je u 13. stoljeću bilo još moguće da

---

702 Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 125–128; isti, *Nécropole Nin-Ždrijac*, listovi Y 232, 1–3 i Y 234, 1–2. Ta konstatacija ostaje valjana, sve ako se, kako je u novije doba predloženo, doista pokaže da se srednjoazijska ornamentika na tim nalazima uvjerljivije može tumačiti kao da je kršćanska. Usp. Vojvoda, *Prilog čitanju*, 141–144.

703 Na implikacije te činjenice za kulturnu povijest prvi je naglašeno upozorio Vinski, *Glavni nosioci.* Usp. još isti, *Uz problematiku starog Irana.*

704 *De administrando imperio* 30, 69–71: Ἔκτοτε οὖν κατεκρατήθη ἡ τοιαύτη χώρα παρὰ τῶν Χρωβάτων, καὶ εἰσὶν ἀκμὴν ἐν Χρωβατίᾳ ἐκ τῶν Ἀβάρων, καὶ γινώσκονται Ἄβαρεις ὄντες. — »Od tada su tom zemljom zavladali Hrvati, i sve do danas su u Hrvatskoj neki od Avara, i pozna im se da su Avari«.

705 Thomas Archidiaconus 39 (ed. Rački 174–175): *Sed cum pars aliqua descendisset de monte, ecce subito apparuerunt pauci sub menibus civitatis; Spalatenses autem non eos a principo cognoscentes et credentes eos esse Chroatas nolebant armati contra eos exire. Sed Hungari visis eorum signis diriguerunt animis tantusque pavor eos corripuit ut omnes ad ecclesiam confugerent. Cum tremore magno percipiebant eucharistie sacramentum non sperantes lucem huius vite ulterius intueri.* — »Ali kad je neki dio (tatarske vojske) sišao s brda, eto, iznenada se malo njih pojavilo pod gradskim zidovima; Splićani

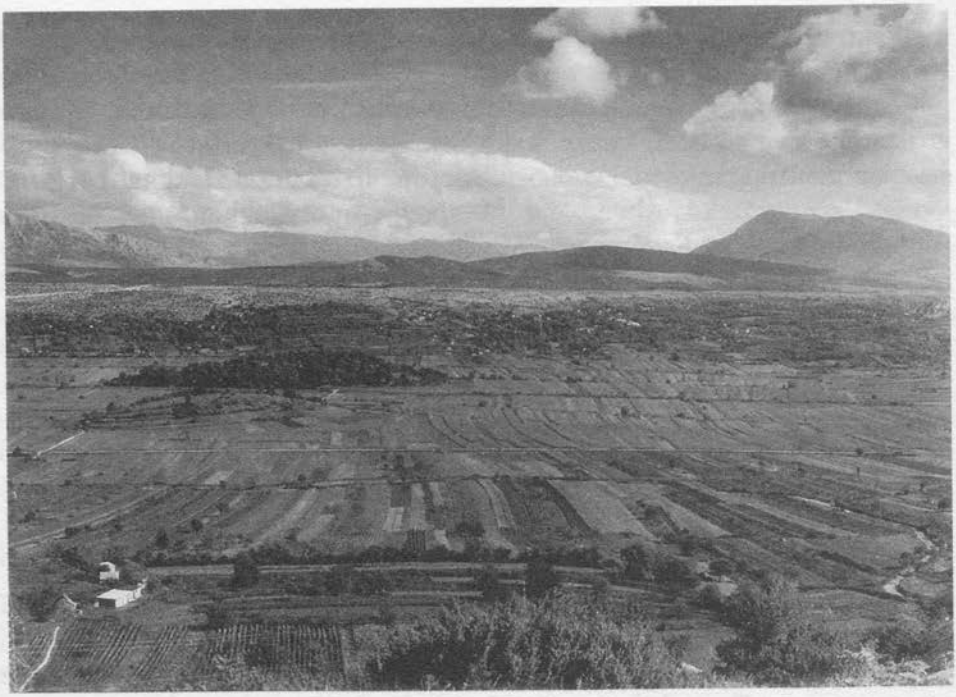

Pogled iz sela Biskupija, u srednjem vijeku položaj Pet crkava u Kosovu, na Kosovo polje, u srednjem vijeku Petrovo polje. U lijevom donjem kutu vidi se biskupijska spomen–crkva Ivana Meštrovića s freskama Joze Kljakovića.

dalmatinski građani konjanike upravo nadošle iz središnje Azije na prvi pogled zamijene s Hrvatima. To pokazuje kako se duboko bilo u zemlji hrvatske vlasti ukorijenilo to kulturno lice.

Daljnji jedan horizont nalaza već dopušta da se jasno raspozna kako se razvoj nastavio. Najprepoznatljiviji su tu predmeti karolinške ratničke opreme, najčešće ostruge, mačevi, krilate sulice i okovi. Osobito znatni su u tom sklopu nalazi sa groblja na Crkvini u Biskupiji kod Knina. Ono leži kraj ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije od koje su očuvani samo temelji. Ta crkva potječe — po onome što danas znamo — iz 9. stoljeća, a na groblju se pokapalo sve do u razvijeni srednji vijek i još dulje. I danas je tamo maleno katoličko groblje, čime je novo stanovništvo, doseljeno poslije turskih ratova, očuvalo kontinuitet toga pokapališta. Ranosred-

ih pak isprva nisu prepoznavali i jer su vjerovali da su to Hrvati, nisu htjeli pod oružjem izaći protiv njih. Ali (izbjeglice) Ugri, kad su im vidjeli bojne znakove ukočili su se u duši i takav ih je strah spopao da su svi pribjegli u crkvu. Uz veliku drhtavicu pričestili su se otajstvom euharistije ne nadajući se da će dalje gledati svjetlo ovoga života«.

njovjekovno groblje može lako biti starije od crkve što je tamo sagrađena. Kopče i jezičci za remenje avarskog izgleda iz 8. stoljeća, što vjerojatno potječu s toga groblja, čine takvu pretpostavku vrlo vjerojatnom. Njegov je postanak, međutim, vezan s održavanjem kontinuiteta jednoga još starijega kultnog mjesta. U neposrednoj su blizini naime iskopani ostatci jedne kasnoantičke crkve, čije su spolije upotrijebljene pri gradnji ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije. Iz te zgrade potječu i komadi istočnogotskog nakita koji dokazuju da se tu pokapalo i u doba seobe naroda.[706]

Pokraj crkve sv. Marije na Crkvini u Biskupiji pred njezinim je južnim pročeljem u dubini od 3 metra iskopano sedam ili osam muških grobova. Pokojnici su se nalazili u drvenim ljesovima, ukopani u jednostavne jame bez kamenih konstrukcija. Prilozi su bili bogati i skupocjeni. Bakrena tava, željezom okovana drvena vjedrica i lonci koji pripadaju istom horizontu ukopâ povezuju te grobove sa širokim kompleksom avarsko–slavenskih pogrebnih običaja i poganskim predodžbama o zagrobnom svijetu na kojima su se zasnivali. Oprema naprotiv — mačevi, ostruge, kopče i okovi — nedvojbeno je karolinška. Oštrica jednoga mača signirana je čak u poznatoj Ulfbertovoj radionici u Porajnju. Na temelju široko zasnovane poredbe dalo se utvrditi da je to najstarija oštrica iz Ulfbertove radionice od svih koje su do sada nađene. U pet od tih grobova stavljeni su pokojnicima kao oboli pod jezik zlatnici bizantskoga cara Konstantina V. Kopronima (741–775) i njegova sina i suvladara Leona IV. (760–780), čime se dobiva 775. kao *terminus post quem* za vremensko određenje nalaza toga horizonta. Ne može biti dvojbe da u tim grobnim prilozima imamo najstariji arheološki potvrdiv trag jakoga karolinškoga utjecaja na kulturu višega društvenog sloja među Hrvatima.[707]

U crkvi sv. Marije, dakle iz vremena pošto je već bila podignuta, u dva su sarkofaga, izrađena od antičkih spolija i postavljena u lučno presvođenoj grobnici, nađene karolinške ostruge od pozlaćene bronce i pozlaćene srebrne slitine, umjetnički ukrašene. Datiraju se drugom polovicom 9. stoljeća. Te ukrasne ostruge iz starohrvatskih kneževskih grobova pripadaju među najbolje uščuvane izratke zlatarskoga obrta u karolinškom kulturnom krugu. U tim grobovima nije bilo pravih priloga. Na jednom od dva para umjetnički ukrašenih ostruga razaznaje se ornamentika križa. Radi se dakle o kršćanskim pogrebima, pri kojima su stari običaji bili već sasvim napušteni.[708]

706 Usp. Vinski, *O nekim zajedničkim značajkama*, 71–72.

707 Usp. Vinski, *Oružje*; Jelovina, *Nekropole*, 21–24.

708 Usp. Vinski, *Oružje*, 140–143.

Horizont najstarijih grobova na Crkvini u Biskupiji može se potvrditi i na drugim nalazištima u zemlji Hrvata. Iz jednoga ženskog groba u Trilju na srednjem toku Cetine, u kojem je kao prilog također nađen zlatnik Konstantina V. Kopronima i njegova sina položen pokojnici pod jezik, potječe umjetnički izrađen zlatni nakit, lanac što se stavlja oko vrata, naušnice, gumbi i prsten, sve proizvodi bizantskih radionica.[709] U tome se vidio utjecaj sve tješnjega dodira višega društvenog sloja među Hrvatima s bizantskim gradovima u Dalmaciji. Svakako se taj ukop može smatrati otprilike istovremenim sa starijim ratničkim grobovima na Crkvini u Biskupiji, pa stoji uz njihovu opremu kao dobrodošla ženska nadopuna. Počinje se tako ocrtavati dojmljiva slika. U hrvatskoj rodovskoj vlasti izdignuli su se moćni rodovi. Počela se stvarati kneževina sa svojim velikašima. Ti su napustili nošnju i opremu kakvu su baštinili od svojih starih i stali su se u tome revno povoditi za stranim uzorima. Ratnička oprema muškaraca postala je franačkom, a ženski je nakit ostao bizantski, ali je postao skupocjen kao nikada do tada.

Uz Crkvinu u Biskupiji valja postaviti groblje na ne previše udaljenoj istoimenoj Crkvini u Koljanima na gornjem toku Cetine, također kraj ranosrednjovjekovne crkve. Tamo su na samome groblju, u crkvi i u neposrednoj blizini na rijeci otkriveni grobovi s karolinškim ostrugama i jednim karolinškim mačem. Tu se jasno prepoznaje kulturni horizont Crkvine u Biskupiji. Ostruge po svojem tipu pripadaju uznapredovalomu 9. stoljeću.[710]

Za odnos starijega sloja hrvatskih nalaza s tim mlađim što pokazuje jak karolinški utjecaj daje nekropola na Ždrijacu kod Nina bitnih podataka. Tamo je u jednom kneževskom grobu ukopana čitava obitelj — muž, žena i dijete — u velikom drvenom lijesu, po poganskom običaju s bogatim prilozima, loncima i staklenim posudama. Muževa oprema sasvim je karolinška. Sastoji se od mača, ostruga i koplja s krilima. Da se radi o osobi visoka položaja, razabire se odatle što je to jedini tako opremljen grob na cijelom tom velikom i dobro istraženom groblju. No karolinških je ostruga tamo bilo u mnogim grobovima kraj inače sasvim uobičajenoga tradicijskog naoružanja.[711] Ždrijac kod Nina nadovezuje se tako sasvim neposredno na Crkvinu u Biskupiji.

Karolinška oprema — ona se sastoji od ostruga, mačeva i kopalja s krilima — nađena je do sada na mnogim nalazištima s hrvatskoga područja kakvo je bilo u ranome srednjem vijeku. I neprekidno se nalazi ponešto novo.

709 Usp. Karaman, *Zlatni nalaz na Trilju*; Jelovina, *Nekropole*, 68 i 110.

710 Usp. Vinski, *Oružje*, 140–143; Jelovina, *Nekropole*, 50, 117, 125.

711 Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 26–44, 99–101, 106–109, 137–138.

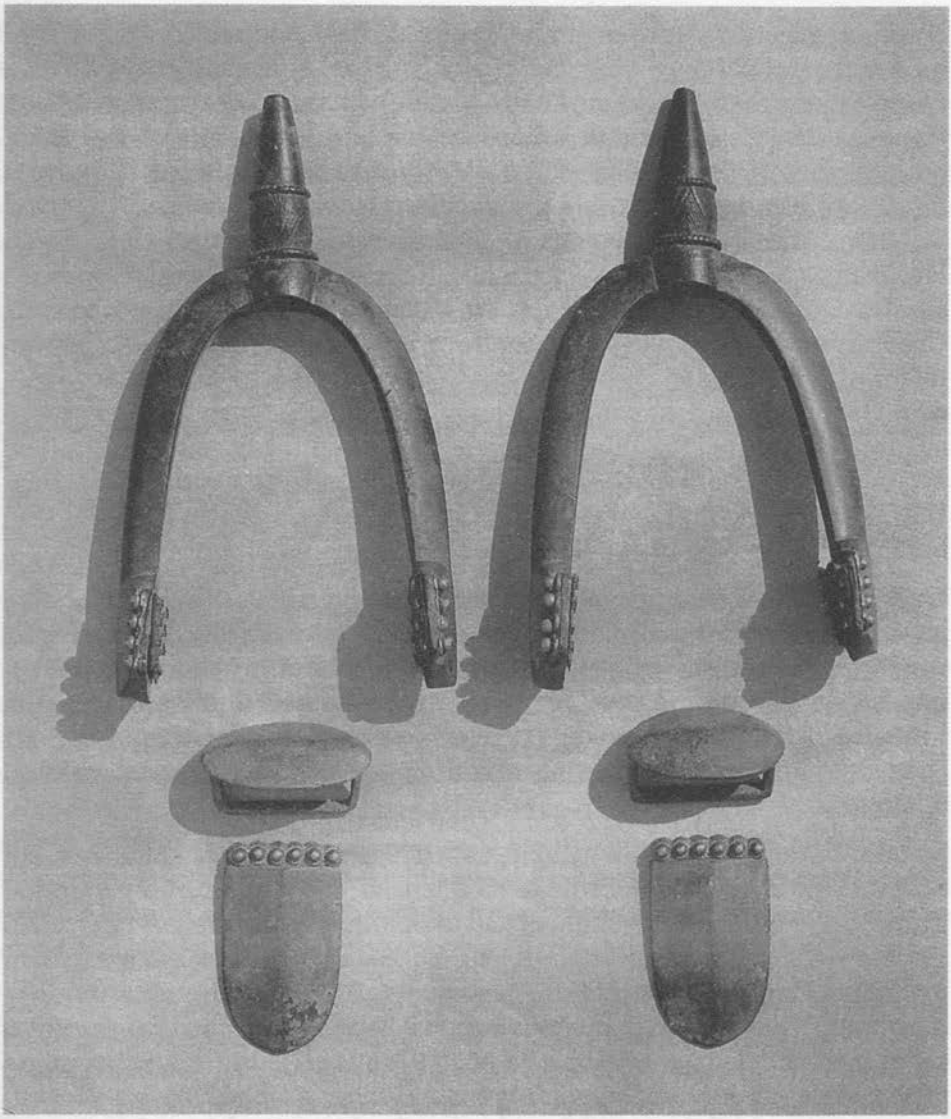

Grobni nalaz karolinških ostruga iz Koljana kod Vrlike, druga polovica 9. st.

Sve gušći postaju takvi nalazi u Donjoj Panoniji i među rijekama Cetinom i Neretvom — u zemlji Neretvana. Karakteristično je da su nasuprot tomu takvi predmeti u Sloveniji manje česti, a i tipološki nisu tako izraziti. Jugoistok negdašnje Jugoslavije ostaje posve izvan toga kulturnog krajolika i, kako se čini, uopće nije zahvaćen utjecajem franačke opreme. U Donjoj se pak Panoniji javio već nešto prije 800. — pri prvom nadiranju vojske Karla Velikoga od Furlanije protiv Avara — u čemu je sudjelovala i vojska slavenskih rodova. Tako je slavenski ratnički grob u Medvedički kod Đurđevca dao najstariji karolinški mač koji je do sada nađen na hrvatskom području. Onaj koji ga je nosio pokopan je još u 8. stoljeću. Niz daljnjih donjopanonskih nalazišta svjedoči sve razgovjetnije da se upravo odatle karolinška oprema raširila među južne Slavene.[712]

To širenje karolinške opreme među višim slojevima što se tada pojačano javilo u rodovima donjopanonskih Slavena, Hrvata i Neretvana dobro se uklapa u povijesno zasvjedočena zbivanja na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće. Već 796. je neki Slaven Vojnomir na zapovijed Erika, furlanskoga vojvode, poveo jedan udarni odred na avarski hring.[713] Nije sigurno je li to bio neki slavenski knez ili je tek osobno bio u vojvodinoj oružanoj službi.[714] U drugom desetljeću 9. stoljeća spominju se Ljudevit, knez Donje Panonije, Borna, knez Dalmacije i Liburnije, i Ladislav, njegov

712 Karolinške ostruge: Biljane Donje — Begovača, Bratiškovci, Bribir — Vratnice, Morpolača, Podgrađe, Knin — Kapitul, Knin — Radušić, Kistanje — Varivode, Kašić — Maklinovo Brdo, Oklaj — Lukav, Vrlika, Piramatovci, Ostrovica, pobliže nepoznata okolica Knina i Splita, Sultanovići kod Bugojna, Mogorjelo, Baltine Bare. Karolinški mačevi: Orlić, Vrpolje i Plavno kod Knina, Grače kod Skradina, Nin — Ždrijac, Grade kod Drniša, Katuni i Žeževica kod Omiša, Mogorjelo, Stolac, Mostar — Vukodol, Rudići kod Glamoča, Zvonigrad, Prozor kod Otočca (signiran: *Ulfberth*), Medvedička kod Đurđevca, Legrad, Prelog — Crkovljan, Podsused kod Zagreba. Usp. Vinski, *Novi ranokarolinški nalazi*; isti, *O nalazima ranokarolinških mačeva*; isti, *Zu karolingischen Schwertfunden*; isti, *Ponovo o karolinškim mačevima*; Gieseler, *Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen*; Tomičić, *Rezultati*; isti, *Prilog*; Jelovina, *Mačevi i ostruge*; Zekan, *K novoj atribuciji*. Vrlo su rijetki u hrvatskom prostoru nalazi metalnih predmeta s ukrasom u anglo-karolinškom stilu. O takvoj jednoj pojasnoj garnituri iz Mogorjela na donjoj Neretvi usp. Werner, *Frühkarolingische Silberringe*; isti, *Ranokarolinška pojasna garnitura*. O pozlaćenom brončanom jezičcu za remen s ukrasnim motivima povijuša i životinja usp. Bojanovski, *Ranosrednjovjekovno utvrđenje*. Na tom jezičcu za remen stoji natpis inkrustiran u srebro: *Tetgis faber me fecit*. Majstor koji nosi to zapadnofranačko ime izradio je taj jezičac vjerojatno negdje na donjem toku Rajne u zadnjoj trećini 8. stoljeća. Usp. Werner, *Zur Zeitstellung*, 235–237, a sada još i prinose u zborniku *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, 113–161.

713 *Annales Laurissenses*, MGH, Ss 1, 182; *Annales Regni Francorum*, *ibid.* 183, *Annales Tiliani*, *ibid.* 222.

714 Tako s pravom Pohl, *Die Awaren*, 319. Do sada se bez dvoumljenja smatrao knezom Slavena nastanjenih u savskoj dolini.

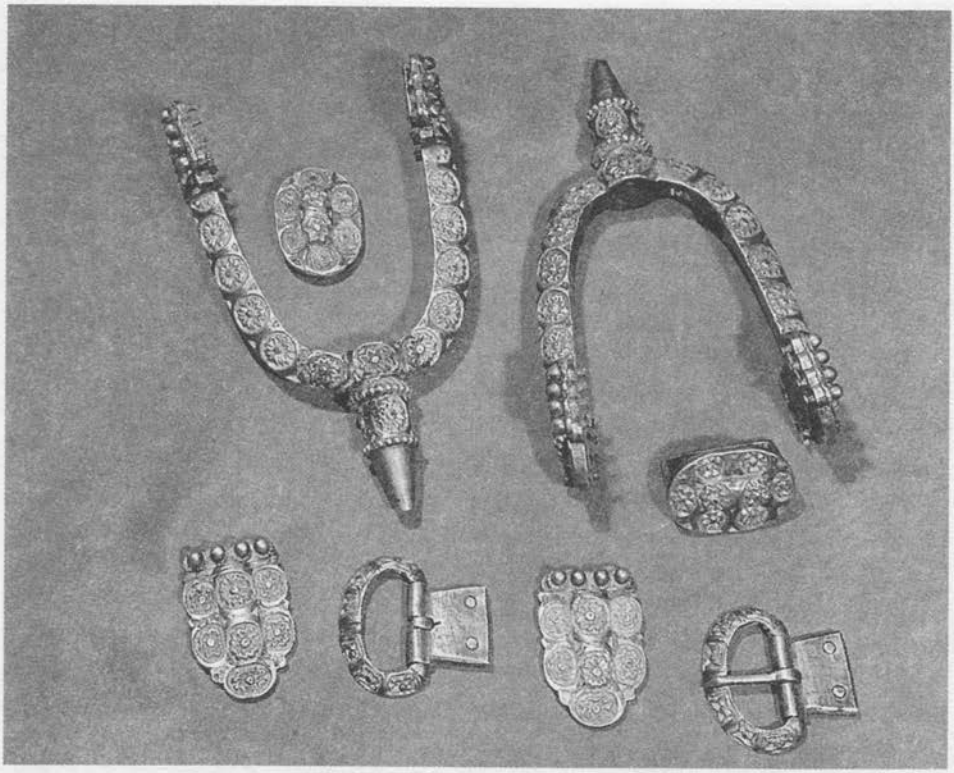

Grobni nalaz karolinških ostruga iz crkve sv. Marije na Crkvini u Biskupiji kod Knina, druga polovica 9. st.

nasljednik.[715] Bili su to predstojnici slavenskih rodovskih vlasti koje su se upravo tada na rubu Franačkoga carstva i njegova vrhovništva počeli razvijati u ranosrednjovjekovne države. Iz arheološkoga horizonta o kojem je posljednjem tu bila riječ, to se, koliko se odrazilo u materijalnoj kulturi, dade bez naprezanja odčitati. Stoga treba i predmete iz najstarijih ukopa sa Crkvine u Biskupiji i iz ženskoga groba u Trilju — unatoč tomu što su u njima pronađeni pjenezi iz druge polovice 8. — datirati početkom 9. stoljeća. Jaki karolinški utjecaj koji se tu pokazuje mogao je doći do izražaja najranije oko 800. ili skoro zatim. Ali poklad zlatnikâ iz kojega su pokojnicima stavljali obole u usta, pripadao je, čini se, već prije nakupljenomu blagu — u vremenu kad je gospodarski, kulturni i politički

715 Usp. bilj. 633. K tomu još *Annales Regni Francorum*, MGH, SS 1, 205: *...Liudeviti ducis Pannoniae inferioris.*

utjecaj Bizanta još prevladavao u čitavoj rimskoj Dalmaciji, pa tako i na području hrvatske vlasti.[716]

Vrlo gusti nalazi karolinških ostruga u jezgrenom području stare hrvatske kneževine pokazuju da su se njezine oružane snage sastojale osobito od konjanika. Razabire se i to da su se ostruge karolinškoga stila proizvodile u zemlji, a u kvaliteti ne zaostaju za onima iz franačkih radionica.[717] Kao dio opreme ostruge su bile zapadno kulturno dobro. Stepski jahači nisu ih poznavali, pa one nisu mogle pripadati staroj baštini hrvatske konjaničke vojske, kojoj su upravo eurazijski nomadi bili udarili svoj pečat. Tek kad su preuzeli karolinške ostruge, ti su ratnici i arheološki postali prepoznatljivi kao konjanici. Pogrebi s konjem nisu, kako se čini, pripadali običajima Hrvata koji su uspostavili svoju vlast u Dalmaciji. Toliko se nisu bili kulturno priljubili Avarima. Ipak je iskonska borbena tehnika njihove konjaničke vojske u jednom bitnom obilježju bila jednaka onoj nomadskih jahača. Tri groba na Ždrijacu kod Nina, u kojima su pokojnici nosili karolinške ostruge, imala su kao prilog strelice.[718] Ti su se ratnici očito poveli za novom i prestižnom karolinškom modom nošenja ostruga, ali su inače ostali pri tradicijskom naoružanju svojih postrojba. Samo onaj na najvišem položaju među njima dobio je u grob potpunu karolinšku opremu: mač i koplje s krilima. Hrvatska konjanička vojska borila se, kako se odatle pokazuje, iz sedla strelicama kao stepski nomadi. To na vrlo očigledan način potvrđuje ono što se zaključuje o organizaciji hrvatske oružane sile prema povijesnoj predaji i svjedočanstvu mjesnih imena u karantanskim hrvatskim županama.[719]

Grobni nalazi sa Crkvine u Biskupiji i Ždrijaca kod Nina daju povoda da se progovori o pitanju pokrštenja hrvatske vlasti u Dalmaciji. Iako je ono za razmatranje kulturne povijesti temeljno, do sada nema odgovora na nj koji bi doista zadovoljavao. Povijesna predaja u tom je pogledu proturječna. Po jednoj je vijesti kristijanizacija počela uskoro pošto su zaposjeli zemlju. Car Heraklije je naredio da se k Hrvatima pošalju svećenici iz Rima. Papa je među njima postavio nadbiskupa i biskupa, svećenike i đakone i tako dao povesti Hrvate na krštenje. Bilo je to u

716 Usp. Vinski, *Nešto o datiranju*; isti, *O nekim zajedničkim značajkama*; isti, *Oružje na području starohrvatske države*,135–138; Werner, *Zur Zeitstellung*, 227–237; Delonga, *Bizantski novac*; Vinski, *Ponovno*, 189 i 194.

717 Usp. Vinski, *Oružje na području starohrvatske države*, 145–146; Jelovina, *Mačevi i ostruge*.

718 Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 105.

719 Vidi gore str. 186.

vrijeme kada je njima vladao knez Porga, čiji ih je otac bio doveo u novu zemlju.[720]

720 *De administrando imperio* 31, 217–225: Προστάξει οὖν τοῦ βασιλέως Ἡρακλείου οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι καταπολεμήσαντες καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε τοὺς Ἀβάρους ἐκδιώξαντες, Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως κελεύσει ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀβάρων χώρᾳ, εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσιν, κατεσκήνωσαν. Εἶχον δὲ οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι τῷ τότε καιρῷ ἄρχοντα τὸν πατέρα τοῦ Ποργᾶ. Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἡράκλειος ἀποστείλας καὶ ἀπὸ Ῥώμης ἀγαγὼν ἱερεῖς καὶ ἐξ αὐτῶν ποιήσας ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἐπίσκοπον καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, τοὺς Χρωβάτους ἐβάπτισεν· εἶχον δὲ τῷ τότε καιρῷ οἱ τοιοῦτοι Χρωβάτοι ἄρχοντα τὸν Ποργᾶ. — »Po zapovijedi, dakle, cara Heraklija ti isti Hrvati, pošto su poveli rat i odande istjerali Avare, po zapovijedi cara Heraklija nastanili su se u toj istoj avarskoj zemlji u kojoj sada stanuju. Imali su isti ti Hrvati u tadašnje vrijeme za kneza Porgina oca. A car je Heraklije poslao iz Rima i doveo svećenike i od njih je učinio nadbiskupa i biskupa i prezbitere i đakone, te je krstio Hrvate; a imali su u tadašnje vrijeme ti takvi Hrvati za kneza Porgu«.

721 Toma Arhiđakon 11: *Interea summus pontifex misit quendam legatum Johannem nomine, patria Ravennatem, qui partes Dalmatie et Chrovatie peragrando, salutaribus monitis christicolas informaret. In ecclesia autem Salonitana, a tempore subversionis presul non fuerat ordinatus. Venerabilis ergo Johannes cepit clerum et populum exhortari, ut archiepiscopatum civitatis antique intra se instaurare deberent; quod illis valde gratum extitit et acceptum. Tunc coadunato clero, ut moris erat, electio in persona predicti Johannis concorditer ab omnibus celebrata est. Qui per dominum papam consecratione suscepta, tamquam bonus pastor ad proprias oves accessit, non animo cumulandi pecunias, cum ecclesia tunc esset pauperrima; sed caritatis studio de animarum salute lucrum spirituale querere satagebat. Ipsi concessum est a sede apostolica, ut totius dignitatis privilegium, quod Salona antiquitus habuit, optineret ecclesia Spalatensium. Tunc cepit ecclesiam clerumque componere, instare doctrine, predicationi vacare, curamque pastoralis officii multum sollicite exercere. Etenim per Dalmatie et Sclavonie regiones circuendo restaurabat ecclesias, ordinabat episcopos, parochias disponebat, paulatim rudes populos ad informationem catholicam attrahebat.*

— »Međutim je vrhovni svećenik poslao nekog legata po imenu Ivana, po domovini Ravenjanina, da prolazeći krajevima Dalmacije i Hrvatske podučava kršćane spasonosnim opomenama. U salonitanskoj pak crkvi od vremena razorenja nije bio zaređen kolovođa. Časni je dakle Ivan počeo poticati kler i puk, da bi morali između sebe obnoviti nadbiskupiju drevnoga grada; to je njima bilo vrlo drago i prihvatljivo. Tada je okupio kler, kakav je bio običaj, i izvršen je izbor složno od svih u osobi spomenutoga Ivana. A on je po gospodinu papi primio posvećenje, pristupio vlastitim ovcama kao dobar pastir, ne imajući na umu da gomila novac, jer je crkva tada bila sasvim siromašna, nego je nastojao da trudeći se oko ljubavi spasom duša stječe duhovni dobitak. Njemu je apostolska stolica odobrila da sva povlastica dostojanstva što ju je od starine imala Salona dobije splitska crkva. Tada je počeo uređivati crkvu i kler, uporno provoditi crkveni nauk, posvećivati se propovijedi, i vrlo zauzeto voditi brigu o pastirskoj dužnosti. Naime, obilazeći po krajevima Dalmacije i Slavonije, obnavljao je crkve, redio biskupe, raspoređivao parohije, neotesan puk pomalo privlačio katoličkoj pouci«.

Papa se tu ne spominje imenom. U vezi s tim zbivanjima bilo je međutim, prije toga govora o papi Ivanu IV. (640–642). Odatle proizlazi da i na ovome mjestu, kada se spominje papa, valja misliti upravo na njega. U *Historia Salonitana maior,* verzije prvih 22–ju poglavlja što se u *Historia Salonitana (minor)* Tome Arhiđakona tiču starijega vremena, — verziji obogaćenoj prijepisima vrela i isprava, na tom se mjestu izričito

Po toj bi vijesti pokrštavanje Hrvata počelo još u prvoj polovici 7. stoljeća i bilo bi neposredno povezano s uspostavom posebne crkvene hijerarhije. U okviru danih prilika može se to razumjeti jedino kao obnova dalmatinske crkve s obzirom na nove prilike što su bile nastale. Upravo tako izvješćuje Toma Arhiđakon, premda je njegov prikaz u pojedinostima vrlo različit i u jezičnom izrazu sasvim nezavisan od Konstantinova. Po njem je papa još za života izbjeglica iz osvojene Salone poslao u Dalmaciju legata Ivana, rodom iz Ravene. Taj je u Splitu obnovio salonitansku metropoliju i ponovno uspostavio dalmatinsku crkvenu hijerarhiju. Njegovo je djelovanje dopiralo i do zemlje Hrvata. On je tamo obnavljao oštećene crkve, uredio granice među biskupijama i postavljao im na čelo biskupe, te je tako privodio sirov i neotesan narod kršćanskoj pouci.[721] Konstantin Porfirogenet prikazuje to zbivanje s gledišta carske politike koja se bavi Hrvatima, Toma pak s gledišta Splita i drugih dalmatinskih gradova. Pri tome se očito trudi da splitsku crkvu prikaže kao zakonitu nasljednicu salonitanske. Uzme li se u račun jednostranost i pomicanje težišta u njegovu pripovijedanju što su time uvjetovani, dolazi se do zaključka da se obje vijesti, koliko god se doimale različitima, ipak u bitnome potpuno podudaraju.

Na to da se hrvatska rodovska vlast već rano pokrstila i da je krštenje dobila još u 7. stoljeću izravno iz Rima, čini se da upućuju i pisma pape Ivana VIII. od 879. i osobito Ivana X. od 925.[722] Već 680. pisao je papa Agaton bizantskomu caru Konstantinu IV. o svojim drugovima u službi (σύνδουλοι — *confamuli*) koji djeluju među Slavenima.[723] U svjetlu predaje koja je upravo prikazana valja razmotriti mogućnost, pa čak i vjerojatnost, da se tu radi o biskupima dalmatinskih gradova kojima je u dužnost pala i briga za nedavno pokrštene Hrvate.

Konstantin Porfirogenet bilježi još i to da su prilikom krštenja koje su dobili na nalog cara Heraklija Hrvati zasnovali poseban odnos s papom utvrđen pisanim dokumentom. Pri tome bi se oni bili obvezali na miroljubivo ponašanje prema svojim susjedima, odrekli se navalnih ratova, a za uzvrat dobili obećanje osobite zaštite Božje i svetoga Petra.[724]

---

spominje Ivan IV. (ed. N. Klaić, Beograd 1967, 94). Toma inače hrvatsko zaposjedanje zemlje dovodi u vezu s Gotima. On stoga Hrvate ne smatra poganima nego arijanskim kršćanima (c. 7, ed. Rački, p. 26). Od toga su ih krivovjerja po njem očistili svojim propovijedanjem Ivan Ravenjanin i njegovi nasljednici na splitskoj nadbiskupskoj stolici (c. 13, ed. Rački, p. 35). Ako se zanemari gotska konstrukcija, to je isto kao pokrštenje poganskih Hrvata o kojem pripovijeda Konstantin Porfirogenet.

722 CD 1, 13 (7. 6. 879) Nr. 10; 14–15 (7. 6. 876) Nr. 11; 28–30 (ca. 925) Nr. 22; 33–35 (ca. 925) Nr. 24. Usp. Katičić, *Methodii doctrina* 40–42 = *Uz početke* 92–94.

723 Mansi 11, 770 E; PL 87, 1215–1248.

724 *De adm. imp.* 31, 31–42. Puni citat dolje str. 302. Usp. Katičić, »*Bog Hrvata*« = *Uz početke* 13–35.

Čini se kao da Ivan VIII. u spomenutom pismu aludira na taj posebni odnos štićeništva.[725]

U drugoj jednoj verziji povijesne predaje o tome kako su Hrvati zauzeli svoju zemlju čita se, i opet u djelu Konstantina Porfirogeneta, da su oni, tek pošto su već dulje vremena živjeli u Dalmaciji pod franačkom vlasti i onda se nje oslobodili poslije teške sedmogodišnje borbe, sami u Rimu zatražili da budu kršteni. U vrijeme njihova kneza Porina poslani su im biskupi koji su ih pokrstili.[726] Takvo se pokrštenje Hrvata po svojem povijesnom kontekstu smješta u 9. stoljeće, i to ne prije njegove polovice.

Na još jednom mjestu ima u Konstantina Porfirogeneta vijest koja se odnosi na pokrštenje Hrvata. Po tome je bizantski car Bazilije I. (867–886) dao krstiti one dalmatinske Slavene koji još nisu bili kršteni. Među njima se spominju i Hrvati.[727] Ta vijest o pokrštenju Hrvata tek u

---

725 CD 1, 12 (početak 879.), Nr. 9 hrvatskomu knezu Zdeslavu: *...pro amore sanctorum apostolorum Petri (h)ac Pauli protectorum vestrorum* — »...za ljubav svetih apostola Petra i Pavla, vaših zaštitnika«. To se pak ne može odnositi na posebni odnos u koji je knez Branimir poslije stupio s Petrovom stolicom, pa bi stoga moglo biti u skladu s predajom koju bilježi Konstantin Porfirogenet.

726 *De adm. imp.* 30, 78–90: Ὅθεν ἐστράτευσαν κατ' αὐτῶν ἀπὸ Φραγγίας φοσσᾶτον μέγα, καὶ ἐπὶ ἑπτὰ χρόνους πολεμήσαντες ἀλλήλοις, ὀψὲ καὶ μόγις ὑπερίσχυσαν οἱ Χρωβάτοι, καὶ ἀνεῖλον τοὺς Φράγγους πάντας καὶ τὸν ἄρχοντα αὐτῶν Κοτζίλιν καλούμενον. Ἔκτοτε δὲ μείναντες αὐτοδέσποτοι καὶ αὐτόνομοι, ἐξητήσαντο τὸ ἅγιον βάπτισμα παρὰ τοῦ Ῥώμης, καὶ ἀπεστάλησαν ἐπίσκοποι, καὶ ἐβάπτισαν αὐτοὺς ἐπὶ Πορίνου, τοῦ ἄρχοντος αὐτῶν. — »Zbog toga su krenuli velikom vojskom na njih iz Franačke, i pošto su kroz sedam godina ratovali jedni s drugima, kasno su i jedva nadvladali Hrvati, i ubili su sve Franke i njihova kneza koji se zvao Kocilis. A od tada su ostali sami svojim gospodarima i nezavisni, te su zatražili sveto krštenje od Rimskoga biskupa, i poslani su im biskupi, i krstili su ih za Porina, njihova kneza«.

727 *De adm. imp.* 29, 63–75: ...ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκεῖσε ἔθνη, οἵ τε Χρωβάτοι καὶ Σέρβλοι καὶ Ζαχλοῦμιοι καὶ Τερβουνιῶταί τε καὶ Καναλῖται καὶ Διοκλητιανοὶ καὶ οἱ Παγανοί, τῆς τῶν Ῥωμαίων βασιλείας ἀφηνιάσαντες γεγόνασιν ἰδιόρρυθμοι καὶ αὐτοκέφαλοι, τινὶ μὴ ὑποκείμενοι... Ἀλλὰ καὶ πλείονες τῶν τοιούτων Σκλάβων οὐδὲ ἐβαπτίζοντο, ἀλλὰ μέχρι πολλοῦ ἔμενον ἀβάπτιστοι. Ἐπὶ δὲ Βασιλείου, τοῦ φιλοχρίστου βασιλέως, ἀπέστειλαν ἀποκρισιαρίους, ἐξαιτούμενοι καὶ παρακαλοῦντες αὐτὸν τοὺς ἐξ αὐτῶν ἀβαπτίστους βαπτισθῆναι καὶ εἶναι, ὡς ἐξ ἀρχῆς, ὑποτεταγμένους τῇ βασιλείᾳ τῶν Ῥωμαίων, ὧντινων εἰσακούσας ὁ μακάριος ἐκεῖνος καὶ ἀοίδιμος βασιλεὺς, ἐξαπέστειλεν βασιλικὸν μετὰ καὶ ἱερέων, καὶ ἐβάπτισεν αὐτοὺς πάντας τοὺς τῶν προρρηθέντων ἐθνῶν ἀβαπτίστους τυγχάνοντας.

— »...ali i tamošnji narodi, Hrvati, i Srbi, i Zahumljani, i Trebinjani, i Konavljani, i Dukljani, i Pogani, otrgnuli su se s uzde Rimskoga Carstva i podvrgavali su se još samo svojemu redu i upravi, te nikomu nisu bili podložni... Ali i više njih od tih i takvih Slavena nisu se niti krstili nego su dugo ostajali nekršteni. Za Bazilija, kristoljubivoga cara, poslali su poklisare tražeći i moleći ga da krsti one među njima koji su bili nekršteni i da budu, kako je bilo iz početka, podvrgnuti Rimskomu Carstvu; njih je uslišio onaj blaženi i slavni

drugoj polovici 9. stoljeća ne može se, ako se pobliže razmotri, prihvatiti kao vjerodostojna. Hrvatska je — to se može dokazati — već oko 850. bila kršćanska kneževina sa svojim klerom i barem jednom benediktinskom opatijom.[728] Konstantin Porfirogenet u toj svojoj vijesti spominje Hrvate samo potpunosti radi, skupa s drugim dalmatinskim Slavenima. Jadranska politika cara Bazilija bila se — kroz neko vrijeme barem — okrenula učvršćivanju bizantskoga položaja na tome moru. Može dakle doista i biti da je tada i u Hrvata dograđivana kristijanizacija u smislu bizantskih interesa. Poznato je, uostalom, da je hrvatski knez Zdeslav (878–879) bio eksponent bizantske politike. A što se tiče Konstantina Porfirogeneta, on, nabrajajući dalmatinske Sklavinije, a radi se o bizantskome vrhovništvu, ne izostavlja rado Hrvate, pa to ne čini niti onda kad su oni u to vrijeme nedvojbeno potpadali pod franačko.[729]

Mnogo je teže prosuditi one druge dvije vijesti. Čini se kao da je u njima isto zbivanje različito vremenski određeno i stavljeno u drugi politički i crkvenopovijesni kontekst. Jednom je riječ o inicijativi bizantskoga cara i odatle nastaje hijerarhija s nadbiskupom, biskupom, svećenicima i đakonima, a drugi put se Hrvatima šalju biskupi na njihov vlastiti zahtjev. I imena knezova, Porga i Porin, mogu biti različito pokvareni prijepisi jednoga izvornog oblika. Sve to upućuje na to da se tu radi o tendencioznim preoblikama povijesne predaje, pa se odatle nužno javlja i sumnja u vjerodostojnost tih vijesti. Nije stoga čudno što se istraživači povijesti tu razilaze u mišljenjima.

Neki povjesničari poklanjaju potpunu vjeru vijestima Konstantina Porfirogeneta o ranom pokrštenju Hrvata i ulozi koju je u tome po njegovu kazivanju igrao car Heraklije.[730] Uglavnom, međutim, prevladava kri-

---

car i poslao carskog povjerenika sa svećenicima, i krstio ih je sve koji su se od prije spomenutih naroda desili nekršteni«.

Tu se, kakav je taj prikaz u pojedinostima, očito i ne radi o prvome krštenju tih naroda i njihovih knezova, nego o dovršavanju već prije započetog objavljivanja vjere, koje je sada, kao da se hoće reći, doprlo doista do svih pripadnika spomenutih rodova.

728 CD 1, 3–8 (4. 3. 852) Nr. 3.

729 Tako pri pothvatu protiv Saracena u Bariju. Usp. *De adm. imp.* 29, 104–112 u proturječju s pismom cara Ludovika od godine 871. koje se doslovno navodi u *Chronicon Salernitanum* (MGH, Ss. 3, 521–527).

730 To je stav barokne historiografije. Usp. Lucius, *De regno*, 44–47 i Farlati, *Illyricum sacrum* 3, 33–40. Njih slijedi sva historiografija do u 19. stoljeće. Tek skrajnje kritičko stajalište što je tada prevladalo prema vijestima Konstantina Porfirogeneta o najstarijoj povijesti Hrvata i Srba temeljito je prodrmalo i povjerenje u vijesti o njihovu krštenju u 7. stoljeću. Vidi o tome i gore bilj. 586, 587 i 588. U novije se vrijeme onda pokušalo historičnost predaje o ranoj kristijanizaciji Hrvata odmah poslije zauzimanja zemlje u 7. stoljeću potkrijepiti novim argumentima i tako joj opet pribaviti povjerenje. Sakač,

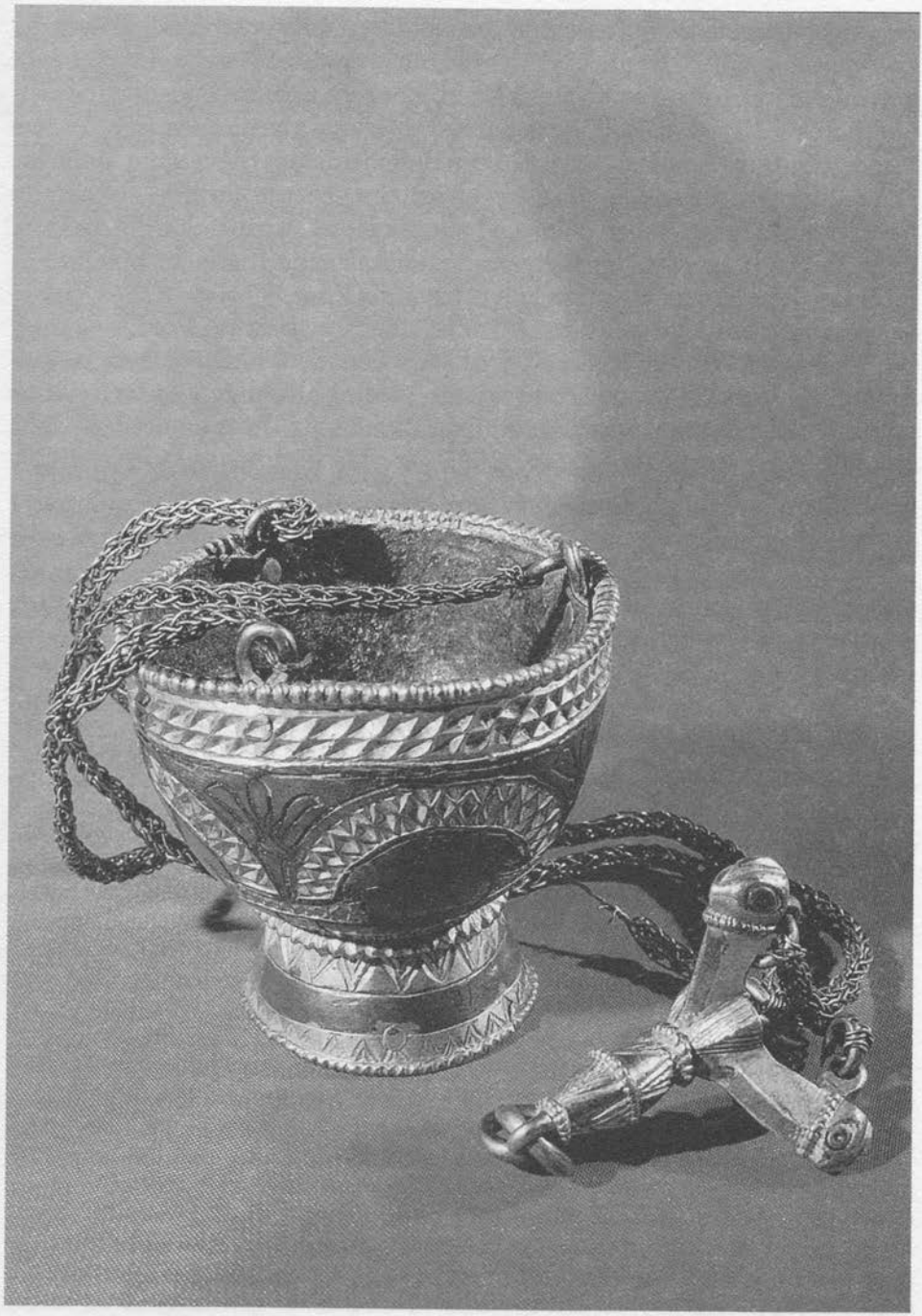

Ranokršćanska kadionica s vrela Cetine, kraj 8. st.

tička prosudba te predaje. Većina je povjesničara sklona pripisati pokrštenje Hrvata bitno kasnijemu vremenu. Pritom se oslanjaju na arheološke nalaze po kojima se na hrvatskim grobljima sve do pred kraj 9. stoljeća pokapalo po poganskom običaju s grobnim prilozima, a dosad nije utvrđen pouzdan trag gradnje crkava na hrvatskoj zemlji u 7. i 8. stoljeću.[731]

To je dovelo do pretpostavke da su Hrvate pokrstili franački misionari pošto se vlast Karla Velikoga proširila nad jugoistokom. U legendi o svetom Urziju čini se kao da je čak očuvano mutno sjećanje na takvu misiju.[732] Nalaz ranokarolinške kadionice na vrelu Cetine koja u svojoj

---

Ugovor pape Agatona i Hrvati stavlja tu predaju u okvir politike pape Agatona (678–681). Vijesti na koje se pri tome oslanja vrlo su oskudne i tumačenje im ostaje nesigurno. Barada, *Nadvratnik VII stoljeća* vjerovao je da je u kršćanskom natpisu datiranom u 7. stoljeće i nađenom na hrvatskom području, u Kaštel Sućurcu kraj Splita, našao odlučujući dokaz za povijesnu utemeljenost te predaje. Tek nedavno je upozoreno na veliku vjerojatnost da je nadvratnik s natpisom u novije doba dopremljen morem iz Splita u Kaštel Sućurac kao građevni materijal kad se tamo gradio toranj i njime pojačavala utvrda kaštela podignutog za obranu od Turaka što su napadali od Klisa (usp. Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 290–301). Sakačevu argumentaciju preuzima Mandić, *Rasprave i prilozi*, 109–144 i dalje je izvodi. Njoj se priključuje i Markotić, *Ho ton Hrobaton theos* (osobito 15–21) i Peričić, *Nin u doba hrvatskih narodnih vladara*, 111–115.

731 Usp. Karaman, *Iz kolijevke*, 121–123; isti, *Eseji i članci*, 10; isti, *O spomenicima*, 110; isti, *Iskopine društva »Bihaća«*, 22–32; Gunjača, *Ispravci i dopune* 2, 99–100.

732 Izdanje priredio Gottfried Henschen u *AASS Bollandiana* uz 3. svibnja. Donio je tekst kako ga je zabilježio Antonius Verlus iz Vicenze, koji je 1493. izdao Petrus de Natalibus u svojem *Catalogus sanctorum*. Tu je verziju Farlati uključio u svoje *Accessiones et correctiones* k 3. svesku *Illyricum sacrum* i tamo ju je komentirao. Taj Farlatijev rad objavio je tek Bulić u svojem *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 26, Split 1903, 44–53. U Verlovoj verziji te legende pripovijeda se o svetom Urziju ovo (Bulić str. 46): *...cum Cliente sodali Dalmatiam versus perrexerunt, ubi multos paganorum ab eorum rege missos, ut se Christianos caperent, trucidarunt. Ad quorum vindictam rex exercitum parans per filiam admonetur, ut prius iubeat ipsos ad se impune accedere et de eorum peregrinatione interrogaret. Quo facto rex cum populo ab ipsis convertitur ad Dominum et filiam unicam Ursio desponsavit, cui postmodum ad regnum successit.* — »sa Štićenikom kao drugom krenuli su prema Dalmaciji gdje su pobili mnogo pogana poslanih od svojega kralja da ih zarobe kao kršćane. I dok je kralj spremao vojsku da ih osveti, opomenula ga je kći neka prije zapovjedi da mu oni sami nekažnjeno pristupe i da ih ispita o njihovu putovanju. Kada je to učinjeno, oni su kralja i narod obratili Gospodinu i on je jedinu kćer udao za Urzija, te ga je on poslije naslijedio na prijestolju«. Taj Urzije bio je Franak plemenita roda (*ex nobili Francorum genere traxit originem*) i došao je s osamnaest godina na dvor Karla Velikoga (*annorum octodecim ad palatium Caroli imperatoris accedens*). Poslije njegove smrti car je osobno prenio iz Italije njegove moći. Kako je god ta hagiografska predaja očito legendarna, opet se u njoj može prepoznati jedina vijest o pokrštenju Hrvata u doba Karla Velikoga. Sličnu vijest donosi u svojem ljetopisu i Pop Dukljanin 20. Pri tome doduše nije riječ o obraćenju na kršćanstvo: *Eo tempore venerunt Alamanii et ceperunt Istriam caeperuntque intrare Croatiam. Tunc rex Crepimirus congregans fortitudinem validam gentis suae, paravit eis bellum. Facto bello misit eos*

izradbi pokazuje blisku srodnost s kaležom kneza Tasila, što je potekao iz benediktinskoga samostana sv. Petra u Salzburgu, [733] i relikvijar u obliku burse iz vremena oko 800. koji se čuva u ninskoj crkvi[734] mogu se smatrati kao materijalna svjedočanstva uspješno provedene misije i utemeljenja crkvene organizacije.[735] Osobito rječito govorila bi o svemu tome kamena krstionica za odrasle na kojoj se u natpisu spominje knez Višeslav (*Vuissasclavus*). Na taj se spomenik, međutim, ne može s pouzdanjem upirati vremensko određivanje pokrštenja Hrvata jer se do sada nije dalo pouzdano potvrditi da on doista potječe iz baptisterija ninske katedrale.[736]

---

misit eos rex in ore gladii et persecutus est eos proiecitque eos ex omni terra sua. Post haec dux Alamanorum misit legatos regi Crepimiro, ut daret filiam suam uxorem filio suo Svetozar. Placuit regi, eo quod ipse dux esset consobrinus imperatoris et accepit filiam eius uxorem filio suo. Et facta est pax firma inter eos. — »U ono vrijeme došli su Alamani i osvojili Istru i počeli su ulaziti u Hrvatsku. Tada je kralj Krepimir skupio snažnu hrabrost svojega roda i pripravio im rat. Kada je učinio rat, odaslao ih je kralj pred licem mača i gonio ih je i izbacio iz sve svoje zemlje. Poslije toga je alamanski knez poslao poslanike kralju Krepimiru da mu dade svoju kćer za ženu njegovu sinu Svetozaru. Dopalo se to kralju jer je sam knez bio carev rođak i prihvatio je njegovu kćer za ženu svojemu sinu. I sklopljen je čvrst mir među njima«.

733 Usp. Vinski-Gasparini, *Ranosrednjovjekovna kadionica*; Vinski, *Zu einem singulären frühkarolingischen Thuribulum-Fund.* Kao jedini dosad poznati primjerak ranokarolinške kadionice — paralele su se mogle utvrditi samo na minijaturama — taj je nalaz europski unikat.

734 Usp. Karaman, *Iz kolijevke,* 142; Petricioli, *Osvrt na ninske građevine*; Grgić, *Riznice Zadra i Nina*, u: *Zlato i srebro Zadra i Nina*, Zagreb 1972, 151–152 (Slika na str. 18–19).

735 Usp. Karaman, *Iz kolijevke*, 142; isti, *O spomenicima,* 90 i 111; Vinski, *O nekim zajedničkim značajkama*, 75; isti, *Novi ranokarolinški nalazi*, 163–164; isti, *Zu karolingischen Schwertfunden*, 465; isti, *Zu einem singulären frühkarolingischen Turibulum-Fund*, 346.

736 Usp. Petricioli, *Krstionica.* I datacija te krstionice nije ostala neosporena. Većina istraživača stavlja joj postanak u vrijeme oko 800. Tako Cattaneo, *L'architecture*, 110–111; Stückelberg, *Langobardische Plastik*, 72; Jelić, *Dvorska kapela*, 15; Šišić, *Priručnik*, 120; Karaman, *O spomenicima*, 103–104. Ali je Šeper, *Der Taufstein* na temelju podrobne analize datirao tu krstionicu u 11. stoljeće. Karaman je u odgovoru na to ostao pri svojem prvobitnom mišljenju (*O vremenu krstionice kneza Višeslava*). N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 85 i 197–198 pridružuje se potpuno Šeperovu mišljenju. Pri tome je krivo razumjela što piše Ivšić, *Grafija imena kneza Višeslava* i misli da je on naveo i lingvističke razloge za dataciju mlađu od druge polovice 10. stoljeća. A upravo je Ivšić poslije temeljitoga proučavanja toga natpisa u citiranom članku istaknuo da u njem pisanje kneževa imena bilježi izgovor *Vyšeslavъ*, što upravo podupire datiranje na početak 9. stoljeća. U mlađe doba taj bi izgovor glasio *Višeslav.* Gunjača, *Ispravci i dopune* 2, 137–140 dolazi do zaključka da je ta krstionica nastala malo prije 830. Usp. Jelovina, *Popis i kataloška obrada predmeta.* Starohrvatska baština, 93 (slika na str. 1–3). Te poteškoće pri vremenskom određivanju predstavljaju dodatnu nesigurnost zbog koje se čini uputnijim ostaviti za sada taj spomenik po strani kada se raspravlja o pokrštenju

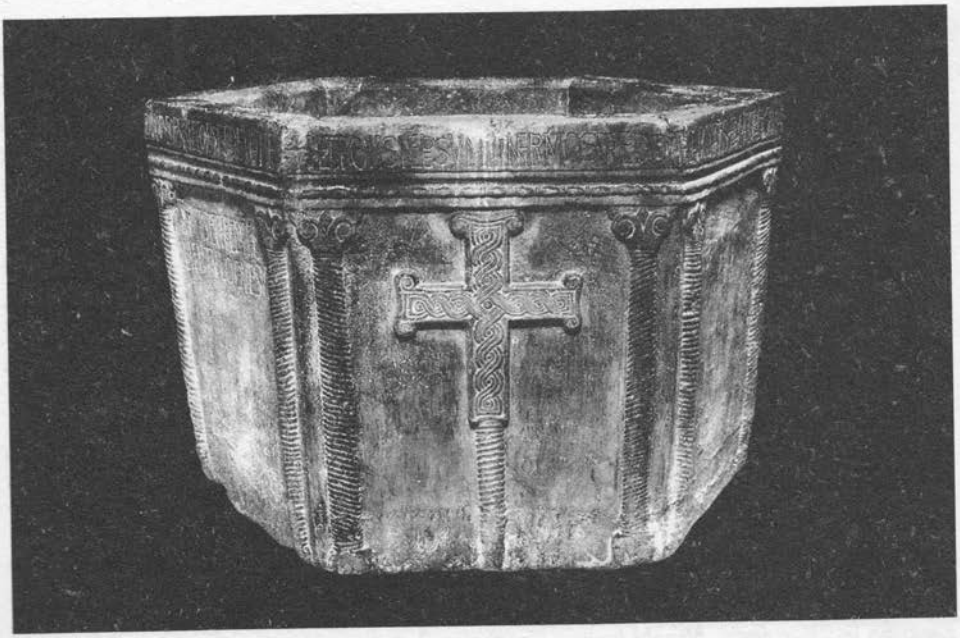

Krstionica kneza Višeslava, najvjerojatnije oko godine 800.

Veliku važnost, naprotiv, treba pripisati činjenici da su se u hrvatskoj crkvi osobito poštovali akvilejski franački svetci. Zaštitnici Nina, sveti Asel (Anzelmo), Ambrozije i Marcela, kojih se slike nalaze već na starom relikvijaru u obliku burse, nose imena ne samo posve zapadna, nego ih i legenda povezuje s Galijom. Sv. Martin i sv. Marta javljaju se u hrvatskoj kneževini već od najstarijega vremena kao patroni crkava. Oboje su svetci koji su se osobito poštovali u Franačkome carstvu. K tomu dolaze sveti Krševan (Hrizogon), Mogor (Hermagora) i Fuma (Eufemija), koji pripadaju akvilejskomu krugu.[737] Sve to upućuje na to da je kristijanizacija došla sa sjeverozapada. Samo tako se može objasniti kako se jedan ninski biskup zvao Aldefreda, opat benediktinskoga samostana u Ninu Teudebert i svećenik crkve sv. Marte u Bijaćima Gumpert. Svi su oni potvrđeni u 9. stoljeću na području hrvatske kneževine.[738] Opirući se na te podatke,

Hrvata. Nema, međutim, dvojbe da ta kamena krstionica za odrasle, od kuda god potjecala i kojemu god vremenu upravo pripadala, prekrasno ilustrira pokrštavanje južnih Slavena, pa tako baš u svakom slučaju i Hrvata.

737 Usp. Jelić, *Dvorska kapela*, 23–24; Perojević, *Ninski biskup Teodozije*, 4; Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 308; Karaman, *O spomenicima*, 111; N. Klaić, *Rani srednji vijek*, 84–85, 203–205; Vinski, *Novi ranokarolinški nalazi*, 163–164; Košćak, *Pripadnost*, 302. Skok, *Uslovi* dokazao je jak utjecaj akvilejsko-furlanskoga crkvenog nazivlja na pučki jezik zapadne Hrvatske.

738 Usp. Šišić, *Priručnik*, 124; isti, *Povijest Hrvata*, 394; Perojević, *l. c.*; Karaman, *O spomenicima*, 111; N. Klaić, *Rani srednji vijek*, 205.

razvila se teorija o franačkoj misiji koja je pokrstila Hrvate i ta je teorija postala što se toga pitanja tiče od svih najutjecajnija.[739] Argumenti koji se iznose za nju nisu doduše tako jaki da bi doista presijecali raspravu, ali im je uvjerljivost velika, to više što se takvo shvaćanje bez ikakva naprezanja uklapa u okvir zbivanja oko 800, prodor Karla Velikoga na Jadran i njegove ratove s Avarima.

Nasuprot mišljenju da su franački misionari iz Akvileje — hrvatski se ona zapravo zove Oglaj — pokrstili Hrvate stoji od starine drugo koje u tom pogledu daje prednost utjecaju dalmatinskih gradova. Po tome bi obnavljanje i jačanje dalmatinskih biskupija bilo privelo Hrvate kršćanstvu.[740]

Nedostatak pouzdanih vijesti o crkvenim prilikama u Dalmaciji od 7. do druge polovice 9. stoljeća onemogućuje da se izreče valjano utemeljen sud

739 Franačko–akvilejsku teoriju o kristijanizaciji Hrvata prvi je odlučno zastupao Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, XVII–XVIII (Uvod). Tomu se shvaćanju potpuno pridružio Šišić, *Genealoški prilozi*, 18–48; *Povijest Hrvata*, 307–308. Zastupa je i Perojević, *Ninski biskup Teodozije*, 3–4. Svi oni opiru to svoje mišljenje na kronološka istraživanja o obnovi dalmatinske crkvene hijerarhije što su ih proveli Duchesne, *Le Provinciel romain* i Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa*, 121–131. Po njihovim je rezultatima do te obnove došlo kasno i ona pada, kao i kristijanizacija Hrvata, koja bi joj bila prethodila, tek u vrijeme snaženja franačkoga utjecaja na Jadranu. Teoriji o franačko–akvilejskom misioniranju Hrvata priključuju se još Karaman, *Iz kolijevke*, 41, 142, *Eseji i članci*, 10, *O spomenicima*, 111 i N. Klaić, *Rani srednji vijek*, 84–85, 203–206, ali oni pri tome ne isključuju utjecaj dalmatinskih gradova na kršćanske početke Hrvata. U najnovije su doba franačko–akvilejsku teoriju vrlo odlučno zastupali Gunjača, *Ispravci i dopune* 2, 126–141 i Košćak, *Pripadnost*, 300–303. U povijesnoj slici kakva danas prevladava ta je teorija ostala dominantna. O franačkoj misiji kod Slavena sada usporedi i Pohl, »*Das sanfte Joch Christi*«.

740 Već je Dümmler, *Über die älteste Geschichte*, 397–381 uočio bitnu podudarnost izvještaja Konstantina Porfirogeneta i Tome Arhiđakona o crkvenoj povijesti Dalmacije u 7. stoljeću i doveo prvi početak pokrštavanja Hrvata u vezu s obnovom dalmatinske crkve, pri čem je, naravno, splitskoj crkvi pripalo osobito značenje. Pošto su Duchesne i osobito Bulić–Bervaldi (vidi bilj. 739) pokolebali kronološke temelje toga tumačenja, što je jako poduprlo franačko–akvilejsku teoriju, vrlo se podrobno pozabavio argumentacijom njezinih pristaša Barada, *Episcopus Chroatensis*, 172–175 i kušao je pokazati da su Franci, kako u Furlaniji i Istri, tako i u Dalmaciji zatekli kršćanstvo koje je tamo već postojalo i imalo izgrađenu crkvenu organizaciju i da su to preuzeli bez daljnjih zahvata. To bi kršćanstvo bilo došlo Hrvatima iz dalmatinskih biskupija. Tek je Barada (str. 164–172) poštujući ugled što su ga imali Bulić–Bervaldi smještao obnovu dalmatinskih biskupija i s njome povezanu kristijanizaciju Hrvata u drugu polovicu 8. stoljeća. Poslije ga je natpis na nadvratniku iz Kaštel Sućurca naveo da se vrati prvobitnomu datiranju toga zbivanja u 7. stoljeće (*Nadvratnik*, 412–417). U okviru dalmatinske teorije s kronološkom modifikacijom koju su joj dali Bulić–Bervaldi ostaje svojim rasuđivanjima V. Novak, *Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije* i isti, *Evangeliarium Spalatense*, 64–72. I Karaman, *O spomenicima*, 108 misli da je pokrštenje Hrvata barem djelomično došlo iz Splita. Dalmatinsku je teoriju u novije vrijeme zastupao Dvornik, *Byzantium, Rome, the Franks*, 85–96. Usp. još isti, *The Slavs*, 60–78.

o tom sukobu mišljenja. S obzirom na opće prilike i na vjerojatnosti — a nažalost jedino što nam tu preostaje jest paziti na njih i promišljeno ih odvagivati — ne može se pri pokrštavanju Hrvata isključiti djelovanje niti franačke niti dalmatinske crkve. Kolika će se važnost dati kojemu od tih dvaju utjecaja, kako će se utvrditi okolnosti u kojima su se očitovali, to zavisi od toga kako će koji povjesničar odmjeriti razmjere i kakva mu je slika o hrvatskim početcima. U najnovije vrijeme prevladava sklonost smatrati sve vijesti o pokrštenju Hrvata na kraju krajeva pouzdanima i u njima prepoznavati tragove dugog i slojevitoga procesa. Ako se tako gleda, onda uvrštavanje Hrvata u kršćansku Europu počinje odmah poslije zauzeća zemlje u Dalmaciji i nastavlja se sve do dugo poslije prodora Franaka prema jugoistoku.[741]

Kao najvažniji argument protiv ranoga pokrštenja Hrvata iznose se pogrebni običaji, u kojima se — prema svjedočanstvu obola pronađenih u grobovima na Crkvini u Biskupiji i u Trilju — običaj grobnih priloga održao najmanje do kraja 8. stoljeća. U tome se očituju poganske predodžbe o zagrobnom životu, pa se vjerovalo kako se u tome može gledati dokaz da su Hrvati sve do vremena pred franačku ekspanziju na jugoistok ostali nekršteni.[742] Činilo se kao da su time nesigurna povijesna rasuđivanja dobila čvrstu arheološku potporu. No ta se zamišljena sigurnost pri bližem promatranju pokazuje neodrživom. Zlatnici Konstantina V. Kopronima i njegova sina i suvladara Leona IV. određuju za pokope kojima su dodani kao grobni prilozi samo *terminus post quem*. Karolinška oprema (mačevi i ostruge) koja je nađena u tim grobovima pokazuje da su to ukopi iz prvih desetljeća 9. stoljeća. Oni svjedoče o jakom franačkom utjecaju na više hrvatske društvene slojeve onoga doba. Oboli koji su se pokojnicima stavljali u usta, predstavljaju običaj koji su Slaveni na jugoistočnom rubu Franačkoga carstva preuzimali oponašajući kršćanske pogrebne običaje onih krajeva iz kojih su dolazili misionari, ili bar novi kršćanski utjecaji. Karolinška oprema i zlatni oboli u grobovima na Crkvini u Biskupiji oboje su novine u kojima se očituje preuzimanje prestižnih kulturnih oblika.[743] Upravo oboli pokazuju da su ti ukopi bili kršćanski, pri čem je znak križa na zlatnicima vjerojatno bio osobito važan. Sjaj zlata imao je izraziti nadu u uskrsnuće i rajsko blaženstvo.[744] Otmjene grobove na Crkvini u Biskupiji valja njihovim

741 Taj se problem ponovno promišlja i obzirno se i odvagano predlažu rješenja u djelima Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 131–136; isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, 227–239; Budak, *Friihes Christentum*; isti, *Prva stoljeća* 79–99.

742 Vidi gore bilj. 731.

743 Usp. Kolníková, *Obolus mŕtvych*, 214–217, 225–226 i 247–249, 253–254; Werner, *Zur Zeitstellung*, 229–232.

744 Usp. Werner, *l. c.* Običaj stavljanja obola kao kršćanski simbol zagrobnoga života potvrđenje u merovinškom kraljevstvu od 7. stoljeća. Za nj kao za zapadni pogrebni običaj ima i dosta potvrda iz vremena vlade Karla Velikoga i Ludovika Pobožnoga.

bogatim prilozima, svim nađenim uporabnim predmetima i ratničkoj opremi unatoč smatrati kršćanskima. U njima postaje stvaranje kneževine karolinškog tipa, o kojem svjedoče pisana vrela, arheološki opipljivim.

Običaj grobnih priloga nije nespojiv s kršćańskom vjerom. I u Porajnju pokrštenje Franaka i Alemana nije u prvi mah promijenilo ništa u pogrebnim običajima kako su se očitovali u grobljima na redove tih naroda. Tek na prijelazu u 8. stoljeće dovelo je učvršćenje crkvene organizacije do toga da je napušten običaj grobnih priloga i da su uređena nova groblja pri župnim crkvama.[745] Za hrvatsku kneževinu to osobito dojmljivo predočuje jedan grob na Ždrijacu kod Nina. U njem je pokopana mlada žena s djetetom. U usta joj je stavljen zlatnik cara Lotara (817–845), na kojem se jasno razabiru tri znaka križa. Kao prilozi su pokojnici položena u grob dva noža. Razbijen lonac kojega su krhotine razasute preko još otvorenoga groba pokazuje da je pri tom pokopu održan tradicijski obred s mrtvačkom gozbom.[746] Natpis na tom novcu, *xristiana religio*, pokazuje osobito jasno da se tu usprkos poganskomu pogrebnom običaju radi o kršćanskom pogrebu, kako se u vremenu prije ili oko 850. u Ninu drukčije i ne može očekivati.

I u Hrvata pokrštenje, čini se, isprva nije bitno promijenilo pogrebne običaje i mrtvačke obrede. Tek pojačana crkvena disciplina mogla je u drugoj polovici 9. stoljeća postupno provesti napuštanje grobnih priloga i pokapanje u grobljima uz crkvu. Običaj pak stavljanja obola bio je u zemlji Hrvata kao i u današnjoj Moravskoj, Slovačkoj i Madžarskoj obilježje višega sloja, koji je jedini mogao sebi dopustiti takvu raskoš. Za sada se još ne može pouzdano reći da li taj običaj, na sjeveru i na jugu, stoji u vezi s pokrštavanjem što su ga upravo bili izvršili franački misionari ili je samo izraz preuzimanja bogatoga franačkoga sjaja.[747]

Pogrebni običaji o kojima svjedoče groblja obilježuju kulturne slojeve i vremenske horizonte, ali se na njima ne može zasnivati vremensko određenje kristijanizacije jer novi obraćenici nisu odmah napuštali tradicijski način pokapanja. Samo kada se radi o višem sloju, dopušta se stavljanje obola i, makar samo neizravno, franačka oprema da se razabere kako su pokojnici tu ipak bili kršćani. Kod jednostavnog naroda mnogo je teže razabrati jesu li pokopi još poganski ili već kršćanski. U tim grobovima nema mačeva, ni ostruga, ni kopalja s krilima, nego samo tradicijsko kulturno dobro. Može se također pretpostavljati da je narod

745 Usp. Werner, *Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation*, 23.

746 Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 30–31 (grob 62), 130–132; isti, *La nécropole de Nin–Ždrijac*, Y 231.

747 Werner, *Zur Zeitstellung*, 229 postavlja to pitanje i ne odgovara na nj.

napustio običaj grobnih priloga kasnije nego pripadnici gornjega sloja koji je stajao pod jačim utjecajem i nadzorom crkve.[748] Arheologija prema tome nije u stanju rasvijetliti mrak što obavija pitanje o pokrštenju Hrvata i o vremenu u koje ga valja smjestiti.

Razvoj što se pokrenuo s 9. stoljećem nije donio samo neke prestižne elemente franačke kulture u zemlju Hrvata. U to stoljeće pada i gradnja niza crkava koja je prvi put poslije starokršćanske antike temeljito obnovila sakralne građevine na području hrvatske Dalmacije.[749] Uz većinu grobalja dale su se utvrditi i novosagrađene crkve.[750] Crkva sv. Križa u Ninu također je sagrađena pri starom pokapalištu.[751] Pokojnici se počinju pokapati pri crkvama i smještaj grobova odaje nastojanje da se polože u zemlju što bliže svetištu. Neka nalazišta, međutim, posvjedočuju da se stari običaj postavljanja grobova u redove ponegdje držao još i u vrijeme kada je stavljanje priloga u grob već bilo napušteno.[752] Činjenica pak što gradnja crkava u zemlji Hrvata počinje tek u 9. stoljeću nikako ne znači da tamo prije toga od 7. stoljeća nije bilo crkava. Do tada su se mogle upotrebljavati kasnoantičke crkvene zgrade, onako kako je čak do našega vremena ostala u uporabi bazilika trikonha sv. Martina u Pridrazi kod Novigrada.

---

748 Možemo se stoga jedino složiti s mišljenjem što ga je iznio Kenk u recenziji Belošević ove knjige *Materijalna kultura* (str. 289) da kronologiju starohrvatskih grobnih nalaza treba tek postaviti.

749 Usp. I. Petricioli, *Oko datiranja*. Po tome su oko sredine 9. stoljeća sagrađene crkve u Rižinicama pod Klisom blizu Solina i na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina. Drugoj polovici toga stoljeća pripadaju crkve Sv. Spas na vrelu Cetine, te crkve u Ždrapnju ispod Bribira i u Šopotu kod Benkovca. Istoj skupini pripadaju još crkva na Stupovima u Biskupiji (Sv. Cecilija), katedrala u Biogradu na moru i crkva na Bukorovića podvornici u Biskupiji. Crkva sv. Marije na Crkvini u Biskupiji sagrađena je u 9–10. stoljeću, kako je utvrdio Gunjača, *Revizija iskopina u Biskupiji*, 26–28. Ali ukopi u toj crkvi s karolinškim ostrugama iz druge polovice 9. stoljeća dokazuju da je tada već bila sagrađena. Werner, *Zur Zeitstellung*, 229 veli kako bi se rado znalo jesu li hrvatski velikaši, položeni u grob na Crkvini na samom početku 9. stoljeća, već bili ukopani pokraj crkve sv. Marije ili je ona sagrađena tek poslije. Na žalost na to pitanje za sada nema odgovora. Ali nije nimalo nevjerojatno da je među svim poznatim starohrvatskim crkvama 9. stoljeća upravo ta sagrađena u njegovim prvim desetljećima. U drugoj polovici 9. stoljeća spominje se u ispravi i crkva sv. Marte na Stombrati u Bijaćima kod Trogira. Usp. CD 1, 24 (892) Nr. 20. Ona je dakle sagrađena već oko polovice toga stoljeća. I crkva na Crkvini u Koljanima datira se u 9. stoljeće. Usp. o tome i Jurković, *O arhitekturi*, a sada i njegov prinos u zborniku *Etnogeneza Hrvata*, 117–121 i 235–238. Tu su još i prinosi u zborniku *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, 207–386.

750 Usp. Jelovina, *Nekropole*, 69. Odatle se može odčitati učvršćenje crkvene organizacije.

751 Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 22.

752 Usp. Belošević, *Materijalna kultura*, 71. Takva su nalazišta Mravinci — Glavičine, Solin — Majdan, Sućurac — Gajine. U sjevernom međurječju ima grobalja na redove sve do u 12. stoljeće.

Ako i ne mogu odgovoriti na još otvorena temeljna povijesna pitanja o pokrštenju Hrvata, rezultati arheološkoga istraživanja već i kraj današnjega stanja našega znanja omogućuju dubok uvid u kulturni razvoj kroz koji je prošlo područje hrvatske rodovske vlasti. Od toga se uza sve nesigurnosti ipak jasno razabire slijed kulturnih slojeva i veze sa širim kulturnim prostranstvima pa su zato ti rezultati temeljno važni i svakomu onom tko se bavi književnošću i naobrazbom.

O prvim početcima avarske i slavenske prisutnosti u Dalmaciji i uvjetima pod kojima je tamo uspostavljena hrvatska vlast saznat će se nešto, kako je očekivati, najprije iz nalaza na ruševinama Salone. I doista su tamo prepoznati tragovi kontinuiteta koji sežu duboko u 7. stoljeće i pokazalo se da kršćanska kultna mjesta niti u barbarskim okolnostima nisu bila sasvim napuštena. Kako god oskudni bili arheološki izvori za odgovor na ta pitanja, ona ipak uvjerljivo pokazuju da pad Salone — kraj sve svoje važnosti kao povijesne prekretnice — ipak nije značio tako potpun prekid života kako se to obično zamišljalo.[753] To je u najnovije doba dalo povoda da se posljednje pregradnje na grobljanskim i gradskim bazilikama u Saloni počnu tumačiti bitno drukčije nego prije. Kronološki okvir (između 602. i 614) koji je prvotno bio postavljen za fazu u kojoj su se nalazila »rješenja za nuždu« bio je previše krhak, a da bi se mogao održati. A u ruševinama Salone nađena je ostava koja dokazuje neprekidan optjecaj bizantskoga novca sve do početka tridesetih godina 7. stoljeća.[754] Tako onda postaje lakše razumljivo kako je papa Ivan IV. 640. otkupljivao zarobljenike, što je nedvojbeno povijesno potvrđeno. U svjetlu toga zbivanja došlo se i do toga da se crkve uređene za nuždu na grobljima na Manastirinama i Kapljuču, upotreba krhotina kamenoga namještaja za popravljanje kultnih zgrada na Marusincu i bazilike u obliku križa — da se sve to tumači kao trag oskudnoga čuvanja kontinuiteta kršćanskoga života poslije pada grada i već uz prisutnost slavenskih osvajača.[755]

Potpun prestanak gradskoga života u nekadašnjoj metropoli provincije Dalmacije bio bi po tome dugotrajan proces, u kojem se održavao kontinuitet kršćanskih kultnih mjesta. Tomu su se kultu vjerojatno pridružili i prvi obraćenici među naseljenim poganima. No s vremenom se pokazalo nemogućim u potpuno promijenjenim okolnostima nastaviti život u arhitektonskom sklopu antičkoga grada sa svim njegovim zahtjevnim uređajima. Tomu ljudi više nisu bili dorasli, a i nije se više osjećala potreba za tim. Već prema načinu života i pripadnosti sve se premještalo

753 Usp. Dyggve, *Das Anastasiusmausoleum und der altkroatische Kirchenbau. Forschungen in Salona* 3, 127. I Rapanić, *Prilog.*

754 Usp. Marović, *Reflexions.*

755 Usp. Nikolajević, »*Salona christiana*«.

ili u Split ili pred istočna gradska vrata Salone, gdje je nastajao hrvatski Solin. Konačni prijenos kulta salonitanskih mučenika u Dioklecijanovu palaču — u carev mauzolej, koji je bio preuređen kao katedrala — zapečatio je taj razvoj. Solin su pak hrvatski vladari držali čvrsto u rukama i tamo su poslije podigli svoju grobnicu. U tome se osobito jasno pokazuje da je pad Salone i pravo vlasti što proizlazi iz osvajanja podloga od koje je krenuo daljnji povijesni razvoj.[756]

U rodovskoj tradiciji Hrvata koji su u Dalmaciji uspostavili svoju vlast najzŋatnije je njihovo ime. Njegov izvorni oblik može se na temelju najstarijih potvrda utvrditi kao *Hrъvate*.[757] Individuativ *Hrъvatinъ* označivao je pojedinoga pripadnika toga roda.[758] To ime, isto kao i srpsko, nije slavensko. I to je ujedno sve što se sa sigurnošću može reći o njegovu jezičnom podrijetlu. O tome su do sada iznesena različita mišljenja.[759] Nijedno od njih ne može se smatrati uvjerljivim tumačenjem. Od svih predloženih etimologija hrvatskoga imena iranske su najmanje nevjerojatne. Osobna imena na grčkim natpisima iz grada Tanaisa na ušću Dona u kojima je moguće prepoznati ime Hrvata čine pretpostavku da je ono iranskoga, upravo sarmatskoga, podrijetla vrlo uvjerljivom.[760] Na pitanje

---

756 Usp. Katičić, *Pristupajući starohrvatskomu Solinu.*

757 Usp. *dux Chroatorum* 950, isprava kneza Trpimira; *dux Cruatorum* 879–892, natpis kneza Branimira; *dux Hroatorum* 10. stoljeće, natpis s Kapitula kod Knina; Χρωβάτοι oko 950. kod Konstantina Porfirogeneta; *kralъ hrъvatъskъ* oko 1100, Bašćanska ploča; *pagus Crouuati* 954, darovnica Otona I; *Chrowata* 1050, isprava; *Chrouati, Chrowati* 1086, isprava kojom se utemeljuje biskupija u Pragu; u tekstovnoj predaji stare ruske kronike (Повесть временных лет, nastala u 12. stoljeću) treba obliku хровате, kakav je u Lavrentijevu rukopisu (1377) dati prednost naprama хорвате, хорвати, kako je u drugim rukopisima, jer je хровате nedvojbeno *lectio difficilior*, neočekivanija inačica, pa tu varijantu treba uzimati kao prvotnu. Ona se besprijekorno izvodi iz prvotnoga хръвате.

758 Usp. *niedan'Hrvatin'* 1436, isprava Hanža Frankapana; *čte(nie) s(veta)go Eronima Hrvatina* 1468, Petrisov zbornik.

759 Pregled daju Šišić, *Povijest*, 236–239 i Grafenauer, *Hrvati, Ime.* Usp. etimološka raspravljanja o hrvatskom imenu kao natuknici u rječnicima Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*; Skok, *Etimologijski rječnik*; Трубачев, *Этимологический словарь славянских языков.* Neuspio pokušaj da se hrvatsko ime etimologizira iz turkijskih jezika nedavno je objavio Kronsteiner, *Gab es?*, 146–147. Odlučujuće kritičke napomene dao je o tome Tietze, *Kroaten ein türkisches Ethnonym?*, 140, a na to je na istom mjestu Kronsteiner dao slabo uvjerljiv odgovor. O cijelom pitanju sada još i sintetička monografija Gluhak, *Porijeklo imena Hrvat.*

760 Usp. B. Latyschev, *Inscriptiones regni Bosporani*, N° 445 Χοροάθου, Χορούα[θον] 175.–211. poslije. Kr. i N° 430 Χοράθος Σαμιδαρζίου 220. poslije Kr. Na sličnost s hrvatskim imenom prvi je upozorio Погодин, *Этнографические следы*, 3. Iransku etimologiju dao je tomu imenu prvi Соболевский, *Несколько этнографических названий*, 171–172. Za njim Vasmer, *Untersuchungen*, 56, koji u osobnom imenu iz Tanaisa vidi ostatak sarmatskog osobnog imena i smatra da stoji u vezi s imenom Hrvata, za koje

pak kako bi se to ime izvodilo iz iranskoga još nema sigurnog odgovora. Nijedno od predloženih tumačenja ne može se prihvatiti bez zadrške.[761] U najnovije vrijeme hrvatsko se ime izvodilo od naziva ili naslova avarskih zapovjednika i dostojanstvenika.[762]

Petero braće i dvije sestre kojih su rodovi po legendarnoj predaji zaposjeli zemlju u Dalmaciji također nose neslavenska imena. No do sada nije pošlo za rukom uvrstiti ih imalo uvjerljivo u koju jezičnu skupinu. Pokušaj da se proglase turkijskima ne uspijeva nego samo natuknuti nešto sasvim neobvezatnih analogija.[763]

Ta imena, koja pripadaju samoj jezgri hrvatske rodovske predaje, čine vrlo vjerojatnim da je hrvatska rodovska vlast u Dalmaciji čuvala u svojoj predaji i jedan neslavenski sloj. Nema međutim niti najmanje dvojbe da je ta vlast od svojega početka bila sklavinija, od starine tako iskazana i od svih držana time.[764] Po mjesnim imenima u karantanskim hrvatskim

misli da je očito neslavensko. Dalje ide u tome Sakač, *Iranische Herkunft*. On vidi hrvatsko ime već u natpisima kralja Dareja, u kojima se spominje satrapija *Harauvatiš*, i poslije toga u Arijanovu narodu Ἀραχωτοί i u imenu grada Χοροχάδ, što ga spominje Izidor iz Haraka. Te su iranske etimologije potaknule maštu mnogih diletanata. Ovih je posljednjih godina izašao niz radova o iranskome podrijetlu i srednjoazijskoj pretpovijesti Hrvata, koji ne mogu obastati čak ni pred elementarnom znanstvenom kritikom. Usp. npr. Heres, Ćurić ili razne prinose u zborniku *Tko su i odakle Hrvati*. Usp. sada o iranskoj teoriji i Košćakov prinos u zborniku *Etnogeneza Hrvata*, 11–116 i 233–234.

761 Vasmer *l. c.* izvodi hrvatsko ime od iranskoga *(fšu–)haurvaṭa* 'čuvar stoke'. Трубачев, *op. c.* 151 misli da je to ime posve podudarno sa sarmatskim. Po tome se oba izvode od indoiranskoga *sar–* 'žena' s iranskim odnosno indijskim refleksom glasa *s–* na početku riječi i alternantnim oblicima sufiksa *–ma(n)t–/–va(n)t–*. Takvo se tumačenje semantički (značenjski) opire o grčku glosu Σαρμάται, γυναικοκρατούμενοι — »Sarmati, oni kojima vladaju žene«. Po tome bi sarmatsko ime proisteklo iz indoarijskoga glasovnog razvoja, a hrvatsko nasuprot njemu iz iranskoga. Na Azovskome se moru mogu utvrditi i drugi indoarijski jezični ostatci. Tamošnji matrijarhat i nadmoćan položaj žena bio bi se po tom shvaćanju odrazio u mitološkoj predaji o Amazonkama.

762 Usp. Pohl, *Die Awaren*, 297–298. Taj naslov dostojanstvenika susreće se i kao osobno ime bugarskih knezova: *Kuwrat* i *Kuwer*. S njima se već i prije dovodilo u vezu i hrvatsko ime. Do sada zadnji Grégoire, *L'origine*. Već prije njega u prošlom stoljeću Howorth, Wirth i Bury. Usp. Grafenauer, *Hrvati, Ime*, 37.

763 Petorica braće se zovu: Κλουκᾶς, Λόβελος, Κοσέντζης, Μουχλώ, Χρωβάτος, a dvije sestre Τουγά i Βουγά (Konstantin Porfirogenet, *De adm. imp.* 30, 64–65). Pokušaj da se ta imena izvedu iz turkijskoga poduzeo je Mikkola, *Avarica*. Na tom su temelju imena hrvatskih praroditelja ušla kao turkijski jezični materijal u abecedni popis što ga je iz bizantijskih vrela sastavio Moravcsik, *Byzantinoturcica* 2.

764 Tako Konstantin Porfirogenet, *De adm. imp.* 29, 68; 30, 94. Hrvati se u njega izričito pribrajaju slavenskim narodima: 30, 7 i 13; 120; 124–125; 129; 133. Osobito su izričita u tome pogledu dva pisma pape Ivana X. iz godine 925. u kojima se nazivi *Sclavi* i *Slavinorum regnum* odnose na Hrvate i njihovu vlast. A moglo se pokazati da ono što

županama govorili su i tamošnji hrvatski rodovi slavenski. To dakle treba pretpostavljati i o drugim hrvatskim rodovima.

Hrvatski vladari poznati iz povijesti nose slavenska imena. Jezik hrvatskoga javnog reda, hrvatskoga života i hrvatskih ustanova bio je slavenski. Treba pretpostaviti da su mnogi ljudi drugih jezika — starosjedioci i došljaci — urastajući u taj red prihvaćali i njegov slavenski jezik. O prvim dodirima slavenskoga jezika s domorodačkim pučkim latinskim rječito svjedoče imena, mjesna i svetačka. Slavensko naseljavanje bizantskoga teritorija u Dalmaciji i Istri počelo je već rano, ali su u zemlji Hrvata još dugo bili prisutni potomci življa rimske provincije.[765] U ranome srednjem vijeku latinska se Dalmacija suprotstavlja slavenskoj Hrvatskoj prije po životu i pravnom poretku nego po jeziku.

Mjesna imena svjedoče uglavnom o dalekosežnom kontinuitetu prapovijesnih naselja i poljodjeljskih površina. Time samo potvrđuju arheološku sliku. S malo pretjerivanja moglo bi se reći da je stari svijet, sveden još jedino na razinu priprostoga života, na tom prostoru prešao na slavenski jezik.

O jezičnim prilikama u gradovima carske Dalmacije može se suditi samo na temelju mlađih vrela — od 10. stoljeća nadalje. Tada se već ocrtavala tijesna romansko–slavenska simbioza s potpunom dvojezičnosti. No sve nas upućuje na to da je stanovništvo tih gradova u prvim stoljećima pošto su Slaveni zauzeli najveći dio negdašnje provincije, barem u svojoj jezgri, i nadalje kompaktno govorilo romanski. O pojedinostima daljnjega razvoja, koliko se danas još mogu razabrati, bit će govora u poglavljima što slijede jer je to važno i s gledišta književnosti i naobrazbe.[766]

---

se u tim pismima govori o kristijanizaciji dalmatinskih Slavena dolazi od starije predaje koja je bila poznata u Rimu. Usp. Katičić, *Methodii doctrina*, 28–43 = *Uz početke*, 79–94.

765 Temeljni su prinosi na tom području Skok, *Dolazak Slovena*; isti, *Slavenstvo i romanstvo*. Istru je osobito podrobno istražio Kos, *O starejši slovanski kolonizaciji*. Usp. i Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 125–131; isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, 93–98, 235; Budak, *Prva stoljeća*, 80–81. Zanimljiv je antropološki nalaz dobiven mjerenjem lubanja sa starohrvatskoga groblja u Mravincima nedaleko od salonitanskih ruševina, koje se datira u 9. i 10. stoljeće. Od 27 izmjerenih lubanja nije bilo niti jedne brahikranijalno–planokcipitalne, što bi odgovaralo dinarskomu tipu starosjedilačkoga stanovništva, nego su sve dolihokranijalno–kurvokcipitalne, što odgovara fizičkomu tipu doseljenih Slavena. Usp. Mikić, *Antropološki profil*.

766 Vidi dolje str. 446 i 583.

DVA TAMNA STOLJEĆA

OPĆE PRILIKE

Pošto su Avari i Slaveni u Dalmaciji zauzeli zemlju, počinju dva stoljeća što za nas ostaju zavijena u gust mrak. Iz toga razdoblja nema povijesnih vijesti što potječu od suvremenika. Očuvani natpisi vrlo su rijetki, nepouzdano su datirani i malo se iz njih saznaje. Nikoja domaća tekstovna predaja ne može se pouzdano pratiti kroz ta stoljeća. Čak i arheologija iznevjeruje očekivanja. Nije joj do sada pošlo za rukom da u Dalmaciji uvjerljivo odredi kulturne slojeve materijalnih nalaza koji bi pripadali tomu razdoblju. To je pak doista čudno zato što ne može biti vremena iz kojega se ne bi mogli naći bar grobovi i keramički proizvodi. A ipak su 7. i 8. stoljeće ishodište od kojega mora krenuti svaki prikaz kulturne povijesti, pa tako i književnosti i sve naobrazbe ranoga hrvatskog srednjovjekovlja, ako nam je do toga da svoj predmet obuhvati u neokrnjenoj perspektivi. Potrebno je stoga uporno slijediti sve tragove što vode u tamu toga ranoga doba.

Opći okvir zadan je time što su tada živjeli jedno pored drugoga, onako kako je opisano u prethodnom poglavlju, pritisnut i stiješnjen romanski kontinuitet, usidren u kasnoj antici, s jedne i indoeuropska arhaika u slavenskoj predaji, još netaknuta povijesnim vremenom, ali silovitim zamahom pomaknuta iz širokih kopnenih daljina i njihovih velikih porječja u iste te povijesnim zbivanjem već zasićene obalne predjele Sredozemnoga mora s druge. Osjeti se upravo kako je ta bezdano duboka suprotnost dovela do toga da dva stoljeća naprosto zamuknu.

Ta dva kulturna ozemlja imala su svako svoj politički okvir. Po svojem su duhovnom biću bila tako suprotna jedno drugomu da se, dok se gleda samo na ranosrednjovjekovno ishodište kasnijega razvoja, bez ikakva pretjerivanja može govoriti o dva svijeta. U prvome se od njih usprkos novim i nepovoljnim prilikama u neprekinutu kontinuitetu čvrsto držala antička baština. U drugom je sve nosilo pečat života i duha pontijsko–euazijskih daljina i bilo nutrinom bliže Zakarpaću i porječjima Dunava i Visle, Dnjestra, Buga i Dnjepra nego Jadranu, uz koji se bila zaposjela

nova i vrijedna zemlja. Bila je to zemlja puna čudesa, čija su arhitektura i proizvodi drugih umijeća pobuđivali divljenje i duboko poštovanje, poticali, ali i obeshrabrivali. Došljaci su se često morali osjetiti bespomoćnima. A ipak, u neposrednoj zbilji svakodnevice nisu bili podređeni. Oblikovali su život po vlastitoj mjeri i uključivali strano i zatečeno u svoj red. Stoljetno iskustvo s vodama — rijekama, jezerima i močvarama — omogućilo je da se bez previše oklijevanja srode s morem. Brzo su urastali u mediteranski krajolik. A ipak se još dulje od dvjesto godina živjelo u sklaviniji.

Unutrašnja napetost te prvobitne suprotnosti kulturnih krajolika u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji bila je doista velika. Pri takvu ishodištu pokazuje se daljnji razvoj upravo dramatičnim. Čini se kao da i nije bio predodređen da započne, kao da se trebao ugušiti u začetku. Nikoji suvremenik nije bio u stanju obuhvatiti to razvojno polazište i poistovjetiti se s njegovom u sebi suprotstavljenom cjelinom. Odatle se može učiniti da se hrvatska kulturna povijest upravo svojim početkom korjenito dovodi u pitanje. Ona se svakako pokazuje kao prava suprotnost svakoj zadanoj povijesnoj predmetnosti.

Kada se pak prati razvoj koji je odatle krenuo, vidi se da je vodio prema stanjima o kojima se, unatoč svim kolebanjima i suprotnim impulsima, ne može određeno reći jesu li u njem carski dalmatinski gradovi bivali pomalo slavizirani ili je pak područje sklavinija korak po korak akulturirano baštini kasne kršćanske antike u tim gradovima. Tko se potanje pozabavi tim nastajanjem, iz kojega je proizašla kulturna vlastitost hrvatskoga naroda takva kakva je danas, spoznat će da je pravi predmet te povijesti upravo njezina dinamika i smjer njezina tijeka, a ne tek predmetne danosti njezinih prilika u pojedinim vremenskim odsječcima. Tako i prikaz najranije hrvatske književnosti mora polaziti od te suprotnosti kao od cjeline nabijene svojom unutrašnjom napetosti.

Zadane su okolnosti prisilile kasnoantičku kršćansku i pogansku slavensku tradiciju da u Dalmaciji žive jedna pored druge. A to je, što se onodobnih emocionalnih naboja tiče, moralo značiti prije svega jedna protiv druge. Suprotnosti su bile preduboke i razlike prevelike, a da bi moglo biti pravoga međusobnog razumijevanja, pa čak i tamo gdje došljaci nisu bili osvajači nego naseljenici. Tek u najnovije vrijeme, od kako u dalmatinskim gradovima većina stanovništva u jednom ili najviše dva naraštaja potječe iz zaleđa ta je obostrana odbojnost izgubila svoju snagu i svaku ozbiljniju važnost.

No vrlo je brzo ta sukobljenost jednih s drugima nadopunjena dodirima i suradnjom. Dva suprotstavljena kulturna svijeta nisu samo u daljnjem tijeku povijesti, nisu samo kao polarizirana ishodišta hrvatske etnogeneze i kasnijega kulturnog oblikovanja, živo jedinstvo i cjelina. Već su tada,

na samom ishodištu, oni bili u mnogome upućeni jedan na drugi, bitno međusobno uvjetovani i samo djelujući uzajamno sposobni za daljnji razvoj. Već od najprvih početaka bili su ujedinjeni zahtjevima prostora.

O tome kako se odvijala svakodnevica na dodirištima obiju kulturnih tradicija nema nikakvih suvremenih vijesti. Takvih za Dalmaciju u 7. i 8. stoljeću uopće nema. No donekle mogu tu kao vrelo poslužiti Čuda sv. Dimitrija solunskoga u kojima suvremenik iz vlastita očevida pripovijeda o životu bizantskoga grada baš u to vrijeme i u posve analognim prilikama.

Balkanske su provincije u to doba bile posve izvan vidokruga bizantske historiografije. Ona se od početka 7. stoljeća sasvim usredotočila na opasnosti što su neposredno prijetile prijestolnici. Čak i sudbina tako znatnoga grada kakav je bio Solun nije joj zaokupljala pozornost. To vredniji su hagiografski tekstovi koji su došli do nas, a u njima se opisuje kako je sv. Dimitrije čudotvorno štitio svoj grad. Povijesne su okolnosti uvjetovale da se ta zaštita najčešće sastojala u spašavanju od slavenskih ili avarsko–slavenskih opsada i drugih ugroza, što se opet i opet doživljavalo kao čudo. Tako su do nas došli — ako već ne u povijesnom, a ono u legendarnom kazivanju — vrlo važni zapisi o prilikama i zbivanjima u ranosrednjovjekovnoj Makedoniji.

Jedan od tih mirakula kazuje osobito mnogo o prilikama za kakve je lako pretpostaviti da su vladale i u Dalmaciji pošto su Slaveni tamo zauzeli zemlju.[767] Događaji o kojima pripovijeda mogu se s velikom sigurnosti datirati u vrijeme od godine 676. do 678.[768] Pisac toga djela je suvremenik tih događaja, koji je kao Solunjanin sam doživljavao sve o čem piše. Iako se njegov izvještaj može uzimati samo neizravno kao ilustracija prilika kakve su u to doba mogle biti i u Dalmaciji, vrijednost mu je — kraj potpunog nedostatka izravnih svjedočanstava — za tu svrhu neprocjenjiva.

U gradu Solunu živjelo se, kako to prikazuje anonimni pripovjedač, u neprekinutu kontinuitetu i dalje na podlozi kasne kršćanske antike. Grad je sebe bez zadrške doživljavao kao dio Rimskoga Carstva i njegovi su se stanovnici naglašeno priznavali kao carevi podanici.[769] U najbližem pak susjedstvu grada bilo je uspostavljeno više slavenskih vladavina kojima su na čelu stajali knezovi.[770] S Carigradom se saobraćalo samo po

767 *Miracula* 2,4. Usp. Lemerle, *Les plus anciens recueils* I, 208–221, s potankom i preciznom parafrazom 198–208; II, 110–136. Mjesta u tekstu navode se prema paragrafima toga izdanja.

768 Usp. Lemerle, *op. c.* 2, 128–133.

769 *Miracula* 231, 232, 237, 244, 251, 278, 281.

770 *Miracula* 231. Za pisca je to samo sobom razumljivo i on to spominje kao nešto što je dobro poznato i već se često spominjalo. Slavenski se knezovi nazivaju ili rodovskim

moru, a u dobro zaštićenoj i utvrđenoj solunskoj luci nije bila smještena nikoja jedinica carske mornarice. Dokle god nisu jake vojne postrojbe djelovale u zaleđu i u solunskim vodama nisu krstarili carski ratni brodovi, bile su izvan gradskih utvrda slavenske bojne čete nadmoćne ne samo na kopnu nego i na moru.[771]

Pod takvim se uvjetima grad, naravno, čvrsto držao carstva i cara, ali je istodobno razvio samostalnost, i to znatnu, kakva je u kasnoantičko doba bila nezamisliva. U njem je doduše imao svoje sjedište carski namjesnik s titulom prefekta, čime se održavala tradicija prefekture Istočnoga Ilirika. Ali je taj prefekt mogao izvršavati svoje ovlasti samo u dogovoru i suradnji s najuglednijim građanima.[772] Državna je vlast očito bila zavisna od njihove potpore. Tako su oni ostvarivali dalekosežnu faktičku samoupravu, u kojoj su od prilike do prilike dobivali udjela i oni manje ugledni građani koji su služili u građanskoj miliciji i tako nosili glavni teret obrane.[773] Nasuprot njima stoje dužnosnici državne uprave i najotmjeniji građani koji se skupa, najčešće ne razlikujući jedne od drugih, u pripovijedanju nazivaju moćnicima.[774]

Grad je uređivao svoje poslove sa susjednim slavenskim vladavinama uglavnom samostalno. Ti su odnosi već dulje vrijeme bili mirni, ali su ostajali nesigurni i nepredvidivi. Ni s jedne strane nije bilo pravoga povjerenja, premda su bile upućene jedna na drugu, pa su stoga bile i u živim dodirima koji su išli mnogo dalje od pojedinačnih sporazuma i dogovora. Kada je riječ o miru između pojedine slavenske vlasti i Solunjana, nije to samo opis miroljubivoga ponašanja, nego ugovorni

---

kraljevima (ῥήξ) ili kao vladari, gospodari, starješine (ἄρχων): *Miracula* 231, 235, 255, 272, 278 i 255, 273. Najbliža slavenska naselja bila su od grada Soluna udaljena tek desetak kilometara: *Miracula* 280.

771 *Miracula* 278 (odašiljanje jakih vojnih postrojba), 251 i 256 (odašiljanje ratnih brodova koji su tek omogućili da se grad preko mora opskrbi namirnicama iz Tesalije), 237 (teklič se na brodu šalje iz Carigrada u Solun), 243 (slavenski brodovi isplovljuju dan na dan kroz pune dvije godine dana i potpuno vladaju morem pred Solunom); 277 (iz skloništa pripravljenih duž sjeverne egejske obale Slaveni sprečavaju dovoz namirnica preko mora iz Carigrada).

772 *Miracula* 231. O toj se oligarhiji govori i 193.

773 *Miracula* 254.

774 *Miracula* 252, 254, 281 (οἱ κρατοῦντες). Tijek zbivanja pokazuje da je postojala uska veza između onih koji su donosili upravne odluke i onih koji su nosili veliko gospodarsko poduzetništvo. Valja pretpostaviti da je oboje bilo spojeno u istim osobama. Usp. Lemerle, *op. c.* 2, 117–119, 135–136. No nisu svi moćnici utjecajni domaći ljudi. *Miracula* 282 opisuje vodeće gradske dužnosnike kao strane i domaće gospodare (ἄρχοντες, ξένοι τε καὶ ἐγχώριοι). Pored gradske oligarhije bili su dakle u Solunu i upravni činovnici postavljeni i poslani od središnje vlade. Tek skupa predstavljali su istinsko gradsko vodstvo.

odnos o kojem se pregovaralo, koji se poštivao ili kršio.[775] Pri takvim pregovorima mogao se načelno na strani Solunjana pojavljivati kao stranka samo car, a taj opet nije mogao sklopiti mir sa Sklavinijom ako ona, i opet načelno, nije priznavala njegovo vrhovništvo nad cijelim teritorijem carstva. To je priznavanje pak omogućivalo Solunjanima da dolaze u vrlo bliske dodire sa Slavenima, što je dovodilo do znatnoga isprepletanja odnosa, ali nije moglo istinski premostiti suprotnost među dvjema stranama.

Događaji o kojima se pripovijeda u Čudima dopuštaju da se ti odnosi razaberu samo na najvišoj društvenoj razini. Knez Slavena kojih je vlast bila u nedalekoj dolini rijeke Rinhina boravio je u Solunu, odijevao se kao Rimljanin i besprijekorno je govorio grčki. Ipak je bio poganin i dao je carskoj upravi povoda da upotrijebi silu protiv njega, da ga uhiti i stavi pod stražu, te da ga na kraju i pogubi. Pod pritiskom tih mjera on se konačno očitovao smrtnim neprijateljem svih kršćana, koji nikada više neće biti pripravan sklopiti s njima mir, nego će ujediniti sve susjedne slavenske rodovske vlasti i na čelu te vojske povesti s njima na moru i kopnu nesmiljen rat do uništenja.[776]

Kada je solunski prefekt, koji je tamo morao bdjeti nad interesima carstva, opetovano izvještavao u Carigrad o zlim namjerama rinhinskoga kneza prema gradu Solunu, došla je odande zapovijed da se knez uhiti i pošalje u prijestolnicu. Prefektu je na to u povjerljivim razgovorima pošlo za rukom dobiti pristanak najuglednijih građana za takav postupak i zapovijed je tek tada izvršena.[777]

Anonimni pisac ne krije kako ne odobrava revnost koju je pokazao prefekt.[778] Daljnji je razvoj događaja pokazao kako je teške posljedice to imalo za grad. Uskoro se i gradsko vodstvo distanciralo od prefektovih zahtjeva. Čim se saznalo da je knez uhićen, uzbunile su se, naime, sklavinije u dolinama Rinhina i Strume. No Slaveni nisu započeli neprijateljstva s gradom, nego su tražili od građana da se skupa s njima zauzmu u Carigradu za njegovo oslobađanje. Tomu je udovoljeno. Zajedničko izaslanstvo — sastojalo se od iskusnih građana koji će govoriti u ime grada Soluna i odabranih Slavena kao izaslanika svojih rodovskih vlasti — otplovilo je u Carigrad. Tamo je isposlovalo da knez bude pomilovan. Pušten je iz tamnice, ali je, s dobrom opskrbom i njegom, zadržan u Carigradu i obećano je da će, kad se svrši rat s Arapima za koji

775 *Miracula* 231, 254, 281 (εἰρήνη).
776 *Miracula* 231, 232, 235, 241.
777 *Miracula* 231.
778 *Ibid.*

se car upravo pripremao, biti posve oslobođen. Na to su se primirile obje sklavinije i život je u Solunu opet krenuo svojim uobičajenim tijekom.[779]

Čak i nakon neuspjela pokušaja bijega, u koji je bio upleten i jedan visoki dužnosnik ureda za poštanske veze i vanjske odnose s očitim veleizdajničkim namjerama, vjerojatno također rodom Slaven, ostao je car pri tome da ispuni svoje obećanje i da poslije rata pusti kneza natrag u Solun osiguravši se samo nekim mjerama opreza od njegove moguće nevjere.[780] A pritom je cijela ta stvar izazvala veliku zabrinutost i smatrala se ozbiljno opasnom za carstvo. Poduzele su se stroge mjere i svi su se prijestupi državnih dužnosnika nemilosrdno kažnjavali.[781]

Tek drugi pokušaj bijega i otvoreno iskazivanje nepomirljivoga neprijateljstva dovelo je do toga da je knez pogubljen.[782] Na to su Slaveni smatrali da je mir prekršen i započeli su na moru i kopnu rat protiv Soluna sve do njegova potpunog iscrpljenja. Trajao je dvije godine, doveo do velike opsade i bio za grad strahovito pogibeljan. Carske su oružane snage bile vezane ratom protiv Arapa. Da se Solun uopće uzmogao oduprijeti, pripisivalo se čudotvornoj zaštiti sv. Dimitrija.[783] Vjerojatno bi za grad doista bilo probitačnije da se nije tako strogo postupalo prema slavenskomu knezu.

Premda su Solunjani Slavene nazivali barbarima[784] i susretali ih s dubokim nepovjerenjem, u kojem su se, sasvim proturječno, miješali prezir i strah i time izazivali veliku nesigurnost, bili su ipak s njima povezani u sudbinsku zajednicu iz koje se nikako nisu mogli istrgnuti. Temelji s kojih su solunska braća Konstantin i Metodije dvjesto godina kasnije dobro pripravljeni započeli svoje poslanstvo kao učitelji Slavena bili su ugrubo već postavljeni.

Uzme li se u obzir razlika u broju stanovnika između Soluna i dalmatinskih gradova i njihova znatno veća udaljenost od Carigrada, mogu se prilike kako su upravo opisane, barem u bitnim crtama, pretpostaviti i za njih. Predodžba o tome kakve su one mogle biti postaje od toga mnogo zornijom. Ništa od onoga što se u Čudima pripovijeda o Solunu u drugoj polovici 7. stoljeća ne bi u dalmatinskim gradovima toga istog vremena bilo nemoguće. Sve ono malo što o tome znamo upućuje na to da su prilike tamo bile upravo takve ili bar vrlo slične. Razlike naprama stanju u kasnoj antici mogle su biti samo još izrazitije. Suvremeno izvješćivanje

779 *Miracula* 232–233.
780 *Miracula* 239.
781 *Miracula* 235–239.
782 *Miracula* 240–242.
783 *Miracula* 242–282.
784 *Miracula* 233 i dalje na više mjesta.

anonimnoga pisca omogućuje nam da takve prilike osjetimo kao živu zbilju.

Pobliže bavljenje solunskim vrelom kojim su se tu osvjetljivale prilike kakve su mogle biti u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji pokazalo je da su bizantske provincije na Balkanu u 7. stoljeću sve imale sličnu sudbinu i da su u drugoj polovici toga stoljeća sve u svemu svugdje pokazivale istu sliku. U širokim kopnenim prostorima bile su nastale sklavinije. U priobalju su graničile s teritorijima utvrđenih gradova što su ostali izuzeti od slavenskoga zauzimanja zemlje i zato mogli politički i kulturno nastaviti neprekinut kontinuitet antike. Stanovnici tih gradova dolazili su pod pritiskom svakodnevice svim suprotnostima unatoč u sve tješnje i raznovrsnije veze sa svojim slavenskim susjedima. To stoljećima nije moglo zasipati jaz među oblicima življenja i duhovnim stavovima, pa nije *isprva ni uklanjalo mogućnost ratnih sukoba,* ali je vrlo brzo povezalo carske gradove na moru s njihovim slavenskim zaleđem u zbiljsku životnu zajednicu. Utvrđena uporišta bizantske vojske na kopnu su se, čini se, nešto dulje održala samo u Meziji i Trakiji.

U vezi s time treba još spomenuti osnivanje Monembazije na lakonskoj obali istočnoga Peloponeza. Kao i izvješće o Solunu što se upravo razmatralo, tako su i vijesti o tome sadržane u jednom lokalnom vrelu, takozvanoj Monembazijskoj kronici, koja je zapravo kronika metropolitanskih crkava u Patrasu i Lakedemonu.[785] U prijestolnici se historiografija onoga doba baš nikako nije osvrtala na zbivanja u dalekim zapadnim provincijama. Ta se vijest u mnogome podudara s onim što Konstantin Porfirogenet javlja o osnivanju Rauzija (Dubrovnika).[786] Oba su grada osnovana na stjenovitoj obali na teško pristupačnim uzvisinama, i to od izbjeglica iz gradova koje su osvojili i razorili Avari i Slaveni (tu iz Epidaura i Salone, tamo iz Lakedemona) i kao zbjegovi su omogućili da se u njima nastavi i obnovi gradski život.

Ranosrednjovjekovno ishodište bilo je od Egejskoga mora do Jadrana — kako u priobalju, tako i u zaleđu — posvuda isto. Daljnji je razvoj bio, međutim, različit. Iz bizantskih gradova u egejskom i jonskom obalnom pojasu pokrenula se, kada je carstvo opet ojačalo, restauracija u kojoj su susjedne sklavinije izgubile ne samo političku nego i kulturnu, pa i jezičnu samobitnost. S vremenom se čak zaboravilo da ih je ikada i bilo. Na istočnoj pak obali Jadrana nije bilo trajne i djelotvorne bizantske restauracije.[787] Druge sile što su iz široka prostora utjecale na tu obalu i

785 *Cronaca di Monemvasia* (ed. J. Dujčev, Palermo 1976), redci 95–97 i 116–121 s varijantom u redcima 112–115 i 122–126.

786 *De adm. imp.* 29, 217–236.

787 Usp. o tome Ferluga, *Byzantium on the Balkans.*

na njezino zaleđe, Franačko carstvo, Mletci i poslije Ugarska, nisu posjedovali niti vojnu snagu, niti društvenu i kulturnu prodornost da uključe jadranske sklavinije u etnogeneze koje su oni nosili. Tako su te sklavinije imale mogućnost i smogle snage da se uključe u europski kulturni razvoj i sudjeluju u njem i tako u okviru europske cjeline i raznolikosti oblikuju vlastite kulturne prostore i time postanu podlogom za vlastite etnogeneze, bitno obilježene slavenski. Jedna je od tih etnogeneza hrvatska. Što nam je do sada poznato o njezinim ishodišnim pretpostavkama, izneseno je u prethodnom poglavlju.

Pošto su se ovdje razmotrili tekstovi što osvjetljuju, pa makar i samo neizravno, okolnosti pod kojima su opstojali naobrazba i književnost u hrvatskom prostoru u 7. i 8. stoljeću, te se zbog toga ne smiju isključiti iz filologije najranijega hrvatskoga razdoblja, sad će se razmotriti oni tekstovi koji sami potječu iz najranijega srednjega vijeka u Dalmaciji. Svijet avarske i slavenske kulture bio je bespismen. Iz avarskoga kaganata i iz sklavinija može od prije njihova pokrštenja potjecati jedino usmena predaja. Za dalmatinske gradske općine valja sa sigurnosti pretpostavljati da se u njima održao neki kontinuitet antičke pismenosti, pa je u njima bila moguća i pismena tekstovna predaja. Postavlja se dakle pitanje je li u tim gradovima doista postojala kakva tekstovna predaja iz antike i u kojem opsegu, te je li se taj poklad tekstova u 7. i 8. stoljeću obogaćivao novima i, ako jest, koji su to bili. Sve je to najtješnje povezano s povijesti crkvene organizacije u Dalmaciji toga vremena. Ali baš tu nedostaju vijesti iz kojih bi se saznavale konkretne pojedinosti o tome.

Valja pretpostaviti da je svaki dalmatinski grad imao svojega biskupa. Inače i ne bi bio grad (*civitas*). Isto vrijedi, dakako, i za istarske gradove Pulu i Poreč. O biskupima dalmatinskih i istarskih gradova gotovo da i nema iz 7. i 8. stoljeća pouzdanih vijesti.[788] Konkretne podatke donose

788 Splitska predaja očuvana je i prikazana u povijesnom djelu Tome Arhiđakona (13. st.). Ona je, međutim, tako jako povezana s utemeljivanjem zahtjeva da se splitska crkva prizna kao nasljednica salonitanske, i time kao nositeljica njezina metropolitanskog prava u dalmatinskoj crkvenoj pokrajini, da je to povijesnoj kritici davalo povoda za ozbiljne zadrške pri priznavanju njezine autentičnosti (vidi o tome dolje, str. 246). S tom je predajom povezana i vijest o trogirskom biskupu Petru iz vremena cara Teodozija III. (715–717), koja navodno potječe iz jedne inače nepoznate splitske kronike koju Farlati 4, 306–307 donosi od riječi do riječi (vidi o tome dolje str. 259). Bianchi, *Zara cristiana* 1, 29 i d. donosi popis: *Serie dei Vescovi della chiesa di Zara della sua origine sino all'anno 1154*. Počinje s biskupom Donatom I., o kojem se priča da je živio za apostolskih vremena, i navodi između 612. i 801. (povijesno dobro posvjedočenoga biskupa Donata III.) deset zadarskih biskupa, koji su samo dijelom poznati po imenu: 612. Ivan I., 634. Ivan II., 642. Jakov, 674. Bazil I., 692. Demetrije, 710. N. N., 742. N. N., 746. N. N., 774. Petar II., 791. Damjan. Poziva se pri tome na razna vrela, što su dijelom još samo u rukopisu (vidi o tome dolje, str. 264). Njegov popis preuzet je bez promjene i komentara u kronotaksu

samo akti drugog ekumenskog koncila u Niceji godine 787. Na njem je pod predsjedanjem carice Irene slomljena premoć ikonoboraca u carigradskoj crkvi. Pošlo je za rukom u popisima biskupa prisutnih na tom koncilu identificirati Ivana biskupa salonitanskoga (splitskog), Ursa rapskoga, Lovru osorskoga i Ivana kotorskoga.[789] Oni se tamo spominju kao sufragani carigradskoga patrijarha, svi u rangu nezavisnih nadbiskupa što nisu bili podložni ikojemu metropolitu. Po tome bi valjalo pretpostaviti da je car Leon III. godine 732. skupa s Kalabrijom, Sicilijom, Sardinijom, čitavim istočnim Ilirikom, kojega je metropola bio Solun, izdvojio i Dalmaciju iz jurisdikcije rimske crkve i podvrgao je carigradskoj po načelu da biskupi na području carstva ne mogu biti podložni crkvenim sjedištima koja nisu na njem. I sudjelovanje dalmatinskih biskupa na carigradskoj sinodi godine 754, na kojoj je ikonoborstvo priznato kao službena crkvena nauka, posvjedočeno je u jednoj sirijskoj kronici.[790] Time se ocrtava razdoblje dalmatinske crkvene povijesti 8. stoljeća u kojem je veza s Carigradom bila vrlo uska, što je u skladu s političkom pripadnosti dalmatinskih gradova bizantskomu carstvu. Osim što donose oskudne podatke o organizaciji dalmatinske crkve, bacaju te vijesti, povezane s povijesti ikonoborstva, karakteristično svjetlo na kontinuitet dalmatinske crkvene organizacije u dvama tamnim stoljećima.

Arhitektura toga vremena obilježena je općim zastojem. Malo se toga adaptira i pregrađuje, a još manje nastaje novih zgrada. Starokršćanske crkve ostaju u upotrebi ili se prepuštaju polaganom propadanju. Istočni Jadran uglavnom se ne otvara graditeljskim novinama, niti onima koje dolaze s Istoka, a jednako tako ni zapadnima. U njem se nastavljaju kasnoantički oblici, najviše oni 6. stoljeća, u kojima se longitudinalne crkvene zgrade bazilikalnoga tipa povezuju s principom središnjih kupolnih građevina. U arhitekturi i skulpturi prevladava načelo »pasivne negacije antike«, po kojem se nevješto reproduciraju tradicionalni oblici bez pravoga razumijevanja za njihov smisao. To je rani srednji vijek koji

zadarske nadbiskupije što je donosi *Opći shematizam*, 307. U predmetnoj literaturi ti se biskupi, bar koliko je poznato ovom autoru, ne spominju niti se kritički istražuju vrela na koja se Bianchi poziva. Kako god se teško može računati s tim da bi se ti podatci mogli smatrati vjerodostojnima, opet to manjkavo stanje istraživanja najranije srednjovjekovne zadarske crkvene povijesti nikoga ne može zadovoljiti. Treba još pribilježiiti da *Opći shematizam*, 200 datira trogirskoga biskupa Petra godinom 970, bez obzira na razgovijetnu vijest koju o njem navodi Farlati. To vremensko određenje zasniva se vjerojatno na podatku Tome Arhiđakona c. 13, po kojem je te godine — u vrijeme cara Teodozija i kralja Držislava — neki Martin bio splitski nadbiskup. Te je godine, međutim, u Bizantu vladao Ivan Cimisk (969–979). Trogirski biskup Petar spominje se pak kao suvremenik cara Teodozija III., pa je njegovo datiranje godinom 970, kako se čini, posve neosnovano.

789 Usp. Darrouzès, *Listes épiscopales*; Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija.*

790 Michel le Syrien, *Chronicon* 11, 24 (ed. Chabot 2, 520).

još nije izgradio vlastito usmjerenje u graditeljskoj umjetnosti.[791] Jednaku sliku pokazuje i skulptura toga prijelaznoga vremena što stoji između antike i srednjega vijeka, i to jednako u svojim zahtjevnijim i u rustikalnim oblicima.[792] Za razumijevanje umjetnosti na istočnom Jadranu u »dvama tamnim stoljećima« osobito je važan neprekinut kontinuitet u radu klesarskih radionica i njihovih majstora.[793]

KONTINUITET LATINSKE PISMENOSTI U CARSKIM DALMATINSKIM GRADOVIMA

Pod uvjetima kakvi su ovdje upravo opisani valja doista pretpostavljati da je u dalmatinskim gradovima uza sve ostale kontinuitete postojao i kontinuitet antičke pismenosti. A o tome kakav je on bio u tim prilikama kazuje nam nešto i činjenica da dalmatinski biskupi, kako se čini, nisu bili u stanju da na ekumenskom koncilu u Niceji dadu u zapisnik imena svojih biskupija korektno po antičkoj tradiciji grčkih naziva i pisanja. Oblici imena tih biskupija kakvi se javljaju u aktima odražavaju srednjovjekovne preoblike. U tome se odražava nazadak obrazovne razine u bizantskoj Dalmaciji, koja u novim prilikama nije više mogla odgovoriti zahtjevima koji su se nekada razumjeli sami po sebi.[794]

Izravna svjedočanstva pismenosti u tamnim stoljećima mogu po samome stanju stvari biti samo epigrafska. No natpisi su skrajnje rijetki i k tomu ih je i teško datirati. Po opsegu i sadržaju slabo su izdašni. Jednostavni su to tekstovi koji bacaju trak svjetlosti na gradsku svakodnevicu. O jednom se natpisu nađenom u crkvi sv. Krševana u Zadru može pretpostaviti da potječe iz 8. stoljeća. Očuvani ulomak glasi: ...*qui legitis orate pro me pecatores similiter et pro coniuge mea Marina.*[795] — »...koji to čitate molite se za mene grješnika, a slično i za moju suprugu Marinu«. Tu nisu u redu niti pravopis niti gramatika. Na kraj nas toga istoga stoljeća vjerojatno vodi i natpis urezan u vratnicu zadarske crkve sv. Donata: † *Tehoderus*, kojega pismena djeluju sasvim rustikalno.[796]

---

791 Usp. Prelog, *Između antike i romanike.* K tomu bitno nove spoznaje i utočnjenja Jurković, *Problem kontinuiteta.* Osobito je karakterističan primjer ranosrednjovjekovna adaptacija starokršćanske memorije dodavanjem kupole na otoku Majsanu u Pelješkome kanalu. Usp. Fisković, *Prilog proučavanju*, 135–139.

792 Usp. Petricioli, *Fragmenti skulpture*; Rapanić, *Predromaničko doba*, 115–130.

793 Usp. Rapanić, *op. c.* 131–138.

794 Usp. Katičić, *Imena*, 80–86.

795 Mihaljčić–Steindorff, *Namentragende Steininschriften* Nr. 30. Usp. Petricioli, *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra*, 256–257, 265.

796 Mihaljčić–Steindorff Nr. 31. Usp. Petricioli, *op. c.* 255–256.

Koliko god nesigurno moralo ostati datiranje tih natpisa i koliko god njihova slova mogla upućivati i na početak 9. stoljeća, pa ne isključuju potpuno niti još mlađe vrijeme, opet oni svjedoče o latinskoj pismenosti koja je u ranosrednjovjekovnome Zadru bila tradicionalna i naslijeđena iz prethodnih stoljeća, pa čak i onda ako sami ti očuvani natpisi možda i ne potječu iz njih. Znatni su u tom smislu zadarski natpisi s imenima arkanđela: *Dei electis Gabrihil Mihahil*,[797] — »Božjim izabranicima Gabrielu i Mihaelu«, s imenima starozavjetnih osoba (Ananija, Azarija),[798] s molitvenom formulom *ora pro populo*[799] — »moli za narod« i s jednim stihom iz 65. psalma izobličenim u smislu vulgarnog latiniteta: *Introibo in domo tuo, Domine*.[800] — »Ući ću u kuću Tvoju, Gospodine«.

Koliko god ti ulomci bili oskudni i kraj sve nesigurnosti pri određivanju vremena iz kojega potječu, ipak su dovoljni da nam bar naznače autentičnu sliku ranosrednjovjekovne pismenosti i rudimenata latinske naobrazbe što su u njoj sadržani. Osobito je tu znatan nalaz jednoga ulomka u Zadru koji potječe s arhitrava neke oltarne pregrade a na njem se čita nekoliko riječi na grčkom jeziku i pismu: ἐνδύματα γυμνόν με ὄντα ἐ... »bijah gô, i obukoste me«, u kojima se prepoznaje parafraza jednoga retka iz Evanđelja po Mateju (25, 35).[801] To je jedini grčki natpis iz Dalmacije u ranom srednjem vijeku i on dokazuje da se barem u metropoli te bizantske provincije rabio i taj crkveni jezik. Postoji pak svjedočanstvo da je tamo postojala i grčka liturgija sve do kraja 12. stoljeća.[802]

---

797 Mihaljčić–Steindorff Nr. 42. Glasovni likovi tih imena pokazuju utjecaj novogrčkoga itacizma. Pomišljalo se i na mogućnost da se tu radi o njihovim slavenskim oblicima. Usp. Petricioli, *op. c.* 260 i 265, br. 11.

798 Mihaljčić-Steindorff Nr. 43. To su imena dvojice mladića koje spominje prorok Daniel 3,12. Usp. Petricioli, *op. c.* 258.

799 Usp. Petricioli, *op. c.* 261–262.

800 Usp. Petricioli, *op. c.* 257–258.

801 Usp. Petricioli, *op. c.* 264.

802 CD 2, 290 (6. 2. 1198) Nr. 273. Papa Inocencije III. zadarskomu kaptolu: *Cum igitur ecclesia vestra, que sub obedientia sedis apostolice perseverans Grecorum hactenus et ritum servaverit et linguam, per laicalem potentiam preter vestram auctoritatem et electionem vestram non tam latinus quam barbarus sit intrusus, nos de fratrum nostrorum consilio intrusionem ipsam irritam decernentes, ne diutius pastoris solatio vestra careat ecclesia, vobis humiliter postulantibus secundum statuta canonum et antiquam eiusdem ecclesie consuetudinem liberam concedimus licentiam eligendi, per apostolica scripta mandantes, qualiter talem vobis in pastorem electione canonica preficiatis, qui non minus prodesse desideret et noverit quam preesse.* — »Kako se dakle u vašu crkvu, koja ustraje u posluhu apostolskoj stolici, a zadržala je do sada grčki obred i jezik, po svjetovnjačkoj moći mimo vašu vlast i mimo vaš izbor ugurao ne toliko Latin koliko barbarin, mi po savjetu naše braće određujemo da to guranje bude ništavno, a da vaša crkva ne bude dulje lišena pastirske utjehe, kad vi to ponizno tražite, dopuštamo vam da slobodno izvršite izbor prema odredbama kanona i starom običaju ove crkve i nalažemo

Na Krku, na otočiću Košljunu, gdje danas stoji franjevački samostan iz 16. stoljeća, a ime mu potječe od ranosrednjovjekovne utvrde (*castellione*) što je branila bizantski grad, nađena su dva kapitela iz 8. stoljeća s natpisom *Andrea fecit*.[803] — »Andrija je izradio«. Također 8. stoljeću pripada natpis iz Trogira, očuvan samo u malim komadićima, ali se na njem sasvim jasno razabire spomen jednoga cara Konstantina.[804] Na njem se još razlikuju *laici* i *clerici*. Ako se jedan daljnji natpis iz Trogira, koji potječe s kraja 8. ili s početka 9. stoljeća, ispravno nadopunja kao *ego procon(sul)*,[805] onda ga je postavio bizantski namjesnik, koji je i dalje nosio svoj kasnoantički naslov, isto onako kao u 7. stoljeću prefekt Istočnoga Ilirika u Solunu.

Dva ranosrednjovjekovna natpisa iz Trogira sadrže sakralne tekstove: *De donis Dei et sancti Michaeli archangeli...*[806] — »O Božjim darovima i svetoga Mihovila arhanđela...« i *...pecatur una cum coniuge mea...*[807] — »...grješnik skupa sa svojom suprugom«. Iako ti tekstovi mogu potjecati i iz prve polovice 9. stoljeća, oni ipak, sve kad bi to i bilo tako, autentično ilustriraju najraniju srednjovjekovnu tradiciju latinske pismenosti u Trogiru. Pokazuje se da je bila sasvim srodna s onom u metropoli Zadru.[808]

Premda su ranosrednjovjekovni epigrafički nalazi u Splitu razmjerno bogati, njihova je datacija osobito nesigurna, a to je još zaoštreno time što je dijelom povezana s rješavanjem dalekosežnih historiografskih problema, pa zato stoji i pod utjecajem shvaćanja što se sukobljuju oko njih. O ranosrednjovjekovnoj latinskoj pismenosti u crkvenoj porabi svjedoče natpisi kao *intrantibus pax*[809] — »mir onima koji ulaze«, *...Michaeli archangelo...*[810] — »...Mihovilu arkanđelu...« ili *...et festivitas*

---

vam po apostolskim spisima da sebi kanonskim izborom stavite na čelo kao pastira takvoga koji neće manje željeti i znati da bude koristan nego da bude na čelu«.

803 Mihaljčić–Steindorff Nr. 16. Usp. Karaman, *O spomenicima VII i VIII stoljeća*, 103.

804 Mihaljčić–Steindorff Nr. 73. To je ili Konstantin V. (741–775) ili Konstantin VI. (780–797). Usp. Karaman, *Spomenici*, 184; Ivanišević, *Neobjavljeni ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Trogira*, 169.

805 Mihaljčić–Steindorff Nr. 75. Usp. Karaman, *Spomenici*, 188–189 (sl. str. 190); Petricioli, *Ranosrednjovjekovni natpisi*, 265–266; Ferluga, *L'amministrazione*, 121; Ivanišević, *Neobjavljeni natpisi* 169. Sumnju u tu nadopunu izrazila je N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 120, bilj. 56 s obrazloženjem da se iza *ego* očekuje ime, a ne titula.

806 Mihaljčić–Steindorff Nr. 72. Usp. Ivanišević, *Neobjavljeni natpisi*, 170–171.

807 Usp. Ivanišević, *Neobjavljeni natpisi*, 171–172.

808 Usp. i u Zadru votivnu formulu *de donis Dei,* Petricioli, *op. c.,* 252–254 i 259–260.

809 Usp. Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita*, 275–276.

810 Mihaljčić–Steindorff Nr. 115; usp. Rapanić, *op. c.* 276.

Luk iz Kaštel Sućurca, kraj 7. st.

omnium sanctorum ecclesiae...[811] — »...i svetkovina svih svetih crkve«. K tomu dolaze ulomci građevinskih natpisa kao što su *Dominnicus marmurario qui vobis istus cancellus fabricavimus*[812] — »Dominik klesar mramora koji smo vam izradili ove pregrade« ili *...cum coniuge mea edificavi domus Dei ad amore sancti Petri et sancti Andrea. Ego Petrus neptus fecit cancellu.*[813] — »...sa svojom suprugom izgradio sam kuću Božju za ljubav svetoga Petra i svetoga Andrije. Ja Petar nećak (?) izradio je pregradu«. U drugim natpisima govori se i o ljepoti darovanoga kamenog crkvenoga namještaja: *Aspicite depictum templi ad locum*,[814] — »Pogledajte oslikano mjesto u crkvi« i dalje: *aedificavi istam et criptam oprio meo. Orate pro me ad Dominum. Amen.*[815] — »izgradio sam ovu

811 Usp. Rapanić, *op. c.* 277.

812 Mihaljčić–Steindorff Nr. 117; usp. Rapanić, *op. c.* 289–290.

813 Mihaljčić–Steindorff Nr. 111. Usp. Rapanić, *Kamena plastika*, 110–111 (po ornamentici tu se predlaže datiranje u 9./10. stoljeće); isti, *Ranosrednjovjekovni natpisi*, 274–275 (tu ranosrednjovjekovna datacija ostaje sasvim neodređena).

814 Usp. Rapanić, *Ranosrednjovjekovni natpisi* 272–273.

815 Usp. Rapanić, *op. c.* 273.

kriptu svojim radom. Molite se za mene Gospodinu. Amen«. Ta dva ulomka potječu iz istoga kompleksa unutrašnje arhitekture. Četiri daljnja po sadržaju slična ulomka pripadaju istomu arhitravu: *Aspice hoc claustrum... factum magni... ad honorem Virginis... patronus atque defensor.*[816] — »Pogledaj ovaj klaustar... učinjen velikoga (?)... u čast Djevice«. U tim se tekstovima pokazuje vrlo izrazita svijest o umjetnosti i o njezinoj vrijednosti, koja je, kako se čini po toj razdrobljenoj epigrafskoj predaji, bila karakteristična upravo za prva srednjovjekovna stoljeća u Splitu.

Ovamo se osobito dobro uklapa natpis na nadvratniku nađenom u Kaštel Sućurcu. On glasi: *Aspice hunc opus miro quo decore facto, quo Domino iubante pre...*[817] — »Pogledaj ovo djelo kako je neobično lijepo izrađeno, čime je uz pomoć Gospodnju...«. Kako god je tu, kao i u natpisima s kamenoga namještaja što su prije navođeni, latinska gramatika vrlo manjkava, taj tekst svjedoči o živom i odnjegovanom osjećaju za umjetnost. I taj se natpis može datirati samo vrlo neodređeno, ali je sigurno da nije nastao poslije druge polovice 8. stoljeća, a mogao bi biti i s kraja 7.[818] Kako nalazište Kaštel Sućurac ne leži na bizantskom dalmatinskom području, nego na hrvatskome, dao je taj nadvratnik povoda za dalekosežne povijesne zaključke. U njem se htio vidjeti dokaz za rano pokrštenje Hrvata — već u 7. stoljeću.[819] No vrlo se uvjerljivo upozorilo na to da je taj nadvratnik, koji potječe od oltarne pregrade neke crkve, u Kaštel Sućurcu upotrijebljen kao građevni materijal. Taj je kamen nađen ugrađen u kulu utvrde koju je splitski nadbiskup u 14. stoljeću dao sagraditi na svojem tamošnjem posjedu, a jedan od njegovih nasljednika dao ju je u 16. stoljeću — u doba najveće ugroženosti od Turaka — višestruko pojačati. Vjerojatno je dakle da je nadvratnik u tu svrhu — skupa s drugim kamenim materijalom — dopremljen preko mora u Kaštel Sućurac iz samoga grada gdje se lako mogla naći sva sila ulomaka već isklesanoga kamenja.[820]

Ne može se dakle računati s time da je taj kamen sa svojim natpisom dokaz da su se na hrvatskom državnom području već vrlo rano gradile

816 Usp. Rapanić, *op. c.* 273–274.

817 Usp. Barada, *Nadvratnik*, 403–407.

818 Usp. Barada, *Nadvratnik* 407–412 (kraj 7. st.); Karaman, *O spomenicima*, 74–89 (druga polovica 8. st., s ozbiljnim argumentima prema povijesti stila, koji se ipak teško mogu prihvatiti kao odlučujući); isti, *O potrebi povezivanja*, 57 (ostaje pri svojoj dataciji). Potanki prikaz povijesti toga istraživanja daje Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 290–293 i 301–310.

819 Usp. Barada, *Nadvratnik*, 412–417. Isto tako Karaman, *O spomenicima*, 105–111; isti, *O potrebi povezivanja,* 57, tek što on datira u drugu polovicu 8. st.

820 Usp. Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 293–301.

crkve jer je taj nadvratnik bio luk nad prilazom oltaru jedne crkve koja je najvjerojatnije sagrađena u gradu Splitu i tamo opremljena kamenim namještajem. Tekst natpisa na njem vrlo se dobro uklapa u atmosferu osjetljivu za umjetničke vrijednosti kakva dolazi do izražaja upravo u najranijim srednjovjekovnim natpisima toga grada. Ti tekstovi vrlo izričito svjedoče o vrijednostima koje je stvarala i njegovala naobrazba u Splitu i ostalim gradovima carske Dalmacije. S time se vrlo dobro slaže i to da se moglo dokazati kako je u Splitu u 8. stoljeću radila klesarska radionica doista visoke kvalitete.[821] Na antičkim sarkofazima koje su u to vrijeme obrađivali da bi se ponovno upotrijebili nađeni su i uklesani nadgrobni natpisi. Ti se tekstovi, međutim, ne mogu pripisivati 8. stoljeću jer je stilistička analiza u novije vrijeme pokazala da plastična obradba u 8. stoljeću nije predvidjela mjesto za te natpise. Valja dakle pretpostaviti da su oni stavljeni u mlađe vrijeme na sarkofage koji su u 8. stoljeću već bili obrađeni i ukrašeni bez njih.[822] Ti se tekstovi stoga ne mogu pripisivati najranijem srednjem vijeku, te ih ovdje valja ostaviti po strani.

Jedan natpis iz Škripa na otoku Braču po svojem povijesnom iskazu pripada 7. stoljeću. Do nas je došao samo tako što je brački arhiprezbiter Domnus de Cranchis oko 1405. unio njegov tekst u svoju kroniku. Taj glasi: *Salonitani et Epetiani cives Braciae oppidum desolatum concorditer pro domicilio refabricant et Florus presbyter beneficendo dicat Vitaliano pontif. et Heraclio Const. augusto.*[823] — »Građani Salone i Epetija na Braču su složno ponovno izgradili zapušten grad da im bude stan i prezbiter Flor ga dobrim djelima posvećuje Vitalijanu papi i Herakliju Konstantinu augustu«. Datacija toga natpisa dana je spomenom pape Vitalijana (657–672) i cara Konstanta II. (641–668). Građani Salone i Epetija spomenuti u natpisu pojavljuju se tu kao izbjeglice koji su pred avarsko–slavenskim naletom našli pribježište na otoku Braču i tamo si uredili novo naselje.[824] Bio bi to po tome tekst od velikoga povijesnog

821 Usp. Rapanić, *Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga*, 247–251.

822 Usp. Rapanić, *op. c.* 237–243.

823 Mihaljčić–Steindorff Nr. 122. Prijepis donosi A. Ciccarelli, *Osservazioni*, 93; Radić, *Sredovječna bazilika*, 105–108.

824 To odgovara vijesti u Tome Arhiđakona o izbjeglicama iz osvojene Salone (c. 8): *Postquam procul iam a litore rates subduxerant, sparsim alii ad alias insulas properabant; alii vero nec in insulis se satis tutos posse fieri arbitrantes, longius remigabant. Tandem pars aliqua tenuit insulam que Soluta vocatur, alii ad Bratie, alii ad Faron, alii ad portus Lysie et Corcire applicuerunt.* — »Pošto su već daleko od obale odmaknuli brodove, raspršili su se i jedni su hitali na jedne, drugi na druge otoke, a neki su pak misleći da niti na otocima neće moći biti dosta sigurnima veslali dalje. Napokon je neki dio njih doplovio do otoka koji se zove Šolta, drugi do Brača, drugi opet do Hvara, drugi su napokon pristali u lukama Visa i Korčule«. U tekstu natpisa iz Škripa bilo bi dakle zabilježeno osnivanje izbjegličkoga naselja na otoku Braču.

značenja. No okolnosti po kojima je došao do nas nalažu oprez pri ocjeni njegove autentičnosti. Nema međutim razloga isključiti mogućnost, pa čak i vjerojatnost, da je natpis takva sadržaja doista postojao u Škripu. Tek mu je jezik, kako se čini, u kronici prepravljen stilistički, a i gramatički, prema visokim humanističkim zahtjevima.[825]

U vezi s pismenosti najstarijega doba u Splitu valja spomenuti i prekrasni *Evangeliarium Spalatense*, najstariji i najugledniji pergamentni kodeks koji se čuva u riznici splitske katedrale. Sadrži latinski tekst četiriju evanđelja. Ispred Evanđelja po Ivanu unesen je njegov početak u grčkom izvorniku latinskim slovima. Pred početkom Evanđeljâ po Marku i Luki ostavljen je slobodan prostor za odgovarajuće grčke tekstove. Početak pak Evanđelja po Mateju izgubljen je s prvih deset listova toga rukopisa. Stoga se ne može znati je li tu bio unesen grčki tekst njegova početka ili nije. Poslije su na stranicama koje su ostale prazne ispisana čitanja iz evanđelja za božićnu oktavu, za svetkovinu Epifanije i za Uzašašće Kristovo.

Na raznim su mjestima u *Evangeliarium Spalatense* mlađe ruke unijele formule kojima se objavljuje datum Uskrsa za tekuću liturgijsku godinu. Na drugim se opet mjestima nalaze zavjernice, zakletve kojima se biskupi sufragani zaklinju na vjernost i poslušnost splitskomu metropolitu. One potječu iz vremena od 11. do 13. stoljeća.[826]

Prvotni tekst toga evangelijara pisan je semiuncijalom. Izradilo ga je u izvrsno opremljenom skriptoriju šest visokokvalificiranih pisara. To se pismo datira krajem 7. ili 8. stoljećem, pri čemu se mišljenja u točnijem određenju jako razilaze. Način kako je ta knjiga pisana prilično je jedinstven i ne može se dovesti u bližu vezu ni s kojim od poznatih ranosrednjovjekovnih skriptorija. Stoga pri mišljenjima što se izriču o vremenu nastanka igraju neku ulogu, i to ne baš posve beznačajnu, i predodžbe što ih imaju pojedini istraživači o okolnostima u kojima je taj kodeks nastao i onda došao u posjed splitske katedrale.

Do sada se općenito pretpostavljalo da je *Evangeliarium Spalatense* nekako povezan s osnivanjem biskupskoga sjedišta u Splitu i da se od najstarijega vremena u katedralnom bogoslužju iz njega čitalo evanđelje o velikim blagdanima. Isprva se mislilo da je taj kodeks izrađen u skriptoriju splitske katedrale i da se može uzeti kao svjedočanstvo zahtjevne razine koju je dosezala pismena kultura ranoga doba splitske crkve.[827] Moglo se, međutim, pokazati da će taj rukopis prije potjecati iz

825 Jireček, *Die Romanen.* Denkschriften 48, 30; Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa*, 148–149; Šišić, *Povijest Hrvata*, 284; Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, 53.

826 Za opis toga kodeksa usp. V. Novak, *Najstariji dalmatinski rukopis* i Kniewald, *De Evangeliario Spalatensi*, 408–427; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 8 i 89, Nr. 126.

827 Usp. V. Novak, *op. c.* 16, 40–42, 64; isti, *Neiskorišćavana kategorija*, 116–121.

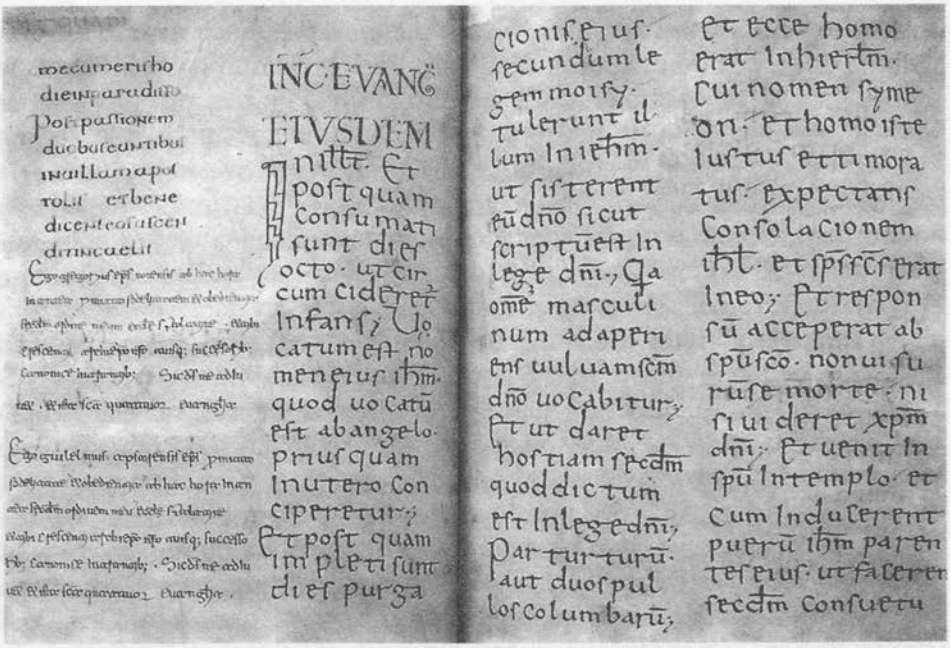

Splitski evangelijarij

sjeverne Italije, možda iz Ravene. Lako se moglo pomišljati da je Ivan Ravenjanin, prvi splitski nadbiskup, donio tu knjigu iz svojega rodnog grada ili iz Rima.[828] To važnije je istaknuti kako zapravo nema čvrstoga dokaza da je taj kodeks prije 11. stoljeća bio u Splitu.[829] Ipak je vrlo vjerojatno da je on već od rana pripadao splitskoj katedrali. S potrebnom zadrškom može se stoga pripisati splitskoj pismenosti najranijih stoljeća i pokazuje kako je zahtjevna bila pismena i knjižna kultura klera oko katedralne crkve toga grada.

Posebno se upozoravalo na utjecaj grčke liturgije što se razabire u *Evangeliarium Spalatense*. Takav se ne može poreći, ali on nije nikakva osobitost liturgijskih običaja u ranosrednjovjekovnome Splitu, nego potpuno odgovara prilikama i navikama kakve su u ono doba prevladavale u Rimu i u sjevernoj Italiji.[830]

U kasnije je doba nastala legenda da posvećeni evangelijar splitske katedrale nije napisao nitko drugi nego sam sveti Dujam, i to »apostol-

828 Usp. Kniewald, *op. c.* 409–410, 413–415, 426–427.

829 Na to je odlučno upozorila N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 424–445.

830 Usp. Kniewald, *op. c.* 414–415.

skim pismom« jer se za nj držalo da je učenik apostola Petra. Pripovijedalo se da je poslije prijenosa njegovih moći iz Salone u Split, pošto je otvoren sarkofag, ta knjiga nađena kako mu leži na prsima.[831] Sve to su kritički istraživači držali naprosto pobožnom izmišljotinom kojoj je bila svrha da u vjernicima pobudi dublje poštovanje pred svetim moćima i da još čvršće utemelji i podupre pravo splitske crkve da bude nasljednica salonitanske, te da potkrijepi navodni apostolicitet njezina prvog biskupa–mučenika. U najnovije se vrijeme, međutim, s argumentacijom kojoj se ne da poreći ozbiljnost, zastupa mišljenje da je *Evangeliarium Spalatense* doista rukopis iz kasne kršćanske antike koji je vjerojatno izrađen u nekom samostanu u Saloni. Po tome bi shvaćanju to četveroevanđelje bilo prijepis starije knjige iz 6. stoljeća u kojem su zadržane neke osobine slova kako su bila ispisana u tom predlošku. Postoji čak neka vjerojatnost da je to zavjetni rukopis koji prvotno i nije bio namijenjen da se rabi pri bogoslužju. Time bi pak splitska legenda o tome da je ta knjiga nađena u sarkofagu na prsima svetoga Dujma dobila čak i nešto historijskoga plauzibiliteta.[832] Ako bi ta najnovija datacija i povijesno uvrštavanje splitskoga evangelijara bili doista točni, onda s tom knjigom upravo držimo u ruci kontinuitet pismenosti od kasnoantičke Salone do ranosrednjovjekovnog Splita. No bit će još potrebna mnoga istraživanja da bi se mogao dati valjano utemeljen i siguran sud o argumentima koji su izneseni u potkrepu takva mišljenja.

Nikakvi tekstovi 7. i 8. stoljeća iz dalmatinskih gradova nisu došli do nas književnom predajom. Ipak ima mlađih spisa koji barem u nekim svojim slojevima potječu iz toga vremena i tako neizravno svjedoče o pismenoj kulturi u najranijem srednjem vijeku na istočnoj jadranskoj obali. To su prije svega biskupski katalozi i svetačke legende. U tom sklopu posebno mjesto pripada popisima salonitanskih i splitskih biskupa. U njima se pismeno nataložio slijed crkvenoga života u Dalmaciji od antike do srednjega vijeka. Budući da je polagala metropolitansko pravo na svu Dalmaciju, splitska je crkva osobito njegovala sastavljanje takvih spisa. Odatle dolazi da vrelima za povijest splitske crkve pripada središnja važnost za svu hrvatsku povijest ranoga srednjeg vijeka, pa kritika tih vrela mora davati odgovore na presudna historiografska pitanja. U splitskoj se predaji jasno zamjećuje tendencija da se istakne apostolicitet salonitanske crkve i to da joj je splitska neposredna nasljednica. Pri pobližem se promatranju, međutim, pokazuje da zapisani nizovi salonitanskih i splitskih biskupa u svojoj jezgri počivaju na staroj predaji, pa

831 Farlati 1, 473.

832 Usp. V. Popović, *Les Évangiles de Split*, 266–289; isti, *Evanđelijar svetog Dujma*, 231–249.

prema tome predstavljaju i svjedočanstvo o splitskoj pismenosti u dva tamna stoljeća.[833]

U rukopisnoj se predaji očuvalo oko 25 kataloga solinskih i splitskih biskupa. Prvi ih je skupio i sredio Farlati u svojem monumentalnom djelu o crkvenoj povijesti.[834] Taj njegov materijal čuva se kao 10. svezak njegovih *Collectanea* pod naslovom *Salonitana et Spalatensia sacra* u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.[835] Još jedan takav katalog nalazi se u jednom rukopisu rimske *Congregatio de propaganda fide* (Nr. 264). Svi su ti katalozi sačuvani u mlađim prijepisima. Nije lako odrediti vrijeme u kojem je njihov tekst dobio svoj sadašnji oblik. Valja pretpostaviti da je njihovo prepisivanje znalo biti popraćeno i redakcijskim zahvatima. Stoga su se svi raspoloživi tekstovi morali kritički usporediti da bi se mogla razabrati prvotna jezgra predaje što je sadržana u njima.

Najstariji očuvani katalog salonitanskih i splitskih biskupa potječe iz polovice 13. stoljeća. Sadržan je u povijesnom djelu Tome Arhiđakona. U naslovu njegova 13. poglavlja *Cathalogus archiepiscoporum, de quibus extat memoria* to se čak izričito i kazuje. Cijelo to poglavlje pokazuje vrlo izrazito narav kataloga. Ali se i prije i poslije njega u Tominu djelu raspoznaju elementi biskupskoga kataloga koji služe povijesnomu kazivanju kao nosiv kronološki okvir. Ostaje tek da se odgovori na pitanje je li Toma sam sastavio katalog na kojem je utemeljio svoje djelo ili mu je već gotov stajao na raspolaganju.

Mnoga pitanja vezana uz tekstovnu povijest Tomina djela ostaju do danas otvorena. To je na prvom mjestu odnos opširnije i sažetije verzije prvih 22-ju poglavlja njegove povijesti salonitanske i splitske crkve, koje Farlati zove *Historia Salonitana maior* odnosno *Historia Salonitana minor*.[836] To je ovdje važno utoliko što opširnija verzija sadrži potpuniji

833 Do sada najbolja i najopširnija rasprava o tom teškom predmetu kod Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 73–100. Sada i Babić, *Splitske uspomene* s izrazito suzdržanom ocjenom historičnosti te predaje.

834 Za literaturu o povijesti nastanka Farlatijeva *Illyricum sacrum* usp. Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa* 87, bilj. 107.

835 Prije toga bio je u vlasništvu obitelji Fanfogna–Garagnin u Trogiru. Usp. o tome Bulić–Bervaldi, *l. c.*

836 Usp. Barada, *Dalmatia superior*, 13–20, koji usuprot mišljenju što prevladava još od 17. stoljeća opširniju redakciju tih prvih poglavlja drži prvotnom. Takvo mišljenje zastupa na temelju šire poredbe teksta Gunjača, *Historija salonitana maior*. On vjeruje da je opširnija verzija nama očuvan dio koncepta koji je Toma Arhiđakon izradio za svoju povijest splitske crkve jer se prepisivala kao zasebno povijesno djelo. Nasuprot tomu N. Klaić, *Historia Salonitana Maior* odlučno zastupa uobičajeno mišljenje da je opširnija verzija ekscerpt iz Tomina djela upotpunjen prijepisima nekih važnih vrela. To shvaćanje ona temelji na prvom kritičkom izdanju čitavoga teksta opširnije verzije koje je priredila i objavila u toj knjizi. Također na temelju usporedbe čitavoga teksta ostaje Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 23–173 pri svojem shvaćanju i još ga šire razrađuje.

katalog salonitanskih biskupa nego sažetija. Već prema tome kako se određuje vrijeme postanka opširnije verzije — u 13. stoljeću, možda čak i prije toga, ili u 16, iz koje vjerojatno potječe njezin najstariji rukopis — mijenja se i *terminus ante quem* za sastavljanje kataloga salonitanskih biskupa koji je sadržan u opširnijoj verziji, a time i njegova starost kolika se može pouzdano potvrditi. Katalog splitskih biskupa u obje je verzije jednak i po tome sigurno potječe najkasnije iz sredine 13. stoljeća, a može biti da je i stariji.[837]

Popisi biskupa koji su došli do nas u obliku kataloga, a skupio ih je Farlati, svi su onakvi kakve ih imamo poznati samo iz mlađih rukopisa.[838] Prema podatcima koje sadrže o svojem podrijetlu može se onaj među njima koji navodno potječe iz povijesnoga djela splitskog patricija a Cutheis smjestiti najdublje u prošlost. Taj autor je, naime, pisao u drugoj polovici 14. stoljeća.[839] Pitanje je li on taj katalog i sastavio ili mu je on, kad je pisao svoju povijest, već gotov bio na raspolaganju mora, dakako, ostati otvoreno.[840]

S tim se katalogom podudara, ako se zanemare pojedinačna odstupanja u imenima i njihovu redoslijedu, još daljnjih 15 kataloga. Svi oni polaze od apostoliciteta salonitanske crkve, pa im nije dostatan povijesno potvrdiv slijed biskupa koji počinje s Dujmom u 4. stoljeću jer moraju pokriti sva stoljeća od apostolskih vremena u 1. do pada Salone u 7. Takvo dvostruko dulje razdoblje od 6 stoljeća ispunjaju tako da, pošto dođu do povijesno potvrdivih biskupa 6. stoljeća, dodaju oko 40 daljnjih imena kojih se nositelji nigdje u povijesnoj predaji ne mogu potvrditi kao salonitanski biskupi i koji u tolikom broju nikako nisu mogli na početku

837 Ta dva kataloga — salonitanski i splitski — izvađena su iz teksta povijesnoga djela Tome Arhiđakona u opširnoj verziji njegovih prvih poglavlja (*Historia Salonitana maior*) i rekonstruirani u čistom obliku kataloškog teksta, te ih je tako objavio Gunjača, *Historija*, 222–228 i *Ispravci i dopune* 1, 243–270. O postupku koji je primijenjen pri sastavljanju splitskoga kataloga usp. V. Klaić, *Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara*, 216–218; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 28–31 i 38.

838 Za potpun pregled usp. Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 73–74 i 89–91.

839 Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa* 73 misle da je taj katalog prvotno sezao do 1452. Praga, *Tomaso Negri da Spalato*, 181, bilj. 3 misli da može dokazati da je a Cutheis umro oko 1403. Šišić, *Hrvatska historiografija*, 34 misli da je njegova *Historiarum tabula* sastavljena nešto prije 1420. N. Klaić, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, *s. v. Cutheis* upozorava na to da najstariji rukopis toga djelca potječe iz godine 1387/88, pa ono nikako ne može biti mlađe od toga vremena.

840 Izdao i komentirao Farlati 1, 323–327. Tekst donose i Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 104 i 179. Usp. i zabilješke na str. 73 i 89. Rukopis u Farlatijevim *Collectanea* (Hrvatski državni arhiv).

7. stoljeća u kratkom vremenu prije pada Salone naslijediti jedan drugoga.

Među tim katalozima Farlati je dvama daljnjima poklonio osobitu pozornost. To je onaj katalog što je sadržan u jednom rukopisu rimske *Congregatio de propaganda fide* (Nr. 264) neposredno ispred *Historia Salonitana maior*,[841] i još jedan koji je, kad je 1640. umro splitski nadbiskup Sforza Ponzoni, nađen u njegovoj ostavštini.[842] Jedan katalog iste te vrste poslužio je kao temelj jednoj biskupskoj kronici Salone i Splita iz prve polovice 18. stoljeća.[843]

Nasuprot toj skupini kataloga što su nam predani u rukopisima stoji jedan, također rukopisni, koji se od svih njih razlikuje time što u njem nije dodana skupina nehistorijskih biskupa nakon onih u 6. stoljeću, nego povijesno potvrdiv niz pokriva čitavo vrijeme od mučenika Dujma do pada Salone. Taj je katalog modruški biskup Šimun Kožičić Begna (oko 1460–oko 1536) ostavio u svojoj zbirci zapisa o crkvenoj povijesti poznatoj kao njegova *Collectanea*.[844] U tome je katalogu, čini se, očuvana valjana stara predaja u kojoj još nisu prvotnomu popisu biskupa dodana prekobrojna imena kako bi se potkrijepio apostolicitet salonitanske crkve.[845] Taj je katalog znatan još i po tome što se sve do imena jednog salonitanskog biskupa potpuno poklapa s biskupskim katalogom koji je sadržan u *Historia Salonitana maior*. A i to jedno ime dodala je mlađa ruka.[846] Postoji dakle uska veza između toga kataloga i najstarijega koji je do sada poznat.[847]

---

841 Izdao i komentirao Farlati 1, 319–323. Tekst donose i Bulić–Bervaldi, *op. c.*, 102–103 i 178. Usp. i bilješku na str. 73 i reprodukciju rukopisa u N. Klaić, *Historia*.

842 Izdao i komentirao Farlati 1, 327–329. Tekst donose i Bulić–Bervaldi, *op. c.* 105 i 180. Usp. i bilješke na str. 73 i 89. Rukopis u Farlatijevim *Collectanea* (Hrvatski državni arhiv).

843 Izdao i komentirao Farlati 1, 346–353.

844 Izdao i komentirao Farlati, 1, 344–345, 346. Tekst donose i Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa* 106 i isti, *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa* 181; N. Klaić, *Historia Salonitana maior*, 60–61. Rukopis u Farlatijevim *Collectanea* (Hrvatski državni arhiv).

845 Usp. Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 96–97 i 99.

846 Usp. Gunjača, *Historija*, 231.

847 Gunjača *l. c.* i *Ispravci i dopune* 1, 246. Gunjača čak misli da su Begnina *Collectanea* (tako Farlati u svojem izdanju) zapravo njegov prijepis *Historia Salonitana maior*, koje se drugi po redu prijepis, kako priopćuje N. Klaić, *Historia*, 10–11, iz godine 1719. čuva u arhivu splitskoga kaptola (Nr. 76) i nosi naslov *Collectanea Benii 1*. Sam katalog nosi u tom rukopisu naslov *Catalogus II. ex Historia Salonitana codicis Biniani* (usp. Bulić–Bervaldi, *op. c.*, 89). To doista izgleda tako kao da je taj katalog sastavljen na temelju *Historia Salonitana maior* u Begninu rukopisu. Takvu pretpostavku pobija N.

Pet kataloga u Farlatijevoj zbirci tvori nasuprot onima koji su do sada spomenuti vlastitu skupinu. U njima jesu sadržana imena što su dodana povijesno potvrdivomu popisu, ali nisu mu pridodana kao dodatak, nego su uvrštena u nj i raspoređena po njem, i to tako da se dobiva mnogo veći povijesni plauzibilitet.[848] Među njima je Farlati osobitu pozornost poklonio jednomu, koji je nazvao Rimskim katalogom.[849] U tom su katalogu dodatna imena raspoređena tako da 25 njih dopunjuje niz salonitanskih biskupa, ali ne nakon onih dobro poznatih s kraja antike, nego prije njih, ali poslije niza što neposredno slijedi nakon Dujma. Daljnjih 15 dopunjuje oskudni niz najstarijih splitskih biskupa između osnutka biskupskoga sjedišta u tom gradu, do kojega je prema tom katalogu došlo godine 650, i poznatih biskupa 9. stoljeća. Tako se dodanim nehistorijskim imenima podupiru i apostolicitet salonitanske crkve i metropolitansko pravo splitske kao njezine neposredne nasljednice u neprekinutu slijedu biskupa kojima se pamti uspomena, a da se već na prvi pogled ne izgubi povijesna vjerodostojnost.[850] U naslovu toga kataloga stoji da ga je sastavio neki Dalmatinac, kojemu se ne spominje ime, na temelju dokumenata iz rimskih arhiva.[851] Taj katalog sadrži vrlo točne krono-

---

Klaić, *Historia,* 62–64 naglašujući da u katalogu ima podataka koji dokazuju njegovu nezavisnost od povijesnoga djela.

848 Usp. Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 91–96.

849 Izdao i komentirao Farlati 1, 329–343. Tekst donose i Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 107–110 i *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa*, 182–184. Rukopis u Farlatijevim *Collectanea* (Hrvatski državni arhiv).

850 Usp. Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 82–87. Slično redaju i drugi katalozi tu skupinu. Usp. *ibid*. 92–96.

851 Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 77–87 i 91–96 dolaze do zaključka da su Rimski katalog i drugi katalozi te skupine Riceputijeve konstrukcije, koji je bio počeo raditi na potpunoj crkvenoj povijesti ilirskih zemalja i pokrenuo taj pothvat, ili možda čak i samoga Farlatija, koji su — a da nisu imali dodatnoga materijala — htjeli unijeti reda u nizove salonitanskih i splitskih biskupa kako bi dobili čvrstu podlogu za svoj prikaz crkvene povijesti. Rimski katalog bio bi po tom shvaćanju mistifikacija bez ikakve vrijednosti kao povijesno vrelo. Praga, *Tomaso Negri*, 22–23 poziva se na bilješku koju je u svoje djelo unio Carrara, *Chiesa di Spalato*, 67, bilj. 1, po kojoj bi u svojoj knjižnici bio posjedovao jednu *Pontificum Salonitanorum et Spalatinensium series ex scriniis Romanis et variis monumentis collecta a viro Dalmata patriae et nationis suae amantissimo* — »Niz salonitanskih i splitskih biskupa skupljen iz rimskih škrinja i raznih dokumenata po mužu Dalmatincu koji je nadasve ljubio domovinu i rod«. Na tom je egzemplaru stajalo: *Hanc seriem ex antiquis approbatis auctoribus et monumentis Thomas Niger civis Spalatensis, episcopus Scardonensis, inde Traguriensis, ordinavit ut in Archivio Romano Sanctae Sedis servaretur* — »Ovaj niz uredio je prema provjerenim autorima i spomenicima Toma Niger, splitski građanin, skradinski biskup, a onda trogirski, da se čuva u rimskom arhivu Svete stolice«. Praga vjeruje da u tom nizu biskupa valja prepoznati Farlatijev Rimski katalog. Po tome bi ga bio sastavio humanist Toma Niger. Praga mu smješta postanak u godine 1510–1512. Usp. i N. Klaić, *Historia*, 59.

loške podatke, povijesne zapise i spominje careve, pape, te hrvatske i srpske vladare u kojih vrijeme pada episkopat biskupâ kojih se imena nižu u njem. Sastavljen je s mnogo truda i vrlo znalački. No arhivalijama na kojima je navodno zasnovan nema nikakva traga. Stoga je i ocjena povijesne vrijednosti toga kataloga sporna.[852] Kako se god sudilo o tome, sve do eventualne povijesne potvrde dodatnih biskupa ostaju oni, gdje god da su uvršteni, strano tijelo u toj tekstovnoj predaji i kao takvi su suprotstavljeni nizu biskupâ koji se daju povijesno potvrditi.

Čini se pak da imena tih dodatnih biskupa nisu izmišljotina kasnijega vremena. Sve su to imena kakva su nosili crkveni dostojanstvenici pod kraj antike. Iako se pouzdano može reći da to nisu imena salonitanskih biskupa, ona ipak potječu iz autentične predaje. Valja pretpostaviti da su preuzeta iz diptiha salonitanske crkve, u koje su — kao i drugdje — pored imena vlastitih unosili i imena biskupâ susjednih crkvenih sjedišta. Najvjerojatnije su to bila imena biskupâ dalmatinskih biskupija koji su bili podvrgnuti Saloni kao svojoj metropolitanskoj crkvi, pa su se njihova imena tamo unosila u diptihe. Diptisi su u kasnoantičkoj crkvi bili sklopljene pločice kojih su unutrašnje plohe bile premazane voskom. U njih su se urezivala imena onih koji su se spominjali pri bogoslužju. To su, dakako, bili mjesni biskupi, svi biskupi crkvene pokrajine, pape i carevi. Oni koji su bili osuđeni zbog hereze brisali su se iz diptiha. I u Trieru (Augusta Treverorum) biskupi su drugih biskupija iz diptiha poslije uvršteni u biskupske kataloge kako bi se nadopunili pošto su se zaboravila mnoga imena starih trierskih biskupa. Ako je pak tako bilo i sa salonitanskim katalozima, iz toga slijedi da su se salonitanski diptisi još čuvali u Splitu.[853] To je važan element kontinuiteta antičke pismenosti do u rani srednji vijek. Pored toga bit će da je u Splitu bilo i drugih dokumenata i zapisa salonitanske crkve, dakako i zapisa iz ranoga vremena splitske crkve. Na jednom od rukopisnih kataloga u Farlatijevoj zbirci stoji o njegovim vrelima ovo: *Pars I. ex dypticis Salonitanis. Pars 2a ex antiquis ecclesiae Salonitanae monumentis. Pars tertia ex vetusti-*

852 Farlati je taj katalog cijenio više od svih i na njem je zasnovao svoju crkvenu povijest Splita i Salone. Slijedio ga je u tome službeni shematizam splitsko–makarske nadbiskupije. Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 81–87 i 91–96 drže da je to proizvoljan sastavak bez ikakve vrijednosti kao povijesno vrelo. Praga, *Tomaso Negri*, 22–23 smatra da je to djelo znamenitoga humanista koji je imao pristup u rimske i splitske arhive. Stoga i vrijednost toga kataloga kao povijesnog vrela ne bi nikako bila mala. Treba doduše pretpostaviti da je poslije nadopunjavan i nastavljen do godine 1719, kao što su nastavljeni i drugi katalozi kojima se uspjelo utvrditi vrijeme nastanka. Koliko god je zanimljiva i nimalo nevjerojatna Pragina pretpostavka da je taj katalog napisao Toma Niger, ona ni u čemu ne dira u argumente koje su u ocjeni toga kataloga iznijeli Bulić–Bervaldi.

853 Usp. Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 97–100.

oribus ecclesiae Spalatensis memoriis.[854] Tu je već izrečeno upravo ono do čega je došlo kritičko istraživanje te povijesne predaje.

Biskupski katalog sadržan u povijesnom djelu Tome Arhiđakona vrlo je oskudan za rano doba splitske crkve. U njem je na prvom mjestu naveden Ivan Ravenjanin kao prvi splitski nadbiskup koji je osnovao crkveno sjedište u Dioklecijanovoj palači i tamo postao nasljednikom salonitanskih biskupa. U *Historia Salonitana maior* stoji izričito da je papa koji ga je poslao kao legata u Dalmaciju bio Ivan IV. (640–642).[855] U *Historia Salonitana minor* taj papa ostaje bezimen,[856] ali iz svega kazivanja proizlazi da se to dogodilo u 7. stoljeću, dok su izbjeglice iz osvojene Salone bili još na životu. U prikaz tih zbivanja uvodi se i papa Ivan IV. poimence, ali ne u vezi s Ivanom Ravenjaninom.[857] Ako se onda malo dalje kaže da je papa poslao Ivana Ravenjanina kao legata u Dalmaciju, onda će se najprvo pomisliti da je to upravo sam Ivan IV. ili njegov neposredni nasljednik, to više što između spomena Ivana IV. i pape čiji je legat bio Ivan Ravenjanin nema govora ni o kojem papi.

Poslije Ivana Ravenjanina, koji je po Tominu prikazu bio splitski nadbiskup oko polovice 7. stoljeća, spominje se tek Justin uz godinu 840. Tako se i tu osjeća tama dvaju stoljeća. Katalog iz Begninih *Collectanea* i u tome se podudara s *Historia Salonitana*, tek što kao vrijeme biskupa Justina navodi godinu 890. Katalozi pak prve skupine, oni u kojima među splitske nadbiskupe nisu uvršteni nikoji od dodatnih salonitanskih, donose za to razdoblje svi ovaj niz: *Ioannes primus archiepiscopus Spalatensis patria Ravennas, Petrus, Marianus, Martinus, Leo, Petrus, Iustinus*. Isti taj slijed donosi i Rimski katalog, tek što je u njem nakon četvrtoga nadbiskupa poslije Ivana Ravenjanina (*Martinus*) dodano 14 imena s kraja popisa salonitanskih nadbiskupa, a pritom im je potpuno zadržan redoslijed kakav je u salonitanskim popisima. Među njima se ime *Leo* javlja jednom, a ime *Petrus* čak dva puta: *Petrus, Leo, Ursus, Petrus,* na što slijedi *Iustinus*, koji u tom nizanju ne pripada više salonitanskomu popisu. U Rimskom katalogu poklapaju se dakle imena *Leo* i *Petrus* s kraja uvrštenoga dijela popisa salonitanskih nadbiskupa s ta dva ista imena što stoje u popisu splitskih nadbiskupa prije Justina.

Po podudarnom svjedočanstvu kataloga prve skupine postavljen je prema tomu za razdoblje koje je u katalogu sadržanom u *Historia Salonitana* kronološki jasno omeđeno od oko 650. do 840. sljedeći niz splitskih

854 Bulić–Bervaldi, *op. c.*, 91, rukopis br. 19: *Memoria archiepiscoporum Salonitanorum et Spalatensium* (Hrvatski državni arhiv).

855 *Historia Salonitana maior* (ed. Klaić) 94.

856 Toma, c. 11 (ed. Rački, 33).

857 Toma, c. 8 (ed. Rački, 29).

nadbiskupa: Ivan Ravenjanin, Petar, Marijan, Martin, Lav, Justin. Prvi i posljednji od tih nadbiskupa poznati su i iz povijesnoga djela Tome Arhiđakona. Ostali su zabilježeni u katalozima koji su samostalno došli do nas. To je predaja koje vjerodostojnost jedva da se može provjeriti. No *Historia Salonitana* pruža i za to bar nekakvo uporište. Tamo se godine 970. spominje splitski nadbiskup Martin kao suvremenik cara Teodozija i kralja Držislava.[858] Ta datacija nadbiskupa Martina dobro se slaže s vremenom u kojem je vladao hrvatski kralj Držislav. No bizantski car bio je u to doba Ivan Cimisk (969–976). Stoga se zaključilo da se u Tominu katalogu splitskih nadbiskupa tu potkrala pogreška.[859] No treba objasniti kako je moglo doći do te pogreške.

Već se utvrdilo kako se izrađivao katalog splitskih nadbiskupa na kojem je Toma utemeljio svoju povijest splitske crkve. On je podatke za nj uzimao iz isprava i kroničarskih zapisa u kojima su se spominjali splitski nadbiskupi u vezi s godinama i vladarima.[860] Bit će dakle da je i bizantski car Teodozije tako došao u katalog. Posljednji bizantski car toga imena bio je Teodozije III. (715–717). On je živio 150 godina prije kralja Držislava. Ni u kojoj ispravi i ni u kojem kroničarskom zapisu nisu se mogli pojavljivati kao suvremenici i tako skupa ući u tekstovnu predaju kataloga splitskih nadbiskupa. No lako je moguće da su u Splitu postojala dva zapisa i da se u jednom od njih javljao nadbiskup Martin i car Teodozije bez oznake godine, a u drugome nadbiskup Martin i kralj Držislav s oznakom 970. godine. Pri tome se, dakako, radilo o dva nadbiskupa istoga imena, jednom s početka 8. i drugom iz druge polovice 10. stoljeća. Pri izradbi kataloga pogreškom su poistovjećena dva nadbiskupa istoga imena. Sastavljač očito nije poznavao redoslijed bizantskih careva, a za Teodozija III. ionako se slabo znalo. Tako je bez oklijevanja smješten u godinu 970. Odatle se razabire da je bilo zapisa o splitskom nadbiskupu Martinu u vrijeme Teodozija III. Nadbiskup toga imena u katalozima se spominje na četvrtom mjestu kao treći nasljednik Ivana Ravenjanina. Ako je pak objašnjenje što je ovdje dano kronološkoj pogrešci u Tome Arhiđakona ispravno, onda je to nezavisna potvrda tradicionalnom splitskom katalogu bar u toj jednoj točki. Nadbiskup Martin koji u tom katalogu stoji na četvrtom mjestu može se s velikom

858 Toma, c. 13 (ed. Rački, 36–37): *Martinus archiepiscopus fuit anno domini nongentesimo septuagesimo tempore Theodosii imperatoris et Dirscisclavi regis.* — »Nadbiskup Martin bio je godine Gospodnje devetsto i sedamdesete u vrijeme cara Teodozija i kralja Držislava«. *Historia Salonitana maior* glasi na odgovarajućem mjestu sasvim jednako (ed. Klaić, 107).

859 Usp. Rački u bilješkama uz svoje izdanje Tomina teksta i Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 266.

860 Usp. V. Klaić, *Prilozi*, 216–218; Gunjača, *Ispravci i dopune*, 1, 260–264.

vjerojatnosti smjestiti u razdoblje od 715. do 717. Odatle se pak razabire da se popis najstarijih splitskih nadbiskupa sadržan u rukopisnim katalozima bar dijelom osniva na zapisima iz dvaju tamnih stoljeća.[861] U tom se popisu, dakle, čuva splitska pisana predaja iz toga vremena.[862]

S pisanom predajom samih kataloga usko su povezani memorijalni zapisi na temelju kakvih su se oni sastavljali. Ti su zapisi iz tamnih stoljeća, dakako, izgubljeni, ali im se u splitskoj pismenoj predaji kakva je došla do nas ipak mogu naći tragovi. Zahvaljujući njima dobivaju se važne naznake o latinskoj pismenosti u Splitu kakva je bila u 7. i 8. stoljeću.

Toma Arhiđakon opisuje u svojem povijesnom djelu opširno kako je pala Salona, kako su njezini građani prvo izbjegli na otoke, a onda u Dioklecijanovoj palači osnovali nov grad i novo biskupsko sjedište, ali su sve to što su osnivali shvaćali i prikazivali kao nastavak salonitanske tradicije.[863] Već se po opširnosti toga pripovijedanja razabire da se radi o književnoj konstrukciji učenoga pisca. Taj tekst kao cjelina pripada sredini 13. stoljeća, kada ga je Toma pisao, i takav sigurno nije preuzet ni iz kakva starijega vrela. Drugo je pitanje je li pri tome imao pred sobom zapise koji izravno ili neizravno potječu iz vremena koje je opisivao.

Tomin opis pada Salone sigurno nije preuzet iz kakva starijega vrela. Poslije bogato izvedena prikaza moralnoga propadanja njezinih stanovnika, koji sadrži samo opća mjesta, kazuje o svojim izvorima ovo (ed. Rački, 24): *Talibus et his similibus Salona corrupta vitiis, quid poterat nisi ad yma vergere? Quid restabat nisi ad interitum festinare? Qualiter autem finaliter eversa fuerit, non satis perspicuum est. Nos vero, ut in precedentibus, partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes, conemur exponere.* — »Takvima i sličnim porocima pokvarena, što je Salona mogla nego padati sve dublje? Što joj je preostajalo nego da žurno kreće u propast? A kako je konačno razorena, to nije dosta jasno. Mi ćemo pak, kao i u prethodnom, pokušati to izložiti slijedeći dijelom ono što je o tome zapisano, dijelom ono što se o tome priča, dijelom ono kako mislimo da je bilo«. Sam dakle kaže da o propasti metropole nije uspio saznati ništa točnije ni podrobnije. Poziva se pak na zapise (*scripta*) i usmenu predaju (*relata*), ali je svoj opis događaja, čini se, prije svega zasnovao na svojim predodžbama i zaključcima (*opinio*).

---

861 Usp. Katičić, *Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae*, 29–31.

862 Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 254, 256–259, 262 dolazi do zaključka da je Toma ugradio u svoje povijesno djelo katalog splitskih nadbiskupa sastavljen u prvoj polovici 11. stoljeća koji je sezao od Ivana Ravenjanina do Dobralja (Dabralis) (1030.–1050.).

863 Toma, c. 7–12.

Povijesni okvir koji je Toma dao zbivanjima očito je kasna konstrukcija s teškim anakronizmima. Slaveni koji su osvojili Salonu u tom su pripovijedanju dio gotske vojske koja je pod svojim vođom Totilom došla iz Njemačke, a krećući u Italiju, zadržala se u Dalmaciji i tamo pustošila zemlju.[864] Tu su razna zbivanja iz različitih vremena skupljena u jedno i prikazana kao istovremena cjelina: pohod Gota na Italiju pod Teodorikom godine 492, Justinijanovi ratovi s gotskim kraljem Totilom 535–553, u kojima je trpjela i Dalmacija, a osobito Salona, te napokon avarsko–slavensko osvajanje zemlje u Dalmaciji i osvojenje Salone 614. ili nešto kasnije. O svemu tome morao je Toma imati pisanih vijesti, ali tako kako ih je upotrijebio i svrstao te ih neprimjereno preoblikovao ili on sam ili već netko drugi pred njim, i to potpuno, u njegovu se tekstu ne razabiru tragovi tih starijih zapisa.

Samo za Tominu vijest da je s Totilom iz Poljske i Češke došlo sedam ili osam plemenitih rodova, koji su se naselili u Hrvatskoj, pa su to kasniji Hrvati, može se utvrditi da potječe iz zapisa jedne stare hrvatske predaje.[865] Ne može se, međutim, znati kada je ta predaja zapisana, od kada pripada splitskoj pismenoj predaji. Mnogo toga govori da je to bilo u prvoj polovici 10. stoljeća, kada su odnosi između Dalmacije i Hrvatske — posebno crkveni, kulturni i književni — postali mnogo uži nego su bili prije.[866] Grčki zapis iste te predaje očuvan nam je iz polovice 10. stoljeća.[867] Nije stoga nikako sigurno, pa čak niti osobito vjerojatno, da je zapis koji je tu prepoznatljiv kao Tomino vrelo nastao još u 8. ili čak u 7. stoljeću.

Također se u Tome do u pojedinosti izvodi i vrlo živo prikazuje kako su stanovnici grada Salone našli pribježište na otocima, kako su tamo preživjeli u teškim prilikama i kako su se na moru oduprli osvajačima, a onda se ipak vratili na kopno, naselili se u Dioklecijanovoj palači i tamo obnovili svoju biskupiju.[868] I taj tekst je kao cjelina očigledno literarna konstrukcija koja u prikazivanju pojedinosti slijedi zamisli (*opinio*) svojega pisca. Na nekim se mjestima ipak razabiru vijesti starijih vrela, koje nisu samo upotrijebljene u pripovijedanju o zbivanjima, nego su, čini se, više ili manje od riječi do riječi utkane u Tomin tekst.

Odmah na početku toga prikaza nabrajaju se otoci na kojima su Salonitanci potražili pribježište. To nabrajanje ostavlja dojam da je zasnovano na autentičnom starom zapisu. Na početku 8. poglavlja stoji

864 Toma, c. 7 (ed. Rački, 24–26).

865 Toma, c. 7 (ed. Rački 25–26). Usp. o tome dolje str. 298.

866 Usp. o tome dolje str. 379.

867 *De adm. imp.* 30, 61–75 (v. dolje str. 297).

868 Toma, c. 8–11 (ed. Rački, 28–34).

(ed. Rački, p. 28): *Tandem pars aliqua tenuit insulam, que Soluta vocatur, alii ad Bratie, alii ad Faron, alii ad portus Lysie et Corcire applicuerunt.* — »Napokon je dio doplovio do otoka koji se zove Šolta, drugi su pak pristali na Braču, drugi na Hvaru, drugi opet u lukama Visa i Korčule«. I nehotice se tu pomišlja na natpis iz Škripa.[869] Doduše, redoslijed otoka: Šolta, Brač, Hvar, Vis, Korčula prirodno je dan po njihovu položaju. Mogao ga je dakle konstruirati i sam pisac slijedeći svoju *opinio*. Ipak je vjerojatno da se tu radi o zapisu iz vremena kad se osnivao Split.

Da je Toma u tom poglavlju radio s vrelima i da ih je kadikad preuzimao u svoj tekst od riječi do riječi, dokazuje tek nešto dalje opis misije opata Martina, kojega je papa Ivan IV. (640–642) poslao u Dalmaciju i naložio mu da otkupi zarobljenike i prenese mučeničke moći u Rim (ed. Rački, p. 29): *Eodem tempore Iohannes summus pontifex apostolice sedis, cum esset Dalmatinus natione, audiens sue gentis miserabilem casum, valde condoluit, missitque abbatem quemdam, Martinum nomine, cum multa pecunie quantitate pro redimendis captivis. Qui veniens ad partes Dalmatie multos redemit captivos a Sclavis, eosque ad parentes suos remisit. Iste Martinus ex apostolica iussione multorum sanctorum reliquias accepit in partibus Dalmatie, et Ystrie, et detulit eas Romam ad predictum papam Iohannem. Qui venerabilis pontifex eas reverenter suscipiens, recondidit apud ecclesiam beati Iohannis Lateranensis, ubi est fons baptisterii, et ibidem iuxta fecit dipingi ymaginem beati Domnii cum pallio et ceteris pontificalibus indumentis, totum ex musivo aureo. Similiter fecit ymaginem beati Anastasii inter alios sanctos.* — »U isto je vrijeme Ivan, vrhovni svećenik apostolske stolice, jer je podrijetlom bio Dalmatinac, kad je čuo o bijednoj nesreći svojega naroda, osjetio veliku sućut i poslao je nekoga opata po imenu Martina s velikom količinom novca da otkupljuje zarobljenike. Taj je došao u dalmatinske krajeve i otkupio je mnoge zarobljenike od Slavena i povratio ih je njihovim roditeljima. Taj je Martin po apostolskoj zapovijedi primio moći mnogih svetaca u predjelima Dalmacije i Istre i odnio ih je u Rim spomenutomu papi Ivanu. Taj ih je pak časni svećenik primio s poštovanjem i pohranio kod crkve svetoga Ivana Lateranskog, tamo gdje je voda krstionice, i ondje je u blizini dao naslikati lik svetoga Dujma s palijem i drugim dijelovima pontifikalne odjeće, sav iz zlatnoga mozaika. Slično je tako izradio lik svetoga Staša među drugim svetcima«.

Ne može biti dvojbe da taj prikaz događanja stoji u tekstovnoj vezi sa zapisom o Ivanu IV. u *Liber pontificalis*. Tamo stoji: *Ioannes, natione Dalmata, ex patre Venantio scholastico, sedit annum unum, menses*

869 Usp. gore str. 243.

novem, dies XVIII. Hic temporibus suis misit per omnem Dalmatiam seu Istriam multas pecunias per sanctissimum et fidelissimum Martinum abbatem propter redemptionem captivorum, qui depraedati erant a gentibus. Eodem tempore fecit ecclesiam beatis martyribus Venantio, Anastasio, Mauro et aliis multis martyribus, quorum reliquias de Dalmatia et Istria adduci praeceperat, et recondidit eas in ecclesia supra scripta iuxta fontem Lateranensem, iuxta oratorium beati Ioannis evangelistae, quam ornavit, et diversa dona obtulit. — »Ivan, podrijetlom Dalmatinac, od oca Venancija skolastika, sjedio je (na svetoj stolici) jednu godinu, devet mjeseci, osamnaest dana. Taj je u svojē vrijeme poslao po svoj Dalmaciji i Istri mnogo novca po nadasve svetom i vjernom opatu Martinu radi otkupa zarobljenika koje su bili odveli u plijen pogani. U isto vrijeme izgradio je crkvu svetim mučenicima Venanciju, Stašu, Mavru i mnogim drugim mučenicima kojih je moći naredio da se dopreme iz Dalmacije i Istre i pohranio ih je u crkvi koja je gore spomenuta kraj lateranske krstionice, kraj oratorija svetoga Ivana Evanđelista. Nju je ukrasio i prinio je u njoj različite darove«. Taj je zapis unesen na poticaj pape Konona (686–687).[870] Nije jasno je li se Toma služio tim vrelom izravno ili je imao pred sobom neku mlađu splitsku preradbu. U 12. je stoljeću već postojala dalmatinsko–hrvatska verzija *Liber pontificalis*.[871] Ne može se isključiti mogućnost da se i znatno prije u Splitu prepisivao i prerađivao taj tekst.[872]

U prikazu povratka Salonitanaca s otokâ i njihova naseljavanja u Dioklecijanovoj palači javljaju se neke pojedinosti koje se teško mogu smatrati da su njima tek iskićena neka opća mjesta na temelju kakvih neobvezatnih rasuđivanja. Tako se smještanje izbjeglica u Dioklecijanovoj palači pripisuje utjecaju jednoga čovjeka kojega su zvali Veliki Sever. On je prema Tominu kazivanju istinski osnivač Splita. O njem se kaže i to da je imao kuću na moru kod stupova palače (c. 14, ed. Rački, 31–32): *Erat autem inter Salonitanos, qui ad proximas insulas seccesserant, vir quidam, Severus nomine, cuius domus fuerat iuxta columnas palatii supra mare. Hic quia pre ceteris maiori auctoritate pollebat, magnus Severus appellabatur. Iste cepit adhortari concives suos, ut ad patriam redirent. Sed quia non erat tutum inter ruinas urbis antique habitacula ponere, consulebat eis, ut in edificio Dioclitiani se interim reciperent, ubi securius comorantes aliquam saltem particulam sui teritorii incolere sine magno timore valerent, donec rebus prosperius succedentibus Salonam*

870 Usp. Mommsen, *Prolegomena zu den Gesta pontificum Romanorum* 1, Berlin 1898, XIII.

871 Usp. V. Foretić, *Korčulanski kodeks*, 23–44. Više o tome dolje str. 625.

872 Tako misli Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 198–205.

reedificandi possibile foret. Et tandem placuit hoc consilium nobilibus et popularibus universis; et tale pactum inter se statuerunt, ut ditiores sibi domos propriis sumptibus hedificarent; ceteri vero, quibus es non erat sufficiens pro domibus construendis, haberent tures circumpositas pro habitaculis suis, reliquum vulgus habitaret in fornicibus et criptis. — »Bio je pak među Salonitancima koji su bili otišli na obližnje otoke neki muž po imenu Sever, čija je kuća bila kraj stupova palače na moru. Taj se, jer je imao veći ugled od drugih, zvao Veliki Sever. On je počeo poticati svoje sugrađane da se vrate u domovinu. Ali jer nije bilo sigurno postaviti nastambe među ruševinama staroga grada, savjetovao im je da se u međuvremenu sklone u Dioklecijanovu zgradu, gdje bi, boraveći sigurnije, mogli bez velikoga straha stanovati barem na djeliću svojega zemljišta dok ne bude moguće, kad stvari jednom krenu povoljnije, ponovno sagraditi Salonu. I napokon se taj savjet dopao svim plemenitima i pučanima; i uglavili su između sebe takav dogovor da bogatiji sebi sagrade kuće o vlastitu trošku; drugi pak, koji nisu imali dosta novca za gradnju kućâ, da imaju tornjeve što su uokolo postavljeni za svoje nastambe, a ostalo mnoštvo da stanuje pod svodovima i u kriptama«.

Pripovijedanje i tu potanko prikazuje zbivanje tako što pisac iznosi svoje predodžbe o njem u dobro oblikovanim i lijepo popunjenim rečenicama. No konkretni podatci o Severu i njegovoj kući kod stupova palače na moru teško mogu biti tek njegova *opinio*. Bit će ipak da je o tome raspolagao preciznim zapisima u kojima nisu bile zabilježene samo vijesti o bijegu na otoke, o povratku s njih i o osnivanju Splita, nego i o ulozi koju je pri tome odigrao neki Veliki Sever i o počasti koja ga je zapala kad mu je dodijeljeno mjesto u Dioklecijanovoj palači da na njem uredi kuću. To pak što se ta kuća s morske strane palače već spominje čim se Sever prvi put pojavljuje u pripovijedanju, još prije nego je bilo govora o naseljavanju izbjeglica povratnika u njoj — upravo to odaje zabilješku u kronici od koje je Toma polazio opisujući te događaje, i u nastojanju da što razgovjetnije identificira Severa i svu uspomenu na nj skupi u jedno reproducirao potpunije nego je na tome mjestu bilo umjesno.

O Severovoj kući saznaje se kod Tome u sljedećem poglavlju još i više. On ju je naime poklonio novoosnovanoj splitskoj crkvi da bude biskupski stan (c. 11, ed. Rački, 34): *Tunc prenominatus Severus domicilium suum, quod in Spalato sortitus fuerat, quando de insulis redierunt, donavit ecclesie cum turri angulari et palatio, episcopium ibi fieri statuens; ibique venerabilis presul Iohannes primitus habitare cepit.* — »Tada je prije spomenuti Sever svoju kuću, koju je na ždrijebu dobio u Splitu kad su se vratili s otokâ, poklonio crkvi s ugaonim tornjem i palačom, određujući da ondje bude biskupski stan, i ondje je poštovanja dostojni kolovođa Ivan prvi počeo stanovati«.

Tako se razumije i to zašto je Severova kuća ostala zabilježena u najstarijim zapisima o osnivanju grada Splita i njegove biskupije. Te sasvim konkretne vijesti o Severu, njegovu nadimku Veliki, njegovoj ulozi pri osnivanju grada u Dioklecijanovoj palači, o njegovoj kući i o njegovu darovanju splitskoj crkvi čini se da potječu iz memorijalnog zapisa o osnutku biskupskoga sjedišta u Splitu, koje je naslijedilo salonitansku crkvu poslije propasti toga grada. Takav je memorijal morao nastati još u vrlo rano vrijeme, dok je uspomena na sve te pojedinosti bila živa, pa nije bilo potrebe da se poseže za legendarnim motivima i općim mjestima da se dostojno oblikuje zapis o tako važnu događaju. U inače očitoj Tominoj literarnoj konstrukciji upravo ti podatci nose pečat davnine i autentičnosti.[873] Ta se predaja razaznaje i u Konstantina Porfirogeneta u opisu ranosrednjovjekovnoga Splita.[874]

No i mimo toga memorijalnoga zapisa može se pokazati da je u Splitu doista bilo takvih bilježaka iz najstarijega vremena i da se poslije osnutka grada u Dioklecijanovoj palači nastavljala njihova predaja.

Među vijestima o trogirskoj biskupiji u ranim srednjovjekovnim stoljećima donosi Farlati i sadržaj cedulje (*scheda*) iz ostavštine povjesničara Ivana Lučića Trogiranina.[875] Na tu je cedulju on iz jednoga starog misala, koji je pripadao njegovu prastricu istoga imena, Ivanu Lučiću pramanciru i kanoniku trogirskomu, prepisao njegovu zabilješku o crkvi sv. Marije na Poljani. Ta zabilješka iz godine 1511. glasi: *Nota quod tempore d. Theodosii imperatoris et semper augusti, et d. Petri episcopi Traguriensis... comes Constantii filius et magni Severi nepos reparavit a fundamento ecclesiam s. Mariae de Platea, quae a suis praedecessoribus constructa corruerat usque ad solum; et fuerunt muratorii de salina Isidorus, Demetrius, Melota et Theodorus etc. Et hoc fuit inventum Spalati in quadam chronica scriptum; et ego Ioannes Lucius, primicerius et canonicus Traguriensis, manu propria registravi ad futuram rei memoriam.*

873 Katičić, *Vetustiores* 35–38 i 46–49.

874 *De adm. imp.* 29, 237–241: Ὅτι τοῦ Ἀσπαλάθου κάστρον, ὅπερ 'παλάτιον μικρόν' ἑρμηνεύεται, ὁ βασιλεὺς Διοκλητιανὸς τοῦτο ἔκτισεν· εἶχε δὲ αὐτὸ ὡς ἴδιον οἶκον, καὶ αὐλὴν οἰκοδομήσας ἔνδοθεν καὶ παλάτια, ἐξ ὧν τὰ πλείονα κατελύθησαν. Σῴζεται δὲ μέχρι τοῦ νῦν ὀλίγα, ἐξ ὧν ἐστιν τὸ ἐπισκοπεῖον τοῦ κάστρου. — »Da je grad Split, što znači 'mala palača' — njega je sagradio car Dioklecijan; a imao ga je kao vlastitu kuću, i sagradio je unutra dvorište i palače, od čega je veći dio razgrađen. Ali nešto malo je održano do sada, a među tim je biskupski stan toga grada«. I tu se unutar zgrade koju je podigao Dioklecijan spominje palača (*palatium,* παλάτιον) i dovodi se u vezu s biskupskim stanom (*episcopium,* ἐπισκοπεῖον). U toj se vijesti prelama isti memorijalni zapis o Severovoj kući, kojega se tekst mogao prepoznati na dva mjesta u Tome. Usp. Katičić, *Vetustiores*, 48, bilj. 4.

875 Farlati 4, 306–307.

Huius ecclesiae in praesentiarum est rector d. Ioannes Caelius, canonicus Patavinus ac protonotarius, an. MDXI. — »Znaj da je u vrijeme gospodina Teodozija, cara i uvijek augusta, i gospodina Petra biskupa trogirskoga... komes, sin Konstancijev i unuk Velikoga Severa, popravio iz temelja crkvu svete Marije na Poljani, koju su sagradili njegovi prethodnici, a bila se srušila sve do zemlje; i zidari su bili iz solane: Izidor, Demetrije, Melota i Teodor itd. I to je bilo nađeno u Splitu zapisano u nekoj kronici; a ja Ivan Lucius, pramancir i kanonik trogirski, vlastitom sam to rukom zabilježio da bi se u budućnosti pamtilo. Rektor te crkve je u sadašnje vrijeme gospodin Ivan Celius, kanonik padovanski i protonotar, godine 1511.«.

Ta se vijest tiče gradnje jedne crkve u Trogiru. U njoj se navode čak i imena zidara, a spominje se i okolnost da su došli iz solane. A ipak je prema svjedočanstvu kanonika Lučića nađena u kronici koja se čuvala u Splitu. Jedinu prepoznatljivu vezu te vijesti sa Splitom predstavlja unuk Velikoga Severa, neki komes, sin Konstancijev, čije se ime izgubilo u tekstovnoj predaji. Vrijeme u kojem je vladao car Teodozije III. (715–717) — a samo o njem tu može biti riječ — upravo je ono u kojem je i unuk Velikoga Severa mogao obnašati visoke i časne dužnosti. Saznaje se nadalje da je u to vrijeme u Trogiru bio neki biskup po imenu Petar. Spomen slabo poznatoga cara Teodozija III, za kojega se i inače zna da je bio zabilježen u splitskoj povijesnoj predaji,[876] upućuje na autentičnost te vijesti. Teško je zamisliti da bi se ono kasnije uvrstilo u kakvu naprosto izmišljenu pripovijest. Autentično zvuče i imena zidarâ. Upravo su onakva kakva se očekuju u bizantskom carskom gradu u najranijim stoljećima, sasvim drukčija nego u mlađim vremenima, pa ni ona neće biti da su naknadno izmišljena.

Najvažnije je pak što se u toj tekstovnoj predaji Veliki Sever spominje nezavisno od djela Tome Arhiđakona i da se tu očito pretpostavlja da je on svakomu dobro poznat. Odatle se pokazuje vrlo vjerojatnim da je postojala starija pisana predaja o osnutku Splita, o Velikom Severu i njegovim potomcima, na kojoj je zasnovan prikaz Tome Arhiđakona, ali i vijest u kronici iz koje je kanonik Lučić uzeo svoju vijest o trogirskoj crkvi sv. Marije na Poljani. U toj pisanoj predaji bilo je više podataka nego je Toma preuzeo u svoj tekst. Pobliži odnosi i isprepletenosti ne mogu se na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja dalje pratiti. Da bi se dobio potpun pregled, mora se uzeti u obzir i hagiografija.[877] Ali i tako se može

876 Vidi gore str. 253.

877 Vidi dolje str. 280.

utvrditi da se tu otvorio neočekivano dubok uvid u splitsku pisanu povijesnu predaju dvaju tamnih stoljeća.[878]

Toma Arhiđakon pripovijeda dalje kako su se poslije naseljavanja u Dioklecijanovoj palači sređivali odnosi s novim gospodarima solinskoga polja. Ti su odnosi isprva bili neprijateljski. Palača je bila neosvojiva tvrđava, ali su njezini stanovnici bivali teško ometani u svim djelatnostima na kopnu izvan njezinih zidova. Tek je intervencija carskoga autoriteta stvorila podnošljive odnose. Građani su uspjeli dobiti službenu dozvolu da stanuju u palači, a knezovi Gota i Slavena, kako ih naziva Toma,[879] dobili su strogu zapovijed da ih u tome ne ometaju. Tek time su stvorene pretpostavke da trajno i u miru žive jedni pored drugih. Toma o tome piše ovo (c. 10, ed. Rački, 32–33): *Tunc ceperunt paulatim exire, et terras prope positas colere. Ubi autem Gothorum duces audierunt, Salonitanos cives de insulis fuisse reversos, protinus ceperunt exercitum ducere contra ipsos, vastantes omnia culta eorum, nec permittentes eos extra muros exire. Tunc cives, inter se consilio habito, legationem miserunt ad imperatores Constantinopolitanos supplicantes et petentes, ut liceret eis in Spalato habitare, et territorium sue civitatis Salone iure pristino possidere. Quod et factum est. Nam impetratis omnibus, que volebant, ad concives suos legati redierunt, portantes sacrum rescriptum dominorum principum. Iussio etiam ad duces Gotorum et Sclavorum missa est districte percipiens ut nullam Salonitanis civibus in Spalato agentibus molestiam irrogarent. Accepta ergo iussione principum, non fuerunt ausi ulterius contra Spalatenses arma movere. Tunc inter eos pace composita, ceperunt Spalatenses cum Sclavis paulatim conversari,*

878 Usp. Katičić, *Vetustiores*, 31–35.

879 Kako treba razumjeti te nazive, to jasno proizlazi iz onoga što se čita u c. 7 (ed. Rački 26). Tu se kaže o osvajačima Salone: *Gothi a pluribus dicebantur, et nichilominus Sclavi, secundum proprietatem nominis eorum, qui de Polonia seu Boemia venerant.* — »Većina ih je zvala Goti, ali i Slaveni, prema vlastitosti imena onih koji su došli iz Poljske ili Češke«. Prije toga se kaže (p. 25) da se prema zemlji u kojoj su se nastanili zovu i *Chroate*. Ta tri imena označuju dakle jedan te isti *gens* i njegovu vlast. Na ovome mjestu valja dakle *duces Gotorum et Sclavorum* razumjeti kao *duces Gotorum qui et Sclavi dicuntur*. Ta terminološka zbrka posljedica je shvaćanja da je do pada i opustošenja Salone došlo za gotskih ratova. Pri tome se radi o anakronizmu, a ne o metaforičnoj porabi gotskoga imena da bi se njime označili bilo kakvi razorni barbari. Još manje se mogu odatle iščitavati tragovi gotskoga sudjelovanja u hrvatskome zauzimanju zemlje u Dalmaciji. Tako treba razumjeti i kad se nešto dalje kaže (p. 26) da je opsadu Salone vodio neki *dux Gothus qui toti preerat Sclavonie* — »knez Got koji je stajao na čelu čitavoj slavenskoj zemlji«. Misli se na kneza koji je stajao na čelu Slavenima koji su s Gotima došli iz Poljske i Češke, a onda nisu s Totilom otišli dalje u Italiju, nego su se naselili u Hrvatskoj, Kroaciji, staroj Kureciji, pa su onda nazvani Hrvatima, Kroatima. Time je zapravo rečeno da su Salonu osvojili Slaveni. Oni su se, međutim, smatrali dijelom gotske vojske, a nazivali su se i Hrvatima.

comertiorum negocia exercere, connubia iungere, ac paccatos eos sibi et familiares reddere. — »Tada su počeli pomalo izlaziti (iz palače) i obrađivati zemlje što su ležale u blizini. Kada su pak knezovi Gota čuli da su se salonitanski građani vratili s otokâ, odmah su počeli voditi vojsku protiv njih pustošeći sva njihova obrađena polja i ne dopuštajući im da izađu izvan zidova. Tada su se građani posavjetovali između sebe i poslali poslanstvo carigradskim carevima moleći ih ponizno i tražeći da im bude dopušteno stanovati u Splitu i posjedovati zemljište svojega grada Salone po starom pravu. To se i dogodilo. Poslanici su se naime vratili svojim sugrađanima postignuvši sve što su htjeli i donijeli sveti otpis gospodara careva. Poslana je također zapovijed knezovima Gota i Slavena u kojoj im se strogo naređivalo da salonitanskim građanima koji borave u Splitu ničim ne dosađuju. Pošto su dakle primili zapovijed careva, nisu se više usudili dalje navaljivati oružjem na Splićane. Kako se tada među njima sklopio mir, počeli su Splićani pomalo dolaziti u dodir sa Slavenima, zaključivati trgovačke poslove, sklapati brakove, stvarati s njima mirne i prijazne odnose«.

Već se upozoravalo na to da jezični izraz toga opisa upućuje na staro i autentično vrelo. Riječi *sacrum rescriptum* uzete su iz kasnoga rimskog i ranoga bizantskog upravnoga nazivlja. Izrazi pak *imperatores Constantinopolitani* i *(domini) principes* odnose se na ustanovu suvladarstva, koja je bila karakteristična za Bizant, osobito raniji. Po tome se Tomino pripovijedanje tu zasniva na zapisu kojemu je prvotno vrelo sam spomenuti carski otpis.[880]

I u opisu carskoga ophođenja sa slavenskim knezovima zazvuči tu i tamo odjek službenoga naziva bizantskoga protokola kakav je bio u ono rano vrijeme. U jednom službenom popisu naslovnika, koji nam je očuvan u knjizi o dvorskim ceremonijama Konstantina Porfirogeneta, navodi se doslovno i formula kojom su se carevi obraćali slavenskim vladarima u Dalmaciji (*De cerimoniis* 2, 48, ed. Bonn, p. 691): Κέλευσις ἐκ τῶν φιλοχρίστων δεσποτῶν πρὸς τὸν ὁ δεῖνα τὸν ἄρχοντα τῆσδε. — »Zapovijed

880 Usp. Šišić, *Povijest Hrvata*, 282, bilj. 35; Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 192–198. Na temelju carskoga suvladarstva može se pobliže odrediti vrijeme toga reskripta. Šišić, *l. c.*, smješta ga 638–641, Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 198 u godinu 641. Ferluga, *Vizantiska uprava*, 43 i isti, *L'amministrazione*, 119 ispravlja to prema rezultatima koje je predočio Kornemann, *Doppelprinzipat*, 162–165 na godine 638–641. ili 655–681. Drugi pak istraživači misle da Tomin prikaz toga zbivanja nema nikakve povijesne vrijednosti. Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa*, 149–150 misle da se tu radi o razgraničenju koje je prema *Annales Regni Francorum,* MGH SS 1, 203 provedeno godine 817. a Toma ga je krivo povezao s osnivanjem Splita u 7. stoljeću. G. Novak, *Nekoja pitanja*, 31–33 vjeruje da je Toma prebacio u vrijeme osnivanja Splita ono uređivanje odnosa dalmatinskih gradova sa susjednim slavenskim vladavinama koje je proveo car Bazilije I. (867–886), a opisuje je Konstantin Porfirogenet, *De adm. imp.* 30, 119–142.

od kristoljubivih gospodara tomu i tomu, vladaru te i te zemlje«. *Iussio* 'zapovijed' prevodi vjerno grčko κέλευσις, a u *domini principes* 'gospodari carevi' mogu se prepoznati φιλόχριστοι δεσπόται 'kristoljubivi gospodari'.[881] Vrlo starinske prilike ogledaju se i u tome što na čelu rodovske vlasti u Solinskom polju stoji više knezova, Toma govori o *Gothorum duces* i *duces Gothorum et Sclavorum,* i vode rodovsku vojsku (*exercitus*). Rodovska vlast nije u najstarije vrijeme još bila strogo centralizirana.[882] Slično su ustavno uređenje prvotno imali i češki Slaveni, koji su u 9. stoljeću nastupali kao jedna i jedinstvena vojna sila, ali ih je vodilo više od četrnaest knezova.[883]

Zbivanju koje Toma tu opisuje i izrazima za koje se može pretpostavljati da potječu iz jezične porabe onoga vremena ima u drugoj polovici 7. stoljeća sasvim uska paralela. Oko godine 680. car je Konstantin IV. slavenskoj vlasti Draguvita (Dragovića), što se bila uspostavila u zaleđu Soluna, uputio zapovijed da opskrbljuje hranom Kuverovu vojsku koja se bila utaborila na Keramezijskom polju u Makedoniji. Oni su izvršavali tu carsku zapovijed.[884] Za carevo zapovijedanje rabi se tu glagol κελεύω, od čega dolazi službeni naziv κέλευσις 'zapovijed'. Izvršavanje pak carske κέλευσις / *iussio* izražava se sasvim jednako kao i kod Tome: ὃ δὴ καὶ γεγένηται / *quod et factum est* 'što se i dogodilo'. U opisu žestoke opsade Soluna godine 677. spominju se rodovski knezovi Draguvita (ῥῆγες, upravo rodovski »kraljevi«). Nije dakle bio samo jedan nego njih više.[885] Starije vrelo što nam je očuvano u Tominu tekstu i ostalo kao takvo prepoznatljivo podudara se dakle u sadržaju i jezičnom izrazu s tekstovima 7. stoljeća koji se također odnose na priobalni slavenski Balkan, tek

881 Usp. Katičić, Οἱ ἀρχὲς, 61–63.

882 Usp. Katičić, Οἱ ἀρχές, 62, bilj. 22.

883 *Annales Fuldenses* uz godinu 845. (MGH SS1, 364): *Hludowicus XIV ex ducibus Boemanorum cum hominibus suis christianam religionem desiderantes suscepit et in octavis theophaniae baptizari iussit.* — »Ludovik je primio 14. čeških knezova s njihovim ljudima koji su željeli kršćansku vjeru i zapovjedio da budu kršteni u osmini Bogojavljenja«.

884 *Miracula sancti Demetrii* 2, 5 (ed. Lemerle, 229, 9–12): καὶ τότε, τὸ δοκεῖν, ἔστειλε (sc. ὁ Κούβερ) πρὸς τὸν κύριον τῶν σκήπτρων, πρεσβεύσων αὐτῷ ἐφ' ᾧ μεῖναι μετὰ τοῦ σὺν αὐτῷ ὑπάρχοντος λαοῦ ἐκεῖσε, αἰτῶν κελευσθῆναι τὰ παρακείμενα ἡμῖν (sc. τοῖς Θεσσαλονικεῦσι) τῶν Δρουγουβιτῶν ἔθνη δαπάνας κατὰ τὸ ἱκανὸν αὐτοῖς ἐπιχορηγῆσαι, ὃ δὴ καὶ γεγένηται. — »I tada je (tj. Kuver), tobože, poslao poslanike k gospodaru žezla da mu poruče, budući da namjerava ostati ondje s narodom koji je bio s njim, tražeći da se zapovjedi da susjedni nama (tj. Solunjanima) narodi Druguvita njima pribave dovoljno namirnica; to se doista i dogodilo«.

885 *Miracula* 2,4 (ed. Lemerle, 214, 19–20): οἱ τῶν τοῦ ἔθνους τῶν Δρουγουβιτῶν ῥῆγες βουλῆς ταύτης γίνονται... — »rodovski kraljevi naroda Druguvita donijeli su takvu odluku«.

na srednji, a ne na zapadni. I tu se tako razabire trag pisane predaje koja potječe iz dvaju tamnih stoljeća.[886]

U arhivu splitskoga sjemeništa nađena su dva prijepisa oporuke koju je ostavio jedan od ranosrednjovjekovnih predstojnika gradske samouprave (*prior*) po imenu Petar. Jedan je prijepis iz 16. stoljeća, a drugi iz 18. U prvi se mah mislilo da tu oporuku valja datirati krajem 8. ili samim početkom 9. stoljeća.[887] Po tome bi taj dokument bio izravno svjedočanstvo o latinskoj pismenosti u Splitu na samome kraju tamnih stoljeća. Moglo se, međutim, pokazati da prvobitna datacija počiva na krivom čitanju, a da je oporuka najvjerojatnije napisana tek pod kraj 11. stoljeća.[888]

U Zadru se nisu očuvali biskupski katalozi koji bi se odnosili na 7. i 8. stoljeće. Ni Farlati ne spominje nikojega zadarskog biskupa između Sabinijana, kojemu je papa Grgur Veliki 598. uputio pismo, i Donata, koji je 805. poslan kao izaslanik Karlu Velikomu. Bianchi je pak postavio niz biskupa u koji je, pozivajući se na razna vrela, između njih dvojice uvrstio jedanaest zadarskih biskupa i uz svakoga naveo godinu za koju je navodno potvrđen.[889] To su Guido (601), rodom iz Salone. Za njega se poziva na pisma pape Grgura Velikoga, ali u očuvanoj korespondenciji toga pape nema mu spomena. Za njim je Ivan (612), također rodom iz Salone, izbjegli biskup Evoreje u Epiru, o kojem se pripovijeda da je za cara Teodozija iz Zadra otpremio moći sv. Donata, navodnoga biskupa toga grada za apostolskih vremena. Za njega se poziva na stari rukopis s »domovinskim zapisima« i na Bonifacijevu Ugarsku kroniku (1, 3, c. 9).[890] Za Ivana II. (634) poziva se na 5. svezak sa zabilješkama o biskupima u Barberinskoj knjižnici u Rimu. Za Jakova (642) na 5. svezak kodeksa iste te rimske biblioteke. Za Bazilija (674) i Demetrija (692) poziva se na povijesno djelo Tome Arhiđakona, no oni se tamo ne spominju. Dva imenom nepoznata zadarska biskupa (710. i 742) spominje navodno Ivan Tanzlinger, zadarski kanonik, koji je živio pod kraj 17. stoljeća, u svojem djelu *Memoriae ecclesiae Jadrensis*. Prvi je navodno bio Grk, a drugi isprva đakon u Carigradu. Tanzlingerova povijesna djela ostala su u rukopisu i poslije su izgubljena.[891]

886 Usp. Katičić, *Vetustiores* 25–28, 39–40 i 42–46.

887 Usp. Horvat, *Oporuka splitskog priora Petra*.

888 Usp. Stipišić, *Oporuka priora Petra*. I Karaman u svojoj recenziji studije Horvat, *Oporuka* poriče njegovu dataciju toga testamenta, ali vjeruje da je Horvat dokazao kako je on vjerojatno stariji od 918. No veću težinu imaju argumenti koje iznosi Stipišić, iako niti oni ne daju konačni odgovor na to pitanje. Tekst je objavljen u CD 1, 209–210, a tamo je oporuka datirana prema Stipišiću.

889 Usp. Bianchi, *Zara christiana* 1, 33–34.

890 Usp. Bianchi, *Zara christiana* 1, 30.

891 Usp. Brunelli, *Storia della città di Zara*, 14–15.

Za još jednoga po imenu nepoznatoga zadarskog biskupa (746) poziva se Bianchi uz Tanzlingera još i na Ivana Lučića, po kojima je on navodno zaredio u Akvileji dva biskupa. Zadarski biskup Petar (774) spominje se navodno u katalogu biskupa 8. stoljeća što se čuva u Barberinskoj knjižnici u Rimu. Damjan (791) navodno je potvrđen u ispravi iz godine 1183, što se čuva u arhivu samostana sv. Krševana u Zadru. No isprave te godine su objavljene, a spomena toga biskupa u njima nema. Kako se vidi, vrlo je teško provjeriti Bianchijev popis zadarskih biskupa u tamnim stoljećima, a tamo gdje je to moguće ne nalaze se potvrde za njegove navode. Razumljivo je dakle da je historiografija njegovu katalogu uglavnom uskratila povjerenje. Koliko znamo nitko ga nije pobliže istraživao. Osobito je neobično što Farlati ne donosi baš ništa o svim tim biskupima. U njegovo vrijeme Tanzlingerove *Memoriae* još nisu bile izgubljene, a očuvana su još bila i druga djela zadarskih povjesnika koja su sada izgubljena.[892] Veliko je pitanje bi li podrobnije istraživanje omogućilo da se kritičkim pretresom te fragmentarne predaje ipak još otkriju tragovi kakvih starijih vrela. Pri sadašnjem stanju našega znanja literarna zadarska predaja što se tiče 7. i 8. stoljeća ostaje potpuno nijema.

Toma Arhiđakon donosi u 9. poglavlju svojega povijesnoga djela legendu o osnutku Zadra. Po njoj su se tamo naselili izbjeglice iz Salone u ruševinama nekoga starog grada i svoje su novo naselje nazvali po solinskoj rijeci koja se zove Jadro (*Yadrus*). Za tu legendu nema potvrde ni iz kakve druge nezavisne predaje. Vrijeme njezina nastanka posve je neizvjesno. Ne može se stoga znati nije li možda ipak zasnovana na kakvoj predaji iz tamnoga doba.[893]

Nasuprot tomu vijesti o postanku Dubrovnika potječu od vrlo ranih zapisa. Ta predaja došla je do nas višestruko prelomljena. Najstariju i najsadržajniju verziju donosi Konstantin Porfirogenet u *De administrando imperio* 29, 217–235: Ὅτι τὸ κάστρον τοῦ Ῥαουσίου οὐ καλεῖται Ῥαούσι τῇ Ῥωμαίων διαλέκτῳ, ἀλλ' ἐπεὶ ἐπάνω τῶν κρημνῶν ἵσταται, λέγεται ῥωμαϊστὶ ὁ κρημνὸς λαῦ· ἐκλήθησαν δὲ ἐκ τούτου Λαυσαῖοι, ἤγουν' οἱ καθεζόμενοι εἰς τὸν κρημνόν'. Ἡ δὲ κοινὴ συνήθεια, ἡ πολλάκις μεταφθείρουσα τὰ ὀνόματα τῇ ἐναλλαγῇ τῶν γραμμάτων, μεταβαλοῦσα τὴν κλῆσιν Ῥαουσαίους τούτους ἐκάλεσεν. Οἱ δὲ αὐτοὶ Ῥαουσαῖοι τὸ παλαιὸν ἐκράτουν τὸ κάστρον τὸ ἐπιλεγόμενον Πίταυρα, καὶ ἐπειδὴ, ἡνίκα τὰ λοιπὰ ἐκρατήθησαν κάστρα παρὰ τῶν Σκλάβων τῶν ὄντων ἐν τῷ θέματι, ἐκρατήθη καὶ τὸ τοιοῦτον κάστρον, καὶ οἱ μὲν ἐσφάγησαν, οἱ δὲ ἠχμαλωτίσθησαν, οἱ δὲ δυνηθέντες ἐκφυγεῖν καὶ διασωθῆναι εἰς τοὺς

892 Usp. Brunelli, *Storia della città di Zara,* 14–18.

893 Bianchi, *Zara christiana* 1, Brunelli, *Storia* i Gunjača, *Ispravci i dopune* 1 ne uzimaju u obzir taj podatak.

ὑποκρήμνους τόπους κατῴκησαν, ἐν ᾧ ἐστιν ἀρτίως τὸ κάστρον, οἰκοδομήσαντες αὐτὸ πρότερον μικρόν, καὶ πάλιν μετὰ ταῦτα μεῖζον, καὶ μετὰ τοῦτο πάλιν τὸ τεῖχος αὐτοῦ αὐξήσαντες μέχρι † δ' ἔχειν † τὸ κάστρον διὰ τὸ πλατύνεσθαι αὐτοὺς κατ' ὀλίγον καὶ πληθύνεσθαι. Ἐκ δὲ τῶν μετοικησάντων εἰς τὸ Ῥαούσιον εἰσὶν οὗτοι: Γρηγόριος, Ἀρσάφιος, Βικτωρῖνος, Βιτάλιος, Βαλεντῖνος, ὁ ἀρχιδιάκων, Βαλεντῖνος, ὁ πατὴρ τοῦ πρωτοσπαθαρίου Στεφάνου. Ἀφ' οὗ δὲ ἀπὸ Σαλῶνα μετῴκησαν εἰς τὸ Ῥαούσιον, εἰσὶν ἔτη φ' μέχρι τῆς σήμερον, ἤτις ἰνδικτιὼν ζ' ἔτους ϛυνζ'. Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ κεῖται ὁ ἅγιος Παγκράτιος ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Στεφάνου, τῷ ὄντι μέσον τοῦ αὐτοῦ κάστρου. — »Da se grad Rauzij na jeziku Rimljana ne zove Rauzij, nego jer stoji na strmenitoj obali, a strmenita se obala rimski zove *lau*, pa su po tome nazvani Lauzejci, što će reći 'oni što sjede na strmenitoj obali'. Opća pak navika, koja često kvari imena zamjenom slovâ, pretvorila je taj naziv i nazvala ih je Rauzejcima. A ti su Rauzejci u starini držali u svojoj vlasti grad zvan Pitaura, i pošto je, kada su ostali gradovi bili osvojeni od Slavena što su boravili u toj provinciji, bio osvojen i taj grad, te su jedni bili poklani, drugi zarobljeni, a oni koji su mogli pobjeći i spasiti se nastanili su se na mjestima strmenite obale, tamo gdje je upravo sada grad, pošto su ga sagradili, prvo malen, i opet poslije veći, i poslije opet, a pri tome su povećali opseg njegova zida tako da je grad imao... jer su se pomalo širili i množili. A od onih što su se preselili u Rauzij jesu ovi: Gregorije, Arsafije, Viktorin, Vital, Valentin arhiđakon, Valentin otac protospatarija Stjepana. A otkako su se iz Salone preselili u Rauzij, jesu 500 godina do danas, što je 7. indikcija, a godina 6457. U istom pak gradu leži sveti Pankracije u crkvi svetoga Stjepana, koja se nalazi u sredini istoga grada«.

Tu se najprije tumači ime Ῥαούσι. Tako se Dubrovnik prvobitno zvao. To ime, objašnjava se, dolazi odatle što grad stoji na strmim stijenama, pa su njezini stanovnici zato prema romanskome λαῦ 'strma stijena' nazvani Λαυσαῖοι 'oni što sjede na strmoj stijeni'. Glasovnom mijenom, kazuje se dalje, postalo je od toga Ῥαουσαῖοι. Dalje se izvješćuje da su Rauzejci u starije vrijeme posjedovali grad Epidaurum. Kada su taj — kao i ostale gradove u Dalmaciji — osvojili Slaveni, mogao je dio građana umaknuti i našao je pribježište na strmim stijenama uz obalu. Tamo su osnovali nov grad. Isprva je bio malen, a onda se uvećao i na kraju je oko njega podignut proširen gradski zid. I iz Salone su se ugledni građani doselili u Rauzij. Predaja zapisana u Konstantina Porfirogeneta spominje ih poimence. To nabrajanje rodonačelnika najstarijega dubrovačkog nobiliteta može potjecati samo iz stare pisane predaje zasnovane na zapisima što potječu iz vremena kad se osnivao grad. Samo tako se može objasniti da se navode tako precizne pojedinosti. Ipak, kronološki podatak stvara ozbiljne teškoće. Po njem padalo bi naime preseljenje

Salonitanaca u Rauzij u godinu 449. Ako se tu ne radi o pisarskoj pogrešci, bilo bi i tu osvajanje Salone povezano, barem vremenski, s gotskim pohodima u 5. stoljeću.[894]

Ljetopis Popa Dukljanina (12. st.) donosi drugu verziju te iste predaje o osnutku Dubrovnika, u kojoj prevladavaju legendarni elementi (c. 26). Poticaj za osnivanje grada dao je po njoj povratak kraljevića iz dukljanske vladarske kuće koji se zvao Bellus–Pavlimir. Njegov je djed Radoslav otišao u Rim u progonstvo i tamo se oženio Rimljankom plemenita roda. Pavlimir se sa svojima odlučio vratiti kući jer su u Rimu izbili neredi i život tamo više nije bio siguran. Kad se iskrcao u Gružu, pridružili su se njemu i njegovoj rimskoj družini Epidaurijci koji su tada — valja pretpostaviti kao izbjeglice — živjeli po šumama i gorama. Zajedno s njima sagradili su grad nad morem i tamo su se naselili. Ime toga novoga grada *Ragusium* tumači se onda sasvim jednako kao i u Konstantina Porfirogeneta. Dodaje se tek da Slaveni taj grad zovu *Dubrovnich*, što će reći 'koji žive u šumi', jer su Epidaurijci koji su ga sagradili došli iz šume: *Per idem tempus Romani parentes Belli, qui et Bellimirus, videntes quod non possent sustinere magnatum Romanorum insidias atque inimicitias, eo quod nolent se humiliare ac pacem cum inimicis facere, exeuntes omnes de civitate una cum Bello, uxoribus et filiis ac filiabus, milites numero quingenti, acceptis parvulis et mulieribus, venerunt Apuliam. Inde intrantes naves transfretaverunt in partes Dalmatiae. Venerunt ad portum qui Gravosa dicitur et Umbla. Miserunt enim Sclavi Bello, qui et Pavlimirus, nuncios, ut veniret accipere regnum patrum suorum et hac de causa secuti sunt illum parentes eius. Igitur descendentes de navibus construxerunt castellum et habitaverunt ibi. Audientes homines Epidauriae civitatis, qui per silvas et montana manebant, quod Bellus cum Romanis venissent et castellum fecissent, congregantes se venerunt et una cum ipsis aedificaverunt civitatem supra mare in ripis marinis, quas Epidaurii lingua sua 'laus' dicunt. Unde ea civitas »Lausium« vocata est, quae postea, r pro l posita, Ragusium appellata est. Sclavi vero eam Dubrovnich appellaverunt, id est 'silvester' sive 'silvestris', quoniam, quando eam aedificaverunt, de silva venerunt.* — »U isto su vrijeme Rimljani, rođaci Belovi, koji se zvao i Belimir, jer nisu mogli podnositi zasjede i neprijateljstvo rimskih velikaša, zato što se nisu htjeli poniziti i sklopiti mir s neprijateljima, otišli svi iz grada skupa s Belom, suprugama, sinovima i kćerima, vojnika pet stotina na broj, a i uzeli su

894 Usp. Šišić, *Povijest* 440–442; Ферјанчић, *Византиски извори* 2, 20–21; Dvornik, *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio 2,* 106–107. I naslov protospatarija, koji se tu u prvi mah doima neobičnim i budi nepovjerenje jer je bolje poznat iz novijega vremena, nije tu nikakav anakronizam, jer se javlja već i u kasnoj antici. Usp. Guilland, *Études.*

sa sobom djecu i žene, došli su u Apuliju. Odande su, ukrcavši se u brodove, preplovili u predjele Dalmacije. Došli su do luke koja se zove Gruž i Umbla. Poslali su naime Slaveni glasnike Belu, koji se zvao i Pavlimir, da dođe i primi kraljevstvo svojih otaca i iz toga su razloga pošli s njim i njegovi rođaci. Sišli su dakle s brodova, sagradili utvrdu i nastanili se ondje. Kad su čuli ljudi iz grada Epidaura koji su boravili po šumama i brdskim predjelima da su došli Belo i Rimljani i da su sagradili utvrdu, skupili su se i došli te zajedno s njima sagradili grad na moru na strmenitoj morskoj obali, kakvu Epidaurani na svojem jeziku zovu *laus*. Odatle je taj grad nazvan Lauzij, koji se poslije zamjenom *l* sa *r* prozvao Raguzij. Slaveni su ga pak nazvali Dubrovnik, to jest 'šumski' ili 'šumovit', jer kad su ga sagradili, došli su iz šume«.[895]

Novo je tu tek izvješće o dolasku Rimljana s Belom–Pavlimirom, te spomen i tumačenje slavenskoga imena novoga grada. To pak da su grad osnovali izbjeglice iz Epidaura i tumačenje njegova romanskog imena zasnovano je na istoj staroj predaji koju donosi i Konstantin Porfirogenet. Ona dakle nije samo zabilježena u Bizantu, nego se čuvala i u zemlji.[896]

Sličnu verziju te legende o osnutku Dubrovnika pripovijeda i Toma Arhiđakon (13. st.) u svojem povijesnom djelu (c. 8). Tu su pridošlice iz Rima ti koji osvajaju i razaraju Epidaur. Poslije su se izmiješali s pokorenim stanovništvom i osnovali skupa s njima — već kao jedan narod — grad Raguzij. Kraljević iz domaće vladarske kuće tu se ne spominje. No govori se o biskupskom sjedištu u novome gradu i o tome da je njegov biskup težio za tim da mu se prizna metropolitansko pravo: *Per idem ferre tempus quidam advene, ut ferunt, Romana urbe depulsi, non longe ab Epitauro ratibus applicuerunt... Prenotati ergo advene sedem sibi in illis partibus collocantes civitatem Epitaurum sepius impugnantes nimium atriverunt, atritamque ceperunt, et captam in solitudinem redegerunt.*

---

895 S time treba usporediti hrvatski *dubrava*, od čega je doista izvedeno ime *Dubrovnik*. Nije se zapažalo da Pop Dukljanin razaranje Epidaura i osnutak Dubrovnika vremenski povezuje s napadajima Saracena iz Sicilije na dalmatinske gradove, o čem piše u prethodnom odlomku. Ti su napadaji povijesno dobro posvjedočeni i padaju u godinu 841. Usp. Šišić, *Povijest Hrvata*, 329. Kao što se kod Konstantina Porfirogeneta razorenje Epidaura i osnutak Dubrovnika datiraju 200 godina prerano, tako su tu datirani 200 godina prekasno. U dubrovačkoj je predaji pravi datum očito već rano zaboravljen.

896 Usp. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, 145–146, 442–445; Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina*, 69–71; Банашевић, *Летопис Попа Дукљанина*, 93–96. Na str. 98–99 upozorava na to da mlađi kroničari daju druge etimologije imena *Ragusa*. Krivo je kad se iz toga zaključuje da je etimologija koju daje Konstantin Porfirogenet bila nepoznata u samome gradu. Milecijeva kronika (14. st.), o kojoj će biti govora nešto dalje, dokazuje suprotno. Izvođenje imena *Ragusa* od *labes, lave, lau* nije naime, osobito u mlađe doba, bila nesporna.

Homines autem cum eis permixti sunt, et facti sunt populus unus. Edificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Ex eo tempore conari ceperunt pallium suo episcopo optinere. — »Gotovo u isto vrijeme neki su došljaci, kako pričaju, protjerani iz grada Rima, pristali brodovima nedaleko od Epidaura... Ti dakle pridošlice, o kojima je već bila riječ, smjestili su sebi sjedište u onim predjelima i češće su napadali grad Epidaur, pa su ga jako oslabili, i oslabljen osvojili, i osvojen opustošili. A ljudi su se s njima izmiješali, i postali su jedan narod. Sagradili su Raguzij i nastanili se u njem. Od toga vremena stali su pokušavati da dobiju palij za svojega biskupa«.

U toj verziji nema onih elemenata koje donosi Konstantin Porfirogenet. Zato se o Tomi, bar na prvi pogled, ne može reći da je preuzeo istu staru predaju o osnutku Dubrovnika kao i on.[897] To sigurnije se to može tvrditi o Mileciju, najstarijem dubrovačkom kroničaru (14. st.). Njegova je kronika u stihovima do nas došla samo u ulomcima. Neki se od njih odnose na osnutak grada.[898] Etimologija njegova romanskog imena u njega je ista kao i u Konstantina Porfirogeneta i Popa Dukljanina, a etimologija slavenskoga ista kao u posljednjega (ed. Nodilo 174):

Hoc castrum vocitat Epidaurica lingua Labusa
Namque ripa sonat hoc idiomate labes.
A magnis ripis nomen traxere priores;
Nunc L in R, G pro B mutando moderni
Rhagusam dicunt, quae Sclavonice Dubrovnik
Dicitur a silva, quia silva fuit locus ille,
In quo nunc urbs est, et dubrava silva vocatur.

— »Taj tvrdi grad epidaurski jezik zove Labuza, naime strmenita se obala na tom narječju čuje kao *labes*. Stari su nadjenuli to ime prema moćnim obalnim strminama; a sada ga današnji ljudi mijenjajući L u R, G za B, zovu Raguza, koja se slavenski zove Dubrovnik po šumi, jer je ono mjesto gdje je sada grad bilo šuma, a šuma se zove 'dubrava'«.[899]

---

897 Usp. Šišić, *Letopis* 51. Njegova pretpostavka da je Toma legendu o osnutku Dubrovnika ispričao prema Popu Dukljaninu ide predaleko. Odstupanja su ipak bitna.

898 Milecijevi fragmenti očuvani su u *Kronici* Nikole Ranjine (16. st.). Najbolje ih je izdao Matas u *Biblioteka za povijest dalmatinsku od J. Gelčića 1, Dubrovnik 1882, 9–12.* Pristupačnije je izdanje *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina* (ed. Nodilo), Zagreb 1883.

899 Tu se kao ishodište umjesto romanskoga *lau* uzima klasično latinsko *labes*, od kojega je ono postalo. Zato je potrebna jedna dodatna glasovna promjena. Etimologija slavenskoga imena izvedena je potpunije nego kod Popa Dukljanina. Izričito se navodi da je *dubrava* riječ koja znači 'šuma'. I obrazloženje je drugo. Šuma po kojoj je nazvan grad nije ona iz koje su došli oni koji su ga sagradili, nego ona koja je prije stajala na njegovu mjestu.

Grad su osnovali pridošlice iz Rima, i s njima izbjeglice iz razorenoga Epidaura. Potaknuo ih je na to Ivan, nadbiskup osvojenoga grada (ed. Nodilo 174):

Quidam Romani destructa sic Epidauro
Bellum civile fugientes forte subintrant
Portum Dalmatiae qui Gravosius vocatur.
Hic pariter inopes fugientes ex Epidauro
In magnis ripis, ubi nunc est urbs Rhagusina,
Castellum statuunt monitis actuque Ioannis
Qui iam praedictae fuit Archiepiscopus urbis.

— »Kad je Epidaur bio tako razoren, neki su Rimljani bježeći od građanskog rata slučajno uplovili u dalmatinsku luku koja se zove Gruž. Tu su zajedno s njima siromasi što su pobjegli iz Epidaura na moćnim obalnim strminama, gdje je sada grad Dubrovnik, sagradili utvrdu na poticaj i pod djelatnim vodstvom Ivana, koji je već bio nadbiskup spomenutoga grada«.

Pri tome se jasno očituje kako Dubrovnik polaže pravo na kontinuitet crkvenoga sjedišta u antičkom Epidauru, a i na metropolitanski status te biskupije, kako god ga Epidaur nikada nije imao. U tome se Milecije posve podudara s Tomom. Ne podudara se, međutim, s njime u tome da su pridošlice iz Rima razorili Epidaur. One elemente predaje o osnutku Dubrovnika koju je zapisao Konstantin Porfirogenet što su sadržani i u Ljetopisu Popa Dukljanina — te elemente ima Milecije sve. Odatle se razabire da je ta stara predaja, koja potječe iz razdoblja kada je grad osnovan, očuvana u samome gradu i da se u njem predavala od naraštaja naraštaju.

Dubrovniku su 1391. čak priznata teritorijalna prava zasnovana na toj predaji. Braća Beljak i Radič Sankovići, humska vlastela i velikaši bosanskoga kraljevstva, pokazali su se pripravnima odstupiti Dubrovniku Cavtat i župu konavosku. Obrazlagali su to kao povrat protupravno stečena posjeda jer su Cavtat i župa konavoska u starini pripadali Epidauranima, pa su zakonito vlasništvo gospode dubrovačke kao njihovih nasljednika. O tome su Sankovići izdali ispravu: ѣ жѵпань вѣльѣкь и воєвода радичь братъ ми санъковиѣи познамсо ва истинѫ по старѣхъ писмѣхъ и по старѣхъ памєтарѣхъ добрѣхъ людєхъ кои сѫ чѵли ѡдь єдного колѣна до дрѵгога и по вѣдѵщѣхъ вѣлѣзѣхъ и зламєньнєхъ на цаптатѣ при мори єсть биль градь стари дѵбровникъ полагь жѵпє конавальскє, коємѫ градѫ пристоѣше жѵпа конаваоска и вѣше мѫ племенито та жѵпа и дрѵге земьлє и мѣста. и када сє онь стари градь расѫ и опѵстѣ тьда господа рашька и хѵмьска ѫ теи дни кривиномь посѣдоше и по сили ѵзеше конавальскѫ жѵпѫ и дрѵга мѣста тогаи града. и тада граѣнє поидоше ѫ твръдо мѣсто и зидаше градь дѵбровникъ кои єсть данась божьомь милостию почтень и слободань. ѡдь коихъ лѵди старога града єсѫ сє родили

и наслѣдили властеле града дѹбровника. а сада ѣ жѹпань б҃ѣльѣкь и воєвода радичь промисливше єре право и достоино єсть всакомѹ вратити и дати свою правь и свою башинѹ племенитѹ старѹ и познавше чти и слѹжьбе кое градь дѹбровникь вазьда єсть ѹчиниль господ҃ѣ рашькои и босаньскои и хльмьскои а навлащь нашемѹ ѡцѹ санькѹ и вс҃ѣмь нашѣмь родителемь и знаюће любьвь и приѣзань кою нашь отаць санько и наши стари и ми имамо и имали смо з градомь дѹбровачьц҃ѣмь хотѣсмо нимь вратити и дати нихь башиньно и племенито как оно єсть врѣдьно и право.[900] Humski dinasti tako odstupaju Konavle Dubrovniku.

Sankovići dakle pri tom pravnom činu shvaćaju sebe kao nasljednike raške, bosanske i humske gospode, a tu gospodu opet kao nasljednike onih Slavena što su osvojili Epidaur. A epidaurska župa smatra se po slavenskom pravu kao rodovska zemlja i baština dubrovačke vlastele. Upravo taj anakronizam pokazuje vrlo jasno kako je živa tada još bila stara predaja o osnutku Dubrovnika u samome gradu i kod njegovih susjeda.

Ta je predaja o tome kako su Dubrovnik osnovali građani razorenoga Epidaura došla do nas u više među se povezanih verzija, koje su neposredno ili posredno zavisne jedna od druge.[901] Mlađe verzije ne sadrže elemente stare predaje koji nisu zabilježeni već kod Konstantina Porfirogeneta. Jedina iznimka je uloga koju Milecije pripisuje pri osnutku Dubrovnika Ivanu, nadbiskupu razorenoga Epidaura. U prvi mah nema uporišta da se odluči pripada li to najstarijoj predaji iz vremena samog osnutka, a Porfirogenet je to izostavio, ili je pak kasniji dodatak, kojemu je bila svrha da podupre dubrovačke težnje za metropolitanskim pravom svoje crkve. Za Konstantina Porfirogeneta je, međutim, karakteristično da ne donosi nikakve podatke o dalmatinskoj crkvenoj povijesti, nego ih je svagdje potpuno ispustio.

Ako se pak ne ostane samo pri tome da se razne legende o osnivanju Dubrovnika što su se ovdje razmatrale stavljaju jedna pored druge, pokazuje se da su one, kraj sve svoje veće ili manje različitosti u motivima koji se javljaju u njima, tekstualno, po svojem jezičnom izrazu, duboko podudarne, po čem se i ondje gdje se te verzije među sobom vrlo opipljivo razlikuju one ipak pokazuju kao razne struje jedne tekstovne predaje koja je u svojem ishodištu jedna i jedinstvena. Iako se kod Konstantina Porfirogeneta i Tome Arhiđakona javljaju dvije vrlo različite verzije legende o osnutku Dubrovnika, ipak se Tomino *aedificaverunt Ragusi-*

900 Isprava od 15. travnja 1391, Станојевић, *Старе српске повеље и писма* 1, 1, 124.

901 Usp. Банашевић, *op. c.* 97–112.

um et habitaverunt in eo — »sagradili su Raguzij i nastanili se u njem« nedvojbeno prepoznaje u Konstantinovu... εἰς ὑποκρήμνους τόπους κα τῴκησαν, ᾧ ἐστιν ἀρτίως τὸ κάστρον, οἰκοδομήσαντες αὐτό... — »nastanili su se na mjestima strmenite obale, tamo gdje je upravo sada grad, pošto su ga sagradili...«. A na to se isto nailazi i u Popa Dukljanina (*construxerunt castellum et habitaverunt ibi* — »sagradili su utvrdu i nastanili se ondje«). Baš zato što je legenda o osnutku Dubrovnika u Tome Arhiđakona tako temeljito različita od one u Konstantina Porfirogeneta, dokazna je snaga tih tekstovnih podudarnosti osobito znatna. One ne mogu potjecati nego iz zajedničkoga ishodišta te tekstovne predaje, koja se tijekom vremena preoblikovala različito u svakoj svojoj struji.

Slično je kad Toma spominje biskupiju u Epidauru i Dubrovniku i težnju da ova druga postane metropolija, a Milecije upravo epidaurskog »nadbiskupa« uvodi kao glavnu osobu pri osnivanju novoga grada. Tu se pokazuje da je to prvobitno vjerojatno bio bitan i središnji sastojak stare predaje, a Porfirogenet je to ostavio po strani kao i sve ostalo što se ticalo crkvene povijesti. Razabire se da sve struje te tekstovne predaje vjerojatno imaju kao polazište jedan memorijalni zapis dubrovačke crkve. Prema tekstovnim podudarnostima kakve su se ovdje navodile kao primjeri može se taj memorijal u velikoj mjeri i sa začudnom sigurnosti rekonstruirati. On je sigurno stariji od polovice 10. stoljeća, a na temelju općenitoga rasuđivanja može se njegov postanak smjestiti u drugu polovicu 8.[902] To je vrijedno svjedočanstvo o dalmatinskoj latinskoj pismenosti u tamnim stoljećima. Valja očekivati da će temeljito pretresanje dubrovačkih kronika što su do nas došle u rukopisu, a samo su dijelom izdane tiskom, utvrditi i druge tragove tekstovne predaje iz najranijega srednjovjekovlja.[903]

Najstariji zapisi splitske i dubrovačke crkve koji sadrže i podatke o osnivanju tih gradova mogu se preko svoje predaje prilično pouzdano pratiti do u dubinu tamnih stoljeća, iz kojih su potekli. Tamo im se doduše za naš pogled gubi oštrina i cjelovitost. Rekonstruirati se daju tek neke njihove pojedinosti. Ali i tako predstavljaju svjedočanstvo o pismenosti dalmatinskih gradova u 7. i 8. stoljeću. Čini se da se pri tome radi o kratkim zapisima koji su se među se labavo povezani unosili u memori-

902 Usp. Katičić, *Aedificaverunt Ragusium.*

903 Pored već spomenute *Kronike* Nikše Ranjine iz 16. st. (ed. Nodilo, Zagreb 1883) postoje još anonimni *Anali*, kojih najstariji sloj potječe iz 14. stoljeća, a najmlađi iz 17. (ed. Nodilo, Zagreb 1883, u istom svesku kao i prije spomenuta *Kronika*), te *Kronike* Dživa Gundulića iz 17. st. (ed. Nodilo, Zagreb 1893) i Džona Restića iz 18. (ed. N. Nodilo, Zagreb 1893, u istom svesku kao i prethodna). Drugi rukopisi čuvaju se, još neizdani, u arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

jalne spise, biskupske kataloge i vrlo sažete episkopalne kronike. Ništa se od svega toga nije očuvalo u prvotnom obliku. Ipak su se našli sigurni tragovi tih najstarijih spisa i njihovih zapisa.

U Zadru nije bilo ranosrednjovjekovnog osnutka o kojem bi trebalo izvijestiti. Predaja o razdoblju između biskupa Sabinijana s kraja 6. i biskupa Donata s početka 9. stoljeća nataložila nam se, kakvo je sada naše znanje, u Bianchija (vidi gore str. 264). Do sada nije pošlo za rukom utvrditi tragove pisane predaje koja bi potjecala iz toga vremena. Ipak je slabo vjerojatno da od nje u tome gradu nije ostalo upravo ništa. Istraživači će se još morati potanje pozabaviti masom pisane predaje koju je, makar samo u naznakama, skupio Bianchi. Iz drugih gradova bizantske Dalmacije nema, koliko znamo, niti biskupskih kataloga niti kroničarskih zapisa koji bi se ticali tamnih stoljeća, pa bi ishodištem svoje predaje možda mogli i potjecati iz njih.

Kada se promatra pismenost dalmatinskih gradova u 7. i 8. stoljeću nezaobilazna je i hagiografija. Iako očuvani tekstovi dalmatinskih svetačkih legenda pri datiranju njihovih predložaka postavljaju teške probleme, a u obliku u kojem su došle do nas mlađe su, često i mnogo mlađe od toga vremena, opet ne može biti dvojbe da ta hagiografska predaja dijelom potječe iz tamnoga doba, u kojem su nastale neke svetačke legende ili su tada dobile neke nove elemente, bitne za njihovo daljnje oblikovanje. Stoga valja ovdje donekle razmotriti i to, bar koliko dopušta sadašnje stanje toga istraživanja.

U svojem opisu carskih dalmatinskih gradova daje Konstantin Porfirogenet pregled njihovih svetačkih kultova. Njegove zabilješke, koje se, dakako, tiču polovice 10. stoljeća, najbolje su polazište kada se pristupa ranosrednjovjekovnoj dalmatinskoj hagiografiji. Treba tada za svaki grad po mogućnosti utvrditi podrijetlo i starost njegovih kultova. Valja pak pretpostavljati da je svaki posjedovao i tekstove legenda svojih svetaca.

Zaštitnik Dubrovnika bio je sveti Pankracije. Njegovo tijelo čuvalo se i poštovalo kao relikvija u crkvi svetoga Stjepana u samome središtu grada.[904] O tome kako su moći toga svetca došle u Dubrovnik i odakle je preuzet njegov kult nema nikakvih vijesti.[905] Poslije je svetoga Pankracija

---

904 *De adm. imp.* 29, 235–236: Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ (sc. τῷ Ραουσίῳ) κεῖται ὁ ἅγιος Παγκράτιος ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Στεφάνου, τῷ ὄντι μέσον τοῦ αὐτοῦ κάστρου. — »A u istom gradu leži sveti Pankracije u crkvi svetoga Stjepana, koja se nalazi u sredini istoga grada«.

905 I arheološka pitanja što se postavljaju oko crkve svetoga Stjepana u sredini grada nisu razjašnjena. Još u 14. st. postojala je stara crkva toga svetca na odgovarajućem položaju. U njoj su se čuvale moći mnogih svetaca. Usp. Skok, *Les origines de Raguse*, 452, a i Šišić, *Povijest Hrvata*, 442, bilj. 28. Vidi i dolje bilj. 908. Kasnije u srednjem vijeku postao je sveti Vlaho (Blaž) zaštitnik Dubrovnika (službeno od 1190) i ostao je to do danas.

kao zaštitnika grada Dubrovnika — službeno od 1190. — potpuno potisnuo sveti Vlaho (Blaž). Po predaji koja je potvrđena tek u mnogo mlađe doba u gradu su se od njegova osnutka u istoj crkvi svetoga Stjepana u samoj sredini grada čuvale i poštovale još i moći svetih Nereja, Ahileja, Domitile i Petronile. Njih su prema toj istoj predaji donijeli sa sobom bjegunci iz Rima koji su sudjelovali pri osnivanju grada.[906]

Splitski su svetci bili salonitanski mučenici Dujam i Staš.[907] Samo o moćima svetoga Dujma izvješćuje Konstantin Porfirogenet izričito da se čuvaju u Dioklecijanovu mauzoleju, koji je pretvoren u crkvu. No moći svetoga Staša počivaju, kako je svima poznato, u istoj crkvi.[908]

Zaštitnik Trogira je po Konstantinu Porfirogenetu sveti Lovrijenac (Laurencije).[909] Poslije je to postao sveti Ivan Ursin (Orsini), Rimljanin koji je 1062. izabran za biskupa toga grada.

U Kotoru se čuvalo i poštivalo potpuno očuvano tijelo svetoga Tripuna. Njemu su se pripisivala čudesna iscjeljenja i istjerivanje zlih duhova.[910]

Kao patrone Zadra spominje Konstantin Porfirogenet svetu djevicu Stošiju i svetoga mučenika Krševana. Njihove su se moći čuvale i poštovale u gradu, u crkvama koje su im bile posvećene. Pored tijela svetoga Krševana pokazivao se i njegov sveti lanac.[911]

---

906 Tako Mileci je kod Nikše Ranjine (ed. Nodilo, Zagreb 1883, 174):
Ad decus et laudem Stephani Protomartyris extat
Castellum: templum fundant, et corpora credunt
Sanctorum, quorum sunt nomina scripta, subaudis:
Nerei, Achillei, Domitillae, Petronillaeque,
Quae secum furtim tulerant Roma fugientes.
— »Tamo postoji tvrđava na diku i hvalu Stjepanu Prvomučeniku. U njoj su utemeljili crkvu i njoj povjerili tijela svetih. Njihova su imena zapisana i sada saznaješ kako: to su tijela Nereja, Ahileja, Domitile i Petronile, koja su kradom ponijeli sa sobom kad su bježali iz Rima«.

907 *De adm. imp.* 29, 241–242: ...τὸ ἐπισκοπεῖον τοῦ κάστρου (sc. τοῦ Ἀσπαλάθου) καὶ ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Δόμνου, ἐν ᾧ κατάκειται ὁ αὐτὸς ἅγιος Δόμνος, ὅπερ ἦν κοιτὼν τοῦ αὐτοῦ βασιλέως Διοκλητιανοῦ — »...biskupski stan grada (tj. Splita) i crkva svetoga Dujma, u kojoj leži sam sveti Dujam, što je bilo odmaralište istoga cara Dioklecijana« i 245: Ἀπόκειται δὲ ἐν αὐτῷ τῷ κάστρῳ (sc. τῷ Ἀσπαλάθῳ) καὶ ὁ ἅγιος Ἀναστάσιος. — »A leži u tom gradu (tj. u Splitu) i sveti Staš«.

908 Po staroj predaji (Toma Arhiđakon, ed. Rački, p. 35) nalaze se tamo od kako su preneseni.

909 *De adm. imp.* 29, 261–262: Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ (sc. τῷ Τετραγγουρίῳ) ἀπόκειται ὁ ἅγιος μάρτυς Λαυρέντιος, ὁ ἀρχιδιάκων. — »A u istome gradu (tj. Trogiru) leži sveti mučenik Lovrijenac, arhiđakon«.

910 *De adm. imp.* 29, 268–270: Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ (sc. τοῖς Δεκατέροις) κεῖται ὁ ἅγιος Τρύφων ἀκέραιος πᾶσαν νόσον ἰώμενος, μάλιστα τοὺς ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων τυραννουμένους. — »A u istom gradu (tj. Kotoru) leži sveti Tripun, čitav, i liječi svaku bolest, a najvećma one koje muče zli duhovi«.

911 *De adm. imp.* 29, 275–278: Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ (sc. τοῖς Διαδώροις) κεῖται ἐν σαρκὶ ἡ ἁγία Ἀναστασία, ἡ παρθένος, θυγάτηρ γεγονυῖα Εὐσταθίου, τοῦ κατὰ τὸν καιρὸν

Te oskudne zabilješke iz sredine 10. stoljeća najstariji su jasno utvrdivi vremenski horizont srednjovjekovne dalmatinske hagiografije. To je polazište s kojega se može određivati njezina tekstovna predaja i obrazlagati njezina kronologija. Od svetačkih kultova koje spominje Konstantin Porfirogenet potječu samo oni salonitanskih mučenika Dujma i Staša u Splitu iz kršćanske antike u provinciji Dalmaciji. U njima je izražen očuvani kontinuitet salonitanske crkve u splitskoj nadbiskupiji. U predaji njihovih legenda valja dakle računati s mogućnosti da su tu premošćeni oni teški potresi na prijelazu iz antike u srednji vijek.

Kultovi su zadarskih zaštitnika nasuprot tomu recentni. Niti su sirmijska mučenica, djevica Stošija, niti akvilejski mučenik Krševan prvotno imali ikakve veze sa Zadrom. Stošijine je moći zadarski biskup Donat godine 804. prenio iz Carigrada u svoj grad i tako u njem utemeljio njezino poštivanje. Prijenos moći svetoga Krševana vremenski se određuje različito. Najraširenija tradicija, po kojoj je gradeški patrijarh Maksim, rodom Dalmatinac, godine 649. poklonio Zadru te moći, a taj ih grad svečano dočekao i primio, ne može opstati pred kritičkim prosuđivanjem.[912] Ne može to ni druga, po kojoj je i te moći sa sobom u grad donio biskup Donat godine 805., na povratku s poslanstva koje ga je bilo odvelo u Diedenhofen caru Karlu Velikomu.[913] Na temelju treće predaje, za koju se saznalo tek u našem stoljeću, a potječe iz samoga Zadra i potvrđuje se u ispravama, moglo se zaključiti da su moći svetoga Krševana tek u 9. ili na samome početku 10. stoljeća nađene na jednom starom groblju u blizini Zadra i odande prenesene u grad.[914] Njegov kult tamo i legende povezane s njim također dakle ne mogu potjecati još iz prvih dvaju srednjovjekovnih stoljeća. I moći svetoga Tripuna, kako se razabire iz legende koja je došla do nas, prenesene su u Kotor s Istoka na samom početku 9. stoljeća (vidi o tim prijenosima dolje str. 370).[915]

O tome kako je počelo poštivanje moći svetoga Pankracija u Dubrovniku i svetoga Lovre u Trogiru ne može se reći ništa određeno. No može se pretpostaviti da je to bilo još u najranijem srednjem vijeku, možda čak u kršćanskoj starini. O kultu svetoga Tripuna se pripovijedalo da je

---

ἐκεῖνον βασιλεύσαντος, καὶ ὁ ἅγιος Χρυσόγονος μοναχὸς καὶ μάρτυς καὶ ἡ ἁγία ἄλυσις αὐτοῦ. — »A u istom gradu (tj. Zadru) leži u tijelu sveta Stošija, djevica, koja je rođena kao kći Eustatijeva što je u ono vrijeme bio car i sveti Krševan, monah i mučenik, i njegov sveti lanac«.

912 Usp. Bianchi, *Zara christiana*, 196.

913 Usp. Farlati, 5, 34–35.

914 Usp. Brunelli, *Storia della città di Zara*, 207–212; Iveković, *Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru*, 13–14 i 49–52.

915 Usp. Kötting, *Pankratius. Lexikon für Theologie und Kirche*; isti, *Laurentius. Ibid.*; Amore, *Tryphon. Ibid.*

prenesen iz carigradske crkve koju je tom svetcu podigao Justinijan ili, po drugoj verziji legende, iz frigijske Kampsade. Početci toga kulta nisu dakle vezani uz Dalmaciju.

Tekstovna predaja najstarijih splitskih svetačkih legenda razabire se samo neizravno. Očuvani tekstovi su svi mlađi i prerađeni. Vremensko određenje njihovih starih jezgra i mlađih preslojavanja nailazi danas još uvijek na nepremostive teškoće, ako se slojevi uopće mogu donekle uvjerljivo utvrditi. Raspoložive tekstove skupio je i sredio Farlati. On je u svojem enciklopedijskom djelu objavio niz verzija pisanih latinski. No ta je hagiografska tekstovna predaja zapravo dvojezična. Neki od latinskih tekstova što ih je izdao Farlati predstavljeni su kao prijevodi iz slavenskog ili ilirskoga jezika, pri čem su neki bili prevedeni na slavenski iz latinskoga izvornika, pa su kod Farlatija onda opet polatinjeni iz toga prijevoda. Najvažniji među njima očuvani su i u starim hrvatskim prijevodima.

Noviji istraživači nisu stigli mnogo dalje od Farlatija. On pruža još uvijek najpovoljnije polazište za obuhvaćanje čitave te predaje. Nju pak prikazati u svoj njezinoj razgranatosti pri današnjem stanju tih istraživanja za sada jedva da je moguće.

Legendu o svetom Dujmu donosi Farlati u šest različitih verzija. Prva je najopsežnija.[916] Ona je sadržana u takozvanoj *Historia Salonitana maior,* verziji prvih 22–ju poglavlja povijesnoga djela Tome Arhiđakona kojoj je pridodan i izvorni materijal[917] i pripada nedvojbeno među tekstove koji su se u splitskoj crkvi čuvali i prepisivali od starine. To je najvažniji život toga svetca i svojim jezgrenim slojem zacijelo potječe još iz kršćanske starine.[918] Dujam se u njem prikazuje kao učenik apostola Petra. Po tome se vidi da je u doba njegova nastanka salonitanska crkva već za sebe tražila status apostolskoga podrijetla.

Ipak se još u razvijenom srednjem vijeku znalo da je Dujam postao mučenikom Dioklecijanovih progona. Stoga Toma Arhiđakon u trećem poglavlju svojega djela[919] donosi vrlo sažetu verziju toga Dujmova života i dodaje drugu, u kojoj pripovijeda legendu o mučeništvu svetoga Domniona, koji je pripadao najužem krugu cara Maksimijana, progonitelja kršćana, te su mu njegovi krvnici kod grada Iulia Chrysopolis na Via Claudia odsjekli glavu. Dalje se pripovijeda kako je sličnost njegova imena

916 Farlati 1, 414–416.

917 Izdala N. Klaić, *Historia Salonitana maior*, 73–75 i Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 43–46.

918 Usp. Farlati 1, 404–405.

919 Toma, c. 3 (ed. Rački, p. 7–9).

s imenom Dujma (Domnija), Petrova učenika, potaknula Salonitance da otmu njegovo čudotvorno tijelo i da ga čuvaju i poštuju u Saloni. To je očigledno pokušaj da se pomiri i uskladi tvrdnja salonitanske i splitske crkve o apostolicitetu svojega osnutka s povijesnim pamćenjem o tome da je njezin prvi biskup Dujam (*Domnius/Domnio*) pao kao žrtva velikih progona u prvim godinama 4. stoljeća. Iako ta nategnuta konstrukcija, onako kako je došla do nas, potječe tek iz sredine 13. stoljeća, ona ipak svjedoči o hagiografiji koja je, nema dvojbe, povezana već s početcima splitske crkve, ako nije i starija, i po tome ishodište njezine predaje seže do u tamna stoljeća. Tek u najstarije doba bila je uspomena na povijesnoga Dujma toliko živa da je mogla i uznemirivati, u mlađim je stoljećima naprotiv posve prevladala legenda o Petrovu učeniku.

Drugu jednu verziju legende o svetome Dujmu pripisuje Farlati salonitanskomu nadbiskupu Hezihiju (405–426), uglednomu crkvenom čovjeku i piscu.[920] To je pripisivanje zasnovano na tome što se autor te legende poziva na antičke dokumente (*tabulae Salonitanae*) i što se u njoj jednako kao i u prvospomenutoj ne pripovijeda o prijenosu moći toga svetca iz Salone u Split, po čem se može zaključivati da je nastala još u kasnoj antici. Ona sadrži i podatke o svetom Klementu Rimskom, koji se susreću i u njegovu životu, koji se također pripisuje nadbiskupu Hezihiju. Farlati vjeruje da oba ta spisa pokazuju i mnoge podudarnosti u jeziku i stilu.

Ta druga legenda o svetome Dujmu bila je očuvana samo u slavenskom prijevodu, i to u jednom vrlo starom brevijaru. Odatle je hrvatski humanist Šimun Kožičić Begna (oko 1460–1536) prepisao njezin tekst i uvrstio ga u svoju zbirku (*Collectanea*). Pri sređivanju njegove ostavštine hrvatski je učenjak Rafael Levaković (oko 1597–1649) našao tu slavensku legendu i preveo je opet na latinski. Taj ponovni prijevod na izvorni jezik otisnuo je Farlati, čime nam je taj život svetoga Dujma očuvan. Koliko god Hezihijevo autorstvo mora ostati upitno, antičko podrijetlo te druge legende nije nimalo nevjerojatno. Ako to stoji, onda i ona neizravno svjedoči o predaji antičkih tekstova u najranijem dalmatinskom srednjem vijeku.

Treći život svetoga Dujma koji je otisnuo Farlati smatrao je on verzijom koju je u 11. stoljeću na zamolbu splitskoga nadbiskupa Lovre (1059–1099) izradio Adam Parižanin dok se prilikom studijskoga putovanja u Atenu zadržavao u Splitu i pri tome nastojao zadovoljiti najviše stilističke zahtjeve.[921] Takvo pripisivanje ostaje, međutim, sasvim proizvoljno jer

920 Farlati 1, 416–418 i 405–406. O Hezihiju usp. gore str. 99. O pitanju kontinuiteta starokršćanske tekstovne predaje od Salone do ranosrednjovjekovnog Splita usp. Katičić, *Kontinuitet*.

921 Toma, c. 16 (ed. Rački, p. 48).

za nj nema valjana obrazloženja. Ta verzija legende našla se u jednom starom latinskom brevijaru splitske crkve. Povjesnik Ivan Lučić Trogiranin (1604–1679) poslao je iz Rima njezin prijepis Gottfriedu Henschenu, koji ju je preuzeo u Acta Sanctorum, a odatle ju je Farlati pretiskao.[922]

Taj je životopis nešto opširniji i rječitiji nego oba što su prije spomenuta i na kraju donosi opis prijenosa moći iz ruševina Salone u splitsku katedralu posvećenu svetoj Mariji. To je jedna od najstarijih verzija legende o tom prijenosu i s time u vezi i povijesti nastanka grada Splita u Dioklecijanovoj palači. Uzima se da potječe iz ranoga srednjeg vijeka.[923] No kada je god nastao taj tekst, legenda o prijenosu sigurno se predaje još iz tamnih stoljeća. Godine 925. priznato je na temelju posjeda moći svetoga Dujma splitskoj crkvi metropolitansko pravo u dalmatinskoj crkvenoj pokrajini. U to je vrijeme prema tomu taj prijenos bio već priznat kao stara i časna tradicija i mogla se upotrijebiti kao obrazloženje zahtjeva za dobivanje važnoga i osporavanoga prava.

Četvrti život svetoga Dujma prepisan je za Farlatija u arhivu splitskoga kaptola iz jednoga starog pergamentnoga kodeksa. Svojim sadržajem ne donosi prema trima što su prije spomenuta ništa novo, ali je bogatije iskićen i opširnije izveden. Prije je to govor u slavu svetca nego jednostavan opis njegova života. Nepoznati pisac imao je pred očima prvi životopis. Iz njega je preuzimao riječi i karakteristične izraze. Na kraju je dodan kratak opis kasnijega prijenosa moći iz Salone u Split.[924]

Peta je legenda latinski prijevod hrvatskoga pohvalnog govora (*oratio Illyrica*) u slavu svetca koji je za Farlatija izradio splitski kanonik Andrija Karlović. Taj pohvalni govor čitala su u splitskoj katedrali po starom običaju na dan svetoga Dujma tri kanonika uz osobito milozvučan pjev.[925] U sadržaju i izrazu podudara se ta verzija dalekosežno s onom što je spomenuta neposredno prije nje. I u njoj se na kraju vrlo sažeto opisuje prijenos moći u Split.[926]

---

922 *Acta Sanctorum*, Venetiis 1735, 21. April. Usp. Farlati 1, 418–420 i 406.

923 Šišić, *Povijest Hrvata,* 110–111: najkasnije 10. st.; Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 190: konac 8. st.

924 Farlati 1, 420–423 i 406.

925 Farlati 1, 406–407: *Haec est quaedam, ut vocant, Legenda Slavonica tripartita, quae Spalati in aede metropolitana Nonis Maii, ipso die festo s. Domnii, ex antiquissima consuetudine a tribus canonicis grato suavique modulamine de scripto recitari solet ante primum solemne sacrificium, quod sub lucis crepusculum inter musicos concentus peragitur.* — »To je neka, kako je zovu, trodijelna slavenska legenda, koju u Splitu u metropolitanskoj zgradi o majskim nonama, na samu svetkovinu svetoga Dujma po prastarom običaju kazuju prema zapisanu tekstu tri kanonika ugodnim i slatkim preljevom glasa prije prve svečane žrtve, koja se u osvit danjega svjetla prinosi uz zajednički glazbeni pjev«.

926 Farlati 1, 424–426 i 406–408.

Šesti život najkraći je od svih. Napisao ga je u 17. stoljeću Luka Gaudencije, arhiđakon splitski, za potrebe novouređenoga bogoslužja. U njem nema vijesti koja ne bi bila već sadržana u starijim verzijama.[927]

Pored salonitanskoga biskupa mučenika Dujma u srednjovjekovnom se Splitu poštivao i sveti Staš. I on je bio salonitanski mučenik, žrtva Dioklecijanovih progona.[928] Njegove su moći prema legendarnoj predaji također prenesene iz Salone u Split. I njegov martirij ide među najstarije splitske legende. Farlati je u svojem djelu otisnuo tri verzije. Prvu među njima pripisuje salonitanskomu nadbiskupu Hezihiju (405–426). Po tome bismo iz njegova pera imali legende obaju velikih salonitanskih mučenika. Farlatiju nije bio poznat nikakav dalmatinski prijepis te legende. Tekst koji je izdao potječe iz rukopisa koji je tada bio tek nedavno otkriven u francuskom benediktinskom samostanu *S. Michaelis de periculo maris.* Taj su rukopis istražili Ruinart i Tillemont. Isusovac Joseph Bianchi dao je za Farlatija prepisati taj tekst. Ta legenda može opstati i pred vrlo strogom historijskom kritikom.[929] Može se bez zadrške smatrati kasnoantičkim tekstom. Iako se to ne da dokazati, valja ipak pretpostaviti da je, sve ako se i ne može utvrditi u dalmatinskoj tekstovnoj predaji, ipak iz antike predana srednjemu vijeku upravo u splitskoj crkvi, nasljednici salonitanske.

U predaji koja je nedvojbeno dalmatinska spominje Toma Arhiđakon martirij svetoga Staša samo jednom rečenicom.[930] Farlati pak donosi opširnu legendu koja potječe iz splitske liturgijske predaje. Otisnuo je latinski prijevod njezina hrvatskoga teksta, koji je izvorno bio pisan glagoljicom ili ćirilicom. Taj prijevod izradio je splitski svećenik Frane Manola. Nalog mu je za to dao Andrea Roncali, koji je taj prijevod poslije poslao Farlatiju. Ta se povijest Staševa mučeništva doima vrlo starinski. Farlati pretpostavlja vrlo uvjerljivo da je taj slavenski tekst prijevod i redakcija starijih latinskih ili čak i grčkih predložaka, koji bi bili nastali još u kasnoj antici. Tu se s dosta vjerojatnosti ocrtava tekstovna predaja koja bi se kroz prva stoljeća srednjega vijeka očuvala u Splitu. Slavenska legenda svetoga Staša čitala se po prastarom liturgijskom običaju splitske katedrale na svetčev dan uz svečan pjev prije velike mise. Farlati bilježi da to kod »onih naroda« zamjenjuje pohvalni govor kakav se u njemu prisnoj obrednoj praksi držao na takve dane.[931]

---

927 Farlati 1, 426 i 408.

928 O svetom Stašu, valjaru iz Akvileje, vidi gore str. 82.

929 Farlati 1, 720–721 i 717–718.

930 Toma, c. 3 (ed. Rački, 9): *Eodem tempore beatus Anastasius Aquilegensis apud Salonam martirium pro Christi nomine suscepit.* — »U isto je vrijeme sveti Staš Akvilejanin kod Salone podnio mučeništvo za Kristovo ime«.

931 Farlati 1, 721–723 i 718–719. Usp. na str. 718: *Tertia S. Anastasii vita Slavonicis litteris continetur; eaque in tres lectiones divisa singulis annis ipso anniversario eius*

Jednu latinsku verziju života svetoga Staša iz splitske predaje dobio je Farlati iz knjižnice učenoga Apostola Zenona posredstvom Antuna Bizantija iz Kotora. Ona je vrlo bliska hrvatskoj o kojoj je upravo bila riječ. Njihov odnos, međutim, nije se još dao pobliže odrediti. Farlati bi, međutim, mogao imati pravo kad misli da je ona koja je pisana slavenski starija. Mnogo je manje sigurno njegovo nagađanje da bi upravo to mogla biti stilizacija legende svetoga Staša koju je izradio Adam Parižanin. I sam je Farlati u tom pogledu izrazio jake zadrške.[932]

Luka Gaudencije, arhiđakon splitski, napisao je u 17. stoljeću za novouređenu liturgiju splitske katedrale i sažetu verziju legende svetoga Staša. U njoj nema ništa čega ne bi bilo i u tri starije opsežne verzije.[933] Farlati donosi još tri pohvalna govora na svetoga Staša kojima se kao autori navode Petrus Equilinus de Natalibus, Philippus Ferrarius i Martinus Baucerius. Dva prva objavila su te govore u svojim katalozima svetaca, a treći u svojoj povijesti Norika i Furlanije, koja je ostala u rukopisu. Ni oni ne dodaju ništa sadržaju stare legendarne predaje.[934]

Prijenos moći svetih Dujma i Staša iz groba među ruševinama Salone u novu splitsku katedralu bio je predmet posebne hagiografske predaje koju je njegovao kler te crkve. Sažeta verzija te legende o prijenosu sadržana je u povijesnom djelu Tome Arhiđakona.[935] Tamo se pripovijeda kako je na poticaj prvog splitskoga nadbiskupa Ivana Ravenjanina poduzet prijenos moći svetoga Dujma, kako su splitski građani krenuli uz jake mjere opreza i kako im je bilo teško naći grob, premda ih je još bilo živih koji su poznavali mjesto. Radili su užurbano i odnijeli prvi lijes koji su otkrili ispod podzemnoga svoda jer su se bojali da bi ih u tome mogli spriječiti Slaveni. Ali kad su se vratili u Split i otvorili lijes, našli su u njem tijelo svetoga Staša. Idućega su dana opet otišli u Salonu i iskopali su sarkofag svetoga Dujma, pa su i njega žurno dopremili u Split, gdje su to blago dragocjenih moći pohranili u katedrali.

Nešto opširniju je verziju, iskićenu izvješćima o čudesnim zbivanjima, prepisao već spomenuti splitski arhiđakon Luka Gaudencije u 17. stoljeću

---

martyrii die adhibito quodam cantu pro suggestu recitari solebat; idque apud eas gentes cuiusdam panegyricae orationis locum obtinet, quales sunt illae, quae de laudibus Divorum apud nos haberi solent. — »Treći život svetoga Staša zapisan je slavenskim slovima; razdijeljen je u tri čitanja svake se pojedine godine na samu obljetnicu njegova mučeništva obično kazivao s uzvišenoga besjedišta uz neki pjev; i to je kod onih naroda nešto namjesto nekog pohvalnoga govora, kakvi su oni što se u nas obično drže u pohvalu Bogu milih«. Farlati govori o tom Životu kao o trećem, ali ga je u latinskom prijevodu otisnuo kao drugi.

932 Farlati 1, 723–724 i 718.

933 Farlati 1, 724–725 i 719.

934 Farlati 1, 725–726 i 719.

935 Toma, c. 12 (ed. Rački, 34–35).

iz jednoga pergamentnog kodeksa splitske crkve. Tiskana je u mletačkom izdanju splitskoga brevijara i u Acta Sanctorum što su izdana u Antwerpenu. Odatle ju je Farlati preuzeo u svoje djelo.[936] Drugu jednu vrlo opširnu i jako iskićenu verziju te legende dao je Farlatiju Apostol Zenon u prijepisu iz jednoga od mnogih rukopisa njegove knjižnice. No opširnost te legende o prijenosu isključivo je retorička. Ne samo u sadržaju nego i u izrazu počiva sasvim očito na prije spomenutoj, pa se može smatrati njezinom stilski zahtjevnijom obradbom. Farlati ju je uvrstio u svoje djelo.[937]

U jednom rukopisu franjevačkoga samostana u Dubrovniku sadržane su te tri splitske legende na hrvatskom jeziku i latinskome pismu.[938] U njoj slijede jedan za drugim život svetoga Dujma preveden iz latinskoga koji je u Farlatija otisnut kao treći, pa hrvatski izvornik života svetoga Staša što je u Farlatija u latinskom prijevodu otisnut kao drugi i napokon hrvatski prijevod opširne legende o prijenosu koju je Farlati dobio iz Zenonove knjižnice.[939] Ti hrvatski tekstovi pripadaju skupa s latinskima istoj hagiografskoj predaji, koja je svojom dvojezičnosti karakteristična za stariju hrvatsku književnost. Splitske legende sežu svojim postankom očito do njezinih početaka.

Pitanje o historičnosti tih legenda — osobito one o prijenosu moći iz Salone u splitsku katedralu — nije bilo znatno samo za poštivanje mučenika u liturgiji. Posjed tih relikvija bio je važna potpora zahtjevu splitske crkve da se prizna kao nasljednica salonitanske i po tome i kao metropolija dalmatinske crkvene pokrajine. To je dovoljna motivacija za krivotvorenje i za izmišljanje nepostojećih hagiografskih predaja. Stoga je pri prosuđivanju tih pitanja na mjestu velik kritički oprez. A zaključci do kojih se tu dolazi odrazuju se na prosuđivanju vijesti o najstarijoj hrvatskoj povijesti. Pored opće povijesne važnosti tih zaključaka treba ovdje istaknuti i osobitu književnopovijesnu. Od autentičnosti te hagiografske predaje zavisi naime mogu li se njezini početci smjestiti u 7. i 8. stoljeće. Time bismo pak dobili još jednu granu dalmatinske latinske pismenosti toga ranoga vremena. S obzirom na kasniju dvojezičnu hagiografiju, koje je pregled upravo dan prema sadašnjem stanju našega znanja, mogli bi se u tome vidjeti prvi početci suvisloga i kontinuiranog razvoja hrvatske srednjovjekovne književnosti.

---

936 Farlati 1, 474–475 i 3, 31. Otisnuto u Rački, *Documenta*, 288–290.

937 Farlati 1, 471–474.

938 Signatura 397 (stara 141), 323–352. Sva tri latinska teksta splitskih legenda nalaze se danas u Veneciji. Čuvaju se u *Bibliotheca Marciana* pod signaturom Cod. Lat. XIV, 181.

939 Usp. A. Leskien, *Eine altkroatische Legende.* Tu je izdana samo legenda o svetome Dujmu. Sve tri je izdao Morović, *Legende i kronike*, 13–37.

Vjerovalo se, a kadikad se još uvijek vjeruje, da je natpis na unutrašnjem sarkofagu što je ugrađen u oltar svetoga Dujma u splitskoj katedrali suvremeno svjedočanstvo. Taj je natpis bio poznat Farlatiju, a godine 1958. izvađen je i pregledan. On glasi: † *Hic requiescit corpus beati Domnii Salonitani archiepiscopi discipuli sancti Petri apostolorum principis translatum ab Salona in Spalatum a Johanne eiusdem sedis archipresule.* — »Ovdje počiva tijelo svetoga Dujma, salonitanskoga nadbiskupa, preneseno iz Salone u Split od Ivana natkolovođe istoga toga crkvenoga sjedišta«. To je epigrafski tekst koji u punoj mjeri potvrđuje legendu o prijenosu moći. Ali on prema stručnom mišljenju potječe iz 13. stoljeća, pa ne može biti bitno stariji od legendarne verzije koju u svojem povijesnom djelu donosi Toma Arhiđakon.[940]

Još od starine razabiralo se proturječje između te legende o prijenosu i nedvojbenih povijesnih i arheoloških svjedočanstava o tome da su se u jednoj kapeli lateranske krstionice poštivale moći dalmatinskih mučenika što su po nalogu pape Ivana IV. (640–642) dopremljene u Rim.[941] Farlati se potanko pozabavio tim pitanjem i onda se odlučno opredijelio za autentičnost splitske hagiografske predaje.[942] No rezultati arheoloških istraživanja u Saloni i Splitu doveli su je ozbiljno u pitanje. Pokazalo se naime da je splitska katedrala bila Dioklecijanov mauzolej, a ne Jupiterov hram u njegovoj palači, kako izvješćuje legendarna predaja. I mučenici Dujam i Staš bili su pokopani na grobljima izvan grada, a ne u biskupskoj bazilici, kako se čita u legendi o prijenosu. To je ozbiljno pokolebalo vjeru u povijesnu pouzdanost splitske hagiografske predaje i dalo dodatnu težinu svjedočanstvima o prenošenju u Rim. I upravo je don Frane Bulić, arheolog koji je vodio iskapanja u Saloni, odlučno doveo u sumnju

940 Usp. Farlati 1, tab. II i str. 492. Da je to suvremeno svjedočanstvo o prijenosu misli Mandić, *Rasprave i prilozi*, 16–18, 108, 394. Poziva se pri tome na oblik nekih slova. Taj je natpis opisao i datirao u 13. st. C. Fisković, *Novi nalazi*, osobito 86–93. Slično već Karaman, *Eseji i članci*, 88 po preciznom crtežu iz 18. st. On taj natpis datira oko 1200.

941 O misiji opata Martina, koji je donio moći u Rim, i o kapeli u Lateranu vidi gore 256. Poimence se u *Liber pontificalis* spominju sveti mučenici Venancije, Staš i Mavro. Na velikome mozaiku prikazan je među njima i Dujam. U apsidi kapele stoji ispod slike — također u mozaiku — ovaj natpis u stihovima: *Martyribus Christi Domini pia vota Joannes / Reddidit antistes sanctificante Deo. / Ac sacri fontis simili fulgente metallo / Providus instanter hoc copulavit opus. / Quo quisquis gradiens et Christum pronus adorans / Effusasque preces mittit ad aethra suas.* — »Mučenicima Krista gospodina ispunio je predstojnik Ivan pobožne zavjete uz Božju posvetu. I uz sjaj metala (tj. zlata) sličan onomu svetoga zdenca (tj. krstionice) uporno je složio ovo djelo. Kamo svatko idući i ničice se klanjajući Kristu šalje svoje razlivene molitve u nebesku vedrinu«. Čitanje toga natpisa tu se donosi onako kako ga je uredio Bulić, *Po ruševinama*, 147. Usp. i Pezzoli, *I martiri del mosaico lateranese*.

942 Farlati 1, 475–488, 736–739.

povijesnu vjerodostojnost tih legenda. U tome ga je odmah čvrsto podupro učeni bolandist Delehaye i drugi vodeći crkveni povjesnici. Kad su na to don Franu bijesno napali znanstveno nekvalificirani pripadnici splitskoga klera, podastro je, ne oklijevajući, taj predmet Zboru za bogoslužje (*Sacra congregatio pro cultu divino*) u Rimu. Njezin je zaključak glasio: *non liquet* — »nije jasno« i upućivao je na potrebu da se provedu daljnja istraživanja i iskapanja. A rezultati su, kako se činilo, i dalje davali Buliću za pravo.[943]

Bulićevi rezultati i njegova shvaćanja u tome su pitanju od tada bitno određivala historiografske poglede.[944] Za mišljenje suprotstavljeno njegovu, da je najstarija splitska predaja u osnovnome povijesno pouzdana, nisu se isprva mogli podastirati jači razlozi.[945] To se, međutim, bitno promijenilo kada se prema rezultatima kasnijih iskapanja u Saloni, osobito pošto je utvrđeno da je u grobljanskoj bazilici na Manastirinama bila podignuta crkva za nuždu u koju su prenesene mučeničke moći s drugih grobalja, ipak uzmogla dati uvjerljiva arheološka interpretacija legendarnih podataka o grobu mučenikâ Dujma i Staša u Saloni.[946]

Iako je Bulićevo shvaćanje isprva i dalje prevladavalo i zadržalo svoj veliki autoritet, njegovi su argumenti u svjetlu tih novih spoznaja izgubili mnogo od svoje prvobitne težine. Prestao se u vijesti o misiji opata Martina i u spomenicima u kapeli lateranske krstionice gledati nepobitan dokaz protiv historičnosti legende o prijenosu mučeničkih moći iz Salone u Split. Ta se historičnost opet mogla samopouzdano braniti.[947] K tomu su onda došli rezultati službene crkvene rekognicije relikvija u lateranskoj kapeli. Godine 1962. otvoren je sarkofag što je postavljen u njoj i

943 Prikaz te kontroverze s bogato izabranom literaturom donosi Bulić, *Po ruševinama*, 146–149. Svoje vlastito mišljenje o tome mjerodavno je izložio u Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, 14 i *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa*, 123–125.

944 Usp. Šišić, *Povijest Hrvata*, 283–284 i 291–295; Novak, *Nekoja pitanja*, 21–26; isti, *Povijest Splita* 1, 44; Karaman, *Eseji i članci*, 81–96, osobito 82–89; isti, *O počecima*, 427; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 305.

945 Usp. Gruber, *Nekoja pitanja*, 140–155.

946 Usp. Katić, *Vjerodostojnost Tome Arciđakona*; isti, *Još jednom*. Katić je u svojem rasuđivanju nadovezao na identifikaciju groba mučenika Dujma koju je predložio Jelić, *Descrizione sommaria*, ali svojevremeno nije bila pravo zapažena jer ju je Bulić otklonio iz razloga kojih je važnost teško uvidjeti. O rezultatima iskapanja koje su proveli Brøndsted i Egger vidi gore str. 73. Karaman, *Marijan Horvat, Oporuka priora Petra (ocjena)* ostaje pri datiranju prvoga splitskog biskupa na kraj 8. stoljeća i smatra da legenda o prijenosu moći iz Salone u Split nije historična.

947 Usp. Mandić, *Rasprave i prilozi*, 9–15; to je pretisak članka koji je 1958. objavljen u Buenos Airesu. A N. Klaić ostala je do kraja kod toga da to što su moći prenesene u krstionicu lateranske bazilike prikazuje kao da bezuvjetno pobija historičnost splitske legende.

pretražen mu je sadržaj. Pri tome se nedvojbeno pokazalo da su se tamo čuvali samo pojedini dijelovi, a ne čitava mučenička tijela.[948] Nasuprot tomu u Splitu se čuva i poštuje veći dio kostiju čitavih tijela. Tako se moglo s jedne strane tvrditi, držeći se pri tome doslovno povijesne vijesti, da opat Martin i nije nikako prenio u Rim svetoga Dujma, kako sugerira mozaik u lateranskoj kapeli, nego da ga je Ivan Ravenjanin prenio u Split, upravo onako kako izvješćuje legendarna tradicija splitske crkve, a rimska vrela tomu ne proturječe.[949] S druge se pak strane tražio kompromis između kritičkoga i tradicionalnoga shvaćanja tako da su se vijesti o oba prijenosa priznavale kao autentične i uzimale kao istinite, ali su ih kušali uskladiti u tom smislu da se tvrdilo kako su posmrtni ostatci svetih mučenika Dujma i Staša prvo iz Salone preneseni u Split, gdje se njihova čitava tijela do današnjega dana poštuju u katedrali. A opat Martin da je manje dijelove kostiju skupa s isto takvim dijelovima drugih dalmatinskih i istarskih mučenika odnio u Rim, gdje je za njihov kult podignut oratorij u krstionici lateranske bazilike.[950]

Shvaćanje o tome da je splitska predaja o prijenosu mučeničkih moći iz ruševina Salone u katedralu novoga grada što je osnovan u Dioklecijanovoj palači historijski neodrživa, zasnovano na Bulićevoj argumentaciji, može se smatrati dalekosežno prevladanim. Ipak je ono *non liquet* službene crkvene presude i dalje dobro utemeljeno i valja nastaviti istraživanja.[951] No predaja o tom prijenosu pokazuje se u svjetlu rezultata dosadašnjih istraživanja kao nedvojbeno stara i prateći ju, dopiremo i do tamnih stoljeća. U tome smislu valja razumjeti već spomenutu vijest Tome Arhiđakona da je Adam Parižanin u 11. stoljeću uzeo kao predložak stare pasije svetih Dujma i Staša, *que inculto fuerant antiquitus sermone conscripte* — »što su od starine bile napisane slabo odnjegovanim jezikom« i *a veteribus ystoriis legendas utriusque martiris lepido satis sermone inovavit*.[952] — »polazeći od starih historija, obnovio je legende jednoga i drugoga mučenika dosta ljupkim jezikom«. Te stare legende napisane sirovim jezikom sadržavale su valjda i vijesti o prijenosu tijelâ obojice mučenika iz njihova groba u Saloni u splitsku katedralu.

---

948 Usp. Peloza, *Rekognicija*.

949 Usp. Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 198–228. Sveti Staš bio bi po tome, kako je izrazito zabilježeno u *Liber pontificalis*, prenesen u Rim, a tijelo koje se čuva u Splitu pripadalo bi nekomu drugom mučeniku kojega bi bili pogrešno identificirali kao svetoga Staša.

950 Usp. E. Ceci, *I monumenti christiani di Salona* 2, 26, 74–93; Veraja, *Kapela sv. Venancija u Rimu*; Kovačić, *Dujam. Enciklopedija Jugoslavije* 3, Zagreb ^{2}1984, 673.

951 U tom smislu predlaže se poredbeno istraživanje rimskih relikvija s onima u Splitu i Poreču. Usp. Peloza, *Rekognicija*, 174, bilj. 47.

952 Toma, c. 16 (ed. Rački, 48).

O tome koliko su pojedini očuvani legendarni tekstovi što se odnose na prijenos mučeničkih moći bliski ili daleki prvobitnim zapisima iz najranijega srednjega vijeka, — o tome se pri sadašnjem stanju istraživanja ne može reći ništa određeno. Ima razloga za pretpostavku da je u mnogome podudarno oblikovanje teksta u 12. glavi Tomina povijesnoga djela i u životu svetoga Dujma koji je mletačko izdanje Acta Sanctorum preuzelo iz nekoga splitskog brevijara[953] u svojoj priprostoj sažetosti najbliže prvotnomu hagiografskom zapisu.[954] No u obje te verzije stoji da je Jupiterov hram u Dioklecijanovoj palači posvećen kao katedrala gradu koji je u njoj osnovan. U istinu je to bio carev mauzolej. Mnogo manji Jupiterov hram s druge strane Peristila služio je u srednjem vijeku kao krstionica. Ta pogreška sadržana u predaji legende mogla se potkrasti samo u vrijeme kada je sjećanje na prvobitne okolnosti već bilo izblijedjelo i bila sasvim prevladala predodžba, po sebi vrlo plauzibilna, da je svetište najznatnijega poganskog boga pretvoreno u najvažniju Božju kuću u kršćanskome gradu. Stoga ni ova vjerojatno najstarija verzija legende o prijenosu ne može, takva kakva je došla do nas, potjecati iz najranijega doba Splita, nego je već treba smatrati mlađom preradbom. Prvobitni zapisi o prijenosu mučenikâ ne daju se bliže odrediti u svojem tekstovnom liku.[955]

Koliko god ostajali oskudni rezultati toga pregleda splitske hagiografske predaje u najstarije vrijeme, ipak potvrđuju — ako i samo neizravno — bitan dio latinske pismenosti ranoga doba u tom gradu. Jednim je to dijelom održavanje i nastavljanje tekstovne predaje koja potječe još iz kršćanske starine, a drugim zapisi koji se odnose na zbivanja oko osnutka Splita.

U jednom ulomku ovdje već spomenute Milecijeve kronike iz 14. stoljeća očuvala se stara dubrovačka hagiografska predaja. Tamo stoji da je novoosnovani utvrđeni grad slavio svetoga Stjepana. Njemu je podignuta crkva i u njoj su pohranjene moći svetih Nereja, Ahileja, Domitile i Petronile, koje su sa sobom donijeli pridošlice iz Rima što su potaknuli

953 Vidi gore bilj. 922. Za verziju kod Tome treba uzeti u obzir i kraj 11. poglavlja, na koje se odnosi 12., kad se u njem spominje crkva Majke Božje u Splitu.

954 Usp. N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 13; Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 190–192, 218–228.

955 Vrelo po kojem je oko polovice 10. st. Konstantin Porfirogenet napisao svoj opis Splita poznaje prave odnose još vrlo točno. Tamo stoji da sveti Dujam u svojoj crkvi leži na mjestu gdje je ležao Dioklecijan. Usp. gore bilj. 907. U tom opisu dali su se prepoznati tragovi najstarijega splitskog memorijalnog zapisa. Usp. Katičić, *Vetustiores*, 48. Odatle se razabire da se u prvobitnoj predaji, koja je doista pripadala tamnim stoljećima, ne javlja identifikacija katedrale s Jupiterovim hramom. Stoga se iz te nesklapnosti ne može zaključivati da je legenda o prijenosu nastala u mlađe doba.

osnivanje grada.[956] O svetom Pankraciju, čije moći Konstantin Porfirogenet u svojem opisu Rauzija jedine spominje tu nema ni riječi. One su se po Porfirogenetovu opisu čuvale također u crkvi svetoga Stjepana u sredini utvrđenoga grada.[957] Kod Milecija se tako mogao otkriti ulomak stare predaje. Nema stoga dvojbe da su se svetci koji se spominju u tom ulomku poštovali u rano doba u Dubrovniku. Predaja o tim svetcima pripada najstarijem hagiografskom sloju toga grada (v. gore str. 274).

U Zadru su se pored velikih mučeničkih kultova svete Stošije i svetoga Krševana, koji počinju s prijenosom njihovih moći u grad,[958] poštovali još i manje znatni svetci Zoilo, Agape, Hionija i Irena. Njihove legende, koje potječu još iz kršćanske starine, imale su u Zadru srednjovjekovnu tekstovnu predaju. Glavni joj je svjedok pergamentni kodeks koji je pripadao benediktinskoj opatiji svetoga Krševana u gradu, a napisan je u 13. stoljeću. U njemu je sadržana verzija tih legenda u redakciji starijoj od one Simeona Metafrasta koja se sve do u beznačajne sitnice točno podudara s predajom tih legenda u lateranskoj crkvi u Rimu i s onom u akvilejskoj crkvi.[959] Manji zadarski svetci, koje Konstantin Porfirogenet ne spominje, svi su iz mučeničkoga kruga oko svete Stošije i svetoga Krševana, potječu iz Akvileje i pripadaju, ako je suditi po imenima, grčkomu elementu među stanovnicima toga grada, koji se doselio s Istoka. Valja pretpostaviti dakle da je njihovo poštivanje povezano s prijenosom moći svete Stošije i s pronalaženjem moći svetoga Krševana, te se, ako to stoji, moglo uvesti najranije u 9. stoljeću. Onda se mogla donijeti u Zadar i stara redakcija njihovih legenda, kakva se predavala u Lateranu i Akvileji, i tamo nastaviti. Taj je kontinuitet potvrđen jednim papirnatim kodeksom iz 17. stoljeća, u kojem je legenda o nalaženju moći svetoga Krševana, prepisana iz pergamentnog kodeksa benediktinske opatije, i još dvama papirnatim kodeksima iz 17. i 18. stoljeća, u kojima su legendarni tekstovi s istom tom predajnom podlogom pripravljeni za svečana bogoslužbena čitanja na latinskom, talijanskom i hrvatskome jeziku.[960]

I u Zadru se — kao i u Splitu — od ranoga srednjeg vijeka u neprekinutu kontinuitetu razvijala hagiografska tekstovna predaja u karakterističnoj višejezičnosti. Ta višejezičnost jedan je od nosivih stupova povijesti hrvatske književnosti. Ali pri današnjem našem znanju nema razloga za pretpostavku da početak te predajne struje valja tražiti u zadarskim

956 Vidi gore bilj. 906.

957 Vidi gore bilj. 904.

958 Vidi gore str. 274.

959 Usp. Farlati 2, 428–430; 7, 492; Brunelli, *Storia*, 167–183.

960 Usp. Brunelli, *Storia*, 168–170.

tamnim stoljećima. Čini se, naprotiv, da je kasnoantička verzija tih legenda tek kasnije — kad su se nanovo konstituirali svetački kultovi u Zadru — donesena u grad. I tako metropola bizantske Dalmacije, grad s najizrazitijim kontinuitetom antičkoga života, uopće nema nama prepoznatljivoga kontinuiteta svetačkih kultova iz kršćanske starine.

Znatno je i to da neki karakteristični elementi legende dvoje velikih zadarskih zaštitnika koje spominje Konstantin Porfirogenet, naime to da je sveta Stošija navodno bila kći cara Eustatija i da je k moćima svetoga Krševana pripadao i njegov lanac, — da se ti elementi u očuvanoj nam hagiografskoj predaji uopće ne spominju. Odatle se vidi da je predaja zadarskih legenda u ranome srednjem vijeku bila podvrgnuta dubokim redakcijskim zahvatima.[961] Tekstovna predaja kakva je u lateranskoj i akvilejskoj verziji stekla je po tome, kako se čini, tek poslije sredine 10. stoljeća ekskluzivnu prevlast.

Konstantin Porfirogenet posve je izostavio opis bizantskih gradova na sjevernim dalmatinskim otocima. Tako se od njega ne saznaje ništa o njihovim svetcima zaštitnicima i poštivanju mučeničkih moći. Iz drugih se vrela, međutim, zna da se u Rabu od najstarijih vremena poštivao sveti Kristofor kao zaštitnik grada i čitave biskupije. No legendarna predaja o njegovoj čudotvornoj zaštiti odnosi se na povijesna zbivanja 11. stoljeća, pa ne može biti starija od njih.[962] U rapskoj katedrali čuvala se njegova glava kao relikvija. Kako se i kada našla tamo, nije nam poznato. Zna se samo to da je to navodno bilo u vrlo staro doba.[963]

U Krku se kao svetac zaštitnik poštivao sveti Kvirin, biskup u Sisciji, koji je mučeništvo pretrpio u Savariji.[964] Pored krčke katedrale podignuta mu je romanička kapela. Valja stoga pretpostaviti da početci toga kulta sežu u rani srednji vijek, u vrijeme kada je biskupsko sjedište toga svetca bilo izgubljeno za kršćanstvo, a otok Krk izbjeglicama što su došli odatle pružio sigurnu zaštitu. Krk je tako postao zatočnim područjem sisačkoga svetačkog kulta. Moći svetoga Kvirina u prvoj su polovici 5. stoljeća, kad su Rimljani napustili Panoniju, iz Savarije prenesene u Rim i od tada se tamo čuvaju i poštuju. Tekstovna predaja njegove legende povezana je s tim kultom njegovih moći.[965] U Krku je ostala tekstovna predaja himana u čast toga svetca, antifone i stihovi koji su se o njegovoj svetkovini pjevali u svečanoj bogoslužbenoj psalmodiji. Farlati ih je prepisao iz nekog starog

961 Usp. Brunelli, *Storia*, 182–183, bilj. 6.

962 Usp. Farlati 5, 225, 230–236.

963 Usp. Farlati 5, 230.

964 Usp. Farlati 5, 315.

965 Usp. gore str. 84.

antifonarija krčke katedrale.[966] Vrijeme i mjesto njihova postanka ne daju se pobliže odrediti.

I istarske mučeničke legende pokazuju kontinuitet tekstovne predaje koji seže do u kršćansku starinu. Istina, do sada nema nikakva dokaza da je ta predaja bila sadržana u ranosrednjovjekovnoj latinskoj pismenosti istarskih gradova. Tekstovna verzija očuvane legende o mučeništvu svetoga Mavra, parentijskoga biskupa, stajat će prije u vezi s poštivanjem njegovih moći u Rimu.[967] U vezi je pak s kultom moći svete Fume (Eufemije) u Rovinju očito neautentična legenda o čudesnom prijenosu njezina tijela u kamenom sarkofagu preko mora iz Cisse (Caske na otoku Pagu) u uvalu Val Saline kod Rovinja.[968] Crkveni povjesnici misle da se taj prijenos moći zbio u 8. stoljeću, kada je ikonoborstvo bilo dosegnulo svoj vrhunac, pa su prestrašeni poštovatelji ikona prebacili skupocjene moći halcedonske mučenice iz Carigrada, gdje su bile strahovito ugrožene, u daleku Istru na zapadnom rubu carstva da njih i njihovo poštivanje tako izbave od progona. No veliko je pitanje da li mnogo mlađemu očuvanom tekstu te legende doista u temelju leže zapisi iz toga vremena. I o puljskome mučeniku Germanu i o brojnim srednjovjekovnim kultovima svetačkih moći u katedrali toga grada nisu se do sada dali utvrditi nikakvi tragovi pisane predaje iz najranijega srednjeg vijeka.

Kako je pokazao pregled raspoložive izvorne građe što je tu upravo završen, ostali su iz tamnoga vremena 7. i 8. stoljeća samo vrlo oskudni tragovi latinske pismenosti u carskim dalmatinskim gradovima. No ti su tragovi dovoljni da se nedvojbeno dokaže kako je takva pismenost tada u njima postojala, a i da se stekne uvid u njezinu narav i u književne vrste što su u njoj bile zastupane. U tome se jasno zrcali i kontinuitet i propadanje antičke kulture i pismenosti. Dalmatinski gradovi su i na tom području doduše uzmogli održavati antičko kulturno dobro, ali ne i dosezati antičku razinu i sposobnost baratanja njime. U njima je i u to najteže vrijeme postojala pismenost i pismena kultura, ali joj je opseg i polje djelovanja bilo drastično skučeno. No već i to da se može obrazloženo postaviti takva tvrdnja pokazuje da se to razdoblje, kako god malo znali o njem, ne može više smatrati bijelom pjegom u pregledu književnoga razvoja na istočnoj jadranskoj obali.

966 Usp. Farlati 5, 315–316.

967 Usp. gore str. 83. Tekst donosi Kandler, *Codice diplomatico istriano* sub an. 284.

968 Kandler, *Codice diplomatico istriano* sub an. 740.

USMENA TEKSTOVNA PREDAJA U GRADOVIMA I SKLAVINIJAMA

Pored oskudne pisane predaje iz tamnih stoljeća susreće se i usmena. S bespismenoga područja hrvatske vlasti i tradicijske kulture — jednako kao i iz ostalih dalmatinskih Sklavinija — druge iz toga vremena ne može ni biti. Iz mlađih se zapisa, međutim, i u gradovima bizantske Dalmacije razabire usmena predaja tekstova iz vremena kad su se urušavali antički oblici življenja. O tome svjedoči najdojmljivije pripovijest o padu Salone i uspostavi avarsko–slavenske vlasti u Dalmaciji.

Ta je priča zapisana kod Konstantina Porfirogeneta u dvije vrlo bliske verzije. Jedna od njih (*De adm. imp.* 29, 14–53) pripovijeda o tim zbivanjima ovako: Ἡ δὲ καὶ τῶν αὐτῶν Ῥωμάνων διακράτησις ἦν μέχρι τοῦ Δανούβεως ποταμοῦ, οἳ καί ποτε θελήσαντες τὸν ποταμὸν διαπερᾶσαι καὶ καταμαθεῖν, τίνες κατοικοῦσιν ἐκεῖθεν τοῦ ποταμοῦ, διαπεράσαντες εὗρον ἔθνη Σκλαβήνικα ἄοπλα ὄντα, ἄτινα καὶ Ἄβαροι ἐκαλοῦντο. Καὶ οὔτε οὗτοι ἤλπιζον ἐκεῖθεν τοῦ ποταμοῦ κατοικεῖν τινας, οὔτε ἐκεῖνοι ἔνθεν τοῦ ποταμοῦ. Διὰ οὖν τὸ ἀόπλους εὑρεῖν αὐτοὺς τοὺς Ἀβάρους οἱ Ῥωμᾶνοι καὶ πρὸς πόλεμον ἀπαρασκευάστους καταπολεμήσαντες, ἀνελάβοντο πραῖδαν καὶ αἰχμαλωσίαν καὶ ἀνεχώρησαν. Καὶ ἔκτοτε ποιήσαντες ἀλλάγια δύο οἱ Ῥωμᾶνοι ἀπὸ πάσχα ἕως πάσχα τὸν λαὸν αὐτῶν ἐνήλλασσον, ὥστε τῷ μεγάλῳ καὶ ἁγίῳ σαββάτῳ ἀλλήλοις συναντᾶν, τοὺς μὲν ἀποστρεφομένους ἀπὸ τοῦ παραμονίμου, τοὺς δὲ εἰς τὴν τοιαύτην δουλείαν ἀπερχομένους. Καὶ γὰρ πλησίον τῆς θαλάσσης ὑπὸ τὸ αὐτὸ κάστρον κάστρον ἔστιν, τὸ ἐπιλεγόμενον Σαλῶνα, μέγεθος ἔχον τὸ ἥμισυ Κωνσταντινουπόλεως, ἐν ᾧ πάντες οἱ Ῥωμᾶνοι συνήγοντο καὶ καθωπλίζοντο καὶ προσαπεκίνουν ἐκ τῶν ἐκεῖσε, καὶ πρὸς τὴν κλεισοῦραν ἀπήρχοντο, τὴν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ κάστρου ὑπάρχουσαν μίλια τέσσαρα, ἥτις καὶ μέχρι τοῦ νῦν καλεῖται Κλεῖσα διὰ τὸ συγκλείειν τοὺς διερχομένους ἐκεῖθεν. Καὶ ἐκ τῶν ἐκεῖσε ἀπήρχοντο πρὸς τὸν ποταμόν. Τὸ οὖν τοιοῦτον ἀλλάγιον ἐπὶ πολλοὺς χρόνους γινόμενον, οἱ ἐκεῖθεν τοῦ ποταμοῦ Σκλάβοι, οἱ καὶ Ἄβαροι καλούμενοι, καθ' ἑαυτοὺς ἐσκόπησαν λέγοντες, ὅτι: »Οὗτοι οἱ Ῥωμᾶνοι, ἐπεὶ ἐπέρασαν καὶ εὗρον πραῖδαν, ἀπὸ τοῦ νῦν καθ' ἡμῶν οὐ μὴ παύσονται διαπερῶντες, καὶ διὰ τοῦτο μηχανησόμεθα κατ' αὐτῶν.« Οὕτως οὖν οἱ Σκλάβοι, οἱ καὶ Ἄβαροι, βουλευσάμενοι, καὶ διαπερασάντων ποτὲ τῶν Ῥωμάνων, ποιήσαντες οὗτοι ἐγκρύμματα καὶ πολεμήσαντες, ἐνίκησαν αὐτούς. Καὶ ἀναλαβόμενοι τά τε ὅπλα αὐτῶν καὶ τὰ φλάμμουλα καὶ τὰ λοιπὰ πολεμικὰ σημεῖα, διαπεράσαντες οἱ προειρημένοι Σκλάβοι τὸν ποταμόν, ἦλθον εἰς τὴν κλεισοῦραν, οὓς καὶ ἰδόντες οἱ ἐκεῖσε ὄντες Ῥωμᾶνοι, θεασάμενοι δὲ τὰ φλάμμουλα καὶ τὴν ἐξόπλισιν τῶν ὁμοφύλων αὐτῶν, τοὺς αὐτῶν ὁμοφύλους εἶναι νομίσαντες, ἡνίκα κατέλαβον οἱ Σκλάβοι οἱ προρρηθέντες εἰς τὴν κλεισοῦραν, παρεχώρησαν

αὐτοῖς διελθεῖν. Διελθόντων δέ, εὐθὺς τοὺς Ῥωμάνους οὗτοι ἐξήλασαν, καὶ τὴν Σαλῶνα, τὸ προειρημένον κάστρον ἐκράτησαν. Καὶ κατοικήσαντες ἐκεῖσε, ἔκτοτε κατὰ μικρὸν ἀρξάμενοι παιδεύειν τοὺς Ῥωμάνους, τοὺς εἰς κάμπους καὶ εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη κατοικοῦντας, ἠφάνισαν καὶ τοὺς τόπους αὐτῶν κατεκράτησαν. Οἱ δὲ λοιποὶ Ῥωμᾶνοι εἰς τὰ τῆς παραλίας κάστρα διεσώθησαν, καὶ μέχρι τοῦ νῦν κρατοῦσιν αὐτά, ἅτινά εἰσιν τὰ Δεκάτερα, τὸ Ῥαούσιν, τὸ Ἀσπάλαθον, τὸ Τετραγγούριν, τὰ Διάδωρα, ἡ Ἄρβη, ἡ Βέκλα καὶ τὰ Ὄψαρα, ὧντινων καὶ οἰκήτορες μέχρι τοῦ νῦν Ῥωμᾶνοι καλοῦνται.

— »A državina tih Romana bila je do rijeke Dunava, i oni su jednom htjeli prijeći rijeku i saznati tko su ti što stanuju onkraj rijeke, i kada su prešli, našli su slavenske narode, koji su bili nenaoružani, a zvali su se i Avari. I niti su ovi očekivali da tko stanuje onkraj rijeke, niti oni (da tko stanuje) s ove strane rijeke. A jer su našli Avare nenaoružane i nespremne za rat, Romani su navalili na njih, uzeli plijen i zarobljenike i povukli se natrag. I od tada su, uredivši dvije smjene, Romani izmjenjivali svoju momčad od Uskrsa do Uskrsa, tako da su na Veliku i svetu subotu jedni druge susretali, jedni vraćajući se s posade, a drugi odlazeći na tu istu službu. Jer blizu mora pod istim gradom (tj. Splitom) ima grad koji se zove Salona, a veličina mu je kao pol Carigrada, u kojem su se svi Romani skupljali, i oružali, i kretali odande, i odlazili do klisure koja je četiri milje od toga grada, a i do sadašnjega se vremena zove Klis jer zatvara one koji prolaze onuda. I odande su odlazili do rijeke. Ta se smjena odvijala kroz mnogo godina, i Slaveni onkraj rijeke, koji se zovu i Avari, promislili su to između sebe govoreći: 'Ti Romani, kada su prešli (rijeku) i našli plijen, od sada neće prestati prelaziti protiv nas i zato ćemo nešto smisliti protiv njih.' Tako su dakle Slaveni, koji (se zovu) i Avari, održali vijeće i kada su jednom Romani prešli (rijeku), legli su u zasjede, napali su ih i pobijedili. I pošto su uzeli njihovo oružje i zastavice i ostale bojne znakove, prešli su prije spomenuti Slaveni rijeku, došli su do klisure, i kad su ih vidjeli Romani koji su bili ondje, ugledavši zastavice i opremu svojih sunarodnjaka, pomislili su da su to njihovi sunarodnjaci, pa kada su prije spomenuti Slaveni stigli do klisure, pustili su ih da prođu. A kada su prošli, odmah su istjerali Romane i osvojili su Salonu, prije spomenuti grad. I pošto su se ondje naselili, od onda su počeli pomalo pljačkati Romane koji su stanovali na poljima i na višim mjestima. Ostali su pak Romani potražili spas u primorskim gradovima i sve do sada ih drže, a oni jesu Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar, Rab, Krk i Osor, kojih se stanovnici sve do sada zovu Romani«.

Druga verzija te legende (*De adm. imp.* 30, 15–60) razlikuje se od upravo navedene u nekim pojedinostima, ali nedvojbeno bilježi istu usmenu predaju: Κάστρον ἐστὶν πλησίον Ἀσπαλάθου, ὃ Σαλῶνα λέγεται, ἔργον

Διοκλητιανοῦ τοῦ βασιλέως, ἀλλ' ἡ μὲν Ἀσπάλαθος καὶ αὐτὴ παρὰ Διοκλητιανοῦ ἐκτίσθη, καὶ τὰ αὐτοῦ βασιλικὰ ἐκεῖσε ἐτύγχανον, εἰς δὲ Σαλῶνα κατῴκουν οἵ τε μεγιστᾶνες αὐτοῦ καὶ τῶν ὄχλων ἱκανοί. Ὑπῆρχε δὲ τὸ τοιοῦτον κάστρον κεφαλὴ πάσης τῆς Δελματίας. Ἠθροίζοντο οὖν ἀνὰ πᾶν ἔτος ἐκ τῶν λοιπῶν κάστρων Δελματίας στρατιῶται ἔφιπποι, καὶ ἀπεστέλλοντο ἀπὸ Σαλῶνος μέχρι τῶν χιλίων, καὶ ἐφύλαττον εἰς τὸν Δανούβιν ποταμὸν ἕνεκεν τῶν Ἀβάρων. Οἱ γὰρ Ἄβαρεις ἐκεῖθεν τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ τὰς διατριβὰς ἐποιοῦντο, ἔνθα ἀρτίως εἰσὶν οἱ Τοῦρκοι νομάδα βίον ζῶντες. Ἀπερχόμενοι δὲ οἱ Δελματίας κατ' ἔτος ἔβλεπον πολλάκις ἐκεῖθεν τοῦ ποταμοῦ τά τε κτήνη καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Ἔδοξεν οὖν αὐτοῖς κατά τινα χρόνον διαπερᾶσαι καὶ ἐρευνῆσαι, τίνες εἰσὶν οἱ ἐκεῖσε τὴν δίαιταν ἔχοντες. Περάσαντες οὖν εὗρον τὰς γυναῖκας τῶν Ἀβάρων καὶ τὰ παιδία μόνα, τοὺς ἄνδρας δὲ καὶ τὴν ἀκμάζουσαν ἡλικίαν ἐν ταξιδίῳ. Ἄφνω οὖν ἐπιπέσαντες ᾐχμαλώτευσαν αὐτούς, καὶ ὑπέστρεψαν ἀταλαιπώρως, ἀποκομίσαντες τὴν τοιαύτην πραῖδαν εἰς Σαλῶνα. Ὡς οὖν ὑπέστρεψαν οἱ Ἄβαρεις ἐκ τοῦ ταξιδίου καὶ τὸ γενόμενον, ἀφ' ὧν ἔπαθον, ἔμαθον, ἐταράχθησαν μέν, ἠγνόουν δέ, ὁπόθεν αὐτοῖς ἡ τοιαύτη πληγὴ προσεγένετο. Ἔδοξεν οὖν παραφυλάξαι αὐτοῖς τὸν καιρὸν καὶ μαθεῖν τὸ πᾶν ἐξ αὐτοῦ. Ἐπεὶ οὖν κατὰ τὸ σύνεθες αὖθις οἱ ταξεῶται ἀπεστάλησαν ἀπὸ Σαλῶνος, ἦσαν δὲ οὐκ ἐκεῖνοι, ἀλλ' ἕτεροι, ταὐτὰ ἐκεῖνοις καὶ οὗτοι κατὰ βουλὰς ἔθεντο. Διεπέρασαν οὖν κατ' αὐτῶν, ἐντυχόντες δὲ αὐτοῖς συνηγμένοις ὁμοῦ, οὐχ, ὡς τὸ πρότερον, ἐσκορπισμένοις, οὐ μόνον οὐδὲν οὐκ ἐποίησαν, ἀλλὰ καὶ τὰ πάντων δεινότατα ἔπαθον. Οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν ἐσφάγησαν, οἱ δὲ λοιποὶ ἐχειρώθησαν ζῶντες, καὶ οὐδεὶς ἐκείνων τῶν χειρῶν ἐξέφυγεν. Ἐξετάσαντες δὲ αὐτούς, τίνες τε καὶ ὅθεν εἰσίν, καὶ ἀναμαθόντες, ὅτι ἐξ αὐτῶν ἔπαθον τὴν εἰρημένην πληγήν, ἔτι δὲ καὶ περὶ τῆς ποιότητος τοῦ τόπου αὐτῶν ἐρευνήσαντες, καὶ ὅσον ἐξ ἀκοῆς ἀρεσθέντες, ἐκράτησαν τοὺς ζῶντας δεσμίους, καὶ ἐνεδύσαντο τὰ ἱμάτια αὐτῶν, καθὰ ἐκεῖνοι, καὶ δὴ τοὺς ἵππους ἀναβάντες, λαβόντες ἐπὶ χεῖρας τά τε φλάμμουλα καὶ τὰ λοιπὰ σημεῖα, ἃ ἐπεφέροντο μετ' αὐτῶν, ἀπῆραν πάντες φοσσατικῶς καὶ κατὰ τῆς Σαλῶνος ὥρμησαν. Ὡς οὖν καὶ τὸν καιρὸν ἔμαθον ζητήσαντες, καθ' ὃν οἱ ταξεῶται ἐκ τοῦ Δανουβίου ὑπέστρεφον (ἦν δὲ τὸ μέγα καὶ ἅγιον σάββατον), ἦλθον καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν. Καὶ τὸ μὲν πλῆθος, ὅτε δήπου πλησίον ἐγένοντο, τοῦ φοσσάτου ἀπεκρύβη, μέχρι δὲ τῶν χιλίων, οἵτινες τούς τε ἵππους καὶ τὰς στολὰς εἰς ἀπάτην ἐκέκτηντο τῶν Δελματινῶν, ἐξήλασαν. Ἀναγνωρίσαντες δὲ οἱ τοῦ κάστρου τά τε σημεῖα καὶ τὴν ἀμφίασιν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἡμέραν, ὡς ἔθους ὄντος αὐτοῖς τοῦ ὑποστρέφειν ἐν αὐτῇ, ἤνοιξαν τὰς πόρτας, καὶ ὑπεδέξαντο αὐτοὺς μετὰ περιχαρείας. Ἐκεῖνοι δὲ ἅμα τῷ εἰσελθεῖν τάς τε πόρτας ἐκράτησαν, καὶ δήλην διὰ σημείου τὴν πρᾶξιν τῷ φοσσάτῳ πεποιηκότες, συνεισδραμεῖν καὶ συνεισελθεῖν παρεσκεύασαν. Κατέσφαξαν οὖν πάντας τοὺς τῆς

πόλεως, καὶ ἔκτοτε κατεκράτησαν πᾶσαν τὴν χώραν Δελματίας, καὶ κατεσκήνωσαν ἐν αὐτῇ. Μόνα δὲ τὰ πρὸς θάλασσαν πολίχνια οὐ συνέδωκαν αὐτοῖς, ἀλλὰ κατεῖχοντο παρὰ τῶν Ῥωμαίων διὰ τὸ εἶναι τὸν πόρον τῆς ζωῆς αὐτῶν ἐκ τῆς θαλάσσης.

— »Ima grad blizu Splita koji se zove Salona, djelo cara Dioklecijana, ali je Dioklecijan sagradio i sam Split, i tamo se zgodila njegova carska palača, a u Saloni su stanovali njegovi velikaši i dosta ljudi iz puka. Bio je taj grad glava čitave Dalmacije. Skupljali su se dakle (tamo) svake godine vojnici na konjima iz ostalih dalmatinskih gradova i slali su ih iz Salone do tisuću i stražarili su na rijeci Dunavu zbog Avara. Avari su naime boravili onkraj rijeke Dunava, gdje su sada Turci (tj. Mađari), i živjeli su lutalačkim životom. Ljudi iz Dalmacije odlazili su onamo svake godine i često su gledali stoku i ljude. U neko su doba dakle odlučili da prijeđu na drugu stranu i da istraže tko su oni koji ondje žive. Prešli su dakle (rijeku) i našli avarske žene i djecu samu, a muškarci i oni što im je dob bila u cvijetu snage bili su otišli na neki vojni pohod. Naglo su dakle navalili na njih, zarobili su ih i vratili se ne namučivši se, te su otpremili taj plijen u Salonu. Kada su se vratili Avari s vojnoga pohoda i po onom što su pretrpjeli saznali što se dogodilo, uznemirili su se, ali nisu znali odakle im je došao taj udarac. Odlučili su dakle da navrebaju novu priliku i da odatle sve saznaju. Kada su dakle po običaju opet poslani vojnici iz Salone, a nisu to bili oni (isti), nego drugi, odlučili su ti učiniti isto kao i oni. Prešli su dakle (rijeku) protiv njih, ali su naišli na njih skupljene, a ne, kao ono prije, raspršene, i ne samo što ništa nisu postigli, nego su i pretrpjeli najstrašnije od svega. Jedni su od njih bili zaklani, a ostali su pali neprijateljima u ruke živi, a nitko nije izbjegao iz njihovih ruku. Pošto su ih ispitali tko su i odakle i kada su saznali da su od njih pretrpjeli spomenuti udarac, pa kad su još ispitivali o kakvoći njihova kraja i on im se tako po slušanju dopao, zadržali su žive kao sužnjeve i obukli su njihova odijela, isto onako kao i oni, i popeli su se na konje, i uzeli su u ruke zastavice i ostale bojne znakove koje su oni bili donijeli sa sobom, dali su se na put kao vojna postrojba i krenuli su prema Saloni. A kako su pri ispitivanju bili saznali i vrijeme u koje su se vraćali vojnici s Dunava (bila je to Velika i sveta subota), došli su upravo u taj dan. A kada su se već približili, veći se dio vojske sakrio, a do njih tisuću, oni koji su dobili odore da njima prevare Dalmatince, izjahali su pred njih. A kad su oni u gradu prepoznali njihove bojne znakove i odijela, ali i dan, jer im je bio običaj da se tada vraćaju, otvorili su vrata i radosno su ih dočekali. A oni, čim su ušli, zaposjeli su vrata i pošto su znakom objavili svojoj vojsci to što su učinili potaknuli su ih da s njima utrče i uđu. Poklali su dakle sve koji su bili u gradu i od tada su zavladali čitavom zemljom Dalmacijom i nastanili su se u njoj. Jedino im se gradići uz more nisu pokorili, nego su ih držali Rimljani jer su sredstva za život dobivali od mora«.

Podudarnosti među tim dvjema verzijama idu dotle da u njima valja vidjeti dvije varijante iste usmene predaje. Obilježena je naivnom neposrednošću, koja se tu i tamo pojačava sve do groteske. To je legenda kojoj pučki pogled na svijet odaje podrijetlo iz usmene predaje.

U toj se pripovijesti čuva mutna uspomena na borbe Rimljana sa Slavenima i Avarima na dunavskoj granici. No ona je na karakterističan način izgubila svaku povijesnu oštrinu. Dunav se smatra granicom provincije Dalmacije, što on nikada nije bio. Stanovnici Dalmacije skupljaju svake godine u svojem glavnom gradu Saloni vojnu postrojbu koja kreće na Dunav da zaštiti granicu. Posade se smjenjuju od Uskrsa do Uskrsa, i to tako da je na Veliku subotu smjena koja je kretala prema Dunavu susretala onu koja se vraćala odande. I to dakako nije povijesno jer je obranu na Dunavu, dokle god se o njoj može govoriti, bila preuzela i zadržala stajaća carska vojska. Legenda ipak čuva uspomenu na građansku miliciju koja je u kasnome Rimu odigrala ulogu, nimalo beznačajnu, u obrani provincija od sve češćih barbarskih provala. Ta je uspomena ostala živa kod potomaka i poslije sloma provincijske uprave i sa sjećanjem na potresne vijesti koje su stizale o borbama na dunavskoj granici slila se u jednu mutnu, ali cjelovitu legendarnu predodžbu.

Sasvim se tu naivno pripovijeda o tome kako Rimljani na jednoj dunavskoj obali i Slaveni, koji su se zvali i Avari, na drugoj nisu ni znali tko to drži suprotnu obalu. Samo da to saznaju, Rimljani su — iz čiste znatiželje — prebrodili rijeku. Našli su tamo neopremljene i nenaoružane narode, napali su ih i pošto su ih bez muke svladali, vratili su se s bogatim plijenom i mnogim zarobljenicima. Do tada nisu ni jedni ni drugi istinski očekivali da je suprotna obala uopće nastanjena. U drugoj se pak verziji dojmljivo pripovijeda kako su Rimljani na drugoj obali vidjeli stoku i ljude, ali nisu znali tko je to, pa su napokon prešli rijeku da o tome nešto saznaju.

Ta predodžba o Dunavu, koji se shvaća kao kraj svijeta, u oštroj je suprotnosti s onim što se u kasno doba Rimskoga Carstva doista događalo na toj rijeci. Sve aktivnosti s obje strane rijeke bile su određene točnim znanjem o onome što je bilo i što se događalo s druge strane. Znatiželja dalmatinskih Rimljana, njihova inicijativa i navalnost, sve su to motivi koji potječu iz pučke usmene predaje. A i tješili su se nad užasnim porazom koji je došao na kraju i time što su mu kao prvi uzrok pripisali vlastitu nadmoć.

Ta je nadmoć proizlazila iz lakoumne nadutosti. Rimljani su vjerovali da će njihovi pohodi preko Dunava i dalje bez muke postizati tako lijepe uspjehe. Valja uočiti kako je narodna predaja zamijenila povijesne uloge Rimljana i njihovih protivnika onkraj Dunava. Po tome se živahno opisuje kako su Slaveni — koji su se zvali i Avari — vijećali i navodi se

od riječi do riječi kako su u svojoj skupštini govorili. Moraju se — govorili su — odlučno braniti jer inače Rimljani neće prestati da radi pljačkaških pohoda prelaze rijeku. Kao da su Rimljani dolazili pljačkati slavensku zemlju, a ne Slaveni i Avari carstvo!

Kad su Rimljani opet jednom prešli Dunav, postavljene su im zasjede. Pretrpjeli su poraz i svi su preživjeli dopali sužanjstva. Tako se u Saloni nije znalo što im se dogodilo. Od zarobljenika saznali su Avari tko su bili ti napadači. Od njih su čuli i to kako im je dobra i lijepa bila zemlja. Uzeli su njihovu opremu, zastavice i bojne znakove, te krenuli, preobučeni kao rimski vojnici, prema Saloni. Iza te čete slijedila je s promišljenim razmakom sva narodna vojska. Bili su saznali u koje se vrijeme vrši smjena i uredili su sve tako da su na Veliku subotu stigli do klanca i tvrđave Klisa što su zatvarali pristup solinskomu polju. Uspjelo im je prevariti Rimljane koji su tamo bili na straži. Oni su mislili da je to njihova vlastita građanska vojska koja se vraćala s Dunava na smjenu i propustili su ih. Gradu su vrata bila otvorena. Tako su ga bez muke zauzeli. Odatle su napadači osvojili svu zemlju. Tek nešto utvrđenih gradova na moru moglo se održati.

Ta legenda o padu Salone i avarsko–slavenskom osvajanju Dalmacije potječe, kako se po svemu čini, iz Splita. Samo je pod tom pretpostavkom razumljiva zemljopisna perspektiva sva upravljena na Salonu i Klis. Tko se prepusti toj legendi osjeti još atmosferu dugih zimskih večeri kad se pod svodovima Dioklecijanove palače pripovijedalo o strahovitu slomu koji je promijenio sav život. O tome kako je prekrasan grad, metropola provincije, Salona, koja se prema sjećanju koje kiti i uljepšava pamtila kao da je bila velika kao pol Carigrada, — kako je bila razorena, a njezine su ruševine i masna polja njezina agera pala u ruke zastrašujućih i divljih stranaca, a potomci njezinih preživjelih građana sada stiješnjeni u tvrđi palače — kao da su sami svoje sjene — žive mučnim životom čuvajući sjećanje na svoju veliku prošlost kao svoje najdragocjenije dobro. Saznaje se tako kakve su predodžbe imali građani općine u Dioklecijanovoj palači o potonulim vremenima rimske veličine. I kad se pripovijeda da Salona nije svladana vojnom nadmoći u otvorenoj bitci na bojnom polju, nego lukavstvom i prijevarom, a sve zbog posljedica nepromišljene obijesti njezinih stanovnika sposobnih za obranu, koji su pri tome i sami bili krivi, onda je to upravo ono što se u takvoj legendarnoj predaji očekuje i potvrđuje da je ta predaja doista bila usmena.[969]

O caru se Dioklecijanu pripovijedalo kao o osnivaču gradova Splita i Duklje. Njegova palača u kojoj je nastao Aspalathon/Split gledala se kao

969 Usp. Katičić, *Die Literatur des frühen kroatischen Mittelalters*, 35.

čudo vrijedno divljenja i pohvale. Pričalo se osim toga da je Dioklecijan od velike ljubavi za Dalmaciju naselio u njoj ljude iz Rima. Zato se stanovnici gradova što su ostali pošteđeni od avarsko-slavenskoga osvajanja — tako piše Konstantin Porfirogenet — sve do u njegovo vrijeme zovu *Romani.*[970] Dalmatinci su očito — kao i ostali balkanski Romani: Rumunji i Arumunji — zadržali taj naziv kao svoje etničko ime. U vremenu pak kad se *Romani* razumjelo još samo kao 'stanovnici Rima' zbunjivalo je to ime i zahtijevalo tumačenje. U tu je svrhu — barem u Splitu — služila legenda po kojoj je Dioklecijan napučio Dalmaciju naseljenicima iz Rima. Predaju pak po kojoj su u osnivanju Dubrovnika mjerodavno sudjelovali pridošlice iz Rima treba vjerojatno razumjeti u tom istom smislu.[971] U Dubrovniku Dioklecijan nije postao središnja osoba pučke legende kao što jest u Splitu, pa se nisu pozivali na nj pri tumačenju imena *Romani,* koje su prvotno nosili dubrovački građani.

O svemu tome ima nekoliko redaka u Konstantina Porfirogeneta (*De adm. imp.* 29, 1–14): Ὅτι Διοκλητιανὸς ὁ βασιλεὺς πάνυ τῆς χώρας Δελματίας ἠράσθη, διὸ καὶ ἀπὸ τῆς Ῥώμης λαὸν ἀγαγὼν μετὰ τὰς

970 *De adm. imp.* 29, 5–7, 49–51. Tu vijest potvrđuju dvije druge, među sobom posve nezavisne, jedna u starijem franačkom, druga u mlađem mletačkom vrelu. *Annales Regni Francorum* bilježe uz godinu 817. (MGH, SS 1, 203): *legatum Leonis imperatoris de Constantinopoli pro Dalmatinorum causa missum, Niciforum nomine, suscepit,... et quia res ad plurimos et Romanos et Sclavos pertinebat...* — »primio je poslanika cara Leona poslanoga iz Carigrada poslanoga zbog stvari Dalmatinaca, po imenu Nikefora,... i jer se stvar ticala vrlo mnogih Romana i Slavena...«. Ta je vijest preuzeta u *Vita Hludovici* (*ibid.* 2, 621): *Legatio autem, excoepta amicitia et societate, erat de finibus Dalmatorum, Romanorum et Sclavorum.* — »A poslanstvo je, ako se izuzme prijateljstvo i združivanje, bilo o granicama Dalmatinaca, Romana i Slavena«. Ista etnička imena za stanovnike Dalmacije donosi mletačka kronika Ivana Đakona u opisu ekspedicije mletačkoga brodovlja pod duždom Petrom II. Orseolom godine 997. (MGH SS, 7, 31–32): *Deinde vastum velificando aequor Absarensem ad urbem delati sunt. Ubi non modo cives, verum omnes de finitimis tam Romanorum quam Sclavorum castellis convenientes, tanti ospitis se praevenisse gaudebant.* — »Zatim jedreći po otvorenoj pučini donio ih je vjetar do grada Osora. Gdje su se ne samo građani, nego svi iz susjednih gradina, kako romanskih, tako i slavenskih, skupili i veselili što su se našli na dočeku tako uglednoga gosta«. U kasnijem srednjem vijeku etnički je naziv *Romani* posve potisnut nazivom *Latini.* Tako piše Toma Arhiđakon o padu Salone i osvojenju Dalmacije (c. 7, ed. Rački, 26): *Isti, ut praedictum est, impugnabant Latinos, qui regiones maritimas habitabant, maxime autem Salonam, que caput erat totius provintie.* — »Ti su, kako je već rečeno, napadali Latine što su stanovali u primorskim krajevima, a najviše Salonu, koja je bila glava čitave provincije«. I dalje, pri opisu ratničkoga razračunavanja splitskih građana s jednim hrvatskim knezom u 12. stoljeću (c. 20, ed. Rački, 70): *Videntes autem Sclavi ex insolito Latinos ex suis latebris exisse, multum leti effecti, statim ad eos aties dirigunt.* — »A kad su Slaveni vidjeli da su Latini, što nije bilo obično, izašli iz svojih skrovišta, odmah su svoje bojne redove upravili protiv njih«.

971 Vidi gore str. 267.

φαμιλίας αὐτῶν, ἐν τῇ αὐτῇ τῆς Δελματίας χώρᾳ τούτους κατεσκήνωσε, οἳ καὶ Ῥωμᾶνοι προσηγορεύθησαν διὰ τὸ ἀπὸ τῆς Ῥώμης μετοικισθῆναι, καὶ ταύτην μέχρι τῆς σήμερον τὴν ἐπωνυμίαν ἐναποφέρονται. Οὗτος οὖν ὁ βασιλεὺς Διοκλητιανὸς καὶ τὸ τοῦ Ἀσπαλάθου κάστρον ᾠκοδόμησεν, καὶ ἐν αὐτῷ παλάτια ἐδείματο λόγου καὶ γραφῆς ἁπάσης ἐπέκεινα, ἅ καὶ μέχρι τῆς σήμερον τῆς παλαιᾶς εὐδαιμονίας λείψανα φέρονται, κἂν ὁ πολὺς χρόνος αὐτὰ κατηνάλωσεν. Ἀλλὰ καὶ τὸ κάστρον Διόκλεια, τὸ νῦν παρὰ τῶν Διοκλητιανῶν κατεχόμενον, ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ᾠκοδόμησεν, ὅθεν καὶ τὴν ἐπωνυμίαν 'Διοκλητιανοὶ' καλεῖσθαι οἱ τῆς χώρας ἐκείνης ἐπανειλήφασιν.

— »Da se car Dioklecijan sasvim zaljubio u zemlju Dalmaciju, zbog čega je doveo narod iz Rima skupa s njihovim obiteljima, i u samoj ih je zemlji Dalmaciji nastanio, i oni su se nazvali Romani jer su se preselili iz Rima, i taj naziv nose sve do danas. Taj je car Dioklecijan sagradio grad Split i u njem je podigao palaču koja nadilazi sve što se može reći i napisati, i ostatci njezine stare krasote pokazuju se sve do danas, ako ih i jest dugo vrijeme istrošilo. A i grad Duklju, onaj što ga drže Dukljani, sagradio je isti car Dioklecijan i odatle su ljudi te zemlje dobili ime Dukljani da se njime zovu«.

K tomu dolazi još jedna kratka zabilješka o Dioklecijanu u Konstantina Porfirogeneta (*De adm. imp.* 31, 10–16): ...εἰς τὸν αὐτὸν βασιλέα Ἡράκλειον κατὰ τὸν καιρόν, ὃν οἱ Ἄβαρεις πολεμήσαντες, ἀπ' ἐκεῖσε τοὺς Ῥωμάνους ἐναπεδίωξαν, οὓς ὁ βασιλεὺς Διοκλητιανὸς ἀπὸ Ῥώμης ἀγαγὼν ἐκεῖσε κατεσκήνωσεν, διὸ καὶ Ῥωμᾶνοι ἐκλήθησαν διὰ τὸ ἀπὸ Ῥώμης μετοίκους αὐτοὺς γενέσθαι ἐν ταῖς τοιαύταις χώραις, ἤγουν τῆς νῦν καλουμένης Χρωβατίας καὶ Σερβλίας. — »...istomu caru Herakliju u ono vrijeme kada su Avari poveli rat i odande istjerali Romane, koje je car Dioklecijan doveo iz Rima i ondje nastanio, zbog čega su se i prozvali Romani jer su se u tim zemljama naselili iz Rima, to jest u onima koje se sada zovu Hrvatska i Srbija«.

U legendarnoj se predaji Dioklecijan prikazivao i kao osnivač Salone. O njem se pripovijedalo da je sagradio taj grad da tamo smjesti svoje velikaše u blizini svoje čudesne palače. Tako je taj grad postao i metropola sve Dalmacije (*De adm. imp.* 30, 14–18): Κάστρον ἐστὶν πλησίον Ἀσπαλάθου, ὃ Σαλῶνα λέγεται, ἔργον Διοκλητιανοῦ τοῦ βασιλέως, ἀλλ' ἡ μὲν Ἀσπάλαθος καὶ αὐτὴ παρὰ Διοκλητιανοῦ ἐκτίσθη, καὶ τὰ αὐτοῦ βασιλικὰ ἐκεῖσε ἐτύγχανον, εἰς δὲ Σαλῶνα κατῴκουν οἵ τε μεγιστᾶνες αὐτοῦ καὶ τῶν ὄχλων ἱκανοί. Ὑπῆρχε δὲ τὸ τοιοῦτον κάστρον κεφαλὴ πάσης τῆς Δελματίας. — »Ima grad blizu Splita koji se zove Salona, djelo cara Dioklecijana, ali je Dioklecijan sagradio i sam Split, i tamo se zgodila

njegova carska palača, a u Saloni su stanovali njegovi velikaši i dosta ljudi iz puka. Bio je taj grad glava čitave Dalmacije«.

Opis Dioklecijanove palače kod Konstantina Porfirogeneta vrlo je točan i potpuno odgovara zbilji, a oblikovanjem teksta podudaran je s najstarijim splitskim zapisima.[972] Teško se stoga može izvoditi iz pučke legende, pa će se u njem prije vidjeti utjecaj pismenih bilježaka koje potječu iz Splita ili čak odjek izvješća nekoga očevidca koje je bilo naručeno za carev opis Dalmacije.[973]

U 13. stoljeću donosi Toma Arhiđakon sasvim nehistorički opis osnutka Zadra.[974] Po njem su neki od Salonitanaca što su bili pobjegli na otoke otplovili na zapad u potrazi za novom domovinom i na obali su naišli na ruševine nekoga starog i opustjeloga grada. Oni su popravili utvrde i tamo se naselili. Položaj im se dopao, pa nisu ni pomišljali na to da se vrate u Salonu. Ništa im nije nedostajalo osim rijeke što teče kraj Salone, a zvala se Yader. I jer su je češće spominjali, nazvan je novi grad Yadria. Drugi pak pripovijedaju da je grad nazvan po svojem osnivaču koji se zvao Yadrius.

Nije lako ispravno ocijeniti tu legendarnu predaju, koja nam je tek kasno potvrđena, i uvrstiti je u uvjerljiv kontekst. Sigurno ne potječe iz Zadra, nego prije iz Splita, gdje se rado gledalo na Zadar kao na salonitansku koloniju, dakle kao na grad bez samostalnoga političkog statusa iz rimskoga vremena. No takva je legenda teško mogla nastati u 7. ili u 8. stoljeću jer je tada još moralo biti opće poznato da Zadar nikada nije opústio niti ostao u ruševinama, nego je kao tadašnja metropola carske Dalmacije održao neprekinut kontinuitet od vremena kada je u Rimskom Carstvu imao rang kolonije. Stoga tu legendu o osnutku Zadra valja, bar za sada, isključiti iz usmene legendarne predaje tamnih stoljeća.

Konstantin Porfirogenet je pored legendarnih motiva iz usmene predaje dalmatinskih Romana zapisao i druge s područja rane hrvatske vlasti. To su na prvom mjestu legende o podrijetlu, hrvatska *origo gentis*, kojom se ta rodovska vlast predstavljala rimskomu svijetu, u koji je sad bila uvrštena. Ta predaja pripovijeda o pohodu hrvatske vojske iz njihove stare postojbine, neke sjeverne »Bijele Hrvatske« onkraj Karpata u Dalmaciju, o njihovoj pobjedi nad Avarima koji su tamo posjeli zemlju, i o njihovu zauzimanju te zemlje na kojem je zasnovana njihova rodovska vlast u Dalmaciji. Ta legenda o podrijetlu zabilježena je kod Konstantina Porfirogeneta u dvije verzije koje se zanimljivo razlikuju jedna od druge.

---

972 O tome vidi i gore str. 259. K tomu još *De adm. imp.* 29, 246–257.

973 *De adm. imp.* 29, 237–257.

974 Toma, c. 9 (ed. Rački, 31). Vidi gore str. 265.

U jednoj (*De adm. imp.* 30, 61–71) odlazi u Dalmaciju rod — petorica braće i dvije sestre: Ἰδόντες οὖν οἱ Ἄβαρεις καλλίστην οὖσαν τὴν τοιαύτην γῆν (sc. τῆς Δελαμτίας), κατεσκήνωσαν ἐν αὐτῇ. Οἱ δὲ Χρωβάτοι κατῴκουν τηνικαῦτα ἐκεῖθεν Βαγιβαρείας, ἔνθα εἰσὶν ἀρτίως οἱ Βελο–χρωβάτοι. Μία δὲ γενεὰ διαχωρισθεῖσα ἐξ αὐτῶν, ἦγουν ἀδελφοὶ πέντε, ὅ τε Κλουκᾶς καὶ ὁ Λόβελος καὶ ὁ Κοσέντζης καὶ ὁ Μουχλὼ καὶ ὁ Χρωβάτος, καὶ ἀδελφαὶ δύο, ἡ Τουγὰ καὶ ἡ Βουγά, μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτῶν ἦλθον εἰς Δελματίαν, καὶ εὗρον τοὺς Ἄβαρεις κατέχοντας τὴν τοιαύτην γῆν. Ἐπί τινας δὲ χρόνους πολεμοῦντες ἀλλήλους, ὑπερίσχυσαν οἱ Χρωβάτοι, καὶ τοὺς μὲν τῶν Ἀβάρων κατέσφαξαν, τοὺς δὲ λοιποὺς ὑποταγῆναι κατ–ηνάγκασαν. Ἔκτοτε οὖν κατεκρατήθη ἡ τοιαύτη χώρα παρὰ τῶν Χρωβάτων, καὶ εἰσὶν ἀκμὴν ἐν Χρωβατίᾳ ἐκ τούτων τῶν Ἀβάρων, καὶ γινόσκονται Ἄβαρεις ὄντες. — »Kada su dakle Avari vidjeli da je ta zemlja osobito dobra, nastanili su se u njoj. A Hrvati su tada stanovali onkraj Bavarske, gdje su sada Bijeli Hrvati. A jedan se rod odvojio od njih, to jest petorica braće, Kluka, i Lobel, i Kosenac, i Muhlo, i Hrvat, i dvije sestre, Tuga i Buga, došli su sa svojim narodom u Dalmaciju, i našli su Avare koji su držali tu zemlju. Pošto su nekoliko godina ratovali jedni s drugima, nadjačali su Hrvati i dio su Avara poklali, a ostale su prisilili da se pokore. Od tada su Hrvati zavladali tom zemljom, a ima ih još i sada u Hrvatskoj koji potječu od Avara, i pozna im se da su Avari«.

Druga verzija te legende sadržana je u opisu pada Salone kako ga donosi Toma Arhiđakon, c. 7 (ed. Rački, 25): *Venerunt de partibus Polonie, qui Lingones appellantur, cum Totilla septem vel octo tribus nobilium. Hi videntes terram Chroatie aptam sibi fore ad habitandum, quia rari in ea coloni manebant, petierunt et optinuerunt eam a duce suo. Remanentes ergo ibidem, ceperunt opprimere indigenas et ad suum servitium redigere violenter.* — »Došli su iz predjela Poljske — ljudi se tamo zovu Lingoni — s Totilom sedam ili osam rodova plemića. Kad su oni vidjeli da će im zemlja Hrvatska biti prikladna za stanovanje, jer je ondje ostalo malo naseljenika, zatražili su je i dobili od svojega vođe. Ostali su dakle tamo, počeli su ugnjetavati domorodce i silovito ih podvrgavati da im služe«.

Ako se zanemari slika svijeta kakva je bila u razvijenom srednjem vijeku što dolazi do izražaja u tom prikazu i anakronistički povijesni kontekst gotskih pohoda u koji je postavljen, lako je vidjeti da je to ista pripovijest kao i ona koju donosi car Konstantin Porfirogenet. Odatle se može zaključiti da i njegova vijest potječe iz splitskoga zapisa u kojem je bila zabilježena hrvatska legendarna predaja, kojoj je prvobitni oblik bio, dakako, usmen.

U drugoj verziji legende o podrijetlu Hrvata koju donosi Konstantin Porfirogenet doveo je Hrvate u Dalmaciju neki knez, koji za nas ostaje bezimen jer se imenuje samo po svojem nasljedniku, kao Porgin otac. Taj

je po imenu nepoznat knez poveo svoj narod protiv Avara u Dalmaciji, osvojio je zemlju i s narodom se tamo naselio. Pod njegovim sinom Porgom Hrvati su privedeni kršćanstvu (*De adm. imp.* 31, 1–25): Ὅτι οἱ Χρωβάτοι, οἱ εἰς τὰ τῆς Δελματίας νῦν κατοικοῦντες μέρη, ἀπὸ τῶν ἀβαπτίστων Χρωβάτων, τῶν νῦν ἄσπρων ἐπονομαζομένων, κατάγονται οἵτινες Τουρκίας μὲν ἐκεῖθεν, Φραγγίας δὲ πλησίον κατοικοῦσι, καὶ συνοροῦσι Σκλάβοις, τοῖς ἀβαπτίστοις Σέρβλοις. Τὸ δὲ Χρωβάτοι τῇ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ ἑρμηνεύεται, τουτέστιν 'οἱ πολλὴν χώραν ἔχοντες'. Οἱ δὲ αὐτοὶ Χρωβάτοι εἰς τὸν βασιλέα τῶν Ῥωμαίων Ἡράκλειον πρόσφυγες παρεγένοντο πρὸ τοῦ τοὺς Σέρβλους προσφυγεῖν εἰς τὸν αὐτὸν βασιλέα Ἡράκλειον... Παρὰ δὲ τῶν Ἀβάρων ἐκδιωχθέντες οἱ αὐτοὶ Ῥωμᾶνοι ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ αὐτοῦ βασιλέως Ῥωμαίων, Ἡρακλείου, αἱ τούτων ἔρημοι καθεστήκασιν χῶραι. Προστάξει οὖν τοῦ βασιλέως Ἡρακλείου οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι, καταπολεμήσαντες καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε τοὺς Ἀβάρους ἐκδιώξαντες, Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως κελεύσει ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀβάρων χώρᾳ, εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσιν, κατεσκήνωσαν. Εἶχον δὲ οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι τῷ τότε καιρῷ ἄρχοντα τὸν πατέρα τοῦ Ποργᾶ. Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἡράκλειος ἀποστείλας καὶ ἀπὸ Ῥώμης ἀγαγὼν ἱερεῖς καὶ ἐξ αὐτῶν ποιήσας ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἐπίσκοπον καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, τοὺς Χρωβάτους ἐβάπτισεν· εἶχον δὲ τῷ τότε καιρῷ οἱ τοιοῦτοι Χρωβάτοι ἄρχοντα τὸν Ποργᾶ.

— »Da Hrvati, oni što sada stanuju u predjelima Dalmacije, potječu od nekrštenih Hrvata, koji se nazivaju i 'bijelima', a stanuju onkraj Turske (tj. Mađarske), a blizu Franačke, i susjedi su Slavenima, nekrštenim Srbima. A Hrvati na slavenskom narječju znači 'koji imaju mnogo zemlje'. Ti su Hrvati došli kao pribjegari Herakliju, rimskomu caru, prije nego su Srbi pribjegli istomu caru Herakliju u ono vrijeme kada su Avari poveli rat i odande protjerali Romane, koje je car Dioklecijan doveo iz Rima i ondje nastanio, zbog čega su se i prozvali Romani jer su se u tim zemljama naselili iz Rima, to jest u onima koje se sada zovu Hrvatska i Srbija. A kad su ti Romani bili istjerani od Avara u danima istoga rimskog cara Heraklija, njihove su zemlje ostale puste. Po naredbi dakle cara Heraklija ti su Hrvati poveli rat protiv Avara i odande ih istjerali i po zapovijedi cara Heraklija nastanili su se u istoj avarskoj zemlji u kojoj sada stanuju. A imali su ti Hrvati u ono vrijeme za kneza Porgina oca. A car je Heraklije poslao i doveo iz Rima svećenike i pošto je od njih proizveo nadbiskupa i biskupa i prezbitere i đakone, krstio je Hrvate; a imali su ti Hrvati u ono vrijeme za kneza Porgu«.

Legenda o podrijetlu što se navodi u tim vijestima pojavljuje se tu jednom kao rodovska, a drugi put kao kneževska. U toj se razlici zrcali promjena hrvatskoga ustavnog shvaćanja o samima sebi. Može se upravo još

razaznati kako je prvobitna rodovska predaja postala kneževskom, što je imalo za posljedicu da se preoblikovala i *origo gentis*, legenda o podrijetlu.[975] Tako se i legenda o tome kako su Hrvati što su bili naseljeni u Dalmaciji odande osnovali ogranke hrvatske vlasti u Iliriku i Panoniji prilično uvjerljivo tumačila kao legitimiranje prilika u 10. stoljeću, kada su hrvatski vladari u Dalmaciji u svoju vlast uključili i Slavoniju, zemlju između Save i Drave.[976]

Jedinstveno značenje tih zapisa cara Konstantina Porfirogeneta uvjetuje da bi se pobliža rasprava o njihovu sadržaju i slojevima povijesne predaje što se u njoj ocrtavaju, kad bi se ovdje ulazilo u to, morala preliti u vrlo opsežnu i jako zapletenu problematiku njihove prosudbe s gledišta povijesne kritike.[977] A to bi opet samo odvratilo pozornost od gledišta koje je ovdje bitno. Jer upravo je isključiva usredotočenost na pitanje povijesne istinitosti tih vijesti prouzročila da je svijest o njihovu izvanrednom značenju za književnu povijest ostalo sasvim blijedo. Jer to su napokon — barem djelomično — najstariji zapisi hrvatske usmene legendarne predaje što su ikako došli do nas.[978] Oni stoga stoje na početku čitavoga niza svjedočanstava o tradiciji hrvatske književnosti na slavenskom jeziku, a pripadaju vremenu kada je ona bila samo usmena i još se nije bila s književnom tradicijom na latinskom jeziku sklopila u simbiotičku cjelinu, kakvu je ta književnost poslije predstavljala. Legendarna predaja što je zabilježena u tim vijestima potječe iz ranoga doba u kojem su Dalmacija i Hrvatska još predstavljale dva iz temelja različita, pa i suprotna kulturna ozračja.

Verzije hrvatske legende o podrijetlu pokazuju razgovijetne tragove preoblika kojima je ona bila podvrgnuta. Takve kakve su zapisane one sigurno nisu prvotne. No ipak se posve pouzdano može pretpostaviti da

975 Usp. Наумов, *Возникновение этнического самосознания*, 169–171; Katičić, *Od Konstantina Porfirogeneta do Povaljske listine*, 38.

976 *De adm. imp.* 30, 75–78: Ἀπὸ δὲ τῶν Χρωβάτων, τῶν ἐλθόντων ἐν Δελματίᾳ, διεχωρίσθη μέρος τι, καὶ ἐκράτησαν τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ τὴν Παννονίαν: εἶχον καὶ αὐτοὶ ἄρχοντα αὐτεξούσιον, διαπεμπόμενον καὶ μόνον πρὸς τὸν ἄρχοντα Χρωβατίας κατὰ φιλίαν. — »A od Hrvata koji su došli u Dalmaciju odvojio se neki dio i zavladali su Ilirikom i Panonijom. Imali su i oni nezavisnoga kneza koji je u prijateljstvu slao poslanstva hrvatskomu knezu i samo to«. Usp. Grafenauer, *Prilog kritici*, 30; Katičić, *l. c.*

977 Usp. o tome sada i N. Klaić, *Najnoviji radovi* i Lončar, *Porfirogenetova seoba Hrvata.*

978 Usp. Ферјанчић, *Структура 30. главе*. Važnost te činjenice za književnu povijest hrvatsku — osobito što se tiče usmene književnosti — prvi je, koliko je meni poznato, uočio i istaknuo Grgec, *Razvoj hrvatskog narodnog pjesništva*, 11–12. Za njim Bošković-Stulli, *Usmena književnost*, 70.

nastavljaju neprekinutu predaju, koja seže do u dubine tamnih stoljeća, i to u zemlji Hrvata, gdje je njihova tama inače sasvim nepronična.[979]

Po imenu naroda, kojega je legenda o podrijetlu tu zabilježena, i po imenima njegovih legendarnih vođa razabire se da mu je rodovska tradicija imala neslavenski sloj. Etnički naziv *Hrъvate* sigurno nije slavenski, a najprije se možda može smatrati iranskim (v. gore, str. 225 i 259).

Između hrvatske legende o podrijetlu i takvim legendama drugih naroda u istom prostoru postoje znatne podudarnosti. Tu je na prvom mjestu pripovijest o podrijetlu Srba, koju također donosi Konstantin Porfirogenet, a predstavlja dalekosežnu paralelu hrvatskoj.[980] U njoj su sadržani podatci o doista širokopoteznim kretanjima srpske vojske u bizantskoj službi, po kojima se te postrojbe pokazuju kao vrlo pokretljiva oružana sila.[981] K tomu dolazi još predaja o ustanku Bugara na Crnom moru protiv avarske vlasti[982] i legenda o seobi dunavskih Bugara.[983] Te legende o podrijetlu sadrže niz karakterističnih elemenata koji su im svima zajednički. U mnogima od njih igra neku ulogu i broj pet.[984]

Dojam što je Hrvatima ostao od prvoga susreta s kršćanstvom ostavio je traga čak u dvije legendarne predaje, koje je Konstantin Porfirogenet zapisao u svojem djelu. Jedna pripovijeda o zakletvi kojom su se Hrvati, kako se pripovijeda, poslije svojega krštenja zakleli Stolici svetoga Petra da nikada neće napasti tuđu zemlju, a za to kao uzvrat dobili obećanje da će im, ako ostanu vjerni svojoj zakletvi, Bog i apostol Petar doći u pomoć protiv svakoga tko njih napadne (*De adm. imp.* 31, 31–42): Ὅτι

979 N. Klaić, *O problemima stare domovine*, 253–270 pokušava dokazati da je predaja o pohodu Hrvata i uspostavljanju njihove rodovske vlasti u Dalmaciji nastala tek na početku 9. stoljeća jer se to zbivanje, kako ona misli, upravo tada i događalo. Sve ako bi ona tu imala i pravo, i opet ta predaja potječe iz »tamnoga vremena«, pa ako i samo s njegova kraja, koji je po takvu shvaćanju nastupio upravo uspostavom hrvatske rodovske vlasti.

980 *De adm. imp.* 32, 1–29; 33, 1–10; 34, 1–7; 36, 5–9.

981 Historičnost predaje o podrijetlu Srba dovode u sumnju i takvi istraživači koji načelno poklanjaju vjeru hrvatskoj jer misle da srpska nije zasnovana na pravoj narodnoj predaji nego da su je Bizantinci konstruirali kao paralelu hrvatskoj. Usp. Hauptmann, *Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa*, 18–19; isti, *Seobe Hrvata i Srba*, 50; Grafenauer, *Prilog kritici*, 21–25. No pitanje historičnosti i hrvatskih legenda o podrijetlu još je uvijek otvoreno i o njem se opet živahno raspravlja. Otvorenim mora ostati to pitanje i za vijesti o podrijetlu Srba jer im se historičnost ne može odlučno osporiti.

982 Nikefor 24, 9–12.

983 Teofan, uz godinu 6171. od stvaranja svijeta.

984 Usp. Pohl, *Das Awarenreich und die »kroatischen« Ethnogenesen*, 294–296.

οὗτοι οἱ βαπτισμένοι Χρωβάτοι ἔξωθεν τῆς ἰδίας αὐτῶν χώρας πολεμεῖν ἀλλοτρίας οὐ βούλονται· χρησμὸν γάρ τινα καὶ ὁρισμὸν ἔλαβον παρὰ τοῦ πάπα Ῥώμης, τοῦ ἐπὶ Ἡρακλείου, τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων, ἀποστείλαντος ἱερεῖς καὶ τούτους βαπτίσαντος. Καὶ γὰρ οὗτοι οἱ Χρωβάτοι μετὰ τὸ αὐτοὺς βαπτισθῆναι συνθήκας καὶ ἰδιόχειρα ἐποιήσαντο καὶ πρὸς τὸν ἅγιον Πέτρον, τὸν ἀπόστολον, ὅρκους βεβαίους καὶ ἀσφαλεῖς, ἵνα μηδέποτε εἰς ἀλλοτρίαν χώραν ἀπέλθωσι καὶ πολεμήσωσι, ἀλλὰ μᾶλλον εἰρηνεύειν μετὰ πάντων τῶν βουλομένων, λαβόντες καὶ παρὰ τοῦ πάπα Ῥώμης εὐχὴν τοιάνδε, ὡς εἴ τινες ἄλλοι ἐθνικοὶ κατὰ τῆς τῶν αὐτῶν Χρωβάτων χώρας ἐπέλθωσιν καὶ πόλεμον ἐπενέγκωσιν, ἵνα τῶν Χρωβάτων ὁ θεὸς προπολεμεῖ καὶ προίσταται, καὶ νίκας αὐτοῖς Πέτρος ὁ τοῦ Χριστοῦ μαθητὴς προξενεῖ. — »Da ti kršteni Hrvati izvan svoje vlastite zemlje neće da ratuju protiv tuđih: Dobili su naime neko proroštvo i odredbu od rimskoga pape, onoga što je za Heraklija, cara rimskoga, poslao svećenike i pokrstio ih. I jer su ti Hrvati poslije svojega pokrštenja sklopili pogodbu i vlastoručno je potvrdili i svetom se Petru apostolu zakleli tvrdim i čvrstim zakletvama da nikada neće otići u tuđu zemlju i ratovati, nego da će radije živjeti u miru sa svima koji to budu htjeli. A primili su od istoga rimskoga pape ovakav blagoslov da ako koje drugo neuljuđeno pleme navali na zemlju tih istih Hrvata i stane po njoj ratovati, da Hrvate Bog brani i štiti, i Petar, učenik Kristov, da im pribavlja pobjede«.

Osebujan jezik kojim se pripovijeda ta pripovijest, proročanstvo (χρησμός) koje su Hrvati navodno dobili iz Rima skupa s odredbom ili dekretom (ὁρισμός), kršćanski Bog i apostol Petar koji ulaze u poseban odnos s narodom Hrvata,[985] sve to svjedoči o autentičnosti i jednako tako o legendarnoj naravi te predaje, koja takva kakva je tu zabilježena može potjecati jedino od samih Hrvata.

Za to kako se motivi koji su u Konstantina Porfirogeneta iz usmene narodne predaje uglavnom nisu prepoznavali kao takvi karakteristična je činjenica da oni istraživači koji su se vjerojatno nešto malo pretjerano čvrsto uzdali u punu historičnost tih vijesti[986] uopće nisu zapažali da bi se pri tome moglo raditi i o motivu najranije hrvatske legendarne književnosti, tada još usmene, što je ikako došla do nas.

Zapisujući taj legendarni motiv u novom, sada već nedvojbeno historiografskom, kontekstu Konstantin je Porfirogenet ipak zadržao nešto od karakterističnog svijeta predočaba i jezičnoga izraza svojstvenoga prvobitnomu legendarnom kazivanju. To pak što je taj legendarni motiv

985 O tome i o pitanjima kritike teksta što su povezana s time usp. Katičić, »*Bog Hrvata*«.

986 Usp. Sakač, *Ugovor pape Agatona i Hrvata*, 184 i Markotić, *Ho ton Hrobaton theos*.

zapisan iz usmene predaje nikako ne isključuje mogućnost da se vijest što je u tome sadržana odnosi na povijesni događaj o kojem je možda postojala i isprava. Moglo bi se naime raditi o pučkom preoblikovanju jedne izreke, sastavljene prvotno u dikciji papinske kancelarije i tako objavljene Hrvatima. Već se i pomišljalo da se u grčkom tekstu toga zapisa razabiru neke crte karakteristične za dikciju Rimske kurije u ranom srednjem vijeku.[987]

Rani dodiri s kršćanstvom zrcale se i u legendi o pobožnom čudotvorcu Martinu koji je došao iz zemlje Franaka što leži između Hrvatske i Mletaka, dakle iz Furlanije, od crkvenoga sjedišta u Akvileji. Bio je obučen kao svjetovnjak i sakat na nogama, te su ga četiri čovjeka morala nositi kamo je god htio poći. Svojom pobožnosti i čudesima koja je tvorio duboko se dojmio Hrvata, ponovno im je ucijepio svijest o obvezi koju imaju prema papi i ponovio im je istu molitvu blagoslova. Konstantin Porfirogenet pripovijeda tu predaju nadovezujući neposredno na onu o kojoj je upravo bila riječ i spaja obje u jednu cjelinu, koja se uvodi kao objašnjenje za osobito miroljubivo ponašanje hrvatskih brodova na Jadranu (*De adm. imp.* 31, 42–57): Μετὰ δὲ χρόνους πολλοὺς ἐν ταῖς ἡμιέραις Τερπημέρη τοῦ ἄρχοντος, τοῦ πατρὸς τοῦ ἄρχοντος Κρασημέρη, ἐλθὼν ἀπὸ Φραγγίας, τῆς μεταξὺ Χρωβατίας καὶ Βενετίας, ἀνήρ τις τῶν πάνυ μὲν εὐλαβῶν, Μαρτῖνος ὀνόματι, σχῆμα κοσμικὸν περιβεβλημένος, ὃν καὶ λέγουσιν οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι θαύματα ἱκανὰ ποιῆσαι· ἀσθενὴς δὲ ὢν ὁ τοιοῦτος εὐλαβὴς ἀνὴρ καὶ τοὺς πόδας ἠκρωτηριασμένος, ὥστε ὑπὸ τεσσάρων βαστάζεσθαι καὶ περιφέρεσθαι, ὅπου δ' ἂν καὶ βούλεται, τὴν τοιαύτην τοῦ ἁγιωτάτου πάπα ἐντολὴν τοῖς αὐτοῖς Χρωβάτοις διατηρεῖν μέχρι τέλους ζωῆς αὐτῶν ἐπεθέσπισεν, ἐπευξάμενος δὲ καὶ αὐτὸς αὐτοῖς τὴν ὁμοίαν τοῦ πάπα εὐχήν. Διὰ τοῦτο οὔτε αἱ σαγῆναι τῶν τοιούτων Χρωβάτων, οὔτε αἱ κονδοῦραι οὐδέποτε κατά τινος πρὸς πόλεμιον ἀπέρχονται, εἰ μὴ ἄρα τις κατ' αὐτῶν ἐπέλθοι. Πλὴν διὰ τῶν τοιούτων πλοίων ἀπέρχονται οἱ βουλόμενοι τῶν Χρωβάτων διοικεῖν ἐμπόρια, ἀπὸ κάστρον εἰς κάστρον περιερχόμενοι τήν τε Παγανίαν καὶ τὸν κόλπον τῆς Δελματίας καὶ μέχρι Βενετίας.

— »A poslije mnogo godina u danima kneza Trpimira, oca kneza Krešimira, došao je iz Franačke što je između Hrvatske i Mletaka neki čovjek od nadasve pobožnih, po imenu Martin, odjeven u svjetovnjačku odjeću, o kojem pripovijedaju ti isti Hrvati da je učinio dosta čudâ. A taj je pobožan čovjek bio bolestan i bogalj na nogama, te su ga četvorica dizala i nosila uokolo kamo mu se ushtjelo. I on je tim istim Hrvatima potvrdio zapovijed presvetoga pape da joj budu poslušni do kraja svojega života, a

987 Usp. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, XVII–XVIII.

proglasio im je i on blagoslov sličan papinu. Zbog toga niti sagene tih istih Hrvata niti kondure nikada ne kreću u rat ni protiv koga, osim ako tko navali na njih. Tim se brodovima daju na put jedino oni Hrvati koji hoće trgovati, obilazeći od grada do grada Paganiju i dalmatinski zaljev i sve do Mletaka«.

Tu se Konstantin Porfirogenet poziva izričito na ono što pripovijedaju Hrvati i tako navodi usmenu narodnu predaju kao vrelo onoga što je doznao o povijesti Dalmacije u ranom srednjem vijeku.[988]

Dolazak pobožnog čovjeka Martina smjestio je Konstantin Porfirogenet u mnogo kasnije vrijeme. On piše da je Martin došao k Hrvatima mnogo godina pošto su se oni zakleli papi svečanom zakletvom. Tada je, veli, njima vladao knez Trpimir, otac kneza Krešimira. I činjenica da k njima dolazi iz Akvileje i Franačkoga carstva pokazuje da se to zbiva najranije u 9. stoljeću, u kojem je i inače izdašno posvjedočen franački utjecaj na hrvatsko kršćanstvo (vidi gore str. 217). Ta predaja prema tome ne potječe iz ranoga vremena dvaju »tamnih stoljeća«, ali je iste vrste kao i one starije i dolazi nam iz istoga tradicijskog sklopa.[989]

Legendarni materijal i motivika o kojima je ovdje bila riječ osvjetljuju sasvim neočekivano najstariju hrvatsku književnost, u kojoj nailazimo na dojmove i doživljaje iz »tamnih stoljeća«, pučki oblikovane s još prepoznatljivim tragovima njihova karakterističnog svijeta predočaba i jezika, kojega se izvorna izražajnost razaznaje čak i u redigiranome prijevodu. Ta predaja potječe i iz romanskih gradova carske Dalmacije — na prvom mjestu iz Splita — i iz slavenske zemlje Hrvata, gdje je bio uspostavljen nov red i zakon, a trebalo je legitimirati se među narodima. Po tome početci hrvatske književnosti, poznate barem po njezinim motivima, leže mnogo dublje u prošlosti nego se do sada općenito razabiralo.[990]

Krhotine tekstovne predaje što su iz tamnoga doba očuvane pismom potječu sve iz carskih dalmatinskih gradova jer su tamo ili prepisivane iz starijih predložaka, ili su tamo nastale kao zapisi, ili su pak, i opet tamo, zabilježene iz usmene predaje — kako romanske, tako i slavenske — i time istrgnute potpunom zaboravu. Iz pisane predaje, kada je riječ o »dvama tamnim stoljećima«, uvijek nam neposredno govori samo carska Dalmacija jer je u ono doba samo tamo bilo pismenosti. Zemlja Hrvata i ostale sklavinije — u Dalmaciji, a i drugdje — pripadale su tada bespismenoj kulturi, kojoj je težište ležalo u avarskom kaganatu i kroz

988 Usp. Grgec, *Razvoj*, 13.

989 O njem usp. Katičić, *Die Literatur*, 36–37.

990 Isto, uostalom, vrijedi i za srpsku književnost. Konstantin Porfirogenet zapisao je niz srpskih legendarnih predaja i najstariju srpsku kroniku s rodoslovljem njihovih vladara: *De adm. imp.* 32, 1–29; 33, 6–10, 16–19; 34, 1–8; 36, 5–9 i 32, 30–145.

dva i pol stoljeća u velikim dijelovima Europe na nekada rimskom tlu potpuno se nametnula svemu duhovnomu životu i posve potisnula svaku pismenost. Tako je zemlja Hrvata u Dalmaciji skupa s drugim slavenskim zemljama u toj bivšoj provinciji sve do u početke 9. stoljeća zavijena u gluhi muk. Ili točnije, bila je zavijena — sve donedavno.

Tek u posljednjim desetljećima postigli su ruski jezikoslovci V. V. Ivanov i V. N. Toporov odlučan proboj pri rekonstrukciji praslavenskoga mitološkog i pravnoga nazivlja i frazeologije.[991] Pri tome se pokazalo da je to osobito arhaična indoeuropska tradicija. Iz nje proizlazi sakralna slika svijeta, u kojoj se prirodne pojave, borba čovjeka za preživljavanje i odnosi među ljudima i njihovim zajednicama shvaćaju, tumače i prikazuju kao nedjeljiva cjelina. Fragmenti tekstova oblikovanih u formulama, koji izražavaju taj sakralni pogled na svijet, ostali su očuvani u usmenoj predaji slavenskoga folklora sve do današnjega dana, manjim dijelom nepromijenjeni, a mnogo većim prepoznatljivo preoblikovani. Živa skupljačka djelatnost, koja je počela još u prvoj polovici prošloga stoljeća, pripravila je bogat materijal koji omogućuje da se uspješno rekonstruiraju prvobitne mitološke, obredne i pravne formule i pruža kontekst koji je potreban da se razumiju oskudne vijesti i zapisi iz starih vremena. Tek su rezultati toga istraživanja omogućili da se prepoznaju tragovi tih predočaba i njihova jezičnog izraza, usmene predaje tih tekstova u kulturi Hrvatske i drugih sklavinija na tlu Rimskoga Carstva, koja je nosila nedvojbeno praslavenski pečat, i da se spozna velika povijesna i kulturna vrijednost tih tragova. Istraživanje je tu tek na početku, ali je ipak već dalo znatne rezultate. Ne govori nam sada više samo carska Dalmacija tamnih stoljeća svojom pismenosti, oskudnom kakva je bila u ono doba, i sklavinije su progovorile svojim pravim glasom.

Za sakralno tumačenje i raščlanjivanje zemljišta bio je u slavenskoj predaji osobito znatan mit o dvoboju Gromovnika i njegova protivnika, koji se javlja u teriomorfnom liku kao zmija ili zmaj, ali i kao ljuta zvijer — osobito medvjed. Gromovnik *Perunъ* je gore, na gori (*gora*), na nebu (*nebo*), na krošnji (*rajь*) svojega svetog duba (*dǫbъ*) u svetome gaju (*dǫbrava*). Njegov protivnik, koji se, kako se dade zaključiti, zvao *Velesъ*, dolje je, na podnožju gore kod vode, u špilji, zavukao se u duplju od panja,

991 Usp. Иванов–Топоров, *К реконструкции праславянского текста*; isti, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*; isti, *К семиотическому анализу мифа и ритуала*; isti, *Le mythe indo-européen du dieu de l'orage poursuivant le serpent*; isti, *A Comparative Study of the Group of Baltic mythological Terms from the Root* *vel–; isti, *Исследования в области славянских древностей*; isti, *Лингвистические вопросы славянского этногенеза*; isti, *К реконструкции Мокоши*; isti, *О языке древнего славянского права*; isti, *Древнее славянское право*; Успенский, *Филологические разыскания в области славянских древностей.*

pri korijenju duba, u gnijezdo od crne ovčje vune. On je sebi prisvojio stoku, plodnost, sve bogatstvo i prije svega dažd i ne da to nikomu, te ljudi i sva živa bića moraju trpjeti i oskudijevati. Ali kada mu pohlepna oholost dosegne vrhunac, pa iz svojega gnijezda otpuže na goru, odozdo se ispenje gore, tada ga Gromovnik susreće u dvoboju. Bije ga (*biti*) svojim kamenom (*kamy*), svojim topuzom (*trěskъ*), pušta na nj svoje strijele (*strěla*). Protivnik uzmiče, skriva se prvo pod čovjeka, zatim pod konja, onda pod kravu, pa dalje pod kuću, pod drvo, pod kamen. Napokon se u vodi zavuče pod panj. To mu je onda mjesto, tamo neka ostane. Gromovnik je tako pobijedio u dvoboju, njegov je besmrtni božanski protivnik ubijen (*ubiti).* To se događa opet i opet, u bezvremenskoj, u svevremenskoj sadašnjosti. Kazuje se napokon u bjeloruskoj pripovijetci, u kojoj je taj dvoboj prikazan do u pojedinosti, na kraju i ovo: »I gledaj, gdje god grom (*пярун*) udara, to bije (*бъецъ*) bog (*бог*) nečastivoga.« U tom lapidarnom iskazu izražena je i predodžba o vječnom ponavljanju temeljnoga mitskog zbivanja i očuvana je do današnjega dana prastara formula koja izražava taj događaj: — *Богъ Перунъ бьjетъ (гтьjъ)* — ali preoblikovana tako da dopušta i kršćansko tumačenje.[992]

Elementi te mitske slike svijeta već su prije duljega vremena na temelju slavenskih poganskih božanskih imena očuvanih u mjesnim nazivima utvrđeni i na južnoslavenskom jezičnom području. U hrvatskim predjelima to je prije svega bog gromovnik *Perun,* po kojem su na više mjesta nazvane gore ili karakteristični gorski položaji. Time se poštivanje toga boga pokazuje kao praslavensko i njegov je kult dokazan kao sastavni dio duhovnoga krajolika južnih sklavinija, pa tako i hrvatske i drugih dalmatinskih.[993]

Selo *Mokošica* u najbližoj dubrovačkoj okolici očito je nazvano po slavenskoj božici *Mokošь*.[994] Ona je inače poznata iz starih ruskih vrela i može se uvrstiti u rekonstruirani praslavenski mitološki sustav kao Perunova žena.[995] Daljnje potvrde u nizu imena gora, voda i naselja raspoređenih široko od slovenskoga Prekmurja sve do Makedonije pokazuju, i kad se primijeni sav potreban oprez i uza sve nužne zadrške, da ta skupina mjesnih imena svjedoči o rasprostranjenosti Mokošina kulta kod Slavena što su se u najranijem srednjem vijeku naselili u tim krajevima.[996]

992 Usp. Иванов–Топоров, *Исследования* 4–17; 75–103.

993 Usp. *И.* Иванов, *Культ Перуна у южных славян*; Филиповић, *Трагови Перунова култа код Јужних Словена*; isti, *Још о траговима Перунова култа*; isti, *О Перуновом култу код Јужних Словена*; Петровић, *О Перунову култу*.

994 Usp. Filipović, *Zur Gottheit Mokoš bei den Südslaven.*

995 Usp. Иванов–Топоров, *К реконструкции Мокоши*, 175–188.

996 Usp. Filipović, *Mokoš*, 295–297.

U mjesnome imenu *Podzvizd* (u narodnom jeziku i *Pozvizd*, u starijim vrelima još *Pozvezd* i *Pozdvizd*), kako se zove tvrdi grad na strmoj stijeni i naselje pod njim u sjeverozapadnoj Bosni prepoznaje se ime boga koji se javlja kao oluja i vihor, a Ukrajinci ga zovu *Pozvizd*, Poljaci *Pogwizd, Pochwist* i *Pochwisciel*.[997] Po svjedočanstvu ruskih pjesama, u kojima se kao motiv javlja vjetar i vihor, Podzvizd pripada sferi gromovnika i može se možda smatrati njegovom osamostaljenom hipostazom.[998] Etimološka veza toga mjesnog imena s hrvatskim *zviždati*, poljskim *gwizdać* 'zviždati' već se i do sada naslućivala.[999] Pri identifikaciji toga mjesnoga imena s imenom slavenskoga božanstva to bi se značenje odnosilo na zvižduk vjetra. No treba računati i s mogućnosti da je to mjesno ime nadjenuto u kakvu drugom kontekstu i po nekom drugom zviždanju.[1000]

I protivnik Perunov Veles pojavljuje se u južnoslavenskim mjesnim imenima. Tako se ime naselja *Veles* javlja u zapadnoj Srbiji i u Makedoniji, *Velesnica* na Dunavu, *Velestovo* u Crnoj Gori.[1001] Možda tomu treba pridružiti ime naselja *Velestino* u Tesaliji. Poluotok kod Novoga Vinodolskog kraj ušća rječice Žrnovnice zove se *Veles*.

Koliko god su oskudne i nesigurne potvrde slavenskih poganskih imena bogova u novovjekim mjesnim imenima, ipak svjedoče o duhovnom životu bespismenih sklavinija na nekadašnjem tlu Rimskoga Carstva, u kojima se slavenska predaja isprva čuvala u neprekinutu kontinuitetu i primjenjivala na novo zemljište. Upravo ta sakralna interpretacija krajolika omogućuje da se po mjesnim imenima sazna o poganstvu južnih sklavinija više nego što kazuju samo imena starih bogova što se javljaju

997 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1880–1977, s. v. *Podzvizd*; Miechowski, *Chronica Polonorum* 2, 2, 24; Kromer, *De origine et rebus gestis Polonorum*, 45; isti, *O sprawach, dzieiach y wszystkich potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX, przez Marcina Błażowskiego z Błażow wyraźnie na polski ięzyk przetłumaczone*, 42; Bielski, *Kronika polska*, 52; Stryjkowski, *Kronika*, 147–156; Guagnini, *Sarmatiae Europeae descriptio*, citirano prema isti, *Kronika Sarmacyi europskie*, 30; Orbini, *Il regno degli Slavi*, 53; *Густынская летопись. Полное собрание русских летописей* 2 (1843), 256; Гизель, *Синопсис*, 41; *Украинское житие Владимира пространной редакции*, izdano u Перетц, *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы* XII–XVIII *веков*, Москва 1962, 86 i 104 (dvije različite verzije). Usp. Mansikka, *Die Religion der Ostslawen* 1, 112–141; Znayenko, *The Gods of the Ancient Slavs*, 14–22, 33–38, 41–43, 197–211.

998 Usp. Иванов–Топоров, *К реконструкции Мокоши*, 182–184.

999 Usp. Skok, *Etimologijski rječnik* 3, 667 (s. v. *zvizd*).

1000 Tako *Zvižd*, postverbalno od *zviždjeti*, ime vrela kojega voda u ljetu proizvodi zviždave zvukove. Usp. Skok, *l. c.*

1001 Usp. Živančević, *Volos–Veles*; isti, *»Волос–Велес«*; Иванов–Топоров, *Исследования*, 46–47.

u njima. Otkako se uočilo religiozno značenje praslavenskih riječi kao *gora*, *dolъ*, *dǫbъ*, *dǫbrava* i prepoznao nastavak poganskih kultova u kršćanskoj preoblici kao poštivanje svetoga Vida, svetoga Mihovila, svetoga Ilije, koji su svi došli na mjesto gromovnika Peruna, odnosno Svantevida, njegove vjerojatne hipostaze, koji nam je poznat u prvom redu iz predaje baltičkih Slavena, ili pak svetoga Blaža (Vlaha) i svetoga Nikole, u kojima dalje živi lik boga Velesa, pa svete Petke/Paraskeve, u koju se pretvorila božica Mokoš, mogu se tragovi slavenskoga poganstva i njegovih kultova upravo odčitavati iz toponomastičkih krajolika hrvatskoga prostora.[1002]

Istraživanje je na tom području tek započelo. No rezultati do kojih se već došlo znatni su i obećavaju mnogo. Na hrvatskom je području brdo *Perun* jugoistočno od Splita poznato već od starine. Godine 1090. potvrđen nam je u jednoj ispravi vinograd koji je zasađen na padini toga brda, *vinea in Peruno*.[1003] Devedeset godina kasnije, u ispravi iz godine 1178, koja je došla do nas samo u talijanskom prijevodu latinskoga izvornika, taj se predio naziva *luogo detto Perun* 'mjesto zvano Perun' i upravo tamo se određuje granica zemljišnoga posjeda, koja počinje dolje, pri jednoj stijeni: *prima cominciando dalla pietra che in schiavon si chiama Smicamic* — »prvo počinje od stijene što se na slavenskom zove 'Zmij kamik'«.[1004] U tom slavenskom nazivu lako je prepoznati *zmьjь kamykъ* 'zmijski kamen' ili 'zmajev kamen'. Tako je na tom zemljištu toponomastički potvrđen ne samo gromovnik Perun koji baca kamenje nego i njegov protivnik, zmija ili zmaj ujedno, koji se skriva pod kamenom, ali i tamo bude razmrskan i ubijen. Na tom se položaju dakle sasvim jasno prepoznaje kultno mjesto poganskih Hrvata i na njem mitska zbilja koja se tamo osjećala osobito živo. K tomu dolazi još i to da pod brdom Perunom leži mjesto Dubrava, prozvano po svetom dubovom gaju, koji se morao nalaziti na takvu kultnom mjestu.[1005]

Vrlo je prepoznatljivo takvo slavensko kultno mjesto u selu Pokrovniku u zaleđu Šibenika. Na stjenovitu brežuljku tamo stoji crkvica posvećena svetomu Mihovilu. On je svetac zaštitnik šibenske biskupije i ikonografski se prikazuje kako ubija zmaja. Na šibenskoj katedrali vidi se njegov kip, koji ga pokazuje kako zabija koplje u sklupčanoga zmaja. U Pokrovniku mu crkva stoji gore na stijeni. Dolje, na podnožju strme padine, ima

1002 Usp. Katičić, 64–65; Belaj, *Randbemerkungen*, 160–161.

1003 CD 1, 154, 193.

1004 CD 2, 153, 156–157.

1005 Usp. Nodilo, *Stara vjera*, 383 = Rad 89, 133; Ivanišević, *Poljica*, 8; Filipović, *Tragovi*, 66, gdje se ime toga lokaliteta navodi kao *Perun–Dubrava*.

špilja i u njoj vrelo, koje čak i u najsušnije vrijeme uvijek ima vode. A zemljište pred ulazom u špilju zove se Dubrava. Time se taj karakteristični krajolik, koji upravo poziva da se interpretira u smislu slavenskoga mita, uključuje u terminološki sustav poganskoga slavenskog bogoštovlja.[1006] Vrlo je pak vjerojatno da se pri tome radi o slavenskoj reinterpretaciji isto takvoga prapovijesnog svetišta starosjedilačkoga (»ilirskog«) stanovništva.

Na poluotoku Srimi zapadno od Šibenika stoji na stjenovitu visu crkva Gospe srimske. U njoj je na freski iz 12. stoljeća prikazan sveti Vid. A na podnožju uzvisine nalazi se Srimska lokva s jedinim vrelom na poluotoku, koje nikada ne presahne.[1007]

Takvih bi se primjera dalo nabrojiti mnogo. Osobito zanimljivo je u tom pogledu visočje u sjeveroistočnoj Istri. Više toponima tamo sadrži ime slavenskoga Gromovnika. Najvažniji je vrh *Perun* u masivu Učke. Jedno se mjesto pod njim zove *Trebišća*, što valja razumjeti kao množinu od *trěbišt'e* 'mjesto gdje se prinosi žrtva'. K tomu dolazi još položaj *Perunkovac* kod Gračišća istočno od Pazina.[1008]

Sjeveroistočno od Pazina nalazi se na uzvisini selo *Gologorica*. Duboko pod njim u plodnoj udolini leži *Dol*, a na padini preko puta nalazi se *Dubrava*.[1009] I to je slavensko svetište jasno utvrdivo topografski i terminološki. Na njem se vrlo jasno razaznaje kako su slavenski pridošlice novo zemljište tumačili prema svojim vjerskim predodžbama i kultno uključivali u svoju mitološku sliku svijeta.

Tragovi slavenskoga mitskog krajolika vrlo se jasno razaznaju na Braču. Najviši vrh na otoku zove se *Vidova gora*. Dolje, na njezinoj padini, nalazi se špilja. Zove se *Zmajeva spila* ili *Drakonjina spila* — oboje znači isto, a u njezin zid uklesan je reljef koji prikazuje zmaja. U kopnenoj unutrašnjosti otoka leži mjesto *Dubrovice*, a nad njim je na visu crkva svetoga Mihovila. Na otoku Pagu zove se najviši vrh *Sveti Vid*, a na njem stoji crkva posvećena tomu svetcu. Pod njegovom strmom padinom, dolje na moru, leži *Dubrava*. Isto topografsko i toponimijsko ustrojstvo razaznaje se i na sjeveru Hrvatske. Blizu ušća Mure u Dravu leži mjesto *Dubrava*, a nešto uzvodno — dakle gore — nalazi se *Vidovec*, nazvan po

1006 Na taj me je lokalitet upozorio kolega Marko Menđušić iz Muzeja grada Šibenika, i sam rodom iz Pokrovnika. Ovime mu izričem svoju zahvalnost za to. Poslije sam se iz osobnoga očevida uvjerio u to kako je to zemljište upravo predodređeno za takvu sakralnu interpretaciju.

1007 Taj podatak zahvaljujem pokojnomu kolegi Zlatku Gunjači, tada u Muzeju grada Šibenika, kojemu ovime izričem svoju zahvalnost, nažalost tek posmrtno.

1008 Usp. *O Perunovu kultu u Istri*; Wasilewski, *O śladach kultu pogańskiego*.

1009 O tome sam se uvjerio iz osobnoga očevida.

zaštitniku svoje crkve, svetom Vidu. *Vidovec* se zove i selo visoka položaja na padinama Zagrebačke *gore*, a pod njim leži Trnavska *Dubrava*.

Spomenuti treba još lokalitet *Dol* na otoku Hvaru, nad kojim se diže vis zvan *Sveti Vid* s malom crkvom istoga imena. Tamo se na dan svetoga Jurja pali krijes. Odande se i puca u oblake kad treba odvratiti munje i tuču.

Na otoku Braču javlja se mjesno ime *Kapišće*. To je stara slavenska riječ koja znači mjesto na kojem je postavljen i poštuje se idol poganskoga boga. Pored toga ima nekoliko mjesta što se zovu *Tribišće*, što nije jednoznačno, jer može doduše značiti mjesto gdje se prinose žrtve, ali se može isto tako odnositi na krčevinu, što je u staro doba važan poljodjelski tehnički naziv. Tu je važno označuju li takva imena čestice na kojima je moglo biti krčenja ili ne. Iz toga se razloga ime položaja *Trebišća* pod vrhom *Perun* u Istri ne može smatrati imenom koje je dano po krčevini i može se povezati s kultom slavenskoga Gromovnika.

I u pučkoj izražajnosti na otoku Braču prepoznatljiva je predaja slavenskoga poganstva. Opasna se zmija otrovnica zove *jūta zmajȁ*, što dolazi *od l'atȍjo zmajo, prastarog naziva za Gromovnikova protivnika u zmajskom liku*. A u kletvi *Ubî te trîsk, dabôjdo* predane su nam riječi *ubiti*, *trěskъ* i *bogъ* u svojoj prvobitnoj mitološkoj sintagmatskoj vezi.[1010] U Vinodolu se kaže: *strelčìca te bȍžja ubìla*. To je isti sklop, samo je oružje božje *strěla*, a ne *trěskъ*.

Mit o Gromovniku prepoznatljiv je kao podloga mnogih pučkih izreka. Tako u *Strela božja*, čime se na sjeverozapadu Hrvatske izražava čuđenje i potresenost. U srpskom folkloru može se već na temelju do sada pregledanog materijala potvrditi mitološka predodžba o zloduhu po kojem bog udara gromom i munjom, a on izmiče i skriva se pod čovjekom.[1011] Odatle se razaznaje da su i južni Slaveni u to vjerovali i tu vjeru predavali od naraštaja naraštaju.

U sjeverozapadnoj Hrvatskoj i susjednim slovenskim krajevima priređuje se sve do danas u selima na Jurjev dan (23. travnja) ophod. U njem se prepoznaju crte prastaroga rituala rodnosti. Uz ophod se pjevaju pjesme, u kojima su sadržani ulomci tekstova što su već prvobitno pripadali tomu poganskom obredu. Dalekosežne podudarnosti sa sličnim istočnoslavenskim ophodnim pjesmama i drugim tekstovima slavenske usmene knji-

1010 Usp. Katičić, *Od Konstantina Porfirogeneta do Povaljske listine*, 40–43.

1011 Usp. Караџић, *Српски рјечник*, s. v. *грмљети;* Ђорђевић, *Природа у вјеровању и предању нашега народа* 1, 107–114. K tomu još Зечевић, *Митска бића српских предања*, 51–74. Prikaz samoga mitskog događanja došao je do nas u jednoj bajci iz Velesa u Makedoniji. Usp. Belaj, *Randbemerkungen*, 159–160.

ževnosti, koje se bez ikakve dvojbe daju potvrditi u svim slavenskim predajama, pokazuju bjelodano da ta usmena tekstovna predaja potječe od praslavenskih obrednih formula. Elementi tih formula nalaze se obilato u usmenoj književnosti svega hrvatskog područja i u svem južnoslavenskom prostoru. U tim su se tekstovima očuvali važni dijelovi jednoga praslavenskog mita plodnosti. Mlad, neženjen muškarac, zvan Juraj (*Jurьjь*) i u kršćanskoj interpretaciji izjednačen sa svetim Jurjem, dolazi iz daleka, od iza mora, preko brda i dolina, kroz guste šume, sve do korisna zemljišta, na zelene livade, u zelen lug, u ravno polje. Svojim dolaskom on potiče rast trave i tjeranje mladica. Put mu je dug i hod težak. Gazi po vodi i topće po blatu, obuća mu ne odolijeva, koraca mokrim nogama po oranici. A njegov hod donosi polju rodnost. Hod mu je hod godine koji iz sjetve izvodi zrenje žetve. Konačno stiže pred vrata dvora, ugledna i zatvorena, i traži da mu ih otvore.

Pri njegovu dolasku rascvate se cvijeće, sve je pripravno za slavlje, ali posvuda vlada potišten muk, nitko se ne pokreće. Sve je u dubokoj žalosti jer zmaj od svake majke po redu traži djevojku. No sada se Juraj više ne pokazuje kao pješak koji probušenim opancima gaca po blatu, nego dolazi kao konjanik na bijelcu ili na vrancu, čini se kao da mu konj mijenja boju, a za pojasom mu je oštri mač. On se zalijeće na zmaja i mačem mu siječe glavu.

Tek sada može početi slavlje, ophod i ples djevojaka i mladića u polju. To je svadbena svečanost, upravo ἱερὸς γάμος, sveta, božanska svadba. Jer na dvoru i u vrtu, iza uglednih vrata, čekala je Jurja mlada nevjesta, kći svojega oca i sestra devetero braće, koji su svi zlatari. Stoga joj se u ruci sjaji zlatna jabuka, koja je ujedno zlatan ključ. Ona mu daje jabuku i on time postaje njezinim izabranikom, premda mnoga gospoda, njegovi suparnici, hvataju za djevojčinim zlatom. Ključ otvara vrata i Mara, nevjesta, izlazi k Jurju u zelen lug, na zelenu livadu, čupa sočnu travu djetelinu i prostire im ležaj.

Ali Juraj i Mara su brat i sestra, njihova je ljubav incest. To saznaju tek pošto su se spojili u zelenoj travi, kad je on pita za rod (*rodъ*). I upravo to što je par u najužem krvnom rodu, uzrokuje rodnost, vodi tomu da polje i stoka rode i plode (*roditi*). On je jedan od sinova njezina oca, koji je već prije dugo vremena otišao od kuće i boravio u daljini iza mora. Njezin pak otac nije nitko drugi nego strašni bog gromovnik. Obojima su svojstvene njegove oznake. Ona pjeva u jutro svadbenoga dana, kuka kao kukavica sjedeći na suhom drvetu, na suhoj grani u krošnji svjetskoga

1012 Razabire se da se svjetsko drvo (drvo života) isprva zamišljalo kao stabljika vodene biljke koja raste iz blatne vode, a gore tjera suh i zlatan cvat.

drveta, na zlatnim resama.[1012] A suha je munja i sve što zahvati njezin oganj. Suho je, zna se, i zlato (*suho zolto*).

Mladi bog svladava istoga zlokobnog protivnika u liku zmaja ili divlje zvijeri kao i moćni gromovnik, njegov otac. Razlika je samo ta da otac bije trijeskom i strijelama, a sin maše mačem i siječe glavu. No tomu je sinu ipak nešto zajedničko i s pobijeđenim protivnikom. On gaca u vodi i hoda po mokroj zemlji na polju, dolazi iz šume i dugo je boravio na moru, na kraju svijeta, gdje pod dubom, svjetskim drvetom, zmija ima svoje gnijezdo od crne ovčje vune. Upravo su u hrvatskoj predaji očuvani osobito lijepi opisi toga drveta života. Iako sudjeluje u pobjedi nad protivnikom, ipak je najuže povezan s njim. On kao da premošćuje suprotnost između svojega oca i njegova protivnika. On, napokon, koraca jednako po gori i dolu, dolazi iz mokre šume suhomu drvu, na kojem njegova nevjesta, koja mu je ujedno i sestra, pjeva i kuka kao kukavica. O njem se pjeva da hodajući na jednoj nozi ima crvenu vatru iz koje iskaču iskre, a s druge, zelene, koja gaca po blatu, kaplje voda. On posreduje između dva svijeta i donosi time poljima i stoci blagodat rodnosti. Sam pak od toga pogiba. Svadba koju slavi sa svojom sestrom donosi mu smrt.

On je jahač i konj ujedno. Dolazi kao konjanik, a ujedno se prikazuje kako topće blato i gaca po vodi. Sa svojim konjem on je jedno, on sam se napokon javlja kao konj. U tome liku tjeraju ga poslije svadbe na polje i tamo ubijaju, strijeljaju strijelom, razdiru ga dionici slavlja. Žena mu time kažnjava nevjeru. To je konjska žrtva, prinesena na polju, u kojoj obred plodnosti doseže vrhunac i privodi se kraju. To što se konj ubije i ustrijeli strijelama pokazuje da je to otac, gromovnik, koji ubija sina, ili daje da ga ubiju njegovi drugi sinovi. Ta smrt je pak, kao svaka smrt što se prinosi kao žrtva, blagodat svijetu. Iscjeljuje. Iz dijelova tijela rastrgana žrtvenog konja nastaje nov okoliš, prikladan za ugodan boravak, u kojem sada stoluje nesmiljena udovica.[1013]

Podudarnost s vedskom konjskom žrtvom (*aśvamedhas*) pokazuje indoeuropsku starinu tih vjerskih predočaba. Sin Gromovnikov koji je otišao k njegovomu protivniku, zmijskomu bogu, s njim se povezao, ali onda ipak pomogao svojemu ocu da ga svlada, a na kraju sam bio ubijen od svojega oca poznat je iz hetitske mitologije. Te i druge mogućnosti

---

1013 Usp. Katičić, *Hoditi–roditi*; isti, *Weiteres zur Rekonstruktion*; isti, *Weiteres zur Rekonstruktion (2)*; isti, *Nachträge zur Rekonstruktion*; isti, *Nachträge zur Rekonstruktion (2)*. I baltoslavensko podrijetlo te usmene tekstovne predaje da se dijelom potvrditi, a indoeuropsko učiniti jasnijim i bolje ga utvrditi. Usp. isti, *Baltische Ausblicke*; isti, *Weitere baltische Ausblicke*; isti, *Weitere baltische Ausblicke (2)*.

1014 Usp. Иванов–Топоров, *Исследования*, 180–216; Katičić, *Hoditi — roditi*, 41–42; isti, *Baltische Ausblicke*, 67–72.

povezivanja s indoeuropskim mitskim predodžbama pokazuju da je slavenska predaja zadržala pravu indoeuropsku starinu neočekivano suvislo i cjelovito.[1014]

Usmena tekstovna predaja što je prisutna u folkloru oživljuje nam pred očima mitološke i obredne tekstove ranoga hrvatskog poganstva u neslućenoj jasnoći i svježini. Tako nam se našao na dohvat ruke u izvornom obliku svojega jezičnog izraza važan dio književnih sadržaja iz bespismenoga razdoblja hrvatskoga kulturnog područja, i uopće dalmatinskih sklavinija, u nečekanu obilju. Ne samo Dalmacija carskih gradova nego i područje slavenske rodovske vlasti u njihovu zaleđu progovara nam tako svojim vlastitim jezikom.[1015]

U usmenoj predaji očuvali su se na južnoslavenskom prostoru i mnogi elementi praslavenskoga pravnog jezika. Pri tome se radi prije svega o nazivlju prvobitnih slavenskih pravnih instituta i o fragmentima formula što su se rabile u pravnim postupcima.

Za praslavenski red i zakon temeljna je suprotnost što je izražavaju nazivi *pravo* i *krivo*. To je u frazeologiji što je i danas u optjecaju ne samo zadržano, nego je upravo ostalo živo. Pri tome je uvijek prisutno i temeljno etimološko značenje tih riječi, 'ravan' i 'svinut'. To se osobito jasno pokazuje u izreci što potječe iz hrvatske i srpske usmene književnosti *ispravljati krivu Drinu*, čime se dočarava pothvat kojemu je svrha da izravna zavojit donji tok rijeke Drine, a zapravo ističe kako je bezizgledno i nerazborito nastojanje da se sve što je na svijetu nepravo, nepravedno i krivo postavi na svoje mjesto. Vrlo živo to kazuje jedna preinaka te izreke: *Ne može se kriva Drina ramenom ispraviti*. Ne postiže se to naprosto upiranjem. Taj izraz kao da ima dvostruki pod. U njem je posve živa prastara etimologija. To se pokazuje i u lapidarnoj izreci: *I krivo sjedi, a pravo reci*, koji gotovo neprimjetno od konkretnoga temeljnog značenja prelazi na preneseno i apstraktno.[1016]

Zbivanje koje se izražava glagolom *ispraviti* može se izreći i imenicom: *pravьda, pravica, pravina*, pri čemu značenje tih izvedenica u danim kontekstima dobiva različite preljeve. *Pravьda* ima obično temeljno značenje koje se može valjano shvatiti u svoj njegovoj punini samo ako se ima pred očima da se ta imenica prvotno ne odnosi na pojam kao na misaoni predmet, nego na jedno događanje, na zbivanje u kojem ono što

---

1015 Djela Nodilo, *Stara vjera* i Škobalj, *Obredne gomile* donose mnoge vrijedne podatke, ali se mogu upotrebljavati samo s velikim kritičkim oprezom. Za poganske vjerske predodžbe zapadnih južnih Slavena pruža Kulišić, *Stara slovenska religija* koristan sintetski prikaz.

1016 Usp. R. Katičić, *Ispraviti pravьdǫ*, 41–42.

je bilo krivo postaje pravo, na proces dakle. Sve se tu odmah povezuje i postaje očito ako se tuđica *proces* ne uzme u svojem logičkom značenju, kako je upravo tu bila upotrijebljena, nego joj se dade njezino pravno značenje. Tako se dobiva jedno od starih značenja imenice *pravьda* 'sudski proces', 'parnica', odakle onda dolazi i hrvatski *pravdati se* i *pravdaš*. Terminološki se tu uopće ne radi o apstraktnom pojmu pravednosti, nego o sudskom postupku i o onom što se njime postiže.

Ta je izražajna povezanost dugo ostala frazeološki živa i dobro se dade potvrditi iz srednjovjekovnih isprava. Tako piše bosanski ban Matej Ninoslav 1240. općini dubrovačkoj: а да сѣ нєкопа кривина мєѣѕ ни чини. да та кривина сѣ сь правиновь исьправи.[1017] I kao odjek vraća se iz Dubrovnika 1245. Radoslavu županu humskomu: и да коѣ сє кривина ѕчини мєгѕ лѕди дѕбровачькє и мєгѕ тєбє и твои лѕди да сє исправи правиномь.[1018] To pak da se tu radi o praslavenskome pravnom jeziku, to proizlazi iz činjenice da se u ugovoru koji je ruski knez Igor 945. sklopio s Bizantincima odgovarajuća odredba izražava istim nazivima i frazama. Etimološka figura *ispraviti pravьdǫ* upotrebljava se u Metodovu Žitju za uspostavljanje i u Novgorodskoj kronici za održavanje pravnoga poretka.[1019] Ispravljanje krivoga kao pravni pojam povezano je s indoeuropskom i praslavenskom mitskom predodžbom o gromovniku koji ubija svojega protivnika, zmiju. Krivina se odnosi na vijugavo kretanje zmije.[1020]

Postupak kojim se krivo ispravlja zove se sud (*sǫdъ*). Radnja koja se pri tome poduzima, provođenje postupka, izražava se glagolom suditi (*sǫditi*). Odatle se dobiva etimološka figura *sǫditi sǫdъ*, koja također pripada među formule praslavenskoga pravnog jezika. U toj se proceduri zastupaju u obliku dijaloga dva suprotstavljena pravna stajališta i sukobljuju se nastojanja da netko treći, nepristran a mjerodavan, prizna jedno od njih, a drugo odbaci. To nastojanje izražava se glagolom *pьrěti*.[1021] Cijeli taj terminološki i frazeološki sklop sadržan je u dvije povelje bosanskoga bana Mateja Ninoslava, od 1240. i 1249, posve istim riječima: и ако нєкьто wдь моихь кьмєти или wдь моихь людиѥ чинє ви кривинѫ да сє

1017 *Monumenta Serbica* 29, Станојевић, *Старе српске повеље и писма* 1, 1, 8.

1018 *Monumenta Serbica* 43, Станојевић, *Старе српске повеље и писма* 1, 1, 25.

1019 Usp. Katičić, *Ispraviti pravьdǫ*, 43–45.

1020 Usp. Katičić, *Ispraviti pravьdǫ*, 45–46, bilj. 6.

1021 Usp. Katičić, *Ispraviti pravьdǫ*, 45.

1022 *Monumenta Serbica* 29 i 33, Станојевић, *Старе српске повеље и писма* 1, 1, 8 i 9.

1023 Usp. Katičić, *Ispraviti pravьdǫ*, 45.

при предь мновь и ꙗ да имь сѫдѫ правы сѫдь и ꙗко ви ꙗ правинѣ не чинѫ то то ꙗ кривь.[1022]

Uspješno nastupiti pred sudom kaže se u praslavenskom pravnom jeziku *perpьrěti*.[1023] U Povaljskoj listini iz godine 1184. spominje se kao pravni naslov za zemljišni posjed: Владина пѣпрѣ Рашкѫ о локьвицѫ и о нивѫ до гѫмьна предь жѫпаномь Негоемь.[1024] Tu je zabilježen ishod suda (*sǫdъ*) da bi se potkrijepila pravovaljanost jednoga darovanja. Da se pri tome doista radi o praslavenskome pravnom nazivlju, pokazuju brojne potvrde iz poljskih isprava. Tako u jednoj iz godine 1423. stoji: *ipsum iure devicit, id est przeprzal* — »pravom ga je svojim pobijedio, to jest prepreo«.[1025] U drugoj ispravi iz godine 1400. i napregnuto gomilanje latinskih sinonima pokazuje rječito kako je za pravno shvaćanje piščevo predajni slavenski naziv bio nezamjenjiv: *Que littera iam totaliter est destructa, et anichilata, et revindicata, vlg. przeprzana* — »Koje je pismo već potpuno pobijeno, poništeno, osporeno, ili, kako se to pučki kaže, prepreno«.[1026] U starome crkvenoslavenskom taj je tradicionalni izraz slavenskoga prava prenesen i na uspjeh u bogoslovnim disputacijama. Tako car govori smijenjenomu patrijarhu: аще можеши оуношоу сего прѣпрѣти, то пакы столъ свои пріимеши. A onomu tko u disputaciji ima pravo kaže se: право приши.[1027]

U hrvatskim srednjovjekovnim pravnim spomenicima usmena je predaja praslavenskoga pravnog jezika nedvojbeno prisutna. Tako se u Istarskom razvodu iz godine 1325. — sa starijim tekstovnim slojem iz 1275. — nailazi na još vrlo živu prvobitnu opreku između *pravo* i *krivo*: *Zato je pravica vapila da se krivica potare*.[1028] Pri tome razvodu primjenjuje se arhajski pravni postupak u kojem je stara indoeuropska riječ za 'pokazati' u grčkom dobila značenje 'pravda', 'sudski postupak', a u latinskom značenje 'govoriti': *Rekoše jedna i druga stran da je ondi pravi njih termen od kunfini*.[1029] Reći, kad sadrži jedno 'tamo', osobito kad se kao pri Istarskom razvodu radi o obilasku, ujedno je i pokazati. A ako se pri tome pokaže pravo, onda je pokazati i pravda, pravednost, a sve skupa pravni postupak. Zato je grčki δίκη 'pravda', ali i 'sudski postupak', i latinski *dīcere* 'govoriti' oboje izvedeno od indoeuropskoga *dik'-/deik'-* 'pokazati' (staroindijski *diśati* 'pokazuje').

1024 *Povaljska listina* (ed. D. Malić). *Obljetnica*, 13 i Malić, *Povaljska listina kao jezični spomenik*, 224.

1025 *Słownik staropolski* s. v.

1026 *Ibid., l. c.*

1027 *Vita Constantini*, c. 5.

1028 *Istarski razvod* 31b, 2–3 (ed. Bratulić, Pula 1978, p. 282). Usp. Katičić, *Ispraviti pravьdǫ*, 43.

1029 *Istarski razvod* 5b, 9–10 (ed. Bratulić, p. 230).

Stari hrvatski zakonski tekstovi — prije svih drugih Vinodolski zakon iz godine 1288. i Poljički statut, redigiran nešto prije 1444. — sadrže mnoge elemente i tragove slavenske pravne tradicije. Tu na prvom mjestu valja spomenuti pomnjivo raščlanjenu ritmičku prozu u kojoj se donose zakonske odredbe. To je tradicionalni element pravnoga jezika i služilo je isprva tomu da olakša pamćenje teksta tih odredaba i njihovu daljnju usmenu predaju. U pismeno redigiranim zakonicima izgubila je ritmička proza tu svoju funkciju, ali ostaje u njima i dalje kao tradicijski element, osobito kod onih odredaba koje su preuzete iz pravnoga poretka što vrijedi od starine. Isto ritmičko ustrojstvo zakonskih odredaba poznato je i iz tradicionalnog jezika starih ruskih zakona. Pri tome se daju utvrditi čak i podudarnosti u gradnji rečenica. Nema dakle dvojbe, tu se nailazi na praslavensku baštinu, na princip tekstovnoga oblikovanja u kojem su se pamtile i predavale odredbe bespismenoga hrvatskoga pravnog poretka u tamnim stoljećima.[1030]

Osim toga je nazivlje tih najstarijih očuvanih hrvatskih zakonika ne samo vrlo starinsko, nego pokazuje i velike pozornosti vrijedne podudarnosti sa slojem slavenske baštine u nazivlju najstarijih ruskih zakonskih tekstova. Takvi karakteristični arhaizmi slavenskoga pravnog leksika jesu *rota* 'prisega' (riječ prasrodna sa staroindijskim *vrata* 'zavjet'), *bližika* 'pripadnik istoga roda', *мьstiti/мьšt'enьje* 'osvetiti', 'osveta', *vьrvь* 'vrpca za mjerenje', 'pododjel roda' (to dvojno značenje vjerojatno dolazi odatle što se rodovska zemlja premjeravala vrpcama da bi se dodjeljivala pododjelima roda na obradbu), *rodъ*, *plemę*, *kry,* koja se, kada je vidljivo prolivena, priznaje kao vjerodostojno dokazalo za počinjeno nasilje, *vol'a*, *voržda* 'otkupnina za prolivenu krv', prvotno pak 'krvna zavada', 'krvna osveta', od koje se krvnik otkupljuje otkupninom, i još više toga. Također se — kao u starim ruskim zakonicima — kneževski dvor (*kъnęžь dvorъ)* spominje više puta kao mjesto najvišega sudovanja.[1031]

Na temelju ulomaka praslavenskoga zakonskog teksta koji su očuvani u Vinodolskom zakonu mogu se čak usporedbom s najstarijim ruskim ugovorima i zakonicima rekonstruirati fragmenti praslavenskih zakonskih odredaba što se odnose na krvne krivice u njihovu karakterističnom ritmičkom jezičnom oblikovanju. U Vinodolskom je zakonu očuvana i temeljna formula koja izražava sadržaj prenja pred sudom: *est tako vola*

1030 O tome ritmičkom oblikovanju zakonskih tekstova u usmenoj predaji kod Slavena usp. Иванов–Топоров, *Древнее славянское право.*

1031 Usp. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*; Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*.

ni? — »jest li tako ili nije?«. Tu se javlja govor i protugovor, slavenski *jestь:něstь*, što se potpuno podudara sa starim indijskim *asti:nāsti*, kako je to suprotstavljeno jedno drugomu i u vedskoj obrednoj stilizaciji, a javlja se i u hetitskoj obrednosti. Tragovi se tomu razabiru u arhajskim temeljima grčke filozofije i retorike. Odatle je proizašla dijalektika. Nedvojbena je tu indoeuropska sakralna starina.[1032] To da je jedna struja te usmene tekstovne predaje na hrvatskom prostoru u razvijenom srednjem vijeku ušla i u pismeno redigirane zakonske tekstove pokazuje da je pravni poredak hrvatske sklavinije, iz koje se poslije razvila hrvatska država, bio zasnovan na tim praslavenskim zakonskim odredbama i vjerno čuvao jezični oblik njihova teksta. Odatle se ne dobiva samo dubok uvid u pravni sustav i javni red najstarije slavenske vlasti na tlu nekada rimske Dalmacije, nego i u kulturu zahtjevno oblikovana govora na tom prostoru u onim dvama tamnim stoljećima.

Svi ti prepoznatljivi ulomci otvaraju nam doista dojmljiv pogled na nazivlje i oblikovanje tekstova u okviru pravnoga poretka što je u najranijem srednjem vijeku bio na snazi u zemlji Hrvata i u ostalim dalmatinskim sklavinijama. Taj je poredak, kako pokazuju ti ulomci, bio sasvim slavenski. Upravo zato se te rodovske vlasti i zovu sklavinijama. Jezik, vjera, pravni poredak i (usmena) književnost bili su u njima slavenski. Mitološki, obredni i pravni tekstovi predavali su se po slavenskoj tradiciji usmeno od naraštaja naraštaju. Iako ti tekstovi, dakako, nigdje nisu očuvani cijeli, njihova je djelomična rekonstrukcija moguća i znatnim dijelom vrlo sigurna. Preoblikovani fragmenti tih tekstova živjeli su dalje u pučkome jeziku i u usmenoj narodnoj književnosti i jako su djelovali na jezičnu izražajnost, rječnik, frazeologiju i stil sve do naših dana. Rekonstrukcija praslavenskih sakralnih tekstova, obrednih i pravnih, može se gledati, i danas se kadikad gleda, kao da je historijska frazeologija današnjih slavenskih jezika. U skladu s time je i važnost te baštine, što potječe iz ranosrednjovjekovne tekstovne predaje tada još bespismenih sklavinija, za svu kasniju povijest hrvatske književnosti i naobrazbe vrlo velika. Nije samo rana pismenost u gradskim općinama bizantske Dalmacije najprimjerenije polazište za svaku povijest hrvatske književnosti, nego je to i usmena tekstovna predaja iz zemlje i vlasti Hrvata i ostalih dalmatinskih sklavinija.

U ranosrednjovjekovnoj je Hrvatskoj pored slavenske kulturne tradicije postojala još i domorodačka, koja je nakon konačne propasti razvijenijih oblika rimskoga života većinom ponovno zadobila svoju prapovijesnu, metalnodobnu fizionomiju. Kako su propadali antički gradovi, oživljava-

1032 Usp. Katičić, *Praslavenski pravni termini i formule.*

le su prapovijesne gradine. No jezik tih zajednica s prastarom tradicijom bio je sada slavenski.[1033] Prema arheološkim nalazima ne smije se nikako podcjenjivati značenje toga autohtonog kulturnog utjecaja, premda u očuvanoj tekstovnoj predaji nije ostavio prepoznatljiva traga.

Dva prva ranosrednjovjekovna stoljeća hrvatske povijesti ostat će i nadalje tamno doba, već i stoga što iz njih nije potekla nikakva iole izdašnija tekstovna predaja, pa u vrelima ima samo vrlo malo pouzdanih podataka o njima. Ne može se dakle očekivati da će u doglednoj budućnosti povijesna pitanja što se nameću u vezi s prilikama i zbivanjima toga vremena dobiti jasne odgovore koji bi mogli zbilja zadovoljiti. Ipak ta stoljeća za književnu povijest nisu više zavijena u tako neproničan mrak kako se činilo do sada. Muk im je probijen. Govore nam i preko Dalmacije što je ostala rimska, gradskih općina koje su se uspjele održati, i preko sklavinija, u kojima se učvrstio novi red sa svojim novim jezikom. Tek odatle postaje mogućim promatrati hrvatsku književnost — svijet njezina izraza i njezine izobrazbe — u doista povijesnoj perspektivi.

Sad se pokazuje još jasnije i može se potvrditi do u pojedinosti da je njezin razvoj krenuo od suprotnosti koja se po prvom dojmu čini kao da je nepremostiva. Ta književnost obilježena je time sve do današnjega dana. Time što je prevladavala tu suprotnost na sve višoj i višoj razini, ostajala je u svako doba sasvim autentično mediteranska, latinska — čak i u jezičnom izrazu — i potpuno zapadna, a ujedno i istinski slavenska. Suprotno je u njoj potpuno ujedinjeno, ali od toga nikada nije prestalo biti suprotnim. U čistu i nepomućenu obliku postojala je ta suprotnost, međutim, samo u dva »tamna stoljeća« najranijega srednjovjekovlja.

[1033] I to što se predstojnik takvih gradinskih općina zvao *satnik* upućuje na to da su isprva pripadale postrojbama hrvatske vojne organizacije. Takve su općine stoga, kako se čini, osobito dojmljiv primjer za to kako su se stopili domorodačka tradicija i novi red unesen izvana. Usp. N. Klaić, *Pitanje društvenoga uređenja kvarnerskih općina*; ista, *Zu Verteidigungssystemen.* Kontinuitet starih oblika življenja u tim je gradinskim općinama tako očit da se javila i misao kako su one sve nastale na području pod bizantskom upravnom vlasti, što opet upućuje na to da je Bizant imao opsežne posjede u ranosrednjovjekovnoj Liburniji, kako na otocima, tako i na kopnu. Usp. N. Klaić, *Što su kmetovi Vinodolskog zakona*; ista, *Društvena struktura kvarnerske općine.* Za povezivanje s hrvatskom vojnom organizacijom, što je pri prosuđivanju o tom pitanju odlučno, usp. Margetić, *Iz vinodolske prošlosti*, 155–157.

U PRVOM SVJETLU POVIJESTI

Dalmacija, njezini carski gradovi i njezine sklavinije, dugo je pošto se stari svijet slomio pod naletom Avara i Slavena, drijemala kao uljuljana u ravnoteži što se poslije toga stvorila između bizantske i avarske moći, daleko po strani od onoga zbivanja što nam je ostalo zabilježeno u povijesnim vrelima toga vremena. Tek kada je pod kraj 8. stoljeća Franačko kraljevstvo pod Karlom Velikim zadalo odlučan udarac avarskomu kaganatu i poslije potpune pobjede postalo utjecajnom silom na Jadranu i u njegovu sjeveroistočnom zaleđu, promijenio se položaj iz temelja.

Isprva su Franci poslije velikih uspjeha u ratu s Avarima napredovali daleko i protiv Bizanta na Jadranu, podložili su svojoj vlasti Mletke, koji su tada bili još bizantski, pa su im se podvrgnuli i dalmatinski gradovi, barem djelomično. No Bizant je odmah vratio udarac. Njegovo je ratno brodovlje uplovilo u jadranske vode i time se pokazao istinski odnos snaga.[1034] Kada su 812. oba carstva u Aachenu sklopila trajan mir, nije samo car Mihael I. Rangabe priznao Karla Velikoga kao rimskoga cara na zapadu, nego je Karlo prihvatio bizantsko vrhovništvo nad Mletcima i dalmatinskim gradovima kao trajno stanje. Na jadranskoj obali moralo se Franačko carstvo zadovoljiti Istrom i dijelovima slavenske Dalmacije skupa sa svom Liburnijom.[1035] Granica između teritorija bizantskih gradova i zemlje Hrvata postala je tako granicom carstava. Suprotnost između romanske i slavenske Dalmacije dobila je time važan politički okvir, koji je i u kulturnoj povijesti ostavio traga.

Prva specifična vijest suvremena povijesnoga vrela o zbivanju u zemlji Hrvata potječe iz godine 799. Tada je Erik, furlanski vojvoda, pri opsadi

---

1034 *Annales Regni Francorum* ad annos 805, 806, 807, 809, 810, 811, 812, 813, MGH, SS 1, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200; Einhardi *Vita Karoli Magni* c. 15, MGH, SS 2, 451; Poeta Saxo, *Annales de gestis Caroli Magni* 4, MGH, SS 1, 270; Johannis *Chronicon Venetum*, MGH, SS 7, 14–15.

1035 Usp. Ferluga, *Vizantijska uprava*, 46–49; isti, *L'amministrazione bizantina*, 128–130; Košćak, *Pripadnost istočne obale*, 302–305.

liburnskoga grada Tarsatike (Trsata) upao u zasjedu koju su mu postavili njezini građani i u njoj je poginuo.[1036] Očito je prodiranje Franaka na liburnsko područje što je priznavalo bizantsko vrhovništvo, iako ne i bizantsku vlast, najprvo naišlo na ogorčen otpor. No širenje franačkoga vladanja nije se dalo zaustaviti. I u slavenskoj rodovskoj vlasti prilike su bile zrele za promjenu. Postojale su snage koje su iskoristile priliku da u sklavinijama Liburnije i jednoga dijela Dalmacije izgrade kneževinu karolinškoga tipa.

Sljedeća vijest potječe iz godine 817. Iz nje se saznaje da su oba cara tada pregovarala o reviziji razgraničenja između Romana i Slavena u Dalmaciji.[1037] Ludovik Pobožni je pri tome žilavo branio interese Borne, kneza dalmatinskih Slavena, koji je priznavao njegovo vrhovništvo. Car je pomogao dalmatinskom knezu da se uspješno odupre teritorijalnim zahtjevima bizantskih podanika u dalmatinskim gradovima.

Sjeverno odatle, u Donjoj Panoniji, bila je pod franačkim vrhovništvom nastala još jedna slavenska kneževina. Na čelu te rodovske vlasti stajao je 818. knez Ljudevit, koji u franačkoj moći nije nalazio pomoći i potpore, nego je u njoj gledao samo ugrozu svojoj samostalnosti, pa se stoga silovito i spretno pobunio protiv nje. Pošlo mu je za rukom dobiti na svoju stranu Slavene u Karnioli (Kranjskoj), jedan dio Slavena u Karantaniji (Koruškoj) i Slavene Timočane, koji su upravo bili došli s istoka, pa su ga Franci samo s teškom mukom u nizu vojnih pohoda, tek poslije pet godina, mogli oboriti i otjerati u smrt. Pri tome su Borna, knez Dalmacije i Liburnije, i njegov rod snažno podupirali napore cara Ludovika.[1038]

Tek polako su se prilike učvrstile. Slavenske rodovske vladavine u Dalmaciji s Liburnijom i u Donjoj Panoniji u daljnjem razvoju nisu, kao mnoge druge, nestale u sustavu maraka i nisu stavljene pod izravnu zapovjedničku vlast markgrofova. Opstale su, i kao Hrvatska i Slavonija dobile su uz Dalmaciju trajno mjesto u europskom državopravnom krajoliku.

1036 *Annales Laurissenses* ad annum 799, MGH, SS 1, 186; *Annales Regni Francorum* ad annum 799, MGH, S. 1, 187; Einhardi *Vita Karoli Magni* c. 13, MGH, Ss. 2, 450; Poeta Saxo, *Annales de gestis Caroli Magni* 2, MGH, SS 2, 257. Iz stihova toga posljednjeg proizlazi jasno da je Erik napao i opsjedao Tarsatiku, pa se ne može raditi o napadaju Tarsatičana koji bi Eriku htjeli oduzeti avarski plijen, kako misli Košćak, *Pripadnost* 302.

1037 *Annales Regni Francorum* ad annum 817, MGH, SS 1, 203–204; Einhardi Fuldensis *Annales, ibid.* 356; *Vita Hludovici imperatoris* c. 27, MGH, SS 2, 621.

1038 *Annales Regni Francorum* ad annos 818, 819, 820, 821, 822, 823, MGH, SS 1, 205, 205–206, 206–207, 209, 210; *Vita Hludovici imperatoris* c. 31–36, MGH, SS 2, 624–627.

Najkasnije u doba franačkoga vrhovništva utvrdilo se i kršćanstvo u tim sklavinijama.[1039] Najstariji pouzdani tragovi kršćanskoga života u kneževskoj Hrvatskoj potječu iz toga vremena i s time u vezi i prvi tragovi pismenosti i školstva. Oko sredine 9. stoljeća postojala je u zemlji Hrvata već i latinska pismenost. Od nje su izravno očuvana samo epigrafska svjedočanstva. Nadopunjuju ih zapisi na mekom materijalu, no oni su većinom došli do nas u mnogo mlađim prijepisima.

Koliko su god ti tekstovi malobrojni, ipak dopuštaju da se jasno razaberu bitne crte pismenosti i naobrazbe toga ranoga doba hrvatske povijesti. Da se crkva tu javlja kao jedini nositelj pismenosti, to ne iznenađuje. U to doba nigdje u latinskoj Europi nije bilo drukčije. U zemlji je Hrvata kristijanizacija i uspostava crkvene organizacije, povezana s mladom kneževinom i podupirući je svojim vjerskim autoritetom, očito vrlo brzo i djelotvorno položila temelje razvoju pismenosti i učvrstila osnove makar i samo rudimentarne književne naobrazbe. Da se to ne može odvojiti od nauka vjere, jasno kaže papa Ivan X. godine 925. u pismu Tomislavu, kralju Hrvata. Prvosvećenik podsjeća vladara da mu je kraljevina dobila od apostolske crkve *doctrinam pariter et litterarum studia* — »nauk (vjere) jednako kao i književnu naobrazbu«.[1040] Ta književna naobrazba — kako god da je bila u prvi mah ograničena — bila je jednako kao i ispovijedanje kršćanstva nužno potrebna kneževini u koju se pretvorila hrvatska sklavinija. Pokazuje se to u činjenici da su najstariji tekstovi hrvatske pismenosti urezani u krhotine kamenoga crkvenog namještaja.

1039 Vidi gore str. 320. Usp. k tomu još Košćak, *Pripadnost*, 300–303.

1040 CD 1, 34, Nr. 24; H. Zimmermann, *Papsturkunden* 1, 92, Nr. 59. Tim prvim začetcima latinske pismenosti i književne naobrazbe vodi nas vrlo sugestivno natpis na krstionici kneza Višeslava. Taj natpis glasi (Mihaljčić–Steindorff 17–19, Nr. 23; D 205–207, Nr. 173): *Hec fons nempe sumit infirmos ut reddat illuminatos. Hic expiant scelera sua quod [de primo] sumpserunt parente ut efficiantur chr(ist)icole salubriter confitendo trinum perhennem. Hoc Ioh(annes) pr(es)b(iter) sub tempore Vuissasclavo duci opus bene compsit devote in honore videlicet s(an)c(t)i Ioh(ann)is baptiste ut intercedat pro eo clientuloque suo* — »Ovo vrelo doista prima nejake da ih učini prosvijetljenima. Ovdje se peru od svojih zločina što su ih primili od prvoga roditelja kako bi postali poštovatelji Kristovi spasonosno ispovijedajući vječno Trojstvo. Ovo je djelo dobro ukrasio svećenik Ivan u vrijeme kneza Višeslava, iz pobožnosti, u čast, naime, svetoga Ivana Krstitelja, da zagovara njega i njegova štićenika«. Ta je krstionica namijenjena uranjanju odraslih, što jasno upućuje na razdoblje prvoga pokrštavanja. Ipak je teško iskoristiti to po sebi vrlo znatno svjedočanstvo da se na njem utemelji povijesni prikaz jer toj krstionici nije nedvojbeno utvrđeno niti mjesto gdje je stajala niti vrijeme postanka, a o knezu Višeslavu se ne zna kojoj je rodovskoj vlasti jadranskih Slavena bio na čelu i kada je to bilo. Usp. o tome gore str. 218. Ipak je sudeći po ukrasu krstionice datacija oko godine 800. vrlo vjerojatna, a njezino povezivanje s Ninom i hrvatskim prostorom sasvim uvjerljivo. U svakom je slučaju taj zahtjevni latinski ranosrednjovjekovni natpis u vezi s krštenjem odraslih dobrodošao kao ilustracija riječi što se ovdje navode iz papinskoga pisma.

Ulomak lijeve strane zabata iz crkve u Rižinicama s natpisom kneza Trpimira, oko 845–864. godine

Najstariji od tih spomenika sastoji se od dva ulomka oltarne pregrade. Iskopani su u Rižinicama kod Solina ispod Klisa. Na pročelju i gredi stoji monumentalni natpis kojega očuvani dio valja čitati i nadopunjati ovako: *pro duce Trepime(ro...pre)ces Christo su(b)mitta(tis et inclinata hab)ete colla treme(ntes)*.[1041] — »za kneza Trpimira... podastirite Kristu molitve i držite šije sagnutima tresući se«. Crkveni puk se tu poziva da se moli za svojega kneza. Tako na njega pada odsjaj Božjega veličanstva kako ga

1041 Mihaljčić–Steindorff 53, Nr. 85; D 128–129, Nr. 94–96.

crkva objavljuje svečanom latinštinom. Na osobito dojmljiv način govori s tih kamenova ljudima mlađih vremena Hrvatska koja je tek uvrštena u Europu okrenutu zapadnoj crkvi.

Donator te crkve bio je knez Trpimir. Njegovo ime vjerojatno stoji na ulomku još jednoga natpisa nađenoga na brežuljku Kapitulu kod Knina.[1042] Zapis o jednom njegovu darovanju datiran je godinom 852.[1043] Druga vrela potvrđuju da vrijeme njegove vladavine valja smjestiti oko sredine 9. stoljeća.[1044] U zapisu o postupku darivanja izričito se opisuje osnivanje samostana: *Unde ego, licet peccator, Tirpimir, dux Chroatorum, iuvatus munere divino, incertus de die novissimo et hora quam nescit homo, solicitus nimis animę meę, commune consilium meis cum omnibus zuppanis construxi monasterium ibique catervas fratrum adhibui, quorum sedulis votis et frequens oratio nos immunes redderet Deo peccatis.*[1045] — »Stoga sam ja, iako sam grješnik, Trpimir, knez Hrvata, pomognut Božjim darom, nesiguran oko posljednjega dana i sata koji čovjek ne zna, previše zabrinut za svoju dušu, kao zajednički zaključak sa svim svojim županima, sagradio samostan i onamo doveo mnoštvo braće, kojih marnim zavjetima neka nas česta molitva oprosti pred Bogom od grijeha«.

To je kontekst u kojem natpis na pročelju i gredi oltarske pregrade dobiva svoje puno značenje. Taj natpis poziva na neprekidnu molitvu za spas kneževe duše, zbog čega je on osnovao samostan i podignuo crkvu, tako što je obnovio i pregradio starokršćansku crkvenu zgradu i po običaju svojega vremena opremio je urešenim kamenim namještajem.

Trpimir je doveo u svoju zemlju benediktince — u njegovo vrijeme nije na Zapadu bilo drugih redovnika — i podignuo im je opatiju. Time se ujedno utemeljivala i latinska pismenost. Bez knjižnice i škole nije benediktinski samostan mogao postojati i za svoje je potrebe morao imati makar i samo skroman skriptorij. Pismenost i književna naobrazba ranoga latinskog srednjovjekovlja dobila je u samostanu koji je osnovao knez sada i u zemlji Hrvata mjesto na kojem se njegovala. Natpis na oltarskoj pregradi svjedoči o tome sve do danas. Mjesto na kojem su nađeni njegovi ostatci dopušta da se samostan koji je svojim darovanjem

1042 *...Tre)pimir(...* Mihaljčić–Steindorff 37, Nr. 55; D 111, Nr. 76.

1043 CD 1, 4 (Nr. 3).

1044 Usp. CD 1, 23, Nr. 20 i 141, Nr. 110, pa dalje Johannis *Chronicon Venetum* MGH, SS. 7, 21; Danduli *Chronicon Venetum*, Muratori 12, 187; Gottschalk, *Tractatus de trina Deitate, Codex Bernensis* (Bibliotheca Bongarsiana) 584, f. 51^{r} (usp. Katić, *Saksonac Gottschalk*, 8); *Evangeliarium Cividalense* (*Codices sacri* 1) f. 5^{v} i 23^{r} (usp. Cronia, *Revisione*, 361–362).

1045 CD 1, 4, Nr. 3.

osnovao knez Trpimir s najvećom vjerojatnosti lokalizira u Rižinicama ispod kneževskoga dvora na Klisu.[1046]

Kako god da su te potvrde fragmentarne, ipak su dovoljne da vrlo zorno osvijetle početke pismenosti u Hrvata. Već i prije — u dodiru s dalmatinskim gradovima koji su ostali carski — morala je Hrvatska upoznati pismo i rudimentarne oblike latinske pismenosti. U njezinu je duhovnom životu to, međutim, ostajalo tuđe. Kristijanizacija — kako god da je do nje došlo — značila je jaču porabu pisma u hrvatskoj sklaviniji i stalnu prisutnost pismenih i književno izobraženih ljudi u zemlji. Ali i to je dolazilo izvana. Tek samostan koji je svojim darovanjem osnovao knez Trpimir postao je domaće i trajno žarište latinske pismenosti. U tome smislu stoji on doista na početku.

U Ninu je nađeno sedam ulomaka oltarne pregrade u koju je također bio uklesan natpis, i to na zahtjev jednoga opata u vrijeme kneza Branimira (879–892): *(T)emporibus domno B(ra)nimero dux Slcavorum* (sic!) *...ego Theudebertus abba(s) pro remedio anime mee fieri rog(avi)... quis leget oret pro me pec(c)atore*.[1047] — »U vrijeme gospodina Branimira, kneza Slavena... ja Teudebert opat zamolio sam da se izradi za lijek mojoj duši... tko bude čitao, neka se moli za mene grješnika«. Odatle se može zaključiti da je i u Ninu već u 9. stoljeću postojala benediktinska opatija. Iz starijega doba poznat je u Ninu samo jedan muški samostan. To je samostan svetoga Ambroza. Može se dakle pretpostaviti da je njegov opat dao uklesati taj natpis. Knez Branimir ne mora se nužno smatrati njegovim osnivačem. Taj samostan bi kao onaj u Rižinicama mogao biti zavjetno darovanje iz još starijega vremena. No nema dvojbe o tome da su te dvije opatije položile najstarije temelje pismene kulture i književne naobrazbe u zemlji Hrvata.[1048]

Istomu najstarijem razdoblju može se s više ili manje sigurnosti pripisati niz natpisa uklesanih u kamen. Oni dopuštaju da se razabere kako se već u rano doba latinska pismenost učvrstila i proširila u kneževskoj Hrvatskoj.

Osobito su znatni u tome sklopu natpisi što potječu iz zgrada oko crkve svete Marte u Bijaćima kod Trogira, ali već na području hrvatske vlasti. Na ulomcima staroga ciborija te crkve stoji: *Almificae Marthae cunc(t)a*

1046 CD 1, 5, Nr. 3: *ex curte nostra que Clisa dicitur*. — »iz našega dvora koji se zove Klis«.

1047 Mihaljčić–Steindorff 17, Nr. 22; D 207208. Nr. 174. Usp. još Rapanić, *Bilješka*, 183–185; Zekan, *Pet natpisa*, 411–412.

1048 Usp. o tim najstarijim samostanima Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* 1, 82; 2, 100–103, 299–304.

Temelji crkve sv. Marte u Bijaćima kod Trogira, prva polovica 9. st. Nad njima današnja kapela iste svetice.

ha(e)c nova cernit(e dicata).[1049] »Blagotvornoj Marti posvećeno je sve to novo što gledate«. Na nadvratnicima zgrada što su stajale u blizini crkve uklesano je: † *Ego Gumpertus diacon(us)*[1050] — »Ja, Gumpert đakon« i *Ego Gump(er)tu(s pres)b(yte)r istum domum (fi)eri rogav(i)*[1051] — »Ja, Gumpert prezbiter, zamolio sam da se sagradi ta kuća«. Isti je Gumpert, čini se, u Bijaćima od đakona postao prezbiter. Njegovo se ime javlja u kratkim natpisima na još dva nadvratnika u istom kompleksu zgrada.[1052] Daljnji jedan nadvratnik donosi na teško oštećenu natpisu ime *Gra(tianus)* ili *Gra(tiosus) p(res)b(yte)r.*[1053] Ti natpisi potječu — kao i crkva sama i zgrade oko nje — iz 9. stoljeća, i to najkasnije iz njegove sredine ili čak

1049 Mihaljčić–Steindorff 52, Nr. 84; D 48–50, Nr. 7.
1050 Mihaljčić–Steindorff 50, Nr. 79; D 44, Nr. 1.
1051 Mihaljčić–Steindorff 51, Nr. 81; D 46, Nr. 4.
1052 Mihaljčić–Steindorff 50, Nr. 80 i 51, Nr. 82; D 45, Nr. 3 i 46, Nr. 5.
1053 Mihaljčić–Steindorff 52, Nr. 83; D 47, Nr. 6.

možda iz prve polovice.[1054] Na zabatu oltarne pregrade te crkve nađen je posvetni natpis iz 9. stoljeća. Ime darovatelja je izgubljeno, ali je očuvan tekst molitve: *Svet, svet, svet...*[1055] Na drugom arhitravu, koji, čini se, potječe iz prve polovice 7. stoljeća, u 9. je urezan posvetni natpis u ulomku se kojega razaznaje spomen nekoga hrvatskog župana.[1056] Odatle se vidi da je kler Svete Marte u Bijaćima među prvima u Hrvatskoj zaveo njegu latinske pismenosti.

Bijaći su bili važno mjesto u kneževini. Tamo je Trpimir 852. obdario splitskog nadbiskupa Petra (*actum in loco qui dicitur Byaci* — »provedeno na mjestu koje se zove Bijaći«),[1057] a također tamo je 892. knez Muncimir izrekao presudu u sporu između Aldefrede, ninskoga biskupa, i splitskoga nadbiskupa, i opet Petra (*placuit mihi Muncimiro, divino munere iuvatus Croatorum dux, residenter paterno solio... actum est in Biaci ante fores ecclesiae sanctae Martae martirae*[1058] — »odlučio sam ja, Muncimir, pomognut Božjim darom knez Hrvata, stolujući na očinskom prijestolju... provedeno u Bijaćima pred vratima crkve svete Marte mučenice.«). Obojica su pri tome bili okruženi skupom župana i drugih visokih dostojanstvenika hrvatske vlasti.

Pri obama pravnim činima zabilježena je i prisutnost svećenika. Godine 852. spominju se *Dommicus presbyter capellanus, Cyprianus presbyter capellanus* i *Martinus presbyter capellanus*,[1059] a 892. *Zitallus, superpositus monasterio* i *Serminus (Firminus?) diaconus et capellanus dicti duci.*[1060] Lako je dakle razumljivo da su upravo u arhitektonskom kompleksu Bijaća otkrivena izravna epigrafska svjedočanstva najranije latinske pismenosti u zemlji Hrvata, premda nema razloga za pretpostavku da je tamo stajao kakav benediktinski samostan.[1061]

Izgradnja Bijaća, koja je uglavnom bila završena do sredine 9. stoljeća, bila je dio široko zasnovane graditeljske djelatnosti, koja je, koliko se danas zna, prvi put poslije sloma antičkoga svijeta podignula nove crkvene građevine na tlu hrvatske sklavinije. Razmjeri te izgradnje raspoznali su se tek u novije vrijeme, kad su se otkrili novi kriteriji za datiranje i pokazali da je cijeli niz ranosrednjovjekovnih crkava izgrađen

1054 Usp. Karaman, *Iz kolijevke*, 166–178; Gunjača–Jelovina, *Starohrvatska baština*, 94.
1055 D 51, Nr. 8.
1056 D 52, Nr. 10. Usp. dolje str. 357.
1057 CD 1, 5, Nr. 3.
1058 CD 1, 24, Nr. 20.
1059 CD 1, 6, Nr. 3.
1060 CD 1, 24, Nr. 20.
1061 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 281.

Temelji crkve sv. Marije u Crkvini u Biskupiji, 9. st. U pozadini biskupijska spomen–crkva Ivana Meštrovića oslikana freskama Joze Kljakovića.

upravo oko polovice 9. stoljeća i opremljen umjetnički ukrašenim kamenim namještajem.[1062] Crkva na brežuljku Lopuška glavica u Biskupiji kod Knina čini se tako da je sagrađena i opremljena u isto vrijeme kad je pregrađena starokršćanska u Rižinicama — dakle oko sredine 9. stoljeća. Tada je i starokršćanska crkva u Žažviću pregrađena u predromaničku. Iz istoga vremena potječe i crkva u Vrpolju kod Knina, od kamenoga namještaja koje su nađeni ulomci u tom selu. Teže je točnije odrediti vrijeme kada je sagrađena bazilika na Crkvini u Biskupiji, ali i ona se u novije vrijeme datira prvom polovicom 9. stoljeća i pripisuje početcima srednjovjekovnoga crkvenog graditeljstva u hrvatskoj kneževini.[1063] Čak se može smatrati vjerojatnim da je ta bazilika, kojoj je tek kad je već bila sagrađena dodan još vestverk, što je onda služio kao mauzolej hrvatskih vladara, — da je ta bazilika uopće najstarija poznata ranosrednjovjekovna crkva, sagrađena u tek pokrštenoj zemlji Hrvata. Činjenica što ima tri apside svjedoči o tome da je zasnovana prema potrebama ambrozijanske liturgije kako se vršila u akvilejskoj crkvenoj pokrajini (vidi str. 333).[1064]

1062 Usp. Petricioli, *Oko datiranja*, 113–120; isti, *Prilog diskusiji*, 221–226. Jurković, *O arhitekturi*, 65–73. Prva sintetska obradba tih rezultata Rapanić, *Predromaničko doba*, 166–174, 185.

1063 Usp. Gunjača, *Revizija*, 9.

1064 Usp. Jurković, *O arhitekturi*, 67.

U sedamdesetim se godinama 9. stoljeća, za kneza Branimira, opet razvila živa graditeljska djelatnost. Po istim preciznim kriterijima za datiranje mogao se niz ranosrednjovjekovnih crkvenih građevina pripisati upravo tomu vremenskom horizontu. Ovamo pripada crkva svetoga Spasa na vrelu Cetine, takozvana »četvrta crkva« i bazilika »na Stupovima« posvećena svetoj Ceciliji, obje u Biskupiji, te napokon veličanstvena katedrala u Biogradu na moru, kojoj je uništen i zadnji trag, a ostali su samo nacrti. U to je vrijeme i starokršćanska crkva u Muću pregrađena u predromaničku, a bazilika djevice Marije na Crkvini u Biskupiji dobila je novi namještaj.[1065] Kneževina Hrvata time se dojmljivo predstavila kao kršćanska država.

Crkva svete Marte u Bijaćima sagrađena je na temeljima starokršćanske bazilike.[1066] I samostanska crkva u Rižinicama nastavlja starokršćansko zdanje, čak je smatraju adaptiranim oratorijem jednog starokršćanskoga samostanskog kompleksa.[1067] I crkva svetoga Danijela na Sudanelu u Segetu kod Trogira, podignuta u unutrašnjem polukrugu egzedre što je pripadala gospodarskoj zgradi neke *villa rustica*,[1068] i crkva svete Stošije na rtu Puntamika u zapadnoj okolici Zadra, koja je kao udvojena crkva na dva kata ugrađena u antičku cisternu,[1069] — obje su adaptacije antičkih zgrada. Prvobitno su bile kasnoantičke zgrade i predromaničke crkve u Žažviću i Muću, a vrlo vjerojatno isto tako i one u Uzdolju kod Knina i Šopotu kod Benkovca.

I kod drugih se crkava misli na pregradnju i adaptaciju kasnoantičkih građevina, premda to do sada nije bilo moguće i dokazati. Tako prije svega kod crkve na Lopuškoj glavici i na Crkvini u Biskupiji, crkve svetoga Petra u Muću i drugih što su uređene u 9. stoljeću. I katedrala svetoga Asela (Anzelma) u Ninu sagrađena je u 9. stoljeću na temeljima antičke dvojne bazilike.[1070] U vezi s time nedavno je upozoreno na antičke osnove hrvatske predromanike.[1071]

Ti sintetski uvidi novijih istraživanja na području arheologije i povijesti umjetnosti, koji počivaju na mučnom i zamornom radu sa sitnim pojedinostima, dopuštaju da se rana gradnja crkava u kneževini Hrvata

1065 Usp. Petricioli, *Oko datiranja*; Jurković, *O arhitekturi*.

1066 Usp. Jelovina–Vrsalović, *Sv. Marta*, 173.

1067 Usp. Dyggve, *History*, 62, fig. III, 19; Marasović, *Prilog* 17.

1068 Usp. Karaman, *Iz kolijevke*, 14, tab. I, 14; Marasović, *Prilog*, 23–24, tab. IX, 3 i X, 3.

1069 Usp. Suić–Petricioli, *Starohrvatska crkva*; Marasović, *Prilog* 24, tab. IX, 1 i X, 4.

1070 Usp. Rapanić, *Predromaničko doba*, 170–173; Jurković, *O arhitekturi*; P. Vežić u zborniku *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, 87–99.

1071 Usp. Rapanić, *Predromaničko doba*, 167–169.

Ploča oltarne ograde iz Biskupije kod Knina, početak starohrvatske pleterne plastike, 9. st.

prepozna kao obnavljanje kulturnoga krajolika koji je već u kasnoj antici oblikovalo i obilježilo kršćanstvo. Time dobivaju riječi koje je papa Stjepan VI. godine 887./8. uputio ninskomu biskupu Teodoziju svoj puni i potpuni smisao: *et omnes ecclesie, que barbarorum rabie destructe sunt, assiduis precibus, ut restaurentur, imploramus, ita tamen ut in novarum ecclesiarum restauratione neglectus non proveniat antiquarum.*[1072] — »i sve crkve koje su razorene od barbarskoga bijesa neprekidnim molitvama zaklinjemo da se obnove, ali tako da se pri izgrađivanju novih crkava ne zanemare stare«.

Taj val crkvene izgradnje, koji je, koliko se danas može razabrati, bio povezan osobito s vladavinama knezova Trpimira i Branimira, označava početak dalmatinske predromanike, koja se u literaturi često naziva starohrvatskom arhitekturom i plastikom. Za nju su karakteristične crkve osebujnih oblika, ali i trobrodne bazilikalne građevine s karolinškim vestverkom i sa zaobljenim kontraforama na vanjskoj strani zidova. Kameni namještaj tih crkava ukrašen je vrlo karakterističnom pleternom ornamentikom karolinškoga tipa, koja se u tom svojem pojavnom obliku naziva i starohrvatskim pleterom. To likovno oblikovanje, u kojem se očito susreću starokršćanska tradicija, bizantska inspiracija i vrlo

1072 CD 1, 22 (Nr. 18). Usp. sada još i Ž. Rapanić u zborniku *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, 57–64.

jasan karolinški utjecaj, a najbliže mu se analogije mogu naći u sjevernoj Italiji i Koruškoj, ali i na armenskom i gruzinskom Kavkazu, zadavalo je istraživačima teških zagonetaka. Tek sada se stječe suvisao pregled nad čitavim stanjem raspoložive dokumentacije i tako se počinje ocrtavati cjelovita slika te umjetnosti koja u dalmatinsko–hrvatskom prostoru ispunja razdoblje od 9. do 11. stoljeća, na kraju se kojega u njem već javljaju prve pojave rane romanike. Datiranje tih spomenika težak je i nezahvalan pothvat, što jako otežava razumijevanje njihova razvoja. A on je krenuo, kako od carskih gradova bizantske Dalmacije, tako i s područja hrvatske vlasti, i to iz njegova jezgrenog dijela, prostora omeđenog rijekama Zrmanjom i Cetinom. Odatle se utjecaj takva umjetničkog oblikovanja rasprostro daleko na jug i sjever istočne jadranske obale, a potvrde mu se mogu naći, kako u bosanskom zaleđu, tako i na sjeverozapadu u savsko–dravskom međurječju. Ta je karakteristična predromanička umjetnost začudno točno obuhvatila i omeđila sav hrvatski kulturni prostor.[1073]

[1073] Za komentiran pregled literature o hrvatskoj predromanici vidi Rapanić, *Predromaničko doba*, 19–50 i Petricioli, *Od Donata do Radovana*, 7 i d. Isprva se u njoj gledao utjecaj što je došao iz istočnih daljina, s Kavkaza i od istočnoeuropskih porječja. Usp. Strzygowski, *O razvitku*; isti, *Die Altslawische Kunst*. No onda se postanak tih umjetničkih oblika stao tražiti u ranosrednjovjekovnim prilikama na hrvatskom prostoru. Isticala se njihova osebujnost koja se samo teško dade uže povezati s pojavama u širem bizantskom i zapadnom prostoru. Najizrazitiji je pri tome kontinuitet kasne kršćanske antike. Usp. Karaman, *Iz kolijevke*, 9–58, koji je starohrvatski pleter izvodio isključivo od utjecaja što su dolazili iz sjeveroistočne Italije. Dyggve, *History* 125 ff. položio je težište na kontinuitet kasne antike. Gledajući s iste te strane tumačio je Prelog, *Između antike i romanike* tu predromaniku kao »pasivnu negaciju antike«, kao rastakanje suvislih oblika upornom reprodukcijom ustaljenoga i već potrošenoga umjetničkog htijenja bez pravoga razumijevanja za nj. Mnogoslojno istančanu i kulturnopovijesno izvrsno utemeljenu sliku nabacio je Rapanić, *Predromaničko doba*. On je na temelju rezultata vlastitoga istraživanja uvjerljivo potvrdio kontinuitet likovne umjetnosti od kasne antike do ranoga srednjega vijeka daleko preko one mjere koja se do sada mogla zamišljati, a s druge je strane pokazao kako se u hrvatskoj predromanici presijecaju utjecaji što su dolazili iz bizantskoga i iz zapadnog kulturnog prostora. Fisković, *Prilog* naglašava da su za razvoj predromaničke arhitekture i plastike bile odlučne domaće prilike i utjecaji. Čitavo je to pitanje sada ponovno postavio Jurković, *Problem kontinuiteta*. On misli da se može utvrditi razlika u razvoju predromaničkoga graditeljstva u gradovima bizantske Dalmacije i u hrvatskoj kneževini, što, ako uzmogne obastati pred kritikom, nikoga neće iznenaditi. Čitav materijal za predromaničku literaturu u Dalmaciji sada je predočen i prikazan u publikaciji *Prilozi istraživanju*. Usp. o tome još Jurković, *Pojava*; isti, *O bizantskom utjecaju;* isti, *O nekim figuralnim prikazima*; isti, *Prilog*, te pregled što ga daje Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 214–227. Zanimljive uvide u hrvatsku predromaniku otvara otkriće da su nepravilnosti u tlorisu crkava i položaju otvora u njihovim zidovima, što su već odavna zapažene, pa su se objašnjavale nesposobnošću graditelja u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj da ostvare dosljednu pravilnost, zapravo

Osobitu pak pozornost zaslužuje to što se u znatnom broju slučajeva crkvene građevine ranoga srednjovjekovlja nadovezuju na antičke kršćanske, a te pak mnogo češće nego se do sada mislilo nastavljaju kultna mjesta poganske starine. U tome se pokazuje kontinuitet života u rimskoj Dalmaciji koji se do sada pod dojmom uvriježenih predočaba o seobi naroda nije uočavao.[1074] I u Istri je predromanička arhitektura dobro zastupljena.[1075]

Latinska je pismenost za »tamnih stoljeća« bila potpuno zamrla u zemlji hrvatske vlasti. U vrijeme kršćanske obnove u 9. stoljeću morala se onamo unijeti izvana. To su učinili misionari koji su proveli temeljitu kristijanizaciju sklavinije, ili barem položili čvrste temelje kristijanizaciji, i podigli u kneževini rudimentarnu crkvenu organizaciju. Poslije njih su benediktinci u skriptorijima i školama novoosnovanih opatija toj pismenosti dali čvršće temelje. O svim se tim zbivanjima ne saznaje iz vrela gotovo ništa. Da je pak kristijanizacija i s njom latinska pismenost i književna naobrazba u zemlju hrvatske vlasti stigla s franačkoga crkvenog područja, razabire se još sasvim jasno po tragovima što ih je ostavilo takvo podrijetlo. Tako se prvi benediktinski opat poznat po imenu u Hrvatskoj zove *Theudebertus*, jedan od prvih svećenika *Gumpertus*, a još pod kraj 9. stoljeća ninski je biskup *Aldefreda*. U isti smjer upućuju karolinški elementi arhitekture, kao masivni zvonici nad ulazom u crkvu s dvokatnim narteksima (crkvenim predvorjima), takozvani vestverk (Westwerk) i zaobljeni potpornji vanjskih zidova (kontrafore), što su sve obilježja najranije izgradnje crkava na području hrvatske vlasti.[1076]

---

zasnovane na znalačkom proračunu i postižu to da na određene blagdane svečano bogoslužje pri izlasku sunca bude popraćeno svjetlosnim efektima i tako postane još svečanije, odnosno da se u protjecanju liturgijskoga dana smjena časova poprati i naglasi pravilnom smjenom različitih osvjetljenja. Usp. Pejaković, *Broj iz svjetlosti*, Gattin–Pejaković, *Starohrvatska sakralna arhitektura*, 235–302 i Pejaković, *Omjeri i znakovi*. O tome Rapanić, *Predromaničko doba* 31 i 165. Nemoguće je tu ne sjetiti se indoeuropske tradicije obrednoga mjerništva, koja nam je najbolje uhvatljiva pri propisanom priređivanju prostora na kojem će se prinijeti vedska žrtva. Iskapanja na Perinji, Perunovu svetištu u Novgorodu, pokazala su da je ta tradicija bila prisutna i u staroj slavenskoj poganskoj obrednosti. Usp. Иванов–Топоров, *Исследования*, 26–28. No da bi se o tome moglo reći išta dobro utemeljeno, potrebni su rezultati potankih i obuhvatnih istraživanja. O hrvatskoj predromanici sada još u zborniku *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, 209–286.

1074 Usp. Migotti, *Antičko–srednjovjekovni sakralni kontinuitet.*

1075 Usp. Šonje, *Crkvena arhitektura* 61–103.

1076 Usp. Marasović, *Carolingian Influence*; Molé, *Deux problèmes*. Petricioli, *Prilog diskusiji*, 225; Rapanić, *Predromaničko doba*, 167. O tome i Gvozdanović, *Značaj starohrvatske arhitekture*, 135–136, 139–144.

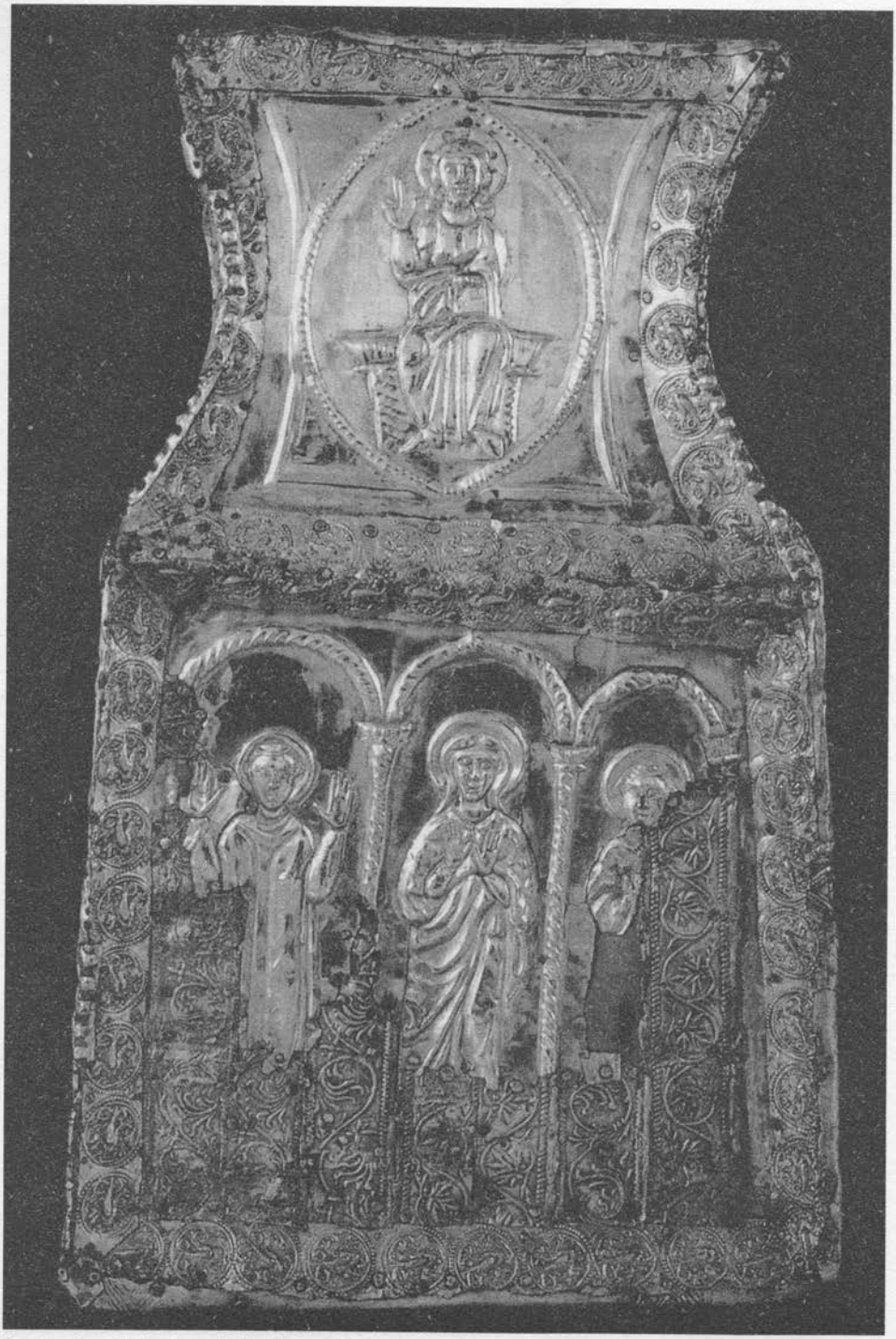

Srebrni pozlaćeni moćnik (bursa). Na njem su prikazani ninski sveci zaštitnici: Marcela, Ambroz i Asel. Ranokarolinški rad, oko godine 800. Čuva se u riznici župne crkve u Ninu.

To pak što su na području *regnum Chroatorum* sve crkve koje su tamo, koliko je nama poznato, sagrađene u 9. stoljeću viđene trima apsidama u kojima su bila postavljena tri oltara, što se ne javlja u to doba u gradovima bizantske Dalmacije, jer odgovara samo potrebama liturgije u crkvi Franačkoga carstva, pokazuje vrlo jasno da se kristijanizacija i crkvena organizacija u kneževini Hrvata nikako ne može na prvom mjestu izvoditi iz utjecaja što bi dolazio iz dalmatinskih gradova. Liturgijska naprava triju oltara u trima apsidama bila je doduše uobičajena na svemu karolinškom zapadu, provodila se, međutim, osobito dosljedno u crkvenim pokrajinama Milana i Akvileje, gdje se primjenjivala ambrozijanska liturgija. U tim se pokrajinama susreće i najviše analogija stilističkomu oblikovanju crkvenih zgrada što su u 9. stoljeću podignute u zemlji hrvatskoga roda (*gens Chroatorum*) i njegova kneza.[1077]

Osobito razgovijetno govore pak u tom smislu svetački kultovi rane hrvatske crkve i kultni predmeti koji su s time najuže povezani. U Hrvatskoj se poštivao niz tipično franačkih svetaca. S vremenom su se uz njih vezale i posebne legende. Tako poštivanje svetoga Martina odaje franački utjecaj. O tom kultu svjedoče mnoge crkve koje su mu posvećene u hrvatskoj kneževini, a proširio se i u bizantskoj Dalmaciji. Istoga je podrijetla i kult svete Marte, koja je po franačkoj predaji sa svojom braćom, Lazarom i Marijom Magdalenom, protjerana iz Svete zemlje pribjegla u Marseille, gdje je živjela do smrti. To je kršćanstvu u Franačkom carstvu davalo sjaj apostolskog dostojanstva.

Pored svete Marte poštivala se i njezina sluškinja Marcela, koja je nakon smrti svoje gospodarice, prema tek kasno, ali onda vrlo dobro potvrđenoj predaji, otišla u Iliriju, odnosno Slavoniju, da tamo naviješta kršćanstvo. Pri tome je pomagala svetomu Aselu (Anzelmu), jednomu od sedamdeset i dva Kristova učenika, pri njegovu djelu obraćenja. A taj je, prema predaji čvrsto ukorijenjenoj u ninskoj crkvi, skupa sa svojim pomagačem, đakonom Ambrozijem, položio temelje kršćanstvu u tom dijelu Dalmacije. Sveti Asel, Ambroz i Marcela bili su zaštitnici grada Nina i njegove biskupije. U njegovoj katedrali čuvale su se i poštivale njihove moći.[1078] Time su kršćanstvo u Hrvatskoj i ninska biskupija također postavljale zahtjev da im se prizna apostolicitet. Mnogo pri tome govori činjenica da

1077 Usp. Jurković, *O arhitekturi*, 66.

1078 Usp. Farlati, *Illyricum sacrum* 4, 204–205. Za legendu o djelovanju svetih Asela i Ambroza u Dalmaciji poziva se samo na usmenu predaju ninske biskupije. Za legendu o Marceli citiraju se uz njega Petrus Equilinus (lib. 6, cap. 155), Jacobus de Voragine (*Legenda aurea,* bez pobližega navoda), S. Antoninus (*Lib. Chron.* cap. 20), Primus Cabilonensis (*Topographia SS. Christi martyrum*), Franciscus Marolycus (*Martyrologium*).

se legenda koja se odnosi na to nadovezuje na franačku marsejsku. I sama imena Anzelmo i Ambroz upućuju na Zapad, a nikako na Palestinu. Isto tako ime Marcela.[1079] Franačko podrijetlo tih kultova pokazuje najstariji relikvijar ninske crkve upravo zorno. Na njem je slika svetih Marcele, Asela i Ambroza. Ta bursa, koja je služila euharistijskomu bogoslužju pod vedrim nebom ili u kakvoj neposvećenoj prostoriji, neposredno predočuje djelovanje misionara. Po svojem postanku ona pripada kasnomu merovinškom ili ranomu karolinškom vremenu i valja je smatrati proizvodom umjetničkog obrta u Franačkome carstvu (vidi gore str. 218).

Očito ti kultovi franačkih svetaca potječu odatle što je kristijanizacija hrvatske vlasti došla najvjerojatnije iz Akvileje. To je misioniranje posegnulo za kultovima Kristovih učenika i time dalo crkvenoj organizaciji što je proizašla iz njega mogućnost da i ona postavi zahtjev da joj se prizna kontinuitet od apostolskih vremena. Početci te predaje sežu dakle sigurno do 9. stoljeća. A svetački kultovi pretpostavljaju postojanje hagiografske književnosti, makar samo u začetcima. Legenda svetaca zaštitnika morala se predavati još i prije nego su se oni počeli računati među prve propovjednike kršćanstva u Dalmaciji i nego su od njih napravljeni osnivači ninske biskupije. No tekstovi te hagiografije nisu nikako došli do nas. Po tome se razaznaje kako je nepotpuna slika koja se na temelju očuvanih vrela može zacrtati o najranijoj književnosti u zemlji hrvatskih knezova.

Književni rad klera u hrvatskoj kneževini nije ostavio traga u tekstovnoj predaji. To dragocjenije je vrelo vezano uz godinu 852. i kneza Trpimira, sve ako se za nj i ne može pretpostaviti da teče sasvim nepomućeno. To je ovdje već spomenut zapis o jednom kneževu darovanju. Zaslužuje pak da se ovdje nešto podrobnije promotri.

Taj je tekst došao do nas kao darovnica, i to u pet prijepisa. Najstariji je zgotovljen 1568. i čuva se u Kaštel Sućurcu u župnom uredu. Tri daljnja prijepisa nalaze se u nadbiskupskom arhivu u Splitu. Jedan je od njih sadržan u kartularu splitske kurije (br. 29), koji je sastavljen 1620. Drugi je u trećem svesku zbirke isprava (br. 20) koju je dao sastaviti nadbiskup Sforza Ponzoni (1616–1641). Kasnije dopisani naslov *Donazione del rè Terpimiro 1333* — »Darovanje kralja Trpimira 1333« čini vjerojatnim da je taj tekst prijepis iz kartulara nadbiskupa Dominika Luccarija (1328–

[1079] O toj se svetici poslije pripovijedalo da potječe iz Siscije ili iz njezine okolice i da je tek poslije došla u Judeju i tamo stupila u službu Marte, sestre Lazarove. S njom je onda dospjela u Marseilie i ostala tamo sve do smrti svoje gospodarice. Onda se, kako se pripovijeda, vratila u domovinu i propovijedala kršćanstvo, prvo u Panoniji, a onda u Dalmaciji. Tu je verziju legende Farlati (4, 204–205) našao u rukopisnoj ostavštini (*Collectanea*) hrvatskoga humanista Šimuna Kožičića Begne (oko 1460–1536).

1348), sastavljenoga te godine, a međutim izgubljenoga. To je ujedno najstariji datum do kojega se ta tekstovna predaja može pratiti unatrag. Treći prijepis koji se čuva u splitskom nadbiskupskom arhivu sadržan je u osmome svesku zbirke isprava koju je dao sastaviti nadbiskup Sforza Ponzoni. Taj svezak nosi naslov *Varia de bonis archiepiscopatus* (br. 25). U arhivu katedralnoga kaptola splitskog čuva se napokon i vlastoručni prijepis povjesnika Ivana Lučića Trogiranina (1604–1679), utemeljitelja kritičke hrvatske historiografije (br. 538, ser. b). Prijepis u trećem svesku zbirke isprava koju je dao izraditi nadbiskup Sforza Ponzoni (br. 20 splitskoga nadbiskupskog arhiva) pokazao se najupotrebljivijim od svih i stoga je odabran kao temelj svih dosadašnjih izdanja, kojih je od 17. stoljeća bilo u svemu sedam.[1080]

Datum toga darovanja dobiva se iz podataka navedenih u uvodnim rečenicama: *In nomine patris et filii et spiritus sancti: Regnante in Italia piissimo Lothario, Francorum rege, per indictionem XV sub die IIII Nonis Martii* — »U ime Oca i Sina i Duha Svetoga. Dok je u Italiji kraljevao prepobožni Lotar, kralj franački, 15. indikcije, na 4. dan ožujskih nona«. Polazeći od toga da je Lotar tek od 840. vladao kao franački kralj i da je prema Ivanu Đakonu Mislav, koji se spominje u tom zapisu, bio hrvatskim knezom godine 837, može za navedeni datum doći u obzir samo prva petnaesta indikcija što slijedi nakon toga. Tako se dobiva 4. ožujka 852.[1081] Ta pak godina doista pada u vrijeme kada je Lotar vladao kao franački kralj.

U uskoj vezi s ovim stoji i drugi zapis. Njegov je datum izričito naveden godinom 892. Izvješćuje o tome kako je Trpimirovo darovanje bilo osporeno, ali ga je onda potpuno potvrdio njegov nasljednik knez Muncimir. Tekstovna predaja toga zapisa posve je usporedna s onom o Trpimirovu darovanju. Najstariji prijepis potječe također iz godine 1568. i također se čuva u župnom uredu u Kaštel Sućurcu. Daljnja tri prijepisa sadržana su u istim zbirkama u nadbiskupskom arhivu u Splitu, a peti, koji je vlastoručno zgotovio Ivan Lučić, čuva se u arhivu katedralnoga kaptola.[1082]

Kraj tako nepovoljnoga stanja tekstovne predaje sasvim se prirodno u vezi s tim tekstovima postavilo i pitanje njihove autentičnosti. Iako se

---

1080 Podatci: Lucius, *De regno*, lib. 2, cap. 2, 61–62; Farlati, *Illyricum sacrum* 3, 51; Kukuljević Sakcinski, *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* 1, 3; isti, *Codex diplomaticus* 1, 45–47 (Nr. 59); Rački, *Documenta*, 3–6 (Nr. 2); CD 1, 3–8 (Nr. 3).

1081 Usp. Rački u recenziji djela Kukuljević Sakcinski, *Codex diplomaticus* 1, 201–204.

1082 Izdanja u istim djelima kao u bilj. 45: Lucius, lib. 2, cap. 2, 65; Farlati 3, 82; Kukuljević, *Jura* 1, 6; Kukuljević, *Codex diplomaticus* 1, 72; Rački, *Documenta* 12; CD 1, 22–25 (Nr. 20). O tim prijepisima usp. L. Katić, *Prijepisi*.

zapinjalo na nekim podatcima u njima i nije raspolagalo doista valjanim materijalom za usporedbu, ipak se dugo nisu stavljali masivni prigovori izvornosti tih isprava. Naprotiv, navodili su se važni razlozi za njihovu autentičnost.[1083] Ocjenjivale su se doduše i kao krivotvorine, ali s obrazloženjem koje teško može ikoga uvjeriti.[1084] Tek se u novije vrijeme to pitanje skrajnje zaoštrilo argumentima koji se moraju uzimati vrlo ozbiljno.[1085] Može se tako smatrati dokazanim da ti tekstovi kako su nam predani nemaju obilježja vladarskih isprava. Njihovi su se sastavljači orijentirali prema privatnim ispravama i notarskim instrumentima, kako su se rabili u dalmatinskim gradovima i tamo bili dobro poznati.[1086] No u primjeni tih formula ima nekih nesuvislosti. Sve se to ne može uočiti, a da ne pobudi ozbiljne nedoumice.

S druge pak strane neki od prigovora što su izneseni protiv izvornosti tih darovnica otpadaju posvema. Tako se moglo dokazati da je naslov salonitanskog nadbiskupa što se u njima daje poglavaru splitske crkve povijesno besprijekoran, iako mu je metropolitansko pravo nad Dalmacijom, po svemu što danas znamo, doista priznato tek 925.[1087] I manjkava diplomatička forma tih zapisa pokazuje se u novom svjetlu kad se uzme u obzir da su sudske procedure i dokazala po tradicijskom slavenskom pravu bila isključivo usmena i samo tako imala punu valjanost.[1088] Oba teksta opisuju vrlo živo, i djelomice navodeći upravni govor, postupke koji odgovaraju upravo takvu redu i pravnomu poretku. Oba se kneza prikazuju u zbivanju koje odgovara slavenskomu sudskom postupku i u kojem se prepoznaje usmeno provođenje i utvrđivanje pravnih čina.[1089]

1083 Usp. Šišić, *Genealoški prilozi*, 1–13; isti, *Priručnik*, 183–197; Barada, *Dvije naše vladarske isprave*; Nagy, *Hrvatske kneževske isprave*.

1084 Usp. Švob, *Krivotvorina*.

1085 Usp. N. Klaić, *O Trpimirovoj darovnici*; ista, *Diplomatička analiza (I dio)*, 150–151, 152–154, 177; *(II dio)*, 233–234, 237–238, 244–245, 246–247, 250.

1086 Usp. Šufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde*.

1087 Usp. Darrouzès, *Listes épiscopales*, osobito 20, 24–25, 63–64, 68. O tome i Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija*.

1088 Na važnost usmenoga darovanja i usmenoga svjedočenja u slučaju spora odlučno je upozorila upravo N. Klaić, *Rani srednji vijek*, 10 i 237 s bilj. 45 i 48. Usp. i ista, *Razvijeni srednji vijek*, 233–234, gdje izričito kaže da se ni u dalmatinskim gradovima prije sredine 12. stoljeća nisu izdavale niti pred sudom upotrebljavale pisane isprave. Pojedinačna istraživanja o tome ista, *Tribuni i consules*; ista, *Problem najstarije dalmatinske privatne isprave*. Da se postupak pred knezom Muncimirom vodio isključivo usmeno, pa je tek naknadno o tome napravljen zapis, jasno je uočila također N. Klaić, *Diplomatička analiza (Dio II)*, 257–258. O važnosti slavenske tradicije usmenoga sudskog postupka za dalmatinske isprave usp. Šufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde*, 35–37, 40–41.

1089 O tom formularu i pripadnome nazivlju usp. gore str. 313 i Katičić, *Ispraviti pravьdǫ*; isti, *Praslavenski pravni termini i formule* i literatura što se tamo navodi.

Knezovi Trpimir i Muncimir potvrđuju se i epigrafski. Obojicu spominju među se nezavisna i nedvojbeno autentična vrela iz vremena koje odgovara datumima dviju isprava.[1090] Ne može dakle biti razumne dvojbe da one potječu iz dobre predaje. Odatle se čini kao najvjerojatnije da su tekstovi kakvi su došli do nas u svojem temeljnom sloju izvorni latinski zapisi slobodna oblika o sudskim postupcima provedenim po slavenskom pravu. Pisali su ih, čini se, kneževski dvorski kapelani, a vjerojatno su dobili taj nalog na zamolbu splitskoga nadbiskupa, koji se nije mogao pouzdati samo u usmena dokazala i htio imati u rukama bar neki sažeti podsjetnik, *breve recordationis*. Tako su kapelani, Martin za kneza Trpimira i Sermin (Firmin?) za kneza Muncimira, što su bolje znali i umjeli zgotovili te zapise. Već njima je možda formular privatnih isprava italskoga tipa bio poznatiji nego onaj zapadnih vladarskih isprava. No sasvim osobito to vrijedi za svećenike splitske crkve koji su prepisivali te zapise u kasnijim stoljećima i redigirali ih nastojeći da ih učine sličnijima ispravama javne vjere, kakve su bile u njihovo doba. Pri tome su se mogli oslanjati samo na svoje iskustvo s notarskim instrumentima i ponekad su neke elemente primjenjivali nespretno ili čak pomiješali njihovu porabu. Ne može se odbiti ni načelna pretpostavka da su se pri toj obradbi dodavale pojedinosti koje su trebale poslužiti interesima splitske crkve ili potvrđivale njezino gledanje na predmet. Ali da su ti obrađivači imali pred sobom izvorne zapise iz 9. stoljeća od kojih se nisu htjeli previše udaljiti, to se raspoznaje ne samo iz opisa starodrevnog postupka, u kojem se zrcali slavensko rodovsko pravo, nego i po lošem latinskom jeziku, kojega zapuštena gramatika odaje da obrazovne stečevine karolinške renesanse još nisu bile prodrle do dvorskih kapelana dvojice knezova u mjeri vrijednoj spomena. Da u kasnije doba nije postojao takav izvoran tekst, nastojao bi se svakom vlastitom proizvodu pribaviti poželjni autoritet boljom latinštinom.

U zapisu o darovanju kneza Trpimira stoji: *in hanc adiecìt mens nostra eiusdem monasterii ecclesię aliquid in utensilibus pręparare. Cum autem non sufficeret in argento ipsa vasa perficiendum, accomodavit nobis Petrus, Salonitanę ecclesię archiepiscopus et dilectus compater, undecim libras argenteas. Hac de re ei diximus hylari animo dare: Quod vis et non denegamus charitati vestre. Quibus ipse respondit: Volo, domine et compater, ut primum...*[1091] — »Tomu je dodala moja namjera pripraviti

[1090] O natpisu kneza Trpimira vidi gore str. 322. O njegovu spomenu u Gottschalkovu djelu, koji se 846–848. zadržavao na njegovu dvoru, vidi dolje str. 341. Natpis kneza Muncimira datiran je godinom 895: *Octingent(arum non)aginta et q(ui)nq(ue a)nnorum D(omi)ni... hic bene co(m)psit opus princeps na(m)q(ue) Muncymir* (Mihaljčić–Steindorff 41, Nr. 62; D 156–157, Nr. 118). — »Osamsto devedeset i pet godina Gospodnjih... ovo je djelo naime dobro zasnovao knez Muncimir«.

[1091] CD 1, 4–5, Nr. 3.

nešto potrepština crkvi toga samostana (tj. onoga koji je osnovao knez Trpimir). Kako pak nije bilo dosta srebra da se izrade te posude, ustupio nam je Petar, nadbiskup salonitanske crkve i dragi kum, jedanaest libara srebra. Za to smo mu rekli da ćemo mu vedre duše dati: 'Što god hoćeš, i ne uskraćujemo to vašoj ljubavi.' Na što je on odgovorio: 'Hoću, gospodine i kume, da na prvom mjestu...'«. Sada slijedi ono što nadbiskup traži od kneza za uzvrat: zemljišni posjed, zavisna radna snaga (*servi et ancillae*) i prihodi od podavanja. U kneževu odgovoru izriču se onda potvrde i darovanja i time postaju valjan pravni čin. Okupljeni hrvatski dostojanstvenici, ali i ljudi navedeni samo po imenu, svjedoci su tomu i postaju tako skupa s knezom nositeljima toga darovanja. Osobito izražajno djeluje kako se knez i nadbiskup oslovljavaju s »kume«. Vjerojatno je prelat krstio jednoga od vladarevih sinova.[1092]

Ništa manje razgovijetan nije postupak na sudu kneza Muncimira u drugom zapisu: *Cum magnae inter Salonitano et Nonenso praesulibus verterentur de quondam facta donatione a Terpimiro, piissimo duce... contentiones dicente Petro Spalatensi archiepiscopo: »Hanc quae dicitis ecclesiam donatam a fato duce et privilegii statuta* (!) *roboratam in nostre iuris ecclesię sub testimonium notitie mancipatam habemus.« Respondens Aldefreda, Nonenses ecclesiae presul, dicebat: »Non ita habetur, sed nostre potius ecclesię dominio detinetur, quoniam non in ecclesia sanctorum Domnii et Anastasii, ut dicitis, possidenda, sed ipsius presuli fruenda ad tempus tradita est.« His ita habentibus conperto placuit mihi Muncimiro, divino munere iuvatus Croatorum dux, residenter paterno solio...* — »Kako su se vrtjele velike prepirke između salonitanskoga i ninskog kolovođe o nekom darovanju izvršenom od Trpimira, nadasve pobožnoga kneza..., pri čemu je govorio Petar, splitski nadbiskup: 'Tu crkvu o kojoj govorite imamo u svojem zakonitom vlasništvu po pravu svoje crkve prema svjedočanstvu znanja, jer nam ju je darovao spomenuti knez i učvrstio odredbom privilegija.' Odgovarajući na to, govorio je Aldefreda, kolovođa ninske crkve: 'To nije tako, nego ju naprotiv u svojoj vlasti drži naša crkva, jer nije bila predana u posjed crkvi svetih Dujma i Staša, kako vi kažete, nego njezinu kolovođi na privremeno uživanje.' Kada sam saznao da je to tako, odlučio sam ja Ja, Muncimir, pomognut Božjim darom knez Hrvata, stolujući na očinskom prijestolu...«.[1093]

Slijedi bezuvjetna potvrda *iuxta priscam consuetudinem, ut donatam a patre meo recolimus.* — »prema drevnom običaju kako se sjećamo da je darovao moj otac«. Knez tako sudi, pošto je saslušao prenje, govor i

1092 Iz Čedadskoga je evangelijara vidljivo da je knez Trpimir doista imao sina po imenu Petar. O tome vidi str. 303 i 351.

1093 CD 1, 23, Nr. 20.

odgovor, obiju strana na temelju usmeno iznesenih i usmeno potkrijepljenih dokaza, usmeno izrečenom presudom.[1094] To i okolnost da su govor i odgovor obiju strana zabilježeni tako doslovno i živo, omogućuje da se još vrlo razgovijetno raspozna postupak po tradicijskom slavenskom pravu, po pravu hrvatske vlasti.

U obama je zapisima zabilježeno kako su knezovi poslije pravnoga čina dali nalog kapelanu da o tome sastavi zapis. To se razumijevalo tako da je na dvoru tih knezova postojala kancelarija u kojoj su dvorski kapelani vršili službu kancelara.[1095] Protiv takvoga se zaključivanja s pravom navodilo da podatci vrela kojima se raspolaže nipošto ne dostaju da potvrde takvu pretpostavku za 9. stoljeće.[1096] Za povremeno dopisivanje i potrebne zapise mogli su se prizvati svećenici iz vladareve okoline koji su se istaknuli svojom pismenosti. Najprije će se dakle u kapelanima koji su za knezove Trpimira i Muncimira zgotovili zapise o usmeno izvršenim pravnim činima vidjeti upravo takvi. Pri tome se radi o vrlo znatnoj povezanosti latinske pismenosti, koja je bila tek uvedena u hrvatskoj rodovskoj vlasti, i drevne usmene slavenske tekstovne predaje, koja je — izražena u čvrstim formulama — još mjerodavno prevladavala u čitavu njezinu pravnom poretku. Stoga su i dva kneževska kapelana, Martin i Sermin (Firmin?), koliko su uopće povijesno dohvatljivi, važne osobe u povijesti hrvatske književnosti i kulture. Oni u nekom smislu utjelovljuju uključivanje slavenske kulturne tradicije, koja je svoje tekstove oblikovala i predavala samo usmeno, u pismeni univerzum latinske Europe. U tome se pak usredotočuje kao u žarištu leće postanak hrvatske književnosti kao samosvojne grane europske, postanak hrvatske kulture, a po tome i hrvatskoga naroda, kako je izrastao u europskome sklopu. Zbog toga i tekstovi što su proizašli iz njihovih zapisa pripadaju — svim

1094 Dosljednu usmenost postupka i dokazala uočila je i istaknula N. Klaić, *O Trpimirovoj darovnici*, 129 i *Diplomatička analiza (Dio II)*, 257–258.

1095 Usp. Rački, *Hrvatska dvorska kancelarija*; Barada, *Dvije isprave*, 96.

1096 Usp. Nagy, *Studije* 1, 32; N. Klaić, *O Trpimirovoj darovnici*, 148; ista, *Diplomatička analiza (Dio II)*, 245. Ta autorica međutim ide predaleko kad tvrdi da u drugoj polovici 9. stoljeća u Hrvatskoj kao pisci takvih zabilježaka nikako ne dolaze u obzir kapelani jer je na karolinškom carskom dvoru vođenje kancelarije povjereno arhikapelanu tek 854. Nema, naime, razloga za pretpostavku da je na dvoru hrvatskoga kneza postojala organizirana *capella* ili uopće kakva ustrojena kancelarija. A svećenici na dvoru zvali su se još od merovinških vremena *capellani*. Takvih je pak moralo biti i u okolini hrvatskih knezova, pa je sasvim naravno da su se isto tako i zvali. Jednako je tako naravno da je knez pismenomu svećeniku iz svoje stalne okoline dao nalog da sastavi zapis. Zaključak da je kapelan kao sastavljač zapisa izmišljotina mnogo mlađega krivotvoritelja, koji je imao pred očima prilike kako su bile uređene na arpadovićkom dvoru, potpuno je neutemeljen.

nužnim zadršKama unatoč — među najvažnije spomenike iz ranoga doba te književnosti.[1097]

Nova pismenost koja je oko polovice 9. stoljeća dobila u hrvatskoj kneževini svoja rasadišta bila je univerzalna, kako joj je i jezik bio univerzalan. Obuhvaćala je svu Europu što je pripadala zapadnoj crkvi. Veze i dodiri što su sezali preko granica kneževine raspoznatljivi su i nama već u Trpimirovo vrijeme. U tom su pogledu osobito znatne vijesti o boravku Sasina Gottschalka na njegovu dvoru.

Gottschalk je rođen oko 860. kao sin saskoga grofa Berna. Već je u dječačkim godinama kao *oblatus*, »prineseni«, postao učenikom u školi benediktinskog samostana u Fuldi. Onda pak nije htio položiti redovničke zavjete i time je ozlovoljio svojega opata i učitelja, znamenitoga Hrabana Maura. Taj je čak, potaknut time, sastavio spis *Contra eos, qui repugnant institutis beati patris Benedicti* — »Protiv onih koji se opiru uredbama svetoga oca Benedikta«. To nije bilo u duhu tradicije koja se njegovala u Fuldi. Monasi toga samostana bili su se zauzeli kod Karla Velikoga *ut nullus vi monachus fieri cogatur* — »da nitko silom ne bude prinuđen postati monahom«. No opatov je spis bio tako utjecajan da je Gottschalk napokon, htio to ili ne, morao postati redovnikom. Ali okrenuo je leđa Fuldi i ušao je u samostan Orbais u biskupiji Soissons. Tamo se sasvim posvetio znanosti. Ubrzo je nadaleko izašao na glas kao učen bogoslovac. Osobito se potanko bavio Augustinovim spisima. To ga je dovelo do pitanja o predestinaciji i o Božjem poznavanju budućnosti. Razvio je tako vlastitu nauku o predestinaciji, ali je njome izazvao negodovanje uglednih crkvenih učitelja. Zbog nje je imao sve više teškoća. Oko te su se njegove nauke razilazili veliki duhovi onoga vremena. Znatni ljudi — i takvi koji su bili na glasu svetosti — branili su ga i smatrali da mu je nauka pravovjerna. Ali su njegovi protivnici imali više utjecaja i težine, a svima njima na čelu Hrabanus Maurus, moćni opat u Fuldi, i Hinkmar, nadbiskup u Reimsu, pod kojim je bila i biskupija Soissons. To je vjerojatno ponukalo Gottschalka da napusti svoj samostan i ode u daljinu. Krenuo je na hodočašće u Italiju.

Godine 846. boravio je kod Eberharda, grofa Furlanije. Kad je to saznao Hrabanus Maurus, uputio je grofu pismo u kojem je Gottschalka teško optužio zbog njegove krivovjerne nauke i izrazio svoje osvjedočenje da

1097 Važnost zapisa o darovanju kneza Trpimira za povijest početaka hrvatske književnosti prepoznao je već Jagić, *Historija književnosti*, 30–31. Uočio je i podudarnosti sa starim pravnim spomenicima na slavenskim jezicima. Time je naslutio vezu s inače tek nedavno rekonstruiranim nazivljem i formularom praslavenskoga pravnoga reda. Poslije, međutim, istraživači nisu poklanjali pravu pozornost tim važnim spoznajama mladoga Jagića.

grof kao dobar kršćanin neće u svojoj kući trpjeti ništa što je protivno evanđelju.[1098] To je pismo, čini se, postiglo potpun uspjeh. Gottschalk nije mogao ostati u Furlaniji niti u Italiji.

Njegovo je putovanje 849. završilo jadno. O tome je njegov protivnik, nadbiskup Hinkmar, u *Annales Bertiniani*, što ih je on sam napisao, uz tu godinu zabilježio ovo: *Godescalcus Gallus quidam, monasterii Orbacensis paroeciae Suessionicae monachus et presbyter, scientia tumidus, quibusdam superstitionibus deditus, Italiam specie religionis aggressus, inde turpiter eiectus, Dalmatiam, Pannoniam Noreiamque adorsus, quaedam nostrae saluti valde contraria, praecipue sub nomine praedestinationis, pestiferis dictis et scriptis adstruens, in praesentia Hludowici, Germanorum regis, episcopali concilio detectus atque convictus, tandem ad dioceseos suae urbem metropolim, Remorum Durocortorum nomine, cui Ingmarus vir venerabilis praesidet, redire compellitur, quatenus illic dignum suae perfidiae iudicium subiret.*[1099] — »Gottschalk, neki Gal, monah i prezbiter samostana Orbais u parohiji Soissons, napuhan od znanja, predan nekim praznovjericama, došao je u Italiju pod vjerskim izlikama, pa kad je odatle sramotno izbačen, uputio se u Dalmaciju, Panoniju i Noreju (tj. Norik), dodajući kužnim govorima i spisima ponešto vrlo protivno našemu spasenju, osobito pod imenom predodređenja, u nazočnosti Ludovika, njemačkoga kralja, na biskupskom je saboru otkriven i dokazana mu je krivnja, napokon je prisiljen da se vrati u metropolitanski grad svoje biskupije, po imenu Reims, kojemu predsjeda Hinkmar, muž vrijedan poštovanja, da se tamo podvrgne osudi dostojnoj njegove nevjere«.

Gottschalk je, dakle, kada je morao napustiti dvor grofa Eberharda, prešao preko Jadrana, zadržavao se u Dalmaciji, Panoniji i Noriku, a onda je došao u Njemačku, i tamo je u Mainzu, kojega je nadbiskupom bio međutim postao Hrabanus Maurus, godine 848. na nekoj biskupskoj sinodi pred Ludovikom Njemačkim službeno optužen da širi krivovjernu nauku i osuđen zbog toga. Zatim je predan u Reims svojemu metropolitu i ljutomu protivniku Hinkmaru. Taj mu je na sinodi u Quierzyju odredio teške kazne. Zatvoren je u jednom samostanu kod Reimsa, nije više smio ništa pisati, a svoja je djela vlastitim rukama morao baciti u vatru. Ipak se nije nikada priznao krivim i nije opozvao svoju nauku. Mnogi ugledni crkveni ljudi i dalje su se zalagali za njegovo opravdanje. Na papin zahtjev poslije se s njim blaže postupalo, pa je u svoju obranu napisao dvije ispovijedi svoje vjere, u kojima je pokušavao objasniti kako se ispravno razumije njegova nauka. Premda su još daljnje sinode vijećale o tome,

1098 MGH, Ep. 5, 481–484, Nr. 42.
1099 MGH, SS 1, 443.

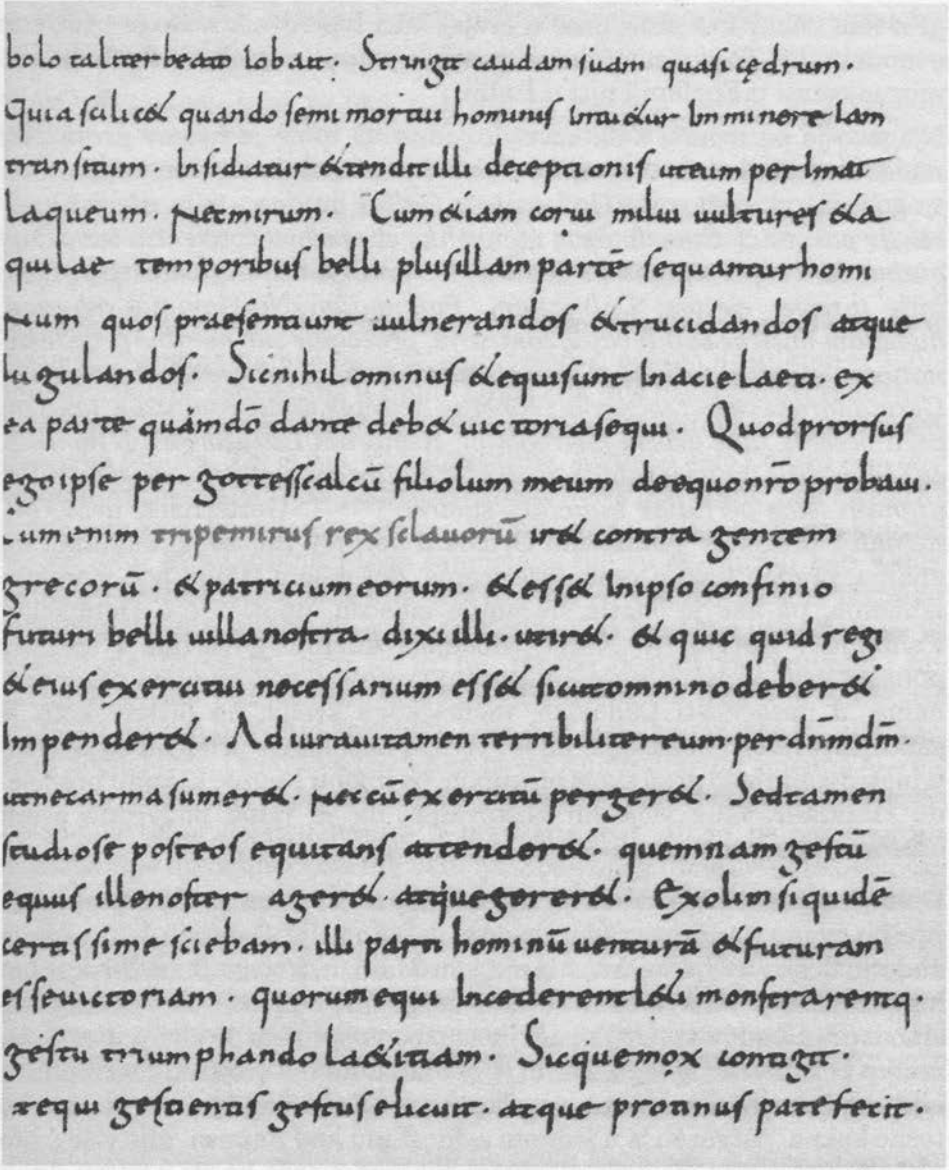

Prednja strana 51. lista u kodeksu 584 u Bibliotheca Bongarsiana u Bernu s Gottschalkovim spomenom kneza Trpimira i njegova rata s grčkim patricijem, 9. st.

nije se mogao postići zaključak u njegovu smislu. Umro je 869. u samostanskome zatvoru.[1100]

Već sama vijest da je Gottschalk, pošto mu je u Italiji uskraćeno gostoprimstvo, prošao Dalmacijom i Panonijom mora pobuditi pozornost svakoga tko se bavi kulturnom povijesti ranoga hrvatskog srednjovjekovlja. Sama je po sebi, međutim, previše oskudna, a da se o nju upre kakvo sadržajnije zaključivanje. Tek 1931, kada je benediktinac Dom Morin za kratkoga boravka od nekoliko sati u Bernu među rukopisima u Bibliotheca Bongarsiana u kodeksu 584 prepoznao Gottschalkove traktate, za koje se vjerovalo da su nepovratno izgubljeni, promijenio se položaj u tom pogledu temeljito.[1101] U njima je naime taj pisac upotrijebio za svoja bogoslovna obrazlaganja i ono što je zapazio boraveći u Dalmaciji.

Na prednjoj strani 51. lista toga zbornika piše Gottschalk o đavlu kako vreba na umiranje čovjekovo: *...quia scilicet quando semimortui hominis intuetur imminere iam transitum, insidiatur et tendit illi deceptionis ut eum perimat laqueum. Nec mirum cum etiam corvi, milvi, vultures et aquilae temporibus belli plus illam partem sequantur hominum quos praesentiunt vulnerandos et trucidandos atque iugulandos. Sic nihilominus et equi sunt in acie laeti ex ea parte quam deo dante debet victoria sequi. Quod prorsus ego ipse per Gottescalcum filiolum meum de equo nostro probavi. Cum enim Tripemirus rex Sclavorum iret contra gentem Graecorum et patricium eorum et esset in ipso confinio futuri belli villa nostra, dixi illi ut iret et quicquid regi et eius exercitui necessarium esset sicut omnino deberet impenderet. Adiuravi tamen terribiliter eum per dominum deum ut nec arma sumeret nec cum exercitu pergeret, sed tamen studiose post eos equitans attenderet quemnam gestum equus ille noster ageret atque gereret. Ex olim siquidem certissime sciebam illi parti hominum venturam et futuram esse victoriam quorum equi incederent laeti monstrarentque gestu triumphando laetitiam. Sicque mox contigit ut equi gestientis gestus elicuit atque protinus patefecit.*[1102] — »...jer, dakako, kad vidi da već predstoji preminuće polumrtva čovjeka, postavlja mu zasjedu i napinje mu zamku prijevare. I nije to čudno kada i gavrani,

[1100] O Gottschalkovu životu i njegovu značenju u okviru rane skolastike karolinškoga doba usp. Borrasch, *Der Mönch Gottschalk*; Katić, *Saksonac Gottschalk*; Kagerah, *Gottschalk der Sachse*; Vielhaber, *Gottschalk der Sachse*; Mitterauer, *Gottschalk der Sachse*; Gaudard, *Gottschalk, moine d'Orbais*; Picavet, *Discussions sur la liberté*; Jolivet, *Godescalc d'Orbais*; Ostojić, *Benediktinci* 1, 82 i 144; 2, 303; Krstić, *Počeci filozofije*; Košćak, *Pripadnost*, 925–928; Grmek, *Dva filozofa*, 435–443 (tamo i daljnja literatura).

[1101] Usp. Dom Germain Morin, *Gottschalk retrouvé*.

[1102] Katić, *Saksonac Gottschalk,* 8–9; Lambot, *Oeuvres théologiques*, 169, 3–22. O tom hrvatskom ratu protiv Bizanta i o »grčkom patriciju« usp. Ferluga, *L'amministrazione*, 150–151 i 162–163.

škanjci, jastrebovi i orlovi u ratnim vremenima više slijede onaj dio ljudi za koje predosjećaju da imaju biti ranjavani, ubijani i klani. Tako su ništa manje i konji veseli u bojnome redu s one strane koju treba po odluci Božjoj da slijedi pobjeda. Što sam upravo ja sam po svojem sinčiću Gottschalku dokazao o našem konju. Kad je naime Trpimir, kralj Slavena, kretao protiv grčkoga roda i njihova patricija, a naša je vila bila na samoj granici budućega rata, rekao sam mu da ide i što god bude potrebno kralju i njegovoj vojsci, to neka mu, kako je uopće obvezan, udijeli. Ali sam ga strašno zakleo gospodinom Bogom da ne uzme oružje i da ne ide s vojskom, nego da pozorno jaše za njima i pazi kako će se onaj naš konj kretati i ponašati. Od prije sam naime sasvim pouzdano znao da će onoj strani doći i dogoditi se pobjeda kojih konji koracaju veselo i pobjedničkim ponašanjem iskazuju veselje. I tako se uskoro dogodilo da je konj svojim ponašanjem to izazvao i potpuno razotkrio«.

Saznaje se tako, jer je Gottschalk htio navesti primjer za to kako životinje predosjećaju budućnost, da je s učenikom istoga imena boravio u vili na pograničju hrvatskoga teritorija s bizantskim i tamo posjedovao konja. Kada je knez Trpimir krenuo u vojni pohod protiv Bizanta, naredio je Gottschalk svojemu učeniku da se popne na konja i da jaše za hrvatskom vojskom, da knezu i njegovim vojnicima u svemu što im treba bude pri ruci, ali da ni u kojem slučaju ne sudjeluje u bitci, nego da prije svega promatra konja, hoće li svojim ponašanjem navijestiti kneževoj strani pobjedonosan ishod. To se onda doista i dogodilo. Gottschalk je očito mnogo držao do toga svojega opažanja. Čini se da je ono bilo odlučno za njegovu teološku argumentaciju. Iz njegova se prikaza pak razabire da se zadržavao na Trpimirovu dvoru, da je tamo bio dostojno smješten i da je uza se imao barem jednoga učenika. Osjećao se obvezanim da podupre kneza u njegovu vojnome pothvatu i stavio mu je za to na raspolaganje svojega učenika, koji je tom prilikom trebao promatrati ponašanje njegova konja. Nema dakle nikakve dvojbe da se Gottschalk zadržavao u okolini kneza Trpimira, kod njegova dvora na Klisu, *ex curte nostra, que Clisa dicitur* — »iz našega dvora koji se zove Klis«, kako stoji u zapisu o kneževu darovanju.[1103]

Gottschalkova rezidencija, ona *villa nostra*, mora da je ležala ispod Klisa, na području Solina, blizu granice splitskoga teritorija što je tada pripadao Bizantu, ali na hrvatskoj strani. Tomu opisu potpuno odgovara položaj Rižinicâ, gdje je Trpimir osnovao samostan. Čini se tako kao da postoji veza između vile u kojoj je stanovao Gottschalk i samostana koji je uređen tek poslije, negdje oko 850. Darovanje povezano s njegovim opremanjem

1103 CD 1, 5, Nr. 3.

datirano je godinom 852. No sve i kad ne bi postojala topografska podudarnost između Gottschalkova stana i samostana koji je osnovao Trpimir, opet se nameće pomisao da je knez u ophođenju s Gottschalkom dobio poticaj za to i da je uz pomoć njegovih poznanstava i veza tu svoju namjeru i proveo u djelo. S toga gledišta je boravak benediktinca Gottschalka u okolini hrvatskoga vladara osobito znatan.

Na drugom mjestu i u vezi sa sasvim drugim predmetom upotrijebio je Gottschalk svoja opažanja o osobitostima u porabi latinskoga jezika u Hrvata i dalmatinskih Romana kao argument za pravovjernost porabe jedne riječi. U večernji *plurimorum martyrum* — »vrlo mnogih mučenika« od starine se pjevao himan kojega posljednja strofa počinje stihom *Te, trina o Deitas* — »Tebe, o trojno božanstvo«. Za to se zakvačio nadbiskup Hinkmar. On je odatle iščitao vjerovanje u trojnost Božje naravi i dosljedno tomu u tri osobe božanskoga trojstva kao u tri boga. Naredio je stoga da se u nadbiskupiji Reims umjesto toga pjeva *Te, sancta o Deitas* — »Tebe, o sveto božanstvo«. Protiv toga loma s liturgijskom tradicijom javio se jak otpor. U teološkoj raspravi koju je to pokrenulo javio se iz svojega samostanskog zatvora za riječ i Gottschalk jednim spisom. I taj je sadržan u bernskom rukopisu. U njem dokazuje da *trina Deitas* nije drugo nego nedvojbeno pravovjerno *trinus Deus*, dakle nipošto »trojno božanstvo« u smislu »trojna božanska narav«, nego »trojni Bog« u smislu »jedan Bog u tri božanske osobe«.

Pri tom dokazivanju Gottschalku je opet pomoglo sjećanje na boravak kod hrvatskoga kneza. Na prednjoj strani 71. lista bernskog kodeksa stoji: *Sic ergo dicitur deitas et divinitas pro deo. Item homines Dalmatini, perinde id est similiter homines Latini Graecorum nihilominus imperio subiecti, regem et imperatorem communi locutione per totam Dalmatiam, longissimam revera regionem, regem inquam et imperatorem regnum et imperium vocant. Aiunt enim: »Fuimus ad regnum« et »Stetimus ante imperium« et »Ita nobis dixit regnum« et »Ita nobis loquutum est imperium.« Sed nec istud ab illis aestimes absque auctoritate dici.*[1104] — »Tako se govori božanstvo i božanstvenost za Boga. Isto tako ljudi Dalmatinci, a tako isto slično ljudi Latini, a ipak podanici Grčkoga carstva, kralja i cara u općem govoru po čitavoj Dalmaciji, doista vrlo izduljenom predjelu, — kralja dakle i cara zovu kraljevstvo i carstvo. Kažu naime: 'Bili smo kod kraljevstva' i 'Stali smo pred carstvo' i 'Tako nam je reklo kraljevstvo' i 'Tako nam je govorilo carstvo'. A nemoj misliti da oni to govore bez valjana uzora«.

[1104] Katić, *Saksonac Gottschalk*, 9; Lambot, *Oeuvres théologiques*, 208, 11–19.

Gottschalku je bilo palo u oči da su Hrvati[1105] govorili *regnum* mjesto *rex*, kako su zvali svojega kneza. Kada su odlazili Trpimiru, govorili bi poslije: *Fuimus ad regnum* — »Bili smo kod kraljevstva« i *Ita nobis dixit regnum* — »Tako nam je reklo kraljevstvo«, kad bi izvještavali o vladarevim riječima. Gottschalk je, međutim, bio došao i u dalmatinske gradove pod bizantskim vrhovništvom — prije svega vjerojatno u Split i Trogir — i tamo se ogledao. Upalo mu je u oči da bizantski podanici jednako tako govore o svojem caru. Izaslanici gradske općine izvještavali su nakon povratka iz dalekoga Carigrada: *Stetimus ante imperium* — »Stali smo pred carstvo« i govorili su, pošto bi prenijeli carski odgovor: *Ita nobis locutum est imperium* — »Tako nam je govorilo carstvo«. U tome je pogledu poraba latinskog jezika bila s obje strane granice prema kojoj je knez Trpimir bio poveo svoju vojsku posve jednaka. To je zapazio nekadašnji učenik u samostanu Fulda, zapamtio je to, i kad se našao povod, upotrijebio je to i kao argument u bogoslovnom polemičkom spisu. Tomu pak zahvaljujemo važnu vijest o toj osobini ranosrednjovjekovnoga dalmatinskog latiniteta.

No to što se ovdje saznaje od Gottschalka mnogo je više od vijesti o osebujnoj porabi latinskih riječi. On tu izvješćuje prema vlastitom očevidu da se u okolini kneza Trpimira latinski jezik rabio i u neposrednome ophođenju. Ona *litterarum studia* što su prema izjavi pape Ivana X. skupa s crkvenim naukom vjere došla u zemlju Hrvata već su bila pustila korijenje. Koliko god da je uzak bio krug na koji se moglo odnositi ono Gottschalkovo *homines Dalmatini* — »ljudi Dalmatinci«, i koliko god da je velik u njem bio broj onih koji su potjecali iz stranih zemalja ili su u njima stekli svoju izobrazbu, opet se jedno pokazuje s punom sigurnosti: Bilo je sazrelo vrijeme da se osnuje benediktinski samostan u Rižinicama, za njegovu knjižnicu, školu i skriptorij. Već je bio stvoren kulturni okoliš pripravan da prihvati njihovo djelovanje, da ga širi i oplođuje.

Važno je i to da je poraba latinskoga jezika kakvu je Gottschalk bio zapazio na hrvatskome dvoru jednaka onoj u bizantskoj Dalmaciji, a benediktincu iz Franačkoga carstva upada u oči kao osobita. Odatle se vidi da latinska pismenost i književna naobrazba nisu dobile novu postojbinu u zemlji Hrvata, nekadašnjoj sklaviniji, bez dodira s carskim

[1105] On razlikuje *homines Dalmatini* — »ljudi Dalmatinci« od *Latini Graecorum imperio subditi* — »Latini, podanici grčkoga carstva«, koji se spominju odmah poslije toga, što se očito odnosi na stanovnike bizantskih dalmatinskih gradova. *Dalmatini* pak mogu tu biti samo Trpimirovi Hrvati. Njega opet Gottschalk zove *rex Sclavorum* — »kralj Slavena«. Tako je u nazivima koje on rabi sadržano ime *Sclavi Dalmatini* za Hrvate, kao knez kojih, *dux Chroatorum*, sam Trpimir sebe predstavlja.

dalmatinskim gradovima i bez njihova utjecaja, te ne može biti da je došla isključivo iz Franačkoga carstva i iz škola njegove crkve, kako se ponekad rado zamišlja. Odnosi zemlje u hrvatskoj vlasti s bizantskim gradovima bili su tako bliski, obje strane tako upućene jedna na drugu da se utjecaj gradova očitovao i pri uvođenju latiniteta u zemlju Hrvata, u njezinu novouspostavljenu crkvenu organizaciju i na vladarski dvor, sve ako oskudna vrela ne govore o više ili manje spektakularnim događajima ili zbivanjima s kojima bi se mogao izričito povezati taj utjecaj. U skladu je s time ono što se saznaje o darovanjima kneza Trpimira i njegova prethodnika kneza Mislava kojima su obdarili splitsku crkvu, a ona je napokon pripadala drugomu carstvu. Gradske općine pod bizantskim vrhovništvom uspostavljale su vlastite odnose s hrvatskom vlasti. A Trpimiru je nedvojbeno bilo drago što ga splitski nadbiskup naslovljuje s *domine* jer se u tome moglo čuti i nešto kao priznanje njegove vlasti. U tome se svjetlu čini vrlo uvjerljivom pretpostavka da je *patricius gentis Graecorum* o kojem Gottschalk pripovijeda da je protiv njega knez Trpimir poveo svoju vojsku bio drački ili kefalenijski strateg koji je zapovijedao lokalnim pohodom bizantskih oružanih snaga.[1106] On bi bio doplovio u Dalmaciju upravo da zaustavi takav razvoj, ali mu se Trpimir uspio vojnički nametnuti. Split je i dalje ostao uključen u vanjski krug njegove vlasti i utjecaja. To je pak, dakako, imalo svoju cijenu u zemljišnome posjedu i podavanjima, kojih se knez morao odricati u korist nadbiskupa, ali i u obziru prema njegovim zahtjevima na području crkvene politike.[1107]

Na drugom jednom mjestu bernskoga rukopisa, u traktatu o prisutnosti u euharistiji tijela i krvi Kristovih, govori Gottschalk o još jednom doživljaju iz lutalačkog razdoblja svojega života. On piše (na str. 130) da se tko ne vjeruje u zbiljsku prisutnost Kristovu u pričesti, ne može smatrati vjernim kršćaninom. I dodaje: *Quod cum certissime ita sit nec ullus hinc christianus Christo credens ambigere possit — quod et ipsum esse verum pars etiam gentilium scit, nam quondam in terra Vulgarorum quidam nobilis potensque paganus bibere me suppliciter petivit in illius dei amore qui de vino sanguinem suum facit.*[1108] — »Jer je to sasvim sigurno tako, te nikoji kršćanin koji vjeruje Kristu ne može o tome dvojiti — jer da je to istina, zna i dio pogana. Naime, jednom u zemlji Bugara jedan me je plemeniti i moćni poganin smjerno zamolio da pije u ljubavi onoga boga koji od vina pravi svoju krv«.

1106 Usp. gore bilj. 1102.

1107 Slično prosuđuje vijesti što ih donose vrela o knezu Trpimiru i Košćak, *Pripadnost*, 305–309.

1108 Katić, *Saksonac Gottschalk*, 26–27; Lambot, *Oeuvres théologiques*, 325, 9–14.

Odatle se saznaje da je Gottschalk bio došao i u tada još pogansku zemlju Bugara. Ona je tada negdje u jugoistočnoj Panoniji graničila sa zemljom Hrvata. Njezin vladar, kan Boris (852–889), koji je poslije, pokrstivši se, postao knez Mihael, bezuspješno je pokušao podvrgnuti tu susjednu zemlju sebi.[1109] Vrlo je vjerojatno da je pobjednik u tom ratu bio upravo knez Trpimir.

Čini se da je Gottschalk ostao kod Trpimira dvije godine. U poslanici koju je u stihovima napisao jednomu učeniku utvrđuje:

Exul ego diuscule
hoc in mare sum, domine,
annos nempe duos fere.[1110]

— »Izgnanik sam ja već poduže na ovom moru, gospodine, naime gotovo dvije godine«. Nedvojbeno je iz one *villa nostra* vidio more u Kaštelanskom zaljevu. Taj boravak pada u vrijeme od 846. do 848. Te bi posljednje godine onda proputovao Panoniju i Norik i bio osuđen na sinodi u Mainzu.[1111]

Dvije godine su razdoblje u kojem se utjecaj toga gosta mogao razrasti i dojam njegove snažne osobnosti duboko se urezati.[1112] Odnosi što su tada

---

1109 *De adm. imp.* 31, 58–64.

1110 MGH, *Poetae* 3, 732: *Godescalci carmina* 6, 9, 1–3. Ta je pjesma napisana u izgnanstvu na moru. Njezina prva strofa glasi (MGH, *Poetae* 3, 751, *Godescalci carmina* 6, 1, 1–6):

Ut quid iubes, pusiole,
quare mandas, filiole,
carmen dulce me cantare
cum sim longe exul valde
intra mare?
o cur iubes canere?

— »Kako mi nešto zapovijedaš, maleni, zašto mi nalažeš, sinčiću, da pjevam slatku pjesmu kad sam već vrlo dugo prognanik kod mora? O zašto zapovijedaš da pjevam?« Tu se postavlja pitanje je li *filiolus* kojemu se obraća ta pjesma možda onaj *filiolus Godescalcus* kojega Gottschalk spominje u vezi s Trpimirovim vojnim pohodom. Čini se kao da je ta pjesma ispjevana kraj Kaštelanskoga zaljeva u onoj *villa nostra* negdje pred kraj Gottschalkova boravka kod hrvatskoga kneza za njegova najmilijeg učenika (ili možda i rođenoga sina?).

1111 Usp. Katić, *Saksonac Gottschalk*, 5 i 13–15; Vielhaber, 21 (on misli da je Gottschalk otišao u Dalmaciju prije nego je grof Eberhard primio pismo od Hrabana Maura); Mitterauer, *op. c.*, 3–4.

1112 No Katić, *Saksonac Gottschalk*, 28–30 ide zasigurno predaleko kad misli da je hrvatska predaja o pobožnom čovjeku Martinu koji je došao iz Furlanije (*De adm. imp.* 31, 42–52, vidi gore str. 303 i 351) uspomena na Gottschalkov boravak u Hrvatskoj. Taj Martin bio je obučen kao svjetovnjak i tako težak invalid da su ga svakamo morali nositi. Hrvatski vladar u kojega je vrijeme došao u Hrvatsku zvao se prema zapisu te predaje doduše Trpimir, ali mu je sin i nasljednik bio Krešimir. To dakle ne može biti Gottschal-

uspostavljeni čini se da su kao živa veza dulje potrajali. Iz svojega samostanskog zatvora uputio je Gottschalk nekomu monahu u opatiji Corbais, po imenu Ratramnus, u jednoj poslanici i ove stihove:

Denique sunt multi Domino donante magistri
hac regione siti, ingenio locuplete periti;
unde Palatina plerique morantur in aula.
Ad hos atque alios per barbara regna locatos
cernua his avidus direxi scripta diebus
orans magnopere, dignentur ut ocius inde
respondere mihi, ceu scis, vehementer egenti.[1113]

— »Zatim su, jer Gospodin tako daje, mnogi učitelji smješteni u ovome kraju, vješti po bogatom umu; od njih većina boravi na carskome dvoru. Njima i drugima koji su smješteni po barbarskim kraljevstvima ovih sam dana pohlepan upravio smjerne napise, moleći ih veoma da se udostoje brže mi odande odgovoriti, jer mi to, kako znaš, jako nedostaje«.

Pri Gottschalkovim učenim dopisnicima koji su *per barbara regna locati* — »smješteni po barbarskim kraljevstvima« najprije se pomišlja na redovnike u Trpimirovu samostanu u Rižinicama, njivi tek iskrčenoj i zasijanoj latinskom naobrazbom. Čak i pošto je zatvoren, učeni benediktinac nije prekinuo intelektualne veze sa zemljom u kojoj je nekada bio gostom.

Gottschalk je, pošto nije mogao ostati na dvoru furlanskoga grofa, došao na dvor hrvatskoga kneza. Veza s njime uspostavljena je vjerojatno već u Furlaniji. Trpimirovi odnosi s Furlanijom i njezinim crkvenim sjedištem, akvilejskim patrijarhatom, ostavili su u vrelima vrlo dojmljiva traga. To su zapisi u znameniti Čedadski evangelijar.

Taj dragocjeni kodeks, koji pripada među najstarije latinske tekstove evanđelja, pisan je u 6, ili čak već u 5, stoljeću lijepim uncijalnim slovima. Sadrži potpun i susljedan tekst četiriju evanđelja. Zbog njegove starosti i lijepe izradbe čuvala ga je akvilejska crkva kao dragocjenost i poštivala kao svete moći. S vremenom je nastala legenda da je Evanđelje po Marku kako je zapisano u tom kodeksu autograf samoga evanđelista, kojega su bili doveli u bliži odnos sa sjevernim Jadranom, te su se Mletci bili stavili pod njegovu zaštitu. O podrijetlu i postanku toga rukopisa ništa pobliže nije poznato. U 13. ili 14. stoljeću svežnjevi su njegovih listova na kojima

---

kov domaćin jer su njegova dva sina i nasljednika bili Zdeslav i Muncimir. Pobožan čovjek Martin je osim toga očito sasvim drukčiji lik nego je bio redovnik iz Orbaisa i djelovao je na mnogo šire slojeve nego bi učeni Gottschalk ikada mogao. Taj je pripadao najužem krugu intelektualnoga vrha svojega vremena i tuđio se ne samo od neobrazovanoga puka nego i od obrazovanih manje istančano nego je bio on sam.

1113 MGH, *Poetae* 3, 751: *Godescalci carmina* 7b, 107–113.

je Evanđelje po Marku, što se smatralo autografskim i kao takvo poštivalo, izdvojeni iz cjeline kodeksa i uvezani u srebro. Dva takva svežnja predana su 1343. caru Karlu IV. kad je putovao u Italiju na krunidbu kao poklonstveni dar. On ih je donio u Prag i tamo se čuvaju sve do danas. Preostalih pet preneseno je iz sigurnosnih razloga u Čedad (Cividale, hrvatski zapravo Čabdad). Iz istih je razloga onamo 1409. dopremljen i preostali dio kodeksa. Sveščići s Markovim evanđeljem preneseni su 1420. iz Čedada u Mletke i tamo su još i sada. Vrlo su slabo uščuvani. Već u 17. stoljeću bili su još jedva čitljivi. Glavni dio kodeksa, koji je ostao u Čedadu, čuva se u tamošnjem muzeju i razmjerno je dobro očuvan.[1114]

Prvi zapisi uneseni su u Čedadski evangelijar još u 6. ili 7. stoljeću. Bili su to podatci o danima u koje je valjalo u crkvi čitati pojedine perikope. Od kraja 8. stoljeća počela su se zapisivati u kodeks imena posjetitelja. Kad se o njima kaže da su došli *in isto monasterio* — »u taj manastir«, može se raditi o samostanu, ali i o katedralnoj crkvi (usp. njemački *Münster*). Takvi su se zapisi nastavljali sve do kraja 10. stoljeća i tada prestaju.[1115] Imena što su tako zapisana gotovo su sva germanska ili slavenska. Najgušći su zapisi iz druge polovice 9. i iz prve 10. stoljeća.

Neka od tih imena, osobito slavenska, povijesno su osobito zanimljiva. Taj kodeks tako omogućuje da se razaberu daleko razgranate veze akvilejskoga crkvenog sjedišta i pokazuje na kako se veliko područje u ono doba bio proširio njegov utjecaj na jugoistoku Europe. Tako se u tom evangelijaru susreću imena prvoga krštenoga bugarskog vladara i više članova njegove obitelji, među njima i dvaju sinova koji nisu poznati iz drugih vrela. Tu je i jedan moćni i utjecajni bugarski bojarin, dobro poznat i iz drugih vrela, o kojem se izričito kaže: *De Bolgaria qui primus venit in isto monasterio* (f. 4^{r}) — »Koji je prvi iz Bugarske došao u ovaj samostan«. Među slavenskim imenima nalaze se i ona poznatih panonskih i moravskih knezova, što su vezana uz legendu o svetima Ćirilu i Metodu. Iako to u samim zapisima ničim nije naznačeno, daleko je najvjerojatnije da se radi o vladarskim imenima i da se to upravo te povijesne osobe tako susreću i u čedadskom kodeksu.[1116] Nema stoga nikakva većega iznenađenja kada se u tome društvu zatekne i ime hrvatskoga vladara: *domno Tirpimiro* (f. 5^{v}) — »gospodin Trpimir«. Akvilejska crkva daje mu isti naslov, *dominus*, kojim ga je oslovljavao i splitski nadbiskup u stvari onoga srebra koje mu je bio stavio na raspolaganje. Isto tako u drugom zapisu: *Petrus, filius domno Tripemero*

1114 Usp. Cronia, *Revision*, 6–7 i 13–14; talijanska verzija: *Revisione*, 357 i 364.

1115 Usp. Cronia, *op. c.*, 7–9; tal. 358–360.

1116 Usp. Cronia, *op. c.*, 10–11; tal. 360–362.

(f. 23r) — »Petar, sin gospodina Trpimira«. Taj knežev sin nije poznat ni iz kojega drugog vrela.

Po tome valja pretpostaviti da su i knez Trpimir i njegov sin Petar posjetili onaj *monasterium* u kojem se čuvao kodeks i da su tom prilikom upisani u nj ti zapisi. Iznesena je i pretpostavka da to stoji u vezi s višim učilištem za mletačke strane i Ilirik u Čedadu, koje je osnovano prema zaključcima kapitulara iz Corteolone pod Lotarom I. Taj zavod nisu pohađali samo pripadnici klera. Pri tim zapisima moglo bi se dakle raditi o posjetima istaknutih bivših učenika svojoj staroj školi.[1117] To su ipak samo nagađanja. Valja računati i s time da su se neke od tih osoba dale upisati u tu duboko poštovanu relikviju, a da same i nisu bile nazočne.[1118] Izrečena je i pretpostavka da je taj evangelijar kao prijenosna relikvija prenošen s mjesta u mjesto, pri čemu su se upisivali zapisi o domaćinima koji su ugošćivali pratnju što ga je prenosila, većinom izvan Italije.[1119]

Kako god to bilo, to što su upisani hrvatski knez i njegov sin svjedoči o njihovim bliskim odnosima s akvilejskom crkvom i o tome da je hrvatska kneževina sa svojom novom latinskom pismenosti i rudimentarnom književnom naobrazbom oko sredine 9. stoljeća već bila uključena u šire kulturne sklopove i bila postala dijelom latinske Europe. Ako se gleda s te strane, pokazuje se vrijeme kneza Trpimira kao važna književna epoha u hrvatskom razvoju. Koliko god da su vrela oskudna i njihova predaja nepouzdana tamo gdje teku nešto obilnije, ipak su dostatna da se po njima razazna kako su upravo pod tim vladarom *litterarum studia* dobila u zemlji Hrvata čvrste temelje i vlastita rasadišta, čime su se uspostavili odnosi s duhovnim prostorom ranoga latinskog srednjovjekovlja i počeli se dalje izgrađivati.

U Čedadskom evangelijaru zapisano je ime još jednoga znatnog hrvatskoga vladara zajedno s imenom njegove žene: † *Brannimero comiti, Mariosa cometissa* (f. 102v) — »Branimir knez, kneginja Maruša«. Knez Branimir i kneginja Maruša nose tu naslov *comes*, *comitissa* koji isti taj knez nosi na natpisu iz Šopota kod Benkovca: † *Branimiro com(ite) dux Cruatorum cogit(avit)*.[1120] — »Branimir komes, knez Hrvata, zamislio je to«. Zbog gramatičke nesklapnosti oblika *Branimiro* i *dux* izneseno je u

1117 Usp. Krstić, *Počeci filozofije*, 12.

1118 Tako se na jednom mjestu čita: *Adolc ista nomina scribere rogavit* (f. 215) — »Adolc je zamolio da se upišu ta imena«. Usp. Cronia, *op. c.*, 8–9; tal. 359. On misli da je velik broj unesenih slavenskih imena razumljiv samo kraj takve pretpostavke.

1119 Lazzarini prema Cronia, *op. c.*, 7; tal. 358. Sada i Putanec, *Čedadsko četveroevanđelje*.

1120 Mihaljčić–Steindorff, 32–33, Nr. 47; Zekan, *Pet natpisa*, 412–413; D 166–167, Nr. 130.

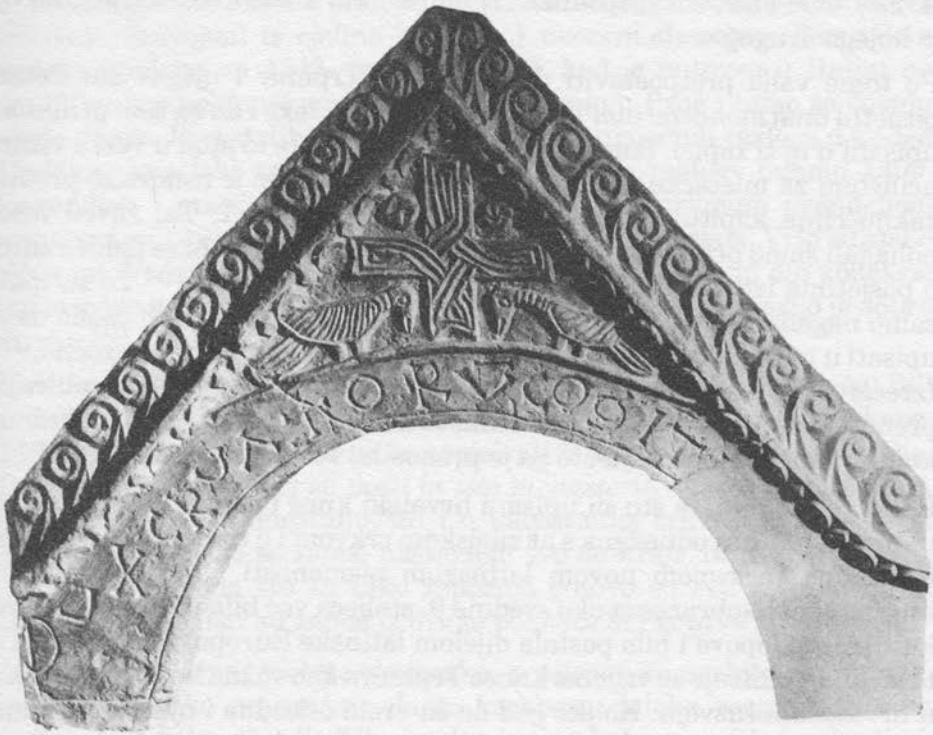

Ulomak zabata s natpisom kneza Branimira iz crkve u Šopotu kraj Benkovca, 879–892. godina

Ulomak arhitrava s natpisom kneza Branimira iz crkve u Šopotu kraj Benkovca, 879–892. godina

novije doba mišljenje da se tu radi o dvije osobe, od kojih se jedna označuje kao *comes*, a druga kao *dux*.[1121] Zbog toga što je taj natpis očuvan u dva ulomka, lijevom arhitravu i teguriju jedne oltarne pregrade, moglo se pretpostaviti da je između ta dva ulomka stajao još jedan s kojim bi bio izgubljen dulji odlomak teksta i u njem ime one osobe koja se označuje kao *dux*. No ta je pretpostavka nepotrebna. U tekstu zapisa o sudovanju kneza Muncimira javlja se slična gramatička nesklapnost: *placuit mihi Muncimiro, divino munere iuvatus Croatorum dux...*[1122] — »odlučio sam ja, Muncimir, Božjim darom potpomognut knez Hrvata«. U drugoj polovici 9. stoljeća u Hrvatskoj se, eto, tako pisalo latinski. Uostalom, i u zapisu *Brannimero comiti, Mariosa cometissa* (f. 102^{v}) poraba je padežnih oblika nesklapna. Dativni oblik kneževa imena i naslova stoji tu očigledno mjesto nominativnoga i koordiniran je imenu kneginje. Inače bi taj zapis valjalo razumjeti tako kao da ga je Maruša dala unijeti za Branimira, a to se teško može pretpostaviti. Imena su se u kodeks unosila u nominativu. Treba li pak oblik *Branimiro com...* na natpisu iz Šopota shvatiti jednako tako ili je to vremenska odredba po vladaru koja stoji u ablativu, u kojem bi slučaju ime onoga tko je postavio pregradu stajalo na izgubljenom desnom arhitravu, to se na temelju očuvanoga dijela natpisa ne može odlučiti. Titulu *comes* daje Branimiru i papa Ivan VIII.: *Excellentissimo viro Branimero, glorioso comiti et dilecto filio nostro*.[1123] — »Sasvim izvrsnomu mužu Branimiru, slavnomu knezu i voljenomu sinu našemu«.

Slična se gramatička nesklapnost dade utvrditi na ulomcima još jednoga od natpisa s imenom toga vladara, koji je nađen u Ninu: *(T)emporibus domno B(ra)nimero dux Slcavorum* (sic!) *...ego Theudebertus abba(s) pro remedio anime mee fieri rog(avi)... quis leget oret pro me pec(c)atore...*[1124] — »U vrijeme gospodina Branimira kneza Slavena... ja Teudebert opat za lijek svojoj duši zamolio sam da se napravi... tko bude čitao neka moli za mene grješnika«.

Na natpisu iz Gornjega Muća u splitskom zaleđu zapisana je godina iz vremena vladavine toga kneza: *+Intende XPE (=Christe) celu(m)q(ue) r... ...nti salv(atio)ni tibiq(ue)... utus veniat... providen... ...b(eati) Petri... Branimiri annor(um) XPI (= Christi) sacra de virg(ine) carne(m) ut*

1121 Usp. Rapanić, *Bilješke*, 185–186; Zekan, *Pet natpisa*, 413–414.

1122 CD 1, 23, Nr. 20.

1123 CD 1, 18, Nr. 14. Usp. i pismo istoga pape Branimirovu prethodniku Zdeslavu iz godine 879: *Dilecto filio Sedesclavo, glorioso comiti Sclavorum* — »Voljenomu sinu Zdeslavu, slavnomu knezu Slavena« (CD 1, 12, Nr. 9).

1124 Mihaljčić–Steindorff 17, Nr. 22; Zekan, *Pet natpisa*, 412; D 207–208, Nr. 174. I tu pretpostavlja Rapanić, *Bilješke*, 183–185 da je kneževo ime stajalo iza naslova *dux*, a prije spomena opata. I ta je pretpostavka nepotrebna.

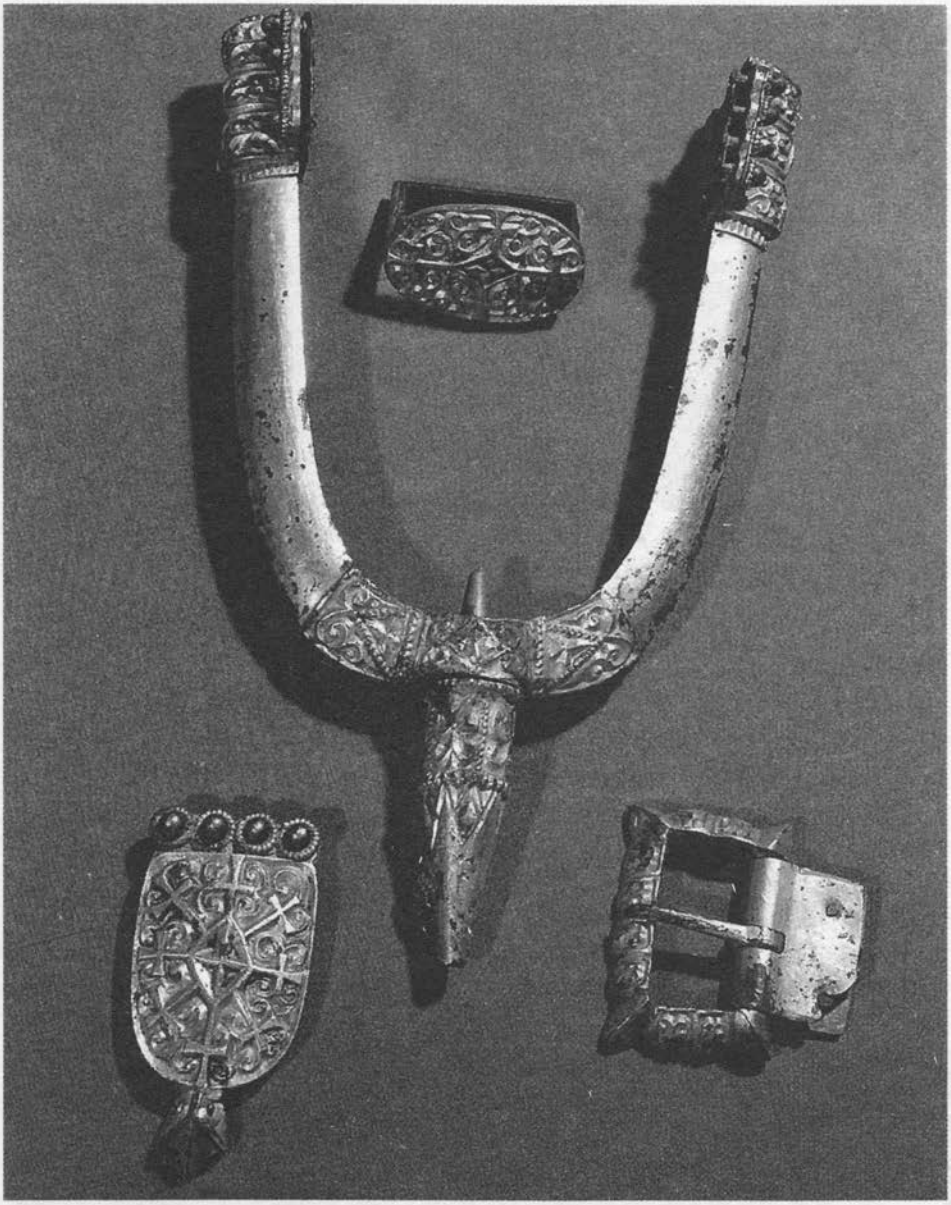

Grobni nalaz karolinških ostruga iz crkve sv. Marije na Crkvini u Biskupiji kod Knina, druga polovica 9. st.

su(m)ps(it) s(unt) DCCCLXXX et VIII VI q(ue) indic(tio).[1125] — »Osvrni se, Kriste, i nebo... (u doba kneza) Branimira, godina je Kristovih od kada je od svete Djevice primio put 880 i 8, i 6. indikcija«. Tako se dobiva godina 888, što točno odgovara jednoj šestoj indikciji. To je najstariji točno datirani i izvorno očuvani pisani tekst iz zemlje Hrvata.

Natpis nađen u Ždrapnju kod Skradina može se s velikom vjerojatnosti rekonstruirati ovako: *(In no)mine domini tempore domno (Br)animero duce(m) (S)clavit(i)norum ego Pristina iupanus c(um)... mea edificavim(us)... ...eut d Ma(rie) beat(e) pro peccatore me* (?).[1126] — »U ime Gospodinovo u vrijeme gospodina Branimira, kneza Slavena, ja Priština župan s... mojom sagradili smo... svete Marije za mene grješnika«.

Pri iskapanjima u godinama 1977. i 1983–1986. nađeni su na polju Otresu između gradina Bribira i Ostrovice na čestici Lukačuši ostatci predromaničke crkve s ulomcima njezina kamenog namještaja. Na gredi i teguriju oltarne pregrade stoji natpis: † *In nomine Domini. Tempor(e) domno (Br)anni(mero) duci ego... or f(eci) in honorem beati Petri et sancte Marie, sancti Georgii, sancti Stefani, sancti Martini, sancti Grisogoni, sancte crucis.* — »U ime Gospodinovo. U vrijeme kneza Branimira ja... napravio sam u čast svetoga Petra i svete Marije, svetoga Jurja, svetoga Stjepana, svetoga Martina, svetoga Krševana, svetoga križa«.

Kneževo ime poduprto je kontekstom. Ta rekonstrukcija nalazi dodatnu potporu i u tome što je pri iskapanjima 1911. i 1912. na istom lokalitetu nađen u međuvremenu izgubljen kameni ulomak sa slovima BR, pri čemu se već tada pomišljalo na početak imena kneza Branimira. Od svih hrvatskih kneževskih natpisa 9. stoljeća taj je najpotpunije očuvan. Znatan je i po tome što je u njem nabrojeno šest svetačkih kultova koji su tada u Hrvatskoj bili osobito važni.[1127] I u tom je natpisu gramatika manjkava na način kakav je u rano doba hrvatske latinštine običan.

Natpis nađen u Ždrapnju postavio je neki župan, magnat hrvatske kneževine, po imenu Priština: *ego Pristina iupanus.*[1128] — »Ja, Priština župan«. Također je iz 9. stoljeća natpis s lijevoga arhitrava oltarne pregrade u crkvi svetoga Spasa na vrelu Cetine: *Ad onorem Dom(ini) Jesu Christi ego Gastica huppanus d(onavi)... i et anime mee et matris*

1125 Mihaljčić–Steindorff 42, Nr. 64; Zekan, *Pet natpisa*, 407–411; D 121–124, Nr. 88–93. Za pitanja u vezi s pojedinostima interpretacije usp. Rapanić, *Bilješke*, 180–183. O okolnostima toga nalaza usp. Zekan, *Prilog proučavanju*. Daljnji fragmenti toga nalaza objavljeni su kod Oreb–Zekan, *Zaštitno iskopavanje*.

1126 Mihaljčić–Steindorff 33–34, Nr. 48 i 49; Zekan, *Pet natpisa*, 412; D 252–254, Nr. 228–231. Usp. o tome još Rapanić, *Bilješke*, 186–188.

1127 Usp. Zekan, *Pet natpisa*, 413–418.

1128 Usp. gore bilj. 1126.

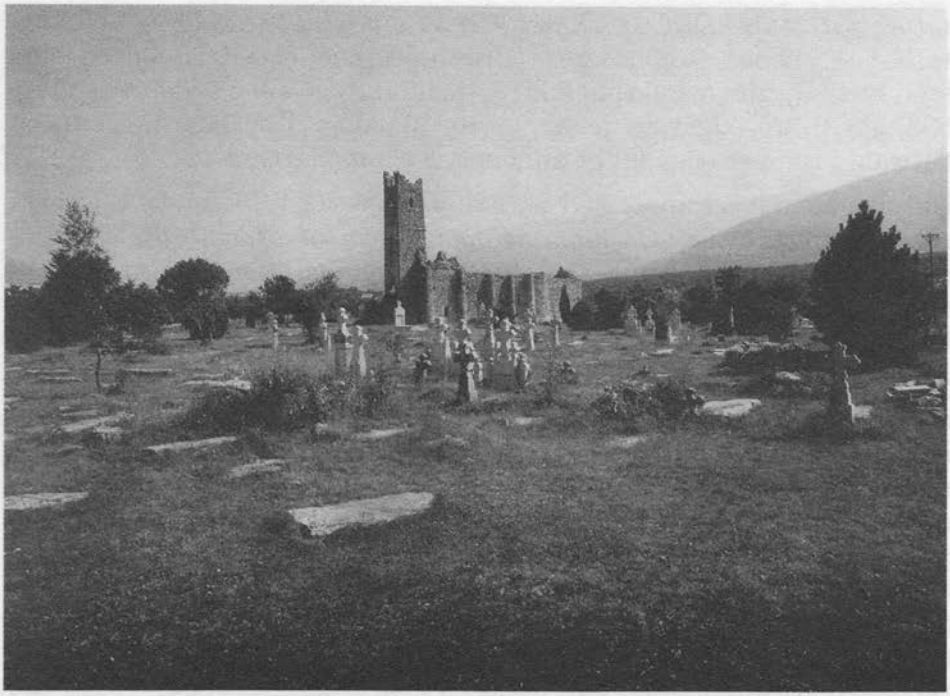

Crkva sv. Spasa na vrelu Cetine, 9. st.

mee nomine Nemira et filiis meis nomine....[1129] — »U čast gospodina Isusa Krista ja župan Gostiha darovao sam... i svojoj duši i duši svoje majke kojoj je ime Nemira i svojim sinovima kojima je ime...«. Tu je župan Gostiha, koji je vjerojatno bio donator te crkve, ovjekovječio sebe sama, svoju majku Nemiru i sinove, kojima su se izgubila imena. Ti natpisi pokazuju da je latinska pismenost i književna naobrazba, *litterarum studia* dakle, kako to zove Ivan X, prodrla ne samo do vladarskoga dvora, nego je već zahvatila i više društvene slojeve u hrvatskoj kneževini.

Ovamo ide i natpis: *Godeçai iuppano... isto domo co...* — »Župan Godečaj... sagradio (?) je tu kuću...«. Urezan je u nadvratnik crkve svetoga Križa u Ninu i do sada mu se nije dalo čvrsto odrediti vrijeme postanka, ali po svjedočanstvu predromaničke ornamentike nedvojbeno potječe iz ranoga srednjeg vijeka.[1130]

1129 Mihaljčić–Steindorff 41–42, Nr. 63; D 88, Nr. 182.

1130 Mihaljčić–Steindorff 19, Nr. 24; D 209–210, Nr. 175. Usp. Jakić–Cestarić, *Ime župana*.

Na ulomku još jednoga ranosrednjovjekovnog natpisa što vjerojatno potječe iz kraja oko Splita, a glasi: *Iupa... atoru(m) et...*, što možda treba nadopuniti kao *iupanus Chroatorum*, također se razaznaje naslov jednoga župana.[1131] Ne zna se pak jesu li *Budimer*, na ulomku ranosrednjovjekovnoga natpisa iz Kule Atlagića kod Benkovca,[1132] i *Rastimir*, na isto takvome ulomku iz Pađena kod Knina[1133] imali ikakav naslov i koji. Te epigrafske potvrde, koliko god da su oskudne, vrlo zorno pokazuju kako je svijet latinske naobrazbe puštao sve dublje korijene u zemlji ranosrednjovjekovne hrvatske vlasti.

Iz druge polovice 9. stoljeća očuvao se niz papinskih pisama upravljenih duhovnim i svjetovnim adresatima u zemlji Hrvata. Vremenski na početku tu stoji pismo Nikole I. (858–867) ninskomu kleru i puku: *Nykolaus papa clero et plebi Nonensis ecclesiae*.[1134] To je pismo datirano samo pontifikatom toga pape. U njegovu uščuvanu ulomku naglašava papa da se biskupija ne može osnovati bez dozvole apostolske stolice: *Ecclesia, id est catholicorum collectio, quomodo sine apostolicae sedis instituetur nutu, quando iuxta sacra decreta nec ipsa debet absque preceptione papae basilica noviter construi, que ipsam catholicorum intra semet amplecti catervam dinoscitur?* — »Crkva, a to je skup katolika, kako bi se mogla osnivati bez odobrenja apostolske stolice, kad se prema svetim odredbama ne smije bez papina naputka niti nanovo sagraditi bazilika, za koju se zna da u sebi obuhvaća mnoštvo katolika?«

To je mjesto došlo do nas bez daljnjega konteksta, a očito se odnosi na ninsku biskupiju i jedino je svjedočanstvo o njezinu osnutku. Iz riječi toga pisma zaključivalo se da je ninska biskupija osnovana u vrijeme Nikole I. No ninski je biskup Aldefreda 892. pokušao ostvariti zahtjeve na vlasništvo koji se najlakše mogu razumjeti ako mu je biskupija postojala već prije 852. Na pitanje što se odatle postavlja nije još pronađen uvjerljiv odgovor.[1135]

1131 Mihaljčić–Steindorff 76–77, Nr. 119; D 52, Nr. 10.

1132 Mihaljčić–Steindorff 32, Nr. 46; D 192–193, Nr. 160.

1133 Mihaljčić–Steindorff 34, Nr. 50; D 219–220, Nr. 175.

1134 CD 1, 8, Nr. 4. Očuvano u *Decretum Gratiani*, P. 3, Dist. 1, c. 8.

1135 Prvo mišljenje zastupa Rački, *Nutarnje stanje*, 135–141 (osobito 138–139). Također Ritig, *Povijest i pravo*, 130–133. Nasuprot tomu zastupa Smičiklas, *Povijest hrvatska* 1, 155 i 188 mišljenje da je već od druge polovice 7. stoljeća postojao biskup Hrvata pod jurisdikcijom splitskoga nadbiskupa kao svojega metropolita i nije imao čvrstoga sjedišta, nego je bio crkveni poglavar svim pripadnicima hrvatskoga roda. Taj bi onda u 9. stoljeću, u vrijeme Focijeva raskola, uzeo Nin za svoje sjedište. Klaić, *Povijest Hrvata* 1, 49–51 i 134 (2. izd., 71–73 i 160) zastupa nasuprot tomu mišljenje da je ninska biskupija osnovana za franačke vladavine u prvoj polovici 9. stoljeća iz Rima i da je ostala izravno podređena

Može, međutim, biti i to da Nikola I. piše o osnutku do kojega je došlo prije njegova vremena, a pravna utemeljenost zahtjeva koje je postavljao biskup Aldefreda također se ne da točnije vremenski odrediti. Sigurno je samo to da je papa Nikola I. mogao osporiti kanonsku valjanost toga osnutka. Time se tek potvrđuje što se i bez toga razabire. Hrvatska crkva kojoj je biskupsko sjedište bilo u Ninu proizašla je iz djelovanja franačkih misionara. Njezine se tradicije nadovezuju na tradicije crkve u Franačkome carstvu (vidi str. 331). U pismima papâ Ivana VIII. (872–882) i Stjepana VI. (896–897) ninskomu biskupu Teodoziju i akvilejskomu patrijarhu Walbertu[1136] očituje se uska povezanost tih dviju crkava, koja vjerojatno proizlazi iz prvobitnih odnosa crkvene jurisdikcije. Hrvatska biskupija u Ninu bila je u ustrojstvu dalmatinske crkvene hijerarhije, koje je počivalo na odnosima kakvi su bili u kršćanskoj starini, strano tijelo.

papi jer je Karlo Veliki dalmatinske gradove, kojih su biskupi do tada bili nadležni za Hrvate, prepustio Bizantu. Ta pretpostavka stoji u izravnom proturječju s pismom Nikole I., koje potpuno isključuje bilo kakvu rimsku inicijativu pri osnivanju ninske biskupije. Duchesne, *Le provincial*, 102–106 vjeruje da je narodna biskupija Hrvata proizašla iz njihova pokrštavanja u doba franačke vladavine. Slično Šišić, *Priručnik*, 190–191. On misli da se iz zapisa o sudovanju hrvatskoga kneza Muncimira godine 892. (DC 1, 22–25, Nr. 20) razabire da je ninska biskupija morala postojati već prije 852. i vjeruje da je osnovana u vrijeme franačkoga vrhovništva na početku 9. stoljeća. Usp. o tome još isti, *Geschichte der Kroaten*, 62, bilj. 1. Perojević, *Ninski biskup Teodozije*, 6 smatra da su Hrvati isto kao i karantanski Slaveni, pošto su ih pokrstili franački misionari, dobili svojega horepiskopa i da se taj mnogo zadržavao i u njihovu gradu Ninu, koji se tada snažno razvijao, pa je onda *via facti* postao biskupskim sjedištem. Tek pod Nikolom I. bi to onda postao predmet crkvenopravnoga spora. V. Novak, *Pitanje pripadnosti*, 54–59 i 72 vjeruje da je ninska biskupija ustanovljena u tijeku restauracije dalmatinske crkvene hijerarhije koju je u suradnji s Rimom proveo Karlo Veliki. Također i Srebrnić, *Odnošaji*, 134 vjeruje da je ninska biskupija nastala već u prvoj polovici 9. stoljeća u okviru franačke misije. Drinov, *Pogled*, 26 i Fancev, *O najstarijem bogoslužju*, 11 slijede sud Račkoga i smatraju da je ninska biskupija osnovana u vrijeme Nikole I. Nasuprot tomu Šegvić, *Borba* i Dabinović, *Kada je Dalmacija* zastupaju mišljenje da je ta biskupija osnovana već prije. Barada, *Episcopus Chroatensis*, 180–181 odlučno podupire mišljenje da je Nin postao sjedištem hrvatskoga biskupa između 864. i 867. Tomu se shvaćanju pridružuje i Mandić, *Rasprave i prilozi*, 93. Košćak, *Pripadnost* 311–312 zastupa ga vrlo odlučno i daje mu konkretno povijesno tumačenje. Njemu se pridružuje Budak, *Prva stoljeća*, 92–96. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, 48 upozorio je na mogućnost da je već knez Trpimir oko sredine 9. stoljeća osnovao ninsku biskupiju. Isto mišljenje zastupa i N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 232–239. Gunjača, *Ispravci i dopune* 2, 141–163 (osobito 155–159) žestoko se spori s Baradinim razlaganjem i brani Šišićevu argumentaciju, koji je, međutim, na kraju života promijenio mišljenje i priklonio se shvaćanju kakvo su podupirali Rački i Barada. Usp. Šišić, *Pregled povijesti*, 4. izd., 98.

[1136] CD 1, 20–21 (886/7) Nr. 17; 19–20 (886/7) Nr. 16.

Temelji latinske pismenosti što se razaznaju na području ninske crkve oko polovice 9. stoljeća do kraja su se sedamdesetih i do osamdesetih godina bili snažno izgradili. Pored natpisa o kojima je ovdje već bila riječ (vidi str. 322) vrlo rječito svjedoči o tome i dopisivanje hrvatskoga kneza Branimira i ninskoga biskupa Teodozija s papama Ivanom VIII. (872–882) i Stjepanom VI. (885–891).[1137] Očuvana su — dijelom tek u ulomcima — samo papinska pisma, pa i takva koja su upravljena Branimirovim prethodnicima.[1138] U njima se, međutim, izričito spominju pisma koja su poslali knez i biskup.[1139] Ta su papinska pisma i ulomci pisama sadržani u *Decretum Gratiani*, u *Decretum Ivonis*, pa u kodeksu *Epistolae Ioannis VIII*, što se čuva u Vatikanskoj knjižnici (Reg. Vat. 1), i u kodeksu br. 8873 (additional manuscripts) Britanskoga muzeja u Londonu što potječe iz 12. stoljeća.[1140] To nam dopisivanje pokazuje da je ninska crkva tada već potpuno bila u stanju i sama voditi zahtjevnu korespondenciju i služiti vladaru kao kancelarija koja je bez ograničenja mogla sudjelovati u latinskom dopisivanju. Najkasnije u to vrijeme osnovan je i benediktinski samostan u Ninu (vidi str. 324), što je, dakako, pospješilo daljnju izgradnju temelja književnoj naobrazbi. U pismima pape Ivana VIII. knezu Branimiru raspoznala je historiografija priznanje hrvatske državne samostalnosti i suverenosti hrvatske vlasti od strane Svete Stolice. Čitavo pak to dopisivanje pokazuje da je zemlja hrvatske vlasti u posljednjim desetljećima 9. stoljeća već bila postala dijelom latinske Europe. Ona *litterarum studia*, o kojima je papa Ivan X. godine 925. pisao Tomislavu, kralju Hrvata, i Mihovilu, knezu Humljana, da su ih *Slavinorum regna* — »slavenska kraljevstva« od svojih prvih početaka, *a*

1137 CD 1, 12–22 (879–887/8) Nr. 9–18.

1138 Knezu Domagoju CD 1, 8–9 (872/3) Nr. 5; 10–12 (874/5) Nr. 7–8. Knezu Zdeslavu CD 1, 12 (879) Nr. 9.

1139 CD 1, 13 (879) Nr. 10: *Cum litteras principis vestris* (sic!) *Branimir, quas nobis per Iohannem, venerabilem presbiterum, ipse direxit, legeremus*,... — »Kada smo čitali pismo vašega kneza Branimira koje nam je upravio po Ivanu, poštovanja dostojnom prezbiteru«; CD 1, 14 (879) Nr. 11: *Dilecto filio Branimir. Relegentes nobilitatis tue litteras, quas per Johannem venerabilem presbiterum communem fidelem nobis mandasti*,... — »Voljenomu sinu Branimiru. Čitajući ponovno pismo tvoje plemenitosti koje si nam poslao po Ivanu, poštovanja dostojnom prezbiteru, nama obojici zajednički vjernom«; CD 1, 15 (879) Nr. 12: *Theodosio, venerabili diacono et electo sancte ecclesie Nonensis. Dilectionis tue litteris receptis atque perlectis*... — »Teodoziju, poštovanja dostojnomu đakonu i izabranom biskupu svete ninske crkve. Pošto sam primio i pročitao pismo tvoje ljubavi...«; CD 1, 22 (887/8) Nr. 18: *Theodosio episcopo. Salonitana ecclesia, quam deo auxiliante restitutam asseris*... — »Biskupu Teodoziju. Salonitanska crkva, za koju tvrdiš da je uz pomoć Božju obnovljena...«. I ove posljednje riječi valja razumjeti kao odgovor na jedno Teodozijevo pismo.

1140 Usp. Ewald, *Die Papstbriefe*; Miklošić–Rački, *Novo nađeni spomenici*; MGH *Ep.* 7, 278.

cunabulis »od kolijevke« i *cum lacte carnis* — »s majčinim mlijekom«, skupa s naukom vjere (*doctrina*) dobili po propovijedi apostolske crkve (*praedicatio apostolicae ecclesiae*) kao krepku hranu (*esca*) bila su dotle donijela bogate plodove.[1141]

Franački misionari koji su rod Hrvata, *gens Chroatorum*, priveli kršćanstvu morali su se pri vjerskoj pouci i dušebrižničkom zbrinjavanju svojega novog crkvenoga puka, novoobraćenoga *populus christianus*, služiti njegovim slavenskim jezikom. Bio je to strog i bezuvjetan zahtjev crkvenoga zakonodavstva u karolinškome carstvu. Crkva je na području kojim su vladali franački kraljevi već rano utvrdila za svakoga kršćanina obvezatan minimum vjerske pouke. Formulacije koje su za kasnije vrijeme ostale temeljne potječu od Cezarija († 542), biskupa u gradu Arles. On proglašuje da se dobrim kršćaninom može smatrati samo takav koji naizust zna apostolsko vjerovanje i molitvu Gospodnju i to znanje prenosi na svoju djecu.[1142] K temeljnom znanju koje je potrebno svakomu vjerniku spadao je, kako se vidi iz njegovih govora, nauk o grijesima i krjepostima, pri čemu je valjalo točno razlikovati glavne od malih grijeha.[1143] Glavni sadržaj Cezarijevih poučnih govora i neke od njegovih najvažnijih formulacija preuzeti su u asketske spise i propovjedničku književnost i ostali su prisutni sve do vremena Karla Velikoga. Najvažnije su tu propovijedi što se pripisuju Bonifaciju, koji je postao znamenit kao *praeceptor Germaniae.*[1144] Kao stožer kršćanskoga nauka smatralo se u Franačkome carstvu apostolsko vjerovanje, Očenaš i nabrajanje glavnih grijeha i najvažnijih krjeposti.[1145]

Dok je crkveni puk u Franačkome carstvu govorio pretežno galoromanski ili bar poznavao taj jezik, bilo je razmjerno jednostavno učenjem naizust

---

1141 CD 1, 34 (925) Nr. 24.

1142 *Sermo* 266, Migne, PL 39, 2241: *Ille bonus christianus est, qui... Symbolum et orationem Dominicam memoriter tenet et filios vel filias suas, ut ipsi teneant, fideliter docet.* — »Onaj je dobar kršćanin koji... zna naizust vjerovanje i molitvu Gospodnju i vjerno poučava svoje sinove ili kćeri da i oni znaju«. Isto tako *Sermo* 265, *ibid.* 2071: *Nam nescio qua fronte se christianum dicat, qui paucos versus in Symbolo vel in oratione Dominica parare dissimulat.* — »Ne znam naime s kojim će obrazom reći za sebe da je kršćanin onaj koji se nećka naučiti malo stihova vjerovanja ili molitve Gospodnje«.

1143 O grijesima *Sermo* 104, Migne, PL 39, 1841 i 1946 ss. O krjepostima i osobito o dobrim djelima *Sermo* 244, *ibid.* 1841, 1895 ss., 1897 ss., 2195. O grijesima i krjepostima i u mnogim drugim govorima (*ibid.* 1783 ss., 1975 ss., 2070 ss., 2194, 2219 ss., 2237 ss., 2240).

1144 *Sermo* 15, Migne, PL 89, 870 ss., *Sermo* 6, *ibid.* 855 ss., *Sermo* 3, *ibid.* 847 ss., *Sermo* 5, *ibid.* 852 ss., *Sermo* 11, *ibid.* 863 ss. i u drugim propovijedima (*ibid.* 847, 959, 860, 863).

1145 Usp. Hautkappe, *Über die althochdeutschen Beichten*; I. Grafenauer, *Karolinška kateheza,* 10–13.

i čestim ponavljanjem latinskih tekstova s nešto tumačenja postizati tako postavljen cilj na donekle zadovoljavajući način. No s pokrštenjem Angla i Sasa u Britaniji na kraju 6. stoljeća i germanskih naroda što su ostali istočno od Rajne u 8. stvoren je u tom pogledu sasvim nov položaj. Tomu novomu crkvenom puku morala se temeljna vjerska pouka, ako se njome htjela postići zadana svrha, davati na jeziku koji je razumio. Tu se nije moglo raditi s latinskim formulama oslanjajući se pri tome na romanski. Crkveno zakonodavstvo Karla Velikog povelo je u punoj mjeri računa o tim novim prilikama. Godine 789. donesena je jedna *Admonitio generalis* — »Opća opomena«, u kojoj se posebno ističe obveza svećenstva da poučava crkveni puk.[1146] Osobito molitva Gospodnja treba da bude svima razumljiva: *...et dominicam orationem ipsi intellegant et omnibus praedicent intelligendam, ut quisque sciat, quid petat a Deo*.[1147] — »...i molitvu Gospodnju neka sami razumiju i neka je govore pred svima tako da je i oni razumiju, tako da svatko zna što traži od Boga«. I o smrtnim grijesima treba sve revno prosvjetljivati: *Item cum omni diligentia cunctis praedicandum est, pro quibus criminibus deputentur cum diabulo in aeternum supplicium*.[1148] — »Jednako tako valja sa svakim marom svima propovijedati za koja će zlodjela biti poslani s đavlom na vječnu kaznu«. Puku valja neumorno objavljivati i najvažnije krjeposti, među kojima je i pripravnost na ispovijed i pokoru: *Sed omni instantia ammonete eos de dilectione Dei et proximi, de fide et spe in Deo, de humilitate et patientia, de castitate et continentia, de benignitate et misericordia, de elimosinis et confessione peccatorum suorum, et ut debitoribus suis secundum dominicam orationem sua debita dimittant: scientes certissime, quod qui talia agunt, regnum Dei possidebunt*.[1149] — »Sa svom upornosti opominjite ih o ljubavi prema Bogu i bližnjemu, o vjeri i nadi u Boga, o poniznosti i strpljivosti, o čistoći i suzdržljivosti, o dobrohotnosti i milosrđu, o milostinji i ispovijedanju svojih grijeha, i da svojim dužnicima prema molitvi Gospodnjoj otpuštaju njihove dugove: znajući sasvim pouzdano da će oni koji tako čine doći u posjed kraljevstva Božjega«.

Sinoda u Frankfurtu iznova je potkrijepila obvezu da se poučava puk: *Ut fides catholica sanctae trinitatis et oratio dominica atque symbolum fidei omnibus praedicetur et tradatur*.[1150] — »Da se katolička vjera u Sveto Trojstvo i molitva Gospodnja svima propovijeda i predaje«. U skladu s time vrlo se jasno ističe i to da se, premda su samo hebrejski, grčki i

1146 *Capitularia regum Francorum* (ed. Boretins), MGH, Leges, sectio 2, tomus 1, Nr. 22, 52–62.
1147 *Ibid.*, capitulum 70.
1148 *Ibid.*, capitulum 82.
1149 *L. c.*
1150 *Ibid.*, Nr. 28, capitulum 33.

latinski dopušteni u crkvenom bogoslužju, molitve Bogu ipak mogu govoriti na svakom jeziku, a on će ih i uslišati, ako je samo pravedno ono za što se moli: *Ut nullus credat, quod nonnisi in tribus linguis Deus orandus sit, quia in omni lingua Deus adoratur et homo exauditur, si iusta petierit.*[1151] — »Nitko neka ne vjeruje da se samo na tri jezika smije moliti Bogu, jer se Bogu mole na svim jezicima i čovjek bude uslišan ako zatraži što je pravedno«. Time je stvorena pravna osnova za uključivanje narodnoga jezika, isprva, dakako, njemačkoga, u vjersku pouku, molitvu i uopće u crkveni život. Drukčija se uredba i nije mogla donijeti jer je valjalo poučavati ne samo sve muškarce nego i sve žene i djecu. Svećenicima je zaključkom sinode u Aachenu 801. naloženo: *ut orationem dominicam, id est Pater noster, et Credo in Deum omnibus sibi subiectis insinuent et sibi reddi faciant tam viros et feminas quamque pueros.*[1152] — »da molitvu Gospodnju, to jest Očenaš, i vjerovanje ucijepe svima koji su im podređeni i da traže da im to ponavljaju jednako tako muškarci i žene kao i dječaci«.

Molitve i katehetske formule isprva su se učile naizust na latinskom jeziku. To je neobrazovanomu narodu, ako mu materinski jezik nije bio romanski, bilo tako teško da su mu prijetili strogim kaznama kako bi ga prisilili na to.[1153] Ali samim učenjem latinskih tekstova naizust nije se još postizala prava svrha pouke. Da bi se u ono što se kazivalo moglo iskreno i vjerovati, moralo se to i razumjeti. Bazelski biskup Haito (807–823) stoga je izričito propisao da sav crkveni puk ima naučiti molitvu Gospodnju i apostolsko vjerovanje i na latinskom i na svojem materinskom jeziku: *iubendum, ut oratio dominica in qua omnia necessaria humanae vitae comprehenduntur et symbolum apostolorum in quo fides catholica ex integro comprehenditur ab omnibus discatur, tam latine quam barbarice, ut quod ore profitentur corde credatur et intellegatur.*[1154] — »valja narediti da molitvu Gospodnju, u kojoj je sadržano sve što je nužno za ljudski život, i apostolsko vjerovanje, u kojem je sadržana čitava katolička vjera, uče svi, kako na latinskom, tako i na barbarskom jeziku da ono što ispovijedaju ustima srcem vjeruju i razumiju«. Teškoće da se svemu crkvenomu puku ucijepe latinske molitve i formule čini se da su bile vrlo velike. Tako se sinoda u Mainzu 813. našla ponukanom da zaključi: *Qui vero aliter non potuerit vel in sua lingua hoc discat.*[1155] —

1151 *Ibid.*, capitulum 52.

1152 *Ibid.*, Nr. 120, capitulum 3. Taj se zaključak pripisuje i sinodi u Aachenu 809. ili i nekoj provincijalnoj sinodi koja se ne da pobliže odrediti, a održana je u vrijeme Karla Velikog. Usp. I. Grafenauer, *Karolinška kateheza,* 143.

1153 Usp. I. Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 15, s bilj. 41a.

1154 *Capitularia* Nr. 177, capitulum 2.

1155 *Concilia aevi Karolini*, Tomus 1, Pars 1, recensuit A. Werminghoff, Hannover–Leipzig 1906, MGH Leges, Sectio 3, Concilia, Tomus 1, Pars 1, Nr. 36, capitulum 45.

»Tko pak drukčije ne bude mogao, neka to uči ako treba na svojem jeziku«. Ta odredba, iako ju car isprva nije potvrdio, čini se da se poslije prešutno nametnula. U svakom je slučaju to pitanje izgubilo svoju oštrinu i poslije više nije bilo govora o kaznama.[1156]

Veliku pozornost poklanjaju sinodalni zaključci ranoga karolinškog vremena redu ispovijedi i pokore. U tome se smislu traži osobito poman nadzor nad svećenstvom.[1157] Tu se također javljaju tekstovi: Pozivi na pokoru, ispovjedne formule, popisi grijeha i molitve, što je sve, kao i pouka što je išla uz to, moralo biti crkvenomu puku razumljivo. Razumljiva je morala biti i propovijed, koja se prema jednoj odredbi sinode što je 813. održana u Arlesu morala držati i u najzabitnijim župama.[1158] Iste je godine sinoda u Reimsu naložila biskupima da liturgijsko čitanje govorâ crkvenih otaca prilagode znanju jezika svojega puka kako bi ih svi mogli razumjeti.[1159]

Ta nedvosmisleno zapovjeđena i dosljedno provođena crkvena jezična politika odrazila se, dakako, i u pismenosti. Najstariji očuvani zapisi Očenaša i apostolskoga vjerovanja na njemačkom jeziku potječu s kraja 8. stoljeća, a najstariji ispovjedni formulari s početka 9. To zbivanje potvrđuje osobito razgovijetno njemački katekizam koji potječe iz samostana Weißenburg u Elzasu. Očuvan je u prijepisu iz prvih desetljeća 9. stoljeća i sadrži sve tekstove koji su bili potrebni da se ispune obveze koje je nalagala *Admonitio* Karla Velikoga od godine 789. Nekako istodobno — kako se misli oko 800. — nastao je u Lorschu kod Wormsa najstariji predložak gotovo svih starovisokonjemačkih ispovjednih formula 9. i 10. stoljeća.[1160]

1156 Usp. I. Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 15–16.

1157 Sinode u Aachenu 801/2: *Capitularia* Nr. 36, capitulum 21; Nr. 120, capitulum 1. K tomu još *ibid.*, Nr. 38, capitulum 4: *...necnon et confessione peccatorum, qualiter eos agere doceant, qualiter eis remedium peccatorum imponere sciant vel procurent.* — »...također i ispovijedanjem grijehâ, kako neka ih uče da to provode, kako neka znaju na njih položiti lijek od grijehâ i brinu se za to«.

1158 *Concilia* Nr. 34, capitulum 10.

1159 *Ibid.*, Nr. 35, capitulum 15: *Ut episcopi sermones et omelias sanctorum patrum, prout omnes intellegere possent, secundum proprietatem linguae praedicare studeant.* — »Da biskupi nastoje čitati propovijedi i govore svetih otaca prema vlastitosti pučkoga jezika kako bi ih svi mogli razumjeti«. I sinoda u Mainzu 813. određuje: *numquam tamen desit diebus dominicis aut festivitatibus qui verbum Dei praedicet iuxta quod intellegere vulgus possit* (*ibid.* Nr. 36, capitulum 25). — »nikada naime neka ne uzmanjka u dane Gospodnje ili o blagdanima tko će propovijedati riječ Božju onako kako ga prost narod može razumjeti«.

1160 Usp. Hautkappe, *Über die althochdeutschen Beichten*; I. Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 7, 16–17.

Kada se vlast franačkoga kralja u 8. stoljeću proširila prema jugoistoku, povjeren je njegovim biskupima i crkveni puk kojemu je materinski jezik bio slavenski. Već u pedesetim godinama počeli su misionari poslani iz Salzburga privoditi karantanske Slavene kršćanstvu. Slaveni u nekadašnjoj provinciji Noricum Ripense pokršteni su u drugoj polovici 8. stoljeća iz niza novoosnovanih samostana, te su također podvrgnuti bavarskoj crkvenoj hijerarhiji. Kada je Karlo Veliki 774. pokorio langobardsku vlast u sjevernoj Italiji, dospjeli su Slaveni u Furlaniji, Istri i Kranjskoj pod njegovo vrhovništvo. A 796, poslije konačne pobjede nad Avarima, zavladao je Slavenima u Panoniji i velikim dijelovima Dalmacije. Za tim je osvajanjem slijedila i kristijanizacija. Započeta je u vojnom logoru na Dunavu, gdje je još iste godine (796) održana sinoda, kojoj je zapisnik pisao akvilejski patrijarh Paulin.[1161] I Karlov sin Pipin odmah se poslije pobjede pobrinuo za širenje kršćanskoga nauka i osnivanje crkvene organizacije na prostoru od Blatnoga jezera i onkraj rijeke Raabe sve do Drave i njezina ušća u Dunav.[1162] Za to je bio nadležan salcburški nadbiskup i njegovi sufragani u Passauu i Freisingu.[1163]

Pošto se valovlje smirilo i uklonile se najgore zloporabe, na koje je tako usrdno upozoravao Alkuin,[1164] počele su se i u novouređenim dijecezama primjenjivati karolinške odredbe o poučavanju crkvenoga puka. Jednako kao do tada njemački sastavljali su se sada i slavenski katehetski tekstovi. O tome rječito svjedoče takozvani Brižinski spomenici, ulomci iz Freisinga. To su tri slavenska teksta pisana latinskim pismom unesena u jedan latinski rukopis koji potječe iz Freisinga, a nastao je pod kraj 10. ili u 11. stoljeću. Bio je namijenjen bogoslužju. Slavenski dijelovi teksta prijepisi su predložaka koji potječu iz 9. stoljeća ili su možda čak još i stariji. To su dva formulara za opću ispovijed i jedan poziv na pokoru, onako kako je došlo do nas sve namijenjeno bogoslužju kod crkvenoga puka kojemu je jezik slavenski.[1165]

1161 MGH, *Concilia* 2, 172–176.

1162 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 6 (ed. Wolfram, p. 46).

1163 Usp. Kuhar, *The Conversion*, 29–166.

1164 Megenfriedu, kraljevu komorniku, MGH, *Epistola* 4, 159, Nr. 111: *Unde et praedicatores paganorum populum pacificis verbis et prudentibus fidem docere debent... sint praedicatores, non praedatores.* — »Zato i oni koji propovijedaju poganima moraju poučavati narod u vjeri smirenim i razboritim riječima. Neka budu propovjednici, a ne pljačkaši«. Isto tako Arnonu, salcburškomu nadbiskupu, *ibid.* 153, Nr. 107: *Et esto praedicator pietatis, non decimarum exactor* — »I neka bude propovjednik pobožnosti, a ne utjerivač desetine« i još *ibid.* 163, Nr. 113. Paulinu, akvilejskomu patrijarhu, *ibid.* 143, Nr. 99.

1165 Usp. *Freisinger Denkmäler* s potpunom bibliografijom.

Ispovjedne formule u prvom i trećem Brižinskom spomeniku po povijesti svojega teksta usko su povezane sa starovisokonjemačkim bavarskima.[1166] I poziv na pokoru u drugom spomeniku zavisan je od jedne *Adhortatio ad poenitentiam* — »Poziv na pokoru« koja je ostavila traga u latinskoj i njemačkoj tekstovnoj predaji.[1167] U njima se tako prepoznaju slavenske verzije latinskih tekstova koje su se, pored njemačkih, priređivale kako bi se poučio i zbrinjavao priprost crkveni puk, i takve su unesene u frajzinški liturgijski kodeks jer su se pri bogoslužju rabili za opću ispovijed i poziv na pokoru. Time se vodilo računa o odredbama karolinškoga crkvenog zakonodavstva po kojima se osnove crkvenoga nauka moraju učiniti razumljivima svim vjernicima.

Vrlo se znatna povezanost dala utvrditi i između Brižinskih spomenika i starocrkvenoslavenske tekstovne predaje. Ispovjedni formulari što su u njima sadržani mogu se po nekim karakterističnim osobinama prepoznati u ispovjednom ritualu kakav se susreće u okruglom glagoljicom pisanom *Euchologium Sinaiticum*. Slavensku verziju *Adhortatio ad poenitentiam* preuzeo je Kliment Ohridski u jedan od svojih crkvenih govora.[1168] Ispovjedni obrednik u *Euchologium Sinaiticum* sadrži u slavenskoj verziji još i druge elemente karakteristične za tekstovnu predaju što potječe iz karolinške kateheze.[1169] Slika tih nedvojbenih povezanosti ostaje sasvim fragmentarna i u pokojoj pojedinosti nesigurna. No kada se pogledom obuhvati cjelina, razabire se da je slavenska crkva solunske braće u Podunavlju, isto onako kako je preuzela kršćansko nazivlje koje su kod Slavena pri njihovu pokrštavanju uveli misionari što su im bili došli iz susjednih crkvenih sjedišta Franačkoga carstva, — da je jednako preuzimala i tekstove koje su oni na području svojega djelovanja već upotrebljavali za pouku crkvenoga puka i uvrštavala ih u korpus svojih tekstova, pa su tako onda elementi karolinške kateheze dospjeli i u slavensku liturgijsku književnost istočne crkve. Time pak

---

1166 Usp. Pirchegger, *Untersuchungen*; I. Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 42–83; Isačenko, *Jazyk a pôvod*, 9–31.

1167 Usp. I. Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 23–37. Slično Kolarič, *Sprachliche Analyse. Freisinger Denkmäler* 34–36, 61–78, 104–120. Drukčije Isačenko, *Jazyk a pôvod*, 53–55. On ne uzima u obzir dokaze koje je podastro I. Grafenauer i vraća se starijemu shvaćanju po kojem je poziv na pokoru u Brižinskim spomenicima starocrkvenoslavenski tekst u slovenskoj redakciji i latiničkoj transkripciji. Tako i Hamm, *Adhortatio ad Poenitentiam* i E. Hercigonja, *Elemente*, osobito 172–174. K. Gantar, *Das II. Freisinger Denkmal* potvrđuje utjecaj latinske retorike na tekst poziva na pokoru i time snažno podupire shvaćanje koje je iznio I. Grafenauer. O povijesti toga pitanja usp. Pogačnik, *Das Schicksal der Freisinger Denkmäler*.

1168 Usp. I. Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 23–28 i 66–79.

1169 Usp. I. Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 84–107.

postojanje takvih slavenskih tekstova na području na koje su došli solunski učitelji da tamo razviju svoju djelatnost ne postaje samo skrajnje vjerojatnim nego se gotovo može i rukama opipati.

Hrvatska rodovska vlast pripadala je također, ako je zaključivati po svemu što se o tome može saznati, misijskomu području Franačkoga carstva, i to onomu njegovu dijelu za koji je bio zadužen patrijarhat u Akvileji. Valja dakle pretpostaviti da su se kod crkvenoga puka u zemlji Hrvata ubrzo nakon pokrštenja rabili tekstovi Očenaša, apostolskoga vjerovanja, ispovjedni formulari, pouke o grijesima i krjepostima te pozivi na ispovijed i pokoru na svima razumljivom slavenskom jeziku. Već je godine 796/7. furlanska sinoda donijela o tome vrlo jasan zaključak: *Symbolum vero et orationem dominicam omnis christianus memoriter sciat, omnis aetas, omnis sexus omnisque conditio, masculini, feminae, iuvenes, senes, servi, liberi, pueri, coniugati inuptaeque puellae, quia sine hac benedictione nullus poterit in caelorum regno percipere portionem.*[1170] — »Vjerovanje pak i molitvu Gospodnju neka svaki kršćanin zna naizust, svaka dob, svaki spol i svako stanje, muškarci, žene, mladi, stari, robovi, slobodni, dječaci, oženjeni i neudane djevojke jer bez toga blagoslova nitko neće moći dobiti udjela u kraljevstvu nebeskom«.

Akvilejski patrijarh Paulin bio je 796. poslije konačne pobjede nad Avarima zapisničar na biskupskom dogovoru što je kao neka improvizirana sinoda održan u ratnom logoru na Dunavu kako bi se utvrdio postupak koji će se primijeniti pri pokrštavanju pogana što su upravo bili pokoreni. Zapisnik koji je on potpisao jako ističe potrebu dostatne pouke.[1171] U vezi s time valja vidjeti i činjenicu da je njegova latinski napisana ispovijed vjere prevedena na slavenski i u redakciji koja odgovara starocrkvenoslavenskim jezičnim normama ušla je u *Euchologium Sinaiticum.*[1172]

Imajući u vidu sve to, treba pretpostavku, koju je sa svim nužnim oprezom izrekao V. Štefanić, da je još prije nego je preuzet ćirilometodski tekstovni korpus u hrvatskoj crkvi, koja je svoj organizacijski okvir dobila u ninskoj biskupiji, postojala skromna katehetska pismenost na narodnom jeziku i latinskom pismu, a sastojala se od formula i tekstova potrebnih za pouku i dušebrižništvo, možda čak i knjige s blagdanskim čitanjima iz Svetoga pisma,[1173] smatrati kao doista dobro utemeljenu. Treba dakle računati s takvom crkvenom književnosti na narodnom

1170 MGH, *Concilia 2,* Nr. 21.

1171 MGH, *Concilia* 2, 172–176.

1172 Usp. I. Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 103–107.

1173 Usp. Štefanić, *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, 4–5; isti, *Determinante*, 15.

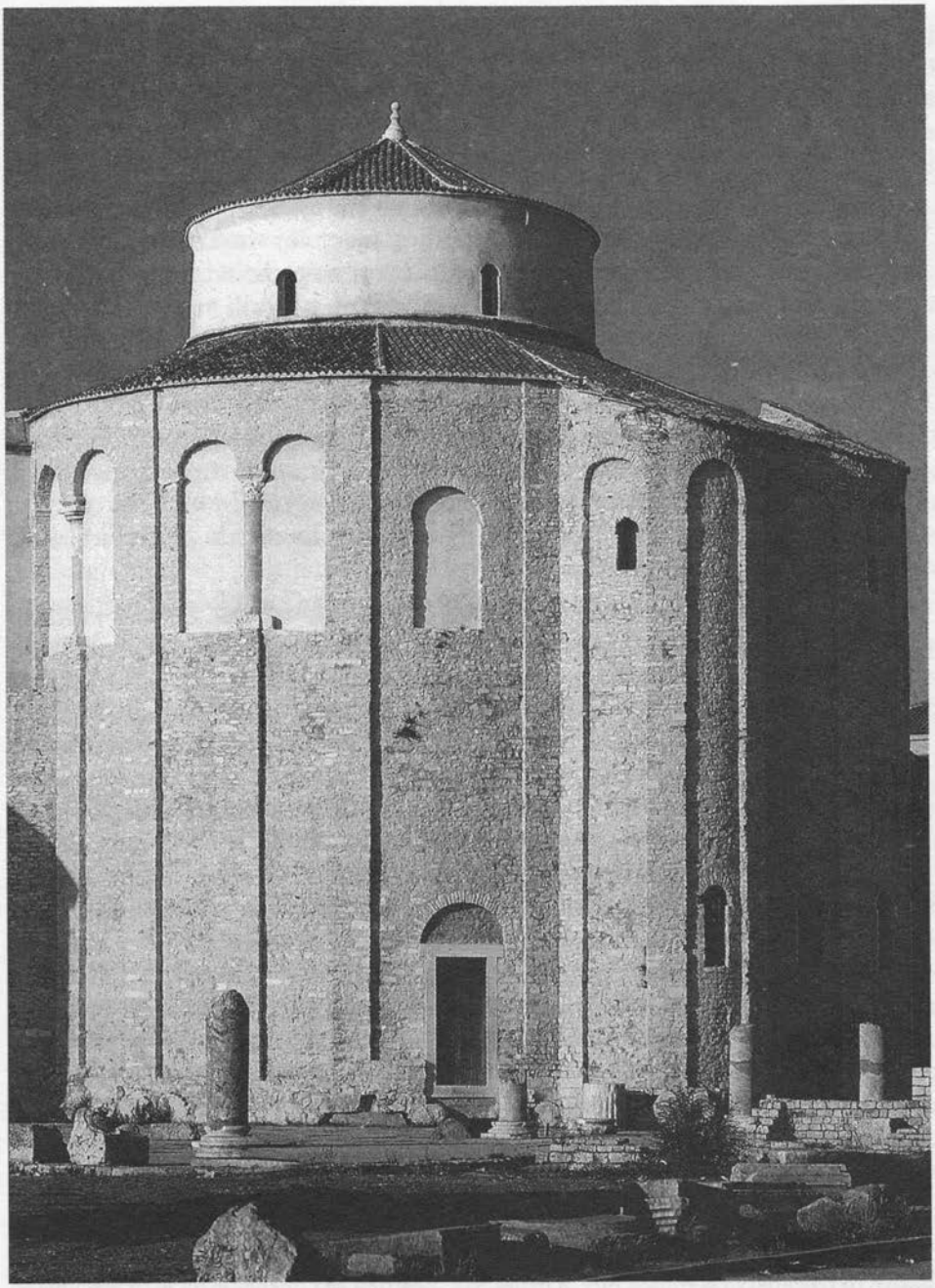

Crkva Sv. Trojstva, danas sv. Donata, u Zadru, 9. st.

jeziku i u hrvatskoj crkvi 9. stoljeća. Do sada nije pošlo za rukom da se otkriju tragovi njezinih tekstova. Ipak bi slika toga ranoga književnog doba ostala nepotpunom kad se u njezin prikaz ne bi uključila i ta crkvena književnost.

I za carske dalmatinske gradove bio je prijelaz iz 8. u 9. stoljeće početak novoga doba. Kada je Karlo Veliki prodro na sjeverni Jadran i sve do Mletaka, našli su se čak, bar neki od njih, u njegovoj vlasti. Time se Zadar kao metropola onoga što je bilo ostalo od rimske provincije Dalmacije iznenada našao u svjetlu povijesti. Godine 805. pojavili su se Pavao, koji se tom prilikom opisuje kao *dux Iaderae*, i Donat, biskup istoga grada, u Diedenhofenu kao *legati Dalmatiarum* pred carem da od njega prime odredbe o novome uređenju prilika u Dalmaciji.[1174] Biskupa Donata poslao je car Karlo skupa s Beatom, mletačkim duždem, caru Nikeforu u Carigrad da pregovaraju o sklapanju mira. S tim poslanstvom povezuje predaja i prijenos moći svete Stošije iz Carigrada u Zadar. Na temelju tijeka događaja moglo se, međutim, uvjerljivo pokazati da ga treba staviti nekoliko godina kasnije.[1175]

O tome pak da je biskup Donat doista pohranio moći svete Stošije u zadarskoj katedrali ne može biti ni najmanje dvojbe. Ne spominju se samo oko 950. pri opisu Zadra u djelu Konstantina Porfirogeneta,[1176] nego je očuvan sarkofag od bijeloga mramora u koji je upravo taj biskup dao spremiti dragocjene relikvije.[1177] Taj spomenik potječe nedvojbeno s početka 9. stoljeća. Na sarkofagu su tri natpisa. Na prednjoj strani poklopca uklesano je: † *In nomine s(an)c(t)e Anastasie* † *De donis D(e)i et s(an)c(t)e Anastasie Donatus peccatur episcopus fecit D(e)o gratias*. — »U ime svete Stošije. Od darova Božjih i svete Stošije Donat grješni biskup napravio je Bogu hvalu«. Sa stražnje strane sarkofaga čita se: † *In nomine s(an)c(t)e Trinitatis hic requiescit corpus beate s(an)c(t)e Anastasie.* — »U ime Svetoga Trojstva ovdje počiva tijelo blažene svetę Stošije«. Na desnoj kamenoj plohi piše: † *De donis D(e)i Donatus peccatur episcopus fecit.*[1178] — »Od Božjih darova napravio je Donat grješni biskup«. Kako god je taj tekst jednoličan u izrazu i škrt sadržajem, ipak je njegovo svjedočanstvo o latinskoj pismenosti i jezičnoj kulturi bizantskih dalmatinskih gradova u vrijeme kada su tamna stoljeća došla

1174 *Annales regni Francorum* ad annum 805 (MGH, SS 1, 193).

1175 Usp. Manojlović, *O godini*, 104–113; Dabinović, *Kada je Dalmacija*, 228–231. Prvi datira to poslanstvo godinom 807, a drugi 811. Zastupa se i mišljenje da je to poslanstvo izmišljeno radi legende. Usp. o tome još i N. Klaić, *Zadar u srednjem vijeku*, 69–70.

1176 *De adm. imp.* 29, 275–277.

1177 Usp. Petricioli, *Neue Arbeiten*, 77–84; isti, *Zadar u srednjem vijeku. Prošlost Zadra* 2, 135–136.

1178 Mihaljčić–Steindorff, 20–21, Nr. 26.

svojemu kraju nadasve važno. Rustična kapitala i jezik što pokazuje utjecaj vulgarnoga latiniteta pokušavaju — i to ne sasvim bezuspješno — zadovoljiti i nešto zahtjevnija očekivanja. Razabire se da je glavni grad bizantske Dalmacije, što se *litterarum studia* tiče, na početku 9. stoljeća bio već pripravan da sudjeluje u kulturnom uzletu karolinškoga doba i vremena što je došlo poslije njega.

Taj uzlet nije isprva bio onako buran kao u zemlji hrvatskih knezova. Tradicija je latinske pismenosti imala u dalmatinskim gradovima duboko korijenje što je sezalo do u antiku. U njima je postojala i tradicija starokršćanskoga monaštva. No ta je pismena kultura bila propala i zapuštena i nije stoga mogla dosegnuti razinu pogona u skriptorijima benediktinskih opatija. U bizantskoj Dalmaciji se, koliko znamo, u 9. stoljeću još nisu osnivali benediktinski samostani.[1179] To je možda povezano s time što su ti gradovi u tamnim stoljećima došli pod utjecaj, pa čak i pod jurisdikciju carigradske crkve, a i poslije mira sklopljenog u Aachenu 812. ostali su prepušteni Bizantu. Ipak se u njima održala podloga latinske pismenosti i književne naobrazbe i do početka 9. stoljeća te se tada najavljuje i raspoznatljiv uspon.

Kada je Istra 788. došla pod franačku vlast, uključeno je i njezino područje u izgradnju benediktinskih samostana koja se provodila ili barem podupirala u Franačkom carstvu. Pri tome se, međutim, suprotno novopokrštenoj zemlji hrvatske vlasti, samo preslojavalo staro monaštvo s njegovim dubokim korijenima u kasnoj kršćanskoj antici i time se i dalje čuvao kontinuitet kakav nije postojao nigdje drugdje u hrvatskim zemljama. Tako je samostan svetoga Ivana u Pratu kod Poreča imao crkvu sagrađenu u 5. ili 6. stoljeću. Dalje je izgrađivana, kako se čini, od 8. do 10. stoljeća i monaška je obitelj u njoj postala benediktinska opatija. I *Sancta Maria Formosa* u Puli sagrađena je u 6. stoljeću i od 9. je stoljeća postala najstarijom benediktinskom opatijom u Istri. Još iz vremena bizantskoga vladanja potječe ženski samostan svetoga Teodora u Puli i onaj svete Marije na Brijunima. Stariji od franačke vladavine čini se da je samostan svete Elizabete kod Motovuna, a isto tako samostan svetog Andrije kod Rovinja. U doba rane franačke vlasti osnovani su, ili se bar tako čini, opatija *Sancta Dominica* u Barbanu, jedan ženski samostan u Kopru i unatoč različitim mjesnim predajama i samostan svetoga Mihovila pod zemljom između Poreča i Motovuna.[1180]

1179 Gospodin mr. Ivan Mustać, arhivar u Dubrovniku, tamo mi je prvih dana veljače 1987. usmeno priopćio da raspolaže podatcima iz vrela koji dopuštaju da se osnivanje benediktinske opatije svetoga Krševana u Zadru datira 9. stoljećem. Ovdje mu od srca zahvaljujem za to zanimljivo priopćenje.

1180 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 3, 93, 107–108, 108–109, 121–124, 151–167, 169, 171–172, 173–175.

Pored natpisa na sarkofagu svete Stošije u zadarskoj katedrali očuvana je i legenda o prijenosu njezinih moći iz Carigrada u Zadar. Ona se čitala u katedralnom bogoslužju na dan kada se slavio taj prijenos, 25. rujna. Tekst joj je izdao Farlati i samo je odatle poznat i samo još tamo pristupačan.[1181] Na početku našega stoljeća postojala su u Zadru dva rukopisa s tom legendom.[1182] Njezino je pripovijedanje opširno, jako je iskićeno i u mnogim pojedinostima očito nije historijski autentično. Donat se na nekoliko mjesta naziva *archipraesul*, što će reći nadbiskup. Zadar pak istom od 1154. ima nadbiskupa. Uzima se stoga da je tekst legende o prijenosu kakav je došao do nas tek poslije te godine dobio svoju konačnu redakciju. No vrlo je vjerojatno da je toj mlađoj obradbi u osnovi neka sažetija verzija koja se nadovezuje na tekstovnu predaju suvremenu samom događaju na početku 9. stoljeća.[1183] Može se dakle polaziti od toga da tekst te legende u svojem prvobitnom obliku potječe još iz 9. stoljeća i da je taj prvobitni oblik, ako već sam nije suvremen prijenosu, barem zasnovan na njemu suvremenim zapisima. Ona dakle također svjedoči o latinskoj pismenosti u Zadru na početku 9. stoljeća, ako i mnogo manje izravno nego natpis na sarkofagu svete Stošije.

Kakve god da su bile okolnosti pod kojima je biskup Donat donio moći svete Stošije, sirmijske mučenice, iz Carigrada u Zadar da ih tamo u katedrali posvećenoj svetomu Petru, koja je poslije prozvana po mučenici, novoj zaštitnici grada,[1184] pohrani u sarkofagu od bijela mramora, o jednome ne može biti dvojbe. Time su ojačane stare duhovne veze s carskim gradom na Istoku. No te svete moći nisu bile jedine koje su se

---

1181 *Illyricum sacrum* 5, 34–35. Odatle preuzeto u Rački, *Documenta,* 306–310. Talijanski prijevod donosi Brunelli, *Storia*, 185–186.

1182 Jedan u katedralnome župnom uredu u Zadru, drugi u rukopisu koji je ostavio G. A. Gurato, *De sanctis titularibus ac patronis civitatis et archidioeceseos Jadrensis*, Arbe (Rab) 1848, 53 ss., a čuva se u Biblioteca Paravia (Naučnoj biblioteci) u Zadru (Nr. 15870). Brunelli, *Storia*, 200, bilj. 2 piše da ga je tamo vidio. Sada se ne može pronaći.

1183 Usp. Rački, *Documenta*, 309; Brunelli, *Storia*, 185–188; N. Klaić, *Rani srednji vijek*, 14 i 36–307; ista, *Zadar u srednjem vijeku*, 70–72 i 107.

1184 Rački, *Documenta*, 308–309: *...cantantes et psallentes ac summis laudibus venerantes corpus beatissimae virginis et martyris Anastasiae... ad ecclesiam beati Petri, ubi archipraesulis et nunc est sedes, perduxerunt... Cives vero Jadrenses basilicam beati Petri, in qua supra dictum corpus beatissimae virginis et martyris Anastasiae depositum extat, in aede sibi apostolico decreto dicata condiderunt, quae de cetero basilica s. Anastasiae virginis et martyris vocaretur.* — »...pjevajući i pojući i najvišim pohvalama poštujući tijelo presvete djevice i mučenice Stošije... poveli su do crkve svetoga Petra, gdje je i sada nadbiskupovo sjedište... Zadarski pak građani smjestili su je u baziliku svetoga Petra u kojoj je sahranjeno spomenuto tijelo presvete djevice i mučenice Stošije kao u zgradi koja im je bila određena apostolskom naredbom te se od tada zove bazilikom svete Stošije, djevice i mučenice«.

oko polovice 10. stoljeća osobito poštivale u Zadru. Pored onih svete Stošije spominje Konstantin Porfirogenet još i moći svetoga Krševana »s njegovim svetim lancem«.[1185] Taj je svetac bio akvilejski mučenik. O tome kako su njegove moći došle u Zadar nema pouzdane vijesti. Prema tradiciji koja je u Zadru bila najproširenija poklonio ih je 649. gradeški patrijarh Maksim, rodom Dalmatinac, glavnomu gradu svoje zavičajne provincije.[1186] Po drugoj, manje proširenoj predaji donio ih je biskup Donat godine 805. na povratku sa svojeg poslanstva u Diedenhofen.[1187] Najmanje poznata bila je legenda o prijenosu moći svetoga Krševana koju su istraživači uočili tek u našem stoljeću. Predaja njezina teksta potječe, međutim, iz srednjega vijeka.

U pergamentnom kodeksu iz 13. stoljeća koji je prvobitno pripadao benediktinskoj opatiji svetoga Krševana u Zadru, a poslije se čuvao u knjižnici obitelji Filippi, sadržan je puni tekst te legende. Zoilo, sin Ivanov, redovnik u samostanu svetoga Krševana, restaurirao je godine 1458. taj rukopis, što je pribilježio jednim zapisom u kodeksu. Dva daljnja prijepisa u mlađim papirnatim rukopisima čuvala su se također na početku našega stoljeća u Zadru.[1188] Ta je legenda vrlo opširna, stil je njezina pripovijedanja retorički i iskićena je navodima o čudesima. U njoj se pripovijeda kako su zadarski građani, pošto su stekli moći svete Stošije, htjeli poštivati i svetoga mučenika Krševana, kojega im je slava bila došla do ušiju, i kako su mu počeli graditi crkvu. Tada se dogodilo po Božjoj odluci da je neka žena po imenu Dionita izašla iz grada da nareže trava. Došla je na neko mjesto koje se zvalo Stari Zadar (*Jadera vetula*). Tamo je bilo groblje s mramornim sarkofazima u kojima su ležale pokopane mučeničke moći, među njima i moći svetoga Krševana. On je progovorio iz mramornoga sarkofaga i obratio se ženi gromkim glasom. Objavio joj je tko je i da se dao prenijeti u tu provinciju iz ljubavi prema njezinim stanovnicima. Poslije se saznaje da su anđeli prenijeli sarkofag. Naložio joj je da dozove građane da ponesu sa sobom njegovo tijelo i pohrane ga kod sebe. Dalje se pripovijeda kako se upravo to i dogodilo i kako je svetac na svakom koraku činio čudesa. Pri tome se s mnogo ljubavi razrađuju mnoge pojedinosti.

Kult svetoga Krševana postojao je u Zadru već 918, kako proizlazi iz oporuke priora Andrije koja se datira tom godinom.[1189] Uzme li se k tomu

1185 *De adm. imp.* 29, 276–277.

1186 Usp. Bianchi, *Zara christiana* 1, 196. On pri tome slijedi neko anonimno lokalno vrelo. Usp. Brunelli, *Storia*, 219, bilj. 11.

1187 Usp. Farlati 5, 37.

1188 Usp. Brunelli, *Storia*, 168 i 219 bilj. 6. Izdao Iveković, *Crkva i samostan*, 49–52. Talijanski prijevod Brunelli, *Storia*, 207–210.

1189 CD 1, 27, Nr. 21.

da su se u vrijeme o kojem se u toj legendi pripovijeda moći svete Stošije već nalazile u Zadru, pokazuje se sasvim jasno da prijenos o kojem ona izvješćuje pada u 9. stoljeće. U skladu su s time i imena što se spominju u legendi i nazivi nekih predmeta, u čemu se očituje grčki utjecaj, kako valja i očekivati u bizantskoj Dalmaciji.[1190] A i crkveni poglavar grada naziva se samo biskupom, niti jednom nadbiskupom.[1191] Mjesno ime *Jadera vetula* odgovara posve dalmatinskoromanskoj jezičnoj porabi. Tako je i u *Vekla,* što je domaće romansko ime Krka, očuvano prvotno ime *Civitas vetula.*[1192]

U legendi se dalje pripovijeda kako su tri redovnika iz samostana u kojem je svetčevo tijelo bilo prvobitno položeno otuđili njegovu ruku i s njome pobjegli u zagonetnu provinciju Marab, koje su se stanovnici, kako se čini, zvali Mirmidonci, jer su se ti nevaljalci nadali da će im s čudotvornom relikvijom odande biti velika dobit. Umjesto toga napala je teška bolest najprije tu trojicu, a onda i čitavu zemlju. Pošto je jednomu starom i utjecajnom Mirmidoncu pošlo za rukom otkriti uzrok toj nevolji, vraćena je svetčeva ruka u Zadar, a ispratilo ju je veliko mnoštvo koje je pjevalo psalme i himne. Kada se povorka približila gradu, spopao je njegove stanovnike strah jer su pomislili da ih to napada neprijateljska vojska. Brzo su poslali izviđače i oni su odmah raspršili njihove bojazni.[1193]

Provincija Marab sa svojim Mirmidoncima nije dakle bila daleko od Zadra jer je veliko mnoštvo ljudi moglo ispratiti ruku svetoga Krševana pri njezinu prijenosu odatle u grad. Ali je to mnoštvo izdaleka djelovalo na građane prijeteći, ratnički i zastrašujući. Očito su bili pripravljeni na to da budu napadnuti s te strane, očekivali su odanle neprijatelje. Nameće se upravo da se u provinciji Marab prepozna zemlja hrvatskih knezova, koja je počinjala odmah iza međe staroga *ager Iadertinus.* U 9. stoljeću bila je to i granica carstava preko koje su hrvatski vladari — isprva pod karolinškim vrhovništvom — bili spremni u svako doba i ratnički rješavati svoje sukobe s bizantskim gradovima (vidi str. 343). Čak i u opisu osobito utjecajnoga Mirmidonca kao stara (*unus qui erat plenus etate* — »jedan koji je bio pun životne dobi«) razaznaje se možda dalek odjek slavenskih riječi kao *starějšina,* što je izvedeno od *starъ*, a u crkvenoslavenskom se rabilo kao prijevod grčkoga ἡγεμών 'knez, gospodar, namjesnik'. To ustavno nazivlje pojavljuje se, čini se, i kod Konstan-

1190 Usp. Brunelli, *Storia,* 210–211.

1191 *Ibid.*, 210.

1192 Poznati talijanski oblik toga imena *Veglia* prilagodba je dalmatskoga romanskog talijanskomu glasovnom liku.

1193 Iveković, *Crkva,* 50a–51a.

tina Porfirogeneta koji primjećuje da sklavinijama upravljaju starci župani, što je vjerojatno zasnovano upravo na etimološkom značenju slavenskoga izraza za starješinu.[1194] U »starome« Mirmidoncu treba dakle prije vidjeti hrvatskoga župana nego samoga kneza, jer da je u tome zbivanju nastupio vladar, teško bi to ostalo nespomenuto. Legenda opisuje kako je svetčeva ruka u provinciji Marab položena na oltar nad druge svete moći. Nalazila se dakle na posvećenu mjestu. Odmah se pomišlja na ninsku katedralu. Lako je zamisliti kako ju je mnoštvo zatim pjevajući iz svega glasa psalme i himne ispratilo iz Nina u Zadar.

Sve se dakle izvrsno slaže s prilikama kakve u 9. stoljeću treba pretpostaviti za bizantski Zadar i njegovu hrvatsku okolicu. Postaje razumljivo i to da su se tri zlotvora s ukradenom svetčevom rukom, iako nisu otišli daleko od svojega grada, osjećali sigurnima na području strane vlasti, gdje ih zadarski progonitelji nisu mogli lako dosegnuti. Kako god su uvjerljive sve te podudarnosti, krug se zatvara tek onda kada se u razmatranje uključi još i pismo iz godine 1035. u kojem stoji da se karantanski vojvoda Adalberon pouzdao u Hrvate i Mirmidonce i tako se htio oduprijeti kraljevoj moći (*ipsum Adalberonem, confisum Cruvvatis et Mirmidonibus, regiae potestati velle resistere* — »da se sam Adalberon pouzdao u Hrvate i Mirmidonce i da se hoće oduprijeti kraljevskoj moći«).[1195] Kako god konkretno tumačili tu izjavu,[1196] sama činjenica da se u ranosrednjovjekovnom spisu s područja istočnih Alpa Hrvati i Mirmidonci spominju u jednom dahu i stavljaju jedni pored drugih predstavlja ključ za povijesno tumačenje zagonetne topografije i etnografije u legendarnoj predaji o ukradenoj ruci svetoga Krševana. Antičko narodno ime Mirmidonaca rabilo se, kako u latinskom, tako i u grčkom srednjovjekovlju kao oznaka za narode koji su se smatrali barbarskima.[1197]

Predaja po kojoj su moći zadarskoga gradskog zaštitnika nađene u jednom grobu u gradskoj okolici potvrđuje se u još jednom tekstu. U jednoj ispravi datiranoj godinom 1072. riječ je o nekom malom zemljišnom posjedu crkve svetoga Krševana, gdje je on prvobitno bio pokopan

---

1194 *De adm. imp.* 29, 67–68: Ἄρχοντας δέ, ὥς φασι, ταῦτα τὰ ἔθνη μὴ ἔχειν, πλὴν ζουπάνους γέροντας, καθὼς καὶ αἱ λοιπαὶ Σκλαβηνίαι ἔχουσι τύπον. — »Ti narodi, kako kažu, nemaju knezove, nego samo starce župane, onako kako su uređene i ostale sklavinije«.

1195 Mai, *Spicilegium Romanum* 5, 150; Böhmer, *Notizenblatt*, 520; Rački, *Documenta*, 438, Nr. 218.

1196 Usp. o tome Šišić, *Priručnik*, 225–227; Antoljak, *Još nešto*, 141–151.

1197 Usp. Василевский, *Русско-Византийские отрывки*, 59–70 i 176–185; Brunelli, *Storia*, 211. Papa Stjepan VI. pisao je 886/7. Teodoziju, ninskom biskupu: *Numquidne duabus simul sponsis nubere barbaricam gentem instruis?* (CD 1, 21, Nr. 17). — »Zar učiš barbarski narod da se istovremeno vjenča dvjema zaručnicama?«

(*ad terrulam ecclesie sancti Chrisogoni, ubi primitus idem martyr sepultus fuerat* † »kod zemljice crkve svetoga Krševana, gdje je prvobitno taj isti mučenik bio pokopan«). Nedaleko od toga stoji i crkva toga mučenika (*ad ecclesiam iam dicti martyris* — »kod crkve već spomenutoga mučenika«). Čitav taj posjed ograđen je starim zidom (*possessionem... septam antiquis maceriis* — »imanje... ograđeno starim suhozidom«), i na njem se nalaze stari grobovi (*ad antiqua sepulchra, que in eadem habentur possessione* — »kod starih grobova što se nalaze na istom posjedu«). Ležao je na mjestu koje se zvalo Obrovac, blizu mora (*possessionem in Bravizo a mare infra et supra* — »posjed u Obrovcu od mora dolje i gore«).[1198] Po starim zidovima i grobovima taj se lokalitet može prepoznati kao onaj o kojem pripovijeda legenda: *pervenit ad locum, ubi Jadera vetula vocabatur.*[1199] — »došla je do mjesta koje se zove Stari Zadar«. *Zara vecchia* — »Stari Zadar« talijansko je ime grada koji se hrvatski zove Biograd na moru. No na njega se u legendi sigurno ne misli jer je previše udaljen od Zadra. Skupljajući trave, nije žena mogla doći do njega. Iz oporuke zadarskoga priora Andrije (918) saznaje se da je neko mjesto zvano Obrovac moralo ležati sasvim u blizini grada jer je on tamo (*in Abravicio*) naslijedio od svoje majke zemljište.[1200] Nasljedni zemljišni posjed viših slojeva gradskoga stanovništva bio je, kako se mora pretpostaviti, u ono vrijeme ograničen na područje koje je gradska općina (*civitas*) posjedovala kao svoj teritorij. *Jadera vetula* i nekropola smještaju se time na zemljište koje se označivalo kao *ager Iadertinus.*

U obliku u kojem je došla do nas u rukopisu predstavlja legenda o prijenosu moći svetoga Krševana mlađu njezinu preradbu. Ona će potjecati iz 13. stoljeća, vremena kad je napisan rukopis u kojem je došla do nas.[1201] Obilno je iskićena čudesima, a pripovijedanje joj je oblikovano retorički i opširno izvedeno s mnogo podrobnosti. Ta se obradba, međutim, bez sumnje temelji na starijoj verziji, koja potječe iz 9. stoljeća. Još i u očuvanoj verziji raspoznaju se ondašnje prilike u imenima, rječniku i u pretpostavljenom vojnom i političkom položaju. Time ta legenda svjedoči o latinskoj hagiografskoj književnosti u gradovima bizantske Dalmacije poslije ahenskoga mira, koji je sklopljen 812.[1202] Kult moći svetoga Krševana povezuje Zadar s Gradežom, u ono vrijeme hijerarhijski najvišim crkvenim sjedištem pod bizantskim vrhovništvom

1198 CD 1, 126–127, Nr. 93.

1199 Iveković, *Crkva*, 49.

1200 CD 1, 27, Nr. 21.

1201 Tu mi je dataciju na temelju stilističkih obilježja usmeno priopćio kolega prof. Kurt Smolak, na čemu mu ovdje od srca zahvaljujem.

1202 Usp. o cijelom tom pitanju Katičić, *Uz početke*, 191–201.

na Jadranu. Baš kao i štovanjem posmrtnih ostataka djevice Stošije učvršćivala se i time bizantska orijentacija dalmatinske metropole u 9. stoljeću.[1203]

Glavni grad carske Dalmacije nije, međutim, u to vrijeme s uvođenjem novih svetačkih kultova i s time povezanom hagiografijom ostao sam. U Kotoru, najjužnijem gradu te provincije, može se utvrditi sličan razvoj. Legenda o prijenosu moći svetoga Tripuna s Istoka u Kotor došla je do nas u tri rukopisne verzije.[1204] Sve su to mlađi prijepisi, dva iz polovice 16. stoljeća, no predlošci su im znatno stariji. Sva tri se slažu u tome da su venecijanski trgovci donijeli te moći u Kotor i da su ih onda prepustili tomu gradu. Po drugoj od te tri verzije svečeve moći nisu kao u ostale dvije došle iz Carigrada nego iz Kampsade u Frigiji. No i to znači duhovnu vezu s Istokom. Prema svjedočanstvu Konstantina Porfirogeneta nalazile su se moći svetoga Tripuna oko 950. već u Kotoru.[1205] U prvoj verziji legende prijenos se tih moći iz Carigrada izričito datira godinom 805.[1206] To se lijepo poklapa s vremenom kad su moći svete Stošije prenesene iz Carigrada u Zadar i podupire pretpostavku da se pri tome radilo o svjesnom učvršćivanju duhovnih veza između dalmatinskih gradova i Bizanta. Ako je pak taj datum, kako se čini, pouzdan, onda je i legenda o prijenosu u svojim mlađim i sadržajno u mnogo čemu razrokim prijepisima ipak zasnovana na autentičnim hagiografskim zapisima 9. stoljeća.

Latinska pismenost u Kotoru za to je stoljeće izravno potvrđena natpisom biskupa Ivana, također iz godine 805. ili možda 809.[1207] Dva daljnja, sasvim kratka, smještaju se po svojim paleografskim osobinama također u to doba.[1208] I jedan natpis iz Bijele u Boki kotorskoj po obliku svojih slova potječe iz 9. stoljeća. U njem se spominje isti kotorski biskup Ivan.[1209]

Za ostale gradove bizantske Dalmacije i njihovu pismenu kulturu u 9. stoljeću ima samo epigrafskih svjedočanstava, a i ona su oskudna i rijetka. Nekoliko slova što potječu iz nekadašnje samostanske crkve svete Marije u Splitu, a po svojem obliku pripadaju 9. stoljeću, dopušta da se razaznaju imena dvaju svetaca zaštitnika splitske katedrale, Kuzme i Damjana, koji se spominju samo u ranom srednjem vijeku, a poslije su se

1203 Usp. Dabinović, *Kada je Dalmacija*, 231–232.

1204 Jednu donosi Farlati, 5, drugu priopćuje Gelcich, *La marinrezza bocchese*, treća je u *Codex Bruxellensis* 8939, fol. 197–199. Usp. Dabinović, *Kada je Dalmacija*, 23–227.

1205 *De adm. imp.* 29, 268–270.

1206 Usp. Dabinović, *Kada je Dalmacija*, 223.

1207 Mihaljčić–Steindorff 93, Nr. 143.

1208 Mihaljčić–Steindorff 92, Nr. 142 i 93, Nr. 144.

1209 Mihaljčić–Steindorff 88, Nr. 135.

sasvim zaboravili: *...sanct)orum Cosme et (Damiani...*[1210] — »...svetih Kuzme i Damjana...«. Splitska katedrala naziva se 852. *cenobium sanctorum martirum Domnii, Anastasii, Cosme et Damiani*[1211] — »manastir (Münster) svetih Dujma, Staša, Kuzme i Damjana«, pa još jednom 1015/20. i poslije više ne.[1212] Tako taj mali ulomak splitskoga natpisa postaje znatnim svjedočanstvom o svetačkim kultovima i s njima povezanom hagiografijom u bizantskoj Dalmaciji 9. stoljeća. Latinska pismenost u Dubrovniku u tom je krugu zastupljena samo ulomkom: *...Spi)rido una cum con(iuge...* — »...Spiridon skupa sa suprugom...« iz crkve svetoga Ivana na otoku Lopudu, koji se datira početkom toga stoljeća.[1213]

Ovo je valjda i prikladno mjesto da se progovori o jednom splitskom natpisu koji je u historiografiji pobudio mnogo pozornosti, pri datiranju kojega se, međutim, što više se o njem zna, nailazilo na to više teškoća. Radi se o natpisu urezanom u sarkofag koji pripada splitskoj crkvi svetoga Matije, a poslije njezina rušenja 1881. prenesen je u krstionicu splitske katedrale, nekadašnji Jupiterov hram Dioklecijanove palače. Na poklopcu stoji grčki: Ἰ(σοῦς) Χ(ριστὸς) νηκᾷ — »Isus Krist pobjeđuje«, dosljedno s pogrešnim itacističkim pisanjem što stavlja η mjesto ι. Na prednjoj strani, na njezinu najgornjem rubu iznad ukrasa stoji latinski: † *Hic requiiscet fragelis e(t) inutelis Johannis peccator harchiepiscopus* — »Ovdje počiva krhak i beskoristan Ivan, grješni nadbiskup«.[1214] Taj latinitet, kojega pisanje očito stoji pod utjecajem vulgarnolatinskoga glasovnog razvoja, podsjeća na natpis biskupa Donata na sarkofagu u kojem su pohranjene moći svete Stošije u Zadru. Od davnine već gledao se u tom spomeniku, kojega je biljni ornament karakterističan upravo za Split, grob Ivana Ravenjanina, koji je prema splitskoj predaji osnovao crkveno sjedište u tom gradu.[1215] Onda se stala razmatrati i mogućnost da je to sarkofag onoga splitskog nadbiskupa Ivana koji je na splitskim sinodama 925. i 928. dobio metropolitansko pravo nad svom dalmatinskom crkvenom pokrajinom.[1216] To se mišljenje također vrlo odlučno zastupalo.[1217] Ono, međutim, nije imalo većega utjecaja jer su povjesni-

1210 Mihaljčić–Steindorff 67, Nr. 104.

1211 CD 1, 5, Nr. 3.

1212 U ulomku pergamentnoga kodeksa latinskoga psalterija (Zagrebačka Metropolitana 164) zapisano je da ga je splitski nadbiskup Pavao (1015–1030) posvetio *ad laudem sanctorum martirum Domnii, Anastasi atque sanctorum Cosmas et Damiani* — »na hvalu svetih mučenika Dujma, Staša i svetih Kuzme i Damjana«. Usp. Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi*, 105.

1213 Mihaljčić–Steindorff 86, Nr. 130.

1214 Mihaljčić–Steindorff 69–71 i 133, Nr. 108.

1215 Usp. Farlati 3, 42. Vidi gore str. 213.

1216 Usp. Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa*, 125–131.

1217 Usp. Šišić, *Priručnik*, 125–126.

čari umjetnosti taj sarkofag po ornamentici datirali u drugu polovicu 8. stoljeća.[1218] Pokušaj da se paleografskim argumentima i opet na temelju ornamenta vrati prvobitnoj dataciji drugom polovicom 7. ili početkom 8. stoljeća nije bio prihvaćen bez prigovora.[1219] Iako je smještanje u drugu polovicu 8. stoljeća dulje vrijeme kao mišljenje nadmoćno prevladavalo, ipak je onda vrlo naglašeno istaknuta nesigurnost takva datiranja.[1220] Odlučno je pak to da prema rezultatima najnovijega istraživanja tu treba razlikovati tri vremenska određenja što su jedno od drugoga sasvim nezavisna. Sam sarkofag je komad antičkoga umjetničkog obrta od prokoneskoga mramora. Ornamentalni ukras urezali su u nj splitski klesari u 8. stoljeću za sekundarnu uporabu toga antičkoga sarkofaga. Sarkofazi toga tipa nemaju natpisa. Treba dakle pretpostaviti da je natpis dodan prilikom tercijarne uporabe toga sarkofaga. Tako se taj natpis ne da točnije datirati.[1221]

Držeći se datacije sarkofaga koja se upire o ornamentiku, upozorilo se na to da je na koncilu u Niceji 787. sudjelovao neki Ivan, biskup salonitanske crkve. On bi dakle bio pokopan u tom sarkofagu.[1222] Iako pitanje o vremenu iz kojega potječe u svojoj vjerojatno tercijarnoj uporabi mora ostati bez odgovora, ipak je to vrijedan spomenik ranosrednjovjekovnoga splitskog latiniteta.

Obnova u međuvremenu izblijedjeloga bizantskog utjecaja u Dalmaciji koju je u drugoj polovici 9. stoljeća proveo car Bazilije I. (976–1025)[1223] nije, za čudo, ostavila nikakva traga u dalmatinskoj pismenosti, koliko nam je ona dohvatna. Sve do u prva desetljeća 10. stoljeća ne primjećuju se nikakvi novi poticaji. Gleda li se na nj unatrag, bilo je pak 9. stoljeće vrlo dinamično i sav se položaj u njem bitno promijenio. Književnost i naobrazba dobili su u dalmatinskim gradovima obnovljenim okretanjem Bizantu osjetljiv uzgon. Neusporedivo važnije je međutim da je duhovni život u hrvatskoj zemlji u tom stoljeću izašao iz svoje tradicijske bespismenosti i priključio se latinskoj Europi. Time je ukinuta bezdana kulturna suprotnost između nje i bizantske Dalmacije, koja je u dva tamna stoljeća određivala ishodište.

1218 Usp. Karaman, *Sarkofag Ivana Ravenjanina*, 43–59.

1219 Usp. Barada, *Nadvratnik*, 412–417. Tomu se usprotivio Karaman, *O spomenicima*, 74–89. Usp. o tome Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 273–287.

1220 Usp. Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi*, 291–294 i N. Klaić, *Ivan Ravenjanin*, 242–247. Oboje ističu da se ta datacija može spustiti čak i u 11. stoljeće. O tome i Rapanić, *Neka pitanja*, 327.

1221 Usp. Rapanić, *Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga*, 233–258.

1222 Usp. Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 453.

1223 Usp. Ferluga, *Vizantiska uprava*, 68–86; isti, *L'amministrazione*, 165–189; isti, *Byzantium on the Balkans*, 151–172, 245–259, 291–335.

Ipak je nastanak jedinstvenoga kulturnog područja preko političke granice koja je sada bila još dublje zacrtana — sa svim implikacijama i za crkvenu jurisdikciju — i nadalje ostajao zapriječen. I kao kršćanska kneževina s latinskom pismenosti ostala je Hrvatska ne samo odvojena od bizantske Dalmacije, nego je bila od nje i iz temelja različita. Pretpostavke za razvoj hrvatske kulture, njezine književnosti i naobrazbe, onakve kakva je poslije izrasla i ponijela nastajanje današnjega naroda, nisu još bile stvorene. To je ostalo pridržano sljedećemu razdoblju.

NAJRANIJA KNJIŽEVNOST DALMATINSKO-HRVATSKE CRKVE

SINODE DALMATINSKE CRKVENE POKRAJINE U SPLITU 925. I 928.

Godine 879. poslao je papa Ivan VIII. biskupima dalmatinskih gradova okružnicu u kojoj ih poziva da se vrate pod rimsku crkvenu jurisdikciju i da između sebe izaberu nadbiskupa kojega će on postaviti kao metropolita.[1224] No čini se da taj pokušaj obnove rimskoga crkvenog vrhovništva nad bizantskom Dalmacijom nije naišao na povoljan odjek. I kasniji pokušaj Stjepana VI. da 887/8. učini dalmatinskim metropolitom ninskoga biskupa Teodozija, koji je bio preuzeo i obudovjelu splitsku dijecezu, ostao je bezuspješan.[1225] Tek je Ivanu X. pošlo za rukom da ostvari tu namisao. U pismu koje je 925. uputio Ivanu, splitskomu natpastiru, oslovljuje ga kao salonitanskog nadbiskupa i ostale dalmatinske biskupe kao njegove sufragane.[1226] Stara je crkvena pokrajina bila dakle opet uspostavljena. No prilike u njoj nisu još bile sređene. Čak je, čini se, u prvi mah bilo sporno i to koja će od svih dalmatinskih biskupija prerasti u metropolitansko sjedište i kojemu će biskupu pasti u dio metropolitanska vlast nad ostalima. Stoga je tada sazvana provincijalna sinoda koja je pod vodstvom dvaju papinskih legata imala raspraviti sva otvorena pitanja i srediti ih odgovarajućim zaključcima.

Zapisnik sa zaključcima te sinode, održane godine 925. u Splitu, došao je do nas. Iz njega se vidi da se prvo posebnim sinodalnim zaključkom kao sjedište novouređene crkvene pokrajine konačno odredio Split, kojemu je priznato nasljedstvo Salone, stare metropole provincije Dalmacije.[1227] Time su odbijeni zahtjevi što su ih za metropolitanskim položajem

1224 CD 1, 17, Nr. 13. Usp. N. Klaić, *Rani srednji vijek* 253–255.
1225 CD 1, 22, Nr. 18. Usp. N. Klaić, *Rani srednji vijek* 256–257.
1226 CD 1, 29, Nr. 22.
1227 CD 1, 31, Nr. 23, I.

postavljali Zadar i Nin.[1228] Dalje se zaključilo da se crkvena pokrajina uspostavi u svojem punom opsegu, kakav je imala u antici, i to tako da biskupska sjedišta mogu biti samo tamo gdje su postojala već u Rimskom Carstvu, ako bude ispunjena pretpostavka da tamo ima i u novonastalim prilikama dosta crkvenoga puka i svećenstva za to.[1229] Određeno je i to da se razgraničenje dijeceza ima strogo pridržavati uređenja kakvo je bilo u starini. To je značilo da u Ninu nije više smjelo biti biskupije jer antička Aenona nije bila biskupski grad, a sve područje ninske biskupije — to je pak bila čitava zemlja hrvatske vlasti — imalo je pripasti dijecezama kojima je bilo podloženo u antici. Tako su biskupi dalmatinskih gradova trebali uspostaviti svoju jurisdikciju nad velikim dijelovima svojih starih biskupija što su u međuvremenu bili pali pod slavensku vlast. Ninski pak biskup imao se, pošto mu se raspusti biskupija, osnovana protiv odredaba kanonskoga prava, zadovoljiti jednom ili čak i s više onih starih dijeceza što su se sad opet uspostavljale u kopnenom zaleđu kao sufragan splitskoga nadbiskupa i metropolita dalmatinske pokrajine.[1230]

Grgur, biskup ninski, požalio se u Rimu na te sinodalne zaključke. U daljnjem se postupku po imenu spominje i Formin, zadarski biskup, pa se čini da je i on imao vlastito stajalište oko pitanja uspostave dalmatinske crkvene hijerarhije.[1231] O tome se opet raspravljalo 928. na još jednoj sinodi dalmatinske crkve u Splitu. I tu je drugu sinodu vodio papinski legat. Ona je u svim spornim pitanjima potvrdila zaključke prve.[1232] A i papa Lav VI. potvrdio je to odmah i bez zadrške.[1233] Time je potpuno i konačno uspostavljena stara salonitanska crkvena pokrajina, a ukinuta crkvena organizacija što je bila proizašla iz misionarskoga djelovanja crkve Franačkoga carstva. Ono što je Rim nastojao postići postavljanjem Metodija za sirmijskog nadbiskupa i metropolita panonske crkvene pokrajine, ali se potpuno izjalovilo zbog djelotvornog otpora franačkog svećenstva, to je pola stoljeća poslije uspjelo na istočnoj Jadranskoj obali i stvorilo je trajno stanje.

Pita li se o okvirnim povijesnim okolnostima koje su omogućile takav potpun uspjeh rimske crkvene politike, pokazuje se već na prvi pogled da je upravo u prvim desetljećima 10. stoljeća karolinško carstvo bilo jako oslabljeno unutrašnjim propadanjem, a poslije su carevi Sasi morali na jugoistoku izaći na kraj s Ugrima, pa nisu više mogli braniti svoje interese

1228 CD 1, 35, Nr. 25.
1229 CD 1, 31, Nr. 23, II.
1230 CD 1, 31, Nr. 23, III i XI; 37, Nr. 26.
1231 CD 1, 35, Nr. 25.
1232 CD 1, 37, Nr. 26.
1233 CD 1, 38–39, Nr. 27.

u Dalmaciji. I Bizantsko je carstvo bilo u sebi oslabljeno, a izvana su ga teško pritiskali Bugari, pa ni ono na Jadranu nije moglo voditi dinamičnu politiku. Mletci pak nisu još bili znatnija sila. Dalmacija, slavenska s romanskom, postala je tako samostalan prostor, u kojem je sve ono što ga je povezivalo sada počelo i nesmetano djelovati. Mnogo kazuje činjenica da su na splitskim sinodama južnoslavenski vladari, Tomislav, kralj Hrvata, i Mihovil, knez Humljana, sa svojim županima pored predstojnikâ dalmatinskih gradskih općina jedini predstavljali svjetovnu vlast. U sinodalnim se aktima ne spominju nikakvi predstavnici carske vlasti, niti zapadne, niti istočne. A rimska je crkva pod Ivanom X. zgrabila priliku koja joj se pružila pod tim okolnostima da povede aktivnu politiku na Balkanu. U više su navrata papinski legati putovali u Bugarsku i u Dalmaciju. Kako god se isprva moglo učiniti kao da su izgledi dobri, kod Bugara nije bilo trajnoga uspjeha. To trajniji je bio u Dalmaciji, kako u carskim gradovima, tako i kod Hrvata i na drugim područjima slavenske vlasti. Tamo je obnovljena stara crkvena pokrajina poslije prekida od više stoljeća i u sasvim promijenjenim prilikama.[1234] Hrvatska je historiografija povezivala s time i podizanje hrvatske kneževine na rang kraljevine i krunidbu kneza Tomislava za kralja Hrvata.[1235] Danas se to više ne može tako gledati jer se međutim zna da u ranome srednjem vijeku nije bilo načelne razlike između naslova *dux* i naslova *rex* i da se viši od njih mogao davati i nositi bez posebne krunidbe, samo na temelju veće moći i ugleda.[1236]

Za daljnji razvoj književnosti i kulture uopće bio je taj obrat odlučujući važan. Crkvena, a time i duhovna i kulturna suprotnost između Dalmacije i Hrvatske bila je tako ukinuta. Obje su sada tvorile jedinstveno

1234 Usp. Hauptmann, *Die bestimmenden Kräfte* i od autora nešto prerađena hrvatska verzija: *Koje su sile*; Zimmermann, *Die ersten Konzilien*; Fine, *The Early Medieval Balkans*, 261–277.

1235 Usp. Rački, *Kada se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu*; Kukuljević Sakcinski, *Prvovjenčani vladaoci*. Ovaj to dovodi u vezu s izvješćem o krunidbi kralja i narodnoj skupštini u kojoj su se proglašavali zakoni, ali u mnogo ranijem vremenu i o vladaru drugoga imena, o čem piše Pop Dukljanin (12. st.), čiji je ljetopis slabo pouzdan kao povijesno vrelo. U istome smislu Jelić, *Duvanjski sabor*; V. Klaić, *Narodni sabor*. Šišić, *Povijest Hrvata* 414, bilj. 22 s pravom to otklanja. K tomu još isti, *Letopis*, 427–433. Usp. i Mandić, *Rasprave i prilozi*, 145–193 i Hadžijahić, *Pitanje vjerodostojnosti*, 201–261, te isti, *Da li je najstariji slavenski zakon*, koji daju tim vijestima drugu povijesnu interpretaciju. Usp. i Банашевић, *Летопис*, 55–74, koji u opisu te narodne skupštine i zaključaka što su u njoj proglašeni vidi čistu književnu fikciju s odgovarajućom crkvenom tendencijom. Ковачевић u svojem prinosu *Историји Црне Горе* 1, 417–418 uputio je na arheološki nalaz koji bi se mogao smatrati indicijem za historicitet vijesti o prvom okrunjenom kralju.

1236 Usp. npr. Wolfram, *Conversio*, 81–82.

crkveno područje. Tek time je stvorena podloga za izrastanje hrvatskoga naroda, onakvoga kakav je danas. Uspostavljena crkvena pokrajina omeđivala je u ranosrednjovjekovnim prilikama poseban kulturni prostor. Razlika i sukobljenost između romanske tradicije u dalmatinskim gradskim općinama i snažno izraženoga slavenskog etničkog bića u zemlji Hrvata i drugim sklavinijama postojala je doduše i dalje još stoljećima, ali poslije 925. jedno više nije bilo strogo odvojeno od drugoga i nije više bilo duhovno konstituirano svako za se, nego je tvorilo cjelinu koja je malo-pomalo srastala tisućama vlakana. Naslov *Dalmatiae ac totius Croatiae primas*, koji je nosio splitski nadbiskup, vrlo dojmljivo izražava to stanje.[1237]

Tako uređena crkvena pokrajina stvorila je i okvir za nastanak pismenosti koja je nastavljala tradiciju književne naobrazbe, kako gradova carske Dalmacije, tako i benediktinskih opatija u zemlji hrvatskih vladara. Time su se ujedinila dva razvojna tijeka koji su do tada bili uglavnom odvojeni. Ninska biskupija je u tome novome uređenju u prvi mah nestala. No njezina tradicija koja se nadovezivala na djelovanje franačkih misionara ostala je ipak očuvana i kad je u 11. stoljeću u Ninu osnovana biskupija pod jurisdikcijom dalmatinskog metropolita,[1238] dobila je njezina njega i dostojno sjedište. Ipak se tekstovna predaja hagiografije što se odnosi na svetce zaštitnike ninske crkve posvema zametnula. Ne da se utvrditi kada se izgubila (vidi gore str. 334).

Srastanje kulturnoga prostora u obnovljenoj crkvenoj pokrajini očituje se i u tome što su se elementi crkvenoga graditeljstva, koji su prvo bili povezani sa zapadnim bogoslužjem u hrvatskoj kneževini, odnosno s istočnim u carskim dalmatinskim gradovima i u južnim sklavinijama, koje su za cara Bazilija I. kristijanizirane iz Carigrada, kao što su vestverk i troapsidalne crkvene zgrade na jednoj strani ili kupolni svodovi na drugoj, počeli povezivati u složene oblike, odakle je onda predromanika na istočnoj jadranskoj obali dobila vlastitu i jedinstvenu fizionomiju.[1239]

MEMORIJALNI ZAPIS O SPLITSKIM SINODAMA

Na početku književne povijesti crkvene pokrajine koja je poslije tri stoljeća obnovljena pod sasvim novim okolnostima stoji djelo koje se sadržajem odnosi upravo na taj događaj. Očuvano nam je u *Historia*

1237 Taj naslov, koji ima dugu tradiciju, potvrdila je 1618. Sancta Rota, najviši crkveni sud u Rimu. Usp. Matanić, *De origine tituli.*

1238 Thomas c. 16 (ed. Rački, p. 54). Ta se vijest odnosi na godinu 1074.

1239 Usp. Jurković, *Problem kontinuiteta.*

Salonitana Maior, kako je Farlati nazvao verziju prvih 22–ju poglavlja povijesnoga djela Tome Arhiđakona splitskog obogaćenu prepisanim vrelima.[1240] Tamo je u 11. poglavlju, koje je posvećeno Ivanu Ravenjaninu, prvomu splitskom nadbiskupu, dodan opis dviju splitskih sinoda, pri čem se od riječi do riječi navode važna i bogata vrela. Ti su sinodalni akti uvršteni u prikaz zbivanja na posve krivom mjestu. U njima se ne spominje nikakav datum i tako je spomen jednoga pape Ivana i njegova suvremenika, splitskoga nadbiskupa koji je nosio isto ime, zaveo redaktora verzije zvane *Historia Salonitana Maior* da ih prikaže kao da su to papa Ivan IV. (640–642) i splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin, obnovitelj salonitanske crkve u novome gradu u Dioklecijanovoj palači. Da to ne može biti tako, vidi se već po tome što se nasljednik pape Ivana u sinodalnim aktima zove Lav, dok je Ivana IV. naslijedio Teodor (642–649). Tek za Ivanom X. (914–928) slijedi neposredno Lav VI. (928–929) pa ne može biti nikakve dvojbe da sinode kojih su akti uneseni u *Historia Salonitana Maior* padaju u vrijeme tih dvaju papa. Po relativnim vremenskim određenjima što su sadržani u njima mogu se te sinode s najvećom vjerojatnosti datirati u godine 925. i 928. ili tek sasvim malo prije toga.[1241]

Splitski sinodalni akti, kako su uvršteni u *Historia Salonitana Maior*, tvore sadržajno suvislu, ali kompozicijski manjkavo oblikovanu cjelinu. Tekstovna predaja jako je razgranata i bilo je teško steći pregled nad njom. Do sada je identificirano i ubicirano šest rukopisa. Danas je utvrđeno da su oni svi potekli od samo jednog, i to očuvanog predloška. To je najstariji od tih rukopisa, pisan ranim humanističkim pismom, a potječe iz prve polovice 16. stoljeća i čuva se u arhivu rimske Congregatio

[1240] Usp. Farlati 1, 319–320, 404–405; 2, 161–162; 3, 84, 283; Rački, *Ocjena* *385–*388; Barada, *Dalmatia superior* 14–16; Gunjača, *Historia Salonitana Maior* 175–243 (s 11 tabla); N. Klaić, *Historia Salonitana Maior* (s reprodukcijom najstarijega rukopisa i izdanjem cijeloga teksta); Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 23–178 (s naporedo otisnutim tekstom obiju verzija toga povijesnoga djela).

[1241] Već je Rafael Levaković († 1649) zapisao uz svoj prijepis rukopisa *Historia Salonitana Maior* ovo: *Si supradictae epistolae sunt Ioannis et Leonis Pontificum sedis apostolicae, non erit is Joannes quartus ut in principio ponit hic scriptor, sed decimus. Nam nullus Leo ita proxime Joanni quarto pontifici successit ut ad eosdem episcopos sua scripta dirigere valeret* — »Ako su gorespomenuta pisma napisali Ivan i Lav, biskupi rimske stolice, onda onaj neće biti Ivan četvrti kako na početku stavlja ovaj pisac, nego deseti. Naime nikoji Lav nije bio tako blizak nasljednik papi Ivanu četvrtomu da bi mogli uputiti svoje spise istim biskupima«. Poslije toga je Rački, *Documenta*, 197 pobliže odredio vrijeme održavanja dviju sinoda godinama 924. i 927. Smičiklas, *Hrvatska povjest* 1, 222 i 225 složio se s time. Tek V. Klaić, *Povijest Hrvata* 1, 108 popravio je to u 925. i 928. i to se više nije osporavalo.

de propaganda fide (Sign 264).[1242] Ostalih pet rukopisa izravni su ili neizravni prijepisi iz njega. Pri tome treba razlikovati dva predajna tijeka, jedan rimski i drugi koji je povezan sa Splitom. Rimski tijek dokumentiraju dva rukopisa iz fonda Barberini, koji se čuva u Vatikanskoj knjižnici. Signatura je tih rukopisa 828 (prije 3481)[1243] i 3218 (prije 3636).[1244] Prvi od njih potječe iz sredine 16. stoljeća i čini se da je naprosto prijepis Propagandina rukopisa. Drugi je iz prve polovice 17. stoljeća i može se smatrati prijepisom prvoga barberinskog rukopisa. Crkveni povjesničar Ughelli upotrijebio ga je za peti svezak svojega djela *Italia sacra* (1653), a poslije ga je stavio na raspolaganje utemeljitelju kritičke hrvatske historiografije Ivanu Lučiću Trogiraninu, kad je taj 1561. započeo rad na svojem djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae.*

Predajni tijek koji je povezan sa Splitom potječe od prijepisa koji je napravio Rafael Levaković († 1649) iz *Collectanea Benii*, zbirke vrela humanista Šimuna Kožičića Begne († 1536). Predložak mu je Propagandin rukopis, o kojem se odatle može zaključiti da je pripadao Begninim *Collectanea*, koja se po tome nisu sasvim izgubila. Sam taj Levakovićev prijepis nije se još mogao naći. Za sada postoji samo prijepis toga prijepisa koji je datiran godinom 1719. i čuva se u arhivu splitskoga katedralnog kaptola (Sign. 76).[1245] Daljnji jedan rukopis, koji se nalazi u tom istom arhivu (Sign. KAS 485) proviđen je zapisima iz kojih proizlazi da ga je 1749. pod patronatom makarskoga biskupa Stjepana Blaškovića prepisao njegov vicekancelar Josip Valenti iz predloška koji je 1739. u Padovi zgotovio notar Lodovico Donato, a taj predložak je opet prepisan iz rukopisa koji je u svojem posjedu imao crkveni povjesnik Filippo Riceputi († 1742).[1246] Riceputijev rukopis imao je pak kao predložak Levakovićev prijepis. Još jedan rukopis nalazi se u austrijskoj Nacionalnoj knjižnici (*Codex Vindobonensis Latinus* 12.670).[1247] Prepisan je iz Blaškovićeva rukopisa i po vremenu svojega postanka jako mu je blizak. U arhivu splitskoga katedralnog kaptola nalaze se i ekscerpti koje je Ivan Lučić ispisao iz barberinskih rukopisa *Historia Salonitana Maior*. U njima su

1242 Rukopis se nalazi u fascikulu III. zbirke *Decreta et synodalia*, koji se odnosi na Balkan i nosi naslov *Albania, Macedonia, Servia, Dalmatia et Illirico 1648*. Sinodalni akti su na fol. 625v–633r.

1243 Sinodalni akti su na fol. 128v–136v.

1244 Sinodalni akti su na fol. 178–185v i 152v–153v. Paginacija toga rukopisa jako je pobrkana.

1245 *Historia Salonitana Maior* na fol. 15–62.

1246 *Historia Salonitana Maior* na fol. 1–35.

1247 *Historia Salonitana Maior* na fol. 1–46.

ispisani svi oni dijelovi teksta kojih nema u Tominoj *Historia Salonitana (Minor)*. Oni prema tome sadrže i sinodalne akte.[1248]

Kraj tako mlade rukopisne predaje akata splitskih sinoda, u kojoj se oni javljaju kao sastavnice jedne povijesne kompilacije, lako je razumjeti da se postavilo pitanje njihove autentičnosti. Lučić ih je zabacio kao krivotvorine.[1249] Tomu se, međutim, odlučno usprotivio Farlati.[1250] Iako je tekstovna predaja u mnogome očito pokvarena, pa se i oblik toga teksta teško može smatrati pravim sinodalnim aktima nego prije preradbom takvih, povjesničari su se uglavnom priključili Farlatijevu mišljenju, razlikujući se od njegova shvaćanja samo u potankostima.[1251] Ti tekstovi naime nose upravo zbog lošega prijepisa i gotovo bespomoćne latinštine pune pogrešaka prepoznatljiv pečat autentičnosti. Sve pojedinosti što se spominju u njima glatko se uklapaju u cjelinu povijesne slike, a neke od njihovih vijesti potvrđuju se u posve nezavisnim bizantskim i dalmatinskim vrelima.[1252] Kad se to potanje istraži i pobliže prosudi, nema kraj sve nepouzdanosti očito pokvarene i nimalo brižne tekstovne predaje baš nikakva povoda da se sumnja u autentičnost tih sinodalnih akata. Mlađa krivotvorina bila bi mnogo glađe napisana i bolje predana.

1248 O povijesti i filijaciji rukopisa u kojima se čuva *Historia Salonitana Maior* usp. Lucius, *Inscriptiones*, 73; Farlati 1, 319–320 i 404; 2, 161; 3, 84 i 283; Rački, *Ocjena*, 386; Črnčić, *Popa Dukljanina Ljetopis*, XXII–XXVI; Šišić, *Priručnik*, 151–152; Šegvić, *Toma Splićanin*, 166–172; Barada, *Dalmatia Superior*, 103–104 = separat 15–16; Gunjača, *Historia Salonitana Maior*, 175–183; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 1–14; CD 1, 28–39; Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 25–37; Antoljak, *Pacta ili concordia*, 44–90.

1249 Usp. Lucius, *Inscriptiones* 73.: *...et quaecunque in illo de actis conciliorum Dalmatiae, epistolis papalibus et epitaphio Zvonimiri regis scripta sunt, ea omnia ficta et supposititia sunt.*. — »...i što god je u njem zapisano o aktima dalmatinskih sabora, papinskim pismima i nadgrobnom natpisu kralja Zvonimira, to je sve izmišljeno i podmetnuto«. Tomu se je sudu pridružio Jireček, *Geschichte der Serben* 1, 201, bilj. 1. Isto shvaćanje zastupa i Kršnjavi, *Zur Historia Salonitana*, 7–8; isti, *Podlistak u narodnim novinama*, 15. 5. 1901, br. 112. I Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest*, 118, premda u tom pitanju načelno zastupa agnostički stav, sklon je u tim aktima vidjeti krivotvorinu.

1250 Farlati 1, 319–320: *vellem paulo mitius aequiusque de codice illo vir doctissimus censuisset* — »htio bih da je taj nadasve učeni muž malo blaže i pravednije sudio o onom rukopisu« jer ti akti *cum antiqua ecclesiastica disciplina praeclare consentiunt* — »prekrasno se slažu sa starim crkvenim redom«.

1251 Usp. Dümmler, *Über die Geschichte* 417; Rački, *Ocjena* 226 i 387; isti, *Documenta* 197; Šufflay, *Acta et diplomata* 1, 17; Črnčić, *Ljetopis popa Dukljanina* XXVI; Šišić, *Priručnik* 211–213, bilj. 2; isti, *Povijest Hrvata* 416, bilj. 23; V. Klaić, *Dva slovenska učenjaka* 189–190; Gruber, *Iz vremena* 325–330; Pivčević, *Glagoljsko bogoslužje* 6–26; N. Klaić, *Historijska podloga* 232–234; ista, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 28. To se znanstveno mišljenje danas može smatrati općeprihvaćenim. Dobar pregled toga istraživanja daje Soldo, *Die Historiographie*, 21–79.

1252 Usp. V. Klaić, *Dva učenjaka* 190; Foretić, *Korčulanski kodeks* 30; Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 335–336 i 347.

Po svojem sadržaju cijeli tekstovni kompleks tih sinodalnih akata[1253] nedvojbeno tvori jednu cjelinu koja se razgovijetno izdvaja iz teksta *Historia Salonitana Maior* što dolazi prije nje i slijedi za njom. Pisac te verzije prvih poglavlja Tomina djela izričito se i poziva na tu cjelinu riječima *ut aparet infra in concilio* — »kako se pokazuje dolje u koncilskim aktima«. S tim se riječima prekida tekst preuzet iz *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona, a iza njih počinje prijepis sinodalnih akata koji je tu uvršten u nju. Prvo se bez ikakva tumačenja ili uvoda navodi od riječi do riječi pismo pape Ivana X. splitskomu nadbiskupu Ivanu i svima sufraganima. To je pismo naslovljeno ovako: *Ioannes episcopus servus servorum Dei reverendissimo et sanctissimo confratri nostro Ioanni sancte Salonitane ecclesie archiepiscopo omnibusque suffraganeis*. »Ivan biskup, sluga slugu Božjih nadasve poštovanomu i svetom našemu subratu Ivanu, nadbiskupu svete salonitanske crkve, i svim sufraganima«. U tom pismu papa poziva dalmatinske biskupe da po uputama donosilaca tih pisama, njegovih legata, jakinskoga biskupa Ivana i palestrinskoga Leona urede crkvene prilike u dalmatinskoj pokrajini u skladu s čistom rimskom naukom. Osobito je papa zabrinut stoga što se, kako je saznao, po dalmatinskoj crkvenoj pokrajini širi slavensko bogoslužje, a biskupi ne poduzimaju ništa protiv toga.

Odmah poslije toga slijedi još jedno pismo istoga pape upravljeno na svjetovne i crkvene vlasti u Dalmaciji: *Iohannes episcopus servus servorum Dei dilecto filio Tamisclavo, regi Crovatorum, et Michaeli, excellentissimo duci Chulmorum, nec non seu et sanctissimo confratri nostro Ioanni, sancte Salonitane ecclesie archiepiscopo, omnibusque episcopis nostris suffraganeis, verum etiam et omnibus zupanis, cunctisque sacerdotibus et universo populo per Slavoniam et Dalmatiam conmorantibus dilectissimis filiis nostris*. — »Ivan biskup, sluga slugu Božjih, voljenomu sinu Tomislavu, kralju Hrvata, i Mihovilu, nadasve izvrsnomu knezu Humljana, a isto tako nadasve svetomu našem subratu Ivanu, nadbiskupu svete salonitanske crkve, i svima biskupima našim sufraganima, a isto tako i svim županima i svim svećenicima i svemu narodu koji borave po Slavoniji i Dalmaciji, našim najdražim sinovima«. U tom pismu papa opominje vladare da ne preuzimaju i ne podupiru slavensko bogoslužje, nego da u svojim zemljama ne zanemaruju njegu i učvršćivanje latinske

[1253] Taj tekst je zbog svoje velike važnosti za povijesna istraživanja do sada više puta izdavan tiskom: Farlati 3, 92–106; *Leges ecclesiasticae*, 329–398 i 341–343; Kukuljević Sakcinski, *Codex diplomaticus* 1, 76–82; Rački, *Documenta*, 188–197; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, 95–106; CD 1, 28–39, Nr. 22–27; Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 72–81. Papinska pisma što se u sinodalnim aktima navode doslovno izdao je Zimmermann u prvom svesku svojih *Papsturkunden*, 89–100. On navodi i sva ona njihova izdanja što su iz ovdje navedenih pretiskana bez ikakvih kritičkih zahvata u tekst.

naobrazbe da ne izgube duhovnu vezu s Rimom i naukom njegove crkve. Poziva vladare i njihove velikaše da s njegovim izaslanicima, već spomenutom dvojicom biskupa, odlučno srede sve crkvene prilike u slavenskoj zemlji.

Tek poslije tih dvaju pisama, kojih je tekst donesen u cijelosti, počinje prikaz zbivanja i okolnosti pod kojima su se održale splitske sinode: *Tempore Ioannis papae sanctissimo, consulatu peragente in provintia Croatorum et Dalmatiarum finibus Tamisclao rege et Michaele in suis finibus presidente duce.*[1254] — »U vrijeme presvetoga pape Ivana, dok je kralj Tomislav provodio konzulat (tj. vladao) u pokrajini Hrvata i predjelima Dalmacije i knez Mihovil predsjedao u svojoj zemlji«. Zatim se kazuje kako su spomenuti hrvatski kralj i knez Mihovil sa svojim velikašima i dalmatinskim biskupima sporazumno zaključili da od pape zatraže da im pošalje biskupe i pismo o kršćanskom nauku vjere: *monitorium chrystiane religionis dogma continentem* (sic!) — »Pismenu opomenu koja sadrži zasade kršćanske vjere«.[1255] Na to je papa poslao dva gore spomenuta legata sa svojim pismima i naložio im da okupe u sinodi knezove i biskupe kako bi tamo »iskorijenili ono što nije ispravno i kanonski zaključili ono što je Bogu milo«.

Zatim se izvješćuje da su papinski izaslanici proputovali dalmatinske gradove, te se onda sastali s hrvatskim velikašima i s prvacima dalmatinskih gradova (*Croatorum atque urborum proceribus convenientes*),[1256] i na kraju se s biskupima i predstavnicima političke moći sabrali u Splitu na saboru (*congregati in Spalato episcopis et iudicibus, celeberrimum concilium peregere* — »okupljeni u Splitu biskupi i suci održali su vrlo dobro posjećen sabor«). Slijede zaključci te pokrajinske sinode sažeti u petnaest točaka. Najvažnije su prve tri u kojima se određuje da će Split biti sjedište obnovljene crkvene pokrajine, da u njoj valja uspostaviti sve biskupije koje su postojale u starini, a u njima je i u to doba dosta klera i puka, te da će se pri tome strogo paziti da granice dijeceza budu iste kao i u starini. Ako bi koji od biskupa takvim uređenjem imao izgubiti svoju biskupiju, preuzet će jednu od onih koje valja obnoviti. U ostalim zaključcima rješavaju se pojedinačna pitanja. Ona se tiču crkvenoga posjeda (točka 4 i 5), onoga što treba učiniti ako u pobuni bude ubijen vladar ili pak gospodar bude umoren od svojih ljudi (točka 6 i 7), uređenja

1254 CD 1, 32, Nr. 23.

1255 *Ibid.*

1256 CD 1, 33, Nr. 23. O problemu kritike teksta povezanom sa solecizmom *urborum* i njegovom najuvjerljivijem rješenju usp. Gunjača, *Ispravci i dopune* 2, 253–267. Počevši s Farlatijem izdavači su protiv onoga što se čita u svim rukopisima u obliku *urborum* vidjeli ne gramatičku pogrešku mjesto *urbium* nego prepisivačku koja je iznakazila navodno izvorno *Serborum*, pa su tu konjekturu preuzimali i u tekst.

odnosa u pojedinim biskupskim sjedištima (točka 8 i 9), ograničenja porabe slavenskoga liturgijskog jezika (točka 10), obveze hrvatskoga biskupa da se kao i svi drugi dalmatinski biskupi podvrgne metropolitanskoj crkvi u Splitu i crkvenih sankcija protiv hrvatskoga kralja i njegovih velikaša ako bi uznastojali uzvisiti svojega biskupa nad čitavu crkvenu pokrajinu (točka 11 i 12), te napokon još pitanja svećeničke discipline (točka 13, 14 i 15).

Poslije zapisnika o sinodalnim zaključcima opisuje se daljnje zbivanje. Zaključci su podastrti papi na potvrdu. Na to je ninski biskup Grgur, za kojega valja pretpostaviti da je isti kao »biskup Hrvata« što se spominje u zapisniku jer je, isto kao i onaj, za sebe tražio primat nad Dalmacijom, uložio u Rimu priziv protiv sinodalnih zaključaka. Na to je papa uputio pismo Ivanu, splitskomu nadbiskupu, Forminu, zadarskom biskupu i svim biskupima sufraganima. To je pismo uvršteno u prikaz zbivanja i navodi se od riječi do riječi. U njem papa poziva nadbiskupa Ivana da s ninskim biskupom Grgurom dođe u Rim ili da tamo pošalje kojega drugog predstavnika dalmatinskog episkopata da pred njim izlože predmet spora kako bi o njem mogao donijeti ispravnu odluku. Sve ostale zaključke donesene na sinodi bio je papa pripravan potvrditi.

Zatim se izvješćuje kako su dalmatinski biskupi višekratno molili papu da donese odluku i kako je papa poslije dvije godine naložio svojim izaslanicima, biskupu Madalbertu i Ivanu vojvodi od Kume, koji su imali otputovati u Bugarsku kao poslanici, da odnesu njegova pisma u Dalmaciju. Najavljuje se doduše da će se tekst tih pisama navesti od riječi do riječi, ali se on onda u očuvanom prijepisu ne navodi, pa odatle valja zaključiti da se izgubio u tekstovnoj predaji. Pošto su poslanici izvršili svoj nalog u Bugarskoj, vratio se biskup Madalbert u Dalmaciju i okupio je u splitskoj katedrali biskupe Ivana, Formina i Grgura s hrvatskim vladarom i njegovima velikašima na još jednoj sinodi. Posrednim se zaključivanjem može pokazati da je to bilo 928. ili tek nešto malo prije. S njima je potanko istražio stare odnose u crkvenoj pokrajini i pravedno je uspostavio prvobitno stanje. Splitskoj je crkvi priznat primat i metropolitansko pravo, obnovljeno prvobitno razgraničenje dijeceza, zadarski je biskup Formin opomenut da se zadovolji svojom kakva je bila u starini, a ninski biskup Grgur imao je napustiti svoju protupravno osnovanu i zato sada ukinutu biskupiju i preuzeti jednu ili više od onih što su se po antičkoj shemi sada imale obnoviti u kopnenom zaleđu. Sve je to po papinu nalogu istražio biskup Madalbert, pa onda odredio i uredio prema svojem nalazu. To je onda podastro papi, a papa je te zaključke potvrdio u jednom pismu i još time što je nadbiskupu Ivanu poslao palij, znak metropolitanske vlasti.

Nakon toga prikaza, koji je kao parafraza zapisnika drugoga splitskog sabora, dolazi bez ikakva uvoda ili tumačenja pismo pape Lava VI, nasljednika Ivana X, upućeno zadarskomu biskupu Forminu, ninskomu biskupu Grguru i svima dalmatinskim biskupima. U njem im se nalaže da poštuju svojega metropolita. Formin se poziva da se zadovolji svojom dijecezom kako je omeđena već u starini. Određuje se da splitski nadbiskup vrši jurisdikciju i u hrvatskoj zemlji, onako kako ju je u starini vršila salonitanska crkva.

Grgur pak, koji je uslijed propadanja crkvenoga reda u zlim vremenima postao biskupom u svoj hrvatskoj zemlji, neka od sada vrši svoju službu samo u skradinskoj biskupiji, jer valja obnoviti biskupsko sjedište u staroj Skardoni. Protupravno prisvajanje tuđih biskupija zabranjuje se pod prijetnjom izopćenja. Palij se pak podjeljuje splitskomu nadbiskupu Ivanu, kojemu svi dalmatinski biskupi duguju posluh. Time svršavaju sinodalni akti. Vjerojatno je tek odluka Lava VI. doista prekinula spor o novom uređenju dalmatinske crkve. Njemu su se, čini se, svi pokorili. Konačno je došlo smirenje.

Pri opisu zbivanja između prve i druge sinode javljaju se izrazi koji jasno pokazuju da je pisac toga izvješća bio sudionik na splitskim sinodama, pa i sam dalmatinski biskup.[1257] On naziva ninskoga biskupa svojim bratom (*fratris nostri episcopi Nonensis* — »našega brata ninskoga biskupa«).[1258] Ubraja sebe među one koji su opetovano tražili od pape da donese odluku (*unde frequenter eadem poscentibus nobis diffinitionem recipere* — »kada smo mi stoga često tražili isto, da dobijemo odredbu«).[1259] Uključuje sebe i među one kojima su došla papinska pisma što su ih donijeli poslanici koji su putovali u Bugarsku (*que secuntur epistole, ad nos post biennium devenerunt* — »(noseći) pisma koja slijede, k nama su došli poslije dvije godine«).[1260] Govori o svojem području na koje su došli legati (*pervenientes igitur prefati legati ad confinia nostra* — »kada su prije spomenuti legati došli do naših granica«).[1261] Ubraja sebe i među one kojima se izaslanik Madalbert vratio pošto je sklopljen mir između Bugara i Hrvata, u čemu je mjerodavno sudjelovao, i koje je u Splitu okupio na sinodi (*quique peracto negotio pacis inter Bulgaros et Croatos, repetito iter*(!) *ad nos venerabilis Madalbertus episcopus in ecclesia Spalatensi adveniens, sinodaliter nos episcopos Ioannem, Forminum, Gregorium, cum Croatorum principe et eius proceribus congregavit* — »i koji je, pošto

1257 To je prvi zapazio i izrekao Rački, *Documenta* 197.
1258 CD 1, 34, Nr. 24.
1259 CD 1, 37, Nr. 26.
1260 *Ibid.*
1261 *Ibid.*

je obavljen posao sklapanja mira između Bugara i Hrvata, vraćajući se istim putem, poštovanja dostojni biskup Madalbert, došao k nama u splitsku crkvu i okupio na sinodi nas biskupe Ivana, Formina i Grgura s hrvatskim vladarom i njegovim velikašima«).[1262] Odatle je vidljivo da je pisac morao biti jedan od tri ovdje spomenuta biskupa. A kada pak onda o papinskom pismu u kojem se splitski nadbiskup Ivan poziva da s Grgurom, biskupom ninskim, dođe u Rim stoji da je ono došlo »nama«, da ga je donio »naš izaslanik« (*non diffinita ad nos, et finienda adhuc, epistola a beatissimo papa Ioanne per legatum nostrum remissa est* — »pismo je bez konačne odluke, o kojoj još treba odlučiti, poslano nama po našem izaslaniku«),[1263] onda postaje očito da taj pisac nije drugi nego sam splitski nadbiskup Ivan glavom. To se prije svega razaznaje po tome što je sámo to pismo upućeno na prvom mjestu nadbiskupu Ivanu i tek preko njega njegovim biskupima sufraganima, a osobito po tome što je spomenuti izaslanik bio svećenik splitske crkve koji je od svojega nadbiskupa dobio poseban nalog. On je bio s ona dva biskupa koja je papa poslao kao svoje legate i donio u Rim zaključke prvoga splitskog sabora da ih tamo podastre na potvrdu (*hec ita habita deliberatione, que supra scripta continentur, cuncta per ordinem sancte* (!) *synodus Romano pontifici confirmanda per dictos suos legatos episcopos et Petrum, presbiterum Spalatensem, insertis literis nuntiare decrevit* — »pošto je dovršeno to vijećanje, kojega su zaključci sadržani u gornjem zapisu, sveta je sinoda odredila da se sve po redu javi rimskomu svećeniku po spomenutim biskupima, njegovim legatima, i po Petru, splitskom prezbiteru, dodavši tomu pismo kako bi se podastrlo na potvrdu«). Odatle proizlazi da se svi ovdje navedeni izrazi s »mi« i »naš« vrlo dobro mogu shvatiti kao *pluralis maiestatis*. Tako govori na objema sinodama postavljena i od pape konačno potvrđena glava dalmatinsko–hrvatske crkve.[1264]

Taj je spis po svojoj naravi *memoriale*, opširan zapis o zbivanjima u kojima je Rim splitskoj nadbiskupiji priznao primat nad dalmatinsko–hrvatskom crkvom usuprot zahtjevima koje su postavljali Zadar i Nin. Na toj naravi ne mijenja ništa to što je u taj zapis uvršten i dokumentarni materijal u potpunom prijepisu: zapisnik sa zaključcima prve sinode i papinska pisma iz vremena između nje i druge sinode, od kojih je očuvano samo jedno. Neizvjesno je da li su papinska pisma što su ispisana izvan

1262 *Ibid.*

1263 CD 1, 34, Nr. 24.

1264 Da bi onaj sudionik splitskih sinoda koji je sastavio te zapise u tijeku rasprava mogao biti nadbiskup Ivan, izrekao je prvi Šišić, *Povijest* 416–417, bilj. 23. Njemu se bez oklijevanja pridružio Pivčević, *Glagolsko bogoslužje* 4–5, bilj. 3, smatrao je čak da je nadbiskupovo autorstvo sigurno, ali to mišljenje onda nije zastupao dosljedno. Odlučujući dokaz dao je Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 321–351.

tekstovnoga sklopa, dva prije opisa događaja i jedno poslije njega, prvobitno pripadala zapisu nadbiskupa Ivana ili su mu tek naknadno pridodana jer su sadržajno usko povezana s njim. U svakom su slučaju u kasnijoj predaji s pripovjednim tekstom tvorila cjelinu i nije nimalo nevjerojatno da ih je već sam nadbiskup stavio uza nj kao dopunu.[1265]

Nakon sinodalnih akata slijedi u *Historia Salonitana Maior* neposredno naslov: *In quodam libro vetustissimo* — »U nekoj vrlo staroj knjizi«. Pod tim natpisom dolazi zapis o svetcima koji su se prema izjavi salonitanskoga biskupa Maksima sadržanoj u aktima koncila u Sardici u njegovoj crkvi slavili 11. travnja. Ta »prastara knjiga«, koja se po svoj vjerojatnosti čuvala u splitskoj katedrali, mogla je izvorno sadržavati tekst zapisa nadbiskupa Ivana, obogaćenoga prijepisima povijesne građe, o povijesno tako znatnim splitskim sinodama.[1266] U tu su se knjigu, kako se čini, unosili povijesni zapisi, važni za salonitansku i splitsku crkvu.

Pošto su teška pitanja o autentičnosti, vremenu postanka i autorstvu toga memorijalnog zapisa o splitskim sinodama na početku 10. stoljeća dobila neočekivano zadovoljavajuće odgovore, može se sada pokloniti nepodijeljena pozornost njegovoj važnosti za povijest pismenosti u novouređenoj dalmatinsko-hrvatskoj crkvi. Kao povijesni zapis, kojega razmjerno velik opseg potpuno odgovara značenju zbivanja što se u njem opisuju, stoji to djelce u tradiciji književne vrste koje se postojanje u biskupijama bizantske Dalmacije dalo utvrditi već u »najtamnije« doba 7. i 8. stoljeća (vidi str. 259).[1267] Ujedno je to najstarija zabilješka važnih povijesnih zbivanja koja je u hrvatskom prostoru došla do nas iz ranoga srednjovjekovlja u suvislu tekstu. I u tome je smislu po tome memorijalni zapis nadbiskupa Ivana osobito važno vrelo. Iz njega govori latinska naobrazba kakva je u prvim desetljećima 10. stoljeća bila u Splitu. Gramatika su i stilistika na vrlo niskom stupnju. Duktus kazivanja djeluje prilično bespomoćno. Tu dolazi potpuno do izražaja ranosrednjovjekovni pad književne izobraženosti u gradovima koji su ostali bizantski. Iako nije baš lako razlikovati izvorne nedostatke u gramatici i stilistici toga spisa od onoga što je u njem iskvareno u kasnijoj tekstovnoj predaji, ipak je opća slika nedvojbena.[1268] Ali upravo nam po tome u tom opisu

1265 Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 330 i 337 odlučno zastupa to mišljenje.

1266 Usp. Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 338.

1267 Usp. Katičić, *Vetustiores* 17–51; isti, *Aedificaverunt Ragusium* 5–38.

1268 U tekstovnoj predaji dokumenata što su uvršteni u *Historia Salonitana Maior* ima mnogo pogrešaka. To se moglo pokazati na onima koje su do nas došle i u drugoj predaji. Usp. N. Klaić, *Historia Salonitana Maior* 56–58; ista, *Način* 171–198. No to su pogreške u prepisivanju koje ne kvare gramatiku, a još manje stilistički duktus kazivanja. Sve to u memorijalnom zapisu u splitskim sinodama ide na teret njegova pisca.

splitska crkva s početka 10. stoljeća, i što se književnosti i naobrazbe tiče, govori osobito razgovijetno i autentično. Nadbiskup Ivan je uz to prvi pisac u dugoj tradiciji pismenosti što uvire u hrvatsku književnost naših dana koji nam je poznat po imenu.

CRKVENOSLAVENSKO BOGOSLUŽJE U DALMACIJI

Splitski sinodalni akti o kojima je ovdje bila riječ osobito su važni za povijest hrvatske književnosti i stoga što donose najstarije vijesti o crkvenoslavenskom bogoslužju, a time i o glagoljici u Dalmaciji. Pri tome se radi o pojavi koja je za povijest te književnosti i za svu kulturnu povijest hrvatsku od temeljne važnosti. Nije lako utvrditi koliko je značenje imalo pitanje slavenskoga bogoslužja i njegove pismenosti u raspravama i odlukama dviju splitskih sinoda. U oba pisma pape Ivana X, koja su njegovi izaslanici donijeli crkvenim i svjetovnim poglavarima u Dalmaciji, ono je u samom žarištu pozornosti i zasjenjuje sve drugo. U zapisniku o zaključcima prve sinode posvećena mu je tek usput jedna točka, a ta svojim zaključkom tek prividno ostvaruje ono što je papa očekivao u tom pogledu, u istinu pak znači kompromis koji jezičnoj politici koju je Rim tada tražio od dalmatinske crkve oduzima svaku udarnu snagu. U prvome planu tih zaključaka stoji crkvena jurisdikcija. A u vrlo živahnom sporenju što se na to nadovezalo još je samo o njoj govora.

Ne ulazeći sada u povijesno tumačenje utvrđenoga činjeničnog stanja i ne razmatrajući pobliže oštre kontroverzije koje je pojava slavenskoga bogoslužja izazvala odmah na početku, valja najprije utvrditi da ti sinodalni akti prvi izravno svjedoče o pismenoj dvojezičnosti koja je imala postati karakterističnom za hrvatski kulturni prostor. Pri tome je osobito vrijedno to što Ivan X. u svojem pismu splitskomu nadbiskupu izričito govori o podrijetlu slavenskoga bogoslužja i njegove pismenosti u Dalmaciji. Piše o Metodijevoj nauci: *sed absit hoc a fidelibus, qui Christum colunt et aliam vitam per operationem se credunt posse habere, ut, doctrinam evangelii atque canonum volumina apostolicaque etiam precepta pretermittentes, ad Methodii doctrinam confugiant, quem in nullo volumine inter sacros autores comperimus.*[1269] — »No to neka bude daleko od vjernih, koji poštuju Krista i vjeruju da po svojem djelovanju mogu posjedovati drugi život, da zanemaruju nauku evanđelja i sveske kanonskih propisa, a k tomu još i apostolske naredbe, i da pribjegavaju Metodijevoj nauci, kojega ni u kojem svesku nismo našli među svetim piscima«.

[1269] CD 1, 30, Nr. 22.

Onima koji vjeruju da dobrim djelima mogu steći drugi život ne valja dakle zanemarivati nauku evanđelja i pribjegavati Metodijevoj nauci, kojega nigdje nema među svetim piscima. To je naime druga nauka, o kojoj je papa saznao da je provrvjela na crkvenom području dalmatinskih biskupa, a oni to odobravaju time što o tome šute: *et quia fama relevante cognovimus per confinia vestre parochie aliam doctrinam pululare, que in sacris voluminibus non reperitur, vobis tacentibus et consentientibus, valde doluimus.*[1270] — »i jer smo, pošto nam je to otkrio glas koji je do nas stigao, saznali da po vašem crkvenom području vrvi druga nauka koja se ne nalazi u svetim svescima, a vi pri tome šutite i slažete se, jako nas je to zaboljelo«. Ta »druga nauka«, koja se opisuje i kao »zao korijen« (*unde vos moneo, ut mala radix in vestris partibus minime pululet* — »zato vas opominjem da u vašim stranama ne buja zao korijen«),[1271] u pismu se suprotstavlja »dobroj« (*bona doctrina*),[1272] koja se, kako je već rečeno, označuje kao »evanđeoska nauka« (*doctrina euangelii*). Tako *doctrina* »nauka« postaje ključnom riječi toga papinskoga pisma. Pri tome se stvara dojam kao da se radi o nauku vjere i pravovjernosti. To je vjerojatno bila i namjera.

U istinu je pak to *Methodii doctrina* — »Metodijeva nauka« u papinu pismu citat. Tako je već 879. Ivan VIII. pisao knezu Sventoplku, u čijoj je zemlji djelovao Metodije, o tome kako je čuo da Metodije uči drukčije nego crkva: *quia vero audivimus, quia Methodius vester archiepiscopus... aliter doceat.*[1273] — »jer smo, naime, čuli da Metodije, vaš nadbiskup, drukčije uči«. Istoga je dana taj papa uputio i pismo Metodiju u kojem mu priopćuje da je saznao da on uči drukčije nego rimska crkva i poziva ga da dođe u Rim i tamo osobno iznese svoju nauku: *predicationis tuae doctrinis populum Domini quasi spiritali pastori commissum salvare instruereque cum debeas, audivimus, quod non ea, quae sancta Romana ecclesia ab ipso apostolorum principe didicit et cottidie predicat, tu docendo doceas... Unde his apostolatus nostri litteris tibi iubemus, ut omni occasione postposita ad nos de presenti venire procures, ut ex ore tuo audiamus et veraciter cognoscamus doctrinam tuam.*[1274] — »Premda treba da naukama svoje propovijedi spašavaš i poučavaš puk Gospodnji, koji je tebi povjeren kao duhovnomu pastiru, čuli smo da ti naučavajući ne naučavaš ono što je sveta rimska crkva naučila od samoga apostolskog prvaka (tj. apostola Petra), i što svakodnevno propovijeda, i tako dovodiš

1270 CD 1, 29, Nr. 22.
1271 CD 1, 30, Nr. 22.
1272 CD 1, 29, Nr. 22.
1273 MGH, *Epist.* 7,160.
1274 MGH, *Epist.* 7,160.

u zabludu sam puk. Stoga ti ovim pismom našega apostolstva naređujemo da se, zanemarivši svaki posao, pobrineš da odmah dođeš k nama kako bismo iz tvojih usta čuli i istinito saznali kakva je tvoja nauka, da li tako držiš i propovijedaš kako si riječima i pismom obećao svetoj rimskoj crkvi da vjeruješ, ili ne«. Taj se karakteristični način izražavanja javlja još u nizu pisama istoga pape koja je pisao Metodiju ili o Metodiju.[1275] Potvrditi se može i u najstarijoj ćirilometodskoj književnosti. Tako Metodijevo žitje (c. 12) stavlja njegovim protivnicima iz salcburške crkve u usta ove riječi: НАМЪ ЄСТЬ ПАПЄЖЬ ВЛАСТЬ ДАЛЪ А СЄГО ВЄЛИТЬ ВЪНЪ ИЗГЪНАТИ И ОУЧЄНИИЄ ІЄГО. To usko povezivanje Metodija s njegovom naukom susreće se i na drugim mjestima starocrkvenoslavenske književnosti.[1276] Taj se prvobitni način izražavanja prelama još i u grčkim i latinskim tekstovima koji su zavisni od te književnosti.[1277]

U papinskim pismima koja izražavaju zadrške prema Metodijevoj učiteljskoj djelatnosti dobio je izraz оучєниіє Мєѳодиіа, iskovan i ustaljen u ćirilometodskoj književnosti, kao *Methodii doctrina* nov preljev značenja. Isprva se time izražavalo poučavanje i izobrazba u novostvorenom slavenskom crkvenom i književnom jeziku, gotovo u prosvjetiteljskom smislu, pri čemu je crkvena pravovjernost bila sama sobom razumljiva pretpostavka. U zabrinutom pisanju rimske kurije nametnulo se tomu izrazu upravo pitanje o besprijekorno čistom nauku vjere. Metodije se sumnjičio za krivovjerje, crkvene i svjetovne vlasti su se pozivale da ne budu otvorene kakvoj »drugoj nauci«. Osobito je to jasno rečeno u već spomenutom pismu Ivana VIII. knezu Sventoplku od godine 879: *Si autem aliquis vobis vel episcopus vester vel quilibet sacerdos aliter adnuntiare aut predicare presumpserit, zelo Dei accensi omnes uno animo unaque voluntate doctrinam falsam abicite stantes et tenentes tradicionem sedis apostolicae.*[1278] — »Ako bi vam se pak tko, ili vaš biskup ili kojigod svećenik, usudio drukčije navješćivati i propovijedati, zapaljeni Božjim revnovanjem odbacite svi jednom dušom i jednom voljom postojani krivu nauku i držite predaju apostolske stolice«.

Tu je jako istaknuto isključivo učiteljstvo rimske crkve i suprotstavlja se Metodijevoj nauci, *Methodii doctrina*, jer o njoj se tu govori, na način koji je vrlo točno obnovljen u pismu Ivana X. splitskomu nadbiskupu. Ne može dakle biti nikakve dvojbe da je pri sastavljanju toga pisma u Rimu bio rasklopljen svitak s nekoliko desetljeća starim dopisivanjem s Meto-

1275 MGH, *Epist.* 7, 223, 243–244,

1276 *Vita Constantini,* c. 14; *Vita Methodii,* c. 7, c. 8, c. 9.

1277 U grčkom *Životu svetoga Klimenta* c. 3, c. 7, c. 14 i u latinskoj *Vita Constantini Cyrilli* c. 7.

1278 MGH, *Epist.* 7,160.

dijem i o Metodiju, i da su pisma što su se upućivala u Dalmaciju o tom istom predmetu misaono građena i jezično oblikovana prema predlošcima što su se tamo našli.[1279]

Ivan X. kaže dalje u svojem pismu upravljenom splitskomu nadbiskupu i dalmatinskim biskupima na što zapravo misli kad piše o »Metodijevoj nauci«. To je vršenje bogoslužja na novom slavenskom liturgijskom jeziku: *Unde hortamur vos dilectus* (!), *ut cum nostris episcopis Ioanne silicet sancte Anchonitane et Leone sancte Pelestrine ecclesiarum Dei iuncti cunctaque per Sclaviniam terram audacter corrigere satagatis, ea videlicet ratione, ut nullo modo ab illorum supradictorum episcoporum doctrina in aliquo deviare presumatis, ita ut secundum mores sancte Romane ecclesie (in) Sclavinorum terra ministerium sacrificii peragant in Latina silicet lingua, non autem in extranea, quia nullus filius aliquid loqui debet vel sapere, nisi ut pater ei insinuaverit.* — »Zato potičemo vas, svoje drage, da se povežete s našim biskupima, to jest s Ivanom svete jakinske i Leonom svete palestrinske crkve Božje, i nastojite po slavenskoj zemlji sve smiono popravljati, i to tako da se ni na koji način ne usudite i u čemu udaljiti od nauke spomenutih biskupa, tako da u slavenskoj zemlji vrše službu prema običajima svete rimske crkve, to jest na latinskom jeziku, a ne na stranom. Jer nikoji sin ne treba da govori što ili da umuje nego onako kako mu je otac usadio«. Papu dakle uznemiruju prilike u slavenskoj zemlji (*Sclavinorum terra*) i one se tamo (*per Sclaviniam terram*) moraju dovesti u red. Da bi se to postiglo, mora se misna žrtva prinositi prema propisima rimske crkve, a to znači na latinskom jeziku, a ne na kakvom drugom koji je toj crkvi stran. Radi se dakle o liturgijskoj disciplini, o pitanju propisnoga liturgijskog jezika. Ivan VIII. i Stjepan V. u svojim su pismima Metodiju i o Metodiju uvijek čisto razlučivali pitanje nauka vjere od pitanja liturgijskog jezika. Ivan X. je naprotiv iz tih pisama uzeo formulacije koje se odnose na nauk vjere, i to samo one kojima upozoravaju i opominju, i poslužio se njima kao predloškom za svoje pismo dalmatinskomu episkopatu, a primijenio ih je na pitanje liturgijskoga jezika i crkvenoga jezika uopće. Pri tome se očituje da se *doctrina* u značenju crkvene nauke ne odnosi samo na nauk vjere, nego i na liturgijsku disciplinu, pa čak i na dušebrižništvo.[1280]

1279 Usp. Katičić, *Methodii doctrina* 13–20.

1280 Tako piše Augustin (*Grat. Christ.* 10, 11, p. 134,12): *Si inter docere et suadere vel potius exhortari distare aliquid videtur, etiam hoc vero doctrinae generalitate concluditur* — »Ako se čini da ima neka razlika između naučavanja i savjetovanja ili bolje poticanja, i to je doista obuhvaćeno općenitošću pojma nauke«. Odatle zaključuje Jeronim (*Epist.* 64, 22, 1): *quidquid agit, quidquid loquitur pontifex dei, sit doctrina populorum* — »Što god čini, što god govori Božji svećenik, neka bude nauka pucima«. To ide dotle da *doctrina* može čak dobiti značenje župa, kako bilježi Du Cange *s. v.*

Formulacije starijih papinskih pisama o *Methodii doctrina*, koje su se prvobitno odnosile samo na pravovjerje, mogle su se dakle upotrijebiti i tako da se odnose na crkvenoslavensku liturgiju i na pastoralnu praksu Metodijevih učenika. Uostalom, u Metodijevu žitju (c. 6) stoji o Hadrijanu II: свѧти оучениіє ѥю положь словѣньскоіє євангеліє на олтари свѧтаго Петра апостола. Tako je već po tom najstarijem shvaćanju ćirilo–metodske škole učenje solunske braće opredmećeno u slavenskoj bogoslužbenoj knjizi.[1281]

Da je tada bilo pravih optužaba prvih glagoljaša u Dalmaciji za istinsko krivovjerje, to bi u pismima Ivana X. nedvojbeno bilo i spomenuto. Tako se pak tu samo sugerira hereza, a prigovara se jedino liturgijskoj disciplini. No ta sugestija nije ostala bez djelovanja. U mlađe su doba dalmatinski protivnici crkvenoslavenskog bogoslužja posegnuli za tim. Tako Toma Arhiđakon splitski piše oko sredine 13. stoljeća (c. 16): *Dicebant enim Goticas literas a quodam Methodio heretico fuisse repertas, qui multa contra catholice fidei normam in eadem Sclavonica lingua conscripsit; quam ob rem divino iudicio repentina dicitur morte fuisse dampnatus.*[1282] — »Govorili su naime da je gotska slova izmislio neki heretik Metodije koji je napisao mnogo toga protiv propisa katoličke vjere na istom slavenskom jeziku; zbog čega je, govori se, po božanskom sudu bio osuđen da naglo umre«. Taj pretjerani stav zasnovan je na sugestijama što su sadržane u pismima Ivana X. dalmatinskim biskupima i vladarima.

Ivan X. piše da se Metodijeva nauka proširila u slavenskoj zemlji (*Sclavinia terra, Sclavinorum terra*). Bitno je tu da se odredi što valja razumjeti pod tim područjem. Po riječima istoga pape u drugome pismu koje nije upravio samo vladarima i biskupima, velikašima i svećenicima, nego i svemu puku, *universo populo per Slavoniam et Dalmatiam commorantibus* — »svemu narodu što boravi po Slavoniji i Dalmaciji«, moglo bi se zaključiti da se tu govori o slavenskim vladavinama kao što su one Hrvata i Humljana.[1283] Tu pak treba uočiti da papa u pismu kralju Tomislavu i knezu Mihovilu njihove zemlje zove *Slavinorum regna*, što vrlo jasno kazuje da se radi o područjima slavenske političke vlasti. *Sclavinorum terra* ili *Sclavinia terra*, pa i *Sclavonia*, ne moraju to biti.

1281 Usp. Katičić, *Methodii doctrina* 20–22.

1282 *Ibid.* 22–23.

1283 Tako piše i Toma Arhiđakon izvješćujući o nadbiskupu Ivanu Ravenjaninu (c. 11): *Etenim per Dalmatie et Sclavonie regiones circuendo...* — »I doista obilazeći krajeve Dalmacije i Slavonije...« i *partes Dalmatie et Chrovatie peragrando...* — »obilazeći po predjelima Dalmacije i Hrvatske...«. Tu je dva puta govor o istome i pri tome se vrlo jasno pokazuje kako se može razumjeti ono *Sclavinia terra* i *Sclavinorum terra* u papinim pismima.

To sasvim nedvojbeno proizlazi iz riječi Tome Arhiđakona (c. 16, ed. Rački p. 52), koji piše o jednom biskupu glagoljašu: *primo impetu Veglensem episcopum cum omni celeritate de sua sede fugavit, eamque sibi quasi apostolica auctoritate usurpavit.* — »u prvom je naletu na brzinu protjerao krčkoga biskupa iz njegova sjedišta i sebi ga je nezakonito prisvojio kao da je to po apostolskoj ovlasti«, a onda opisuje reakciju rimske kurije ovim riječima: *Absque omni mora quendam legatum Iohanum cardinalem mittere festinavit* (sc. *summus pontifex*) *ad extirpandum nefandi scismatis fomitem de partibus Sclavonie* — »Bez ikakva otezanja požurio se (tj. papa) poslati nekog legata, kardinala Ivana, da iskorijeni žarište neizrecivoga raskola iz predjela Slavonije«. Tu se naziv *Sclavonia* nedvosmisleno odnosi na biskupsko sjedište u Krku i na njegovu dijecezu, koja sigurno nije pripadala hrvatskoj vlasti nego carskoj bizantskoj Dalmaciji. Tamo su međutim živjeli brojni slavenski stanovnici.[1284] Odatle se vidi da *Sclavinia terra* i *Sclavinorum terra* u papinim pismima ne mora biti istoznačna sa *Sclavinorum regna* i da se stoga ne odnosi nužno na zemlju Hrvata i Humljana i drugih slavenskih vlasti u Dalmaciji, nego se moglo upotrijebiti i za druga područja, ako su samo bila naseljena Slavenima.

Sve je to osobito važno zato što iz splitskih sinodalnih akata ne proizlazi jasno na kojim je područjima Dalmacije, kako papa piše, provrvjela »druga nauka«. Za Farlatija je s gledišta njegova vremena bilo samo sobom razumljivo da su biskupi dalmatinskih gradova s romanskom tradicijom bili pobornici latinskoga bogoslužja i protivnici slavenskoga. To je bogoslužje on mogao zamišljati samo kod neobrazovanoga puka u zaleđu tih gradova, pa je i u Grguru, biskupu ninskom, tj. hrvatskome biskupu, gledao predvodnika glagoljaške stranke. Sam Daniele Farlati bio je doduše kao pravovjerni katolički bogoslov i pripadnik Družbe Isusove uvjeren u svetost Ćirila i Metoda i u besprijekornu pravovjernost njihove nauke, ali je uporabu slavenskog liturgijskog jezika u Dalmaciji bez posebnog privilegija smatrao nedopustivom, a proširenje odobrenja koje je Metodije postigao za svoju crkvu na sve južne Slavene neumjesnim jer je u njihovim zemljama postojalo dobro poznavanje latinskoga koje je svatko, ako je samo htio, i sam mogao steći.[1285]

[1284] Toma Arhiđakon je, doduše, pisac 13. stoljeća, no pretpostaviti je da ovdje preuzima naziv lje starijih vrela.

[1285] Usp. Farlati 3, 91: *Contra vero apud Slavos in Dalmatia lingua Latina neque ignota, neque hospes erat; et duces Chrobatorum sua diplomata rudi quidem barbaroque, latino tamen quo poterant sermone conscribere solebant. Carolus Magnus, ut in Gallia et in Italia, sic in Dalmatia Chrobatis latinitatis scholas aperiri iusserat et Latinae locutioni aures linguaeque Slavorum iamdudum assueverant. Demum inde usque a prima Slavorum conversione liturgia Latina Romana apud eas gentes recepta fuerat et multarum*

Poslije je onda hrvatska nacionalna historiografija to preuzela jednako tako samorazumljivo, samo je izvrnula vrijednosne ocjene. Grgur Ninski

aetatum usu iam confirmata, ut huius cum Sclavonica commutandae necessitas nulla esset. Quod si Cyrillus et Methodius Romanam psalmodiam liturgiamque Slavonice tradiderunt, non id consilii et voluntatis fuisse illis opinor, ut ea Slavi Dalmatae sine auctoritate concessuque Sedis apostolicae uterentur. Quae cum ita essent, Ioannes archiepiscopus Spalatensis, idemque primas totius Dalmatiae, pro ratione sui officii sapienter existimavit Slavis sibi et suae vel metropoliticae vel primatiali potestati curaeque subiectis id permitti non posse, quod contra ius et fas pro arbitrio ac voluntate usurpaverant. Idem sentiebant reliqui episcopi Dalmatiae neque in ea re a maiorum institutis aliena connivendum aut quidquam Slavis indulgendum putabant; ...Ex omnibus Dalmatiae episcopis unus videtur fuisse Gregorius Nonensis, Slavorum episcopus, qui a caeteris dissentiens suorum caussam ageret et huius liturgiae patrocinium susciperet. Slavi autem omnes pro sua liturgia acerrime pugnabant ab eiusque usu in divinis officiis iam pridem recepto abduci nulla prorsus ratione posse videbantur. Hinc dissidia et magnae inter Latinos Slavosque contentiones, quae non antea sedari potuerunt, quam consulto Romano pontifice expectatisque apostolicis legatis et responsis concilii nationalis auctoritate controversia omnis dirimeretur. — »Nasuprot pak tomu kod Slavena u Dalmaciji latinski jezik nije bio niti nepoznat niti tuđ, i hrvatski su knezovi običavali pisati svoje isprave na neuglađenom doduše i barbarskom, ali ipak na latinskom jeziku, onakvom na kakvom su mogli. Karlo Veliki, kao što je u Galiji i u Italiji, tako je i u Dalmaciji bio zapovjedio da se Hrvatima otvore latinske škole, pa su se uši i jezici Slavena već dugo bile priviknule latinskomu govoru. Napokon, sve tamo od prvoga obraćenja Slavena rimska je latinska liturgija bila prihvaćena kod tih naroda i vršenjem kroz dugo vrijeme već učvršćena, te nije bilo nikakve potrebe da se ona zamijeni slavenskom. Jer ako su Ćiril i Metod preveli rimski crkveni pjev i liturgiju na slavenski, nije im bio naum niti volja to da se njome služe Slaveni Dalmatinci bez odobrenja i dopuštenja Apostolske stolice. A jer je to tako, Ivan splitski nadbiskup, i primas čitave Dalmacije, u smislu je svoje službe razumno smatrao da se Slavenima podvrgnutima njemu i njegovoj metropolitanskoj vlasti i brizi kao metropolita i primasa ne može dopustiti to što su protiv prava i zakona proizvoljno i samovoljno sebi uzeli. Isto su mislili i ostali dalmatinski biskupi i držali su da u toj stvari, tuđoj ustanovama predaka, ne valja gledati kroz prste ili i u čemu popuštati Slavenima;... Od svih dalmatinskih biskupa čini se da je Grgur Ninski, biskup Slavena, bio jedini koji se nije slagao s drugima, nego je tjerao stvar svojih ljudi i postao zaštitnikom te liturgije. A Slaveni su se svi odlučno borili za svoju liturgiju i činilo se da se nikako ne mogu odvratiti od toga da je rabe u bogoslužju kako je kod njih već prije toga bilo ušlo u običaj. Od toga je nastala nesloga i velika trvenja između Latina i Slavena, koja se nisu mogla primiriti prije nego je, pošto je upitan za savjet rimski biskup i dočekani apostolski legati i odgovori, odlukom nacionalnoga sabora razriješen čitav taj spor«. Ta proizvoljna Farlatijeva konstrukcija legla je s obrnutim vrijednosnim predznacima u temelje ustaljene slike o povijesnom zbivanju kakva se stvorila u starijoj hrvatskoj nacionalnoj historiografiji. Pri tome je osobito zanimljivo kako je ispravno uočio i istaknuo duboku ukorijenjenost latinske pismenosti u Hrvata te, makar i samo implicitno, utvrdio dvojezičnost njihove književne tradicije. Vrijedno je uočiti i to kako je to malo utjecaja imalo na utemeljivanje hrvatske kulturne i književne povijesti u 19. stoljeću. Nacionalni romantizam tu nije nalazio priključka. U tom sklopu vrijedno je pozornosti i ono što je napisao u istom 3. svesku svojega djela na str. 51: *Illud hic animadverti velim, quod duces ac deinde reges Chrobatorum, quamvis genere et lingua Slavi essent, tamen, in suis diplomatis conficiendis Latino sermone uti consueverunt. Latine loquendi scribendique*

stiliziran je u prvoborca slavenskoga jezika u liturgiji, u nacionalnoga junaka i simboličan lik hrvatskoga identiteta na istočnoj jadranskoj obali na utuk talijanskim aspiracijama. U tome svojstvu dobio je počasno mjesto u povjesnicama, osobito u onima koje su bile namijenjene školskoj nastavi, a na više mu je mjesta postavljen i kao spomenik Meštrovićev kip visoke umjetničke vrijednosti.[1286]

Tek se kasno počelo razabirati da u jedinom povijesnom vrelu za zbivanja povezana s Grgurom Ninskim, u našim sinodalnim aktima, nigdje nije govora o tome da bi se on bio zauzimao za slavensko bogoslužje. Zna se samo to da je protiv splitskog nadbiskupa Ivana za sebe tražio primat nad dalmatinskom crkvom i da je protiv zaključaka splitskih sinoda uložio priziv u Rimu. Prigovori pak zbog crkvenoslavenskog bogoslužja u papinskom su pismu upravljeni Ivanu, splitskomu nadbiskupu, i dalmatinskom episkopatu. To je pak u potpunom skladu s činjenicom da su crkvena sjedišta u carskim dalmatinskim gradovima dugo vremena bila pod carigradskom crkvenom jurisdikcijom, te i nisu bila podvrgnuta disciplini rimske crkve što se tiče liturgijskoga jezika. Na području tih dijeceza nije doduše bilo slavenske političke vlasti, ali je tamo živio brojan crkveni puk slavenskoga materinskog jezika. U tim je okolnostima bilo sasvim naravno da biskupi tih gradova prihvate u svojim biskupijama Metodijeve učenike koje je salcburški kler protjerao iz njegove nekadašnje dijeceze i da im povjere dušobrižničku službu slavenskoga puka što se tamo bio naselio. Nasuprot tomu bila je zemlja hrvatske vlasti u krugu

---

ut scientiam, sic usum a Francis acceperant,... Atque initio latinitas quaedam rudis atque informis inter Chrobatos fuit, quae nulla priorum magistrorum quantalibet sollertia expoliri usque eo potuit, ut statim pure et emendate loqui assuescerent. Id animadverti licet in diplomate Tirpimiri barbarismis et soloecismis referto, quos potius compositoris inscitiae, quam amanuensis ignorantiae vel incuriae attribuerim. Ex posteriorum ducum ac regum diplomatis apparet Chrobatos aliquid profecisse in Latina locutione, quae minus quidem vitiosa est, sed longe abest a perfectione. — »Htio bih da se ovdje uoči i to kako su knezovi i poslije kraljevi Hrvata, premda su po rodu i jeziku bili Slaveni, ipak stekli običaj da se u sastavljanju svojih isprava služe latinskim jezikom. Kao što su znanje latinskoga govora i pisanja, tako su i običaj njegove porabe primili od Franaka,... A u početku je latinština u Hrvata bila nekakva neuglađena i bezoblična, koja se nikakvom vještinom prvih učitelja, kolika god ona bila, nije mogla toliko ugladiti da bi se odmah priviknuli govoriti čisto i bez pogrešaka. To se može uočiti u Trpimirovoj ispravi, koja je puna barbarizama i solecizama, koje bih prije pripisao nedovoljnomu znanju sastavljača nego neznanju ili nebrizi njegova pisara. Iz isprava potonjih knezova i kraljeva pokazuje se da su Hrvati ponešto napredovali u latinskom govorenju, koje je doduše manje iskvareno, ali je daleko od savršenosti«. Pri tome Farlati nije usporedio latinitet onoga doba u dalmatinskim gradovima s onim u Hrvata. Da je to učinio, pokazalo bi mu se da gramatika latinskih tekstova što su nastajali u Hrvata nije iskvarena samo zato što im je materinski jezik bio slavenski.

1286 Usp. Budak, *Prva stoljeća* 159–198.

franačke misije i zbog toga, što se liturgijskog jezika tiče, orijentirana sasvim latinski. Natpisi 9. stoljeća pokazuju vrlo jasno taj latinski habitus hrvatske kneževine.

Takvo stanje s raspoloživim vijestima vrelâ dovelo je konačno do toga da su se istraživači našli ponukanima da usuprot uobičajenim i domoljubno nadahnutim shvaćanjima prvobitno područje slavenskoga bogoslužja, glagoljaštva potraži upravo u biskupijama dalmatinskih gradova.[1287] Posebno treba pri tome uzeti u obzir i to da su području bizantskih dalmatinskih biskupija u Kotoru, Dubrovniku i Stonu pripadale i jugoistočne dalmatinske sklavinije.[1288] Te su biskupije imale jurisdikciju

---

[1287] Usp. Katić, *Borba Grgura ninskoga*; Barada, *Episcopus Chroatensis* 209–215; N. Klaić, *Historijska podloga* 225–258; ista, *Rani srednji vijek* 87–88, 395–398; ista, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*; Štefanić, *Determinante* 16–17; isti, *Hrvatska književnost* 7–9; Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost* 16–17 i 73, bilj. 7. U najnovije se vrijeme s pravom upozorilo na to da se u sinodalnim aktima među dalmatinskim biskupijama spominju i stonska, dubrovačka i kotorska. U zaleđu tih gradova ninska biskupija nije imala jurisdikcije jer to područje nije potpadalo pod *regnum Chroatorum*. Stoga su se dijeceze njihovih biskupa protezale i na Slavene što su tamo bili uspostavili svoju vlast, a pokršteni su ne iz franačke Akvileje, nego iz Carigrada, pričem bit će da se širila i »Metodijeva nauka«. Car Bazilije I. (867–886), koji je potaknuo da se pokrsti taj dio dalmatinskih Slavena (Konstantin Porfirogenet, *De adm. imp.* 29, 68–75), primio je nadbiskupa Metodija osobno u Carigradu i od njegove je pratnje zadržao kod sebe jednoga svećenika i jednoga đakona sa slavenskim liturgijskim knjigama. O tome stoji u Metodijevu žitju 13: абиє жє шьдъшоу ıємоу (sc. Мєѳодию) тамо, приıатъ и съ чьстью ц(ѣ)с(а)рь вєликою и радостью, и оучєниıє ıєго похваль, оудьрьжа от оучєникъ ıєго попа и дьıакона съ книгами. Isti taj car otkupio je iz ropstva veći broj slavenskih svećenika i đakona, uspostavio ih u činu i dostojanstvu te im povjerio zadaće u crkvenoj službi, kako se saznaje iz Žitja svetoga Nauma. Ta se vijest navodi dolje na str. 413. Car Bazilije raspolagao je dakle školovanim pripadnicima slavenskoga klera, pa se upravo nadavalo samo od sebe da baš njima povjeri misiju kod još nekrštenih dalmatinskih Slavena. Po tome bi upravo u tim trima dalmatinskim dijecezama trebalo tražiti jezgreno područje jadranskoga glagoljaštva, odakle se ono poslije proširilo na sjever u carske gradove sve do Krka i Osora i napokon počelo prodirati i u *regnum Chroatorum*. To je bio položaj koji je Ivan X. htio promijeniti prema svojim shvaćanjima. Usp. Budak, *Prva stoljeća* 96–99 i 128–135.

[1288] Tako se u memorijalnom zapisu o drugoj splitskoj sinodi (928.) dalmatinske biskupije podčinjene salonitansko-splitskom metropolitu dijele na zapadne i istočne i takve se razlikuju jedne od drugih, a skupa se suprotstavljaju ninskoj biskupiji koja ne nastavlja tradiciju nikojega antičkog biskupskog sjedišta: (CD 1, 37, Nr. 26) *ita dumtaxat, ut ecclesia sancti Domnii, sicut ab initio, primatum obtineat et intra limites diocesei sui* (!) *cuncta canonice peragat. Similiter unaquaque ecclesia vel civitas, que pontificali munere constipata consistit, simul sedem cum perfinitis terminis diocesei sui* (!) *a patribus institutis regulariter abutatur tam Iadaritana quam cetere ecclesie Dalmatiarum, Arbensis, Veclensis, Absarensis, que sunt in occindue* (!) *parte posite; ecclesie vero alie, que in oriente habentur, id est Stagnensis, Ragusitana et Catharitana, eandem plenitudinem sedibus et terminis suis in omnibus catholice fidei dogma adsequantur. Nonensis vero ecclesia non episcopum antiquitus, sed archipresbiterum sub dictione*

u Duklji, Trebinju, Humu i Bosni, kojih je crkvena organizacija pod Bazilijem I. osnovana iz Carigrada i podvrgnuta biskupima u primorskim gradovima. To je crkveno područje razvilo i vlastit tip istočnojadranske predromanike, prilagođen potrebama istočne liturgije.[1289] Na te se sklavinije vjerojatno odnosi na prvom mjestu ono *Sclavinorum terra* u papinu pismu. To je vjerojatno zemlja u kojoj treba službu Božju vršiti latinski, a ne slavenski, kako je papa saznao da tada biva. Tamo su se, vjerojatno, crkvenoslavensko bogoslužje i njegova pismenost najčvršće utemeljili.[1290]

Tek kada je na splitskim sinodama 925. i 928. obnovljena salonitanska metropolija i tako nastalo jedinstveno dalmatinsko-hrvatsko crkveno područje, široko su se otvorila vrata širenju glagoljaštva u zemlji gentilno legitimirane hrvatske vlasti. Lako je razumjeti da su se slavensko bogoslužje i slavenski crkveni jezik tamo brzo širili. Čini se da je papa pisao hrvatskomu kralju i humskomu knezu upravo potaknut brigom zbog takve s njegova gledišta nepoželjne posljedice uspostavljanja stare dalmatinske crkvene pokrajine pod rimskom jurisdikcijom.

U tom svojem pismu nastoji Ivan X. uvjeriti slavenske vladare da onaj tko prinosi misnu žrtvu na slavenskom jeziku okreće leđa jeziku apostolske rimske crkve i time se odriče ophođenja s njom: *Non quippe ambigo, ut in eis aliud maneat, qui in Slavinica lingua sacrificare contendit, nisi illud, quod scriptum est: »Ex nobis exierunt et non sunt ex nobis; nam si ex nobis essent, manerent utique nobiscum«, nisi in nostra conversatione et lingua.* — »Jer ne sumnjam da onima — koji god je brz da žrtvuje na slavenskom jeziku — ostaje išta drugo nego ono što je pisano: 'Izašli su od nas, a nisu od nas; jer da su od nas, ostali bi svakako s nama', (a kako će to) ako ne (ostanu) u ophođenju s nama i u našem jeziku«.[1291] Pri tome se papa poziva na to da je slavenski barbarski jezik: *Quis enim... in barbara seu Slavinica lingua Deo sacrificium offerre delectatur?* — »Tko se naime... raduje što prinosi Bogu žrtvu na barbarskom ili slavenskom

episcopi habuisse cognoscitur. — »tako, međutim, da crkva svetoga Dujma, kao što je bilo od početka, dobije primat i unutar granica svojega područja provodi sve po kanonskim propisima. Slično tomu neka se svaka crkva ili grad u kojem je zgusnuta biskupska služba po pravilima koristi sjedištem s utvrđenim granicama svoje dijeceze kako su ih uspostavili predci, tako zadarska, kao i ostale dalmatinske crkve, rapska, krčka, osorska, što su položene na zapadnoj strani; a druge pak crkve, koje su na istoku, to jest stonska, dubrovačka i kotorska neka dosegnu istu puninu svojih sjedišta i granica i u svemu dogmu katoličke vjere. Zna se pak da ninska crkva nije od starine imala biskupa nego arhiprezbitera podčinjenog biskupu«.

1289 Usp. Fisković, *Prilog proučavanju*; Jurković, *Prilog određivanju.*

1290 Usp. Budak, *Prilog valorizaciji*; isti, *Prva stoljeća* 128–142.

1291 CD 1, 34, Nr. 24.

jeziku?«.[1292] I taj argument potječe iz metodijevskoga svitka u rimskoj kuriji. Već je Ivan VIII. pisao 879. Metodiju: *Audimus etiam, quod missas cantes in barbara, hoc est in Sclavina lingua* — »Čujemo također da pjevaš mise na barbarskom, to jest na slavenskom jeziku«.[1293]

No obrazloženje koje papa najviše naglašava u tom pismu novo je. Kurija ga prije nije iznosila u vezi s Metodijevim učiteljstvom. Svodi se na to da su dalmatinski Slaveni na sasvim osobit način sinovi apostolske rimske crkve i zato moraju ostati u osobito bliskoj vezi s njom. To se nedvosmisleno izriče i u pismu koje je papa upravio splitskomu nadbiskupu i dalmatinskom episkopatu: *Et quia Sclavi specialissimi filii sancte Romane ecclesie sunt, in doctrina matris permanere debent* — »I jer su Slaveni osobito prisni sinovi svete rimske crkve, treba da ostanu u nauci svoje majke«.[1294] Oznaku *specialis* valja tu razumjeti u posebnom srednjovjekovnom smislu, koji je Du Cange zabilježio ovako: *specialitas*: *familiaritas, necessitudo coniunctissima* »*specialitas*: prijateljstvo, najprisnija bliskost«.

U pismu slavenskim vladarima to se pobliže razrađuje i obrazlaže: *Divina omnipotentis Dei dispositione hoc actum est, ut solicitudo omnium ecclesiarum nobis commissa esse credatur, ea videlicet ratione, ut spiritali argumento valeamus nequitie caliginem radicitus extirpare ab omni cetu Christianorum, presertim ab illis, qui specialissimi filii sancte Romane ecclesie esse comprobantur. Quis enim ambigit Slavinorum regna in primitie apostolice ecclesie esse conumerata, cum a cunabulis escam predicationis apostolice ecclesie perceperunt cum lacte carnis, sicut Saxones novo tempore a nostro antecessore pie memorie Gregorio papa doctrinam pariter et litterarum studia in ea videlicet lingua, in qua illorum mater apostolica ecclesia infulata manebat?* — »Po božanskoj uredbi svemogućega Boga učinjeno je tako da se vjeruje kako je nama povjerena briga za sve crkve, i to s tom namjerom da možemo s duhovnim razlogom iz korijena istrgnuti maglu zloće iz svakoga skupa kršćana, a osobito iz onih za koje se pouzdano drži da su osobito prisni sinovi svete rimske crkve. Tko naime dvoji da su vladavine Slavena pribrojene prvinama apostolske i sveopće crkve kad su od svoje kolijevke primili hranu propovijedi apostolske crkve s majčinim mlijekom, kao Sasi u novom vremenu od našega prethodnika pape Grgura blažene uspomene, nauku jednako kao i književnu naobrazbu, na onom, dakako, jeziku na kojem je njihova majka, apostolska crkva, ostajala okićena kao svećeničkim povezom?«.[1295] Taj posebni odnos prema rimskoj crkvi treba dakle

1292 CD 1, 34, Nr. 24.
1293 MGH, *Epist.* 7, 161.
1294 CD 1, 30, Nr. 22.
1295 CD 1, 34, Nr. 24.

odvratiti dalmatinske Slavene, a prije svih Hrvate, od toga da slavenskomu bogoslužju dadu prednost pred latinskim.

Tu se saznaje nešto i o tome u čem se sastoji taj posebni odnos. Dalmatinski su Slaveni po tome već u kolijevci i s majčinim mlijekom upili propovijed apostolske i sveopće crkve, kako tu opisuje malo prije spomenuta rimska crkva. Ta je hrana nauk vjere (*doctrina*), ali je ona i naobrazba u pismenosti (*litterarum studia*), i to na latinskom jeziku, na onom na kojem rimska crkva vrši svoje svećeništvo. U tome se dalmatinski Slaveni mogu usporediti sa Sasima, koji su u novije vrijeme, kako stoji u pismu, na jednak način privedeni kršćanstvu. Dalmatinski pak Slaveni, koji su mnogo prije, kao prvi među Slavenima, uživali hranu apostolske propovijedi, pribrajaju se u prvine[1296] apostolske crkve, leže dakle, isto onako kao što Izraelove prvine leže u hramu,[1297] u krilu rimske crkve njoj prineseni i u njoj pohranjeni. Odatle i poseban odnos dalmatinskih Slavena prema rimskoj crkvi, koja je jedina istinska i apostolska. Toj pak crkvi stoji na čelu papa Ivan, kako izričito utvrđuje u svojem pismu splitskomu nadbiskupu: *...sanctam Romanam et apostolicam atque universalem ecclesiam, in cuius cathedra deo auctore nos presidemus.* — »...svetu rimsku, apostolsku i sveopću crkvu, na koje stolici po Božjoj odluci mi predsjedamo«.[1298] Dalmatinski Slaveni su dakle *specialissimi filii* apostolske rimske crkve jer joj pripadaju kao prvine.[1299]

Tako je to papino pismo protumačeno već davno. Njegove riječi su na tom mjestu najvjerojatnije u više pojedinosti pokvarene od prepisivača koji nisu bili dosta obrazovani pa nije sasvim lako dobro i jasno razumjeti

---

1296 Nije potrebno, kako su to činili neki izdavači izraz *in primitie* ispravljati u *in primitiis* jer se i oblik *primities* može potvrditi u srednjovjekovnom latinitetu. Usp. Sebastianus Perusinus, *Vita beatae Columbae Reatinae*, *Acta Sanctorum Maii* 5, 381, 1: *eique obtulit rosarum primitiem* — »prinio joj je prvine ruža«.

1297 Usp. o tome Izlazak 23, 19; Ponovljeni zakon 26, 1–15. Prvine prinesene u hramu izričito se prepuštaju Aronu, praliku svećenika. Usp. Brojevi 18, 8–12; Ponovljeni zakon 18, 3–4. Primjer takvoga postupka opisan je u knjizi Nehemijinoj 12, 44.

1298 CD 1, 29, Nr. 22.

1299 Usp. Farlati 3, 952: *legendum* in primitiis; *id est inter primitias, quas e gente Slavonica Deo per baptismum ecclesia consecravit* — »treba čitati *in primitiis*, to je 'među prvinama' koje je crkva od slavenskoga naroda po njegovu krštenju posvetila Bogu«. I k tomu još: *Non omnia quidem Slavorum regna, sed duo illa praesertim, quae in Dalmatia condita fuerunt, alterum Chrobatiae in inferiori, alterum Serbliae in superiori Dalmatia. His siquidem primo lux evangelii affulsit, ceterae deinde Sclavonicae nationes septentrionales ex avitae superstitionis caligine et tenebris hanc iucundissimam lucem aliae ex aliis recipere coeperunt.* — »Nisu pak to sva slavenska kraljevstva, nego osobito ona koja su osnovana u Dalmaciji, jedno Hrvatska u donjoj, drugo Srbija u gornjoj Dalmaciji. Njima je naime prvo zasjalo svjetlo evanđelja, a poslije su ostali slavenski narodi na sjeveru iz tmuše i mraka djedovskoga praznovjerja počeli primati to nadasve blagotvorno svjetlo, jedni od drugih«.

papinu misao. Ipak potanka interpretacija potvrđuje upravo takvo tumačenje.[1300] No riječ *primitiae* ne znači uvijek 'prvine'. Može značiti i 'početak'. Stoga se ono *in primitie apostolice atque universalis ecclesie* poslije stalo shvaćati kao »u početcima apostolske i sveopće crkve« i smatralo se da se to odnosi na apostolsku crkvu, na prve početke kršćanstva. Uzimalo se da papa misli kako su dalmatinski Slaveni, u ovom slučaju Hrvati i Humljani, pripadali kršćanskoj crkvi još od apostolskih vremena. U tome se mogla razabirati kao aluzija na legendu o svetom Dujmu, učeniku apostola Petra, koji je donio evanđelje u Dalmaciju. Ako dakle Ivan X. s time povezuje pripadnost dalmatinskih Slavena kršćanskoj crkvi, onda je on prvi poznati zastupnik teorije o njihovoj autohtonosti.[1301]

Takvo shvaćanje toga mjesta u papinu pismu nije u tom sklopu samo posve neočekivano, nego se i ne može održati. Jer ako to mjesto valja razumjeti tako kao da se odnosi na kršćanstvo dalmatinskih Slavena još od apostolskih vremena, onda ona nikako ne objašnjava zašto se ti Slaveni imaju smatrati kao *specialissimi filii* apostolske i sveopće crkve jer postoji čitav niz drugih naroda koji joj također pripadaju od toga vremena. A ta rečenica sasvim nedvojbeno stoji u danom kontekstu kao obrazloženje te *specialitas*. Ako su pak toj crkvi prineseni kao prvine, onda je u tome sadržano upravo takvo obrazloženje. S druge pak strane ono *apostolice et universalis ecclesie* nikako se ne mora odnositi na crkvu apostolskih vremena. Ivan X. piše u svojem drugom pismu sasvim nedvosmisleno: *sanctam Romanam et apostolicam atque universalem ecclesiam, in cuius cathedra Deo auctore nos presidemus* — »svetu rimsku, apostolsku i sveopću crkvu, na koje katedri po Božjoj odluci mi predsjedamo«.[1302] Ne može biti sumnje da se tu istim tim riječima govori o rimskoj crkvi u prvim desetljećima 10. stoljeća. Nema razloga da se u drugom pismu, pisanom u istoj prilici, iste te riječi shvaćaju kao da se odnose na crkvu apostolskih vremena. Osim toga gubi pri takvu shvaćanju usporedba sa Sasima svaki smisao. Ako se pak *in primitie* shvati kao da znači »među prvinama« i pri tome misli na kristijanizaciju u okviru rimske i latinske crkve, usporedba postaje shvatljiva i uvjerljiva.[1303]

1300 Usp. Katičić, *Methodii doctrina* 28–34.

1301 Usp. Dümmler, *Über die Geschichte* 420; Perojević, *Ninski biskup Teodozije* 29; Šišić, *Povijest Hrvata*, 418 s bilj. 25; Pivčević, *Glagoljsko bogoslužen̄je* 7; Mandić, *Rasprave i prilozi* 121–122; N. Klaić, *Historijska podloga* 244; ista, *Rani srednji vijek* 294; Gunjača, *Ispravci i dopune* 1, 330–331; isti, *Ispravci i dopune* 2, 181.

1302 CD 1, 29, Nr. 22.

1303 Usp. Katičić, *Methodii doctrina* 35–38. Nasuprot tomu Košćak, *Dolazak Hrvata* 362, bilj. 115 i odgovor na to Katičić, *Dopuna* 23–25.

Uostalom, Ivan X. nije prvi papa koji u Hrvatsku piše o tom posebnom odnosu s rimskom crkvom. Već je Ivan VIII. godine 879. upravio hrvatskomu svećenstvu i narodu ove riječi: *Et quia velut karissimi filii ad sanctam Romanam ecclesiam, unde parentes vestros melliflua sanctae praedicationis dogmata suscepisse agnoscitis, toto animo totaque voluntate redire cupiatis, nostram apostolicam gratiam et benedictionem habere magnopere desiderantes, magna sumus repleti letitia.*[1304] — »I što kao najdraži sinovi svom dušom i svom voljom želite vratiti se svetoj rimskoj crkvi, odakle znate da su vaši roditelji primili kao med slatke poučke svete propovijedi, jer silno želite imati našu apostolsku milost i blagoslov, velikom smo ispunjeni radosti«.

Skupa s tim napisao je još jedno pismo hrvatskomu knezu Branimiru, u kojem piše: *...paterno amore, utpote karissimum filium, ad gremium sanctae sedis apostolicae, matris tuae, de cuius videlicet purissimo fonte patres tui melliflua sanctae predicationis potavere fluenta redeuntem suscipimus...*[1305] »...i očinskom ljubavi, kao najdražega sina, primamo te kako se vraćaš u krilo svete apostolske stolice, tvoje majke, iz koje su prečistoga vrela, kako je poznato, tvoji oci pili kao med slatke struje svete propovijedi...«. I tu se govori o kršćanskoj nauci koja je prvo primljena neposredno iz Rima. Ne samo ono što se u oba pisma Ivana X. tiče Metodijeve nauke, nego i vijesti o osobitoj povezanosti dalmatinskih Slavena s rimskim kršćanstvom temelji se na nečem za što se u registrima rimske kurije mogla naći potvrda. Pored metodijevskoga svitka postojao je i drugi u kojem su se čuvali dokumenti o pokrštavanju dalmatinskih Slavena, osobito Hrvata, koje je došlo izravno iz Rima i o njihovoj osobitoj vezi s rimskom crkvom koja je odatle nastala. Kad su se pisala pisma koja je Ivan X. dao svojoj dvojici legata da ih ponesu u Dalmaciju, otvorila su se i upotrijebila oba ta svitka. Ivan VIII. raspolagao je, kad je pisao u Dalmaciju, samo onim drugim jer su se upravo tada njegova pisma počela slagati u metodijevski. Zapisi o pokrštavanju dalmatinskih Slavena izravno iz Rima bili su stariji od onih u kojima je papa iznio svoju zabrinutost zbog Metodijeve nauke.

Iz pisma koje je Ivan X. uputio vladarima dalmatinskih Slavena saznaje se nešto i o vremenu u kojem su nauk kršćanske vjere i latinska pismena naobrazba stigli iz Rima u njihove zemlje. Razabire se to iz usporedbe sa Sasima, koji su u »novo vrijeme« (*novo tempore*) na isti način dobili oboje od pape Grgura. No prvo treba odrediti o kojem se papi Grguru i o kojim Sasima tu govori. Ako se vjerovalo da papa Ivan X. smješta pokrštavanje dalmatinskih Slavena u apostolska vremena, onda se moglo

1304 CD 1, 13, Nr. 10.
1305 CD 1, 14, Nr. 11.

pretpostavljati da se tu radi o papi Grguru Velikom (590–604) i o Anglima i Sasima u Britaniji.[1306] To privođenje kršćanstvu tada je doista mnogo mlađe nego su apostolska vremena, no teško je zamisliti kako bi se 925, dakle oko 330 godina poslije toga, o tome vremenu još moglo govoriti kao o »novom«. Stoga je takva pretpostavka vrlo slabo vjerojatna.[1307] Pomišljalo se i na Grgura II. (715–731), koji je poslao Bonifacija u Njemačku da tamo djeluje kao učitelj i izgrađuje crkvu.[1308] Ali i to je bilo oko 200 godina prije pisma koje je Ivan X. upravio vladarima dalmatinskih Slavena pa je on i o tome teško mogao pisati kao da je nešto što se dogodilo u »novo vrijeme«, a Sasi u kopnenoj Germaniji bili su tada još pogani.[1309] Njihovo se ime moglo dakle upotrijebiti samo kao metonimija za Nijemce. No ako se uzme u obzir da je do pokrštenja Sasa u Njemačkoj došlo tek pod Karlom Velikim (769–814) i Ludovikom Pobožnim (814–844), onda u vezi s osnivanjem biskupskih sjedišta u Hildesheimu i Halberstadtu, te benediktinske opatije u Korveyu na Weseri svakako treba misliti na Grgura IV. (827–844).[1310] To je nedvojbeno najuvjerljiviji odgovor na pitanje što se postavlja u vezi s papom Grgurom koji se spominje u pismu i s pokrštenjem Sasa, o kojem se tamo također govori.[1311] To »novo vrijeme« u kojem su Sasi od svojih kršćanskih početaka primili od rimske crkve nauk vjere i književnu naobrazbu pada dakle u prvu polovicu 9. stoljeća, nepunih sto godina prije pisama Ivana X. Prije njih, piše taj papa, dobili su već dalmatinski Slaveni to oboje na isti način od iste crkve. To ne vodi nužno u duboku starinu, ali ipak toliko u prošlost, da se vrijeme od oko prije 85 godina u usporedbi s tim može nazivati »novim«. I to je sve što se na temelju papina pisma može kazati o tome.

I nezavisno od onoga što piše Ivan X, zna se da je u 10. stoljeću postojala predaja, po kojoj su dalmatinske Slavene oko sredine 7. stoljeća pokrstili svećenici poslani iz Rima. Zapisao ju je Konstantin Porfirogenet u svojem *De administrando imperio* 31, 21–25 i 31–34 u vezi s Hrvatima i 32, 27–28 u vezi sa Srbima (tekst se navodi na str. 299). O pokrštenju Hrvata izvješćuje tako da se razabire kako se pri tome ustrojila čitava crkvena hijerarhija. Po tome se prepoznaje da se pri tome vjerojatno oslanja na tradiciju splitske crkve, jer ta je sadržana u drukčijem, ali u bitnome podudarnom obliku u povijesnom djelu Tome Arhiđakoma, u njegovu 11. poglavlju (tekst se navodi na str. 212). Za njega pak treba pretpostaviti

1306 Usp. Gfrörer, *Byzantinische Geschichten* 175.

1307 Usp. V. Klaić, *Dva slovenska učenjaka* 199.

1308 Usp. Rački, *Documenta* 194, bilj. 17; Mandić, *Rasprave i prilozi* 121.

1309 Usp. V. Klaić, *l. c.*

1310 Usp. Srebrnič, *Papež Ivan X.* 236, bilj. 125 i hrvatska verzija: *Odnošaji pape Ivana X.* 159, bilj. 125.

1311 Usp. V. Klaić, *l. c.*

s velikom izvjesnosti da se u svojem prikazu povijesnoga zbivanja oslanjao na tradiciju splitske crkve. Pri tome je govora o Ivanu Ravenjaninu, papinskom legatu, koji je osnovao splitsku crkvu kao nasljednicu salonitanske i postao njezinim prvim nadbiskupom. On je nadalje obnovio dalmatinsku crkvenu hijerarhiju i u zemlji Hrvata uspješno misionarski djelovao. Samo iz konteksta postaje vidljivo da njegov rad treba smjestiti oko sredine 7. stoljeća. U *Historia Salonitana Maior* ta je datacija eksplicitna. Tamo stoji da ga je poslao papa Ivan IV. (640–642) Pisma Ivana VIII. i Ivana X. pokazuju da je ta predaja bila poznata i u rimskoj kuriji u drugoj polovici 9. i u prvoj 10. stoljeća i da se ona na to pozivala kad bi se za to našao povod.[1312] Tako se nailazi na trag još jedne pisane predaje koja se ticala pokrštavanja dalmatinskih Slavena, na prvom mjestu Hrvata. Pripadala je tekstovnom pokladu splitske crkve, ali se o njoj vodilo računa i u Rimu i tamo se također priznavala. Time se još više zaokružuje slika ranosrednjovjekovne pismenosti u Dalmaciji kakva se danas može zacrtati.[1313]

U pismu upravljenom kralju Hrvata i knezu Humljana izvodi Ivan X. sliku s prvinama još i dalje. Stari zavjet, piše, obvezuje na prinošenje desetina i prvina od svakoga priroda, a Novi ih ne traži samo od priroda nego i od dana što su pred nama u našem životnom vijeku: *Et quia in decalogi mandato commissum est, ut decimas et primitias ex nostris facultatibus contulissemus, in novo quippe preceptum est, ut non solum ex facultatibus, verum etiam ex nostris diebus in spatio vite prefixis deo decimas offeramus*.[1314] — »I jer se u nalogu Deset zapovijedi određuje da prinesemo desetine i prvine od svojega imutka, u Novome je pak (zavjetu) naređeno da ne samo od imutka nego i od naših dana koji su u životnom vijeku pred nama prinosimo Bogu desetinu«. To se onda tumači tako da tu desetinu od dana životnoga vijeka treba prinositi školovanjem. Dio djece, koja još imaju sav život pred sobom, treba se, još u nježnoj dobi, tako reći još od kolijevke, posvetiti književnoj naobrazbi da svećeničkom službom i dušobrižništvom pomognu svojemu narodu steći nebesku

1312 Ovdje treba uputiti na već spomenutu predaju o posebnom ugovoru koji su Hrvati sklopili sa Svetom stolicom i o posebnoj zaštiti svetih Petra i Pavla pod koju su se sklonili (vidi gore str. 301). I podatak u pismu pape Agatona upućenome bizantskom caru Konstantinu Pogonatu iz godine 680, po kojem su njegovi drugovi u službi (biskupi) djelovali i među Slavenima (Migne PL 87, 1224–5): *In medio gentium, tam Langobardorum quam Sclavorum, nec non Francorum, Gallorum et Gothorum atque Brittanorum, plurimi confamulorum nostrorum esse noscuntur* — »Zna se da su mnogi naši drugovi u službi usred poganskih naroda, kako Langobarda, tako i Slavena, a također Franaka, Gala i Gota te Britanaca«. Usp. Katičić, *Methodii doctrina* 41–42 i bilj. 722, 723 i 725. Najpotpuniju literaturu o tom predmetu bilježi Gunjača, *Ispravci i dopune* 2, 87–96.

1313 Usp. Katičić, *Methodii doctrina* 38–42.

1314 CD 1, 34, Nr. 24.

domovinu: *Unde hortamur vos, o dilectissimi filii, ut vestros tenerrimos pueros a cunabulis in studio litterarum Deo offeratis, quatenus divinitus informati vos suis admonitionibus valeant relevare ab illecebris delictorum ad supernam patriam, in qua Christus est cum omnibus ellectorum agminibus.*[1315] — »Zato vas potičemo, o premili sinovi, da svoje dječake već u najnježnijoj dobi, još od kolijevke, u stjecanju književne naobrazbe prinosite Bogu kako bi od Boga poučeni vas svojim opomenama mogli podići od mamaca prijestupa k višnjoj domovini, u kojoj je Krist sa svim jatima izabranih«. Vrijedno je pozornosti koliko se ovdje ističe važnost književne naobrazbe (*studium litterarum*) pri svećeničkoj izobrazbi, kako je znatna bila u razmišljanjima crkvenoga vrha o tome. To pak baca osobito dobrodošlo svjetlo na školstvo i pismenu naobrazbu u Hrvatskoj i u drugim slavenskim vladavinama u Dalmaciji, to više što papa »desetinu od dana životnoga vijeka« ne spominje kao obvezu koju bi on sada uvodio kao novinu. On kaže da se to zahtijeva još odonda kada su slavenske vladavine u Dalmaciji skupa s propovijedi rimske apostolske i sveopće crkve primili i njezin nauk vjere i književnu naobrazbu, isto onako kako u novo vrijeme Sasi. Kako bi je, uostalom, i mogli preuzeti bez takva školovanja? Papa dakle samo opominje svjetovnu vlast i bodri je da to ne zanemari ili čak napusti, sada kad se u Dalmaciji pojavila Metodijeva nauka.

Zanemarivanje latinskoga školovanja budućih pripadnika klera udaljilo bi dalmatinske Slavene od crkve kojoj pripadaju kao prinesene prvine i na kraju bi ih od nje odvojilo: *Quis enim specialis filius sancte Romane ecclesie, sicut vos estis, in barbara seu Slavinica lingua Deo sacrificium offerre delectatur? Non quippe ambigo, ut in eis aliud maneat, qui in Slavinica lingua sacrificare contendit, nisi illud, quod scriptum est: »Ex nobis exierunt et non sunt ex nobis; nam si ex nobis essent, manerent utique nobiscum«, nisi in nostra conversatione et lingua.*[1316] — »Koji se naime osobito prisni sin svete rimske crkve, kao što ste vi, raduje što prinosi Bogu žrtvu na barbarskom ili slavenskom jeziku? Jer ne sumnjam da onima, koji god je brz da žrtvuje na slavenskom jeziku, ostaje išta drugo nego ono što je pisano: 'Izašli su od nas, a nisu od nas; jer da su od nas, ostali bi svakako s nama, (a kako će to) ako ne (ostanu) u ophođenju s nama i u našem jeziku'«. To mjesto, što je ovdje već navedeno u drugom sklopu (vidi str. 401), pokazuje se sada u novom i potpunijem svjetlu. Tek sada se sklapaju svi dijelovi papine argumentacije u promišljeno građenu cjelinu. Da još ima ikakve sumnje u autentičnost tih pisama, bile bi ovim potpuno raspršene. Ono što u njima stoji o školstvu i književnoj

[1315] CD 1, 34, Nr. 24.

[1316] CD 1, 34, Nr. 34.

naobrazbi u Hrvatskoj i ostalim *Slavinorum regna* u Dalmaciji, to je doduše samo zahtjev i projekcija idealne zamisli. Ipak je to vrijedna vijest jer pouzdano pokazuje pravac u kojem treba zamišljati zbiljske prilike, koje u mnogome sigurno nisu bile na tako zacrtanoj visini. A upravo to je osobito važno za poznavanje bitnih pretpostavaka i institucionalne podloge za pismenu kulturu u Hrvatskoj na prijelazu iz 9. u 10. stoljeće.[1317]

Osobito je važno i to da Ivan X. u svojem pismu splitskomu nadbiskupu i svemu dalmatinskom episkopatu svjedoči kako glagoljaštvo, crkvenoslavensko bogoslužje i pismenost koja je povezana s njim, u Dalmaciji potječe iz Metodijeve škole. To jako otežava argumentaciju drugim shvaćanjima koja u nekom obliku hoće dokazivati da je glagoljaštvo u Hrvata autohtono. Jedno je takvo shvaćanje, naime, duboko ukorijenjeno u tradiciji hrvatskih glagoljaša. Ona uzima da je sveti Jeronim, veliki Dalmatinac, preveo Sveto pismo na slavenski i poštuje ga kao zaštitnika crkvenoslavenske književnosti. To shvaćanje polazi od toga da Slaveni žive u Dalmaciji još od starine, pa da je i materinski jezik Dalmatinca Jeronima bio slavenski. Po tome on ne bi bio samo mjerodavno preveo Bibliju na latinski i tako stvorio Vulgatu, nego bi je bio isto tako prenio i na svoj vlastiti slavenski jezik. To je shvaćanje izraz velikoga poštovanja što ga je sveti Jeronim uživao kod Hrvata. No ono je odgovaralo i potrebi da se crkvenoslavenska liturgija i književna tradicija nasloni na nepobitan i neupitan autoritet koji nitko u rimskoj crkvi nije mogao osporiti i tako učini nedodirljivom za sve objede zbog Metodija kojega se pravovjerje u nekim krugovima smatralo upitnim ili se čak neuvijeno optuživao za tobože utvrđeno krivovjerje. I nije slučajno što se najstarija potvrda te glagoljaške tradicije nalazi u ispravi kojom je papa Inocencije IV. godine 1248. senjskom biskupu Filipu podijelio povlasticu da u svojoj dijecezi bogoslužje vrši slavenski: *Porrecta nobis tua petitio continebat, quod in Sclavonia est littera specialis, quam illius terre clerici se habere a beato Ieronimo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis.*[1318] — »Tvoja molba koja nam je pružena sadržavala je da u Slavoniji ima posebno pismo o kojem klerici one zemlje tvrde da ga imaju od svetoga Jeronima i njega se drže kad vrše božanske službe«. Poslije sporenja koje je trajalo stoljećima tu se službeno sklapa mir. Od tada je rimska crkva načelno priznavala glagoljašku bogoslužbenu tradiciju na njezinu području. I to što se upravo sveti Jeronim tu navodi kao iznalazač glagoljskoga pisma i pisac njime pisane liturgijske književnosti i što je to,

1317 Usp. Rački, *Nutarnje stanje*, 40 i 48–49; Katičić, *Methodii doctrina*, 42–43.

1318 CD 4, 343, Nr. 307.

makar i malo suzdržano, ipak prihvaćeno, ili barem nije osporeno, — i to neće pri svemu tome biti bez ikakve važnosti.

Ta je tradicija naišla u Hrvata na snažan odjek. Kler i pisci su sve do 18. stoljeća poštivali svetoga Jeronima kao zaštitnika hrvatske pismenosti, smatrali su glagoljicu njegovim pismom i u njem vidjeli diku svojega naroda. Pri tome se, međutim, nikada nije ugasilo sjećanje na učitelje Slavena, svetu braću Ćirila i Metoda, kako pokazuju liturgijski tekstovi hrvatskih glagoljaša. Obje su tradicije postojale jedna uz drugu, tek je ona poslije zamišljena zasjenila onu prvotnu sve dok u novo doba kritička povijesna znanost nije razbistrila pojmove i postavila stvari na svoje mjesto.[1319] Ipak se u novije doba opet i opet javljaju glasovi koji se zauzimaju za zapadno ili kavkasko podrijetlo glagoljice i nastoje utvrditi da su Hrvati posjedovali liturgijsku književnost pisanu njome još u vrijeme starije od solunske braće i da su je Konstantin i Metodije preuzeli od Hrvata, a ne Hrvati dobili od njih.[1320] Dokazna moć svih argumenata što su se iznosili u tom smislu mogla se do sada uvjerljivo pobiti.[1321]

Jedan se od tih argumenata, međutim, odnosi na književnu povijest, pa ovdje o njem treba pobliže govoriti. U rukopisnoj ostavštini već spominjanoga Rafaela Levakovića († 1649) nalazi se opis jednoga sada izgubljenog psalterija pisanoga glagoljicom, koji mu je Ivan Tomko Mrnavić bio posudio na nekoliko mjeseci radi proučavanja. Prema tom opisu stajao je u toj knjizi zapis da ju je godine 1222. prepisao neki pop Nikola Rabljanin s predloška koji je pisan po nalogu i o trošku Teodora, posljednjega salonitanskog nadbiskupa. Kad bi to bilo točno, bilo bi time dokazano da je na početku 7. stoljeća u Dalmaciji već postojala glagoljica i njome pisane

1319 Usp. Štefanić, *Determinante* 19–20.

1320 Usp. Šegvić, *Jeronimovska tradicija*; Hamm, *Postanak*; isti, *Glagoljica i sv. braća*; nasuprot tomu: I. Guberina, *Konstantin–Ćiril;*, odgovor: Hamm, *Mjesto odgovora.* Usp. još isti, *Über den gotischen Einfluß*; vrlo suzdržljivo isti, *Gramatika* 16–17. Ako je suditi po onome što je objavio isti, *Pojava i razvitak*, taj je autor na kraju posve odustao od takva razmišljanja; usp. dalje Hocij, *Die westlichen Grundlagen*; Löwe, *Ein literarischer Widersacher*; Lettenbauer, *Zur Entstehung*; isti, *Bemerkungen*; Japundžić, *Hrvatska glagoljica*; Tadin, *La glagolite.* Mandić, *Rasprave i prilozi* 187–190 i 396–398 misli da su se Konstantin i Metodije prevodeći liturgijske tekstove na slavenski služili predlošcima što su potjecali od Hrvata u Dalmaciji. Osim sasvim općenitih razmatranja on ne može za to navesti niti konkretnih indicija, a kamoli dokaza. Dobar pregled mišljenja što su o tome iznesena i argumentacije što se uvodila u tu raspravu daje Štefanić, *Determinante* 21–24. U najnovije je doba Japundžić, *Gdje, kada i kako* pokušao poduprijeti mišljenje koje je već i prije zastupao da su Hrvati glagoljicu i bogoslužje na vlastitu jeziku donijeli sa sobom iz starije domovine u istočnom Pricrnomorju. Njegova argumentacija ne može opstati pred kritičkom znanstvenom prosudbom.

1321 Usp. Štefanić, *Determinante* 22–24; Katičić, *Uz pitanje.*

liturgijske knjige, mnogo vremena dakle prije solunske braće Ćirila i Metodija.[1322]

Ne zna se, naravno, kako je nastao taj zapis i jesu li njegove riječi tu vjerno prenesene. Sve da Tomko Mrnavić i nije tako problematična osoba, koja kritičnom istraživaču ne ulijeva nikakvo povjerenje, opet bi valjalo računati s time da su u tekst zapisa kakav stoji u Levakovića ušle učene humanističke kombinacije. Takva slaba osnova ne dopušta, dakako, da se o tekst poznat samo neizravno upru tako dalekosežni zaključci, to više što oni proturječe svemu što se na temelju kritičkoga istraživanja zna o kasnoantičkoj Dalmaciji i o povijesti glagoljaške književnosti. Stoga valja tu vijest otkloniti kao neautentičnu. U vezi s njom se, međutim, pomišljalo na ninskoga biskupa Teodozija, koji je poznat iz pisama papa Ivana VIII. (872–882) i Stjepana V. (885–891). On je pod okolnostima koje nisu sasvim jasne postao i splitski nadbiskup i čak ga je Rim priznao kao takva (vidi str. 359). Nosio je dakle naslov *archiepiscopus Salonitanus*. Tako se moglo pretpostaviti da je u onom zapisu zapravo stajalo da je neki *Theodosius archiepiscopus Salonitanus* ili čak *Theodosius Salonitanus pontifex* naručio i platio pisanje glagoljskoga kodeksa koji je poslužio kao predložak Nikoli Rabljaninu. Taj nadbiskup, kojemu je legitimitet bio upitan, nije ušao u splitske kataloge. U njima se, međutim, nalazio Teodor, koji je u vrijeme osvojenja Salone bio nadbiskup toga grada. Tako bi u onom zapisu Teodozije uz oslonac na kataloge u neko doba promašenim ispravkom bio postao Teodor, upravo *Theodorus ultimus Salonitanus pontifex*.[1323] Ako ta pretpostavka stoji, značilo bi to da je ninska biskupija već oko godine Metodijeve smrti (885) bila produktivno središte starocrkvenoslavenske književnosti i da je ninski biskup Teodozije poslije kao splitski nadbiskup presadio tu tradiciju i u Split. To bi pak snažno poduprlo pretpostavku, nekada čvrsto uvriježenu, da upravo hrvatska biskupija u Ninu stoji na početku glagoljaške tradicije u Dalmaciji, pa da stoga u ninskom biskupu Grguru na splitskim sinodama 925. i 928. treba doista gledati glavnoga nositelja i branitelja slavenskoga bogoslužja, iako u njihovim aktima nema ni riječi o tome, a njihova cjelina govori odlučno protiv toga.[1324] No Teodozijevo je ime u

---

1322 Usp. J. S. Assemani, *Kalendaria Ecclesiae Universae,* Tomus IV, Caput IV, XVIII, što sve navodi Jelić, *Fontes* 5–9. Kao argument za hrvatsku autohtonost glagoljice navode taj zapis Levaković u svojim bilješkama i M. Karaman u svojoj raspravi *Identità della lingua litterale slava e necessità di conservarla né libri sacri*, Roma 1741, što je ostala u rukopisu (prijepisi u rimskoj *Congregatio de propaganda fide* i u *Biblioteca civica* u gradu Bassanu). Ta mjesta obaju autora ispisuje Assemani u potpunosti. U novije doba javio se u istom smislu Poparić, *Glagolica i sv. Jeronim* 65 i 69; usp. još Šegvić, *Glagolica.*

1323 Usp. Jelić, *Fontes* 8–9.

1324 Usp. Šegvić, *Jesu li Ćirilo i Metod?* 179 (pisac je poslije napustio to mišljenje. Usp. gore bilj. 1320); Boba, *Moravia's History Reconsidered* 16. U takozvanom Rimskom

tekstovnoj predaji zapisa u izgubljenom predlošku izgubljenoga psalterija, što ga je 1222. prepisao pop Nikola Rabljanin, uspostavljeno tek nagađanjem, konjekturom koja, kako god bila obrazložena, možda pogađa prvobitne riječi teksta, a možda i ne. I to je preslaba osnova za dalekosežne zaključke koji bi sad trebali preobratiti sliku povijesnoga zbivanja zasnovanu na pouzdanim vrelima. Takva neizravna i k tomu još nagađanjem ispravljena tekstovna predaja ne može ponijeti tolik teret argumentacije.[1325] Zato se glagoljski psalterij ninskoga biskupa i splitskog nadbiskupa Teodozija ne može ubrajati u autentično posvjedočen tekstovni sastav srednjovjekovne hrvatske književnosti.[1326]

Papa Ivan X. piše 925. u pismu splitskomu nadbiskupu Ivanu i dalmatinskomu episkopatu da se u to vrijeme na području njihovih dijeceza jako raširilo slavensko bogoslužje i s njime povezana književnost i da to potječe iz Metodijeve škole (vidi str. 392). O tome, međutim, kada je upravo, kako i odakle ta »nauka« došla Slavenima u Dalmaciju, o tome vrela ne kazuju ništa pouzdano. Žitja što su nastala odmah poslije smrti tih dvaju slavenskih učitelja ne pružaju nikakvih uporišta za odgovor na ta pitanja. U daljnjoj se starocrkvenoslavenskoj hagiografiji spominju neki dodiri s Dalmacijom. Tako stoji u trećem Žitju svetoga Nauma o Metodijevu povratku iz Rima:[1327] Сѧтъıи же Меѳодии со своею дроужиною, Климентомъ блаженнъıмъ и богоноснъıмъ Навмомъ и съ прочиими возвратишасѧ въ землю Бѡлгарскѹю. Начаша свое плаваніе по морю и доплиша даже до Илирика и, ѡставльше корабль, начаша по сѹхѹ свои пѹть

katalogu salonitanskih i splitskih nadbiskupa, jednoj tvorevini slabo kritične učenosti ranoga 18. stoljeća, smješta se splitski nadbiskup Teodor sa svojim nasljednikom Lavom u godine 880–892. Već je Assemani *l. c.* mislio da je taj Teodor bio salonitansko-splitski nadbiskup koji je naručio i platio pisanje predloška iz kojega je prepisan psalterij Nikole Rabljanina. Time pobija mišljenje koje zastupaju Levaković i M. Karaman da je taj kodeks potjecao iz vremena prije Ćirila i Metoda i da je dokaz za to da glagoljica i crkvenoslavenska pismenost potječu od sv. Jeronima. Rački u Miklošić–Rački, *Novo nađeni spomenici* 210 u povodu je otkrića i izdavanja papinskih pisama ninskomu biskupu i splitskomu nadbiskupu Teodoziju njega identificirao s Teodorom kojega Rimski katalog navodi u drugoj polovici 9. stoljeća i izrekao pretpostavku da je u tom katalogu pogrešno zapisano ime *Theodorus* mjesto izvornoga *Theodosius*. Tu su pretpostavku Bulić–Bervaldi, *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa* 157 otklonili iz uvjerljivih razloga. Biskupi Teodor i Lav preuzeti su naime mehanički iz kataloga salonitanskih (nad)biskupa i uvršteni u katalog splitskih nadbiskupa.

1325 Usp. Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost* 74, bilj. 9.

1326 Jagić je u poglavlju *Hrvatska glagolska književnost*, koje je napisao za knjigu Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti* na str. XXI ustvrdio da je psalterij koji je Levaković istražio i opisao krivotvorina koju je podmetnuo Ivan Tomko Mrnavić (1580–1637). Taj je zaključak otklonio jedini Šegvić, *Glagolica* 440–441.

1327 Лавров, *Материалы* 185–186.

шествовати, апостолски проповѣдающе православнꙋю вѣрꙋ. To razmjerno mlado vrelo sadrži, međutim, takve kronološke i topografske nesuvislosti da njegova vijest ne može nositi nikakvu povijesnu konstrukciju.

U drugom Žitju svetoga Nauma govori se o tom svetcu:[1328] и прилеписе равноапостолѡм Кѡнстадінꙋ филосѡфꙋ и братꙋ емꙋ Меѳодію. Проходеште и оучештѣ рѡдъ мꙋсіискъі и дальматінскъіи, последова их по въсꙋд, и іаше до стараго Рима. Tu valja Miziju i Dalmaciju razumjeti kao stare provincije koje, s pogledom uprtim u prošlost, označuju širok prostor kojega su slavenski narodi (Bugari, Srbi, Hrvati) ostali pod trajnim utjecajem učiteljstva solunske braće. Isto tako valja razumjeti kada se dalje u istom Žitju izvješćuje kako su progonjeni Metodijevi učenici našli utočište u tada bugarskom Beogradu i onda ponijeli njegovu nauku na sve strane:[1329] Таже расеашесе овъі по Мъінсію, а овъі по Далматию и дакіꙋ, и слово божіе оумножише по въсꙋдꙋ сторъіцѣю. I tu se spominju imena rimskih provincija da bi se omeđio prostor na kojem su Metodijevi učenici širili njegovu nauku i našli plodno tlo za nju. Spomen Dalmacije ne može se stoga uzeti kao da je konkretni podatak o tome kako su i kada crkvenoslavensko bogoslužje te s njime povezana književnost došli na područje dalmatinskih biskupija.

Za razliku od tih mlađih vrela ne sadrži prvo i najstarije Žitje svetoga Nauma (10. st.) doduše nikakav spomen Dalmacije, ali donosi konkretnu vijest koja bi u vezi s pitanjima o kojima je ovdje riječ mogla biti doista znatna. Pri opisu sloma slavenske crkve koju je osnovao Metodije pripovijeda se tamo o progonima kojima su bili izloženi njegovi učenici od svećenika salcburške crkve, koji se u Žitju nazivaju hereticima, i pri tome se kazuje ovo:[1330] и се же вѣдомо боуди въсѣмь почитающимь іакоже прѣже написахѡмъ, іако еретіци ѡвъі моучише много, а дроугыіе продаше жидомь на цѣнѣ, презвітеръі и діакони. ты же жидове поемше и вѣдоше къ беньткомъ. и въніегда продахоу е по строіенію божію пріидѣ же тогда царь моужь кь Беньткомь. Ѿ Коньстантина града царіе дѣло дѣлае. и ꙋвѣдѣвь о нихь и ѡвъіихь искоупи царь моужъ и ѡвъіихъ тако поемъ, вѣд въ Коньстантинъ градь. и сказа ѡ нихь царю Василію. и ꙋстроише ѥ пакы въ свое чины. и саны презвітеры и диаконы, іакоже прѣжде бѣше. и оурокы даше, никтозже въ работоу не оумрѣ.

Tu kao da je očuvana uspomena na to da su trgovci doveli Metodijeve učenike ubrzo nakon njegove smrti godine 885. na trg robljem u Mletke. Njih je poslije pronašao neki bizantski poslanik, otkupio ih je i poveo u

1328 Лавров 182–183.

1329 Лавров 184.

1330 Лавров 181.

Carigrad, odakle su na raznim stranama postavljeni u crkvenu službu, kako vrelo dalje dosta opširno izvješćuje. Neki od tih ili takvih mogli su se smjestiti i u dijecezama dalmatinskih gradova, a i u onim slavenskim vladavinama u Dalmaciji koje je car Bazilije I. upravo bio priveo pokrštavanju, i tako »Metodijevoj nauci« stvoriti novo rasadište. I tu i tamo trebalo je zbrinuti mnogo crkvenoga puka kojemu je materinski jezik bio slavenski. Takvo nas razmatranje vjerojatno najviše približava odgovoru na pitanje o tome kada i kako je slavensko bogoslužje uvedeno na hrvatskom prostoru. Ipak ne daje doista pouzdanu osnovicu za takav odgovor.

Još manje se može dobiti od izvješća o djelatnosti Konstantina-Ćirila kao iznalazača slavenskoga pisma i osnivača bogoslužbene književnosti na slavenskom jeziku koje donosi povijesno djelo Popa Dukljanina (12. st.) u svojem 9. poglavlju. To je, naime, samo izvadak iz Žitja Konstantinova primijenjen na južne Slavene,[1331] isto onako kako se izvadci iz Žitja Konstantinova i Žitja Metodijeva u trećem Žitju svetoga Nauma primjenjuju na Bugare[1332] i kako su izvadci iz istih dvaju Žitja uvršteni u staru rusku kroniku Повесть временных лет.[1333] U izvornom tekstu Žitja Konstantinova nema, međutim, ni riječi o njegovu učiteljskom djelovanju na južnoslavenskom prostoru ili čak u Dalmaciji, pa stoga prikaz njegova djelovanja izvađen iz toga Žitja i uvršten u sekundarno stvoren kontekst nema u tome drugotnom kontekstu kao vrelo baš nikakve vrijednosti.

U novije vrijeme poduzeo se pokušaj da se reinterpretacijom vrela o učiteljskom djelovanju dvojice velikih Solunjana dokaže da prvobitno područje toga učiteljstva nije bila Moravska i zapadna Slovačka, kako se općenito uzimalo kao da je neupitno. Ona *Morava*, kamo su slavenske učitelje pozvali tamošnji slavenski vladari, ne bi po tome bila današnja Moravska, pa čak niti ime ikoje zemlje, nego ime grada, staroga Sirmija u Panoniji, kojega je nadbiskupsko sjedište papa Hadrijan II. godine 870. obnovio za Metodija. Po takvu bi tumačenju podataka sadržanih u vrelima učiteljsko djelovanje solunske braće bilo ostalo sasvim u južnoslavenskim okvirima, a Dukljanin bi to bio ispravno zabilježio, dok starija vrela u tome nisu bila eksplicitna, pa se više nisu ispravno razumijevala pošto se zaboravilo da je Morava ranosrednjovjekovno ime Sirmija, u

1331 Pop Dukljanin c. 9. Taj izvadak ušao je i u hrvatsku verziju toga ljetopisa, tzv. *Hrvatsku kroniku*. Pri tome se djelatnost velikoga učitelja Slavena sasvim izričito dovodi u vezu s Hrvatima i njegove se knjige ne nazivaju slavenskima nego hrvatskima, isto onako kao što se u trećem Žitju Naumovu nazivaju bugarskima.

1332 Лавров, 184–187.

1333 Ed. Шахматов, 26–28.

kojega je susjedstvo Konstantin Porfirogenet sasvim izričito smjestio Veliku Moravu, Μεγάλη Μοραβία, kneza Sventoplka.[1334]

Kako god neobična i upravo šokantna bila takva razmišljanja, pa stoga daju povoda velikom oprezu i dobroj mjeri skepse, valja tu odmah istaknuti da se takva interpretacija vrelâ bavi pitanjima koja se, što se njihovih podataka tiče, doista postavljaju, a prevladavajuća se povijesna slika nije obzirala na njih, nego ih je čak i potiskivala, pa se nisu dalje istraživala. Ne može se, doduše, mirne savjesti ustvrditi da je rezultat te nove interpretacije tim podatcima dovoljno potkrijepljen da bi se mogao smatrati doista vjerojatnim, a kamoli dokazanim. Ipak treba novu argumentaciju koja je time ubačena u igru uzimati vrlo ozbiljno. Ona zahtijeva temeljito preispitivanje i novu prosudbu svih podataka koji se o tome mogu naći u vrelima. To još nije učinjeno, a u okviru koji je postavljen ovomu pregledu neće se ni tu moći izvesti.[1335] Presudan dokaz mogli bi vjerojatno dati samo nalazi najranijih glagoljskih natpisa, kakvih do sada nije bilo, niti u Moravskoj, niti u Srijemu.

Tu je, međutim, dosta utvrditi da odgovor na pitanje o ispravnom zemljopisnom smještaju područja na kojem su djelovali veliki slavenski učitelji, koje se eto, sasvim neočekivano, opet postavlja, za predmet ove knjige zapravo i nema veće važnosti, upravo onako kao što odgovor na nj nema utjecaja na opću sliku europske kulturne povijesti. U 9. stoljeću bila je Panonija poslije sloma avarske vlasti bez ikakva središta moći. Između Moravske i Srijema nije bilo nikakve nakupine vojne i političke sile koja bi jedno razdvajala od drugoga. Zato je tada jedno u geopolitičkom smislu bilo drugomu blizu. Tek na kraju stoljeća ugarsko su osvojenje Panonije i uspostava nove snažne države promijenili taj položaj iz temelja. Ali u vremenu o kojem se ovdje radi leže i područja koja su danas Moravska i zapadna Slovačka i ona između Dunava i najdonjega toka Save s gradom Sirmijem u istom širem području, koje je bilo

---

1334 *De adm. imp.* 13, 1–8; 40, 27–34; 42, 4–20. Za tu novu interpretaciju vrelâ usp. Boba, *The episcopacy*; isti, *Moravia's History Reconsidered*; isti, *The Cathedral Church of Sirmium* s hrvatskom verzijom: *Katedralna crkva u Sirmiumu*; isti, *The Monastery of Sázava*; isti, *Constantine-Cyril, Moravia and Bulgaria in the Chronicle of the Priest of Dioclea*; isti, *Sveti Metod i nadbiskupsko sjedište Sirmium*. U istom smislu Kronsteiner, *Salzburg und die Slawen*. Senga, *La situation géographique* pokušao je uskladiti proturječne povijesne podatke.

1335 Prvi je s gledišta povijesti hrvatskoga glagoljaštva Bobinu argumentaciju razmotrio Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost* 73–75. On u zaključku otklanja to tumačenje upozoravajući na u tom sklopu osobito snažnu dokaznu moć zapadnoslavenskoga jezičnog utjecaja na tekstove hrvatskih glagoljaša koji su nedvojbeno stariji od poznatih kontakata koji su uspostavljeni u 14. stoljeću kada je Karlo IV. pozvao hrvatske glagoljaše u praški samostan Emaus. Važne razloge protiv topografske reinterpretacije vrelâ iznio je sada i Birkfellner, Μεθοδιε.

naseljeno najvećim dijelom Slavenima i tada živjelo po slavenskom ustavu. Odgovor na pitanje s kojega je od ta dva prostora tada još dalekosežno jedinstvenog područja, iz današnje Moravske i zapadne Slovačke ili iz današnjega Srijema, poteklo slavensko bogoslužje i s njime povezana glagoljička književnost s gledišta je onoga vremena mnogo manje znatan nego se nama čini iz današnjega, po kojem se taj početak smješta ili sjeverno ili južno od Mađarske, što se čak i unutar šire srednjoeuropske perspektive doživljuje kao relevantna udaljenost.

Je li pak slavenska sastavnica srednjovjekovne europske pismenosti potekla iz sklavinija na sjevernom rubu Panonske kotline ili iz onih na njezinu južnome rubu, to je u cjelovitoj perspektivi doista samo neznatna razlika, to više što se odande vrlo brzo proširila po dalekim prostranstvima naseljenim pukom slavenskoga jezika te u drugim političkim tvorevinama, a ne više u moravskoj kneževini, našla okvir za svoj razvoj.

Što se pak tiče dalmatinskih biskupija na Jadranu, ležala je srijemska Panonija isto kao i Moravska sa zapadnom Slovačkom, gledano od njih, daleko u dubokom kopnenom zaleđu, s kojim su postojale veze samo preko dugih bespuća. Bez obzira na to iz kojega od ta dva područja prvobitno potječe slavensko bogoslužje i njegova književnost, morali su odande biti tek doneseni u dalmatinski prostor, na otoke, na obalu i u njihovo neposredno zaleđe, na teritorij gradskih općina što su ostale carske i rimske i na zemlju hrvatskih i drugih slavenskih vladara što je graničila s njima. To se u oba slučaja s kojima računamo mora shvatiti i prikazati kao zasebno događanje. I ovako, i onako, treba tražiti odgovor na pitanje kada je i kako slavensko bogoslužje doneseno u Dalmaciju. I s toga gledišta pitanje o zemljopisnom određenju područja na kojem su djelovali sveti Ćiril i Metod nema velikoga ni temeljnog značenja.

Pri vrelima kojima raspolažemo može se samo nagađati o tome kako je Metodijeva nauka došla u Dalmaciju. Sigurno je samo to da je glagoljaštvo došlo sa sjevera, iz salcburškoga crkvenog područja, doneseno u Dalmaciju i na slavenski Jadran. Jedno vrelo, *Excerptum de Karentanis*, koje je nastalo na prijelazu iz 12. stoljeća u 13. okreće to doduše naglavce. Tamo stoji (c. 1): *...interiecto aliquo tempore supervenit quidam Sclavus ab Hystrie et Dalmatie partibus nomine Methodius, qui adinvenit Sclavicas literas et Sclavice celebravit divinum officium et vilescere fecit Latinum.*[1336] — »...pošto je prošlo nešto vremena, naišao je neki Slaven iz predjela Istre i Dalmacije po imenu Metodije, koji je iznašao slavenska slova i slavenski je slavio božansku službu i učinio je da se obezvrijedi latinska«. To je, međutim, mlađa preradba opisa koji se daje u *Conversio*

1336 Wolfram, *Conversio* 58.

Bagoariorum et Carantanorum — »Obraćenje Bavaraca i Karantanaca«, spisu koji je nastao u drugoj polovici 9. stoljeća. Tamo stoji (c. 12): ...*usque dum quidam Graecus Methodius nomine noviter inventis Sclavinis litteris linguam Latinam doctrinamque Romanam atque litteras auctorales Latinas philosophice superducens vilescere fecit cuncto populo ex parte missas et euangelia ecclesiasticumque officium illorum, qui hoc Latine celebraverunt.*[1337] — »...sve dok nije neki Grk po imenu Metodije novoiznađenim slavenskim pismenima učinio da se obezvrijede latinski jezik i rimska nauka i mjerodavna latinska slova omalovažavajući sve to na način filozofâ pred svim pukom, i to što se tiče misâ i evanđeljâ i crkvene službe onih koji su to slavili latinski«. Očito je da je tu mlađi ekscerptor preradio vijest koju je imao pred sobom prema prilikama kakve su bile u njegovo vrijeme. Tada su Istra i Dalmacija postale utvrdom glagoljaštva, pa je nova verzija vijesti o Metodiju tako postala razumljivija čitateljima koji nisu poznavali povijest.[1338] Vijest u *Excerptum de Karentanis* nema dakle kao vrelo nikakve samostalne vrijednosti.

Nagađanja o tome kako je slavensko bogoslužje, glagoljičko pismo i crkvenoslavenska pismenost iz Velike Morave, *Magna Moravia*, na salcburškom crkvenom području i tamo obnovljene sirmijske metropolije dospjela u Dalmaciju kreću se uglavnom u četiri pravca. Većinom se uzima da su »Metodijevu nauku« donijeli i onda širili njegovi učenici poslije njegove smrti 885, kad su bili izloženi teškim progonima i morali bježati, pa su se sklonili, isto onako kao u Beograd, o čem izvješćuju vrela,[1339] tako i u Panoniju i Dalmaciju, ili dobrovoljno ili otkupljeni od trgovaca robljem. Po jednom drugom shvaćanju bila bi se »Metodijeva nauka« još i prije 885. počela širiti na jug iz panonske vladavine kneza Kocelja, koji ju je jako podupirao, i bila bi polako i ne pobuđujući ničiju pozornost prokapala sve do Jadrana. Daljnje je jedno tumačenje da je glagoljička pismenost došla na Jadran tek preko Ohrida i škole koju su tamo osnovali i uredili Metodijevi učenici Kliment i Naum, dakle iz Makedonije, s juga na sjever i vjerojatno kojih deset do dvadeset godina poslije 885. Drugi opet smatraju vjerojatnim da su učitelji Slavena sami, ili Metodije poslije bratove smrti, na proputovanju u Rim ili iz Rima, ili pak Metodije kad je pod kraj života posjetio Carigrad, osobno širili svoju nauku i po Dalmaciji i tamo naišli na plodno tlo za nju.[1340] Svako od tih

1337 Wolfram, *Conversio* 56.

1338 Usp. Wolfram, *Conversio* 142–143.

1339 Prije svega grčki pisani *Život Klimentov* c. 11, i mlađe crkvenoslavenske verzije koje se zasnivaju na njem.

1340 Usp. Hamm, *Pojava i razvitak* 167–175.

shvaćanja ima svoje zastupnike sve do danas, a u njihovu sporu ne može se donijeti valjano utemeljena presuda. Istaknuti tu treba samo to da se te mogućnosti koje se pri tome uzimaju u obzir ne isključuju nužno između sebe. Naprotiv, s velikom se vjerojatnosti može pretpostaviti da je hrvatsko glagoljaštvo prvo dobivalo svoje temeljne knjige i književnu naobrazbu sa sjevera, iz Metodijeve škole, a onda i s juga, iz škole njegovih učenika Klimenta i Nauma.

NAJRANIJA GLAGOLJAŠKA KNJIŽEVNOST

Najstariji očuvani tekstovi na slavenskom jeziku, pisani glagoljicom, potječu u hrvatskom prostoru s kraja 11. i prijelaza u 12. stoljeće. A i to su samo natpisi uklesani u kamen i dva lista jedne liturgijske knjige. Iz najstarijega vremena, o kojem svjedoče pisma pape Ivana X. nema baš nikakvih spomenika hrvatske glagoljaške pismenosti. Ipak se, neizravno, može i o tome nešto pouzdano saznati. Najstariji očuvani hrvatski crkvenoslavenski misal *Codex Illirico 4* u Vatikanskoj knjižnici potječe s početka 14. stoljeća. Uređen je strogo prema liturgijskim propisima rimske crkve. Tekstovi u njem, međutim, znatnim dijelom nisu prijevodi iz latinskoga, nego potječu od liturgijskih knjiga ćirilometodske škole, utemeljeni su dakle na prvobitnim prijevodima solunske braće iz grčkoga. To znači da su hrvatski glagoljaši pri reformi rimskih liturgijskih knjiga i sastavljanju misala postupali tako da su svoje stare liturgijske knjige, koje su dobili od najstarije škole crkvenoslavenske pismenosti na sjeveru, podvrgnuli istoj takvoj redakciji, kakvu je rimska crkva provela na latinskima. Stoga se u misalu *Illirico 4* susreću liturgijski tekstovi koji zajedno s onima u najstarijim bogoslužbenim knjigama istočne crkve slavenskoga liturgijskog jezika tvore zajedničku tekstovnu predaju. Time se pokazuje upravo očito kako je istinita tvrdnja u pismu Ivana X. da se *Methodii doctrina* oko 925. u dijecezama dalmatinskih biskupa već bila jako raširila i pustila u njima duboko korijenje. Dokazano je tako da je hrvatska književnost u punom posjedu ćirilometodske baštine od sama njezina začetka, pa stoga nije manje autentično povezana sa slavenskim srednjovjekovljem nego što je s latinskim, iz kojega je iznikla u svojim najranijim početcima.

Osobito je važan u tom sklopu red i čin mise kakav je u misalu *Illirico 4*. Moglo se dokazati da je to najstariji očuvani slavenski tekst rimskoga misnog kanona i da izravno potječe od prvobitnog ćirilometodskog prijevoda, koji je služio kao predložak za Kijevske listiće. Nema dakle nikakve dvojbe da su liturgijske knjige hrvatskih glagoljaša poviješću svojega teksta izravno povezane s najstarijim slojem liturgijske književ-

nosti u ćirilometodskoj školi.[1341] Ipak nije pošlo za rukom dokazati i to da se pri tome radi o starocrkvenoslavenskom prijevodu latinsko-grčke liturgije sv. Petra.[1342] Ta se pretpostavka nije mogla održati.[1343] Važna je u tom sklopu i činjenica da Bečki listići, koji su preostali od jednog hrvatskoglagoljskog sakramentara, misne knjige starijega tipa, iz 12. stoljeća, pokazuju u svojem liturgijskom nazivlju usku podudarnost s Kijevskim listićima, koji su ulomak isto takva sakramentara iz najstarijega ćirilometodskog knjižnog fonda.[1344]

I odlomci evanđelja koji su se čitali pri misi nastavljaju u misalu *Illirico 4* velikim dijelom ćirilometodski prijevod i potpuno se uklapaju u njegovu tekstovnu predaju kakva se pokazuje u najstarijim makedonskim glagoljičkim spomenicima te s njome tvore nerazdvojnu cjelinu.[1345] Mlađa tradicija hrvatskih glagoljskih misala nadovezuje se na onu koju predstavlja najstariji među njima, pri čem se u mlađim redakcijama sve više nameće utjecaj autoritativnih latinskih tekstova. Ipak se ne prekida kontinuitet ćirilometodske tekstovne predaje.[1346] I inače je hrvatska glagoljaška liturgijska književnost, u prvom redu prema svjedočanstvu brevijarâ, utemeljena na starocrkvenoslavenskim temeljima. To se jasno i nadaleko razabire po svetopisamskim odlomcima namijenjenim čitanju u liturgiji i po tekstu psalama što su ulazili u bogoslužje.[1347] Ti pouzdani dokazi, kako god da su oskudni, posve su dostatni da pokažu kako su hrvatski glagoljaši najstariji sloj potrebnih liturgijskih knjiga doista dobili od Metodijeve škole i njezinih skriptorija, te iz škole i skriptorija njegovih velikih učenika Klimenta i Nauma. Veza s Ohridom pokazuje se najrazgovjetnije u tome što su u redakciju hrvatskih glagoljaških liturgijskih knjiga ušle neke glasovne osobine karakteristične za bugarsko-makedonsku predaju starocrkvenoslavenskih tekstova, koje su samo odande mogle doći.

Manje sigurne rezultate dalo je istraživanje tekstovne povijesti najstarije glagoljaške legendarne književnosti na hrvatskom području. U najuži i najstariji crkvenoslavenski sastav takvih tekstova ulazi legenda o četrdeset mučenika u Tiberiupolisu (Strumici), koje su ulomci skupa s ulomcima drugih legenda i jedne homilije (crkvenoga govora) došli do nas

1341 Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal* 102–105 i 173; isti, *Kánon*; isti, *Mešní řád*; isti, *Kanon*.

1342 Vašica, *Slovanská liturgie sv. Petra*; isti, *Slavische Petrusliturgie* 23–24.

1343 Usp. Mareš, *Quomodo*.

1344 Jagić, *Glagolitica*; Vajs, *Die Nomenklatur*.

1345 Vrana, *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*.

1346 Usp. kritički aparat uz Hrvojev misal u *Missale Hervoiae*.

1347 Vajs, *Najstarší breviář*; isti, *Bis zu welchem Maße*.

na tri pergamentna lista što su ostala od glagoljskoga kodeksa iz 13. stoljeća, a nađeni su u Vrbniku na otoku Krku. Radi se o prijevodu iz grčkoga koji je pripadao već starocrkvenoslavenskoj književnosti. Taj hrvatski tekst legende o četrdeset mučenika osobito je naime blizak njezinoj verziji koja je ušla u stari bugarski Suprasaljski zbornik, *Codex Suprasliensis* (11. st.), koji sadrži najstarije prijevode neliturgijske crkvene književnosti i potječe od istoga predloška kao i ona.[1348] Ne može biti dvojbe da je i taj tekst već vrlo rano donesen u Dalmaciju i vjerojatno pripada najstarijem sloju književnosti hrvatskih glagoljaša.

Na pergamentnim listovima nađenim u Vrbniku nalazi se i ulomak legende o mučeništvu svetoga Jurja. I taj tekst pokazuje usku srodnost s verzijom te legende koju donosi Suprasaljski zbornik. Za homiliju o kršćanskoj smrti i pokojnicima, koje je ulomak na isti način došao do nas, pretpostavlja se da bi to moglo biti djelo Metodijeva učenika Klimenta iz vremena kada je bio biskup u Velikoj u Makedoniji.[1349] Uopće se čini da ti listovi pripadaju zborniku s čitanjima uređenim prema kalendaru, dakle jednomu menologiju ili meneju, kako se u istočnoj crkvi zovu takve knjige, koji je bio vrlo sličan očuvanomu ćirilskom Suprasaljskom zborniku.[1350] Sve ako su ti tekstovi možda tek poslije došli hrvatskim glagoljašima s područja istočne crkve, omogućuju ipak da se dobije predodžba o njihovoj najstarijoj izvanliturgijskoj književnosti, koja je također bila još sasvim ćirilometodska.

Uzimalo se da je slavenski prijevod apokrifnoga Nikodemova evanđelja (*Gesta Pilati*) potekao od južnoslavenskih, najvjerojatnije dakle hrvatskih, glagoljaša, koji bi ga bili zgotovili u 10. stoljeću, pa je onda u daljnjem tijeku svoje tekstovne predaje dospio u Bugarsku i odatle u Rusiju.[1351] Pomišlja se, doduše, i na to da je taj prijevod mogao nastati u Češkoj.[1352] Bez obzira na to kakav će odgovor dobiti to pitanje, koje za sada još ostaje otvoreno, razabire se po tekstovnoj predaji drugih apokrifa i legenda da stara književnost hrvatskih glagoljaša u okviru stare crkvenoslavenske pismenosti, kojoj je nedvojbeno pripadala, nije samo primala poticaje, nego ih je, također, iako u mnogo manjoj mjeri, ipak i davala.[1353]

1348 Ivšić, *Ostaci staroslovenskih prijevoda*; Reinhart, *Untersuchungen* 15–16, osobito bilj. 16.

1349 Vajs, *Martyrii s. Georgii.*

1350 Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka Krka* 195–196.

1351 Polívka, *Evangelium Nikodemovo*; Vaillant, *L'évangile de Nicodème*; Минчева, *Никодимово евангелие.*

1352 Usp. Mareš, *An Anthology* 31.

1353 Usp. Štefanić, *Hrvatska književnost srednjega vijeka* 22–23.

Prema dosadašnjim, nikako još ne konačnim, rezultatima takvih istraživanja naslućuje se da je među najstarijim glagoljaškim knjigama na jadranskom području postojala i ne sasvim beznačajna bogoslovna književnost zasnovana na prijevodima s grčkoga.[1354]

U vezi s najstarijom književnosti hrvatskih glagoljaša treba još razmotriti vijest koja se možda odnosi na jednu od njezinih knjiga. Pop Dukljanin piše u svojem Ljetopisu (c. 9) o slavenskom kralju Svetopeleku, koji je primio krštenje, a onda su ga papinski legati okrunili za kršćanskoga kralja. On je poslije toga, na istom saboru, uredio svoje kraljevstvo. O tome piše Dukljanin ovo: *Multas leges et bonos mores instituit, quos qui velit agnoscere, librum Sclavorum qui dicitur 'Methodius' legat, ibi reperiet qualia bona instituit rex benignissimus.* — »Uveo je mnoge zakone i dobre običaje, koje ako bi tko želio upoznati, neka čita knjigu Slavena koja se zove 'Methodius', ondje će naći koliko je toga dobroga uveo taj nadasve dobrohotni kralj«. Hrvatska verzija toga ljetopisa donosi to nešto drukčije: *I mnoge dobre zakone postaviše ke bi mnogo govoriti. Da, ako tko hoće napuno znati naredbu ku učiniše i mejaše kudi postaviše i zemljam imena, vazmi knjige ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode, a zovu se 'Metodios'.*

Taj podatak, koji doista može zbuniti, dao je povoda raznim tumačenjima. Prvo se htio odvojiti naziv te knjige od imena slavenskoga učitelja i u njem vidjeti riječ 'metoda' u smislu pravnoga poretka, pa bi se po tome radilo o knjizi o pravnom poretku i zakonskim propisima.[1355] Pretpostavljalo se također da bi se moglo raditi o Metodijevu prijevodu Nomokanona, grčkog zbornika crkvenoga zakonodavstva.[1356] Čitava se ta rečenica htjela i obezvrijediti kao mlađa glosa, pripis kojem je netko nepozvan htio objasniti izvorni tekst kronike ili ga je dodao netko tko je na tom mjestu prepoznao Žitje svetoga Metoda kao vrelo Dukljaninova ljetopisa.[1357] Bez uvjerljivih razloga zastupalo se i mišljenje da naslov te knjige, koju su navodno posjedovali Hrvati, treba popraviti u *Methodos,* dakle 'Metoda' i da u njoj treba vidjeti knjigu pisanu narodnim hrvatskim jezikom i latiničkim slovima u kojoj bi bili zabilježeni zaključci velikoga krunidbenog sabora na Duvanjskom polju, što je navodno održan godine 753.[1358]

1354 Usp. Reinhart, *Untersuchungen* 15–16.

1355 Usp. Batthyány, *Sancti Gerardi* 37; Ljubić, *Pregled povijesti hrvatske* 19, bilj. 1; Črnčić, *Popa Dukljanina Ljetopis* 20, bilj. 1; Bartal, *Glossarium* 419; Mažuranić, *Prinosi* 649; Jelić, *Duvanjski sabor* 135–136; V. Klaić, *Narodni sabor* 11–12.

1356 Usp. Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest,* 131 i 294–296.

1357 Usp. Šišić, *Letopis* 126–127 i 131–136.

1358 Usp. Mandić, *Rasprave i prilozi* 148, 166–168, 185–190, 333–334, 379–380, 400–402. K tomu još Hadžijahić, *Da li je najstariji slavenski zakon* i Grubišić, *Misteriozno djelo.*

Takve su pretpostavke lišene svake ozbiljne osnove. »Slavenska knjiga Methodius« o kojoj piše pop Dukljanin najprije će biti mutna povijesna uspomena na jednoga od dva utemeljitelja slavenske pismenosti, dok se pri opisu toga utemeljivanja spomenuo samo Konstantin-Ćiril, ali na temelju mnogo boljega poznavanja vrelâ.

OSNIVANJE DALJNJIH SAMOSTANA

Malo se zna o uvjetima pod kojima se razvijala dvojezična pismenost i književna kultura u okviru dalmatinsko-hrvatske crkve u kasnijem tijeku 10. stoljeća. I u širem krugu latinskoga srednjovjekovlja bilo je to vrijeme većinom blijedo i slabo produktivno. Unatoč nedostatnim i ne uvijek sasvim pouzdanim vijestima što ih donose raspoloživa vrela ocrtava se u obuhvatnoj slici umnožavanje benediktinskih opatija, kako su već u prethodnom stoljeću osnivane u zemlji hrvatskih vladara, a sada i u carskim dalmatinskim gradovima. To je bitno pridonijelo kulturnom srastanju dalmatinsko-hrvatske crkve u jedinstven prostor. Do tada je u tim gradovima, kako se čini, bilo samo monaških obitelji po kasnoantičkom i po redu istočne crkve, o kojima se iz vrela ne može saznati mnogo više nego to da ih je bilo. U 10. stoljeću može se potvrditi osnivanje nekoliko opatija po pravilu svetoga Benedikta. Dobro je poznato što su one značile za njegu književnosti i naobrazbe.[1359] Na prvom mjestu tu treba spomenuti opatiju svetoga Krševana u Zadru. Tamo je od starih vremena već živjela samostanska obitelj koja je nosila ime svetoga Antonija Opata jer su je osnovali egipatski monasi. Pošto je Zadar stekao moći svetoga Krševana (vidi str. 371), posvećena je ta monaška zajednica novomu zaštitniku grada.[1360] Zadarski prior Andrija je s još jednim pripadnikom gradskoga nobiliteta, Fuskulom, tamo podignuo crkvu,[1361] a 918. joj je oporučno ostavio dio svojega imutka.[1362] Kod te je crkve vjerojatno već tada postojao samostan svetoga Krševana, a na čelu mu je stajao, kako valja pretpostaviti, *Odolbertus abbas*, koji se u toj istoj oporuci spominje dva puta. To što taj opat nosi njemačko ime pokazuje kako su u to vrijeme zapadni utjecaji, što su dolazili od crkve franačkoga carstva i vjerojatno iz Akvileje, već bili prešli granicu prvobitnoga područja franačke misije u zemlji Hrvata i u nekadašnjoj ninskoj biskupiji te da su se već počeli osjećati u obalnim bizantskim gradovima. Pošto je

1359 Usp. Rački, *Nutarnje stanje* 41–44.

1360 Bianchi, *Zara cristiana* 1, Zara 1877, 297–298.

1361 CD 1, 45, Nr. 31.

1362 CD 1, 27, Nr. 21.

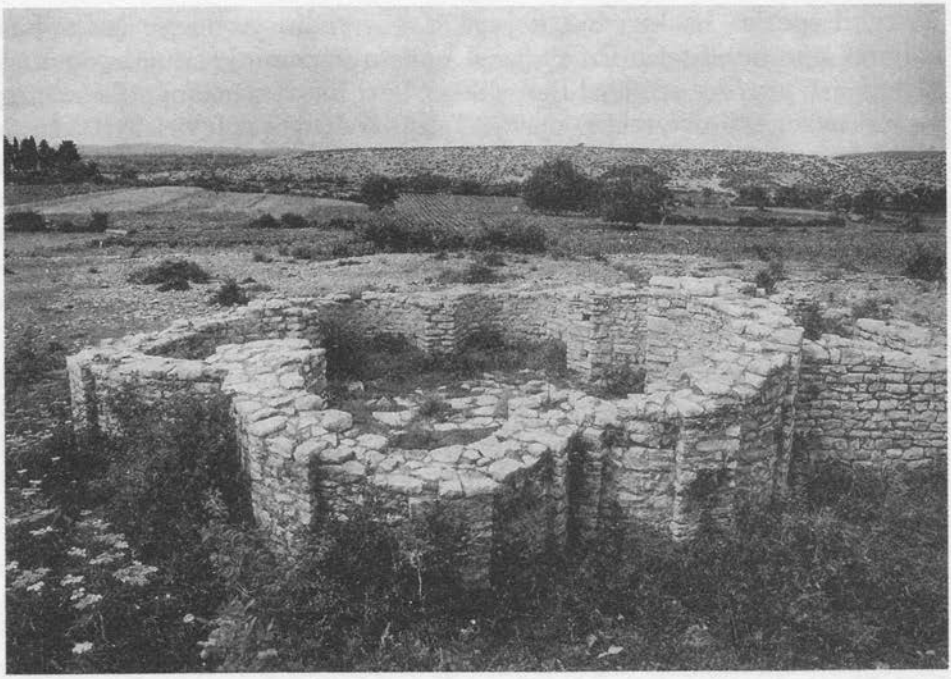

Temelji šesterolisne crkve sv. Mihovila na Mijovilovcu u Pridrazi kod Novigrada, 9–10. st.

bila uspostavljena dalmatinska crkvena pokrajina pod rimskom jurisdikcijom, uključivao se i zadarski samostan sve više u krug zapadnoga redovništva, sve dok ga godine 986. prior Madije nije obnovio i uredio strogo po benediktinskom pravilu.[1363] Ta je opatija u povijesti hrvatske književnosti i naobrazbe igrala osobito važnu ulogu kroz sav srednji vijek i sve do u razdoblje humanizma.[1364] Postala je jednim od nosivih stupova kulturnoga razvoja na području dalmatinsko-hrvatske crkve.

Po jednoj predaji o kojoj svjedoči hrvatski humanist Šimun Kožičić Begna (oko 1460–oko 1533), i sam rodom iz Zadra, ženski su samostan svete Marije u Zadru osnovali redovnici samostana svetog Krševana već 902.[1365] To potvrđuje natpis koji valja datirati oko 920. a u 17. stoljeću našao ga je i pročitao epigraf Šime Ljubavac. Danas je izgubljen, pa je poznat samo iz njegovih zapisa (vidi str. 442). Na njem se spominju sveta

1363 CD 1, 45, Nr. 31. O tom osnutku usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 39–41. O povijesnoj pozadini usp. Uhlirz, *Der Adriaraum* 122–123; N. Klaić, *Zadar u srednjem vijeku* 94–97 i 108.

1364 Usp. Freidenberg, *Samostan sv. Krševana*.

1365 Usp. Novak, *Zadarski kartular*, 24 i bilj. 26; Ostojić, *Benediktinci* 2, 73.

Marija i opatica Lampredija, koja je, ako je suditi po imenu, pripadala zadarskomu nobilitetu. Pri tome se izričito napominje da su redovnice živjele po pravilu svetoga Benedikta. Isto kao i prva opatija svetog Krševana nije ni ova trajno opstala, ali je u drugoj polovici 11. stoljeća ponovno osnovana. Godine 918. spominje se u Zadru pored crkve svetoga Krševana i jednoga opata još i crkva svete Marije, kod koje se, iako se u dokumentu ne spominje nikakva opatica, vjerojatno nalazio upravo taj stariji ženski samostan. Kako je ta opatija pošto je osnovana već brzo počela nazadovati, nije kao rasadište književnosti i naobrazbe imala većega značenja, baš kao i prva monaška zajednica svetoga Krševana.

U Splitu se prvi put spominje benediktinska opatija svetoga Stjepana (Sustipan, *Sanctus Stephanus sub pinis*) na poluotoku pred zapadnim gradskim zidom skoro poslije godine 1020.[1366] Općenito se uzima da je taj samostan osnovan još u 10. stoljeću. U vremenu oko 1070. i 1083. dva puta se spominje njegov opat Gisilbert,[1367] odakle se također razabire veza s benediktinskim redom na području njemačkoga jezika.[1368]

I u zemlji hrvatskih vladara osnivali su se u 10. stoljeću benediktinski samostani, čime su pismenost i književni rad dobivali nova rasadišta. U Solinu, hrvatskome naselju na istočnom rubu ruševina stare Salone, hrvatska je kraljica Jelena nešto prije 976. dala sagraditi dvije crkve, jednu svetoga Stjepana na otoku u rijeci Jadru i drugu svete Marije. U atriju crkve svetoga Stjepana pokapali su se hrvatski kraljevi. Benediktinski redovnici molili su se na tim grobovima dan i noć. O tome piše Toma Arhiđakon (c. 16, ed. Rački p. 55): *Ubi proclamationem faciente Laurentio archiepiscopo illustris vir Demetrius, cognomento Svinimir, rex Chroatorum, restituit ecclesie sancti Domnii ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona cum omnibus earum bonis. Has siquidem ecclesias edificavit et dotavit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas. Que ob reverentiam regalium sepulchrorum concesse fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorum ministeria exercebant. Ibi namque magnificus vir Cresimirus rex, in atrio videlicet basilice sancti Stephani, tumulatus est cum pluribus aliis regibus et reginis.* — »Ondje je dok je nadbiskup Lovro proglašivao (zaključke sabora) svijetli muž Demetrije zvan još i Zvonimir, kralj Hrvata, vratio crkvi svetoga Dujma crkve svetoga Stjepana i svete Marije u Solinu sa svim njihovim dobrima. Te je pak crkve sagradila i obdarila neka kraljica Jelena i darovala ih splitskomu crkvenom sjedištu da ih trajno posjeduje. One su iz poštovanja prema

1366 CD 1, 60, Nr. 43. O tom osnutku usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 319–326.

1367 CD 1, 123, Nr. 90 i 181, Nr. 140.

1368 O povijesnoj pozadini usp. Uhlirz, *Der Adriaraum* 122–123 i N. Klaić, *Zadar* 31–70.

kraljevskim grobovima privremeno prepuštene nekim redovnicima koji su neprestano u njima vršili službu. Ondje je naime pokopan veličanstveni muž, kralj Krešimir, to jest u predvorju bazilike svetoga Stjepana s više drugih kraljeva i kraljica«. Za te je redovnike u blizini crkve podignuta i kuća. To je teško mogao biti nezavisan samostan, nego prije ogranak opatije koju je u nedalekim Rižinicama osnovao knez Trpimir (vidi str. 323).[1369]

Dalje u zaleđu, na dubokom morskom zaljevu, ležao je samostan svetoga Jurja ili svete Marije kod Karina, o kojem postoji samo vrlo neodređena predaja. Na njegovu je mjestu 1429. podignut franjevački samostan, koji postoji još i danas. Nađeni su tamo ulomci predromaničkoga kamenog namještaja s pleternom ornamentikom, koji potvrđuju predaju o starom benediktinskom samostanu. Pomišljalo se da je tamo bio ogranak samostana svetoga Krševana u Zadru jer je taj u blizini imao posjede.[1370] Nedaleko odatle nalazio se samostan svetoga Mihovila u Pridrazi (Mijovilovac), koji je utvrđen samo arheološki. Isto vrijedi i za samostan svetoga Mihovila u Brnazama kod Sinja (Mijoljača). Crkve su tih dvaju samostana rotunde s po šest apsida uokolo. Pri datiranju obojih pomišljalo se na 10. stoljeće.[1371] Ako je zaključivati po samostanskoj crkvi, sagrađenoj u 10. stoljeću ili tada opremljenoj novim kamenim namještajem, osnovan je već tada i benediktinski samostan svetoga Bartolomeja na brežuljku Kapitulu kod Knina, iako se u pisanim vrelima počinje spominjati tek u drugoj polovici 11. stoljeća.[1372]

I u Istri su se u 10. stoljeću osnivale nove benediktinske opatije. Tako ona svetoga Lovrijenca u Sut–Lovreču, ona svete Petrunjele kod Dvigrada, ona svetoga Mihovila ponad Pule, ona svetog Andrije pred Pulom i oko godine 1000. ona svetoga Mihovila u Limskoj Dragi.[1373]

Iz zaključaka dalmatinske pokrajinske sinode koja je godine 925. održana u Splitu saznaje se da je među glagoljašima bilo i monaha. U desetoj točki zapisnika o tim zaključcima stoji da će slavensko bogoslužje biti u načelu dopušteno samo monasima. No ta se stroga odredba odmah ublažuje time da se ako nema dosta svećenika, može vršiti i za puk:[1374] *Ut nullus*

1369 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 310–316.

1370 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 109–110.

1371 Usp. Gunjača, *Starohrvatska crkva* 95–103; isti, *Novi naučni rezultati* 26; isti, *Srednjovjekovni Dolac* 28–39 i 41–42; Ostojić, *Benediktinci* 2, 110–112 i 540. Ne baš daleko od Pridrage u selu Kašiću također je otkrivena rotunda sa šest apsida (Mastirine) i kraj nje ostatci zgrada koje upravo pozivaju na to da se protumače kao samostan. Usp. Gunjača, *Trogodišnji rad* 270–271; Delonga, *Starohrvatska crkva na »Mastirinama«*.

1372 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 533–536.

1373 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 3, 123–124, 129–130 i 161–167.

1374 CD 1, 32, Nr. 23.

episcopus nostre provintie audeat in quolibet gradu Slavinica lingua promovere tantum in clericatu et monachato (!) *deo deservire. Nec in sua ecclesia sinat eum missas facere, preter si necessitatem sacerdotum haberent per supplicationem a Romano pontifice licentiam eis sacerdotalis ministerii tribuatur.* — »Da se niti jedan biskup naše pokrajine ne usuđuje nikoga ni na kojem stupnju promicati slavenskim jezikom nego samo u kleričtvu i monaštvu služiti Bogu. I neka mu ne dopušta da u svojoj crkvi služi mise, osim ako bi postojala potreba za svećenicima, na temelju ponizne molbe neka mu rimski prvosvećenik podijeli dopuštenje za svećeničku službu«. Nema dakle dvojbe da je u Dalmaciji od samoga početka slavenskoga bogoslužja bilo i glagoljaških monaških obitelji.

Nemoguće je utvrditi kada su se te obitelji u skladu sa zahtjevima rimske crkve podvrgnule pravilu svetoga Benedikta. A i o tome gdje su se smjestile može se samo nagađati. Pretpostavlja se da su glagoljaške benediktinske opatije poznate iz mlađega vremena održavale kontinuitet onih prvih glagoljaških monaških obitelji koje su došle iz Metodijeve škole i kontinuitet njihovih nastamba. No osim načelne i opće vjerojatnosti nema za takvo mišljenje čvršćega obrazloženja.[1375] Umjesno je pretpostaviti da su upravo te glagoljaške monaške obitelji bile najvažnija rasadišta crkvenoslavenske pismenosti i s njom povezane književne djelatnosti. Održavanje i daljnja izgradnja te velike tradicije ujedno su jedini trag koji je ostao od toga veličanstvenoga radnog napora.

LATINSKA PISMENOST

Svi očuvani tekstovi pismenosti koja se njegovala u dalmatinsko-hrvatskoj crkvi 10. stoljeća sastavljeni su na latinskom jeziku. Posebno mjesto zauzima među njima nadgrobni natpis kraljice Jelene, nađen u Solinu na otoku u rijeci Jadru kraj današnje župne crkve posvećene našoj Gospi. Ta je kraljica tamo bila sagradila crkvu svetoga Stjepana i njezino je predvorje učinila mauzolejem hrvatskih kraljeva (vidi str. 424).[1376] Tim je nalazom određen položaj te crkve svetoga Stjepana jer valja pretpostaviti da je i kraljica sama pokopana kraj svojega muža, hrvatskoga kralja Mihovila Krešimira u predvorju crkve koju je bila dala sagraditi.

Natpis na njezinu sarkofagu nađen je 1898. u nekih stotinu ulomčića. Složen je od njih, vrlo brižno i neizmjerno mukotrpno. Tako rekonstruirani tekst nije uspostavljen sigurno u svim pojedinostima, te se opet

1375 Usp. Ostojić, *Benediktinci glagoljaši* 14–19.

1376 O arheološkom sporu što je s time povezan i rezultatima novijih iskapanja usp. Rapanić–Jelovina, *Revizija istraživanja.*

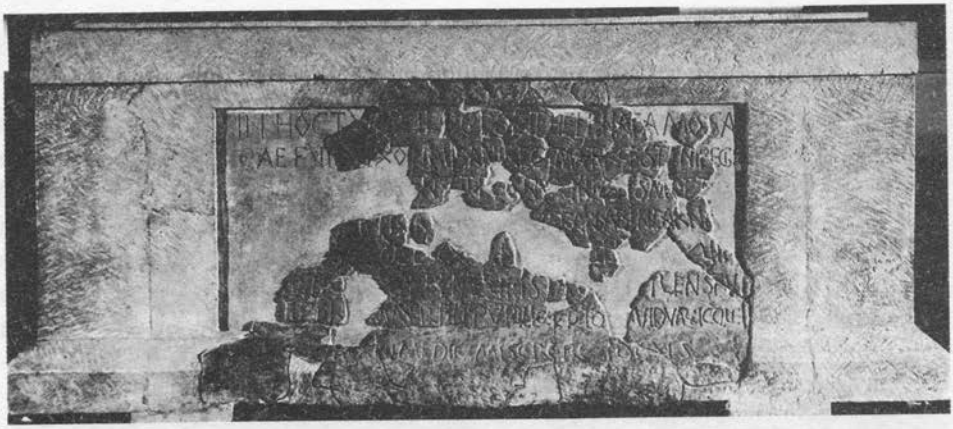

Natpis sa sarkofaga kraljice Jelene, godine 976.

i opet s više ili manje uspjeha pokušava dotjerivati ga i uvjerljivije tumačiti.[1377] Po do sada posljednjem i do u najsitnije pojedinosti obrazloženom čitanju glasi taj natpis ovako:

† T]umulo quiescit Helena famosa
quae fui]t ux[o]r Mihaeli reg(i) materq(ue) Stefani r[egis,
ea que] mo[rt]ua ru[bori r]enuit regni VIII idus m(ensis) oct[o
bris in pac]e hic or[dinata f]uit an(no) ab incarna[tio–
ne D(omi)ni DCCCCLXXVI i[nd. IV] cicl[o] l(una) V ep(acta) XVII cic–
lo sol(ari) V lun(a) V [concurrente VI. Istaq[ue v]ivens fu–
[nere] regn[i i]ct[a] mater fit pupillor(um) tutor[q(e)] viduar(um).
Icque aspicie[n]s, vir, anime dic: miserere Deus.[1378]

— »U grobu počiva Jelena glasovita, koja je bila žena kralju Mihovilu i majka Stjepana kralja, ona koja je smrću prezrela kraljevski grimiz osmoga mjeseca listopada i ovdje u miru pokopana godine od Gospodnjeg utjelovljenja 976, indikcije četvrte, petoga mjesečeva cikla, sedamnaeste epakte petoga kruga sunčanoga koji pada sa šestim. To je ona koja je za života kosnuta smrću u kraljevskom domu, postala majkom sirota i

1377 Usp. Bulić, *Nadgrobni natpis* 19; isti, *Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka* 201–227; Šišić, *Genealoški prilozi* 49–54; isti, *Priručnik* 126–129; Barada u Barada–Katić–Šidak, *Hrvatska povijest* 45; Karaman, *Živa starina* 55–58; Katić, *Zadužbine*; Jadrijević, *Latinski stihovi* 86–89; Ostojić, *Benediktinci* 1, 335–337; Gunjača–Jelovina, *Starohrvatska baština* 38–39 i 101; Rapanić, *Mater (pater) pupillorum*; Mihaljčić–Steindorff 53–54, Nr. 86; Rendić-Miočević, *Neke epigrafsko-onomastičke značajke*; Suić, *Prilog tumačenju*. Sada i D 131–134, Nr. 97.

1378 Suić, *Prilog* 34. Odatle je preuzet i prijevod istoga autora.

zaštitnicom udovica. Ovamo pogledaj, čovječe, i reci: 'Bože, smiluj se duši'«.

Koliko god da je rekonstruirano čitanje toga razmrskanog natpisa mjestimice nesigurno, ipak on baca jako dobrodošlo svjetlo na kulturu latinske pismenosti kakva se njegovala na hrvatskom dvoru u drugoj polovici 10. stoljeća. Svojom stilizacijom i ritmikom pokazuje da zahtjevi koji su se postavljali u tom pogledu nisu bili maleni, a u datiranju iskazuje znatnu astronomsku učenost. Tako se točno određuje ne samo godina (976) nego i dan (8. listopada) njezine smrti, o kojem su morali voditi računa redovnici naseljeni do kraljevskoga pokapališta u svojim neprestanim molitvama.

Stanovita nezgrapnost i bespomoćnost obilno pretrpana izraza odgovara vremenu. U 10. stoljeću nije u Europi osim u otonskom krugu bilo uzleta latinske naobrazbe. Ipak je gramatika toga natpisa tako korektna da to u dalmatinskom kontekstu onoga doba pobuđuje osobitu pozornost. U okolišu određenom slavenskim jezikom latinština natpisa kraljice Jelene nije obojena romanskim razgovornim jezikom. Kompozicija je što se tiče sadržajnoga članjenja provedena strogo i dosljedno, a zahtjevni način izražavanja ne upada nigdje u sadržajno prazni hod. Izrazita ritmizacija na početku i na kraju teksta postaje gotovo metrička.[1379] Na način karakterističan za rani srednji vijek kreće se autor u pograničju između stihova i ritmičke proze.

Zanimljiva je misao da opisivanje kraljice kao *mater pupillorum* — »majka sirota« i *tutor viduarum* »zaštitnica udovica« nije opće mjesto njezine retoričke pohvale, nego da to treba shvatiti terminološki, kao službeni naziv, i da se odnosi na instituciju kasnoantičkoga rimskog prava, koja je predviđena u Justinijanovu zakoniku (*Codex Iustinianus*), a u pravni red hrvatske države bila bi preuzeta od dalmatinskih gradova.[1380] S obzirom na druge potvrde što se navode kao potkrepa takvu shvaćanju to je tumačenje vrijedno da se uzme u razmatranje, no moralo bi se ipak, da bi se uzelo kao siguran rezultat, opirati o opsežne usporedbe ranosrednjovjekovnih retoričkih pohvala (laudacija), kojima bi se pouzdano pokazalo da je to vlastitost kasnoantičkoga pravnog sustava, a ne jedno od općih mjesta dobročinstva u retorici srednjovjekovnoga latiniteta.

Taj uzorak ranosrednjovjekovne latinske naobrazbe s hrvatskoga kraljevskog dvora, koji se mora sasvim izravno povezati s opatijom u

1379 Usp. Jadrijević, *Latinski stihovi* 86–89; Suić, *Prilog tumačenju* 24–35. Prvi sebi dopušta preveliku slobodu u baratanju epigrafskim podatcima, a drugi pristupa tekstu vrlo maštovito nalazeći mnoge usporedbe i paralele.

1380 Usp. Rapanić, *Mater (pater) pupillorum* 86–88.

Ploča s ambona velikoga kneza Držislava s Kapitula kod Knina, oko 969–986. ili 969–997.

Rižinicama, pokazuje da je presađivanje benediktinaca, koje je knez Trpimir prije nešto više od sto godina bio doveo u svoju zemlju, uspjelo i da je udarilo duboko korijenje u višem društvu hrvatske države.

Da je latinski i u 10. stoljeću bio jezik javnoga nastupa hrvatske kraljevine, to pokazuje i ulomak jednoga natpisa s brežuljka Kapitula kod Knina, koji je nađen u sekundarnoj porabi, ugrađen u grob. Tamo je u 13. stoljeću na mjestu starije crkve podignuta bazilika svetoga Bartolomeja i benediktinski samostan. Natpis je urezan u dvije ploče što potječu s ograde povišenoga stalka za liturgijsko čitanje (ambona).[1381] Očuvani tekst glasi: ...]*clu dux Hroator(um) in te(m)pus Dirzisclu duce(m) magnu(m)* [...[1382] — — »...slav knez Hrvata u vrijeme Držislava velikoga

1381 Usp. Bulić, *Hrvatski spomenici* 26–30; Šišić, *Priručnik* 126; Karaman, *Iz kolijevke* 81–82; isti, *Živa starina* 52–54; Ostojić, *Benediktinci* 1, 337; Gunjača, *Ispravci i dopune* 2, 391–394; Kämpfer, *Držislav* u *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas* 1, 440; Gunjača–Jelovina, *Starohrvatska baština* 31 i 99.

1382 Mihaljčić–Steindorff 35, Nr. 52; D 108–109. Nr. 73.

Druga ploča s ambona velikoga kneza Držislava s Kapitula kod Knina, oko 969–986. ili 969–997.

kneza«. Osobe što se tu spominju hrvatski su velikaši, pripadnici kraljevskoga roda. Veliki knez Držislav nije drugi nego sin kraljice Jelene koji se na njezinu natpisu spominje kao kralj Stjepan. On je poslije nego se ovdje spominje kao veliki knez naslijedio svojega oca, kralja Mihovila Krešimira, i poznat je kao kralj Stjepan Držislav. Knez čije ime također završava na *–clu* = *–slav*, što vjerojatno treba shvatiti kao *–(s)cl(a)v(us)*, nije do sada mogao biti identificiran. Naslov *dux* 'knez' ostao je u primjeni na osobe vladarskoga položaja u porabi i onda kada su okrunjeni hrvatski vladari već nosili kraljevski naslov, ali ostaje, koliko se razabire po raspoloživim vrelima izoliran u sustavu vladarskih naslova. Naslov pak *dux magnus* — 'veliki knez' ne javlja se osim na ovom natpisu inače nigdje u vrelima za ranosrednjovjekovnu hrvatsku povijest. Po tome je taj natpis među njima važan, ali zadaje političkoj i ustavnopravnoj povijesti više zagonetaka nego što pomaže da se nađu odgovori na pitanja koja se u vezi s time postavljaju. Sigurno je, međutim, da taj natpis pripada drugoj polovici 10. stoljeća i da je stariji od epitafa kraljice Jelene jer njezin sin Stjepan Držislav tu još nije kralj.

Na istome brežuljku Kapitulu nađen je ulomak posude za posvećenu vodu,[1383] na kojem je natpis: *[Ste]pcus abbas fier[i iussi]orate pr[o me].*[1384] — »Ja, opat Stjepko, naredio sam da se to izradi. Molite se za mene«. Time uz svjetovne velikaše dolazi do riječi i svećenstvo. Donator te posude za posvećenu vodu bit će, po svemu se čini, opat benediktinskog samostana za koji se zna da je u drugoj polovici 11. stoljeća ondje stajao. Njegovi su opati igrali važnu ulogu u okolini hrvatskih kraljeva, pa se čini da su neko vrijeme vršili službu njihovih kancelara, prije nego su kninski biskupi preuzeli tu ulogu.[1385] Opat koji se spominje na natpisu zove se *Stepcus*. To valja razumjeti kao Stjepko, običan hrvatski oblik odmila za Stjepan. Valja, međutim, napomenuti da rekonstrukcija opatova imena na tom natpisu nije onako sigurna kako se to istraživačima u prvi mah činilo. Redovnici samostana svetoga Bartolomeja na Kapitulu kod Knina pisali su dakle latinski. Tek poslije, u 11. ili čak 12. stoljeću javlja se tamo i glagoljica (vidi str. 579). Natpis opata Stjepka ne da se pobliže datirati. Smješta se u 10.–11. stoljeće. Čini se po svjedočanstvu Držislavova natpisa da je starija crkva sagrađena u 10. stoljeću ili je barem tada dobila nov kameni namještaj. Ako je to bila samostanska crkva, postojala je već tada opatija, pa bi i opat koji je darovao kamenu posudu za posvećenu vodu mogao pripadati tomu vremenu. Ali sve ako je vodio samostan tek u 11. stoljeću, kada se sigurno zna da je postojao, nadopunjuje njegov natpis na osobito prikladan način iskaz onoga drugog koji se odnosi na pripadnike kraljevskoga roda i zaokružuje sliku s crkvene strane. Zato je već ovdje uzet u razmatranje.

Ti natpisi postavljeni na području hrvatske vlasti svjedoče o kulturnom usponu, nimalo beznačajnom, do kojega je tamo došlo u 10. stoljeću. On, koliko se to može razaznati po vrelima, dolazi do izražaja osobito u latinskoj književnoj naobrazbi i u nadmoćnom vladanju učenim računom kalendarskoga vremena. Da je tada u zemlji Hrvata postignuta viša i do tada nepoznata razina, pokazuje se i u tome što je hrvatska kraljevina, kako se čini, upravo tada ušla u krugozor kordovskoga kalifata u Španjolskoj i njegove pismenosti, ponajprije židovske književnosti koja se razvijala u njegovu okviru.[1386]

U tome je sklopu osobito znatno pismo koje je napisao poznati židovski učenjak Josip Hazdai ibn Šaprut (oko 910–oko 976), kojega su zbog

1383 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 1, 337.

1384 Mihaljčić–Steindorff 36, Nr. 53; D 109110, Nr. 74.

1385 Usp. Šišić, *Priručnik* 250; isti, *Povijest Hrvata* 672.

1386 Usp. Mažuranić, *Prinosi* s.v. *Žid*; isti, *Dodatci uz Prinose*, s.v. *Žid*; Andrassy, *Slaveni u Španiji*; Grmek, *Arapska svjedočanstva*; Antoljak, *Izvori*; Tadin, *Odnos Hrvata i Arapa*.

njegova znanja mnogih jezika i širokog poznavanja zemalja i naroda, životne mudrosti i promišljene okretnosti kordovski kalifi Abdurahman III. (912–961) i Alhakam II. (961–976) uzeli u svoju službu kao ministra i diplomata. Duboko ga se dojmilo kad je saznao za kanat Hazara, nomadskoga naroda kojemu je jezik bio turkijski, a bio se naselio između Crnoga i Kaspijskoga mora, pa se pod pritiskom napetosti između islama i arapskoga kalifata te Bizantskoga carstva i kršćanstva odlučio za židovsku vjeru kako bi se, čuvajući svoju nezavisnost, odupro obojima. Hazdai ibn Šaprut shvatio je da su Hazari u njegovo vrijeme bili jedini slobodni Židovi koji su živjeli pod židovskim vladarom i nisu bili podložni nikakvoj tuđinskoj vlasti. Doživljavao je hazarskog kagana kao svojega jedinog pravog gospodara i vladara i nastojao se pouzdano obavijestiti o njegovu carstvu. Ako bi se ono što je već bio saznao o tome pokazalo istinitim, bio je pripravan napustiti svoj visoki položaj i sav svoj imutak i za ostatak svojega života nastaniti se u hazarskom carstvu da bi služio svojemu istinskom gospodaru.[1387]

Nama su se to pismo Hazdaja ibn Šapruta hazarskomu kaganu Josipu i njegov odgovor očuvali u hebrejskom izvorniku.[1388] Ministar u njem potanko opisuje svoje nastojanje da dođe u dodir s hazarskim carstvom i njegovim vladarom. Htio je svakako poslati pismo kaganu Josipu da iz prve ruke sazna što više o njegovu carstvu. No pokazalo se da je to vrlo teško. Hazarsko je carstvo bilo predaleko, a putovi koji su vodili tamo bili su previše nesigurni. Ponovljeni su pokušaji tako ostajali bez uspjeha. Tada su, kako opisuje Hazdai ibn Šaprut u svojem pismu, došli u Andaluziju na dvor kordovskoga kalifa uz poslanike »kralja Nijemaca« i »kralja u Carigradu« još i poslanici »kralja naroda Gebalim«, koji se narod izričito opisuje kao »Slaveni«. U tom su se posljednjem poslanstvu našla dva Židova, po imenu Mar–Saul i Mar–Josip. Kada su saznali za ibn Šaprutove bezuspješne pokušaje, ponudili su se da će oni ponijeti njegovo pismo do svojega gospodara, kralja naroda Gebalim. A on će ga, rekli su dalje, poslati Židovima koji žive u Ugarskoj. Odatle će pismo biti otpremljeno Rusima, što će reći u Kijev, od njih dalje Bugarima, tu se misli na turkijski narod toga imena na gornjoj Volgi, pa od njih niz rijeku

1387 Usp. Bojničić, *Židovi u Hrvatskoj*; Sarton, *Introduction* 1, 680; Luzzato, *Notice*; Simon, *Hasdai ibn Schabrout*; Margalith, *Rabbi Khasdayi Ibn Shaprut*; Glesinger, *Jevreji i Hrvati*; Grmek, *Dva filozofa* 443–447.

1388 Prvo je izdanje priredio Izaak Ben Jehuda Akriš u Carigradu 1577. Onda s ruskim prijevodom Гаркави, *Сказания еврейских писателей о Хазарах* 84–119; njemački prijevod u *Russische Revue. Monatsschrift für die Kunde Rußlands*, herausgegeben von K. Röttger, 6, Petersburg 1875, 71–79; s poljskim prijevodom izdao A. Bielowski, *Monumenta Poloniae historica* 1, 56 ff.; podrobno komentiran i po izvorniku revidiran latinski prijevod onih mjesta koja su ovdje relevantna Rački, *Documenta* 420–424.

do konačnoga odredišta. To je bio grad Itil na ušću Volge u Kaspijsko more, sjedište hazarskoga kagana.

Od dva židovska člana poslanstva što ga je u Córdobu uputio kralj naroda Gebalim saznao je Hazdai još i to da je prije šest godina star i slijep Židov, po imenu Mar-Amram, iz zemlje Hazara došao narodu Gebalim i tamo pripovijedao da je boravio na kaganovu dvoru, često bivao pozivan za njegov stol i da je uživao njegovo veliko poštovanje. Čim je Hazdai ibn Šaprut to čuo, poslao je pouzdanike u zemlju naroda Gebalim da dovedu Mar-Amrama u Córdobu. Htio je u osobnom razgovoru od toga staroga Hazara saznati nešto o njegovoj zemlji. No izaslanicima nije pošlo za rukom da pronađu staroga u zemlji naroda Gebalim. Onda je Hazdai ibn Šaprut predao dvojici židovskih članova gebalimskoga poslanstva svoje pismo za hazarskoga kagana, a oni su uspješno izvršili svoje obećanje. Pismo je napisano negdje između godina 956. i 961, najvjerojatnije pak 959.[1389]

Isprva se žestoko sumnjalo u autentičnost tih dvaju hebrejskih pisama. No napredak hazarskih studija i otkriće jednoga rukopisa iz 11. stoljeća i još jednoga iz 16. posve su raspršili sve dvojbe.[1390] Tada se istraživačima postavilo nezaobilazno pitanje s kojom slavenskom vladavinom treba identificirati kraljevstvo naroda Gebalim što se spominje u tom pismu. Ime *Gebalîm* dovodi se u vezu sa semitskim korijenom *g-b-l* 'gora', 'vis', pa se taj hebrejski naziv tumačio kao 'Gorani'. Time se pak ponudila njihova identifikacija s Hrvatima jer se njihovo ime, kojemu je teško naći etimologiju, povezivalo s riječima koje bi imale značiti 'gora', a jezgreni se dio njihove zemlje može opisati kao gorovit.[1391] Pri tome se, međutim, isprva nije pomišljalo samo na Hrvate što su na Jadranu, nego i na one u Češkoj i u Maloj Poljskoj, sjeverno od Karpata, koji u 10. stoljeću još nisu bili izgubili svoju političku samosvojnost. Tako je došlo do toga da je kralj naroda Gebalim, kojega spominje Hazdai ibn Šaprut u svojem pismu, izjednačivan s češkim vladarom Boleslavom I, koji je svojem kraljevstvu pripojio Krakov, staro vladarsko sjedište prekokarpatskih Hrvata,[1392] ili s njemačkim carem Otonom I. (912–973), koji je svoju vlast proširio i na slavenska područja.[1393]

Kraj svega oštroumlja kojim se pokušavala kraljevina naroda Gebalim smjestiti negdje u krugu zapadnih Slavena, pri potanjem je razmatranju identifikacija s jadranskim Hrvatima daleko najvjerojatnija. Izvođenje

1389 Usp. Rački, *Documenta* 420–422.

1390 Usp. Rački, *Documenta* 421.

1391 Za relevantnu literaturu usp. Rački, *Documenta* 422; Mažuranić, *Gebalim* 30.

1392 Usp. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* 134.

1393 Usp. Modelski, *Król Gebalim.*

njihova imena od korijena koji znači 'gora' ne znači tu baš mnogo, to odgovara, uostalom, jednako dobro i slavenskim vladavinama istoga imena na sjeveru, ali Hazdai ibn Šaprutova topografija govori vrlo odlučno za takvo tumačenje. Zemlja naroda Gebalim saobraća razmjerno lako i brzo s Andaluzijom i ne spominju se zemlje kroz koje bi pri tome trebalo prolaziti. Odatle se razabire da se vjerojatno radi o putovanju morem. Vladavina naroda Gebalim ležala je po tome na moru. A ona je i susjedna Ugarskoj. Odnosi pak cara Otona s kordovskim kalifom bili su tako napeti i neprijateljski da bi se njegovi poslanici teško bili ponudili Hazdai ibn Šaprutu da mu učine takvu uslugu. Kraljevstvo naroda Gebalim doista je dakle s najvećom vjerojatnosti hrvatska kraljevina.[1394] U njoj je pak tada vladao kralj Mihovil Krešimir (949–969), muž kraljice Jelene. On se dakle tu vjerojatno pojavljuje u krugozoru andaluzijskog židovstva.

Pri pretpostavci da su narod Gebalim, 'Gorani', u pismu Hazdai ibn Šapruta upravo jadranski Hrvati ne mogu etimologije hrvatskoga imena koje ga izvode od neke riječi za 'gora', kako je već rečeno, uvjerljivo poslužiti kao potkrepa. To znatnije je u tom smislu to što se jadranski Hrvati doista dovode u vezu s brdovitim zemljištem. Tako gore Konstantinu Porfirogenetu određuju položaj Hrvata naprama Ugrima (οἱ δὲ Χρωβάτοι πρὸς τὰ ὄρη τοῖς Τούρκοις παράκεινται — »a Hrvati su smješteni pored Mađara prema gorama«),[1395] a u splitskoj se predaji Hrvatska opisuje kao brdovit kraj (*Chroatia est regio montuosa, a septentrione adhaeret Dalmatiae* — »Hrvatska je brdovit kraj, sa sjevera prianja uz Dalmaciju«).[1396] Ime naroda Gebalim, ako se odnosi na jadranske Hrvate, ne bi bilo drugo nego hebrejski jezični izraz te predodžbe, obične u ranom srednjem vijeku.

Ako je ta vrlo vjerojatna pretpostavka istinita, saznaje se iz pisma koje je Hazdai ibn Šaprut poslao hazarskomu kaganu Josipu da je hrvatski kralj održavao široko razgranate diplomatske dodire koji su sezali od Andaluzije do hazarskoga carstva, od Gibraltarskoga tjesnaca dakle sve do Kaspijskih vrata. Te su se veze vjerojatno zasnivale na trgovini i gospodarskim interesima, ali su dovodile i do intelektualnih dodira i razmjene iskustava u umjetničkom obrtu. Sve to odgovara zahtjevnoj obrazovnoj razini koja se razaznaje iz ulomaka latinske pismenosti što su s hrvatskoga dvora toga vremena došli do nas.

1394 Usp. Mažuranić, *Gebalim* 30–34; Glesinger, *Jevreji i Hrvati* 41–44; Grmek, *Dva filozofa* 445–446.

1395 *De adm. imp.* 13, 7–8.

1396 Toma c. 7 (ed. Rački p. 25).

Iz pisma kaganu doznaje se i to da su se u to doba Židovi bili naselili u kraljevstvu Hrvata, odande vjerojatno trgovali i pri tome uspostavljali i održavali široko razgranate veze. Na kraljevskom dvoru bili su očito na cijeni i utjecajni te su im se pri odašiljanju poslanstava povjeravale diplomatske zadaće u službi hrvatskoga vladara. Pri tome se vidi kako nisu pridonosili samo gospodarskom i političkom nego i kulturnom i obrazovnom uzletu kraljevine.

Istomu vremenu pripada i židovska kronika *Sefer Josippon*. Prema predaji to je djelo Josipa Flavija, antičkoga povjesnika rimskoga doba, kojega su jednako cijenili Židovi, od kojih je potekao, i Rimljani, prožeti helenizmom, kojima je svojom naobrazbom pripadao kao pisac. U istinu je pak nastala u prvoj polovici 10. stoljeća u južnoj Italiji, a dovršena je i dobila svoj konačni oblik godine 953. Najstariji njezin očuvani prijepis danas je u Jeruzalemu. Počinje nabrajanjem narodâ koji su postali od Noinih potomaka poslije općega potopa. U tom rodoslovlju narodâ pojavljuju se i Hrvati (*Chrwt*) skupa s Moravljanima (*Mwr'w'*), Srbima (*Swrbjn*) i drugim slavenskim narodima[1397] koji su se naselili na moru između bugarske granice i Mletaka, a svi se zovu Slaveni (*sqlbj*).[1398] O njima se kaže da su potomci Jafetovi po njegovu sinu Javanu i unuku Dodanimu, što i oni sami misle o sebi, iako mnogi kažu da potječu od Hama po njegovu sinu Kanaanu. Ta je vijest zanimljiva zbog toga jer takva svrstavanja uvijek imaju i kulturnih i političkih implikacija, ako se i u danom slučaju teško mogu odgonetnuti. Hazdai ibn Šaprut bavio se i tim djelom koje je u njegovo vrijeme nastajalo i trudio se nabaviti njegov prijepis za judaističku knjižnicu koju je htio urediti u Córdobi. Ali nije imao sreće s time jer su prepisivača napali i oteli mu ne samo novac nego i dovršeni rukopis.[1399]

Latinska pismenost 10. stoljeća ostavila je traga i u carskim gradovima bizantske Dalmacije. U tome je pogledu najznatniji Split. Tu treba prvo spomenuti sarkofag koji je 1963. nađen pri iskapanjima u jugoistočnom

---

1397 Nije lako identificirati imena tih drugih slavenskih naroda i samo uz primjenu velikih ispravaka moglo se pročitati *Bohemi* (*Bwjmjm*?), što bi bilo Česi, i Ljahi (*Ljjkjn*?), što bi bilo Poljaci.

1398 Rački, *Documenta* 423–424; MMFH 3, 380–381. Teško je uvidjeti zašto istraživači većinom vrlo odlučno tvrde da su ti Hrvati i Srbi što se spominju da žive na moru između Bugarske i Mletaka češki Hrvati i Lužički Srbi. Slavenski se narodi naime u tom vrelu nedvojbeno nabrajaju iz jadranske perspektive.

1399 Na to je upozorio G. Nahon u predavanju *Contacts judéo-croates au Moyen Age; considérations sur quelques documents anciens* na skupu *Troisième symposion international: La culture croate au Moyen Age* 1985. u Parizu. Taj prinos još nije objavljen. Usp. Grmek, *Dva filozofa* 446–447.

dijelu Dioklecijanove palače.[1400] Na tom kamenom lijesu stoji natpis: †*In n(omine) D(omi)ni e[t] patri et filii et sp(irit)u s(an)c(t)o. hic requiesscet flagellis peccator Ioh(annes) archiep(iscopu)s qui fuit natus et notritus in civitate Spalato, filius bene memorie do(mi)no Tordacati, que(m) elegit D(eu)s et s(an)c(tu)s Domnio in sede sua pontifice consecravit, qui regna [....]tasec[.....]amen.*[1401] — »U ime Gospodnje, i Oca, i Sina i Duha Svetoga. Ovdje počiva krhki grješnik Ivan, nadbiskup, koji je rođen i othranjen u gradu Splitu, sin gospodina Tordakata dobre uspomene, kojega je odabrao Bog i sveti Dujam na svojem sjedištu posvetio za biskupa, koji kraljevstva... amen«. Po svemu se čini da je to nadgrobni natpis nadbiskupa Ivana, koji je kao prvi metropolit u Splitu sastavio zapis o prvim dvjema tamošnjim sinodama dalmatinsko-hrvatske crkvene pokrajine. Izraz je tu za epigrafski spomenik vrlo rječit. Zanimljivi su jaki tragovi vulgarnolatinskih i romanskih glasovnih likova. Jasno se izražava samosvijest viših slojeva splitskoga građanstva. Ime nadbiskupova oca *Tordacatus* tumačilo se u prvi mah kao latiniziran oblik hrvatskoga nadimka *Tvrdak* od opisnoga pridjeva *tvrd*.[1402] No latinski oblik toga imena *Tordacatus* može se tumačiti i kao hrvatski nadimak *Tvrdohat* od *Tvrdouhat*, 'kojega su uši tvrde', što se rabio u smislu 'nagluh', ali i 'tvrdoglav'. Takav je nadimak potvrđen 1303. u Dalmaciji. U Istri i sjeverozapadnoj Hrvatskoj nailazi se do današnjega dana na prezimena koja su postala od toga nadimka.[1403] Upozorilo se i na to da se u *Tordacatus* možda može gledati i romanski nadimak 'lukavi drozd' (*turda cata*),[1404] što je negdje na kraju 9. stoljeća, kada bi nadbiskupov otac bio dobio taj nadimak, kod uglednoga splitskog građanina, kraj mnogih nadimaka što se susreću u ranosrednjovjekovnom Splitu, načelno vjerojatnije nego latinska prilagodba slavenskoga nadimka. Slavenski nadimak je kod uglednoga splitskog građanina onoga vremena sam po sebi mnogo manje vjerojatan, ali je predložena slavenska etimologija izvanredno dobra, bolja nego romanska, već stoga što nije samo složena riječ o kojoj se radi pouzdano potvrđena, nego i to da se rabila kao nadimak, dok je romanska etimologija čista konstrukcija, pa je i njezin predlagač iznosi vrlo suzdržljivo. Sve ako to konkretno etimološko

1400 Usp. Gabričević, *Sarkofag*; Jiroušek, *Novo čitanje*; Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi* 297–299; N. Klaić, *Ivan Ravenjanin* 242–247; Jakšić, *Još o splitskim ranosrednjovjekovnim sarkofazima* 187–192; Ostojić, *Još o čitanju*; Rapanić, *Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga*, 239 i 242.

1401 Mihaljčić-Steindorff 57–58, Nr. 91.

1402 Usp. Gabričević, *Sarkofag* 93, 95 i 97–98; N. Klaić, *Ivan Ravenjanin* 242; Rapanić, *Dva sarkofaga* 239 i 242.

1403 Usp. Jakić-Cestarić, *O imenu.*

1404 Usp. Ostojić, *Još o čitanju* 206–207.

tumačenje ne stoji, romansko podrijetlo toga imena valja smatrati načelno vjerojatnijim. No tu zadršku nadoknađuje opet vrsnoća predložene slavenske etimologije.[1405]

To pak što se u tom natpisu kazuje da je sveti Dujam posvetio Ivana za nadbiskupa na svojem sjedištu daje povoda za zanimljiva bogoslovna razmišljanja. Svakako je to izravno oponašanje uzvika kojim su baš u to doba u Rimu pozdravljali novoizabranoga papu: *vivat dominus papa... quem elegit sanctus Petrus in sede sua multos annos sedere* — »neka živi gospodin papa... kojega je izabrao sveti Petar da sjedi mnogo godina na njegovoj stolici«. To otvara izravan uvid u duhovni život splitske crkve. Čini se pak da je priznavanje metropolitanskoga prava tu osobito istaknuto i naglašeno.[1406]

Inače iz samoga jezičnog izraza nije sasvim jasno koja je tu upravo uloga svetoga Dujma. Ako oblik *Domnio* nije nominativ nego dativ, onda se u natpisu kazuje da je Bog izabrao i posvetio Ivana kao nadbiskupa za svetoga Dujma, tj. za njegovu crkvu. Pri takvu tumačenju mora se i *sanctus* u sklopu *sanctus Domnio* shvaćati kao dativ. Kako god će se svatko tko makar malo zna latinski naježiti na to, treba uzeti u obzir da je u istome Splitu godine 1015. napisano: *me simul infirmus diacono Maioni* — »meni također nejakomu đakonu Majonu«, pri čemu također stoje usporedno i kongruentno jedan nominativni, jedan dativni, jedan dativni ili ablativni i još jedan akuzativni ili ablativni oblik.[1407] Tu je vrlo jak utjecaj romanskoga razgovornog jezika, latinska je gramatika posve pobrkana, a to je potpuno sukladno s onim što pokazuje rukopisna predaja zapisa koji nam je o objema splitskim sinodama 10. stoljeća ostao iz pera toga istoga nadbiskupa Ivana. Čini se da se takav latinski pisao u Splitu u 10. i na početku 11. stoljeća. Opadanje naobrazbe što je

1405 Stoga je iznalazačica te doista dobre slavenske etimologije sklona priključiti se mišljenju da je to nadgrobni natpis onoga splitskog nadbiskupa Ivana koji nam je poznat iz 11. stoljeća (oko 1050–1060). Od polovice 11. st. javljaju se u Splitu brojni hrvatski nadimci, koji nedvojbeno dokazuju da je razgovorni jezik u gradu tada već dobrim dijelom bio hrvatski. Slavenska etimologija tako postaje povijesno uvjerljivija (vidi gore). No uzme li se u obzir da već u najstarijim splitskim vrelima čak nositelji najviših gradskih službi nose već i slavenska imena, a ona su se po običaju otmjenih slojeva nadijevala po staroj obiteljskoj tradiciji, nije baš nimalo nevjerojatno da se u tim krugovima već pod kraj 9. stoljeća slavenski jezik pojavio kao obiteljski, odnosno barem kao jezik dječje sobe, kamo su ga unijele hrvatske majke i dadilje, i da se ustalio pored tradicionalnoga romanskog. Hrvatski nadimak koji je nastao u takvim krugovima mogao se, pošto se čuo prvo u dječjoj sobi, prenijeti u širi krug rođaka i napokon pročuti i biti prihvaćen u čitavom gradu.

1406 Usp. Gabričević, *Sarkofag* 95–97 i bilj. 31.

1407 Usp. Ostojić, *Još o čitanju* 202–204. Zapis je izdao Šišić, *Priručnik* 131; jezična analiza Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika* 65, bilj. 4.

nastupilo nakon sloma staroga svijeta tada se još snažno očitovalo. U sadržaju smisleno tumačenje toga natpisa ne smije stoga zapinjati na nesklapnim padežnim oblicima. Nadgrobni natpis nadbiskupa Ivana sklapa se s njegovim memorijalnim zapisom o splitskim sinodama u vrlo zanimljivu cjelinu.

Znatna je podudarnost u karakterističnim pojedinostima koja se pokazuje među tim natpisom i drugim, također ranosrednjovjekovnim, na sarkofagu još jednoga nadbiskupa Ivana, o kojem je ovdje već bilo govora (vidi str. 376). Tamo stoji: † *Hic requiiscet fragelis e(t) inutelis Iohannis peccator harchiepiscopus* — »Ovdje počiva krhki i beskorisni grješnik Ivan nadbiskup«. Podudarnost se ne ograničuje samo na ime i crkveni čin pokojnika. Opisuje se također kao *fragilis* »krhak« i *peccator* »grješnik«, pri čem se ne pojavljuje samo u oba natpisa na istom mjestu vulgarnolatinski lik *fragelis* / *flagellis* nego se isto uočava i kod *requiiscet* / *requiesscet* »počiva«. Očito se tu radi o povezanoj epigrafičkoj tekstovnoj predaji.

To se pokazuje još razgovjetnije kada se u razmatranje uključi još jedan ranosrednjovjekovni natpis iz Splita, u kojem dolazi do riječi svjetski glavar gradske općine. To je nadgrobni natpis koji je jedan splitski prior, predstojnik autonomne gradske uprave, po imenu Petar, dao uklesati u sarkofag u kojem je odredio da bude pokopan.[1408] Taj natpis glasi: † *In n(o)m(ine) D(omi)ni. Ego Petrus do[minus] et prior, natus, nutritus et erudit(us) in Spalato, filius bene memorie d(omin)o Cosme inclito priori, q(ui) posui hec tumulu(m) recepsionis* (!) *peccatrici corporis mei.*[1409] — »U ime Gospodnje. Ja Petar, gospodin i prior, rođen, othranjen i školovan u Splitu, sin gospodina Kuzme dobre uspomene, slavnoga priora, postavio sam ovaj grob da primi moje grješno tijelo«. Prior koji je i sam sin jednoga priora vodi nas do samih vrhova gradskoga društva. I tu se kao i u nadgrobnom natpisu nadbiskupa Ivana spominje i ističe da je pokojnik rođeni Splićanin, sin ugledna oca. Pri tome se doslovno podudaraju izrazi *natus* »rođen« i *nutritus* »othranjen«. Isto tako i ono pogrešno *bene memorie* mjesto *bonae memoriae* »dobre uspomene«. Tako se pokazuje sasvim očito da su nadgrobni natpisi na tri ranosrednjovjekovna sarkofaga u Splitu u svojem tekstu među sobom usko podudarni. Čini se kao

1408 Usp. Šišić, *Priručnik* 129; Vasić, *Arhitektura i skulptura* 161–162; Stipišić, *Oporuka priora Petra* 177; Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi* 294–297; N. Klaić, *Ivan Ravenjanin* 242–247; G. Novak, *Povijest Splita* 1, 295; Jakšić, *Još o sarkofazima* 187–193; Rapanić, *Dva sarkofaga* 237–243.

1409 Mihaljčić–Steindorff 58–59, Nr. 92.

1410 Usp. G. Novak, *Povijest Splita* 1, 295 (prva polovica 9. st.); Šišić, *Priručnik* 129 i Jakšić, *Još o sarkofazima* (10. st.); Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi* 294–297 (10. ili 11. st.); N. Klaić, *Ivan Ravenjanin* 242–247 (konac 11.–početak 12. st.).

da je jedan sastavljač preuzimao od drugoga pojedinosti jezičnoga izraza ili kao da je postojao formular ili predložak za sastavljanje takvih tekstova, kojim bi se bili poslužili sastavljači svih triju tekstova za nadgrobne natpise uglednih Splićana.

O dataciji natpisa na sarkofagu priora Petra mišljenja se jako razilaze. Najvjerojatnije, međutim, pripada 10. stoljeću kao i natpis na sarkofagu nadbiskupa Ivana.[1410] No sve ako bi i pripadao prethodnomu ili sljedećem stoljeću, to ništa ne mijenja na neporecivim tekstovnim podudarnostima s natpisom nadbiskupa Ivana. To pak osvjetljuje književnu naobrazbu, na svoj način zahtjevnu, kakva je bila u vremenu oko 10. stoljeća. Gramatika toga natpisa nije mnogo bolja nego ona nadbiskupskoga. I u tome se jako dobro slažu. Kada se pak zastupa mišljenje da je natpis nadbiskupa Ivana zapravo kompilacija dvaju drugih, u prvome svojem dijelu natpisa na sarkofagu onoga drugog nadbiskupa Ivana, a u drugom svojem dijelu natpisa priora Petra,[1411] pa da zato mora biti mlađi od drugih dvaju natpisa, onda se time ispravno opisuje kako se ta tri teksta odnose jedan prema drugom, ali se takvim kronološkim zaključkom prenaprežu mogućnosti što ih u tom smislu pružaju njihovi podatci. Jer utvrđeni su se odnosi mogli uspostaviti i drukčije. U svakom slučaju tvore ta tri natpisa skupinu tekstova osobito vrijednu za upoznavanje književne kulture u Splitu za ranoga srednjeg vijeka.

Slična tekstovna veza postoji i između nadgrobnoga natpisa splitskoga nadbiskupa Martina i natpisa kraljice Jelene. Nadbiskup Martin, koji se spominje u spomenutom nadgrobnom natpisu vršio je svoju službu od 970. do 1000. Natpis je dug i teško ga je razumjeti.[1412] K tomu se još i ne zna je li mu očuvan početak ili je prvi redak možda bio uklesan na rubu izgubljenoga poklopca njegova sarkofaga, a tek nastavak na njegovoj širokoj strani, onako kako je na sarkofagu priora Petra. Mišljenja se razilaze i oko toga tko je sve prema iskazu toga natpisa bio pokopan u tom sarkofagu. No po svemu što je do sada o tome rečeno čini se da je to ipak bio nadbiskup sam.[1413] Na nekim je mjestima tekst toga natpisa taman. On glasi: *Erat ille solu(s). Sp(iritu)s astra petit, animam su(m)sere ministri ad loca parta polique v[i]va rexque pater. Vivus era(t) vita(m)que dedit qui cuntta* (!) *creavit, cuius in imperio vivificatur homo. Ergo comes viduasque tuents* (!) *pat(er) ipse pupillis, nomen eni(m)*

1411 Usp. Gabričević, *Sarkofag* 95 i 97.

1412 Bulić, *Sarcofago lapideo* 147; Šišić, *Priručnik* 130; Jadrijević, *Latinski stihovi* 83–86; Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi* 299–304; Rapanić, *Neka pitanja* 319–333; isti, *Mater (pater) pupillorum* 83–90; isti, *Dva sarkofaga* 233–238.

1413 Usp. Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi* 301 i dosljedno tako u svim radovima što su gore citirani.

propriu(m) huic erat. Quisque viator ovans veniens cum corpore fesso mox anime: venia(t), queso, pot[en]s care(m) Patre(m)! Hoc iacet in tumulo famosa laude(m) domno Martinus archiep(iscopu)s que coniuncta viro casta, viro pudicicie. Mense februario XXmo IIIIto ob(i)tus eius fuit. Sp(iritu)s astra petit, corpus ad arva ruit. Huc quicu(m)que venis, concorde corde sereno ipsius anime dic mis(erere) D(eu)s.[1414] U ovom je teškom slučaju umjesno navesti slobodan prijevod istraživača koji se najtemeljitije pozabavio tim natpisom: »Bijaše on jedini! Duh teži zvijezdama, dušu su primile sluge i Kralj Otac u zaslužena mjesta i uvijek živa (tj. dušu su primili anđeli i Kralj Otac u mjesta vječnog života). Bio je živ, a život mu je dao onaj koji je sve stvorio i čijom se moći oživljuje čovjek. Zaista plemenit (blag, čovječan) štiteći udovice bio je djeci (siročadi) otac. To mu je bilo i pravo ime. Svaki putnik dolazeći umorna tijela i kličući duši (pokojnika) neka reče: Neka brzo izađe pred tebe, molim te, Svemogući dragi Oče. U ovom grobu leži nadbiskup Martin, čovjek izuzetne hvale koja je neokaljana (bila) vezana uz čovjeka, čovjeka (izuzetnog) poštenja. Mjeseca februara 24. (dana) bio mu je kraj. Duh ide zvijezdama, a tijelo pada u dubine. Tko god ovamo dođe, neka skladno i smirena srca reče: Bože, smiluj se njegovoj duši!«[1415]

U toj pohvali, vrlo opširnoj za natpis uklesan u kamen, javlja se potpuna podudarnost s nadgrobnim natpisom kraljice Jelene. Tamo stoji *mater pupillorum tutorque viduarum*, a ovdje je *viduasque tuens pater ipse pupillis*. Radilo se pri tome o pravnoj ustanovi kasnoga Rima ili o općem mjestu pohvalne retorike (vidi str. 428), svakako imaju oba natpisa u tom elementu svojega izraza zajednički predložak, drže se istoga formulara i posvjedočuju time zajedničku pripadnost jednomu *corpus litterarium*, kojemu je upravo novouređena dalmatinsko-hrvatska crkva bila okvirom.

U tom se natpisu jasno pokazuju i visoka zahtjevnost i velika manjkavost književne naobrazbe. U njem se nižu gramatičke pogreške. Osobito je teška onaj vokativ *carem patrem* i ablativ *famosa laudem*.[1416] To ne olakšava razumijevanje teksta. No kako je god taj natpis taman sadržajem svojih riječi, isto tako jasno pokazuje kako su mu se visoki zahtjevi postavljali, retorički ili poetički (u ranome srednjem vijeku jedno se od drugoga ne da strogo lučiti). Jezični izraz toga natpisa upravo je književna agonistika. Uočiti valja kako se tu anđeli opisuju kao *ministri* 'sluge', zasluženo blaženstvo kao *loca parta* 'stečena mjesta', nebeski život kao *poli viva* 'živo neba'. Glasovita i neokaljana hvala čovjekova

1414 Mihaljčić–Steindorff 60, Nr. 93.

1415 Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi* 303.

1416 K posljednjemu usp. Skok, *Pojave* 45, bilj. 2.

postaje tu *famosa laus coniuncta viro casta* 'glasovita hvala povezana s mužem, čista'. I kada se duh poslije smrti diže k zvijezdama (*spiritus astra petit*), kaže se o tijelu da se ruši na oranice (*corpus ad arva ruit*). I bogoslovne se misli izriču poletno. Nevidljiva nebeska bića, Bog sa svojim anđelima, postaju *ministri rexque pater* 'sluge i kralj otac'. To da Bog kao stvoritelj čovjeku poklanja život izriče se ponesenim riječima: *vitamque dedit qui cuncta creavit, cuius et imperio vivificatur homo* 'život (mu) je dao onaj koji je sve stvorio, i po kojega se vlasti oživljuje čovjek'. O naobrazbi tu svjedoči i izraz *vir pudicitiae* 'muž čistoće' mjesto *vir pudicus* 'čist muž'. To je hebraizam u konstrukciji riječi koji je iz Biblije ušao u srednjovjekovni latinski.

Mislilo se da se i u tom natpisu može utvrditi metrička shema. Sastojala bi se od distiha poput elegičkih — od po jednog heksametra s po jednim pentametrom svaki.[1417] Takva se pretpostavka teško može održati. No očito je da se radi o ritmičkoj prozi u kojoj su koloni dijelom vrlo strogo građeni i obilježeni su homoioteleutima koji su potpuni kao pravi srokovi. Valja obratiti pozornost npr. na sklop: *cuius et imperio — vivificatur homo* 'po kojega se vlasti oživljuje čovjek', ili: *obitus eius fuit — spiritus astra petit — corpus ad arva ruit* 'bilo je njegovo preminuće, duh se diže k zvijezdama, tijelo se ruši na oranice', a isto tako: *ad loca parta — polique viva* — 'na zaslužena mjesta, živo neba (nebeski život)'. Igra suglasjem riječi javlja se i unutar jednoga kolona: *concorde corde* 'složnim srcem' ili: *care patre*! 'dragi oče'. Ne može se, uostalom, isključiti ni to da se prozni ritam toga natpisa naslanja na neki predložak u elegijskim distisima. Miješanje predajnih antičkih oblika, a da se oni pri tome pravo ne razumiju i ne razlikuju oštro jedni od drugih nije u ranome srednjem vijeku karakteristično samo za književnost nego i za graditeljstvo i likovne umjetnosti.[1418]

Valja očekivati da će nadgrobni natpis nadbiskupa Martina i dalje zaokupljati istraživače. Njegove tajne još nisu sve raskrivene. Ali koliko god pitanja moralo pri njegovu tumačenju za sada ostati otvorenima, a odgovarati se na njih može tek oprezno napipavajući, ipak se iz njega već i sada saznaje mnogo toga pouzdana o povijesti književne kulture i naobrazbe u Splitu na samome prijelazu iz 10. u 11. stoljeće. Iz njega se razabire da je latinski jezik u tome gradu tada još imao sve značajke gramatički nezgrapnoga ranoga srednjovjekovlja i pokazuje uočljive tragove utjecaja koji je dolazio od romanskoga razgovornog jezika kakav se rabio u gradu, u ovom slučaju spalatinskoga. U to je vrijeme slavenska etnička tradicija već uvelike bila počela prodirati čak i u jezgrene slojeve

1417 Usp. Jadrijević, *Latinski stihovi* 83–86.

1418 Usp. Prelog, *Između antike i romanike.*

nositelja romanske tradicije u dalmatinskim gradovima, osobito u Trogiru i Splitu,[1419] ali je domaći romanski jezik još bio snažno prisutan i nadmoćan slavenskomu.

Ulomak natpisa s arhitrava oltarne pregrade što je nađena kraj južnoga zida crkve podignute 1814. na zemljištu benediktinskog samostana svetog Stjepana pod borovima (*Sanctus Stephanus de pinis*) na splitskom Sustipanu još nadopunja tu sliku. Po stilističkim obilježjima svojega ukrasa pripada također prijelazu iz 10. u 11. stoljeće.[1420] Tekst toga natpisa glasi: *...]re s(an)c(t)e D(e)i genetricis Marie et [.....]ni et cum Iuda D(omi)n(u)m tra[didit...*[1421] — »...svete bogorodice Marije i... s Judom je izdao Gospodina«. Biblijske reminiscencije što se tu razabiru također sasvim opipljivo svjedoče o tome kako je benediktinska opatija što je u 10. stoljeću podignuta kraj Splita (vidi str. 424) postala njegovalištem i rasadištem latinske pismenosti i liturgijske kulture.

U Trogiru su epigrafski spomenici latinske pismenosti 10. stoljeća vrlo oskudni. Očuvani su samo ulomci na kojima se u najboljem slučaju mogu pročitati imena svetaca koji su se poštivali u gradu i građana koji su živjeli u njem.[1422] Vrlo važan, iako i sporan, jest natpis iz Zadra koji se pripisuje 10. stoljeću. Nije nam očuvan nego samo u prijepisu koji je ostavio glasoviti i visoko cijenjeni povjesnik Šime Ljubavac, koji je živio u 17. stoljeću (vidi str. 423). Iz njegovih se zabilježaka razabire da je taj natpis nađen u najstarijem dijelu ženskoga benediktinskog samostana svete Marije u Zadru, u *monastero vecchio*, kako piše Ljubavac.[1423] Taj natpis postavila je neka opatica Lampredija u vrijeme zadarskoga priora Nikefora. U popisu opatica samostana svete Marije u Zadru spominje se Lampredija kao prva pod godinom 920.[1424] S time se slaže to što se zadarski prior Nikefor može identificirati s Nikeforom, sinom priora Andrije, a taj se opet spominje 918. i bio je tada već teško bolestan. Time se podupire ta datacija. Natpis glasi: *Lampredia a(batissa), mat(er), mag(istra) vir(ginum), vid(uarum), ma(l)e nup(tarum), pec(unia) Drag(onis) aux(it) dom(um) s(anctam) ad hon(orem) D(ei) p(atris), f(ilii) et s(piritus) s(ancti) et s(anctae) M(ariae) v(irginis) et s(ancti) a(bbatis)*

1419 Nasuprot onomu što je zamišljao Jireček, *Die Romanen* usp. sada rezultate dobro utemeljenih istraživanja koje je objavila Jakić–Cestarić, *Etnički odnosi*; ista, *Das Volkstum*; ista, *Ženska osobna imena*; ista, *Zadarska ženska osobna imena*; ista, *Antroponomastička analiza*; ista, *O donatorima*; ista, *Nastajanje*. Vidi i bilj. 1403.

1420 Usp. Marasović–Vrsalović, *Srednjovjekovna opatija* 197–198.

1421 Mihaljčić–Steindorff 73, Nr. 113.

1422 Mihaljčić–Steindorff, 45, Nr. 69; 48, Nr. 76; 48–49, Nr. 77.

1423 Usp. Bianchi, *Zara cristiana* 1, 322; V. Novak, *Zadarski kartular* 20.

1424 Usp. V. Novak, *op. c.* 26.

B(enedicti) sub cui(us) reg(ula) viv(unt) sub Nicephoro pr(iore) an(no) I.[1425] — »Opatica Lampredija, majka, učiteljica djevica, udovica, loše udatih Dragovim je novcem uvećala svetu kuću na čast Boga Oca, Sina i Duha Svetoga i svete Djevice Marije i svetoga opata Benedikta, po čijem pravilu žive pod priorom Nikeforom godine prve«. Tako je taj natpis pročitao i nadopunio Ljubavac.

To je u svakom pogledu ozbiljan učenjak. Ipak je osporena autentičnost toga natpisa, pa se njegovo svjedočanstvo čak i odlučno otklanjalo. Glavni je razlog tomu bio taj što isprava o osnutku toga samostana, koji i danas još postoji u Zadru, a izdana je 1066, uopće ne spominje taj stariji ženski samostan.[1426] No takvo se shvaćanje pobijalo time što se upozoravalo na to da je ta isprava prekinuta upravo tamo gdje bi se govorilo o tome je li taj samostan 1066. doista osnovan ili je samo obnovljen, pa bi se u tom drugom slučaju tu spomenuo i stariji samostan. No taj je dio isprave izgubljen. Oslanjajući se na Ljubavca kao besprijekorno ozbiljnog istraživača starine i osobito dokazanog kao epigrafičara, smatraju opet drugi sve do u najnovije vrijeme da je taj natpis potpuno autentičan.[1427] Mišljenje da taj natpis nije autentičan zastupaju doista znatna imena, pa je ono postalo kao tradicionalno. No ako se pitanje razmotri temeljito, ne nalazi se pravih razloga za tako odlučno negativan sud. Kao tekst pak taj natpis, ako je svoj skepsi i nevjerici unatoč ipak autentičan, svjedoči rječito o latinskoj pismenosti i književnoj izražajnosti u Zadru, kakva je bila u vrijeme kada je crkva toga grada nastojala steći metropolitansko pravo nad pokrajinom Dalmacijom i upravo ju je u tome stala potiskivati splitska crkva, koja se njoj nasuprot mogla pozivati na Salonu i svetoga Dujma.

Latinitet na području slavenske vlasti Humljana, kojih je knez Mihovil povezan s pripravama za splitske sinode i kojega papa Ivan IV. spominje kao adresata u jednome od dva prva pisma koja je poslao u Dalmaciju u vezi s time, — taj nam je latinitet u 10. stoljeću predstavljen samo malim ulomkom jednoga natpisa. Uklesan je na arhitravu od kojega se našao komad na mjestu crkve svetoga Jurja kod Janjine na Pelješcu i datiran je po stilskim elementima svojega ukrasa. Očuvani dio toga natpisa glasi:

1425 Tako prema Bianchi, *op. c.* 315 i V. Novak, *op. c.* 20. Mihaljčić–Steindorff 28–29, Nr. 39 donose prema Ostojić, *Benediktinci* 2, 73, bilj. 13 i 14 oskudniji tekst u kojem je izostavljeno sve od *mat(er)* do *Drag(onis)* i lakuna označena točkama u uglastim zagradama.

1426 Usp. Rački, *Nutarnje stanje* 68–69; Brunelli, *La fondazione*; isti, *Storia* 290–294; Šišić, *Priručnik* 239–242; isti, *Povijest Hrvata* 518; Karlić, *Fotografiranje registra*, 3; Ostojić, *Benediktinci* 2, 73; N. Klaić, *Nekoliko riječi* 502.

1427 Usp. Bianchi, *Zara christiana* 1, 315 i 322; V. Novak, *Zadarski kartular* 19–29; Freidenberg, *Samostan sv. Krševana* 47.

† *In (n)omine Domini ego Pet[rus...*[1428] — »U ime Gospodnje ja Petar...« To nije mnogo, ali je vrlo znatno jer zorno pokazuje kako je papina opomena da se nikako ne zanemare *litterarum studia* na latinskom jeziku doista bila upućena ne samo kralju Tomislavu nego doista i knezu Mihovilu.

Ono malo spisa kojima je postanak datiran u Zadru toga doba poznato nam je samo iz mnogo kasnijih prijepisa. Osim toga je autentičnost tih isprava problematična. Ipak ih nije moguće ostaviti ovdje po strani jer postoji barem mogućnost da makar i neizravno svjedoče o latinskoj pismenosti onoga doba. To valja u svakom pojedinom slučaju istražiti koliko je ikako moguće.

Upravo iz vremena kad se pripremala obnova dalmatinske metropolije, te su se s raznih strana oglašavali zahtjevi u tome pogledu, potječe oporuka nekoga Andrije, zadarskoga priora.[1429] Ta je oporuka datirana godinom 908, postoje međutim dobri razlozi da se ta brojka korigira u 918. To je sedam godina prije prve splitske sinode. Doista se u tome dokumentu dva puta javlja zadarski biskup Formin koji je sudjelovao na splitskim sinodama i nije bio zadovoljan njihovim zaključcima jer je sam pretendirao na to da postane dalmatinski metropolit. Prior mu u oporuci ostavlja konja, a među svjedocima navodi se biskup kao prvi.

Očuvana nam je ta oporuka prepisana na papiru pred kraj 17. stoljeća. Čuva se među spisima samostana svetoga Krševana, kojemu je u njoj namijenjen jedan legat (kapsula XIII, Nr. 14). Ti se akti sada nalaze u zadarskom arhivu. Čini se da je Ivan Lučić izdao tu ispravu po jednom drugom prijepisu. Farlati je njezin tekst preuzeo od njega. Ostali izdavači zasnivaju svoje tekstove na očuvanom prijepisu.[1430] Do sada se taj dokument promatrao u prvom redu kao povijesno vrelo, osobito s gledišta pravne povijesti.[1431]

Primjenjujući strogo kriterije koje nalaže diplomatika, poricala se toj privatnoj ispravi autentičnost. Iznosili su se razlozi koji bi govorili za to da u njoj treba vidjeti krpariju 12. stoljeća kojoj je bila svrha da po tada vrijedećim pretpostavkama javne vjere potvrdi kao instrument vlasniš-

---

1428 Usp. Bjelovučić, *Ruševine crkvice sv. Jurja* 118–122; *Istorija Crne Gore* 1, 341 i 369.

1429 CD 1, 28–30, Nr. 22.

1430 Izdanja: Lucius, *Memorie istoriche* 192–194; isti, *De regno* 279 (djelomično); Farlati 5, 39–40 (djelomično); Kukuljević Sakcinski, *Codex diplomaticus* 1, 75–76, Nr. 89; Rački, *Documenta* 17–20, Nr. 13; CD 1, 25–28, Nr. 21.

1431 Usp. Šufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde* 7, 30, 32, 34, 49, 51, 54–55, 64, 70, 135, 137, 139, 147, 158–159, 161; Inchiostri, *Contributo* 85 i d.; Strohal, *Pravna povijest* 1, 65–66, 207, 331; Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest* 65–66, 207, 331; Janković, *Istorija* 45, 48, 78, 82–83, 88; Horvat, *Oporuka.*

tvo samostana svetoga Krševana nad zemljom koju mu je navodno oporučno ostavio prior Andrija. I pri takvu se mišljenju, doduše, pretpostavljalo da se ta diplomatička krivotvorina temelji na starijim zapisima samostana, prije svega na samostanskim analima i kronikalnim zabilješkama, popisima priora i biskupa, te zapisima o samostanskim dobrima.[1432]

Potanko i metodološki sjajno zasnovano onomastičko istraživanje pokazalo je, međutim, da je sastav brojnih osobnih imena što se javljaju u oporuci priora Andrije izrazito različit od onoga u kasnijim ispravama, i to u smjeru koji svjedoči o mnogo manje uznapredovalom procesu simbioze između pridošloga slavenskog s domorodačkim romanskim etničkim elementom, dakle upravo onako kako se i očekuje s obzirom na poznati tijek etničke povijesti dalmatinskih gradova koji su čuvali kontinuitet antičkoga života.

Takav sastav osobnih imena nije mogao izmisliti nikoji krivotvoritelj u 12. stoljeću. On bi prikazao zadarsku antroponimiju onako kako ju je poznavao iz svojega vremena. Odatle pak proizlazi da je, čak ako je takav falsifikator doista i postojao, morao imati pred sobom pravi zapis o priorovoj posljednjoj volji sastavljen na početku 10. stoljeća, a on ga je onda, da bi zadovoljio formalne pravne zahtjeve mlađega vremena, prilagodio njima kako bi se mogao uspješnije podastrijeti sudu kao dokazalo, pa je možda tek tada i uvršten onaj legat samostanu svetoga Krševana.[1433] Prema tomu se u kasnom prijepisu kojim danas raspolažemo ipak zrcali cjelina tekstualnoga sklopa i većina podrobnosti jednoga predloška koji je doista nastao na početku 10. stoljeća. Stoga je ta isprava, premda se s gledišta diplomatike mora označiti kao krivotvorina, ipak vrijedno vrelo za povijest pismene kulture i književne naobrazbe u Zadru kakve su bile u vrijeme kada se uspostavljala dalmatinsko-hrvatska crkva time što se obnavljala salonitanska metropolija.

Ta oporuka po naravi svojega sadržaja predočuje vrlo živu sliku životnih prilika kakve su vladale u gradu. Upoznaje se tako nobilitet, jedna obitelj u svim njezinim granama i krug staleških drugova s kojima se ophodila.

Osobito se jasno osvjetljuju imovinski odnosi, putovi kojima se stjecao i otuđivao imutak. Vrlo se plastično pokazuje i društvena raslojenost, isprepletenost nobiliteta i klera, a nasuprot njima neslobodni ljudi, kojima se kadikad oporučno ostavlja oslobođenje. Prvo se poslije svečane datacije i jednoga refleksivnog općega mjesta kao proemija dijele djeci iz dva braka i još živoj drugoj ženi kuće u gradu s vrtovima, vinogradi, stada

1432 Usp. N. Klaić, *Tribuni i consules* 90–91.

1433 Usp. Jakić-Cestarić, *Antroponomastička analiza*.

ovaca s pripadnim neslobodnim pastirima. Zatim dolaze na red crkve. Samostanu svetoga Krševana ostavlja se vinograd, zemljišni posjed te neslobodni sluga i sluškinja, stotinu ovaca, svileni rubac i jedna ponjava. To je bila ostavština zbog koje se prijepis oporuke čuvao u samostanskom arhivu. Sveta Marija, Sveti Petar, Sveti Toma i, kako bi u Zadru moglo biti drukčije, Sveta Stošija dobivaju mnogo neznatnije legate. Biskupu Forminu ostavlja prior, kako je već spomenuto, konja, đakonu Petru, vlastitomu bratu, srebrno posuđe, opatu Odolbertu dragocjenu odjeću, kozju vunu, bačvu vina i konja, đakonu Ivanu pokrivalo i kabanicu. Svećenstvo uopće dobiva za spas priorove duše ovce, koze, žito i vino. Ostavlja se novac za otkup zarobljenika, a za spas priorove duše ima se prodati i jedna brodica. Napokon se oslobađaju neslobodni sluge i sluškinje, a ponekima se od njih nešto i ostavlja. Na kraju se još jednom ističe da udovica može uživati svoje nasljedstvo samo pod uvjetom da se ne preuda, inače da joj se sve oduzme. Napokon se još baca rječita kletva na onoga koji se ne bi pridržavao odredaba te posljednje volje. Onda se još jednom poziva na dataciju s početka spisa i nabrajaju se svjedoci, tri duhovnika: biskup, opat i đakon, pa onda sedam svjetovnih pripadnika nobiliteta, koji svi nose nasljedni počasni naslov tribuna (vidi str. 181). Sasvim na kraju izjavljuje još đakon Ivan da je po nalogu priora Andrije zapisao njegovu posljednju volju.

Kako je već rečeno, u toj je oporuci osobito znatno bogatstvo osobnih imena što se u njoj spominju.[1434] Ono dopušta da se iz njega izvlače zaključci o etničkim i jezičnim odnosima u gradu i njegovoj okolici. Sam prior zove se *Andreas*, njegova pokojna žena *Agapi*, a živa *Maria*. Sinovi mu se zovu *Niceforus*, *Petrus* i *Andreas*, kćeri *Agapi, Anna* i *Dobrosia*. Posljednja nosi slavensko ime: *Dobruša*, oblik odmila za *Dobroslava, Dobromira* ili slično. Pored sasvim uobičajenih kršćanskih imena javljaju se u toj vrlo uglednoj obitelji zadarskog nobiliteta i takva koja svjedoče o grčkom utjecaju (*Niceforus, Agapi*), kako valja i očekivati u bizantskoj Dalmaciji.[1435] Pri tome se jasno očituje da u porodici potomci po tradiciji nasljeđuju imena od predaka.[1436] Prior Andrija ima istoimenoga sina, njegova prva žena i jedna kći zovu se Agapi. Kako se druga jedna kći u toj obitelji tako svjesnoj svoje predaje zove Dobruša, može to biti samo stoga što joj se tako zvala jedna baka. Po tome se u neko doba u 9. stoljeću neki pripadnik toga uglednog roda oženio Hrvaticom koja se zvala Dobroslava ili Dobromira. Njezino su ime pripadnici zadarskoga nobiliteta prihvatili samo u obliku odmila Dobruša, koje je ona donijela od kuće

1434 Usp. Jakić–Cestarić, *Antroponomastička analiza* 209–213.

1435 Usp. Jakić–Cestarić, *Etnički odnosi* 114; ista, *Das Volkstum* 121.

1436 Usp. Jakić–Cestarić, *Ženska osobna imena* 295–297.

i tako se ono onda po tradiciji predavalo od naraštaja naraštaju nekomu od ženskoga potomstva. Ostali pripadnici nobiliteta nose neutralna kršćanska imena (*Johannes, Georgius, Paulus, Maria*), kasnoantička latinska (*Constantinus, Praestantius, Vitalis, Forminus*) ili pak imena grčkoga podrijetla (*Theodosius, Anastasius, Teuderia/Teudora*), te napokon domaća romanska imena (*Aulucus, Mezulus/Mazulus, Barbanus de Cresconi*). A jedan od njih, tribun od vrlo otmjena roda, zove se *Dabro*. To je slavensko ime, *Dobro* oblik odmila za *Dobroslav, Dobrovit, Dobromir* ili slično. Jedan nositelj toga imena i slavenske etničke tradicije, koje je to ime izraz, uspeo se dakle u najviši sloj građanstva bizantskoga Zadra, ili taj *Dabro tribunus* glavom ili već neki od njegovih predaka, kojega ime nosi ovaj naš Dobro po običaju nobiliteta u dalmatinskim gradovima. Među svim punopravnim zadarskim građanima što se spominju u oporuci samo dvoje nosi slavenska imena: Dobro i Dobruša. Po svjedočanstvu vjerodostojnih dokumenata bilo bi toga u 11. i 12. stoljeću mnogo više.

U toj oporuci nema traga slavenskim tvorbama izvedenim od kršćanskih ili romanskih imena, kakve su u kasnijim stoljećima karakteristične za više slojeve zadarskih građana, npr. *Cresce = Krše*, slavenski izveden oblik odmila za *Krševan*, što je pohrvaćeni oblik imena *Chrysogonus*, ili *Cossa = Koša*, slavenski izveden oblik odmila za *Košan*, pohrvaćeni oblik imena *Cassianus* (usp. mjesno ime *Sukošan < Sanctus Cassianus* u blizini Zadra). U uglednim gradskim obiteljima postojala je na početku 10. stoljeća prema svjedočanstvu te oporuke tradicija da se pojedinačno nose slavenska imena, što je posljedica rodbinskih veza s hrvatskim rodovima i primanja u građanstvo pojedinaca hrvatskoga podrijetla. U imenskoj se tvorbi, međutim, ne zrcali nikakva opća dvojezičnost toga društvenog kruga romanske tradicije, kakva je već u 11. stoljeću nedvojbeno postojala. Prvi početci romansko–slavenske simbioze pokazuju se u oporuci zadarskog priora Andrije samo u rodoslovnom isprepletanju viših gradskih slojeva s uglednim hrvatskim rodovima. Kada se radi o neslobodnim ljudima, koji se sami oporučno ostavljaju novim gospodarima ili im se daruje sloboda,[1437] položaj je mnogo jednostavniji. Pastiri nose isključivo kršćanska i romanska imena. To se može protumačiti time što su zadarski građani držali stada svojih ovaca i koza na otocima što leže pred gradom. Oni su pripadali gradskomu teritoriju, ostali su izuzeti od hrvatskoga zaposjedanja rimske zemlje, a kako je na njima obradivo zemljište oskudno, nisu na njima naseljeni slavenski ratari. Ti zavisni pastiri bili su nositelji pučke romanske tradicije i dolazili su samo vrlo malo u doticaj sa slavenskim etničkim elementom. To je rana potvrda

1437 Usp. Margetić, *O dalmatinskim servima.*

za to da su upravo stočari na balkanskom prostoru koji je postao južnoslavenski sve do u novo doba ostali nositelji pučke romanske tradicije i romanskoga jezika (Vlasi, Rumunji).

Zavisni sluge i sluškinje koji po odredbama oporuke treba da budu oslobođeni navode se poimence. Prvo samo takvi koji nose kršćanska ili romanska imena, a onda takvi koji nose samo slavenska. Kad god se spominje više nego samo jedan član obitelji, njihova su imena ili samo kršćanska odnosno romanska ili samo slavenska. Kod pripadnika iste neslobodne obitelji nigdje nisu potvrđena imena obiju antroponimijskih tradicija. Zanimljiv je redoslijed. Prvo se, sva je prilika, spominje družinčad iz kuća u gradu i težaci s najbližih zemljišnih posjeda, kao neki unutrašnji krug. Svi oni nose kršćanska i romanska imena. Slavenska pak imena pripadaju vanjskomu krugu, koji se uzima u obzir tek na drugom mjestu. To su težaci na posjedima što leže onkraj granica što omeđuju *ager Iadertinus* ili pak sluge i sluškinje što su naseljeni u grad izvana, onako kao oslobođena sluškinja Milica iz Sikirana sa svoja dva sina (*Milica de Sicirane cum duo filii*), s čime valja usporediti oporučnu odredbu o »zemljama koje sam kupio u Sikiranima i drugim zemljama koje su tamo« (*terre quoque, que comparavi in Sicirani et alie terre ibidem*). To mjesto *Sěkyrane*, gdje je prior Andrija posjedovao zemlju, bilo je isto kao *Duculum,* hrvatski *Dyklo* > *Diklo*, gdje je samostanu svetoga Krševana ostavio zemlju, naselje na području hrvatske vlasti. Sluškinja koja potječe odande nosi tipično slavensko ime. Tako se dobiva prilično točan uvid u jezične i etničke odnose. Simbioza unutar obitelji i rodova začinje se samo u višem društvenom sloju, pri čemu je tradicionalno romanstvo tih krugova s nešto bizantske grčke primjese još sasvim premoćno. U donjim slojevima dvije su narodnosne pripadnosti i dva jezika još strogo razgraničeni jedno od drugoga. No slavenski je element pri tome već jako prisutan, broj je nositelja slavenske tradicije među zavisnicima koji imaju biti oslobođeni i tako postati novi građani veći od broja nositelja romanske tradicije.[1438]

Đakon Ivan, koji je, kako stoji u tekstu, po nalogu priora Andrije napisao tu oporuku, stajao je očito u vrlo lošim odnosima s latinskom gramatikom. Ustaljenim formulama, kakva je datacija ili refleksije u proemiju, nekako još vlada: *In nomine domini nostri Jesu Chrristi* (!) *et eiusdem incarnationis anno 908, indictione 7a, mense decembris. Imperante domino nostro Constantino piissimo ac perpetuo augusto. In civitate Iadera.* — »U ime gospodina našega Isusa Krista i u 908. godini njegova utjelovljenja, sedme indikcije, mjeseca prosinca. Za vladanja našega

[1438] Usp. Jakić-Cestarić, *Etnički odnosi* 115.

gospodina Konstantina, prepobožnog i trajnog augusta. U gradu Zadru«. Tu se kao vladar nad Zadrom ne spominje nitko drugi nego upravo Konstantin Porfirogenet. Ali u završnoj formuli, u kojoj se prijeti kletvom, ipak mu se konstrukcija izvila iz ruku: *Hec quidem cuncta prelibata Deo auctore volo, ut firma et stabilis permaneat.* — »Sve to pak što je prije spomenuto na Božji poticaj hoću da ostane čvrsto i tvrdo«. Tu se pomiješala množina srednjega roda i jednina ženskoga. Ta gramatička nemoć dolazi još više do izražaja kada se u oporučnoj dispoziciji moraju izraziti stvarni odnosi bez oslonca na ikakve formule. Tu se onda javljaju sklopovi riječi kao *de socero meo Niceforus tribunus* — »od mojega tasta tribuna Nikefora« ili *et de prima uxore et de subsequens uxore* — »od prve supruge i od sljedeće supruge«, ili opet *adiunge ei vinea, que emi de coniunx Auluci* — »pripoji tomu vinograd koji sam kupio od Aulukove supruge«. Sve to potpuno odgovara dalmatinskom latinitetu kakav je poznat iz 10. stoljeća, osobito iz ranoga. To da se pri tome brkaju nastavci u nominativu–ablativu i akuzativu a–osnova, u nominativu, dativu–ablativu i akuzativu o–osnova posljedica je romanskoga glasovnog stanja u tim završetcima. Isto je kada oblik ablativa ili akuzativa i–osnova dobije položaj nominativa: *Et nave venundetur et detur pro anima mea.* — »I brod da se proda i dade za moju dušu«. Ali ta potpuna zbrka u latinskim oblicima može postati i funkcionalna time što služi za razlikovanje roda koji bi inače bio neutraliziran: *Et, quo absit, si unum de filiis meis aut filias obierint, omnes fratres eius et sorores parte defuncti dividant.* — »I što neka se ne zbude, ako jedno od mojih sinova i kćeri umre, sva njegova ili njezina braća i sestre neka podijele dio upokojenoga«. Sasvim su romanske prijedložne konstrukcije koje se javljaju na mjestu latinskih padeža. Tako u toj oporuci stoji: *Ad sacerdotes detur pro anima mea centum capita de peculio et centum modia de grano et una butte de vino.* — »Svećenicima neka se da za moju dušu sto glava sitne stoke što je moja osobna imovina i sto mjerica žita i jedna bačva vina«. To je prava gramatika đakona Ivana. U oporuci je ona samo oskudno premazana latinštinom.

Književna se naobrazba koja prelazi granice sasvim nedovoljne gramatike pokazuje samo u formulama datacije, u refleksivnim općim mjestima proemija, u potkrepi posljednje volje i u prijetnji kletvom. Ali upravo o tim se dijelovima oporuke ne zna jesu li prepisani iz izvornoga predloška, što potječe s početka 10. stoljeća, ili su prema očekivanjima mlađega vremena, vjerojatno 12. stoljeća, dodani pri krivotvorenoj preradbi. Stoga se književna i stilistička povijest ne mogu oslanjati na njih. A radi se ionako samo o šablonskim formulama koje posvjedočuju jedva više od toga da je njihov pisac donekle poznavao slične diplomatičke proizvode. Zgoljna pragmatika bez ikakva stilističkoga uresa što se susreće u testamentarnoj dispoziciji ima u svojoj izravnoj životnosti s našega

gledišta osobitu vrijednost. Ona je, kako se razabire po sastavu osobnih imena što se spominju u oporuci, povijesno autentična. Autentičan je i jezični izraz. On je onakav kakav je bio u Zadru na početku 10. stoljeća u formalnim situacijama kada se pokušavalo izražavati knjiški.

U vezi s tim pitanjima osobito je znatno to što se u oporuci spominje neki *Constantinus magister*. U njem vjerojatno treba vidjeti učitelja. Ne daje mu se, međutim, nikakav naslov koji bi označivao njegovu pripadnost gradskomu kleru. Odatle bi se moglo zaključivati da je na početku 10. stoljeća u Zadru postojala svjetovna škola. To se pak može razumjeti samo kao trajanje antičke tradicije u uređenju javnoga školstva. To je važan podatak koji neizravno upućuje na kontinuitet latinske pismenosti i naobrazbe u gradskim općinama bizantske Dalmacije.[1439]

Sasvim na kraj stoljeća, u godinu 999, valja s velikom sigurnosti unatoč iskvarenomu broju kojim se bilježi godina smjestiti jednu drugu zadarsku oporuku. To je posljednja volja neke Agape, kćeri tribuna Dobre. U njoj se raspolaže mnogo skromnijom ostavinom, koja čitava prelazi u vlasništvo samostana svetoga Krševana. Očuvana je u prijepisu na pergamentu, koji se pripisuje 11. (?) stoljeću. Pismo je karolina. Taj se dokument čuva u Hrvatskom državnom arhivu (*Documenta antiqua* 1), a potječe iz arhiva samostana svetoga Krševana u Zadru.[1440] Sama datacija osvjetljuje na dobrodošao način povijesni položaj bizantskoga grada u Dalmaciji na prijelazu iz 10. u 11. stoljeće: *[In] Christi nom[ine] et eiusdem anno incarnationis DCCCC[XC]VIIII, indictione XII, sub die fere quinto decimo mense iulii, in civitate Iadera, imperantibus piissimis et perpetuis augustis Constantino et Basilio, cathedra pontificali regente Basilio episcopo et domino Maio priore.* — »U Kristovo ime i u 999. godini njegova utjelovljenja, na dan pak petnaesti u mjesecu srpnju, u gradu Zadru, za vladanja nadasve pobožnih i trajnih augusta Konstantina i Bazilija, dok je na katedralnoj stolici upravljao biskup Bazilije, a gospodin Maj bio prior«. Ta datacija nam predstavlja vlast. U Zadru su to carevi, biskup i prior, u tom redoslijedu. Proemij izriče refleksije izražene formulama koje se vrlo blisko podudaraju s onima u oporuci priora Andrije. I prijetnja prokletstvom na kraju spisa potječe iz iste tradicije. Sama se sastavljačica te oporuke predstavlja kao *ego tantilla Agape peccatrix, filia Dabro tribuni* — »ja sasvim mala Agape, grješnica, kći tribuna Dobre«. Ona nosi grčko ime Agape, a njezin otac slavensko Dobro. Među svjedocima je i njezin brat, koji također nosi slavensko ime Dobro. Ono je očito u toj

1439 Usp. Rački, *Nutarnje stanje* 44.

1440 Farlati 5, 40 spominje ju prema bilješkama koje mu je dao zadarski arhiđakon Valerius a Ponte. Izdanja: Kukuljević Sakcinski, *Codex Diplomaticus* 1, 90–91, Nr. 101; Rački, *Documenta* 26–28, Nr. 21; CD 1, 48–49, Nr. 33.

uglednoj zadarskoj obitelji bilo tradicionalno. Jedan drugi svjedok, splitski tribun Drago, ima također hrvatsko ime. Koliko se to dade utvrditi iz toga bitno kraćega teksta mnogo jednostavnijega sadržaja pokazuje latinština te isprave ista obilježja kao i oporuka priora Andrije s početka stoljeća.

S kraja 10. stoljeća potječu još dvije zadarske darovnice. U jednoj obdaruje prior Maj 986. (?) obnovljeni samostan svetoga Krševana pokretninama i nekretninama. Očuvan je prijepis na pergamentu polugotičkim slovima iz 12. stoljeća. Čuva se u zadarskom arhivu među aktima Svetoga Krševana (kapsula 1, m. A. Nr. 1).[1441] Započinje ovako: *[In Christi nomine et] eiusdem incarnationis anno DCCCCLXXXVI, indictione XIIII sub die fere XVIIII mensis decembris. Imperantibus piissimis [et perpetu]is augustis Basilio et Constantino, a deo coronati magni imperatores, apud civitatem Iadera pontificali sub regimine Anasta[sii episcopi]. Ego quidem Maius, prior supradicte civitatis atque proconsul Dalmatiarum una cum consensu omnium nobilium civitati* (!) *Iadere...* — »U Kristovo ime i godine 986. njegova utjelovljenja, 14. indikcije, a na 19. dan mjeseca prosinca. Za vladanja prepobožnih i trajnih augusta Bazilija i Konstantina, a to su od Boga okrunjeni veliki carevi, kod grada Zadra pod pontifikalnom upravom biskupa Anastazija. Ja pak Maj, prior spomenutoga grada i dalmatinski prokonzul skupa sa složnim mišljenjem svih plemića grada Zadra...«. Tu je vrlo dojmljivo izraženo kako je sebe doživljavao bizantski grad, metropola carske Dalmacije, kojoj pročelnik općinske samouprave nosi počasni naslov rimskoga prokonzula.

U drugoj ispravi, koja pripada vremenu između godina 986. i 999. odstupaju zadarski plemići (*nobiles*) pravo na ribolov na otoku Molatu i u zaljevu Telašćica na Dugom otoku, koje su stekli kupnjom, samostanu svetoga Krševana. Očuvana je u prijepisu beneventanom na pergamentu. Nalazi se u zadarskom arhivu među aktima Svetoga Krševana (kapsula 14, Nr. 242).[1442] U njoj se osobito živo opisuje ceremonija prinošenja: *...quod et factum est. Nam statim venerunt ad ecclesiam prephati martiris cum cartula, in qua illorum nobilium nomina scripta habebantur; quam presente domino Trasone abbate suisque fratribus posuerunt super sanctum altare dicentes: Offerimus tibi, beatissime Chrisogone martir, pro remedio animarum nostrarum nostrae hemptae piscationis munus. Et si illud quis nostrorum vel aliorum superbiae spiritu inflatus a tuo sacro cenobio vel ab eorum potestate, qui tibi in ipso deservierint,*

[1441] Izdanja: Lucius, *Memorie istoriche* 194; isti, *De regno* 81 (samo početak); Farlati 5, 41; Kukuljević Sakcinski, *Codex diplomaticus* 1, 94–95; Rački, *Documenta* 21–23, Nr. 17; CD 1, 44–46, Nr. 31.

[1442] CD 1, 49–51, Nr. 34.

subtrahere temptaverit, iram omnipotentis dei incurrat et trecentorum decem et octo sanctorum patrum maledictionem habeat et in novissimo cum Iuda traditore omnibusque iniquis infernum possideat. — »...tako je i učinjeno. Naime odmah su došli do crkve spomenutoga mučenika s ceduljom na kojoj su bila zapisana imena onih plemića; nju su pred gospodinom Trazonom, opatom, i njegovom braćom položili na sveti oltar govoreći: 'Prinosimo ti, presveti Krševane mučeniče, za lijek našim dušama dar našega kupljenoga ribolova. I ako bi ga tko od naših ili od drugih napuhnut duhom oholosti pokušao oduzeti tvojemu svetom samostanu ili vlasti onih koji ti u njem služe, neka naiđe na srdžbu svemogućega Boga, i neka ga stigne prokletstvo tristo osamnaest svetih otaca, i neka mu na posljednjem sudu s Judom izdajicom i svim opakima pripadne pakao'«.

Vrijedno je pozornosti to kako je latinska gramatika toga prikaza dobra. Ako to ne potječe od kasnije preradbe, pokazuje se tu uzlet naobrazbe koji je na kraju 10. stoljeća započeo u Zadru. Valja naime pretpostavljati da se i ta isprava temelji na memorijalnom zapisu suvremenom samomu darovanju, kojega bi izričaj kada se zapis prerađivao da bude sličan ispravi javne vjere upravo u opisu ceremonije toga darivanja mogao biti preuzet doslovno.

Na kraju se nižu svjedoci, sama otmjena gospoda. Njihova su imena kakva se u to doba i očekuje da budu u višem društvenom sloju romanskoga grada pod bizantskim vrhovništvom: *Actum est hoc tempore supradicto ab his subscriptis nobilibus ac testibus. In primis videlicet Maius, Iaderae prior, actor et testis. Domnius tribunus, Theodosius tribunus, actores et testes. Lampredius tribunus, actor et testis, Petrus tribunus, testis, Dabro, frater eius, testis.* — »Izvršeno je to u vrijeme kako je gore spomenuto od plemića i svjedoka kojih su imena dolje ispisana. To jest na prvome mjestu Maj, zadarski prior, izvršitelj i svjedok. Tribun Dujam, tribun Teodozije, izvršitelji i svjedoci. Tribun Lampredije, izvršitelj i svjedok, tribun Petar, svjedok, Dobro, njegov brat, svjedok«.

To da brat tribuna Petra ovdje nosi hrvatsko ime u obliku odmila Dobro ne iznenađuje kada se radi o zadarskom nobilitetu na kraju 10. stoljeća jer je to ime u tom društvenom krugu potvrđeno još na početku istoga stoljeća. Zanimljivije je ime sljedećega po redu: *Ursana tribunus testis* — »tribun Ursonja, svjedok«. Taj nosi latinsko ime *Ursus*, ali u hrvatskoj hipokorističkoj tvorbi, po kojoj se dobiva *Ursonja* kao *Radonja* od *Radoslav*.[1443] To već svjedoči o dvojezičnosti. Jednomu otmjenomu pripadniku zadarskoga nobiliteta po imenu Urso, koji je poslije, kada je

[1443] Usp. Jakić–Cestarić, *Etnički odnosi* 115.

dosegao punu zrelost, nosio počasni naslov tribuna, ili čak već i kojemu od njegovih predaka, tepalo se kao djetetu hrvatski, i oblik njegova imena što je pri tome nastao, Ursonja, prihvatila je poslije sva njegova okolina i rabio se i u najslužbenijim prigodama kao što je svjedočenje o svečanom darovanju. Nasuprot stanju kakvo se razabire iz oporuke priora Andrije s početka 10. stoljeća to je novina vrijedna pozornosti. Simbiotska osmoza u kojoj je slavenski etnički element prodirao u obitelji višega sloja romanskoga Zadra pojačavala se u 10. stoljeću iz desetljeća u desetljeće.

Sasvim je drukčija okolina u koju nas uvodi darovnica datirana godinom 950, ali je prije valja smjestiti u 969. Do nas je došla kao transumpt, prijepis uvršten u ispravu kninskoga katedralnog kaptola pisanu 29. 6. 1397. na pergamentu. Čuva se u arhivu splitskoga kaptola (fascikul 668, Nr. 10).[1444] Tu se ne radi o imovinskim odnosima u bizantskome dalmatinskom gradu, nego o službi i vjernosti i o kraljevskoj zahvalnosti. Intitulacija izriče jasno tko nam tu govori iz dubine vremena: *In nomine sante et individue trinitatis. Anno dominice incarnationis DCCCCL, indictione XII. Ego Cresimirus, dei gratia Croathorum atque Dalmatinorum rex, vicesimo quarto regni mei anno residens in paterno Christi munere solio cepi equanimiter circa meos fideles donationis gratia esse sollicitus, dignum ducens, quod nullus extraneus fiat a nostra donatione.*[1445] — »U ime svetoga i nedjeljivog Trojstva. Godine utjelovljenja Gospodnjega 950, 12. indikcije. Ja Krešimir, po Božjoj milosti kralj Hrvata i Dalmatinaca, u dvadeset i četvrtoj godini svojega kraljevanja, stolujući po Kristovu daru na očinskom prijestolju, zabrinuo sam se pravedno oko svojih vjernih radi darivanja kako nikoji od njih ne bi ostao tuđ našemu darovanju«.

Autentičnost i te isprave s diplomatičkoga je gledišta vrlo upitna. Izneseno je više momenata koji pobuđuju sumnju.[1446] Njima valja dodati i to što je latinski jezik u njoj gramatički razmjerno ispravan. Iako i ploča kraljice Jelene, koje se muž Mihovil Krešimir s najvećom vjerojatnosti prepoznaje u kralju Hrvata i Dalmatinaca što se spominje u intitulaciji, više poštuje latinsku gramatiku nego tekstovi što su se u to doba sastavljali u carskim dalmatinskim gradovima, ipak je teško pretpostaviti da je biogradski biskup Prestancije, koji u toj darovnici sam o sebi kaže: *Ego Prestantius, episcopus Belgradensis, iussu domini mei regis ad memoriam posterorum hanc donationis cartulam scripsi et testis sum*[1447] »Ja Prestancije, biskup biogradski, po zapovijedi svojega gospodara

1444 Lucius, *De regno* 89 i Farlati 3, 348 spominju tu ispravu. Izdana: CD 1, 39–43.

1445 CD 1, 40, Nr. 28.

1446 Usp. Stipišić, *Tragom jedne bilješke*; N. Klaić, *Tobožnji Krešimirov »privilegium de Durana«* 207–224.

1447 CD 1, 41, Nr. 28.

kralja napisao sam radi pamćenja potomaka ovu darovnicu i svjedok sam«, — da je taj Prestancije oko sredine 10. stoljeća pisao gotovo besprijekornim latinskim jezikom, kada sva tekstovna predaja svjedoči o tome da u to doba nije na tom prostoru postojala naobrazba koja bi takvo što omogućivala.

U svakom slučaju valja dakle računati s time da se tu radi o krivotvorini. No ipak nije nimalo vjerojatno da je to puka izmišljotina. Sve ako su obilježja diplomatičke autentičnosti dodavana kasnije i jezik naknadno izbrušen u smislu bolje školske naobrazbe, ipak valja pretpostaviti da je pri tome prerađen izvoran zapis o darovanju kralja Krešimira sastavljen oko sredine 10. stoljeća u smislu potrebe mlađega i zahtjevnijega doba. Previše je autentičan svijet u koji nas uvodi ta darovnica, a da bi ona mogla biti tek nasumce zgotovljena krparija mlađega vremena, pa da bi joj trebalo zabacivati i sadržaj.

Za razliku od isprava u kojima se zrcali život u gradu Zadru tu su u središtu pozornosti sasvim drukčiji odnosi među ljudima. Tako se u toj darovnici čita ovo: *Igitur plurimos nostre regalis potentie fideles ac viros sua celsitudo sibi eligit fidelissimos amicos, viddelicet* (!) *Prividrug, Drasigna, Velcona, Privona, Pauliço, Tordoso, Drugona, Racche, Grubinna, Ciba, qui per omnia et in omnibus a suis cunabulis devotissime ac fidelissime suis gestis approbant esse fideles. Itaque hos, quos eligi* (!) *et cognovi in sue amicitie offitio, eosdem malui suis benedictionibus pre ceteris esse gloriosos quatinus nullus sit fide trepidus in nostrorum servitio successorum.*[1448] — »Dakle je njegova uzvišenost odabrala sebi mnoge muževe vjerne našoj kraljevskoj moći da budu kao nadasve vjerni prijatelji, a to su Prvidrug, Dražinja, Vukonja, Prvonja, Pavlić, Tvrdoš, Drugonja, Rake, Grubinja, Ciba, koji su sve i u svemu od svoje kolijevke najodanije i najvjernije svojim djelima potvrdili da su vjerni. I tako sam ove koje sam izabrao i upoznao u službi njihova prijateljstva i za koje sam zaželio da po svojim blagodatima budu slavniji od drugih kako se nitko ne bi sustezao od vjernosti našim nasljednicima«.

Ti kraljevi vjerni, gotovo bi se reklo njegova družina,[1449] nose, kako se i očekuje, hrvatska imena. Samo jedno je kršćansko, ali i to je hrvatska umanjenica od Pavao. Svjedoci, okupljeni oko kralja na kninskome gradu, visoki su hrvatski dostojanstvenici: *Acta sunt hec in castro, quod vocatur Tignino, his palam testibus: bano Osrigna, Velemir iuppano, Coacca et fratre eius Martino, iuppano Millicçaio, iuppano Dragomiro et Grubinna ricçar* — »Provedeno je to u gradu koji se zove Knin pred ovim svjedocima: banom Ozrinjom, Velemirom županom, Kvakom i njegovim

1448 CD 1, 40, Nr. 28.

1449 Usp. Katičić, *Pretorijanci* 76–81.

bratom Martinom, županom Miličajem, županom Dragomirom i Grubinjom ricarom«. Do danas nije pouzdano razjašnjeno kako je glasio izvorni hrvatski naziv toga posljednjega dostojanstva i koja mu je upravo bila služba. Tek poslije ovih navode se i duhovnici: *abbas Donatus testis et Iohannes capellanus* — »opat Donat, svjedok i Ivan kapelan«. I na kraju još: *Gregorius potiuph huius rei introductor fuit.*[1450] — »Grgur podžupan uveo ih je u taj posjed«. Podžupan koji je obdarene uveo u darovani posjed jedini je među visokim hrvatskim dostojanstvenicima koji tu nosi kršćansko ime. Nejasno je što su braća Kvaka i Martin navedena među svjedocima. Ne spominje se nikoje dostojanstvo hrvatskoga kraljevstva koje bi obnosili. Rado bismo znali kojega je samostana Donat bio opat. Njegovo ime upućuje na Zadar i time na samostan svetoga Krševana. U Kninu valja međutim uzimati u obzir i benediktinski samostan na brežuljku Kapitulu, što leži u blizini.

Darovana zemlja kraljevski je posjed na nekadašnjem salonitanskom gradskom teritoriju koji su zauzeli Hrvati i nad njim uspostavili svoju vlast: *Qua pro his nominatis viris nostra regali auctoritate concedimus habere ac possidere perpetuo, que olim regalis erat insula, que vocatur Durana. Item concedimus et donamus agrum in Salona iuxta teatrum et alium in loco, qui vocatur Potmerie.*[1451] — »Stoga svojom kraljevskom vlasti dopuštamo prije imenovanim muževima da imaju i trajno posjeduju otok koji je nekada bio kraljevski, a zove se Vranjic. Isto tako prepuštamo i darujemo polje u Saloni pored kazališta i drugo na mjestu koje se zove Podmerje«.

Taj otok, latinski nazvan Durana, zapravo De Vrana, današnji je poluotok Vranjic sjeverno od Splita u najdubljoj dubini Kaštelanskog zaljeva. Odatle se vidi da gradski teritorij bizantskoga Splita nije sezao niti dotle, ako je Vranjic kao *insula regalis* bila u vlasti hrvatskih vladara. Druga dva darovana zemljišna posjeda leže među ruševinama osvojene metropole rimske provincije Dalmacije, upravo na užem gradskom području, koje je u međuvremenu postalo poljoprivredno zemljište. Jedan se od njih nalazi kraj golemih ostataka salonitanskog amfiteatra, a drugi na čestici koja kao ime nosi hrvatsku tvorbu Podmerje, što se možda može razumjeti kao »pod zidom«, pa bi se tako također odnosilo na ruševine velegrada. Pred očima nam tako oživljuje slika onoga stanja koje, također oko polovice 10. stoljeća, opisuje Konstantin Porfirogenet kako bi potkrijepio svoju tvrdnju da je i zemlja hrvatske vlasti nekada bila teritorij rimskoga carstva: Ὅτι ἡ τοιαύτη χώρα, εἰς ἣν οἱ Χρωβάτοι κατεσκηνώθησαν, ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἦν τοῦ βασιλέως τῶν

1450 CD 1, 41, Nr. 28.

1451 *Ibid.*

Ῥωμαίων, ἐξ οὗ καὶ παλάτια καὶ ἱπποδρόμια τοῦ βασιλέως Διοκλητιανοῦ ἐν τῆς τῶν αὐτῶν Χρωβάτων χώρᾳ μέχρι τῆς νῦν περισώζονται εἰς τὸ κάστρον Σαλώνας πλησίον τοῦ κάστρου Ἀσπαλάθου.[1452] — »Da je ta zemlja u kojoj su se nastanili Hrvati od početka bila u vlasti rimskoga cara od čega su u zemlji tih Hrvata sve do sada ostale palače i hipodromi cara Dioklecijana u gradu Saloni blizu grada Splita«.

Bizantski car vidi u solinskim ruševinama dokaz prvotnoga i temeljnog rimskog vrhovništva, za kralja Hrvata i Dalmatinaca to su samo biljezi na poljoprivrednim česticama, pa se poziva na njih kada raspolaže svojim vlasništvom zasnovanim na zauzeću zemlje, onom Χρωβάτοι κατεσκηνώθησαν — »Hrvati su se naselili« Konstantina Porfirogeneta.

U drugom dijelu te darovnice zapisano je da su svojemu kralju vjerni obdarenici dali u Vranjicu sagraditi crkvu koju su posvetili svetomu Martinu, svetomu Stjepanu papi i Djevici Mariji i opskrbili je zemljišnim posjedom. Pri opisu tih čestica uvode se imena tih položaja i zemljišnih biljega, koja su na području tadašnjega Solina skroz hrvatska. Pokazuje se tako izvanredno dojmljiva slika antičkoga kulturnog zemljišta koje je jezično prestilizirano te se javlja kao područje slavenskih mjesnih imena. Tako već odmah na početku: *In primis est petia una terre in saline iuxta terram sancti Bartolomei de Tinnino ex parte occidentis supra mare in valle, ubi sunt gomiliçe.*[1453] — »Na prvom je mjestu komad zemlje u solanama pored zemlje svetoga Bartolomeja iz Knina sa zapadne strane nad morem u dolini gdje su gomilice«.

Odatle se vidi da su hrvatski vladari već bili obdarili samostan svetog Bartolomeja na Kapitulu kod Knina posjedom na solinskom zemljištu. Pored toga posjeda ležao je još jedan komad gospodarski iskoristive zemlje kod solana u jednoj dolini na moru. Ta se dolina poznaje po tome što je u njoj kamenje složeno u kupove da bi se zemlja oslobodila za obradbu. Takav kup kamenja zove se hrvatski *gomilica*, a mogao je poslužiti i kao biljeg pri opisu zemljišta. Tako je jedan od kaštela što su poslije sagrađeni na toj obali radi obrane od Turaka dobio ime Kaštel Gomilica. Sastavljač našega zapisa nije se odrekao toga uvriježenog hrvatskog naziva, nego ga je uvrstio u svoj latinski tekst. I onda nastavlja: *et in eodem loco alia petia terre super aquam de saline inter duas steniccha*[1454] — »i na istom mjestu drugi komad zemlje iznad vode od solane između dviju stjenica«. Opis je tu vrlo točan. Bilo je to potrebno da bi se čestica mogla identificirati. Stoji dakle: na vodi od solane između

1452 *De adm. imp.* 31, 26–30.
1453 CD 1, 41, Nr. 28.
1454 *Ibid.*

dviju malih stijena (*stěnica*). I dalje: *et alia ibidem petia terre usque ad caput ex parte orientis de Stiniccha*[1455] — »i drugi komad zemlje sve do vrha s istočne strane kod Stinice«. Tu je topografsko obilježje postalo mjesnim imenom. A malo dalje opet stoji: *Et petia una de terra super terram sancti Gregorii, ubi dicitur Strasische*[1456] — »I jedan komad zemlje iznad zemlje svetoga Grgura što se zove Strašišće«. To je opet slavensko mjesno ime, vjerojatno *Strašišće*, dakle 'mjesto gdje se stado ovaca iz nekog razloga često prestraši', a moglo bi biti i *Stražišće*, što će reći 'mjesto gdje se straži', 'gdje se postavlja straža'.

Tu se vidi kako je živ dodir sa zemljištem dovodio do toga da su se posve nezavisno od tradicije crkvenoslavenske pismenosti pored vlastitih imena uvodile i hrvatske opće imenice u latinske tekstove. Time se postavljalo i pitanje kako ta imena i te imenice pisati latinskim slovima i na nj se davao i praktičan odgovor kako se samo najbolje znalo i umjelo. Time se pak začela tradicija koja je za razvoj hrvatskoga pisanja u kasnijim stoljećima bila osobito znatna, te napokon upravo odlučna. Sve jača prevaga latinice u hrvatskome pisanju novijega vremena dolazi i odatle, i to ne na posljednjem mjestu, što je bez obzira na to koje se pismo inače rabilo, glagoljica ili ćirilica, pored toga moralo postojati i pisanje hrvatskih imena i naziva latinskim slovima u latinskim, a poslije i talijanskim, njemačkim i mađarskim tekstovima. Napuštanje glagoljske i ćirilske tradicije u hrvatskoj pismenosti pokazuje se u tom svjetlu kao ukidanje dvostrukosti, koje se na kraju krajeva moralo doživljavati kao pojednostavnjenje.[1457]

I u drugom dijelu darovnice pojavljuju se pri opisu čestica koje su kraljevi vjerni darovali crkvi što su je dali sagraditi i posvetili u Vranjicu opet i solinske ruševine. Pri nabrajanju tih darovanja stoji tako: *Et petia una de terra in loco, ubi dicitur Constaco, usque ad conductum de aqua de Salona, que est magna terra.*[1458] — »I jedan komad zemlje na mjestu što se zove Konstako sve do salonitanskog vodovoda, što je velika zemlja«. I onda nešto dalje: *Item petia una de terra in civitate Salone subtus portam, que dicitur Mercha, cum omnibus gomilicis, que sunt apud se. Et quedam alia terra in civitate Salone, que est iuxta terram de Premiçço, et usque ad arenam et usque ad via, que est in parte maris, et ibidem due petie orti, in quibus sunt muri.*[1459] — »Isto tako jedan komad zemlje u gradu Saloni ispod vrata što se zovu Merča (?) sa svim gomilicama što su tamo. I jedna

1455 *Ibid.*

1456 *Ibid.*

1457 Usp. Brozović, *Hrvatski jezik* 28–29.

1458 *Ibid.*

1459 *Ibid.*

druga zemlja u gradu Saloni što je kraj Premićeve zemlje, i sve do arene, i sve do ceste koja je prema moru, i ondje dvije vrtne čestice na kojima su zidovi«. I tako to ide dalje. Pred našim očima ocrtava se slika golemoga polja s ruševinama koje je, pošto je tamo potpuno zamro svaki gradski život, pod slavenskom vlasti Hrvata pretvoreno u obradivu površinu, na kojoj su poznati i prisni ostatci monumentalnih građevina: kazališta, vodovoda ili arene, te mnogih zidova, i dalje služili kao biljezi pri točnijem određivanju poljoprivredno iskoristivih čestica.[1460]

Koliko god da je upitna autentičnost te darovnice i koliko god se pouzdano u njoj prepoznaje izrađevina kasnijega vremena, koja je nastala vjerojatno negdje oko 1203. godine, kada je Vranjic sa svojom crkvom i svim njezinim posjedima došao u vlasništvo splitskoga nadbiskupa pa je morao i vjerodostojno dokazivati njihov pravi opseg, ipak valja pretpostavljati da je i ta krivotvorina zasnovana na starijim i darovanju suvremenim pribilješkama i zapisima što su unošeni u nju, te tako predstavlja vrijedno, iako samo neizravno, svjedočanstvo o latinskoj pismenosti u hrvatsko-dalmatinskom kraljevstvu desetoga stoljeća. Njezin je sadržaj u više nego jednom pogledu živ i životan. Po tome je izrazito autentičan. Potpuno odgovara prilikama kakve se mogu očekivati da su bile u ono vrijeme. A ako je kralj Kreslimir koji se spominje u darovnici prema datumu što se u njoj navodi doista onaj kralj Mihovil, suprug kraljice Jelene, onda je ta prerađena i stoga neizravna tekstovna predaja dobrodošla nadopuna tekstu sa sarkofaga te kraljice.

S njihovim sinom, kraljem Stjepanom Držislavom, dovedene su u vezu tri darovnice koje se odnose na crkvu svetoga Mihovila u solinskim ruševinama blizu amfiteatra. Ivan Lučić našao je njihov prijepis na papiru u arhivu splitske patricijske obitelji Cindro, prepisao ih i te prijepise uvrstio u svoja *collectanea*, zbirku vrela koju je cijeloga života nadopunjavao. Njegovi su se predlošci izgubili i sva izdanja tih darovnica temelje se na tim prijepisima u njegovoj zbirci (arhiv splitskoga kaptola Nr. 538, Scr. B, Fol. 7r–8r).[1461] Te su darovnice zapravo svodovi zapisa o gradnji te crkve i o posjedima kojima je bila obdarena. U prvom dijelu toga registra ili kartulara ugrađene su isprave koje se odnose na godine 994, 1000, 1073, i na jedno vrijeme poslije toga, koje nije pobliže označeno. Tekst je oblikovan tako da se čita kao suvisao prikaz zbivanja koji sadrži neke elemente obiteljske povijesti. U njem se pripovijeda kako je jedna porodica bugarskoga vladarskog roda pritisnuta od zločinačkoga

[1460] Usp. Katičić, *Pristupajući starohrvatskomu Solinu.*

[1461] Usp. Farlati 3, 111 i 112–114; Kukuljević Sakcinski, *Codex diplomaticus* 1, 96, Nr. 106, 97–98, Nr. 107; Rački, *Documenta* 23–24, Nr. 19, 28–30, Nr. 22 i 31, Nr. 23; CD 1, 46–48, Nr. 32; 51–53, Nr. 35; 53–54, Nr. 36.

cara Stefana, koji je prvo dao oslijepiti svojega oca Šišmana, a onda i ubiti, napustila svoje boravište u Trnovu i našla pribježište u Hrvatskoj, gdje ju je kralj Držislav naselio ispod grada Klisa. Tamo su, pripovijeda se dalje, odlučili da među solinskim ruševinama sagrade crkvu i posvete je svetima Mihovilu, Petru i Martinu. I obvezali su sve svoje potomke da obdaruju tu crkvu zemljišnim posjedom i kućama. A imala je biti predana u posjed jednomu svećeniku ili redovniku iz njihova roda, a ako pak takvoga ne bi bilo, onda je potomstvo imalo izabrati kapelana i postaviti ga u toj crkvi. Darovanja se pak potanko nabrajaju i opisuju.

Oblik isprava na kojima je zasnovan taj prikaz posve je zamućen, a povijest porodice tih donatora nije povijesno vjerodostojna jer sadrži grube anakronizme i govori o izmišljenim osobama i događajima. Stoga je autentičnost toga vrela već odavna dovedena u pitanje. Poslije Farlatija nitko drugi više nije zastupao mišljenje da bi se moglo raditi o vjerodostojnim ispravama s prijelaza iz 10. u 11. stoljeće. Isprva je prevladavalo mišljenje da se radi o prvotno izvornim dokumentima koji su poslije jako prerađivani. To mišljenje ima pristaša sve do današnjega dana.[1462] Drugi su pak istraživači u njima vidjeli grube falsifikate, kojih se sadržaj bitnim dijelom sastoji od pukih izmišljotina, pa su ih potpuno odbacivali kao povijesna vrela.[1463] Prema najnovijim istraživanjima čini se dosta vjerojatnim da je taj suvisli tekst nastao oko sredine 13. stoljeća kao uvelike samovoljna krivotvorina nekog svećenika kojemu je ime bilo Grubac, a polagao je pravo na crkvu svetoga Mihovila kod ruševina solinskog amfiteatra i na dohodak od njezinih imanja predstavljajući se kao potomak one bugarske porodice vladarskoga roda i trudio se pribaviti za to i za opseg tih zemljišnih posjeda pravno dokazalo koje bi mogao predstaviti kao vjerodostojno.[1464] Po tome se to vrelo može upotrebljavati samo za topografska i toponomastička proučavanja i valja ga uvrstiti u vremenski horizont 13. stoljeća.

Ne može se naravno isključiti mogućnost da je ta krivotvorina zasnovana na starim predajama, pa čak i zapisima. Ali nije na mjestu pretpostavljati da su u njima bili sadržani ikoji od povijesnih podataka koje taj krivotvoreni tekst donosi. Ti su previše nesuvisli, a da bi mogli potjecati

---

1462 Usp. Дриновъ, *Съчинения* 1, София 1909, 458–459; Rački, *Podmetnute, sumnjive i prerađene listine* 146–148; Katić, *Fundacionalne i druge isprave*; Antoljak, *Da li su isprave Penča i sina mu Plesa obični falsifikati?*

1463 Usp. Jireček, *Die cyrillische Inschrift* 549; Прокић, *Почетак Самуилове владе*, 110, bilj. 2, 130–134; isti, *Постанак* 219–222 i 242–246; isti, *Die Zusätze*; Šišić, *Geneaološki prilozi* 72–73, 89 i 91; isti, *Priručnik* 640–649; isti, *Povijest Hrvata* 471, bilj. 14; Златарски, *Тъй наречените »грамоти«*; Moačanin, *Slavjanski zbornik* 271; isti, *Diskusija* 416; isti, *Jedno pitanje* 271–272; Gunjača, *Ispravci i dopune* 2, 271–343.

1464 Usp. Gunjača, *Ispravci i dopune* 2, 322–338.

iz predaje na koju je moguće ikako se osloniti. Stoga tragovi latinske pismenosti 10. stoljeća, sve ako bi ih u tom čudnovatom kartularu i bilo, ostaju neprepoznatljivi, pa su stoga i neiskoristivi za književnu povijest.

I korektna latinština toga teksta zagrađuje pristup autentičnomu jezičnom izrazu kakav je bio na prijelazu iz 10. u 11. stoljeće. No sadržajno bogatstvo toga teksta, obilje podataka i opisa, zaokuplja i privlači svakoga opuštenog čitatelja. Ako se on, međutim, s pravom smatra krivotvorenim i uglavnom slobodno izmišljenim, sve je to samo sljeparija. Iako je vrlo teško odlučiti se na to, valja ipak isključiti to vrelo iz prikaza pismenosti dalmatinsko–hrvatske crkve u ranom srednjem vijeku sve dok se možda ipak ne dokaže protivno.

Sve što je od rane pismenosti dalmatinsko–hrvatske crkve došlo do nas usporedivo je s poljem posutim krhotinama. Svi ispisani kameni fragmenti, prijepisi iz mnogo mlađega vremena puni pogrešaka i tek uvjetno pouzdani tragovi izgubljenih knjiga što su prepoznatljivi samo u mnogo mlađoj tekstovnoj predaji, — sve to, kako god se pri prvom susretu ne pokazuje nimalo impozantnim, ipak je sasvim prikladno da posluži kao nosivi temelj za uspostavljanje slike o povijesti pismene kulture koja prikazuje epohu u kojoj se ocrtava osnova za sav kasniji književni i kulturni razvoj što je ponio duhovni život u hrvatskom prostoru.

Tomu treba još dodati da je predaja usmene književnosti, koja je sama određivala duhovni život u zemlji hrvatske vlasti prije nego je ona postala kršćanska, tom dvojezičnom latinskom i crkvenoslavenskom pismenosti i s njom nerazdruživo povezanom kršćanskom duhovnosti bila potisnuta i odgurana na rub javnoga života, prisiljena da sve više sa sebe skida obilježja svojega poganstva, da ih prikriva u zagonetkama i da za njih traži nova tumačenja, spojiva s kršćanskim shvaćanjima. Pri tome, međutim, kontinuitet te predaje nikada nije bio prekinut i prenosila se u širokim slojevima stanovništva od naraštaja naraštaju kao bitan predajni sadržaj. Tek poticaji koje je dao humanizam uveli su tu tekstovnu predaju u krug duhovnih sadržaja pisane riječi, u kojem je kao nezaobilazna sastavnica hrvatske književnosti našla svoje trajno mjesto. Tim svojim kontinuitetom usmena je komponenta u cjelovitu sklopu hrvatske književnosti pouzdano potvrđena i za 10. stoljeće, jednako kao i za sljedeća, kako god, za razliku od pismenosti, o njoj u tom razdoblju nema svjedočanstva niti druge kakve potvrde za nju osim najstarijih zapisa što su ušli u djelo cara Konstantina Porfirogeneta. Tek kad se, uz implikacije svih svjedočanstava i potvrda što se tiču latinske i glagoljaške pismenosti, u punoj mjeri uzme u obzir i to, ocrtava se obris pravoga ishodišta svega kasnijeg razvoja hrvatske književnosti i naobrazbe. A to je ishodište potpuno i konačno izgrađeno tek u 10. stoljeću.

DOBA NAJSTARIJIH OČUVANIH KNJIGA

NAJSTARIJI ULOMCI KNJIGA

Ovdje su se već prikazivala stoljeća ranosrednjovjekovne književne povijesti i književne naobrazbe na hrvatskom prostoru, a da se nije moglo išta reći o knjigama što bi iz tih vremena bile došle do nas. U tom se pogledu valjalo oslanjati jedino na filološku rekonstrukciju i neizravne zaključke. I jedina knjiga koja bez ikakve dvojbe potječe iz toga ranoga vremena, o kojoj se nedavno vrlo ozbiljno moglo tvrditi da potječe iz kasnoantičke Salone i da je kao element književnoga kontinuiteta odatle spašena u ranosrednjovjekovni Split (vidi str. 244), samo je na izgled iznimka od te općenite tvrdnje. Što god, naime, mislili o vremenu i mjestu nastanka toga prekrasnoga kodeksa, ostaje činjenica da se pouzdano zna samo to da je od 11. stoljeća pripadao splitskoj katedrali. O starijoj njegovoj povijesti nema nikakvih pouzdanih podataka. Tako se i što se te knjige tiče tek u vrijeme o kojem se radi u ovom poglavlju stupa na doista čvrsto tlo.[1465]

Na početku stoje fragmenti kodeksâ koji su, doduše, nađeni u Dalmaciji, ali se o njima ne zna gdje su nastali i od kada se nalaze u Dalmaciji. Za povijest knjige na dalmatinsko–hrvatskom području ne može se uzimati kao da su to pouzdana vrela za starije doba. Ipak je vrlo vjerojatno da su knjige od kojih su došli do nas samo ti ulomci bar dijelom potekle iz dalmatinskih ili hrvatskih skriptorija u ranim stoljećima. To u vrlo velikoj mjeri vrijedi za tekstove koji su, tako se misli, još na početku 9. stoljeća i poslije toga karolinom ili beneventanom upisani u *Evangeliarium Spalatense*.[1466]

1465 Privremen pregled ranosrednjovjekovnih liturgijskih rukopisa na području dalmatinsko–hrvatske crkve daje sada Saxer, *L'introduction*.

1466 Usp. V. Novak, *Najstariji dalmatinski rukopis* 72–86; isti, *Latinska paleografija* 221–222; isti, *Pojava* 10–38.

Iz korica jedne stare knjige u Arheološkom muzeju u Splitu izvađena su dva pergamentna lista što pripadaju martirologiju za koji se misli da je napisan još na početku 9. stoljeća. Na njima je tekst jednoga dijela Života svetoga Silvestra (*Vita sancti Silvestri*). Pismo izražava rani karolinški polet i čini se da je iz vremena Karla Velikoga.[1467] Tomu najstarijemu vremenu, prijelazu od 8. u 9. stoljeće, pripada i ulomak misne knjige pisane beneventanom koji se čuva u riznici splitske katedrale.[1468] U oba ta slučaja, međutim, ostaje nepoznato gdje su nastali rukopisi od kojih su nam ostali ti fragmenti i kada i kako su se našli u Splitu.

U tom se povijesnom kontekstu javlja i jedan briselski kodeks (Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique, Ms. 8216–18). Ne može se stoga ovdje mimoići. Pisan je ranom karolinom i sadrži Živote otaca (*Vitae patrum*). O vremenu i prilikama njegove izradbe vrlo nas točno obavještava jedan zapis u njem: *Hic liber fuit inchoatus in Hunia in exercitu anno Domini DCCCXVIIII in initio Junii et perfinitus apud sanctum Florianum II Idus Septembris in ebdomade XV.* — »Ova je knjiga započeta u Hunskoj zemlji u vojnom logoru godine Gospodnje 819. na početku lipnja i dovršena kod svetoga Florijana 2. dana rujanskih ida, 15. tjedna«. Doista je dojmljivo kako je pisar započeo pisati svoju knjigu u ratnom logoru negdje u Panoniji, tek preotetoj Avarima, i završio poslije samo petnaest tjedana u samostanu svetoga Florijana kod Linza. Godina 819, kada je ta knjiga napisana, čini vrlo vjerojatnim da bi se tu moglo raditi o vojnom pohodu furlanskoga markgrofa Kadolaha protiv Ljudevita, kneza donjopanonskih Slavena, koji pada upravo u tu godinu. Po tome bi u »Hunskoj zemlji« u kojoj je stajao vojni logor trebalo vidjeti slavensku vlast između Save i Drave s glavnim gradom Siskom, kasniju Slavoniju, dio hrvatskoga kulturnog krajolika, koji je ne dugo prije uz franačku pomoć stresao s ramenâ avarsku premoć.[1469] No sve kad bi se ta pretpostavka mogla prihvatiti bez ikakve zadrške, time se knjiga franačkog klerika još nikako ne može uzimati kao da pripada književnosti i naobrazbi ranoga hrvatskog srednjovjekovlja. Ne može se stoga uključiti u ovaj povijesni prikaz, ali je to ipak svjedočanstvo o tome kako su slavenske vladavine u Panoniji i Dalmaciji i u povodu ratnih zbivanja bivale sučeljene s latinskom pismenosti Franačkoga carstva. U tom je pak smislu briselski kodeks doista prvorazredan kulturnopovijesni spomenik.

1467 Usp. V. Novak, *Pojava* 38–41.

1468 Usp. V. Novak, *Latinska paleografija* 143 i 310–311.

1469 Usp. V. Novak, *Latinska paleografija* 212, 220 i 322; isti, *Pojava* 4–5, 40–41 i sl. 14; Saxer, *L' introduction* 172–173.

Teško je odrediti podrijetlo i datum postanka ulomku knjige koji se sastoji od samo dva dijelom oštećena pergamentna lista. Čuva se u arhivu Hrvatske akademije u Zagrebu (Antiquissima, Fragm. a). Uščuvan je tako što ga je godine 1638. neki svećenik upotrijebio da uveže teku u koju je bilježio mise što ih je počeo služiti za redovnice u samostanu svetoga Arnira u Splitu. Čini se da im je bio dušobrižnik. Ta su dva lista ispisana beneventanom i sadrže fragment poslanice apostola Pavla Filipljanima. Očito su istrgana iz kodeksa u kojem su bile i druge Pavlove poslanice. Pismo po svojim obilježjima pripada prijelazu od prvoga drugom razdoblju u razvoju beneventane. Vrijeme postanka toga kodeksa može se dakle odrediti početkom 10. stoljeća. Nije stoga prvotno mogao pripadati samostanu svetog Arnira, koji je prije bio posvećen svetomu Benediktu, jer je taj osnovan tek 1060. Popis njegovih knjiga što potječe iz 11. stoljeća navodi među njima i *I librum de epistola Pauli*,[1470] od koje bi mogao potjecati uščuvani fragment. Unatoč potpunoj neizvjesnosti u pogledu mjesta gdje je ta knjiga nastala, najvjerojatnija je pretpostavka da je to bio neki benediktinski samostan u Dalmaciji ili Hrvatskoj. I nehotice će se odmah pomisliti na Rižinice. To bi značilo da je u tamošnjem skriptoriju već rano beneventana stekla prednost pred karolinom. To je sve, međutim, vrlo nesigurno i zasnovano na kombinacijama koje se ne daju provjeriti. Stoga se taj fragment prije vremena kada je kodeks iz kojega potječe došao u splitski samostan svetoga Benedikta (poslije svetoga Arnira) ne može sa sigurnosti pribrajati knjižnom fondu dalmatinsko–hrvatske crkve, a to se vrijeme ne da pobliže odrediti.

U uvezu jedne inkunabule što pripada Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku (*Ink. 68*) nađen je pergamentni list koji je još u 10. ili čak 9. stoljeću ispisan beneventanom. Potječe iz kodeksa u kojem je bilo prepisano znamenito ranosrednjovjekovno enciklopedijsko djelo *Etymologiae* Izidora iz Seville. Na jedinom uščuvanom listu dao se identificirati odlomak o gmazovima i otrovnim životinjama.[1471] Bit će da je to najstarije svjedočanstvo o zanimanju za prirodoslovne spise u književnosti dalmatinsko–hrvatskoga kulturnog prostora.

Na razmeđu 10. i 11. stoljeća ostaje za nas kodeks pisan karolinom koji se čuva u franjevačkom samostanu u Šibeniku. Mišljenja se istraživača razilaze oko njegova datiranja.[1472] U njem je *Liber sequentiarum* (Fol.

1470 CD 1, 211, Nr. 172. Usp. V. Novak, *Scriptura beneventana* 67–68.

1471 Usp. Grmek, *Rukovet* 260–261; isti, *Dva filozofa* 441.

1472 U 10. stoljeće datiraju Barbić, *Starinski šibenski kodeks* pozivajući se pri tome na pismeno priopćenje koje mu je poslao Dom J. Pothier OSB; Stošić, *Rukopisni kodeksi* 21–22. Nasuprot njima datiraju u 11. stoljeće Folnesics, *Beschreibendes Verzeichnis* 67; V. Novak, *Pojava* 43, bilj. 58; Grgić, *Glazbena djelatnost* 137; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 93, Nr. 153.

1–14v), pa *Ordinarium missae* (Fol. 14v–16v), *Liber offertoriorum* (17–28) i jedan *Sacramentarium* (38–170).[1473] Navodili su se razlozi za povezivanje nastanka te knjige s ninskom crkvom. Sakramentar sadrži pontifikalne obrede, pa bi se odatle moglo zaključivati da je bio namijenjen biskupskomu sjedištu. A ne javlja se u njem opat niti redovnička obitelj. Više misnih molitava upućuje na užu vezu s kraljevskim dvorom. U sanktoralu prisutni su franački i akvilejski svetci. Osobito je istaknuto poštivanje svetoga Nikole, zastupani su u njem zadarski zaštitnici, sveta Stošija i sveti Krševan, a splitski, sveti Dujam i sveti Staš, pobuđuju našu pozornost time što ih u tom sanktoralu nema. Misa pak za cara upućuje na bizantsko vrhovništvo i po nekim se sitnicama raspoznaje trag grčkoga utjecaja. Nasuprot tomu zastupa se u novije doba i mišljenje da je taj kodeks izrađen u sjevernoj Italiji ili Švicarskoj za potrebe neke benediktinske obitelji.[1474] Ta su obilježja, kako se razaznaje po liturgijskim tekstovima iz 11. stoljeća, karakteristična uopće za Dalmaciju. O tome kako doista valja tumačiti veze s franačkom crkvom i Akvilejom, te Zadrom, što se pokazuje u sanktoralu, a jasni je otklon od splitske tradicije, moći će se nešto reći samo na temelju produbljenih poredbenih proučavanja. Takva, međutim, još nisu provedena.

Ako mise što su u tom kodeksu predviđene za kralja i kraljicu, za pokojne kraljeve i za dostojanstvenike kraljevstva doista svjedoče o nekoj vezi te liturgijske knjige s hrvatskim dvorskim biskupom, onda bi prije trebalo misliti na »hrvatskoga biskupa« (*episcopus Chroatensis*) kojemu je sjedište bilo u Kninu. A to bi bio argument da je kodeks nastao u 11. stoljeću jer je tek tada splitski metropolit osnovao kninsku kraljevsku biskupiju.[1475] A i ninska biskupija, koja je 928. bila ukinuta, obnovljena je tek u drugoj polovici 11. stoljeća.[1476] Ninski su biskupi u to doba, kako

---

1473 Usp. Demović, *Eine unbekannte Quelle.*

1474 Usp. Demović, *Eine unbekannte Quelle* 85; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 93, Nr. 153.

1475 Toma, c. 15 (ed. Rački 45): *Voluerunt etiam Chroatorum reges quasi specialem habere pontificem, petieruntque ab archiepiscopo Spalatensi; et fecerunt episcopum, qui Chroatensis appellabatur, posueruntque sedem eius in campo, in ecclesia sancte Marie iuxta castrum Tiniense. Hic multas optinuit parochias, habuitque predia et possessiones per totum pene regnum Chroatie, quia regalis erat episcopus et regis curiam sequebatur, eratque unus e principibus aule, et sua iurisdictio usque ad Dravum fluvium extendebatur.* — »Htjeli su i kraljevi Hrvata imati kao svojega osobitog biskupa, i zatražili su to od splitskoga nadbiskupa. i postavili su biskupa koji se nazivao hrvatskim i ustanovili su mu sjedište na polju, u crkvi svete Marije kraj kninske tvrđave. On je dobio mnoge župe, i imao je imanja i posjede gotovo po čitavoj kraljevini Hrvatskoj, jer je bio kraljevski biskup i slijedio kraljev dvor, i bio je jedan od prvaka na tom dvoru, i njegova se jurisdikcija protezala sve do rijeke Drave«. Usp. Barada, *Episcopus chroatensis.*

1476 Toma, c. 16 (ed. Rački 54): *In hac sinodo restauratus est episcopatus Nonensis, cuius episcopus Gregorius multas olim molestias Iohannem Spalatensem archiepisco-*

se razabire iz isprava, igrali važnu ulogu u okolini hrvatskih kraljeva. Tako bi i dovođenje toga liturgijskog kodeksa u vezu s ninskom crkvom, kako se pomišljalo, govorilo za njegovu dataciju drugom polovicom 11. stoljeća.

Osobito je zanimljivo 37 sekvencija sadržanih u prvom dijelu toga rukopisa. Predviđene su za ove svetkovine: Božić (dvije), Stjepanje, Ivan Evanđelist, nevina dječica, božićna oktava, Bogojavljenje, Prikazanje Gospodnje, sedamdesetnica, Uskrs (sedam), Uzašašće Kristovo, Duhovi, Sv. Trojstvo, Ivan Krstitelj, Petar i Pavao, Lovro, Uznesenje Marijino, Rođenje Marijino, arkanđeo Mihovil (dvije), Gal, Svi sveti, Martin, Otmar, Kolumban, Andrija, Nikola, Toma apostol, svetkovine apostolâ, svetkovine mučenikâ i napokon za svetkovine posvećenja crkve. Dalo se utvrditi da je autor 27 od tih sekvencija Notker Balbulus, jedne Alkuin, a jedna da potječe još iz kršćanske antike. Uz tekst tih sekvencija daju se u kodeksu i neume. Taj glazbeni zapis sličan je uz samo malobrojna odstupanja onomu koji je bio uobičajen u St. Gallenu. Čini se da se pri tome radi o utjecaju francuskog bilježenja nota (Laon). Time je pak dokazano da je glazbena tradicija zračila iz St. Gallena sve do hrvatske obale Jadrana. To je od nekoga značenja i za povijest zapadne himnologije.[1477]

S 11. stoljećem mijenja se položaj u pogledu vrelâ. Najstariji ulomak knjige koji se može točno datirati, a sigurno potječe s područja dalmatinsko-hrvatske crkve, sastoji se od osam listova pergamenta ispisanih beneventanom. Oni su poslije uvezani s pasionalom, također na pergamentu, u jednu knjigu, koja se pod signaturom MR 164 čuva u zagrebačkoj Metropolitanskoj knjižnici, sada pohranjenoj u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. Taj fragment uglednoga kodeksa uvršten je u knjigu koja je nastala kasnijim uvezivanjem kao njezini fol. 258–266. Ti listovi sadrže odlomak s kraja rasprave *Tractatus de psalmo CXIX* — »Rasprava o 119. psalmu« svetoga Jeronima (fol. 258–259) i početak hagiografskoga teksta *Vita Marie Egiptiace de Greko in Latinum translata* — »Život Marije egipatske preveden s grčkoga na latinski« (fol. 259–266). Po slici pisma razabire se da je oba teksta pisao isti pisar. To je prvotno bila velika knjiga jer na fol. 261 zabilježeno je na donjem rubu

pum sustinere fecit, debitam ei subtrahendo obedientiam et sibi ius metropolicum indebito vendicando. — »Na toj je sinodi obnovljena ninska biskupija, koje je biskup Grgur nekada mnogo dodijavao splitskomu nadbiskupu Ivanu uskraćujući mu dužnu poslušnost i neopravdano sebi prisvajajući metropolitansko pravo.« Tu je sinodu sazvao papa Grgur VII. (1073–1085) uskoro pošto je započeo svoju službu.

1477 Usp. Demović, *Eine unbekannte Quelle* 86–89; Mihanović-Salopek, *Hrvatska himnodija.*

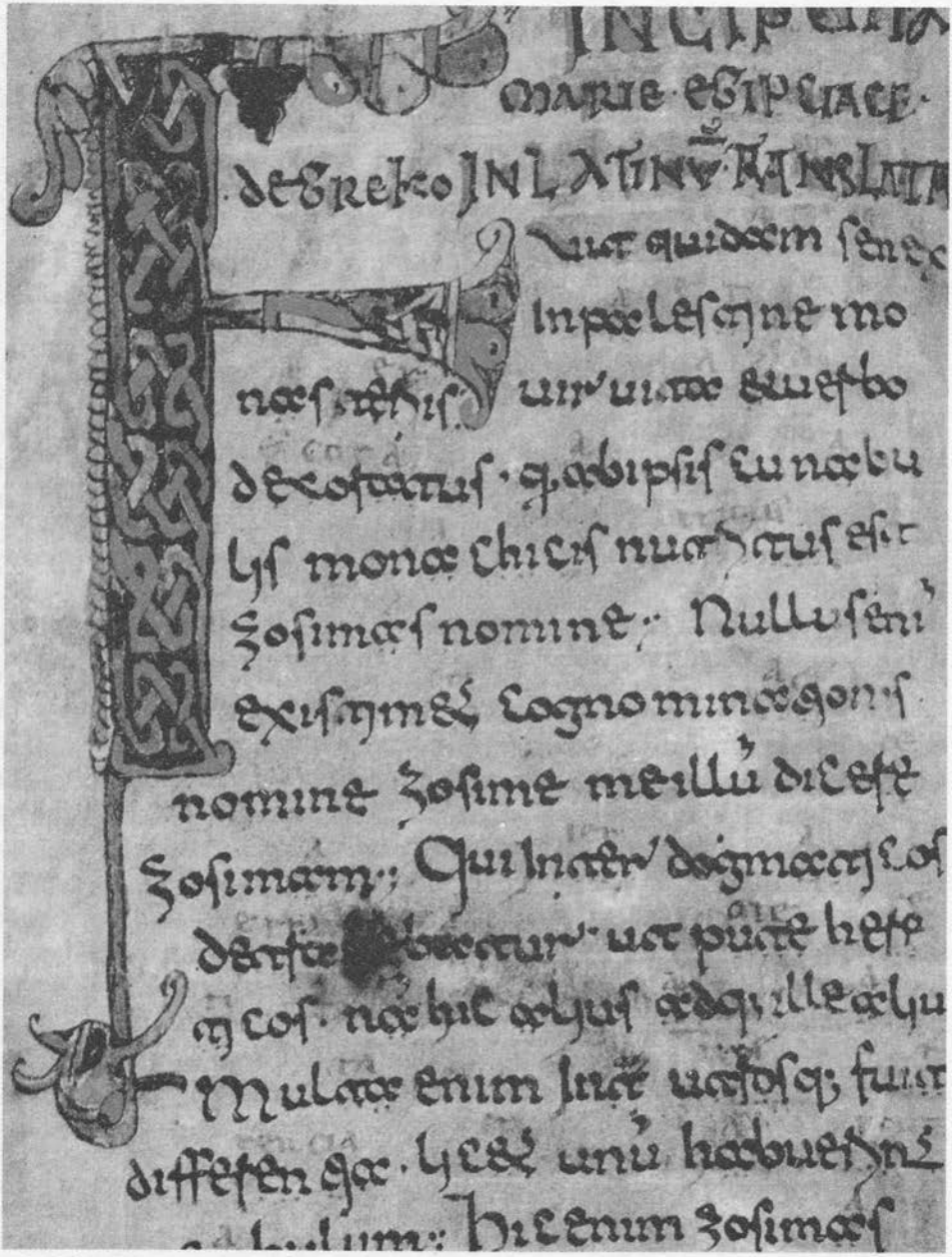

Inicijal F na početku Života sv. Marije egipatske što ga je đakon Majon pisao za splitskog nadbiskupa Pavla (1015–1030).

da tim listom počinje *q(uaternio) XXVIII*, dvadeset i osmi kvaternion listova.

Bitni su podatci sadržani u zapisu koji je crvenom tintom unesen na kraju prvoga stupca. Taj zapis glasi: *Arbiter eterne, solus mirum qui fincxerat globum, iube hunc volumen tuo sacro sereno aspicere vultu, quod pro suam adque suis debita obtulit domno Paulus, venerabilis archiepiscopus hoc librum psalmorum ad laudem sanctorum martirum Domnii, Anastasi atque sanctorum Cosmas et Damiani. Sed et vos quoque studiosi lectores obnixe deprecamur ut cuique manu venerit in vestris precibus me commemoretis. »Rex regum«, dicite cuncti, »Christe Deus, abde ei scelus.« Me simul infirmus diacono Maioni scriptore ut et vos Deum habeatis adiuctorem et in evum feliciter letetis.*[1478] — »Vječni suče, a to je onaj koji je sam oblikovao čudesnu kuglu svijeta, udostoj se pogledati ovaj svezak svojim svetim vedrim licem, koji je za dugove svoje i svojih prinio gospodin Pavao, časni nadbiskup, ovu knjigu psalama u pohvalu svetih mučenika Dujma i Staša te svetih Kuzme i Damjana. Ali i vi, revni čitatelji, usrdno vas molimo da komu god dođe u ruke u svojim se molitvama sjeti mene. 'Kralju kraljeva', recite svi, 'Kriste Bože, ukloni mu grijeh.' A skupa i mene sirotu đakona Majona, pisara, da i vama Bog bude pomagač i da se sretno veselite u vijek«.

Taj je tekst vrijedan pozornosti u više nego samo jednom smislu. Iz njega se saznaje da je taj kodeks izrađen po nalogu splitskoga nadbiskupa Pavla (1015–1030). Da je naime Split bio dijeceza spomenutoga nadbiskupa, proizlazi iz spomena svetaca zaštitnika Dujma i Staša, kojih se moći čuvaju u splitskoj katedrali. Starinom odiše što se pored njih spominju još i sveti Kuzma i Damjan, o kojima se iz isprave kneza Muncimira iz godine 892. i s jednog natpisa u kamenu iz Splita, koji potječe iz 9. stoljeća, zna da su pored dva salonitanska mučenika smatrani kao svetci zaštitnici nadbiskupskoga sjedišta u Splitu, što se poslije potpuno zaboravilo (vidi str. 376). Iz toga zapisa upoznaje se i pisar koji je po nadbiskupovoj narudžbi svojom rukom napisao tu prekrasnu knjigu. To je đakon Majon, očito neki mlađi i visoko naobraženi pripadnik splitskoga klera. Nosi ime karakteristično za Romane u dalmatinskim gradovima.[1479] Majon je bio velik majstor beneventanskoga pisma. Ostaje nam nažalost nepoznato je li se školovao u kojem benediktinskom samostanu ili u splitskoj katedralnoj školi. Tip pisma koje je upotrijebio za svoj *Liber psalmorum* ne

[1478] Usp. Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 105; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 103, Nr. 234.

[1479] Mislilo se da su se u njegovu tekstu našle i slavenske riječi, ali se onda pokazalo da su grčke. Usp. V. Novak, *Scriptura beneventana* 48–50, 70; isti, *Latinska paleografija* 163–164, bilj. 38.

Crkva sv. Križa u Ninu, početak 11. st.

pokazuje nikoju značajku koja bi upućivala na vrijeme mlađe od druge polovice 11. stoljeća.[1480]

Ljepota pisma, ugledan format te knjige, a i njezin sadržaj, koliko skromni ulomak dopušta uvid u nj, pokazuju vrlo dojmljivo kako je zahtjevna bila književna djelatnost u krugu splitske crkve. U tom prekrasnom proizvodu koji je dala ranosrednjovjekovna splitska *ars libraria* nisu bili sadržani jednostavni liturgijski tekstovi, nego psalterij s komentarom svetoga Jeronima, dakle uzorak patrističke književnosti kakva se nije susretala na svakom koraku i k tomu legenda Marije egipatske, hagiografsko djelo prevedeno iz grčkoga, što nedvojbeno svjedoči o dubljem interesu za to područje.

K tomu još zapis đakona Majona kazuje s dojmljivom jasnoćom nešto i o tome što je takva knjiga značila u duhovnom ozračju u kojem je nastala. Bila je zavjetni dar, pokora za grijehe i pohvala svetim zaštitnicima nadbiskupskoga sjedišta. Izražava se očekivanje da će ta učena i brižljivo redigirana knjiga naći »revne čitatelje« (*studiosi lectores*) i polaže se nada u njihove molitve.

Sve ono što se moglo razabrati iz oskudnih potvrda sa splitskih natpisa prethodnoga stoljeća o uzletu što su ga u tom gradu doživljavala *litterarum studia* ovdje se u prvoj polovici 11. sasvim nedvojbeno potvrđuje. Novo je to što se sada mogu okretati listovi knjige koja je tada nastala. A što se tiče ispravnosti latinske gramatike, to u zapisu đakona Majona zijeva ista ona provalija između nje i književne zahtjevnosti njegove stilistike koja je tako karakteristična za splitske epigrafičke tekstove 10. stoljeća. U tom pogledu ne počinje u prvoj polovici 11. neko novo doba. Tek je uvid što ga omogućuje ulomak knjige koju je prinio splitski nadbiskup Pavao mnogo širi i dublji i njime se osvjetljuje i ono starije vrijeme iz kojega potječu zanimljivi splitski i solinski natpisi 10. stoljeća.

Ruka istoga skriptorija ili čak samoga đakona Majona dala se prepoznati u trogirskom fragmentu jednoga homilijara, koji se čuva u seminaru za pomoćne povijesne znanosti beogradskoga sveučilišta.[1481] Ulomak kantuala 10./11. stoljeća, dakle nekako iz istoga vremena, nađen je razrezan u uvezu kodeksa 13. stoljeća koji sadrži povijesno djelo Tome Arhiđakona splitskog.[1482] Najstarijem knjižnom fondu splitske crkve pripadaju i dva pergamentna lista ispisana beneventanom koja su kao fol. 211 i 214

1480 Usp. Rački, *Pismen spomenik*; Dom Germain Morin, *Anecdota Maredsolana*, vol. 3, pars 2; Šišić, *Priručnik* 131; V. Novak, *Notae* 220; isti, *Scriptura beneventana* 68–71; Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 104–107.

1481 Usp. V. Novak, *Notae* 188–190; Karaman, *Iz kolijevke* 140–141.

uvezana u misal iz 13. stoljeća pisan karolinom. Istrgana su iz nekog sakramentara. Čini se da se tu radi o samom početku razvoja izrazite beneventanske minuskule. Ta dva lista potječu vjerojatno čak iz 7. stoljeća i ispisana su u Akvileji. Poslije su s misnom knjigom kojoj su pripadali došli u Split.[1483]

Mnogo veći dio zagrebačkoga kodeksa MR 164, pravi pasional pisan karolinom, daje povoda da se postave teška pitanja, na koja još nema pouzdana odgovora. Tiču se vremena njegova postanka, mjesta gdje je izrađen i povijesti te knjige, za koju se ne može sigurno reći kako je došla u Zagreb. Napokon je tu i pitanje o pravom odnosu te knjige i splitskoga kodeksa đakona Majona, koje je još uvijek otvoreno. Isprva se mislilo da je pasional stariji, a rukopis pisan beneventanom da je dopuna, jer u prvotnome pasionalu nije bilo legende o svetoj Mariji egipatskoj. Obje bi knjige po tome u prvoj polovici 11. stoljeća pripadale splitskoj crkvi i tek poslije bi bile donesene u Zagreb.[1484] Pobliže je istraživanje sanktorala pokazalo da taj pasional ne može pripadati među liturgijske knjige koje su prvobitno bile namijenjene Zagrebu.[1485] U njem nedostaje jedan sloj svetačkih kultova koji je za to crkveno sjedište bitan. Neka obilježja govore za tosḳansko podrijetlo, a vrijeme postanka vjerojatno je nešto mlađe od Majonova kodeksa. Kada se izgubio veći dio te Majonove knjige, njezin se ostatak, zbog Života Marije egipatske, dodao pasionalu i uvezan je skupa s njime. Tako je ta knjiga u 12. stoljeću donesena u Zagreb, što se povezuje sa splitskim nadbiskupom Bernardom (1198–1217), koji je potjecao iz Perugie i putovao iz Splita u Ugarsku na kanonizaciju svetoga kralja Ladislava, šurjaka kralja Zvonimira i brata kraljice Jelene Lijepe.[1486]

Sve su to nedovoljno sigurna određenja i više ili manje smiona domišljanja te kraj njih takvih sva pitanja na koja nude odgovore ostaju otvorenima. Stoga su se istraživači vratili starijem mišljenju da je pasional stariji nego *Liber psalmorum* i izrekla se tvrdnja da je napisan u Splitu još u 10. stoljeću i da je potom već u splitskoj katedralnoj knjižnici tvorio s kodeksom đakona Majona neku cjelinu koja se ne da pobliže odrediti. Te je kodekse mogao nadbiskup Manases (1112), koji je prije toga bio zagrebački biskup, pošto je protjeran iz Splita nepovlasno ponijeti sa sobom i odnijeti u Zagreb.[1487]

1482 Usp. Morović, *Biblioteka splitske katedrale.*

1483 Usp. V. Novak, *Notae* 159–187.

1484 Usp. Rački, *Pismen spomenik* 51–52.

1485 Usp. Dom Germain Morin, *Manuscrits liturgiques hongrois* 65–66.

1486 Usp. Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 106–107; isti, *Iluminacija i notacija* 15; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 103, Nr. 233.

1487 Usp. V. Novak, *Notae* 220, bilj. 5; isti, *Scriptura Beneventana* 69; isti, *Pojava* 45–49.

Kako god to bilo, pasional pisan karolinom ostaje, što se tiče njegove pretpovijesti sve dok ga nije stekla zagrebačka katedralna knjižnica, neriješen problem. Zbog toga se i ne da točno odrediti kakav mu je odnos prema književnosti i naobrazbi dalmatinsko–hrvatske crkve. Nasuprot njemu kodeks je đakona Majona u tom pogledu sasvim nedvojben. S njime počinje pouzdano potvrđena i datirana povijest knjige u hrvatskom kulturnom prostoru.

CLUNYJEVSKA REFORMA I OSNIVANJE BENEDIKTINSKIH OPATIJA

Prema kraju prve polovice 11. stoljeća nastao je i prvi nama očuvan popis knjiga. Stoji u jednoj darovnici koja se stavlja u vrijeme između 1042. i 1044. Izvješćuje o gradnji crkve: † *In nomine domini nostri Iesu Christi. Ego S. banus fabricavi istam ęcclesiam ad honorem sancti Nicolay confessoris Christi, et sancti Petri apostoli et sancti Stefani pontificis et beati Dimitrii martiris et magni Ghrisogoni martiris nec non beate dei genitricis Marie adque omnium sanctorum Christi, cum coniuge mea Maria fabricavi eam. Sub temporibus domino Constantino Monomacho. Ego denique S. banus et imperialis protospatario complevi hec omnia. ..De propria mea facultate laboravi eam et dedi in eam XV panno de sirico et una cortina de sirico...* — »U ime gospodina našega Isusa Krista. Ja ban S. sagradio sam ovu crkvu u čast svetoga Nikole ispovjednika Kristova i velikog mučenika Krševana i još blažene roditeljice Božje Marije i svih Kristovih svetaca, sa suprugom svojom Marijom sagradio sam je. U vrijeme gospodina Konstantina Monomaha. Ja napokon S., ban i carski protospatar, dovršio sam sve to. ...Od vlastita svojeg imutka izradio sam je i dao sam za nju 15 krpa od svile i jedan zastor od svile...«. Dalje se nabrajaju darovani predmeti, a među njima je i niz liturgijskih knjiga: *III libros missales, I passionario, III omelie, smaragdum I, duo antiphonaria, II manuale, splalteria* (!) *IIII, imnaria II, brebiarium I.* — »3 knjige misala, 1 pasionarij, 3 homilije, Smaragd 1, dva antifonarija, 2 manuala, psalterija 4, himnarija 2, brevijar 1«. Pošto je sva liturgijska oprema te crkve vrlo točno nabrojena, konačno se izriče i darovanje: *Hec omnia et cum ipsam ęcclesiam trado in potestatem domini mei patri spiritali Transoni abbati, ut sit imperpetuum cellam sancti Ghrisogoni, cuius sacratissima membra Iadera retinetur.*[1488] — »Sve ovo i sa samom crkvom predajem u vlast svojega gospodina, svojega duhovnog oca,

[1488] CD 1, 75–76, Nr. 56.

Tranzona opata da bude zauvijek ćelija svetoga Krševana, kojega presvete udove zadržava Zadar«.

U toj je ispravi više toga vrijedno osobite pozornosti. Tu je prvo hrvatski velikaš, ban, od čijeg nam je imena ostao samo inicijal S. On u vrijeme cara Konstantina Monomaha (1042–1055) nosi počasnu titulu protospatarija. To upućuje na blizak dodir između vladavine Hrvata i Bizanta, koja kao da ide do priznavanja idealnoga vrhovništva. Uostalom,Toma Arhiđakon je napisao: *Ab isto Dirscisclavo ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis, et dicebantur eorum eparchi sive patritii. Habebant namque ex successione sue originis patrum et proavorum dominium regni Dalmatie et Chroatie.*[1489] — »Od toga Držislava ostali njegovi nasljednici nazvani su kraljevi Dalmacije i Hrvatske. Primali su naime znakove kraljevskoga dostojanstva od carigradskih careva i nazivali su se njihovim namjesnicima i patricijima. Imali su pak po nasljedstvu svojega roda, otaca i pradjedova, vlast nad kraljevstvom Dalmacije i Hrvatske«. Taj hrvatski ban i carski protospatar sa svojom ženom Marijom bogato je obdario samostan svetoga Krševana u Zadru. Dao je sagraditi crkvu, dobro ju je opremio i dao samostanu kao svoju zadužbinu da mu bude ogranak. Pri tome je bio i zemljišni posjed, očito, kao i sama crkva, na hrvatskom području. Drugi opet misle da je ta crkva podignuta u samome gradu, na mjestu gdje je poslije osnovan ženski samostan svetoga Nikole.[1490]

Knjige nabrojene u inventaru nadarbine pokazuju zorno što se u tom pogledu smatralo primjerenom opremom takve jedne »ćelije«, samostanskoga ogranka. To su liturgijske knjige, i to one temeljne: tri misala, četiri psalterija, po dva antifonarija, himnarija i liturgijska manuala. Dalje ima knjigâ za zajedničko čitanje: pasionar i brevijar. Napokon tri knjige s crkvenim govorima (homilijari) i standardno djelo o asketici, samostanskoj disciplini, koje je napisao Smaragd († oko 825), opat samostana svetog Mihovila na Maasi, poznato pod naslovom *Expositio in regulam sancti Benedicti* — »Razlaganje o pravilu svetoga Benedikta«, u kojem se objašnjavaju pretpostavke za dobar redovnički život. Taj sastav knjiga zacrtan je posve praktično. Treba da pokrije potrebe male redovničke zajednice. Liturgijske knjige koje se najviše upotrebljavaju darovane su i do u četiri primjerka. Kako se ne navode knjige s liturgijskim perikopama evanđelja i apostolskih poslanica, valja pretpostaviti da su one već bile sadržane u misalima. O tome kako su knjige za to darovanje nabavljene može se samo nagađati. Mogle su se kupiti već gotove, ali je

1489 Toma c.13 (ed. Rački 38–39).

1490 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 58–60.

najvjerojatnije da je bar dio njih naručen u skriptoriju Svetoga Krševana da se onda poklone novoosnovanom ogranku. Ta prva samostanska knjižnica nama poznata inventara na području dalmatinsko–hrvatske crkve pokazuje kako valja zamišljati takve crkvene knjižnice oko sredine 11. stoljeća.

Banova nadarbina i osnivanje ćelije svetoga Nikole svjedoči o razvoju benediktinskoga reda u toj crkvenoj pokrajini. Zadar je pri tome od početka igrao vrlo znatnu ulogu. To je povezano s poticajima koji su došli od clunyjske reforme. Ona je započela u vrijeme kad su se održavale splitske sinode na početku 10. stoljeća, ali joj je trebalo više od sto godina dok je uhvatila korijen u Italiji i odande počela djelovati i na drugoj jadranskoj obali. Iako je već obnova samostana svetoga Krševana u Zadru godine 986. i osnivanje benediktinskog samostana svetoga Stjepana *sub pinis* u Splitu (vidi str. 424) na crti toga razvoja, a car Oton III. (996–1002) u suradnji s papom Silvestrom II. (999–1003) bio uključio Dalmaciju u svoje planove, ipak se crkveni reformni pokret u dalmatinsko–hrvatskoj crkvenoj pokrajini kao pokretačka snaga očituje u punoj mjeri kod tamošnjih benediktinaca tek u drugoj polovici 11. stoljeća.[1491]

Dva spomenuta samostana postala su u neprekinutoj susljednosti svojega trajanja i djelovanja nosivi stupovi benediktinskoga redovništva u Dalmaciji, sa svim onim što je to značilo za razvoj pismene kulture i književne naobrazbe. Ostali osnutci samostanâ u 10. stoljeću svojim su djelovanjem ostali više ili manje ograničeni na to vrijeme jer se nisu održali. Osnivanju onih dvaju samostana, svetoga Krševana i svetoga Stjepana, kojih je djelovanje bilo i za budućnost od trajnog značenja, pridružuje se tijekom prve polovice 11. stoljeća niz daljnjih osnutaka o kojima se tek djelomice ima nešto točnijih i pouzdanijih podataka. Oni upravo u cjelini svojega djelovanja dopuštaju da se razaberu učinci crkvenoga reformnog pokreta na jugoistočnim rubnim područjima latinske Europe.

Tu na prvom mjestu valja spomenuti daljnju izgradnju samostana svetog Krševana u Zadru, koji je kraj ćelije svetoga Nikole (vidi str. 471) tada dobio još i druge ogranke: Svetoga Mihovila na otoku Pašmanu,[1492] s njime možda identičan samostan svetoga Mihovila na Ugljanu,[1493] koji se prvobitno računao kao dio otoka Pašmana, i samostan svetoga Ivana na Dugom otoku.[1494]

1491 Za prikaz širih povijesnih povezanosti usp. Hilpisch, *Geschichte des benediktinischen Mönchstums* 135; Uhlirz, *Der Adriaraum* 121 ff.; N. Klaić, *Rani srednji vijek* 321–322, 408–431; ista, *Srednji vijek* 94–97, 133–136.

1492 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 56–58.

1493 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 62–66.

1494 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 60–62.

Vrlo je intenzivna bila ta izgradnja na sjevernojadranskim otocima bizantske Dalmacije. Ti su osnutci dolazili od Monte Cassina i od obnove pustinjaštva koju je bio pokrenuo sveti Romuald, te od samostana talijanskih kamaldolaca, a ne od Clunyja.[1495] Važan je poticaj pri tome dao sveti Gaudencije, učenik Romualdov, koji je u prvoj polovici 11. stoljeća bio osorski biskup (oko 1020–1042). On je u svojem sjedištu osnovao dva samostana, muški svetoga Petra i ženski svete Marije.[1496] Pred gradskim zidom, na položaju zvanom Vijar, sagradio je sa sjeverne strane crkvu svete Marije, kraj koje su također redovnici kamaldolci imali svoje stanove.[1497] Isti biskup Gaudencije je, kako izvješćuju kamaldolački anali (1, 259) podignuo i crkvu svetoga Martina sa samostanom.[1498] Na otoku Susku, što leži pred Osorom prema Istri, spominje montekasinska kronika samostan koji je tamo osnovao hrvatski kralj Krešimir: *Item monasterium sancti Nicolay de Sansacu in insula maris prope Paulam in capite Carnarii, quod construxit Crisemerius rex et concessit monasterio Casinensi, quam possidet archiepiscopus Iad(r)ensis. Cuius monasterii abbates monachi Casinenses duo: unus vocatus fuit abbas Antineranus et alter Bisuntinus* (var.: *Bisantius*).[1499] — »Isto tako samostan svetoga Nikole na Susku, otoku u moru blizu Pule na glavi Kvarnera, koji je sagradio kralj Krešimir i prepustio montekasinskomu samostanu, a posjeduje ga zadarski nadbiskup. Opati su toga samostana dva montekasinska redovnika: jednoga su zvali opat Antineran, a drugoga Bizuntin (ili: Bizancije)«.

Kamaldolački anali bilježe da je samostan svetoga Mihovila ili svetoga Nikole na Susku osnovan uz potporu osorskoga biskupa Martina u vrijeme svetoga Gaudencija: *Tertium* (sc. *monasterium*) *appellabatur sancti Michaelis a Sanselongi, tribus milliaribus dissitum a monte Absarensi in eadem insula a Gaudentio fundatum, adiuvante etiam Martino Absarensi episcopo. In veteribus chartis aliquando nomen profert etiam sancti Nicolai.*[1500] — »Treći (tj. samostan) zvao se svetoga Mihovila

1495 *Annales Camaldulenses* (ed. Mittarelli) p. 258: *...exemplo et auxilio monachorum Casinatum, qui ex eo sacro monte per haec tempora in Istriam et Dalmatiam transmissi fuere... monasteria plura erexisse, quae seminarium fuerunt sanctorum et praeclarissimorum virorum qui Dalmatiam illustrarunt hoc potissimum saeculo.* — »...da su prema primjeru i uz pomoć montekasinskih redovnika koji su sa svetoga brda u to vrijeme bili premješteni u Istru i Dalmaciju... podignuli više samostana što su postali rasadište svetih i sasvim izvrsnih muževa koji su proslavili Dalmaciju upravo u tom stoljeću«.

1496 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 149–155.

1497 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 156.

1498 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 157–158.

1499 *Chronica Casinensis maior* (u montekasinskom arhivu) N. 450, QQ. Fol. 2 v.

1500 *Annales Camaldulenses* (ed. Mittarelli) 258

na Susku, tri milje udaljen od osorske gore, koji je na tom otoku osnovao Gaudencije, pri čemu mu je pomagao i Martin, osorski biskup«. Ako se ti podatci obrade kronološki, pokazuje se odatle što je osorski biskup Martin spomenut 1018, hrvatski kralj Krešimir III. vladao od godine 1000. do nakon 1030, a sveti Gaudencije umro 1044. da je taj važni benediktinski samostan osnovan negdje oko godine 1020.[1501]

Sveti je Gaudencije prema istom vrelu osnovao na otoku Osoru još jedan samostan, koji se zove *sancti Nicolai Montis Garbi.*[1502] Većinom se smješta na padinama Osoršćice.[1503] U vrijeme kada je Gaudencije pokretao te osnutke oko Osora bio je u Monte Cassinu opatom Ivan (997–1010), o kojem je zabilježio đakon Petar: *hic ordinem* (sc. *sancti Benedicti*) *in Illyricum ostendit.*[1504] — »Taj je red (tj. svetoga Benedikta) pokazao sve do u Ilirik«. Tu se upravo rukom može opipati kako je reforma benediktinskog reda iz Italije zahvaćala susjednu jadransku obalu. To se za isto to doba može potvrditi i na jugu bizantske Dalmacije. Godine 1023. neki je redovnik Petar iz samostana svete Marije na otocima Tremitima osnovao samostan posvećen također svetoj Mariji na otočiću Lokrumu pred svojim rodnim Dubrovnikom. Taj samostan je preko onoga na Tremitima održavao vrlo uske veze s Monte Cassinom.[1505]

Izgradnja benediktinskih opatija pod utjecajem tih reformnih nastojanja tek je u drugoj polovici 11. stoljeća dobila pravi zalet. On se, koliko znamo, nastavio na području bizantske Dalmacije godine 1060. osnivanjem opatije svetoga Petra u Supetarskoj dragi na otoku Rabu. Na čelo joj je postavljen opat po imenu Falko.[1506] A darovanja povezana s tim osnutkom potvrdio je godine 1070. kralj Krešimir.[1507] Po tradiciji toga samostana došao je taj prvi opat Falko iz opatije svetoga Krševana u Zadru. Odatle se razabire kako se taj osnutak oslanjao na jedan od nosivih stupova benediktinskoga redovništva u Dalmaciji. Iako autentičnost isprava o osnivanju toga samostana nije izvan svake sumnje, ipak se može pouzdano uzimati da je do nje došlo u navedeno vrijeme.[1508]

1501 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 158–165.

1502 *Annales Camaldulenses* (ed. Mittarelli) 258.

1503 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 165–166.

1504 Gattula, *Historia abbatiae Casiniensis* 1, 144; *Monasticon Illyricanum*, u: *De monachis Ordinis S. B.,* Index (rukom pisan fascikl od deset listova kao fol. 94–103 dio kodeksa *Anecdota Illyrica* što se čuva u Muzeju grada Šibenika) fol. 100. Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 160–161.

1505 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 422–431.

1506 CD 1, 85–87, Nr. 63.

1507 CD 1, 122–123, Nr. 90.

1508 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 120–126.

Istovremeno s rapskom opatijom osnovan je ženski samostan svetoga Benedikta u Splitu koji je poslije posvećen splitskomu nadbiskupu mučeniku Arniru (1175–1180). Taj osnutak valja datirati godinom 1060/61.[1509] Potaknuo ga je splitski nadbiskup Lovro (1059–1099), koji je i sam bio benediktinac kamaldolačkoga usmjerenja iz jednoga od samostana osorskoga kraja, a prije toga i biskup u tome gradu. Ženski samostan osnovan je planski kao bitna dopuna crkvenoga života u Splitu. To se razabire iz darovnice koja se datira godinom 1068. U njoj progovara nadbiskup Lovro: *Ego Laurentius, nuper Apsarensis ęclesiae pręsul divina miserante clementia, cuius absque nutu nulla consistunt, nulla inesse, nulla in mundo videntur deesse. Spalatinę sedis electus et ordinatus archiepiscopus,... cępi equanimiter de tanto michi grege a domino com[mi]sso quomodo qualiterve sibi ęterni cibi possint concedere pastionem, denique prout etas aut sexus cuiuscumque indigebat divina largitione suggerente illis necessaria sufficienter subministrabantur. Verum tamen locus immo portus feminino sexui perfecte salvationis nusquam inveni, in quo religiosam et deo placitam vitam agere posset. Unde factum est, ut communi cum consilio locum sibi utilem aptaremus monasterium construendum, clericorum scilicet et laicorum fidelium Valize prioris cum suis nobilibus cunctis. Invento itaque loco cum ęcclesia, quę ad honorem sancti Be[ne]dicti constructa fuerat, quę etiam cellam beatissimi Domnii, pontificis et martiris Christi, clerici ac layci sub iureiurando confirmaverunt esse, inventę quoque sunt et personę, quę ibidem Deo devote adessent serviturę.*[1510] — »Ja, Lovrijenac, prije kolovođa osorske crkve po milosrđu božanske blagosti, bez odobrenja koje ništa ne opstoji, ništa, čini se, nije na svijetu prisutno, i ništa s njega nije odsutno. Izabran i zaređen nadbiskup splitske stolice,... počeo sam pravedno (razmišljati) o tolikom stadu koje mi je Gospodin povjerio kako bi mogli sebi dopustiti uživanje vječne hrane i onda im se, po naputku božanske darežljivosti, u dovoljnoj mjeri pružalo ono što je potrebno, onako kako to zahtijeva dob ili spol svakoga. Ali nigdje nisam našao mjesto, upravo luku savršenoga spasa za ženski spol, u kojoj bi mogle provoditi redovnički i Bogu ugodan život. Odatle je onda došlo do toga da smo posavjetovavši se zajednički, to jest s klericima i vjernicima laicima, priorom Valicom sa svim njegovim plemenitima, sebi pripremili prikladno mjesto za gradnju samostana. Pošto smo našli mjesto s crkvom koja je bila sagrađena u čast svetoga Benedikta, a klerici i laici su pod zakletvom potvrdili da je to bila i ćelija presvetoga Dujma, biskupa i

1509 Usp. Ostojić, *Postanak*.

1510 CD 1, 109–112, Nr. 80.

Kristova mučenika, nađene su i osobe koje će tamo biti prisutne da pobožno služe Bogu«.

I u Splitu prethodi osnivanju toga benediktinskog samostana starija monaška zajednica, *cella beatissimi Domnii* — »ćelija presvetoga Dujma«. Vidi se kako su pri činu osnivanja okupljeni i crkveno i svjetovno vodstvo gradske općine. Nadbiskup postupa u dogovoru s priorom Valicom (to je hrvatski izvedena umanjenica od Valentinus) i svim splitskim nobilitetom. Podizanje te opatije dio je široko zasnovana plana. Nadbiskup Lovro bio je čovjek reformnih papa i vodio je dalmatinsko–hrvatsku crkvu kako su ga oni usmjeravali. Osnivanje toga samostana, koje je imalo uključiti i ženski spol u strogo organiziran crkveni život, zamišljeno je da posluži obnovi vjerskoga života i da postane rasadištem duhovnosti i kulturnih vrednota. Taj je cilj i postignut. Neprekinutim djelovanjem postao je i taj samostan jednim od najvažnijih žarišta dalmatinskoga kulturnog krajolika, i ostao je to sve do u novovjeka vremena.[1511]

Utjecaj reformskih nastojanja u crkvi koja je nosio benediktinski red osjetio se i u zemlji hrvatske vlasti. Tu je u više nego samo jednom pogledu osnivanje opatije svetoga Ivana u Biogradu na moru (*Belgradum supra mare*) osobito znatno. Biograd je bio hrvatski grad koji, jednako kao i Šibenik, nosi slavensko ime pa za razliku od većine drugih hrvatskih gradova ne nastavlja antičku, većinom predrimsku tradiciju, kao što je nastavljaju Nin, Skradin, Nadin, Karin, Bribir, Knin i još neki. Konstantin Porfirogenet nabraja čak devet hrvatskih gradova.[1512] Kada je u Biogradu osnovana benediktinska opatija, bio je taj hrvatski grad već organiziran po uzoru bizantskih carskih. Na čelu gradske uprave stajali su prior i biskup. U tijeku reformnoga pokreta nedostajao je tu još benediktinski samostan. Kada je osnovan, nazvan je po svojem najvažnijem zemljišnom posjedu na kopnu opatijom svetoga Ivana Rogovskog. Osnivač toga samostana bio je hrvatski kralj Petar Krešimir IV. (1055. ili 1058–1074). On ga je godine 1060. ne samo obdario dobrima nego i, sasvim u duhu reformskoga pokreta, izuzeo taj samostan, kako iz jurisdikcije gradske općine, tako i iz jurisdikcije biogradskoga biskupa: *Regnante Cresimiro, rege Chroatorum et Dalmatiarum,... in civitate Belgrado, Dragaslao priore et Theodosio episcopo. Absolutionis et libertatis kartula facta est monasterio sancti Iohannis euangelistae nuper sito in eodem loco presente A(ndrea) abbate eiusque fratribus, ipso rege iubente hoc modo: Ego Cresimir rex tibi venerabili abbati Andreae tuisque fratribus tuoque monasterii* (!), *quod mea iussione et solatio immo magis*

1511 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 354–360.

1512 *De adm. imp.* 31, 68–70.

vestro labore inchoatur et perficit[ur], tribuo et concedo ita, ut premisso ęcclesiastico iure nulli homini subiugemini, nisi Deo summo, cui vestram militiam devovist[is]; vesterque monasterii (!) *sit absolutus ab omni fiscali tributo, excepto, quod gratia karitatis in sollempnitatem eiusdem ęcclesię episcopo loci ipsius agnus unus et ampulla vini largiens tribuatur. Et his largitis non e[piscop]o n[on] priori vobis illicite ausu temerario liceat dominari.*[1513] — »Za vlade Krešimira, kralja Hrvata i Dalmacije,... u gradu Biogradu, za priora Dragoslava i biskupa Teodozija. Sastavljena je isprava otpusta i oslobođenja samostanu svetoga Ivana evanđelista, što je nedavno smješten na tom istom mjestu u prisutnosti opata Andrije i njegove braće, pri čem je sam kralj zapovijedao ovako: Ja kralj Krešimir udjeljujem i dopuštam tebi časnomu opatu Andriji i tvojoj braći i tvojemu samostanu, kojega se gradnja po mojoj naredbi i uz moje olakšice, ali ipak više vašim trudom započinje i dovršava da, kad se izuzme crkveno pravo, niti jednomu čovjeku ne budete podjarmljeni osim najvišemu Bogu, kojemu ste posvetili svoje vojevanje; vaš samostan neka je odriješen od svakoga poreznog podavanja, osim što radi ljubavi treba da se o svetkovini crkvenoga svetca zaštitnika mjesnomu biskupu kao poklon dodjeljuje jedno janje i staklenka vina. A kada ste to poklonili, neka ne bude dopušteno niti biskupu niti prioru da se nedopušteno usude nepromišljeno vama gospodovati«.

Osobito je znatno to što je kralj Krešimir tu odredbu donio u pratnji i u prisutnosti papinskoga legata: *Et ne hęc nostrę diffinitionis paginula solubilis per labentia tempora videatur, coram apocrisiario sancte Romane ęcclesię venerabili abbatę* (!) *Mainardo misso a Nicolao, sanctissimo papa, roboramus perpetuo permanenda.*[1514] — »I da se ova stranica naše odredbe, kako prolazi vrijeme, ne pokaže sipkom, potvrđujemo to pred izaslanikom svete rimske crkve, poštovanja dostojnim opatom Majnardom, poslanim od Nikole, presvetoga pape, da ostane trajno na snazi«.

Opat Majnard bio je pak, kako je poznato, nositelj benediktinskih reformnih težnja, koji je kao papinski legat bio poslan u Dalmaciju i Hrvatsku da tamo sređuje prilike u pomjesnoj crkvi.[1515] U pozadini je pak stajao Hildebrand, koji je poslije kao papa postao Grgur VII. Tu se sasvim zorno pokazuje kako je reformni pokret, oslonjen na benediktinski red, osnivanjem novih samostana širio svoje djelovanje i pojačavao prisutnost na području dalmatinsko–hrvatske crkve. U trećem desetljeću 12. stoljeća, pošto su Mlečani razorili Biograd, premještena je opatija svetoga Ivana Rogovskog na uzvisinu Čokovac ponad Tkona na otoku Pašmanu,

1513 CD 1, 88, Nr. 64.

1514 *Ibid.*

1515 Usp. CD 1, 95, Nr. 67; Toma, c. 16 (ed. Rački 49).

sučelice Biogradu, gdje je taj samostan već od prije posjedovao kapelu svetih Kuzme i Damjana. Tamo je nastavio svoj život i odigrao važnu ulogu u srednjovjekovnoj književnosti kao rasadište glagoljaštva.[1516]

Nekako u isto vrijeme, dakle 1060–1062, isti je kralj Krešimir na jednak način izuzeo ženski benediktinski samostan svetoga Tome u Biogradu od svih obveza prema svjetovnoj i crkvenoj vlasti: *Ego Chresymir, rex Chroatorum atque Dalmatinorum, testimonium facio cum omnibus nobilibus meis, quod monasterio sancti Thome apostoli sub manu domine Dabriçe, eiusdem monasterii matris, conferro firmum stabileque observandum decerno, scilicet ut idem monasterium amodo et deinceps absque omni tributo perpetue existat liberum ita, ut nec mihi nec meis successoribus cuiuslibet consuetudinis debito implicatum esse videatur, nisi tantum voluntariam exibe(n)s honorificentiam, quatinus omnium ancillarum dei in eodem comorancium cenobio libertas et diurnas* (!) *quies omnium secularium infestatione exempta, licentius atque instancius suo possis* (!) *famulari creatori, cui se sub sacre legis iugo libentissime subdidisse noscuntur.*[1517] — »Ja Krešimir, kralj Hrvata i Dalmatinaca, svjedočim sa svim svojim plemenitima, da samostanu svetoga Tome apostola pod rukom gospođe Dobrice, majke istoga samostana, podjeljujem i određujem čvrsto, i da se stanovito poštuje, to naime, da taj samostan bude sada i poslije bez ikakva podavanja trajno slobodan, tako da se ne smatra obvezanim dugom ikojega običaja, niti meni, niti mojim nasljednicima, osim što iskazuje tek dobrovoljno poštovanje, kako bi u slobodi i dugu miru, izuzetu od uznemirivanja sa strane svih svjetovnjaka, sve službenice Božje koje borave u tom samostanu mogle slobodnije i zdušnije služiti Stvoritelju, kojega su se svetomu zakonu one, kako je poznato, vrlo rano podvrgnule.«

Kralj je u toj prilici i još u jednoj drugoj obdario taj samostan zemljišnim posjedom.[1518] A *territorium monacharum sancti Thome* — »zemlja redovnica svetoga Tome« spominje se još jednom između 1060. i 1078.[1519] Taj samostan, međutim, u kasnije doba nije igrao nikakvu ulogu. Ne pojavljuje se više u vrelima. Vjerojatno su redovnice poslije razorenja Biograda godine 1126. pobjegle u Zadar i tamo našle utočište u samostanu svete Marije, a onda kraj crkve svetog Demetrija osnovale ženski samostan svetih Demetrija i Tome.[1520]

1516 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 221–234.
1517 CD 1, 96–97, Nr. 68
1518 *Ibid.* i CD 1, 97–98, Nr. 69.
1519 CD 1, 169, Nr. 133.
1520 Ostojić, *Benediktinci* 2, 240–243 i 93–94.

S crkvenom reformom koja se provodila iz Rima, a provodili su je benediktinci u duhu koji je potekao iz Clunyja, povezana je i opatija svetoga Grgura u Vrani, u bliskome zaleđu Biograda, kako se nedvojbeno može dokazati, premda se inače o povijesti te opatije u ranom srednjem vijeku zna vrlo malo. Godine 1075. kralj Zvonimir († 1089) prilikom svoje krunidbe i svečanoga obećanja koje je dao pred legatom pape Grgura VII. poklonio je taj samostan papi, da bi papinski izaslanici, kada dođu u njegovo kraljevstvo da nadziru i sređuju prilike u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi, tamo odsjedali i boravili: *Ego Demetrius, qui et Svinimir nuncupor, dei gratia Chroatie Dalmatieque dux, a te, domine Gebizo, ex apostolice sedis legatione domini nostri pape Gregorii potestatem optinens in Salonitana basilica sancti Petri sinodali et concordi totius cleri et populi electione de Chroatorum Dalmatinorumque regni regimine per vexillum, ensem, sceptrum et coronam investitus atque constitutus rex, tibi devoveo, spondeo et polliceor me incommutabiliter completurum omnia, que mihi tua reverenda iniungit sanctitas, videlicet ut in omnibus et per omnia apostolice sedi fidem observem; et quicquid hoc in regno tam apostolica sedes tam sui legati sanxerunt aut sanxerint, irrevincibiliter custodiam..... Dono insuper, concedo atque confirmo apostolice sedi sancti Gregorii monasterium, cui Vrana est vocabulum, cum omni suo thesauro,... ut sancti P(etri) legatis semper sit ad hospitium et omnino in potestate eorum, hoc tamen interposito tenore, ut nulli alii potestati detur, sed omni tempore sancti P(etri) sit proprium, et a me meisque successoribus defensum atque ab omni homine liberum et securum..... Ego, inquam, Demetrius, qui et Svinimir, dei gratia et apostolice sedis dono rex ab hac hora in antea sancto P(etro) et domino meo pape Gregorio suisque successoribus canonice intrantibus ero fidelis*.[1521] — »Ja Demetrije, koji se nazivam i Zvonimir, po Božjoj milosti knez Hrvatske i Dalmacije, od tebe, gospodine Gebizone, koji si po izaslanstvu apostolske stolice dobio vlast od gospodina našega pape Grgura, u solinskoj bazilici svetoga Petra, po skupnom i složnom izboru čitavoga klera i naroda o vladanju u kraljevstvu Hrvata i Dalmatinaca, stijegom, mačem, žezlom i krunom uveden u dostojanstvo i postavljen za kralja, tebi se zavjetujem, obričem i obećavam da ću nepromjenjivo ispunjavati sve što mi nalaže tvoja poštovanja dostojna svetost, i da ću u svemu biti vjeran apostolskoj stolici; i što god su u ovom kraljevstvu, kako apostolska stolica, tako i njezini izaslanici odredili ili će odrediti, to ću nerazrješivo čuvati..... Povrh toga darujem, prepuštam i potvrđujem apostolskoj stolici samostan svetoga Grgura kojemu je ime Vrana sa svim njegovim blagom... da uvijek bude gostinjac izaslanicima svetoga Petra i uopće u njihovoj vlasti,

1521 CD 1, 139–141, Nr. 109.

postavljajući ipak taj uvjet da se ne da u vlast nikomu drugomu nego da zauvijek bude vlastit svetomu Petru i branit ću ga ja i moji nasljednici i bit će slobodan od svakog čovjeka i siguran..... Ja, velim, Demetrije, koji sam i Zvonimir, po milosti Božjoj i darom apostolske stolice kralj od ovoga časa na dalje bit ću vjeran svetomu Petru i svojemu gospodinu papi Grguru i njegovim nasljednicima koji budu dolazili u skladu s odredbama crkvenih zakona«.

Taj samostan mora da je tada postojao već dulje vrijeme. Da ga je kralj podigao i obdario za tu svrhu, ne bi propustio da to spomene i primjereno istakne. Kada je osnovan, to nam ostaje nepoznato. Već u 12. stoljeću rimska ga je crkva prepustila templarskomu redu, božjacima. Od njega su ga u 14. stoljeću preuzeli ivanovci. Obama redovima bilo je to glavno sjedište u hrvatskim zemljama i time je taj samostan i u kulturnoj povijesti igrao važnu ulogu.[1522] Iz svečanoga obećanja jasno proizlazi da je crkveni reformski pokret u sedamdesetim godinama 11. stoljeća pod svojim predvodnikom Hildebrandom koji se kao Grgur VII. bio uspeo do papinstva i stekao odlučan utjecaj u hrvatsko–dalmatinskom kraljevstvu. U znak svoje vjernosti i odanosti stavio je kralj Zvonimir benediktinsku opatiju u Vrani sasvim u službu toga utjecaja.

Uzlet benediktinskog redovništva u drugoj polovici 11. stoljeća osjetio se i u Zadru. Najznatniji je tu osnutak, ili prije obnova, ženskoga samostana svete Marije godine 1066. O okolnostima u kojima je do toga došlo razmjerno smo dobro obaviješteni. Osnovala ga je Čika, pripadnica najvišega zadarskog nobiliteta, unuka onoga priora Madija koji je obnovio samostan svetoga Krševana (vidi str. 423). Ona u ispravi o osnutku izvješćuje sama o tome: *[A]nno incarnationis domini nostri Iesu Christi millesimo sexagesimo VIo, Cresimiro rege regnante Chroatię et Stephano Iaderę pręsulante ac Drago ibidem priorante. Ego Cicca, filia Doimi et Vekenege, neptis Madii prioris, uxor Andreę, filii Papę, post interfectionem mariti cum duabus remanens filiabus in viduitate, videlicet Domnana et Vekenega, cępi corde perpendere, qualiter istius caducę vitę non perderem hereditatem et futuram non ammitterem perpetuitatem sicque michi salubrius estimans consilium, ut ego cum maiori filia, scilicet Domnanna, Deo dicarer monacha, minorem vero Vekene* (!) *maritali subderem iugo.*[1523] — »Godine utjelovljenja gospodina našega Isusa Krista tisuću šezdeset i šeste, dok je vladao Krešimir kralj Hrvatske, a Stjepan bio biskup u Zadru, a Drago isto tamo bio prior. Ja Čika, kći Dujma i Većenjege, unuka priora Madija, supruga Andrije, sina Papina,

1522 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 235–240.

1523 CD 1, 101, Nr. 73.

pošto mi je ubijen muž ostavši sama u udovištvu s dvije kćeri, to jest Domnanom i Većenjegom, počela sam u srcu vagati kako da ne upropastim baštinu ovoga propadljiva života i ne izgubim buduću vječnost i tako sam ocijenila da mi je zdravija odluka da se ja sa starijom kćeri, to jest Domnanom, posvetim Bogu kao redovnica, a mlađu Većenjegu da podložim muževlju jarmu«.

Na to je razgovarala o svojem naumu s bratom i drugim rođacima, posavjetovala se s priorom i biskupom. Napokon se sporazumjela s Petrom, opatom Svetoga Krševana i njegovim redovnicima i dobila je od tog samostana na dar manju crkvicu svete Marije kod Belatskih gradskih vrata (*ecclesiolam sanctae Mariae minoris ante portam Bellate*) da tamo podigne ili obnovi samostan. Vrelo nas, međutim, o tome ne obavještava pobliže. Baš se na tom mjestu prekida jer je tu iz kartulara ispao list.

Novi je samostan još iste godine počeo uživati odlučnu kraljevsku potporu. Petar Krešimir IV. podijelio mu je, sasvim u duhu reformnih nastojanja benediktinskoga reda, »kraljevsku slobodu«: *Anno incarnationis domini nostri Iesu Christi millesimo sexagesimo VIo, Dukyzi Constantinopoleos imperante. Ego Cresimir, rex Chroatię et Dalmatię, filius Stephani regis, concessione Laurentii, Spalatensis archiaepiscopi omniumque nostri regni ępiscoporum et laudatione nostri ducis Stephani cęterorumque Chroatię comitum do regiam libertatem monasterio sanctę Marię Iadrensis, quod soror mea Cicca fabricavit..... In die natali Domini in Sibiniquo coram omnibus prędicte abbatisse Cicke hęc data sunt.*[1524] — »Godine utjelovljenja gospodina našega Isusa Krista tisuću šezdeset i šeste, dok je Duka vladao kao car u Carigradu. Ja Krešimir, kralj Hrvatske i Dalmacije, sin kralja Stjepana, po dopuštenju Lovrijenca, splitskoga nadbiskupa i svih biskupa našega kraljevstva i uz pohvalu našega kneza Stjepana i ostalih hrvatskih poglavara dajem kraljevsku slobodu samostanu zadarske svete Marije, što ga je sagradila moja sestra Čika..... Na dan rođenja Gospodnjega u Šibeniku to je pred svima dano prije spomenutoj opatici Čiki«.

Čika je po tome postala opaticom samostana koji je osnovala i dobila je za nj od vladara najvišu povlasticu. On o njoj govori kao o svojoj sestri. To se može najvjerojatnije protumačiti tako da je hrvatski vladarski rod bio svojta zadarskim Madijevcima. I tu se upravo opipljivo pokazuje kako su dalmatinski gradovi postupno srastali s hrvatskom kraljevinom. Ali kralj vrši svoje vladarsko pravo na svojoj djedovini, u hrvatskom obalnom gradu Šibeniku, što je, usput budi rečeno, i njegov prvi spomen u povijesti. Samostan svete Marije u Zadru opstao je. Očuvao je kontinuitet

[1524] CD 1, 102, Nr. 74.

življenja i djelovanja sve do današnjega dana.[1525] Po ulozi koju je odigrao u kulturnoj povijesti hrvatskoga prostora jedva da ga je nadmašio ikoji drugi. U ranosrednjovjekovnoj književnosti zauzima, bar s gledišta tekstovne predaje kakvom se ona pokazuje nama, središnje mjesto.

Mnogo je manje znatan drugi ženski samostan osnovan u Zadru. Godine 1070. spominje se zemljišni posjed svetoga Platona (*terra sancti Platonis*).[1526] Taj je Platon bio grčki iguman (opat) i reformator istočnih manastira. Njegov kult je u doba uske povezanosti dalmatinskih gradova s Bizantom dopro i do njih. Godine 1167. spominje se u Zadru ženski samostan svetoga Platona i njegova opatica.[1527] I u tom su samostanu živjele redovnice iz najviših društvenih slojeva.[1528] U 13. je stoljeću taj samostan raspušten, a zgrade i imutak preuzeli su dominikanci.[1529]

Otprilike u isto vrijeme kao osnivanje ili obnova samostana svete Marije u Zadru pada i najstariji spomen samostana svetoga Bartolomeja na brežuljku Kapitulu kod Knina. Godine 1066/67. stoji u jednoj ispravi kralja Krešimira IV: *Ego Adam, abbas sancti Bartholomei, scripsi iussu regis domini mei.*[1530] — »Ja Adam, opat Svetoga Bartolomeja napisao sam to po zapovijedi kralja, svojega gospodina«. Više daljnjih spomena[1531] pokazuje da je ta benediktinska opatija, ako i jest vjerojatno postojala još od 10. stoljeća (vidi str. 429), upravo u drugoj polovici 11, u tijeku benediktinskoga reformnog pokreta, dobila u hrvatskom kraljevstvu veliku važnost.[1532]

U to vrijeme javljaju nam se u vidokrugu još dva benediktinska samostana na hrvatskom području. Jedan od njih je samostan svetoga Petra i Mojsija u Solinu, u ranoromaničkoj bazilici kojega je 1075. okrunjen kralj

1525 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 73–85.

1526 CD 1, 119–120, Nr. 86.

1527 CD 2, 114–115, Nr. 107.

1528 CD 3, 173, Nr. 148.

1529 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 9–96.

1530 CD 1, 106, Nr. 78.

1531 CD 1, 114, Nr. 82 (1069): *Adam monacus sancti Bartholomei abbas* — »Adam, redovnik, opat svetoga Bartolomeja«; 138, Nr. 108 (1075): *Ego Ioannes, abbas sancti Bartolomei* — »Ja Ivan, opat svetoga Bartolomeja«; 161, Nr. 125 (1078): *Iohannis, abbatis çenobii sancti Bartholomei* — »Ivana, opata samostana svetoga Bartolomeja«; 163, Nr. 126 (1078): *Ioannis, venerabilis abbatis cenobii sancti Bartholomei apostoli* — »Ivana, poštovanja dostojnog opata samostana svetoga Bartolomeja apostola«; 165, Nr. 127 (1078): *Giovanni abbate di san Bartolomeo* — »Ivan, opat svetoga Bartolomeja«; 167, Nr. 130 (1078): *coram... Iohanne, abbate sancti Bartholomei* — »pred... Ivanom, opatom svetoga Bartolomeja«; 187, Nr. 146 (1087): *Iohannes, abbas sancti Bartholomei, laudo* — »Ja Ivan, opat svetoga Bartolomeja, odobravam«.

1532 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 533–536.

Zvonimir.[1533] Godine 1078. spominje se opat samostana svetog Mojsija.[1534] Da je ta ranoromanička crkva bila posvećena svetima Petru i Mojsiju, potvrđeno je epigrafički.[1535] Iz daljnjih pak vijesti proizlazi da taj samostan već u 12. stoljeću ni je imao redovnika i da su mu posjedi pripali splitskomu nadbiskupu.[1536] Sveti Mojsije kojemu je samostan bio posvećen vjerojatno nije onaj starozavjetni zakonodavac, nego etiopski monah, koji se zvao po njem, a nadaleko je bio poznat po svojem asketičkom djelu *Apophthegmata*, zbirci jezgrovitih odgovora na pitanja o pustinjačkom životu.[1537]

Drugi je samostan svetoga Petra od Klobučca, istočno od Trogira. Na temelju arheoloških i epigrafskih indicija moglo se učiniti vjerojatnim da je osnovan između 1076. i 1091.[1538] U 15. stoljeću taj je samostan razoren.[1539] Stajao je na hrvatskom teritoriju. U jednoj ispravi iz godine 1189, u kojoj se prvi put spominje, stoji: *Ego itaque Petrus, licet indignus monacus, dilapsis aliquantis temporibus post susceptam administrationem monasterii sancti Petri de Clobucez, habito consilio omnium fundatorum eius monasterii tam Sclavorum quam Latinorum, omnes terras, quas monasterium sine alicuius contradictionis obstaculo possidet, illuminare et certis limitibus determinare et per eorumdem terminos lapidum signa infigendo ab aliorum terris distinguere curavimus et scripto redigimus.*[1540] — »Ja dakle Petar, premda nedostojan redovnik, pošto je proteklo nešto vremena od kada sam preuzeo upravu samostana svetoga Petra od Klobučca, održavši vijeće svih osnivača toga samostana, kako Slavena, tako i Latina, pobrinuli smo se da se sve zemlje koje samostan posjeduje, a da tomu ničiji prigovor nije zaprekom, osvijetle i omeđe sigurno utvrđenim međama, te razluče od drugih zemljišnih posjeda tako da se po njihovim granicama postave kameni međaši i to sada sređujemo i pismeno«.

Osnivači, *fundatores*, koji se ovdje spominju potomci su onih obitelji kojih su glave sudjelovale pri osnivanju samostana. Među njima se razlikuju Slaveni od Latina. Kako je samostan podignut na hrvatskoj zemlji, ne

1533 CD 1, 139, Nr. 109.

1534 CD 1, 165, Nr. 127; 166, Nr.128.

1535 Mihaljčić–Steindorff 54–55, Nr. 87; 55, Nr. 88; D 137, Nr. 99; 139, Nr. 102.

1536 CD 2, 87, Nr. 84; 10, Nr. 7; 16–17, Nr. 12; 96, Nr. 93; 193, Nr. 189; 251, Nr. 237; 308–309, Nr. 289.

1537 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 306–310.

1538 Mihaljčić–Steindorff 49–50, Nr. 78; D 93, Nr. 60. Usp. i literaturu što se tamo navodi.

1539 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 277–280.

1540 CD 2, 240, Nr. 225.

iznenađuje što se Slaveni spominju na prvom mjestu. To pak što su pri njegovu osnivanju sudjelovale i gradske obitelji kojih je etnička tradicija bila romanska pruža neočekivan i dobrodošao uvid u to kako su te dvije etničke tradicije u novom okviru, koji je postavilo uređenje dalmatinsko–hrvatske crkvene pokrajine, pomalo srastale u jednu cjelinu.

Benediktinski samostan svetoga Ivana Krstitelja u Trogiru posvjedočen je tek godine 1108. spomenom jednoga opata.[1541] No s velikom se sigurnosti može pretpostaviti da je osnovan najkasnije u sredini 11. stoljeća jer je Trogir već 1064. imao ženski benediktinski samostan, a ženski su se samostani u dalmatinskim gradovima u pravilu podizali tek poslije muških. To je bilo u duhu clunyjevske reforme jer su muški samostani imali upućivati i štititi ženske, kako je jasno izraženo u zapisu o uređenju samostana svete Marije u Zadru.[1542] Od 15. stoljeća i dalje nije u Trogiru više bilo benediktinaca. Velik je gubitak što je s njima nestao i samostanski arhiv.[1543]

U arhivu trogirskoga kaptola čuvaju se vrijedni kodeksi, za koje se s dobrim razlogom pretpostavlja da potječu iz skriptorija toga samostana.[1544] A valja pretpostaviti i to da je trogirski biskup Ivan (Orsini?), rodom iz Rima, koji je u to vrijeme vršio svoju službu i uz splitskoga nadbiskupa Lovru bio najznatniji nositelj reformnih nastojanja u crkvi, ili potaknuo osnivanje toga samostana, ili, ako je tada u gradu već živjela benediktinska obitelj, da ju je obnovio i uredio u duhu crkvene politike koju je zastupao. Sigurno je pak da je sudjelovao pri osnivanju ženskoga benediktinskog samostana svetoga Dujma (poslije svetoga Nikole) u Trogiru i da je stajao iza tog pothvata kao njegov pokretač.

O ispravi što je izdana o tom osnivanju kaže Ivan Lučić da je to jedini spis na pergamentu koji je očuvan pošto je grad bio razoren. Pri tome valja pomišljati na saracensko pustošenje godine 1123. Isprava koju je Lučić držao u rukama nije došla do nas. Poznata su nam samo izdanja njegova prijepisa.[1545] Tamo stoji o tom osnutku ovo: *In nomine domini nostri salvatoris regis aeterni. Anno dominicae incarnationis MLXIV, indictione secunda, regnante domino nostro ac piissimo augusto Constantino Duce* (!) *et magno imperatore, civitatis vero Trag[urii] regente cathedram*

1541 CD 2, 17–18, Nr. 13.

1542 CD 1, 101, Nr. 73.

1543 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 269–274.

1544 Usp. V. Novak, *Scriptura beneventana* 11–37; Novak – Telebaković–Pecarski, *Većenegin evanđelistar* 21; Katić, *Na vratima* 35–36. Još i literatura koju navodi Ostojić, *Benediktinci* 2, 274, bilj. 38.

1545 Usp. Lucius, *De regno* 2, c. 16, p. 100; isti, *Memorie* p. 13. Tamo stoji primjedba: *È l'unica pergamina originale, che e rimasta dalla desolatione della città* — »to je jedini izvorni spis na pergamentu koji je ostao od opustošenja grada«.

Iohanne venerabili episcopo Rethorico una cum domno Dabrana, inclito priore, cum fratre suo Andrea omnibusque nobilibus. Sub illorum namque temporibus hoc praecipimus privilegium conscribi nos omnes, videlicet: Staligato, Georgius, Tridullo, Dabro, Sepalato, Calafato nec non Vitaza, et hoc nostra spontanea voluntate de hoc, quod ipse iam dictus episcopus nos per plurimum rogaverat, ut ecclesiam, quae nostra erat, scilicet domus beati Domnii, ubi Porta Dominica vocatur, ibi monasterium ancillarum domini concederemus construere. Nos vero consulti omnes et, quia noster rector ac protector permanserat, magis pro remedio nostrarum animarum illum audivimus ibidemque domino annuente monasterium esse affirmavimus, ubi et abbatissa non post longum temporis spatium nomine Eufemia introducta fuit ceteris cum sororibus... Quod et affirmatum fuit ante notitiam praefati Iohannis episcopi et Dabranae, eiusdem urbis prioris, et Mirice, Bogoboyse ac Andreae nec non nobilium et ignobilium Tragurini castri, qui huius rei testes fuerunt.[1546] — »U ime gospodina našeg spasitelja, vječnoga kralja. Godine utjelovljenja Gospodnjega 1064, druge indikcije, dok je vladao naš gospodin i nadasve pobožni august Konstantin Duka, veliki car, a biskupskom stolicom grada Trogira upravljao Ivan, poštovanja dostojni biskup, Retorik. Skupa s gospodinom Dobronjom, slavnim priorom, s njegovim bratom Andrijom i svim plemenitima. U njihovo naime vrijeme naređujemo da se napiše ovaj privilegij mi svi, naime: Staligat, Juraj, Tridul, Dobro, Sepalat, Kalafat i još Vitača, i to po našoj slobodnoj volji o onome za što nas je već spomenuti biskup vrlo usrdno zamolio, da crkvu, koja je bila naša, a radi se o kući svetoga Dujma na mjestu koje se zove Vrata Gospodnja, — da dopustimo da se ondje sagradi samostan sluškinja Gospodnjih. A mi smo svi bili pitani za mišljenje i, jer je bio ostao naš rektor i prorektor, u prvom redu za spas naših duša uslišili smo ga i pristali da ondje uz pomoć Božju bude samostan. Onamo je onda, ne poslije dugog vremenskog razmaka, uvedena opatica po imenu Eufemija s ostalim sestrama... To je bilo i potvrđeno pred već spomenutim biskupom Ivanom i Dobronjom, priorom toga grada, te u nazočnosti Mirice, Bogobojše i Andrije, i još drugih ljudi iz trogirskoga grada, plemenitih i onih koji to nisu, koji su bili svjedoci toga«.

Dobar latinski jezik te isprave, ako ga Lučić nije dotjerao, jednako kao i biskupov nadimak Retorik, svjedoči o tome kako je njegovo djelovanje u Trogiru utjecalo i na to da se podignula razina književne naobrazbe. Taj samostan postoji sve do današnjega dana i vrlo je znatan za tekstovnu predaju hrvatske književnosti.[1547]

[1546] CD 1, 98–99, Nr. 70.

[1547] Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 282–286; N. Klaić, *Povijest grada Trogira,* 33–39.

Godine 1080. svečano je posvećena samostanska crkva svetoga Petra u Selu, u današnjem Sumpetru na poljičkom primorju između Splita i ušća Cetine, na hrvatskom teritoriju. O tome kada je upravo podignut taj samostan jako se razilaze mišljenja istraživača. No poslije svega što je o tom pitanju do sada izneseno može se dosta mirno reći da je to najvjerojatnije bilo pod kraj šezdesetih godina 11. stoljeća.[1548] Nova benediktinska opatija bila je privatna zadužbina. Osnivač joj je pripadao jednoj od najotmjenijih splitskih obitelji, Petar sin Črnjin ili Geminijanov, kako se njegov otac također zvao, i to u romanskom spalatinskom glasovnom liku Gumaj.[1549] Onako kao što donatorov otac nosi hrvatsko i romansko ime, svjedoči i osnivanje te opatije, a i svetkovanje posvećenja njezine crkve, jednako kao u slučaju Svetoga Petra od Klobučca kod Trogira, o zajedničkom djelovanju i postupnom srastanju dalmatinskoga grada romanske tradicije sa svojim slavenski određenim hrvatskim zaleđem. Postojanje dalmatinsko–hrvatske crkve i hrvatsko–dalmatinskoga kraljevstva tada se već stalo snažno očitovati.

Dojmljiv opis svečanoga posvećenja Samostanske crkve Svetoga Petra u Selu upravo je s toga gledišta osobito zanimljiv. On glasi: *In Christi nomine et eiusdem incarnationis anno millesimo octogesimo, indictione vero VIII, temporibus quoque domni Laurenti, venerabilis Spalatine sedis archiepiscopi, regi* (!) *Chroatorum Svinimiri, nec non Valizze prioris. Petrus ego Zerni, qui et Gumay filius, una cum domina Anna mea coniuge, filia scilicet May Favae, divina docente clementia ac plurimorum Dei servorum fulti consilio salubre causa nostrorum defunctorum immo delictorum redemptionis inivimus consilium, quatinus de nostro proprio conquestu more fidelium omnipotenti Deo pro posse nostro aliquam portionem offerre possemus. Quodque Deo iuvante expleri difinivimus. Igitur in loco, qui dicitur Selle, circa ęcclesiam sancti Stephani, quae ditioni domini nostri videlicet beatissimi Domnii subiacet, cepimus ad honorem principis apostolorum omnium Petri apostoli ecclesiam construere quamque Deo permitente studio artificum complevimus. Denique iam peracta convocato presule iam memorato cęterisque ministris ordinis divini V Idus mensis Octubris eandem consecrari rogavimus. Ad cuius sollempnitatem quam plurimi Spalatinorum Chroatorumque virorum gratia remissionis seu absolutionis venerunt. Deinde auctoritate duce divina prephatus archiepiscopus cum cęteris sibi astantibus ministris pro dotis eiusdem ęcclesie nos exigere cepit. Nos vero pro viribus et nostro posse, quęcumque tamen necessaria eiusdem Dei servis*

[1548] Usp. Ostojić, *Kad je osnovan* i literaturu koju tamo navodi i potanko raspravlja o njoj.

[1549] Usp. Skok u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 242 i 260.

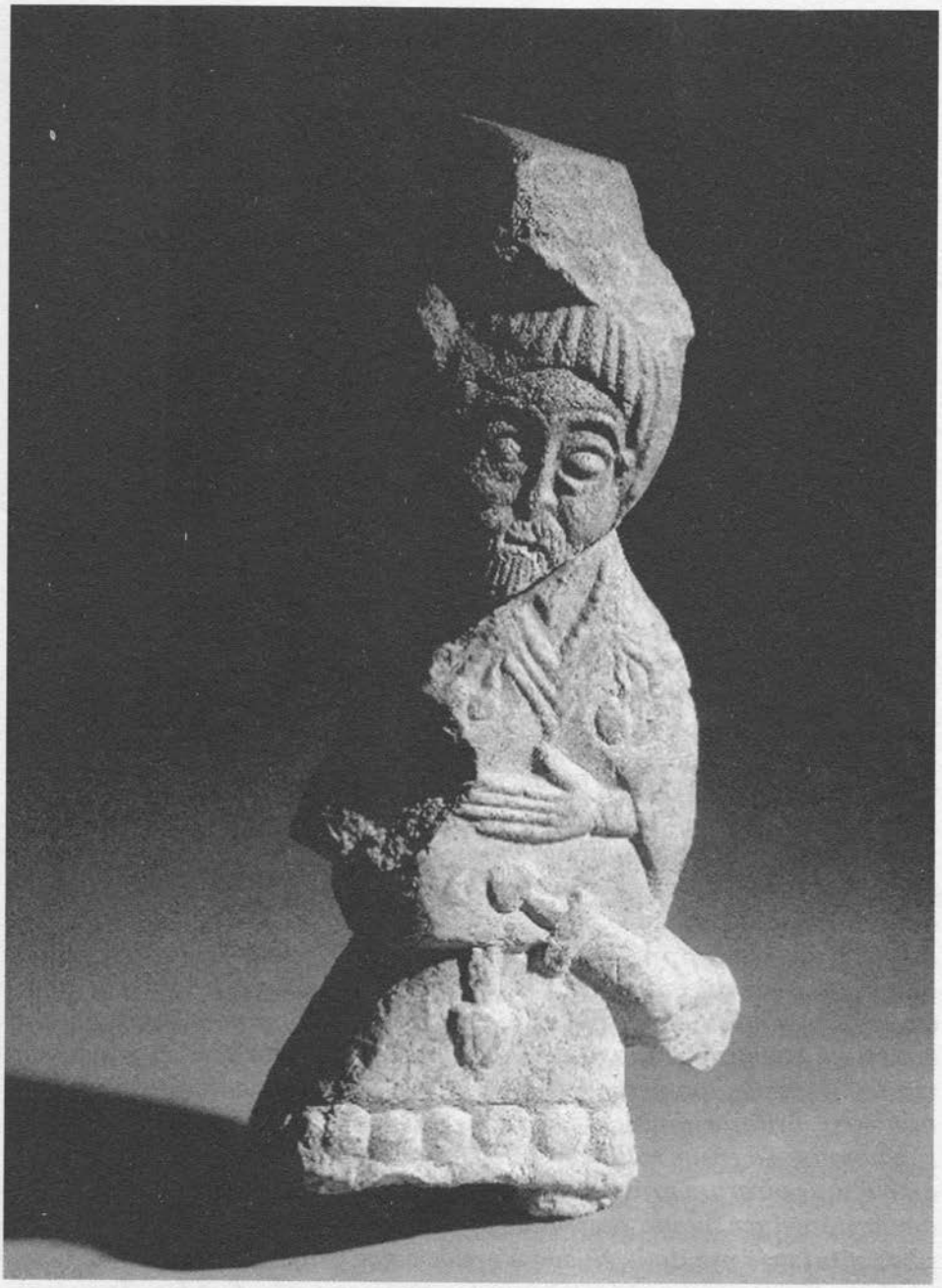

Lik hrvatskog dostojanstvenika s tranzene iz Biskupije kod Knina, 11. st.

dictantibus erant, optulimus ibi.[1550] — »U Kristovo ime i godine njegova utjelovljenja tisuću osamdesete, 8. indikcije, u vrijeme gospodina Lovrijenca, poštovanja dostojnoga nadbiskupa splitske stolice, kralja Hrvata Zvonimira i priora Valice. Ja Petar Črnjin, koji se zovem i Gumajev sin, skupa s gospođom Anom, svojom suprugom, to jest kćeri Maja Fave, poučeni od Božje blagosti i poduprti savjetom vrlo mnogih slugu Božjih donijeli smo spasonosnu odluku radi naših pokojnika i osobito radi otkupljenja grijehâ da bismo uzmogli od svojega vlastitog stečenog imutka, kako običavaju vjernici, prema svojim mogućnostima neki dio prikazati Bogu. I to smo uz pomoć Božju odredili da se ispuni. Stoga na mjestu koje se zove Selo oko crkve svetoga Stjepana koja je podložna vlasti našega gospodina, to jest svetoga Dujma, počeli smo graditi crkvu u čast apostola Petra, prvaka svih apostola, i nju smo po dopuštenju Božjem nastojanjem vještakâ i dovršili. A onda, kad je već bila dogotovljena, pozvali smo već spomenutoga kolovođu i ostale sluge božanskoga reda da se ona posveti petoga dana listopadskih ida. Na tu svečanost došli su mnogi muževi, Splićani i Hrvati, radi oproštenja grijeha ili odrješenja od njih. Zatim je, vođen božanskom mjerodavnosti, prije spomenuti nadbiskup s ostalim službenicima što su stajali uz njega počeo od nas tražiti prinos za opremu te crkve. A mi smo prema svojim snagama i svojim mogućnostima prinijeli ondje što god je njoj, kako su govorili Božji sluge, bilo potrebno«.

Posvećenje crkve slavili su skupa mnogi Splićani i Hrvati, pod žezlom kralja Hrvatske i Dalmacije predvodio je obred metropolit dalmatinsko–hrvatske crkve. Kao preduvjet posvećenju provjerena je i oprema crkve i još su na licu mjesta provedene primjerene nadarbine. Ta je opatija postala važnim uporištem za njegovanje *litterarum studia* u ranome hrvatskom srednjovjekovlju. Njoj se zahvaljuje bogata baština, iako je, kako se čini, poharana u mongolskoj najezdi 1242. te poslije toga više nije imala redovnika i konačno joj je imutak u 14. stoljeću došao u posjed splitskoga nadbiskupa.[1551]

Jedna vijest koja se vjerojatno odnosi na vrijeme između 1074. i 1076.[1552] dopušta zaključak da je tada postojao samostan na desnoj obali Cetine, odmah do njezina ušća, preko puta Omišu, kod predromaničke crkve svetoga Petra, koja još i danas tamo stoji.[1553] Samo epigrafski se dadu potvrditi dvije opatije benediktinaca glagoljaša na otoku Krku. Njihov osnutak valja datirati u kasno 11. stoljeće. Jedna je bila u gradu Krku,[1554]

1550 CD 1, 172, Nr.136.

1551 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 338–344.

1552 Usp. Ostojić, *Kad je osnovan* 152.

1553 CD 1, 174, Nr. 136. Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 351–353.

1554 Mihaljčić–Steindorff 8, Nr. 13.

Križ iz groba u Lijevoj bari, Vukovar, 11. st.

posvećena vjerojatno svetomu Lovrijencu,[1555] druga, posvećena svetoj Luciji, u Jurandvoru kod Baške na jugoistočnom kraju otoka.[1556] Iz svjedočanstva o toj drugoj možda se može zaključiti da je u ono doba postojala i treća, opatija svetoga Nikole u Otočcu u Lici. To ipak ostaje vrlo nesigurno.[1557] Nesigurne su i predaje po kojima bi samostan svete Marije u Ninu postojao već u 11. stoljeću, iako je vrlo vjerojatno da je u ono doba u Ninu već živjela i ženska redovnička obitelj.[1558]

Na prijelazu od 11. u 12. stoljeće javljaju se u povijesnom vidokrugu još neke benediktinske opatije koje su osnovane ili tada ili ne dugo prije toga vremena. Godine 1102. spominje se prvi put benediktinski samostan svetoga Petra na otoku Pagu.[1559] U to je doba vjerojatno osnovana opatija svetoga Stjepana u Barbatu na otoku Rabu.[1560] U isto vrijeme pada i osnutak ženskoga samostana svete Marije u Rožatu kraj vrela rijeke Dubrovačke, odmah do sela Komolca.[1561]

Također godine 1102. spominje se prvi put samostan svetog Petra na Kršu u Istri u blizini Buja.[1562] Sjeverno od toga je 1070. osnovana opatija svetoga Apolinara *in Gasello*, svetoga Nikole *de ultra*, »od preko«, na sjevernoj obali Koparskoga zaljeva.[1563] Opatija svetoga Vincencija u Svetvinčentu na zapadnoj obali Istre spominje se prvi put 1024. ili 1125.[1564] U Istri, za razliku od područja dalmatinsko–hrvatske crkve, 11. stoljeće nije osobito aktivno razdoblje u izgradnji redovničkih zajednica. Osnutci samostanâ pripadaju tamo znatnim dijelom starijim slojevima.

Slika se bitno upotpunjuje ako se obuhvate i oskudne vijesti o osnivanju benediktinskih opatija u 11. stoljeću duboko u kopnenom zaleđu. To su samo dvije. Starija od njih pripada dalmatinsko–hrvatskoj crkvi samo po tome što je ona teoretski polagala pravo na jurisdikciju nad tim područjem. Tako je zapisano 852. o splitskoj nadbiskupiji: *in fatam matrem ecclesiam, quae metropolis usque ad ripam Danubii.*[1565] — »u rečenu majku crkvu, koja je metropola sve do obale Dunava«. Uistinu je pak ta

1555 Usp. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* 2, 180–182.
1556 Mihaljčić–Steindorff 10–14, Nr. 17; 14–15, Nr. 18. Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 168–173.
1557 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 204–206.
1558 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 112–116.
1559 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 131–133.
1560 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 127–129.
1561 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 2, 432–435.
1562 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 3, Split 1965, 96–98.
1563 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 3, 82–85.
1564 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 3, 140–142.
1565 CD 1, 5, Nr. 3.

opatija pripadala ugarskoj crkvenoj organizaciji. Palatin Rado je na Savi (*supra Zavam fluvium*) u Srijemu podigao samostan svetoga Demetrija, koji je onda 1057. skupa sa svojim patronatom nad njim odstupio pečujskom biskupu, u kojega se dijecezi nalazio.[1566] Pri tome ostaje nejasno kako bi to moglo biti tako jer se, koliko znamo, u to doba Srijem nalazio u bizantskoj, a ne u ugarskoj vlasti. Stoga se o tom osnivanju i njegovoj dataciji izriču različita mišljenja.[1567]

Sasvim drukčije stoji s vrelima za drugi od spomenuta dva osnutka. Za nj nema pismenoga svjedočanstva. Na sjeverozapadu Hrvatske, u ranosrednjovjekovnoj Donjoj Panoniji, koja se poslije u srednjem vijeku zvala Slavonija, nalaze se ponad mjesta Lobora na gori ostatci ziđa, iz kojega je uziman kamen kad se tamo u 14. stoljeću gradila crkva svete Marije, koja se zove Marija Gorska i do danas je ostala u funkciji kao zavjetna crkva. Po živoj narodnoj predaji ostalo je to ziđe od staroga samostana. Doista su u njem nađeni ulomci predromaničke oltarne pregrade s pleternim ukrasom, koji je po svojim stilskim elementima sasvim podudaran s onim što je poznat iz jadranskih krajeva. Po prethodnim izvještajima o tim nalazima pripadaju oni utvrđenom samostanu i njegovoj crkvi, koja je sagrađena negdje između 1070. i 1090. Ona je po tome starija od osnivanja zagrebačke biskupije (1094) i pripadala je još sisačkoj biskupiji u sastavu dalmatinsko–hrvatske crkve, potvrđenoj u vrelima.[1568] Odatle postaje razumljiva i potpuna podudarnost stilskih elemenata njezine plastične ornamentike s onima poznatim s juga. Na jednom od ulomaka oltarne pregrade uščuvan je početak latinskoga natpisa: † *Summe*... — »Najviši...«. Kako god da je ta krhotina po sebi neugledna, ona je ipak vrlo dragocjeno svjedočanstvo o tome dokle je proširena bila latinska pismenost čak i na skrajnjem kopnenom sjeveru dalmatinsko–hrvatske metropolije. Crkveni reformni pokret koji su nosili benediktinci dosegnuo je s Jadrana jugoistočne podalpske predjele. Taj samostan je vjerojatno bio razoren za mongolske najezde godine 1243. i poslije više nije bio obnovljen.[1569]

S novim osnutcima benediktinskih opatija koje je poticao reformni pokret prevladao je i u crkvenoj arhitekturi sasvim nov stil. Na mjesto predromanike došla je tada rana romanika.[1570] Najvažnija joj je odlika vjerojatno

1566 Fejér, *Codex diplomaticus regni Hungariae* 1, 395.

1567 Usp. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* 3, 30–32.

1568 CD 1, 37, Nr. 26.

1569 Usp. Karaman, *O umjetnosti* 109–110; Stahuljak, *Naučno–istraživalački rad* 260; Ostojić, *Benediktinci* 3, 62–63.

1570 O ranoromaničkoj arhitekturi i plastici u dalmatinsko–hrvatskoj crkvenoj pokrajini usp. Petricioli, *Pojava*; isti, *Tri romaničke građevine*; isti, *Od Donata do Radovana*;

Crkva sv. Petra u Supetarskoj dragi na otoku Rabu, druga polovica 11. st.

ujedinjenje čitave crkvene unutrašnjosti u jedan prostor usredotočen na oltar i svetište, što je onda, za razliku od predromaničke arhitekture, dovelo do potpune podudarnosti unutrašnjeg i vanjskog oblikovanja crkvenoga zdanja. K tomu dolazi još to da se plastični ukras crkvenoga zdanja iz unutrašnjosti prenosi na pročelje. To je povezano s novim shvaćanjem crkve o svojoj ulozi. Ona se sada okreće prema van, svjetovnomu i javnom životu, kako bi svojim autoritetom djelovala na nj. Stroga, kao da se s vrijednostima koje nosi predstavljala javnosti i napustila je shvaćanje o svetištu koje se potpuno otkrenulo od svijeta kakvo je bila naslijedila još od kršćanske antike. Prikazuje se nedvosmisleno kao crkva u svijetu. Reformni su pape, vrlo naglašeno, nastupali tako i u politici. Promjene u prostornom oblikovanju crkava bile su u vezi s novom liturgijskom praksom koja se tada uvodila. U predromaničko doba odvijala se služba Božja dobrim dijelom u procesijama, koje su se nazivale i litanijama, molitvenim ophodima, koji su se kretali od jednog prostornog sklopa u crkvenoj zgradi do drugoga, kako su ih već tvorili vestverk, niski transept, kripte, sve na različitim razinama. Reformirani benediktinci usredotočili su nasuprot tomu liturgiju u svetištu kod glavnoga oltara, kod kojega i oko kojega se odvijala sasvim statički, zbog čega je unutrašnjost crkve bila sva upravljena prema njemu. Posljedica toga bilo je postavljanje dubokoga benediktinskog kora, koji je opet nešto ograničavao preglednu cjelovitost prostora, pa je slobodno kretanje u crkvi usmjereno uglavnom na pobočne lađe.

Na području dalmatinsko–hrvatske crkve javljaju se te nove razvojne tendencije u dvije vrlo razgovijetno različite struje. S jedne je strane kamaldolačka grana reformiranih benediktinaca, koju je godine 1027. osnovao sveti Romuald u talijanskoj opatiji Pomposa, preko svetoga Gaudencija, Romualdova učenika i osorskog biskupa, razvila živahnu djelatnost na sjevernom Jadranu, koja je ostavila mnoge tragove u Dalmaciji i Istri. Gaudencije je u Osoru osnovao opatiju svetoga Petra. Odatle su se već u prvoj polovici 11. stoljeća reformska nastojanja, koja su se sada provodila već i iz Rima, širila po predjelima istočnog Jadrana. Iz Osora, iz kruga biskupa Gaudencija, došao je splitski nadbiskup Lovro, a isto tako i trogirski biskup Ivan, koji su u 11. stoljeću bili najodlučniji i najdinamičniji djelatnici reforme u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi, i poveli su je do odlučnoga prodora. Kamaldolci su uveli i novo graditeljstvo svojega pokreta u tu crkvenu pokrajinu i podizali su crkvena zdanja

Gvozdanović, *Značaj starohrvatske arhitekture*; Jurković, *Problem kontinuiteta*; isti, *Crkvena reforma*; prinosi koje su dali M. Jurković, R. Božanić, H. Gjurašin, J. Belamarić u zborniku *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, 325–370 i T. Marasović i M. Jurković u zborniku *Zvonimir kralj hrvatski*, 151–164 i 165–182.

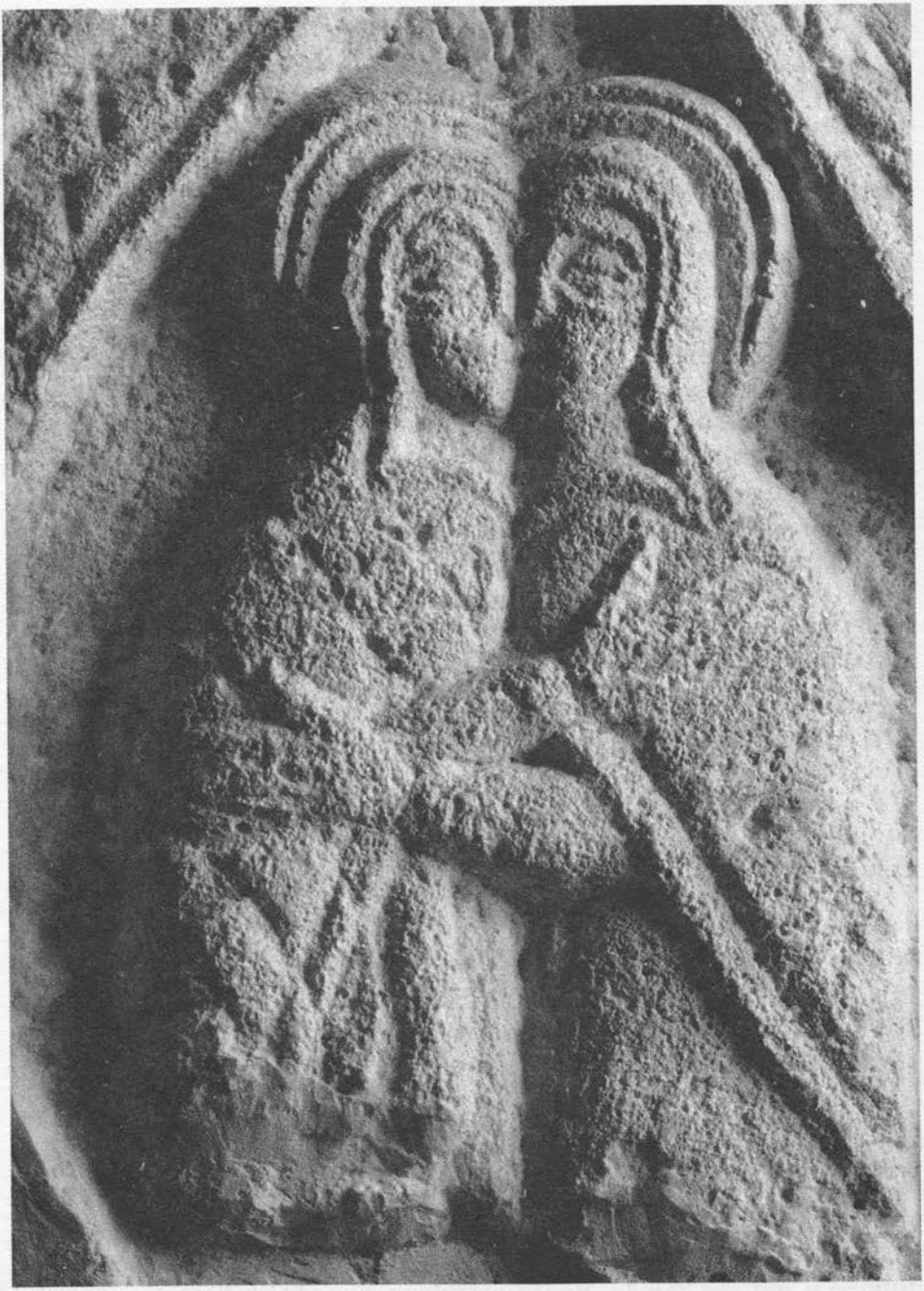

Susret Marije, Kristove majke, i njezine rođakinje Elizabete. Detalj ploče oltarne ograde iz crkve sv. Lovre u Zadru, 11. st.

sasvim novoga tipa. Među njih pripada na prvom mjestu samostanska crkva svetog Petra u Osoru, koje pročelje pokazuje čak neke crte pročelja crkve u Pomposi. Dalje su tu još ranoromanička bazilika što je služila kao samostanska crkva opatiji svetoga Petra u Supetarskoj dragi na otoku Rabu, crkva samostana svete Marije u Zadru i druge. Nasuprot toj »internacionalnoj« ranoj romanici, koja je uvodila oblike razvijene na Zapadu, stoji niz crkvenih zdanja 11. stoljeća što pokazuju ista bitna obilježja, te ih stoga nedvojbeno treba pribrojiti ranoj romanici koju je nosila crkvena reforma, ali su pritom oblikovane na temeljima naslijeđenim od domaće predromanike i čuvaju njezinu tradiciju. Takve su zgrade prije svega bazilika svetih Petra i Mojsija u Solinu, nadalje crkva svetog Mikule u starom splitskom predgrađu Velom Varošu, crkve svete Eufemije i Gospe od zvonika u Splitu te crkve svetog Lovre i svete Nediljice u Zadru.

U plastičnoj dekoraciji tih ranoromaničkih crkava zadržan je i tradicionalni pleter, ali je dobio nov oblik, svojstven ranoj romanici, različit od predromaničkoga. Pored toga se plastični ukras na plohama sada, u oštroj suprotnosti s umjetničkim kanonom predromanike, počeo dopunjati ljudskim likovima i drugim figurativnim elementima i time mu se razmekšavala i rastakala stroga unutrašnja logika.

Pored uglednih zdanja u gradovima i znatnim opatijama, kao što su ona koja su se ovdje spominjala, nastajale su na selu mnoge male romaničke crkvice, koje su dijelom ostale u funkciji sve do danas, ili pak, makar i u ruševinama, udaraju istočnojadranskomu kulturnom krajoliku svoj osebujni pečat. Romanička arhitektura bitno utječe i na kulturnu fizionomiju Istre.[1571]

* * *

Slika koju je pokazao taj cjeloviti pregled dojmljiva je. Iako nužno ostaje nepotpuna, a na po kojem je mjestu blijeda ili zamućena, na drugom kojem opet nedovoljno pouzdana, ona ipak dopušta da se razabere kako su položene osnove za srednjovjekovni razvoj književnosti i naobrazbe u hrvatskom prostoru. Izgradnja tih osnova započela je u 9. stoljeću, u 10. je dobila svoju unutrašnju povezanost i svoj teritorijalni opseg, a u 11. je onda s velikim intenzitetom dosegnula kvantitativno i kvalitativno onu razinu koja je ponijela sav daljnji razvoj, sa svim njegovim postignućima i promašajima. U to je vrijeme na području dalmatinsko–hrvatske crkve otonska renesansa stigla na istočnu jadransku obalu i prodrla je sve do duboko u njihovo zaleđe. Benediktinskom su redu stali poslije uz bok i drugi. Što se pak tiče predaje onih vrijednosti koje posreduju književnost

1571 Usp. Šonje, *Crkvena arhitektura* 105–172.

i naobrazba, svi su oni bili njegovi baštinici. Kulturni ferment koji je potekao od benediktinaca prožimlje hrvatsku književnost i naobrazbu u svim, pa i najtanjim, žilicama, na kraju krajeva, sve do današnjega dana. Upravo je ta baština u tijeku povijesti stvarala pretpostavke za priključivanje onim kretanjima koja su nosila povijest europskoga duha i za puno sudjelovanje u njima.[1572] A tu je sad potrebno prvo se nešto potanje obazrijeti po tom polju na kojem su razasute krhotine dvojezičnoga književnog inventara te časne baštine.

TEKSTOVNA PREDAJA BENEDIKTINSKE OPATIJE SVETOGA KRŠEVANA U ZADRU

U književnoj povijesti dalmatinsko–hrvatske crkve benediktinski samostan svetoga Krševana u Zadru (v. str. 422) osobito je znatan. U njem je, kako valja pretpostaviti, odmah poslije njegova osnutka prema propisu 48. odredbe pravila svetoga Benedikta pored radionice za izradbu pergamenta (*officina pergamentaria*), knjižnice (*bibliotheca*) i arhiva (*armarium*) uređena i pisarnica (*scriptorium*). U njoj su se izrađivale u prvom redu liturgijske knjige, koje su bile potrebne samostanskoj crkvi, crkvama samostanskih ogranaka koji su se brzo umnožavali, drugim crkvama što su mu pripadale, te ostalim crkvama u Zadru i njegovoj okolici.

Od knjiga koje su u tom skriptoriju izrađene za samostansku knjižnicu očuvali su se samo ulomci. Oni ipak dopuštaju da se dobije slika o naravi i kvaliteti toga rada. Pet pergamentnih listova ispisanih beneventanom pronađeno je 1925. u Državnom arhivu u Zadru jer su upotrijebljeni kao pokrovci za svežnjeve zapisnika i tako su otkriveni. Svi oni pripadaju jednom kodeksu u kojem je bio sadržan *Breviarium in psalmos* — »Kratak komentar psalmima«, koji je predan kao apendiks Jeronimovim egzegetskim djelima.[1573] U toj se knjizi dala prepoznati *Pars expositionis psalterii in duobus voluminibus cum tabulis discopertis* — »Dio izlaganja o psalteriju u dva sveska s otkrivenim tablama« što se navodi u jednom katalogu knjiga samostana svetog Krševana iz godine 1449.[1574] Taj *Breviarium in Psalmos* i inače u rukopisima često ima naslov *Expositio psalterii* i svojim opsegom ispunja više svezaka. Nema dakle nikakve dvojbe da je knjiga od koje je preostalo tih pet listova pripadala

1572 Za sustavni pregled kulturnih dobara što u hrvatskim zemljama potječu od benediktinskog reda usp. Ostojić, *Benediktinci* 1, 141–400. Sada još R. Katičić i A. Badurina u zborniku *Zvonimir kralj hrvatski*.

1573 Ed. Migne, PL 26, 849 ss.

1574 Usp. Praga, *Lo »scriptorium«*, Vol. 7, Fasc. 40, 183 (27) i Vol. 8, Fasc. 45, 440 (69).

samostanu, a bit će i da je nastala u njegovu skriptoriju. Ako se ne obrati pozornost na kasnije bilješke i pripise, u samom se tekstu razlikuju tri pisarske ruke, ona glavnoga pisara koji je ispunio stranice tih listova s po dva stupca teksta, kraj njega ruka korektora koji je pregledao taj prijepis, usporedio ga s izvornikom, ispravio ono što je bilo krivo napisano i nadopunio sve što je ostalo ispušteno, i napokon ruka koja je ispisivala naslove. Vjerojatno je to bila ruka umjetnika koji je izradio ukrasna slova. Odatle se vidi kako je u samostanskom skriptoriju svetoga Krševana posao bio čvrsto organiziran i dobro raspodijeljen. Oblik slova, ligature, pokrate i interpunkcija dopuštaju da se taj kodeks bez oklijevanja datira početkom 11. stoljeća. Valja ga po tome smatrati proizvodom prvoga vremena po uređenju skriptorija u samostanu svetoga Krševana u Zadru.[1575]

U knjižnici franjevačkoga samostana u Zadru nađen je na početku našega stoljeća pergamentni list, ispisan također beneventanom u dva stupca. Tekst je ulomak legende svetoga Cirijaka, ili, kako se hrvatski govorilo, Kurjaka. Odatle se vidi da je taj list ostao od nekog pasionala koji je služio dnevnim čitanjima mučeničkih legenda u koru samostanske crkve. To se pak razabire po velikom formatu knjige i njezinim velikim slovima, koja su se mogla čitati i iz malo veće udaljenosti, a i po tome što su pojedina čitanja vidljivo označena rubriciranjem i inicijalima, te su tako bez ikakva napora uočljiva. Knjiga iz koje potječe taj list bit će jedan od *quinque legendarii de littera antiqua et beniventana veteres cooperti de tabulis* — »pet starih legendarija sa starim i beneventanskim slovima pokrivenih tablama«, koji se spominju u katalogu knjižnice Svetoga Krševana sastavljenom godine 1449. U knjižnicu franjevačkoga samostana bit će taj pergamentni list dospio preko radionice kakva knjigoveže, gdje je bio upotrijebljen za uvez nekoga sveska. Bitna obilježja pisma i izradbe upućuju na kraj 11. stoljeća kao vrijeme u kojem je nastao taj pasional, iako ponešto, čemu je težina doduše manja, upućuje i na ranije vrijeme postanka. Po obliku pisma raspoznaje se kako je beneventana, pošto je prije jednoga stoljeća presađena iz Monte Cassina u Zadar, tamo u samostalnom razvoju dosegnula punu zrelost i dobila oblik različit od onoga u južnoj Italiji.[1576]

U ovitku drugoga jednog zapisnika koji se čuva u zadarskom arhivu nađen je 1925. još jedan pergamentni list. Tamo je ostao i dalje. Ispisan je beneventanom i sadrži uz to melodije liturgijskog pjevanja zapisane neumama. Ostao je od jednoga graduala, bogoslužbene knjige, iz koje kantor sam, stojeći na stubama ambona, za vrijeme mise pjeva za to

1575 Usp. Praga, *Lo »scriptorium«*, Vol. 8, Fasc. 45, 439 (68)–457 (86).

1576 Usp. Praga, *op. c.* Vol. 8, Fasc. 46, 481 (87)–494 (100).

predviđene tekstove prema propisanim napjevima. Očuvani list pripada u *Proprium sanctorum,* odnosi se dakle na mise o svetačkim blagdanima. Kodeks kojemu je taj list pripadao identificiran je kao *unum graduale de littera beniventana vetus cum tabulis discopertis* — »jedan stari gradual s beneventanskim slovima i raskritim tablama«, naveden u katalogu knjižnice Svetoga Krševana sastavljenom godine 1449.[1577] Neume su starinske i nemaju crta. Pismo ne odgovara razvoju beneventane u skriptoriju Svetoga Krševana, što dolazi od toga da tu knjigu nije pisao kaligraf, krasnopisac, nego muzičar, glazbenik. Od njega potječu i neume i tekst. Poredba s drugim tekstovima kojih pismo pokazuje slične značajke pokazuje da je glazbenik što je pisao taj gradual morao pripadati školi koja se izgradila u opatiji svetoga Krševana. Jedna *Publicatio festorum mobilium* — »Objava pomičnih blagdana«, unesena u *Evangeliarium Spalatense* godine 1141. ili 1152. pisana je tako da se napadno podudara s pisanjem zadarskih redovnikâ glazbenikâ. Radi se dakle o načinu pisanja koji se predavao u glazbenim školama dalmatinskih samostana, a jasno se razlikovao od onoga koji se primjenjivao u skriptorijima. Ako se uračuna sve to i uzmu u obzir uočena obilježja, dolazi se do zaključka da je taj gradual dogotovljen u drugoj polovici 11. stoljeća. Ne može se, međutim, isključiti mogućnost da pripada posljednjim desetljećima prve.[1578]

U istim okolnostima kao ulomak o kojem je upravo bila riječ nađen je još jedan list iz drugoga graduala. Po formatu i sadržaju vrlo mu je sličan, ali je po nekim obilježjima tako različit da sigurno ne pripada istoj knjizi. I na tom su listu tekst i neume. Radi se o palimpsestu. Tekst kojim je taj list bio prvotno ispisan ne da se više identificirati. Očuvani fragment u vrlo je lošem stanju. Pripada u *Proprium de tempore*, odnosi se dakle na mise za pojedine nedjelje crkvene godine. Na tom su listu misne pjesme što se pjevaju sa stuba na prvu nedjelju velikoga posta i u ponedjeljak što slijedi za njom. I ti se tekstovi uvelike podudaraju s onima što se do današnjega dana čitaju u rimskom misalu. U tom se drugom gradualu uvjerljivo prepoznaje *graduale quarti folii vetus et tritissimum* — »gradual na četvrtini lista star i vrlo istrošen«, kako je unesen u katalog knjižnice Svetoga Krševana sastavljen godine 1449.[1579] Beneventansko pismo toga kodeksa svojim potezima već nekako najavljuje gotiku. I tu su neume bez crte. Nedostaju obilježja koja bi dopuštala pouzdano datiranje. No ako se pazi na sve što je u tom pogledu relevantno, pokazuje se da je ta knjiga vrlo vjerojatno napisana oko polovice 12. stoljeća.[1580]

1577 Usp. Praga, *op. c.* Vol. 7, Fasc. 40, 183 (27) i Vol. 8, Fasc. 47, 545 (104).

1578 Usp. Praga, *op. c.* 542 (101)–555 (114).

1579 Usp. Praga, *op. c.* Vol. 7, Fasc. 40, 163 (27) i Vol. 8, Fasc. 47, 558 (117).

1580 Usp. Praga, *op. c.* Vol. 8, Fasc. 47, 556 (115)–562 (121).

Iako se time prekoračuje okvir ovoga prikaza, neka se ovdje ipak, radi potpunosti, makar samo spomenu još ulomci dvaju kodeksa proizašlih iz skriptorija Svetoga Krševana. To je list, također iz nekog graduala, ispisan beneventanom i s neumama, ali sa crtama, izrađen na kraju 12. stoljeća[1581] i još jedan list s ulomkom brevijara, ispisan na početku 13.[1582] Tu se pokazuje kako je taj skriptorij nastavljao svoj rad stoljećima i neprekidno obogaćivao samostansku biblioteku.

Ti ulomci, očuvani samo sretnim slučajem, svjedoče o knjigama kojima su pripadali. Tako se drže u ruci bar neki njihovi listovi i saznaje nešto o pisarskom umijeću i njegovoj predaji u samostanu svetoga Krševana u Zadru, o glazbenoj školi u njem i o liturgiji kojom se tamo služilo Bogu. Bila je posve rimska i odgovarala je normama reforme koju su nosili benediktinci. Koliko se može raspoznati, to su liturgijski tekstovi kakvi su u latinskoj crkvi ostali mjerodavni sve do novoga vremena. Stječe se tako uvid u vjersko, kulturno i književno značenje što ga je taj samostan imao od 11. do 13. stoljeća. To malo listova što su slučajno uščuvani dopušta da se raspozna koliko je blago propalo s tom samostanskom knjižnicom, kako je bogata bila pismenost koju valja bar u mislima uspostaviti da bi se dobila primjerena slika o književnosti i naobrazbi hrvatskoga prostora u 11. stoljeću i o značenju što ga je u tome imao zadarski Sveti Krševan. Povrh toga valja pretpostaviti da je niz knjiga koje su pripadale ženskomu samostanu sv. Marije u Zadru vrlo vjerojatno potekao iz skriptorija Svetoga Krševana (vidi str. 513).

Za razliku od biblioteke, arhiv je Svetoga Krševana gotovo potpuno očuvan. U njem su pohranjeni dokumenti o velikim posjedima toga samostana i zato se na nj pazilo jednako kao i na riznicu i njezine dragocjenosti sakralnoga umjetničkog obrta. Zemljišni posjed opatije bio je vrlo zanimljiv i pošto je redovnička obitelj već bila raspuštena i ostavljeno skupno bogoslužje u koru samostanske crkve. Taj je arhiv imao i kartular, knjigu u koju su se prepisivale ili u slobodnijem zapisu unosile isprave koje su se ticale samostana, na prvom mjestu, dakako, njegove imovine. Kartular Svetoga Krševana čuvao se do 1918. u nadbiskupskom arhivu u Zadru, a poslije se više nije mogao pronaći. Dogotovljen je bio u samostanskom skriptoriju oko godine 1223.[1583] Na početku našega stoljeća istražen je i opisan. Neki su prijepisi iz njega tada i objavljeni.[1584] Za vrijeme o kojem se ovdje radi, za 11. i prvu polovicu 12. stoljeća, ima u arhivu i u kartularu brojnih dokumenata.

1581 Usp. Praga, *op. c.* Vol. 8, Fasc. 48, 590 (122)–601 (133).

1582 Usp. Praga, *op. c.* Vol. 8, Fasc. 48, 602 (134)–611 (143).

1583 Usp. Praga, *op. c.* Vol. 8, Fasc. 43, 318 i 57; V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 152.

1584 Usp. Šišić, *Genealoški prilozi* 65–68; isti, *Priručnik* 243–246.

Najstarije, nedvojbeno prave, pravovaljane i diplomatički autentične isprave potječu, međutim, tek s kraja 12. stoljeća. Sve starije pokazuju napadne anomalije: predstavljaju se kao da su originali, a većinom se može čak i dokazati da to nisu. Nisu pisane kancelarijskim nego knjižnim pismom, kronološki su podatci u njima ili nepotpuni ili nisu suvisli. One ili uopće nemaju ustrojstva kao prave isprave ili je ono nepotpuno, stil kojim su pisane ne odgovara kancelariji, nego je većinom kroničarski ili analistički. Tako se nameće pretpostavka da je taj arhiv osnovan tek pred kraj 12. stoljeća. Bilo je to vrijeme kada su se pred sudom počeli tražiti pisani dokumenti javne vjere kao dokaz vlasničkoga prava. Za starije doba takvih nije bilo, pa su se onda »naknadno nabavljali« tako što su se stariji i drukčije sastavljeni zapisi s više ili manje uspjeha prerađivali tako da dobiju oblik vjerodostojnih isprava. Ti spisi po tome nisu niti autentične isprave, niti paleografski originali, nego mlađi i podmetnuti proizvodi samostanskoga skriptorija. No zato su oni sasvim vjerodostojna i osobito vrijedna vrela druge vrste. Sadrže izvatke iz inače nepovratno izgubljene svjetovne književnosti koju su u 11. stoljeću njegovali redovnici Svetoga Krševana u Zadru, i koja je vjerojatno tvorila prvotni poklad samostanskog armarija.[1585]

U 11. i u prvoj polovici 12. stoljeća nije u tom samostanu, čini se, postojao običaj da se svaki pravni čin kojim se umnažala njegova imovina bilježi u obliku koji bi bio pravno obvezatan. Kakav je tada bio dokazni postupak opisuje se u jednom prikazu koji se tiče godine 1133. do u potankosti: *Post multorum vero annorum curricula quidam maligno consilio item sepe dicto territorio invadere cupiebant et antiquas traditiones corumpere volentes de vineis, que ibi ex consensu monachorum plantate fuerunt, et de olivetis vel de pomis nichil dare volebant. Tunc ergo Andreas Abbas, qui illo tempore eidem monasterio preerat, una cum omni congregatione fratrum vocavimus episcopum Michaelem in capitulum sancti Grisogoni, et habuimus cum eis certamen et ingens luctamen verborum, et Dei gratia convincimus eos. Tunc episcopus cum iudicibus adiudicavit eos, ut de omni re que nasceretur in terra sancti Grisogoni quarta* (!) *partem darent: de vino, de oleo, de pomis. Et isti sunt autem qui ibi fuere: Maius Zanbata testis, Sebia testis, Petrus noster advocatus testis, Maiulinus, Micha pro nomine casus, Dominicus pro nomine Piata, presbiter Petrus filius Armani, Gaudius archipresbiter, Maius plebanus sancti Stephani, Fuscus diaconus plebanus sancte Marie, presbiter Andrea plebanus sancti Petri novi, diaconus Barbo et alii plures*.[1586] — »Pošto je prošlo mnogo godina, neki su po zloćudnom naumu željeli zaposjesti to često već

[1585] Usp. Praga, *op. c.* Vol. 7, Fasc. 42, 293 (49)–298 (54); Fasc. 43, 315 (50).
[1586] CD 2, 40–41, Nr. 40.

spomenuto zemljište i hoteći pokvariti stare predaje, nisu htjeli davati ništa od vinogradâ što su tamo bili zasađeni uz pristanak redovnikâ, niti od maslinâ, niti od voćnjakâ. Tada je dakle opat Andrija, koji je u ono vrijeme stajao na čelu samostana, skupio svu braću i zajedno smo pozvali biskupa Mihovila na kapitul svetoga Krševana i održali smo s njima borbu i golemo hrvanje riječima. I po Božjoj milosti dokazali smo da imaju krivo. Tada im je nadbiskup sa sucima dosudio da daju četvrtinu: vina, ulja i voća. I ovi su što su bili tamo: Maj Zambata, svjedok, Sebija, svjedok, Petar, naš odvjetnik, svjedok, Majulin, Miha nazvan Kaz, Dominik nazvan Pjata, prezbiter Petar, sin Armanov, arhiprezbiter Gaudije, Maj, župnik Svetoga Stjepana, Fusko, župni đakon Svete Marije, prezbiter Andrija, župnik Svetoga Petra Novog, đakon Barbo i više njih drugih«. Onda se pošlo na obilazak posjeda i proveo se razvod po kojem su na temelju zajednički provedenih rasprava i ispitivanja svjedoka popravljeni međaši. Zatim je završen postupak opet u kapitulu samostana: *Tunc venientes domum vocato episcopo Michaele et predictos nobiles illos, qui iudicaverant, iuramentum in capitulo s. Grisogoni, (nomine) omnium fratrum iuravit presbiter Gaudius et confirmavit antiqua privilegia et decreta omnium nobilium priorum et novissimorum.* — »Tada su došli kući i, pošto su pozvali biskupa Mihovila i one plemenite koji su bili sudili, u kapitulu se Svetoga Krševana u ime sve braće zakleo zakletvom prezbiter Gaudije i potvrdio stare povlastice i odredbe svih plemenitih, prijašnjih i ovih posljednjih«. Čitava se rasprava provela isključivo usmeno, dokazni postupak temeljio se samo na vjerodostojnom pamćenju i iskazima svjedoka, a konačna odluka potvrđena je i opet usmeno, na velikom skupu, kako bi se i dalje, za buduće potrebe, imalo upućenih svjedoka.

No već sljedeće godine, 1134, takva dokazala, po onom što se saznaje iz jednog drugog spisa, nisu bila dovoljna. U pravnome sporu što su ga tada sudski rješavali samostani svetoga Krševana i svete Marije u Zadru usmena se dokazala očito više nisu prihvaćala: *Et sic pervenerunt ad ecclesiam beati Petri, et per ostensionem analium et recordationem veteranorum invenerunt, quod medietas coquine, quam edificaverunt homines sancte Marie, staret in terra sancti Chrisogoni.*[1587] — »I tako su došli do crkve svetoga Petra, i po pokazivanju anala i sjećanju starih našli su da je polovica kuhinje koju su sagradili ljudi svete Marije bila na zemlji svetoga Krševana«. Tu nije bilo dovoljno sjećanje starih (*recordationes veteranorum*), dakle iskazi svjedoka, nego je bilo potrebno pokazati samostanske anale (*ostensio annalium*). Donijeli su ih dakle, i na temelju analističkoga zapisa o stjecanju spornoga posjeda sudski je utvrđeno

1587 CD 2, 45, Nr. 43.

pravo vlasništva. Tako je samostanska analistika postala dokazalom. Kada su poslije zahtjevi dokaznoga postupka pred sudom postali još stroži, nije redovnicima pri obrani svojih prava preostalo drugo nego da prerađuju izvatke iz samostanskih anala i druge memorijalne zapise koji su bili relevantni za dokazivanje njihova vlasništva nad spornim posjedima tako da budu koliko je samo moguće sličniji pravovaljano ovjerenim ispravama. Ta preradba, međutim, nije bila osobito temeljita. Često se cijeli odlomci lako prepoznaju kao ispisi iz neformalnih memorijalnih sastavaka.[1588]

Tipičan je izvadak iz samostanskih anala Svetoga Krševana, koji se, kako se čini, odnosi na godinu 1095, ovaj: *Tempore quo Maius cenobio beati Grisogoni abbas erat, fuerunt quidam, qui vi volebant de territoriis, que sunt in insula Pustimani, que dederat episcopus Prestantius cum fratre suo Maio beato G(risogono), partem sibi usurpare et iam ceperant ibi laborare. Predictus autem abbas hoc ut vidit, valde contristatus est et consilio inito cum monacis suis quosdam nobiles viros Iadertinos illuc secum venire rogavit atque navicula assensa cum eis et cum monacis suis illuc pervenit, et ecce [eos qui iam] ceperant fines territorii sancti G(risogoni) laborare [foreas eliminavit] nec [non cum decreto illorum] nobilium et conlaudatione eorum colonellas sive acce... [que fuerant ab inva]soribus immutata vel destructa, [ubi prius steterant], erexerunt [et terminis] predicta territoria lustraverunt: a mare [versus boream usque ad locum tribus] vallibus, quod est in sumitate moncium usque ad mare ad locum qui dicitur Pechiça, versus austrum ab ecclesia sancti Michaelis usque ad montem, qui dicitur Gedinichi, usque ad mare et in sinistra terminos terras, montes et valles; et nullus fuit, qui hoc decretum rumpere seu violare presumpsisset. Nam nomina illorum, qui cum abbate fuerunt et hec statuerunt, hec sunt: Drago prior, Vitaça prior, Desinna iudex, Micha iudex, Cando, Bodinellus, Cerneta, Slora et alii multi. Cum abbate vero suo fuerunt monaci h[i]: Benedictus, presbiter et monacus, Gaudius, presbiter et monacus, et alii plures.*[1589] — »U vrijeme kada je Maj bio opat samostanu svetoga Krševana našli su se neki koji su htjeli sebi silom prisvojiti dio zemljišta što ga je na otoku Pašmanu biskup Prestancije sa svojim bratom Majom bio dao svetomu Krševanu i već su počeli ondje obrađivati zemlju. Spomenuti pak opat, kad je to vidio, jako se ražalostio i, pošto se posavjetovao sa svojim redovnicima, zamolio je neke plemenite muževe, Zadrane, da s njim pođu onamo i pošto se ukrcao na brodić, s njima je i sa svojim redovnicima došao onamo i, eto, potjerao je one koji

1588 Usp. Praga, *op. c.* Vol. 8, Fasc. 43, 315 (50)–316(51)

1589 CD 1, 206–207, Nr. 166. Dijelovi teksta navedeni u uglastim zagradama danas više nisu čitljivi i nadopunjeni su prema starijim izdanjima.

su već bili počeli obrađivati zemlju unutar međa svetoga Krševana i još k tomu su na temelju odredbe onih plemenitih i uz njihovu pohvalu podignuli opet stupiće ili... (?) koje su navalnici pomaknuli ili uništili tamo gdje su prije stajali i obišli spomenuto zemljište po njegovim međama: od mora do mjesta triju udola, koje se zove Pećica, prema jugu od crkve svetoga Mihovila sve do gore koja se zove Gedinići, sve do mora i na lijevo međe zemalja, gore i dolovi. I nije bilo nikoga tko bi se bio usudio prekršiti ili nasilno prezreti tu odredbu. A imena onih koji su bili s opatom i to odredili jesu ova: Drago, prior, Vitača, prior, Desinja, sudac, Miha, sudac, Kando, Bodinel, Črneta, Slora i mnogi drugi. S opatom su pak bili redovnici: Benedikt, prezbiter i redovnik, Gaudije, prezbiter i redovnik, i više drugih«.

Tako se dobiva uvid u izraz i oblik memorijalâ, opisa zbivanja u samostanskim analima i kronikalnih zapisa koji su bili važan dio književnoga rada u samostanu. Kraj toga je tamo postojalo i povijesno djelo s rodoslovnim podatcima o hrvatskim kraljevima i o njihovim banovima. I iz njih su bitni ulomci unošeni u naknadno redigirane isprave i tako došli do nas. Tomu se zahvaljuju temeljni podatci za hrvatsku dinastičku povijest u 11. stoljeću.[1590] Osobito je u tom pogledu izdašan tekst, koji je kao transumpt sadržan u jednoj ispravi od 1067. Ona je bila sadržana u danas izgubljenom kartularu Svetoga Krševana i objavljena je prema jednom prijepisu odande. Taj nadasve zanimljivi i sadržajni zapis glasi: *Ego Cresimir, qui alio nomine vocor Petrus, Chroatorum rex Dalmatinorumque, notifico omnibus, quod iustum mihi videtur, ut statuta parentum meorum antiquorum non cassentur, maxime illa, que ad salutem eorum pertinent animarum. Comperimus namque in gestis proavi nostri Cresimiri maioris, quod pro remedio anime sue tradidisse* (!) *monasterio sancti Chrisogoni territorium aliquod in loco, qui dicitur Hyculus, a quercu, que stat supra vallem Rabiosam, usque ad stafilum, qui hac de causa situs est in trevio, quod est contra Sablatam, perpetuo possidendum, quod tutum possessoribus suis mansit tempore ipsius et filii eius Dirzislai et eorum potentibus banis* (!), *videlicet Pribyne et Godemiri, et temporibus Svataslao et eius fratrum, scilicet Cresimiri et Goyslavi, et filii eius regi* (!) *Stephani, patris mei, faventibus nobilibus banis, eorum qui fuere temporibus; hi sunt: Varda, Bosettrenhc* (!) *et Stephanus Prasca. Unde sanccimus eorum sancciones a nobis roboratas perpetuo permanere*.[1591] — »Ja Krešimir, koji se drugim imenom zovem Petar, kralj Hrvata i Dalmatinaca, obznanjujem svima kako mi se čini pravednim da se uredbe mojih starih predaka ne poništavaju, a najmanje

1590 Usp. N. Klaić, *Zadar*, 108–109.

1591 CD 1, 105–106, Nr. 78.

one koje se tiču spasenja njihovih duša. Saznali smo naime u djelima našega pradjeda, Krešimira starijega, da je, za lijek svojoj duši, predao u trajan posjed samostanu svetoga Krševana neko zemljište na mjestu koje se zove Diklo, od hrasta koji stoji iznad Bijesnoga dola sve do međaša koji je zbog toga postavljen na raskrižju koje je nasuprot Zablati. I ono je ostalo sigurno svojim posjednicima u njegovo vrijeme i njegova sina Držislava, te njihovih moćnih banova, to jest Pribine i Godemira, i u vrijeme Svetoslava i njegove braće, to jest Krešimira i Gojslava, i njegova sina, kralja Stjepana, mojega oca, uz sklonost plemenitih banova koji su bili u to vrijeme; a to su ovi: Varda, Bozetrenk i Stjepan Praska. Zbog toga određujemo da njihove odredbe, od nas osnažene, ostanu trajne.«

Očito je da iza toga teksta stoji neko povijesno djelo rodoslovne ili pak analističke naravi. Riječi *comperimus namque in gestis proavi nostri Cresimiri maioris* — »saznali smo naime u djelima našega pradjeda, Krešimira starijega« upućuju na djelo tipa *Gesta regum banorumque* — »Djela kraljeva i banova« u kojem su se prikazivali životi i djela hrvatskih kraljeva i »njihovih moćnih banova«. Kako god da je tu slijed vladara i njihovih silnih velikaša postavljen stisnuto i natrpano, te ostaje tek šturo nabrajanje, opet se još osjeća nešto od gotovo pjesničkoga uzleta u kojem je predložak prikazivao njihova *gesta*.

Još razgovjetnije to dolazi do izražaja u drugoj ispravi datiranoj godinom 1069. Tamo stoji: *...ideo ego Cresimirus divina gratia largiente Chroatie atque Dalmatie iura gubernans atque avi mei beate memorie Cresimiri regis patrisque mei regis Stefani in Elisio campo feliciter quiescentis habenas regni retinens anno dominice incarnationis Iesu Christi domini nostri MLXo VIIIIo, indictione VIIa, epacta vero (XX)V, concurrente III in nostro Nonensi cenaculo residens una cum nostris iupanis, comitibus atque banis, capellanis etiam nostre regalis aule cogitare cepi, qualiter omnipotens Deus hereditarii regni michi concessa gubernacula conservaret et animabus meorum predecessorum requiem eternam donaret, inveni nichil in operibus misericordie digni[u]s nichilque Deo acceptabilius quam e[x] nostra terrestri aula supernorum civium atque sanctorum sacrata habitacula possessionibus muneribusque ditare condignis. Igitur quia Deus omnipotens terra marique nostrum prolongavit regnum, decrevimus et promcto* (!) *animo stabilivimus monasterium sanctissimi G(risogoni) martiris, cuius venerabile corpus infra eiusdem civitatis menia requiescit, prediis atque possessionibus honorare. Simul quia in gestis antecessorum nostrorum reg<n>um silicet excellentissimorum in campis et territoris plurimis predictum monasterium invenimus privilegiatum; nos ergo a predecessoribus nostris in nullo deviantes pro remedio anime mee meorumque omnium defunctorum offerimus et stabiliter huius tenore donamus tibi beatissimo G(risogono), martiri glorioso, et per*

te domino Petro, tue sancte aule abbati, nostram propriam insulam in nostro Dalmatico mari sitam, que vocatur Mauni, cui ex orientali parte adiacet insula, que in vulgari Sclavonico Veru nuncupatur, ut eam habeat et possideat in eternum absque cuiusque mortalium inquietudine predictum sancti martiris monasterium; nam si(c) bona nostra decrevit voluntas annuentibus et supplicantibus universis nostri regni principibus.[1592] — »...zato ja Krešimir, koji po daru božanske milosti vladam Hrvatskom i Dalmacijom i držim uzde kraljevstva svojega djeda blažene uspomene kralja Krešimira i svojega oca kralja Stjepana, koji sretno počiva na Elizijskom polju, godine Gospodnjega utjelovljenja Isusa Krista, Gospodina našega 1069, 7. indikcije, epakte pak 25, konkurente 3, stolujući u našoj ninskoj palači, skupa s našim županima, poglavarima i banima, također i kapelanima našega kraljevskoga dvora, počeo sam razmišljati kako bi svemogući Bog čuvao kormilo nasljednoga kraljevstva, što je prepušteno meni, i dao dušama mojih prethodnika vječni pokoj, pa nisam našao među djelima milosrđa ništa dostojnije i ništa Bogu prihvatljivije nego da iz našega zemaljskog dvora dostojnim darovima obogaćujemo svete stanove višnjih građana i svetaca. Stoga, budući da je svemogući Bog na kopnu i na moru uvećao naše kraljevstvo, odredili smo i spremna duha utvrdili da samostan presvetoga Krševana mučenika, kojega poštovanja dostojno tijelo počiva unutar zidova istoga grada, počastimo dobrima i posjedima. Ujedno, jer smo u djelima naših prethodnika, to jest najizvrsnijih kraljeva, našli da je spomenuti samostan bio povlašten vrlo mnogim poljima i zemljištima, mi dakle, ne udaljujući se ni u čemu od puta naših prethodnika, za lijek svojoj duši i svih svojih pokojnika, prinosimo i sadržajem ove odredbe stalno darujemo tebi presvetomu Krševanu, slavnomu mučeniku, i po tebi gospodinu Petru, dostojnomu opatu tvojega svetog dvora, naš vlastiti otok što leži u našem dalmatinskom moru, a zove se Maun, kraj kojega s istočne strane leži otok, kojemu je na pučkome slavenskom jeziku ime Vir, da ga ima i posjeduje zauvijek već spomenuti samostan presvetoga mučenika, i da ga u tome ne uznemiruje nikoji smrtnik; naime, tako je odredila naša dobra volja, a odobravali su to i skrušeno molili svi prvaci našega kraljevstva«.

Opet tu pred nas stupa kralj Krešimir sa živom uspomenom na svojega kraljevskog oca i na svojeg kraljevskoga (pra)djeda. Tu se poletno izražava veličanstvo dinastičkoga vladanja. A izričito se potvrđuje postojanje nekih *Gesta regum*. Leži upravo na dlanu da je taj memorijalni spis bio sastavljen u samostanu svetoga Krševana jer su se među djelima kraljeva i njihovih banova potanko nabrajala i darovanja toj opatiji. To pak znači da su i podatci o samome Petru Krešimiru što mu se prigodom

[1592] Usp. CD 1, 113, Nr. 82.

toga darovanja stavljaju u usta također preuzeti iz tih *Gesta* kad se taj izvadak iz njih htio preoblikovati u ispravu javne vjere. Što sve u njoj potječe upravo iz tih *Gesta*, a što opet valja smatrati mlađim dodatkom, to će se možda moći pobliže odrediti kad se potanko filološki istraže sve isprave Svetoga Krševana starije od kraja 12. stoljeća. To bi bacilo vrlo dobrodošlo svjetlo na književnu pozadinu isprava drugih samostana i biskupskih sjedišta dalmatinsko-hrvatske crkve toga vremena. Takva istraživanja nisu, međutim, još ni započeta. S gledišta političke, kulturne, ali, ne na posljednjem mjestu, i književne povijesti to je sasvim prioritetan dezideratum.

Jedna isprava iz kartulara zadarskoga samostana svete Marije zasniva se, kako se čini, na istom vrelu. Tamo stoji: *Ego Cressimir rex Chroatię et Dalmatię, ob remedium animę meę et precessorum meorum monasterio sancte Marię monalium rogatus ferens* (! očito umjesto *sororis*) *meę, quod noviter factum est Iadere, Cicchę, dono terram in Tochenia, que regalis esse dinoscitur vel regalium servorum, vergentem per convallem ab oriente in occidentem, que mari determinatur, in aquilonem vero usque ad supereminentem montem, ad meridianam autem plagam trahentem, quam tuis* (! pogrešno umjesto *avus*) *meus C(ressimir) dedit cognato suo Madio et filio eius Dabrone*.[1593] — »Ja Krešimir, kralj Hrvatske i Dalmacije, radi lijeka svoje duše i duša svojih prethodnika, zamoljen od svoje sestre Čike, poklanjam samostanu opatica svete Marije što je nedavno osnovan u Zadru zemlju u Tokinji, koja se pozna da je kraljevska ili kraljevskih neslobodnih slugu, a okrenuta je po udolini od istoka prema zapadu, omeđuje ju more, na sjever pak do brda što se diže ponad nje, a spušta se prema južnoj strani koju je moj djed Krešimir dao svojem rođaku Madiju i njegovu sinu Dobronji«.

Tu nije samo vijest o kraljevu djedu i njegovu darovanju, nego i o njegovu srodstvu (*cognatio*) sa zadarskim nobilitetom, zbog čega opaticu Čiku, koja je potekla iz iste plemenite zadarske obitelji, naziva svojom »sestrom«. To vrlo jasno pokazuje kako su te isprave, bez obzira na to koliko su diplomatički i pravno autentične, ipak vrijedna vrela koja sadrže vrlo važan materijal i za književnu povijest, a on s toga gledišta do sada još jedva da je bio zapažen.[1594]

[1593] Usp. CD 1, 104–105, Nr. 77 (1066/67?).

[1594] Na književnu kvalitetu tih zabilježaka i na njihovu vezu s razdobljem romanike upozorio je Kolumbić, *Pitanje periodizacije* 185–189.

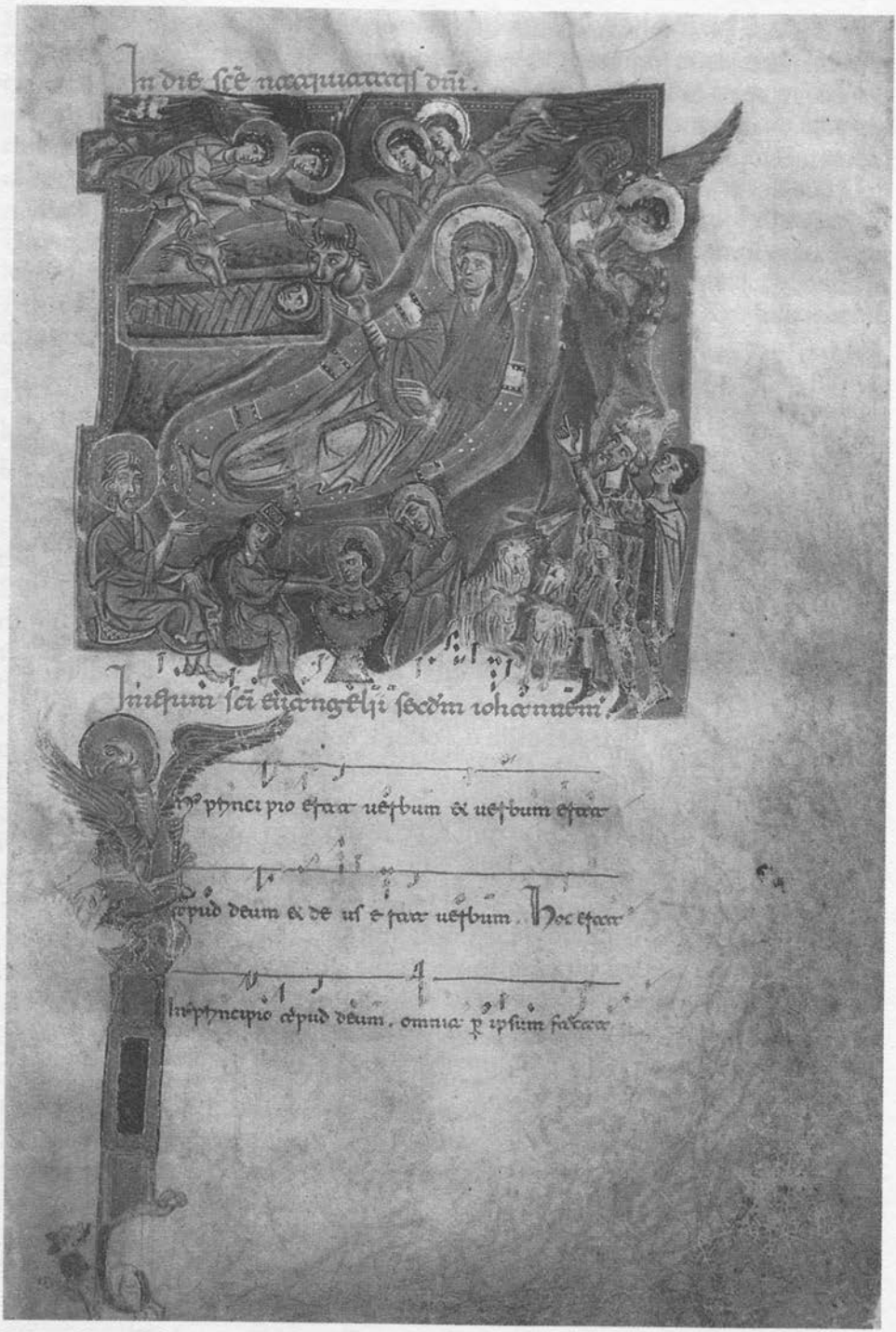

Trogirski evangelijarij, 11/12–13. st.

TEKSTOVNA PREDAJA BENEDIKTINSKE OPATIJE SVETOGA IVANA KRSTITELJA U TROGIRU

Iz Trogira, a tu se prvo pomišlja na skriptorij benediktinskog samostana svetog Ivana Krstitelja (v. str. 485), vrlo je vjerojatno potekao evangelijarij, pisan beneventanom i raskošno iluminiran, koji se čuva u arhivu katedralnoga kaptola toga grada. Po obilježjima svoje beneventane datirao se 11, najkasnije 12. stoljećem.[1595] Onda se pak otkrilo da sadrži čitanje *In sancti Francisci euangelium secundum Matheum* — »Na dan svetoga Franje Evanđelje po Mateju«, čime je dokazano da je taj kodeks dovršen tek u 13. stoljeću, poslije godine 1228, u kojoj je kanoniziran sveti Franjo Asiški. Taj bi evangelijar po tome bio rukopisna knjiga 13. stoljeća. No evanđeosko čitanje za njegov dan, 4. listopada, ne stoji kalendarski na svojem pravom mjestu, što bi bilo nakon čitanja za dan svetoga Mateja, 21. rujna, nego prije njega. Odatle se vidi da s tom perikopom nešto nije u redu. Može biti da je svoj naslov, kojim se posvećuje blagdanu svetoga Franje, dobila tek naknadno. Inače taj kodeks po paleografskim obilježjima nedvojbeno pripada 11/12. stoljeću, dakle zlatnomu dobu dalmatinske beneventane, a pisale su ga, što se donedavna nije uočavalo, tri ruke, i to, kako se čini, u duljem razdoblju. Konačna je redakcija provedena u 13. stoljeću, kad su unesene perikope za blagdane svetoga Franje Asiškog, Tijela Kristova, te formular za navještaj pomičnih blagdana.[1596] To pokazuje kako su dalmatinski skriptoriji pri oblikovanju beneventanskoga pisma bili konzervativni. Ne stoji pak, kako se već dulje vrijeme mislilo, da je nužno promijeniti dataciju toga kodeksa tako da on otpadne kao, bar do sada jedino, svjedočanstvo o djelatnosti i dosezima trogirskoga skriptorija u 11. stoljeću i na početku 12. Po toj se prekrasnoj trogirskoj knjizi visoke umjetničke vrijednosti razabire izvanredna tradicija knjižnoga umijeća (*ars libraria*) u tome gradu,[1597] koja ni u čem nije zaostajala za onom Svetoga Krševana u Zadru.

Sa skriptorijem samostana svetoga Ivana Krstitelja u Trogiru dovodi se u vezu i *Missale plenum* — »Potpuni misal« koji od 13. stoljeća pripada zagrebačkoj katedralnoj knjižnici (MR 166) i danas je s cijelim njezinim inventarom pohranjen u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u tom gradu.

1595 Usp. Folnesics, *op. c.* 6, 81 (11. st.); Lowe, *The Beneventan Script* 65 (12. st.), V. Novak, *Scriptura beneventana* 37 (11./12. st.).

1596 Usp. Zaninović, *Doba,* 21–24; Demović u uvodnoj studiji uz *Trogirski evanđelistar* 9–13. On jakim razlozima potkrepljuje mišljenje da je ta rukopisna knjiga nastala u Trogiru, ali misli da to nikako nije moglo biti u Svetom Ivanu Krstitelju jer u sanktoralu nema niti jednog od karakterističnih benediktinskih svetaca.

1597 Usp. V. Novak, *Scriptura beneventana* 11; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 94, Nr. 162.

Prvi njegov dio pisan je uglastom beneventanom pod kraj 11. stoljeća, a drugi okruglom u 12. Za okruglu se beneventanu držalo da se samo ona susreće u Dalmaciji, dok južna Italija pored nje poznaje još i uglastu, te bi ta posljednja bila ostala ograničena na Monte Cassino i njegove ogranke u južnoj Italiji. Zato se mislilo da je prvi dio toga kodeksa nastao u južnoj Italiji i da je tek pod kraj 12. stoljeća donesen u Dalmaciju. Ta je pretpostavka nalazila potvrdu u tome što je u prvom dijelu toga misala izbrisan naslov uglastom beneventanom pisane molitve *pro imperatore* — ›za cara‹, dakle za bizantskoga cara, kako se u južnoj Italiji do 1073. i očekuje, i zamijenjena molitvom *pro rege*, pisanom okruglom beneventanom. Spomenu kralja dodano je *em* i u tom je prepoznato ime Arpadovića Emerika, kralja Ugarske, Dalmacije i Hrvatske (1196–1204), čime bi bio datiran dio kodeksa pisan okruglom beneventanom. Druge molitve za cara bile su također izgrebene, ali pri tome nije naznačeno nikoje ime.

Okolnost da je splitski nadbiskup Bernard (1199–1217), koji je bio benediktinac, došao iz Italije davala je tim pretpostavkama sasvim konkretnu povijesnu pozadinu. Prvi dio zagrebačkoga *Missale plenum* bio bi Bernard, dolazeći iz Italije, gdje je nastao, donio sa sobom u Split i tamo bi onda bio napisan i dodan drugi dio i molitva za cara nadomještena molitvom za kralja.[1598] Međutim se ipak pokazalo da su i dalmatinski skriptoriji poznavali uglatu beneventanu, i to takav njezin tip koji je bio vrlo sličan onomu s Monte Cassina. Posvema je dakle zamislivo da su se oba tipa beneventane upotrebljavala u istom dalmatinskom skriptoriju. Zagrebački *Missale plenum* potekao je iz vrlo dobre pisarnice i po nizu je obilježja vrlo blizak kodeksima koji se čuvaju u arhivu katedralnoga kaptola u Trogiru. Nameće se stoga zaključak da je nastao upravo tamo pred kraj 11. stoljeća. I u dalmatinskim se crkvama molilo za bizantskoga cara, a uz to u nekim razdobljima i za hrvatskoga kralja (vidi str. 512). Na kraju 12. stoljeća izgrebena je ta prvobitna molitvena formula i na njezino mjesto unesena druga, samo za kralja, što potpuno odgovara promijenjenim odnosima vrhovništva.[1599] Koliko god da su svi ti zaključci uvjerljivi, rezultat im ostaje neizvjestan. Za benediktinski skriptorij u Trogiru, ili kakav drugi u tome gradu, nemamo svjedočanstva ikojega spomenika iz 11. ili 12. stoljeća za koji bi se zbilja pouzdano znalo da potječe iz njega. A ipak se s potpunom sigurnosti može kazati da je taj skriptorij i tada bio jedan od najizvrsnijih u Dalmaciji.

1598 Usp. V. Novak, *Scriptura beneventana* 72–78; Kniewald, *Zagrebački kodeksi* 30–33; isti, *Ordo et canon*.

1599 Usp. V. Novak, *Neiskorišćavana kategorija*, 41–45; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 103, Nr. 232 i 104, Nr. 238.

TEKSTOVNA PREDAJA BENEDIKTINSKE OPATIJE SVETOGA NIKOLE KOD OSORA

Drugi jedan znatan dalmatinski skriptorij 11. stoljeća poznajemo također po potpuno očuvanoj knjizi. Ona se naziva *Evangeliarium Absarense* — »Osorski evangelijarij« i čuva se u Vatikanskoj knjižnici pod signaturom *Borgianus Latinus* 399. Ta knjiga evanđeoskih liturgijskih čitanja nije samo prekrasan uzorak knjižnoga umijeća (*ars libraria*), nego pobuđuje osobito zanimanje i s gledišta povijesti liturgijske glazbe. To je pergamentni kodeks ispisan okruglom beneventanom, dijelom proviđen i neumama. Sastoji se od 59 listova sa samo jednim ispisanim stupcem na svakoj stranici. Današnji njegov kartonski uvez, prevučen pergamentom, potječe iz 18. stoljeća. Sadrži evanđeoske perikope za blagdane preko cijele godine (fol. 1–53r). Na to slijedi *Exultet*, svečana uskrsna pjesma (fol. 53r–58v) i najava uskrsnog blagdana (fol. 59r–59v). Na zadnjoj je stranici dodana još jedna najava uskrsnog blagdana iz druge polovice 14. stoljeća i napokon *Laudes*, poklici kojima se slave crkveni i svjetovni poglavari i izriče im se zahvalnost, također iz druge polovice 14. stoljeća. Evanđeosko čitanje za blagdan Bogojavljenja (Luka 3, 21–38), koje sadrži i Kristovo rodoslovlje, ispisano je pod neumama. Isto tako i *Exultet* i najava uskrsnog blagdana. Neume se bilježe na starinski, bez crte. Zahtjevna iluminacija toga rukopisa uklapa se po svojim stilskim i morfološkim osobinama posve u razvijeno knjižno slikarstvo jadranskoga prostora. Po svim relevantnim obilježjima pripada ta knjiga 11. stoljeću.[1600]

Nije poznato kako je Osorski evangelijarij dospio u Vatikansku knjižnicu. Ali već sama činjenica da je tamo unesen u inventar kao *Evangeliarium Absarense* pokazuje da potječe iz Osora. *Exultet* pak pokazuje da se ta liturgijska knjiga rabila u nekoj benediktinskoj opatiji svetoga Nikole. Tamo naime stoji: *una cum... abbate nostro N., cum omni congregatione beatissimi Nicolai* — »skupa s... opatom našim N., sa svom obitelji presvetoga Nikole«. U blizini Osora postojala su dva benediktinska samostana svetoga Nikole. Jedan je ležao na južnim obroncima Osoršćice (*in monte Garbo*), a drugi na malom otoku Susku (vidi gore str. 474). Ne može se stoga s pravom sigurnosti odrediti iz koje od tih dviju opatija potječe evangelijar, premda se na prvi pogled čini vjerojatnijim da je to bila ona na Osoršćici odmah ponad grada.[1601]

1600 Usp. Ebner, *Quellen und Forschungen*, 153 i 308; Cagin, *Manuscrits du Musée Borgia*, 41–73; Bannister, *Monumenti Vaticani*; Novak, *Notae* 191–201 i 205–210; isti, *Neiskorišćavana kategorija* 45–55; Badurina, *Osorski evanđelistar*, 201–205.

1601 V. Novak, *Notae* 191 zastupa mišljenje da knjiga potječe s otoka Osora; Ostojić, *Benediktinci* 2, 158 misli naprotiv da je vjerojatnije pisana u opatiji na otoku Susku.

I na pitanje o vremenu kada je nastao taj kodeks nije se do sada mogao naći siguran i konačan odgovor. Sigurno se može reći samo to da je to bilo u drugoj polovici 11. stoljeća.[1602] Po najavi uskrsnog blagdana razabire se da je ta liturgijska knjiga bila pisana ili za godinu 1070. ili za 1082. Do sada se bez oklijevanja uzimalo da je dogotovljena 1081, ali druga mogućnost, da je to bilo 1069, ne dolazi ništa manje u obzir.[1603]

U tom je kodeksu osobito znatan *Exultet*. Sadrži i podatke koji su važni za dataciju. Exultet je himan koji počinje riječima: *Exultet iam angelica turba coelorum* — »Neka već likuje anđeosko mnoštvo na nebu«, a čita ga uz svečan pjev đakon na Veliku subotu u okviru obreda paljenja uskrsne svijeće. Tekst toga himna uvijek je proviđen neumama i nalazi se obično na razmjerno tankom i dugom svitku pergamene, ovijenom oko dva štapića što se drže u rukama, pa se tako odmata ispisana pergamena od jednoga prema drugomu i čita ono što je na pergameni napetoj između njih (*rotulus*), ili opet u kakvu sakramentaru ili misalu, gdje se, na svitku ili u knjigama, mogu naći i ostali tekstovi velikosubotnjeg obreda. Samo u dva primjera, oba iz Dalmacije, stoji tekst Exulteta s pripadnim neumama u evangelijaru, izdvojen tako od drugih molitava namijenjenih Velikoj suboti. Jedan od njih je Osorski evangelijar. U njem Exultet završava molitvom za crkvene i svjetovne poglavare. Ona glasi ovako: *Precamur ergo te Domine ut nos famulos tuos, omnem clerum et devotissimum populum, una cum beatissimo papa nostro .N., et antistite nostro .N., et abbate nostro .N., cum omni congregatione beatissimi Nicolai presentis vite quiete concessa gaudiis facias perfrui sempiternis. Memento etiam domine famuli tui imperatoris nostri .N., cum omni exercitu suo, et famuli tui regi(s) nostri, cum omni populo christiano, qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis, praemia aeterna largire digneris.*[1604] — »Molimo te dakle, Gospodine, da nas, svoje sluge, sav kler i nadasve pobožan puk, zajedno s presvetim našim papom N., i našim biskupom N., i našim opatom N., sa svom obitelji presvetoga Nikole, pošto nam dopustiš mir u ovom životu, učiniš uživati u vječnim radostima. Sjeti se također, Gospodine, sluge svojega, našega cara N., sa svom njegovom vojskom, i sluge svojega, našega kralja, sa svim kršćanskim narodom, koji tebi prinose ovu žrtvu hvale, udostoj se pokloniti im vječne nagrade«.

Ovdje se moli i za cara i za kralja. Tako se skupa spominju i vrhovništvo bizantskoga cara i neposredna vlast hrvatsko-dalmatinskoga kralja.

1602 Jedino Ebner, *Quellen und Forschungen* 306 misli da je napisana 1166. ili 1177. Takva datacija se, međutim, ne može uzeti u obzir jer paleografska i muzikološka obilježja jednoznačno upućuju na 11. stoljeće.

1603 Usp. Badurina, *Osorski evanđelistar* 202–203.

1604 Fol. 58r–58v.

Takve se prilike mogu s dobrim razlogom pripisati i vremenu Petra Krešimira IV. (oko 1058–1074) i vremenu Dmitra Zvonimira (1075–1089). Prema tomu, što se tiče datacije Osorskoga evangelijara, dolaze obje godine na koje upućuje najava uskrsnih blagdana, i 1060. i 1082, podjednako u obzir.[1605] Osorski pak Exultet vrlo zanimljivo osvjetljuje kako se odnosi političkoga vrhovništva i vlasti zrcale u liturgiji. Car i kralj, to je bila državnopravna zbilja dalmatinsko–hrvatske crkvene pokrajine za njezina kulturnoga procvata u 11. stoljeću.

TEKSTOVNA PREDAJA ŽENSKOGA BENEDIKTINSKOG SAMOSTANA SVETE MARIJE U ZADRU

Drugi dalmatinski Exultet sadržan je u takozvanom *Evangeliarium Vekenegae*. Ta je knjiga s evanđeoskim perikopama, raspoređenima prema liturgijskim potrebama, napisana 1096, ili nešto prije toga za Većenjegu, opaticu samostana svete Marije u Zadru, kćer njegove osnivačice i prve opatice Čike. Pod kraj 18. stoljeća došla je ta knjiga u Veneciju u knjižnicu koju je kao privatnu zbirku uredio isusovac Luigi Canonici, strastveni skupljač vrijednih knjiga. Od njegovih nasljednika kupila ju je oksfordska knjižnica Bodleiana (*Bodleian Library*) i tamo se i danas čuva pod signaturom *Canonici M. S. Bibl. Lat. 61.* I taj je kodeks pisan okruglom beneventanom, a njegova je kaligrafija dotjeranija i iluminacija znalačkije izvedena nego je kod Osorskog evangelijara. To se može smatrati radom skriptorija u samostanu svetoga Krševana u Zadru.[1606] Po izboru svojih perikopa i njihovu rasporedu prema blagdanima pripada *Evangeliarium Vekenegae* nedvojbeno u cjelinu franačko–rimske liturgijske predaje. To se osobito razgovijetno pokazuje u tome što je u njem predviđeno evanđeosko čitanje za blagdan Preobraženja. Ta je svetkovina izvan Francuske prije druge polovice 11. stoljeća posve nepoznata. Većenjegin se evangelijar dakle zasniva na prvotnom predlošku (arhetipu) koji potječe iz neke benediktinske opatije u Francuskoj

1605 Usp. Badurina, *Osorski evanđelistar* 202–203. No ako je ispravna pretpostavka koju je iznio Grgić, *Najstarije zadarske note* 346–350 da je osorski *Exultet* oblikovan na temelju predloška koji je pisan u Svetom Krševanu u Zadru između 1073. i najkasnije 1078, onda dolazi u obzir samo kasniji datum.

1606 Usp. Westwood, *Palaeographia* No. 29; Coxe, *Catalogi* 3, col. 269; Waagen, *Treasures*, 103; Madan, *A Summary Catalogue* 4 (1897) i 5 (1905); Lindsay, *Contractions* 1; Bannister, *Documents*, 48 ss; Frère, *Bibliotheca Musico–Liturgica*, 85; Nicholson, *Early Bodleian Music* 3, XXIII. LXXII–LXXIV, Pl. 37–38; Loew (Lowe), *The Beneventan Script*, 60–64, 151, Pl. VII, N. 10 i 11; isti, *Scriptura Beneventana* 2, Pl. LXXIV; Köhler, *Medieval Studies*, 154, bilj. 10; V. Novak, *Neiskorišćavana kategorija* 52–55, tab. V i VI; Novak–Telebaković–Pecarski, *Većenegin evanđelistar* 5–60; Grgić, *Najstarije zadarske note*.

11. stoljeća. No beneventansko pismo, neumatska notacija napjeva i povremeno posezanje za evanđeoskim tekstovnim varijantama kakve ima *Itala vetus*, latinski prijevod Biblije stariji od Vulgate, pokazuju da su pri preuzimanju te francuske predaje na konačnu zadarsku redakciju djelovale i domaće tradicije, karakteristično uključene u bizantske i južnoitalske spletove.[1607]

Exultet stoji na fol. 116v–123r. Završna pak molitva za crkvene i svjetovne poglavare (fol. 122r–122v) glasi: *Precamur ergo te, Domine, ut nos famulos tuos, omnem clerum et devotissimum populum, una cum beatissimo papa nostro .ĭ. et antistite nostro .ĭ. praesentis vitae quiete concessa gaudiis facias perefrui sempiternis. Memento etiam, domine, famuli tui imperatoris .ĭ. nec non et famuli tui prioris nostri .ĭ. et universi populi huius civitatis, qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis, ut his omnibus premia aeterna largiare digneris. Respice, quaesumus, Domine, ad devotionem famulae tuae abbatissae nostrae .V. totiusque congregationis sanctae Mariae sibi commissae. Huius, tu Deus, desiderii vota pernoscens ineffabilis pietatis et misericordiae tuae munere tranquilitatem perpetuae pacis accomoda*. — »Molimo te dakle, Gospodine, da nas, svoje sluge, sav kler i nadasve pobožan narod, skupa s našim presvetim papom, IME, i s našim biskupom IME, pošto nam dopustiš mir u ovom životu, učiniš uživati u vječnim radostima. Sjeti se također, Gospodine, svojega sluge, cara IME, i još svojega sluge, našega priora IME, i svega naroda ovoga grada, koji ti prinose ovu žrtvu hvale, da se udostojiš njima svima pokloniti vječne nagrade. Pogledaj, molimo te, Gospodine, na pobožnost svoje sluškinje, naše opatice V. i čitave obitelji svete Marije, koja je tebi povjerena. Poznajući dobro, ti Bože, vapaj njezine želje, podaj darom svojega neizrecivog milosrđa i samilosti spokojstvo trajnoga mira«.

Tu se ne spominje kralj. Poslije cara dolazi samo predstojnik gradske općine. To je izraz ponosne autonomije. Poslije Zvonimirove smrti 1089. moć je hrvatskoga kraljevstva bila u rasulu sve dok je na temelju svojega baštinskoga prava nisu obnovili Arpadovići. A neume bilježe napjev koji odgovara imenima osoba koje su se na takvu mjestu mogle spominjati samo oko godine 1075. Odatle se zaključuje da je *Evangeliarium Vekenegae* izrađen prema zadarskom predlošku koji je nastao oko te godine.[1608]

1607 Usp. Grgić, *Najstarije zadarske note* 346.

1608 Usp. Grgić, *Najstarije zadarske note* 336–337, 347 i 349–350. Još i Matijević, *Zadarsko porijeklo*, 297.

Iz istoga je skriptorija potekao još jedan pergamentni kodeks, koji je u svakom pogledu imao istu sudbinu kao *Evangeliarium Vekenegae*. I njega je Canonici otuđio iz samostana svete Marije u Zadru, pa je onda očuvan prvo u njegovoj zbirci u Veneciji. Poslije njegove smrti kupila ga je od njegovih nasljednika oksfordska Bodleiana (*Bodleian Library*) i još se danas tamo čuva pod signaturom *MS Canon. Lit. 277*. Radi se o sasvim osobitoj liturgijskoj knjizi, koja se u literaturi zove *Horae monasticae* — »Samostanski časovi« ili *Officia et preces* — »Službe i molitve«. Iz zapisa što su u nju uneseni nedvojbeno se razabire da je pripadala ženskom benediktinskom samostanu svete Marije u Zadru. Pisana je lijepom okruglom beneventanom s vrlo znalački izvedenom iluminacijom, a po obojemu, pismu i inicijalima, prepoznaje se škola Svetoga Krševana u Zadru. Po paleografskim kriterijima i značajkama svoje iluminacije taj je kodeks nešto stariji nego *Evangeliarium Vekenegae* i mogao je biti zgotovljen između 1065. i 1075. Uvjerljivo se pretpostavlja da je pripadao Većenjeginoj majci Čiki, osnivačici samostana svete Marije.[1609]

To je liturgijska knjiga kojoj nije lako odrediti vrstu i funkciju. Čini se da se radi o dodatnim oficijima za privatnu porabu jedne ženske osobe koja se individualno priključivala redovničkoj službi Božjoj. Moglo je dakle biti da je Čika osobno naručila tu knjigu u skriptoriju Svetoga Krševana, kada se već bila odlučila da postane benediktinka, pa je radila na osnivanju samostana i skupljanju njegove buduće obitelji, a još nije bila postala redovnica, ali je već sama, privatno, vršila službu u osobitu obliku.

Sasvim je jednake vrste još jedna liturgijska knjiga, također pergamentni kodeks, pisan u istom skriptoriju okruglom beneventanom. Dospjela je, ne znamo kako, u knjižnicu Mađarske akademije znanosti i tamo se čuva pod signaturom *Cod. Lat. 8–o 5*. U inventaru je opisana kao »brevijar«, iako se pomnijim istraživanjem dolazi do zaključka da nije to. U vrijeme koje se ne da pobliže odrediti taj se kodeks raspao. Kada je ponovno uvezan, mnogi su se listovi bili izgubili, a preostali su na nekoliko mjesta poremećeni u svojem redoslijedu. Stoga se pri utvrđivanju sadržaja i rekonstrukciji ustrojstva te knjige nailazi na znatne teškoće. Ipak se moglo pokazati da je, u načelu, jednako ustrojena i da su joj sadržaji isti ili slični, te da joj je i svrha bila ista kakvu su imale *Horae monasticae* o kojima je upravo bila riječ. Može se smatrati sigurnim da je budimpeštanski »brevijar« napisan u Zadru i Zadru bio namijenjen. To proizlazi iz njegove velike sličnosti s *Horae monasticae* u bodlejanskom kodeksu, po kojoj se zaključuje da je potekao iz iste pisarske i glazbeničke škole, pa

[1609] Usp. V. Novak, *Neiskorišćavana kategorija* 55 i bilj. 31; isti, *Zadarski kartular*, 44, bilj. 96; Grgić, *Dva nepoznata svetomarijska rukopisa*, 209–210 i 213.

po tome što se u njoj sveti Zoilo spominje kao ispovjedatelj vjere (*confessor*), a ne kao mučenik, po himnu na svetu Stošiju i napokon po jednoj rečenici koja je u 17/18. stoljeću dopisana na hrvatskom jeziku.[1610] Po paleografskim obilježjima budimpeštanski je kodeks nešto mlađi. Bit će da je nastao između 1071. i 1085.[1611] Nameće se pretpostavka da je pripadao Čikinoj kćeri, kasnijoj opatici Većenjegi, i da joj je služio istoj svrsi kao prije toga *Horae monasticae* njezinoj majci. Obje su, kad su stupile u samostan, donijele onamo te knjige s ostalim svojim mirazom, pa su one, sve dok poslije nisu bile otuđene, pripadale samostanskoj knjižnici.

Valja uočiti kao osobito znatno to da te knjige imaju malo veze s montekasinskom i kamaldolačkom duhovnosti, kako su nam poznate iz 11. stoljeća, nego su osobito bliske liturgijskim tekstovima Franačkoga carstva. Predložak tih knjiga oficija pripadao je očito karolinškoj predaji. Za nju se pak može najuvjerljivije pretpostaviti da je došla u Zadar posredstvom benediktinskih samostana na hrvatskom području, osobito preko hrvatskoga dvora, s kojim su Čika i Većenjega imale bliske rodbinske veze.[1612] Osobita važnost tih dviju privatnih knjiga oficija leži u tome što ne samo u hrvatskom kulturnom prostoru nego i u svem europskom okviru potvrđuju kako se počela razlikovati svjetovnjačka pobožnost od skupnoga bogoslužja kakvo je vršio kler. U obje knjige oficija sadržan je poseban himnarij, kakav se susreće samo u njima. Budimpeštanski »Brevijar« ima još preko toga zbirku izvanliturgijskih vjerskih pjesama pod naslovom *Versi*. Do sada se uzimalo da takvih pjesama ima tek od 12. stoljeća. One dakle pripadaju među najstarije što su u Europi do sada poznate. U tom su smislu dvije rukopisne knjige o kojima je sada riječ znatne za povijest srednjovjekovnoga pjesništva, to više što pružaju relevantnoga materijala i za povijest metričkoga oblikovanja stihova i sroka.[1613]

Da bi se doista moglo iz tih dviju knjiga privatnih oficija pocrpsti sve što se iz njih može saznati, valja provesti istraživanja kojima se do sada još nije niti pristupilo. Treba utvrditi vrela liturgijskih pjesama što su u njima skupljene. Tada će se znati što je u njima preuzeto s europskoga Zapada, a što s Istoka, pri čemu nije nimalo nevjerojatno da i domaće pjesničko stvaranje u tome ima udjela. Trebat će još istražiti je li to vjersko pjesništvo na latinskom jeziku ikako utjecalo na ono što su ga na slavenskom jeziku njegovali glagoljaši. *Horae monasticae* u bodlejan-

1610 Usp. Grgić, *Dva nepoznata* 198–199.
1611 Usp. Grgić, *Dva nepoznata* 213.
1612 Usp. Grgić, *Dva nepoznata* 212–213.
1613 Usp. Grgić, *Dva nepoznata* 214.

skom kodeksu i budimpeštanski »brevijar« pružaju materijal za tekstološke studije na kojima bi se moglo zasnovati novo poglavlje povijesti hrvatske književnosti u ranom srednjem vijeku.[1614]

Samostanu svete Marije u Zadru pripada još jedna knjiga pisana na pergamentu uglatom beneventanom. U njoj su *Moralia in Iob Gregorii papae* — »Moralna razmatranja uz knjigu o Jobu pape Grgura«. Napisana je pod kraj 12. stoljeća, ili možda već i na početku 13, u skriptoriju Svetog Krševana u Zadru. Inicijali su joj dvojaki, veliki u visini od pet redaka i s četiri boje (crvena, zelena, plava i zlatna) i manji u visini od tri retka, crna slova ispunjena zelenom i crvenom bojom.[1615]

Još jedan pergamentni kodeks potječe po svoj prilici iz skriptorija Svetoga Krševana u Zadru i pripadao je tamošnjoj crkvi svetog Stjepana (od 17. stoljeća svetoga Šimuna). Naziva se *Evangeliarium Iaderense* — »Zadarski evangelijar« i pisan je finom kaligrafskom beneventanom. Antikvar L. Olschi prodao je taj rukopis 1893. Državnoj biblioteci u Berlinu. Za drugoga svjetskog rata taj je kodeks s drugim bibliotečnim fondom sklonjen u Marburg na Lani, gdje se i sada nalazi u Zapadnonjemačkoj biblioteci pod signaturom *Berlin, Theol. Lat. quart. 278*. Napisan je oko godine 1100. ili nešto prije toga. Godine 1114. unesene su na jednom njegovu praznom listu laude, pohvalni usklici, s neumama za napjev uz koji su se govorile.[1616] Glase ovako: *Laus quae in Pascha et Natali Domini post Euangelium dicitur: Exaudi Christe. III. Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat. III. Paschali summo pontifici et universali papae salus et vita perpetua. III. Colomanno Ungariae, Dalmatiae et Chroatiae almifico regi vita et victoria. Stephano clarissimo regi nostro vita et victoria. Gregorio venerabili Jaderae presuli salus et vita. Cledin inclito nostro comiti vita et victoria. Cunctis inclitis vita.*[1617] — »Pohvala koja se na Uskrs na dan rođenja Gospodnjega govori poslije čitanja iz evanđelja: Uslišaj, Kriste, tri puta. Krist pobjeđuje, Krist kraljuje, Krist gospoduje, tri puta. Pashalu, vrhovnom svećeniku i sveopćemu papi spas i vječni život, tri puta. Kolomanu, dobrostivomu kralju Ugarske, Dalmacije i Hrvatske život i pobjeda. Stjepanu, preslavnomu našem kralju život i pobjeda. Grguru, poštovanja dostojnomu zadarskom biskupu spas i

1614 Usp. Grgić, *Dva nepoznata* 214–215; Mihanović–Salopek, *Hrvatska himnodija*, 41–45.

1615 Usp. Badurina, *Iluminirani rukopisi* 97–98, Nr. 186.

1616 Usp. Bianchi, *Zara cristiana* 1, 538–540; V. Klaić, *O neupotrebljenom dosad prilogu*, 1–5; CD 2, 392–393, Nr. 1; Brunelli, *Storia*, 275; Zaninović, *Laudes iz početka 12. vijeka*, 1–8; Šišić, *Poviest Hrvata* 1, 23, bilj. 39; Hesbert, *Evangeliaire*, 177–204; V. Novak, *Neiskorišćavana kategorija* 55 i 57–60.

1617 V. Novak, *Neiskorišćavana kategorija* 59.

život. Kledinu, našemu slavnom knezu život i pobjeda. Svima glasovitim život«.

O Uskrsu i Božiću govorila se ta pohvalna molitva uz propisan liturgijski napjev. Radi se tu o staroj i osebujnoj tradiciji dalmatinske crkve. U njoj se nastavlja *acclamatio* ili εὐφημία, klicanje kojim se priznavalo rimsko carsko dostojanstvo. Istočno i zapadno Rimsko Carstvo znalo je za taj običaj, od vremena Karla Velikoga preuzeli su ga skupa s carskim naslovom i franački vladari. U Dalmaciji je pjevanje lauda prvo potvrđeno u vezi s kultom svetaca. Tako u legendi o prijenosu moći svete Stošije u Zadar[1618] i kao izraz poštovanja za svetoga Krstu (Kristofora), čudotvornoga rapskog zaštitnika.[1619] Kao priznanje državnopravnog vrhovništva spominju se prvi put pri opisu pohoda dužda Petra II. Orseola godine 1000. u Dalmaciju. Tamo se kazuje o stanovnicima Osora, grada i otoka, koji svečano dočekuju dužda i priznaju njegovo vrhovništvo: *Hoc peracto sacrum diem pentecosten solemniter celebrantes predicto principi laudis modulamina decantaverunt.*[1620] — »Pošto je to bilo obavljeno, svečano su slavili sveti dan Duhova i spomenutom su principu otpjevali napjeve lauda«. Malo dalje onda stoji o biskupima sjevernih dalmatinskih gradova: *Insuper episcopi eisdem sacris confirmaverunt, quo feriatis diebus, quibus laudis pompam in aecclesia depromere solebant, istius principis nomen post imperatorum laudis praeconiis glorificarent.*[1621] — »Povrh toga su biskupi, zaklinjući se na iste svetinje (tj. evanđelja) potvrdili da će se o blagdanima o kojima je bio običaj da se u crkvi u svečanom sjaju izgovaraju laude slaviti ime toga principa poslije carskoga pohvalama lauda«.

Laude su se pjevale i na hrvatskom jeziku. Tako 1177. prilikom dolaska pape Aleksandra III. u Zadar izvješćuje se o tom kako su ga dočekali Zadrani: *...cum inmensis laudibus et canticis altisone resonantibus in eorum Sclavica lingua.*[1622] — »...uz neizmjerne laude i pjesme što su glasno odjekivale na njihovu slavenskom jeziku«. Godine 1190. poslije odlučne pobjede Zadrana nad Mlečanima pjevale su se u crkvi svetoga Krševana laude. Arpadović Andrija, herceg Dalmacije, Hrvatske i Huma izvješćuje 1200. u jednoj svojoj ispravi: *Traguriensem civitatem intravimus, ubi una a clero et universo populo in honore et gaudio recepti laudes hymnidicas honorabiliter recepimus.*[1623] »Ušli smo u grad Trogir, gdje su

1618 Rački, *Documenta* 308.
1619 Rački, *Documenta* 456.
1620 Iohannes Diaconus, MGH, SS 7, 32.
1621 *Ibid.*
1622 *Liber pontificalis* (ed. Duchesne) 2, 436–437.
1623 CD 2, 361, Nr. 333.

nas zajedno primili kler i sav narod uz časti i veselje i počasno smo primili laude s pjevanjem himana«. I tu je pjevanje lauda znak da se priznaje pravo vrhovništva. Kada je 1247. Zadar ponovno priznao mletačko vrhovništvo, obvezao se grad da će se o Božiću i Uskrsu u katedrali duždu pjevati laude. U osorskom evangelijaru dopisane su u 14. stoljeću laude u kojima se spominje Ludovik Anžuvinac kao kralj Ugarske (Dalmacije i Hrvatske). I tu je pjevanje lauda izraz priznanja vrhovne vlasti. Jedan tekst lauda uvršten je 1598. u akte jedne pokrajinske sinode u Zadru.[1624] Ivan Lučić zabilježio je laude kako su se u 17. stoljeću pjevale u Trogiru i potanko je opisao taj običaj. Ističe kako je ta liturgijska tradicija bila ograničena samo na nekada bizantske dalmatinske gradove i Istru, dok joj u biskupskim sjedištima na starom hrvatskom području nema traga.[1625] Zabilježeno je da se u nekim zadarskim crkvama laude nisu pjevale latinski, nego hrvatski.[1626] U zadarskoj katedrali posljednji su put pjevane laude za Uskrs 1918. U njima se spominjao car Karlo.[1627] Bio je to kraj više nego tisućljetne tradicije.

Među najstarijim pergamentnim kodeksima samostana svete Marije u Zadru ističe se njegov kartular.[1628] Ta se rukopisna knjiga nalazi još i danas u posjedu toga samostana i čuva se u njem. Sastoji se od 36 listova nejednake veličine u kartonskom uvezu presvučenom pergamentom. Sadržaj joj je skrajnje heterogen. Listovi su ispisani u razno vrijeme. I pismo je raznoliko: beneventana, karolina i gotika. Tekstovi spojeni u uvezu napisani su od sredine 12. do početka 16. stoljeća. Sređeni su bez prepoznatljiva sustava i predstavljaju kao cjelina djelo redaktora slabo upućenoga u pravo i diplomatiku. To je tako čudno da se čak pomišljalo nije li prvobitni i znalački redigiran kartular Svete Marije izgubljen i onda, u vrijeme kad se kartulari pred sudom više nisu prihvaćali kao dokazala, nadomješten ovom neuredno skupljenom zbirkom prijepisa i zapisa što su se tada još mogli naći, više kao memorijalni spis nego kao pravni instrument.[1629]

Kartular samostana svete Marije u Zadru, kako je danas uvezan, sastoji se od sedam prvotno nezavisnih dijelova. Drugi pa do uključno petoga

1624 Farlati 5, 154.

1625 Usp. Lucius, *De regno*, lib. II, cap. VI: *De laudibus*, 73–75.

1626 Usp. Brunelli, *Storia*, 276.

1627 Usp. Strgačić, *Papa Aleksandar III. u Zadru*, 184, bilj. 128; V. Novak, *Neiskorišćavana kategorija* 55–63.

1628 Usp. V. Novak, *Zadarski kartular*; V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 152. Izdanje teksta V. Novak, *Zadarski kartular* 239–272; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 97, Nr. 183.

1629 Usp. V. Novak, *Zadarski kartular* 94–95.

dijela stara su jezgra te zbirke. Najstarija njegova sastavnica potječe iz druge polovice 12. stoljeća.[1630] U njem je sadržana isprava o osnutku samostana i dokumenti o njegovu pravnom položaju i prvome stjecanju imovine. I te se isprave ne mogu smatrati autentičnima, i one su svoju diplomatičku formu dobile naknadno i vrlo manjkavo.[1631] No i tu valja računati s time, iako u tome pogledu još nisu provedena potanja istraživanja, da su u te iskonstruirane isprave ušli stari zapisi iz vremena o kojem se u njima radi. U njima su čak prepoznatljivi memorijalni zapisi i fragmenti ispisani iz samostanskih anala. Među njima ima i takvih koji sadrže dragocjene povijesne vijesti.

Takav se zapis može prepoznati kako je preuzet iz anala gotovo doslovno kada se u kartularu čita: *Abbatissa C(icca) monasterii sancte Marię cum suis sororibus comparavit terram in Petrizani sub Crescimiro rege et Sui(ni)miro bano a filiis Dobromiri: Rudinna, Adamizo, Saracenus per XXXVII solido...*[1632] — »Opatica samostana svete Marije Čika sa svojim sestrama kupila je zemlju u Petrčanima pod kraljem Krešimirom i banom Zvonimirom od Dobromirovih sinova: Rudine, Adamca, Saracena za 37 solida...«. Događaj koji je tu zabilježen, a datira se godinom 1070/72. (?), nije čak dobio oblik isprave. Slijedi još niz takvih zapisa o kupnjama u Petrčanima i onda se na kraju navode svjedoci. Njihov je popis jedini zalog vjerodostojnosti. Iz ovoga i drugih takvih vijesti iz samostanskih anala Svete Marije[1633] i Svetoga Krševana[1634] saznaje se da je Zvonimir, koji će poslije postati kralj, pod Krešimirom IV. bio hrvatski ban.

Isto takve analističke zabilješke sadrže nadasve važne vijesti o uvođenju Arpadovića u nasljednu vlast nad hrvatsko–dalmatinskim kraljevstvom: *(A)nno incarnationis Iesu Christi nostri domini millesimo XCI. Kyri Alexio Constantinopoleos imperante, tempore quo Vladislav, Pannoniorum rex, Chroatiae invadens regnum domnum Almum, suum nepotem, illo statuit regem*.[1635] — »Godine utjelovljenja Isusa Krista, našega Gospodina, tisuću 91. Kad je gospodin Aleksije vladao kao car Carigradom, u vrijeme u kojem je Vladislav, kralj Panonaca, ušao u kraljevinu Hrvatsku i gospodina Alma, svojega nećaka, njoj postavio za kralja«. A onda i dovršenje toga preuzimanja vlasti posebnom krunidbom u Biogradu na moru (1102): *(A)nno incarnationis domini nostri Iesu Christi milesimo centesimo secundo. (E)go Collomannus dei gratia rex Ungarie,*

1630 Usp. V. Novak, *Zadarski kartular* 121; N. Klaić, *Diplomatička analiza (I dio)*, 178.
1631 Usp. N. Klaić, *Diplomatička analiza* I–II passim i osobito II, 260–263.
1632 Usp. CD 1, 129, Nr. 95.
1633 CD 1, 133, Nr. 99.
1634 CD 1, 11, Nr. 84; 121, Nr. 88.
1635 CD 1, 200, Nr. 161.

Chroatiae atque Dalmatiae, salvo abito consilio postquam coronatus fui Belgradi supra mare, in urbe regia, rogatu subscriptorum meorum comitum pro karitate Dei et remedio animę meę dono perpetuam pacem et regiam libertatem monasterio sanctę Marię monalium, quod situm est in Iadera, ut ibi Deo devote degentes secure Deum interpellare pro me et pro statu mei regni valeant.[1636] — »Godine utjelovljenja Gospodina našeg Isusa Krista tisuću sto i druge. Ja Koloman, po milosti Božjoj kralj Ugarske, Hrvatske i Dalmacije, pošto sam, održavši uredno sabor, bio okrunjen u Biogradu na moru, u kraljevskom gradu, zamoljen od dolje navedenih svojih poglavara za ljubav Božju i lijek svojoj duši darujem trajnu kraljevsku slobodu samostanu redovnica svete Marije koji je smješten u Zadru da boraveći ondje posvećene Bogu budu u mogućnosti zazivati Boga za mene i za stanje mojega kraljevstva«.

Tu se gotovo rukom može opipati kako se analistička zabilješka, kad joj je trebalo dati nešto kao oblik isprave, iz treće osobe prebacivala u prvu i tako se stavljala u usta samomu kralju. Na kraju se još prikazuje kako je završeno uvođenje Arpadovićâ u baštinu Zvonimirove krune (1105): *Anno incarnationis domini nostri Iesu Christi MCV, indictione (X)III, regnante piissimo Colomagno, Ungariae, Chroatiae et Dalmatiae, primo anno quo triumphaliter Ideram ingressus est, eiusdemque urbis episcopali presidente chathedre domno G(regorio) venerabili presulę.*[1637] — »Godine utjelovljenja Gospodina našega Isusa Krista 1105, 13. indikcije, dok je bio kraljem nadasve pobožni Koloman, (kralj) Ugarske, Hrvatske i Dalmacije, prve godine u kojoj je kao pobjednik ušao u Zadar, dok je na biskupskoj stolici toga grada predsjedao gospodin Grgur, poštovanja dostojni kolovođa«. Čini se kao da je memorijalni zapis naprosto doslovno preuzet u tekst koji se nudi kao da je isprava.

Na tim je primjerima vrlo dobro vidljivo kako su ulomci samostanskih anala i samostanski memorijalni zapisi Svete Marije ulazili u kartular, čime su nam sasvim bez obzira na pravnu valjanost i diplomatičku autentičnost očuvani vrijedni fragmenti zadarske historiografije iz druge polovice 11. i s prijelaza u 12. stoljeće. Književna povijest ih do sada nije ni registrirala. Na pitanje pak je li se ta analistička i kroničarska historiografija pisala u samom samostanu svete Marije ili su je sastavljali literati iz Svetoga Krševana u okviru patronata što ga je muški samostan vršio nad ženskim ne može se dati određen odgovor.

Uščuvani spomenici dopuštaju da se razabere kako je bogata bila knjižnica Svete Marije u Zadru pod kraj 11. i u 12. stoljeću. Osim

1636 CD 2, 9, Nr. 6; Novak, *Zadarski kartular* 256, Nr. 16.

1637 CD 2, 15, Nr. 10; Novak, *Zadarski kartular* 257, Nr. 17.

kartulara ništa od toga nije ostalo do danas u posjedu samostana. O najstarijem knjižnom fondu te biblioteke svjedoči, na žalost samo nepotpuno, isprava o osnutku (ili obnovi) samostana godine 1066. sadržana u njegovu kartularu. Upravo na mjestu gdje se iza dva ispala lista nastavlja njegov tekst stoji: *...duo ymnaria, unum matutinale, cereum laudum pro decem et octo solidis*.[1638] — »...dva himnarija, jedan matutinal, voskom premazana ploča s laudama za osamnaest solida«. To je kraj nabrajanja darovanih liturgijskih knjiga koje su bile potrebne samostanu za redovito vršenje službe Božje. Među njima je, a to je karakteristično, voskom premazana drvena ploča s laudama koje su se pjevale o Božiću i Uskrsu. Taj prvi fond samostanskih knjiga bio je dar opatice Čike.

TEKSTOVNA PREDAJA BENEDIKTINSKE OPATIJE SVETOGA IVANA ROGOVSKOGA

Isto tako kartular i uza nj još samostalni prijepisi isprava čitava su baština tekstovne predaje potekle od latinske pismenosti u benediktinskoj opatiji svetoga Ivana Rogovskog u Biogradu na moru (v. str. 477) što je danas držimo u rukama. Ti se spomenici čuvaju u zadarskom arhivu.[1639] Kartular se sastoji od četiri sveščića, svaki od po deset pergamentnih listova, spojena u jednu knjižicu uvezanu među drvenim koricama presvučenim kožom. Ispisana su u 14. stoljeću gotičkim slovima. Sadrže isprave i zapise o stečenim imovinskim pravima Rogovske opatije, koje počinju od druge polovice 11. stoljeća. Tek tada je ta opatija i osnovana. Naslov toga kartulara glasi ovako: *Incipit libellus Policorion qui et Tipicus vocatur; est enim de diversis locis et multarum villarum territoriis orthographice compositus monasterio sci Iohannis apostoli et evangelistae*.[1640] — »Počinje knjižica Polikorion, koja se zove i Tipik; sastavljen je naime pravopisno o raznim mjestima i zemljištima mnogih zaselaka u vlasništvu samostana svetoga Ivana apostola i evanđelista«. Zanimljivo je tu grčko nazivlje koje upućuje na staru dalmatinsku predaju.

Isprave koje po svojem datumu pripadaju drugoj polovici 11. i početku 12. stoljeća, a dijelom postoje u pojedinim starijim prijepisima i izvan kartulara, po rezultatima su novijih istraživanja diplomatički sasvim

1638 CD 1, 103, Nr. 76; Novak, *Zadarski kartular* 242, Nr. 1.

1639 Usp. Rački, *Istraživanja*, 159–160; Šišić, *Priručnik* 228–230; V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 153.

1640 Izdao Ljubić, *Libellus Policorion.*

nepouzdane.[1641] Ipak i tu valja računati s time da su se pri naknadnom sastavljanju tih diplomatički nepouzdanih isprava preuzimali odlomci starih samostanskih anala i memorijalni zapisi o važnim događajima koji su se ticali samostanske imovine. To je, međutim, ostalo do sada neistraženo. Ipak su neki tekstovi, uneseni u kartular, u tom pogledu vrlo sugestivni. Tako npr. izvješće o jednom događaju koji valja datirati oko 1070. O tome stoji u kartularu: *Quomodo misit dominus rex Chresimir nuncium suum in Alba civitate inquirere de iusticia ecclesie sancti Iohannis evangeliste de sanctis Cosme et Damiano de Monte. Breve recordationis quomodo placuit regi C., quod mitteret nuncium suum in Alba civitate inquirere a populo civitatis si vera essent ea, que abbas Felix requirebat et proclamationem faciebat, scilicet de iusticia ecclesie sancti Iohannis evangeliste de sanctis Cosme et Damiano, et quid populus diceret. Inde misit Vuilledragum, qui vocavit populum ad se ad sanctum Iohannem; ad quem populus venit dicens, quod quicque quid abbas requirebat de iusticia ecclesie, iustum requirebat.*[1642] — »Kako je poslao gospodin kralj Krešimir svojega glasnika da ispita u gradu Biogradu prava crkve svetoga Ivana Evanđelista na (crkvu) svetih Kuzme i Damjana na Brdu. Kratak zapis za sjećanje na to kako je odlučio kralj Krešimir da pošalje svojeg izaslanika u grad Biograd kako bi se raspitao kod naroda toga grada je li istinito ono što je opat Feliks zahtijevao i objavljivao, naime o pravu crkve svetoga Ivana Evanđelista na (crkvu) svetih Kuzme i Damjana, i da sazna što o tome govori narod. I onda je poslao Viledraga, koji je pozvao narod k sebi do Svetoga Ivana; a narod je došao k njemu govoreći da što god je opat zahtijevao, da je to pravedno zahtijevao«. To je upravo *breve recordationis* — »kratak zapis za sjećanje«, u kojem je, uz nabrajanje svjedoka, zabilježeno jedno pravno relevantno zbivanje. Danas bi se govorilo o zapisniku prema sjećanju. Radi se upravo o samostanskom povijesnom zapisu.

Ista narav povijesnoga zapisa prepoznaje se i u drugim tekstovima unesenim u taj kartular. Osobito jasno u ovome koji se odnosi na zemlju u Miranju: *De terra in Mirane. In nomine domini Dei eterni et salvatoris nostri Iesu Christi. Anno ab incarnatione eius millesimo LXXVo, indictione vero XVa, apostolante Gregorio VII papa, imperante Michael apud Grecos, regnante Svinimir apud Sclavos, Petro existente abbate in monasterio sancti Iohannis. Ego Kerniç precogitans divina inspirante gratia diem mortis ac depositionis mee et comissa atque facinora mea valde pertimescens, ne districtus iudex me occisum vel dormientem et tantis criminibus obvolutum inveniatur* (!) *confratrem me in monasterio*

1641 Usp. N. Klaić, *Diplomatička analiza* passim i osobito I, 178 i II, 260–263.
1642 CD 1, 122, Nr. 89.

predicto exibui. Postea vero mihi maximo superveniente infortunio, quedam soror mea a quibusdam latronibus est rapta et in servitute extra nostram provinciam miserabiliter vendita...[1643] — »O zemlji u Miranju. U ime gospodina Boga vječnoga i spasitelja našega Isusa Krista. Godine od njegova utjelovljenja tisuću 75, indikcije pak 15, dok je apostolsku službu vršio papa Grgur VII, a Mihael bio car kod Grka, Zvonimir bio kralj kod Slavena, a Petar bio opat u samostanu svetoga Ivana. Ja Krnic, po nadahnuću božanske milosti misleći unaprijed na dan svoje smrti i pokopa i jako se bojeći svojih počinjenih djela i grijeha, da me ne bi strogi sudac zatekao ubijena ili zaspala, a tolikim zlodjelima ovijena, postao sam jedan od braće u spomenutom samostanu. Poslije pak, kada je vrlo velika nesreća navalila na me, jednu su od mojih sestara ugrabili neki razbojnici i bijednoju prodali u ropstvo izvan naše pokrajine...«. Dalje se pripovijeda kako je opat nesretnom redovniku dao novac potreban da otkupi sestru, a ovaj je za uzvrat poklonio samostanu crkvu svetoga Mihovila sa zemljom što ju je imao u Miranju. I tu književna povijest ima do sada nezapaženo vrelo koje treba uključiti u razmatranje.

TEKSTOVNA PREDAJA VEZANA ZA SPLIT

Tekstovna predaja registra isprava splitske katedrale nešto je pobliže poznata. Tu se ne ostaje samo pri više ili manje vjerojatnim nagađanjima. Taj se registar spominje 1333. kao *montaneum antiquissimum*. Te je godine nadbiskup Dominik Luccari dao napraviti prijepis toga registra. Tim se pak prijepisom još u drugoj polovici 17. stoljeća služio Ivan Lučić pri svojim povijesnim istraživanjima. U vremenu između 1620. i 1622. nadbiskup je Sforza Ponzoni dao napraviti veliku zbirku svih isprava o pravu vlasništva stečenom nad posjedima svoje crkve i u nju je uvrstio i prijepis kartulara iz godine 1333. kao treći svezak pod naslovom *Donationes principum* (Katedralni arhiv u Splitu, sign. Nr. 20). Isti je nadbiskup dao skupiti još jednu zbirku isprava u dva sveska poznatu kao *Mensa episcopalis* — »Biskupski stol« ili *Varia de bonis archiepiscopatus* — »Razno o dobrima nadbiskupije« (Katedralni arhiv u Splitu, sign. Nr. 25). Iz istoga vremena potječe još jedan kartular u Katedralnom arhivu u Splitu (sign. Nr. 29), koji nosi oznaku *B* i također sadrži isprave što potječu iz najstarije zbirke. U Arhivu splitskoga katedralnog kaptola u više se svezaka čuvaju vlastoručni prijepisi takvih isprava koje je iz najstarije zbirke prepisao Ivan Lučić (sign. Nr. 538, ser. B). Prijepis iz

1643 CD 1, 147, Nr. 115.

godine 1333, pošto se Lučić njime služio, izgubio se ili zametnuo i već ga u 18. stoljeću Farlati nije mogao naći.[1644]

I za tu jako razgranatu predaju staroga kartulara splitske crkve valja pretpostaviti da je nastajao jednako onako kao zbirke isprava o kojima je do sada bilo riječi. U dokumentima koji se odnose na 11. i na početak 12. stoljeća i tu bi se mogli naći uvršteni ulomci memorijalnih spisa, crkvenih anala i zapisa o stjecanju posjeda. Među njima se prepoznaje jedan koji se tiče krunidbe kralja Zvonimira: *In nomine sanctae et individuae trinitatis. Anno quidem dominicae incarnationis MLXXXIII, indictione vero sexta. Ego Svinimir, gratia dei Chroatorum atque Dalmatinorum rex, cum me Dei omnipotentis pietas sua miseratione in regali locaret solio, cum etiam regni diademate sceptroque a vicario eiusdem clavigeri Petri, Gregorio videlicet papa beatissimo, legaliter adhornarer* (!), *aequanimiter cepi circa meos fideles immo Dei oratores donationis gratia esse solicitus dignum ducens, quo nullus fieret exterus a nostra donatione. Igitur inter plurimos nostra regalis dignitas fideles et oratores hunc sibi eligere decrevit Laurentium scilicet Spalatinum venerabilem archiepiscopum vice patris.*[1645] — »U ime svetog i nedjeljivoga Trojstva. Godine pak Gospodnjega utjelovljenja 1083, indikcije pak šeste. Ja Zvonimir, po Božjoj milosti kralj Hrvata i Dalmatinaca, kad me je milosrđe svemogućega Boga smjestilo na kraljevski prijestol i kad me je zastupnik samoga ključara Petra, to jest Grgur presveti papa, zakonito okitio krunom i žezlom, pravedno sam se zabrinuo oko svojih vjernih, upravo onih koji govore molitve Bogu (tj. svećenika), radi darivanja, smatrajući dostojnim da nitko ne bude isključen od našega darovanja. Stoga je naše kraljevsko dostojanstvo odredilo da među vrlo mnogima vjernim i onima koji govore molitve sebi izabere ovoga Lovrijenca, poštovanja dostojnoga splitskog nadbiskupa, na mjesto oca«. Književna istraživanja usmjerena na takve pojave još potpuno nedostaju. Tako su i najstariji zapisi o sudovanju knezova Trpimira i Muncimira u 9. stoljeću naknadno dobili oblik po kojem su imali postati slični ispravama (vidi str. 323).

Elementi historiografije koja se njegovala u benediktinskim samostanima u 11. i na prijelazu u 12. stoljeće raspoznaju se i u kartularu samostana svetoga Stjepana *de pinis* — »od borova« na splitskom Sustipanu (v. str. 424). Ta zbirka isprava očuvala se samo u talijanskom prijevodu, koji je prema latinskom izvorniku načinjen poslije 1503, a čuva se u venecijanskoj *Bibliotheca Marciana* pod signaturom *Ital.* 5, 51.[1646]

1644 Usp. Rački, *Iztraživanja* 170–177; Katić, *Prijepisi* 102–104 i 115–124; Barada, *Dvije naše vladarske isprave*, 23; CD 1, 4, Nr. 3. Krivo prikazao Šišić, *Priručnik* 183–185.

1645 CD 1, 180, Nr. 138

1646 Usp. Šišić, *Priručnik* 270–271; V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 151.

Osobito je vrijedna pozornosti ova povijesna zabilješka: *Io Stefano, già nobile duca di Crovati, oppresso da grave infirmità hò fatto chiamare i venerabili sacerdoti del regno di Croatia per ritrovar remedio di miei peccati, per buon conseglio de quali m' hò fatto portare al monasterio di san Stefano protomartire. Et ivi fece deposito di tuta la mia dignità et ivi elessi la mia sepoltura raccomandandomi all' orationi dell' abbate del medesimo monasterio. Et ho offerto per remedio dell' anima mia al medesimo monasterio dui campi del mio patrimonio: uno al ponte Adneslab et a i beni del mio nepote et fino al fiume, l' altro campo a dritto per Brestempotoch al fiume et a i medesimi beni di mio nepote. Furono fatte queste cose alla presenza di Sommomiro rè, mio signore, di Lepa regina, di Radovano figliolo del rè, di Pietro prete e cardinale, legato della Romana chiesa, di Lorenzo arcivescovo...*[1647] — »Ja Stjepan, već plemeniti knez Hrvata, pritisnut teškom bolesti dao sam pozvati poštovanja dostojne svećenike kraljevine Hrvatske da nađem lijeka svojim grijesima pa sam se prema njihovu dobru savjetu dao odnijeti u samostan svetoga Stjepana prvomučenika. I tamo sam se odrekao svega svojega dostojanstva, i ondje sam izabrao svoju grobnicu preporučujući se molitvama opata istoga toga samostana. I prinio sam istomu samostanu za lijek svojoj duši dva polja od svoje baštine, jedno kod mosta Adneslab i kod dobara mojega nećaka, pa sve do rijeke, a drugo polje ravno uz Brestempotok do rijeke i do istih dobara mojega nećaka. Učinjeno je to u prisutnosti kralja Zvonimira, mojega gospodina, kraljice Lepe, Radovana, kraljeva sina, Petra, svećenika i kardinala, izaslanika Rimske crkve, nadbiskupa Lovrijenca...«. Tu još i u mnogo mlađem prijevodu odjekuje svečani izričaj zapisa u samostanskim analima o tome kako se 1078. zakoniti prestolonasljednik u prisutnosti cijele kraljevske obitelji, papinskoga legata i nadbiskupa povukao u samostan, tamo sebi priredio grobnicu i odrekao se svojega nasljednoga prava. Ta bilješka svjedoči o važnom dinastičkom prevratu u hrvatskom kraljevstvu. Analistu se ipak u prvom redu radilo o zemljišnom posjedu koji je u toj prilici poklonjen njegovu samostanu. I to je uzorak benediktinske historiografije 11. stoljeća.

U arhivu zadarske Svete Marije čuvaju se isprave splitskoga ženskog samostana svetoga Benedikta (v. str. 476). Među njima ima i takvih koje pripadaju 11. stoljeću. Jedna je od njih dospjela u Državni arhiv u Zagrebu. Ni tim se ispravama ne može priznati diplomatička autentičnost niti pravna valjanost, ali su i u njih ušli stari zapisi iz vremena na koje se odnose. Tako se saznaje da je prestolonasljednik Stjepan poslije Zvonimirove smrti ipak još ostvario svoje nasljedno pravo: † *In Christi*

[1647] CD 1, 164–165, Nr. 127.

nomine. Stephanus ego, nutu Dei Chroato[rum et Dalmatinorum rex,] huius paginis seriem vel dictaminis causam cunctis nostri regni conprovincialibus... notare his studui scriptis. Cum igitur omnipotentis Dei pietas me sua clementia p[atrum], avum proavumque solio [nostro r]egio omnibus Chroatię et Dalmatię nobilibus collaudantibus exaltaverit honore, undique un[iversa] nobilitas seu exigui populi manus ac ceteri ęcclesiarum cenobiorumque rectores... ut moris est o[mnibus] imperantibus, confluere [ce]perunt.[1648] — »U ime Kristovo. Ja Stjepan, po Božjoj volji kralj Hrvata i Dalmatinaca, red ove stranice i uzrok kazivanju svim stanovnicima našega kraljevstva... uznastojao sam pribilježiti ovim spisom. Kad me je, naime, samilost svemogućega Boga svojom blagosti uzvisila u časti na kraljevski prijestol naših otaca, djedova i pradjedova, a svi su plemeniti ljudi iz Hrvatske i Dalmacije to odobravali, odasvud je sve plemstvo i skupine sitnoga puka, pa još upravitelji crkava i samostana... počeli su se stjecati kako je obično oko vladara«. Tu je očito upotrijebljen vrlo znatan povijesni zapis, doista dojmljiv izrazom i sadržajem.

Ženski samostan svetoga Benedikta u Splitu imao je i kartular. O tome postoji svjedočanstvo, ali on sam nije došao do nas.[1649] Iz toga samostana,

---

1648 CD 1, 188, Nr. 149.

1649 CD 6, 563, Nr. 477 (1286): *Que domina abbatissa pro se et suo dicto monasterio dicte petitioni respondens dicit, se vel ipsum monasterium non teneri ad predicta aliquatenus respondere secundum formam statuti civitatis Spaleti, quoniam alie abbatisse, que ipsam in ipso monasterio precesserant et ipsa abbatissa pro ipso monasterio et ipsum monasterium quiete tenuerant et possederant terras predictas in petitione contentas fere annis quinquaginta et etiam de ipsis terris pastinaverant, quod probatur pro ipso monasterio per eandem abbatissam et per monachas ipsius monasterii, et insuper ad ipsius monasterii iuris probationem introduxit montanum ipsius monasterii et quoddam instrumentum de testimonio presbiteri Cernotte, qualiter ipse presbiter Cernotta dederat dictas terras prefato monasterio sancti Benedicti. Contra que dictus Pervoslaus allegando dicit: dictum montanum nullius esse valoris neque fore montanum, quoniam manu publica notarii factum non est, nec eciam secundum modum montanorum de aliis monasteriis.* — »A ona je gospođa opatica za sebe i svoj upravo spomenuti samostan odgovarajući na spomenuti zahtjev rekla da ona ili taj samostan nisu obvezani na rečeno išta odgovoriti prema obrascu statuta grada Splita jer su druge opatice koje su bile prije nje u tom samostanu i sama opatica za taj samostan i sam taj samostan kroz gotovo pedeset godina mirno držali i posjedovali prije spomenute zemlje na koje se odnosi zahtjev, pa su čak i obrađivali te zemlje, što se dokazuje za sam samostan svjedočanstvom iste opatice i svjedočanstvom redovnica toga samostana, i povrh toga je kao dokaz prava samoga samostana podastrla knjigu prijepisa isprava toga samostana i neku ispravu o svjedočenju svećenika Črnote, kako je taj svećenik Črnota bio dao spomenute zemlje spomenutomu samostanu svetoga Benedikta. Protiv toga je rečeni Prvoslav obrazlažući rekao: da spomenuta knjiga prijepisa samostanskih isprava ne vrijedi ništa, pa da i nije knjiga prijepisa samostanskih isprava jer nije izrađena javnom rukom notara, pa niti na način knjiga prijepisa isprava drugih samostana«. To da kartular nije bio na visini mnogo

u ispravi se o osnivanju kojega spominju knjige koje mu se odstupaju,[1650] potječe i jedan popis knjiga u njegovoj knjižnici: *et I splaterium de X rom(anatis), et I antiphonarium de VI rom(anatis), et III libri passionali, et II libri de missa, et I manualum, et I librum evangelium de nocte, et I librum de epistola Pauli, et II antiphonaria, I de die et I de nocte, et II libri de omelie et prophetarum, et breviarium, et ymnarium, et oracionalium, et regula*.[1651] — »i 1 psalterij za 10 romanata, i 1 antifonarij za 6 romanata, i 3 knjige pasionali, i 2 knjige od mise, i 1 manual, i jedna knjiga noćnoga evanđelja, i jedna knjiga Pavlovih poslanica, i 2 antifonarija, 1 dnevni i 1 noćni, i dvije knjige crkvenih govora i proroka, i brevijar, i himnarij, i oracional, i pravilo (tj. svetoga Benedikta)«.

U uskoj vezi sa Splitom stoji i kartular benediktinskoga samostana svetoga Petra u Selu (v. str. 487). Sam je taj samostan već odavna raspušten. Njegov se pak kartular čuva u splitskom katedralnom kaptolu pod naslovom *Iura sancti Petri de Gomai* (signatura, prije: XVII, 31/2, sada: Nr. 622, scr. BC).[1652] Sastoji se od dva kvaterniona, 16 pergamentnih listova, od kojih je jedan, šesti u drugom kvaternionu i četrnaesti u cijelom kodeksu, istrgan i izgubljen. Prvobitni dio toga kartulara obuhvaća fol. 1r, 3. redak–13r. Pisan je kaligrafskom karolinom. Razlikuju se pri tome dvije pisarske ruke, koje obje pripadaju istoj pisarskoj školi, obje vrhunske u svojem umijeću. Rezultati su paleografskih istraživanja pokazali da je taj pergamentni kodeks napisan na početku 12. stoljeća.[1653] To se pak potvrđuje okolnošću da se oko godine 1105. mogao utvrditi povod izradbi takva kartulara.[1654]

To što se u skriptoriju toga samostana očito njegovala karolina, a ne beneventana, objašnjava se uskim vezama njegova osnivača sa splitskim nadbiskupom Lovrom, koji je bio odlučni pristaša reformskih težnja Grgura VII, pa nije mogao biti sklon beneventani, tradicionalnom pismu u bizantskoj Dalmaciji.[1655] Sadržaj toga kartulara sastoji se gotovo isključivo od zabilježaka o stjecanju vlasničkoga prava nad zemljišnim posjedom i o sporovima koji su se rješavali pred sudom. Tu se teško mogu utvrditi književni predlošci. Zato su mu podatci vrlo životni i sadrže mnogo osobito važne povijesne građe o prilikama običnoga života. Taj je

---

strožih zahtjeva s kraja 13. stoljeća neizravan je dokaz njegove starine. Usp. V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 151–152.

1650 CD 1, 111, Nr. 80.

1651 CD 1, 211, Nr. 172. Usp. Morović, *Biblioteke* 83–90.

1652 Izdao Carrara, *Archivio storico di Spalato*, Spalato 1844, 51–64; V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 210–232.

1653 Usp. V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 119–131.

1654 Usp. *ibid.* 55, 128 i 148.

1655 Usp. *ibid.* 129.

kartular vrlo vrijedan i za jezična istraživanja jer donosi mnogo slavenskih i dalmatskih, dakle domaćih romanskih, mjesnih i osobnih imena, a u njegovu se jezičnom izrazu nailazi na razgovijetne tragove splitskoga, upravo spalatinskoga romanskog govora.[1656] To je sigurno jedan od najvažnijih spomenika latinske pismenosti s područja dalmatinsko–hrvatske crkve iz prve polovice 12. stoljeća. Nema međutim razloga sumnji da se pojedine zabilješke u njem ne osnivaju na zapisima i memorijalnim spisima još iz 11. stoljeća, kada je taj samostan osnovan i proviđen posjedom, da ih čak naprosto ne preuzimaju.

O biblioteci toga samostana postoje osobito bogati podatci. Kada je osnovan, opskrbio ga je njegov osnivač, Splićanin Petar sin Črnjin, potrebnim liturgijskim knjigama: *Nos vero pro viribus et nostro posse quęcumque tamen necessaria eiusdem Dei servis dictantibus erant, optulimus ibi. In primis quidem competentia offitii missarum librum missalem I, calicem argenteum cum sua patena et omni aparatu misse, librum passionum sanctorum I, antiphonarium nocturnale I, psalterium I.*[1657] — »A mi smo ondje prema svojim snagama i mogućnostima prinijeli sve što god je tim slugama Božjim, kako su govorili, bilo potrebno. Na prvom mjestu ono što pripada misnoj službi: knjigu misal 1, srebrni kaléž s pliticom i svom misnom opremom, knjigu mučeništva svetih 1, noćni antifonarij 1, psalterij 1«.

U popisu knjiga koji je poslije dodan kartularu beneventanom 13. stoljeća (fol. 15r)[1658] stoji: *In nomine Domini. Incipit nota librorum: in primis misalum, et duos tefenarios nocturnales et alios vernales, et vitas patrum, et tres omelias, et matutinalem, et passionalem, et unum collectarium, et unum penitentialem, et unum ordo ad visitandum infirmum et unum textus regule de generibus vel vita monachorum, et unum liminarium, et unum librum pro mortuorum, et salterium, et lectionarium anni circulo, et alium psalterium, et ordo ad penitentiam dandas* (!), *et ordo ad monachum faciendum, et librum cum lectionibus dominicis et cum canticis monasticis, et orationalem de Pasca usque in sancti Martini, et alium ymnarium, et ordo de dominicis diebus sive cotidianis secundum ordinem sancti Benedicti, et psalterium cum litteris francigenis.*[1659] — »U ime Gospodnje. Počinje bilješka o knjigama: najprije misal, i dva noćna antifonarija i drugi antifonariji proljetni, i životi otaca, i tri knjige crkvenih govora, i matutinal, i pasional, i jedan zbornik raznih molitava, i jedan penitencijal, jedan red za posjećivanje bolesnika, jedan tekst

1656 Usp. Skok u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 235–294.

1657 CD 1, 172, Nr.136.

1658 Usp. V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 133–136.

1659 CD 1, 212, Nr. 173, I.

pravila o vrstama redovnika i njihovu životu, i jedan himnarij, i jedna knjiga za mrtve, i psalterij, i lekcionar za krug godine, i drugi psalterij, i red za činjenje pokore, i red za ređenje redovnika, i knjiga s nedjeljnim čitanjima i redovničkim pjesmama, i oracional od Uskrsa do Svetoga Martina, i drugi himnarij, i red o nedjeljnim danima i svakodnevnim prema redu svetoga Benedikta, i psalterij s franačkim slovima«. Slova što se tu spominju na kraju, *litterae francigenae* — »franačka slova« vjerojatno su naziv za merovinško pismo, na Jadranu tada posve nepoznato.[1660]

I dalje se opet čita o knjigama: *et II missalis, et I omelia de advento, et I omelia quadragesimalo, et una omelia post Parasceven, et I omelia Gregorialis, et I vita patrum, et II antifonariis, et I mattinalo, et III psalteriis, et II imnis, et I canones, et I liber. Et est aput ecclesiam I matutinalum, et I imnus, et I manualum, et I orationalium, et I psalterius, et I regula, et I sermocinalis.*[1661] — »i 2 misala, i jedna knjiga homilija za advent, i 1 knjiga homilija za četrdesetnicu, i jedna knjiga homilija poslije Velikoga petka, i 1 knjiga Grgurovih homilija, i 1 knjiga sa životima otaca, i 2 antifonarija, i 1 matutinal, i 3 psalterija, i 2 knjige himana, i 1 kanoni, i 1 knjiga (?). I kod crkve je 1 matutinal, i 1 knjiga himana, i 1 manual, i 1 oracional, i 1 psalterij, i 1 pravilo, i 1 knjiga propovijedi«. Iako je taj popis, ako je suditi po pismu, bio napisan tek u 13. stoljeću, valja ozbiljno računati s time da je u njem knjižni inventar koji je bitnim svojim dijelom stajao u knjižnici toga bogatog i dobro opremljenoga samostana već u 11. i 12. stoljeću. Moguće je čak da je u 13. stoljeću unesen u kartular jedan stariji popis. Uostalom, nijedna od nabrojenih knjiga ne upućuje na tako mlado doba. Među tim nabrojenim knjigama svjetovna pak književnost, ili čak rimska, nije zastupana niti jednim sveskom.[1662]

Spomenicima latinske pismenosti na području dalmatinsko–hrvatske crkve pripadaju i svečana obećanja poslušnosti svojemu metropolitu koja su biskupi sufragani upisivali u *Evangeliarium Spalatense*. Formular takvih obećanja stoji na fol. 144v upisan karolinom: *Ab hac hora in antea promitto fidelitatem et oboedientiam secundum ordinem meum aecclesię Spalatinę et tibi Laurentio archiepiscopo nostro tuisque successoribus canonice intrantibus. Sic Deus me adiuvet et ista sancta quattuor evangelia.*[1663] — »Od ovoga časa nadalje obećavam vjernost i poslušnost

1660 V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 134.

1661 CD 1, 212, Nr. 173, II.

1662 Usp. Morović, *Knjige Petra Črnoga* 77–82. Putanec, *Knjižnica*. On je pokazao i to da je pisar toga popisa vjerojatno bio Furlan, jer ga odaju neke jezične osobine. To pak upućuje na to kako su do duboko u srednji vijek veze Hrvatske s Akvilejom ostajale snažne.

1663 CD 1, 133, Nr. 100.

prema svojem redu splitskoj crkvi i tebi našemu nadbiskupu Lovrijencu i tvojim zakonitim nasljednicima. Tako neka mi Bog pomogne i ova sveta četiri evanđelja«.

Takva *iuramenta fidelitatis* — »zakletve vjernosti« unesena su i u posebnim prijepisima: na fol. 136r polaže ga osorski biskup Petar (1066),[1664] senjski biskup Ivan (1200–1217),[1665] hvarski biskup Miha (oko 1199),[1666] trogirski biskup Treguan (oko 1206);[1667] na fol. 143v ninski biskup Grgur (oko 1104),[1668] osorski biskup Guilelm (oko 1100);[1669] na fol. 144r hrvatski biskup Grgur sa sjedištem u Kninu (prije 1074);[1670] na fol. 245v krčki biskup Petar (prije 1095),[1671] Andrija, biskup zadarski (prije 1089),[1672] rapski biskup Vital (prije 1086);[1673] na fol. 246v ninski biskup Prodan (oko 1163?).[1674] Tekst propisanoga formulara i vrijeme kada su davana ta svečana obećanja pokazuju sasvim nedvojbeno da je upravo splitski nadbiskup Lovro (1059–1099) uveo tu tradiciju. To treba smatrati mjerom za učvršćivanje crkvene discipline u okviru reforme koju je u smislu pape Grgura VII. nosio benediktinski red, reformiran u Clunyju. Te izjave što imaju narav prisege pokazuju i to kako se u tom okviru podignula razina *litterarum studia* na latinskom jeziku sveopće rimske crkve.

O nadbiskupu Lovri sasvim je izričito posvjedočeno kako je unapređivao književnu naobrazbu. U njegovo vrijeme boravio je neki Adam Parižanin, visoko naobražen umjetnik, dulje vrijeme u Splitu. Tamo je prekinuo putovanje u Atenu, kamo je bio krenuo da se posveti grčkim studijima. Lovro ga je lijepo primio i zamolio da sastavi stilistički zahtjevnije verzije splitskih mučeničkih legenda. On je to rado učinio i k tomu je još ispjevao himne i sastavio metričke tekstove za pjesme koje su se u Splitu pjevale svetomu Dujmu: *His temporibus Adam quidam Parisiensis, optime in artibus elimatus, pergendo Athenas ad Graecorum studia devenit Spalatum. Et cum fuisset a Laurentio antistite honorifice susceptus, rogatus est ab eodem, ut passiones beatorum martirum Domnii et Anastasii, que*

1664 CD 1, 100–101, Nr. 72.
1665 CD 2, 362, Nr. 334.
1666 CD 2, 341, Nr. 317.
1667 CD 3, 62–63, Nr. 57.
1668 Farlati 3, 162 i 4, 215.
1669 Farlati 3, 162 i 5, 196.
1670 CD 1, 133, Nr. 100.
1671 CD 1, 203, Nr. 163.
1672 CD 1, 187–188, Nr. 148.
1673 CD 1, 184, Nr. 143.
1674 Farlati 4, 217.

inculto fuerant antiquitus sermone conscripte, luculenta faceret compositione nitere. Quod ille gratanti corde consentit, sumptoque temate a veteris ystoriis legendas utriusque martiris lepido satis dictamine innovavit. Ymnos etiam composuit; et quicquid de beato Domnio musice canitur, metrico sermone conscripsit.[1675] — »U to je vrijeme neki Adam Parižanin, izvrsno izobražen u umjetnostima, putujući u Atenu da se bavi grčkim studijima, došao u Split. I kad ga je predstojnik Lovrijenac primio s počastima, zamolio ga je da učini kako bi legende o mukama blaženih mučenika Dujma i Staša, koje su od starine bile napisane neuglađenim govorom, učinio da zasjaju blistavim sastavom riječi i rečenica. A on je rado pristao na to, pa je uzeo predmet od starih pripovijedanja i obnovio legende jednoga i drugog mučenika dosta lijepim izričajem. Sastavio je i himne; i što god se o svetom Dujmu glazbeno pjeva, napisao je metričkim govorom«.

Kako je taj nadbiskup, upravo u duhu crkvene obnove, poticao i podupirao umjetnost, pokazuje druga jedna vijest: *Ipse autem venerabilis Laurentius, non sibi aut carnalibus erat proximis intentus acquirere, sed omnia ad proprietatem ecclesie ascribebat. Tantum enim studiosus extitit ad ampliandum ac decorandum ecclesie thesaurum, ut quendam proprium servum in Antiochiam ad discendum fabrilia opera auri et argenti dirigeret. Qui cum iam bene instructus redisset, fecit venerandus pontifex excudi ab ipso candelabra de argento et alia candelabra manualia. Fecit etiam urceum magnum, et alium parvum, et ciminile manicatum, calicem et capsam, uncum pastoralem et crucem, et alia quedam, que omnia perfecit opere sculptorio artis ingenio Antiochene.*[1676] — »Sam pak poštovanja dostojni Lovrijenac nije pazio na to da stječe sebi ili najbližim krvnim rođacima, nego je sve upisivao kao vlasništvo crkve. Toliko je naime nastojao da umnoži i ukrasi crkveno blago da je nekoga svojeg vlastitoga slugu poslao u Antiohiju da uči obrt obradbe zlata i srebra. A kad se taj vratio već dobro izučen, dao mu je poštovanja dostojni biskup da izradi srebrne svijećnjake i druge ručne svijećnjake. Napravio je također velik vrč, i drugi malen, i zdjelicu s ručicom, kalež i kutiju, pastirski štap s kukom i križ, i neke druge stvari, što je sve izvršio rezbarskim radom prema naravi antiohijskoga umijeća«.

Ta vijest rječito govori o kulturnom uzletu u Splitu za nadbiskupa Lovre. Treba je promatrati pred pozadinom drugih popisa crkvenoga umjetničkog blaga u drugoj polovici 11. stoljeća. Dragocjeni komadi umjetničkoga obrta obično se nabrajaju pored popisa knjiga o kojima je ovdje bilo govora.

1675 Toma c. 16 (ed. Rački 48).

1676 Toma c. 16 (ed. Rački 47–48).

KATEDRALA SVETOGA TRIPUNA U KOTORU

U Petrogradu se u tamošnjoj knjižnici Ruske akademije znanosti čuva pontifikal, biskupski obrednik, pisan beneventanom na pergamentu. Pripadao je crkvi svetoga Tripuna, kotorskoj katedrali, i još se u 18. stoljeću nalazio u njezinoj riznici. U njem su tekstovi biskupskih obreda što su se tamo vršili. Pored čitanja iz Svetoga pisma i antifona za razne prigode to su na prvom mjestu molitve uz ređenje svećenika i posvećivanje crkava i druge obrede u kojima sudjeluje biskup. To je opsežna knjiga od 200 folija. Nije još istražena paleografski i tekstološki. Do sada je objavljen tek prethodni izvještaj. Nema dvojbe da je taj pontifikal nastao u vremenu između 1090. i 1124. I neume se sasvim pouzdano mogu datirati krajem 11. ili početkom 12. stoljeća. Ta se knjiga dakle vrlo pouzdano može smatrati izrazom utjecaja otonske renesanse na istočnoj jadranskoj obali. U kasnijim stoljećima unošene su u taj pontifikal isprave o pravnim činima, i to ne samo prijepisi nego i ovjereni originali. Odatle se vidi koliko je taj pontifikal značio u srednjovjekovnom Kotoru i kakav je imao velik autoritet.[1677]

DALJNJE LATINSKE KNJIGE I ULOMCI KNJIGA

Iz krunidbene zavjernice kralja Dmitra Zvonimira (1075) saznaje se da je benediktinski samostan svetoga Grgura u Vrani (v. str. 480) posjedovao osobito vrijednu knjigu koja se računala u njegovo najdragocjenije blago: *concedo atque confirmo apostolice sedi sancti Gregorii monasterium, cui Vrana est vocabulum, cum omni suo thesauro, scilicet cum capsa argentea reliquias sacri corporis eiusdem beati Gregorii continente, cum duabus crucibus, cum calice et patena, cum duabus coronis aureis gemmis ornatis, cum evangeliorum textu de argento cumque omnibus suis mobilibus et immobilibus bonis.*[1678] — »prepuštam i potvrđujem svetoj stolici samostan svetoga Grgura kojemu je ime Vrana, sa svim blagom, to jest sa srebrnom škrinjom koja sadrži moći istoga svetoga Grgura, s dva križa, s kaležom i pliticom, s dvije zlatne krune okićene draguljima, s tekstom evanđeljâ od srebra i sa svim njegovim pokretnim i nepokretnim dobrima«. Taj *textus de argento* — »tekst od srebra« najbolje se može shvatiti kao da je pisan srebrnom tintom jer da je uvez bio obložen srebrom, to bi vjerojatno bilo drukčije rečeno. Sam tekst je upravo bio srebrn. Ta vijest baca zanimljivo svjetlo na zahtjevnu

1677 Usp. Синдик, *Понтификал*.

1678 CD 1, 140, Nr. 109.

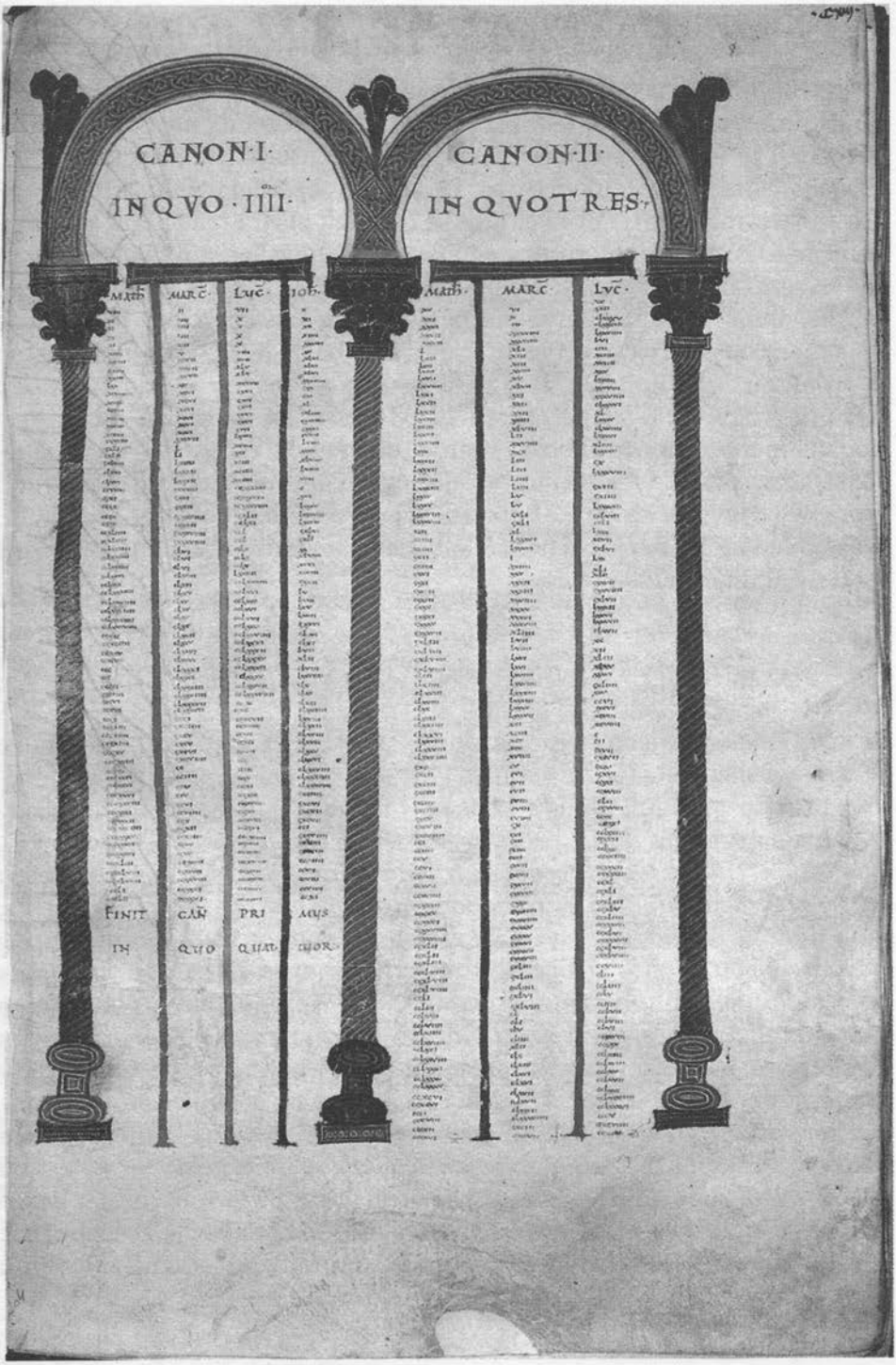

Biblia sacra, samostan dominikanaca u Dubrovniku, kraj 11. st. Arkadni okvir kanona.

knjižnu kulturu koja je u drugoj polovici 11. stoljeća, nošena pokretom crkvene reforme, i na hrvatskom području bila dosegnula svoj rani vrhunac.

Daljnje svjetlo na kulturu knjige u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi baca darovnica (1071), kojom gradska općina na otoku Pagu (*Kesensis communitas*) poklanja svoj samostan svetoga Petra na otoku Iloviku (Neumae) samostanu svetoga Mihovila na otoku Susku. Među imovinom koja se tu prenosi spominje se i deset knjiga: *...donamus nostrum monasterium sancti Petri de Neumis insullis* (!) *monasterio Sansicano cum suis utrisque insullis* (!) *Neumis et earum pertinentiis et cum X libris ecclesie et tribus aratris bovum et duabus campanis et CCVI ovibus et XVIII iumentis ac quinquaginta vachis*.[1679] — »...darujemo svoj samostan svetoga Petra na otoku Iloviku susačkomu samostanu s obadva njegova otoka Ilovika i njihovim pripadnostima i s 10 crkvenih knjiga i tri rala volova i dvama zvonima i 206 ovaca i 18 grla stoke i pedeset krava«. Knjige su se smatrale vrijednom imovinom i nabrajale skupa ne samo s dragocjenostima u riznici nego i sa zemljišnim posjedom i stokom.

Osim spomenutih do sada ima još knjiga koje su nastale u 11. stoljeću, a rabile su se na području dalmatinsko–hrvatske crkve i odande su onda došle do nas. U knjižnici samostana Male braće u Dubrovniku čuva se ulomak obrednika koji se sastoji od dva pergamentna lista ispisana beneventanom. Ako je suditi po pismu i paleografskim obilježjima, knjiga od koje su preostali napisana je u drugoj polovici ili pred sam kraj 11. stoljeća. Inicijali su iluminirani vrlo umjetnički, dijelom višebojno, a slova se pri tome sastoje od biljnih elemenata kojima su na kraju glave životinja i ptica.[1680]

U dominikanskom samostanu u Dubrovniku čuvaju se dva pergamentna rukopisa ispisana karolinom. Jedna je od tih knjiga Sveto pismo (*Biblia sacra*). Napisana je pred kraj 11. stoljeća, najvjerojatnije u srednjoj Italiji. Iluminacija je osobito zanimljiva zbog lučnoga okvira iznad popisa biblijskoga kanona. Taj se luk sastoji od višebojnih arhitektonskih, biljnih i pleternih ornamenata.[1681] Drugi rukopis sadrži *Moralia* Grgura Velikoga i ima višebojne pleterne inicijale pored jednostavnih crvenih. I on je nastao pred kraj 11. stoljeća najvjerojatnije negdje u Italiji.[1682]

1679 CD 1, 124–125, Nr. 92.

1680 Usp. Badurina, *Iluminirani rukopisi samostana Male braće*; isti, *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj* 79, Nr. 17.

1681 Usp. Folnesics, *Die illuminierten Handschriften*; Kaeppeli–Schooner, *Les manuscrits*; *Minijatura u Jugoslaviji*; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 86, Nr. 27.

1682 Usp. Folnesics, *Die illuminierten Handschriften*; Kaeppeli–Schooner, *Les manuscrits*; *Minijatura u Jugoslaviji*; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 80, Nr. 28.

U župnom uredu u Kaštel Sućurcu kod Splita čuva se ulomak jednoga sakramentara, knjige s misnim molitvama, pisanog beneventanom na pergamentu i proviđenoga neumama. U drugom je svjetskom ratu izgubljen, ali su od njega ostale fotokopije i one su objavljene. Iluminacija se ograničuje na jednostavnu crvenu majuskulu na početku pojedinih dijelova mise. Nastao je pred kraj 11. stoljeća najvjerojatnije u južnoj Italiji, ali se može pomišljati i na kakav dalmatinski skriptorij.[1683]

U riznici šibenske katedrale čuva se evangelijar ispisan karolinom na pergamentu u 11. stoljeću najvjerojatnije negdje u sjevernoj Italiji. Još i danas se upotrebljava kod svečanih prisega. Inicijali su mu izvedeni naknadno, pa se ta knjiga pogrešno smatrala kodeksom 15. stoljeća.[1684] Franjevački samostan u istome gradu posjeduje knjigu pisanu karolinom na pergamentu koja sadrži čitavo Sveto pismo (*Scriptura sacra*). Nastala je najvjerojatnije negdje na sjeveru Italije pred kraj 11. stoljeća. Ima velike višebojne pleterne inicijale i male od isprepletenih biljnih elemenata. Izvedeni su crvenom bojom s pozlatom na nekim mjestima. U svemu ih ima dvanaest.[1685]

U nadžupnom uredu grada Raba nađeni su fragmenti jednoga evangelijara s kraja 11. stoljeća i tamo se i sada čuvaju. Sastoje se od 12 pergamentnih listova i 30–ak ostrižaka. Knjiga je pisana beneventanom i proviđena neumama. Njezini su se ostatci našli nalijepljeni na gradual 13. stoljeća koji pripada istomu uredu. Evangelijar od kojega su ti ulomci ostali pisan je na području između Zadra i Kvarnera, možda upravo u samome Rabu. Na početku pojedinih evanđelja naslikan je pored teksta svetački lik kao da slobodno lebdi u zraku. U svemu ih je sedam. Veliki inicijali stilizirani su biljnim i pleternim ornamentima, a mali crveni stoje na početku rečenica.[1686]

U istom nadžupnom uredu čuvaju se još i fragmenti jednoga pasionala (*Acta martyrum*). Pisan je u 11. stoljeću karolinom na pergameni. Ostrišci njegovih listova nađeni su također nalijepljeni na jedan gradual iz 13. stoljeća. Imao je geometrijski stilizirane pleterne inicijale obojene crveno i plavo i male crvene na početku ulomaka.[1687]

1683 Usp. Zaninović, *Jedan dvolist*; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 93, Nr. 153.

1684 Usp. Badurina, *Iluminirani rukopisi* 92–93, Nr. 149.

1685 Usp. Folnesics, *Die illuminierten Handschriften*; Stošić, *Rukopisni kodeksi*; *Minijatura u Jugoslaviji*; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 93, Nr. 154. Na f. 15v ima zapis: *fr. Dominicus de Tragurio me fecit* — »Brat Dominik Trogiranin me je izradio«.

1686 Usp. Vidaković, *Tragom*; Badurina, *Fragmenti*; isti, *Iluminirani rukopisi* 88, Nr. 111.

1687 Usp. Badurina, *Iluminirani rukopisi* 88, Nr. 112.

Još jedan pasional s kraja 11. stoljeća nalazi se u franjevačkom samostanu na otočiću Košljunu pred gradom Puntom na otoku Krku. Pisan je također karolinom, najvjerojatnije u sjevernoj Italiji. Iluminiran je višebojnim biljno stiliziranim inicijalima i jednostavnom crvenom majuskulom pojačanom crnim rubovima.[1688]

Fragmenti kodeksa pisanih beneventanom, kojih nam podrijetlo ostaje potpuno nepoznato, očuvali su se u uvezima knjiga. Tako su dva pergamentna lista iz nekog evangelijara ispisana osobito lijepom uglastom beneventanom nađena skupa s drugim ostatcima rukopisnih knjiga iza starih ormara u čitaonici rukopisa Sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Njihovo podrijetlo ostaje potpuno u mraku. Paleografska obilježja omogućuju da se 11. stoljeće prepozna kao vrijeme u kojem je nastala ta knjiga.[1689] U arhivu Hrvatske akademije u Zagrebu nađen je komad pergamenta izrezan iz jednoga lista i upotrijebljen pri uvezivanju stare knjige. Kodeks iz kojega je taj list istrgan bio je evangelijarij pisan uglatom beneventanom u 11. stoljeću.[1690] Na isti je način i u istu svrhu iz jednoga legendarija uzet komad pergamene ispisan kaligrafskom okruglom beneventanom. Po svojim paleografskim obilježjima pripada prijelazu iz 11. u 12. stoljeće. Tekst na njem je fragment legende *Vita sanctae Iulianae* — »Život svete Julijane«.[1691] Kod svih je tih rukopisnih knjiga dalmatinsko podrijetlo vrlo vjerojatno.

I na kraju valja još u ovom pregledu spomenikâ i svjedočanstava koja nam daju potvrdâ o kulturi knjige na području dalmatinsko–hrvatske crkve upozoriti na ulomke kodeksâ pisanih beneventanom što su nađeni u novije doba i, bar koliko mi znamo, još nisu opisani za znanstvenu javnost niti izdani. Takvi su fragmenti većinom otkriveni u uvezima knjiga u samostanskim knjižnicama na Košljunu, u Rabu, Korčuli i u franjevač-

1688 Usp. Badurina, *Iluminirani rukopisi* 86, Nr. 98.

1689 Usp. V. Novak, *Scriptura beneventana* 71. Autor vjeruje da ta knjiga mora potjecati iz Italije, iz Monte Cassina ili iz jednoga od njegovih ogranaka. U to je vrijeme još mislio da se u Dalmaciji poznavala samo okrugla beneventana. To međutim nije tako, kako je on sam dokazao svojim istraživanjima, pa je dalmatinsko podrijetlo te knjige daleko vjerojatnije nego italsko.

1690 Usp. V. Novak, *Scriptura beneventana* 80.

1691 Usp. V. Novak, *Scriptura beneventana* 80. Na Bečkom sveučilištu, u Institutu za austrijsko povijesno istraživanje, čuvaju se ulomci i ostrišci kodeksa pisanih beneventanom. Kupljeni su u Trogiru od jednoga knjigoveže i poklonjeni tomu institutu. Među njima je neumizirani četverolist evangelijara koji je po paleografskim značajkama nastao možda još i u 10. st. Drugo su ulomci homilijara, pasionala, antifonara, responzorijala, neke kronike i jednoga kodeksa kojemu se sadržaj ne da utvrditi. Nastali su od 11. do 13. stoljeća. Usp. Demović, *Glazbeni aspekt* 277–278. Iako je neka veza tih pergamentnih knjiga s Dalmacijom, pa i sa samim Trogirom, vrlo vjerojatna, o tome se za sada teško može reći što pouzdano.

kom samostanu u Dubrovniku.[1692] Naravno, ne potječe sve to iz 11. ili 12. stoljeća, pa stoga tek dijelom pripada razdoblju kojim se bavi ovo poglavlje.

LATINSKO PJESNIŠTVO I PROZNI TEKSTOVI NA NATPISIMA

Pored tekstova očuvanih u knjigama, ulomcima knjiga i ispravama ostaju oni iz epigrafske predaje, sasvim drukčije nego u prethodnim razdobljima, za povijest *litterarum studia* u 11. stoljeću samo dodatak. Ipak neki od tih spomenika omogućuju da se bitno nadopuni slika koja se dobiva na temelju tekstova što su nam predani na mekom materijalu i da se ona bolje utemelji i dalje izgradi. Na početku stoji tu natpis već spomenutoga splitskog nadbiskupa Pavla (1015–1030). Nalazi se na ulomku mramornoga stupa i pripisan je uklesanu križu. Radi se o pjesmi u daktilskim heksametrima. Pri čitanju se nailazi na znatne teškoće.[1693] Prema sadašnjem stanju našega znanja glasi ovako:

[Cru]x venerand[a poli ren]atos muniat [alm]os!
australi de part[e mina]n[s] ut sidus ab a[ltis
coel]is lu[ceb]it c(er)t(us) super omnia (Christus).
Eoi crux alma D(e)i tueatur ab oste
intrantes cuntosque pios. Concordia nec [tu(m)],
vir apostata seden simula[bat] abere
(Christus) in arce poli regia mox expullit illud.
Domno Paulus presulus ofert vexillu istu.[1694]

— »Poštovanja dostojni križ s neba neka utvrdi blagoslovljene koji su se ponovno rodili! S istočne strane, prijeteći kao zvijezda iz visokog neba sjat će pouzdani Krist. Dobrostivi križ istočnoga Boga neka čuva od neprijatelja sve pobožne koji ulaze. I nije tada bila sloga, muž se otpadnik pravio kao da ima biskupsku stolicu, no Krist na nebeskoj tvrđavi brzo je to izbacio iz kraljevske palače. Gospodin Pavao, kolovođa, prinosi ovaj stijeg«.

Ta nebeska scenerija jako podsjeća na natpis nadbiskupa Martina s kraja 10. stoljeća (vidi str. 439). I tamni, jako retorički usmjeren, način izražavanja usko je srodan s njim. Razgovijetna je razlika tek nedvojbeno metrički oblik ovoga natpisa. Sastavljen je u heksametrima. Tu se opaža

1692 Usp. V. Novak, *Paleografija* 147, bilj. 28 i 151.

1693 Usp. Šišić, *Priručnik* 131, Nr. 20; isti, *Povijest Hrvata* 496; Barada, *Episcopus chroatensis* 201; Gortan, *Natpis*; N. Klaić, *Rani srednji vijek* 330–333, bilj. 179; Bratulić, *Hrvatska srednjovjekovna poezija* 13–14.

1694 Mihaljčić–Steindorff 75–76, Nr.118.

kako se počinje probijati utjecaj klasičnih predložaka. Natpis nadbiskupa Pavla očito govori o sukobima u crkvi, o nekom otpadniku koji nezakonito polaže pravo na biskupsku stolicu, što Krist onda izbacuje iz nebeske palače. Sve to ostaje čudno i zagonetno, pjesnički svijet koji, ako mu se otvorimo, duboko uznemiruje.

Dok se umjesto *sedem* u šestom stihu čitalo *Sedeh*, to se navodno osobno ime identificiralo sa *Cededa*, kako se zvao svećenik glagoljaš što se po jednom mlađem izvješću[1695] nekanonski nametnuo kao krčki biskup.[1696] No o tome se izvješćuje za vrijeme poslije 1060. Tako se i mimo jednačenja tih imena, koje je već po sebi potpuno problematično, to povijesno povezivanje nikako ne može održati.[1697] O povijesti dalmatinsko–hrvatske crkve na početku 11. stoljeća zna se tako malo, da se apostazija o kojoj govori natpis nadbiskupa Pavla ne može uvrstiti ni u kakav tijek nama poznatih zbivanja. No nadbiskup se Pavao i tim natpisom, a ne samo knjigom koju je naručio od đakona Majona (v. str. 465), pokazuje kao znatan podupiratelj latinske književne naobrazbe u Splitu.

Za povijest svjetovnoga latinskog pjesništva osobito su važni natpisi od sredine 11. sve do prijelaza u 12. stoljeće. Poslije tekstova poznatih iz 10. stoljeća počinje s jednim natpisom iz Zadra sasvim nedvojbeno jedno novo razdoblje, u kojem je pjesničko umijeće u dalmatinskim gradovima dosegnulo višu razinu. Godine 1891. nađena su u zvoniku katedrale dva povezana ulomka ciborijskog kruništa na kojima je u dva retka uklesan natpis. Po stilskim elementima i osobi koja se spominje u tom natpisu može se datirati četvrtim desetljećem 11. stoljeća.[1698] Tekst je dosljedno oblikovan metrički. To je pjesma koja se sastoji od sedam jampskih osmeraca oblikovanih prirodnim naglaskom. Pravila kvantitativne metrike pri tom se poštuju samo nepotpuno:

+ O princeps Petre principum,
caelestis aulae claviger
devotionis suscipe
munusculu(m) q(uod) vo[veram]
proconsul ego infimus
Gregorius q(ui) nominor,
ut pie michi conferas
pro parvis m(a)gn[a munera].[1699]

1695 Toma c. 16 (ed. Rački p. 49–53).

1696 Usp. Barada, *Episcopus chroatensis* 197–201.

1697 Usp. N. Klaić, *Rani srednji vijek* 330–333, bilj. 179.

1698 Usp. Petricioli, *Ranosrednjovjekovni natpisi* 254–255, Nr. 2; isti u Klaić–Petricioli, *Zadar* 90–93; Bratulić, *Hrvatska srednjovjekovna poezija* 15.

1699 Mihaljčić–Steindorff 21, Nr. 27.

— »O Petre, prvače prvakâ, ključaru nebeskoga dvora, prihvati ovaj darić pobožne odanosti na koji sam se zavjetovao, ja najniži prokonzul, koji se zovem Grgur, da mi dobrohotno za male udijeliš velike darove«.

Latinski jezik tu je besprijekoran, dikcija u srednjovjekovnom smislu znalački pjesnička, razgraničenje naprama retoričkoj i ritmičkoj prozi posve jasno. To pjesništvo sasvim nedvojbeno stoji u usporedbi s natpisima iz prethodnih stoljeća na novoj i višoj razini književne kulture. S tim natpisom u stihovima na ciboriju prokonzula Grgura počinje doista za nas nova epoha književne naobrazbe, *litterarum studia*, u srednjovjekovnom razdoblju dalmatinsko–hrvatske crkve. To je razvoj povezan s prvim nastupom romanike. Ona nam u tom natpisu prvi put pokazuje svoje književno lice.[1700] Zanimljiva je i osoba donatora. On je pripadnik zadarskoga nobiliteta, prior toga grada, koji je nosio i naslov prokonzula, carskog namjesnika bizantske Dalmacije.[1701]

U drugoj polovici 11. stoljeća (poslije 1080) nastao je slično oblikovan pjesnički proizvod u Splitu. To je nadgrobni natpis na sarkofagu Petra, sina Črnjina, osnivača benediktinskog samostana svetoga Petra u Selu na poljičkom primorju (vidi str. 487). Skraćena prednja strana toga sarkofaga, na kojoj je natpis, služila je, od kad je u 14. stoljeću obnovljena samostanska crkva pa do 1900, kao oltarna menza, pri čem je natpis oštećen jer je u ploču uklesana udubina da se u njoj pohrane oltarske relikvije. Ipak se natpis dade sasvim pouzdano rekonstruirati. To je pjesma koja se sastoji od deset ne uvijek sasvim pravilnih stihova s cezurom većinom nakon šestoga sloga i leoninskim srokom. Po mjerilima metrike koja se zasniva na kvantiteti slogova prvi su i treći stih daktilski pentametri, a ostali daktilski heksametri. Pismo je *capitalis rustica* s elementima minuskule, uncijale i beneventane u lošoj klesarskoj izradbi. Među riječima nema razmaka.[1702] Sve to daleko zaostaje za vrsnoćom izradbe ciborija prokonzula Grgura. Natpis glasi:

Tam sordente domo p(er)spice q(ui)d sit omo!
In rebus stultis studui nichil utile multis
et dum vigui, terror in orbe fui.

1700 Usp. N. Kolumbić, *Pitanje periodizacije* 177–197.

1701 Usp. CD 1, 68, Nr. 49 (1033, Zadar): *...nec non et ibidem prior dominus Gregorius et proconsul* — »...pa i isto tamo prior gospodin Grgur i prokonzul«; CD 1, 69, Nr. 50 (1034, Zadar): *...prioratus autem civitatis regente Gregorio decentissimo viro* — »...dok je prioratom grada upravljao Grgur, osobito dični muž«. O tome Ferluga, *L'amministrazione* 205–232.

1702 Usp. Kaer, *Dvie opatije;* Bulić–Skok, *Natpis Petra Crnoga*; V. Ćorović, *O natpisu Petra Crnoga* 37–38; Karaman, *O značenju »error«*; V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 13–24; Ostojić, *Benediktinci* 1, 343–345; Bratulić, *Hrvatska srednjovjekovna poezija* 15–16.

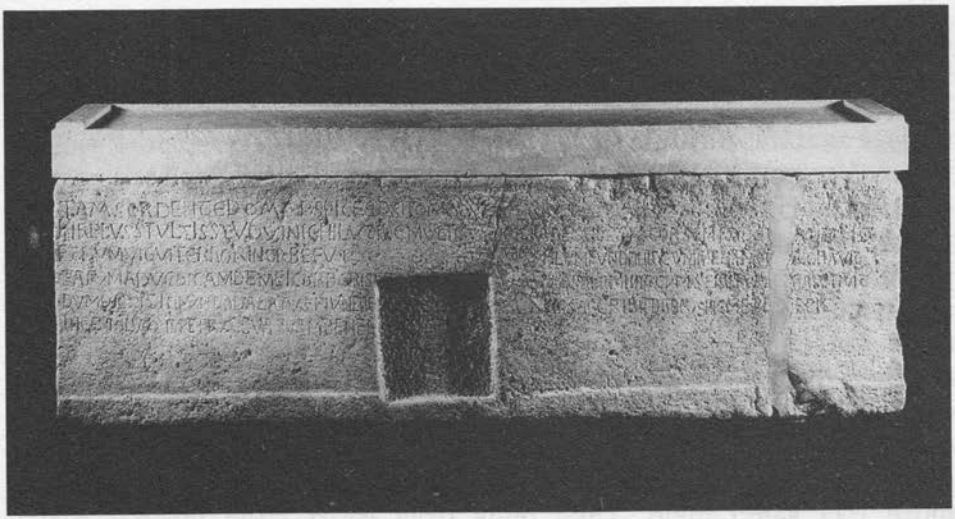

Natpis na sarkofagu Petra Črnjina, nađen u Sumpetru na poljičkom primorju, i na njem stihovi splitskoga đakona Dobre, kraj 11. st.

Parum aduc dicam de mei corporis v[i]t[am]:
Dum vicxit in mundo valatus munere [fundo]
ingenio lucxit Petrus sua quam bene d[ucxit].
Omnia despecsit cor semper ad et[er]a vecxit.
Templum fundavit cum menibus et [d]ecoravit.
[H]ic obdormivit cum spiritu a[st]ra petivit.
Dominus ascribit Dabrus hic me pe[r]fecit.[1703]

— »Kraj tako prljave kuće pogledaj što je čovjek. U ludostima sam nastojao oko nečega što ništa nije bilo korisno mnogima i dok sam bio u snazi, bio sam strava na svijetu. Malo ću još reći o životu svojega tijela: Dok je živio na svijetu utvrđen kao bedemom počasnim položajem i zemljišnim posjedom, umom je zasjao Petar kako je dobro vodio svoje stvari. Sve je prezreo, srce je uvijek uzdizao prema nebu. Utemeljio je hram s bedemima i ukrasio ga. Ovdje je zaspao, a duhom je pošao zvijezdama. Gospodin Dobro me dopisuje, on me je sastavio«.

Ta pjesma nije ni približno onako uglađena kao stihovi posvetnoga natpisa koji je prokonzul Grgur dao u Zadru uklesati u svoj ciborij. Kao i kapitala kojom je pisana, tako i sama ta pjesma ima nešto hrapavo i djeluje pomalo bespomoćno. Ali ipak svojim mislima i izrazom otvara sadržajan uvid u duhovni svijet srednjovjekovlja.

Već na prvi pogled upada u oči suprotnost. Prva četiri stiha, izgovorena u prvom licu, sadrže drastičnu izjavu skromnosti, *professio modestiae*,

1703 Mihaljčić–Steindorff 77–78, Nr. 120.

koja gotovo da ide do pogrde samoga sebe. Ostalih pak šest izriču pohvalu, to je upravo *laudatio*. No ona je stavljena u usta samomu pokojniku. Pretpostavljalo se da je Petar još za života sastavio prva četiri stiha svojega epitafa, a ostalo da je dodano tek poslije njegove smrti.[1704] No tomu se opire činjenica da je jedna ruka uklesala u kamen čitav natpis i da u njem riječi pohvale izgovara isti taj Petar. To što u prvom licu pogrdno govori o sebi posvjedočuje njegovu skromnost i kršćansku poniznost. S time se dobro slaže da pohvale o svojem životu, koje se zasnivaju na činjenicama, pa ih također treba izreći, izgovara u trećoj osobi, kao da to kazuje netko treći, a ne on sam. Pretpostavka da su tu na djelu dva autora nije stoga samo nepotrebna, ona remeti suvislost epitafa. Ono *dicam* na kraju prvoga članka četvrtoga stiha može se shvatiti i kao potencijalni konjunktiv, a ne kao futur. Onda to nije najava onoga što će pokojnik reći o svojem životu, nego se kazuje da on o tome može reći samo malo. Tako onda prva četiri stiha postaju čvrsto zaokružena cjelina.[1705] A i to je izraz poniznosti. Sve ono pohvalno što slijedi nakon toga prikazuje se time kao da je malo.

Osobite teškoće stvara tumačenje trećega stiha. On se isprva čitao *et dum viguit error, in orbe fui* — »i dok je prevladavala zabluda, bio sam na svijetu«, pri čemu se pomišljalo na nauku Berengara iz Toursa († 1088), koji se protivio dogmi o pretvorbi kruha i vina u euharistiji.[1706] Drugi su opet u tome htjeli vidjeti nesređene prilike u hrvatsko-dalmatinskom kraljevstvu poslije smrti kralja Zvonimira.[1707] Zastupalo se i mišljenje da treba staviti interpunkciju *et dum viguit error in orbe, fui* — »i dok je zabluda prevladavala na svijetu, bio (tj. živio) sam«, a da se pod *error* misli na borbu carstva s papinstvom koja se rasplamsala između Henrika IV. i Grgura VII.[1708] Htjelo se, napokon, u tome vidjeti i pristašama reformnih papa mrsko i za krivovjerje optuženo glagoljaštvo, slavensku službu Božju i pismenost povezanu s njom.[1709] Takvu mišljenju usuprot predlagalo se čitanje *et dum vigui, terror in orbe fui* — »i dok sam bio u snazi, bio sam strava na svijetu«, što se obrazlagalo cezurom i srokom.[1710] Moglo se pokazati da je sricanje u tom epitafu strogo i pravilno. Čak se i prividna odstupanja drže pravila koja su vrijedila u srednjem vijeku.[1711]

1704 Usp. V. Novak u Novak-Skok, *Supetarski kartular* 17–18.

1705 Usp. Marković, *Epitaf* 38, bilj. 14 i 40.

1706 Usp. V. Novak u Novak-Skok, *Supetarski kartular* 17–18.

1707 Usp. V. Novak u Novak-Skok, *Supetarski kartular* 20, koji navodi mišljenje što ga je P. Perat u pismu priopćio Buliću.

1708 Usp. Karaman, *O značenju* 84–86.

1709 Usp. V. Novak u Novak-Skok, *Supetarski kartular* 21–24.

1710 Usp. Ćorović, *O natpisu* 37–38; Marković, *Epitaf* 34–50.

1711 Usp. Marković, *Epitaf* 35–38.

Izraz *terror in orbe fui* — »bio sam strava na svijetu« predstavlja vrhunac u sve jačem pogrđivanju sama sebe (*sordens* 'prljav', *stultus* 'lud', *terror* 'strava').[1712] To se savršeno uklapa u ustrojstvo te pjesme i nema potrebe, kako se također mislilo,[1713] povezivati to s konkretnim prilikama koje se mogu potvrditi iz kartulara samostana koji je pokojnik osnovao. Na kraju petoga stiha čita se osim *fundo*[1714] još *multo*[1715] i *cuncto*.[1716] U sedmom se stihu ono *omnia despexit cor* isprva konstruiralo s *cor* kao subjektom: »srce je prezrelo sve«.[1717] To je poslije popravljeno konstrukcijom *cor semper ad aethera vexit* s *cor* kao objektom te sljedeće rečenice.[1718] Takva konstrukcija odgovara i članjenju cezurom.

U posljednjem stihu pjesnik kao da signira svoje djelo. I tu se različito konstruiralo. Čitalo se najprije: *Dominus ascribit, Dabrus hic me perfecit*, odakle se dobiva smisao »Gospodin (Bog) određuje, Dabro me je (tj. natpis) tu završio«.[1719] No primjenjivala se i konstrukcija: *dominus ascribit Dabrus hic me perfecit*, što bi značilo »gospodin Dobro dopisuje i tu me je (tj. natpis) završio«.[1720] Za prvu mogućnost konstrukcije kao da govori cezura.[1721] No ona se može postaviti i iza *Dabrus*, pa bi se onda dobio smisao: »gospodin Dobro me dopisuje. On me je sastavio«. Tako signiranje ostaje posve čisto, bez ikakva dodatka. Prva konstrukcija unosi u signiranje vjerski motiv, što je karakteristično za srednjovjekovno pjesničko oblikovanje. Ona pak koja je navedena kao druga previše je nategnuta, a da bi mogla biti uvjerljivom.

Onaj *(dominus) Dabrus* koji se predstavlja u posljednjem stihu poznat je i iz drugih vrela. Pri vršenju pravnih čina kojima je Petar Črnjin stjecao

---

1712 Usp. Marković, *Epitaf* 40.

1713 Usp. Marković, *Epitaf* 44–50.

1714 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 1, 343. On u bilj. 14 upozorava na to da su u trećoj pasiji svetoga Staša (Farlati 1, 723) uvršteni stihovi u kojima se slavi mučenik, pa među njima stoje i ovi (10–11): *...indutus viguit, splenduit et micuit. / Coelica dilexit, cor semper ad aethera vexit* — »...odjeven je bio u snazi, zasjao je i zablistao. Zavolio je ono što je nebesko, srce je uvijek uzdizao prema nebu«. Tu se javljaju isti izrazi kao u našem epitafu. Iz toga zaključuje da bismo mogli pretpostaviti da je i te stihove sastavio isti pjesnik. To je vjerojatno ipak nešto prenapregnuto. No tu se pokazuje pjesnička predaja koja je u Splitu očito bila poznata i za kojom se rado posezalo.

1715 Usp. Bulić u Bulić–Skok, *Natpis* 1–19; V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 19 u suradnji s M. Abramićem; Marković, *Epitaf* 32.

1716 Usp. Skok u Bulić–Skok, *Natpis* 1–10.

1717 Usp. Bulić–Skok, *Natpis* 3–5; V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 21.

1718 Usp. Marković, *Epitaf* 33.; Ostojić, *Benediktinci* 1, 346.

1719 Usp. V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 19, bilj. 31; Marković, *Epitaf* 39, bilj. 17.

1720 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 1, 346.

1721 Usp. Marković, *Epitaf* 38.

zemljišne posjede za samostan koji je osnovao pojavljuje se *diaconus Dabrus* ili *Dabro* kao svjedok ili čak kao pisar.[1722] Čini se dakle kao da je bio osoba Petrova povjerenja, ako ne i njegov prijatelj.[1723] Pripadao je uglednoj splitskoj obitelji. Skupa sa svoja dva brata dao je u gradu sagraditi crkvu svete Julijane.[1724] O tome svjedoči natpis nađen na mjestu gdje je stajala ta crkva: *† Ecclesie signum. Diaconus Dabro et cum frater meo Fusco et cum frater meo Domzo edificavi ecclesiam ad onore s(an)c(t)a Iulianas et s(ancti) Lucas et s(anct)i Bitalis am(en)*.[1725] — »Znak crkve. Đakon Dobro i sa svojim bratom Fuskom i sa svojim bratom Domcem sagradio sam crkvu u čast svete Julijane i svetoga Luke i svetoga Vitala amen«. Odmah pada u oči koliko je latinski jezik toga gradbenoga natpisa manje ispravan nego onaj na epitafu. Tu je izravni, i još više neizravni, utjecaj spalatinskog, splitskoga romanskog jezika, mnogo jači. Razlika u stilističkim razinama porabe latinskoga jezika kao da je gotovo uhvatljiva rukama.

Iz toga se natpisa saznaje da je đakon Dobro bio čovjek ne samo naobražen, nego isto tako i imućan i utjecajan. Očito je pripadao splitskomu nobilitetu. Nosi pak hrvatsko ime *Dobro*, oblik odmila nekoga složenoga imena kao *Dobromir* ili *Dobroslav* ili *Dobrovit*. Od dva njegova brata jedan nosi karakteristično latinsko ime *Fuscus*, a drugi opet hrvatsko, *Domac*, oblik odmila nekoga složenog imena kao *Domagoj*, *Domaslav*, *Domamir*, *Domonjeg* ili *Domorad*.[1726] Na primjeru te obitelji visoka društvenog položaja jasno se razabire kako je na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće u Splitu već daleko bila uznapredovala romansko–slavenska etnička simbioza. Ovdje pak treba osobito upozoriti na to da je taj đakon Dobro prvi pjesnik u cijeloj povijesti hrvatske književnosti koji nam je poznat po imenu.

Iz vremena oko 1088/1089. potječe oltarska pregrada iz crkve svetoga Teodora u Splitu, danas poznata kao Gospa od zvonika. Na njoj je očuvan veći dio natpisa splitskoga priora Firmina. Skupa s drugim spomenicima isklesanim iz kamena čini se da svjedoči o umjetnički individualiziranoj klesarskoj radionici onoga vremena, čime se dopunja slika kulturnoga uzleta u Splitu druge polovice 11. stoljeća.[1727]

1722 CD 1, 173, Nr, 136; 174, Nr. 136; 176, Nr. 136 (svjedok) i 195, Nr. 156 (pisar).

1723 Usp. V. Novak u Novak–Skok, *Supetarski kartular* 18 s bilj. 24 i 26.

1724 Usp. Karaman, *Natpis đakona Dobra*; Rapanić, *Ranosrednjovjekovni natpisi*, 278–279.

1725 Mihaljčić–Steindorff 74–75, Nr. 116.

1726 Usp. Jakić–Cestarić, *Ime župana* 360. Karaman, *Natpis* 9 misli da to ime treba čitati *Domčo*.

1727 Usp. Belamarić, *Gospe od zvonika*, 18; Petricioli, *Na tragu*.

Vrhunac u razvoju svjetovnoga pjesništva, kakav se ovdje mogao pratiti na temelju očuvanih primjera, predstavlja nadgrobni natpis splitskoga nadbiskupa Lovre († 1099). Stoji na prednjoj strani potpuno uščuvana sarkofaga. Svaki je redak bez obzira na rastavljanje riječi raspodijeljen na šest blokova, koji poredani jedan ispod drugoga tvore šest ispisanih polja. Nastaje nešto kao vizualna pjesma, što se danas doima vrlo modernim. Tekst je pjesma koja se sastoji od šest daktilskih heksametara, građenih vrlo dobro za srednjovjekovne prilike. Klesarski rad je najviše kakvoće.[1728] Sam natpis glasi ovako:

† Quis sim scire venis qui mortis stringor habenis.
Pastor eram turbis huius Laurentius urbis,
quam ego dum rexi, si quid minus utile gessi,
id prece te flagito tergas ut opifice (Christo).
Crimine te sanctus rex purget vergine natus.[1729]

— »Dolaziš saznati tko sam koji sam stegnut uzdama smrti. Bio sam Lovrijenac, pastir mnoštvu ovoga grada, i ako sam dok sam upravljao njime činio što manje korisno, silno te molim da to izbrišeš s Kristom kao rukotvorcem. Od grijeha neka te očisti sveti kralj, rođen od djevice«.

Kakvim ga poznajemo iz povijesti i iz književnosti, takav je Lovro i u svojem pjesničkom epitafu: dotjeran i nepopustljivo zahtjevan. U njem je upravo utjelovljeno novo vrijeme viših dometa *litterarum studia* u duhovnom ozračju dalmatinsko–hrvatske crkve. On je dao ponovno napisati stare legende svetih salonitanskih mučenika da bi zadovoljio stilističke kriterije svojega vremena. Natpis na njegovu sarkofagu, tko god da ga je ispjevao, ostaje vjeran njegovu shvaćanju. On je kameni miljokaz u najranijoj književnoj povijesti hrvatskoga prostora. Dotjerano latinsko pjesništvo bilo je u njoj od tada stoljećima neizostavno.[1730]

S prijelaza 11. stoljeća u 12. potječe i natpis na nadvratniku crkve svetoga Mikule u Velom Varošu u Splitu. Sastoji se od četiri uščuvana heksametra i donosi imena darovatelja.[1731] Taj natpis glasi:

Statuit hoc templum (Christi) de munere celsum
illustris clarus Domino donante Iohannes
coniuge cum Ticha primam post altera ducta
scripta sit laus rara...

[1728] Usp. Šišić, *Priručnik* 134–135; Rapanić, *Ranosrednjovjekovni natpisi* 304–306; G. Novak, *Povijest Splita* 1, 79–81 i 591; Bratulić, *Hrvatska srednjovjekovna poezija* 16–17.

[1729] Mihaljčić–Steindorff 65, Nr. 101.

[1730] Kolumbić, *Pitanje periodizacije* 184 i 189 dovodi taj uzlet književne naobrazbe uvjerljivo u vezu s razdobljem romanike. Usp. i njegov prinos u zborniku *Zvonimir kralj hrvatski* 213–222.

[1731] Fisković, *Istraživanja* 215–217; Barada, *Notae* 180–183; Jakić–Cestarić, *O donatorima* 174–189.

— »Podigao je taj uzvišeni hram Kristovim darom znameniti, slavni Ivan, jer mu je to Gospodin dao, sa suprugom Tihom, pošto se poslije prve oženio drugom, neka bude ispisana rijetka hvala...«. Daljnje je čitanje posve nepouzdano i ne omogućuje siguran prijevod.[1732] Taj po sebi sasvim pragmatični natpis ostaje nedvojbeno ispod razine nadgrobnoga natpisa nadbiskupa Lovre. Upravo zato pokazuje osobito jasno kako su zahtjevi što su se postavljali latinskomu pjesništvu na prijelazu stoljeća bili očito viši nego prije. Ime *Ticha*, koje nosi druga žena darovatelja Ivana, hrvatski je izveden oblik imena nekog složenog hrvatskog imena kao *Tihoslava* ili *Tihomila* ili *Tihomira*. Iz drugih se vrela zna da joj se brat zvao *Drago/Dragovit*. Njegov sin je pak nosio ime *Rado*, oblik odmila složenoga *Radovan, Radoslav* ili *Radomir*. Odatle se vidi kako je etnički simbiotski i dvojezičan bio društveni sloj koji je u Splitu nosio taj razvoj latinskoga pjesništva u kasnom 11. i ranom 12. stoljeću.[1733] (O tome više str. 585.)

Nadgrobni natpis splitskoga nadbiskupa Krescencija († 1112) na njegovu sarkofagu, koji stoji kraj katedrale svetoga Dujma, ispjevan je također u malo hrapavim heksametrima s leoninskim srokovima:

Vita salus cunctis qualis sit, cernitur urnis,
In quibus ossa, cinis, remaneat de corpore vili,
Quantumcumque boni gessit, quantumque decoris.
Urbe fuit, dicta Spalatum, Crescentius ista
Pontificum presul. Nunc mundi floribus exul.[1734]

— »Kakav je život spas svima, to se vidi po urnama u kojima ostaju kosti i pepeo od bijednoga tijela, koliko god da je dobroga učinio, koliko god sjajnog. U ovom je gradu, koji se zove Split, Krescencije bio kolovođa. Sada je izagnanik od cvijeća ovoga svijeta«. Ta turobna pjesma, u kojoj kao da je više poganskoga duha nego kršćanskoga, dopunjuje i zaokružuje našu sliku latinskoga Parnasa u Splitu na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće.

Na samom početku 12. stoljeća potvrđuje epigrafski materijal iz Zadra da je i tamo razvoj latinskoga pjesništva doživio svojevrstan vrhunac. Povezan je sa samostanom svete Marije, s njegovom opaticom Većenjegom i s uspostavom dinastičke vladavine Arpadovića u hrvatsko–dalmatinskom kraljevstvu. Ta su zbivanja došla jako i na jedinstven način do izražaja u kartularu toga samostana (vidi str. 520), a osvjetljuju ih i natpisi koji su se našli u njem.

1732 Mihaljčić–Steindorff 71, Nr. 109.

1733 Usp. Jakić–Cestarić, *O donatorima* 174–189.

1734 Mihaljčić–Steindorff 63, Nr. 97.

Arpadović Koloman postao je, kad je kao nasljednik Krešimirov i Zvonimirov uspostavio svoju vlast i nad Zadrom, zaštitnikom toga samostana, koji je i njegovim prethodnicima hrvatskoga jezika zbog svoje važnosti i utjecaja jako ležao na srcu. O tome svjedoči natpis s vanjske strane zvonika samostanske crkve na nizu mramornih ploča kojima je kao vrpcom popločen zid tornja na visini od 3,85 metara. Taj natpis je kao prvorazredno povijesno vrelo osobito važan, pa su istraživači mnogo raspravljali o njem.[1735] To je gradbeni natpis. Iz njega se vidi kakvu je potporu taj samostan dobio u novom vladaru: *Anno incar(nationis) D(omi)ni n(ost)ri (Iesu Christi) mil(lesimo) CV post victoriam et pacis praemia Iaderae introitus a Deo concessa, proprio sumptu hanc turri(m) s(an)c(t)ae Mariae Ungariae, D[al]mat[iae, Chroa]tiae construi et erigi iussit rex Collomannus*.[1736] — »Godine utjelovljenja Gospodina našega Isusa Krista tisuću sto i pete, poslije pobjede i nagrada mira koje mu je udijelio Bog, a to je ulazak u Zadar, naredio je da se vlastitim troškom sagradi i podigne ovaj toranj Ugarske, Dalmacije i Hrvatske kralj Koloman«. Jedino tu se saznaje da je kralj Koloman Arpadović 1105. prije nego je ušao u Zadar izvojevao neku pobjedu i sklopio mir koji mu je omogućio taj ulazak. Inače se o tom ratu ne zna ništa. Radi se, međutim, o zbivanju koje se u kartularu svete Marije opisuje riječima: *regnante piissimo Colomagno, Ungariae, Chroatiae et Dalmatiae, primo anno quo triumphaliter Iaderam ingressus est*[1737] — »dok je bio kraljem nadasve pobožni Koloman, (kralj) Ugarske, Hrvatske i Dalmacije, prve godine u kojoj je kao pobjednik ušao u Zadar«.

Taj je natpis jednostavan i monumentalan, pisan lako čitljivom i lijepom jednomjernom spomeničkom kapitalom (*capitalis monumentalis*) sa samo malo pokrata. Kralj je kao svoje darovanje samostanu dao sagraditi zvonik uz crkvu. Latinska konstrukcija natpisnoga teksta svečano je izvrnuta. On a *pacis praemia a Deo concessa* — »nagrade mira koje je Bog udijelio« sastoje se u *Iaderae introitus* — »ulasku u Zadar«. Time što se to umeće razdvaja se *praemia* — »nagrade« od *concessa* — »koje su udijeljene« toliko da izraz od toga postaje izvještačen i taman, što ima svrhu da natpisu dade osobito svečanu intonaciju. I *Ungariae, Dalmatiae, Chroatiae* dodaje se odmah iza *sanctae Mariae*, a udaljene su od *rex* »kralj«, ka kojemu spadaju, od čega se još izrazitije nižu jedan za drugim jednaki nastavci, a potpuno se napušta prirodni red riječi.[1738] Taj

1735 Lucius, *De regno* 113; Kukuljević Sakcinski, *Codex diplomaticus* 2, 236–237; Šišić, *Priručnik* 572; Barada, *Iz kronologije* 128–131; Marković, *Dva natpisa* 128–114; V. Novak, *Zadarski kartular* 63–64; N. Klaić, *Rani srednji vijek* 525–527; Klaić–Petricioli, *Zadar* 151 i 250–253.

1736 Mihaljčić–Steindorff 24–25, Nr. 33.

1737 Novak, *Zadarski kartular* 257.

1738 Marković, *Dva natpisa* 114.

kraljevski natpis svjedoči o razvoju umjetničke proze kakav nije poznat iz prijašnjega vremena.

Kralj Koloman ostavio je i druge tragove svojega posjeta samostanu i opatici Većenjegi. Na prvom su katu zvonika kapiteli četiriju stupova u kutovima prostorije na strani okrenutoj prema prostoriji ispisani slovima koja zajedno daju natpis: *r(ex) Collomannus*.[1739] Još dva natpisa s imenom toga kralja poznata su od kraja prošloga stoljeća samo iz prijepisa. Jedan je bio na ciboriju glavnoga oltara samostanske crkve i glasio je: *Rex Colomanus M+C+V*.[1740] — »Kralj Koloman 1105.«. Drugi je bio uklesan na vrtnome zidu, a očuvani prijepis mu je ovaj: *Regalis mun. grat. Colomani regis H(ungariae), D(almatiae), C(hroatiae)...*[1741] — »Ljubav kraljevskoga dara od Kolomana, kralja Ugarske, Dalmacije, Hrvatske...«. Preostali je dio natpisa nerazumljiv. Razabire se samo da se u njem spominje ime svetoga Krševana.

U samostanskom kapitulu zadarske Svete Marije nalazi se grob opatice Većenjege. Na njem su četiri natpisa u stihu.[1742] Na ploči u zidu iznad bifore na grobnici uklesano je šest heksametara:

Laude nitens multa iacet hic Vekenega sepulta:
Q(uae) fabrica(m) t(ur)ris simul et capitolia strux(it).
Haec obit undeno cent<r>u(m) po(st) mille sub aevo,
quo veniens (Christus) carnis gestavit amictus,
Nos habet e(st) annus quintus quo rex Colomann(us)
P(rae)sul et est decim(us) quo G(re)g(o)r(iu)s fuit annus.[1743]

— »Sjajeći mnogom hvalom leži tu pokopana Većenjega koja je sagradila zdanje tornja i ujedno kapitul. Ona je preminula jedanaeste godine i sto poslije tisuću od vremena u kojem je došao Krist i ponio ogrtač puti, a peta je godina od kako nas ima kralj Koloman, deseta je od kako je Grgur postao kolovođom«.

S obje strane bifore pričvršćene su ploče s natpisima koji se sastoje od po jednoga elegijskog distiha. Onaj s lijeve strane glasi:

Oret qui spectat dicens: in pace quiescat,
Corpu(s) ut arca tegat flatus et alta petat.[1744]

1739 Mihaljčić–Steindorff 25, Nr. 34.

1740 Mihaljčić–Steindorff 27, Nr. 37.

1741 Mihaljčić–Steindorff 28, Nr. 38.

1742 Usp. Šišić, *Priručnik* 574–577; Barada, *Iz kronologije* 129–131; Marković, *Dva natpisa* 115–131 s recenzijom N. Klaić, *Historijski zbornik* 7, Nr. 1–2, Zagreb 1954, 182–186; V. Novak, *Zadarski kartular* 80–85; Ostojić, *Benediktinci* 1, 350–354; N. Klaić, *Rani srednji vijek* 526–530; Klaić–Petricioli, *Zadar* 150 i 249–250; Bratulić, *Hrvatska srednjovjekovna poezija* 17–18.

1743 Mihaljčić–Steindorff 26, Nr. 35.

1744 Ostojić, *Benediktinci* 1, 350.

»Neka se moli onaj koji gleda govoreći: Počivala u miru da kako joj kovčeg pokriva tijelo i dah poleti u visine«.

Na desnoj se strani čita:

Huc veniens vultum fer et hoc cernendo sepulchrum
»Huic pie« dic »anime da requiem Domine«.[1745]

— »Dolazeći ovamo, okreni lice i gledajući ovaj grob, reci: Ovoj pobožnoj duši podaj mir, Gospodine«.

Ispod bifore, s prednje strane sarkofaga, slijedi onda pohvala pokojnice, također u elegijskim distisima, upravo njih pet, s točnim podatkom o danu njezine smrti:

Res fluitant cunctae mundi velut impet(us) undae.
Quicq(u)id et exoritur, labit(ur) et moritur.
Mente Deum pura semper Vekenega secuta.
Non penit(us) moritur sed moriens oritur.
Namq(ue) probos mores cupiens servare sorores.
Actib(us) excoluit voce q(uo)d has monuit.
Hostis ab insidiis aditus bene cavit ovilis.
Quaq(ue) regente domus crevit et iste locus.
In festo sacri Cosmae migrat ac Damiani,
Ut sit in arce Dei vita perhennis ei.[1746]

— »Sve svjetske stvari protječu kao strujanje vala. Što god nastaje, urušava se i umire. Čiste duše Većenjega je uvijek slijedila Boga. Ne umire posvema, nego se umirući rađa. Naime, želeći da sestre čuvaju dobro vladanje djelima je odnjegovala ono na što ih je riječju opominjala. Od neprijateljskih je zasjeda dobro čuvala pristup toru. Dok je ona njome upravljala, povećavala se kuća i ovo mjesto. Odselila se o svetkovini svetoga Kuzme i Damjana, neka joj u Božjoj utvrdi bude vječni život«.

Taj kompleksno komponirani niz povezanih tekstova započinje vrlo razgovijetnim leoninskim srokom, što se onda nastavlja, dijelom doduše samo u naznakama, i tek se u pentametrima donjega natpisa provodi doista strogo. Ti su distisi bez dvojbe pjesnički najzahtjevniji. Na početku im stoji, široko izvedeno, opće mjesto o prolaznosti. Od nje se onda izuzima opatica, barem dijelom, zbog svoje čiste duhovnosti. Zatim se vrlo povoljno ocjenjuje njezino djelovanje kao predstojnice samostana. Tvrdnja *res fluitant cunctae* — »sve stvari protječu« preuzeta je prvotno od Seneke: *nihil esse stabile, omnia fluitare et incertis motibus modo attoli, modo deprimi* (Suas. 1, 9) — »da ništa nije stalno, sve protječe i nepredvidivim pokretima čas se podiže, čas potiskuje«.[1747] I drugi se izrazi

1745 Ostojić, *Benediktinci* 1, 354.

1746 Mihaljčić–Steindorff 27, Nr. 36.

1747 Usp. Marković, *Dva natpisa* 120.

oslanjaju na ustaljeno blago književnih formula. Tako i stih *actibus excoluit, voce quod has monuit* — »djelima je odnjegovala ono na što je riječju opominjala« ima blisku paralelu u *Que monitis docuit, actibus exhibuit* (MGH Poet. p. 312, carm. 56, v. 4) — »što je poučavao opomenama, to je djelima pokazao«, a ono *mente Deum pura semper secuta* nešto manje blisku u *mente Dei famulus* (MGH Poet: p. 334, c. 106, v. 7)[1748] — »dušom Božji sluga«. I u drugim se pojedinostima može pokazati da se izbor riječi u tim stihovima oslanja na predloške u srednjovjekovnoj, pa čak i u antičkoj literaturi.[1749] Metrika je korektna u mjeri koja zaslužuje osobitu pozornost.[1750] Sve to svjedoči o književnoj kulturi vrijednoj poštovanja po kojoj nam se Zadar u prvim desetljećima 12. stoljeća pokazuje kao znatno rasadište latinskoga pjesništva. U tome on ni po čemu ne zaostaje za Splitom i pruža skupa s njim uvid u kulturne stečevine otonske renesanse koje su preuzete i oplođene u okviru utjecaja što su se javili posredstvom reformiranih benediktinaca u najvažnijim žarištima naobrazbe na području dalmatinsko–hrvatske crkve kad je 11. stoljeće prelazilo u 12.[1751]

Za Trogir se ne može pokazati ništa slično. Iz vremena o kojem je ovdje riječ očuvani su samo vrlo jednostavni gradbeni natpisi. No i oni bacaju dobrodošlo svjetlo na latinsku pismenost u tom gradu i na društveni sloj koji je posredstvom klera nosio tu književnu naobrazbu. Takav je natpis na jednom arhitravu crkve svete Barbare (do 1537. svetoga Martina), koji potječe iz 11. stoljeća: *Quiq(ue) cupitis iam nosse restaurator operis Petrus nuncupatur, eius uxor Dabriça ad onorem tanti patris que hic consecrati sunt primi.*[1752] — »I koji želite već znati obnovitelj ovoga djela zove se Petar, njegova supruga Dobrica, u čast tolikomu ocu koji su ovdje posvećeni prvi«. Takav je i još jedan, također na arhitravu iste te crkve, koji se pripisuje drugoj polovici 11. ili početku 12. stoljeća: † *[In] nomine D(omi)ni. Ego Maius prior una cu(m) cognatu meo Petrus cogitavimus p(ro) remediu(m) an(ime) n(ost)re (h)unc te(m)pl(um) c(on)struere.*[1753] — »U ime Gospodnje. Ja prior Maj skupa sa svojim rođakom Petrom namislili smo za lijek našoj duši sagraditi ovaj hram«. Gramatika i stilistička razina tih tekstova jednaka je onoj funkcionalno odgovarajućih splitskih. Po tome nam se ta dva grada pokazuju kao uvelike jedinstveno područje srednjovjekovnoga latiniteta.

1748 Usp. Marković, *Dva natpisa* 120.

1749 Usp. Marković, *Dva natpisa* 120–121.

1750 Usp. Marković, *Dva natpisa* 121.

1751 Kolumbić, *Pitanje periodizacije* 190 upozorava na vezu između više razine književne naobrazbe i razdoblja romaničke umjetnosti.

1752 Mihaljčić–Steindorff 46, Nr. 71.

1753 Mihaljčić–Steindorff 45–46, Nr. 70.

Tu treba uključiti u razmatranje još natpis postavljen pri gradnji crkve svetoga Petra u Klobučcu blizu Trogira, ali izvan teritorija gradske općine. Potječe iz vremena između 1087. i 1093.[1754] i glasi ovako: † *Hec aula, hec portas celi, hic fessis requie(s) salusque egrotis, hic scelus, delicta purgantur et crimina cuncta, quam ego Lubimiro tepçi condidit domum ad honore(m) videlicet invictissimor(um) s(an)c(t)or(um) (h)or(um) Petri su(m)mi, Nicolai conf(essoris) et Georgii mar(tyris).*[1755] — »Ovo je dvor, ovo su vrata neba, ovdje je odmor utrđenima i zdravlje bolesnima, ovdje se čiste zločin, prekršaji i sva zlodjela, koju sam kuću ja Ljubimir tepčija sagradio u čast, dakako, ovih potpuno nepobjedivih svetaca: Petra najvišega, Nikole ispovjedatelja vjere i Jurja mučenika«. Taj je natpis postavljen na hrvatskom području, darovatelj je visoki dostojanstvenik hrvatskoga kraljevstva, dvorski župan (*comes aulae*), ali pri osnivanju samostana kojemu je ta crkva pripadala sudjelovali su i trogirski građani (vidi str. 484). Stoga bi i pisac toga natpisa lako mogao pripadati trogirskomu kleru. Latinska je gramatika u njem potpuno zapuštena. To bi moglo biti odatle što mu je spontani jezik bio romanski. Svakako je sastavljač toga natpisa bio za svoje vrijeme vrlo slab u latinskom jeziku, duboko ispod razine koja se tada znala postizati u rasadištima književne kulture dalmatinsko–hrvatske crkve. Donator Ljubimir bio je tepčija hrvatskoga kraljevstva. Poznat je i iz drugoga vrela.[1756] Njegovu se dostojanstvu, kojega bi naziv mogao biti avarski, nije do sada mogla odrediti točna funkcija. Kao što valja i očekivati, on nosi svečano dvodijelno slavensko ime, a ne neki oblik odmila potekao iz dječje sobe, nadjenut od majke ili dadilje, kako su se obično nazivali pripadnici nobiliteta dalmatinskih gradova, nositelji romanske tradicije, kada su po obiteljskoj predaji dobivali hrvatska imena priženjenih hrvatskih predaka. Da darovatelj nije bio hrvatski tepčija, nego ugledan trogirski građanin istoga imena, vjerojatno se ne bi zvao *Ljubimir*, nego bi se predstavljao kao *Ljubo* ili *Ljubac.*

Dvodijelno je i ime uglednoga Hrvata koje stoji na ulomku natpisa iz druge polovice 11. stoljeća, nađenom na brežuljku Kapitulu kod Knina: *...] hunc Pribi[me]rius pre[.....] annos, post [se]ptem dies...*[1757] — »...ovoga Pribimir..... godine, poslije sedam dana«. Taj natpis je u kopnenoj

1754 Usp. Kukuljević Sakcinski, *Codex diplomaticus* 1, 219, Nr. 6; Perojević, *Natpis Ljubomira Tepdžije*; Novak–Skok, *Supetarski kartular* 43 i 197; Ostojić, *Benediktinci* 1, 341–342; N. Klaić, *Rani srednji vijek* 446; Blagojević, *Tepčije* 39 i 41. O kulturnoj fizionomiji latinskih natpisa u hrvatskoj kraljevini toga vremena, dakle izvan teritorija dalmatinskih gradova, usp. Delonga, *Ranoromanički natpisi.*

1755 Mihaljčić–Steindorff 49–50, Nr. 78; D 93–94, Nr. 60.

1756 CD 1, 189, Nr. 149 (1089).

1757 Mihaljčić–Steindorff, 36, Nr. 54; D 110, Nr. 75.

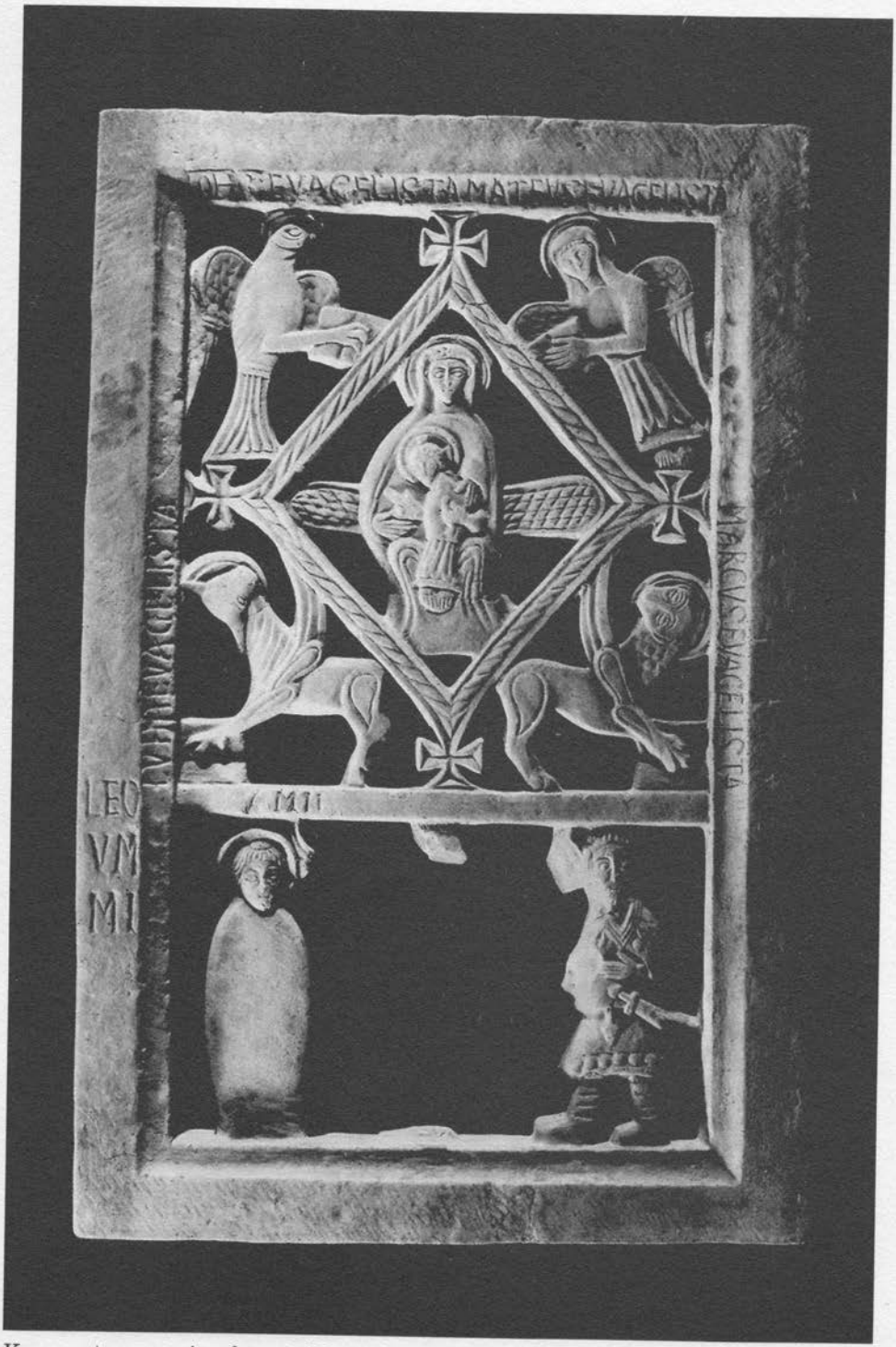

Kamena tranzena iz crkve sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, oko sredine 11. st.

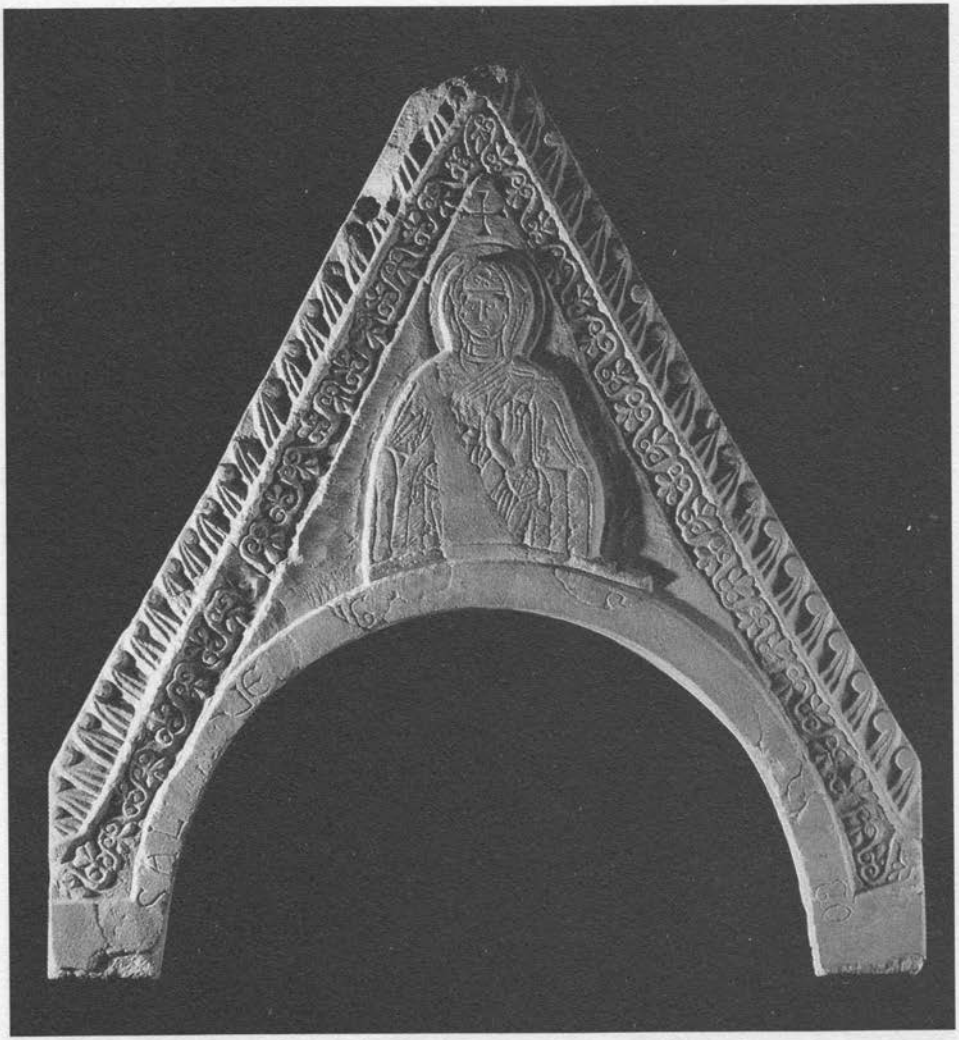

Zabat oltarne ograde s likom Gospe koja se moli iz crkve sv. Marije na Crkvini u Biskupiji kod Knina, treća četvrtina 11. st.

Hrvatskoj blizu kraljevskoga grada i pet crkava na Kosovu postavio također neki hrvatski dostojanstvenik.[1758] U Biskupiji kod Knina mogla se iz ulomaka nađenih pri iskopavanju sastaviti tranzena. Na njoj je prikazana Marija s djetetom a oko nje simboli četiriju evanđelista.[1759]

1758 To je vjerojatno onaj *Pribimirus vicarius regis* — »Pribimir kraljev zamjenik« koji se spominje CD 1, 184, Nr. 142 (1085/86?).

1759 Gunjača, *Reconstitution* 111–117; Petricioli, *Pojava* 44–47; Gunjača–Jelovina, *Starohrvatska baština* 33–37 i 100–101.

Pored njih su na rubovima tranzene uklesana njihova imena: *Ioh(anne)s evagelista* i *Mateus evagelista* na gornjem, *Luha evagelista* na lijevom i *Marcus evagelista* na desnom.[1760] Napokon je među kamenjem što je ostalo od bazilike na lokalitetu Stupovi, također u Biskupiji, nađen sasvim mali fragment latinskoga natpisa.[1761] On odaje ime svetice kojoj je bila posvećena ta crkva: *...sancta]e Cec[iliae...*[1762] — »...svetoj Ceciliji...«.

Sasvim je nedavno u Uzdolju južno od Knina na pola puta prema Drnišu nađen ulomak arhitrava oltarne pregrade u predromaničkom kompleksu crkve svetog Ivana u kojem je uklesan natpis koji se datira 11. stoljećem. On glasi: *Ivan iupanus abati Petri iupanus abiri* [...]*gin*[...][1763] — »Župan Ivan opata Petra, župan...«. Tu opet susrećemo visokoga hrvatskog dostojanstvenika, župana, a osobito je znatno to što nosi ime Ivan u njegovu hrvatskom obliku, kojemu je to najstarija potvrda u Hrvata. Ti malo znatni ulomci latinskih natpisa ipak su vrlo vrijedni jer bacaju makar i samo blijedo svjetlo na latinitet kakav je bio u 11. stoljeću na tom prostoru kopnene Hrvatske, koji je poslije, za ratova s Osmanlijama, posve opustošen.

I u Solinu, na hrvatskom teritoriju pred samim vratima Splita, ne stoji s vrelima mnogo bolje. I odande je od latinskih natpisa 11. stoljeća ostalo samo malo beznačajnih ulomaka. Potječu iz crkve svetoga Petra i Mojsija, Zvonimirove krunidbene bazilike.[1764] Po tim ulomcima, na kojima se spominju titulari te crkve, mogli su se iskopani temelji prepoznati kao ostatci crkve jednoga benediktinskog samostana koji se spominje u dokumentima (vidi str. 483). Opsežniji fragment glasi: † *Sanctissime Petre suscipe munus a re(verendo) Moyse s(ancto) fam(ulo) t(uo).*[1765] — »Presveti Petre, primi dar od časnoga Mojsija, svetoga svojega sluge«. K tomu dolazi još obrađen kamen iz iste crkve, kojemu se funkcija nije dala pobliže odrediti, i u nj je uklesano: *S. Moise(s)*[1766] — »Sveti Mojsije«. I tu se latinska pismenost dalmatinsko–hrvatske crkve na hrvatskom državnopravnom području može potvrditi samo sasvim oskudnim primjerima.

1760 Mihaljčić–Steindorff, 38–39, Nr. 58; D 68–69, Nr. 32.

1761 Usp. Gunjača, *Ostaci* 118; isti, *Ispravci i dopune* 3, 232–235.

1762 Mihaljčić–Steindorff 39, Nr. 59; D 77, Nr. 45.

1763 D 588, Nr. 236.

1764 Usp. Grgin, *Istraživanje* 11–13; Dyggve, *History* 133–134; Petricioli, *Pojava* 33; Ostojić, *Benediktinci* 1, 338–339 i 2, 308–310; Gunjača–Jelovina, *Starohrvatska baština* 13 i 95.

1765 Mihaljčić–Steindorff 54–55, Nr. 87; D 137, Nr. 99.

1766 Mihaljčić–Steindorff 55, Nr. 88; D 139, Nr. 102.

Ulomak dovratnika kamenog portala nađen ugrađen u zidu stare bolnice u Kninu, kraj 11. st. Stefaton je rimski vojnik koji je raspetomu Kristu pružio na trsci spužvu s octom.

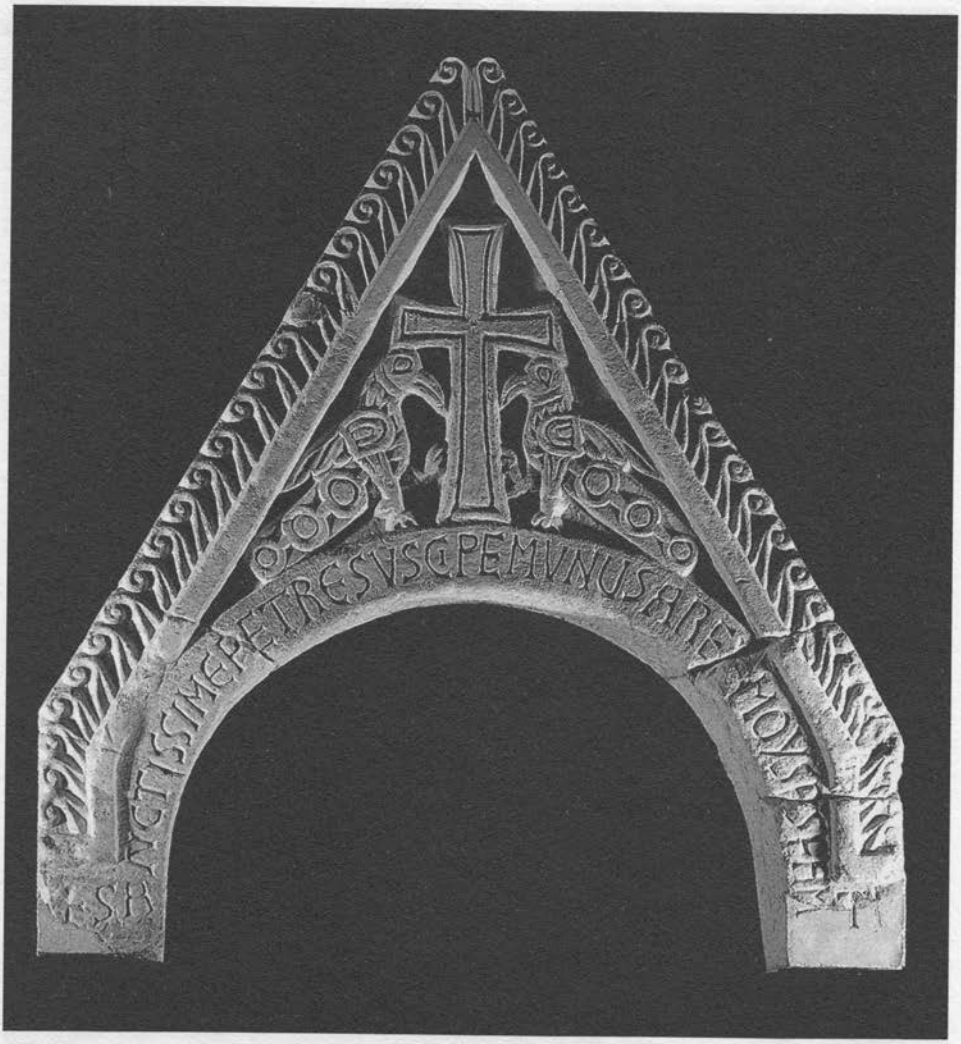

Zabat oltarne ograde iz crkve sv. Petra i Mojsija u Solinu, prva polovica/sredina 11. st.

Sa Solinom se doduše, gdje su se na otoku u rijeci Jadro, u blizini Zvonimirove krunidbene crkve, pokapali hrvatski kraljevi, ili pak sa samostanom na brežuljku Kapitulu kod Knina, povezuje epitaf u stihovima koji je do nas došao samo preko knjige, uvršten u književno djelo. Predstavljen je kao nadgrobni natpis kralja Zvonimira († 1089) i kaže se da je bio postavljen na njegovu grobu.[1767] U toj se pjesmi polazi od toga da je kralj umro nasilnom smrću i to je dojmljivo izraženo:

[1767] *Historia Salonitana maior*, ed. Klaić 111.

Gemitum quis poterit gentis retinere
Cum hanc turbam viderit fletu flendam vere?
Nam hac in caligine iubar requiescit,
Excelso de semine quam mire torpescit.
Cuius nunquam mors evera dirre potest pandi
Propter atra scelera populi nephandi.
Mentes suas ad ima rabidi flexerunt
Et nece durissima regem perimerunt,
Robustarum virium bracchio potentem,
Pium Svonimirum, inmense pudentem,
Qui clipeus fuerat pro eis in hostes,
Terere consueverat inimici postes.
Flete iam proceres principem honorum,
Senes atque puberes terre Crovatorum.
Nam regni solemnia prima, que fuere,
Nunc honor et gloria simulque ruere.[1768]

— »Tko bi mogao zaustaviti jecaj naroda kad ugleda to mnoštvo kako istinski plačem plače? Naime, u ovoj pomrčini počiva nebesko svjetlo od uzvišena sjemena, kako samo čudno nepokretno! Njegova se smrt nikada ne može objaviti onako strašna kakva je zbilja bila zbog mračnih zločina opakoga naroda. Oni su, pobjesnjeli, okrenuli svoje duše prema najnižim porivima i najokrutnijim su ubojstvom umorili kralja, kojega je snaga bila čvrsta, ruka moćna, pobožnoga Zvonimira, neizmjerno čestita, koji je za njih bio štit od neprijateljâ, navikao se satirati neprijatelju vrata. Oplakujte ga već, velikaši, prvaka u časti, starci i muževi hrvatske zemlje. Jer negdašnja svečanost kraljevstva, koja je bila, sva čast i slava sada su se skupa srušili«.

Tekst toga natpisa dio je književne predaje o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, koja ga je zadesila kad je okupio Hrvate na sabor kod pet crkava na Kosovu polju kod Knina da ih povede u križarski rat, a oni su se tomu usprotivili, dignuli se na nj i na saborovanju ga ubili. Umirući, kralj je prokleo svoj narod i od tada Hrvati više nemaju kralja od svojega naroda i jezika.[1769] Na to se odnosi i taj Zvonimirov epitaf kakav je došao do nas. Očuvao se samo u prijepisu iz 16. stoljeća, a o njegovoj autentičnosti ovisi potvrđuje li koji izvor prvoga reda nasilnu smrt kraljevu ili ne.

[1768] Mihaljčić–Steindorff, 56, Nr. 89.

[1769] Tu predaju donose ova vrela: Pop Dukljanin, hrvatska verzija c. 27 (ed. Mošin), p. 67–68; *Historia Salonitana maior* (ed. Klaić), p. 110–112; *Monumenta historiae Poloniae* 1, Leopoli 1864, p, 496–497; *Chronicon breve Regni Croatiae Joannis Tomasich Minoritae* (ed. Kukuljević) u *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku* 9, Zagreb 1868, p. 3–34; *De actibus Zvonimiri regis* (ed. H. Morović), izašlo pod naslovom *Anonimna splitska kronika,* Izdanje Muzeja grada Splita, svezak 10, Split 1962, 7; *Codex Lucianus* (ed. M. Kurelac), *Povijesni zapis nazvan »Anonimna kronika« u rukopisu naučne biblioteke u Zadru.* HZ 23–24, 369–370.

Dok se to ne raščisti, ne može se sigurno znati je li ta predaja povijesna vijest ili samo legenda. To je pitanje u hrvatskoj historiografiji ostalo sporno.[1770] Dvostruko rimovani trinaesterci i sva pjesnička dikcija tih stihova upućuju, međutim, prije na neko mlađe vrijeme (13/14. stoljeće?). Povijest hrvatskoga latiniteta na kraju 11. stoljeća mora uzeti u obzir taj nadgrobni natpis kralja Zvonimira, ali ga nikako ne može bez zadrške uključiti u svoj predmet. To je svakako uzorak visoko razvijene i vrlo karakteristične srednjovjekovne latinske poezije tematski vezane za hrvatsku povijest, ali baš po njezinim pjesničkim obilježjima treba uzimati da vrlo vjerojatno pripada znatno mlađemu vremenu.

Mnogo oskudniji nego u gradovima srednje Dalmacije epigrafski su nalazi iz 11. i s početka 12. stoljeća na sjeveru i na jugu. Iz Dubrovnika se raspolaže natpisom nadbiskupa Vitala († 1046) na mramornoj ploči što je bila postavljena u dvorištu nekadašnjega benediktinskog samostana na otoku Lokrumu.[1771] On glasi ovako: † *Hic req(ui)escit Vitalis arch-(iepiscopu)s dom(in)i Theodori filius p(ro) cui(us) a(ni)ma humilit(e)r [ora].*[1772] — »Ovdje počiva nadbiskup Vital, sin gospodina Teodora, za čiju se dušu ponizno moli!«. Taj korektni, ali književno posve nezahtjevni tekst i još jedan s prijelaza iz 11. u 12. stoljeće, nađen u benediktinskom samostanu na otočiću svetoga Andrije, a glasi:[1773] *[Tem]porib(us) p(atris) Basilii q(uond)am Gr(e)gorii humilis p(r)iori(s) s(ancti) A(ndree)* [1774] — »U vrijeme Bazilija, sina pokojnoga Grgura, poniznog priora svetog Andrije« — to je gotovo sve što je do sada otkriveno. U Kotoru i u

---

1770 Toma Arhiđakon c. 17 (ed. Rački, p. 56) piše: *Eo namque tempore rex Svinimirus mortis debitum solvit* — »U to je naime vrijeme kralj Zvonimir platio dug smrti«. Čini se kao da ništa ne zna o kakvoj nasilnoj smrti. Isto tako isprava kralja Stjepana II. iz godine 1089. (CD 1, 188, Nr. 149): *a nuper rege defuncto Svinimiro concessum* — »poklonjeno od kralja Zvonimira, koji je nedavno preminuo«, što također ne upućuje na nasilnu smrt. Zbog toga je Rački, *Dopunjci i izpravci* 97–104 porekao toj predaji povijesnu istinitost i uvrstio ju je među legende. Nasuprot njemu misli Riant 66–68 da je ona u svojoj jezgri istinita. Isto mišljenje zastupa ju Virag, *Pabirci* 15–38; Kršnjavi, *Prilozi* 159–166; Šufflay, *Zu den ältesten kroatisch–ungarischen Beziehungen* 888. S novim argumentima koji se tiču povijesnih okolnosti i kronologije potkrijepio je historičnost predaje o ubojstvu kralja Zvonimira Šišić, *O smrti*; isti, *Povijest Hrvata* 585–590 i isti, *Letopis* 163 i 466. Nasuprot tomu je Radojčić, *Legenda* iznio nove argumente po kojima bi se ona imala smatrati neistinitom. Za njezinu se historičnost opet i za autentičnost Zvonimirova epitafa, koji po tome treba smatrati vrelom prvoga reda, jako zauzeo Gunjača, *Kako i gdje je svršio* (o nadgrobnom natpisu 206–215) i isti, *Ispravci i dopune* 3, 169–286 obrazlažući to pretežno arheološki. Nasuprot tomu opet N. Klaić, *O legendarnoj smrti*; ista, *Historia Salonitana maior* 23 i 49; ista, *Rani srednji vijek* 27 i 488–489.

1771 Usp. Radić, *Nadpisi na Lokrumu* 22–23; Ostojić, *Benediktinci* 1, 337–339.

1772 Mihaljčić–Steindorff 87, Nr. 133.

1773 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 1, 346; 2, 459–460.

1774 Mihaljčić–Steindorff 86, Nr. 131.

sjevernim gradovima Rabu, Krku i Osoru nema u vremenu o kojem je ovdje riječ ništa vrijedna spomena. I u Istri su takvi epigrafski nalazi vrlo oskudni. Ovdje valja spomenuti tek jedan natpis iz Pule, koji je nađen u Opatiji svetoga Mihovila, jer je povijesno zanimljiv. On glasi: † *Hic requiescit illustrissimus Salomon rex Pannoniae.*[1775] — »Ovdje počiva presvijetli Salomon, kralj Panonije«. To je nadgrobni natpis ugarskoga kralja Salomona (1063–1074), koji je, pošto je bio svrgnut, pobjegao Kumanima, ali je kako se po ovom natpisu čini, završio život pod zaštitom cara Henrika IV. u Istri oko godine 1087.[1776] O jedinom epigrafskom tragu latiniteta toga vremena u srednjovjekovnoj Slavoniji već je bilo govora (vidi str. 492).

Taj sasvim nejednoliki prostorni raspored nalaza teško može biti samo posljedica pukoga slučaja. Srednji dio istočne jadranske obale i njegovo neposredno zaleđe bio je prostor na kojem su reformirani benediktinci razvili najživlju djelatnost i stoga imali i najviše utjecaja. Tamo su uživali i potporu hrvatskih vladara. Tako su se upravo na tom području najjače osjetili kulturni i književni utjecaji otonskoga latiniteta. Na sjeveru je pak utjecaj reforme bio izrazito slabiji. Tamo se stvorilo težište crkvenoslavenske pismenosti, uspostavilo se čvrsto, moglo bi se gotovo reći utvrđeno, područje hrvatskoga glagoljaštva, koje je bitno utjecalo na dalji razvoj sve srednjovjekovne hrvatske književnosti.

TRVENJA OKO CRKVENOSLAVENSKOG BOGOSLUŽJA I NÒVELA O NEDOTUPAVOM GLAGOLJAŠU

U drugoj polovici 11. stoljeća došlo je u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi do ozbiljnih napetosti i sukoba oko crkvenoslavenskog bogoslužja. To se pitanje rješavalo na pokrajinskoj sinodi u Splitu. O svem se tome ne zna dosta jer nam je glavno vrelo Toma Arhiđakon splitski, koji je pisao tek oko polovice 13. stoljeća, a bio je u tom sporu skrajnje pristran i posve neprijateljski raspoložen prema glagoljašima. Iz njegova prikaza proizlazi da je u to doba u splitskoj crkvi prevladao odlučno odbojan stav prema crkvenoslavenskoj liturgiji i svoj pismenosti što je bila vezana uz nju. To je išlo dotle da je glagoljica proglašena gotskim pismom, dakle arijanskim, a učitelj slavenskih svećenika Metodije izravno optužen za krivovjerje. Arhiđakon to opisuje ovako: *Temporibus domni Laurentii archiepiscopi quedam execrandi scismatis fuit suborta contentio in Dalmatie et Chro-*

[1775] Mihaljčić–Steindorff 6, Nr. 10.

[1776] Homan, *Geschichte* 272–282. Tomu autoru nije poznat nadgrobni natpis. O njem Ostojić, *Benediktinci* 1, 332.

atie regno. Fuerat siquidem tempore domini Alexandri pape et Iohannis decessoris Laurentii supra dicti a domino Maynardo quondam Pomposiano abbate, postea episcopo cardinali, quedam synodus omnium prelatorum Dalmatie et Chroatie multum solempniter celebrata, in qua multa fuerunt conscripta capitula. Inter que siquidem hoc firmatum est et statutum, ut nullus de cetero in lingua Sclavonica presumeret divina misteria celebrare, nisi tantum in Latina et Greca, nec aliquis eiusdem lingue promoveretur ad sacros (ordines). Dicebant enim, Goticas literas a quodam Methodio heretico fuisse repertas, qui multa contra catholice fidei normam in eadem Sclavonica lingua mentiendo conscripsit; quam ob rem divino iudicio repentina dicitur morte fuisse dampnatus. Denique cum hoc statutum sinodali fuisset sententia promulgatum et apostolica auctoritate firmatum, omnes sacerdotes Sclavorum magno sunt merore confecti. Omnes quippe eorum ecclesie clause fuerunt; ipsi a consuetis officiis siluerunt.[1777] — »U vrijeme gospodina nadbiskupa Lovre bila se podignula u kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske neka raspra oko prokletoga raskola. Čak je u vrijeme gospodina Aleksandra, pape, i Ivana, prethodnika prije spomenutoga Lovrijenca, gospodin Majnard, nekada opat u Pompozi, a poslije biskup kardinal, održao vrlo svečano neki sabor svih prelata u Dalmaciji i Hrvatskoj, na kojem su napisani mnogi članci zaključaka. Među njima je utvrđeno i određeno neka se od sada nadalje nitko ne bi drznuo slaviti božanske tajne slavenskim jezikom, nego samo latinskim i grčkim, i da se nitko od toga jezika ne bi unapređivao u svete redove. Govorili su naime da je gotska slova iznašao neki heretik Metodije, koji je lažući na istom tom slavenskom jeziku napisao mnogo toga protiv propisa katoličke vjere, zbog čega je, kako se govori, Božjom presudom bio osuđen na naglu smrt. Poslije, kada je ta odredba objavljena kao saborski zaključak, sve je slavenske svećenike obuzela velika žalost. Jer sve su se njihove crkve pozatvarale, a oni su sami zašutjeli prestavši vršiti uobičajene službe«.

Tako Arhiđakon. Akti pak te sinode, koja je održana još 1060. pod splitskim nadbiskupom Ivanom, Lovrinim prethodnikom, nažalost nisu očuvani. Do nas je došla samo papinska potvrda tih sinodalnih zaključaka i ona ne potvrđuje drastičan Tomin prikaz. Aleksandar II. u dopisu upravljenom 1061. *regi et episcopis Dalmatiarum* — »dalmatinskom kralju i biskupima« potvrđuje niz sinodalnih zaključaka koji su svi usmjereni prema učvršćivanju crkvene discipline u smislu reformnoga papinstva. Među njima je i jedan koji se tiče discipline liturgijskoga jezika i književne naobrazbe obvezatne za svećenike: *Sclavos, nisi Latinas litteras didicerint, ad sacros ordines promoveri, et clericum, cuiuscumque*

[1777] Toma c. 16 (ed. Rački 49).

gradus sit, laicali servituti vel mundiali fisco amodo subiugari sub excommunicationis vinculo amodo omnimodo prohibemus.[1778] — »Da se Slaveni promiču u svete redove ako ne nauče latinske knjige i klerika, kojega god da je stupnja, podvrgnuti svjetovnjačkomu službinstvu ili svjetovnoj državnoj blagajni — to zabranjujemo posvema i na svaki način, pod prijetnjom izopćenja«. Tu se zahtijeva samo to da svećenik rimske crkve mora znati latinski. Iz te odredbe govori, isto kao i kod Ivana X, briga za duhovno jedinstvo crkve i vertikalnu komunikaciju u njezinim strukturama. O kakvoj zabrani crkvenoslavenske liturgije ili o optužbi glagoljaške književne tradicije za krivovjerje nema u tom suvremenom i u najvišoj mjeri službenom vrelu niti riječi. A i svemu se tomu pitanju, oko kojega se Toma tako raspisao, ne poklanja neka osobita pozornost. Spominje se tek skupa s podvrgavanjem klerika svjetovnim obvezama. Stoga i povijesna istinitost Tomina prikaza ozbiljno dolazi u pitanje.

Odbojno držanje prema slavenskom bogoslužju očito se duboko učvrstilo u velikom dijelu splitskoga klera, a vjerojatno i drugih dalmatinskih gradova, pri čem se nije ustezalo od optužaba za herezu. To se, uostalom, ocrtava već u pismima Ivana X. iz godine 925.[1779] A stezanje crkvene discipline, i što se tiče liturgijskoga jezika i izobrazbe svećenika, bilo je uvijek predmetom papinske brige, osobito pak u smislu reformnoga pokreta.

Oko sredine 11. stoljeća javile su se pod utjecajem toga pokreta i drugdje na području rimske crkve sumnje u pravovjernost sadržaja liturgijskih knjiga na drugim jezicima osim na svima pristupačnom latinskom. Tako je u Aragoniji oko 1060. održana sinoda, na kojoj je zaključeno da svećenici moraju obavljati svoje molitve na rimski način i da ne smiju primjenjivati tuđe, gotske obrede. Španjolski su biskupi na to podastrli svoje knjige Aleksandru II. da ih ispita, na što je on došao do zaključka da im nema prigovora. Ipak je 1071. naložio da kardinal Hugo Candidon to točno istraži jer je bio saznao da je u Španjolskoj popustilo jedinstvo katoličke vjere. Taj je onda proveo reformu španjolskoga rituala i uredio ga prema zahtjevima kanonskih propisa. Grgur VII. pisao je 1074. kraljevima Sanchu leonskom i Alfonsu VII. kastiljskomu da u njihovim kraljevstvima, kao i u drugim zapadnima, valja primjenjivati isključivo rimski obred jer su priscilijanci i arijanci potajno ubacili svoje krivovjerje u liturgijske knjige koje su u Španjolskoj bile tradicionalno uobičajene. Kralj je Alfonso popustio tim zahtjevima, ali su se protiv njega pobunili kler, vojska i narod i došlo je do teških nemira. U svim je tim rasprama opet i opet bilo govora o *Gothica utpote peregrina piacula* — »tuđim

[1778] CD 1, 96, Nr. 67.

[1779] Usp. Katičić, *Methodii doctrina* 22–23.

naime gotskim grijesima«, o *libri Gothici ritualis*... »gotskim obrednim knjigama«, o *ritus Gothicus* — »gotskom obredu« i *libri Gothici* — »gotskim knjigama«, o *littera quam Gulfilus Gothorum episcopus adinvenit Gothica* »gotskom pismu koje je iznašao gotski biskup Wulfila«, i napokon *de abroganda Gothica scriptura* — »o ukidanju gotskoga pisma«.[1780]

Kada se zna da su se u Dalmaciji Slaveni u književnoj predaji izjednačivali s Gotima, lako je razumjeti kako je nazivlje i razlaganje što se pojavilo u španjolskoj liturgijskoj raspri, koja je tada u Rimu izazivala veliku pozornost, moglo djelovati na raspravu o crkvenoslavenskom bogoslužju u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi. Tako uspostavljena usporednost mogla je potaknuti i na to da se Slaveni u Dalmaciji sa svojim neobičnim liturgijskim knjigama identificiraju s Gotima u Španjolskoj, koji su također imali takve knjige. Jer spis, danas izgubljen, u kojem se slavensko osvajanje u Dalmaciji prikazuje kao gotsko, nastao je kako se čini, upravo u drugoj polovici 11. stoljeća.[1781] U svakom su slučaju u šezdesetim godinama toga stoljeća reformni pape nastojali raščistiti pitanja oko liturgijskoga jedinstva rimske crkve i dinamički su provodili zaključke koji su imali pomoći tomu. To je stvaralo ozbiljne napetosti, i u Španjolskoj, i u Dalmaciji.

U čem se pak sastojao raskol u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi o kojem piše Toma Arhiđakon, o tome se ništa ne saznaje iz suvremenih i pouzdanih vrela. Ono što o tome piše sam Toma pripovijest je koja sadrži prepoznatljive elemente povijesnoga prikaza, ali je inače, već po svojem opsegu, zaseban književni proizvod s debelo natrpanim crtama groteske, koji se mora shvatiti kao pamflet protiv glagoljašâ. Zbivanja koja su dovela do raskola prikazuju se tako da je sve pokrenuo svećenik, po imenu Ulfo, dakle po njemački Vuk, koji je došao iz tuđe zemlje, uzeo stvari u svoje ruke i zloćudno prevario svećenike glagoljaše žalosne zbog toga što im je bogoslužje bilo zabranjeno: *Factum est autem, ut quidam sacerdos advena, Ulfus nomine, ad Chroatie partes accederet, speciem pietatis vultu preferens, sed venenum sue fallacie corde premens. Abiit ergo sussurrando per populum, simulans se a summo pontifice destinatum, et quasi eorum infirmitati compatiens, consilium se eis dare utile promittebat dicens: scitote, quod dominus meus pontifex summus multum condoluit audiendo, quia ecclesie vobis clause sunt, vestrisque sacerdotibus divina officia interdicta. Nunc ergo ad dominum meum legationem dirigite, scientes quod quicquid volueritis, poteritis optinere.*[1782] — »Do-

1780 Usp. Pinius, *Tractatus*; Srebrnić, *Odnošaji* 162–164.

1781 Usp. Katičić, *Vetustiores* 19–21.

1782 Toma c. 16 (ed. Rački 50).

godilo se pak da je neki svećenik pridošlica, po imenu Ulfo, došao do predjela Hrvatske, izgledom se pokazujući kao da je pobožan, ali u srcu pritiskujući otrov svoje prijevarnosti. Krenuo je dakle šuškajući po narodu, praveći se kao da je poslan od vrhovnoga svećenika i kao da suosjeća s njihovom slabosti, te je obećavao da će im dati koristan savjet i govorio je: 'Znajte da je mojega gospodara, vrhovnog svećenika, jako zaboljelo kad je čuo da su vam crkve zatvorene, a vašim svećenicima zabranjena božanska služba. Sada pak upravite mojemu gospodaru poslanstvo znajući da ćete moći postići sve što ushtjednete'«.

Na to su se skupile starješine među slavenskim svećenicima i zaključili su da pošalju Ulfa sa svojim izaslanicima u Rim. On se prihvatio toga poslanstva i zamolio je papu da u crkvi hrvatsko–dalmatinskoga kraljevstva uspostavi prvobitno stanje: *ut statum ecclesiarum et clericorum in regno Sclavonico in morem pristinum revocaret.*[1783] — »da stanje crkava i klerikâ u Slavenskom kraljevstvu vrati na stari običaj«. Papa je odgovorio da se ono što su zaključili njegovi legati ne može tek tako ukinuti i naputio je Ulfa da pozove nadbiskupa, kralja i ostale prelate da pošalju dva biskupa k njemu u Rim jer ne može samoga Ulfa, čovjeka nepoznata, uslišati u toj stvari. On pak nije donio papinska pisma onima kojima su bila upućena, nego ih je predao »Gotima«, kako Toma zove svećenike glagoljaše. Njima je rekao da je kod pape postigao sve što su oni željeli. Njihove crkve da su opet otvorene, njihova služba Božja da je dopuštena, a i preko toga da im je dopušteno da za biskupa izaberu nekoga od svojega roda koji je školovan na njihovu pismu (*de gente vestra et de littera vestra*). Ulfo da će ga sam povesti u Rim da tamo bude posvećen.

Kada su »Goti« to čuli, bili su jako veseli, izabrali su za biskupa jednoga neotesanog starca, koji se zvao Cededa i poslali su ga s opatom Potepom i Ulfom, začetnikom svega toga zla, žurno u Rim. Tamo se onda zbio groteskan prizor koji Toma opisuje s neskrivenim užitkom, a poanta je u tome što glagoljaši, koji nisu znali latinski, nisu razumjeli što Sveti Otac govori. Time se ilustrira upravo ono što je bio glavni prigovor rimske crkve glagoljaštvu:

Qui cum ante presentiam summi pontificis accessissent, percontatus est eos ipse: qui nam essent? Nefandus presbiter respondit: »Ex Dalmatie partibus sumus; vestraque potest reminisci paternitas, me dudum ad vestram accessisse benivolentiam; et istis ad pedes vestre sanctitatis venire placuit, ut genti sue, sicut omnibus, gratiam faciatis. Nimirum et iste nobilissimus Gothorum vir ad hoc venit, ut per vos plenius instructus

[1783] Toma *l. c.*

veritatis normam valeat liberius predicare«. Rursus dominus papa: »Quo honore, inquit, fungitur?« Responsum est, quod dudum in sua littera presbiter fuerit. Ad hec papa: »Et cur barbam radere secundum catholice ecclesie morem renuit?« Sceleratus presbiter inquit: »Ideo, domine, ad vestram venit presentiam, ut ammodo vestram faciat obedientiam«. Illico autem venerandus pontifex propria manu paucos pilos de barba illius precidit, et mox astantibus, ut eum ecclesiastico more raderent, iussit. Ad presbiterum vero ait: »Non ego iusseram tibi hos viros, sed pontifices pro tanto negotio ad me vocare«. Presbiter ad hec: »Voluere, inquit, domine, sed minime potuerunt«. Igitur dominus papa consilio habito taliter eis respondit: »Scitote, filii, quia hec, que petere Gothi student, sepe numero audisse me recolo, sed propter Arianos inventores literature huiusmodi, dare eis licentiam in sua lingua tractare divina, sicut predecessores, sic et ego nullatenus audeo. Nunc vero euntes, gentem illam observare facite omnia, que a venerabili fratre nostro Maynardo sancte Rufine episcopo cardinali sinodaliter statuta sunt; quoadusque legati nostri illuc accedant«. His auditis ab aspectu domini pape sese gradu concito submoverunt, ad suam provinciam regredi properantes. Tunc Cededa Ulfum presbiterum requisivit dicens: »Dic mihi, quid utilitatis nobis contulit domini pape adisse presentiam?« Cui Ulfus respondit: »Quod ardenti animo desiderasti, me laborante adeptus es«. Ad hec Cededa: »Quid?« inquit. Ulfus dixit: »Quia te papa pontificem ordinavit«. Cededa ait: »Quo modo?« Ulfus respondit: »Tante potestatis est dominus papa, ut cuicumque aliquos pilos de barba manu sua dempserit, continuo episcopus fiat«. Hoc audiens fatuus senex magno repletus est gaudio. Et mox virgam pastoralem comparavit et annulum.[1784] — »Kada su pristupili pred najvišega svećenika, zapitao ih je on: koji su upravo? Opaki svećenik je odgovorio: 'Mi smo iz Dalmacije; a vaše se očinstvo može sjetiti da sam nedavno pristupio vašoj dobrohotnosti; i ovima se dopalo doći do nogu vaše svetosti da njihovu narodu, kao svima, učinite ljubav. Naravno, i ovaj je vrlo dičan gotski muž došao po to da od vas potpunije poučen uzmogne slobodnije propovijedati propis istine'. Na to je uzvratio gospodin papa: 'Koja mu je,' rekao je, 'časna služba?' Odgovoreno je da je dugo u svojem pismu bio svećenik. Na to će papa: 'A zašto odbija da brije bradu prema običaju Katoličke crkve?' Zli svećenik je na to rekao: 'Za to je, gospodine, došao pred vas da vam bude potpuno poslušan'. Odmah je poštovanja dostojni papa vlastitom rukom otkinuo malo dlaka iz njegove brade i na to zapovjedio onima oko sebe da ga po crkvenom običaju obriju. A svećeniku je pak rekao: 'Nisam ja tebi zapovjedio da k meni za tako važan posao pozoveš te ljude, nego biskupe'. Svećenik će na

[1784] Toma c. 16 (ed. Rački, p. 50–52).

to: 'Htjeli su doći', rekao je, 'gospodine, ali nikako nisu mogli'. Tada je gospodin papa, pošto se posavjetovao, njima odgovorio: 'Znajte, djeco, da se sjećam kako sam to što Goti nastoje tražiti već često puta čuo, ali jer su tu pismenost iznašli arijanci nikako se ne usuđujem, ni ja kao ni moji prethodnici, dopustiti im da na svojem jeziku vrše božanske radnje. A sada idite i učinite da se onaj narod pridržava svega što je naš poštovanja dostojni brat Majnard, biskup kardinal svete Rufine, odredio na saboru; sve dok onamo ne dođu naši izaslanici'. Pošto su to čuli, ubrzanim su se korakom uklonili od pogleda gospodina pape, žureći se da se vrate u svoju pokrajinu. Tada je Cededa upitao svećenika Ulfa i rekao: 'Reci mi, kakvu nam je korist donijelo to što smo došli pred gospodina papu?' Njemu je Ulfo odgovorio: 'Što si žarko želio, to si mojim trudom dobio'. Na to će Cededa: 'A što?' Ulfo je rekao: 'Da te je papa zaredio za biskupa'. Cededa reče: 'A kako?' Ulfo je odgovorio: 'Gospodin papa ima takvu moć da, komu god svojom rukom otkine nekoliko dlaka iz brade, taj odmah postane biskup'. Kad je to čuo budalasti starac, ispunilo ga je veliko veselje. I odmah je pribavio pastirski štap i prsten«.

U daljnjem pripovijedanju dobiva ta lakrdija povijesne crte. Cededa, kakav je bio priprosta neznalica, mislio je da je doista posvećen za biskupa, pa je protjerao krčkoga biskupa i sam sjeo na njegovu stolicu: *Etenim primo impetu Veglensem episcopum cum omni celeritate de sua sede fugavit, eamque sibi quasi auctoritate apostolica usurpavit. Tunc, proh pudor, fantasticus pontifex cepit in consecrandis ecclesiis, in ordinandis clericis, et aliis episcopaliis ministeriis exercendis, divina officia prophanare.*[1785] — »I doista je u prvom zaletu na brzinu protjerao krčkoga biskupa s njegove stolice i sebi ju je prisvojio, tobože po apostolskom odobrenju. Tada je, kakve li sramote!, taj izmišljeni biskup počeo posvećivati crkve, rediti klerike i vršiti druge biskupske poslove, te je tako skrnavio božanske službe«.

Kada je to doprlo do ušiju papi, poslao je žurno nekoga kardinala Ivana da uredi prilike u slavenskoj zemlji: *ad extirpandum nefandi scismatis fomitem de partibus Sclavonie* — »da iskorijeni žarište kletoga raskola u predjelima Slavonije«. Taj je, i opet na saboru, objasnio »Gotima« da papa uopće nije posvetio Cededu za biskupa i izopćio ga je skupa s opatom Potepom iz crkve. Zarobio je zlikovca Ulfa i dopremio ga u Split, gdje ga je sinoda osudila na strogu kaznu. Ali se Cededa ničim od svega toga nije dao zbuniti. I dalje je vršio svoju službu. Pošto je više puta bio strogo i svečano izopćen, dva puta u Rimu i tri puta u Splitu, a time se nije postizalo ništa, osim što je u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi dolazilo do

[1785] Toma c. 16 (ed. Rački, p. 52).

velike smutnje, umro je napokon Cededa po Božjoj odluci nedostojnom smrti, kakva je primjerena hereticima: *Sed cum malesanus Cededa ab incepta temeritate nullatenus resipisceret, multaque scandali materia propter ipsum in toto regno fuisset exorta: preceptum est a summo pontifice, ut tam in Romana quam in Spalatina ecclesia, et per cunctam provintiam solempnis anathematizatio fieret super eum. Quod cum Romae bis, et in Spalatina sinodo tribus vicibus factum fuisset: ecce repente divina ultio in ipsum manifestata est; nam cum nichil languoris, nichilque doloris in corpore pateretur, secessum petiit ex consueta necessitate nature; ibique subitaneo dolore correptus evulsis e corpore visceribus omnia intestina in secessum effudit. Et sic homo impius, Arianam imitatus perfidiam, iusto dei iudicio ignominiosa Arii morte dampnatus est.*[1786] — »Nego kada se sumanuti Cededa nikako nije mogao opametiti od započete drskosti, nastalo je zbog njega mnogo povoda sablazni u svem kraljevstvu: vrhovni je svećenik naredio da se, kako u rimskoj, tako i u splitskoj crkvi, a i po svoj pokrajini, nad njim izvrši svečano izopćenje. A kada je to bilo učinjeno, u Rimu dva, a na splitskom saboru tri puta: eto, iznenada se na njem očitovala božanska osveta; naime, premda nije trpio nikakvu klonulost niti ikakvu bol u tijelu, potražio je zahod po uobičajenoj prirodnoj potrebi; a ondje je, zgrabljen iznenadnom boli, pošto mu je iščupana iz tijela utroba, sva crijeva izlio u zahod. I tako je bezbožan čovjek, koji je oponašao Arijevu nevjeru, pravednom Božjom presudom osuđen na sramotnu Arijevu smrt«.

Jasno je da se groteskna pripovijest o tome kako je »nenaobraženi« glagoljaš, koji nije znao latinski, ali zato bio častohlepan i željan vlasti, protiv volje Svete Stolice sebi prisvojio biskupski položaj i na njem se i kraj strašnih prokletstava i izopćenja uspio održati takva kakva je pred nama ne može uzimati kao pouzdano povijesno vrelo. Već izvještaj o tome kako je crkvenoslavensko bogoslužje bilo zabranjeno i crkve u kojima se vršilo zatvorene proturječi autentičnomu dokumentu koji je potekao iz rimske kurije. Priča o Ulfu i Cededi sasvim je očito bogato iskićen i vrlo zloban prikaz koji se nikako ne da smisleno uklopiti u cjelinu povijesne slike. To je literatura, a ne ozbiljna historiografija. Odmah se uočuje da se Toma Arhiđakon pri tom opsežnom pripovijedanju sasvim udaljio od svojega običnog stila kojim kazuje povijest. A ni sadržaj se ne može smatrati prikazom zbiljskoga povijesnoga zbivanja. O jednome, međutim, ne može biti nikakve dvojbe. Tu se čuva uspomena na teške sukobe u crkvi, koji su izbili oko crkvenoslavenske liturgije, a ticala su se i pitanja crkvene investiture.

[1786] Toma c. 16 (ed. Rački, p. 53).

Zagonetan nam ostaje stranac Ulfo, koji se, kako se čita na jednom mjestu, zvao i *Golfancus*,[1787] dakle je nosio njemačko ime *Wolf*, *Wolfgang*.

Važna uloga koju on igra pri svim tim zbivanjima pokazuje da se teški raskol o kojem se izvješćuje nije događao samo između Rima i Dalmacije, a u toj treba opet razlikovati Split od Krka, nego da su u igru ulazili i bitni utjecaji sa sjeverozapada. Toliko se razaznaje po samim elementima te neobične pripovijesti. To je poslužilo kao podloga za povijesno tumačenje priče o Ulfu i Cededi, kako ju donosi Toma. Split je bio središte i žarište crkvenoga reformnog pokreta, koji je strogo pazio i na liturgijsku disciplinu te se stoga odnosio nepovjerljivo i odbojno prema tradiciji crkvenoslavenskoga bogoslužja koja je u velikim dijelovima dalmatinsko–hrvatske crkve već bila pustila duboko korijenje. Tamo su se pod vodstvom papinskih legata održavale pokrajinske sinode, na kojima su se donosile odluke što su imale svrhu da se njima ograniči i potisne glagoljaštvo.

Pri tome je Rim, čini se, obuzdavao i smirivao revnost svojih pristaša u Dalmaciji, koji bi najradije bili sasvim zabranili i ukinuli slavenski liturgijski jezik. Bilo je za to i dobrih razloga jer je protupapa Honorije II, kao protivnik reforme, davao glagoljašima punu slobodu da obavljaju svoju tradicionalnu liturgiju i time dobivao njihovu podršku protiv reformskoga pape. Raskol, dakle, nije bio samo u dalmatinsko–hrvatskoj, nego i u rimskoj crkvi. U strancu, Nijemcu, svećeniku Wolfu/Wolfgangu, koji se »pravio kao da ga je poslao vrhovni svećenik«, može se vidjeti izaslanik protupape Honorija II, kojemu je sjedište do 1064. bilo u Rimu, a kad ga je Aleksandar II. protjerao odande, uspio se do svoje smrti 1071. održati u sjevernoj Italiji. On bi dakle bio posvetio glagoljaša Cededu za krčkoga biskupa, a njemu je onda pošlo za rukom da s te stolice protjera pristašu reformnog pape Aleksandra II. i da se prokletstvima i izopćenjima iz Rima i Splita unatoč oslonjen na Honorija II. održi na njoj sve do smrti. Valja pretpostaviti da je protupapa uzmogao dovesti i na druge biskupske stolice na sjevernom Jadranu svoje pristaše i pomoći im da se prkoseći Splitu i reformnom Rimu održe. O nadbiskupu se Lovri zna da je, prije nego je kao uvjereni pristaša reforme dobio splitsku stolicu, bio osorski biskup. Nameće se misao da ga je odande otjerao neki glagoljaš i pristaša Honorija II, isto onako kako je krčki biskup morao uzmaknuti pred Cededom.

Tako je neograničenom podrškom antireformističkih protupapa glagoljaštvo dobilo na sjevernom Jadranu i u njegovu neposrednom zaleđu, u

[1787] Toma c. 16 (ed. Rački, p. 54): *supra memoratum Ulfum presbiterum, cui Golfancus agnomen erat* — »gore spomenutoga Ulfa (Wolf), kojemu je nadimak bio Golfank (Wolfgang).«.

tamošnjim biskupijama dalmatinsko–hrvatske crkve, područje na kojem je moglo neometeno pustiti sasvim duboko korijenje i odlučno utjecati na crkveni život, dajući mu svemu svoje obilježje. Tako je nastalo glagoljaško zemljište oko Kvarnera, na njegovim otocima, u Istri, na Primorju i u njegovu zaleđu, koje je u kasnijim stoljećima bilo i sve do u naše vrijeme ostalo klasičnom zemljom, upravo srcem, hrvatskoga glagoljaštva. Taj je razvoj postao vjerojatno još izrazitiji od toga što je to čisto crkveno kretanje u razdoblju koje je za nj bilo odlučno dobilo u kratkovječnoj Dalmatinskoj marki, što ju je u okviru kranjskih zemalja, a na teret hrvatsko–dalmatinskog kraljevstva, 1063. ustrojio Ulrik von Weimar–Orlamünde, i nešto kao politički okvir.[1788]

To povijesno tumačenje, po kojem raskol u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi o kojem piše Toma Arhiđakon ne bi bio ništa drugo nego sukob između Aleksandra II. i reformi nesklonoga protupape Honorija II. u onom svojem dijelu koji se odvijao na tom prostoru, vrlo je uvjerljivo i uklapa se u cjelinu povijesne slike mnogo bolje nego sva tumačenja što su se prije davala. O raskolu u čitavoj hrvatskoj državi i u cijelom narodu, kako su se htjele tumačiti Arhiđakonove vijesti, nema u njega ni govora, a i kralj se nikako ne dovodi u vezu s ikojom od strana sukobljenih u tom sporu. O tome da bi se bilo radilo da se glagoljaška hrvatska crkva odvoji od latinske dalmatinske[1789] također se iz vrela ne razabire ništa. Napokon, krčka biskupija, a upravo ona je bila glavno uporište glagoljaške stranke, bila je dalmatinska. No Tomina se pripovijest ne može potpuno zabaciti kao nehistorijska. Također se u njoj ne mogu tražiti tragovi sjećanja na odmetnuće, apostaziju o kojoj za prvu polovicu 11. stoljeća svjedoči natpis splitskoga nadbiskupa Pavla (vidi str. 539 i 540), pri čem bi se, kako neki misle, radilo o pokušaju da se uspostavi poseban hrvatski biskup nasuprot dalmatinskima i da se izdvoji iz jurisdikcije splitske metropolije.[1790] U tekstu toga natpisa pogrešno je, naime, pročitano *Sedeh* kao ime apostata i to se htjelo identificirati s *Cededa*. Tako povezivanje smutnje koja se spominje u natpisu sa zbivanjima o kojima pripovijeda Toma nema baš nikakve podloge. Ne da se, uostalom, uskladiti ni kronologija.

Nama je, međutim, pripovijest o zloćudnom i prijevarnom Ulfu, o priprostom i vlastohlepnom Cededi i o njihovu zajedničkom posjetu papi u Rim, skupa s opatom Potepom, osobito zanimljiva upravo stoga što je to doista lijep uzorak srednjovjekovne književnosti. Taj komad odudara od Tomina povijesnog kazivanja tako razgovijetno da se teško može pretpostaviti kako ga je on napisao u jednom dahu s cijelim svojim

1788 Usp. N. Klaić, *Historijska podloga* 258–281; ista, *Rani srednji vijek* 368–381.

1789 Takvo tumačenje zastupa Šišić, *Povijest Hrvata* 501–516.

1790 Usp. Barada, *Episcopus chroatensis* 210–215.

povijesnim djelom. Pred njim je morao biti neki spis s tom pripovijesti i bit će da je preuzeo izvatke iz nje u svoju povijest. Prepoznatljivi su po živahnom pripovijedanju, dijalozima navođenima od riječi do riječi, izražajno jarko obojenim, jetkoj ironiji i grotesknoj iznakaženosti likova i njihovih postupaka. Preko prikaza koji donosi Toma postaje tu dostupnom jedna sasvim osobita književna predaja. To je lakrdija, ili, kako bi se po dubrovački u tradiciji naše renesansne književnosti reklo, nòvela, kojom se vrlo uspjelo izražava zloba nakupljena oko jednoga unutrašnjeg crkvenog spora. Zajedljivi humor i bespoštedna karikatura obilježeni su atmosferom kakva vlada u društvu mediteranskih gradskih općina. Ekskluzivni krugovi splitskoga svećenstva, koji su s porugom otklanjali popove glagoljaše, njihove knjige i njihovo nemoguće pismo, njihovu rogobatnu bespomoćnost u krugu uglađenih Latina, mora da su uživali u toj pripovijesti već i prije nego je Arhiđakon izvatke iz nje uvrstio u svoje povijesno djelo.

U toj priči neočekivano nam pred očima oživljuje porugljivo i vrckavo ophođenje, nimalo slobodno od zlobe, kakvo je bilo i ostalo karakteristično za dalmatinske gradove. Vrijeme kada je nastala ne da se pobliže odrediti. Zasnovana je na sjećanju koje je ostalo od zbiljskih događaja oko 1060. i neposredno poslije te godine. U razgovorima je vjerojatno odmah poprimila zlobno satirične crte. U bitnome je to dakle književno ostvarenje druge polovice 11. stoljeća. Ali oblik u kojem ju je Toma imao pred sobom i u izvadcima uvrstio u svoju povijest bit će da je ta pripovijest dobila u prvoj polovici 12. stoljeća, kada je sjećanje na događaje poslije 1060. bilo još živo, ali je u pojedinostima već počelo gubiti prvobitnu oštrinu, kada se već mogao potisnuti sukob pape i protupape i zaboravila borba među biskupima koji su se oslanjali jedni na jednoga, a drugi na drugoga od njih, kada je prikaz toga raskola u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi kao lokalnoga sukoba izazvanog zločom i nedotupavim protivljenjem, pri čem bi se radilo samo o slavenskom liturgijskom jeziku, — kada je takav prikaz u krugovima koji su se prema glagoljaštvu odnosili odbojno već mogao biti uvjerljiv, u vremenu, napokon, kada su se u splitskoj povijesnoj predaji slavensko zauzimanje zemlje i uspostava hrvatske vlasti već počeli povezivati s vladavinom Gota i gotskim ratovima.[1791] Uostalom, upravo Toma dokazuje da je sjećanje na 1060. i na zbivanja što su tada uslijedila zaokupljalo splitske klerike i u njihovim krugovima ostalo još preko dva stoljeća živo i aktualno. Ta pripovijest, poznata samo u izvadcima, obogaćuje bitno konkretnu sliku koju možemo stvoriti o književnosti hrvatskoga prostora u to rano doba našega srednjovjekovlja.

1791 Usp. Katičić, *Vetustiores* 20–21.

CRKVENOSLAVENSKA PISMENOST I KNJIŽEVNA NAOBRAZBA

Književnost glagoljaša 11. stoljeća nije nam neposredno pristupačna jer je osim neznatnih epigrafskih ulomaka potpuno nestala. Tek neizravno može se nešto saznati o knjigama koje su izazvale toliko negodovanje u pristaša reformnoga papinstva i njemu odanih biskupa. Temeljno je pri tome to što su se liturgijske knjige potekle iz škole Ćirila i Metodija i u to doba rabile, prepisivale i predavale novim naraštajima. Taj se prvotni knjižni fond održao i od 13. stoljeća dalje poslužio je kao podloga za redakciju misala i brevijara po novome rimskom propisu. Bez novih prijepisa i s time u vezi redakcija tih liturgijskih tekstova to ne bi bilo moguće. U to vrijeme bit će da pada i znatan dio kasnijega obogaćenja crkvenoslavenskim tekstovima, osobito legendama. Ti su novi tekstovi dotjecali jednim dijelom iz Ohrida preko Duklje, Travunje i Huma, a drugim iz Češke. U tom sklopu treba spomenuti *Acta Pauli et Theclae* — »Djela Pavla i Tekle«, što su na prijelazu iz 10. u 11. stoljeće negdje u Bugarskoj ili Makedoniji prevedena na crkvenoslavenski. Najstariji očuvani tekst toga apokrifa pripada ruskoj redakciji i potječe iz 11. stoljeća. To je jedno od čitanja koja su u istočnoj crkvi propisana za mjesec rujan. Dva pergamentna lista iz glagoljskoga kodeksa, pisanoga u drugoj polovici 13. stoljeća, na kojima se čita ulomak toga prijevoda u hrvatskoj redakciji, bila su upotrijebljena kao makulatura pri uvezivanju jednoga mlađeg kodeksa i tako su se očuvala. No taj je prijevod morao biti preuzet u hrvatsku glagoljsku književnost već znatno prije, u vrijeme, naime, kad još nije bilo čvršćega razgraničenja između glagoljaša, pripadnika dalmatinsko–hrvatske crkve, koji su bili pod rimskom jurisdikcijom, i crkvenoslavenske liturgije u istočnoj crkvi. Hrvatski fragment je drugo po starosti rukopisno svjedočanstvo o tekstu toga slavenskog prijevoda. Ostali su ćirilski kodeksi koji sadrže prijepis toga apokrifa svi od reda iz vremena između 14. i 16. stoljeća. Dva uščuvana pergamentna lista jedino su svjedočanstvo da je taj tekst već tako rano ušao u hrvatsku glagoljašku tekstovnu predaju.[1792] Odatle se vidi da su, po svemu se čini, mnogi od njezinih najstarijih izvanliturgijskih tekstova nestali bez traga.

Ovamo pripada i jedan Govor o navještenju (*Slovo o blagovĕsti*), kojega je ulomak očuvan također na dva pergamentna lista s kraja 13. stoljeća. Potekao je nedvojbeno s istoka. Zamisao i glavne misli potpuno se poklapaju s odgovarajućim govorom Ivana Damašćanina. Taj se u

[1792] Usp. Šafařík, *Památky* 1858, 58–61; Berčić, *Chrestomathia* 78–80 (samo odlomak); isti, *Čitanka* 38–39 (isti taj odlomak); Jagić, *Priměri* 70–77; Срезневский, *Свѣдѣния и замѣтки* 498–504; Grabar, *Djela Pavla i Tekle*; Reinhart, *Untersuchungen* 15–17.

istočnoj crkvi čita na dan navještenja u ožujku pri crkvenom bogoslužju. Ali su se dale utvrditi i nedvojbene podudarnosti s govorom Ivana Zlatoustoga uz dan navještenja, kojega je slavenski prijevod sadržan već u Suprasaljskom rukopisu (*Codex Suprasliensis*) i po tome pripada najstarijemu sloju crkvenoslavenske književnosti. I za tekst koji tako markantno pripada istočnoj crkvi valja pretpostaviti da je već dosta vremena prije 13. stoljeća preuzet u knjige hrvatskih glagoljaša koje su imale služiti zapadnoj crkvi.[1793] Iz vrlo starih istočnih predložaka preuzeti su i slavenski tekstovi legenda o svetom Eustatiju, apokrif o drvetu križa i apokrif o uspenju Bogorodičinu,[1794] a vjerojatno i legenda o svetom Makariju.[1795]

U tom sklopu treba spomenuti i jedan od temeljnih, takozvanih kanonskih, tekstova starocrkvenoslavenske književnosti, na kojima je zasnovano ono što se zna o starocrkvenoslavenskom jeziku, a to je Kločev glagoljaš (*Glagolita Clozianus*), prekrasan kodeks s homilijama, crkvenim govorima, pisan glagoljicom. Od njega je očuvano samo 14 pergamentnih listova. Ta je rukopisna knjiga bila, u uvezu okovanom u zlato i srebro, kućna relikvija knezova Frankapana. Držali su ju u velikoj časti jer se o njoj vjerovalo da je pisana rukom svetoga Jeronima. Kada je 1468. umro knez Hanž Frankapan, rastrgana je ta knjiga i njezini su listovi podijeljeni među baštinicima. Njih je 12, također kao baštinu, dobio grof Paris Cloz i uvrstio ih je u svoju zbirku starina. Prije smrti poklonio ih je 1856. Gradskoj knjižnici u Trentu. Tamo se i danas čuvaju u Gradskom muzeju (*Museo civico*). Dva daljnja lista te rasute baštine dobio je u posjed plemić Alexander Andreas Dipauli. Nalaze se i čuvaju u Ferdinandeumu u Innsbrucku.[1796]

Na tim listovima ispisani su tekstovi poučnih crkvenih govora (homilija) istočnih crkvenih otaca koji se u istočnoj crkvi čitaju na Veliki četvrtak i na Veliki petak i k tomu još jednoga poučnog govora, koji za nas ostaje anoniman. Taj je posvećen odredbama kanonskoga prava i sadrži opomene sucima. Ti govori jesu 1. Homilija Ivana Zlatoustog o ulasku Isusovu u Jeruzalem, gdje ga djeca, mudrija od svojih otaca, pozdravljaju kao sina Božjega; 2. Homilija istoga o uzrocima i okolnostima Judine izdaje; 3. Atanazijeva Homilija o značenju i znakovitosti Kristove muke i uskrsnu-

1793 Usp. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* 1, 44–45.

1794 Usp. za oba apokrifa Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* 1, 46–48.

1795 Usp. P. Király, *Das Budapester glagolitische Fragment*; recenzija Hamm.

1796 Usp. izdanja Kopitar, *Glagolita Clozianus*, Beč 1836 (tridentski listovi); Miklosich, *Zum Glagolita Clozianus* (insbručki listovi); Vondrák, *Glagolita Clozův*; Dostál, *Clozianus*.

Plominski natpis, 11. st.

ća; 4. Epifanijeva Homilija o polaganju u grob, silasku nad pakao i uskrsnuću Kristovu. Peti, opomena sucima s poukama o crkvenom pravu pripisuje se, ne bez svake vjerojatnosti, samomu Metodiju. Misli se da je sastavio taj crkveni govor, kada je u okviru svojega učiteljskog poslanja uređivao crkvu slavenskoga jezika. Kako god to bilo, riječ je bez dvojbe o izvornom djelu najstarije ćirilometodske književnosti.

Nije moguće točno utvrditi kakva je knjiga upravo bio Kločev glagoljaš. Valja pretpostaviti da su je hrvatski glagoljaši dobili posredstvom ohridske škole. Sam rukopis datira se 11. stoljećem. Prepisan je iz još starijega predloška, pri čem bi neke malobrojne jezične osobine mogle upućivati na to da je do toga prijepisa došlo već u hrvatskom krugu. Ako je to doista tako, onda je tih 14 listova ostatak prekrasne knjige koju su izradili hrvatski glagoljaši, a stoji dostojno uz bok latinskim kodeksima istoga vremena. U novije se doba to htjelo osporiti s obrazloženjem da se pri uočenim odstupanjima od očekivanih starocrkvenoslavenskih jezičnih oblika radi o pisarskim zabunama, izazvanim oblikom slova, a ne o utjecaju hrvatskoga narodnog jezika. Onda su pak izneseni novi jezični razlozi koji bi imali potkrijepiti hrvatsko podrijetlo toga prijepisa.[1797] Može se dakle sa svim potrebnim zadrškama ipak pretpostavljati da je s tim kodeksom došla do nas knjiga iz najstarijeg vremena hrvatskoga glagoljaštva.[1798]

Na čvrsto tlo stupa se tek s glagoljskim natpisima. Iako su najstariji među njima, koji potječu iz druge polovice 11. stoljeća, sasvim kratki, ipak se iz njih saznaje mnogo.[1799] Vrlo su znatni za povijest glagoljskoga pisma jer nedvojbeno potvrđuju razvoj od okruglih oblika glagoljskih slova, kakvi su se rabili u ohridskoj školi, prema uglastima, kakvi su karakteristični za hrvatsko područje.[1800] Po paleografskim kriterijima čini se da je od svih najstariji plominski natpis s istočne istarske obale. Urezan je u obrub kasnoantičkoga reljefa, koji, kako se ustalilo misliti, predstavlja boga Silvana. Taj je reljef u sekundarnoj porabi uzidan u vanjski zid zvonika crkve svetoga Jurja »starog« u najvišem dijelu grada Plomina. Očito je tu muški lik koji je isklesan na toj ploči s vilama u ruci, koje su se mogle učiniti kao da su mladica, u ranom srednjem vijeku shvaćen kao sveti Juraj s mladicom u ruci, atributom koji ga je iskazivao kao središnju osobu slavenskoga poganskog mita rodnosti, koja se poslije pokrštenja

1797 Usp. Vrana, *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*, 13–16, koji je posumnjao u hrvatsko podrijetlo toga kodeksa, i sada Bláhová, *Nejstarší* 7, bilj. 7, koja je poslije toga iznijela osobito uvjerljive razloge za upravo takvo njegovo podrijetlo.

1798 Usp. i studije objavljene uz izdanja spomenuta u bilj. 309.

1799 Usp. Fučić, *Najstariji hrvatski glagoljski natpisi.*

1800 Usp. B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, 6–15.

identificirala s njim (vidi str. 311). Natpis glasi: *Se e pisъlъ S.*[1801] Čini se da se tu radi o klesarovoj črčkariji. Nije, međutim, sigurno da nije s desne strane odbijen komad kamenoga bloka s reljefom. Dali su se naime utvrditi tragovi obradbe. Po tome bi bilo moguće da očuvana slova drugoga retka ne slijede neposredno za onima u prvom. Tada bi trebalo čitati: *Se e pis... ъlъ s...* I to bi se moglo smatrati samo kao igrarija i črčkarija.[1802] Nama je pak taj natpis vrlo znatan. Upravo je simboličan. U njem su slavenski hrvatski jezik i njegovo glagoljsko pismo sjedinjeni s antičkom kulturnom baštinom, koja je, uz novo tumačenje nanovo oživljena i potpuno prihvaćena kao svoja. Ne bi se moglo zornije predočiti kako je u hrvatskom kulturnom prostoru nova i prvobitno sasvim tuđa slavenska tradicija upravo kao organski urasla u kontinuitet autohtonih kulturnih oblika. Stoga se taj spomenik može gledati kao simbol duhovnoga života u ranom hrvatskom srednjovjekovlju.

I valunska ploča s otoka Cresa nije ništa manje simbolička. I ona je očuvana u sekundarnoj porabi kao jedan od stupova što su nosili krov trijema crkve svetoga Marka na položaju izumrloga sela Bućev, gdje je danas valunsko groblje. Čuva se uzidana u zid sakristije župne crkve u Valunu. Njezina je simbolička vrijednost za utemeljenje hrvatske pismene kulture doista velika. To je grobna ploča s dvojezičnim natpisom. Prvo hrvatskim, ispisanim glagoljskim slovima, a onda latinskim, ispisanim karolinom. Po paleografskim kriterijima pripada drugoj polovici 11. stoljeća. Natpis glasi: *Těha sinъ vъ(nu)kъ Juna.* Ispod toga stoji: *Techa et filius eius Bratohna et Iunna nepus eius.*[1803] U grobu je po tome bila pokopana žena sa sinom i unukom. Ime sina saznaje se samo iz latinske verzije. To što hrvatska stoji kao prva u skladu je s time da sva tri pokojnika nose čisto slavenska imena. Ipak se osjetila potreba da se nadgrobni natpis ukleše i latinski. U tome je temeljna dvojezičnost hrvatske pismene kulture lijepo došla do izražaja. Dvojezičan je bio i život

1801 Fučić, *Natpisi* 282–284; Mihaljčić–Steindorff 4–5, Nr. 7. Fučić misli da lik na kasnoantičkom reljefu prikazuje boga vegetacije Silvana. Nasuprot tomu je profesor Nenad Cambi s Filozofskoga fakulteta u Zadru, izvrstan poznavatelj kasnoantičke umjetnosti, u razgovorima i pismu izrekao mišljenje da prikaz čovjeka na reljefu nema nikakve veze sa Silvanom, i to niti s »ilirskim« Panom koji se naziva Silvan, niti s pravim italskim Silvanom. Ni jedan se, naime, ikonografski detalj ili atribut ne podudara s tim božanstvima. Nema međutim dvojbe da je to antički reljef, odjeća je sasvim dovoljan pokazatelj za to. A i forma spomenika je antička i po morfološkim karakteristikama spadala bi u sepulkralnu sferu. Radi se dakle o privatnoj osobi, a ne o božanstvu. Atribut koji ta osoba drži na ramenu je alatka, ali je teško kazati kakva upravo. Čini se da je to neki trozub, a to upućuje na seljačku, vojničku ili ribarsku okolinu. Od srca zahvaljujem profesoru za to priopćenje.

1802 Usp. Štefanić, *Prvobitno slavensko pismo* 27 i 33.

1803 Fučić, *Natpisi* 354–355; Mihaljčić–Steindorff 7–8, Nr. 12.

Valunska ploča, 11. st.

na tom otoku bizantske Dalmacije, koji je održavao kontinuitet romanske tradicije, ali je bio i jako napučen već rano doseljenim Slavenima. Tima je očito pripadao i rod koji je ležao pod tom nadgrobnom pločom s natpisom. Usprkos tomu što im je vrijeme postanka razmjerno mlado, stoje plominski i valunski natpis u nekom dubljem smislu na početku hrvatske književnosti. Koliko god su kratki i škrtare riječima, ipak kazuju mnogo. Izražavaju kao najstarija svjedočanstva kompleksnu cjelinu u koju je ta književnost bila izrasla u svojim prvim stoljećima.[1804]

Mnogo kazuje i kratak gradbeni natpis na kamenoj ploči koja je u gradu Krku bila ugrađena u zid tamošnje kanoničke kuće. Danas je izložena na stubištu istoga toga zdanja. Po svojim paleografskim obilježjima njezin natpis pripada 11. stoljeću. On glasi: *Se zida Majь opatь i Radoně, Rugota, Dobroslavь*.[1805] To što se kao naručitelj gradnje spominje opat pokazuje da se radi o gradnji objekta koji je pripadao nekom benediktinskom samostanu. Taj samostan u Krku, jednom od gradova bizantske Dalmacije s romanskom tradicijom, služio se pri postavljanju natpisa hrvatskim jezikom i glagoljskim pismom. Valja stoga pretpostaviti da se i služba Božja u tom samostanu vršila crkvenoslavenski. Javna i liturgijska poraba jezika išle su rukom pod ruku. Povezanost pak s romanskom tradicijom grada dolazi vrlo dojmljivo do izražaja u tome što opat toga glagoljaškog samostana nosi aristokratsko romansko ime, koje se dade obilno potvrditi kod pripadnika viših slojeva dalmatinskoga gradskog stanovništva u ranom srednjem vijeku. Tri čisto slavenska imena koja slijede pripadaju po svoj vjerojatnosti njegovim redovnicima.[1806] U tome

1804 Usp. B. Fučić, *Valunska ploča*,193–199.

1805 Fučić, *Natpisi* 223–224; Mihaljčić–Steindorff 8, Nr. 13.

1806 Usp. Štefanić, *Prvobitno slavensko pismo* 33.

Bašćanska ploča, oko 1100.

se očituje kako je daleko već bila uznapredovala simbioza tih dvaju etničkih elemenata u gradu Krku. Takvi su gradovi, opet, predstavljali ambijent u kojem se najintenzivnije stvarao i njegovao dvojezični *corpus litterarium*, što je utisnulo neizbrisiv žig čitavoj kulturi i narodu kojega je izrastanje ta kultura usmjeravala i određivala.

Najstariji nešto opsežniji glagoljaški tekst iz epigrafske predaje Bašćanska je ploča s otoka Krka. Otkrivena je 1851. u crkvi svete Lucije u Jurandvoru kod Baške, gdje je, vjerojatno još od onda kad je na početku 14. stoljeća ta crkva obnovljena, služila kao jedna od ploča kojima je bio popločen njezin pod. Prvotno je bila ugrađena kao pregradna ploča, plutej, u pregradu, septum, što je dijelila redovnički kor od lađe u tada još opatijskoj crkvi svete Lucije. Tekst natpisa, kojega je čitljivost jako smanjena trenjem od stupanja po njoj i od morske soli u zraku, koja ju je izgrizala, glasi: *[Vъ ime o]tca i s(i)na [i s]v(e)tago duha. Azъ opat[ъ] Drьžiha pisah se o ledi[n]ję juže da Zъvьnimirъ kralъ hrьvatьskъ [vъ] dni svoę vъ svetuju Luciju i svě[do]mi županъ Desim(i)ra Krьbavě, Mra[tin]ъ vъ L(i)cě, Pr(i)bьne<b>ža [s]ъ posl[ъ] Vin[(o)do]lě, [Ěk(o)]vъ v otocě. Da iže to poreče klьni i Bo(gъ) i 12 ap(osto)la i 4 evan(je)listi i s(ve)taě Lucič, am(e)nъ. Da iže sdě živetъ, moli za ne Boga. Azъ opatъ D(o)brovitъ zъdahъ crěkъvъ siju i svoeju bratiju s devetiju vъ dni kъneza Kosъmьta obladajućago vьsu kъrainu i běše vъ tъ dni Mikula vъ Otočьci [sъ s]vetuju Luciju vъ edino.*[1807] Kako god je jezik toga natpisa i danas još dosta dobro

1807 Fučić, *Natpisi* 44–61; Mihaljčić–Steindorff 10–14, Nr. 17.

razumljiv, možda je ipak na mjestu ako se ovdje doda i prijevod: — »U ime Oca, i Sina, i Svetoga Duha. Ja opat Držiha pisao sam to o ledini koju je dao Zvonimir, kralj hrvatski, u svoje dane Svetoj Luciji. I svjedoci su: krbavski župan Desimir, lički Martin, Pribinjeg, izaslanik u Vinodolu, Jakov, na otoku. Da onoga koji to poreče prokune Bog, i 12 apostola, i 4 evanđelista, i sveta Lucija, amen. Da se onaj koji tu živi moli za njih Bogu. Ja opat Dobrovit zidao sam ovu crkvu, i sa svoje devet braće, u dane kneza Kozmata koji je vladao svom krajinom. I bio je u te dane Mikula u Otočcu sa svetom Lucijom u jednome«.

Po svojem sadržaju to je zapis o kraljevskom darovanju, koje je izvršeno pred visokim dostojanstvenicima kao svjedocima, kojemu je dodan još jedan, nešto mlađi, o gradnji crkve. Spomen dvaju opata pokazuje jasno da je riječ o benediktinskom samostanu. Jezik i pismo upućuju na to da su benediktinci u tom samostanu bili glagoljaši, da se u njem služba Božja vršila na crkvenoslavenskom jeziku i da se u njem njegovala ćirilometodska književna tradicija. Javni su se natpisi, naime, postavljali i pravno relevantni tekstovi sastavljali na onom jeziku na kojem se prinosila misna žrtva.

Dojmljiva je slika kralja, koji pred svojim županima i izaslanicima, poslima, obdaruje samostan, koji je vjerojatno tada bio i osnovan, upravo polaže osnovu njegovu zemljišnom posjedu. Drugi opat sagradio je samostansku crkvu u političkim prilikama koje se, čini se, jasno razlikuju od onih koje se zrcale u zapisu o prvom darovanju. Ustanova kneza, koji vlada krajinom, ne da se po onome što sada znamo nikamo uvrstiti. Ne zna se ni to što tu upravo treba razumjeti pod krajinom nad kojom vlada. O tome su se izricala različita mišljenja, ali se niti za jedno od njih ne može smatrati da rješava pitanje. I o samostanu svetoga Nikole, koji je tada bio ujedinjen sa Svetom Lucijom ne može se reći treba li ga tražiti u ličkom zaleđu, u mjestu Otočcu, ili na otočiću, malome otočcu, koji se također traži na raznim mjestima u moru.

U kamenom podu crkve svete Lucije u Jurandvoru nađena su četiri ulomka još jednoga glagoljskog natpisa. Oblik slovâ vrlo je arhaičan. Na jednom od tih komada pročitana su imena *Zvъnim[irъ]* i *Luc[iě]*, na jednom daljnjem etnički ktetik *[hrъ]vatskъ*.[1808] Nameće se zaključak da je tu riječ o još jednom darovanju hrvatskoga kralja Zvonimira samostanu svete Lucije. U tim se ulomcima mogu vidjeti ostatci druge ploče koja je bila uzidana kao plutej u desni dio one iste pregrade.[1809] Zapisi o darovanjima i gradnjama, kakve je trebalo pretpostaviti kao podlogu za

[1808] Fučić, *Natpisi* 62–65; Mihaljčić–Steindorff 14–15, Nr. 18.

[1809] Sva literatura o Bašćanskoj ploči i ulomcima druge ploče iz Jurandvora sada je skupljena u pretisku: *Baščanska ploča.*

kasnije diplomatičke falsifikate, u ovom su glagoljaškom samostanu uklesani u kamen, pa su tako, makar i samo malim dijelom, očuvani u izvornom obliku. To potvrđuje da je ispravna ona pretpostavka o memorijalnim zapisima u kojima su se isprva bez ikakva propisanog i ustaljenog oblika bilježili pravni čini stjecanja samostanske imovine, što se poslije više nije priznavalo kao dokazalo, pa je to dalo povoda da se ti zapisi naknadno preoblikuju tako da postanu slični ispravama, čemu se onda zahvaljuje što su očuvana važna vrela, kojima je narav više književna i analistička nego diplomatička (vidi str. 500). Bašćanska ploča je po tome nešto kao zametak kartulara samostana svete Lucije u Jurandvoru kod Baške.

Tekst toga natpisa važan je spomenik glagoljaške književne kulture u hrvatskom prostoru. Jezik i pismo odaju zahtjevnu crkvenoslavensku naobrazbu, ali pokazuju i nesumnjiv utjecaj hrvatskoga narodnog jezika.[1810] Iako mu je sadržaj sasvim pragmatičan, oblikovan je kao svečana objava. Samo tako je, uostalom, mogao biti postavljen u crkvi na oltarnoj pregradi. Osobito se jasno osjeća kako je građen ritmički. Nošen je paralelizmom koji oba dijela, sadržajno nezavisna jedan od drugoga, a odnose se na vremenski različita zbivanja, spaja u nadređenu cjelinu: *Azъ opatъ Držiha pisahъ se..... Azъ opatъ Dobrovitъ zъdahъ crekavъ siju*, što se onda, podrobno izdjelano, nastavlja u člancima što se sriču: *i svojeju bratiju sъ devetiju*, tako da se taj trostruki srok (*siju*, *bratiju*, *devetiju*) ne može prečuti. Suzvučje se uspostavlja i anaforički: *Da iže to poreče, klьni i Bogъ... Da iže sdě živetъ, moli za ne Boga*. Ta svečano ritmizirana umjetnička proza počiva na načelima oblikovanja koja potječu iz ćirilometodske književnosti, a po svjedočanstvu Bašćanske ploče razabire se da su se u hrvatskom krugu stvaralački dalje izgrađivala. Odatle se pak raspoznaje da je uzlet književne naobrazbe koji se može odčitati iz latinske pismenosti dalmatinsko–hrvatske crkve uznapredovaloga 11. stoljeća zahvatio i slavensku glagoljašku pismenost.[1811] Jednako se tako u 15/16. stoljeću može uočiti nešto kao glagoljaški humanizam pored pravoga, latinskoga, a nose ga čak i iste književne osobe kao i onaj. Tek se na takvim pojavama razabire kako jako su obje tradicije pismenosti i, oboja *litterarum studia* u hrvatskom krugu srasla u zapletenu i dijelom

1810 Usp. Damjanović, *Jezik Baščanske ploče* i njegov prinos u zborniku *Zvonimir kralj hrvatski* 67–74.

1811 Usp. Bratulić, *Jedanaest stoljeća* 465; Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost* 115–116; Slamnig, *Hrvatska versifikacija* 9–10; Bratulić, *Hrvatska srednjovjekovna poezija* 16–17. Stamać, *Baščanska ploča* upozorio je na to da su u tekstu toga spomenika zakodirane geometrijske i aritmetičke proporcije i na brojčanu simboliku koja je u tome sadržana. Sada još i Žagar, *Kako je tkan tekst*.

na suprotnosti raščlanjenu cjelinu. Može se čak reći da je upravo to postalo njegovom osobitom karakteristikom.

Dva daljnja glagoljska natpisa sjevernojadranskoga prostora po rezultatima paleografske analize pripadaju već sasvim 12. stoljeću. To je Senjska ploča, koja je kao i Bašćanska bila ugrađena u pregradu kora kao plutej s natpisom,[1812] i ulomak gradbenoga natpisa iz Grdosela kod Pazina u kopnenoj Istri.[1813] Za povijest glagoljske pismenosti u Hrvata ti su ulomci važna svjedočanstva, koji paleografiji daju bitne podatke. No na njima nema suvisla teksta koji bi ovdje mogao biti znatan. Još tri takva ulomka glagoljskih natpisa važna su ne samo zbog vremena iz kojega potječu nego i zbog mjesta na kojima su nađena. Prvo tu treba spomenuti ulomak glagoljskoga natpisa s prijelaza iz 11. stoljeća u 12. što je iskopan u crkvi svetoga Bartolomeja na brežuljku Kapitulu kod Knina.[1814] Taj je nalaz osobito važan jer svjedoči o tome da se na tom starom rasadištu latinske pismenosti u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj sada njegovala i glagoljaška naobrazba, pa je tako karakteristična književna dvojezičnost bila uspostavljena na cijelom području dalmatinsko–hrvatske crkve. Među malobrojnim očuvanim slovima toga natpisa pored glagoljskih nedvojbeno se prepoznaju i ćirilska. Odatle se vidi da tradiciji hrvatske glagoljaške naobrazbe već od rana ćirilica nije bila strana, što u kasnije vrijeme mnogo više dolazi do izražaja i mnogo se obilnije dade potvrditi. I na Krčkom natpisu, te na Bašćanskoj i Senjskoj ploči javljaju se slova koja ne pripadaju glagoljskomu, nego ćirilskomu ili latinskom alfabetu, što se u danim slučajevima ne može točno odrediti.

Također s prijelaza 11. u 12. stoljeće potječe ulomak glagoljskog natpisa nađen u Plastovu kod Skradina.[1815] I na njem se pored glagoljskih prepoznaju i nedvojbeno ćirilička slova. Osobito je pak znatan glagoljski natpis iz 12. stoljeća, koji se sastoji od samo jedne riječi, dativnoga oblika muškoga osobnog imena (*Raděnu*), a nađen je u Kijevcima u okolici Bosanske Gradiške, ne baš daleko od desne obale Save.[1816] Po tome se razabire kako se daleko u kopneno zaleđe tada prostiralo područje glagoljaške pismenosti. Sezalo je, čini se, čak do sjeverne Bosne.

S prijelaza 11. stoljeća u 12. potječu i najstariji ulomci knjiga za koje se može s velikom sigurnosti pretpostaviti da su ih pisali hrvatski glagoljaši. Jedan od najzanimljivijih spomenika starocrkvenoslavenske književnosti, Kijevski listići, po svoj su vjerojatnosti u to doba pripadali njihovu

1812 Fučić, *Natpisi* 315–316.
1813 Fučić, *Natpisi* 168–169.
1814 Fučić, *Natpisi* 214–215.
1815 Fučić, *Natpisi* 281.
1816 Fučić, *Natpisi* 212; Mihaljčić–Steindorff 102, Nr. 159.

knjižnom fondu.[1817] Taj se ulomak stare knjige naziva tako po tome što se čuva u Kijevu, prvobitno u tamošnjoj Duhovnoj akademiji, a danas u knjižnici Ukrajinske akademije znanosti. To je sedam malih listova istrganih iz jednog pergamentnog kodeksa, na kojima je ispisan fragment sakramentara s misnim molitvama po zapadnom obredu.[1818] Datiraju se 10. stoljećem i pokazuju jezična obilježja što svjedoče o češkom ili slovačkom utjecaju. No istodobno se opažaju i južnoslavenske crte. Jedna su i druga obilježja u tekstu dosljedno provedena. Glasovne osobine karakteristične za starocrkvenoslavenski (nazalni i reducirani vokali) pišu se vrlo dosljedno i ispravno. Ta misna knjiga pripada starijem tipu nego poslije misali. Molitve što su u njoj sadržane prevedene su iz latinskoga. Više latinskih sakramentara ima vrlo slične molitve u podudarnom rasporedu, tako sakramentari iz Sankt Gallena, Fulde, Salzburga, Praga i osobito sakramentar iz Padove (*Codex Paduanus D 47*), ali se nijedan od njih ne može smatrati predloškom Kijevskih listića. Njihov jezični oblik ima izrazite pjesničke kvalitete. Liturgijski leksik naslanja se na latinski, a dali su se pri tome utvrditi utjecaji što dolaze od njemačkog posredovanja. Pri tome pak igraju neku ulogu i grčki uzori. Sintaksa je u svemu bitnome određena latinskim predloškom.

Na temelju svega toga mora se doći do zaključka da je prvi crkvenoslavenski predložak Kijevskih listića preveden još u doba kada su solunska braća uvodila slavensko bogoslužje na području pod jurisdikcijom rimske crkve, kod crkvenoga puka kojemu je kršćanski nauk prvo došao posredstvom njemačkih misionara. Pri tome se misli na slavensku Panoniju ili na Češku, a vjeruje se i da bi to mogao biti književni jezik koji se razvio iz slavenskoga jezika prvih prijevoda u zapadnoslavenskom okružju velikomoravske kneževine. Prijepisi pak na kojima se zasniva očuvani tekst po svojem se postanju pripisuju različitim područjima. Dijelom se uzimaju u obzir Makedonija i Hrvatska.

Po svim svojim obilježjima bili su Kijevski listići do te mjere izdvojeni iz starocrkvenoslavenske cjeline kakva se poznavala da se čak posumnjalo i u njihovu autentičnost. U njima se htjelo vidjeti zaigrano oponašanje starocrkvenoslavenskih originala iz prve polovice prošloga stoljeća. I doista se dalo dokazati da okolnosti pod kojima je taj spomenik otkriven ničim ne jamče da nije podmetnut.[1819] No onda je kemijska analiza tinte i crvene boje pokazala da Listići nedvojbeno potječu iz srednjega vije-

[1817] O problemima vezanim za taj spomenik usp. iscrpan i vrlo pregledan prikaz s izdanjem teksta što ga je objavio Schaeken, *Die Kiewer Blätter*.

[1818] Usp. Jagić, *Glagolitica*; Mohlberg, *Il messale glagolitico*; Weingart–Kurz, *Texty* 114–138; Mareš, *An Anthology* 49–60.

[1819] Usp. Hamm, *Das glagolitische Missale*.

ka.[1820] A danas više i nisu osamljeni. U međuvremenu je u manastiru na Sinaju nađen njima vrlo sličan glagoljski sakramentar po zapadnom obredu, kojega starost i autentičnost na temelju okolnosti nalaza ne podliježu ni najmanjoj sumnji.[1821] A i jezik i oblik slova teško bi se u prvoj polovici 19. stoljeća mogli tako točno rekonstruirati. Kijevski su listići dakle ipak ostatci slavenske liturgijske knjige iz ranoga srednjeg vijeka.

Na prvoj stranici prvoga Kijevskog listića druga je ruka mlađim oblikom glagoljskoga pisma i na mlađem crkvenoslavenskom ispisala jedno čitanje iz poslanice apostola Pavla Rimljanima koje je prevedeno iz grčkoga izvornika, i jednu marijansku molitvu kojoj je izvornik bio latinski. Taj tekst, kojega autentičnost nikada nije bila dovedena u sumnju, potječe s prijelaza iz 11. u 12. stoljeće. Smatrao se pripisom jednoga dalmatinskog glagoljaša.[1822] Izneseni su i ozbiljni razlozi za pretpostavku da je taj liturgijski dodatak Kijevskim listićima ispisan u stonskoj crkvi ili negdje u zaleđu Dubrovnika, i to istom rukom koja je u Sinajskom liturgijaru, ulomku najstarije do sada poznate glagoljske knjige s molitvama za euharistijsku liturgiju po istočnom obredu, pripisala naputke za određivanje nedjelje u koju pada Uskrsno slavlje.[1823] Ako je to doista tako, bio bi taj pripis najstariji spomenik humskoga glagoljaštva, koje je u ono doba bilo jedno s hrvatskim. No taj se dodatak pripisivao i bugarskom prostoru.[1824] Iako se jadransko podrijetlo tih pripisa po svetačkim kultovima i osobnim imenima što se spominju u Sinajskom liturgijaru čini vjerojatnijim, ipak ostaje to da oblici slova i jezične osobitosti teksta ne dopuštaju da se na to pitanje dade sasvim pouzdan odgovor.

Ostatak knjige koju su sigurno pisali hrvatski glagoljaši potječe također s prijelaza 11. stoljeća u 12. i po tome je suvremen Bašćanskoj ploči. To su Bečki listići. Otkriveni su 1898. u Knjižnici Visoke tehničke škole u Beču upotrijebljeni kao makulatura za uvez neke knjige, a sada se čuvaju u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici. To su dva mala lista ispisana glagoljicom. Oba su palimpsesti, s kojih je izgrebeno starije pismo da bi se mogli nanovo ispisati. Prvobitni se tekst do sada nije dao pročitati. Utvrđeno je jedino to da je i on bio pisan glagoljskim pismom. I Bečki

---

1820 Usp. Німчук, *Київські глаголичні листки,* 25–229; Велчева, *Киевските листове,* 231–234.

1821 Usp. Tarnanidis, *The Slavonic Manuscripts* 103–108.

1822 Usp. Jagić, *Glagolitica* 5–58; Vrana, *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar* 16–19; isti, *Slavia* 50; Birnbaum, *Zur Problematik des Westkirchenslawischen.*

1823 Usp. Pantelić, *O Kijevskim i Sinajskim listićima.*

1824 Usp. Велчева, *Киевските листове* 234–236; Schaeken, *Die Kiewer Blätter* 162–173.

listići potječu iz sakramentara s misnim molitvama po zapadnom obredu. Na četiri stranice stoje molitve za tri mise. Od prve su očuvane samo dvije molitve, a od treće ulazna molitva i čitanje iz Prve poslanice apostola Pavla Korinćanima (4, 9–16). To je čitanje, ako je suditi po njegovu opsegu, preuzeto iz grčkih liturgijskih knjiga i ne odgovara rimskoj podjeli na perikope. Upotrijebljen je pak prvobitni ćirilometodski prijevod biblijskoga teksta, kakav je poznat iz ćirilskih kodeksa s apostolskim čitanjima koji su se rabili u istočnoj crkvi slavenskoga jezika. Oblik toga sakramentara nije samo vrlo starinski, nego pokazuje i neke lokalne utjecaje. Oni vjerojatno dolaze iz Akvileje. Mlađe glagoljaške misne knjige razlikuju se u podudarnim dijelovima od Bečkih listića i bliži su rimskim sakramentarima 9. stoljeća.

Za sve molitve u Bečkim listićima nisu još pronađeni latinski predlošci. Jezik odaje da je ta misna knjiga hrvatska. Glasovne razlike koje su bile napuštene u hrvatskom narodnom jeziku tu se i u pisanju dosljedno zanemaruju. Tako se u Bečkim listićima ima najstariji spomenik hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika. Pismo je vrlo starinsko i okrugli oblici slovâ uvrštavaju te listove među spomenike stare glagoljske pismenosti ohridske škole. Ipak se na njima već razaznaje kako je razvoj upravo krenuo prema uglastoj stilizaciji, koja je poslije postala tako karakteristična za glagoljsko pismo u Hrvata. S gledišta se paleografije Bečki listići i najstariji glagoljski natpisi uzajamno lijepo dopunjuju i daju jasnu sliku o tome kako se glagoljsko pismo razvijalo na hrvatskom tlu. A kao liturgijska knjiga Bečki su listići osobito bliski Kijevskima.[1825] Kako god da je taj fragment najstarije nama poznate hrvatske glagoljaške liturgijske knjige malen, opet je dovoljan da se na njem pokaže kako se liturgijska tradicija slavenske crkve udomaćila na području dalmatinsko–hrvatske i kako se tamo dalje razvijala.

U vremenu što se ovdje prikazuje, bar onoliko koliko to dopuštaju fragmentarna vrela, odnosi između latinske i slavenske pismene kulture nisu bili simetrični samo u tome što crkven čovjek naobražen latinski nije nužno morao biti obučen i u crkvenoslavenskoj pismenosti da bi stekao ugled i priznanje i viši mu položaji bili pristupačni, dok se od glagoljaša zahtijevalo, barem u teoriji, da znaju i latinski. I samo ako su doista ispunjavali taj uvjet mogli su u crkvi postati znatniji i napredovati do viših položaja. Inače je književnost na oba jezika, koliko se to danas može razabrati, bila vrlo slična i u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi nije bilo znatnije razlike u njihovu razvoju. Tek poslije je onda latinska književnost pošla za latinskom Europom i okrenula se svemu bogatstvu njezinih

[1825] Usp. Jagić, *Glagolitica*; Vrana, *Najstariji evanđelistar* 20–21; Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost* 81.

sadržaja, dok je književnost hrvatskih glagoljaša ostala pri skromnijem obzorju, koje je u prvom redu bilo određeno liturgijskim i pastoralnim potrebama. A sve što je prelazilo te okvire mogli su glagoljaši, ako su osjećali potrebu za tim, nadopuniti iz latinskih knjiga, kojih su jezik, bar oni intelektualno zahtjevniji među njima, ionako morali poznavati. Tako je postupno došlo do funkcionalne komplementarnosti glagoljaške i latinske književnosti jer su za čitave odsječke duhovnoga obzorja glagoljaši bili upućeni na latinsku naobrazbu i književnost.

SIMBIOZA ROMANSKE I SLAVENSKE ETNIČKE TRADICIJE U DALMATINSKIM GRADOVIMA

Dvojezičnost književnosti i naobrazbe u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi, koje se uzlazni razvoj dao ovdje potvrditi za 11. i za prijelaz u 12. stoljeće, bila je nošena etničkom simbiozom, do koje je došlo u prvom redu u gradovima bizantske Dalmacije i koja je sve izrazitije određivala kulturnu atmosferu u njima. U novije doba pošlo je onomastici, osobito pak istraživanju osobnih imena, za rukom baciti nešto svjetla na taj povijesni proces. Etnička simbioza u uglednim zadarskim obiteljima dala se potvrditi već za 10. stoljeće (vidi str. 446), a u 11. se može još bolje pratiti. Za to su stoljeće raspoloživa vrela nešto manje oskudna. Pogled sada osim Zadra obuhvaća još Split i Trogir. U tom posljednjem gradu bila je u 11. stoljeću, po svjedočanstvu osobnih imena, ta simbioza najdalje uznapredovala.

Godine 1064. javljaju se u Trogiru prior *Dobronja* i njegov brat *Andreas*, pa braća *Mirče* (1064) i *Georgius* (oko 1075) i njihov otac *Bogobojša*, koji pripadaju najotmjenijim obiteljima u gradu.[1826] Zanimljiva je obitelj iz koje je prior *Vitača*. To je slavenski izveden oblik odmila latinskoga osobnog imena *Vitalis*. Žena mu se zove *Biula*, to je dalmatski romanski glasovni lik latinskoga imena *Viola*, a njihov sin ili zet zove se *Odoljen*.[1827] Poznat je i prior *Petrus Běla* i njegova žena *Dobrica*,[1828] pa prior *Drago*, njegov brat *Vlčina* i njihova majka *Brana*.[1829] K tomu dolaze još i druga hrvatska imena koja nose pripadnici trogirskoga nobiliteta: *Prvo* (oblik odmila za *Prvoněg* ili *Prvoslav*),[1830] *Dobro* (oblik odmila za *Dobrovit,*

1826 CD 1, 98–99, Nr. 70; 138, Nr. 108.

1827 CD 2, 23, Nr. 20 (1111) u vezi s CD 1, 98, Nr. 70 (1064) i 138, Nr. 108 (1075).

1828 CD 1, 166, Nr. 128 (1078); 207–208, Nr. 167 (1097) u vezi s Mihaljčić–Steindorff 46, Nr. 71.

1829 CD 1, 209, Nr. 169.

1830 CD 1, 68, Nr. 49.

Dobromir ili *Dobroslav*),[1831] *Desa* (oblik odmila za *Desimir*)[1832] i napokon prior *Drago* (oblik odmila za *Dragovit*, *Dragomir* ili *Dragoslav*).[1833] Pored tih slavenskih imena što su bila čvrsto ugrađena u tradiciju najotmjenijih rodova trogirskoga nobiliteta javljaju se i hrvatski nadimci. Tako već spomenuti *Bogobojša* i *Běl*, pa *Hud*,[1834] *Krnja*[1835] i *Uzdiša*.[1836] Pored *Vitača*, hrvatski izvedenog oblika odmila od *Vitalis*, stoji još i *Petronja*, hrvatski izveden oblik odmila za *Petrus*.[1837]

Naprama tim imenima slavenskih obilježja stoje u Trogiru 11. stoljeća i romanska. Tu su već spomenuti *Vitalis* i *Biula*, i k tomu još kršćansko ime *Dominicus*.[1838] Potvrđeni su i romanski nadimci *Staligato, Tridullo, Sepalato* i možda *Calafato*, ako to nije naprosto naziv obrta. Oni nam ostaju nejasni jer su iskvareni pri prepisivanju isprave. K svim tim domaćim imenima dolazi još i grčko koje je nosio arhiđakon *Sabacius*.[1839]

O osobnim imenima što su ih nosili pripadnici nižih slojeva trogirskog pučanstva u vrelima nema podataka. Ali slika koju pokazuju imena višega sloja kad se uzmu u cjelini vrlo je jasna. Latinska tradicija toga dalmatinskoga grada ostavila je sve do 11. stoljeća prepoznatljiv trag u romanskom elementu među tim osobnim imenima i u kršćanskom imenskom sloju, koji pokazuje i pokoji grčki preljev. No simbioza s mlađim slavenskim elementom već je daleko uznapredovala. Tradicionalno nadijevanje imena u obiteljima gradskog nobiliteta čvrsto uključuje i brojna slavenska. A slavenske tvorbe imena odmila i slavenski nadimci svjedoče o živoj uporabi hrvatskoga jezika u tim krugovima. Cjelovit pregled pokazuje čak da slavenska etnička komponenta nije samo jako prisutna, nego da je već jača od romanske. Po svojim etničkim obilježjima čini se da je Trogir već u 11. stoljeću bio pretežno slavenski grad.[1840] No očuvao je i romanske elemente i uključio ih u svoju tradiciju. Tako je nastao ambijent koji je za daljnji razvoj hrvatske književnosti i sve naobrazbe bio osobito znatan. To je u razdoblju humanizma i renesanse osobito snažno došlo do izražaja.

1831 CD 1, 98, Nr. 70.
1832 CD 1, 138, Nr. 108.
1833 CD 1, 207, Nr. 167.
1834 CD 1, 138, Nr. 108.
1835 CD 1, 138, Nr. 108.
1836 CD 1, 209, Nr. 169.
1837 CD 1, 74, Nr. 55.
1838 CD 1, 138, Nr. 108.
1839 CD 1, 138, Nr. 108.
1840 Usp. Jakić–Cestarić, *Nastajanje* 110–112.

I u Splitu je, kako pokazuju osobna imena, u 11. stoljeću romansko–slavenska simbioza bila jako uznapredovala. Još pod kraj prethodnoga stoljeća spominje se splitski tribun koji nosi slavensko ime, i to u karakterističnom obliku odmila, kakvi su se nadijevali u otmjenim dječjim sobama, *Drago*.[1841] Godine 1020. pojavljuju se pri sastavljanju oporuke nadbiskupa Pavla (*Paulus*), ovdje već poznatoga kao naručitelja onoga *Liber psalmorum*, kao svjedoci prior *Praestantius*, sudac *Dominicus*, đakon *Stephanus*, koji svi nose kršćanska odnosno romanska imena. Nasuprot njima nosi svećenik *Dobro* slavensko ime u karakterističnom obliku odmila, a svećenik *Fuscus Grčina* nosi romansko ime i njemu dodan slavenski nadimak, i to u podrugljivom augmentativu. Moglo bi se pretpostaviti da je taj svećenik podsmješljivo nazvan Grkom jer je službu Božju vršio po grčkom obredu, na grčkom,[1842] ili možda čak na crkvenoslavenskom jeziku. Kao svjedoci bili su prisutni još *Iohannes Succo*, koji uz kršćansko ime nosi i romanski nadimak, i *Duimus Caputa*, po imenu sasvim spalatinski Roman. Kršten je na ime gradskoga svetca zaštitnika, velikoga salonitanskog mučenika, a njegovo latinsko ime *Domnius* nosi u spalatinskom romanskom glasovnom liku *Duimus*, od kojega dolazi i *Dujam*, hrvatski oblik toga svetačkog imena. Još jedan svjedok bio je *Dobro Gravalana*. On je u tom sklopu osobito karakterističan jer nosi slavensko ime u obliku odmila kako je uobičajeno kod pripadnika nobiliteta u dalmatinskim gradovima, a nadimak mu je romanski. Tako hrvatski i romanski nadimci što se javljaju jedni pored drugih jasno pokazuju da je život viših slojeva u Splitu u to doba bio dvojezičan.[1843]

Dokument iz vremena poslije 1020. donosi imena obitelji kojoj je na čelu stajao ovdje već spomenuti prior *Praestantius*. Njegov je sin nosio hrvatsko ime, dakako u obliku odmila: *Črnja*, poslije je i on postao splitski prior, sestra mu se zvala *Anna*, a rodica mu je bila *Dobrica*.[1844] U toj vrlo utjecajnoj i uglednoj splitskoj obitelji pripadala su hrvatska imena već u prvoj polovici 11. stoljeća tradicijskomu dobru. Svjedoci pak jednoga drugog darovanja u isto to vrijeme nose samo romanska i kršćanska imena, a pri tome su zastupljeni i Zapad i Istok: *Ursus* (tri puta), *Fuscus, Petrus, Paulus, Ioannes, Stephanus, Martinus, Nicodemus, Theodorus*. Jedan *Ursus* nosi još romanski nadimak *Tortor*, a *Petrus* slavenski nadimak *Mačka*, što i kraj svega gustog gomilanja samo domaćih romanskih i kršćanskih imena jasno odaje kako je u tim krugovima hrvatski jezik ipak bio živo prisutan. Godine 1050. javlja se *Iohannes,*

1841 CD 1, 49, Nr. 33 (999).

1842 Usp. Jakić–Cestarić, *Nastajanje* 107.

1843 CD 1, 59, Nr. 41.

1844 CD 1, 60, Nr. 42.

presbiter et monachus, filius cuiusdam Gaudii, qui supra nomen Cherlicco vocatur, de civitate Spalato[1845] — »Ivan, svećenik i redovnik, sin nekoga Gaudija, koji se povrh imena zove još i Hrlac, iz grada Splita«. Taj Ivan, koji je nedvojbeno bio nositelj gradske romanske tradicije, dobio je hrvatski nadimak Hrlac 'onaj koji hrli', 'onaj kojemu se uvijek žuri', 'užurbani'. I to svjedoči o daleko uznapredovaloj simbiozi i živoj prisutnosti hrvatskoga jezika i u gradskim krugovima s razgovijetno izraženom romanskom tradicijom.

Godine 1068. prigodom osnivanja ženskog samostana svetoga Benedikta spominje se četrdeset imena uglednih splitskih građana. Pored starih dalmatskih imena kao *Forminus, Fuscus, Vera, Agapis* i imena gradskoga svetca zaštitnika u spalatinskom romanskom liku *Duymus*, pa *Popinus, Gregorius, Nicodemus* i nadimaka *Claudus* 'šepavi', *Mesagalina* (= *media gallina* 'srednja kokoš'), *Busica* (= *vesica* 'mjehur'), *Pudichinus* (deminutiv od *pudicus* 'stidljiv') i oblika odmila *Mariula*, što sve pripada staroj gradskoj romanskoj tradiciji, javlja se u tom istom otmjenom krugu ne samo oblik odmila *Drago* nego i puno dvodijelno slavensko svečano ime *Dragovit* i uza nj *Nemira* i *Stana*, oblik odmila za *Stanislava* ili *Stanimira* i hrvatski nadimak *Naplata*. U istoj se toj skupini susreću i romanska i kršćanska imena u oblicima odmila izvedenim hrvatski. Tako prior *Valica* od *Valentinus*, pa *Petronja* od *Petrus* i *Miha* od *Michael*.[1846] Među splitskim predstavnicima koji su godine 1075. skupa s izaslanicima drugih dalmatinskih gradova obećali mletačkomu duždu da neće više zvati Normane iz južne Italije da dođu u Dalmaciju nalazi se i opet prior *Valica* i s njim tribun *Gaudinus*, pa *Dominicus Marra, Ioannes Pitipano, Petrus filius Domnii, Nichiphorus* i *Forminus Salate*. Svi su oni po svojim imenima očito nositelji romanske spalatinske tradicije. U tom istom uglednom krugu nalazi se i *Domnius Drasi*, čiji otac *Draže* nosi ime odmila hrvatski izvedeno od hrvatskoga *Drago, Dragovit*. Dalje je tu *Desa* (oblik odmila za *Desimir*, *Desislav*), a otac mu je *Kočina*, što je hrvatski nadimak, a znači 'četinjavi'. Tu je onda i još jedan *Desa*. Ti su opet svi, po svojim imenima, nositelji slavenske etničke tradicije u istome krugu splitskoga nobiliteta.[1847]

Iz vremena između 1050. i 1060. saznaje se da je *Črnja*, sin splitskoga priora koji se zvao *Praestantius*, i sam postao splitski prior, a njegov brat imenom *Paulus* nadbiskup. Odatle se vidi da je ta obitelj pripadala najužem krugu najuglednijega splitskog nobiliteta. Od dvojice braće jedan nosi hrvatsko ime u karakterističnom obliku odmila za *Črnoměr*

1845 CD 1, 78, Nr. 58.

1846 CD 1, 110–112, Nr. 80.

1847 CD 1, 137–138, Nr. 108.

ili *Črnoslav*, a drugi uobičajeno kršćansko ime. Prior *Črnja* imao je sina koji je također nosio hrvatsko ime u obliku odmila *Dobro* i postao opat samostana svetoga Stjepana *de pinis* na splitskom Sustipanu. Njegova maćeha, Črnjina druga žena, zvala se *Dobra*.[1848] Tomu istomu vrhu splitskoga nobiliteta pripada najvjerojatnije i osnivač samostana svetoga Petra u Selu koji u ispravi o posvećenju samostanske crkve sebe naziva *Petrus ego Zerni, qui et Gumay filius* — »Ja Petar Črnjin, koji se zovem i sin Gumajev«. Tu se saznaje da je taj Petar, kojemu je ime sasvim uobičajeno kršćansko, bio sin nekoga Črnje, valjda već spomenutoga priora toga imena, po tome onda unuk priora Prestancija. No saznaje se i to da je Petrov otac Črnja osim toga hrvatskog imena nosio još i romansko *Gumaius*, što je spalatinski romanski lik latinskoga *Geminianus*.[1849] Tako je usko pri nadijevanju osobnih imena bila u vodećim splitskim krugovima povezana, upravo isprepletena, stara domaća romanska tradicija s novijom u tom gradu tradicijom pridošlih Slavena. Petrova žena zvala se *Anna, filia May Fave*, bila je kći uglednog Splićanina koji se zvao *Ma(d)ius Fava*. *Madius* ili *Maius* tipično je ime za pripadnike nobiliteta dalmatinskih gradova i izražava njihovu romansku tradiciju. *Fava* je pak nadimak i znači 'bob'. Svojim kršćanskim imenom *Anna* te romanskim imenom i nadimkom svojega oca Petrova supruga nam se predstavlja kao najčišća predstavnica spalatinske romanske tradicije.[1850] Nema dvojbe da je i ta obitelj pripadala najekskluzivnijem vrhu splitskoga nobiliteta. No vrlo je vjerojatno da bi, kad bi nam bilo poznato više imena iz kruga Anine rodbine, među njima bilo i hrvatskih ili takvih koja su od kršćanskih i romanskih izvedena hrvatskom tvorbom.

Kada se 1097. Split obvezao da će, ako za to bude potrebe, za Mletke opremati ratne brodove, predstavljao ga je prior *Doymus*, koji nosi ime gradskoga svetca zaštitnika u njegovu spalatinskom romanskom glasovnom liku, i s njim još sudac *Gaudius*, priorov brat *Petrus* i još jedan građanin istoga imena, pa uz njih *Andreas* i još jedan *Andreas*, te *Paulus* i *Lucarus*, sve nositelji stare domaće romansko–kršćanske tradicije u nadijevanju osobnih imena. No s njima su bili još *Črneha*, što je također oblik odmila za *Črnoměr* ili *Črnoslav*, pa *Prodan* i *Drago*, kojih imena u tom društvu obilno posvjedočuju prisutnost hrvatske antroponimije u najvišim splitskim krugovima.[1851]

1848 CD 1, 165, Nr. 128.

1849 CD 1, 172, Nr. 136; 179, Nr. 137; 184, Nr. 142. Usp. Novak–Skok, *Supetarski kartular* 47, 242, 260; Jakić–Cestarić, *Postanak* 102.

1850 CD 1, 172, Nr. 136.

1851 CD 1, 208, Nr. 168.

U Splitu su iz 11. stoljeća poznata i imena osoba koje nisu pripadale nobilitetu. Po njima se razabire da je u tim društvenim slojevima pored spalatinskoga romanskoga i slavenski hrvatski bio vrlo raširen razgovorni jezik. Godine 1040. splitski je prior po imenu *Niciforius* u vrijeme nadbiskupa koji se zvao *Lampredius*, a njihova imena izražavaju vrlo otmjeno ranosrednjovjekovnu tradiciju bizantske Dalmacije, otkupio dijelove jednoga tornja Dioklecijanove palače, u kojoj je tada još bio smješten sav Split, da ih pokloni ženskomu samostanu svetoga Benedikta. Otkupio ih je od raznih vlasnika, a oni su se zvali: *Petronja Kozlina*, to je slavenska tvorba od *Petrus* i hrvatski nadimak u podrugljivom augmentativu, pa *Danielu* i njegov rođak *Zune* (= *Iunius*), kojih obojice imena pokazuju romanski glasovni lik, ali je potonje izvedeno hrvatskom hipokorističkom tvorbom, kao *Ive* od *Ivan*. Tu je nadalje *Veranizza filia Toduru*, otac i kći nose romanska imena, no njezino je izvedeno hrvatskom tvorbom, pa supruga čovjeka koji se zove *Audocu* i njezina braća *Dominicus, Pundrulo* i *Graulu,* pa *Bucta*, svećenik *Caravia* te *Bona Lampata, Sassu* i *Cilda Lagana*. Među vlasnicima dijelova Dioklecijanove palače u prvoj polovici 11. stoljeća uočljivo još prevladavaju romanska imena, ali se u tom krugu javljaju hrvatski nadimci i hipokorističke tvorbe. Svjedoci su pri toj kupnji *Fuscus Grčina*, s romanskim imenom i hrvatskim nadimkom, pa đakon *Sěma*, čije je ime oblik odmila za slavensko *Sěmivit*, te đakoni *Platimisa* i *Platihlěb*, koji se predstavljaju samo svojim hrvatskim nadimcima. K tomu dolaze još hrvatske izvedenice jednoga kršćanskog i jednoga romanskog imena: *Petronja* i *Ursonja*, te ista takva jednoga slavenskog: *Zvěronja*, pa Juraj u romanskom glasovnom liku *Zorgi* i dva hrvatska nadimka *Poluduša* i *Kozonog*.[1852] Romansko–slavenska simbioza obuhvatila je dakle u prvoj polovici 11. stoljeća i jednostavno splitsko pučanstvo i bila prodrla sve do pravih gradskih starosjedilaca, onih koji su u vlasništvu držali dijelove Dioklecijanove palače.

Godine 1086. kupila je *Miračа,* opatica samostana svetoga Benedikta u Splitu, komad zemlje kojemu se vlasnik zvao *Duimus*, a njegov otac *Kozlina*. Pri tome su bili svjedoci: opat *Petronja* i sudac *Iohannes Salatus*, pa *Draže* (oblik odmila za *Dragovit, Dragomir* ili *Dragoslav*), kojemu je otac predstavljen hrvatskim nadimkom *Neslan*, pa *Miha* zvan *Platimisa*, neki *filius Martini Platimisse* i još *Petronja advocatus*.[1853] Brojni hrvatski nadimci u pripadnika splitskih pučkih slojeva pokazuju koliko je hrvatski već postao u tim krugovima razgovornim jezikom. Iz osobnih se imena može odčitati i to kako se prisutnost slavenskoga elementa pokazuje sve

1852 CD 1, 73–74, Nr. 55.
1853 CD 1, 186, Nr. 145.

jače. Godine 1119, u vrijeme priora koji se zvao *Črneha*, kupila je opatica istoga samostana svetog Benedikta daljnje dijelove onoga tornja *ut nullus audeat super nos fenestras aperire* — »da se nitko ne bi usudio otvarati nad nama prozore«. Vlasnici se zovu *Prvonja* i *Črneha*, a otac im je *Třeskal*. Saznaje se i to da je ta obitelj, koja je očito hrvatskoga roda, kupnjom stekla svoj stan u najstarijem dijelu srednjovjekovnoga Splita.[1854] Iz svih se tih podataka razabire da su manje otmjeni slojevi splitskoga pučanstva još češće nego pripadnici nobiliteta nosili hrvatska ili od kršćanskih i romanskih hrvatskom tvorbom izvedena imena i hrvatske nadimke i da je ta tendencija, kako je prolazilo vrijeme, postajala sve jača.

Slika je jasna. Romansko–slavenska simbioza bila je u Splitu u 11. stoljeću već jako uznapredovala, prisutnost hrvatskoga etničkog elementa već je masivna i nikoji se od gradskih društvenih slojeva više ne može zamisliti bez nje. Bitno je pak to da se pri tome ne radi o domorodačkim romanskim i doseljenim hrvatskim obiteljima koje su živjele zajedno unutar splitskih gradskih zidina, nego su to u pravilu iste obitelji, kako među otmjenima, tako i među pučanima, koje su nosile svaka u svojem krugu i jednu i drugu tradiciju nadijevanja osobnih imena i po tome imale udjela u jednoj i drugoj jezičnoj i etničkoj pripadnosti.[1855] Kvantitativno je slavenska sastavnica toga simbiotskog odnosa u usponu. Ona usmjeruje razvoj prema budućnosti. Ali romanska se pri tome ne gubi. Ona se sliježe u duboke slojeve gradskoga etničkog identiteta, iz kojih će trajno djelovati. Dugoročno je to ne samo određivalo kulturnu fizionomiju Splita, nego je zračenjem koje je dolazilo odatle i iz drugih dalmatinskih gradova bitno djelovalo na svekoliku hrvatsku kulturu sve do daleko na panonskom sjeveru. Dosta je tu spomenuti samo jedno ime: Marulić!

U usporedbi s Trogirom, splitsko je simbiotsko srastanje dviju etničkih tradicija u 11. stoljeću manje uznapredovalo. Domorodačko romanstvo ostalo je u Splitu tada još dominantno, pokazuje se životnijim nego u Trogiru i još nije, kao tamo, posve uzmaknulo pred pretežito hrvatskom etničkom fizionomijom grada.[1856]

U Zadru omogućuju vrela da se već u 10. stoljeću iz osobnih imena iščita stanje romansko–slavenske simbioze koja je tamo tada već počinjala (vidi str. 446). U usporedbi s tim ne pokazuje nešto bogatiji materijal iz 11. stoljeća spomena vrijednih razlika. Ipak se može uočiti kako slavenski element pomalo jača naprama nadmoćnomu romanskom. U jednoj

1854 CD 2, 30–31, Nr. 28.

1855 Usp. Jakić–Cestarić, *Nastajanje* 98–110.

1856 Usp. Jakić–Cestarić, *Nastajanje* 112.

ispravi iz godine 1033. nose tri od osam svjetovnih osoba, pripadnika višega sloja gradskog pučanstva, hrvatska imena. To su: *tribunus Drago, tribunus Draže* i *Prvača*, otac svjedoka koji se zove *Drunsannus*.[1857] Tu se vidi kako se prema obiteljskoj tradiciji smjenjuju hrvatsko ime u jednoj i romansko u idućoj generaciji.

U jednom dokumentu iz godine 1036. nose i opet tri od osam otmjenih svjetovnih osoba hrvatska imena: *Petrus de Bělota, Dobro tribunus* i *Črneha tribunus*. Godine 1066. obnovila je *Cicca filia Doimi et Vekenege, neptis Madii prioris, uxor Andreę filii Papę* — »Čika kći Dujma i Većenjege, unuka priora Madija, žena Andrije sina Papina« samostan Blažene Djevice Marije u Zadru (vidi str. 482). Obitelji su dvoje supružnika po onome što kazuju spomenuta osobna imena nosile domorodačku gradsku romansku tradiciju. Ipak Čikina majka nosi hrvatsko ime *Većeněga*, koje je Čika održavajući obiteljsku tradiciju dala jednoj od svoje dvije kćeri. Zadarski prior zvao se u to doba *Drago*, jedan ugledni građanin *Črnja*, što su oboje hrvatska imena u obliku odmila kakav je karakterističan za gradski nobilitet. Među redovnicama toga samostana spominje se jedna kao *domina Dobra*, a druga kao *Marihna*. Prvo je od ta dva imena naprosto hrvatsko, a drugo je hrvatska hipokoristička tvorba od *Maria*.[1858]

U još jednom dokumentu, koji je datiran godinom 1067, nose četiri od dvanaest tamo spomenutih gradskih tribuna hrvatska ili ime izvedeno hrvatskom tvorbom od romanske osnove: *Dobro tribunus, Črneha tribunus, Dobro tribunus* i *Ursonja tribunus*. Ostali tribuni nose romanska ili kršćanska imena.[1859] Još dvije isprave s kraja stoljeća upotpunjuju sliku. U jednoj, datiranoj godinom 1092, pojavljuju se: zadarski biskup *Andreas* i prior *Drago Prestantii episcopi nepos* — »Drago nećak (ili unuk) biskupa Prestancija«. Spominje se i *domna Veka, filia Cic(h)e*, to je već poznata *Većeněga* i njezina majka *Čika*, a spominje se i njezin muž *Dobroslav*, koji nosi puno dvodijelno i svečano slavensko ime, pa njezin svekar *Petrus* i njegov otac *Dobro*, pa i neki *Madius electus* — »Madije izabrani«, ne zna se za koju čast i dužnost, i njegov brat *Petrinja*. Dalje slijede romanska i kršćanska imena, među kojima se opet i opet pojavljuju hrvatska imena ili slavenske tvorbe izvedene od romanskih ili kršćanskih.[1860] Vrlo sličnu sliku pokazuje i jedna isprava iz godine 1095.[1861]

1857 CD 1, 69, Nr. 50.

1858 CD 1, 101, Nr. 73.

1859 CD 1, 107–108, Nr. 79.

1860 CD 1, 200–202, Nr. 161.

1861 CD 1, 205–206, Nr. 165.

Sve u svemu u zadarskim su vrelima iz 11. stoljeća potvrđena 172 osobna imena. Od toga je 110 romansko–kršćanskih imena, 52 su hrvatska i 10 izvedeno hrvatskim sufiksima od kršćansko–romanskih imenskih osnova. Ti se brojevi, dakako, ne smiju shvatiti kao da izražavaju omjer dijelova gradskoga pučanstva koji nose dvije različite etničke tradicije. Radi se o omjeru dviju antroponimijskih tradicija pri nadijevanju osobnih imena. U 11. stoljeću još jako prevladava imenska formula sa samo jednim imenom. Stoga je teško pratiti kako su se nadijevala imena u obitelji. Samo kod 41 osobe kojih su imena u tom stoljeću potvrđena u Zadru poznaje se ime još jednoga pripadnika istoga roda. Tek se u tim slučajevima otvara uvid u običaje koji su vladali pri nadijevanju osobnih imena djeci u otmjenim gradskim krugovima. Od tog 41 slučaja u 18 su oba imena kršćanska ili romanska, u 2 su oba hrvatska, a u 21 je jedno ime kršćansko ili romansko, a drugo hrvatsko ili hrvatskom tvorbom izvedeni oblik odmila za neko kršćansko ili romansko ime. Iste su dakle obitelji viših zadarskih slojeva nosile obje etničke tradicije. Veći udio hrvatskih imena i tvorba pred kraj stoljeća svjedoči o tome kako je pomalo jačao utjecaj toga elementa u gradu, što bi moglo dolaziti i odatle da se tada više Slavena doseljavalo u grad.

Mnogo o tome kazuju imena zadarskoga svećenstva u 11. stoljeću. Već 1044. javlja se đakon po imenu *Kršonja.*[1862] On nosi ime gradskoga svetca zaštitnika, ali u hrvatskom obliku *Krševan*, izvedeno hipokorističkom tvorbom, također hrvatskom. Nadalje je 1066/67. u vrelima potvrđen klerik *Desa* i onda nešto poslije 1072. biskup *Dobronja.*[1863] No u Zadru su u 11. stoljeću i romanske tvorbe hipokoristika vrlo žive. Tako imamo *Gauzulus* od *Gaudius, Candulus* od *Candidus*, *Madinus* od *Madius* i *Budinellus* od *Budina*, što je opet romanski oblik odmila hrvatskih dvodijelnih imena kao što su *Budimir* ili *Budislav*. Tu se upravo pokazuje kako su se potpuno slavenska imena integrirala u jadertinski romanski, što osvjetljuje živo dvojezičje toga grada i s te strane. Tek je u 12. stoljeću, međutim, po svjedočanstvu osobnih imena, osobito pak po tome što tada izrazito pretežu hrvatske tvorbe izvedene od kršćanskih ili romanskih imenskih osnova, hrvatski postao pretežnim jezikom ophođenja i u višim slojevima gradskoga pučanstva.[1864]

U 11. stoljeću, naprotiv, slavenski je element doduše jako prisutan i vitalan, već je duboko zadro i u više slojeve zadarskih građana, ali ipak ne pokazuje onakvu životnost i prodornost kao u suvremenom Splitu. Romanska je tradicija bila u metropoli bizantske Dalmacije jača, a

1862 CD 1, 78, Nr. 57.

1863 CD 1, 105, Nr. 77; 131, Nr. 97.

1864 Usp. Jakić–Cestarić, *Etnički odnosi*; ista, *Das Volkstum*; ista, *Ženska osobna imena.*

simbioza, iako i tu nezadrživa, napredovala je ipak nešto polakše. Kad se Zadar usporedi sa Splitom i Trogirom, razabire se da je taj proces u svakom od tih gradova imao vlastit ritam i vlastit tijek. Mnogo dulje nego u tim gradovima živa se poraba domaćega romanskog jezika održala u Dubrovniku i osobito u Krku.[1865]

Ta kompleksna dvojezičnost dalmatinskih gradskih općina romanske tradicije samo je osobito karakterističan izraz jezičnoga i kulturnog položaja koji je nastao na svem području dalmatinsko–hrvatske crkve, a očitovao se i u njezinoj književnoj dvojezičnosti.

[1865] Sve do u 15. stoljeće u političkim se tijelima dubrovačke gradske općine raspravljalo na raguzejskom jeziku. Usp. Muljačić, *Dalmatski elementi*. Posljednji izvorni govornik veljotskoga, kako se zvao domaći romanski jezik u gradu Krku, umro je 1898. Usp. Bartoli, *Das Dalmatische*, osobito 14–15. O dalmatskom jeziku usp. Rosenkranz, *Die Gliederung* i Muljačić, *Die slavisch–romanische Symbiose*.

NA PRAGU RAZVIJENOGA SREDNJEG VIJEKA

OSNUTAK ZAGREBAČKE BISKUPIJE

Pod kraj 11. stoljeća dobila je kultura pismenosti i književna naobrazba u hrvatskom prostoru novo i važno središte. Osnutak zagrebačke biskupije nije, međutim, bio daljnji korak u izgradnji dalmatinsko–hrvatske crkve. Do njega je došlo u izmijenjenim političkim prilikama, na jednom odsječku puta po kojem su Arpadovići, rod ugarskih kraljeva, korak po korak uspjeli zadobiti nasljedstvo hrvatsko–dalmatinskoga kraljevstva. Kada je Zvonimir, kralj Hrvata i Dalmatinaca, 1089. umro ne ostavivši nasljednika, nastale su smutnje u kraljevstvu u raspletu je kojih brat Zvonimirove udovice, kraljice Jelene, ugarski kralj Ladislav Arpadović, godine 1091. s vojskom prešao Dravu, granicu kraljevstava, i u ime nasljednoga prava svoje sestre podvrgnuo svojoj vlasti u prvi mah samo zemlju između Drave i gorja, Slavoniju, kako se tada nekako stala zvati. A južno od gorja, Gvozda ili 'Željeznih gorâ' — *Alpes ferreae*, u užoj Hrvatskoj postavio je za kralja svojega nećaka Alma, ali se onda morao povući prije nego je prodro do mora jer su Kumani s drugoga kraja napali Ugarsku.[1866] Tek 1102. mogao se Ladislavov nasljednik, Koloman Arpa-

[1866] O tome piše Joannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum* (*Chronicum pictum Vindobonense*) c. 56:

Ipse (Ladislaus) primus Dalmatiam atque Croatiam suae monarchiae perpetuo subiugavit. Cum enim rex Zolomerus sine liberis decessisset, uxor eius, soror regis Ladislai, ab inimicis viri sui multis iniuriis praegravata, auxilium fratris sui, regis Ladislai, in nomine Iesu Christi imploravit. Cuius iniurias rex graviter vindicavit et Croatiam atque Dalmatiam integraliter sibi restituit, quam postea praedicta regina suo subdidit dominio. Quod tamen rex non fecit propter cupiditatem, sed quia secundum regalem iustitiam sibi competebat haereditas, quoniam quidem rex Zolomerus in primo gradu affinitatis eidem attinebat, et haeredem non habuit. — »Sam (Ladislav) prvi je trajno podčinio Dalmaciju i Hrvatsku svojoj kraljevskoj vlasti. Kada je, naime, kralj Zvonimir umro bez djece, njegova je žena, sestra kralja Ladislava, teško pritisnuta mnogim uvredama neprijateljâ svojega muža, zamolila u ime Isusa Krista pomoć od svojega brata, kralja Ladislava. Njezine uvrede kralj je teško osvetio i potpuno joj je povratio Hrvatsku i Dalmaciju, a poslije ju je spomenuta kraljica podčinila svojem

dović, dati u Biogradu na moru okruniti za kralja Hrvatske i Dalmacije te je tako i sasvim formalno postao Zvonimirovim nasljednikom. Istom poslije toga uspostavio je svoju vlast i nad obalnim i otočnim gradovima carske Dalmacije. Time je nasljedno pravo kraljice Jelene, koja je nosila i hrvatski nadimak *Lěpa*, ostvareno u punom opsegu.[1867]

U novoj stečevini uredio je Ladislav varmeđe, kraljevske županije oko utvrđenih gradova, a godine 1094. i crkveno sjedište na području sisačke biskupije u sastavu dalmatinsko–hrvatske crkvene pokrajine. Pri tome nije vodio računa o kontinuitetu biskupije u Sisciji, nego je isticao jak utjecaj što su ga poganske predaje imale na tamošnji crkveni puk, pa ih je valjalo suzbijati. Time se Ladislav predstavlja kao priznat »apostolski kralj«, koji sam po svojoj vlasti, a da ne traži nikakve dozvole od pape u Rimu, vodi brigu o duhovnom dobru svojih podanika, osniva biskupije i postavlja biskupe.[1868] Novoj je biskupiji bilo sjedište u do tada posve nepoznatom Zagrebu, gdje se međutim, kako se razaznaje po arheološkim

---

gospodstvu. To pak kralj nije učinio zbog pohlepe, nego jer je prema kraljevskoj pravdi njemu pripadala baština budući da je upravo kralj Zvonimir bio s njim u srodstvu prvoga stupnja, a nije imao nasljednika«.

U Tome pak Arhiđakona c. 17 (ed. Rački, p. 57) stoji: *His ergo Vladislavus rex inductus consiliis, absque mora coadunato exercitu copioso, venit et occupavit totam terram a Dravo fluvio usque ad alpes, que dicuntur ferreae, nullo obice resistente. Post haec transivit alpes et cepit impugnare munitiones, et castra, multaque prelia comitere cum gentibus Chroatie. Sed cum alter alteri non ferret auxilium, essentque divisi ab invicem, facilem victoriam rex potuit optinere. Nec tamen usque ad maritimas regiones pervenit; sed audiens, quod quedam gens sui regni fines intraverat, in Hungariam repedavit.* — »Naveden dakle tim savjetima kralj je Ladislav bez oklijevanja skupio veliku vojsku, te je došao i zauzeo svu zemlju od rijeke Drave sve do alpa koje se zovu željezne, a da mu nitko nije stao na put i odupro se. Poslije toga je prešao alpe i počeo napadati utvrde i gradine i zapodijevati mnoge bojeve s hrvatskim rodovima. Ali jer jedni drugima nisu pomagali i bili podijeljeni između sebe, kralj je mogao zadobiti laku pobjedu. Ipak nije došao do primorskih krajeva, nego se, čuvši da je neki narod provalio na područje njegova kraljevstva, vratio u Ugarsku«.

K tomu još zapis u zadarskom kartularu Svete Marije CD 1, 200, Nr. 161 (1092): *Anno incarnationis Iesu Christi, nostri domini, millesimo XCI, kyri Alexio Constantinopoleos imperante, tempore quo Vladislav, Pannoniorum rex, Chroatiae invadens regnum domnum Almum, suum nepotem, in illo statuit regem.* — »Godine od utjelovljenja Isusa Krista, našega Gospodina, tisuću 91, dok je gospodin Aleksije vladao kao car nad Carigradom, u vrijeme kada je Vladislav, panonski kralj, ušao s vojskom u hrvatsko kraljevstvo i postavio u njem svojega nećaka Alma za kralja«.

1867 Usp. N. Klaić, *Rani srednji vijek* 491–495 i 513–532; ista, *Srednji vijek* 148–152 i 154–158; Budak, *Prva stoljeća* 118–127; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek* 430–454.

1868 Usp. Šišić, *Priručnik* 289–369; isti, *Povijest Hrvata* 598–620; N. Klaić, *Rani srednji vijek* 491–507; ista, *Povijest Zagreba 1* 299–307; ista, *Razvijeni srednji vijek*, Zagreb 1976, 265–271; ista, *Srednji vijek* 148–152. Sada još i prinosi u zborniku *Zagrebačka biskupija i Zagreb* 81–177.

tragovima, u ranom srednjem vijeku razvilo slavensko naselje koje nije bilo baš sasvim beznačajno.[1869] Nova je dijeceza podvrgnuta ostrogonskoj crkvenoj pokrajini i podložena nadbiskupu kojemu je stolica bila Bács–Kalocsa. U jednoj ispravi ostrogonskoga nadbiskupa Felicijana izdanoj godine 1134. sadržan je autentičan zapis o osnutku zagrebačke biskupije koji se s dobrim razlogom datira godinom 1094. Taj zapis u ispravi nadbiskupa Felicijana glasi: *Regnante nobilissimo rege Ladisclavo, Strigonensis vero ecclesię primatum Acha gubernante et Baacensi archiepiscopo Fabiano existente, Besprimensi episcopo Cosma, pallatino comite Iula, Semegiensi comite Grab, predictus rex divina gratia inspirante horum ceterorumque nobilium consilio Zagrabiensem constituit episcopatum, videlicet ut, quos error idolatrie a Dei cultura extraneos fecerat, episcopalis cura ad viam veritatis reduceret. Ad instruendam ergo huius plebis ignorantia* (!) *quendam Boemicum venerabilis vite virum nomine Duch idoneum repperit, quem eidem ecclesie pastorem per suum c[apel]lanum Fancicam delegavit, qui et illi ecclesię officinarios de Semigiensi et Zalensi comitatu ordinavit. Praeterea alter capellanus Cupan nomine precepto eiusdem regis dedit eidem ecclesię populum de Dumbroa cum terra et silva sibi appendente.*[1870] — »Dok je vladao nadasve plemeniti kralj Ladislav, primatom pak ostrogonske crkve upravljao Acha, a bačkim nadbiskupom bio Fabijan, vesprimskim biskupom Kuzma, županom palatinom Đula, a šomođskim županom Grab, spomenuti kralj, nadahnut božanskom milosti i savjetom tih i drugih plemenitih, ustanovio je zagrebačku biskupiju, to jest da bi one koje je zabluda idolopoklonstva otuđila od štovanja Boga biskupska briga opet dovela na put istine. Da bi se dakle poučilo neznanje toga puka, našao je nekog Čeha, muža poštovanja dostojna života, kojemu je ime bilo Duh, a bio je za to zgodan, i njega je po svojem kapelanu Fanciki poslao onoj crkvi za pastira, on je onoj crkvi također postavio službenike (svećenike) iz šomođske i zaladske županije koji će u njoj služiti službu Božju. Osim toga je drugi kapelan po imenu Kupan po nalogu istoga kralja dao istoj crkvi puk od Dubrave sa zemljom i šumom koja mu pripada«.

Znatno je to što je Ladislav za prvoga zagrebačkog biskupa, koji je imao poučavati puk što se u velikoj mjeri bio vratio poganstvu, postavio Čeha, vjerojatno zato što je vladao slavenskim jezikom i zato mogao bolje napućivati vjernike kojima je jezik također bio slavenski i brinuti se za njih. I oficijanti koji su za novu biskupiju bili zaređeni iz šomođske i zaladske varmeđe imali su, valja pretpostaviti, većim dijelom slavenski

1869 Usp. Kampuš–Karaman, *Tisućljetni Zagreb* 18–23; N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku* 9–15.

1870 CD 1, 202, Nr. 162.

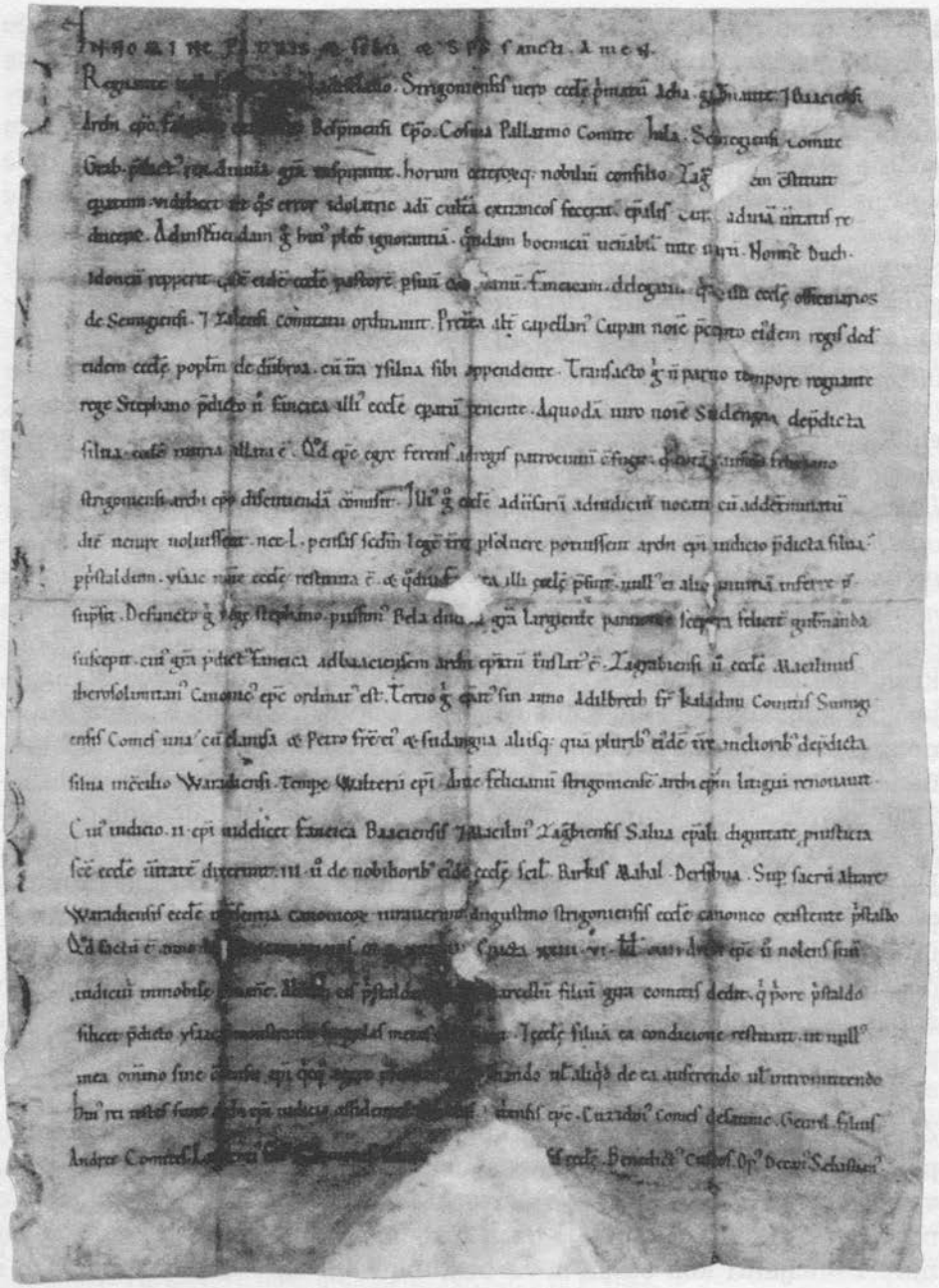

Isprava ostrogonskog nadbiskupa Felicijana od godine 1134. u kojoj je sadržan zapis o osnutku zagrebačke biskupije

za materinski jezik, jer takvih je tada na zapad i jug od Blatnoga jezera bilo lako naći.

Pri prosudbi o kulturnopolitičkim implikacijama osnutka zagrebačke biskupije išlo se i dalje, pa se u biskupu Duhu htio vidjeti češki glagoljaš. Zagrebačka biskupija bila bi po tome zbog slavenskoga etničkog elementa, koji je sasvim prevladavao u njezinu puku, prvotno uređena kao glagoljaško crkveno područje.[1871] Istina je da se raspolaže mnogim vijestima koje dobro potvrđuju slavensku službu Božju i porabu glagoljskih liturgijskih knjiga u zagrebačkoj biskupiji. U određenim prigodama slavila se čak i u zagrebačkoj katedrali glagoljaška misa. Ali te vijesti potječu iz vremena od sredine 15. do sredine 18. stoljeća.[1872] Na temelju se te dokumentacije stoga ne može znati je li se crkvenoslavenska liturgija u zagrebačkoj biskupiji vršila još od najstarijega vremena i od njezina osnutka, pa možda ima i kakve veze s prvim biskupom Duhom, ili je pak u nju donesena mnogo kasnije, kad su s juga dolazili svećenici glagoljaši bježeći pred pustošenjem u turskim ratovima. Doduše, glagoljski natpis iz 12. stoljeća, nađen u Kijevcima kod Bosanske Gradiške, ne baš daleko od desne obale Save,[1873] nedvojbeno svjedoči da je glagoljaštvo već rano bilo raširenо duboko u kopnenom zaleđu Jadrana, pa i na području zagrebačke biskupije. Ne može se dakle isključiti mogućnost da je ta biskupija već u vrijeme kad je osnovana u svojem kleru imala i glagoljaša. No malo je vjerojatno da bi čitava dijeceza, kako su neki pretpostavljali, bila glagoljaška. U svojoj liturgijskoj tradiciji i svojoj staroj pismenosti pokazuje se sasvim latinskom. Sve upućuje na to da je i tu, jednako kao i na jugu, od najstarijega vremena u *litterarum studia* vladala dvojezičnost. No latinska je pismenost od samoga početka dobro posvjedočena. Starijemu se pak glagolizmu u tim predjelima dubokoga kopnenog zaleđa zameo, prema sadašnjem stanju našega znanja, osim natpisa iz Kijevaca svaki trag.

NAJSTARIJE KNJIGE ZAGREBAČKE KATEDRALE

Zagrebačka je katedrala bila, kako se može dokazati, od svojega osnutka sjedište i rasadište latinske pismene kulture. O tome rječito svjedoče očuvani kodeksi njezine stare knjižnice. Kada je kralj Ladislav osnovao novu biskupiju, pobrinuo se i za to da se njezina katedrala opremi

1871 Usp. Tkalčić, *Die nördlichen Grenzen* 433–434; Fancev, *O najstarijem bogoslužju* 509–553.

1872 Usp. Tkalčić, *Die nördlichen Grenzen*.

1873 Usp. Fučić, *Glagoljski natpisi* 212.

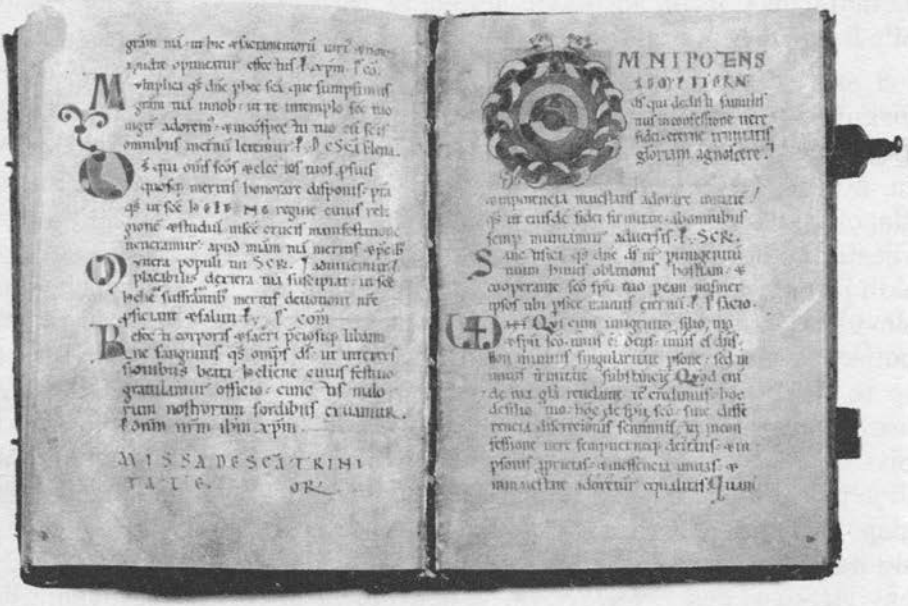

Sakramentarij svete Margarete, 11. st.

potrebnim liturgijskim knjigama. Neke su od njih ostale do današnjega dana u posjedu zagrebačke metropolitanske biblioteke, a čuvaju se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.[1874]

Najstarijem knjižnom posjedu zagrebačke katedrale pripada misna knjiga staroga tipa, poznata kao *Sacramentarium sanctae Margaretae* (MR 126). Taj naziv potječe odatle što je taj prekrasni kodeks, kako se pretpostavlja, bio napisan za samostan posvećen svetoj Margareti. To se razabire iz molitve koju donosi na fol. 88, a naslovljena je *In monasterio pro fratribus* — »U samostanu za braću«. Ona počinje riječima: *Concede nobis famulis tuis in hoc presenti monasterio sancte Margarete virginis nec non sub regula sancti Benedicti constitutis...* — »Dopusti nama, svojim slugama u ovom ovdje samostanu svete Margarete djevice, što smo ustrojeni pod pravilom svetog Benedikta...«. Više je molitava izgrebeno, a druge su povlačenjem okomite crte određene da se izgrebu, ali su ostale očuvane (fol. 86v–88v, 92, 97–98, 100v–101). Sve su to molitve koje se odnose na samostan: *pro abbate* — »za opata«, *pro congregatione* — »za redovničku obitelj«, *pro seculo renuntiantibus* — »za one koji se odriču

1874 Usp. Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi*; isti, *Umjetnička vrijednost*; *Riznica zagrebačke katedrale* 203–240; *Sveti trag* 229–233, 459–471.

svjetovnoga života«. Sve je to trebalo ukloniti pošto se ta misna knjiga više nije rabila u samostanu.

Taj kodeks je u drugoj polovici 11. stoljeća napisan karolinom, očito za neki benediktinski samostan, a onda je prilikom osnivanja zagrebačke biskupije darovan njezinoj katedrali kao temeljna liturgijska knjiga. Mogao bi se u njoj vidjeti dar samoga kralja Ladislava. O tome pak za koji je samostan svete Margarete prvotno bila napisana razilaze se mišljenja istraživača. Pomišljalo se na samostan te svetice u Břevnovu kod Praga,[1875] a i na samostan svete Margarete de Béla u ostrogonskoj nadbiskupiji u Ugarskoj,[1876] ali najvjerojatnija bit će pretpostavka da bi to mogao biti samostan svete Margarete de Hahót.[1877]

Ta je knjiga, kakva je danas, nepotpuna. Počinje s molitvama za misu na Čistu srijedu. U temporalu prema tomu nedostaje sve došašće, božićni blagdani i sve što na njih slijedi do velikoga posta. Izgubljen je i misni kanon, o kojem valja pretpostaviti da je stajao na početku sakramentara. Opis toga kodeksa u jednom popisu knjiga zagrebačke katedrale iz 14. stoljeća svjedoči da je on već tada imao isti opseg kakav ima i danas, da mu se početak po tome već vrlo rano izgubio.[1878]

U sanktoralu toga sakramentara dala su se utvrditi tri sloja svetačkoga kulta. Tu je na prvom mjestu gregorijansko–gelazijanska rimska osnova, po kojoj je liturgijska tradicija iz koje je potekla ta misna knjiga duboko ukorijenjena u kršćanskom Zapadu. Ta je osnova preslojena jednim lako prepoznatljivim francuskim benediktinskim i jednim istim takvim ugarskim slojem. Taj drugi dokazuje da samostan svete Margarete kojemu je misna knjiga prvobitno bila namijenjena valja tražiti u Ugarskoj. Francuski pak benediktinski sloj u sanktoralu pokazuje odakle potječu predlošci za njegovu redakciju. Njihovo se podrijetlo može i pobliže odrediti prema misama za karakteristične svetačke dane. Čini se da su došli iz opatije St. Wandrille u dijecezi Rouen. Temeljna rimska liturgijska tradicija primljena je očito posredstvom francuskih benediktinaca. Sve se to potpuno slaže s onim što znamo o povijesti osnutka zagrebačke biskupije, pa tako podupire i pretpostavku da taj sakramentar pripada temeljnomu knjižnom posjedu njezine katedrale. Istočnoga je podrijetla nasuprot tomu poštivanje svetoga Ilije, za čiji dan sanktoral također donosi molitvu.[1879]

1875 Usp. Fancev, *O najstarijem bogoslužju* 533–537.

1876 Usp. Dom Germain Morin, *Manuscrits liturgiques hongrois* 63, bilj. 5.

1877 Usp. Kniewald, *Zagrebački sakramentarij* 455; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 103, Nr. 236.

1878 Usp. Kniewald, *Zagrebački sakramentarij* 453; isti, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 26.

1879 Usp. Kniewald, *Das Sanktorale* 1–21.

Da je taj sakramentar pisan za crkvu u Ugarskoj, dokazuje litanija sviju svetih (fol. 18) u kojoj se spominju sveti Stjepan kralj, njegov sin Mirko (Emerik) i popularni ugarsko–poljski svetac Andrija. Taj Andrija ima u sanktoralu sakramentara svoje misne molitve iza onih svetoga Aleksija, koji također pripada među svetce koji su se osobito poštivali u Ugarskoj, a prije Aleksija ima ih ugarski sveti Benedikt, koji je isto kao i sveti Andrija bio redovnik benediktinac. Tomu ugarskomu sloju svetačkih kultova pripada još sveti Adalbert, čiji je kult bolje poznat iz Češke i Poljske, ali je potvrđen i kao svetac zaštitnik ostrogonske crkve, *pius patronus ecclesie Strigoniensis*.[1880] Mise za svetoga kralja Stjepana i za njegova sina, svetoga kralja Mirka, te za svetoga Gerharda nisu ušle u pravi sanktoral te misne knjige, nego su dodane među razne zavjetne mise. To dopušta da se prilično točno odredi vrijeme kada je taj kodeks napisan. Poštivanje tih svetaca posvjedočeno je naime u Ugarskoj od godine 1072/73, ali su tek 1083. svečano proglašeni svetima, a njihove su svetkovine tek poslije toga 1092. i službeno uvedene. Mise za te svetce pisala je prva ruka u tom kodeksu i one nedvojbeno pripadaju njegovu prvobitnomu tekstu. Među zavjetnim misama mogle su se naći samo prije nego su 1092. uvedeni dani njihovih svetkovina jer bi poslije toga bile ušle u pravi sanktoral, ali su uopće mogle ući u misnu knjigu tek pošto su se ti svetci 1072. počeli poštivati, a još vjerojatnije pošto su 1083. proglašeni svetima. Ta se datacija još dodatno potvrđuje kad se uzmu u obzir misne molitve za svete Andriju i Benedikta. Nastale su naime pod još svježim dojmom legende tih dvojice svetaca koju je poslije 1074. napisao sveti Mavro.

Prema toj je dobro obrazloženoj dataciji *Sacramentarium sanctae Margaretae* najstarija do sada poznata misna knjiga koja je nastala na području ugarske crkve i bila namijenjena tomu području. Sakramentar sadržan u Prayevu kodeksu budimpeštanskog Nacionalnog muzeja, koji se dugo smatrao najstarijim ugarskim mlađi je oko sto godina.[1881] To pak što je Sakramentar svete Margarete u svojoj staroj i osebujnoj redakciji od samostanskoga postao katedralnim imalo je trajne posljedice. Time je utemeljen posebni zagrebački misni obred (*secundum ritum almae ecclesiae Zagrabiensis*), koji se primjenjivao u toj crkvi od njezina osnutka i tek ga je 1788. potisnuo rimski obred.[1882] Tako je najstarija misna knjiga zagrebačke crkve u svakom pogledu vrijedna velike pozornosti. Položila je temelje stoljetnoj liturgijskoj samosvojnosti sjevernoga hrvatskog kulturnog prostora, otvorila ga je utjecajima reformiranoga francuskog

1880 *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* (Knauz) 1, 186.

1881 Usp. Kniewald, *Zagrebački sakramentarij* 462.

1882 Usp. Kniewald, *Najstariji zagrebački red i čin mise*; isti, *Obred.*

benediktinskog reda i povezuje ga s izgradnjom latinske pismenosti u Ugarskoj, što se upravo tada odvijala. Time se otvara novo i važno poglavlje u povijesti hrvatske književnosti i naobrazbe.[1883] Znatnu vrijednost predstavlja i umjetnička iluminacija toga sakramentara, a njegove neume sanktgalenskog tipa, koje su dodane nekim liturgijskim tekstovima, izravno svjedoče i o glazbi koja se njegovala u zagrebačkoj crkvi u vrijeme njezina osnutka i o muzičkoj kulturi njezina svećenstva.[1884]

U novije su vrijeme dosadašnji rezultati istraživanja o podrijetlu i datumu nastanka najstarijega zagrebačkog sakramentara dovedeni u pitanje i odbačeni. Ustvrdilo se da je prvi dio toga kodeksa napisan u 12. stoljeću u Trogiru. Taj se zaključak zasniva na osobitu značenju što su ga u sanktoralu te misne knjige dobili sveti Lovrijenac, ranosrednjovjekovni zaštitnik Trogira, i sveti Ivan Krstitelj, kojemu je bio posvećen benediktinski samostan u tom gradu. K tomu dolazi još i to da je kalendar svetačkih dana u starijem dijelu toga kodeksa gotovo isti kao u drugim dalmatinskim misnim knjigama. Drugi pak dio bio bi po tom mišljenju napisan ili za zagrebački samostan svete Margarete, na mjestu kojega sada stoji pravoslavna crkva, ili u glasovitoj opatiji posvećenoj istoj svetici u Bijeli kod Daruvara. Još poslije bile bi dodane mise za ugarske svetce. Tako bi taj kodeks u svojem starijem dijelu bio dalmatinskog, a u mlađem sjevernoga hrvatskog podrijetla.[1885]

To je, koliko nam je poznato, do sada tek letimice obrazloženo, tako da bez pobližega i potankoga istraživanja za sada još ne dopušta da se stvori valjano utemeljen sud o pitanju koje se time postavlja. Zamisliti se valja nad tim što se u istom razlaganju čita da je na mjestu zagrebačke katedrale još prije nego je 1094. osnovana biskupija stajala monumentalna crkva koja je sigurno morala posjedovati liturgijske kodekse.[1886] No i u najnovijoj literaturi o zagrebačkoj katedrali nema pouzdane potvrde za to da je prije nje na tom mjestu postojala kakva sakralna građevina.[1887] Stoga se ta nova shvaćanja o vremenu i mjestu nastanka Sakramentara svete Margarete za sada mogu samo uzimati do znanja, no ne može se o njima donositi valjano utemeljen sud. Do daljnjega zadržavaju stariji

1883 Za cjelovit prikaz toga kodeksa usp. Kniewald, *Zagrebački sakramentarij* 453–464; isti, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 26–30.

1884 Usp. Kniewald, *Iluminacija i notacija*; Vidaković, *Sakramentar*.

1885 Usp. M. Demović u *Riznica zagrebačke katedrale* 220 i 233.

1886 Usp. Demović, *l. c.*

1887 U tom je smjeru doduše razmišljala Deanović, *Zagrebačka katedrala*, ali ta ista u Deanović–Čorak, *Zagrebačka katedrala* 16–19 ne spominje više crkvu koja bi se već nalazila na tom mjestu kada je osnovana biskupija niti jednom riječju. Usp. i N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku* 373–384.

razlozi, koji su temeljito podzidani i suvislo izneseni, svoju punu uvjerljivost.

Najstarijemu posjedu liturgijskih knjiga zagrebačke katedrale pribraja se i biskupski obrednik, *pontificale*, koji je već u najstarijem katalogu, sastavljenom pod kraj 14. stoljeća pogrešno zaveden kao *missale antiquissimum* — »najstariji misal«, pa se od tada po tradiciji tako i nazivao.[1888] U literaturi se taj kodeks spominje i kao knjiga blagoslova, *benedictionale*, i kao red crkve, *ordo ecclesiae*. Nosi signaturu MR 165 i pisan je karolinom negdje pred kraj 11. stoljeća. U njem su tekstovi za razne obredne radnje koje vrši biskup. Kao mjesto gdje je zgotovljen smatrao se isprva Zagreb. Bio bi dakle u prigodi osnivanja zagrebačke biskupije upravo tamo i izrađen.[1889] Poslije se, međutim, uočilo da *Exultet* toga pontifikala spominje biskupa koji se zove Hartwig. Njegovo je ime samo teško čitljivo jer su ga pokušali izgrepsti. No u Zagrebu se ne zna ni za kojeg biskupa Hartwiga, ali zato u Đuru (Győr) u Ugarskoj, gdje je, kako se navodi, oko 1100. potvrđen Hartwig–Arduin kao biskup. To navodi na pretpostavku da je pontifikal MR 165 izrađen u Đuru i prvotno bio namijenjen njegovoj katedrali, a uskoro zatim onda bio darovan novoosnovanoj zagrebačkoj biskupiji. Tom se prilikom pokušao prilagoditi *Exultet* tako da se izgrebe ime biskupa Hartwiga jer to nije bilo ime zagrebačkoga biskupa. Taj je u vrijeme kada je ta liturgijska knjiga darovana Zagrebu vjerojatno još bio Čeh po imenu Duh.[1890]

Obredni tekstovi toga rituala potječu dobrim dijelom iz rimske tradicije. Mnogi se od njih nalaze i u rimskom ritualu i redaktor zagrebačke knjige poziva se i sasvim izričito na »knjižicu rimskoga reda«, *libellus Romani ordinis* (fol. 67) i na neki sakramentar (fol. 51v), koji može biti jedino rimskoga podrijetla jer se u njem spominje da papa vrši posvetu ulja, čemu se dodaju još i riječi »običaj je rimske crkve« *mos est Romane ecclesie* (fol. 52v). Po svemu se tome dade utvrditi važan rimski sloj u tom biskupskom obredniku. S time je u skladu i to što se pri opisu obreda na dan Bogojavljenja primjećuje: *In nocte Epiphanie in Romana ecclesia invitatorium non canitur* (fol. 21–21v) — »U noći Bogojavljenja u rimskoj se crkvi ne pjeva poziv«. Ali se tomu odmah dodaje: *In vigilia Epiphanie benedicatur aqua sicut mos est Grecorum* (fol. 21v) — »Za bdijenja uoči bogojavljenja neka se blagoslivlja voda kako je običaj u Grka«. Kao u bogojavljenskom obredu raspoznaju se i u obredu krštenja (fol. 84v–100v) tragovi liturgijskoga utjecaja koji dolazi s Istoka. Kao u istočnoj crkvi s

1888 Usp. Lukinović, *Najstariji sačuvani imovnik* 81.

1889 Usp. Fancev, *O najstarijem bogosluženju* 521–533.

1890 Usp. Dom Germain Morin, *Manuscrits liturgiques hongrois* 5–60; Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 9–10.

krštenjem se skupa podjeljuje i potvrda, koja se ujedno povezuje s pričesti. K tomu dolazi još i to da se redaktor te liturgijske knjige odmah na početku za krštenje, *Ordo baptisterii*, poziva na liturgijski autoritet nekoga biskupa Nicete: *Primo omnium abrenuntiatio facienda est secundum Niceti episcopi testimonium in libro quinto ad competentes* (fol. 84v) — »Prije svega valja izvršiti odreknuće prema svjedočanstvu biskupa Nicete u petoj knjizi prikladnima«. Riječ će tu biti o djelu svetoga Nicete *Competentibus ad baptismum instructio* — »Uputa prikladnima za krštenje«, koje nam se očuvalo samo u ulomcima.[1891] Taj je Niceta, čini se, bio nositelj liturgijskih utjecaja istočne crkve u latinskom kršćanstvu. Ti utjecaji se u zagrebačkom pontifikalu vrlo razgovijetno javljaju oko simbola vjere. Tako stoji u sinodalnom Vjerovanju: *unius substantie cum patre, quod Greci dicunt homo usion* (fol. 4) — »jednobitnoga s ocem, što Grci kažu homo usion«. U jednom drugom Vjerovanju to poprima sasvim neočekivane oblike: *De homine usion. Homousion ergo in divinitate patris filius, homo usyon patri et filio et spiritus sanctus. Homo et usius Deo et homini unus filius, manens Deus in homine suo, in gloria patris. Non homo propter Deum, vel Christus cum Deo, sicut Nestorius blasphemat. Sed homo in Deo et in homine Deus* (fol. 9) — »O čovjeku usion. Homousion je dakle u božanstvu sin ocu, a čovjek usion je ocu i sinu i sveti duh. Čovjek i usius Bogu i čovjeku jedan sin, koji ostaje Bogom u svojem čovjeku, u slavi oca. Ne čovjek poradi Boga, ili Krist s Bogom, kako Nestorije huli. Nego čovjek u Bogu i u čovjeku Bog«. Tu je na način gotovo groteskan latinska riječ *homo* 'čovjek' učitana u grčki ὁμούσιος (*homoúsios*) 'istobitan', a onda primijenjena na pitanje vjere u ljudsku i božansku narav Krista. Nepoznavanje grčkog jezika tu je sasvim očito. To se pokazuje i u tome šte se u obredu na Veliki petak Božje ime, izgovoreno grčki, dosljedno piše *otheos* (fol. 75), kao jedna riječ. Ipak je vjerojatno da je taj biskupski obrednik pisan u prostoru u kojem se u latinskom liturgijskom okolišu osjećaju istočni utjecaji. Ta je knjiga trajno utjecala na obred zagrebačke crkve, u koji su po tome ugrađeni i neki istočni elementi. Valja pri tome pretpostaviti da u toj liturgijskoj knjizi nije u cjelini prepisan niti jedan predložak, nego da je nastala eklektičnim skupljanjem raznih obrednih pravila i propisa.[1892]

U biskupskom sjedištu za koje je sastavljen najstariji zagrebački pontifikal bile su dvije crkve, jedna svete Marije i jedna svetoga Stjepana prvomučenika, među kojima se na dan Uskrsa kretala procesija: *Et sic veniat ad sanctum Stephanum et intrantes ecclesiam dicatur hec oratio:*

1891 Migne, PL 52, 874–875.

1892 Usp. Fancev, *Najstarije bogoslužje* 522–530; Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 11–12.

Magna est gloria eius. Deus qui paschale remedium contulisti intercedente beato Stephano protomartire tuo populum tuum celesti dono prosequere ut inde in perpetuum gaudeat, unde nunc temporaliter exultat. P(er Dominum). In redeundo autem incipiat cantor antiphonam: Sedit angelus, et sic perveniant usque ad ecclesiam sancte Marie; ibique duo clerici pulpitum ascendentes cantent hos versus: Crucifixum Dominum laudate et sepultum propter nos glorificate, resurgentemque a morte adorate (fol. 103v). — »I tako neka dođe do Svetoga Stjepana i dok ulaze u crkvu, neka se govori ova molitva: 'Velika je njegova slava. Bože, koji si podijelio uskrsni lijek posredovanjem svetoga Stjepana, Tvojega prvomučenika, poprati svoj puk nebeskim darom da se odanle veseli u vječnost odakle je sada radostan. P(o Kristu Gospodinu našem, amen)'. Na povratku pak neka začne pojac antifonu 'Sjeo je anđeo' i tako neka dođu do crkve svete Marije; i tamo neka se dva klerika popnu do stalka za čitanje i neka pjevaju ove stihove: 'Raspetoga Gospodina hvalite i pogrebenog radi nas slavite, uskrslomu od smrti klanjajte se!'«.

I za blagdan Uzašašća propisuje se ophod. On se također kreće prema crkvi svetoga Stjepana: *Ad processionem dicatur raeundo* (!) *ad Sanctum Stephanum: Ite in orbem universum... In redeundo cantatur versus a duobus clericis: Salve festa dies* (fol. 112–112v) — »Uz procesiju neka se govori pri hodanju do Svetoga Stjepana: 'Idite po svem svijetu'... Na povratku pjevaju dva klerika stih: 'Zdravo da si, svečani dane!'«. Iz tih se tekstova razabire da se procesija kretala od crkve svete Marije k crkvi svetoga Stjepana i odande onda opet vraćala crkvi svete Marije. Kako god, međutim, sigurno znali da su u biskupskom gradu kojemu je taj pontifikal bio namijenjen postojale te dvije crkve, to ne pomaže da se pobliže odredi koji je to grad mogao biti. I u Đuru i u Zagrebu postojale su takve crkve od najstarijega vremena, u čem se možda odražava shema koja se tradicionalno primjenjivala pri osnivanju ugarskih biskupija.[1893]

Osobito znatne za književnu povijest jesu dvije liturgijske igre što se u najstarijem zagrebačkom pontifikalu uvode u katedralno bogoslužje, a u njima se izvode prave scene kao da su na pozornici. S njima počinje povijest kazališta u hrvatskom prostoru, koliko je do sada poznato. Jedna od tih igara izvodila se na dan Uskrsa. U rano jutro na uskrsnu nedjelju pristupao je prvo biskup s katedralnim klerom Božjemu grobu i odande podizao križ što se tamo polagao na Veliki petak. A onda se na Božjem grobu izvodila liturgijska igra za koju je predviđen ovaj tekst: *Eadem vero nocte primo diluculo ante quam matutinale tangatur signum a primoribus ecclesie tollenda est crux, que in sexta posita est in sepulchro, cum*

[1893] Usp. Fancev, *Najstarije bogoslužje* 530–533; Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 9–10.

antiphona leniter cantatur: Ego dormivi et somnum cepi et exurexi quoniam Dominus suscepit me, aevia, aevia. Decantantes vero tertium responsorium cum crucibus et cereis turribulis et timiamarus omnis simul perveniat ad sepulchrum. Diacones autem cohibidem habitu sedentes istum imponant versiculum:

— *Quem queritis in sepulchro, o christicole.*

Illi vero qui turribula:

— *Ihesum Nazarenum crucifixum, o celicole.*

— *Non est hic, surrexit sicut predixerat. Ite, nunciate, quia surrexit a mortuis. Venite et* (*ad*?) *locum ubi positus erat Dominus, aevia, aevia.*

Illi autem tollentes posita linteamina revertantur ad chorum istam cantando antiphonam:

— *Surrexit Domine de sepulchro, qui pro nobis pependit in ligno, aevia. Surrexit enim sicut dixit Dominus et procedet vos in Galileam, aevia, aevia, aevia.*

Deinde incipiatur cantus: Te Deum laudamus (fol. 100v–101).

— »Iste pak noći u prvi osvit prije nego se dotakne jutarnji znak crkveni prvaci valja da podignu križ koji je u petak položen na grob dok se tiho pjeva antifona: 'Ja sam zaspao i usnio san i ustao sam jer me je Gospodin primio, evija, evija!' Pjevajući treći responzorij (stih psalma) s križevima i voštanim kadionicama i sav tamjan ujedno neka dođe do groba. A đakoni ondje sjedeći u obrednoj odjeći neka začnu ovaj stih:

— 'Koga tražite u grobu, o poštovatelji Kristovi?'

A oni koji nose kadionice:

— 'Isusa Nazarećanina raspetoga, o stanovnici neba'

— 'Nije tu, ustao je kako je rekao. Idite, javite da je ustao od mrtvih. Dođite do mjesta gdje je bio položen Gospodin, evija, evija!'

A oni pak podižući platnene povoje što leže neka se vrate u kor pjevajući ovu antifonu:

— 'Ustao je Gospodin iz groba, koji je zbog nas visio na drvu, evija! Ustao je naime Gospodin kako je rekao i ići će pred vama u Galileju, evija, evija, evija!'

Zatim neka počne pjesma: 'Tebe Boga hvalimo'«.

Ta kratka i vrlo jednostavna uskrsna igra predstavlja najstariji tip što je poznat u Europi, a po svojim je pojedinostima bliža francuskoj tradiciji nego njemačkoj. Mogla je biti preuzeta samo iz predloška koji je izravno

potjecao od starijih redakcija francuske uskrsne igre. Pretpostaviti valja da je ta liturgijska igra dospjela u zagrebački biskupski obrednik posredstvom redovnika benediktinaca. Oni pak, koliko se danas zna, u vrijeme kada je pisan taj biskupski obrednik još nisu imali kakvu znatniju opatiju u ranosrednjovjekovnoj Donjoj Panoniji. No valja pretpostavljati da su i prvi zagrebački biskup Duh kao i svećenici koji su služili uza nj (*officinari de Semigiensi et Zalensi comitatu*) pripadali tomu redu. Uskrsna igra izvodila se u zagrebačkoj katedralnoj liturgiji sve dok znameniti biskup Augustin Kažotić (1303–1322), rodom Trogiranin, koji je poslije proglašen i blaženim, nije proveo temeljitu reformu u službi Božjoj i pri tome ukinuo njezino izvođenje.[1894]

Druga se liturgijska igra izvodila na Sveta tri kralja. Zvala se *Tractus stellae* — »Vučenje zvijezde« i bila je mnogo bogatije razvedena od uskrsne igre. To je jedna od najznatnijih među do sada poznatim varijantama igre na Sveta tri kralja. Poslije liturgijskih propisa za svetkovinu Bogojavljenja stoji u pontifikalu kako slijedi: *Ad matutinum post nonum responsorium fiat tractus stelle in hunc modum, ita ut magi sint parati uno stante ante altare sancte Marie et incipiente alta voce*:

— Stella fulgore nimio rutilat.

Et alio in dextro altari repetenti:

— Stella fulgore nimio.

Tercioque in sinistro prosequente in ipsum:

— Stella fulgore nimio rutilat.

Et simul cantantes veniant simul ante altare sancte Marie:

— Que regem regum natum monstrat quem venturum olim prophete signaverant.

De altari autem accipiant vascula mistica munera continentia. Aurum Caspar, thus Melciar, mirram Balthasar. Et sic cantantes descendant ad Herodem:

— Eamus ergo et inquiramus eum et offeramus ei munera aurum, thus et mirram.

Herodes autem residens in solio suo in media ecclesia coronatus inquirat magos hoc modo:

— Regem quem queritis natum esse quo signo didicistis?

At contra magi:

— Ipsum natum esse didicimus in oriente stella monstrante.

1894 Usp. Fancev, *Liturgijsko–obredne igre* 3–6; Demović, *Obredna drama* 242–292.

Et Herodes:

— Si illum regnare creditis, dicite nobis.

Et magi:

— Hunc regnare fatentes cum misticis muneribus de terra longinqua adorare venimus.

Scribe vero sub tilibus induti et mitras habentes in capitibus sedeant circa Herodem librosque teneant in manibus sciscitante eos hoc modo:

— O vos, scribe, interrogati dicite, si quid de hoc puero scriptum videretis in libris.

Respondant scribe:

— Vidim(us) domine in prophetarum lineis nasci Christum in Betleem civitate David propheta sic vaticinante.

Et sic imponat testimonium chorus:

— Bethleem non es minima.

Tunc Herodes dimittens magos a se dicat:

— Ite et de puero diligenter investigate et invento redeuntes mihi renunciate.

Redeuntes vero magi ab Herode et inspicientes stellam digitoque monstrantes dicat unus:

— Ecce stella!

Et alter:

— Ecce stella!

Terciusque:

— Ecce stella!

Et sic simul incedentes diffiniant:

— In oriente praevisa iterum praecedit nos lucida.

Et duo clerici appis induti stantesque iuxta imaginem sancte Marie tenentis Dominum parvulum in manibus imponant hunc versum:

— Qui sunt hi quos stella ducit nos ad exitos inaudita ferentes.

Respondeant magi:

— Nos sumus quos cernitis reges Tharsis et Arabum et Sabba dona ferentes Christo regi domino nato quem stella ducente venimus adorare.

Iuxta stantes imaginemque Domini digito monstrantes dicant ad magos:

— Ecce puer adest, quem queritis, iam properate et orate quia ipse est redemptio nostra.

Tunc salutantes tres magi Dominum dicant:

— Salve princeps populorum.

Auriger dans munus dicat:

— Suscipe rex aurum.

Similiter et turriger:

— Tolle thus, tu vere Deus.

Mirriferque:

— Mirram signum sepulture.

Angelicus puer indutus dalmatica stans superius dicat:

— Impleta sunt omnia que prophetice dicta sunt. Ite viam remeantes aliam.

Tunc magi redeuntes per aliam viam angelicoque responso ovantes et imponant antiphonam usque ad chorum cantando venientes:

— O regem celi cui talia famulamur obsequia stabulo ponitus, qui continet mundum iacet in presepio et in nubibus venit.

Finita autem incipiat cantor alta voce: Te Deum laudamus. Et sic peragatur matutinum ordine suo (Fol. 28v–30).

— »Za jutarnje službe poslije devetog responzorija neka se izvede vučenje zvijezde na taj način da magi budu pripravni dok jedan od njih stoji ispred oltara svete Marije i začinje glasno:

— 'Zvijezda prevelikim sjajem blista crveno.'

A drugi kod desnog oltara ponavlja:

— 'Zvijezda prevelikim sjajem.'

A treći kod lijevog oltara nastavlja za njim:

— 'Zvijezda prevelikim sjajem blista crveno.'

I skupa pjevajući neka dođu skupa pred oltar svete Marije:

— 'Ona pokazuje rođenoga kralja nad kraljevima, kojega su, da će doći, nekoć najavili proroci.'

S oltara neka onda prime posudice koje sadrže otajstvene darove. Zlato Kašpar, tamjan Melkior, pomast Baltazar. I pjevajući ovako neka siđu do Heroda:

— 'Hajdemo dakle i potražimo ga i prinesimo mu darove: zlato, tamjan i pomast.'

A Herod sjedeći na svojem prijestolju usred crkve s krunom na glavi neka pita mage ovako:

— 'O kralju kojega tražite po kojem ste znaku saznali da se rodio?'

A na to magi:

— 'Da se on rodio saznali smo jer nam je to na istoku pokazala zvijezda.'

A Herod:

'Ako vjerujete da on kraljuje, recite nam.'

A magi:

— 'Priznajući da on kraljuje, s otajstvenim smo darovima došli iz udaljene zemlje da mu se poklonimo.'

A književnici odjenuti pod prozirnim tkaninama i imajući mitre na glavama neka sjede oko Heroda i neka drže knjige u rukama dok se on kod njih raspituje ovako:

— 'O vi, književnici, recite, kad vas pitam, vidite li da je o tom dječaku što pisano u knjigama?'

Književnici neka odgovore:

— 'Vidjeli smo, gospodine, u redcima proroka da se Krist rađa u Betlehemu, gradu Davidovu, jer prorok tako proriče.'

I neka zbor tako doda svjedočanstvo:

— 'Betleheme, nisi najmanji.'

Tada neka Herod reče, otpuštajući mage od sebe:

— 'Idite i brižljivo istražujte o dječaku, a kada ga nađete, na povratku, dojavite mi o njem.'

Kad se pak magi vraćaju od Heroda i ugledaju zvijezdu i pokazujući je prstom, neka rekne jedan:

— 'Eto zvijezde!'

I drugi:

— 'Eto zvijezde!'

I treći:

— 'Eto zvijezde!'

I dok tako skupa koracaju, neka odrede:

— 'Na istoku već prije viđena opet ide pred nama sjajna.'

A dva klerika odjevena u ape (?) stojeći pored slike svete Marije koja drži u rukama mališana Gospodina neka dodaju ovaj stih:

— 'Tko su ovi što ih zvijezda vodi i nose k nama koji smo izašli neke stvari o kojima nismo čuli?'

Neka odgovore magi:

— 'Mi smo, koje vidite, kraljevi u Tarsu, Arabiji i Sabi, i nosimo darove Kristu kralju gospodinu, upravo rođenomu, kojemu smo se, a zvijezda nas vodi, došli pokloniti.'

Oni što stoje kraj nje i prstom pokazuju Gospodinovu sliku neka reknu magima:

— 'Evo, tu je dječak kojega tražite, požurite se već i molite se jer je on naše otkupljenje.'

Tada, pozdravljajući Gospodina, tri maga neka reknu:

— 'Budi zdrav, glavaru narodâ!'

Onaj koji nosi zlato dajući svoj dar neka kaže:

— 'Primi, kralju, zlato!'

Slično i onaj koji nosi tamjan:

— 'Uzmi tamjan, istinski Bože!'

I onaj koji nosi pomast:

— 'Pomast znak pokopa!'

Anđeoski dječak odjenut u dalmatiku stojeći ponad njih neka rekne:

— 'Ispunjeno je sve što je proročki rečeno. Pođite vraćajući se drugim putem.'

Tada magi vraćajući se drugim putem, u slavlju zbog anđeoskog odgovora, i neka dodaju antifonu dok dolaze do kora:

— 'O nebeskoga li kralja, kojega opslužujemo takvom pažnjom, položen je u štali, on, koji u sebi obuhvaća svijet, leži u jaslama i dolazi u oblacima!'

A kada se to svrši, neka pojac začne glasno: 'Tebe Boga hvalimo.' I tako neka se vrši jutarnja služba kako joj je red.«

Ta igra koja se izvodi o Tri kralja pripada francuskoj tradiciji. Po svojem obliku, koji je još sasvim ugrađen u liturgiju, može se dovesti u vezu s igrama što su se za Tri kralja izvodile u Rouenu, o kojima svjedoči ruanski biskup Iohannes Avrincensis († 1079): *Finito nono responsorio sacerdos dalmaticatus et casulatus procedat et evangelium genealogiae Christi secundum Lucam solemniter legat... Deinde stellae officium incipiat.*[1895] — »Kada se završi deveti responzorij, neka izađe svećenik odjenut u dalmatiku i kazulu i neka svečano čita evanđelje s Kristovim rodoslovljem po Luki... Zatim neka počne služba zvijezde«. U Neversu se izvodila ista takva igra poslije trećega nokturna, noćnice. Kraća je verzija te igre

[1895] Migne, PL 147, 43.

nastala 1060, a dulja u 12. stoljeću. Zove se *Versus ad stellam faciendam* — »Stihovi za izvođenje zvijezde«. Tekstovno se zagrebačka igra o Tri kralja, *Tractus stellae*, gotovo potpuno poklapa s tima najstarijim francuskima. Sve druge redakcije znatno se udaljuju od toga. Odatle proizlazi zaključak da je ta igra preuzeta u zagrebački pontifikal izravno iz Francuske, bez njemačkog posredništva. Takvi se odnosi ne mogu dokazati za Donju Panoniju na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće. No postojali su u Ugarskoj. U šomođskoj županiji, odakle je prvi zagrebački biskup Duh dobio svećenike za kler svoje biskupije, osnovan je trudom koji je u to uložio francuski benediktinac Odilo benediktinski samostan, koji je do godine 1204. ostao u najbližoj vezi sa samostanom svetoga Egidija (St. Giles) u biskupiji Nîmes. Vrlo je vjerojatno da je *Officium stellae* — »Služba zvijezde« upravo tim putem, posredstvom francuskih benediktinaca, došla prvo u Ugarsku, a odande, vjerojatno u već zgotovljenom prekrasnom biskupskom obredniku, i u Zagreb. Valja pretpostaviti da je i uskrsna igra na istom putu i istim posredovanjem došla iz Francuske. Tako nam pored rimskog i istočnoga sloja u najstarijem zagrebačkom biskupskom obredu postaje opipljivim i francuski, koji dolazi iz ruanske biskupije preko benediktinskoga reda.[1896]

Kasnije promjene, glose i pripisi, svjedoče o tome da su se te liturgijske igre doista izvodile u zagrebačkoj katedrali. Igri o Tri kralja dodana su poslije slobodno dva teksta. Jedan glasi: *Ec(c)e gentes venerant me reverentes. Me metuunt Arabes, michi parent usque fideles. Impero Tharsensis subiure cohortis*. (Fol. 28v) — »Evo, došli su narodi iskazujući mi poštovanje. Mene se boje Arapi, meni su poslušni i sveudilj vjerni. Zapovijedam tarzijskim četama koje su pod mojom vlasti«. A drugi: *Hec est causa vie, reges sumus ex Arabitis; querimus hic regem regnantibus imperitantem, quem natum mundo lactat Iudaica virgo* (Fol. 29) — »Ovo je uzrok našega puta, kraljevi smo iz Arabije, tražimo ovdje kralja koji vlada nad onima što kraljuju, kojega, rođena za sav svijet, doji djevica Židovka«. Ti dodatci imaju paralele u francuskim i njemačkim verzijama igre o Tri kralja, što svjedoči o tome kako se zagrebačka igra pri izvođenju u katedrali iz njih nadopunjivala i obogaćivala. Odatle se vidi da je najstariji zagrebački pontifikal u stoljećima poslije osnutka biskupije ostao u živoj porabi i da su se po njem izvodila prva nama poznata scenska prikazanja u tom gradu. U isti smjer upućuju i neume kojima su proviđene neke od replika u zagrebačkoj igri o Tri kralja. Po tome se vidi da se vodilo računa i o napjevu uz koji se pjevao dijalog što je u njoj predviđen. U tom je pogledu taj pontifikal vrlo znatan i za najstariju

[1896] Usp. Fancev, *Liturgijsko-obredne igre* 6–13; Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 12.

hrvatsku glazbenu povijest.[1897] U njem je proviđena neumama za svečano čitanje i perikopa s Isusovim rodoslovljem iz Evanđelja po Luki, čime se zagrebački biskupski obrednik pridružuje k sedam starih rukom pisanih liturgijskih kodeksa s područja dalmatinsko–hrvatske crkve i tako nudi poredbenomu muzikološkom istraživanju.[1898]

U novije vrijeme pretpostavilo se i za taj pontifikal dalmatinsko podrijetlo. Upozorilo se na to da su se u obredu na dan Očišćenja svete Marije (*Ordo in purificatione sanctae Mariae*) u procesiji nosile moći svetoga Šimuna, što istraživači do tada nisu bili uočili. To, rečeno je, upućuje na Zadar. Na jug upućuje i to da se pri obredima nose paomine i maslinove grančice. Ako se uzme da crkva svete Marije koja se spominje u vezi s uskrsnom procesijom nije katedrala, iz koje ophod kreće, nego da se procesija prvo zaustavlja u crkvi svetoga Stjepana, a onda pri obilaženju grada, na povratku u katedralu, vrši neke obrede u crkvi svete Marije, može se to izvrsno uskladiti s topografijom srednjovjekovnoga Zadra. I neume sanktgalenskoga tipa i to što je predviđeno svečano pjevanje Kristova rodoslovlja iz Evanđelja po Luki dodatni su razlozi da se taj kodeks stavi u krug dalmatinskih. K tomu dolaze još neka obilježja latinske ortografije kakva se rabila u Dalmaciji. I prepoznatljivi utjecaj istočne liturgije osobito se lako razumije u bizantskoj Dalmaciji. Ime biskupa Hartwiga ne bi onda bilo bezuspješno izgrebeno, nego naknadno dopisano. Biskup takva imena, uostalom, nije za Đur pouzdano potvrđen. Pretpostavka da taj kodeks potječe iz Đura zasniva se dakle na poročnome krugu u zaključivanju. Mogao bi to čak biti, tako se nagađa, i zadarski biskup iz vremena kada je tamo franački utjecaj bio jak. Pored Zadra dolazi kao biskupsko sjedište za koje je taj pontifikal prvotno zgotovljen u obzir još i Dubrovnik jer su se i tamo poštivale moći svetoga Šimuna.[1899] Te argumente valja uzeti ozbiljno, ali pitanje se time ne može smatrati riješenim. Ono za sada mora ostati otvoreno. Ipak treba računati i s mogućnosti da je stari zagrebački pontifikal donesen iz Dalmacije. Tu su još potrebna vrlo temeljita istraživanja. Inače, zadarska legenda smješta prijenos moći svetoga Šimuna u Zadar, u crkvu Velike gospe, danas Svetoga Šimuna, u 13. stoljeće, vrijeme mnogo mlađe od zagrebačkoga pontifikala. Njihov spomen u biskupskom obredu ipak ne govori, dakle, kako se čini, za Zadar kao mjesto njegova postanka.

Na ulomku kodeksa koji se sastoji od dva pergamentna lista, a čuva se u arhivu zagrebačke katedrale, došao je do nas tekst još jedne liturgijske

1897 Usp. Fancev, *Liturgijsko–obredne igre* 13–15; Smoje, *Muzički i dramski elementi*.

1898 Usp. M. Demović, *Osam varijanti*.

1899 Usp. Demović u *Riznica zagrebačke katedrale* 220 i 233; isti, *Obredna drama* 287–289, bilj. 7; isti, *Osam varijanti* 80, bilj. 7.

igre pod naslovom *Prophetae Christi* — »Kristovi proroci«.[1900] To pokazuje da je ta vrsta liturgijske književnosti na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće bila u Zagrebu bogatija nego se danas čini na temelju malobrojnih očuvanih tekstova.[1901] Ta liturgijska igra pisana je karolinom i proviđena neumama beneventanske tradicije. Taj fragment nema signature. Na drugom listu je otisak starog pečata na kojem se može pročitati natpis *Archivium Capituli Zagrabiensis* — »Arhiv zagrebačkog kaptola«. Ta su dva lista, kako se čini, još u 14. stoljeću istrgnuta iz nekog inače nama danas nepoznatoga kodeksa da posluže pri uvezivanju arhivske knjige. Tekst igre ispisan na oba ta lista glasi ovako:

...naberis gens misera!

— Iudei: / Quid gentiles / nobis viles / ignoranter ruminant / hebreorum... / ...eorum / leges clamitant!

— Concl(udentes): / Nunc gentiles / prius viles / ponuntur in gloria / quia credunt a notia! /

— Ch(orus): / Iud(e)a inc(redu)l(a, / cur manes adhuc inverecunda)?

— Aug(ustinus): / ...cum eam erubescis. /

— Sibilia: Iudicii (signum), tellus sudore madescet. / E coelo Rex adveniet per saecula futurus. / Scilicet in carne praesens ut iudicet orbem. / Unde Deum cernent, incredulus atque fidelis, / celsum cum sanctis, aevi iam terminatio in ipso. / Omnia cessabunt; tellus, et sydera, montes.

— Concl(udentes): / Iste coetus / (psallat loetus / error vetus / condemnetur). /

— Ch(orus): / Quid Iudea / (perit rea / haec chorea / gratuletur!)

— Eccl(esia): / Si vatibus credimus / vel gentilibus / sibilinis versibus / haec precincto! /

— Iudei: / Et prophetis et sibilis / concedimus, / si Messias venisse / vobiscum non credimus! /

— Concl(udentes): / Iste coetus... /

— Ch(orus): / Iudea incredula... /

Tunc veniat Balaam sup(er) asinam sedens, chui ang(e)l(u)s obviet nudato gladio, prohibet eam. Prius accedat illa quasi viso angelo maneat instabilis demum quasi... sessorem suum hoc modo ut fit... stimulata calcaneis alloquitur asina: /

— Tibi talem me fecisse / qui unquam mentiaris / qui me fessam te portando / sic urge(as calcaneis). /

1900 Usp. Demović, *Obredna drama* 270–287.

1901 Na vezu između liturgijske drame i razdoblja romanike upozorio je Kolumbić, *Pitanje periodizacije* 190–191. O toj književnoj vrsti usp. Drumbl, *Quem quaeritis*.

— Ang(e)l(u)s: / Ingressum defectue tuum / bestia brutta / tu que tuum iam portatum.../...Balaam. / Tunc Balaam procidat ad pedes Angeli quasi tamen primum eum vidit. /

— Ang(e)l(us): / Tu Balaam, tu gentilis, / adsis Xpisto vero testis.../

— Balaam: / (Exibet ex Jacob rutilans! nova stella, / et confriget ducum agmina / regionis Moab maxima potentia.) /

— (Isayas): /...../ ergo flos agressus, / et de monte lapis factus / et de lapide mons factus est! / — Iudei: / Nostris per prophetis ore / quidem canitis, / sed quid dicunt / intellectu recte non atten(ditis). /

— Concl(udentes): Infidelis Synagoga / spoliaris.../ novum regem, / novum legem /...proelia! /

— Ch(orus): / Iudea incredula.../

— Aug(ustinus): / Elisabeth mater fata / (quid dixisti) salutata? /

— Elisabeth: / Quid est rei, quod me mei / mater Heri visitat? / Nam ex eo / ventre meo / laetus infans pulpitat! /

— Concl(udentes): / Iste coetus...

— Ch(orus): / Quid Iudea... /

— Eccl(esi)a: / Herus suum / clausus clausum / salutavit / fuisse tantam / illi certum / ex laetitia. /

— Conci(udentes): / Plebs Hebrea / non agnovit / (agnum) sine maculla, / hunc infantem / infans novit / matris intra viscera. /

— Aug(ustinus): / Dic Johannes / (nobis vero) / quid clamatur / in hereno! /

— Johannes: / Post me venit / qui precessit / natus ante saecula / mundi scellus / alaturus / agnus sine macula! /

— Concl(udentes): / Iste coetus... /

— Ch(orus): / Quid Iudea.../

— (Ecclesia): / (Esse certum / iste verbum) / Deus ante saecula / per Johannem / venit Deus / (et homines) / ut a morte / redempturus / agnus sine mucula (sic!).[1902]

— »...'bijedni narode!'

Židovi:

— 'Što pogani, nama bezvrijedni, kao neznalice preživaju židovske... njihove zakone izvikuju!'

Porotnici:

[1902] Demović, *Obredna drama* 271–277. Uz tekst kako ga je pročitao donosi tu i vrlo slobodan prijevod metrički oblikovan prema izvorniku. Takav kakav se taj tekst mogao pročitati mjestimice se mora prevoditi tek po smislu, nagađanjem.

— 'Sada se pogani, prije bezvrijedni, postavljaju u slavi jer vjeruju od spoznanja!'

Zbor:

— 'Judejo nevjerna, zašto ostaješ sveudilj bezočna?'

Augustin:

— '...s njom se crveniš.'

Sibila:

— 'Znak suda, zemlja će se smočiti od znoja. S neba će doći Kralj koji će biti u vijeke. Upravo u puti prisutan da sudi svijetu. Odatle će gledati Boga, bezvjernik i vjernik, uzvišenoga sa svetima, i već će u njem biti svršetak vremena. Sve će prestati: zemlja, zvijezde, gore.'

Porotnici:

— 'Ovaj skup neka pjeva veseo. Stara zabluda bit će osuđena.'

Zbor:

— 'Što Judeja propada okrivljena, ovo kolo neka sebi čestita na tome!'

Crkva:

— 'Ako vjerujemo vračevima ili poganskim sibilinskim stihovima, ovo je sad zapregnuto!'

Židovi:

— 'I prorocima i sibilama dopuštamo da imaju pravo, ali da je Mesija došao s vama, to ne vjerujemo!'

Porotnici:

— 'Ovaj skup neka pjeva veseo. Stara zabluda bit će osuđena.'

Zbor:

— 'Što Judeja propada okrivljena, ovo kolo neka sebi čestita na tome!'

Tada neka dođe Balaam sjedeći na magarici, a njemu neka dođe u susret anđeo s golim mačem i prepriječi joj put. Isprva neka mu ona pristupa, a onda, kao da je ugledala anđela, neka stane neodlučna, napokon kao da... svojega jahača na taj način da biva... kada je podbada petama, progovara mu magarica:

— 'Ti, koji možeš samo lagati da sam ti ikada takvo što učinila, koji me umornu od toga što te nosim tako natjeravaš petama.'

Anđeo:

— 'Prekini svoj hod, gadna životinjo, ti koja svojega već nošenoga... Balaama.'

Tada neka Balaam padne anđelu do nogu kao da ga je tek tada ugledao.

Anđeo:

— 'Ti, Balaame, ti poganine, budi sada svjedok istinitom Kristu...'

Balaam:

— 'Izići će od Jakova nova zvijezda i blistati crveno, i skršit će čete vojvodama, najveću silu moapske zemlje.'

Izaija:

— '...dakle cvijet je procvao, od gore je nastao kamen, a od kamena gora!'

Židovi:

— 'Ustima naših proroka doduše pjevate, ali ono što kažu ne dosežete ispravno razumom.'

Porotnici:

— 'Nevjerna sinagogo, neka budeš lišena... novog kralja, novi zakon... bojeve!'

Zbor:

— 'Judejo nevjerna, zašto ostaješ sveudilj bezočna?'

Augustin:

— 'Elizabeto, ti koju zovu materom, što si rekla kad si bila pozdravljena?'

Elizabeta:

— 'Zašto me to posjećuje majka mojega Gospodina? Naime iz ovoga mojega trbuha veselo dijete propovijeda!'

Porotnici:

— 'Ovaj skup neka pjeva veseo. Stara zabluda bit će osuđena.'

Zbor:

— 'Što Judeja propada okrivljena, ovo kolo neka sebi čestita na tome!'

Crkva:

— 'Gospodin je pozdravio svojega, zatvoren (u trbuhu) zatvorena (u trbuhu) sigurno je njemu odatle bila tolika radost.'

Porotnici:

— 'Hebrejski puk nije prepoznao jaganjca bez mane, ali je dijete prepoznalo ovo dijete u majčinoj utrobi.'

Augustin:

— 'Reci, Ivane, nama po istini što se to viče u pustinji!'

Ivan:

— 'Za mnom dolazi koji je bio prije mene, rođen prije vjekova, koji će ponijeti zločin svijeta, jaganjac bez mane!'

Porotnici:

— 'Ovaj skup neka pjeva veseo. Stara zabluda bit će osuđena.'

Zbor:

— 'Što Judeja propada okrivljena, ovo kolo neka sebi čestita na tome!'

Crkva:

— 'Pouzdana je ta riječ. On je Bog od prije vjekova. Po Ivanu dolazi Bog i on će ljude otkupiti od smrti, jaganjac bez mane'.«

Početak je te igre izgubljen. I očuvani ulomak na više je mjesta tako oštećen da je nečitljiv. Kao osobe javljaju se u igri: Augustin, Elizabeta i njezin sin Ivan Krstitelj, poganska proročica Sibila, prorok Balaam, također poganin, i magarica na kojoj jaše, anđeo koji golim mačem zaustavlja proroka Balaama i, kako se pretpostavlja, prorok Izaija. Skupno nastupaju Židovi, porotnici, zbor i crkva. U igri se odvija prenje između predstavnika židovskih i kršćanskih shvaćanja pred porotom, koja potvrđuje ispravnost kršćanske vjere. Na kraju se crkva trijumfalno poziva na Ivana Krstitelja kao na svojega krunskog svjedoka.

S očuvanim ulomkom završava očito i liturgijska igra. I ona nam je poznata iz više francuskih varijanata. Oslanjajući se na njih, mogle su se lakune u Zagrebačkom tekstu djelomično popuniti. Na temelju tih varijanata može se dobiti i slika cijeloga zbivanja što se prikazuje u toj igri. Zbor klerika koji predvodi Augustin kao učitelj dolazi na scenu i pjeva pjesmu o tome kako bi svi narodi trebali veselo pjevati jer je rođen Mesija. Onda pozivaju Židove i pogane da čuju što proroci govore o Mesijinu dolasku. Oni pristaju i dolaze. Tada nastupaju Mojsije i proroci jedan za drugim i sažeto izriču svoje naviještanje njegova rođenja. Njima pogani i povjeruju. Na to se nadovezuje dio igre koji stoji na zagrebačkom dvolistu. Unatoč golemoj dokaznoj sili proročkih iskaza ostaju Židovi tvrdokorni. Ali su proročanstva tako uvjerljiva da na kraju crkva ipak trijumfira.

Ako se jednim pogledom obuhvati sve, jasno se pokazuje da je to dramatizacija 11. i 14. poglavlja spisa *Contra Judaeos, Paganos et Arianos* — »Protiv Židova, pogana i arijanaca«, kojemu se u tekstovnoj predaji kao pisac navodi Pseudo–Augustin. Njegovo izlaganje metrički je parafrazirano u svojem prvotnom slijedu i podijeljeno osobama koje on spominje kao njihov dijalog. Ta igra se tako pokazuje prije kao pomoćno sredstvo pri bogoslovskom školovanju nego kao dio kakve obredne radnje. To pak upućuje na neku vezu sa zagrebačkom katedralnom školom. Takva narav igre *Prophetae Christi* u zagrebačkoj je verziji izražena mnogo jače nego u francuskima koje su do sada istražene. I dramatsko je zbivanje u njoj razvijenije.

Ništa se ne može reći o tome gdje je ta igra dobila oblik u kojem se nalazi na zagrebačkom dvolistu. Redakcija i prijepis vjerojatno su izvršeni već na hrvatskom prostoru, na što upućuju karolinško pismo kojim je pisan tekst popraćen neumama beneventanske tradicije. Usporedna pojava tih dviju pisarskih tradicija značajka je upravo dalmatinsko–hrvatske crkve.

Znatno je i to što se, za što se našla pouzdana potvrda, u trogirskoj katedralnoj liturgiji izvodila od 13. stoljeća slična igra pod naslovom *Propheta cum versibus* — »Prorok sa stihovima«.[1903] Sasvim je vjerojatno da ta tekstovna predaja seže do vremena o kojem je ovdje riječ. Odatle se vidi da se liturgijska drama njegovala, kako na sjeveru, tako i na jugu. Tragovi te dramske vrste dali su se utvrditi i u glagoljaškim rukopisima 15. stoljeća, ali i ta tekstovna predaja vjerojatno potječe iz starijih srednjovjekovnih vremena.[1904] Tako i u liturgijskim dramskim igrama hrvatska književna dvojezičnost dolazi do punoga izražaja.

Među najstarije zagrebačke kodekse pripada i evangelijar MR 153. Pisan je u 11. stoljeću na pergamentu karolinom, vjerojatno u Francuskoj. Početak s Evanđeljima po Mateju i po Marku izgubljen je. Na prvom od očuvanih listova stoji kraj Markova evanđelja (16, 13–20) i minijatura sa slikom kralja Davida. Zatim slijedi psalterij u liturgijskom rasporedu (fol. 1v–17), pri čem se od pojedinih psalama navode samo prve riječi. Očito se polazilo od toga da zbor zna psalme naizust. Prema početnim riječima mogao se svaki psalam prepoznati i onda otpjevati sav. Nakon toga psalterija dolaze Evanđelja po Luki i po Ivanu (fol. 17v–68 i 68v–109). Perikope za liturgijska čitanja označene su na rubu. Kristovo rodoslovlje u Evanđelju po Luki posebno je istaknuto križem nacrtanim crveno. Na početku dvaju očuvanih evanđelja stoje minijature na kojima su prikazani simboli evanđelistâ Luke i Ivana. Osobito su slični onima u želonskom sakramentaru (Gellon) iz 8. stoljeća. O tome gdje bi taj evangelijarij mogao biti napisan nije se do sada uzmoglo saznati ništa pobliže. No može se pretpostaviti da skupa sa *Sacramentarium sanctae Margaretae* i pontifikalom zvanim *Missale antiquissimum* pripada najstarijem knjižnom posjedu zagrebačke katedrale.[1905]

Jedna je od vrlo starih zagrebačkih liturgijskih knjiga *Benedictionale* MR 89, koje je također pisano karolinom na pergamentu na prijelazu od 11. na 12. stoljeće. Sadrži niz *benedictiones episcopales* — »biskupskih blagoslova« i zatim tekstove nekoliko biskupskih obreda. Ta je knjiga dakle benedikcional i pontifikal ujedno. Iz nje je ispao barem jedan

1903 Usp. Morović, *Trogirska liturgijska igra.*

1904 Usp. Kolumbić, *Glagoljaški udjel* 65.

1905 Usp. Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 112–113; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 103, Nr. 235.

kvaternion. Za određivanje mjesta iz kojega je ta knjiga potekla osobito je znatan tekst obreda *Ordo qualiter in Romana ecclesia ecclesiastici eligendi sunt et consecrandi* — »Red kako u rimskoj crkvi valja da se izabiru i posvećuju crkvenjaci« (fol. 83–97v). Tu arhiđakon poziva one koje treba rediti ovako: *De domo sancti Adalberti eligimus... De ecclesia sancte Marie... De ecclesia sancti Petri... De cenobio sancti Ypoliti... De monasterio sancti Benedicti... De monasterio sancte Margarete... De domo sancti Adalberti...* — »Od kuće svetoga Adalberta izabiremo... Od crkve svete Marije... Od crkve svetoga Petra... Od samostana svetoga Hipolita... Od samostana svetoga Benedikta... Od samostana svete Margarete... Od kuće svetoga Adalberta«. Odatle proizlazi da su u dijecezi za biskupa koje je zgotovljen taj benedikcional morale postojati sve te crkve i samostani. Prvo se pomišljalo na Češku, ali se onda pokazalo da bi to prije mogao biti Ostrogon. Jer sve crkve i samostani što se spominju pri ređenju doista postoje u toj nadbiskupiji, kako se nedvojbeno može dokazati. S time je posve u skladu i to što se u litaniji Sviju svetih odmah nakon svetoga Stjepana prvomučenika spominje sveti Adalbert (fol. 83v), kojemu je od starine bila posvećena ostrogonska katedrala. On je naime svetomu Stjepanu, prvomu ugarskom kralju, podijelio sakrament potvrde i poštivao se kao apostol Mađara. Premda se u ritualu spominje samo biskup, jer je to stupanj svećeničkoga reda koji je tu važan, pri opisu posvećivanja svećenikâ ipak se govori o metropolitu: *in ecclesia ubi missa celebrari debet, hora misse conveniat chorus ante altare sancte crucis, et qui sunt ordinandi stent in fine ecclesie expectantes metropolitanum ecclesiasticis vestibus induti... His omnibus decenter dispositis, pontifex indutus sacerdotalibus vestimentis una cum ministris accedat ad altare* (fol. 83r) — »u crkvi gdje valja služiti misu neka se u sat mise skupi kor pred oltarom Svetoga križa, a oni koje će se rediti neka stoje na kraju crkve čekajući metropolitanskog biskupa odjeveni u crkveno ruho... Pošto se sve to dolično rasporedi, neka biskup odjeven u svećeničko ruho skupa sa svećenicima pristupi oltaru«. Odatle jasno proizlazi da je benedikcional, ako i u opisu obreda spominje samo biskupa, ipak prvotno zgotovljen za metropolitansku crkvu.[1906] Pretpostavka da je to bila ostrogonska katedrala doista je vjerojatna. Vjerojatno je i to da je taj kodeks već rano došao u Zagreb. Ostrogonski je nadbiskup, napokon, i sudjelovao pri osnivanju zagrebačke biskupije (vidi str. 595), ali dokazati se tu za sada ne da ništa. Bit će da je to onaj benedikcional što se spominje u najstarijem inventaru zagrebačke katedrale, koji potječe iz 14. stoljeća.[1907]

1906 Usp. Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 12–16. Taj autor referira i o domišljanjima koja je iznosio Fancev o češkom podrijetlu toga rukopisa i o razlozima koje je navodio Dom Germain Morin za pretpostavku da je nastao u Ostrogonu. Pri tome, međutim, ne citira nikakvu literaturu.

1907 Usp. Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 15.

Među stare knjige zagrebačke katedrale pripada još rukopis MR 138, koji sadrži *Excerptiones Moralium Gregorii papae* — »Izvadke iz moralnih spisa pape Grgura«. Pisan je karolinom na pergamentu. Na početku svake knjige stoji *littera historiata* — »slovo koje pripovijeda«, inicijal i ilustracija ujedno. Pojedina poglavlja počinju pleternim inicijalima s likovima čudovišta. Nastao je u 12. stoljeću negdje u južnoj Italiji.[1908]

S početcima zagrebačke crkve povezivala se i Biblija koja se čuva u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču pod signaturom 1190 i jedna je od najstarijih očuvanih potpunih latinskih Biblija. Poznata je kao Radonova Biblija. Tako je nazvana po Radonu, opatu samostana St. Vaast d' Arras († 808). Moglo se, međutim, pokazati da se veza s opatom Radonom temelji na krivom tumačenju jedne pogreške u prijepisu bečkoga rukopisa.[1909] Ta je Biblija oko sredine 9. stoljeća prepisana u sjeveroistočnoj Francuskoj karolinškim pismom na pergamentu. Kao predložak poslužio je rukopisni tekst Biblije koji se čuva u Nacionalnoj biblioteci u Parizu pod signaturom Q 93.[1910] U bečku su Bibliju uz Evanđelja po Mateju i po Marku latinicom unesene slavenske glose, prijevodi pojedinih riječi (fol. 239v–247v). Očito se iz te knjige čitalo evanđelje slavenskomu puku tako što je svećenik improvizirao prijevod s latinskoga. Da bi se to olakšalo tamo gdje možda nije bilo lako brzo naći pravu riječ, pripisivalo se latinskoj njezino slavensko značenje da se tako olakša posao i svećenik koji čita evanđelje ne zapinje izgovarajući svoj improvizirani prijevod. Te »glose u Radonovoj Bibliji« privukle su, dakako, veliku pozornost slavista.[1911] Sasvim su očiti bili u njima bohemizmi, pa su se tumačili kao latinicom pisan spomenik češke redakcije crkvenoslavenskoga jezika. No refleks praslavenskih nazalnih vokala u njima učinio se kao da je južnoslavenski, pa se pomišljalo na hrvatski utjecaj. Po tome bi ih bio ispisao Hrvat koji je pamtio evanđelje u crkvenoslavenskom prijevodu hrvatske redakcije u Češkoj i za Čehe.[1912] No kroatizmi tih glosa dvoznačni su jer se u širem okviru povijesti čeških i slovačkih glasova mogu shvatiti i kao bohemizmi odnosno slovakizmi.[1913] Te su se pojave smatrale i čisto grafičkom zamjenom glagoljskih slova.[1914]

1908 Usp. Markov, *Katalog*; *Minijatura u Jugoslaviji* 289; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 103–104, Nr. 237.

1909 Usp. Fischer, *Vetus Latina — 17* 14; isti, *Lateinische Bibelhandschriften* 69 i 230.

1910 Usp. Fischer, *Lateinische Bibelhandschriften* 150, 249 i 392.

1911 Usp. Corssen, *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 1894, 868. Izdanje s opširnim komentarom Jagić, *Kirchenslavisch–böhmische Glossen*; izdan je trećine glosa Mareš, *An Anthology* 211–213; potpuno izdanje Vintr, *Die tschechisch–kirchenslavischen Glossen*.

1912 Usp. Jagić, *Kirchenslavisch–böhmische Glossen* 33–34; Vondrák, *O původu* 83–86.

1913 Usp. Trávníček, *Glosy Jagićovy*; Pauliny, *K veku Jagićových a Patervých glos*; Večerka, *Slovanské počátky* 88–89.

1914 Usp. Weingart, *Československý typ* 83–87.

Držeći se prvobitno utvrđenih južnih slavenskih jezičnih obilježja, te su glose dovedene u vezu s prvim zagrebačkim biskupom, Čehom koji se zvao Duh. On bi ih za svoj puk bio unosio hrvatski, ali su mu se pritom pod utjecajem materinskoga jezika omaknuli bohemizmi. To pak pretpostavlja da je »Radonova Biblija« u vrijeme biskupa Duha bila u posjedu zagrebačke katedrale.[1915] Protiv takva mišljenja navodili su se razlozi koji se pozivaju na leksik.[1916] Upućivalo se i na to da su te glose upisane prema potrebama istočnoga obreda, pa bi ih trebalo staviti u vezu sa samostanom Sázava nedaleko od Praga, gdje se u to doba vršilo crkvenoslavensko bogoslužje po istočnom obredu.[1917]

Obrazloženja što su do sada iznesena[1918] ne dopuštaju da se to pitanje smatra konačno riješenim. No mnogo je vjerojatnije da su te glose pisane negdje u Češkoj nego u Zagrebu. Bohemizme u njima nitko nije osporavao, a kroatizmi su, kako je već rečeno, dvoznačni. A osim tih upitnih kroatizama u samoj knjizi nema baš nikakva uporišta za tvrdnju da je »Radonova Biblija« ikada pripadala zagrebačkoj crkvi. Ne može se stoga samo zbog bohemizama u svojim slavenskim glosama i zbog Čeha koji je bio prvi zagrebački biskup računati u najstariji knjižni posjed zagrebačke katedrale.

Pozornost zaslužuju stare veze zagrebačke crkve s pismenom predajom dalmatinskih gradova. O tome svjedoči komentar uz psalme MR 164 i misal MR 166, o kojima je tu već bilo riječi (vidi str. 465 i 509). K tomu dolaze još pontifikal MR 165 i Sakramentar svete Margarete MR 126, ako su možda doista dalmatinskoga podrijetla. I pošto je kralj Ladislav osnovao u Zagrebu novu biskupiju i uvrstio je u ugarsku crkvenu hijerarhiju, ostale su ipak i dalje žive veze te nove dijeceze s metropolijom Dalmacije i Hrvatske, kojoj je njezino područje prvotno pripadalo. Osobito se to snažno očitovalo kad je u 13. stoljeću zagrebački biskup Stjepan Babonić (oko 1227–1247) htio spojiti zagrebačku biskupiju sa splitskom nadbiskupijom. Ostvarivanje te namisli bilo je dobro uznapredovalo, ali je provala Mongola sve to osujetila.[1919]

1915 Usp. Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi* 2; Hamm, *Glose.*

1916 Usp. Mareš, *Sul problema*; isti, *Zu den Wiener kirchenslawischen Glossen* 125–126.

1917 Usp. Vašica, *Staročeské evangeliáře* 126–131; Vintr, *Die tschechisch-kirchenslavischen Glossen* 110–113.

1918 Usp. preglede Večerka, *Великоморавские истоки* 505–509; Mareš, *An Anthology* 211; Vintr, *Die tschechisch-kirchenslavischen Glossen* 77–79.

1919 Usp. Tkalčić, *Prieporod* 147–150; N. Klaić, *Razvijeni srednji vijek*, 281; ista, *Zagreb u srednjem vijeku* 327–330.

KULTURA LATINSKE PISMENOSTI U DALMACIJI

U riznici splitske katedrale nalazi se evangelijar pisan karolinom na pergamentu pod kraj 11. ili na početku 12. stoljeća (Nr. 625, Scr. C). Nastao je vjerojatno u sjevernoj Italiji. Na početku svakoga poglavlja ima bogato iskićene inicijale u boji, a pored njih još mnoge skromnije izrađene.[1920]

Iz uznapredovaloga 12. stoljeća uščuvani su u Dalmaciji gotovo jedino liturgijski kodeksi. Među njima je osobito znatan Rimski misal pisan karolinom na pergamentu, ukrašen inicijalima u boji, a prva mu je strana oslikana velikom minijaturom. Čuva se u riznici splitske katedrale (Nr. 624, Scr. D). Po kalendaru se razabire da je taj misal nastao u benediktinskom krugu.[1921]

Još jedan kodeks u riznici splitske katedrale, pisan pod kraj 12. stoljeća na pergamentu karolinom koja već pokazuje i neka obilježja gotike, sadrži latinski prijevod triju djela grčkoga crkvenog oca Origena. To su 1. *Super Exodum* »O Knjizi izlaska« (Fol. 1r–60r), 2. *De sancto Ioanne Baptista* — »O svetom Ivanu Krstitelju« (Fol. 60r–62r) i 3. *Sermo inter clericos* — »Govor među klericima« (Fol. 62r–132r). I ta je knjiga iluminirana vrlo umjetnički izvedenim inicijalima.[1922] Istomu vremenu pripada i pasional pisan na pergamentu beneventanom, koji se također nalazi u posjedu splitske katedralne riznice i sadrži legende svetih mučenika Tripuna i Blaža. Pisan je vjerojatno u 12. stoljeću negdje u Dalmaciji.[1923]

Uz bok tim splitskim kodeksima treba staviti misal dubrovačke katedrale pisan na pergamentu beneventanom, a čuva se u Bodleian Library u Oxfordu. Tekstovi s neumama u njem važni su i za povijest glazbe.[1924] Pergamentni list jednoga kodeksa ispisan beneventanom s ulomkom Grgurovih dijaloga, koji se čuva u arhivu Hrvatske akademije u Zagrebu u zbirci *Antiquissima* — »Najstarije« i datira se krajem 12. stoljeća vjerojatno je također dalmatinskog podrijetla, iako za takvu pretpostavku nema specifičnih uporišta.[1925]

1920 Usp. Kečkemet, *Romaničke minijature* 130–133; Diana–Gogala–Matijević, *Riznica* 154; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 90, Nr. 129.

1921 Usp. V. Novak, *Latinska paleografija* 223; Morović, *Povijest biblioteka* 21; Kečkemet, *Romaničke minijature* 128–130; Diana–Gogala–Matijević, *Riznica* 153–154; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 89–90, Nr. 127.

1922 Usp. Morović, *op. c.* 20; Kečkemet, *op. c.* 133–136; Diana–Gogala–Matijević, *op. c.* 153; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 90, Nr. 128.

1923 Usp. V. Novak, *Notae* 211–219.

1924 Usp. Demović, *Dragocjeni muzički kodeks*.

1925 Usp. V. Novak, *Scriptura Beneventana* 80–81.

Inicijal D s likom uskrsloga Krista, iluminacija rukopisa Origens super Exodum, Riznica splitske katedrale, kraj 12. st.

U franjevačkom samostanu u Dubrovniku čuva se ulomak brevijara proviđenog neumama pisanog karolinom na pergamentu. Po pismu i neumizaciji nastao je oko sredine 12. stoljeća u sanktgalenskom krugu.[1926] U dominikanskom samostanu istoga grada čuva se *Glossa super Regulam s. Benedicti* — »Bilješka o Pravilu svetoga Benedikta«, pisana također karolinom na pergamentu. Sámo pravilo pisano je crnom, a bilješke uza nj crvenom tintom. Ta je knjiga nastala na početku 12, možda čak još u 11. stoljeću, vjerojatno u benediktinskom samostanu u istarskom Svetom Petru u Šumi. Ukrašena je višebojnim pleternim inicijalima. Na početku pojedinih poglavlja stoje jednostavni crveni inicijali.[1927]

Zagrebačka metropolitanska knjižnica posjeduje fragmente homilijara, knjige s crkvenim govorima, pisane beneventanom, što upućuje na njezino dalmatinsko podrijetlo. Ta je knjiga napisana pod kraj 11. stoljeća i onda je jednom poslije prenesena u Zagreb.[1928]

U riznici katedrale u Korčuli nalazi se ulomak antifonara koji je nastao pod kraj 12. stoljeća. Pisan je prelomljenom karolinom (fraktura) na pergamentu. Iluminacija mu je jednostavna.[1929] U klupama zadarskoga katedralnog kora nađeni su fragmenti antifonara iz 12. stoljeća. Danas se čuvaju u tamošnjem samostanu svete Marije. Pisani su beneventanom na pergamentu. Iluminacija je nešto zahtjevnija.[1930] Ulomak još jednoga antifonara s početka 12. stoljeća pisanog karolinom na pergamentu u sjevernoj Italiji nalazi se u posjedu franjevačkog samostana na otočiću Košljunu kod Punta na Krku. Prazna mjesta predviđena za inicijale nikada nisu ispunjena.[1931]

U 12. stoljeću javljaju se i početci učenih povijesnih studija u dalmatinsko–hrvatskom prostoru. Pergamentni kodeks ispisan okruglom karolinškom minuskulom, kakva se rabila u tom stoljeću, a nalazi se u posjedu riznice katedralnoga kaptola u Korčuli, sadrži niz povijesnih djela.[1932] Na prvom mjestu stoji *Historia Jerusalem abbreviata* — »Skraćena povijest Jeruzalema« (fol. 1–14v). To je ekscerpt iz latinskog prijevoda povijesnog djela Josipa Flavija. Slijedi vrlo kratak nacrt povijesti hrama u Jeruzale-

1926 Usp. Badurina, *Iluminirani rukopisi samostana Male Braće*; isti, *Iluminirani rukopisi* 79, Nr. 18.

1927 Usp. Kaeppeli–Schooner, *Les manuscrits*; Badurina, *Iluminirani rukopisi* 80, Nr. 29.

1928 Usp. V. Novak, *Notae* 202–205.

1929 Usp. Badurina, *Iluminirani rukopisi u gradu Korčuli*; isti, *Iluminirani rukopisi* 85, Nr. 91.

1930 Usp. Badurina, *Iluminirani rukopisi* 97, Nr. 184.

1931 Usp. Badurina, *Iluminirani rukopisi* 86, Nr. 99.

1932 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks*; Badurina, *Iluminirani rukopisi u gradu Korčuli* 12–15; isti, *Iluminirani rukopisi* 85, Nr. 90.

mu (fol. 15) i pod naslovom *Euthropius Historia* — »Eutropije, Povijest« sasvim sažet ekscerpt iz povijesnoga djela toga autora poznatog pod naslovom *Breviarium* — »Kratak pregled« (Fol. 15v). Poslije toga dolazi *Chronica vel caput vite et obitus imperatorum a Paulo Diacono facta* — »Kronika ili glava života i smrti careva izrađena od Pavla đakona«. I to je ekscerpt iz jednoga djela toga poznatog ranosrednjovjekovnog kroničara (fol. 16–17v). Slijedi *Chronica vel nomina episcoporum urbis Rome* — »Kronika ili imena biskupa grada Rima«, koja se sastoji samo od popisa imena (fol. 18–21) i isto takav popis ravenskih natpastira (fol. 21–21v) i onih akvilejskih (fol. 21v). Zatim dolazi Jeronimovo pismo papi Damasu i papin odgovor Jeronimu (fol. 22), a za tim slijedi papinska kronika *Liber pontificalis* — »Papinska knjiga« (fol. 22–60). Tomu je dodana *Genealogia nobilium Francorum regum* — »Rodoslovlje plemenitih franačkih kraljeva« (fol. 60v–61v). Slijedi *Historia ecclesiastica chroniata quam Eusebius fecit* — »Crkvena povijest raspoređena kao kronika koju je izradio Euzebije« (fol. 62–80v). To je samo ekscerpt iz latinskoga prijevoda toga opsežnoga djela o crkvenoj povijesti. Za njim dolazi kronika Izidora Seviljskoga s prologom (fol. 81–88v). Tekst te kronike seže do cara Gala i tamo se prekida. Time završava taj kodeks. Daljnji su listovi otrgani. Prvobitno je kodeks sigurno sadržavao cijelu Izidorovu kroniku i završavao je s njom.[1933]

Iz popisa papa, ravenskih nadbiskupa i akvilejskih (gradeških) patrijarha vidi se da je kodeks pisan uskoro poslije smrti pape Honorija II. 1130, odnosno uskoro pošto je Enrico Dandolo 1131. postao akvilejski patrijarh. Rodoslovlje franačkih kraljeva završava s carem Henrikom V. (1099–1125), što upućuje na isto vrijeme. To potvrđuje i pismo, okrugla karolinška minuskula, koja se upravo u 12. stoljeću bila uobičajila.[1934]

U tom je kodeksu *Liber Pontificalis* obogaćen vijestima iz dalmatinske i hrvatske povijesti. Ne može dakle biti dvojbe da je ta knjiga nastala na području dalmatinsko–hrvatske crkve. U njoj je i zabilježeno da je papa Anastazije IV. (1153–1154) zadarskomu biskupu Lamprediju dao metropolitanski palij (fol. 21r). Doista se zna i iz drugih vrela da je taj papa 1154. podigao zadarsku biskupiju na nadbiskupiju i njezinu nadbiskupu kao metropolitu podredio krčkoga, rapskoga, osorskoga i hvarskog kao sufragane.[1935] Time je područje koje se nalazilo pod mletačkom vlasti dobilo vlastitu crkvenu jurisdikciju, samostalnu utoliko što zadarski nadbiskup nije bio podređen akvilejskomu (gradeškom) patrijarhu kao mletačkomu crkvenom poglavaru.[1936] To što je taj podatak dodan papin-

1933 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 24–26.
1934 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 26–28.
1935 CD 2, 76–79, Nr. 78.

skoj kronici upućuje na to da mjesto postanka Korčulanskog kodeksa treba tražiti na području zadarske crkve, najvjerojatnije u krugu zadarskoga katedralnog klera ili u samostanu svetog Krševana. Korčula je, međutim, tada spadala pod hvarsku biskupiju, a ona je bila pod novoosnovanom zadarskom metropolijom. Stoga nije isključeno da je taj kodeks i nastao u Korčuli, gdje se sada čuva i već se dugo tamo nalazi.[1937]

Korčulanski kodeks je priručnik koji baca osobito zanimljivo svjetlo na učenu dalmatinsku historiografiju u 12. stoljeću. Tu se već ne radi o memorijalima u katedralnim ili samostanskim kronikama, kakvima se ulazi u trag od samoga početka srednjega vijeka u dalmatinskim gradovima, nego o sustavnom studiju i ekscerpciji autora. To je nova kvaliteta, koja nam nije poznata iz starijega vremena na dalmatinsko–hrvatskom crkvenom području. Ta je knjiga kompendij svjetske povijesti, dakako, sa srednjovjekovno omeđenim krugozorom. Za povijest staroga Izraela donosi se Izidor Seviljski, razorenje Jeruzalema i dijaspora židovskog naroda obuhvaća se izvadcima iz Josipa Flavija. K tomu dolazi poseban sasvim kratak nacrtak povijesti jeruzalemskoga hrama. Povijest perzijskih kraljeva, Aleksandra Velikoga i egipatskih Ptolemeja pokriva opet Izidor, rimske kraljeve Eutropije, a rimske i bizantske careve Izidor i Pavao đakon. Za pape i crkvene poglavare u Raveni i Akvileji, a isto tako za franačke kraljeve i karolinške careve, uneseni su od nekuda posebni popisi. U tome se zrcali politički i crkveni okoliš ranosrednjovjekovne Dalmacije. Taj povijesni kompendij dobiva time lokalnu boju. No osobito se to jasno pokazuje u papinskoj kronici, *Liber pontificalis*, što je u njem sadržana.

Liber pontificalis u Korčulanskom kodeksu potpuno se podudara u svojim prvim trima knjigama s rimskom verzijom koju su izdali Duchesne i Mommsen.[1938] Na početku ima taj tekst isti opseg kao njegov rimski predložak. No kako se udaljuje od početka to više se tekst krati i postaje postupno škrti ekscerpt iz opširnijih životopisa rimskih papa, kakvi su u izvorniku. Rečenice koje su po ekscerptorovu mišljenju bitne preuzimaju se od riječi do riječi, a da među njima uspostavi suvislost, pisao je i nove dijelove teksta. Četvrta pak knjiga, koja počinje s Lavom III. (795–816), ima tekst bitno različit od poznatoga rimskog. Dopunjen je važnim podatcima iz hrvatske povijesti. To je u *Liber pontificalis* poseban dalmatinsko–hrvatski dio. Znatno je i to što su u kodeksu na rubu stranica ti dodatci koji se tiču lokalne povijesti kasnije označeni glosama

1936 Usp. F. Šišić, *Poviest Hrvata* 76–77.

1937 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 28–29.

1938 Usp. Duchesne, *Le Liber Pontificalis*; *Gesta Romanorum Pontificum* 1, ed. Th. Mommsen, MGH, Berlin 1898.

unesenim gotikom. To pokazuje da su čitatelji poklanjali upravo tim vijestima osobitu pozornost. Te glose, naime, vjerojatno valja razumjeti kao upozorenje na ono što se smatra važnim. No i u prve tri knjige te redakcije rimskoga *Liber pontificalis* ima dodatnih podataka koji uspostavljaju posebnu vezu s dalmatinskim prostorom i hrvatskim jezikom.[1939]

U zabilješkama o papama Agapitu I. (535–536) i Silveriju (536–537) naziva se gotski kralj *Theodatus* hrvatskim prijevodom svojega imena *Bogdan*, koji je kao južnoslavensko osobno ime sasvim običan. U nominativu ostaje to ime u svojem hrvatskom obliku, bez latinskoga padežnog nastavka (fol. 36–37). To pokazuje sasvim nedvojbeno da je redaktor te verzije papinske kronike *Liber pontificalis* sam govorio hrvatski i bio prisno srođen s tim jezikom i da se obraćao isto takvim čitateljima. Dvojezičnost kao bitan element te književnosti u toj se sitnoj pojedinosti pokazuje osobito jasno.[1940]

U zabilješci o papi Vigiliju (537–555) spominje se gotski kralj Totila. O njem se u dalmatinskoj verziji čita ovo (fol. 39v): *Tunc Gothi fecerunt sibi regem Tetolam qui fuerat aliis regibus banus et obsedebat undique Romanis* — »Tada su Goti učinili sebi kraljem Totilu, koji je bio drugim kraljevima ban i odasvud je opsjedao Rimljane«. Time se visoko dostojanstvo bana, karakteristično upravo za hrvatsku državu, projicira u gotsko kraljevstvo, čime nastaje nešto poput hrvatskoga tumačenja, *interpretatio Croatica*, gotske povijesti. I odatle se razabire da redaktor te verzije rimskoga *Liber pontificalis* potječe iz dalmatinsko–hrvatske sredine i sebi zamišlja upravo takve čitatelje. Na donjem rubu stranice stoji ispod riječi *banus* istom rukom unesena riječ *banduus*, a riječ *banus*, uvrštena u tekst, nije precrtana. Taj dodatak dobiva osobito značenje od tuda što u rimskom izvorniku ta rečenica glasi: *Tunc Gothi fecerunt sibi regem Badua, qui Totila nuncupabatur* — »Tada su Goti učinili sebi kraljem Baduu, koji se nazivao Totila«. U predaji toga teksta javlja se za kraljevo ime i varijanta *Bandua*.[1941] To što je u dalmatinskoj verziji pored *banus* kao varijanta dodano i *banduus* pokazuje kako je dalmatinski redaktor pazio na prvotni oblik svojega teksta, pa i tamo gdje ga je izmijenio pod utjecajem hrvatskoga ustavnog nazivlja opet nastojao po mogućnosti uzimati u obzir svako slovo svojega predloška. To je učeno nastojanje koje baca neočekivano jasno svjetlo na pismenu kulturu i naobrazbu dalmatinsko–hrvatskoga područja u 12. stoljeću.[1942]

1939 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 28–29.

1940 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 29.

1941 Usp. izdanja Duchesne 1, 298 i Mommsen, 152.

1942 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 29–30.

U četvrtoj pak knjizi *Liber pontificalis*, kada se opisuje život onih papa koji su odigrali važnu ulogu u povijesti dalmatinsko–hrvatske crkve, dodane su papinskoj kronici sadržajne vijesti o povijesti te crkve i s njom u vezi i o povijesti hrvatsko–dalmatinskoga kraljevstva. Tako se u njoj o papi Ivanu X. (914–929) može pročitati (fol. 55v): *Iohannes X. sedit annos XII, menses II, dies VI. Hic fecit pacem inter Bulgaros et Chroatos per legatos suos, Madalbertum scilicet episcopum et Iohannem ducem, et composuit in Dalmatia ecclesiasticum dogma ut primitus fuerat, cuius beneficii gratia Chroati sancto Petro effecti sunt tributarii in perpetuum.*[1943] — »Ivan X. sjedio je na prijestolju 12 godina, 2 mjeseca, 6 dana. On je učinio da se sklopi mir između Bugara i Hrvata preko svojih izaslanika, to jest biskupa Madalberta i vojvode Ivana, i sredio je crkvenu dogmu u Dalmaciji onako kako je bila prvotno, a zahvaljujući tomu dobročinstvu, postali su Hrvati podanici svetoga Petra za sva vremena«.

To je nadasve važna povijesna vijest. Njome se potvrđuju podatci sadržani u spisu koji je uključen u *Historia Salonitana maior*, a opisuje crkvene sinode održane u Splitu na početku 10. stoljeća (vidi str. 379 i 389) još jednim nedvojbeno starim vrelom. U spisu o splitskim sinodama kaže se o drugoj, koja je održana 928, sasvim u skladu s dalmatinskom verzijom papinske kronike: *Unde frequenter eadem poscentibus nobis diffinitionem recipere hac de causa terminando iniunctam sibi operis Bulgariam petentes Romanorum legati, Madalbertus, venerabilis episcopus, et Ioannes, dux illustris, dux Cumas, que sequuntur epistole, ad nos post biennium devenerunt. Prevenientes igitur se prefati legati ad confinia nostra et sicut illis opus iniunctum apostolica iussione fuit, Bulgariam perexerunt. Quique peracto negotio pacis inter Bulgaros et Croatos repetito iter ad nos venerabilis Madalbertus episcopus in ecclesia Spalatensi adveniens sinodaliter nos episcopos Ioannem, Forminum, Gregorium cum Croatorum principe congregavit. Cum quibus residens cuncta provincie antique consuetudinis iusto moderamine perscrutans firmavit omnia secundum veterum statuta.*[1944] — »Kada smo mi onda često tražili da dobijemo tu odredbu o tom predmetu, polazili su u Bugarsku da bi obavili posao koji im je naložen rimski izaslanici, Madalbert, poštovanja dostojni biskup, i Ivan, sjajni vojvoda, vojvoda Kume. Pisma koja slijede došla su poslije dvije godine do nas. Došli su dakle spomenuti izaslanici do naših granica i, kako im je posao bio naložen apostolskom zapovijedi, krenuli su u Bugarsku. I pošto su obavili posao sklapanja mira između Bugara i Hrvata, na povratnom putu došao je do nas poštovanja dostojni biskup Madalbert, skupio je na sinodi u splitskoj crkvi nas biskupe, Ivana

1943 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 30.

1944 CD 1, 37, Nr. 26.

(splitskog), Formina (zadarskog), Grgura (ninskog) s hrvatskim vladarom. I sjedeći s nama, pravednim je upravljanjem istražio sve stare običaje naše pokrajine i sve je učvrstio prema ustanovama starih«.

Uzme li se u obzir kako se navode imena papinskih legata i izraz *pax inter Bulgaros et C(h)roatos* — »mir među Bugarima i Hrvatima«, stječe se dojam da je taj zapis, uvršten u papinsku kroniku, naprosto sažetak opširnijega pripovijedanja u spisu o splitskim sinodama, sažetak sastavljen na mnogo boljem latinskom jeziku. To se izvrsno slaže s mišljenjem da onaj spis potječe s početka 10. stoljeća i da pripada u staru predaju splitske crkve. Odande bi onda ta vijest u sažetijem izrazu bila preuzeta u dalmatinsku verziju papinske kronike *Liber pontificalis*. To otvara uvid u do sada neslućene povezanosti dalmatinske tekstovne predaje i dokazuje posve nedvojbeno da je ta vijest o dalmatinsko–hrvatskoj crkvenoj povijesti doista autentična, što u povijesnim istraživanjima nije uvijek bilo neprijeporno.[1945]

U odsječku o papi Aleksandru II. (1061–1073) obavijest je koja se tiče Dalmacije i Hrvatske još mnogo obilnija (fol. 58v–59): *Alexander II. sedit annos XI, menses X, dies XXIII. Hic inter alia multa in diversis mundi partibus religiose ut bonus pastor emendans, audivit de Cressimiro Chroatorum principe quod dolo necari fecisset Goislaum fratrem suum, misso apocrisario Mainardo, religiosum scilicet virum, qui sua sagacitate si ita res haberetur inquireret. Qui veniens satisfactionem accepit ab eo, iurans cum duodecim suis iuppanis non se teneri illo crimine. Ipse autem reconciliatus iterum adeptus est principatus illius terre a parte sancti Petri apostoli. Dum autem legatus ipse apud Dalmatinos demoraretur, comperit eos infessos nefariis criminibus, qui facto concilio prout tempus dabat eos emendans, ad dominum suum repedivit. Sequenti vero anno misit alium timentem Dominum nomine Theuzum, qui omnia viriliter scrutans, facto generali synodo, utiliter emendavit, nam consanguinitatem in quarta et in quinta propinquitate innexi tenebantur, et ordinationem malam episcoporum, et copulatione uxorum presbiteros et diaconos emendans et venditiones hominum funditus evertens, similiter ut superius cum honore rediit. Hic sanctissimus papa Henrigum tertium et coronavit et unxit imperatorem. Qui obiit apud Lateranum et sepultus est in ecclesia Salvatoris*.[1946] — »Aleksandar II. sjedio je na prijestolju 11 godina, 10 mjeseci, 23 dana. On je, među mnogim ostalim što je u raznim krajevima svijeta kao dobar pastir ispravljao u skladu s vjerom, čuo o Krešimiru, hrvatskom vladaru, da je na prijevaru dao ubiti svojega brata Gojslava, pa je poslao poslanika Majnarda, muža redovnika, da svojim

1945 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 31–33.

1946 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 30–31.

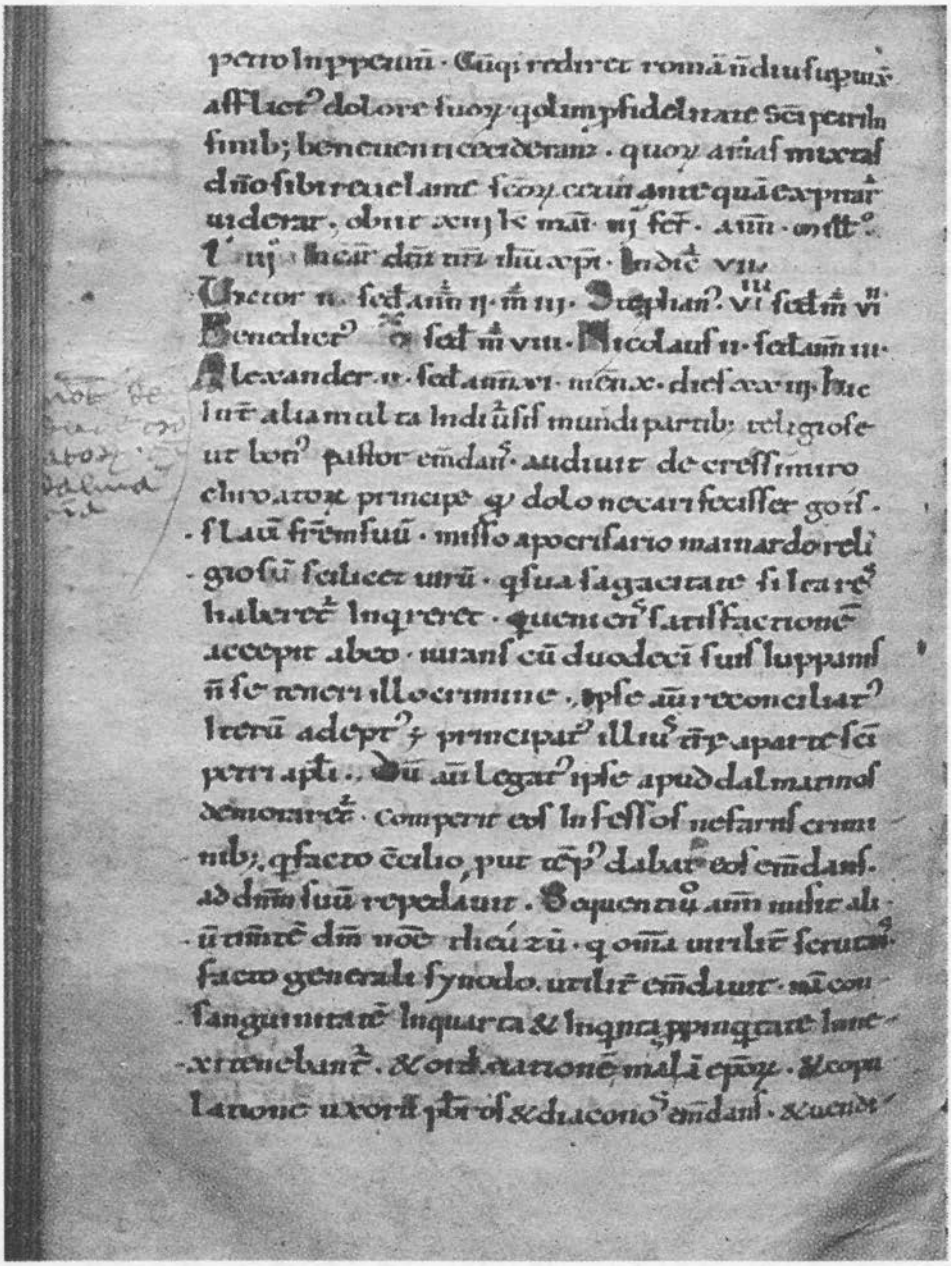

Korčulanski kodeks, 12. st.

oštroumljem istraži je li to tako. A on je došavši dobio od njega zadovoljštinu jer se zakleo sa svojih dvanaest župana da nije kriv za onakav zločin. Sam je onda, tako pomiren, primio vladarski položaj nad onom zemljom od strane svetoga Petra apostola. Dok je pak taj izaslanik boravio kod Dalmatinaca, saznao je da su oni okuženi grješnim zlodjelima, pa je skupio sabor i ispravljao ih je koliko je vrijeme dopuštalo i vratio se svojemu gospodaru. Iduće pak godine poslao je drugog bogobojaznog čovjeka po imenu Teuza, koji je sve muževno istražio, pa je sazvao opću sinodu i korisno je sve popravio, naime sklapali su brak povezani četvrtim i petim stupnjem krvnoga srodstva, i loše im je bilo ređenje biskupa, popravio je to što su im se ženili prezbiteri i đakoni i potpuno je iskorijenio prodaju ljudi, slično se kao i gore časno vratio. Taj je presveti papa Henrika Trećeg i okrunio i pomazao za cara. Umro je kod Laterana i pokopan je u Spasiteljevoj crkvi«.

Legat Majnard poznat je u vezi s Aleksandrom II. iz jednog nedvojbeno autentičnog papinskoga pisma, u kojem se potvrđuju zaključci sinode koja je 1060. održana u Splitu (vidi str. 560). Tamo stoji: *Alexander regi et episcopis Dalmatiarum. Notificamus omnia capitula, que per confratres nostros venerabiles, Mainardum scilicet collateralem episcopum nostrum et Iohannem, archipresulem vestrum, in Spaleto aliisque civitatibus sunt statuta, eadem in Romana synodo seriatim ea referente a beate memorie predecessore nostro Nicolao apostolica auctoritate et sub anathematis interpositione roborata. Cuius nos constitutionem exequentes ipsaque statuta confirmantes quedam eorum his nostris apicibus inserimus*.[1947] — »Aleksandar kralju i biskupima Dalmacije. Obznanjujemo sve članke što su ustanovljeni po našoj poštovanja dostojnoj subraći, to jest Majnardu, našem pobočnom biskupu, i Ivanu, vašem natkolovođi, u Splitu i drugim gradovima, a iste je potvrdio apostolskom ovlasti pod prijetnjom anateme na rimskoj sinodi, gdje ih je redom iznosio, naš prethodnik Nikola blažene uspomene. Izvršujući njegovu odredbu i potvrđujući same zaključke, neke od njih uvrštavamo u ovo svoje pismo«.

O dalmatinskoj pokrajinskoj sinodi koju je održao kardinal Majnard saznaje se nešto i iz povijesnoga djela splitskog arhiđakona Tome: *Fuerat siquidem tempore domini Alexandri pape et Iohannis decessoris Laurentii supra dicti a domino Maynardo quondam Pomposiano abbate, postea episcopo cardinali, quedam synodus omnium prelatorum Dalmatie et Chroatie multum solempniter celebrata, in qua multa fuerunt conscripta capitula*.[1948] — »Bio je u vrijeme gospodina pape Aleksandra i Ivana, prethodnika prije spomenutoga Lovre vrlo svečano održan sabor svih

1947 CD 1, 95, Nr. 67.

1948 Thomas, c. 16 (ed. Rački 49).

prelata Dalmacije i Hrvatske pod Majnardom, nekad opatom u Pompozi, a poslije biskupom kardinalom, na kojem su bili napisani mnogi članci«. A papinski se legat Majnard spominje i u vezi s Nikolom II. (1059–1061), prethodnikom Aleksandra II, u ispravi kralja Petra Krešimira IV. od godine 1060.: *coram apocrisiario sancte Romane ęcclesiae venerabili abbatae Mainardo, misso a Nicolao, sanctissimo papa.*[1949] — »pred poslanikom svete rimske crkve poštovanja dostojnim opatom Majnardom, poslanim od Nikole, presvetoga pape«. Po tome se čini da je Majnard prvo kao opat, a onda kao biskup kardinal, na početku šezdesetih godina 11. stoljeća dva puta boravio u Dalmaciji kao izaslanik dvaju papa.[1950] U toj se ispravi spominje kao svjedok i ban Gojčo (*Goyzo bano testes*). Taj najviši dostojanstvenik nosi tu oblik odmila za ime Gojslav, pa bi to mogao biti kraljev brat o kojem u dalmatinskom *Liber pontificalis* stoji da je bio ubijen i da je kralj Krešimir bio optužen za njegovu smrt.

U jednoj se ispravi opata samostana svetoga Krševana u Zadru 1064/65. spominje papinski legat Teuzon: *Petrus venerabilis abbas monasterii sancti Chrisogoni, astans ante conspectum domini Teuzonis, apostolice sedis apocrisiarii missi a domino Alexandro, Romano pontifice...* [1951] — »Petar, poštovanja dostojni opat samostana svetog Krševana, stavši pred lice gospodina Teuzona, poslanika kojega je poslao gospodin Aleksandar, rimski biskup...«. O njegovoj ulozi pri uređivanju prilika u dalmatinsko–hrvatskoj crkvi saznaje se nešto više samo iz dalmatinske redakcije papinske kronike *Liber pontificalis,* sadržane u Korčulanskom kodeksu. Samo se iz nje saznaje i to kako je Petar Krešimir IV. bio optužen da je dao ubiti brata Gojslava, dok sva druga vrela o tome šute. To je, međutim, uzvitlalo toliku prašinu da se umiješao Rim i jedan se papinski legat pozabavio tim predmetom. Nikada se neće znati je li Krešimir dao odstraniti svojega brata ili nije. No jedno je sigurno, župani, velikaši kraljevstva, stali su uz svojega kralja, i kad mu je vladanje bilo teško ugroženo, svečano su izišli na rotu i tom su ga prisegom poduprli i održali. Procedura oslobađanja od optužbe za ubojstvo s dvanaestoricom koji skupa s optuženim prisežu u to da nije kriv (*porotnici*) institucija je staroga hrvatskog i slavenskoga prava, a ne rimskoga, kako se ono primjenjivalo u srednjem vijeku. Odatle se vidi da je papin poslanik dao da se o Krešimirovoj krivnji presudi po pravu njegova kraljevstva i da se u hrvatskom kraljevstvu još u drugoj polovici 11. stoljeća primjenjivalo slavensko rodovsko pravo i na najvišoj razini.[1952]

1949 CD 1, 88, Nr. 64.

1950 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 33–38 i 39–43.

1951 CD 1, 100, Nr. 71.

1952 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 38–39; Barada, *Prilozi kronologiji* 186; Margetić, *Odnosi*, osobito 220–221.

O papi Grguru VII. (1073–1085) uneseno je u dalmatinsku verziju papinske kronike ovo: *Gregorius VII. sedit annos XI, menses II, dies III. Hic misit Dalmatiam apocrisarium Gebizum religiosum abbatem, qui Svinimirum Sclavum et Chroatis et Dalmatinis in Salonam unxit et coronavit regem. Hic etiam ut pontifex factus est, imperatori interdixit investituras episcoporum, dicente Domino: Tu es Petrus et super hanc petram edificabo ecclesiam meam, et cetera, pro quibus aliisque sacris documentis quamdiu vixit vexatus fuit, ita ut exul pro Domino apud Salernum obiret, ibique in ecclesia sancti Mathei sepelitur resurrecturus in gloria.*[1953] — »Grgur VII. sjedio je na prijestolju 11 godina, 2 mjeseca, 3 dana. On je poslao u Dalmaciju poslanika Gebiza, redovnika opata, koji je Slavena Zvonimira u Solinu Hrvatima i Dalmatincima pomazao i okrunio za kralja. On je također, kada je postao papa, zabranio caru investituru biskupa jer je Gospodin rekao: 'Ti si Petar i na toj stijeni sagradit ću svoju crkvu', i tako dalje, zbog čega i drugih svetih pouka bio je zlostavljan dokle god je živio, tako da je umro kod Salerna kao prognanik za Gospodina i tamo je pokopan u crkvi svetoga Mateja i uskrsnut će u slavi«.

Kako je izaslanik Grgura VII. Gebizon godine 1075. u Solinu okrunio Zvonimira za kralja Hrvata i Dalmatinaca, to je opisano u zavjernici okrunjenoga: *Ego Demetrius, qui et Svinimir nuncupor, Dei gratia Chroatie Dalmatieque dux, a te, domine Gebizo, ex apostolice sedis legatione domini nostri pape Gregorii potestatem optinens in Salonitana basilica sancti Petri et concordi totius cleri et populi electione de Chroatorum Dalmatinorumque regni regimine per vexillum, ensem, sceptrum et coronam investitus atque constitutus rex...*[1954] — »Ja Demetrije, koji se zovem i Zvonimir, po milosti Božjoj knez Hrvatske i Dalmacije, od tebe, gospodine Gebizone, dobivajući vlast po poslanstvu našega gospodina pape Grgura u solinskoj bazilici svetoga Petra i po složnom izboru svega klera i naroda zastavom, mačem, žezlom i krunom ustoličen i postavljen za kralja Hrvata i Dalmatinaca...«.

To potpuno potvrđuje autentičnost vijesti o Zvonimirovoj krunidbi u dalmatinskoj redakciji papinske kronike *Liber pontificalis.*[1955] Ona se pokazuje kao proizvod ozbiljnog i zauzetog povijesnog istraživanja, koje svjedoči o visokoj naobrazbi i istinskom zanimanju za predmet. U povijesnom kompendiju koji je skupljen u Korčulanskom kodeksu ta se redakcija papinske kronike mora smatrati jezgrenim dijelom jer su baš u njoj prvi početci učene domovinske historiografije.

1953 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 31.

1954 CD 1, 139–140, Nr. 109.

1955 Usp. Foretić, *Korčulanski kodeks* 43.

A da se ta redakcija u mlađim stoljećima upravo tako čitala i doživljavala, o tome vrlo rječito svjedoče glose na rubu stranica pripisane gotikom kraj tih vijesti. Već pored zabilješke o papi Gaju (283–296), koja je doslovno preuzeta iz rimskog izvornika i glasi (fol. 26v): *Gaius natione Dalmatinus ex genere Diocleciani imperatoris, a patre vero Gaio* — »Gaj, rodom Dalmatinac od rodbine cara Dioklecijana, a od oca Gaja«, stoji glosa: *Nota de Dalmacia* »Bilješka o Dalmaciji«. Ista glosa stoji i kraj teksta o Ivanu IV. (640.–642.), o kojem piše u kronici: *Iohannes natione Dalmata ex Patre Ravenatitio* (umjesto *Venantio*) *scolastico* — »Ivan, rodom Dalmatinac, od oca Venancija skolastika«. Pri prvom spomenu pape Aleksandra II. stoji na rubu glosa: *Nota de duce Croatorum et in Dalmatia* — »Bilješka o knezu Hrvata i u Dalmaciji«. Pri prvom spomenu Grgura VII. stoji na rubu još jedna glosa: *Nota de rege facto in Dalmacia per papam* — »Bilješka o kralju kojega je papa postavio u Dalmaciji« i nešto dalje: *Nota Salone* — »Bilješka o Solinu«, sve goticom mlađega vremena.[1956]

Jednaki takvi povijesni zapisi kakvima je nadopunjen *Liber pontificalis* u svojoj dalmatinsko–hrvatskoj redakciji ušli su i u hagiografiju razvijenoga srednjeg vijeka i tako u tekstovima nekoliko očuvanih svetačkih legenda došli do nas.[1957]

1956 Usp. Foretić, *op. c.* 29, 30 i 31.

1957 To je na prvome mjestu legenda o čudotvornim moćima svetoga Kristofora u Rabu, koju je 1308. napisao rapski biskup Juraj Kostica, a u nju je iz starijih rapskih spisa preuzeo prikaz normanske opsade Raba godine 1074. i Kolomanovih nasrtaja na taj grad u prvim godinama 12. stoljeća. Ti zapisi, kako se razabire, nedvojbeno potječu od suvremenika. Usp. Farlati 5, 231–235; Rački, *Documenta* 455–457; Šišić, *Priručnik* 585–592 i 622–626; Praga, *La traslazione*; Margetić, *O napadačima*. Trogirski povijesni zapisi, također iz 11. i s početka 12. stoljeća, došli su do nas u legendi svetoga Ivana, biskupa trogirskoga. Tu su sadržane vijesti o tome kako je Ivan u pratnji papinskoga legata došao u Trogir i tamo postao biskupom, o tome kako je bio povezan sa splitskim nadbiskupom Lovrom, te o tome kako je Koloman uz njegovu pomoć podvrgao svojemu vrhovništvu Zadar i Trogir. I ti zapisi potječu iz vremena kad je sjećanje na događaje još bilo svježe. Redakciju legendarnoga teksta kakav je došao do nas priredio je i nadopunio godine 1203. Treguan, tada još arhiđakon, a poslije biskup trogirski. Otkrio ga je, izdao i komentirao Lucius (Rim 1657). Usp. Farlati 4, 310–322; Rački, *Documenta* 449–453; Šišić, *Priručnik* 565–572 i 619–622. Tu je, napokon, legenda svetoga Gaudencija, biskupa osorskoga. Nju je, ispisanu na pergamentu, 1714. u Cresu otkrio Filippo Riceputi, a po predaji se prvotno nalazila u urni skupa sa svetčevim moćima. Po sadržaju se čini da ju je pisao redovnik iz benediktinskoga samostana sv. Marije u Porto Novo kraj Jakina. Ne zna se kada je ta legenda napisana, ali nema dvojbe da su u nju uvršteni pouzdani zapisi iz vremena skoro poslije Gaudencijeve smrti 1044. u tom samostanu. Neke od njih potvrđuju i suvremena vrela. No tu se radi o pisanoj predaji samostana sv. Marije kraj Jakina, a ne o osorskoj. Usp. Farlati 5, 186–187; Rački, *Documenta* 439–445 (prepisano iz rukopisnoga brevijara na pergamentu što se čuvao u Zadru). O tima trima legendama usp. N. Klaić, *Rani srednji vijek* 14–15 i M. Ivanišević u zborniku *Zvonimir kralj hrvatski* 91–96. Posljednje dvije legende važna su vrela za reformna crkvena gibanja u Dalmaciji 11. stoljeća.

Kulturu latinske pismenosti u Dalmaciji kakva je bila u poodmaklom 12. stoljeću osvjetljuju i očuvani natpisi uklesani u kamen. U njima dolazi do izražaja i grad Krk, u kojem je iz starijega vremena do sada pronađen tek jedan glagoljaški natpis. U sjeverozapadnom pak tornju gradske utvrde, koji je služio kao zgrada suda, urezan je u timpanon nad vratima latinski natpis: *(H)oc opus e(st) to(t)i(u)s h(uius) comunis † a(nno) D(omi)ni m(illesimo) c(entesimo) no(n)a(gesi)mo I (primo) t(em)po(r)e I(ohannis) Vegl(ensi)s e(pisco)pi et B(artholomei) ac W(idonis) co(mit)u(m) V(egle) (h)oc opus e(st) i(n)ceptu(m).*[1958] — »Ovo je djelo sve ove općine. Godine Gospodnje tisuću sto devedeset prve, u vrijeme krčkoga biskupa Ivana, te Bartola i Vida, knezova krčkih, započeto je ovo djelo«. Drugi jedan timpanon što je pripadao samostanskoj crkvi svetoga Mihovila, a u sekundarnoj je porabi ugrađen u crkvu Majke Božje koja je podignuta na istom mjestu, nosi ovaj natpis: *In no(min)e patris et f(ili)i et sp(irit)u(s) s(an)c(t)i a(men). Pr(es)b(yte)r Bonus hedificavit hoc edificiu(m) ad honore(m) beati Mich(ae)li(s).*[1959] — »U ime Oca i Sina i Duha Svetoga, amen. Prezbiter Bono sagradio je ovu zgradu u čast svetomu Mihovilu«. Oba natpisa potječu iz druge polovice 12. stoljeća. Osobe koje se spominju u prvome pripadaju rodu nasljednih krčkih knezova (*comites Veglae*) i zajednički su obnašale tu čast i vršile tu službu u vremenu oko 1163–1191. Biskup Ivan spominje se u više navrata između 1186. i 1198, a prezbiter Bono 1186. u jednoj ispravi.[1960]

Ta su dva natpisa osobito zanimljiva u prvom redu zato što teritorijalno nadopunjuju sliku ranosrednjovjekovnoga dalmatinskog latiniteta. To vrijedi i za jedan natpis iz grada Raba. Uklesan je u podnožje zvonika crkve svetoga Andrije i datiran godinom 1181: *Anno D(omini) MCLXXXI. T(empo)re Andree ep(iscop)i et Oinanne abbatis(s)e ego Cosmas archidiac(onus) feci ca(m)panile h(oc).*[1961] — »Godine Gospodnje 1181. U vrijeme biskupa Andrije i Ivane (?) opatice ja sam, arhiđakon Kuzma, napravio ovaj zvonik«. U crkvi, koja je starija od svojega zvonika, bio je pričvršćen natpis: *...Domini n(ost)ri (Iesu Christi) ego p(res)b(yte)r Madius una cum incia cum tota ecc(lesiastic)a c(ongregat)ione hedificabismus* (!)...[1962] — »...Gospodina našega Isusa Krista, ja prezbiter Madije sagradili smo skupa s incijom (?) sa svom crkvenom zajednicom«. Te su zgrade pripadale ženskom benediktinskom samostanu svetog Andrije.[1963]

1958 Mihaljčić–Steindorff 9, Nr. 14.

1959 Mihaljčić–Steindorff 9, Nr. 15.

1960 Usp. Štefanić, *Opatija sv. Lucije* 18–20; Žic–Rokov, *Gradske zidine* 189; Ostojić, *Benediktinci* 1, 356 i 358.

1961 Mihaljčić–Steindorff 16, Nr. 20.

1962 Mihaljčić–Steindorff 16, Nr. 21.

1963 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 1, 354–357.

S kraja 12. stoljeća potječe i natpis iz Dikla, mjesta u najbližoj okolici Zadra, koje, međutim, nije ležalo na gradskom teritoriju i po tome u bizantskoj Dalmaciji, nego već izvan nje, u zemlji hrvatske vlasti. Urezan je u lunetu nad nadvratnikom crkve svetoga Martina u Diklu i glasi: *Memento D(omi)ne (Iesu Christe) famuli tui Petri ha(n)c qui eccl(esi)a(m) de p(ro)prio co(n)stru(er)e iussit ad honore(m) genitricis tue virginis Ma(ri)e s(ancti)q(ue) ap(osto)li tui Petri nec no(n) et co(n)fes(s)oris Martini ad remediu(m) anime sue suor(um)q(ue). Am(en).*[1964] — »Sjeti se, gospodine Isuse Kriste, svojega sluge Petra koji je ovu crkvu dao sagraditi od vlastitoga imutka u čast tvoje roditeljice, Djevice Marije, i svetoga apostola Petra, a i ispovjedatelja vjere Martina za lijek duši svojoj i svojih, amen«. Natpis je datiran po epigrafskim obilježjima.[1965]

Timpanon ugrađen nad vratima župne crkve, podignute tek u novije vrijeme, u Zemuniku, u bližem zaleđu Zadra, koji gotovo sigurno potječe iz danas srušene crkve svetoga Jakova na sjevernoj obali zaljeva u kojem je zadarska luka (*sanctus Jacobus ultra portum* — »sveti Jakov onkraj luke«) nosi natpis: † *Anno D(omi)ni MCLXXXXIIII regnante d(omi)no n(ost)ro Bela tercio rege Ungarie et Damiano Iadere principi ego Haça filia Pete ob remedio a(n)i(m)e mee et viri mei Radovani meor(um)q(ue) p(ro)genitoru(m) feci construe(re) ha(n)c basilica(m) ad (h)onore(m) D(e)i s(ancti) Iacobi.*[1966] — »Godine Gospodnje 1194, dok je vladao naš gospodin Bela Treći, ugarski kralj, i Damjan bio prvak u Zadru, ja Haća, kći Petina, radi lijeka svojoj duši i mojega muža Radovana i mojih roditelja dala sam sagraditi ovu baziliku u čast Bogu i svetomu Jakovu«. To je uzorak zadarskoga latiniteta kakav je bio pod kraj 12. stoljeća i zanimljivo osvjetljuje nadijevanje osobnih imena u višim slojevima stanovnika toga grada. Ime darovateljice *Haça* čini se da je grafička varijanta imena *Chazza*, potvrđenog u ispravama. To je pak oblik odmila za Katarina. Dvodijelno hrvatsko ime *Radovan* ne iziskuje u to doba više nikakva tumačenja. Romansko–slavenska etnička simbioza bila je tada i u Zadru već daleko uznapredovala.

S prijelaza iz 12. stoljeća u 13. potječe, po svjedočanstvu paleografskih obilježja, koliko se ona razabiru na crtežu iz 18. stoljeća, natpis koji je u splitskoj katedrali bio uklesan u rub poklopca jednoga sarkofaga što je tamo bio postavljen s moćima svetoga Dujma. Glasio je ovako:

Hoc habet egregio s(an)c(tu)s sua membra sepulcro
Domnius antiquae qui (Cristi) dogma Salonae

1964 Mihaljčić–Steindorff 20, Nr. 25

1965 Usp. Petricioli, *Tri romaničke građevine* 175–176.

1966 Mihaljčić–Steindorff 31–32, Nr. 45. Usp. Klaić–Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku* 286–287.

monstravit p(re)sul quo(que) martir factus eiusdem
discipulus Petri pariter fuit iste beati.
Haec Spalati p(re)sul huc transtulit inde Ioh(anne)s.
Tempore post longo cum nonnulli dubitarent
an foret hic corpus an hinc foret arte relatu(m),
claruit id cunctis (quod) perpauci putaverunt.
Archip(re)sul eni(m) huius Crescentius urbis
marmora disiunxit s(an)c(tu)m corp(us) patefecit.
mille D(e)i centum tres affore credimus annos,
tunc et apostolicus Pascalis constitit orbis
dena fuit, multis patet hoc, indictio, doctis. Amen.[1968]

— »U ovom izvrsnom grobu ima svoje kosti sveti Dujam, koji je staroj Saloni pokazao Kristovu nauku i postao njezin kolovođa i mučenik, a bio je on jednako učenik svetoga Petra. Ovo je odande prenio ovamo Ivan, kolovođa u Splitu. Poslije dugo vremena kad su neki već sumnjali je li tijelo ovdje ili je odavde vješto odneseno, postalo je svima bjelodano ono što je malo njih predmnijevalo. Nadbiskup je naime ovoga grada Krescencije rastavio mramorje i otkrio sveto tijelo, a vjerujemo da je tada bilo tisuću sto i tri Božjih godina i Paskal je bio apostolski namjesnik na svijetu, a bila je deseta indikcija, to je jasno mnogim učenim ljudima. Amen«. Taj natpis bi očito imao biti sastavljen u heksametrima, a čuva uspomenu na to kako je splitski nadbiskup Krescencije otvorio sarkofag svetoga Dujma. Ispjevan je u maniri koja je poznata s prijelaza iz 11. u 12. stoljeće. Sadržaj mu se odnosi na legendu o prijenosu sarkofaga sa smrtnim ostatcima mučenika iz groba u Saloni u splitsku katedralu.

Daljnji natpisi iz bizantske Dalmacije koji svjedoče o latinskoj pismenoj kulturi u uznapredovalom 12. stoljeću i na njegovu kraju očuvali su se u Dubrovniku. I među njima ima pjesma u heksametrima. Radi se o nadgrobnom natpisu dubrovačkoga nadbiskupa Tribunija (1158–1189) koji je stajao u katedrali, ali se pod kraj prošloga stoljeća izgubio. Glasio je ovako:

Presul Tribunius celestibus associatus
deguit in mundo multa virtute preclarus.
Astra petit celumque subit ibique locatur,
nam requies et amena dies sibi nunc famulatur.[1969]

— »Kolovođa Tribunije, pridružen nebesnicima, proveo je neko vrijeme na svijetu slavan po mnogoj vrlini. Diže se do zvijezda, penje na nebo i ondje se smješta, jer mir i ugodno vrijeme sada mu služi«.

1968 Mihaljčić–Steindorff 64–65, Nr. 100.
1969 Mihaljčić–Steindorff 86–87, Nr. 132.

Sasvim slična latinska poezija čita se na mramornoj ploči s nadgrobnim natpisom nekako iz istoga vremena što je nađena na otočiću Lokrumu pred Dubrovnikom:

† *Pro se, pro fratrum requie, pariterque parentum,*
hoc Vitus Proculi fieri fecit monum(en)tum.[1970]

— »Za sebe, za mir braće, a isto tako i roditelja, dao je Vito Prokulov izraditi ovaj spomenik«. Vito Prokulov koji je tu pokopan vjerojatno je sudac toga imena koji se 1195. spominje u Dubrovniku.[1971]

Istomu tomu vremenu pripada opširan natpis uklesan nad ulazom u crkvu svetoga Luke u Kotoru, datiran godinom 1195. On glasi: † *In (Christi) nomine anno ab incarnatione D(omi)ni n(ost)ri (Iesu Christi) milessimo cent(esimo) nonag(esimo) quinto, ind(ictione) tertia decima, ego Maurus filius Andree Cazafranci una cum Buona mea coniuge, filia prioris Basilii, edificamus eccl(esi)am ad honorem D(e)i et s(an)c(t)i Luce ap(osto)li et evang(eliste) p(ro) remedio a(n)i(m)arum n(ost)raru(m) et oimum* (treba: *omnium*) *fidelium (Christ)ianorum sub tempore d(omi)ni Nemane, magni iupani, et filii sui Velcanni regi(s) Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Toplize et Cosne. Omnes qui legitis p(ro) nobis orare dignemini ut (Christus) sit nobis semp(er) vita. Amen.* †[1972] — »U Kristovo ime. Godine od utjelovljenja gospodina našega Isusa Krista tisuću sto devedeset i pete, trinaeste indikcije, ja Mavro, sin Andrije Kazafranka, skupa s Buonom, svojom suprugom, kćeri priora Bazilija, gradimo crkvu u čast Boga i svetoga Luke, apostola i evanđelista, za lijek našim dušama i svih vjernih kršćana, u vrijeme gospodina Nemanje, velikoga župana, i njegova sina Vukana, kralja Duklje, Dalmacije, Travunje, Toplice i Hvosna. Svi koji to čitate udostojte se moliti se za nas da nam Krist bude uvijek život. Amen«. Ni u čem se njegovan latinski jezik u tome gradu ne razlikuje od onoga u drugima. No politički je on na području vlasti nove srpske dinastije, koje se osnivač Nemanja spominje u tom natpisu. Njegov sin Vukan vršio je udionu vlast nad primorskim zemljama vladavine koju je njegov otac baštinio ili stekao.[1973]

Zapisi o usmeno provedenim pravnim činima ostali su u 12. stoljeću isprva isti onakvi kakvi su bili u 11. i prije toga (vidi str. 500). Očuvane isprave temelje se na takvim bilješkama, koje je sastavljao onaj koji je primio kakvo darovanje ili kakvo drugo pravo ili je dao da mu je sastavi

1970 Mihaljčić–Steindorff 87–88, Nr. 134.

1971 Usp. Vuletić–Vukasović, *Srednjovjekovni natpisi* 60–61; Radić, *Natpisi na Lokrumu.*

1972 Mihaljčić–Steindorff 91–92, Nr. 141.

1973 Usp. Jireček, *Geschichte der Serben* 1, 277, bilj. 2; Stjepčević, *Vođa po Kotoru* 56–57; Novaković, *Oko natpisa* 15–22.

netko pismen da bude potpora pamćenju. Posebne instancije kojoj bi zadatak bio da izdaje isprave ili da ih ovjerovljuje nije još bilo. Takvi nam zapisi nisu očuvani izravno ili čak u izvorniku, nego su dostupni jedino preko tekstova unesenih u kartulare, odnosno u sastavcima kojima su se nastojale oponašati prave isprave, pri čem treba računati s time da je sadržaj u nekim točkama iskrivljen. Ne mogu se jasno razlučiti od anala i memorijala. Osobito karakteristične primjere takvih zapisa o usmeno provedenim pravnim postupcima pružaju za 12. stoljeće arhivi samostanâ svetoga Krševana u Zadru i svetoga Benedikta u Splitu, koji je sada pohranjen u samostanu svete Marije u Zadru.[1974]

Tek u drugoj polovici stoljeća počinje se javljati notarijat kao ustanova javne vjere. Sve do sredine 13. stoljeća ostala je pridržana svećenicima, osobito pripadnicima katedralnoga klera. Istom poslije su se stali pozivati pravnici svjetovnjaci, većinom iz Italije, da budu bilježnici u dalmatinskim gradovima.[1975] Od 1150. postupno se uobičajilo da onaj koji je primio kakvo pravo ne sastavlja sam za se zabilješku o pravnom činu izvedenom samo usmeno ili dao da mu je sastavi netko vješt pisanju, nego da za to postavljen notar službeno izda ispravu o tome. Nalog za to dobivao je ili od stranke ili od samoga suda. Najstarije očuvane notarske isprave potječu iz Dubrovnika (1168) i Zadra (1174), kako proizlazi iz pripisa: *Ego Marcus diaconus et comunis notarius rogatu Iohannis de Canale scripsi* — »Ja Marko đakon i općinski notar pisao sam na zamolbu Ivana od Konavala« za Dubrovnik i: *Ego Matheus sancte Anastasie subdiaconus atque Iadrensis notarius iussu curie scripsi, roboravi et consueto signo signavi* — »Ja Matej, podđakon Svete Stošije i zadarski notar pisao sam po zapovijedi suda, potvrdio i obilježio uobičajenim znakom« za Zadar.[1976] Te isprave, koje se isprva jedva razlikuju od privatno sastavljenih zapisa, ipak već od početka pokazuju sređenije unutrašnje članjenje. Na taj su način nastajali diplomatički obrasci, koji su pored potpisa i pečata vrijedili kao ovjerovljenje dokumenta. Notarski zgotovljena isprava ne zamjenjuje usmenu pravnu radnju i ne čini je suvišnom. Naprotiv, ona zadržava svoju punu važnost. Službeno ispostavljanje notarske isprave kojim notar vrši svoju javnu službu pored toga je poseban pravni čin koji služi tomu da zapiše i ovjerovi ono što je usmeno već provedeno.[1977]

I međudržavni ugovori sklapali su se polaganjem usmene prisege pred svjedocima, o čem su se sastavljali zapisi tako što su se bilježile riječi

1974 CD 2, 40, Nr. 40 (1133); 44–45, Nr. 43 (1134); 130–132, Nr. 126 (1171).

1975 Usp. Šufflay, *Die dalmatinische Privaturkunde*; Schmid, *Dalmatinische Stadtbücher* 111–123; N. Klaić, *Razvijeni srednji vijek* 233–244; Margetić, *O javnoj vjeri*.

1976 CD 2, 11–120, Nr. 113 i 136–137, Nr. 133.

1977 Usp. Steindorff, *Die dalmatinischen Städte* 3.

prisezanja ili su se makar pismeno prepričavale, a opisivale su se i okolnosti pod kojima su se te prisege polagale, pa se i tu zna izgubiti jasna razlika između zapisa i analističkoga pripovijedanja. Kada je uveden notarijat, počele su se od druge polovice 12. stoljeća o takvim ugovorima sklopljenim polaganjem usmenih prisega izdavati notarske isprave.[1978] Takve isprave izdane od postavljenih bilježnika u ime gradske općine predstavljaju obogaćenje u dugotrajnom procesu njihova postupnog formaliziranja i produbljenje u njezi latinske pismenosti u gradovima bizantske Dalmacije, koji su u tom pogledu tada već imali bogatu tradiciju. U bizantskoj je Dalmaciji, uostalom, upravo u 12. stoljeću, za vlade Manuela Komnena, uspostavljena izravna carska vlast za gotovo čitava dva desetljeća (1162–1180), pa se protegnula i na velike dijelove hrvatskoga područja, ali se onda odmah konačno i potpuno povukla s Jadrana i iz njegova zaleđa.[1979]

Kao što je već ugarski kralj Ladislav ostvarujući oružanom silom nasljedno pravo na Zvonimirovu ostavštinu postavio svojeg nećaka Alma za kralja u Hrvatskoj, tako su i dalje Arpadovići zadržavali instituciju sekundogeniture, po kojoj je mlađi kraljev brat preuzimao kao herceg vlast nad hrvatskim zemljama (*Dalmacie et Chroatie Chulmeque dux* ili *dux totius Sclavoniae*) i u njima vršio sve vladarske prerogative. Tako je u njima postojao poseban vladarski dvor, na kojem se njegovala i latinska pismenost, a ona nam je dostupna preko isprava što su se na tom dvoru izdavale, pa su se neke od njih i očuvale. Poimence su nam poznati Petar sin Miškin i prepošt Jakov, koji su bili notari i kancelari na dvoru hercega Andrije, kasnijega ugarskog kralja, i sastavljali isprave vrlo odnjegovanim latinskim jezikom. Pri tome herceg nastupa sasvim izričito kao nasljednik hrvatskoga kralja. Tako godine 1198. obznanjuje u Zadru: *In nomine sancte et individue trinitatis. Anno ab incarnatione Domini nostri Iesu Christi millesimo centesimo nonagesimo octavo, mense marcii die ultimo, indiccione prima, Jadre. Ego Andreas tercii Bele regis filius dei gracia Jadere ac tocius Dalmacie et Chroacie Chulmeque dux cognoscens et firmiter tenens ducatus esse officii ad honorem et exaltationem ecclesiarum totis intendere viribus et ecclesiastica pro iure suo servare, augere, ab invasoribus potestate sibi data a deo defendere, monasterio s. Iohannis in finibus Dalmacie sito, in urbe, que quondam dum in suo statu existeret, Alba vocabatur, monasterio sanctorum Cosme et Damiani in insula quod nunc caput est, confirmamus et presentis privilegii testimonio corroboramus, ut abbas et fratres predicti monasterii integre habeant omnes terras illas, quas olim Cressimir et Svenimir,*

1978 Usp. Steindorff, *Die dalmatinischen Städte* 7–11.

1979 Usp. Šišić, *Poviest Hrvata* 80–101.

quondam Chroacie reges et eorum principes iam dicto monasterio iure perpetuo tradiderunt, et patruus noster Stephanus illustris memorie eidem prenotato monasterio confirmavit. — »U ime svetog i nedjeljivog Trojstva. Godine od utjelovljenja Gospodina našeg Isusa Krista tisuću sto devedeset osme, posljednjega dana mjeseca ožujka, prve indikcije, u Zadru. Ja Andrija, sin kralja Bele Trećega po milosti Božjoj herceg Zadra i sve Dalmacije i Hrvatske i Huma, znajući i čvrsto se toga držeći da je obveza herceške službe svim silama težiti prema čašćenju i uzvišenju crkava i čuvati ono što je crkveno u njegovu pravu, uvećavati i braniti od napadača onom moći koju joj je Bog dao, samostanu svetoga Ivana, što leži u predjelima Dalmacije, u gradu koji se, dok je bio u svojem stanju, zvao Biograd, samostanu svetih Kuzme i Damjana na otoku, koji je sada glava, potvrđujemo i svjedočanstvom ove povlastice učvršćujemo da opat i braća spomenutoga samostana neokrnjeno posjeduju sve one zemlje koje su nekada Krešimir i Zvonimir, pokojni hrvatski kraljevi, i njihovi prvaci, predali već spomenutomu samostanu u trajno pravo, a naš stric Stjepan izvrsne uspomene istomu prije navedenomu samostanu potvrdio«. Slijedi točan opis tih zemalja. A na kraju je pribilježeno: *Datum per manus Petri prepositi aule ducis cancellarii.*[1980] — »Dano po rukama Petra, dvorskoga prepošta, hercegova kancelara«.

Herceg nije uređivao samo imovinske odnose nego i pitanja crkvene jurisdikcije, izvršujući time prerogative vladara iz kuće Arpadovića po kojima su bili »apostolski kraljevi«. Tako je iste 1198. godine objavio ovo: *Ego Andreas tertii Bele regis filius dei gratia Dalmatie, Chroatie, Rame Chulmeque dux imperpetuum. Quoniam ducali serenitati iura et dispositiones regni sui licet trobare* (!) *et disponere, hinc est quod nos in Dalmatia perambulantes invenimus episcopatum Farensem suo pastore vacantem. Ne igitur iuri ecclesiastico in aliquo derogaretur, diligenti inquisitione inquisivimus, cui archiepiscopatui suffraganatus subiaceret, relatione vero Dalmatie episcoporum et universorum Chroatorum principum percepimus quod ex antiqua consuetudine sub Spalatensi archiepiscopatu fuisset. Nos vero relationi eorum attendentes pretaxatum episcopatum cuidam Spalatensi canonico M. contulimus ac eundem episcopatum Spalatensi ecclesie confirmamus.* — »Ja Andrija, sin kralja Bele Trećega, po milosti Božjoj herceg Dalmacije, Hrvatske, Rame i Huma za sva vremena. Jer je herceškoj vedrini dopušteno iznalaziti i raspoređivati prava i uređenje svojega kraljevstva, odatle dolazi što smo mi obilazeći Dalmacijom našli da je hvarska biskupija bez svojega pastira. Da se dakle ne bi i u čemu povrijedilo crkveno pravo, istražili smo zdušnim istraživanjem kojemu je nadbiskupu podložna kao sufraganska

1980 CD 2, 293–294, Nr. 277.

i po kazivanju dalmatinskih biskupa i svih hrvatskih prvaka saznali smo da je po starom običaju bila pod splitskom nadbiskupijom. Mi smo pak pozorno slušajući njihovo kazivanje predali prije navedenu biskupiju nekomu splitskom kanoniku M. i tu smo biskupiju potvrdili splitskoj crkvi«. Tom je odredbom zadarska nadbiskupija izgubila svojega hvarskog sufragana, čime su odnosi crkvene jurisdikcije kakve su uspjeli stvoriti Mletci dijelom opet vraćeni u prvobitno stanje. Na kraju isprave stoji: *Datum per manus Petri filii Miska ducis aule notario.*[1981] — »Dano po rukama Petra, sina Miškinog, notara herceškog dvora«.

Godine 1200. obdaruje isti herceg zagrebačkoga dekana Barana: *Andreas dei gracia Dalmacie, Chroacie Chulmeque dux in perpetuum. Prudens veterum auctoritas versucias precavens et suis in posterum caute providens in regibus ac magnificis ducibus dignas beneficiorum largiciones quas suis impertiti sunt fidelibus laudibus extollens lacius commendavit. Comperit enim fidelitatem rem esse preciosam, sed fidelitatis perseveranciam preciosiorem comprobavit ceterisque virtutibus eam preeminere prospectans dignam eminenciori censuit remuneracione. Nos igitur a veterum vestigiis non exhorbitantes, sed pocius eos in omnibus imitantes, servicii fidelitatem, quam nobis Baranus Zagrabiensis decanus exhibuit, benignius attendimus et in recompensacionem eiusdem servicii terram ei dedimus certis conterminis et metis circumdatam iure perpetuo possidendam et quibuscunque vellet dare vel vendere posset.* — »Andrija, po milosti Božjoj herceg Dalmacije, Hrvatske i Huma za sva vremena. Razborita odluka starih, čuvajući se prepredenosti i brinući se oprezno za svoje i u potonje, na šire je u kraljeva i veličanstvenih hercega izdizala pohvalama dostojna darovanja dobročinstvima koja su podijelili svojim vjernima. Spoznala je, naime, da je vjernost nešto dragocjeno, ali se uvjerila da je ustrajanje u vjernosti još dragocjenije i videći da se ono izdiže iznad drugih vrlina, smatrala je da je dostojno izvrsnije nagrade. Mi pak, ne zastranjujući od tragova starih, nego radije povodeći se u svemu za njima, dobrohotnije pazimo na vjernost službe koju nam je Baran, zagrebački dekan, izvršio i kao naknadu za tu službu dali smo mu zemlju omeđenu određenim granicama i međama da je posjeduje trajnim pravom i može dati ili prodati kojima god bude htio«. Poslije točne datacije, nabrajanja prisutnih svjedoka i točnog opisa međa darovane zemlje dodana je još bilješka: *Datum per manus Jacobi prepositi, magistri eiusdem ducis et cancellarii.*[1982] — »Dano po rukama prepošta Jakova, učitelja istoga hercega i njegova kancelara«. Isti je kancelar sastavio u toj

1981 CD 2, 309–310, Nr. 290.

1982 CD 2, 353–354, Nr. 326.

godini, 1200, još dvije isprave.[1983] Dvorska kancelarija, koja se tako susreće, i njezini izvanredno izobraženi kancelari, svojim su sjajnim primjerom unaprijedili i potaknuli kulturu latinske pismenosti na cijelom prostoru od Drave do Jadrana.

Iz sjeverozapadnog pograničja dalmatinsko–hrvatskoga kulturnog područja potječe jedan od najvećih učenjaka latinskoga srednjovjekovlja, koji je djelovao oko sredine 12. stoljeća. Zovu ga *Hermannus Dalmata*, ali i *Hermannus de Carinthia*, ili pak, po etničkoj pripadnosti, *Hermannus Sclavus*. Po tim odredbama zaključujemo da je vjerojatno bio Istranin. No slijedeći srednjovjekovnu latinsku predaju, on nam je ipak Herman Dalmatin. Po višu filozofsku i filološku izobrazbu pošao je u Chartres ili Pariz, gdje mu je učiteljem bio Thierry de Chartres. Zatim je u Španjolskoj učio arapski i započeo živu prevoditeljsku djelatnost. Velik dio njegovih djela ostao je anoniman. Najstariji poznati prijevodi iz arapskoga na latinski jesu astrološki traktat Židova Saula ben Bišra (1138) i uvod u astrologiju nekoga Abu Māšara (oko 1140). To se djelo mnogo čitalo i prepisivalo, a u mlađe vrijeme objavljivalo se i tiskom (Augsburg 1489, Mletci 1495. i 1506). Vjerojatno je u to doba preveo i astronomske tablice koje je sastavio al–Khwarismi i Euklidove Elemente (iz arapskoga).[1984] Pri studiju i prevođenju arapskih rukopisa bliski mu je suradnik bio Englez Robert od Kettona (Chester). Skupa su proputovali južnu Francusku, Italiju, Dalmaciju, Grčku i Siriju. Pošto su se vratili u Španjolsku, živjeli su u kraljevini León i dalje se bavili arapskom astrološkom literaturom. Na obali rijeke Ebra susreo ih je 1141. Petrus Venerabilis, znameniti opat samostana Cluny. On ih je nagovorio da iz arapskoga na latinski prevode i islamske vjerske spise. Tako je Herman 1142. preveo dva teološka traktata i započeo rad na prvom zapadnom prijevodu Kur'ana, koji je Robert dovršio 1142. Rukopis toga prijevoda otkrio je hrvatski humanist, Dubrovčanin Ivan Stojković (Iohannes Statorius, 1390/95–1443) u Carigradu i po njegovu prijepisu tiskano je, skupa s prijevodom onih dvaju teoloških traktata, izdanje koje je priredio Bibliander (Basel 1543).

Osobito je znatna Hermanova latinska obradba Ptolemejeva Planisferija, standardnog djela antičke astronomije, prema arapskom prijevodu toga djela (Almagest) i komentarima koje je uza nj napisao Maslam ibn Ahmed al–Maritija. Taj je rad dovršio u Toulousu u lipnju 1143. Preko te knjige

1983 CD 2, 355–356, Nr. 328: *Datum per manus Iacobi prepositi, magistri eiusdem ducis et cancellarii* — »Dano po rukama prepošta Jakova, učitelja istoga hercega i njegova kancelara«; 357, Nr. 330: *Datum per manus Iacobi prepositi magistri nostri cancelarii* — »Dano po rukama Jakova prepošta, našega učitelja kancelara«.

1984 Ed. H. Busard, *Janus,* 1967 i 1972.

je latinska Europa upoznala ptolemejsku astronomiju. Najvažnije je Hermanovo izvorno djelo filozofsko–kozmološka rasprava *De essentiis* — »O bitima«, koju je napisao 1143. u Toulousu i Béziersu. U njoj se istražuje pet Aristotelovih kategorija (*causa, motus, spatium, tempus, habitudo* — »uzrok, pokret, prostor, vrijeme, navika«).[1985] Hermanu se pripisuju još i druga meteorološka, matematička i astronomska djela, ali pri tome mnogo toga ostaje neizvjesno. Na Hermanov je rad upozorio već Albert Veliki u svojem *Speculum astronomiae* — »Zrcalu astronomije«. Važnost njegovih djela za najranije europsko proučavanje islama, a osobito za skolastičku kozmografiju, bila je vrlo velika. A činjenica da je Slaven iz dalmatinsko–koruškoga pograničja tako potpuno i na najvišoj razini urastao u duhovni svijet latinskoga srednjovjekovlja i mogao postati jednim od njegovih najznatnijih učenjaka svjedoči o tome koliko je već to jugoistočno područje, obilježeno dugotrajnim avarskim vladanjem, na početku 12. stoljeća bilo uvršteno u taj svijet i postalo plodnim tlom za njegove usjeve.[1986]

GLAGOLJAŠKA PISMENA KULTURA NA SLAVENSKOM JEZIKU

Slavenska pismenost hrvatskih glagoljaša razvijala se u 12. stoljeću i dalje u istom pravcu koji je već u 11. bio zacrtan. Pri preuzimanju legendarnih tekstova s Istoka i pri prevođenju sa zapadnih izvornika ne mogu se te stečevine većinom pouzdano smjestiti upravo u jedno od ta dva stoljeća. I tekstovi na najstarijim natpisima potječu najvećim dijelom iz 12. stoljeća. Stoga se ovdje svemu onomu što je o tome već rečeno (vidi str. 570) nema što dodati.

Hrvatska tekstovna predaja crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga nastavila se. Potanka tekstološka istraživanja pokazala su u novije vrijeme da su u glagoljskim misalima što su došli do nas svetopisamska čitanja u 12. stoljeću podvrgnuta vrlo brižljivoj redakciji. Pri toj obradbi provodile su se i leksičke prilagodbe, i to iste u svim knjigama Svetoga pisma, po čemu se vidi da je to bila cjelovita redakcija. Uvodile su se riječi koje su tadašnjoj hrvatskoj jezičnoj porabi bile bliže nego one crkvenoslavenske koje su se

1985 Ed. M. Alonso, Santander 1945; C. Burnett, Leiden 1982; A. S. Kalenić, Pula 1990.

1986 Usp. Haklyut, *The Principal Navigations* 2, 16; Clerval, *Hermann le Dalmate*; Breyer, *O književnom radu Hermana Dalmatina* 19; Haskins, *Studies* 43–66; Silverstein, *Hermann of Carinthia* 2; Gantar, *Herman de Carinthia*; Burnett, *The De essentiis*; isti, *Arabic into Latin*; Šanjek, *Herman Dalmatinac* 3; Grmek, *Herman Dalmatinac*; Herman Dalmatin, *Rasprava o bitima*; Kutleša, *Herman Dalmatin*; Dadić, *Prirodnofilozofski pogledi*; Kalenić, *Rasprava o bitima*; Paušek–Baždar, *Prirodoznanstvena gledišta*.

njima zamjenjivale. Takvi su kroatizmi *ěe* 'jaje', *bičva*, *biskupь*, *kaštelь*, *križь*, *lěki* 'kao da', *petehь* 'kokot', *pomanьkati* 'ponestati', *računь* 'razum, račun', *trьsь*. Među svim tim riječima kojima je u 12. stoljeću hrvatska redakcija crkvenoslavenskih svetopisamskih čitanja davala prednost nema, međutim, niti jedne koja se ne bi, makar i samo prigodno, javljala i u prvotnom starocrkvenoslavenskom prijevodu. Tu se pokazuje da su hrvatski redaktori u 12. stoljeću dobro poznavali crkvenoslavenski liturgijski jezik i svjesno poštivali njegovu normu. Ta redakcija, koja je nedvojbeno predstavljala jezično hrvaćenje, a i prilagodbu latinskomu biblijskom tekstu, ali se nipošto nije svodila samo na to, pokazuje kako je već tada bila procvala hrvatska crkvenoslavenska pismenost, oko dva stoljeća prije svojega velikog uzleta u 14. i 15, kada je provedena još jedna hrvatska redakcija biblijskih čitanja. U tom učenom radu glagoljaških skriptorija u 12. stoljeću nije se samo očuvalo naslijeđeno tekstovno bogatstvo i predalo novim naraštajima, nego se ono i obrađivalo s mnogo razumijevanja u zahtjevnoj filološkoj školi i njegovalo se u njoj s velikim poznavanjem. To pak baca novo svjetlo na književnu i kulturnu povijest jednoga vremena koje nam se čini kao da je tamno samo zato što su se njegovi pismeni proizvodi uvelike pogubili.[1987]

Tek s kraja 12. stoljeća posjedujemo opet spomenikâ slavenske pismenosti na području dalmatinsko–hrvatske crkve. Tada je obnovljen benediktinski samostan svetoga Ivana Krstitelja u Povljima na otoku Braču. Smješten je u arhitektonskom kompleksu starokršćanske bazilike iz 6. stoljeća, a njezina je krstionica tom prilikom uređena kao samostanska crkva. U tu svrhu probijen je u zapadnome zidu otvor da tamo crkvi budu vrata i nad njima je postavljen nadvratnik, a u nj uklesan hrvatski natpis ćirilicom. Taj natpis glasi: ѣз[ъ мо]истрь іме[н(є)мъ] Радонѣ [съ]здахъ съѣ в[ра]та б(ог)а г(оспод)а раді і да буду [чес]тъник[ъ се]і цр(ъ)к(ъ)вѣ † цр(ъ)к(ъв) ы с(ве)таго Іоана. Кнєзъ брєчъко въложи се бъіти ч(є)стьникъ єі і да земле оу ню [по К]онъцоу.[1988] Taj natpis je najstariji ćirilski spomenik u pismenosti hrvatskoga prostora. On je sve u svemu pouzdano pročitan, ali se pri tome u pojedinostima nailazi na poteškoće i ostaju nesigurnosti prevladavanje kojih je proizvelo znatnu znanstvenu literaturu. No tekst kako je ovdje naveden može se u najvećoj mjeri smatrati pouzdano uspostavljenim.[1989] Na Braču se i nadvratnik naziva pragom,

1987 Usp. Reinhart, *Untersuchungen* 51–53.

1988 Mihaljčić–Steindorff 80–81, Nr. 124 s obzirom na čitanje kakvo daje Mihojević, *Ritmičke sekvencije* 165–168.

1989 Usp. Rački, *Najstarija hrvatska ćirilicom pisana listina* 201–203 sa slabo uspjelim pokušajem čitanja toga natpisa i potankim prikazom starijih pokušaja; Radić, *Staro-hrvatski, ćirilicom pisani nadpis* 103; Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici — Acta Croatica*, Zagreb 1898, 3–4, Nr. 2, tu je preuzeto čitanje Račkoga; Ćorović, *Povaljski natpis*;

Lijeva strana Povaljskoga praga, kratko nakon 1184.

pa je taj natpis u kamenu u znanstvenoj literaturi poznat kao Povaljski prag.

Podatke toga natpisa nadopunjuje jedna isprava, upravo listina, također na hrvatskom jeziku i pisana ćirilicom, izdana i ovjerovljena 1250. u Splitu. Poznata je kao Povaljska listina. Ona počinje ovako:

Вь име ѡ(ть)ца и с(ъı)на и с(ве)таго дꙋха. Лето оть рощениа г(оспод)а нашего Ис(ꙋ)х(рьст)ово тисꙋщьно и сто и осьмьдесеть и [д]. Бы вь д(ь)ни краꙗ Белы, бискꙋпа Микоꙋли, отокомь хꙋарьскимь, и брачкимь, Бречько кнезь, отоко[мь, Прь]вошь жупань, сꙋдьꙗ Десѣнь, бращикь Прьвославь. Ты вси сꙋть дедищи владанѣ оточьскомꙋ. И вь [ты] д(ь)ни бы радько п(о)пь и колꙋдьрь слꙋже цр(ь)кви с(ве)таго Иоана ꙋ Павлахь. И бы плькь брачьскы и хварьскы сь кнеземь [б]речькомь на Болꙋ. И наче говорити Радько Калꙋгерь: »Кнеже и вси властели! Мольстырь с(ве)таго Иоана ес[ть] великь быль прежде, како вы вѣсте, нь е запꙋстель и его земе. Тако есьмь слишаль да сие з(е)мле еже вы [дрь]жите по Коньцꙋ, кнеже и жꙋпане, есꙋ былы прѣе с(ве)таго Иоана цр(ь)кве. Молю вы, властеле, да бысте е дали цр(ь)кве«. И рече [Бречьк]о кнезь и Прьвошь жꙋпань: »Бꙋд(ит)е Б(ог)ꙋ и с(ве)томꙋ Иоанꙋ прощены како сꙋть былы«. И сье сꙋть тье земле: на Калѣ[хь ꙋ] костѣрьне, Драгыщьнь доль, одь ниже спилы до Рꙋиника, окладь Велакь, выше его ниже Бꙋнь окладь, под цр(ь)к(ь)вь с(ве)таго Никꙋлꙋ три оклади. И бы потомь Сѣбенѣ кнезь отокомь и похꙋали вращение кнеза Бречьково и жꙋпана П[рьвош]а. И потом бы кнезь отокомь Мирославь, с(ы)нь Славомирь, ꙋнꙋкь ꙋсемирь, иже бѣ дедищь влада[нь]ю кнежьѣ оточькога. И приде кь цр(ь)кви с(ве)таго Иоана сь своимь родомь. И потврьди такое ты з(е)мле юже беше [Бречь]ко вратиль.[1990]

Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 4, 2; Kolendić, *Stihovi na povaljskom pragu*; Ostojić, *Povaljski natpis*, 161–163; isti, *Benediktinska opatija* 60–66; Ćorović, *Ocjena* knjige Ostojić, *Benediktinska opatija*; Ostojić, odgovor na tu recenziju; Kovačević, *Prvi klesari* 310–311; Vego, ocjena rasprave Kovačević, *Prvi klesari*; Vrana, *Kulturnohistorijsko značenje* 204–206; Ostojić, *Benediktinci* 1, 356–359; isti, *Povlja*, 40–41; Tomović, *Morfologija ćiriličkih natpisa* 34, Nr. 6; Nedeljković, *Poluglasovi* 20; ista, *O ispravi kneza Brečka* 202; Malić, *Jezični sadržaj*; Mihojević, *Ritmičke sekvencije* 165–168.

1990 Usp. *Povaljska listina* (ed. Malić). *Obljetnica* 11–12.

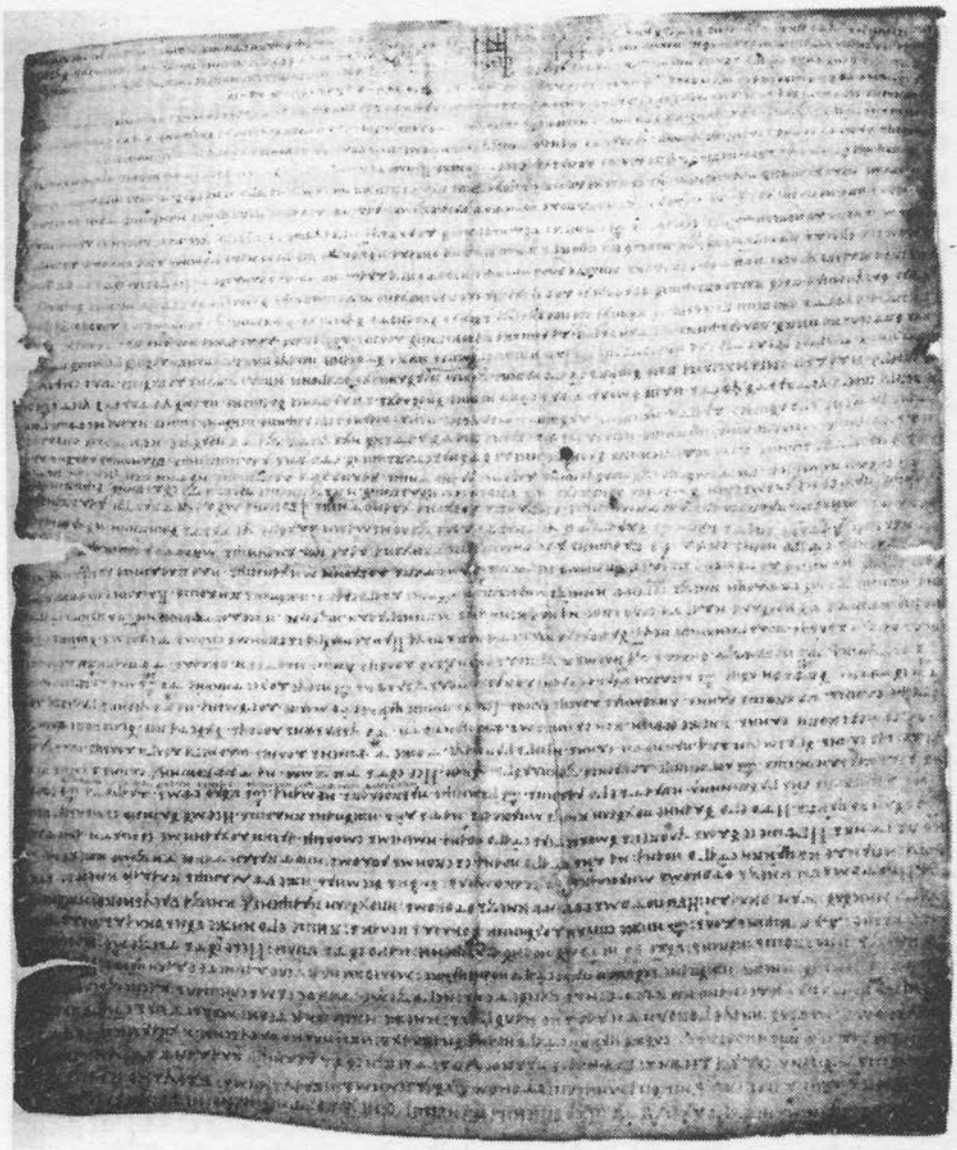

Povaljska listina, od 1184, prijepis iz 1250.

Taj bogato izvedeni i književno odnjegovani prikaz odnosi se očito na predaju zemljišnoga posjeda kneza Brečka crkvi svetoga Ivana u Povljima, koja se spominje na natpisu uklesanom u njezin nadvratnik. To se dakle dogodilo godine 1194. i mora se pretpostaviti da je natpis nastao ubrzo poslije toga. Time je najstariji ćirilski tekst u hrvatskoj predaji dosta točno datiran.

Povaljska listina, koje se prvi dio odnosi na taj povrat imovine, pisana je na listu pergamenta, koji je sa svim ostatcima arhiva povaljske opatije, kad su je u 19. stoljeću napustili i posljednji redovnici, prenesen u Pučišća i tamo pohranjen u župnom uredu. Taj spomenik pripada u više nego samo jednom pogledu među najvažnije u svoj slavenskoj pismenosti hrvatskoga srednjovjekovlja.[1991] Na otoku Braču čuva se nekoliko latinskih i talijanskih prijevoda te isprave iz mlađega vremena. Potječu iz 15. i mlađih stoljeća i služili su kao dokazala za vlasnička prava na zemljišne posjede pred mletačkim vlastima na otoku. Jedan se takav prijevod nalazi u arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (Brački arhiv, Nr. 18 c).[1992]

Dalje se u Povaljskoj listini navodi kako je samostan stjecao nova vlasnička prava na zemljišne posjede i to se prikazuje tako da se jasno razabire pravna podloga tih stečevina, isprva uvijek u trećem, a onda, na kraju, i u prvom licu. Napokon se nabrajaju zemljišta na koja samostan svetog Ivana u Povljima polaže vlasnička prava. To nabrajanje počinje riječima: И сє зємлє сѣть с(вє)таго Иоанна.[1993] Poslije toga se prikazuje još jedno stjecanje zemljišnoga posjeda i pravno se obrazlaže samostansko vlasništvo. Slijedi ovjerovljenje: † лзь Бласи слишавь ѡ(ть) писькѹпа Ми[кѵ]лє, ѡ(ть) кьнєза Влащина, ѡ(ть) жѹпана Чєп(ѧ)ьнє, ѡ(ть) сѣдьє лѣкє потьв(ѧ)ьєю и ѕкладаю рѣкѹ мою.[1994] Tko je taj Blaž, koji je na temelju svojega autoriteta riječju i simboličnom gestom potvrdio ono što je čuo s vjerodostojne strane, pa je ta potvrda poslije i zabilježena, ali kao pravni čin nije provedena pismeno, ostaje nam nepoznatim. Pismeno je i posve notarski uredno nasuprot tomu konačno ovjerovljenje koje je kao pose-

1991 Usp. F. Rački, *Najstarija hrvatska ćirilicom pisana listina* 197; Šurmin, *Acta Croatica* 6–9, Nr. 4 preuzeo je čitanje koje je predložio Rački; Šurmin–Bosanac, *Čitanka* 152–155 donosi isto to čitanje; Ostojić, *Povaljska opatija*; isti, *Benediktinska opatija*; Putanec, *Tekstološki i jezični problemi*; čitanje s kritičkim primjedbama dala je Malić *Obljetnica*; ista, *Povaljska listina*. Prijevod na današnji hrvatski standardni jezik dao je Ostojić, *Povlja* 49–55. Preuzeo ga je Cvitanić, *Pravnopovijesno značenje* 43–46.

1992 Usp. Malić, *Povaljska listina* 7–8. Takav je prijevod otisnuo Ciccarelli 105. Odande je taj tekst preuzet u CD 2, 190, Nr. 186.

1993 *Povaljska listina* (ed. Malić) u *Obljetnica* 15

1994 *Povaljska listina* (ed. Malić) u *Obljetnica* 16.

ban pravni čin dao splitski kanonik Ivan: † Ѣ Иоаннь канȣныкь с(ве)таго Дȣима и присешень письць хȣарьск[ы] за повеление господьне Никȣле бискȣпа хȣарьскога и кнеза В[ла]щина и жȣпана Чепреніе и сȣдьца лȣке и моление Иоанне, опата с(ве)таго Иоанна, писахь и зламенахь ȣчьнимь [зла]мениемь. Что видихь писано ȣ старȣ книгȣ, то писахь ѡдь рожьства Х(рьсто)ва леть тисȣща и дви сти и петьдесеть и прьви месеца дечебра.[1995] Dolje na sredini pergamentnoga lista, prekidajući tri posljednja retka, stoji kanonikov notarski znak s latinskim potpisom: *Iohannes*.[1996]

Iz navedenoga notarskog ovjerovljenja vidljivo je da je oko 1250. u splitskoj metropolitanskoj crkvi postojao kanonik koji je bio izvrsno izobražen u književnoj tradiciji slavenske pismenosti i vršio službu notara za Hvar, a vjerojatno i za sve područje hvarske biskupije. Književna dvojezičnost dalmatinsko–hrvatske crkve dolazi tu dojmljivo do izražaja. Slika je toga i listina izdana hrvatski, a potpisana latinski. I u splitskoj katedralnoj crkvi bile su obje tradicije pismene kulture prisutne i žive.

No kanoniku Ivanu dali su, kako on izričito posvjedočuje, pismeni predložak koji je on samo prepisao i ovjerovio. Iz teksta njegove listine razabire se da su to bili memorijalni zapisi o pravnim činima na kojima su se zasnivala vlasnička prava samostana svetog Ivana u Povljima na zemljišne posjede, — pravnim činima izvršenim usmeno u javnoj skupštini ili pred svjedocima. To bi bili nešto kao izvadci iz samostanske kronike koji se tiču stjecanja poljoprivrednog zemljišta. To se čak u notarskoj redakciji još jasno razabire po pripovjednom stilu kazivanja. U najstarijem zapisu koji se odnosi na godinu 1184, još je od riječi do riječi zabilježen i dijalog u kojem se, na starodrevan način, vršila pravna radnja. To je isti postupak po predajnom slavenskom pravu, kako je zabilježen i u vezi sa suđenjem hrvatskih knezova Trpimira (852) i Muncimira (892), ali samo na latinskom jeziku (vidi str. 334).[1997] U samostanu svetoga Ivana u Povljima to je zapisano hrvatskim jezikom i, ako je suditi po natpisu, ćirilskim pismom.

Da su hrvatski glagoljaši već od rana poznavali i ćirilicu, vidi se po tome što se u njihovim natpisima s prijelaza iz 11. u 12. stoljeće među samim glagoljskima javljaju i pojedina ćirilska slova (vidi str. 579). Ćirilsko je pismo nastalo kao adaptacija grčkoga za ćirilometodsku pismenost, koja je prvobitno bila glagoljska, najvjerojatnije početkom 10. stoljeća u književnoj školi u Preslavu, prijestolnom gradu bugarskih careva, gdje su kontakti s Bizantom bili najtješnji, i već se rano proširilo na jugozapad,

1995 *Povaljska listina* (ed. Malić) u *Obljetnica* 16.

1996 Usp. Malić, *Povaljska listina* 18.

1997 CD 1, 3–8, Nr. 3; 22–25, Nr. 20.

te je tamo pomalo potiskivalo glagoljicu. Ona je ipak još dulje vrijeme pored ćirilice ostala i poznata i u upotrebi.

Preko srpskih zemalja ćirilica je doprla i do hrvatskoga prostora. Već pod kraj 11. i na početku 12. stoljeća bila je poznata hrvatskim glagoljašima čak i na sjevernom Jadranu. Izravno svjedočanstvo toga razvoja ćirilski je natpis iz 11/12. stoljeća nađen u Humcu kod Ljubuškoga u zapadnoj Hercegovini: † ѕ име о(ть)ца и с(ы)на и с(вѣ)таго д(ѕ)ха. Сѣ ц(ръ)ки а(рхан)ѣ(є)ла Ми(хаи)ла. л зида ѫ Кърсмиръ синъ Брєтъ, жѕпи Ѕрѕнъ и жена єга Павица.[1998] U tom ćiriličkom natpisu nekoliko je glagoljskih slova. Riječ Ѕрѕнъ bit će naslov kakva dostojanstvenika, vjerojatno avarskoga podrijetla, koji slično kao i жѕпанъ označuje čelnika župe. Inače je taj naslov poznat iz ugarskih vrela 12. stoljeća, njime se oslovljuje prestolonasljednik, i onda još iz Bosne 14. stoljeća kao naslov dostojanstvenika.[1999]

Na tom je putu ćirilica ne samo stigla do srednje Dalmacije, nego je tamo pored glagoljice, kojoj je ostala pridržana upotreba u liturgiji, pa je tako zadržala svoj utjecaj i visok autoritet, u svakodnevnom životu i pri zadovoljavanju praktičnih potreba čak i prevladala. Tako je došlo do toga da se ćirilica na tom području nije samo počela zvati *arvacko pismo*, nego čak, u zamjeni, i *glagoljica*, onako kako su se hrvatski svećenici glagoljaši koji su sa sjevernog Jadrana dolazili u dubrovački kraj nazivali *presbyteri chiurillice* »ćirilski svećenici«. Poraba dvaju slavenskih pisama na kraju se i teritorijalizirala. Rijeka Krka, koja kod Šibenika utječe u Jadran, postala je granicom. Zapadno od nje sve do Istre ostala je glagoljica u općoj upotrebi i pokrivala je sva područja života. Na istok od Krke se nasuprot tomu na području zapadne crkve stvorio prostor interferencije obaju pisama, koja se oblikovala tako da je glagoljici ostala uzvišena hijeratska zahtjevnost, a ćirilica u svakodnevnom pismenom ophođenju postajala sve običnija, pa se stala rabiti i u crkvene svrhe izvan službene liturgije. Dokazano je, međutim, i to da su i u okviru istočne crkve izobraženi srpski duhovnici poznavali i glagoljicu. Ta interferencija u porabi obaju pisama na širokim područjima hrvatskoga glagoljaštva proizvela je i važne povaljske spomenike, koji bitno nadopunjuju sliku što se o slavenskoj pismenosti u hrvatskom prostoru dobiva samo po starijim spomenicima pisanima glagoljicom.[2000]

1998 Mihaljčić–Steindorff 110–111, Nr. 166. Ovdje i prema slici koju donosi Fučić, *Granična područja* 25, sl. 9.

1999 Usp. Vego, *Humačka ploča*; Мошин, *Најстарата кирилска епиграфика* 40–41; Vego, *Zbornik* 1, 30–31, Nr. 14; Dragojlović, ocjena knjige Vego, *Zbornik*; Bogićević, *Pismenost* 28–30.

2000 Usp. Zelić–Bučan, *Upotreba bosančice u Splitu*; Jutronić, *Bosančica na Braču*; Zelić–Bučan, *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*; ista, *Bosančica — poljičko narodno pismo*;

Pismena Povaljske listine pripadaju zapadnomu ćiriličkom brzopisu, kakav se bio prvo razvio u zetskim, travunjskim i humskim kancelarijama, a poslije, sasvim nezavisno od srpske tradicije crkvenoslavenske pismenosti, ušla u porabu kod katolika Hrvata i muslimana Bošnjaka za pismenost na čistom narodnom jeziku u zemljama što su se našle pod osmanlijskom vlasti. U tom je kulturnom krugu to pismo oblikom svojih slova, a na prvom mjestu grafijom i pravopisom, postalo nov vlastit grafijski sustav, koji nazivaju i *bosančica*, bosansko pismo. Slova kakva su u Povaljskoj listini predstavljaju prijelaznu fazu u razvoju ćirilice na kojoj se zasniva bosančica, koja se upotrebljavala i na Braču i na kopnu koje mu leži preko puta.[2001]

Otkako su se počeli istraživati povaljski ćirilski tekstovi, uzimalo se kao samo sobom razumljivo da su benediktinci u toj opatiji bili glagoljaši i svoje obrede vršili po zapadnom obredu na crkvenoslavenskom jeziku. Tek u novije doba izneseno je mišljenje da taj samostan sam i nije njegovao tradiciju crkvenoslavenske pismenosti, nego da je bio čisto latinski, a njegovi redovnici da su se služili hrvatskim jezikom i ćirilskim pismom u ophođenju sa svjetovnim vlastima na otocima i susjednom kopnu.[2002] No takvo mišljenje ne može izdržati ozbiljnije kritičko razmatranje. Već površni pregled materijala pokazuje da su se svagdje u hrvatskom prostoru gdje se beskrvna euharistijska žrtva prinosila na crkvenoslavenskom jeziku pravni tekstovi, zakoni i isprave, sastavljali na hrvatskom narodnom jeziku i pisali slavenskim pismom, i to bez nagloga prekida crkvenoslavenske grafijske i ortografijske tradicije. Isto to vrijedi i za natpise koji su se javno postavljali u crkvama. Tamo pak gdje se misa služila latinski u sve se te svrhe upotrebljavao latinski ili njegov narodni oblik — talijanski. Stoga je natpis na Povaljskom pragu jasna naznaka za to da je liturgija u samostanu svetoga Ivana u Povljima bila crkvenoslavenska. I Povaljska listina mora se uzeti kao svjedočanstvo u istome smislu.[2003] To se, uostalom, dalo dokazati i za susjedno kopno.[2004] Tragovi pak crkvenoslavenskog bogoslužja utvrđeni su i na samom otoku Braču.[2005]

Ђорђић, *Истопуја* 63; Nazor, *Ćirilica u glagoljskim rukopisima*; ista, *Ćirilica i glagoljaši*; Fučić, *Granična područja*; Ivić, *Otkud ćirilica na Braču*; Malić, *Povaljska listina* 22–32.

2001 Usp. Raukar, *O problemu bosančice*; Malić, *Povaljska listina* 32–38. K tomu valja uzeti i naslove uz prethodne bilješke. Dobar pregled literature o tom pitanju daje Malić, *Povaljska listina* 227–236

2002 Usp. Vrana, *Kulturnohistorijsko značenje* 201–218.

2003 Usp. Ostojić, *Benediktinci* 1, 187; Putanec, *Tekstološki i jezični problemi* 101–109; Hercigonja, *Povaljska listina*; isti, *Nad iskonom hrvatske knjige* 182–185; Malić, *Povaljska listina* 29–32.

2004 Usp. Mošin, *Poljičke konstitucije* 176.

2005 Usp. Vrsalović, *Muzejska zbirka* 238; Jutronić, *Bosančica na Braču* 674–679.

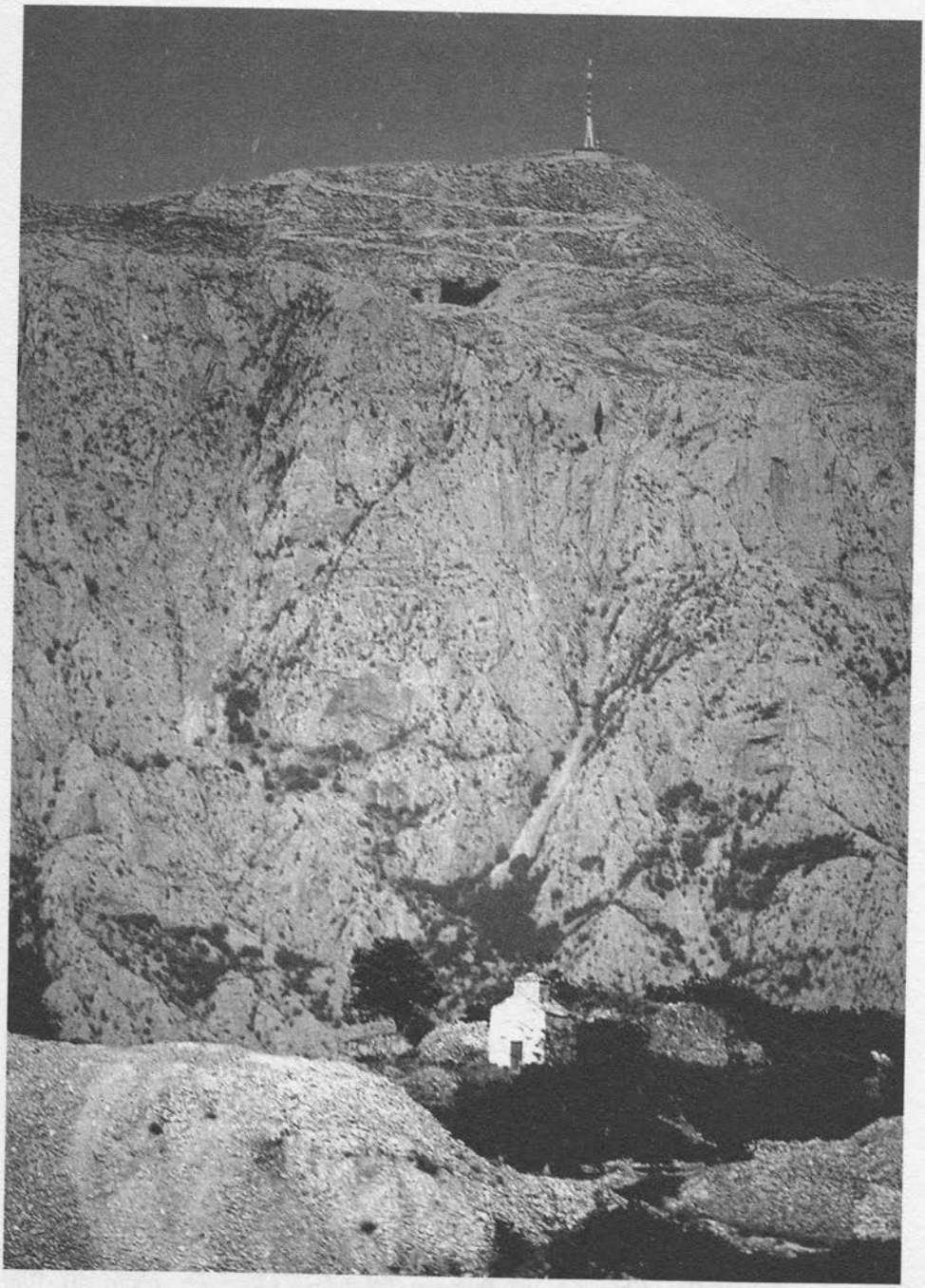

Crkvica sv. Nikole kraj Selaca na Braču, 11–12. st.

Dva povaljska spomenika znatno su svjedočanstvo o književnoj naobrazbi na slavenskom jeziku. Njihov svečano oblikovan izraz na književno odnjegovanom narodnom jeziku stavlja i zadovoljava stilske zahtjeve vrijedne ozbiljne pozornosti. Za natpis na Povaljskom pragu pretpostavljalo se da je sastavljen u stihovima. Prvo se mislilo čak na heksametre, ali su se onda u njem ipak prije prepoznavali bizantski dvanaesterci.[2006] U svakom slučaju, dalo se utvrditi da se na obje strane natpisa, lijevo i desno od križa koji je u sredini, gdje se lijevo govori o majstoru Radonji, a desno o knezu Brečku, tekst sastoji od po 36 slogova. Veliko je pitanje radi li se tu doista o metru. Pitanje verzifikacije u starijoj crkvenoslavenskoj književnosti uopće je vrlo teško, ali ne može biti dvojbe da je tekst toga natpisa oblikovan na principu brojenja slogova. U novije se to vrijeme pobliže istraživalo i moglo se ustanoviti da se tu doista radi o pjesničkom obliku kakav je razvijen u ćirilometodskoj književnosti, a zasniva se na tome da se uzimaju u obzir proporcionalni brojevi slogova, bez strogoga metra u smislu antičke književne tradicije ili tradicije grčkoga i latinskog srednjovjekovlja, koje su proizašle iz rasapa metrike zasnovane na kvantiteti slogova.

Uz to se dao utvrditi i strog paralelizam sintaktičkih konstrukcija na obje strane natpisa i uočena je izokolija koja pazi na to da se pravilno ponavljaju članci s jednakim brojem naglasnih jedinica. To nije metričko oblikovanje u pravom smislu, nego prije zaoštravanje oblikovnih načela koja je razvila antička retorika, čime je jezični izraz simbolički dobivao otajstvenu vrijednost. Posebne je pozornosti pri tome vrijedno to što brojenje slogova ne polazi od glasovnoga lika riječi u hrvatskom narodnom jeziku, na kojem je sastavljen natpis, nego od znatno starijega, po kojem je uređen starocrkvenoslavenski pravopis. Za sastavljača natpisa ne radi se dakle pritom o živim jezičnim vrijednostima, nego o učenoj književnoj predaji, koja se primjenjivala i onda kad su se oblikovali tekstovi na narodnom jeziku.[2007] To se potvrđuje i time što se simbolički rabe pojedini elementi koji su prepoznatljivi kao crkvenoslavenski. To pokazuje da se stara slavenska pismenost na narodnom jeziku, unatoč tomu što je napustila crkvenoslavensku književnojezičnu normu, ipak mora smatrati dijelom upravo te književne tradicije i kulture.

Ništa manje umjetnički dotjerano nije oblikovan tekst Povaljske listine. Njezina ritmizacija nije doduše u istoj mjeri intenzivna. To i ne bi bilo spojivo s njezinom pragmatičnom namjenom. Ali se u njoj ipak razaznaju svjesno primijenjeni uzorci oblikovanja, koji joj dikciju čine svečano istaknutom umjetničkom prozom. Do sada je stilistika toga teksta ostala sasvim nedostatno istraženom jer se u njem gledao samo povijesni i

2006 Usp. Kolendić, *Stihovi na Povaljskom pragu* 3–6.

2007 Usp. Kolumbić, *Povaljski prag*; Mihojević, *Ritmičke sekvencije* 162–174.

Ročki abecedarij, grafit s glagoljičkim azbučnim nizom na zidu crkve sv. Antuna opata u Roču, oko 1020. Urezani su kanonski oblici hrvatskih glagoljičkih slova.

jezični spomenik. Pripovjedni duktus izlaganja svečano je uzdignut hijastičkim obrascima koje je nemoguće ne uočiti: И бы потомь Сѣбенѣ кнезь отокомь, a onda malo dalje: И потомь бы кнезь отокомь Мирославь. Ili poslije toga u tekstu: и дала ѥь (sic!) бѣше госпоѣ вьсега своега четврьтꙋ честь, pa onda malo dalje: и да мꙋ четврьтꙋ честь всега своега. Nabrajanje zemljišnih posjeda jednom počinje riječima: и се сꙋть земле, a drugi se put to kaže: и се земле сꙋть. Karakteristično je i anaforičko ponavljanje riječi bitne za pravni čin s hijastičkom inverzijom u posljednjem članku: Кꙋпихь ꙋ Весѣлька нивꙋ..., кꙋпихь за поль цлеза..., за цлезь кꙋпихь ꙋ Речимира.

Takvo formalno oblikovanje govora čini se da se nije nadahnjivalo samo na retoričkim crkvenim tekstovima, nego i na usmenom narodnom pjesništvu. Pored toga se u nekim elementima poštuje tradicija crkvenoslavenskoga književnog izraza tako očito da se to ne može previdjeti. Time se ističe pripadnost baštini ćirilometodske pismenosti.[2008] Valja pretpostaviti da su sve te stilističke osobine velikim dijelom preuzete iz memorijalnih zapisa u samostanskoj kronici svetoga Ivana u Povljima.

2008 Usp. Hercigonja, *Povaljska listina*, osobito 73–76.

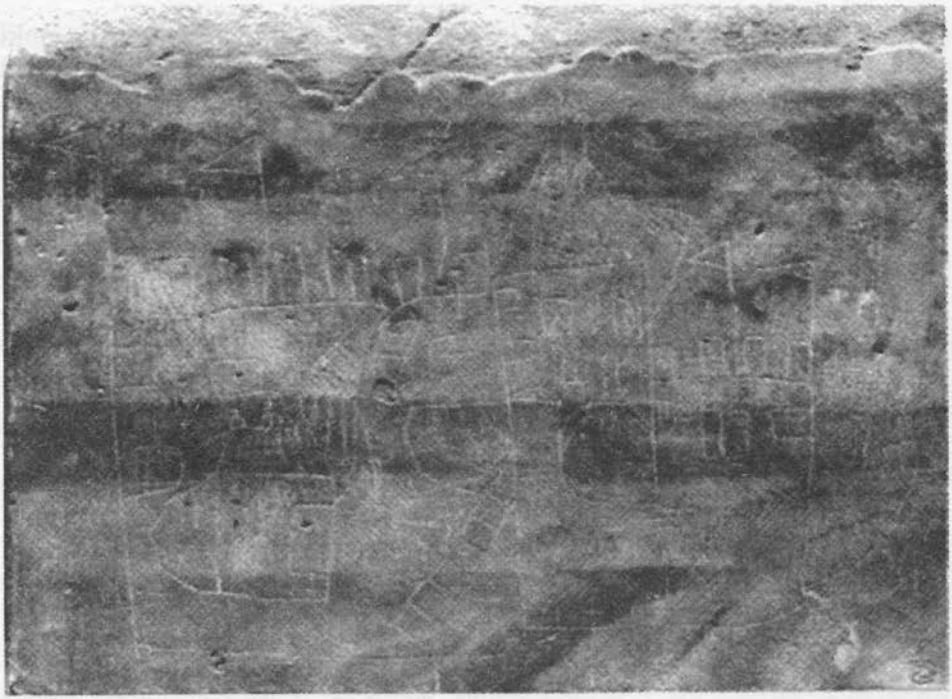

Humski glagoljički grafit na zidu grobljanske crkve sv. Jeronima u Humu, druga polovica 12. st. Urezano je: *Kovača Martina je sve 30; je vzeta ino ošće jedna.* Tu se broje mise odslužene za pokojnoga kovača.

Kanonik Ivan kaže naime sasvim izričito da je u svojoj ispravi samo ponovio ono što je već zapisano ležalo pred njim.

Natpis na Povaljskom pragu i Povaljska listina pokazuju vrlo jasno kako je tradicija slavenske pismenosti na području dalmatinsko-hrvatske crkve do uznapredovaloga 12. stoljeća, jednako kao i latinska, dostigla visoku razinu naobrazbe. Obje te tradicije, jedna prema drugoj prostorno i funkcionalno komplementarne, bile su tada stupile na prag razvijenoga srednjeg vijeka.

U tom sklopu ne može se šutke zaobići kompleks neizravne tekstovne predaje koji bi možda mogao potjecati iz prve polovice 12. stoljeća, iako se rasuđujući o tom pitanju ne može dobiti čvrsto tlo pod nogama. Pri tome se radi o verziji prvoga dijela Ljetopisa Popa Dukljanina koja nam je predana tek iz 16. i 17. stoljeća latinskim pismom i na hrvatskom narodnom jeziku. Latinski tekst toga ljetopisa nastao je pod kraj 12. stoljeća i predstavlja tipičan proizvod historiografije razvijenoga srednjega vijeka.[2009] Stoga taj spis ne pripada književnom sklopu koji se ovdje razmatra. Obično se smatra da »Hrvatska kronika«, kako se obično naziva ta slavenska verzija, predstavlja mlađu obradbu prvoga dijela

2009 Usp. Банашевић, *Летопис*.

Ljetopisa Popa Dukljanina. No iznošeni su i razlozi koji bi, kako neki misle, govorili za to da je slavenska verzija starija i izvornija od latinske.[2010]

U Hrvatskoj se kronici na njezinu kraju potanko i stilski vrlo živahno opisuje nasilna smrt hrvatskoga kralja Zvonimira (vidi str. 556).[2011] U latinskoj verziji Dukljaninova ljetopisa nema toga opisa. U njoj se kralj Zvonimir i ne spominje. Predaja o njegovoj nasilnoj smrti nalazi se inače samo u kronikama pisanima latinski. One su došle do nas samo u rukopisima koji potječu iz 16. stoljeća. Ne može se dakle znati kako je doista stara predaja o nasilnoj smrti kralja Zvonimira. Ipak se moglo pokazati da prikaz njegove smrti u Hrvatskoj kronici nije površna improvizacija niti kakav mehanički prijevod, nego je utemeljen na zahtjevnoj glagoljaškoj književnosti. Taj prikaz se, naime, onako kako je građen u cjelini i u mnogim svojim pojedinostima, opire o češku glagoljašku legendu o mučeništvu svetoga Većeslava, koja je očuvana samo u hrvatskoj redakciji, pa stoga pripada među tekstove koje su poznavali i predavali hrvatski glagoljaši.[2012] To je nedvojbeno svjedočanstvo kako se njegovala umjetnička proza visoke vrijednosti u hrvatskoj crkvenoslavenskoj pismenosti na pragu razvijenoga srednjeg vijeka, sve ako u tom slučaju pitanje bližega vremenskog određenja još mora ostati otvoreno.[2013]

Značenje što ga ima natpis iz vremena oko 1200. nađen u benediktinskom samostanu Rudina na padinama Psunja u zapadnoj Slavoniji, koji je upravo tada bio osnovan, nije ni u kakvu razmjeru sa svojim opsegom. Na njem, radi se vjerojatno o nadgrobnom natpisu, stoji samo: † *brat Ian* †.[2014] To je, koliko danas znamo, najstariji hrvatski tekst iz međurječja između Save i Drave. Pisan je latinskim slovima. Tu dakle stojimo na početku porabe toga pisma za hrvatski, bar koliko za sada razabiremo. Inače se poraba latinice za pisanje hrvatskih tekstova može povijesno potvrditi tek od 14. stoljeća. U širu je porabu ušla prvo u prostoru oko Šibenika.[2015] Natpis s obronaka Psunja pokazuje da je hrvatska pismenost već na pragu razvijenoga srednjeg vijeka bila postala tropismena, a to je hrvatskoj književnosti sve do 18. stoljeća udaralo svoj neizbrisivi pečat.[2016] Po tome je ona jedinstvena među svim slavenskim književnostima.

2010 Usp. D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 448–466; Peričić, *Sclavorum Regnum* 270–272.

2011 *Ljetopis Popa Dukljanina* (ed. Mošin) p. 66–68.

2012 Usp. Hercigonja, *Povijest hrvatske književnosti 2*, 408–410.

2013 Usp. Kolumbić, *Pitanje periodizacije* 192–193. On upozorava i na utjecaj književne romanike pri opisu te scene u Hrvatskoj kronici.

2014 Mihaljčić–Steindorff 101–102, Nr. 157.

2015 Usp. Moguš–Vončina, *Latinica u Hrvata.*

2016 Usp. Brozović, *Hrvatski jezik*; Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura* (1985); isti, *Tropismena i trojezična kultura* (1994); Moguš, *Povijest*; Moguš, *A History*.

POGLED UNATRAG

Slaganjem kamenčićâ u mozaik nastala je ovdje slika, koja se, koliko god ostaje nepotpuna i koliko god joj je oštrina neujednačena, ipak dala oblikovati u jasno raspoznatljivu cjelinu. To što se zagrabilo u pretpovijest omogućilo je da se bolje utemelji shvaćanje o osnovnim pretpostavkama što su zadane kulturnomu prostoru. Antička je književnost bila nezaobilazna jer je za europsko poimanje vlastita svijeta obilježila taj prostor za sva vremena kao ilirski. Ali povijesni prikaz koji se ovdje utemeljuje počinje s kršćanskom starinom, jer ako se ona ne poznaje, nedostaje jedna od bitnih pretpostavaka za razumijevanje ranoga srednjega vijeka. To se u jednakoj mjeri odnosi i na kontinuitet i na diskontinuitet. Da bi se ovaj drugi mogao valjano osvijetliti, moralo se slavensko zauzimanje zemlje i s njim najuže povezano avarsko vladanje također uključiti u taj prikaz. Valjalo je opisati bespismeni kulturni prostor koji je odatle proizašao i na širokim se područjima nekada rimske Europe održao preko dva stoljeća. Posljedica su toga bila »dva tamna stoljeća« u povijesti istočnoga jadranskog priobalja, koja u pisanoj predaji za nas tako potpuno razdvajaju antiku od srednjega vijeka. Učiniti pak da i ta stoljeća progovore preko najstarijih zapisa crkvenih sjedišta u bizantskoj Dalmaciji i preko usmene predaje slavenskoga sakralnog pjesništva mitološkog sadržaja, te zakonikâ i njihova nazivlja — to je jedna od važnijih zadaća što su se postavljale ovoj knjizi. Druga je jedna od važnijih zadaća sastavljanje ulomaka koji tek skupa daju književnopovijesnu sliku, dok se sami za se mogu učiniti kao da su s toga gledišta gotovo beznačajni. Tek ta slika onda omogućuje da se prostor na kojem je izrástao hrvatski narod doista uvrsti u cjelovit sklop ranosrednjovjekovne Europe, njezina Istoka i njezina Zapada.

Kulturna i književna dvojezičnost tu se upravo nametnula kao glavni motiv. U antici je, što se toga tiče, prevladavala romanizacija na teret starosjedilačkih jezika, a na njezino je mjesto u ranom srednjem vijeku opet došla deromanizacija, koja se ujedno pokazuje kao slavizacija na teret domaće romanske jezične baštine. No ta slavizacija nije nikako, osim baš pri samom avarsko–slavenskom zauzimanju zemlje, značila i

dokidanje latinske pismenosti i književne kulture. Latinska je naobrazba ležala u temeljima ranosrednjovjekovne obnove *litterarum studia*, kako tamo gdje se održavao slabunjav kontinuitet antičke pismenosti, u carskoj Dalmaciji, tako i ondje gdje je bespismeno razdoblje bilo za neko vrijeme potpuno prekinulo taj kontinuitet, na području hrvatske i drugih slavenskih vlasti.

Tek u već obnovljen svijet latinske pismenosti na tom prostoru unesena je onda mlada predaja (crkveno)slavenska. Unesena je izvana, ali je od tada postala njegovom neotuđivom sastavnicom. Pri tome se ne radi o naporednom postojanju učene latinske naobrazbe i pučkoga jezika neukih, kako je inače karakteristično za europski Zapad, nego o dvije podjednako učene i školovane pismene tradicije, koje se u hrvatskom prostoru obje moraju smatrati prvotno egzocentričnima. To što su starost, te bogatsvo oblika i sadržaja, tih dviju tradicija vrlo različiti ne mijenja ništa na tome da one obje predstavljaju književni autoritet, pa u tom smislu stoje na istoj razini jedna pored druge. Ako se često i moglo učiniti da se autoritet jedne od tih dviju tradicija sukobljuje s autoritetom druge i da ga osporava, na kraju se krajeva pokazuje kako je u istinu autoritet njih obojih unutar hrvatskoga kulturnog obzorja bio neprijeporan. A tek time nastaje zbiljska književna dvojezičnost. Dinamična uzajamnost kanonskoga jezičnog oblikovanja svake od tih tradicija s genetski blisko srodnim narodnim jezicima, crkvenoslavenskoga s hrvatskim i latinskoga s romanskim dalmatskim i poslije s talijanskim, pri čem su nastajali i razni prijelazni oblici i obostrani utjecaji, nastalo je kulturno višejezičje koje bi svojim jasno izraženim obilježjima, da je šire poznato, već bilo privuklo budniju pozornost istraživača. Ovako pak treba za to tek postavljati temelje. Ova bi knjiga imala biti prinos tomu.

I arealno je njezin predmet osobito zanimljiv. On pripada kulturnoj i književnoj povijesti i latinskoga i slavenskoga ranog srednjovjekovlja, i to kao njihov organski dio. Stoji u polju napona koje stvaraju utjecaji i djelovanja što dolaze iz Rima i iz Carigrada, iz Mletaka i iz Franačkoga carstva, iz carstva Otonâ i iz kraljevske Ugarske, i u svim tim smjerovima uspostavlja važne odnose.

Nasuprot toj vanjskoj dinamici stoji unutrašnja. Ta je pak upravo sámo nastajanje hrvatskoga naroda kako se ono očituje u pismenosti i knjigama. Bitno je obilježena srastanjem suprotnoga u zadanom prostoru između Drave i Jadrana, onako kako se on ocrtao u kasnoj antici kao uže povezivanje jednoga manjeg dijela prvobitne rimske Panonije s većim dijelom prvobitne rimske Dalmacije. To je zemljopisni potez na kojem srednjoeuropsko Podunavlje i mediteranski Jadran najlakše stižu jedno drugomu, pa se stoga upravo tamo najprisnije i dodiruju.

S takva motrišta dobiva pojam nacionalne kulturne i književne povijesti nov sadržaj. Oslobađa se jednodimenzionalnoga usmjerenja od kojega zna postajati i problematičnim. To da postoji relevantna veza između kulture i naroda jedva da će tko poreći. Ali je u samom biću kulturnoga očitovanja i to da se njegove pojave gotovo nikada ne mogu pridruživati samo jednomu narodu, a da se time ne izobliči zbilja. Osobita vrijednost proučavanja kulturne i književne povijesti ranoga srednjega vijeka upravo je u tome što se to u njima osobito jasno pokazuje. Rano hrvatsko srednjovjekovlje u tom je pogledu osobito ilustrativno jer ga jedva koji usporedivi kulturni prostor nadmašuje po mnogostrukosti i raznolikosti kulturnih poticaja koji ga pokreću. Stoga je bavljenje književnosti i naobrazbom toga ranoga srednjovjekovlja osobito prikladno da se na njem pokaže što sve valja uzimati u obzir i što sve valja razlikovati ako će se razmrsiti silnice i spoznati ono njihovo polje na kojem se zasniva postanak književnosti nekoga naroda.

Pri tome se onda pokazuje oboje. I oni širi sklopovi u kojima treba vidjeti početke neke nacionalne književnosti, bez kojih se oni ne daju razumjeti, a također jedinstven i neponovljiv odnos svih tih utjecaja i poticaja, tradicija i inovacija, od kojih u tijeku vremena nastaje samosvojna književnost što pripada određenomu narodu i sama prinosi tomu da se taj narod oblikuje i odredi, a izražava napokon i to kako on sam sebe doživljava, duhovno i osjećajno. U tom je smislu pojam nacionalne književnosti temeljan i valja ga pri povijesnom promatranju pratiti sve do izvorišta. Koliko god se komu činio problematičnim, nezaobilazan je. Predmet pak koji se prikazuje u ovoj knjizi može pridonijeti tomu da se nasuprot shvaćanjima izraslima iz nacionalnoga romantizma zorno predoči kako je kulturna višejezičnost spojiva s nastajanjem naroda i s utemeljivanjem njegove duhovne vlastitosti.

Puno značenje povijesti ranosrednjovjekovne pismenosti i njezine književne naobrazbe u hrvatskom kulturnom prostoru može se razabrati tek ako se drži u vidu književni procvat razvijenoga i kasnog srednjega vijeka, romanika i gotika, — ako ćemo primijeniti nazivlje za periodizaciju arhitekture i likovnih umjetnosti — pa predrenesansa, humanizam i prava renesansa, što se sve nadovezuje na tu ranosrednjovjekovnu pismenost i zasnovano je na njoj. Književne stečevine humanizma i renesanse, koje su proizašle upravo iz sredina najjače obilježenih romansko–slavenskom etničkom simbiozom, tako snažnom već u ranom srednjem vijeku, poslije su u reformaciji i u katoličkoj obnovi, koja se nadovezala na nju, stavljene u službu aktivizma i kulturne politike koja je bila upravljena na dosezanje širokih slojeva pučanstva i u razdoblju baroka u hrvatskoj kulturi položila temelje novomu vijeku. Prosvjetiteljstvo pak sa svojim predromantizmom preuzelo je tu baštinu i predalo ju

je nacionalnomu romantizmu, koji je dovršio duhovno konstituiranje nacije, započeto, kada se o Hrvatima radi, u humanizmu, renesansi i baroku.

U tome smislu ova se knjiga bavi korijenima. Oni pak pokazuju kulturnu i jezičnu raznolikost, pluralizam, koji je nespojiv s načelnim etničkim monizmom kakav je svojstven nacionalnoj romantici. Time se osvjetljuje mnogo toga što prema ustaljenim predodžbama ostaje izvan područja kojim se bavi ova knjiga. Ako joj bude dano da poravna putove daljnjemu njegovu istraživanju, da potakne sintetička rasuđivanja i pridonese tomu da to područje i onima koji stoje podalje od njega postane pristupačnije, pa da se ono uzmogne uključiti u druge studije za koje je relevantno — ako ispuni nešto od svega toga, bit će postignula svoju svrhu. Neće samo pomoći da se bolje upozna i prikaže hrvatska književnost, da se temeljitije napiše prvo poglavlje njezine povijesti, nego i tomu da se produbi i sam pojam o njoj. Od toga se pak bolje shvaća što je upravo hrvatski narod.

LITERATURA

A. B. C., *De Snacis notula,* JIČ 3 (1937) 294.

Alföldi, A., *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* 2, Berlin–Leipzig 1926.

Alföldy, G., *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien,* Budapest 1965.

Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo sirmiensi, hrsg. von C. P. Caspari. Kirchenhistorische Anecdota 1, Christiania 1883, 133–147.

Andrassy, J., *Slaveni u Španiji prije hiljadu godina.* NS 16, Zagreb 1930, 85–94.

Antička Salona. Studia Salonitana 1, Split 1991.

Antički teatar na tlu Jugoslavije, Novi Sad 1979.

Antički teatar na tlu Jugoslavije. Saopštenja sa naučnog skupa 14.–17. aprila 1980, Novi Sad 1981.

Antoljak, S., *Da li su isprave Penča i sina mu Plesa obični falsifikati?* Miscellanea mediaevalia Jugoslavica. ГЗС 20, Скопје 1968, 171–182.

Antoljak, S., *Izvori za historiju naroda Jugoslavije. Srednji vijek*, Zadar 1978.

Antoljak, S., *Još nešto o »Cruvvatis et Mirmidonibus«.* ГЗС19, Скопје 1967, 141–151.

Antoljak, S., *Pacta ili concordia od 1102. godine*, Zagreb 1980.

Antoljak, S., *Unsere »Sklavinien«.* Actes du XIIe Congrès International des études byzantines (Ohrid 1961) 2, Beograd 1964, 9–13.

Assemani, J. S., *Kalendaria Ecclesiae Universae,* Roma 1755.

Avenarius, A., *Die Awaren in Europa*, Amsterdam–Bratislava 1974.

Babić, I., *Splitske uspomene na salonitanske kršćanske starine.* VAHD 85 (1992), Split 1993, 13–57.

Bačić, J., *The Emergence of the Sklabenoi (Slavs), their Arrival on the Balkan Peninsula and the Role of the Avars in these Events: Revised Concepts in a New Perspective,* Ann Arbor (Michigan) 1984.

Badurina, A., *Evanđelistar iz 11. stoljeća u Šibenskoj katedrali.* CChP 11 (god. 7), Zagreb 1983, 97–111.

Badurina, A., *Fragmenti iluminiranog evanđelistara iz kraja XI stoljeća u Rabu.* Peristil 8–9, Zagreb 1965–1966, 5–12.

Badurina, A., *Illuminierte Handschriften in Kroatien*, Zagreb 1995.

Badurina, A., *Iluminirani rukopisi samostana Male Braće u Dubrovniku.* RIPU 1–2, Zagreb 1972, 94–115.

Badurina, A., *Iluminirani rukopisi u gradu Korčuli.* Izdanja Hrvatskoga bibliotekarskog društva, Knjiga VII, Zagreb 1974.

Badurina, A., *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Zagreb 1995.

Badurina, A., *Osorski evanđelistar.* Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju. IHAD 7, Zagreb 1982, 201–205.

Банашевић, Н., *Летопис Попа Дукљанина*, Београд 1971.

Bannister, F. M., *Documents on the Vetus Itala Text of the Exultet.* Journal for Theological Studies 11, Oxford 1909, 48 ss.

Bannister, F. M., *Monumenti Vaticani de paleografia musicale*, Lipsiae 1913.

Barada, M., *Dalmatia superior.* Rad JAZU 270, Zagreb 1949, 5–25.

Barada, M., *Dvije naše vladarske isprave.* CS 7, Zagreb 1937, 1–96.

Barada, M., *Episcopus chroatensis.* CS 2, Zagreb 1931, 161–215.

Barada, M., *Hrvatska dijaspora i Avari.* SP, ser. 3, sv. 2, Zagreb 1952, 7–17.

Barada, M., *Iz kronologije hrvatske povijesti.* ČHP 1, Nr. 1–2, Zagreb 1943, 128–131.

Barada, M., *Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel Sućurca.* Hoffillerov zbornik — Serta Hoffilleriana = VHAD, neue Serie 18–21 (1937–1940), Zagreb 1940, 401–418.

Barada, M., *Notae epigraphicae.* SP, ser 3, sv. 2, Zagreb 1952, 180–183.

Barada, M., *Postanak hrvatskog plemstva.* ČHP, knjiga 1, svezak 3, Zagreb 1943, 193–218.

Barada, M., *Prilozi kronologiji hrvatske povijesti.* Rad JAZU 311, Zagreb 1957, 185–217.

Barada, M., *rec.*: Hauptmann, *Podrijetlo.* ČHP, knjiga 1, svezak 3, Zagreb 1943, 287–288.

Barada, M.–L. Katić–J. Šidak, *Hrvatska povijest za VIII. razred srednjih škola* 1, Zagreb 1941.

Barbić, I., *Starinski šibenski kodeks u samostanu oo. Franjevaca Konventualaca.* SP 1, Knin 1895, 16–27.

Баришић, Ф., *Цар Фока (602-610) и подунавски Аваро-Словени.* ЗРВИ 4, Београд 1956, 73–88.

Баришић, Ф., *Чуда Димитрија солунског као историски извори*, Београд 1953.

Barišić, F., *Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626.* Byzantion 24 (1956) 371–395.

Barišić, F., *»Monemvasiska« hronika o doseljavanju Avaro–Slovena na Peloponez.* Godišnjak 3, Sarajevo 1965, 95–109.

Barišić, F., *Proces slovenske kolonizacije istočnoga Balkana.* Simpozijum. Predslavenski etnički elementi, 1969 (v. dolje) 11–27.

Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Leipzig 1901.

Bartoli, M. G., *Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der apennino–balkanischen Romania* 1.

Romanische Dialektstudien der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 2, Heft 1, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung 4, Wien 1906.

Basler, Đ., *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.

Basler, Đ., *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina*, Wien 1993.

Baščanska ploča 1–2, Zagreb–Krk–Rijeka 1988.

Batović, Š., *Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali*. VAHD 68, Split 1966, 47–74.

Batović, Š., *Problemi kulture željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali*. Materijali XII. IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Hrvatsko arheološko društvo — Savez arheoloških društava Jugoslavije, Zadar 1976, 89–112.

Batthyány, I., *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta*, Alba Carolinae 1790.

Batušić, N., *Scenska slika liturgijske drame iz obrednika zagrebačke stolne crkve*. Dani hvarskog kazališta 1, Split 1975, 57–72.

Batušić, N., *Povijest hrvatskoga kazališta*, Zagreb 1978.

Baur, J., *Maurus*. Lexikon für Theologie und Kirche 7, Freiburg 1962, 198.

Baynes, N. H., *The Date of the Avar Surprise*. BZ 21 (1912) 110–128.

Beaumont R. L., *Greek Influences in the Adriatic*. Journal of Hellenic Studies 56, London 1936, 159–204.

Bechcicki, J., *Wokól problematyki etnogenezy Białej Chorwacji*. Pamiętnik Słowiański 36/37 (1986/87) 247–257.

Belaj, V., *Randbemerkungen zu Katičić' »Nachlese«*. WSlJb 34 (1988) 160–161.

Belamarić, J.–R. Bužančić–D. Domančić–J. Jeličić Radonić–V. Kovačić, *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994.

Belošević, J. *Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar*. Balcanoslavica 1 (1972) 73–86.

Belošević, J., *La nécropole paléocroate Nin-Ždrijac*. Inventaria archaeologica, Jugoslavija, Fasc. 24, Beograd 1980.

Belošević, J., *La nécropole paléocroate Kašić-Maklinovo brdo*. Inventaria archaeologica, Jugoslavija, Beograd 1982.

Belošević, J., *La nécropole paléocroate Stankovci-Benkovac*. Inventaria archaeologica, Jugoslavija, Fasc. 2, 20, Beograd 1975.

Belošević, J., *Materijalna kultura Hrvata od 7–9. stoljeća*, Zagreb 1980.

Belošević, J., *Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra*. Diadora 4, Zadar 1968, 221–246.

Belošević, J., *Slavenska keramika iz ranosrednjovjekovne nekropole »Materiza« kraj Nina*. Diadora 2, Zadar 1962, 237–249.

Belošević, J., *Starohrvatska nekropola na Ždrijacu kod Nina*. VAHD 65–67 (1963–65), Split 1970, 169–173.

Belošević, J., *Starohrvatska nekropola u selu Biljanima Donjim*. Diadora 8, Zadar 1975, 103–110.

Belošević, J., *Starohrvatska nekropola uz humak »Materiza« kod Nina.* Diadora 6, Zadar 1973, 221–244.

Belošević, J., *Zaštitna istraživanja starohrvatskih nekropola na području sjeverne Dalmacije.* Arheološki pregled 15, Beograd 1974, 113–117.

Benac, A., *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu,* Sarajevo 1964.

Berčić, I., *Chrestomathia linguae veteroslovenicae,* Prag 1859.

Berčić, I., *Čitanka staroslavenskoga jezika,* Prag 1864.

Berger, E. H., *Mythische Kosmographie der Griechen,* Leipzig 1904.

Bianchi, C. F., *Zara cristiana* 1–2, Zara 1877.

Bielski, M., *Kronika polska,* nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana, Kraków 1597.

Birkfellner, G., *Methodius Archiepiscopus Superioris Moraviae oder Anmerkungen über die historisch-geographische Lage Altmährens (Vorläufige Stellungnahme zu jüngsten hyperkritischen Lokalisierungsversuchen).* Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos. Beiträge eines Symposions der Griechisch-deutschen Initiative Würzburg im Wasserschloß Mitwitz vom 25.–27. Juli 1985 zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Methodios (ed. E. Konstantinou), Münsterschwarzach 1991, 33–38.

Birkfellner, G., МЄѲОДИІЄ АРХИЄПИСКОПЪ ВЪІШНѦІѦ (ВЄЛИКЪІѦ) МОРАВЪІ — Μεθόδιος ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ἄνω (Μεγάλης) Μοραβίας — *Methodius archiepiscopus Superioris (Magnae) Moraviae.* Slavistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongreß in Preßburg/Bratislava, Köln–Weimar–Wien 1993, 29–55.

Birnbaum, H., *Zur Problematik des Westkirchenslawischen.* Litterae Slavicae medii aevi Francisco Venceslao Mareš sexagenario oblatae, München 1985, 53–65.

Bjelovučić, N., *Ruševine crkvice sv. Jurja u Janjini iz IX ili X vijeka.* SP, nova serija 2, Zagreb 1928, Heft 1–2, 118–122.

Blagojević, M., *Tepčije u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Hrvatskoj.* Istorijski glasnik 1–2, 1976, 7–47.

Bláhová, E., *Nejstarší staroslověnské homilie (Syntax a lexikon),* Praha 1973.

Boba, I., *Constantine-Cyril, Moravia and Bulgaria in the Chronicle of the Priest of Dioclea (Comments on a controversial source).* Palaeobulgaristica 9, Sofia 1985, Nr. 1, 59–72.

Boba, I., *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources,* The Hague 1971.

Boba, I., *Sveti Metod i nadbiskupsko sjedište Sirmium u crkvenoj pokrajini Sclavonia. Papinski dokumenti, hagiografiska literatura i hrvatska tradicija.* Crkva u svijetu 20, Nr. 4, Split 1985, 386–400.

Boba, I., *The Cathedral Church of Sirmium and the Grave of St. Methodius,* Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie 3, Berlin 1973, 393–397. Kroatische Version: *Katedralna crkva u Sirmiumu i grob sv. Metodija.* Nova et vetera. Revija za filozofsko-teološke i srodne discipline 27, Bd. 2, Sarajevo 1977, 191–195.

Boba, I., *The episcopacy of Saint Methodius*. Slavic Review 26 (1967) Nr. 1, 85–93.

Boba, I., *The Monastery of Sázava: Methodian Continuity North of the Danube?* Palaeobulgarica 5, Sofija 1988, Nr. 1, 84–87.

Bogićević, V., *Pismenost u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1975.

Bogusławski, E., *Historya Słowian* 2, Kraków 1899.

Bogusławski, W., *Methode und Hilfsmittel der Erforschung der vorhistorischen Zeit in der Vergangenheit der Slaven*, Berlin 1902.

Bogusławski, W., *Początki Chorwaciji illyrijskej*, Kraków 1893.

Bojanovski, I., *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.

Bojanovski, I., *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo 1974.

Bojanovski, I., *Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani.* GZM, nova serija 29 (1974), Sarajevo 1976, 245–258.

Bojničić, I., *Židovi u Hrvatskoj u X. vieku.* Vienac 11, Zagreb 1879, 750–751.

Bon, A., *Le problème slave dans le Peloponnèse à la lumière de l' archéologie.* Byzantion 20 (1950) 13–20.

Bóna, I., *Die Awaren. Ein asiatisches Reitervolk an der mittleren Donau. Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes, 6.–8. Jh.* (Ausstellungskatalog), Frankfurt/M. 1985.

Borrasch, V., *Der Mönch Gottschalk von Orbais, sein Leben und seine Lehre,* Thorn–Danzig 1868.

Bošković-Stulli, M., *Povijest hrvatske književnosti* 1: *Usmena književnost*, Zagreb 1978.

Braccesi, L., *Grecità adriatica*, Bologna 1971.

Брайчевский, М. Ю., *К истории расселения славян на византийских землях.* Византийский временник 19, Москва 1961, 175–206.

Bratož, R., *Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen.* Klio 72, Berlin 1990, 508–550.

Bratož, R., *Razvoj in organizacija zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja.* ZČ 40, Ljubljana 1986, 363–395.

Bratulić, J., *Hrvatska srednjovjekovna poezija latinskoga jezičnog izraza.* Croatica 15, Bd. 20/21, Zagreb 1984, 7–26.

Bratulić, J., *Jedanaest stoljeća hrvatske književnosti.* Kritika 13, Zagreb 1970, 452–469.

Bratulić, J., *O tekstu Bašćanske ploče.* Zbornik u čast fra Karlu Jurišiću. Kačić. Zbornik franjevačke provincije Presvetoga otkupitelja 25, Split 1993, 421–425.

Breyer, M., *O književnom radu Hermana Dalmatina.* Vienac, 1896, 19.

Brøndsted, J., *La basilique des cinq martyrs à Kapluč.* Recherches à Salone 1, Kopenhagen 1928.

Brozović, D., *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti.* Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, Zagreb 1978, 9–83.

Brozović, D., *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata.* Filologija 4, Zagreb 1963, 45–55.

Brozović, D.–P. Ivić, *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb 1988 = EJ 6, 2. izdanje, Zagreb 1990, 48–94.

Brückner, A., *Ursitze der Slaven und Deutschen.* JA 22 (1900), 237–247.

Brunelli, V., *La fondazione di S. Maria di Zara.* Il Dalmata Nr. 89–90, Zara 1906, 7. 11.–14. 11.

Brunelli, V., *Storia della città di Zara dai tempi piu remoti sino al MDCCCXV compilata sulle fonti. Parte prima: Dalle origini al MCCCIX*, Venezia 1913.

Brunšmid, J., *Eranos Vindobonensis* 1893, 331–333.

Brunšmid, J., *Colonia Aurelia Cibalae.* VHAD, NS 6, Zagreb 1902, 117–166 = *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, Vinkovci 1979, 55–104.

Brunšmid, J., *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien 1898.

Budak, N., *Die südslawischen Ethnogenesen an der östlichen Adriaküste im frühen Mittelalter.* Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern. Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch–historische Klasse. Denkschriften, 201. Band, Wien 1990, 129–136.

Budak, N., *Frühes Christentum in Kroatien.* Karantanien und der Alpen–Adria–Raum im Frühen Mittelalter, Wien–Köln–Weimar 1993, 223–234.

Budak, N., *Prilog valorizaciji humsko–dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.).* SP, ser. 3, sv. 16 (1986), Split 1987, 125–139.

Budak, N., *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994.

Budak, N., *Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji.* SP, ser. 3, sv. 15 (1985), Split 1986, 255–268.

Budimir, M., *Snaci »coloni regionis montuosae«.* JIČ 5 (1939) 185–191.

Buecheler, F., *Carmina Latina epigraphica*, Leipzig 1895–1897, *Suppl.* Lomatzsch, Leipzig 1926.

Bulić, F., *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije,* Zagreb 1888.

Bulić, F., Bulletino di archeologia e storia Dalmata 7 (1884) 89, Nr. 16.

Bulić, F., *I titoli di dedica delle basiliche urbane ed extraurbane di Salona.* VAHD 47–48, Split 1924–25, 11–20.

Bulić, F., *Iscrizione di Aurelia Gorgonia, Iader, Zara, Zadar.* BASD 35 (1912) 46–49.

Bulić, F., *Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom natpisu kraljice Jelene.* VHAD, Neue Serie 5, Zagreb 1901, 201–227.

Bulić, F., *Nadgrobni natpis hrvatske kraljice Helene u Solinu.* VHAD, Nova serija 3, Zagreb 1898, 19.

Bulić, F., *S. Gregorio Magno nelle sue relazioni colla Dalmazia.* BASD 27 (1904), Suppl. 1–3, 1–46.

Bulić, F., *Sarcofago lapideo di due persone ignote nel periptero del mausoleo di Diocleziano (Duomo di Spalato) della fine del X secolo.* BASD 31, Spalato 1908, 147.

Bulić, F., *Solinski mučenici.* Bogoslovska smotra 10, 1, Zagreb 1919, 1–26.

Bulić, F., *Sull'anno della distruzione di Salona.* BASD 29 (1906) 268–303.

Bulić, F., *Sv. Venancije prvi biskup solinski i mučenik duvanjski.* VHAD, Nova serija 15, Zagreb 1928, 55–71.

Bulić, F.–J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa,* Zagreb 1912.

Bulić, F.–J. Bervaldi, *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.),* Zagreb 1913.

Bulić, F.–Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu,* Zagreb 1927.

Bulić, F.–Lj. Karaman, *Kaiser Diokletians Palast in Split,* Zagreb 1929.

Bulić, F.–P. Skok, *Natpis Petra Crnoga.* GZM 30, Sarajevo 1918, 1–10.

Bulić, F.–V. Tomašić, *Ancora sull'anno della distruzione di Salona.* BASD 33 (1910) 136–140.

Burić, T., *Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina*, SP, ser. 3, sv. 18 (1998), Split 1990, 91–116

Burnett, C., *Arabic into Latin in Twelfth Century Spain: The Works of Hermann of Carinthia.* Mittellateinisches Jahrbuch 1977, 100–134.

Burnett, C., *The De essentiis of Hermann of Carinthia and Twelfth Century Thought*, Cambridge 1976.

Bury, J. B., *A History of the Later Roman Empire* 2, London 1889.

Bury, J. B., *The Chronology of Theophylaktos Simokatta.* English Historical Review 3 (1888) 310–315.

Bury, J. B., *The Provincial List of Verona.* Journal of Roman Studies 13, London 1923, 127–151.

Bury, J. B., *The Treatise De Administrando Imperio.* BZ 12 (1906) 517–577.

Cagin, P., *Manuscrits du Musée Borgia.* Revue des Bibliothèques, Paris 1912, 41–73.

Calza, G., *Pola*, Milano 1920.

Cambi, N., *Antički portret u Hrvatskoj,* Zagreb 1991.

Cambi, N., *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali.* Materijali 12: IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Hrvatsko arheološko društvo–Savez arheoloških društava Jugoslavije, Zadar 1976, 239–282.

Cankova–Petkova, G., *Über die Herkunft einiger slawischer Ethnonyme und Toponyme und ihre Bedeutung für das gesellschaftlich–politische Leben auf dem Balkan.* Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz, Probleme der Herausbildung des Feudalismus, Berliner byzantinistische Arbeiten 47, Berlin 1976, 73–76.

Carrara, F., *Archivio storico di Spalato*, Spalato 1844.

Carrara, F., *Chiesa di Spalato un tempo Salonitana,* Trieste 1844.

Cattaneo, *L'architecture en Italie du VI au XI siècle*, Venise 1891.

Ceci, E., *I monumenti cristiani di Salona* 2, Milano 1963.

Cessi, R., *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille* 1, Padova 1942.

Cessi, R., *Origo civitatum Italiae seu Venetiarum (Chronicon altinate et chronicon gradense)*, Roma 1933.

Charanis, P., *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, London 1972.

Charanis, P., *Graecia in Isidore of Seville*. BZ 64 (1971) 22–25 = *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, XIX, 22–25.

Ciccarelli, A., *Osservazioni sull'isola di Brazza e sopra quella nobilità*, Venezia 1802.

Clerval, A., *Hermann le Dalmate et les premières traductions latines des traités d' astronomie au Moyen Age*. Comptes rendus du Congrès Scientifique International des Catholiques, Paris 1891, 163–169.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae 1–2 (ed. I. Kukuljević Sakcinski), Zagreb 1874–75.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae — Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije 1: 743–1100 (ed. M. Kostrenčić–J. Stipišić–M. Šamšalović), Zagreb 1967; 2: 1101–1200 (ed. T. Smičiklas), Zagreb 1904; 3: 1201–1235 (ed. T. Smičiklas), Zagreb 1905; 4: 1236–1255 (ed. T. Smičiklas), Zagreb 1906; 5: 1256–1272 (ed. T. Smičiklas), Zagreb 1907; 6: 1272–1290 (ed. T. Smičiklas), Zagreb 1908; 7: 1290–1300 (ed. T. Smičiklas), Zagreb 1909.

Codex Lucianus, ed. M. Kurelac, *Povijesni zapis nazvan »Anonimna kronika« u rukopisu naučne biblioteke u Zadru*. HZ 23–24, Zagreb 1970–71, 363–374.

Comşa, M., *Contributions à la question de la pénétration des Slaves au sud du Danube durant les VIe–VIIe siècles d'après quelques donneés archéologiques de Dobroudja*. I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej (Warszawa 14–18 IX 1965) 3, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, 322–330.

Comşa, M., *Einige Betrachtungen über die Ereignisse im 6.–7. Jh. an der unteren Donau*. Slavia antiqua 21 (1974), Warszawa–Poznań 1975, 61–81.

Comşa, M., *Die Slawen im karpatisch-donauländischen Raum im 6.–7. Jahrhundert*. Zeitschrift für Archäologie 7 (1973) 197–228.

Comşa, M., *Directions et étappes de la pénétration des Slaves vers la péninsule balkanique aux VIe–VIIe siècles (avec un regard spécial sur le territoire de la Roumanie)*. Balcanoslavica 1 (1972) 9–28.

Comşa, M., *L'influence romaine provinciale sur la civilisation slave à l'époque de la formation des états*. Romanoslavica 16 (1968) 447–460.

Comşa, M., *La pénétration des Slaves dans le territoire de la Roumanie entre le VI–me et le IX–me siècle à la lumière des recherches archéologiques*. Slavia antiqua 7, Warszawa–Poznań 1960, 175–188.

Комша, М., *Проникновение славян на территорию Румынской народно-демократической республики и их связи с автохтонным населением*. VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, 3–10 августа 1964 г.) 5, Moskva 1970, 275–287.

Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata, Vinkovci 1979.

Corssen, P., *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 1894, 868.

Coxe, H. O., *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae* 3, Oxonii 1885.

Cronia, A., *Revision der slavischen Eigennamen im alten Evangeliar von Cividale.* WSlJb 2 (1952) 6–7, 13–14.

Cronia, A., *Revisione dei nomi slavi nell' antico Codex Aquileiensis.* Studi aquileiesi offerti a Giovanni Brusin, Aquileia 1953, 361–362.

Csallány, D., *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa,* Budapest 1956.

Csallány, D., *Grabfunde der Frühawarenzeit.* Folia archaeologica 1–2 (1939) 121–155.

Cvitanić, A., *Pravnopovijesno značenje Povaljske listine.* Spomenica dominikanskog samostana u Bolu 1475–1975, Bol–Zagreb 1976, 39–58.

Czeglédy, K., *From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia.* Archivum Eurasiae Medii Aevi 3 (1983) 25–126.

Čače, S., *Civitates Dalmatiae u »Kozmografiji« anonima Ravenjanina.* Diadora 15, Zadar 1993, 347–440.

Čović, B., *Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie.* Archaelogia Iugoslavica 5, Beograd 1964, 25–32.

Čović, B., *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.

Čović, B., *Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu*. Simpozijum o duhovnoj kulturi Ilira, 1984 (v. dolje) 7–40.

Čremošnik, G.–D. Sergejevski, *Gotisches und Römisches aus Breza bei Sarajevo. Vorläufiger Bericht* (Novitates Musei Sarajevoensis No. 9), Sarajevo 1930.

Čremošnik, G., *O imenu »Snaci«.* JIČ 5 (1939) 182–184.

Čremošnik, I., *Die ältesten Ansiedlungen und Kultur der Slaven in Bosnien und der Herzegovina im Lichte der Untersuchungen in Mušići und Batković.* Balcanoslavica 1 (1972) 59–64.

Čremošnik, I., *Die ältesten slawischen Siedlungen und Nekropolen in Bosnien und der Herzegovina.* Simpozijum. Predslavenski etnički elementi, 1969 (v. dolje) 229–232.

Čremošnik, I., *Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas.* GZM, nova serija 25, Sarajevo 1970, 45–117.

Čremošnik, I., *Najstariji slavenski nalazi u Bosni i Hercegovini i njihova hronologija*, in *Archaeologia Iugoslavica* 11, Beograd 1970, 99–103.

Čremošnik, I., *Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine.* Godišnjak 15, Sarajevo 1977, 227–308.

Črnčić, I., *Popa Dukljanina Ljetopis po latinski i toga nekoliko i još nešto po hrvatsku,* Kraljevica 1874.

Ćorović, V., *rec.*: Ostojić, *Benediktinska opatija*. JIČ 1, Bd. 1–4, Ljubljana–Zagreb–Beograd 1935, 559.

Ćorović, V., *O natpisu Petra Crnoga*. Starinar 5, Beograd 1930, 37–38.

Ćorović, V., *Povaljski natpis sa Brača*. Južnoslovenski filolog 2, Beograd 1921, 123–126.

Ćorović–Ljubinković, M., *Ka problemu kontinuiteta Iliri-Sloveni.* Simpozijum Predslavenski etnički elementi, 1969, 202–208.

Ćorović–Ljubinković, M., *Les Slaves du centre balkanique du VIe au IXe siècle.* Balcanoslavica 1 (1972) 43–54.

Ćorović–Ljubinković, M., *Problemi arheoloških istraživanja VI–VII veka u Jugoslaviji, sa posebnim osvrtom na probleme slovenske arheologije.* Materijali, III Simpozijum praistorijske i srednjevekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije (Novi Sad 1965), Beograd 1966, 83–99.

Ćurić, M. N., *Staroiransko podrijetlo Hrvata*, Zagreb 1991.

Dabinović, A., *Državopravni odnos Hrvata prema istočnom carstvu.* Rad JAZU 270, Zagreb 1941, 49–148.

Dabinović, A., *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940.

Dabinović, A., *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?* Rad JAZU 239, Zagreb 1930, 228–231.

Dadić, Ž., *Prirodnofilozofski pogledi Hermana Dalmatina.* Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine 20 (1994), 1–2 (39–40), Zagreb 1994, 23–35.

Daicoviciu, C., *Gli Italici nella Provincia Dalmatia.* Ephemeris Dacoromana 5, Roma 1932, 57–122.

Damjanović, S., *Jezik Baščanske ploče.* Fluminensia 2 (1989–1990) 1–2, Rijeka 1990, 71–77.

Damjanović, S., *Jezik otačaski*, Zagreb 1995.

Darrouzès, J., *Listes épiscopales du concile de Nicée (787).* Revue des études byzantines 33, Paris 1975, 5–76.

Davidson, C. R., *The Avar Invasion of Corinth.* Hesperia 6 (1937) 227–239.

De actibus Zvonimiri regis ed. H. Morović, Anonimna splitska kronika, Izdanje Muzeja grada Splita, svezak 10, Split 1962.

Deanović, A., *Zagrebačka katedrala — prošlost u sadašnjosti.* Kaj 11/2, Zagreb 1979, 7–8.

Deanović, A.–Ž. Čorak–N. Gattin, *Zagrebačka katedrala. Od XI. do sredine XIX. stoljeća.* Zagrebačka katedrala, Zagreb 1988.

Degrassi, E., *Parentium*, Roma 1934.

Dekan, J., *Antropomorfné motívy na liatych bronzových kovaniach predvel'komoravského typu.* Študijne zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied 12–14, Nitra 1964, 61–94.

Delonga, V., *Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.* SP, ser. 3, sv. 11, Split 1981, 201–228.

Delonga, V., *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996.

Delonga, V., *Nekoliko ranosrednjovjekovnih latinskih natpisa s Crkvine u Biskupiji u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.* Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 149–162.

Delonga, V., *Ranoromanički natpisi u latinskoj epigrafici kraljevske Hrvatske.* Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini. IHAD 15 (1990), Zagreb 1992, 75–95.

Delonga, V., *Starohrvatska crkva na »Mastirinama« u Kašiću kod Zadra*. SP, ser. 3, sv. 18 (1998), Split 1990, 39–88.

Demo, Ž., *rec.*: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (B. Hänzel, Hrsgb.). VAMZ, ser. 3, sv. 22 (1989), Zagreb 1989, 170–173.

Demović, M., *Dragocjeni muzički kodeks iz dubrovačke katedrale*. Dubrovnik 1/2 — 1981, Dubrovnik 1981, 53–60.

Demović, M., *Eine unbekannte Quelle aus Šibenik (Kroatien) zur Erforschung der Sequenzen von Notker Balbulus*. Heiliger Dienst 35, Salzburg 1981, Heft 2, 84–89.

Demović, M., *Glazbeni aspekt trogirskih beneventanskih rukopisa*. Majstor Radovan i njegovo doba, Trogir 1994, 277–305.

Demović, M., *Jadranske palme dokaz velikom otkriću*. Glas Koncila 21. 7. (477), Zagreb 1982, 8.

Demović, M., *Obredna drama u srednjovjekovnim liturgijsko-glazbenim kodeksima u Hrvatskoj*. Dani hvarskog kazališta 2, Split 1985, 242–292.

Demović, M., *Osam varijanti napjeva genealogije po Luki iz neumatskih rukopisa od X. do XII. stoljeća iz Hrvatske*. Dubrovnik 32, Nr. 5–6, Dubrovnik 1989, 58–114.

Diana, D.–N. Gogala–S. Matijević, *Riznica splitske katedrale*, Split 1972.

Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert (B. Hänzel, Hrsgb.). Südosteuropa Jahrbuch 17, München–Berlin 1987.

Dictionnaire d' archéologie chrétienne et de liturgie, Paris 1920–.

Dictionnaire d' histoire et de géographie ecclésiastiques, Paris 1912–.

Diller, A., *The Tradition of the Minor Greek Geographers*, American Philological Association, s. l. 1952.

Ditten, H., *Bemerkungen zu den ersten Ansätzen zur Staatsbildung bei Kroaten und Serben im 7. Jahrhundert*. Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert, Prag 1978, 441–462.

Ditten, H., *Bemerkungen zu den ersten Ansätzen zur Staatsbildung bei den Slawen vor der Gründung des bulgarisch-slawischen Staates*. Klio 60 (1978) 517–530.

Ditten, H., *Slawen im byzantinischen Heer von Justinian I. bis Justinian II*. Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Berliner byzantinistische Arbeiten, Bd. 47, Berlin 1976, 77–91.

Ditten, H., *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen. Byzanz im 7. Jahrhundert*. Berliner byzantinistische Arbeiten 48, Berlin 1978, 73–160.

Dölger, F., *Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflußte Stadt (V.–VIII. Jahrhundert)*. Atti del 3° Congresso internazionale di Studi sull'alto medioevo Spoleto 1959, 65–100.

Dom Germain Morin, *Anecdota Maredsolana*, vol. 3, pars 2, Maredsous et Oxford 1897.

Dom Germain Morin, *Gottschalk retrouvé*. Revue Bénédictine 43 (1931) 303–312.

Dom Germain Morin, *Les Évangiles q. dits de s. Corbinien. Nouvel indice de provenance Illyrienne.* Studien und Mitteilungen des Benediktiner–Ordens, München 1936, 295–298.

Dom Germain Morin, *Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe siècles.* Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 6, Münster i. W. 1926, 54–67.

Donat, P., *Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues im mittleren und südöstlichen Europa.* Balcanoslavica 4, Prilep–Belgrad 1973, 113–126.

Donat, P., *Zur Nordausbreitung der slawischen Grubenhäuser.* Zeitschrift für Archäologie, 1970, Nr. 2, 250–269.

Dostál, A., *Clozianus, codex palaeoslovenicus glagoliticus, Tridentinus et Oenipontanus*, Prag 1959.

Dragojlović, D., *rec.*: Vego, *Zbornik.* Balcanica 2, Beograd 1971, 380–381.

Drechsler–Bižić, R., *Iskapanje nekropole praistoriskih Japoda u Kompolju.* ARR 1, Zagreb 1959, 245–280.

Drechsler–Bižić, R., *Područje Like od ranog brončanog doba do dolaska Rimljana.* Arheološka problematika Like, Split 1975, 19–37.

Drews, R., *The Coming of the Greeks. Indo–European Conquests in the Aegean and the Near East,* Princeton, New Jersey 1988.

Drinov, M. S., *Pogled na najstariju povijest.* Zbornik kralja Tomislava, 1925 (v. dolje) 19–39.

Дринов, М., *Заселение Балканского полуострова Славянами*, Москва 1873.

Дринов, М., *Съчинения* 1, София 1909.

Drumbl, J., *Quem quaeritis. Teatro sacro dell' alto medioevo*, Roma 1981.

Duboković–Nadalini, N., *Ager Pharensis.* VAHD 63-64 (1961–62), Split 1969, 91–97.

Duchesne, L., *Le Liber Pontificalis* 1–2, Paris 1886–1892, 21–3, Paris 1955.

Duchesne, L., *Le provincial Romain au XII*e *siècle.* Mélanges d'archéologie et d'histoire, Ecole française de Rome 24, Paris–Rome 1904, 75–123.

Dümmler, E., *Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien* (549–928). Sitzungsberichte der phil.–hist. Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 20, Wien 1856, 353-423.

Dümmler, E., *Über die südöstlichen Marken des fränkischen Reichs.* Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 10, Wien 1853, 1–85.

Duridanov, I., *Thrakisch-dakische Studien* 1, *Die thrakisch- und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen.* Балканско езикознание 13, 2, София 1969.

Duval, N.–E. Marin, *Encore les «cinq martyrs» de Salone. Un témoignage épigraphique désormais bien établi.* Memoriam sanctorum venerantes. Miscellanea in onore di Mons. Victor Saxer. Studi di Antichità Cristiana — P. I. A. C., Città del Vaticano 1992, 285–307.

Dvornik, F., *Byzantium, Rome, the Franks and the Christianization of the Southern Slavs.* Cyrillo–Methodiana (Slawistische Forschungen 6), Köln–Wien 1964, 85–96.

Dvornik, F., *Constantine Porphyrogenitus De Administrando imperio* 2: *Commentary*, London 1962, 93–142.

Dvornik, F., *The Making of Central and Eastern Europe*, London 1949.

Dvornik, F., *The Slavs, their Early History and Civilisation*, Boston 1956.

Dvoržak Schrunk, I., *Dioklecijanova palača od 4. do 7. stoljeća u svjetlu keramičkih nalaza.* VAMZ, ser. 3, sv. 22 (1989), Zagreb 1989, 91–106.

Dyggve, E., *Das Anastasiusmausoleum und der altkroatische Kirchenbau.* Forschungen in Salona 3, Wien 1939.

Dyggve, E., *Druga bazilika urbana s baptisterijem u Saloni.* Zbornik Filozofskog fakulteta, Univerzitet u Beogradu 1, Beograd 1948, 369–374.

Dyggve, E., *History of Salonitan Christianity*, Oslo–London–Leipzig–Paris–Cambridge 1951.

Dyggve, E., *Izabrani spisi*, Split 1989.

Dyggve, E., *L'amphithéatre.* Recherches à Salone 2, Copenhague 1933, 33–150.

Dyggve, E., *L'influence des Goths à Salone.* Byzantion 19 (1949) 73–77.

Dyggve, E., *Nova basilica discoperta u Solinu.* Peristil 2, Zagreb 1957, 57–61.

Dyggve, E., *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996.

Dyggve, E.–R. Egger, *Der altchristliche Friedhof Marusinac.* Forschungen in Salona 3, Wien 1939, 1–150.

Dyggve, E. –H. Vetters, *Mogorjelo. Ein spätantiker Herrensitz im römischen Dalmatien*, Wien–Graz–Köln 1966.

Ђорђевић, Т. Р., *Природа у веровању и предању нашега народа* 1. Српски етнографски зборник 71, Живот и обичаји народни, књига 32, Београд 1958.

Ђорђић, Р., *Историја српске ћирилице*, Београд 1971.

Ebner, A., *Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kunstgeschichte des Missale Romanum im Mittelalter.* Iter Italicum, Freiburg i. B. 1896.

Edwards, K. M., *Report of Coins Found in the Excavations of Corinth During the Years 1930–1935.* Hesperia 6 (1937) 241–256.

Egger, R., *Allerlei aus Inschriften.* Antidoron Michaeli Abramić septuagenario oblatum 1, VAHD 56–59, Split 1954–1957, 129–138.

Egger, R., *Der altchristliche Friedhof Manastirine.* Forschungen in Salona 2, Wien 1926, 1–118.

Egger, R., *Die Passio sci. Anastasii und ihr Fortleben.* Forschungen in Salona 3, Wien 1939, 131–148.

Egger, R., *Forschungen in Salona 2*, Wien 1926.

Etnogeneza Hrvata — Ethnogeny of the Croats (ed. N. Budak), Zagreb 1995.

Ewald, P., *Die Papstbriefe der britischen Sammlung.* Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte, Bd. 5, Hannover 1880, 275–414, 503–596.

Fancev, F., *Liturgijsko-obredne igre u zagrebačkoj stolnoj crkvi (Prilog istoriji kulture u Posavskoj Hrvatskoj XII. stoljeća).* NS 10, Zagreb 1925, 1–16.

Fancev, F., *O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj.* Zbornik kralja Tomislava, 1925 (v. dolje) 509–553.

Farlati, D., *Illyricum sacrum* 1, Venetiis 1751; 2, Venetiis 1753; 3, Venetiis 1765; 4, Venetiis 1769; 5, Venetiis 1785; 6, (D. Farlati–G. G. Coleti), Venetiis 1800;

7, (G. G. Coleti), Venetiis 1817; 8, (G. G. Coleti), Venetiis 1819. *Accessiones et correctiones ad Illyricum sacrum* (G. G. Coleti, ed. F. Bulić), BAHD, Supplementum, Spalato 1902–1909.

Ферјанчић, Б., *Структура 30. главе списа De administrando imperio*. ЗРВИ 18, Београд 1978, 67–79.

Ферјанчић, Б., *Византиски извори за историју народа Југославије* 2, Београд 1959.

Ferluga, J., *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the South Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976.

Ferluga, J., *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978.

Ferluga, J., *L'archontat de Dalmatie.* Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976, 131–139.

Ferluga, J., *Militärisch-administrative Einheiten geringeren Ranges der Themenverfassung*. Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976, 21–70.

Ферлуга, J., *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957.

Fettich, N., *Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn*, Budapest 1926.

Fettich, N., *Der Fund von Čadjavica.* VHAD, nova serija 22–23, Zagreb 1941–42, 55–61.

Филиповић, М. С., *Још о траговима Перунова култа код Јужних Словена.* GZM, nova serija 9, Sarajevo 1954, 181–182.

Филиповић, М. С., *О Перуновом култу код Јужних Словена — Поводом осврта Петра Ж. Петровића, Трагови Перунова култа код Јужних Словена.* GZM, nova serija 9, Sarajevo 1954, 204–211.

Filipović, M. S., *Zur Gottheit Mokoš bei den Südslaven.* Die Welt der Slaven 6 (1961) 393–400.

Filipović, M. S., *Tragovi Perunova kulta kod Južnih Slovena.* GZM, nova serija 3, Sarajevo 1948, 63–82.

Fine, J. V. A. Jr., *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983, 261–277.

Fischer, B., *Lateinische Bibelhandschriften im frühen Mittelalter*. Vetus Latina Bd. 11, Freiburg 1985.

Fischer, B., *Vetus Latina — 17. Arbeitsbericht*, Beuron 1973.

Fisković, C., *Istraživanja u srednjovjekovnoj crkvi sv. Nikole u Splitu.* HZ 2, Zagreb 1949, 215–217.

Fisković, C., *Novi nalazi u splitskoj katedrali*. Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU 6, Zagreb 1958, Nr. 2, 81–101.

Fisković, I., *O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti.* ARR 8–9, Zagreb 1982, 159–216.

Fisković, I., *Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu*. SP, ser. 3, sv. 5 (1985), Split 1986, 133–163.

Флоринский, Т., *Константин Порф. как писатель о южных Славянах перед судом новейшей критики.* Журнал Министерства народного просвещения 213 (1881) 139–170; 215 (1881) 300–322.

Folnesics, H., *Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich* 6: *Die illuminierten Handschriften in Dalmatien*, Leipzig 1917; 7:

Die illuminiertren Handschriften im Österreichischen Küstenlande, in Istrien und der Stadt Triest, Leipzig 1917.

Foretić, V., *Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu*. Starine JAZU 46, Zagreb 1956, 23–44.

Freidenberg, M. M., *Samostan sv. Krševana i Zadar u X.-XIV. stoljeću*. RZ 27–28, Zadar 1981, 31–70.

Freisinger Denkmäler. Brižinski spomeniki. Monumenta Frisingensia. Literatur — Geschichte — Sprache — Stilart — Texte — Bibliographie. Entwurf und Redaktion J. Pogačnik, München 1968.

Frère, W. H., *Bibliotheca Musico-Liturgica*, London 1913.

Fučić, B., *Glagoljski natpisi*, Zagreb 1982.

Fučić, B., *Granična područja glagoljice i ćirilice*. Obljetnica, 1987 (v. dolje) 17–28.

Fučić, B., *Najstariji hrvatski glagoljski natpisi, Glagoljica, jedanaest stoljeća jedne velike tradicije*. Slovo 21, Zagreb 1971, 227–254.

Fučić, B., *Valunska ploča*. Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Zagreb 1982, 193–199.

Gabričević, B., *Epigraphica quaedam*. Antički teatar, 1981, (v. gore) 147–154.

Gabričević, B., *Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie*. Archaeologia Iugoslavica 1, Beograd 1954, 349–352.

Gabričević, B., *Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena*. Studije i članci o religijama i kultovima antičkoga svijeta, Split 1987, 278–314.

Gabričević, B., *Le plus ancien oratoire chrétien de Salone (appelé: Oratoire A)*. VAHD 77, Split 1984, 161–174.

Gabričević, B., *Question de la datation du sarcophage de l'abbesse Jeanne*. Disputationes Salonitanae 1, Split 1975, 96–101.

Gabričević, B., *Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Diokleci-janove palače*. VAHD 62 (1960), Split 1967, 87–103.

Gabričević, B., *Studije i članci o religijama i kultovima antičkoga svijeta*, Split 1987.

Gantar, K., *Das II. Freisinger Denkmal und die von gleicher Hand geschriebenen lateinischen Texte*. Freisinger Denkmäler, 1968 (v. gore) 185–194.

Gantar, K., *Herman de Carinthia*. Jezik in Slovstvo 10, Ljubljana 1965, 225–232.

Gantar, K., *Prokopij iz Cezareje: Pod Justinijanovim žezlom*, Ljubljana 1961.

Гарашанин, М., *Црна Гора у освит писане историје*. Историја Црне Горе I, 1967 (v. dolje) 87–139.

Гарашанин, М., *Црна Гора у праисторијско доба*. Историја Црне Горе I, 1967 (v. dolje) 35–86.

Гарашанин, М., *Праисторија на тлу СР Србије 1–2*, Београд 1973.

Гаркави, А. Я., *Сказания еврейских писателей о Хазарах*, Санктпетербург 1874.

Гаркави, А. Я., *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, Санктпетербург 1870.

Gattin, N.-M. Pejaković, *Starohrvatska sakralna arhitektura*, Zagreb 1982.

Gattula, *Historia abbatiae Casiniensis* 1. Citira se prema ispisima iz ostavštine Luke Jelića pohranjenim u Arheološkom muzeju u Splitu.

Gaudard, F. J., *Gottschalk, moine d'Orbais, ou le commencement de la controverse sur la prédestination au IVe siècle*, Saint–Quentin 1888.

Geffcken, J., *Timaios' Geographie des Westens,* Berlin 1892.

Gelčić, J., *Biblioteka za povijest dalmatinsku od J. Gelčića* 1, Dubrovnik 1882.

Georgiev, V., *Introduction to the History of the Indo-European Languages*, Sofia 1981.

Gerber, W.–M. Abramić–R. Egger, *Die Bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona.* Forschungen in Salona 1, Wien 1917, 79–88, 125–128.

Gerber, W., *Forschungen in Salona* 1, 23–78.

Gfrörer, A., *Byzantinische Geschichten* 2, B, Graz 1874.

Gieseler, U., *Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen. Ein Beitrag zur Archäologie der frühen Karolingerzeit.* Studien zur vor– und frühgeschichtlichen Archäologie (Festschrift für J. Werner) 2, München 1974, 521–543.

Gimbutas, M., *Old Europe in the Fifth Millennium B.C.: The European Situation on the Arrival of Indo–Europeans.* The Indo–Europeans in the Fourth and Third Millennia (ed. E. Polomé), Ann Arbor, Michigan 1982, 1–60.

Gimbutas, M., *The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe.* Journal of Indo–European Studies 5 (1977) 277–338.

Гиндин, Л. А.–В. Э. Орел, *Ранние этноязыковые контакты славян на Балканах и лексика южных славян.* Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья, Москва 1982, 33–49.

Гизель, Й., *Синопсис, или краткое собрание с разных летописцев о начале славянороссийского народа и первоначальных князех богоспасаемого града Киева, о жытии святого... первейшаго самодержца Владимира*, Киево–Печерская лавра 1680.

Gjivoje, M., *Diskusija o knjizi M. Garašanina i J. Kovačevića: »Pregled materijalne kulture južnih Slovena u ranom srednjem veku«.* HZ 4, Zagreb 1951, 407–420.

Glesinger, L., *Jevreji i Hrvati u arapskoj Španiji.* Jevrejski almanah 1955–1956, Beograd, 35–45.

Glogović, D., *Prilozi poznavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu. Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci*, Zagreb 1989.

Gluhak, A., *Porijeklo imena Hrvat*, Zagreb 1990.

Gnirs, A., *Pola,* Wien 1915.

Godłowski, K., *Das Aufhören der germanischen Kulturen an der mittleren Donau und das Problem des Vordringens der Slawen.* Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch–historische Klasse, Denkschriften, 145. Band, Wien 1980, 225–233.

Godłowski, K., *Die Frage der slawischen Einwanderung ins östliche Mitteleuropa.* Zeitschrift für Ostforschung, Neue Folge 18 (1979) 416–447.

Godłowski, K., *Die Slawen im 5. und 6. Jahrhundert und die Frage ihrer Expansion gegen Westen.* Die Bayern und ihre Nachbarn 2. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch–historische Klasse, Denkschriften 180. Band, Wien 1985, 137–146.

Golb, N.–O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca, Cornell University Press, 1982.

Golden, P. B., *Khazar Studies. An Historico–Philological Inquiry into the Origins of the Khazars,* Bd. 1–2, Budapest 1980.

Goldstein, I., *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.,* Zagreb 1992.

Goldstein, I., *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.

Goldstein, I., *O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6–12. stoljeća.* Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 24, Zagreb 1991, 5–13.

Gomolka, G., *Bemerkungen zur Situation der spätantiken Städte und Siedlungen in Nordbulgarien und ihrem Weiterleben am Ende des 6. Jahrhunderts.* Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz, Probleme der Herausbildung des Feudalismus. Berliner byzantinistische Arbeiten 47, Berlin 1976, 35–42.

Gortan, V., *Natpis na mramornom stupu splitskog nadbiskupa Pavla.* HZ 17, Zagreb 1964, 423–429.

Goss, V. P., *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, Zagreb 1996.

Goss, V. P. vidi i Gvozdanović, V.

Gouillard, J., *Caianus.* Dict. hist. géogr. eccl. 11 (1949) 221.

Guilland, R., *Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Les titres auliques des eunuques. Le protospathaire.* Byzantion 25–27 (1957) 649–695.

Grabar, B., *Djela Pavla i Tekle.* Radovi Staroslavenskog instituta 7, Zagreb 1972, str. 5–31.

Grafenauer, B., *Beziehungen der Slawen zu den Awaren und ihre wirtschaftlich–sozialen Grundlagen bis zur Belagerung von Konstantinopel (626).* X. Congresso internazionale di scienze storiche, Bd. 7. Rom 1955, 174–178.

Grafenauer, B., *Hrvati u Karantaniji.* HZ 10, Zagreb 1957, 207–231.

Grafenauer, B., *Hrvati, Ime.* EJ 4, Zagreb 1960, 37–38. 2. izd. 5, Zagreb 1988, 1–2.

Grafenauer, B., *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov.* ZČ 4, Ljubljana 1950, 23–126.

Grafenauer, B., *Novejša literatura o Samu i njeni problemi.* ZČ 4, Ljubljana 1950, 151–169.

Grafenauer, B., *Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov,* ZČ 18, Ljubljana 1964, 191–218.

Grafenauer, B., *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata.* HZ 5, Zagreb 1952, 1–56.

Grafenauer, B., *Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u Istočne Alpe.* Simpozijum. Predslavenski etnički elementi, 1969. (v. dolje) 29–55.

Grafenauer, B., *Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko–družbene podlage.* ZČ 9, Ljubljana 1955, 145–153.

Grafenauer, B., *rec.*: Hauptmann, *Hrvatsko praplemstvo*. ZČ 5, Ljubljana 1951, 374–375.

Grafenauer, B., *Sklabarhontes = »gospodarji Slovanov« ali »slovanski knezi«?* ZČ 9, Ljubljana 1955, 202–217.

Grafenauer, B., Utuk na Hauptmann, odgovor na Grafenauer, *rec.*: *Hrvatsko praplemsto*. ZČ 8, Ljubljana 1954, 174–176.

Grafenauer, B., *Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek*. ZČ 14, Ljubljana 1960, 35–93.

Grafenauer, I., *Karolinška kateheza ter izvor brižinskih spomenikov in čina nad ispovêdająštiim sę*. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 13, Filološko–lingvistični odsek 2, Ljubljana 1936.

Graus, F., *Deutsche und slawische Verfassungsgeschichte?* Historische Zeitschrift 197/1 (1963) 265–317.

Graus, F., *Die Entwicklung Mitteleuropas im 8. Jh. und die Vorbedingungen der Staatenentwicklung in diesem Gebiet*. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, Spoleto 1973, 451–482.

Grégoire, H., *L'origine et le nom des Croates et des Serbes*. Byzantion 17 (1945) 88–118.

Grgec, P., *Razvoj hrvatskog narodnog pjesništva,* Zagreb 1944.

Grgić, M., *Dva nepoznata svetomarijska rukopisa u Budimpešti*. RZ 13–14, Zadar 1967, 125–229.

Grgić, M., *Glazbena djelatnost u Hrvatskoj u 11. stoljeću*. Zadarska revija 2, Zadar 1977, 137.

Grgić, M., *Najstarije zadarske note*. RZ 11–12, Zadar 1965, 269–352.

Grgić, M., *Riznice Zadra i Nina*. Zlato i srebro Zadra i Nina, Zagreb 1972, 151–152.

Grgin, *Istraživanje starohrvatskih spomenika po splitskoj okolici*. NS 12, Zagreb 1933, 11–13.

Grmek, M. D., *Arapska svjedočanstva o zdravstvenim prilikama i medicini starih Slavena*. Liječnički vjesnik 83, Zagreb 1961, 271–279.

Grmek, M. D., *Dva filozofa, Gottschalk i Hasdai ibn Šaprut, o Hrvatima u vrijeme narodnih vladara*. Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine 20 (1994), 1–2 (39–40), Zagreb 1994, 435–448.

Grmek, M. D., *Herman Dalmatinac*. EJ, 2. izd., 4, Zagreb 1986, 699–700.

Grmek, M. D., *Rukovet starih medicinskih, matematičko-fizičkih, astronomskih, kemijskih i prirodoslovnih rukopisa sačuvanih u Hrvatskoj i Sloveniji*. Rasprave i građa za povijest nauka 1, 1963, 259–342.

Грот, К., *Известия Константина Багрянородного о Сербах и Хорватах и их разселеніи на Балканском полуострове*, Ст.-Петербург 1880.

Gruber, D., *Iz vremena kralja Tomislava*. Zbornik kralja Tomislava, 1925 (v. dolje) 325–330.

Gruber, D., *Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti* 4. Vjesnik kraljevskog hrvatsko–slavonsko–dalmatinskoga zemaljskog arhiva 20, Zagreb 1918, 140–155.

Grubišić, V., *Misteriozno djelo »Methodios« i različita mišljenja o njemu.* Hrvatska revija 44, sv. 4 [176–177], Zagreb, prosinac, 1994, 656-666.

Guagnini, A., *Kronika Sarmacyi europskie... przez Marcina Paszowskiego przetoczona*, Warszawa 1768.

Guagnini, A., *Sarmatiae Europeae descripto*, Cracoviae 1578.

Guberina, I., *Konstantin-Ćiril i izvori »glagolice«.* Hrvatska smotra 7, Zagreb 1939, 494–503.

Guberina, P., *Tabella plumbea Sisciana.* NV 45, Zagreb 1936–37, 4–23.

Guillou, A., *Régionalisme et indépendence dans l'empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Roma 1969.

Guldescu, S., *History of Medieval Croatia*, Den Haag 1964.

Gumplowicz, L., *Chorwaci i Serbowie*, Warszawa 1902.

Gumplowicz, L., *Die politische Geschichte der Serben und Kroaten.* Politisch–Anthropologische Revue. Monatsschrift für das soziale und geistige Leben der Völker 1 (1902/03) 770–789.

Gumplowicz, L., *Die Staatengründungen der Serben und Kroaten.* Allgemeines Staatsrecht, Innsbruck 1907, 527–554.

Gunjača, S., *Četvrta starohrvatska crkva i groblje oko nje u Biskupiji kod Knina.* SP, ser. 3, sv. 2, Zagreb 1952, 57–79.

Gunjača, S., *Historija salonitana maior.* Rad JAZU 293, Zagreb 1951, 175–243.

Gunjača, S., *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji* 1, Zagreb 1973; 2, 1973; 3, 1975; 4, 1978.

Gunjača, S., *Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir. S dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitulu kod Knina.* Rad JAZU 288, Zagreb 1952, 205–324.

Gunjača, S., *Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji*, Zagreb 1958.

Gunjača, S., *Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina.* SP, 3. ser., sv. 5, Zagreb 1956, 65–127.

Gunjača, S., *Postojanje jednog centra za izrađivanje starohrvatskog nakita.* Antidoron M. Abramić 1. VAHD 56–59, Split 1954–57, 230–234.

Gunjača, S., *Reconstitution d' une dalle avec représentation du »dignitaire croate«.* Archaeologia Iugoslavica 2, Beograd 1956, 111–117.

Gunjača, S., *Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950.* Ljetopis JAZU 57, Zagreb 1953, 9–49.

Gunjača, S., *Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada.* SP, ser. 3, sv. 8–9, Zagreb 1963, 7–66.

Gunjača, S., *Starohrvatska crkva i kasno srednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja.* SP, ser. 3, sv. 4, Zagreb 1955, 85–134.

Gunjača, S., *Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1955., 1956. i 1957. godine).* SP, ser. 3, sv. 7, Zagreb 1960, 267–281.

Gunjača, S.–D. Jelovina, *Starohrvatska baština*, Zagreb 1976.

Gunjača, Z., *Dubravice kod Skradina. Ranosrednjovjekovno groblje.* Arheološki pregled 27 (1986), Ljubljana 1987, 127–128.

Gunjača, Z., *Dubravice kod Skradina. Ranosrednjovjekovno groblje.* Arheološki pregled 28 (1987), Ljubljana 1989, 148–150.

Gunjača, Z., *Grob jedne hrvatske plemenske odličnice iz 9. stoljeća.* Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 121–131.

Gunjača, Z., *Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod Šibenika.* AV 29, Ljubljana 1978, 626–640.

Günther, *De ea, quae inter Timaeum et Lycophronem intercedit, ratione,* Leipzig 1889.

Gvozdanović, V., *Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike.* Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978, 131–148.

Gvozdanović, V. vidi i Goss, V. P.

Hadžijahić, M., *Da li je najstariji slavenski zakon Metodijev Zakon sudnij ljudem donesen na tzv. duvanjskom saboru.* Forum 24, 12, Zagreb 1985, 1103–1138.

Hadžijahić, M., *Das Regnum Sclavorum als historische Quelle und als territoriales Substrat.* Süd-Ost Forschungen 42, München 1983, 11–60.

Hadžijahić, M., *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju.* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 8 (6), Sarajevo 1970, 201–261.

Haklyut, R., *The Principal Navigations* 2, London 1599.

Hamm, J., *Adhortatio ad Poenitentiam.* Rad JAZU 344, Zagreb 1966, 37–62.

Hamm, J., *rec.*: Király, *Das Budapester glagolitische Fragment.* Slovo 6–8, Zagreb 1967, 377–379.

Hamm, J., *Das glagolitische Missale von Kiew*, Wien 1979.

Hamm, J., *Der Glagolismus im mittleren Balkanraum.* Die Welt der Slaven 1, Wiesbaden 1956, 265–275.

Hamm, J., *Glagolizam i njegovo značenje za Južne Slavene.* Slavia 25, Praha 1956, 313–321.

Hamm, J., *Glagoljica i sv. braća.* Hrvatska smotra 7, Zagreb 1939, 435–448.

Hamm, J., *Glose u Radonovoj bibliji.* Slovo 1, Zagreb 1952, 19–32.

Hamm, J., *Gramatika starocrkvenoslavenskog jezika* 1, Zagreb 1947.

Hamm, J., *Mjesto odgovora.* Hrvatska smotra 7, Zagreb 1939, 622–629.

Hamm, J., *Pojava i razvitak ćirilometodskog pisma na hrvatskom tlu i njegove veze s Makedonijom.* Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и кирило-методиевската традиција во Македонија, Скопје 1988, 167–175.

Hamm, J., *Postanak glagoljskoga pisma u svijetlu paleografije.* NV 46 (1937–1938), Zagreb 1939, 39–61.

Hamm, J., *Über den gotischen Einfluß auf die altkirchenslawische Bibelübersetzung.* Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen begründet von A. Kuhn, Neue Folge 67, Göttingen 1942, 112–128.

Hammond, N. G. L., *A History of Macedonia* I, Oxford 1972.

Hammond, N. G. L., *Epirus*, Oxford 1967.

Hampel, J., *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn* 1–3, Braunschweig 1905.

Harmatta, J. (ed.), *From Hecataeus to Al-Huwarizmi. Bactrian, Pahlavi, Sogdian, Persian, Sanskrit, Syriac, Arabic, Chinese, Greek and Latin Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia,* Budapest 1984.

Harmatta, J. (ed.), *Prolegomena to the Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia,* Budapest 1979.

Harmatta, J. (ed.), *Studies in the Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia,* Budapest 1979.

Haskins, C. H., *Studies in the History of Medieval Science*, Cambridge (Massachusetts) 1924.

Hauptmann, Lj., *Die bestimmenden Kräfte der kroatischen Geschichte im Zeitalter der nationalen Herrscher*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 40, Wien 1924, 1–36.

Hauptmann, Lj., *Die Herkunft der Kärntner Edling*e. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 21 (1928) 243ff.

Hauptmann, Lj., *Dolazak Hrvata.* Zbornik kralja Tomislava, 1925 (v. dolje) 86–127.

Hauptman, Lj., Odgovor na Grafenauer, *rec.*: ZČ 8, Ljubljana 1954, 173–174.

Hauptmann, Lj., *Hrvatsko praplemstvo*. Razprave SAZU 1, Ljubljana 1950, 85–115.

Hauptmann, Lj., *Karantanska Hrvatska.* Zbornik kralja Tomislava, 1925 (v. dolje) 297–317.

Hauptmann, Lj., *Koje su sile hrvatske povijesti odlučivale u vrijeme narodne dinastije*? Zbornik kralja Tomislava, 1925 (v. dolje) 165–187.

Hauptmann, Lj., *Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa.* Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti, Dubrovnik 1931, 17–24.

Hauptmann, Lj., *Kroaten, Goten und Sarmaten*. Germanoslavica 3 (1935) 95–127, 315–353.

Hauptmann, Lj., *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VI*e *siècle.* Byzantion 4 (1927–1928) 137–170.

Hauptmann, Lj., *Podrijetlo hrvatskoga plemstva.* Rad HAZU 273, Zagreb 1942, 78–118.

Hauptmann, Lj., *Prihod Hrvatov.* Strena Bulićiana, Zagreb 1924, 515–545.

Hauptmann, Lj., *rec.*: Rus, *Kralji dinastije Svevladičev*. NV 41, Zagreb 1932/33, 76–79.

Hauptmann, Lj., Utuk na Grafenauer, utuk na Hauptmann, odgovor na Grafenauer, *rec.*: Hauptmann, *Hrvatsko praplemstvo*. ZČ 9, Ljubljana 1955, 201–202.

Hauptmann, Lj., *Seobe Hrvata i Srba.* JIČ 3, Ljubljana–Zagreb–Beograd 1973, 30–61.

Hauptmann, Lj., *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu*. Dela SAZU 10, Ljubljana 1954.

Haussig, H., *Theophlyktos' Exkurs über die skythischen Völker*. Byzantion 23 (1953) 275–462.

Haussig, H., *Zur Lösung der Awarenfrage*. Byzantinoslavica 34 (1973) 173–192.

Hercigonja, E., *Elemente der syntaktisch-stilistischen Struktur der Adhortatio ad poenitentiam in ihrer Beziehung zur altkirchenslawischen literarischen Tradition.* Freisinger Denkmäler 157–174.

Hercigonja, E., *Nad iskonom hrvatske knjige. Rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju*, Zagreb 1983.

Hercigonja, E., *Povaljska listina i natpis povaljskog praga u hrvatskoj kulturnoj i književnoj povijesti.* Obljetnica (1987) 60–77.

Hercigonja, E., *Povijest hrvatske književnosti* 2: *Srednjovjekovna književnost*, Zagreb 1975.

Hercigonja, E., *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja.* Pisana riječ u Hrvatskoj (katalog izložbe), Zagreb 1985, 39–80.

Hercigonja, E., *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 1994.

Heres, T., *Dugo putovanje od od Irana do Jadrana.* Poljica 1, Gata 1982.

Herman Dalmatin, *Rasprava o bitima.* Latinski tekst uspostavio, hrvatski prijevod izradio, kritički komentar i napomene uz tekst napisao A. S. Kalenić. Uvodne rasprave napisali: F. Šanjek, A. S. Kalenić, Ž. Dadić, F. Zenko, Bd. 1–2, Pula 1990.

Herrmann, J., *Staatsbildung in Südosteuropa und Mitteleuropa. Zum Problem von Kontinuität und Diskontinuität bei der Überwindung der antiken Sklavereigesellschaft und der Herausbildung der Feudalgesellschaft.* Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 5 (1982) 9–48.

Hesbert, R. J., *Evangeliaire de Zara (1114).* Scriptorium 8 (1954) 2, 177–204.

Hilpisch, S., *Geschichte des benediktinischen Mönchstums*, Freiburg i. Br. 1929.

Historija naroda Jugoslavije 1, Zagreb 1953.

Hocij, M., *Die westlichen Grundlagen des glagolitischen Alphabets.* Südostdeutsche Forschungen 4, Heft 3–4, Leipzig 1939, 509–600.

Hoffmann, J., *Die östliche Adriaküste als Hauptnachschubbasis für den venezianischen Sklavenhandel bis zum Ausgang des elften Jahrhunderts.* Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 55 (1968) 165–181.

Holzer, G., *Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600. n. Chr. und ihr Zerfall.* WSlJb 41 (1995) 55–89.

Holzer, G., *Die ersten nachurslavischen lautlichen Innovationen und ihre relative Chronologie.* Linguistica Baltica 4, 247–256.

Holzer, G., *Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen*, Wien 1989.

Homan, B., *Geschichte des ungarischen Mittelalters* 1, Berlin 1940, 272–282.

Horálek, K., *Kořeny charvátsko-hlaholského pismenictvi.* Slavia 19, Praha 1949–50, 285–292.

Horvat, M., *Oporuka splitskog priora Petra.* Rad JAZU 283, Zagreb 1951, 119–174.

Hurter, H., *Sanctorum Patrum opuscula selecta* 18, Innsbruck 1872.

Imamović, E., *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.

Inchiostri, *Contributo alla storia del diritto romano in Dalmazia nel X e XI secolo*. Archeografo triestino, III serie, vol. III, Trieste 1907, 85 ff.

Isačenko, A., *Jazyk a pôvod Frizinských pamiatok*, Bratislava 1943.

Историја Црне Горе 1, Титоград 1967.

Историја српског народа 1, Београд 1981.

Ivanišević, F., *Poljica,* Zagreb 1903.

Ivanišević, M., *Neobjavljeni ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Trogira* SP, ser. 3, sv. 11, Split 1981, 169–177.

Ivanišević, M., *Salonitanski biskupi*. VAHD 86 (1993), Split 1994, 223–252.

Иванов, И., *Культ Перуна у южных славян*. Известия отделения русского языка и словесности Академии наук 8, 1903, 4, 140–174.

Ivanov, V. V.–V. N. Toporov, *A Comparative Study of the Group of Baltic mythological Terms from the Root* *vel–. Baltistica 9 (1), 1973, 15–27.

Иванов, В. В., *Диалектные членения и единство древнего славянского языкового мира (в связи с проблемой этнического самосознания)*. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья, Москва 1982, 212–236.

Иванов, В. В.–В. Н. Топоров, *Древнее славянское право: архаичные митопоэтические основы и источники в свете языка*. Формирование раннефеодальных славянских народностей, Москва 1981, 10–31.

Иванов, В. В.–В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, Москва 1974.

Иванов, В. В.–В. Н. Топоров, *К реконструкции праславянского текста*. Славянское языкознание, Москва 1963, 88–158.

Иванов, В. В.–В. Н. Топоров, *К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа*. Балто–славянские исследования 1982, Москва 1983, 175–197.

Иванов, В. В.–В. Н. Топоров, *К семиотическому анализу мифа и ритуала (на белорусском материале)*. Sign, Language, Culture, The Hague–Paris 1970, 321–389.

Ivanov, V. V.–V. N. Toporov, *Le mythe indo-européen du dieu de l'orage poursuivant le serpent: reconstruction du schéma*. Mélanges offerts à C. Lévi–Strauss à l'occasion de son 60–ème anniversaire, Paris–The Hague 1970, 1180–1206.

Иванов, В. В.–В. Н. Топоров, *Лингвистические вопросы славянского этногенеза*. Славянское языкознание, Москва 1983, 152–169.

Иванов, В. В.–В. Н. Топоров, *О языке древнего славянского права (К анализу нескольких ключевых терминов)*. Славянское языкознание, Москва 1978, 221–238.

Иванов, В. В.–В. Н. Топоров, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*, Москва 1965.

Iveković, Ć., *Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru, Hrvatska zadužbina iz X. stoljeća*. Djela JAZU 30, Zagreb 1931.

Iveković, M. C., *Dalmatiens Architektur und Plastik*, Wien 1922.

Ivić, P., *Otkud ćirilica na Braču*. Obljetnica (1987) 186–187.

Ivšić, S., *Grafija imena kneza Višeslava na njegovoj krstionici.* NV 50, Bd. 6, Zagreb 1941–42, 409–416.

Ivšić, S., *Ostaci staroslovenskih prijevoda u hrvatskoj glagolskoj književnosti. Hrvatski glagolski fragmenat »Mučenja 40 mučenika« iz 13. vijeka.* Zbornik kralja Tomislava, 1925, 451–508.

Jadrijević, A., *Latinski stihovi u natpisima starog hrvatskog doba.* VAHD 60, Split (1958), Split 1963, 77–97.

Jaffé, Ph.–P. Ewald, *Regesta pontificum Romanorum*, Leipzig 1888.

Jagić, V., *rec.*: Pavić, *Cara Konst. Porf...* JA 31 (1910) 618–621.

Jagić, V., *Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993.* JA 21, Berlin 1899, 543–557.

Jagić, V., *Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen.* JA 17 (1895) 47–87.

Jagić, V., *Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente.* Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Akademie in Wien, Phil.–hist. Klasse 38, Wien 1890.

Jagić, V., *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Zagreb 1867.

Jagić, V., *Kirchenslavisch-böhmische Glossen saec. XI.–XII.* Mit Glossenabbildungen im Text. Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, phil.–hist. Klasse, Bd. 50/2, Wien 1903.

Jagić, V., *Priměri starohèrvatskoga jezika*, Dio drugi, Zagreb 1866.

Jakić–Cestarić, V., *Antroponomastička analiza isprave zadarskog priora Andrije s početka X. stoljeća.* Onomastica Jugoslavica 6, Zagreb 1976, 195–215.

Jakić–Cestarić, V., *Das Volkstum des mittelalterlichen Zadar im Lichte der Personennamen.* Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge 8, Heidelberg 1973, 119–138.

Jakić–Cestarić, V., *Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena.* RZ 19, Zadar 1972, 99–166.

Jakić–Cestarić, V., *Ime župana na nadvratniku crkve sv. Križa u Ninu.* Povijest grada Nina, Zadar 1969, 357–374.

Jakić–Cestarić, V., *Nastajanje hrvatskoga (čakavskog) Splita i Trogira u svjetlu antroponima XI stoljeća.* Hrvatski dijalektološki zbornik 5, Zagreb 1981, 93–112.

Jakić–Cestarić, V., *O donatorima crkve sv. Nikole u Velom Varošu u Splitu i o crkvama toga sveca u splitskim izvorima XI i XII stoljeća.* Fiskovićev zbornik 1, Prilozi povijesti umjetnosti 21, Split 1979, 174–189.

Jakić–Cestarić, V., *O imenu oca splitskog nadbiskupa Ivana u natpisu na Sarkofagu.* Onomastica Jugoslavica 7, Zagreb 1978, 133–137.

Jakić–Cestarić, V., *Zadarska ženska osobna imena u XIII st. kao rezultanta prethodnih simbiotskih procesa u gradu i porijekla novijih doseljenika*, RZ 24, Zadar 1977, 143–225.

Jakić–Cestarić, V., *Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII. stoljeća.* RZ 21, Zadar 1974, 291–336.

Jakšić, N., *Constantine Porphyrogenitus as the Source for the Destruction of Salona.* Disputationes Salonitanae 2. VAHD 77, Split 1984, 315–326.

Jakšić, N., *Još o splitskim ranosrednjovjekovnim sarkofazima.* VAHD 70–71 (1968–1969), Split 1977, 187–192.

Jakšić, N., *Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji.* Diadora 15, Zadar 1993, 127–144.

Janković, D., *Istorija države i prava naroda FNRJ,* Beograd 1948.

Japundžić, M., *Gdje, kada i kako je nastala glagoljica i ćirilica?* Hrvatska revija, god. 44, sv. 4 [176–177], Zagreb 1994, 533–550.

Japundžić, M., *Hrvatska glagoljica.* Hrvatska revija 13, Buenos Aires 1963, 469–491.

Jarak, M., *Napomene uz problem porijekla ranokršćanskog simbolizma.* VAMZ, ser. 3, sv. 21 (1988), Zagreb 1988, 67–78.

Jarak, M., *O spomenu Marka sirmijskog u Mansievoj zbirci koncilskih akata.* OA 14, Zagreb 1989, 75–90.

Jarak, M., *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske.* Od nepobjedivog sunca do sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj, Zagreb 1994, 19–39.

Jeličić–Radonić, J., *Gata. Crkva Justinijanova doba,* Split 1994.

Jeličić–Radonić, J., *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru,* Split 1994.

Jelić, L., *Descrizione sommaria del cemeterio di Manastirine.* BASD 15 (1892), Nr. 10–11, 156–195.

Jelić, L., *Duvanjski sabor.* VHAD, nova serija 10, Zagreb 1908–1909, 135–145.

Jelić, L., *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu,* Zagreb 1911.

Jelić, L., *Ephemeris Salonitana,* Split 1894.

Jelić, L., *Fontes historici Liturgiae Glagolito–Romanae a XIII ad XIX saeculum,* Veglae 1906.

Jelovina, D., *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika — Schwerter und Sporen karolingischer Formgebung im Museum kroatischer archäologischer Denkmäler,* Split 1986.

Jelovina, D., *Popis i kataloška obrada predmeta.* Starohrvatska baština, Zagreb 1976, 93–114.

Jelovina, D., *Ranosrednjovjekovna nekropola na »Razbojinama« u selu Kašić kraj Zadra.* SP, ser. 3, sv. 10, Zagreb 1968, 23–54.

Jelovina, D., *Ranosrednjovjekovno groblje na lokalitetu »Brig« kod izvora Zduša nedaleko Vrlike.* SP, ser. 3, sv. 13, Split 1983, 105–115.

Jelovina, D., *Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina.* SP, ser. 3, sv. 19 (1989), Split 1991, 121–241.

Jelovina, D., *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine,* Split 1976.

Jelovina, D.–D. Vrsalović, *Die materielle Kultur der altkroatischen Gräberfelder auf dem Gebiete des dalmatinischen Kroatien.* Archaelogia Iugoslavica 7, Beograd 1966, 85–97.

Jelovina, D.–D. Vrsalović, *Sv. Marta, Bijaći kod Trogira — arheološka revizija 1967. i 1968. godine.* Arheološki vesnik 10 (1968), Beograd 1969, 173.

Jireček, C., *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*. Denkschriften des Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch–historische Klasse, Bd. 48, Wien 1901, 1–104; Bd. 49, Wien 1903, 1–80; Bd. 49, Wien 1904, 1–78.

Jireček, C., *Geschichte der Serben* 1, Gotha 1911.

Jireček, C., *rec.*: Pavić, *Cara Konstantina Porfirogenita de administrando imperio glave 29–36*. BZ 17 (1908) 165–166.

Jiroušek, Ž., *Novo čitanje posljednjeg reda natpisa na ranosrednjevjekovnom sarkofagu splitskog nadbiskupa Ivana, suvremenika kralja Tomislava*. RIPU 6, Zagreb 1969, 3–12.

Jolivet, J., *Godescalc d'Orbais et la Trinité. La méthode de la théologie à l'époque carolingienne,* Paris 1958.

Jones, A. H. M., *The Date and Value of the Verona List*. Journal of Roman Studies 44, London 1954, 21–29.

Jurić, D., *Nakit u srednjem vijeku*. Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas, Zadar 1981, 53–61.

Jurić, D., *Srednjovjekovni nakit na našem primorju između Istre i Cetine*. Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu evropske tradicije, Rijeka 1993, 115–130.

Jurić, Š., *O knjižnici Samostana franjevaca konventualaca sv. Frane u Šibeniku s posebnim obzirom na njezinu zbirku inkunabula*. RZ 13–14, Zagreb 1967, 309–334.

Jurković, M., *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*. SP, ser. 3, sv. 20 (1990), Split 1992, 191–213.

Jurković, M., *O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća*. Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini. IHAD 15 (1990), Zagreb 1992, 65–73.

Jurković, M., *Prilog istraživanju predromanike na otocima gornjeg Jadrana*. Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom Primorju. IHAD 13 (1988), Zagreb 1989, 121–128.

Jurković, M., *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture*. SP, ser. 3, sv. 15 (1985), Split 1986, 183–199.

Jurković, M., *Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana*. RIPU 12–13, Zagreb 1988–89, 41–48.

Jutronić, A., *Bosančica na Braču*. Mogućnosti 11, Split 1960, 674–679.

Kaeppeli, T.–H. V. Schooner, *Les manuscrits médiévaux de Saint Dominique de Dubrovnik. Catalogue sommaire*. Istituto storico Domenicano S. Sabina, Roma 1965.

Kaer, P., *Dvie opatije: Sv. Petra Gumajskoga i sv. Stjepana de Pinis*. Supplementum uz BASD 13–15 (1890–1892), Spalato 1892.

Kagerah, W., *Gottschalk der Sachse*, Bordesholm 1936.

Kalenić, A. S., *Rasprava o bitima Hermana Dalmatina u novootkrivenima Colkerovim arcima*. Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine 20 (1994), 1–2 (39–40), Zagreb 1994, 37–45.

Kämpfer, F., *Držislav*. Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas 1, München 1974, 440.

Kampuš, I.–I. Karaman., *Tisućljetni Zagreb. Od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Zagreb 1975.

Kandler, P., *Codice diplomatico istriano*, s. l. s. a.

Караџић, В. Ст., *Српски рјечник*, Беч ²1852.

Karaman, Lj., *Eseji i članci*, Zagreb 1939.

Karaman, Lj., *Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja*. Rad JAZU 268, Zagreb 1940, 1–44.

Karaman, Lj., *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*, Zagreb 1930.

Karaman, Lj., *Natpis đakona Dobra iz vremena narodne hrvatske dinastije*, Split 1931.

Karaman, Lj., *Nova knjiga o starokršćanskoj Saloni*. Peristil 1, Zagreb 1954, 179–188.

Karaman, Lj., *O počecima srednjovjekovnog Splita do godine 800*. Hoffillerov zbornik — Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, 418–436.

Karaman, Lj., *O potrebi povezivanja rada arheologa, historičara umjetnosti i historičara u proučavanju ranosrednjovjekovnog perioda sjeverne Hrvatske*. HZ 5, Zagreb 1952, 57–62.

Karaman, Lj., *O spomenicima VII i VIII stoljeća u Dalmaciji i pokrštenju Hrvata*. VHAD, nova serija 22–23, Zagreb 1941–43, 57–113.

Karaman, Lj., *O umjetnosti srednjega vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji*. HZ 1, Zagreb 1948, 103–128.

Karaman, Lj., *O vremenu krstionice kneza Višeslava*. *Peristil* 3, Zagreb 1960, 107–109.

Karaman, Lj., *O značenju »error« u natpisu Petra Crnoga*. SP, nova serija 1, Nr. 1–2, Zagreb 1927, 84–86.

Karaman, Lj., *rec.*: Horvat, *Oporuka priora Petra*. HZ 5, Zagreb 1952, 111–116.

Karaman, Lj., *Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredovječna pletena ornamentika u Dalmaciji*. Starinar 3 (1924–1925) 43–59.

Karaman, Lj., *Spomenici u Dalmaciji u doba Hrvatske narodne dinastije i vlasti Bizanta na istočnom Jadranu u to doba*. Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 181–195.

Karaman, Lj., *Zlatni nalaz na Trilju nedaleko od Sinja*. VAHD 44, Split 1921, 3–20.

Karaman, Lj., *Živa starina, Petdeset slika iz vremena hrvatskih narodnih vladara*, Zagreb 1943.

Karaman, Lj., *Žrtvenik sv. Duje u Splitu*. Eseji i članci, Zagreb 1939, 81–96.

Karaman, M., *Identità della lingua litterale slava e necessità di conservarla né libri sacri*, Roma 1741 (Rukopisi u Congregatio de propaganda fide u Rimu i u Biblioteca civica u Bassanu).

Karayannopulos, J., *Zur Frage der Slavenansiedlungen auf dem Peloponnes*. Revue des études sud-est-européennes 11 (1971) 443–460.

Karlić, P., *Fotografiranje registra opatica Sv. Marije u Zadru*, Zagreb 1924.

Katičić, R., *Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa.* SP, ser. 3, sv. 18 (1988), Split 1990, 5–38 = *Uz početke* 131–160.

Katičić, R., *Ancient Languages of the Balkans* 1–2, The Hague–Paris 1976.

Katičić, R., *Antenor na Jadranu.* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 26, Sarajevo 1988, 5–23 = *Illyricum mythologicum* 305–332.

Katičić, R., *Baltische Ausblicke zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus.* WSlJb 38 (1992) 53–73.

Katičić, R., *»Bog Hrvata« u Konstantina Porfirogeneta.* Zbornik u čast Petru Skoku, Zagreb 1985, 237–247 = *Uz početke* 13–24.

Katičić, R., *Die Anfänge des kroatischen Staates.* Die Bayern und ihre Nachbarn 1, Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch–historische Denkschriften, 179. Band, Wien 1985, 299–312.

Katičić, R., *Die Literatur des frühen kroatischen Mittelalters in ihren slawischen und europäischen Zusammenhängen.* WSlJb 28, Wien 1982, 27–52.

Katičić, R., *Die Literatur des kroatischen Frühmittelalters aus philologischer und kulturgeschichtlicher Sicht.* AÖAW 120, Jahrgang 1983, 59–71.

Katičić, R., *Die neuesten Forschungen über die einheimische Sprachschicht in den illyrischen Provinzen.* Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira, 1964 (v. dolje) 9–58.

Katičić, R., *Die Verfassungsterminologie der frühmittelalterlichen Slawenherrschaften.* Slavistica Slovaca 31, Bratislava 1996, 3–26.

Katičić, R., *Diomed na Jadranu.* Godišnjak 27, Sarajevo 1989, 39–78 = *Illyricum mythologicum* 333–386.

Katičić, R., *Drei altbalkanische Nomina sacra.* Godišnjak 9, Sarajevo 1973, 105–128 = *Illyricum mythologicum* 125–160.

Katičić, R., *Enhelejci.* Godišnjak 26, Sarajevo 1988, 5–82 = *Illyricum mythologicum* 211–304.

Katičić, R., *Filološka razmatranja uz izvore o začecima hrvatske države.* SP, ser. 3, sv. 16 (1986), Split 1987, 77–92 = *Uz početke* 37–50 (kroatische Version von *Die Anfänge*).

Katičić, R., *Hoditi — roditi, Spuren der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus.* WSlJb 33 (1987) 24–43.

Katičić, R., *Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995.

Katičić, R., *Illyricus fluvius.* Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970, 385–392 = *Illyricum mythologicum* 115–124.

Katičić, R., *Illyrii proprie dicti.* Živa antika 13–14, Skopje 1964, 87–97.

Katičić, R., *Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Nikeji godine 787.* Filologija 11, Zagreb 1982–1983, 75–92 = *Uz početke* 25–38.

Katičić, R., *Ionios der Illyrier.* Godišnjak 11, Sarajevo 1973, 185–201 = *Illyricum mythologicum* 161–183.

Katičić, R., *Ispraviti pravьdǫ.* WSlJb 21 (1985) 41–46.

Katičić, R., *Ivan Mužić o podrijetlu Hrvata*. SP, ser. 3, sv. 19 (1989), Split 1991, 243–270 = *Uz početke* 203–230 i 233.

Katičić, R., *Još jednom o Mužiću*. SP, ser. 3, sv. 19 (1989), Split 1991, 285–287 = *Uz početke* 230–232.

Katičić, R., *Kontinuitet pisane predaje od Salone do Splita*. Prijateljev zbornik 1. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 32, Split 1992, 157–164.

Katičić, R., *Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena s juga na sjever*. SP, ser. 3, sv. 20 (1992), Split 1992, 225–238 = *Uz početke* 235–248.

Katičić, R., *Liburner, Pannonier und Illyrier*. Studien zur Sprachwissenschaft und Kulturkunde. Gedenkschrift für Wilhelm Brandenstein, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 14, Innsbruck 1968, 363–368.

Katičić, R., *Methodii doctrina*. Slovo 36, Zagreb 1986, 13–43 = *Uz početke* 67–98.

Katičić, R., *Na ishodištu. Književnost u hrvatskim zemljama od 7. do 12. stoljeća*, Zagreb 1994.

Katičić, R., *Nachlese zum urslawischen Mythos vom Zweikampf des Donnergottes mit dem Drachen*. WSlJb 34 (1988) 57–75.

Katičić, R., *Nachträge zur Rekonstruktion des Textes eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus*. WSlJb 36 (1990) 187–190.

Katičić, R., *Nachträge zur Rekonstruktion des Textes eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus (2)*. WSlJb 37 (1991) 37–39.

Katičić, R., *Namengebiete im römischen Dalmatien*. Die Sprache 10, Wien 1964, 23–33.

Katičić, R., *O jeziku Ilira*. Simpozijum Duhovna kultura Ilira, 1967 (v. dolje) 253–264.

Katičić, R., *Od Konstantina Porfirogeneta do Povaljske listine*. Obljetnica, 1987 (v. dolje) 29–44 = *Uz početke* 51–68.

Katičić, R., Οἱ ἀρχὲς τῆς κροατικῆς παρουσίας στὴν Ἀδριατική. Ἠπειρωτικὰ χρονικὰ 24, Ἰωάννινα 1982, 43–64.

Katičić, R., *Opseg povijesti hrvatskog jezika. Hrvatski znanstveni zbornik* 1, Zagreb 1971, 27–42 = *Novi jezikoslovni ogledi*, Zagreb 1986, 265–286.

Katičić, R., *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina*. Godišnjak 7, Sarajevo 1970, 71–132 = *Illyricum mythologicum* 31–114.

Katičić, R., *Praslavenski pravni termini i formule u Vinodolskom zakonu*. Slovo 39–40 (1989–1990), Zagreb 1990, 73–85 = *Uz početke* 161–170.

Katičić, R., *Pretorijanci kneza Borne*. SP, ser. 3, sv. 20 (1990), Split 1992, 65–83 = *Uz početke* 161–170.

Katičić, R., *Pristupajući starohrvatskomu Solinu*. Starohrvatski Solin, Split 1992, 9–12.

Katičić, R., *Serbokroatische Sprache — Serbisch-kroatischer Sprachstreit*. Das jugoslawische Desaster (R. Lauer und W. Lehfeldt Herausgeber), Wiesbaden 1995.

Katičić, R., *Soll die Serbokroatistik aufgeteilt werden?* Slavica in honorem Slavomíri Wollman. Slavia 64, Praha 1995, 59–62.

Katičić, R., *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija.* Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira, 1964 (v. dolje) 9–30.

Katičić, R., *Undoing a 'unified' language: Bosnian, Croatian, Serbian.* Undoing and Redoing Corpus Planning (ed. M. Clyne), Berlin–New York, 1997, 166–191.

Katičić, R., *Uz pitanje o postanku i starosti glagoljice.* Hercigonjin zbornik. Croatica 42/43/44 (1995–96), Zagreb 1996, 185–199.

Katičić, R., *Uz početke hrvatskih početaka*, Split 1994.

Katičić, R., *Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae.* SP, ser. 3, sv. 17 (1987), Split 1988, 17–51 = *Uz početke* 99–130.

Katičić, R., *Weitere baltische Ausblicke zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus.* WSlJb 39 (1993) 35–56.

Katičić, R., *Weitere baltische Ausblicke zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus (2).* WSlJb 40 (1994) 7–35.

Katičić, R., *Weiteres zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus.* WSlJb 35 (1989) 57–98.

Katičić, R., *Weiteres zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus (2).* WSlJb 36 (1990) 61–93.

Katić, L., *Borba Grgura ninskoga sa splitskim nadbiskupom Ivanom*, Split 1929 = *Rasprave i članci* 71–97.

Katić, L., *Fundacionalne i druge isprave sv. Mihovila u Solinu.* AD 3, Zagreb 1954, 53–69.

Katić, L., *Još jednom o vjerodostojnosti Tome Arciđakona.* VAHD 55 (1953) 121–123 = *Rasprave i članci* 266–268.

Katić, L., *Na vratima hrvatske povijesti*, Zagreb s. a.

Katić, L., *Prijepisi dviju najstarijih povelja iz hrvatske povijesti.* VAHD 51 (1930–34), Split 1940, 101–124.

Katić, L., *Rasprave i članci iz hrvatske povijesti*, Split 1993.

Katić, L., *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, Zagreb 1932 = *Rasprave i članci* 98–138.

Katić, L., *Vjerodostojnost Tome Arciđakona i posljednji dani Solina.* VAHD 53 (1950–51), Split 1952, 99–120 = *Rasprave i članci* 240–259.

Katić, L., *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu.* Rad JAZU 306, Zagreb 1955, 187–219 = *Rasprave i članci* 164–212.

Kečkemet, D., *Romaničke minijature u Splitu.* Peristil 2, Zagreb 1957, 125–138.

Kelemina, J., *Goti na Balkanu.* Časopis za zgodovino in narodopisje 27, Ljubljana 1932, 121–131.

Kelemina, J., *Nekaj o Dulebih na Slovenskem.* Časopis za zgodovino in narodopisje 20, Maribor 1925, 149–154.

Kelemina, J., *Nove dulebske študije.* Časopis za zgodovino in narodopisje 21, Maribor 1926, 57–75.

Kelemina, J., *Popa Dukljanina »Libellus Gothorum« (I–VII). Studija o starogermanskih spominih v naši zemlji.* Etnolog 12, Ljubljana 1939, 15–35.

Kenk, R., *rec.*: Belošević, *Materijalna kultura.* Praehistorische Zeitschrift. 58 (1983) 284–289.

Kenk, R., *rec.*: Jelovina, *Nekropole.* Praehistorische Zeitschrift 54 (1979) 231–234.

Király, P., *Das Budapester glagolitische Fragment.* Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 1, Fasc. 4, Budapest 1955.

Kirsch, J.–P., *Anastasie (Sainte).* Dict. arch. chr. lit. 1, 1907 (v. gore) 1919–1924.

Kirsch, J.–P., *Anastasie (Sainte).* Dict. hist. geógr. eccl. 2, 1914 (v. gore) 1484–1485.

Klaić, N., *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara, I dio.* HZ 18, Zagreb 1965, 141–188; *II dio.* HZ 19–20 (1966–67), Zagreb 1967, 225–263.

Klaić, N., *Društvena struktura kvarnerske općine u razvijenom srednjem vijeku.* Krčki zbornik 2, Krk 1971, 128–132.

Klaić, N., *Historia Salonitana maior*, Posebna izdanja SAN 399, Beograd 1967.

Klaić, N., *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću.* Slovo 15–16, Zagreb 1965, 258–281.

Klaić, N., *Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije.* VAHD 65–67 (1963–1965), Split 1971, 209–249.

Klaić, N., *Marginalia uz problem doseljenja Hrvata. Razprave SAZU* 5, Ljubljana 1966, 17–36.

Klaić, N., *Način na koji je nastajalo djelo Historia Salonitana Maior.* VAHD 72–73, Split 1979, 171–198.

Klaić, N., *Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina VII. Porfirogeneta.* SP, ser. 3, sv. 15 (1985), Split 1986, 31–60.

Klaić, N., *Nekoliko riječi o kartularu samostana sv. Marije u Zadru.* HZ 19–20 (1966–67), Zagreb 1968, 501–515.

Клаић, Н., *О легендарној смрти краља Звонимира.* Историјски записи, год. 16, sv. 20, 2, Титоград 1963, 229–270.

Klaić, N., *O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata.* ZČ 38, Ljubljana 1984, Nr. 4, 253–270.

Klaić, N., *O Trpimirovoj darovnici kao diplomatičkom i historijskom dokumentu.* VAHD 62 (1960), Split 1967, 105–155.

Klaić, N., *Pitanje društvenoga uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi.* ZČ 12–13, Ljubljana 1958–59, 242–254.

Klaić, N., *Pogled na razvitak srednjovjekovne Slavonije (od Ljudevita Posavskog do bune 1573. god.).* Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. IHAD 2, Zagreb 1978, 223–229.

Klaić, N., *Povijest grada Trogira* 1: *Javni život grada i njegovi ljudi,* Trogir 1985.

Klaić, N., *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku,* 2. izdanje, Zagreb 1975.

Klaić, N., *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.

Klaić, N., *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990.

Klaić, N., *Povijest Zagreba* 1, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb 1982.

Klaić, N., *Problem najstarije dalmatinske privatne isprave.* ЗРВИ 13, Београд 1971, 57–74.

Klaić, N., *rec.*: Marković, *Dva natpisa.* HZ 7, Zagreb 1954, 182–186.

Klaić, N, *Što su kmetovi Vinodolskog zakona.* Radovi Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu, Odjel za povijest 4, Zagreb 1962, 25–32.

Klaić, N., *Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća.* ЗРВИ 11, Београд 1968, 67–92.

Klaić, N., *Tobožnji Krešimirov »privilegium de Durana«.* Споменица Георгија Острогорског. Београдски универзитет. Зборник Филозофског факултета у Београду 12/1, Београд 1974, 207–224.

Klaić, N., *Zu Verteidigungssystemen in den mittelalterlichen kroatischen Ländern.* Balcanoslavica 11–12, Prilep 1984–85, 1–10.

Klaić, N.–I. Petricioli, *Prošlost Zadra* 2: *Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Zadar 1976.

Klaić, V., *Dva slovenska učenjaka o starijoj historiji Hrvata do 1102. godine.* Zbornik kralja Tomislava, 1925 (v. dolje) 188–211.

Klaić, V., *Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća.* Rad JAZU 130, Zagreb 1897, 1–85.

Klaić, V., *Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju.* Zbornik Matice hrvatske o tisućgodišnjici hrvatskoga kraljevstva, Zagreb 1925, 3–18.

Klaić, V., *O neupotrebljenom dosad prilogu za hrvatsku povijest na početku XII. stoljeća.* Vjestnik kraljevskog hrvatsko–slavonsko–dalmatinskog Zemaljskog arkiva 3, Zagreb 1901, 1–5.

Klaić, V., *Povijest Hrvata* 1, Zagreb 1899 (novo izdanje 1980, red. T. Macan).

Klaić, V., *Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara.* Zbornik kralja Tomislava, 1925 (v. dolje) 212–218.

Klanica, Z., *Zur Frage des Ursprungs der gegossenen Bronzeindustrie des 7.–8. Jh. im Karpatenbecken.* Balcanoslavica 1 (1972) 97–105.

Kniewald, C., *De Evangeliario Spalatensi.* Ephemerides liturgicae 71, Roma 1957, Fasc. 1, 408–427.

Kniewald, D., *Das Sanktorale des ältesten ungarischen Sakramentars.* Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 19, Münster i. W. 1939, 1–21.

Kniewald, D., *Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa.* Rad HAZU 279, Zagreb 1944.

Kniewald, D., *Najstariji inventari zagrebačke katedrale.* Starine JAZU 43, Zagreb 1951, 49–81.

Kniewald, D., *Najstariji zagrebački red i čin mise.* CS 8, Zagreb 1938, 1–36.

Kniewald, D., *Obred i obredne knjige zagrebačke stolne crkve 1094–1788*, Zagreb 1940.

Kniewald, D., *Ordo et canon missae e missali MR–166, saec. XI.* Ephemerides liturgicae 70, Roma 1956, 325–337.

Kniewald, D., *Umjetnička vrijednost zagrebačkih liturgijskih kodeksa.* CS 20–21, Zagreb 1943, 173–185.

Kniewald, D., *Zagrebački liturgijski kodeksi XI. do XV. stoljeća.* CS 19, Zagreb 1940, 1–128.

Kniewald, D., *Zagrebački sakramentarij sv. Margarete MR 126*. Hoffillerov Zbornik — Serta Hoffilleriana. VHAD, nova serija 18–21, Zagreb 1940, 451–464.

Koder, J., Προβλήματα τῆς σλαβικῆς ἐποίκισης καὶ τοπωνυμίας στὴ μεσαιωνικὴ Ἤπειρο. Ἠπειρωτικὰ χρονικά 24, Ἰωάννινα 1982, 9–35.

Koder, J., *Zu den Archontes der Slaven in De Administrando Imperio 29, 106–115*. WSlJb 29 (1983) 128–131.

Koder, J., *Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland*. BZ 71, München 1978, 315–331.

Köhler, W., *Medieval Studies in Memory of A. Kingsley Porter*, Harvard 1939, 154.

Коковцов, П. К., *Еврейско-хазарская переписка в X веке*, Ленинград 1932.

Kolarič, R., *Der Verfasser des II. Freisinger Denkmals. Paläographie und Graphie der Freisinger Denkmäler (Prolegomena)*. Freisinger Denkmäler, 1968 (v. gore) 106–120.

Kolarič, R., *Sprachliche Analyse*. Freisinger Denkmäler, 1968 (v. gore) 18–105.

Kolendić, P., *Stihovi na Povaljskom pragu iz XII veka*. Јужна Србија, Скопје 1924, 3–6.

Kollautz, A., *Denkmäler byzantinischen Christentums aus der Awarenzeit der Donauländer*, Amsterdam 1970.

Kollautz, A.–H. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa* 1–2, Klagenfurt 1970.

Kolníková, E., *Obolus mŕtvych vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku*. Slovenská archeólogia 15 (1), Nitra 1967, 189–254.

Колосовская, Ю. К., *Паннония в I–III веках*, Москва 1973.

Kolumbić, N., *Glagoljaški udjel u formiranju hrvatske srednjovjekovne drame*. Croatica 8, 1977, br. 9–10, 59–79 = *Po običaju* 195–218.

Kolumbić, N., *Neka pitanja postanka i razvoja hrvatske srednjovjekovne drame*. Dani hvarskog kazališta 1, Split 1975, 39–42 = *Po običaju* 87–105.

Kolumbić, N., *Pitanje periodizacije starije hrvatske književnosti (Hrvatska književnost romaničkog razdoblja)*. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 31 (1991–1992). Razdio filoloških znanosti 21, Zadar 1993, 177–197.

Kolumbić, N., *Po običaju začinjavac. Rasprave o hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti*, Split 1994.

Kolumbić, N., *Povaljski prag u okviru problematike najranijega hrvatskog stihotvorstva*. Obljetnica, 1987 (v. dolje) 150–161 = *Po običaju*, 9–23.

Кондић В.–В. Поповић, *Царичинград. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977.

Kopitar, B., *Glagolita Clozianus*, Wien 1836.

Kornemann, E., *Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum*, Leipzig–Berlin 1930.

Korošec, J., *Arheološki sledovi slovanske naselitve na Balkanu*. ZČ 8, Ljubljana 1954, 7–26.

Korošec, J., *Dva zanimljiva fragmenta keramike ranog srednjeg vijeka na Bribiru.* SP, ser. 3, sv. 10, Zagreb 1968, 7–10.

Korošec, J., *Istraživanje slovenske keramike ranog srednjeg veka u Jugoslaviji.* Rad vojvođanskih muzeja 7, Novi Sad 1958, 5–12.

Korošec, J., *Ostava brončanih matrica za otiskivanje u Biskupiji kod Knina.* SP, ser. 3., sv. 6, Zagreb 1958, 29–44.

Korošec, J., *Pravilnost opredeljevanja posameznih predmetov in kultur zgodnjega srednjega veka do 7. stoletja kot slovanskih.* ZČ 12–13, Ljubljana 1958–59, 75–109.

Kos, F., *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 2, Ljubljana 1906.

Kos, F., *Iz zgodovine Jugoslovanov v šestem stoletju po Kr.*, Izvestja Muzejskega družtva 8, Ljubljana 1893, 206–211.

Kos, M., *O starejši slovanski kolonizaciji v Istri.* Razprave SAZU 1, Ljubljana 1950, 55–82.

Köstermann, E., *Der pannonisch-dalmatinische Krieg 6–9 n. Chr.* Hermes 81 (1953) 345–378.

Kostrenčić, M., *Hrvatska pravna povijest*, Zagreb 1919; [2]Zagreb 1925; [3]*Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava*, Zagreb 1956.

Kostrenčić, M., *Postanak dalmatinskih sredovječnih gradova.* Šišićev zbornik — Mélanges Šišić, Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom šezdesetgodišnjice života, Zagreb 1929, 113–120.

Kostrenčić, M.–J. Stipišić–M. Šamšalović, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* 1, Zagreb 1967.

Košćak, V., *Dolazak Hrvata.* HZ 40, Zagreb 1987, 339–383.

Košćak, V., *O nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku.* HZ 37 (1984) 211–217.

Košćak, V., *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925–928.* HZ 33–34, Zagreb 1982, 291–355.

Kovačević, J., *Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od početka IV do kraja VII veka,* Novi Sad 1960.

Kovačević, J., *Arheološki prilog preciziranju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana.* Simpozijum Predslavenski etnički elementi, 1969 (v. dolje) 57–83.

Kovačević, J., *Avari na Jadranu.* Materijali III simpozijuma praistorijske i srednjovekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Beograd 1966, 53–56.

Ковачевић, Ј., *Аварски каганат*, Београд 1977.

Kovačević, J., *Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu.* GZM, Arheologija 15–16, Sarajevo 1961, 310–311.

Kovačić, S., *Dujam, sv. (Duje; lat. Domnius).* EJ, 2. izdanje, sv. 3, Zagreb 1984, 673.

Kovrig, I., *Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 6 (1955) 163–191.

Kozličić, M., *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku,* Split 1990.

Krahe, H., *Balkanillyrische geographische Namen,* Heidelberg 1925.

Krahe, H., *Lexikon altillyrischer Personennamen,* Heidelberg 1929.

Križman, M., *Antička svjedočanstva o Istri,* Pula–Rijeka 1979.

Križman, M., *Rimska imena u Istri,* Zagreb 1991.

Kromer, M., *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX recogniti ab auctore,* Basileiae 1558.

Kromer, M., *O sprawach, dzieiach y wszystkich potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX, przez Marcina Błażowskiego z Błażow wyraźnie na polski ięzyk przetłumaczone,* w Krakowie 1611.

Kronsteiner, O., *Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe?* WSlJb 24 (1978) 137–157.

Kronsteiner, O., Odgovor na Tietze, *Kroaten ein türkisches Ethnonym?* WSlJb 25 (1979) 140–142.

Kronsteiner, O., *Salzburg und die Slawen. Mythen und Tatsachen über die Entstehung der ältesten slawischen Schriftsprache.* Die slawischen Sprachen 2, Salzburg 1982, 27–51.

Krstić, K., *Počeci filozofije u Hrvatskoj.* Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine 1–2, Zagreb 1975, 11–20.

Kršnjavi, I., *Podlistak u narodnim novinama,* 15. 5. 1901, Nr. 112.

Kršnjavi, I., *Prilozi Historiji Salonitani Tome arhiđakona splitskog.* VZA 2, Zagreb 1900, 159–166.

Kršnjavi, I., *Zur Historia Salonitana des Thomas Archidiaconus von Spalato,* Zagreb 1900.

Kuhar, A. L., *The Conversion of the Slovenes and the German-Slav Ethnic Boundary in the Eastern Alps,* New York–Washington 1967.

Kukuljević Sakcinski, I., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae — Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom* 1, Zagreb 1874; 2, Zagreb 1875.

Kukuljević Sakcinski, I., *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* 1, Zagreb 1861.

Kukuljević Sakcinski, I., *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji,* Zagreb 1891.

Kukuljević Sakcinski, I., *Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune 2: Tomislav, prvi kralj hrvatski.* Rad JAZU 58, Zagreb 1879, 1–52 = Zbornik kralja Tomislava, 1925 (v. dolje) 40–85.

Kulišić, Š., *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških,* Sarajevo 1979.

Kunstmann, H., *Beiträge zur Geschichte der Besiedlung Nord- und Mitteldeutschlands mit Balkanslaven.* Slavistische Beiträge 217, München 1987.

Kunstmann, H., *Der anhaltische Landschaftsname Serimunti.* Text Symbol, Weltmodell, Johannes Holthusen zum 60. Geburtstag, München 1984, 335–344.

Kunstmann, H., *Der Dukla-Name und sein Weg von Montenegro über die Karpaten nach Nordwestrußland.* Die Welt der Slaven 34 (1989) 70–87.

Kunstmann, H., *Der Wawel und die Sage von der Gründung Krakaus.* Die Welt der Slaven 31 (1985) 47–53.

Kunstmann, H., *Die Hydronyme Nitra, Cetínka, Žitava und Ipel' — Zeugen der slavischen Süd-Nord-Wanderung.* Die Welt der Slaven 33 (1988) 389–403.

Kunstmann, H., *Die Namen der ostslavischen Derevljane, Poločane und Volynjane.* Die Welt der Slaven 30 (1985) 387–401.

Kunstmann, H., *Gniezno und Warta.* Die Welt der Slaven 32 (1987) 302–309.

Kunstmann, H., *Kamen die westslavischen Daleminci aus Dalmatien?* Die Welt der Slaven 28 (1983) 364–371.

Kunstmann, H., *Mecklenburgs Zirzipanen und der Name der Peene.* Die Welt der Slaven 29 (1984) 353–359.

Kunstmann, H., *Nestors Dulěbi und die Glopeani des Geographus Bavarus.* Die Welt der Slaven 29 (1984) 44–61.

Kunstmann, H., *Slovakische Ortsnamen aus Thessalien: Prešov, Levoča, Spiš*: Die Welt der Slaven 34 (1989) 274–296.

Kunstmann, H., *Über den Namen der Kroaten.* Die Welt der Slaven 27 (1982) 131–136.

Kunstmann, H., *Über die Herkunft der Polen vom Balkan.* Die Welt der Slaven 29 (1984) 295–329.

Kunstmann, H., *Waren die ersten Přemysliden Balkanslaven.* Die Welt der Slaven 32 (1987) 25–47.

Kunstmann, H., *Wer waren die Weißkroaten des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos.* Die Welt der Slaven 29 (1984) 111–122.

Kunstmann, H., *Woher die Huzulen ihren Namen haben.* Die Welt der Slaven 31 (1986) 317–323.

Kunstmann, H., *Woher die Kaschuben ihren Namen haben?* Die Welt der Slaven 30 (1985) 59–65.

Kunstmann, H., *Woher die Russen ihen Namen haben.* Die Welt der Slaven 31 (1986) 100–120.

Kunstmann, H., *Zwei Beiträge zur Geschichte der Ostseeslaven:* 1. *Der Name der Abodriten, 2. Rethra, die Redarier und Arkona.* Die Welt der Slaven 26 (1981) 395–432.

Kurnatowska, Z., *Structure sociale des Sclavènes à la lumière d'une analyse de l'habitat.* Balcanoslavica 1, Prilep–Belgrad 1972, 87–96.

Kutleša, S., *Herman Dalmatin (oko 1110–oko 1154).* Filozofski glasnik. Bulletin Hrvatskoga filozofskog društva 3 (7) /1993, Zagreb 1993, 7–23.

Labuda, G., *Chronologie des guerres de Byzance contre les Avars et les Slaves à la fin du VIe siècle.* Byzantinoslavica 11 (1950) 160–173.

Labuda, G., *Die Einwanderungen der Slawen auf den Balkan im 6.–7. Jahrhundert.* XIe Congrès International des sciences historiques, Stockholm 1960, 80–82.

Labuda, G., *Pierwsze państwo słowiańskie — Państwo Samona,* Poznań 1949.

Lambot, C., *Œuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais.* Spicilegium sacrum Lovaniense 20, Louvain 1945.

Latyschev, B., *Inscriptiones regni Bosporani Graecae et Latinae.* Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae 2, St. Petersburg 1890.

Лавров, П. А., *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*, Ленинград 1930.

Leclercq, H. *Dalmatie.* Dict. arch. chr. lit. 4, 1920 (v. gore) 23–38.

Leclercq, H., *Pannonie.* Dict. arch. chr. lit. 13, 1937 (v. gore) 1050–1052.

Leclercq, H., *Parenzo.* Dict. arch. chr. lit. 13, 2, 1938 (v. gore) 1665–1670.

Leclercq, H., *Quatre-Couronnés.* Dict. arch. chr. lit. 14, 2, 1948 (v. gore) 2009–2014.

Leges ecclesiasticae regni Hungariae 1, ed. Batthyány, Gyulafehérvár 1785.

Lehr-Spławiński, T., *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian,* Poznań 1946.

Lehr-Spławiński, T., *Zagadnienie Chorwatów nadwiślańskich,* Warszawa 1954.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb 1979.

Lemerle, P., *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle.* Revue historique 211, Paris 1954, 265–308.

Lemerle, P., *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius* I: *Le texte*, Paris 1979; II: *Commentaire* 1981.

Leskien, A., *Eine altkroatische Legende vom heil. Domnius,* JA 4 (1880) 427–433.

Lettenbauer, W., *Bemerkungen zur Entstehung der Glagolica.* Cyrillo-Methodiana. Slavistische Forschungen 6, Köln-Graz 1964, 401–410.

Lettenbauer, W., *Zur Entstehung des glagolitischen Alphabets.* Slovo 3, Zagreb 1953, 35–48.

Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg i. Br. 1957–1967.

Lindsay, C., *Contractions in Early Latin Minuscule MSS. Collection of Photos* 1, Oxford 1908.

Lisičar, P., *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu,* Skopje 1951.

Loew (Lowe), E. A., *Scriptura Beneventana* 2, Oxford 1929.

Loew (Lowe), E. A., *The Beneventan Script. A History of the South Italian Minuscule*, Oxford 1914.

Lončar, M., *O Porfirogenetovoj Dalmaciji.* Diadora 12, Zadar 1990, 391–400.

Lončar, M., *Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije literature.* Diadora 14, Zadar 1992, 375–448.

Lončar, M., *Porfirogenetovi Avari: pripovijest i povijest.* Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejsaža, Zagreb 1996, 121–126.

Löwe, H. *Ein literarischer Widersacher des Bonifatius. Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister.* Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jg. 1951, Mainz 1953.

Łowmiański, H., *Początki Polski* 1, Warszawa 1963.

Lucius, I., *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex,* Amsterdam 1666 Nachdruck 1668.

Lucius, I., *Inscriptiones Dalmaticae*, Venetiis 1673.

Lucius, I., *Memorie istoriche di Tragurio*, Venezia 1673.

Lucius, I., *Vita b. Ioannis confessoris episcopis* (!) *Traguriensis et eius miracula*, Romae 1657.

Lučić, J., *Domnio*. Dict. hist. géog. eccl. 14, Paris 1960, 639–643.

Lučić, J., *Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205*. AD 13–14, Dubrovnik 1976. Prilog: Povijest Dubrovnika 2, 1–139.

Lukinović, A., *Najstariji sačuvani imovnik zagrebačke katedrale, 1394*. CChP 9, Zagreb1981, 66–91.

Luzzato, Ph., *Notice sur Abou Iousouf Hasdai ibn Schaprout, médecin du diexième siècle, ministre des califes omeyades d'Espagne et promoteur de la littérature juive en Europe*, Paris 1852.

Ljubić, S., *Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur*. Starine JAZU 23, Zagreb 1890, 154–243.

Ljubić, S., *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske* 1, Rijeka 1864.

Macan, T., *U povodu istraživanja u dubrovačkoj katedrali*. Dubrovački horizonti 15, Zagreb 1983, Nr. 23, 3–11.

Madan, F., *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford* 4 (1897), 5 (1905).

Majnarić–Pandžić, N., *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci 1970.

Malić, D., *Jezični sadržaj povaljskoga praga*. Rasprave Zavoda za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku 10–11 (1984–1985), Zagreb 1985, 1–89.

Malić, D., *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Zagreb 1988.

Malingoudis, Ph., *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands* 1: *Slavische Flurnamen aus der messenischen Mani*, Mainz 1981.

Mandić, D., *Papa Ivan IV Solinjanin i pokrštavanje Hrvata*. CChP 29, Zagreb 1992, 1–22.

Mandić, D., *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim 1963.

Manojlović, G., *O godini »Prijenosa sv. Anastazije u Zadar«*. VZA 3, Zagreb 1901, 104–113.

Mansikka, V. J., *Die Religion der Ostslawen* 1: *Quellen*, Helsinki 1922.

Marasović, J.–Marasović, T.–McNally, S.–Wilkes J. J., *Diocletians Palace*, Split 1972.

Marasović, T., *Carolingian Influence in the Preromanesque Architecture in Dalmatia*. Actes du XIXe Congrès international d'histoire de l'art, Paris 1958, 117–121.

Marasović, T., *Dioklecijanova palača u Splitu — Graditeljsko nasljeđe Splita*, Beograd 1982.

Marasović, T., *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split 1994.

Marasović, T., *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*. Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978, 5–129.

Marasović, T.–D. Vrsalović, *Srednjovjekovna opatija na Sustipanu u Splitu. Arheološka istraživanja*. VAHD 65–67 (1963–1965), Split 1971, 175–208.

Mareš, F. V., *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin,* München 1979.

Mareš, F. V., *Quomodo proprietates textibus missalium croatico-glagoliticorum et liturgiae s. Petri Slavicae communes explicandae sint.* Vita religiosa, 1982 (v. dolje) 155–161.

Mareš, F. V., *Sul problema delle »glosse slave« di Vienna.* Ricerche Slavistiche 17–19 (1970–1972) 357–361.

Mareš, F. V., *Zu den Wiener kirchenslavischen Glossen.* AÖAW 109, Wien 1972, 125–126.

Margalith, D., *Rabbi Khasdayi Ibn Shaprut as a Physician and Medical Translator.* Koroth 3, Jerusalem 1964, VII–X, 202–206.

Margetić, L., *Iz vinodolske prošlosti. Pravni izvori i rasprave,* Rijeka 1980.

Margetić, L., *Još o dolasku Hrvata.* HZ 38, Zagreb 1985, 227–240.

Margetić, L., *Još o pitanju vremena dolaska Hrvata.* ZČ 42 (1988) 234–240.

Margetić, L., *Još o vijestima Konstantina Porfirogeneta o dolasku Hrvata.* RZ 36, Zadar 1994, 7–23.

Margetić, L., *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata.* Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije 8, Zagreb 1977, 5–88.

Margetić, L., *Marginalije uz rad V. Košćaka »Pripadnost istočne obale...«.* HZ 36 (1983) 255–261.

Margetić, L., *O dalmatinskim servima (osobito agrarnim).* Rad JAZU 459, Zagreb 1991, 50–103.

Margetić, L., *Odnosi Liburnije i Istre u antici i ranom srednjem vijeku.* RZ 35, Zadar 1993, 37–59.

Margetić, L., *Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu.* VAHD 74, Split 1980, 216–236.

Margetić, L., *O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve.* Radovi Instituta za hrvatsku povijest 4, Zagreb 1973, 5–79.

Marić, R., *Antički kultovi u našoj zemlji,* Beograd 1933.

Marić, Z., *Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors... na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine.* GZM, nova serija 31, Sarajevo 1977, 5–99.

Marić, Z., *Depo pronađen u ilirskom gradu Daors...* GZM, nova serija 33 (1978), Sarajevo 1979, 23–113.

Marin, E., *Late Antique Population and Epigraphy of Salona.* VAHD 86 (1993), Split 1994, 215–222.

Marini, G., *I papiri diplomatici,* Roma 1805.

Markotić, V., *Ho ton Hrobaton theos, Porphyrogenitus' God of the Croats.* Mandićev zbornik = Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu, Bd. I–II, Rom 1965, 11–37.

Markov, A., *Katalog metropolitanskih riedkosti (Katalog der Metropolitan-Seltenheiten).* Kulturno poviestni Zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka, Zagreb 1944, 1. Teil, 505–550.

Марковић, М., *Два натписа из Задра.* ЗРВИ 2, Београд 1953, 99–138.

Marković, M., *Epitaf Petra Crnog*. SP, ser. 3, sv. 3, Zagreb 1954, 31–51.

Marosi, A.–N. Fettich, *Trouvailles Avares de Dunapentele.* Archaeologia Hungarica 18 (1936) 94–99.

Marović, I., *Reflexions about the Year of the Destruction of Salona.* Disputationes Salonitanae 2. VAHD 77, Split 1984, 293–314.

Marović, I., *Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine u god. 1953, 1954, 1958, 1966 i 1968.* Materijali XII, IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972, Hrvatsko arheološko društvo–Savez arheoloških društava Jugoslavije, Zadar 1976, 55–75.

Marquart, J., *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge,* Leipzig 1903.

Мартынов, В. В., *Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян*, Москва 1983.

Marušić, B., *Djelatnost srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli 1947–1955*. SP, ser. 3, sv. 6, Zagreb 1958, 211–226.

Marušić, B., *Istra u ranom srednjem vijeku. Arheološko–povijesni prikaz*, Pula 1960.

Marušić, B., *Istrien im Frühmittelalter. Archäologisch–historische Darstellung*, Pula 1964.

Marušić, B., *Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno groblje Kaštela Dvograd.* Histria archaeologica 1, 1, Pula 1970, 7–64.

Marušić, B., *Kratak doprinos proučavanju kontinuiteta između kasne antike i ranog srednjeg vijeka te poznavanju ravenske arhitekture i ranosrednjovjekovnih grobova u Južnoj Istri*. Jadranski zbornik 3, Rijeka–Pula 1958, 331–351.

Marušić, B., *Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća.* Arheološka istraživanja u Istri i hrvatskom primorju. IHAD 11(1986), Pula 1987, 81–105.

Marušić, B., *Materijalna kultura Istre od 9. do 12. stoljeća.* Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju. IHAD 11(1986), Pula 1987, 107–122.

Marušić, B., *Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri*. AV 18, Ljubljana 1967, 333–348.

Marušić, B., *Povodom nalaza staroslavenske keramike u Istri*. SP, ser. 3, sv. 14, Split 1984, 41–76.

Marušić, B., *Ranosrednjovjekovna nalazišta zapadno od Pazina.* SP, ser. 3, sv. 8–9, Zagreb 1963, 67–82.

Marušić, B., *Slavensko-avarski napadi na Istru u svijetlu arheološke građe.* Peristil 2, Zagreb 1957, 63–70.

Marušić, B., *Zgodnjesrednjeveško grobišče v Čelegi pri Novem Gradu v Istri*. AV 9–10, Ljubljana 1958–1959, 199–216.

Matanić, A., *De origine tituli »Dalmatiae ac totius Croatiae Primas«*, Roma–Subiaco 1952.

Matijević, A., *Zadarsko porijeklo korala osorske katedrale.* RZ 1, Zagreb 1954, 277–303.

Mayer, A., *Die Sprache der alten Illyrier* I–II, Wien 1957–1959.

Mayer, A., *rec.*: Rus, *Kralji dinastije Svevladičev*. NV 41, Zagreb 1932/33, 79–88.

Mayer, A., *Staroilirske studije*. NV 40 (1931/1932) 27–47; 41 (1932/1933) 115–140 i 379–382.

Mažuranić, V., *»Gebalim«*. Kolo Matice hrvatske 8, Zagreb 1927, 28–39.

Mažuranić, V., *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik 1–2*, Zagreb 1908–1922.

Medini, J., *Provincia Liburnia*. Diadora 9, Zadar 1980, 363–444.

Međunarodni kolokvij. Utvrđena ilirska naselja. Mostar 24–26. oktobra 1974. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja, knjiga 24, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo 1975.

Meillet, A., *Le slave commun*, Paris 1924.

Miechowski, M., *Chronica Polonorum*, Cracoviae 1521.

Migotti, B., *Antički kolegiji i srednjovjekovne bratovštine. Prilog proučavanju kontinuiteta dalmatinskih ranosrednjovjekovnih gradova*. SP, ser. 3, sv. 16 (1986), Split 1987, 177–186.

Migotti, B., *Antičko–srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije*. OA 16 (1992), Zagreb 1993, 225–249.

Migotti, B., *Arheološka građa iz starokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Od nepobjedivog sunca do sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj (Katalog izložbe), Zagreb 1994, 41–67.

Migotti, B., *Dalmacija na razmeđi Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve*. VAMZ, ser. 3, sv. 24–25 (1991–92), Zagreb 1989, 163–182.

Migotti, B., *Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije*. ARR 11, Zagreb 1988, 133–159.

Migotti, B., *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb 1990.

Mihaljčić, R.–L. Steindorff, *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft Nr. 2, Wiesbaden 1982.

Mihanović–Salopek, H., *Hrvatska himnodija od srednjeg vijeka do preporoda*, Split 1992.

Mihojević, J., *Ritmičke sekvencije u natpisu na povaljskom pragu*. Obljetnica (1987) 162–174.

Mikić, Ž., *Antropološki profil srednjovekovne nekropole u Mravincima kod Splita*. VAHD 83 (1990), Split 1990, 225–232.

Mikić, Ž., *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji*, Sarajevo 1981.

Mikkola, J. J., *Avarica*. JA 41 (1927) 158–159.

Miklosich, F., *Zum Glagolita Clozianus*. Denkschriften der Kaiserlichen Akademie in Wien, Phil.–hist. Klasse 10, Wien 1860.

Miklošić, F.–F. Rački, *Novo nađeni spomenici iz IX i XI vieka za panonsko–moravsku, bugarsku i hrvatsku poviest*. Starine JAZU 12, Zagreb 1880, 206–233.

Miletić, N., *Nakit i oružje IX–XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine*. GZM, nova serija 18, Sarajevo 1963, 155–176.

Miletić, N., *Reflets des grandes invasions en Bosnie-Herzégovine.* Balcanoslavica 1 (1972) 97–108.

Miletić, N., *Résultats des recherches sur la période paléoslave en Bosnie-Herzégovine.* Balcanoslavica 1 (1972) 121–128.

Milošević, A., *Porijeklo i datiranje keramičkih posuda u grobovima ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji.* Diadora 12, Zadar 1990, 327–369.

Milošević, P.–R. Prica, *Kroz vekove Sirmiuma,* Sremska Mitrovica 1979.

Минчева, А., Никодимово евангелие. Palaeobulgarica/Старобългаристика 9/4, София 1985, 30–44.

Minichreiter, K., *Prilog poznavanju kasnoantičke arhitekture na području Slavonije i Baranje*, Lihnid, Ohrid 1989, 181–189.

Minijatura u Jugoslaviji (katalog izložbe), Zagreb 1964.

Mirković, M., *Sirmium. Its History from the 1st Century AD to 582.* Sirmium 1: Archaeological Investigation in Syrmian Pannonia, Belgrade 1977.

Mirnik, I., *Skupni nalazi novca iz Hrvatske IX. Skupni nalaz Heraklijevih zlatnika iz Zrmanje.* VAMZ, ser. 3, sv. 23, Zagreb 1990, 163–171.

Missale Hervoiae ducis Spalatensis croatico-glagoliticum: 1. Facsimile, 2. Commentarium, Zagreb–Ljubljana–Graz 1973.

Мишулин, А. В., *Древние славяне и судьбы Восточно-Римской империи.* Вопросы древней истории 1939, Nr. 1, 300–301.

Mitterauer, M. Ch., *Gottschalk der Sachse und seine Gegner im Prädestinationsstreit,* Wien 1956 (disertacija).

Mladin, J., *Bronèane posude i šljemovi iz Istre.* Diadora 7, Zadar 1974, 35–158.

Mladin, J., *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula 1966.

Mladin, J., *Žara s natpisom iz Pule i pismenost Histra.* Istra 14, Pula 1976, 103–109.

Moačanin, F., prinos diskusiji u Gjivoje, *Diskusija o knjizi M. Garašanina i J. Kovačevića,* 1951 (v. gore) 415–417.

Moačanin, F., *Jedno pitanje našim medievalistima.* HZ 9, Zagreb 1956, 271–272.

Moačanin, F., *Slavjanski zbornik*, Moskva 1947 (ocjena i prikaz). HZ 2, Zagreb 1949, 271.

Mócsy, A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959.

Modelski, T. E., *Król Gebalim w liście Chasdaja*, Lwów 1910.

Moguš, M., *A History of the Croatian Language: Toward a common standard*, Zagreb 1995.

Moguš, M., *Povijest hrvatskoga književnoga jezika.* Drugo, prošireno izdanje, Zagreb 1995.

Moguš, M.–J. Vončina, *Latinica u Hrvata.* Radovi Zavoda za slavensku filologiju 11, Zagreb 1969, 61–81.

Mohlberg, L. C., *Il messale glagolitico di Kiew (sec. IX) ed il suo prototipo romano del sec. VI–VII.* Atti della Pontificia accademia romana di archeologia, ser. III, memorie II, Roma 1928, 207–320.

Mohorovičić, A., *Natpis kneza Branimira iz 888. godine, dokument kulturnog identiteta Hrvata.* Zbornik za narodni život i običaje 53, Zagreb 1995, 11–17.

Mohorovičić, A., *Osor (Apsyrtides–Apsoros)*. Bulletin *JAZU* 1956, 9–10.

Mohorovičić, A., *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjevjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera.* Ljetopis JAZU 62, Zagreb 1957, 485–536.

Molé, W., *Deux problèmes concernant les relations entre la France et le Sud-Est européen dans le domaine de l'art préroman.* Actes du XIXe Congrès international d'histoire de l'art, Paris 1959, 122–124.

Mommsen, Th., *Prooemium.* Gesta pontificum Romanorum 1, 1: Liber pontificalis (pars prior), ed. Th. Mommsen, Berlin 1898, III–LXXIII.

Mommsen Th., *Verzeichnis der römischen Provinzen aufgesetzt um 297.* Gesammelte Schriften 5, Berlin 1908, 561–588.

Monasticon Illyricanum. De monachis Ordinis S. B., Index (rukom pisan sveščić, kao fol. 94–103 dio kodeksa »Anecdota Illyrica« čuva se u Muzeju grada Šibenika).

Monticolo, G., *Chronache veneziane antichissime*, Roma 1890.

Monumenta Serbica, ed. F. Miklosich, Vindobonae 1858.

Moravcsik, G., *Byzantinoturcica* 2, Berlin 1958.

Morin vidi Dom Germain Morin.

Morović, H., *Izbor iz djela*, Split 1988.

Morović, H., *Legende i kronike*, Split 1977.

Morović, H., *Povijest biblioteka u gradu Splitu*, Zagreb 1971.

Morović, H., *Trogirska liturgijska igra.* Mogućnosti 26, Split 1985, br. 9–10, 1113–1124 = *Izbor iz djela* 284–297.

Mošin, V., *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950.

Мошин, В., *Најстарата кирилска епиграфика.* Словенска писменост. 1050–годишница на Климент Охридски, Охрид 1966, 35–44.

Mošin, V., *Poljičke konstitucije iz 1620. i 1688. godine.* Radovi Staroslavenskog instituta 1, Zagreb 1952, 175–206.

Mrkobrad, D., *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji,* Beograd 1980.

Muljačić, Ž., *Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st. Prilog raguzejskoj dijakronoj fonologiji i dalmatsko–mletačkoj konvergenciji.* Rad JAZU 327, Zagreb 1962, 237–380.

Muljačić, Ž., *Die slavisch–romanische Symbiose in Dalmatien in struktureller Sicht.* Zeitschrift für Balkanologie 5 (1967) 51–67.

Müller, C., *Vom Ausgang der Antike zwischen Donau und Adria. Wirtschaftsstruktur und Wirtschaftsleben im Westen der Balkanhalbinsel vor der slawischen Einwanderung.* Vierteljahrschrift für Sozial– und Wirtschaftsgeschichte 38 (1951) 105–133.

Müller, K., *Geographi Graeci minores* 1–2, Paris 1855.

Mužić, I., *O slavenskoj pismenosti na današnjem teritoriju Hrvata u antičko i ranosrednjovjekovno doba.* Zbornik u čast fra Karla Jurišića. Kačić. Zbornik franjevačke provincije Presvetoga otkupitelja 25, Split 1993, 385–403.

Mužić, I., *Podrijetlo Hrvata (Autohtonost u hrvatskoj etnogenezi na tlu rimske provincije Dalmacije),* Zagreb 1989; 2. izdanje: *Podrijetlo i pravjera Hrvata*, Split 1991.

Mužić, I., *Podrijetlo i pravjera Hrvata. Autohtonost u hrvatskoj etnogenezi na tlu rimske provincije Dalmacije,* Split 1991.

Mužić, I., *U povodu Katičićeve recenzije*. SP, ser. 3, sv. 19 (1989), Split 271–284.

Nagy, J., *Hrvatske kneževske isprave u svijetlu dosadašnje nauke*. Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu 8, Zagreb 1939, 1–21; 9–10; 1941, 5–28.

Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. Bearbeitung: R. Mihaljčić. Redaktion: L. Steindorff. Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft Nr. 2, Wiesbaden 1982.

Naučni skup Sahranjivanje kod Ilira, Beograd 1979.

Наумов, Е. П., *Возникновение этнического самосознания раннефеодальной хорватской народности*. Развитие этнического самосознания, Москва 1982, 167–195.

Nazor, A., *Ćirilica u glagoljskim rukopisima*. Litterae Slavicae medii aevi Francisco Venceslao Mareš sexagenario oblatae, München 1985, 241–252.

Nazor, A., *Ćirilica i glagoljaši*. Obljetnica, 1987 (v. dolje) 78–83.

Nedeljković, O., *O ispravi kneza Brečka kao spomeniku jezične prošlosti na Braču*. Poljički zbornik 2, Zagreb 1985, 199–220.

Nedeljković, O., *Poluglasovi u staroslavenskim epigrafskim spomenicima*, Slovo 17, Zagreb 1967, 5–36.

Nedved, B., *Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća (prvi dio)*. Diadora 14, Zadar 1992, 109–263.

Nestor, I., *La pénétration des Slaves dans la péninsule balkanique et la Grèce continentale*. Revue des Études sud–est–européennes 1 (1963) 41–66.

Nestor, I., *Les éléments les plus anciens de la culture matérielle slave dans les Balkans*. Simpozijum. Predslavenski etnički elementi, 1969 (v. dolje) 141–148.

Nicholson, E. W. B., *Early Bodleian Music* 3, London 1913.

Niederle, L., *Manuel de l'antiquité slave* 1, Paris 1923.

Niederle, L., *Slovanské starožitnosti* 1, 1 Praha 1902; 2, 1 Praha 1906, ^{2}Praha 1924.

Николајевић, И., *Поводом најновије дискусије о ранохришћанским крстионицама у Салони*. ЗРВИ 14–15, Београд 1973, 159–171.

Nikolajević, I., *»Salona christiana« u VI i VII veku*. VAHD 72–73, Split 1979, 151–170.

Nikolajević, I., *The Redemption of captives in Dalmatia in the 6th and 7th c.* Balcanoslavica 2, Prilep 1974, 73–80.

Николајевић, И., *Велики посед у Далмацији у V и VI веку у светлости археолошких налаза*. ЗРВИ 13, Београд 1971, 278–280.

Nikolanci, M., *Arhajski import u Dalmaciji*. VAHD 68 (1966), Split 1973, 89–118.

Nikolanci, M., *Die »Dalmatinische Dynastie« und der Untergang des Weströmischen Reiches*. Disputationes Salonitanae II. VAHD 77, Split 1984, 273–292.

Nilsson, M., *Geschichte der griechischen Religion* I, München ^{2}1955.

Nodilo, N., *Historija srednjeg vijeka* 2, Zagreb 1900; 3, Zagreb 1905.

Nodilo, N., *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split 1981 (= Rad JAZU, 1885–1890).

Noll, R., *Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historischen Katastrophe (Zum Untergang Sirmiums 582 n. Chr.)*. AÖAW 126 (1989), Wien 1990, 139–154.

Noll, R., *Frühes Christentum in Österreich*, Wien 1954.

Novak, G., Ispravci uz Müller 1951. HZ 4, Zagreb 1951, 377–380.

Novak, G., *Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega na Jadranu*. Hoffillerov zbornik — Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, 111–128.

Novak, G., *Nekoja pitanja iz istorije srednjevjekovnoga Splita*. SP, nova serija 2, sv. 1–2, Zagreb–Knin 1928, 1–36.

Novak, G., *Povijest Splita* 1, Split 1957; [2]Split 1978.

Novak, G., *Stari Grci na Jadranskom moru*. Rad JAZU 322, Zagreb 1961, 145–221.

Novak, G., *Uprava i podjela stanovništva u kasnorimskim i ranoromanskim gradovima Dalmacije*. Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1 (1951) 81–91.

Novak, S. P., *Povijest hrvatske književnosti* 1: *Od početaka do Krbavske bitke*, Zagreb 1996.

Novak, V., *Aliquid de nominibus ducum Croatorum in antiquissimo evangeliario Cividalensi*. Zbornik B. Popovića, Beograd 1929, 358–371.

Novak, V., *Latinska paleografija*, Beograd 1952, [2]Beograd 1980.

Novak, V., *Najstariji dalmatinski rukopis Evangeliarium Spalatense. Paleografska studija o nepoznatoj školi poluuncijale osmoga stoljeća* (Prilog VAHD 1923), Split 1923.

Novak, V., *Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća*. RZ 3, Zagreb 1957, 35–64.

Novak, V., *Notae palaeographicae, chronologicae et historicae*. Zbornik Brunšmid. VHAD, nova serija 15, Zagreb 1928, 159–222.

Novak, V., *Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije*. VAHD 46, Split 1923, 41–79.

Novak, V., *Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji*. Глас САНУ 255, Одељење друштвених наука 11, Београд 1963, 1–63.

Novak, V., *Scriptura Beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane. Paleografska studija*, Zagreb 1920.

Novak, V., *Zadarski kartular samostana sv. Marije*, Zagreb 1959.

Novak, V.–B. Telebaković–Pecarski, *Većenegin evanđelistar*. Starine JAZU 51, Zagreb 1962, 5–60.

Novak, V.–M. Budimir, *De iis qui Snaci nominantur*. JIČ 2, Beograd 1936, 106–134.

Novak, V.–P. Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb 1952.

Novaković, R., *Oko natpisa na crkvi s. Luke u Kotoru*. Zbornik za likovne umetnosti, Beograd 1969, 15–22.

Nystazopulu–Pelekidu, M., Συμβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀβαρικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίου (582–602). Ἐθνικὸν ἵδρυμα ἐρευνῶν. Κέντρον βυζαντινῶν ἐρευνῶν, Σύμμεικτα 2, Ἀθῆναι 1970.

Німчук, В. В., *Київські глаголичні листки, Найдавніша пам'ятка словянської писемності*, Київ 1983.

Oblak, V., *Eine Bemerkung zur ältesten südslavischen Geschichte.* JA 18 (1896) 228–234.

Obljetnica povaljske listine i praga 1184–1984. Bračkizbornik 15, Supetar 1987.

Oikonomidès, N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

Opći shematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji, Zagreb 1975.

Orbini, M., *Il regno degli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601.

Oreb, F.–M. Zekan, *Zaštitno iskopavanje srednjovjekovne nekropole oko crkve sv. Petra u Muću Gornjem.* Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 4–5 (1978–79) 215–225.

Ostojić, I., *Benediktinci glagoljaši.* Slovo 9–10, Zagreb 1960, 14–42.

Ostojić, I., *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima* 1, Split 1963; 2, Split 1964; 3, Split 1965.

Ostojić, I., *Benediktinska opatija u Povljima na otoku Braču*, Split 1934.

Ostojić, I., *Još o čitanju natpisa na sarkofagu splitskog nadbiskupa Ivana.* VAHD 72–73 (1979), Split 1979, 199–207.

Ostojić, I., *Kad je osnovan samostan sv. Petra u Selu.* SP, ser. 3, sv. 7, Zagreb 1960, 143–157.

Ostojić, I., odgovor na Ćorović. *rec.*: Ostojić, *Benediktinska opatija.* JIČ 44, 1–2, Ljubljana–Zagreb–Beograd 1935, 75–76.

Ostojić, I., *Postanak samostana Sv. Benedikta u Splitu.* AD 8–9, Dubrovnik 1962, 49–64.

Ostojić, I., *Povaljska opatija.* NS 9, Zagreb 1930, 149–184.

Ostojić, I., *Povlja. Povijesni prikaz*, Split 1968.

Ostrogorsky, G., *Geschichte des byzantinischen Staates*, ³München 1963.

Острогорски, Г., *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, ИЧ 1, Београд 1949, 24–29.

Pallas, D. I., Τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια τῆς καθόδου τῶν βαρβάρων εἰς τὴν Ἑλλάδα 14, Θεσσαλονίκη 1955, 87–105.

Pantelić, M., *O Kijevskim i Sinajskim listićima.* Slovo 35, Zagreb 1985, 5–56.

Papazoglu, F., *Les origines et la destinée de l'État illyrien: Illyrii proprie dicti.* Historia 14, Wiesbaden 1965, Heft 2, 143–179.

Papazoglu, F., *Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti.* Simpozijum o Ilirima u antičko doba, 1967 (v. dolje) 11–31.

Papazoglu, F., *Poreklo i razvoj ilirske države.* Godišnjak 5, Sarajevo 1967, 123–144.

Papazoglu, F., *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969.

Papazoglu, F., *The Central Balkan Tribes in Pre–Roman Times*, Amsterdam 1978.

Parović–Pešikan, M., *Illyriens au contact des Grecs.* Archaeologia Iugoslavica 5, Beograd 1964, 61–81

Pašalić, E., *Sabrano djelo,* Sarajevo 1975, 21–187.

Paškvalin, V., *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine.* GZM, nova serija 18 (1963) 127–153.

Paškvalin, V., *Osvrt na duhovnu tradiciju Ilira i o njihovom autohtonom spomeniku.* VAHD 86 (1993), Split 1994, 101–111.

Pauliny, E., *K věku Jagićových a Paterových glos.* Slavia 28 (1959) 20–28.

Paušek–Baždar, S., *Prirodoznanstvena gledišta Hermana Dalmatina o suglasju planeta i naravi tvari.* Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine 20 (1994), 1–2 (39–40), Zagreb 1994, 47–53.

Pavić, A., *Cara Konstantina VII. Porfirogenita De administrando imperio glave 29.–36,* Zagreb 1906, [2]Zagreb 1909; [3]*Postanje Gundulićeva Osmana i glavâ 29.–36 u Porfirogenetovoj De adm. imp.,* Zagreb 1913.

Pavić, M., *Arijanstvo u Panoniji Sriemskoj,* Đakovo 1891.

Peek, W., *Griechische Vers–Inschriften* 1: *Grab–Epigramme,* Berlin 1955.

Pejaković, H., *Broj iz svjetlosti. Starohrvatska crkvica Svetog Križa u Ninu,* Zagreb 1978.

Pejaković, H., *Omjeri i znakovi. Ogledi iz starije hrvatske umjetnosti,* Dubrovnik 1996.

Peloza, M., *Rekognicija relikvija dalmatinskih i istarskih mučenika u oratoriju svetog Venancija kod baptisterija lateranske bazilike u Rimu 1962–1964 godine.* VAHD 63–64 (1961–62), Split 1969, 163–180.

Перетц, В. Н., *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XII–XVIII веков,* Москва 1962.

Peričić, E., *Nin u doba hrvatskih narodnih vladara i njegova statutarna autonomija.* Povijest grada Nina, 1969, 105–155.

Peričić, E., *Sclavorum regnum Grgura barskog. Ljetopis popa Dukljanina,* Zagreb 1991.

Perojević, M., *Natpis Ljubomira Tepdžije i crkva sv. Petra od Klobučca.* Bulićev zbornik — Strena Buliciana, Zagreb–Split 1924, 571–576.

Perojević, M., *Ninski biskup Teodozije (g. 879–892).* 1. Prilog VAHD 1922, Split 1922.

Petricioli, I., *Contribution à la recherche de la plus ancienne phase de construction de la cathédrale de Zadar.* VAHD 77, Split 1984, 243–253.

Petricioli, I., *Fragmenti skulpture od 6. do 8. stoljeća iz Zadra.* Diadora 1, Zadar 1959, 175–195.

Petricioli, I., *Krstionica s imenom »Vuissasclavo duci« i problem ninskog baptisterija.* SP, ser. 3, sv. 14, Split 1984, 125–134.

Petricioli, I., *Na tragu klesarske radionice iz 11. stoljeća.* VAHD 86 (1993), Split 1994, 287–292.

Petricioli, I., *Neue Arbeiten an Denkmälern der vor und frühromanischen Architektur in Zadar.* Archaeologia Iugoslavica 7 (1966) 77–84.

Petricioli, I., *Od Donata do Radovana,* Split 1990.

Petricioli, I., *Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka.* Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 114–120.

Petricioli, I., *Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka.* Povijest grada Nina, 1969, 339–341.

Petricioli, I., *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960.

Petricioli, I., Prilog diskusiji. Actes du XIXe Congrès international d'histoire de l'art, 225.

Petricioli, I., *Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima.* Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, IHAD 8, Split 1984, 221–226.

Petricioli, I., *Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra.* Diadora 2, Zadar 1962, 251–270.

Petricioli, I., *Tri romaničke građevine u Diklu.* SP, ser. 3, sv. 4, Zagreb 1955, 173–181.

Петровић, П. Ж., *О Перунову култу код Јужних Словена.* Гласник Етнографског института САН 1, Београд 1952, 373–380.

Pezzoli, E., *I martiri del mosaico lateranense e i cimiteri cristiani di Salona.* ASD, Anno 4, Vol. 7, Fasc. 38, 86–98; 39, 147–156; 40, 190–200; 41, 239–248; Vol. 8, Fasc. 43, 336–348; Anno 5, Vol. 8, Fasc. 46, 501–519; 47, 563–572; Vol. 9, 49, 35–52.

Picavet, J. F., *Les discussions sur la liberté au temps de Gottschalk, de Raban Maur, d'Hincmar et de Jean Scot.* Comptes rendus de L'académie des sciences morales (Paris) 1896.

Pinius, J., *Tractatus historico-chronologicus de liturgia antiqua Hispanica, Gothica, Isidoriana, Mozarabica, Toletana, Mixta.* Acta sanctorum Iulii tomus 6, Parisiis 1868, 1–112.

Pinterović, D., *Mursa i njeno područje u antičko doba,* Osijek 1978.

Pirchegger, S., *Untersuchungen über die altslowenischen Freisinger Denkmäler,* Leipzig 1931.

Pivčević, I., *Glagoljsko bogoslužje i splitski sabori.* VAHD 50 (1928–29), Prilog, Split 1930

Pleterski, A., *Etnogeneza Slovanov. Obris trenutnega stanja arheoloških raziskav,* Ljubljana 1990.

Pleterski, A., *Über Ort und Entstehungszeit der Freisinger Denkmäler aus archäologischer Sicht.* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 104 (1996), Heft 1–2, 41–57.

Pogačnik, J., *Das Schicksal der Freisinger Denkmäler in der Slawistik.* Freisinger Denkmäler 3–17.

Погодин, А., *Эпиграфические следы славянства.* Русский филологический вестник 46, Варшава 1901, 1–4.

Pohl, W., *Das Awarenreich und die »kroatischen« Ethnogenesen.* Die Bayern und ihre Nachbarn 1, Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch–historische Klasse, Denkschriften, 179. Band, Wien 1985, 292–298.

Pohl, W., *»Das sanfte Joch Christi«: zum Christentum als gestaltender Kraft im Mitteleuropa des frühmittelalters.* Karantanien und der Alpen–Adria–Raum im Frühen Mittelalter, Wien–Köln–Weimar 1993, 259–280.

Pohl, W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München 1988.

Polívka, E., *Evangelium Nikodemovo v literaturách slovanských*. Časopis Musea království českého 64, Praha 1890, 255–275, 235–568; 65, Praha 1891, 94–101, 440–460.

Poparić, B., *Glagolica i sv. Jeronim*. Hrvatska smotra, Zagreb 1939, Nr. 2, 63–65.

Popović, I., *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960.

Поповић, П. Ј., *Из српских старина*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 10/2, Београд 1930, 230–233.

Popović, V., *Evanđelijar svetog Dujma u Splitu*. Crkva u svijetu, Split 1990, Nr. 3, 231–249.

Popović, V., *Les Évangiles de Split*. Bulletin de la société nationale des antiquaires de France 1987, 266–289.

Popović, V., *Les témoins archéologiques des invasions avaro--slaves dans l'Illyricum byzantin*. Mélanges de l'École Française de Rome 87 (1975) 445–504.

Popović, V., *Note sur l'habitat paléoslave* u Lemerle, *Les plus anciens recueils* II (1981), *Appendice* IV, 234–241.

Povijest grada Nina. RZ 16–17, Zadar 1969.

Praga, G., *Lo »scriptorium« dell'abbazia benedettina di san Grisogono in Zara*. ASD, Roma, Anno 4 (1929), Vol. 7, Fasc. 39, 127–146; 40, 175–139; 42, 279–298; Vol. 8, Fasc. 43, 31–325; 45, 439–457; Anno 5 (1930), Vol. 8, Fasc. 46, 481–495; 47, 542–562; 48, 590–611; Vol. 9, Fasc. 49, 18–23.

Praga, G., *Tomaso Negri da Spalato*. ASD, Anno 8, Vol. 15, Fasc. 85, Roma 1933, 159–201.

Prelog, M., *Die Euphrasius-Basilika von Poreč*, Zagreb 1986.

Prelog, M., *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Zagreb 1986.

Prelog, M., *Između antike i romanike. Prilog analizi historijskog položaja »predromaničke« arhitekture u Dalmaciji*. Peristil 1, Zagreb 1954, 5–14.

Prelog, M., *Poreč — grad i spomenici (s iscrpnom bibliografijom)*, Beograd 1957.

Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture (T. Marasović–V. Gvozdanović–S. Sekulić–Gvozdanović–A. Mohorovičić), Split 1978.

Pritsak, O., *The Slavs and the Avars*. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo 30, Spoleto 1982, 353–432.

Prokić, B., *Die Zusätze in der Handschrift des Iohannes Skylitzes*, München 1906.

Прокић, Б., *Почетак Самуилове владе*. Глас Српске краљевске академије 44, Београд 1901, 109–145.

Прокић, Б., *Постанак једне словенске царевине у Македонији у X. веку*. Глас Српске краљевске академије 76, Београд 1908, 219–222, 242–246.

Pudić, I., *Seoba i iščezavanje Istočnih Germana*. Анали Филолошког факултета 7, Београд 1967, 111–131.

Пухиера, С., *Средњовековне цркве на острву Шипану код Дубровника*. Старинар 5–6, Београд 1954–55, 227–246.

Putanec, V., *Čedasko četveroevanđelje. Prilog lingvističkoj analizi hrvatskih antroponima u njemu.* Forum, god. 35, knjiga 68, br. 9, Zagreb 1996, 1014–1022.

Putanec, V., *Knjižnica samostana sv. Petra u Selu (11.–13. st.).* Filologija 7, Zagreb 1973, 135–148.

Putanec, V., *Pitanje vremena postanka hrvatskoga latiničkog lekcionara i hrvatske glose iz 11.–12. st. u latinskoj Radonovoj Bibliji (8.–9. st.).* Forum, god. 32, knjiga 63, br. 7–9, Zagreb 1993, 653–662.

Putanec, V., *Prva pojava natpisne glagoljice iz 11.–12. stoljeća na području sjeverne Hrvatske.* Vjesnik Muzeja Požeške kotline 1 (1977) 69–73.

Putanec, V., *Tekstološki i jezični problemi u povaljskom kartularu (1184–1250).* Slovo 14, Zagreb 1964, 101–109.

Rački, F., *Biela Hrvatska i Biela Srbija.* Rad JAZU 52, Zagreb 1880, 141–189.

Rački, F., *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877.

Rački, F., *Dopunjci i izpravci za stariju povijest hrvatsku.* Rad JAZU 19, Zagreb 1872, 97–104.

Rački, F., *Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije.* Rad JAZU 35, Zagreb 1876, 1–49.

Rački, F., *Istraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih.* Rad JAZU 26, Zagreb 1874, 159–160.

Rački, F., *K. Grot i T. Florinskij o Konstantinu Bagrenorodnomu.* Rad JAZU 59, Zagreb 1881, 201–218.

Rački, F., *Kada se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu.* Rad JAZU 17, Zagreb 1871, 70–89 = Zbornik kralja Tomislava, 1925 (v. dolje) 1–18.

Rački, F., *Najstarija hrvatska cirilicom pisana listina.* Starine JAZU 13, Zagreb 1897, 197–210.

Rački, F., *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća.* Rad JAZU, Zagreb, 70 (1884) 153–190; 79 (1886) 135–184; 91 (1888) 125–180; 99 (1890) 73–128; 105 (1891) 203–238; 115 (1893) 37–67; 116 (1893) 173–213. Kao samostalna knjiga Zagreb 1894.

Rački, F., *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka.* Književnik 1, Zagreb 1864, 36–77; 200–227; 356–*388; 544–562.

Rački, F., *Pismen spomenik iz dobe hrvatskoga kralja Krešimira II.* Starine JAZU 7, Zagreb 1875, 47–52.

Rački, F., *Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do XII. vieka.* Rad JAZU 45, Zagreb 1878, 128–150.

Rački, F., *rec.*: Kukuljević Sakcinski, *Codex diplomaticus* 1. Rad JAZU 27, Zagreb 1874, 201–204.

Radić, F., *Sredovječni nadpisi (Nadpisi na Lokrumu).* SP 7, 1, Knin 1903, 17–26.

Radić, F., *Sredovječna bazilika Sv. Duha u Škripu.* SP 2, Knin 1896, 105–108.

Radić, F., *Starohrvatski, ćirilicom pisani nadpis iz Povalja na otoku Braču.* SP 1, Knin 1895, 103–108.

Радојчић, Н., *Легенда о смрти хрватског краља Димитрија Звонимира.* Глас Српске краљевске академије 121, Београд 1936, 1–85.

Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejsaža v. *Starohrvatska spomenička baština*, Zagreb 1996.

Ramovš, F., *Kratka zgodovina slovenskega jezika* 1, Ljubljana 1936.

Ramovš, F., *Praslovensko kasęgъ 'Edling'*. Razprave znanstvenega druźtva za humanistične vede 2, Ljubljana 1925, 315–322.

Rapanić, Ž., *Bilješka uz četiri Branimirova natpisa*. SP, ser. 3, sv. 11, Split 1981, 179–190.

Rapanić, Ž., *Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga (Pokušaj nove interpretacije tzv. sarkofaga Ivana Ravenjanina i sarkofaga koji u natpisu spominje splitskog priora Petra)*. ARR 8–9, Zagreb 1982, 233–258.

Rapanić, Ž., *Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku (Povijesna i povijesnoumjetnička razmatranja)*. SP, ser. 3, sv. 15 (1985), Split 1986, 7–29.

Rapanić, Ž., *Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*. VAHD 60 (1958), Split 1963, 98–124.

Rapanić, Ž., *La costa orientale dell'Adriatico nell'alto medioevo (Considerazioni storico-artistiche)*. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto medioevo 30, Spoleto 1983, 831–884.

Rapanić, Ž., *Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum*. Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup, Vodice 10–13. 5. 1976, Split 1978, 83–90.

Rapanić, Ž., *Neka pitanja ranosrednjovjekovne latinske epigrafije na našoj obali*. IX kongres arheologa Jugoslavije. Materijali 12, Zadar 1976, 319–333.

Rapanić, Ž., *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987.

Rapanić, Ž., *Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku*. VAHD 74, Split 1980, 189–217.

Rapanić, Ž., *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita*. VAHD 65–67 (1963–65), Split 1971, 271–314.

Rapanić, Ž.–D. Jelovina, *Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu*. VAHD 70–71 (1968–1969), Split 1977, 107–135.

Raukar, T., *O problemu bosančice u našoj historiografiji*. Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«. Izdanja Muzeja grada Zenice 3, Zenica 1973, 103–143.

Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья, Москва 1982.

Reinhart, M., *Untersuchungen zur Syntax des Kroatisch-Kirchenslawischen. Das glagolitische Missale romanum*. Habilitationsschrift zur Erlangung der Lehrbefugnis an der Universität Wien 1993 (kompjutorski otisak).

Ременников, А. М., *Борьба племен Северного причерноморья с Римом в III веке*, Москва 1954.

Rendić–Miočević, D., *Carmina epigraphica*, Split 1987.

Rendić–Miočević, D., *I Greci in Adriatico*. Studi romagnoli 12, Faenza 1962, 39–56.

Rendić–Miočević, D., *Iliri i antički svijet*, Split 1989.

Rendić–Miočević, D., *Neke epigrafsko–onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene*. ARR 8–9, Zagreb 1982, 219–231.

Rendić–Miočević, D., *O akvejasejskoj epigrafskoj baštini i o posebnostima njenih kultnih dedikacija*. VAMZ, 3. serija, vol. 24–25 (1991–92), Zagreb 1992, 67–76.

Rendić–Miočević, D., *Panonija*. EJ 6, Zagreb 1956, 422–423.

Rendić–Miočević, D., *Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku*. Simpozijum o Ilirima u antičko doba, 1967 (v. dolje) 139–155.

Rendić–Miočević, D., *Quelques aspects de continuité des agglomérations fortifiées illyriennes préantiques à l'époque romaine*. Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja, 1974 (v. gore) 47–58.

Rendić–Miočević, D., *Tipologia dei battisteri salonitani*. XIX Corso di cultura sull'arte Ravennate e bizantina, Ravenna 1972, 267–279.

Rendić–Miočević, D., *Tri povijesna natpisa iz Dalmacije*. VAHD 53 (1950–1951), Split 1952, 167–179.

Riant, *Archives de l' orient latin* 1, Paris 1881.

Ritig, S., *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku*, Zagreb 1910.

Riznica zagrebačke katedrale (katalog izložbe), Zagreb 1983.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb 1880–1977.

Robert, J.–L. Robert, *Bulletin épigraphique*. Revue des études grecques 66, Paris 1953, 113–212.

Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj (katalog izložbe), Zagreb 1987.

Rosenkranz, B., *Die Gliederung des Dalmatischen*. Zeitschrift für Romanische Philologie 71 (1954) 269–279.

Rosenthal, F., *An ancient commentary on the Hippocratic oath*. Bulletin of the History of Medicine 30 (1956) 52–53.

Rubin, B., *Das Zeitalter Iustinians* 1, Berlin 1960; 2, Berlin–New York 1995.

Rubin, B., *Prokopios von Kaisarea*, Stuttgart–Waldsee 1957.

Rus, J., *Kralji dinastije Svevladičev najstarejši skupni vladarji Hrvatov in Srbov 454–614*, Ljubljana 1931.

Rus, J., *Krst prvih Hrvatov in Srbov*, Ljubljana 1933.

Russu, I. I., *Illirii: istoria — limba şi onomastica — romanizarea*, Bucureşti 1969.

Рыбаков, Б. А., *Ремесло древней Руси*, Москва 1948.

Sakač, S., *Historijski razvoj imena »Hrvat« od Darija I. do Konstantina Porfirogeneta (522. pr. Kr. do 959. posl. Kr.)*. Život 1942, br. 1, Zagreb 1942, 1–18.

Sakač, S., *Iranische Herkunft des kroatischen Volksnamens*. Orientalia christiana periodica 15, Roma 1949, 313–340.

Sakač, S., *The Iranian Origins of the Croats. The Croatian Nation*, Chicago 1955.

Sakač, S., *Ugovor pape Agatona i Hrvata protiv navalnom ratu (oko god. 679)*. CS 1, Zagreb 1931, 1–84.

Salona I. *La sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, Rome–Split 1994.

Salona II. P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae. L'architecrure paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe–VIIe s.) en dehors de la capitale, Salona.* Tome 1 — Catalogue, Tome 2 — Illustrations et conclusions. Recherches archéologiques franco-croates dirigées par N. Duval et E. Marin, Collection de l' École française de Rome — 194/2, École française de Rome–Musée archéologique de Split, Rome–Split 1995.

Salona christiana, Split 1994.

Salona christiana vista dall' Urbe. Cronica e interventi all' atto accademico di presentazione del libro *Salona christiana* alla Pontificia Università Lateranense il 21 febbraio 1995, Split–Roma 1995.

Santifaller, L., *Die Urkunde des Königs Odovakar vom Jahr 489.* Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung 60 (1952) 1–30.

Saria, B., *Dalmatia (als spätantike Provinz).* Pauly — Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Supplementband 8, Stuttgart 1956, 21–59.

Sarton, G., *Introduction to the history of science*, Baltimore 1927.

Saxer, V., *L'introduction du rite latin dans les provinces dalmato-croates au X-XII siècles.* Vita religiosa, 1982 (v. dolje) 163–193.

Saxer, V., *Les saints de Salone. Examen critique de leur dossier.* U službi čovjeka. Zbornik Nadbiskupa–Metropolita Dr. Fr. Franića, Split 1987, 293–325.

Schaeken, J., *Die Kiever Blätter,* Amsterdam 1987.

Schaffran, D., *Die Kunst der Langobarden*, München 1940.

Schlumberger, G., *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884.

Schmid, H. F., *Dalmatinische Stadtbücher.* ZČ 6–7, Ljubljana 1952–53, 330–390.

Schramm, G., *Anfänge des albanischen Christenmtums. Die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen*, Freiburg i. Br. 1994.

Schreiner, P., *Note sur la fondation de Monemvasie en 582–583.* Travaux et mémoires 4, Paris 1970, 471–475.

Седов, В. В., *Происхождение и ранная история славян*, Москва 1979.

Selem, P., *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku.* Godišnjak 7, Sarajevo 1972, 5–104.

Selem, P., *Les religions orientales dans la Pannonie romaine. Partie en Yougoslavie.* Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain 85, Leiden 1980.

Селищев, А. М., *Славянское население в Албании*, София 1931.

Senga, T., *La situation géographique de la Grande-Moravie et les Hongrois conquérants.* Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas 30, Wiesbaden 1982, 533–540.

Sikirić, M., *Arijanizam u Iliriku.* EJ 2, Zagreb 1980, 294–295.

Silvestrain, T., *Hermann of Carinthia and Greek: A problem in the »New Science« of the Twelfth Century.* Medioevo e Rinascimento. Studi in onore di Bruno Nardi 2, Firenze 1955, 683–699.

Simon, I., *Hasdai ibn Schaprout, médecin et diplomate juif du Xe siècle.* Archiv. Iberoamer. Hist. Med. 8 (1956) 353–359.

Simoni, K., *Knin–Greblje — Kataloški opis grobova i nalaza.* SP, ser. 3, sv. 19 (1989), Split 1991, 75–119.

Simoni, K., *Nalazi iz vremena seobe naroda u zbirkama Arheološkog muzeja u Zagrebu.* VAMZ, 3. serija, sv. 22 (1989), Zagreb 1989, 107–134.

Simoni, K., *Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku.* Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici. IHAD 6, Zagreb 1981, 157–163.

Simpozijum. Duhovna kultura Ilira (Herceg–Novi, 4–6. novembra 1982). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja, knjiga 67. Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 11, Sarajevo 1984.

Simpozijum o Ilirima u antičko doba održan 10. do 12. maja 1966. godine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja, knjiga 5. Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2, Sarajevo 1967.

Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba održan 15. i 16. maja 1964, Naučno društvo Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja, knjiga 4. Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 1, Sarajevo 1964.

Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena održan 24–26. oktobra 1968. u Mostaru. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja, knjiga 12. Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo 1969.

Синдик, Д., *Понтификал которске бискупије у Ленињграду.* ИЧ 31, Београд 1984, 53-66.

Skok, P., *Dolazak Slovena na Mediteran,* Split 1934.

Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1, Zagreb 1971; 2, 1972; 3, 1973; 4, 1974.

Skok, P., *Les origines de Raguse.* Slavia 10, Praha 1931, 449–500.

Skok, P., *Pojave vulgarno–latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije,* Zagreb 1915.

Skok, P., *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima* 1–2, Zagreb 1950.

Skok, P., *Uslovi života glagoljice.* Slovo 3, Zagreb 1953, 50-61.

Slamnig, I., *Hrvatska versifikacija,* Zagreb 1981.

Smičiklas, T., *Hrvatska povjest* 1, Zagreb 1882.

Smiljanić, F., *Beitrag zur Erforschung der Županien–Ordnung in Sklavinien Kroatien.* Diadora 12, Zadar 1990, 371–379.

Smoje, D., *Muzički i dramatski elementi bogojavljenske igre Tractus Stellae iz rukopisa Agenda pontificalis MR 165 Metropolitanske knjižnice u Zagrebu.* Arti Musices 10/2, Zagreb 1979, 119–160.

Соболевский, А. И., *Несколько этнографических названий.* Русский филологический вестник 64 (1910) 171–172.

Sokol, V., *Panonija i Hrvati u 9. stoljeću (prethodno priopćenje).* Arheološka istraživanja u Podravini i kalničko–bilogorskoj regiji. IHAD 14 (1989), Zagreb 1990, 193–195.

Soldo, A. J., *Die Historiographie der Spliter Konzile.* Vita religiosa, 1982, 21–79.

Solta, G. R., *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*, Darmstadt 1980.

Sorlin, I., *Slaves et Sklavènes avant et dans les Miracles de saint Démétrius*. Lemerle, *Les plus anciens receuils de miracles des saint Démétrius* II, Commentaire (1981), Appendice III, 218–234.

Srebrnič, J., *Papež Ivan X. v svojih odnosih do Bizanca in Slovanov na Balkanu*. Bogoslovski vestnik, Ljubljana 1922, 136–160.

Srebrnić, J., *Odnošaji pape Ivana X. prema Bizantu i Slavenima na Balkanu*. Zbornik kralja Tomislava, 1925, 128–164.

Срејовић, Д., *Древне културе на тлу Србије*. Историја српског народа I, Београд 1981, 1–65.

Срезневский, И. И., *Матеріалы для словаря древнерусского языка* 1–3, Санкт–Петербург 1893–1912.

Срезневский, И. И., *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*. Сборник Отдела русского языка и словства 15, 1, Санктпетербург 1876, 494, 498–504.

Stahuljak, T., *Naučno-istraživalački rad Konzervatorskog zavoda u Zagrebu od 1945. do 1949. god.* HZ 3, Zagreb 1950, 257–266.

Stamać, A., *»Bašćanska ploča« kao književno djelo*. Croatica 18, br. 26/27/28, Zagreb 1987, 17–27.

Станојевић, Љ., *Старе српске повеље и писма* 1, 1, Београд–Сремски Карловци 1929.

Станојевић, Љ., *Стари српски записи и натписи* 4, Сремски Карловци 1923.

Starohrvatska baština, Zagreb 1976.

Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zagreb 1996.

Starohrvatski Solin (katalog izložbe), Split 1992.

Stein, E., *Geschichte des spätrömischen Reiches* 1, Wien 1928.

Stein, E., *Historie du Bas-Empire* 2, Paris–Bruxelles–Amsterdam 1949.

Steindorff, L., *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Köln–Wien 1984.

Steindorff, L., *Die Synode auf der Planities Dalmae*. Mitteilungen des Institutes für Österreichische Geschichtsforschung 93, Wien 1985, 279–324.

Steindorff, L., *»Liber Methodius«. Überlegungen zur kyrillo-methodianischen Tradition beim Priester von Dioclea*. Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich 1/VIII, Wien 1986, 157–172.

Stipčević, A., *Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji* 1–2, Sarajevo 1977.

Stipčević, A., *Bibliographia Illyrica*, Sarajevo 1967; Supplementum 1967–1972, Sarajevo 1974; Supplementum 1973–1977, Sarajevo 1978; Supplementum 1978–1982, Sarajevo 1984; A. Škegro, Supplementum 1983–1987, Sarajevo 1988.

Stipčević, A., *Iliri*, Zagreb 1974.

Stipčević, A., *Kultni simboli kod Ilira*, Sarajevo 1981.

Stipčević, A., *The Illyrians*, Park Ridge, New Jersey 1977.

Stipišić, J., *Oporuka priora Petra.* Zbornik Historijskog instituta JAZU 2, Zagreb 1959, 173–182.

Stipišić, J., *Razvoj splitske notarske kancelarije.* Zbornik Historijskog instituta JAZU 1, Zagreb 1954, 111–123.

Stipišić, J., *Tragom jedne bilješke Ivana Luciusa o jednoj hrvatskoj vladarskoj ispravi.* Zbornik Historijskog instituta JAZU 6, Zagreb 1969, 75–90.

Stjepčević, I., *Vođa po Kotoru*, Kotor 1926.

Stošić, J., *Prikaz nalaza ispod katedrale u Dubrovniku.* Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. IHAD 12 (1987), Zagreb 1988, 15–38.

Stošić, K., *Rukopisni kodeksi samostana sv. Franje u Šibeniku.* CS 5, Zagreb 1933, 18–61.

Stratos, A. N., *Byzantium in the Seventh Century* 1, Amsterdam 1968.

Strgačić, A. M. *Kršćanstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji do Milanskog edikta 313.*, Šibenik 1941.

Strgačić, A. M., *Papa Aleksandar III. u Zadru.* RZ 1, Zagreb 1954, 153–187.

Strohal, I., *Pravna povijest dalmatinskih gradova* 1: *Osnovka razvitku pravne povijesti dalmatinskih gradova,* Zagreb 1913.

Stryjkowski, M., *Kronika polska, litewska, żmodska i wszystkiej Rusi: Kijówskiej, Moskiewskiej, Siewerskiej...*, Królewiec 1582.

Strzygowski, J., *Die Altslawische Kunst*, Augsburg 1929.

Strzygowski, J., *O razvitku starohrvatske umjetnosti*, Zagreb 1927.

Stückelberg, *Langobardische Plastik,* Kempten 1909.

Suić, M., *Antički grad na istočnom Jadranu,* Zagreb 1976.

Suić, M., *Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo Skilakova »Peripla«*? GZM, nova serija 8, Sarajevo 1953, 111–129.

Suić, M., *Granice Liburnije kroz stoljeća.* RZ 2, Zagreb 1955, 273–296.

Suić, M., *Hijeronim Stridonjanin — građanin Tarsatike (Hieronymus, domo Stridonis, civis Tarsaticensis).* Rad JAZU 426, Zagreb 1986, 213–278.

Suić, M., *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu.* Rad JAZU 306, Zagreb 1955, 121–186.

Suić, M., *Liburnia Tarsaticensis.* Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970, 705–716.

Suić, M., *Liburnija i Liburni u vrijeme velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista (uz CIL V 3346).* VAMZ, 3. serija, vol. 24–25 (1991–92), Zagreb 1992, 55–66.

Suić, M., *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali.* Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 1, Zadar 1955, 1–36.

Suić, M., *Lukanov Jader (IV 405) — rijeka Jadro ili grad Zadar?* Diadora 8 (1975), Zadar 1976, 5–28.

Suić, M., *Ocjena radnje L. Margetića »Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata«.* Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 8, Zagreb 1977, 89–100.

Suić, M., *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku.* SP, ser. 3, sv. 5, Zagreb 1956, 7–19.

Suić, M., *Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene*. SP, ser. 3, sv. 14 (1984), Split 1985, 15–39.

Suić, M., *Prošlost Zadra* 1: *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.

Suić, M.–I. Petricioli, *Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra*. SP, ser. 3, sv. 4, Zagreb 1955, 7–22.

Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094–1994 (katalog izložbe), Zagreb 1994.

Свод древнейших письменних известий о славянах. Том I (I–VI вв.), Москва 1991.

Szabó, Gj., *Iz prošlosti Daruvara i okolice*. NS 28, Zagreb 1934, 79–97.

Szádeczky–Kardoss, S., *Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte*. Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica 16. Opuscula Byzantina 1, Szeged 1972.

Šafařík, P. J., *Památky hlaholského písmenictví*, Praha 1858.

Šagi–Bunić, T. I., *Povijest kršćanske literature* 1, Zagreb 1976.

Šalabalić, R., *Eine umbrisch–etruskische Inschrift aus Bosnien (Pod bei Bugojno)*. Archaelogia Iugoslavica 8, Beograd 1967, 35–45.

Šanjek, F., *Herman Dalmatinac, pisac i prevodilac znanstvenih djela iz prve polovice XII stoljeća*. CChP 3, 3, Zagreb 1979, 108–123.

Šašel, J., *Alpes Iuliana*. AV 21–22, Ljubljana 1970–1971, 33–44.

Šašel, J., *Zur historischen Ethnographie des mittleren Donauraums*. Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch–historische Klasse. Denkschriftrn. 145. Band, Wien 1980, 13–17.

Šašel, A et J., *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae sunt*. Situla 5, Ljubljana 1963.

Šegvić, Ch., *Borba za hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski ili Škizma u Hrvatskoj i Dalmaciji 1059–1075*. Bogoslovska smotra 17, Zagreb 1929, 377–418; 18, 1930, 93–305.

Šegvić, K., *Die gotische Abstammung der Kroaten*. Nordische Welt. Zeitschrift für germanische Ur– und Vorgeschichte 3 (1935) 447–628.

Šegvić, K., *Glagolica i njezino podrijetlo*. Hrvatska smotra 8, Zagreb 1938, 439–441.

Šegvić, K., *Hrvat, Got, Slav u djelu Tome Splićanina*. NV 40 (1931/32), Zagreb 1932, 18–25.

Šegvić, K., *Jeronimovska tradicija u djelu Hrabana Maura*. NV 39, Zagreb 1931, 189–196.

Šegvić, K., *Jesu li Ćirilo i Metod prosvjetitelji Hrvata?* NV 35, Zagreb 1927, 179.

Šegvić, K., *rec.*: Rus, *Krst prvih Hrvatov in Srbov*. NV 41, Zagreb 1932/33, 88–92.

Šegvić, K., *Toma Splićanin državnik i pisac 1200–1268*, Zagreb 1927.

Šeper, M., *Der Taufstein des kroatischen Fürsten Višeslav aus dem frühen Mittelalter*. Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingisch–karolingische Kunstforschung 14–16, Erlangen 1957–58, 1–22.

Šišić, F., *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji.* VHAD, nova serija 13 (1913–14), Zagreb 1914, 1–93.

Šišić, F., *Geschichte der Kroaten*, Zagreb 1917.

Šišić, F., *Hrvatska historiografija.* JIČ 1, Ljubljana–Zagreb–Beograd 1935, 22–51.

Šišić, F., *Letopis Popa Dukljanina,* Beograd–Zagreb 1928.

Šišić, F., *O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira. Historička studija.* VHAD, nova serija 8, Zagreb 1905, 1–29.

Šišić, F., *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301).* Prvi dio: *(1102–1205). Od Kolomana do Ladislava III*, Zagreb 1944.

Šišić, F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.

Šišić, F., *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1916, [4]1975.

Šišić, F., *Priručnik izvora hrvatske historije,* Zagreb 1914.

Škegro, A., *Bibliographia Illyrica*, Supplementum 1982–1987, Sarajevo 1988.

Škiljan, D., *La langue grecque des monuments salonitains de la basse antiquité.* VAHD 77, Split 1984, 265–272.

Škobalj, A., *Obredne gomile,* Sveti Križ na Čiovu 1970.

Šonje, A., *Crkvena arhitektura zapadne Istre. Područje porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća.* Zagreb–Pazin 1983.

Štefanić, V., *Determinante hrvatskog glagolizma.* Glagoljica — jedanaest stoljeća jedne velike tradicije. Slovo 21, Zagreb 1971, 13–30.

Štefanić, V., *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* 1, Zagreb 1969; 2, 1970.

Štefanić, V., *Glagoljski rukopisi otoka Krka,* Zagreb 1960.

Štefanić, V., *Hrvatska književnost srednjega vijeka.* Pet stoljeća hrvatske književnosti 1, Zagreb 1969.

Štefanić, V., *Opatija sv. Lucije u Baški i drugi benediktinski samostani na Krku.* CS 11–12, Zagreb 1936, 1–86.

Štefanić, V., *Prvobitno slavensko pismo i najstarija glagoljska epigrafika.* Slovo 18–19, Zagreb 1969, 7–40.

Štih, P., *Karantanija = stara domovina Hrvatov?* ZČ 41, Ljubljana 1987, 529–549.

Šufflay, M., *Acta et diplomata Albaniae* 1, Wien 1913.

Šufflay, M., *Die Dalmatinische Privaturkunde.* Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch–historische Klasse 147, Wien 1904.

Šufflay, M., *Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen.* Ungarische Rundschau 4 (1905) 888.

Šurmin, Đ., *Hrvatski spomenici — Acta Croatica*, Zagreb 1898.

Šurmin, Đ.–S. Bosanac, *Čitanka iz starina staroslavenskih, hrvatskih i srpskih*, Zagreb 1901.

Švob, D., *Krivotvorina o Svetom Jurju Putaljskom.* VHAD, nova serija 17, Zagreb 1936, 195–207.

Tadin, M., *La glagolite (»glagoljica«) en Istrie, Croatie et Dalmatie depuis ses débuts jusqu' à son approbation, limitée et bien définie, par le Saint-Siège (1248 et 1252).* Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐπετηρίδι 1, Thessaloniki 1966, 293–329.

Tadin, M., *Odnos Hrvata i Arapa u Srednjem vijeku.* Susreti (Zbornik radova sa susreta hrvatskih studenata u inozemstvu), Zagreb–Bochum 1986, 74–115.

Tăpkova-Zaimova, V., *Ethnische Schichten auf dem Balkan und die byzantinische Macht im 7. Jahrhundert.* Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz, Probleme der Herausbildung des Feudalismus. Berliner byzantinistische Arbeiten 47, Berlin 1976, 66–72.

Тъпкова-Заимова, В., *Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII в.*, София 1966.

Tarnanidis, I. C., *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catharine's Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki 1988.

Telebaković–Pecarski, B., *Iluminacija misala MR-166 iz zagrebačke Sveučilišne knjižnice.* AD 6-7, Dubrovnik 1959, 149–160.

Teodor, D. G., *La pénétration des Slaves dans les régions du sud-est de l'Europe d'après les données archéologiques des régions orientales de la Roumanie.* Balcanoslavica 1 (1971) 29–42.

Tietze, A., *Kroaten ein türkisches Ethnonym?* WSlJb 25 (1979) 140.

Tillemont, L. S. Le-Nain de, *Mémoires pour servir à l'étude de l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles* 1–16, Paris 1693–1712.

Tjäder, J.-O., *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700*, Lund 1955.

Tkalčić, I. K., *Die nördlichen Grenzen des dalmatinisch-kroatischen Glagolismus im XV.-XVII. Jahrhundert.* JA 4 (1880) 433–441.

Tkalčić, I. K., *Prieporod biskupije zagrebačke u XIII. vieku.* Rad JAZU 41, Zagreb 1877, 147–150.

Tko su i odakle Hrvati. Revizija etnogeneze, Zagreb 1993.

Tomičić, Ž., *Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju.* VAMZ, 3. serija, sv. 23 (1990), Zagreb 1992, 139–162.

Tomičić, Ž., *Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međimurju i varaždinskoj regiji.* SP, ser. 3, sv. 14, Split 1984, 209–230.

Tomičić, Ž., *Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Međimurju i varaždinskoj regiji.* Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. IHAD 6, Zagreb 1978, 209–222.

Tomović, G., *Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu*, Beograd 1974.

Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and his World,* London 1973.

Trávníček, F., *Glosy Jagićovy a Svatořehořské.* Slovanské studie (Vajsuův sborník), Praha 1948, 164–168.

Trogirski evanđelistar. Faksimilno izdanje prema izvorniku iz knjižnice trogirske katedrale. Uvodna studija i transkripcija latinskog teksta M. Demović, Split 1997.

Трубачев, О. Н., *Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики.* Славянское языкознание, IX между-

народный съезд славистов, Киев, сентябь 1983 г., Доклады советской делегации, Москва 1983, 231–270.

Трубачев, О. Н., *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* 1–, Москва 1974–.

Трубачев, О. Н., *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*, Москва 1991.

Трубачев, О. Н., *Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян.* Вопросы языкознания 1974, Nr. 6, 48–67.

Uhlirz, M., *Der Adriaraum in der Südostpolitik der ottonischen Kaiser (962–1002).* Südost–Forschungen 22, 1963, 118–125.

Ullrich, H., *Kannibalismus und Leichenzerstückelung beim Neandertaler in Krapina.* Krapinski pračovjek i evolucija hominida, Zagreb 1978, 292–316.

Успенский, Б. А., *Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского),* Москва 1982.

Vaillant, A., *L'évangile de Nicodème, texte slave et texte latin*, Paris 1968.

Vajs, J., *Bis zu welchem Maße bestätigen die kroatisch–glagolitischen Breviere die Annahme einer vollständigen Übersetzung der hl. Schrift durch den hl. Methodius*? JA 35, Berlin 1914, 12–44.

Vajs, J., *Die Nomenklatur in den kroatisch–glagolitischen liturgischen Büchern.* JA 39, Berlin 1907, 550–580.

Vajs, J., *Kánon charvátsko–hlaholského vatikánského misálu (Illir. 4).* Časopis pro moderni filologii 25, Praha 1939, 113–(122) 134.

Vajs, J., *Kanon hrvatskoglagoljskog vatikanskog misala XIV, vijeka.* Sv. Cecilija 33, Zagreb 1939, 1–3.

Vajs, J., *Martyrii s. Georgii et Periodorum s. Ioannis apostoli et evangelistae fragmenta glagolitica.* Slavorum litterae theologicae 3, Praha 1907, 123–143.

Vajs, J., *Mešní řád charvátsko–hlaholského Vatikanského misálu Illir. 4. a jeho poměr k moravsko–pannonskému sakramentaři stol. IX.* Acta Academia Velehradensis 15/1, 1939, 89–141.

Vajs, J., *Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatsko glagoljskih misala*, Zagreb 1948.

Vajs, J., *Nejstarší breviář charvátsko–hlaholský,* Praha 1910.

van Wijk, N., *Les langues slaves: De l'unité à la pluralité*, Paris 1927.

Vasić, M., *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka,* Beograd 1922.

Василевский, В., *Русско–Византийские отрывки* 5: *Хождение апостола Андрея в стране Мирмидоняан.* Журнал министерства народного просвещения 189, Санкт–Петербург 1877, 41–82.

Vasmer, M., *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941.

Vasmer, M., *Russisches etymologisches Wörterbuch* 3, Heidelberg 1958.

Vasmer, M., *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven* 1, *Die Iranier in Südrußland*, Leipzig 1923.

Vašica, J., *Slavische Petrusliturgie. Anfänge der slavischen Musik*, Bratislava 1966.

Vašica, J., *Slovanská liturgie sv. Petra*. Byzantinoslavica 8 (1939–1946) 1–54.

Vašica, J., *Staročeské evangeliáře*. Rozpravy České akademie věd a umění 3/68, Praha 1931, 110–113.

Vážarova, Ž. N., *Les Slaves du centre balkanique du VIe au IXe siècle*. Balcanoslavica 1 (1972) 43–54.

Въжарова, Ж. Н., *Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България*, София 1979.

Въжарова, Ж. Н., *Славянски и славянобългарски селища в Българските земи от края на VI–XI век*, София, 1965.

Vážarova, Ž. N., *Slawen und Protobulgaren auf Grund archäologischer Quellen*. Zeitschrift für Archäologie 1971, Nr. 2, 266–288.

Večerka, R., *Slovanské počátky české knižní vzdělanosti*, Praha 1963.

Večerka, R., *Великоморавские истоки церковнославянской письменности в Чеком княжестве*. Magna Moravia, Praha 1965, 423–524.

Vego, M., *Humačka ploča, najstariji ćirilički pisani spomenik (X ili XI stoljeće) u Bosni i Hercegovini*. GZM, nova serija, Arheologija 15–16, Sarajevo 1960–1961, 41–61.

Vego, M., *rec.*: Kovačević, *Prvi klesari*. GZM, Arheologija 17, Sarajevo 1962, 257–262.

Vego, M., *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* 1, Sarajevo 1962.

Велчева, Б., *Киевските листове*. Славянска филология 17, София 1983, 231–236.

Veraja, F., *Kapela sv. Venancija u Rimu i kult solinskih mučenika*. Zbornik u čast sv. Nikole Tavelića, Rim 1970, 165–187.

Vidaković, A., *Sakramentar MR–126 metropolitanske knjižnice u Zagrebu. Muzičko-paleografska analiza*. Rad JAZU 287, Zagreb 1952, 53–85.

Vidaković, A., *Tragom naših srednjevjekovnih neumatskih glazbenih rukopisa (Krk, Rab)*. Ljetopis JAZU 67 (1960), Zagreb 1963, 364–397.

Vielhaber, K., *Gottschalk der Sachse*, Bonn 1956.

Vinski, Z., *Archäologische Spuren ostgotischer Anwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens*. Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini, Novi Sad 1978, 33–47.

Vinski, Z., *Art during the Period of the Great Migrations*. Art Treasures of Yugoslavia, Beograd 1969, 141–160.

Vinski, Z., *Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochthonen romanisierten Ethnikons im 6. und 7. Jahrhundert*. Problemi della civiltà e dell'economia longobarda, Milano 1964, 101–116.

Vinski, Z., *Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme?* Archaeologia Iugoslavica 1, Beograd 1954, 71–82.

Vinski, Z., *Glavni nosioci eurazijske nomadske umjetnosti*. Prilog Vjesniku Hrvatskoga arheološkog društva, N. S. 17, Zagreb 1936, 2–27.

Vinski, Z., *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*. VAHD 69 (1967), Split 1974, 5–86.

Vinski, Z., *Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji*. VAMZ, 3. ser., sv. 3, Zagreb 1968, 103–166.

Vinski, Z., *Les autochtones de la basse antiquité dans la région salonitaine d'après l'heritage archéologique du substratum anteslave.* Disputationes Salonitanae 1970, Split 1975, 102–110.

Vinski, Z., *Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica.* SP, ser. 3, sv. 2, Zagreb 1952, 29–56.

Vinski, Z., *Nešto o datiranju starohrvatskih arheoloških nalaza.* Peristil 1, Zagreb 1954, 188–199.

Vinski, Z., *Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji*. VAMZ. ser. 3., sv. 10–11, Zagreb 1977–78, 143–208.

Vinski, Z., *O nalazima ranokarolinških mačeva u Jugoslaviji*. SP, ser. 3, sv. 11, Split 1981, 9–54.

Vinski, Z., *O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata.* OA 3, Zagreb 1958, 1–57.

Vinski, Z., *O nekim zajedničkim značajkama slavenskih nekropola s područja dalmatinske Hrvatske, Blatnoga jezera i Moravske u 9. stoljeću.* Peristil 2, Zagreb 1957, 71–80.

Vinski, Z., *O rovašenim fibulama Ostrogota i Tirinžana povodom rijetkog tirinškog nalaza u Saloni*. VAMZ, ser. 3, sv. 6–7 (1972–73) 177–227.

Vinski, Z., *Oružje na području starohrvatske države do godine 1000.* 1. Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa 1965, sv. 3 (1970) 135–158.

Vinski, Z., *Ponovo o karolinškim mačevima u Jugoslaviji.* VAMZ, ser. 3, sv. 16–17 (1983–84), Zagreb 1984, 183–210.

Vinski, Z., *Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine.* VAMZ, ser. 3, sv. 5, Zagreb 1971, 61–67.

Vinski, Z., *Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i u njegovoj okolici.* Iz starog i novog Zagreba 2, Zagreb 1960, 50–53.

Vinski, Z., *Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje.* SP, ser. 3, sv. 19 (1989), Split 1991, 5–73.

Vinski, Z., *Šljem seobe naroda nađen u Sinju.* SP, ser. 3, sv. 12, Split 1982, 7–34.

Vinski, Z., *Uz problematiku starog Irana i Kavkaza s osvrtom na podrijetlo Anta i Bijelih Hrvata*, Zagreb 1940.

Vinski, Z., *Zu einem singulären frühkarolingischen Thuribulum–Fund in Kroatien.* Lebendige Altertumswissenschaft (Festgabe Vetters), Wien 1985, 344–347.

Vinski, Z., *Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien.* Jahrbuch des Römisch–germanischen Zentralmuseums Mainz 30, Mainz 1983, 465–501.

Vinski, Z., *Zur Kontinuitätsfrage des autochthonen romanisierten Ethnikons und das spätantike Erbgut im frühmittelalterlichen Fundbestand Jugoslawiens.* Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 1970, 986–991.

Vinski-Gasparini, K., *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973.

Vinski-Gasparini, K., *Osvrt na istraživanja kasnog brončanog i starijeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj*, Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, IHAD 2, Zagreb 1978, 129–148.

Vinski-Gasparini, K., *Ranosrednjovjekovna kadionica iz Stare Vrlike*. SP, ser. 3, sv. 6, Zagreb 1958, 93–104.

Vinski-Gasparini, K., *Srednje i kasno brončano doba u zapadnoj Jugoslaviji*. VAMZ, ser. 3, sv. 5, Zagreb 1971, 1–14.

Vinski-Gasparini, K.-S. Ercegović, *Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu*. VAMZ, ser. 3, sv. 1, Zagreb 1958, 129–161.

Vintr, J., *Die tschechisch-kirchenslavischen Glossen des 12. Jahrhunderts in der Bibel Sign. 1190 der Nationalbibliothek in Wien (sog. Jagić-Glossen)*. WSlJb 32 (1986) 77–113.

Virag, A., *Pabirci po davnijoj hrvatskoj povijesti*. Program Velike gimnazije na Rijeci 1890/91, 15–38.

Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei secc. X-XI. Atti del symposium internazionale di storia ecclesiastica, Split 26–30 settembre 1978, Padova 1982.

Vodnik, B., *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb 1913.

Vojvoda, P., *Prilog čitanju starohrvatskih simbola*. Arheološka istraživanja u Kninu i kninskoj krajini. IHAD 15 (1990), Zagreb 1992, 141–144.

Vondrák, W., *Glagolita Clozův*, Praha 1893.

Vondrák, W., *O původu Kijevských listů a Pražských zlomků a o bohemismech v starších památkách vůbec*, Praha 1904.

Vrana, J., *Kijevski listovi nisu falsifikat*. Slavia 50, Praha 1981, 322–326.

Vrana, J., *Kulturnohistorijsko značenje povaljske ćirilske listine iz godine 1250*. Filologija 3, Zagreb 1962, 201–218.

Vrana, J., *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*, Beograd 1975.

Vrsalović, D., *Muzejska zbirka dominikanskog samostana u Bolu*. Spomenica u povodu 500. obljetnice osnutka dominikanskog samostana u Bolu 1475–1975, Bol-Zagreb 1976, 229–250.

Vrsalović, D., *Povijest otoka Brača*, Supetar 1968.

Vuletić-Vukasović, V., *Srednjovjekovni natpisi u Dalmaciji*. Старинар 6, Београд 1889, 59–61.

Вулић, Н., *Антички споменици наше земље*. Споменик САНУ 71, Београд 1931, 1–259.

Vulić, N., *Österreichische Jahreshefte* 12, Beiblatt, Wien 1909, 201.

Waagen, G. F., *Treasures of Art in Great Britain* 3, London 1854.

Waldmüller, L., *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis zum VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland*, Amsterdam 1976.

Wasilewski, T., *O śladach kultu pogańskiego w toponomastyce słowiańskiej Istrii*. Onomastyka 6 (1958) 149–152.

Wattenbach, W., *Phil.-hist. Sitzungsberichte der Akademie Berlin* 10 (1853) 118–126.

Weingart, M., *Československý typ cirkevnej slovančiny*, Bratislava 1949.

Weingart, M.–J. Kurz, *Texty ke studiu jazyka a písmenictvi staroslověnského*, 2. Aufl., Praha 1949.

Wenskus, R., *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes,* 2. Aufl., Köln–Wien 1977.

Werner, J., *Frühkarolingische Silberohrringe von Rostede (Oldenburg). Beiträge zur Tierornamentik des Tassilokelches und verwandter Denkmäler.* Germania 37 (1959) 179–192.

Werner, J., *Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südosteuropäischen Ländern.* Germania 38 (1960) 114–120.

Werner, J., *Ranokarolinška pojasna garnitura iz Mogorjela kod Čapljine (Hercegovina).* GZM, nova serija 15–16 (1961) 235–247.

Werner, J., *Slawische Bronzefiguren aus Nordgriechenland*, Berlin 1953.

Werner, J., *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts.* Reinecke–Festschrift, Mainz 1950, 150–172.

Werner, J., *Zur Entstehung der Reihengräberzivilisation.* Archaeologia geographica 1, Hamburg 1950/51, 23–32.

Werner, J., *Zur Zeitstellung der altkroatischen Gräberfunde von Biskupija–Crkvina (Marienkirche).* Schild von Steier 15–16, Graz 1978–79, 230–237.

Westberg, F., *Ibrahim-ibn-Ja'kubs Reisebericht über die Slavenlande aus dem Jahre 965.* Записки Императорской академии наук, 8. Serie, Историческо-филологическое отделение 3, 4, Санктпетербург 1889, 97–101. Pretisak u G. Jakob, *Arabische Reiseberichte,* Berlin 1927.

Westwood, J. O., *Palaeographia sacra pictoria*, London 1843–45.

Wilkes, J. J., *Dalmatia,* Cambridge, Massachusetts 1969.

Wilkes, J. J., *The Population of Roman Dalmatia.* Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Bd. VI, Berlin–New York 1977, 732–766.

Wilpert, J., *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert,* Freiburg 1916.

Wolfram, H., *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien,* Wien–Köln–Graz 1979.

Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića, Zagreb 1995 — *Novem saecula dioecesis Zagrabiensis* Miscellanea in honorem Francisci cardinalis Kuharić, Zagrabiae MCMXCV.

Zahn, J., *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter*, Wien 1893.

Zanella, A., *Teatro Romano a Lissa.* BASD 14 (1983) 72–77.

Zaninović, A., *Dva odlomka iz dvaju starinskih Graduala.* Sv. Cecilija 22, 2, Zagreb 1928, 53–60, 113–116.

Zaninović, A., *Doba, u koje bi napisan trogirski Evanđelistar.* VAHD 45, Split 1922, 21–24.

Zaninović, A., *Jedan dvolist beneventane sa starim neumama.* SP, ser. 3, sv. 7 (1960), Zagreb 1960, 231–242.

Zaninović, A., *Laudes iz početka 12. vijeka u Evanđelistaru zadarske crkve sv. Šimuna*. Sveta Cecilija, Zagreb 1926, Nr. 1, 1–8.

Zaninović, M., *Ilirsko pleme Delmati*. Godišnjak 4, Sarajevo 1966, 27–92; 5, Sarajevo 1967, 5–101.

Zaninović, M., *Ranokršćanske crkve kao postaje plovnoga puta duž istočnog Jadrana*. VAHD 86 (1993), Split 1994, 125–146.

Zaninović, M., *The Economy of Roman Dalmatia*. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Bd. VI, Berlin–New York 1977, 767–809.

Zástěrová, B., *Avaři a Slované*. Vznik a počátky Slovanů 2, Praha 1958, 19–54.

Zástěrová, B., *Hlavní problémy dějin slovanských národů*. Vznik a počátky Slovanů 1, Praha 1956, 34–47.

Zástěrová, B., *Les Avares et les Slaves dans la Tactique de Maurice*, Prague 1971.

Zástěrová, B., *Zu einigen Fragen aus der Geschichte der slawischen Kolonisation auf dem Balkan*. Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz, Probleme der Herausbildung des Feudalismus. Berliner byzantinistische Arbeiten 47, Berlin 1976, 59–65.

Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva, Zagreb 1925.

Зечевић, С., *Митска бића српский предања*, Београд 1981.

Zeiller, J., *Antiochianus*. Dict. hist. geógr. eccl. 3 (1924) 705.

Zeiller, J., *Astère*. Dict. hist. geógr. eccl. 4 (1930) 1159.

Zeiller, J., *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906.

Zeiller, J., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris 1918.

Zeiller, J., *Sur l'ancien évêché de Sirmium*. Orientalia Christiana Periodica 13 (1947) 669–674.

Zekan, M., *K novoj atribuciji nalazišta mačeva karolinškoga obilježja iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu*. Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini. IHAD 15, Zagreb 1992, 131–139.

Zekan, M., *Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa*. Zbornik u čast fra Karla Jurišića. Kačić. Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja 25, Split 1993, 405–420.

Zekan, M., *Prilog proučavanju arhitekture iz koje potječe natpis kneza Branimira u Muću Gornjem*. Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 133–140.

Zelić–Bučan, B., *Bosančica — poljičko narodno pismo*. Poljički zbornik 1, Zagreb 1968, 143–152.

Zelić–Bučan, B., *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*. Prilog 3. svesku Izdanja Historijskog arhiva u Splitu, Split 1961.

Zelić–Bučan, B., *Takozvana prva slavenska seoba u Dalmaciju — činjenica ili pretpostavke?* Marulić 16, Zagreb 1983, Nr. 6, 613–621.

Zelić–Bučan, B., *Upotreba bosančice u Splitu i okolici*. Mogućnosti 8, Split 1956, 674–679.

Zimmermann, H., *Die ersten Konzilien von Split im Rahmen der Geschichte ihrer Zeit*. Vita religiosa, 1982, 3–20.

Zimmermann, H., *Papsturkunden 896--1046*, Bd. 1, Wien 1984.

Zippel, G., *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877.

Златарски, В. Н., *Тъй наречените »грамоти« на Пинция и неговия син Плесо.* Годишник на Софийския Университет за 1919.–1920. год., София 1921, 1–58.

Znayenko, M. T., *The Gods of the Ancient Slavs, Tatishchev and the Beginnings of Slavic Mythology*. Columbus, Ohio, 1980.

Зотовић, Љ., *Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије.* Старинар, нова серија 19, Београд 1968, 59–74.

Zùccoli, A., *San Girolamo Dalmata.* ASD, Roma 1930, 357–364, 407–415, 461–467, 505–512, 559–572.

Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova, Zagreb 1997.

Žagar, M., *Kako je tkan tekst Bašćanske ploče*, Zagreb 1997.

Žic, N., *O Perunovu kultu u Istri*. HZ 7, Zagreb 1954, 233–234.

Žic–Rokov, J., *Gradske zidine i ulice u Krku*. Krčki zbornik 2, Krk 1971, 229–255.

Живанчевић, В., *»Волос-Велес« — славянское божество териоморфного происхождения*. VII Международнцй конгресс антропологических и этнографических наук, Москва (3–10 августа 1964 г.), том 8, Москва 1970, 46–49.

Живанчевић, В., *Волос–Велес, словенско божанство териоморфног порекла*. Гласник Етнографског музеја у Београду 26, Београд 1963, 33–66.

Županič, N., *Bela Srbija: Primedbe Jagića o shvatanju K. Porfirogenita o dolasku Hrvata i Srba.* NS 1, Zagreb 1922, 107–108.

Županič, N., *Prvobitni Hrvati (Prethodno saopštenje).* Zbornik kralja Tomislava, 1925, 291–296.

Županović, Š., *Starodrevna baština šibenskoga kraja,* Split 1991.

PRIPIS POPISU LITERATURE

Dogodilo se da je u vrijeme kada su se već dovršavale pripreme za tiskanje ove knjige izašlo nekoliko naslova koji su za njezin predmet osobito važni. Ja sam se, doduše, radeći na rukopisu, sve do kraja usrdno trudio da ugradim u nj, makar samo u naznakama, sve važne medievističke prinose koji su se, upravo u ovim posljednjim godinama, sve gušće pojavljivali — u tome se očituje nov procvat tih studija u nas, ali te najnovije publikacije nije više bilo moguće uključiti u aparat ove knjige. Po njihovu se pojavljivanju razabire kako ona ne dolazi sama, nego se uključuje u snažan val znanstvene zaokupljenosti naših dana. Meni su one nažalost došle prekasno. No važnost je tih publikacija tolika da se ne mogu

naprosto zanemariti, samo zbog toga što su se tek sada pojavile. Preostaje mi stoga jedino to da u ovom pripisu upozorim i uputim na njih.

To je na prvom mjestu velika sinteza iz pera više autora, nastala u sklopu programa Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti što se ostvaruje pod naslovom »Hrvatska i Europa«, kao prvi svezak u zamišljenom nizu:

Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII–XII. stoljeće). Uredio I. Supičić, Zagreb 1997.

Tu je obrađeno isto razdoblje koje i u ovoj knjizi, pa se može uzeti kao njezin prošireni i podrobnije prikazan kulturnopovijesni okvir.

Vrlo je znatna povijesna sinteza, obuhvatna i teoretski eksplicitna:

Raukar, T., *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb 1997.

Piscu bi ove knjige bila velika dobit da se pišući je mogao oslanjati i na tu sjajnu medievističku sintezu, ali ju je tek ovih dana mogao rasklopiti. To znatnija je, svakomu će to pasti u oči, duboka sukladnost shvaćanja hrvatskoga srednjovjekovlja što je došla do izražaja u toj knjizi i u ovoj.

Nezaobilazna je tu i jedna specijaliziranija sinteza:

Margetić, L., *Srednjovjekovno hrvatsko pravo — obvezno pravo*, Zagreb 1997.

Još valja uključiti i sintetsko djelo:

Šanjek, F., *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7–20. st.).* Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje, Zagreb 1996.

Važan specijalistički prinos predmetu ove knjige predstavlja studija u kojoj se ponovno objavljuje i prvi put tumači osobito zanimljiv starokršćanski natpis u stihovima iz daruvarskoga kraja, kojemu je sadržaj dogmatski:

Migotti, B., *Ranokršćanski grobni nalaz iz Velikih Bastaja kod Daruvara.* VAMZ, 3 ser., sv. 28–29 (1995–96), Zagreb 1997, 127–157.

Pri dopunjavanju rukopisa izostala je iz aparata studija:

Margetić, L., *O nekim vrelima hrvatske povijesti XI. stoljeća (s osobitim obzirom na Osor).* HZ 42, Zagreb 1989. 111–135.

U njoj se dokazuje da je Osorski evangelijarij (vidi str. 461) najvjerojatnije pisan 1070.

Ovo je prilika da se upozori na još jedan naslov koji mi je promakao pri sastavljanju ovog Popisa literature:

Zelić–Bučan, B., *Članci i rasprave iz stare hrvatske povijesti*, Zagreb 1994.

Kada je korektura ovoga elektronskog sloga bila već posve pri kraju, dobio sam ljubeznošću autora na dar još i ovaj separat:

Heger, H., *Les pays croates du VIIe au XIIe siècle. Genèse et physionomie d'une aire culturelle aux coninus de l'occident médiéval.* Miscellanea mediaevalia I, Mélanges offerts à Philippe Ménard, Paris 1998, 629–666.

Upućujem stoga i na taj važni sintetički prinos.

25. 12. 1997.

P. S. ovomu pripisu:
Tu valja još naknadno obuhvatiti:

Uz hagiografiju

Petrović, I., *Sv. Mavro Porečki u latinskoj i hrvatskoglagoljskoj hagiografskoj tradiciji.* Croatica 42/43/44 (1995–96), Zagreb 1996, 348–371.

Petrović, I. Kršćanska antika u latinskoj hagiografiji hrvatskoga srednjovjekovlja. Zbornik Klasične gimnazije u Zagrebu, 1687–1997, Zagreb 1997, 192–196.

Uz glagoljaštvo

Tandarić, J. L., *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*, Zagreb 1993.

Uz latinsku pismenost 9. st.

Margetić, L., *Bilješke uz Trpimirovu ispravu CDI, 3–8.* Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu 30/1, Split 1993, 47–51.

Uz vijesti cara Konstantina Porfirogeneta

Ђурић, И., *Ромејски говор и језик Константина VII Порфирогенета.* ЗРВИ 23–25, Београд 1986, 109–134.

Uz latinsku tekstovnu predaju 11. st.

Margetić, L., *O kartularu samostana sv. Krševana u Zadru.* Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 37, Zadar 1995, 147–181.

Margetić, L., *Pozadina prvoga ugarskog napada na Rab (1071).* HZ 50, Zagreb 1987, 75–119.

Margetić, L., *Regnum Croatiae i Dalmatiae u doba Stjepana II.* Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 29, Zagreb 1996, 11–20.

Uz Korčulanski kodeks

Margetić, L., *Odnosi Petra Krešimira i pape prema Korčulanskom kodeksu.* VAHD 74, Split 1980, 219–238.

18. kolovoza 1998.

R. K.

POKRATE

AD	Anali Historijskog instituta JAZU/HAZU u Dubrovniku, Zagreb / Dubrovnik
AÖAW	Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch–historische Klasse, Wien
ARR	Arheološki radovi i rasprave JAZU/HAZU
ASD	Archivio storico per la Dalmazia, Roma
AV	Arheološki vestnik, Ljubljana
BASD	Bulletino di archeologia e storia dalmata, Spalato = VAHD
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München
CChC	Croatica christiana periodica, Zagreb
CD	Codex diplomaticus. Ako nije drukčije navedeno, onda: Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije — Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagreb
CS	Croatia sacra, Zagreb
ČHP	Časopis za hrvatsku povijest, Zagreb
D	Delonga, V., *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996.
DACL	Dictionnaire d' archeologie chrétienne et liturgie, Paris
DHGE	Dictionnaire d' histoire et de géographie ecclésiastiques, Paris
EJ	Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb
Godišnjak	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
GZM	Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Sarajevo
ГЗС	Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, Скопје
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb = JAZU
HZ	Historijski zbornik, Zagreb
ИЧ	Историски часопис САНУ, Београд

IHAD	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
JA	Archiv für slavische Philologie (begründet und herausgegeben von V. Jagić), Berlin
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb = HAZU
JIČ	Jugoslovenski istoriski časopis, Beograd — Zagreb — Ljubljana
Klaić, *Rani srednji vijek*	Klaić, N., *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*[2], Zagreb 1975.
Klaić, *Razvijeni srednji vijek*	Klaić, N., *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.
Klaić, *Srednji vijek*	Klaić, N., *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990.
LILS	Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva
LTK	Lexikon für Theologie und Kirche
MGH	Monumenta Germaniae historica Ep. Epistolae Leg. Leges Poet. Poetae Latini SS Scriptores
MMFH	Magnae Moraviae fontes historici, Brno
NS	Narodna starina, Zagreb
NV	Nastavni vjesnik, Zagreb
OA	Opuscula archaeologica, Zagreb
PG	Migne, Patrologia Graeca
PL	Migne, Patrologia Latina
RIPU	Radovi Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
RZ	Radovi Instituta JAZU/HAZU u Zadru, Zagreb / Zadar
САН(У)	Српска академија наука (и уметности), Београд
SAZU	Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
SP	Starohrvatska prosvjeta, Knin / Zagreb / Split
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split = BASD
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb
VHAD	Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, Zagreb
VZA	Vjesnik Zemaljskog arhiva u Zagrebu, Zagreb
WSlJb	Wiener Slavistisches Jahrbuch, Wien
ZČ	Zgodovinski časopis, Ljubljana
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд

KAZALO IMENA

A. B. C., 188, 661
a Cutheis 248
a Ponte, Valerius, zadarski arhiđakon 450
Abdurahman III., kordovski kalif 432
Abramić, Mihovil 93, 97, 106, 543–544, 673, 676
Abu Māšar 643
Adalberon, karantanski vojvoda 373
Adalbert, sveti 600, 619
Adam Parižanin 277, 280, 284, 531
Ado, S. 77
Agape, kćer zadarskog tribuna Dobre 450
Agapit I., papa 627
Agatija 140
Agaton, papa 213, 217, 407
Agron 42
Akriš, Izaak Ben Jehuda 432
al–Khwarismi 643
al–Mariti, Maslam ibn Ahmed 643
Alhakam II., kordovski kalif 432
Alarih 97
Albert Veliki 644
Aldefreda, ninski biskup 219, 326, 331, 357–358
Aleksandar II., papa 560–561, 567–568, 629, 631–634
Aleksandar III., papa 518
Aleksandar Veliki 626
Alföldi, András 158, 661
Alföldy, Géza 44, 127, 661
Alfonso VII. kastiljski, kralj 561
Alkman 47
Alkuin, anglosaski teolog i književnik 364, 465
Alm, kralj 593, 640
Almagest 643
Alonso, M. 644
Amancije, biskup 93
Amancije, predsjednik provincije Panonije 84
Ambroz, sveti 332–333
Ambrozije, biskup u Mediolanu 96
Amijan Marcelin 72
Amore, A. 77, 86, 89, 275
Anastazija, sveta 89, 274–275, 286–287, 368, 370–371
Anastazije, sveti 82–83, 274–275, 279–284
Anastazije, car 138
Anastazije IV., papa 625
Andrassy, Juraj 431, 661
Andrija, biskup zadarski (VI. st.) 106
Andrija, biskup zadarski (XI. st.) 531, 590
Andrija, biskup u Bistue 106
Andrija, prior zadarski 183, 371, 374, 422, 442, 444–448, 450–451, 453
Andrija, sveti (mađarski svetac) 600
Anemije, sirmijski biskup 94, 96
Antoljak, Stjepan 161, 373, 385, 431, 459, 661
Antoninus, S. 333
Anzelm, sveti 332–333

Apijan 52
Apolonije Rođanin 50
Apostol Zenon 280–281
Arbor, Ann 661, 674, 676
Ardagast, knez 139
Arhemah, starinar 49
Arijan 226
Arije 95
Aristotel 51, 644
Arnir, splitski nadbiskup 476
Arnon, salcburški nadbiskup 364
Arpadović, Andrija, kralj 518, 640
Arpadović, Emerik, kralj 510, 600
Arpadović, Koloman, kralj 547–548, 593–594, 634
Arpadović, Ladislav, kralj 470, 593–595, 597, 599, 640
Arpadović, Salomon, kralj 559
Arpadović, Stjepan, kralj 619
Arpadovići, ugarska vladarska obitelj 514, 521, 546, 593, 640–641
Artemidor iz Efeza 50
Assemani, Josip S. 411–412, 661
Asterije, prezbiter 80–81
Asteris 56, 116
Atanazije 571
Atila 103
August, car 42, 71
Augustin, sveti 99, 395
Aurelijan, car 46
Avenarius, A. 140, 143, 145, 153, 158, 173, 661
Avijen 50

Babić, Anto 185
Babić, I. 247, 661
Babonić, Stjepan, biskup 621
Bačić, Jakov 137, 661
Badurina, Anđelko 83, 244, 463–464, 467, 470, 497, 509–513, 517, 519, 535–537, 599, 618, 620, 622, 624, 661–662
Baladié 50
Banašević, Nikola 269, 271, 381, 662
Banduri, Anselm 169
Bannister, F. M. 511, 513, 662
Barada, Miho 173, 183, 185, 217, 220, 242, 247, 336, 339, 358, 377, 383, 400, 427, 464, 525, 538–539, 545, 547–548, 568, 632, 662
Baran, zagrebački dekan 642
Barberini (fond) 384
Barbić, I. 463, 662
Barišić, Franjo 138, 145–147, 153, 662
Bartal, Antonius 662
Bartoli, Matteo G. 592, 662–663
Basler, Đuro 18, 19–20, 111, 663
Batović, Šime 20, 22–23, 30–32, 663
Batthyány, I. 421, 663, 697
Batu-kan 204
Batušić, Nikola 663
Baucerius, Martinus 280
Baur, J. 83, 663
Baus, Karl 87
Baynes, Norman H. 663
Bazil I. (Bazilije), zadarski biskup (VII. st.) 236, 264
Bazila, sirmijski mučenik 88
Bazilije I., car 214–215, 262, 377, 382, 400–401, 414
Bazilije II., car 180
Beato, mletački dužd 368
Beaumont, R. L. 40, 663
Bechcicki, J. 663
Belaj, Vitomir 308, 663
Belamarić, Josip 110, 494, 544, 663
Belizar 156
Belošević, Janko 188, 192, 197–204, 207, 211, 222–223, 663–664, 691
Beljak, braća 270
Benac, Alojz 17, 21–23, 32, 664
Benedikt, sveti (ugarski) 600
Berčić, Ivan 570, 664
Berengar iz Toursa 542
Berger, E. H. 48, 664

Bergk 47
Bern, saski grof 340
Bernard, splitski nadbiskup (XII.–XIII. st.) 470, 510
Bervaldi, Josip 76–77, 79, 81, 92, 97, 105–106, 108–109, 112–113, 220, 244, 247–252, 262, 283, 376, 412, 667
Bianchi, Carlo Federico 236–237, 264–265, 273, 275, 371, 443, 517, 664
Bianchi, Joseph 279, 422
Bibliander 643
Bielowski, August 432
Bielski, Joachim 307, 664
Bielski, M. 664
Birkfellner, Gerhard 415, 664
Birnbaum, Henrik 581, 664
Bišr, Saul ben 643
Bizanti, Antun 280
Bjelovučić, Nikola Zvonimir 444, 664
Blagojević, Miloš 551, 664
Bláhová, E. 572, 664
Blašković, Stjepan, makarski biskup 384
Boba, Imre 411, 415, 664–665
Bogićević, Vojislav 650, 665
Bogusławski, Edward 665
Bogusławski, W. 170, 665
Böhmer 373
Bojanovski, Ivo 44–45, 209, 665
Bojničić, Ivan 432, 665
Boleslav I., češki kralj 433
Bon, A. 159, 665
Bóna, I. 140, 665
Bonifacije, praeceptor Germaniae 360, 406
Bonifacije, ugarski kroničar 264
Bonn 262,
Bono, prezbiter krčki 635
Boor, de Helmut 140–146, 148–153
Boretins 361
Boris, kan, v. Mihael, bugarski knez
Bormann, E. 61
Borna, knez Dalmacije i Liburnije 209, 320
Borrasch, V. 343, 665
Bosanac, Stjepan 648, 718,
Bošković–Stulli, Maja 300, 665
Božanić, R. 494
Božić, D. 34
Braccesi, Lorenzo 41, 50, 665
Braičevskij, M. Ju. 138, 665
Brandenstein, Wilhelm 689
Branimir, knez 214, 225, 324, 328–329, 351–353, 355, 359, 405
Bratož, R. 76, 665
Bratulić, Josip 315, 538–540, 545, 548, 578, 665
Brečko, knez 648, 653
Breyer, Mirko 644, 665
Brodar, Mitja 18
Brønsted, Johannes 81, 93, 283, 665
Brozović, Dalibor 160, 457, 656, 665–666
Brückner, A. 170, 666
Brunelli, Vitaliano 264–265, 275, 370–373, 517, 519, 666
Brunšmid, Josip 55, 86, 93, 126, 666
Brusin, Giovanni 669
Budak, Neven 166–167, 173–174, 181, 184, 221, 227, 358, 399–401, 594, 666, 673
Budimir, Milan 188, 666, 705, 755
Buecheler, F. 57–70, 116, 118–121, 666
Bulić, don Frane 71, 76–77, 79, 81–82, 92, 97, 105–106, 108–109, 111–113, 122, 151, 166, 217, 220, 244, 247–252, 262, 282–284, 376, 412, 427, 429, 439, 540, 542–544, 666–667, 674
Burić, T. 667
Burnett, C. 644, 667
Bury, J. B. 46, 148, 164, 168, 170, 226, 667
Busard, H. 643
Büttner–Wobst 149
Bužančić, R. 110, 663

Cabilonensis, Primus 333
Cagin, P. 511, 667
Calza, G. 191, 667
Cambi, Nenad 44, 71, 108–110, 112, 574, 667
Candidon, Hugo, kardinal 561
Cankova–Petkova, G. 161, 667
Canonici, Luigi, isusovac 513, 515
Carrara, Frano 250, 528, 667
Caspari, C. P. 96, 661
Cattaneo 218, 667
Ceci, E. 284, 667
Cecilijan, biskup u Ludroe 106
Cededa, krčki biskup 539, 563, 565–568
Cessi, R. 174, 177, 668
Cevc, Emilijan 90
Cezar 52, 138
Cezarije, biskup u Arlesu (VI. st.) 360
Cezarije, salonitanski biskup 97
Chabot 237
Charanis, P. 151, 668
Charles, R. H. 151, 166
Chatres, Thiery de 643
Chevalier, P. 713
Ciccareli, Andrija 243, 648, 668
Ciceron 69
Cindro, splitska patricijska obitelj 458
Clerval, A. 644, 668
Cloz, Paris, grof 571
Clyne, M. 690
Coleti, G. G. 673–674
Comşa, Maria 154–156, 668
Constantinus magister, zadarski učitelj 450
Corssen, P. 620, 668
Coxe, H. O. 513, 669
Cranchis, Domnus de, brački arhiprezbiter 243
Cronia, Arturo 323, 350–351, 669
Csallány, D. 158, 669
Cvitanić, Antun 648, 669
Czeglédy, K. 140, 669
Čače, Slobodan 669
Čika, opatica 481, 507, 513, 515–516, 522, 590
Čorak, Željka 601, 670
Čović, Borivoj 17, 20, 22–35, 669
Čremošnik, G. 107, 188, 669
Čremošnik, Irma 157–158, 191, 201–202, 669
Črnčić, Ivan 385, 421, 669
Črnja (Geminijan), splitski prior 586–587

Ćiril, antiohijski biskup 89–90
Ćiril Aleksandrijski 108
Ćiril–Konstanin, sveti 234, 350, 414, 416, 422, 570, 664
Ćirković, Sima 185
Ćorović, V. 540, 542, 645–646, 669, 706
Ćorović–Ljubinković, M. 156–157, 173, 187, 670
Ćurić, Mijo N, 226, 670

Dabinović, Antun 188, 358, 368, 375, 670
Dadić, Žarko 644, 670, 682
Daicoviciu, C. 44, 670
Damas, papa 84, 92, 94, 96, 625
Damevski, V. 72
Damjan, zadarski biskup 236, 265
Damjanović, Stjepan 578, 670
Dandolo, Enrico, akvilejski patrijarh 625
Danduli 323
Darej, kralj 226
Darrouzès, J. 237, 336, 670
Davidson, C. R. 159, 670
Deanović, Ana 601, 670
Degrassi, E. 83, 191, 670
Dekan, J. 158, 670
Delehaye, bolandist 82, 283
Delonga, V. 211, 425, 551, 670–671
Demetrije, đakon, sirmijski mučenik 87–88

Demetrije, zadarski biskup 236, 264
Demo, Ž. 671
Demović, Miho 464–465, 509, 537, 601, 606, 612–614, 622, 671, 719
Desa, zadarski klerik 591
Diana, Deša 622, 671
Diktis Krećanin 51
Diller, A. 50, 671
Dimitrije, sveti 234
Dimitrijević, Stojan 20, 22–28
Dindorf 148–149
Diodor Sicilac 50
Dioklecijan, car 46, 76, 79–86, 89–90, 92, 97, 225, 259, 276, 282, 285, 294–297
Dion Kasije 39, 52
Dionizije Mali 105
Dionizije Perieget 53
Dipauli, Alexander Andreas 571
Ditten, H. 138, 156, 173, 671
Dmitar Zvonimir, hrvatski kralj 470, 480–481, 483–484, 513–514, 520–521, 525–526, 533, 542, 547, 556–558, 577, 593–594, 633, 640, 656
Dobralj 254
Dobro, splitski đakon 541, 543–544, 587
Dobro, zadarski tribun 447, 450, 590
Dobronja, zadarski biskup 591
Dobronja, trogirski prior 583
Dobrovský, Josef 169
Dölger, F. 181, 671
Dom Germain Morin 125, 343, 469–470, 599, 602, 619, 671–672
Dom J. Pothier 463
Domagoj, knez 359
Domančić, Davor 110, 663
Domnije, biskup v. Dujam, sveti
Domicijan, car 75
Dominicus, splitski sudac 585
Domno, sirmijski biskup 94–95
Donat, opat (zadarski ili kninski) 455
Donat, P. 136, 158, 672
Donat I., zadarski biskup 236, 264
Donat III., sveti, zadarski biskup 236, 264, 273, 275, 368, 370–371, 376
Donato, Lodovico 384
Dostál, A. 571, 672
Doymus, splitski prior 587
Draganović 79–80
Drago, splitski tribun (X. st.) 585
Drago, prior zadarski (XI. st.) 590
Dragojlović, Dragoljub 650, 672
Dragovići, rodovski knezovi 263
Dragutinac, Mitar 79, 83, 85–89, 94
Draguviti, v. Dragovići, rodovski knezovi
Drechsler–Bižić, Ružica 30–33, 672
Drews, R. 28, 672
Drinov, Marin Stojanov 170, 358, 459, 672
Drumbl, J. 613, 672
Držislav v. Stjepan Držislav, kralj
Du Cange, Charles 169, 395, 402
Duboković–Nadalini, Niko 182, 672
Duchesne, Louis 80, 163, 220, 358, 518, 626–627, 672
Duh, prvi zagrebački biskup 595, 597, 602, 606, 611, 621
Dujam, sveti 76–82, 92, 98, 101, 245–246, 248–250, 274–285, 437, 531, 636–637, 694
Dujčev, Ivan 146, 163, 235
Dümmler, Ernst Ludwig 169, 220, 385, 404, 672
Duridanov, Ivan 132, 672
Duval, N. 81, 672, 713
Dvornik, František 168, 173, 176, 220, 267, 672–673
Dvoržak Schrunk, I. 126, 673
Dyggve, Ejnar 44, 76, 81–83, 92–93, 99, 107, 109, 112, 115, 121, 127, 224, 328, 330, 554, 673

Đorđević, Tihomir R. 673
Đorđić, R. 310, 651, 673
Đurić, I. 728

Eberhard, grof Furlanije 340, 348
Ebner, A. 511–512, 673
Edwards, K. M. 159, 673
Efor, povjesnik 49
Egger, Rudolf 55–56, 79–83, 93, 97–99, 106–107, 112–113, 115–121, 126, 283, 673, 676
Einhard, opat 179, 319–320
Engel, Johann Christian von 169
Epifanije 75, 573
Eratosten iz Cirene 49
Ercegović, Slavenka 198–199, 203, 723
Erik, furlanski vojvoda 209, 319–320
Eshil 49, 71
Euagrije 141, 145–146
Eudoks iz Knida 49
Eufemija, sveta 288
Eufrazije, biskup u Poreču 110
Euripid 48–49, 71
Eustatije, car 287
Eustatije, solunski mitropolit 50
Eutropije 52, 626
Euzebija 115–117
Euzebije, biskup cibalski 85–86
Ewald, Paul 100, 104, 359, 673, 684

Fabricijan, biskup epidaurski 106
Falko, opat 475
Fancev, Franjo 358, 597, 599, 602–604, 606, 611–612, 619, 673
Fanfogna–Garagnin, trogirska obitelj 247
Farlati, Daniele 76–77, 79–80, 82–83, 85, 99–101, 104–106, 109, 112, 169, 215, 217, 236, 246, 259, 264–265, 275–282, 286–288, 333–335, 370–371, 375–376, 383, 385–387, 397–399, 403, 444, 450–451, 453, 458–459, 519, 525, 531, 543, 634, 673
Fejér, György 492
Felicijan, ostrogonski nadbiskup 595
Feliks, biskup zadarski 93
Feliks, mučenik 81–82
Ferjančić, Božidar 172, 176, 267, 300, 674
Ferluga, Jadran 105, 108, 113–114, 176–183, 189, 235, 240, 262, 319, 343, 377, 540, 674
Ferrarius, Philippus 280
Fettich, Nándor 157–158, 192, 674, 700
Filarh, povjesničar 50
Filip, senjski biskup 102, 409
Filipović, Milenko S. 306, 308, 674
Filippi, zadarska obitelj 371
Filon iz Biblisa 51
Fine, J. V. A. Jr. 381, 674
Firmin?, kapelan, v. Sermin
Firmin, splitski prior 544
Fischer, B. 620, 674
Fisković, Cvito 282, 545, 674
Fisković, Igor 110, 238, 330, 401, 674
Flor 52
Florencije, epidaurski biskup 112–113
Florinskij, Timofej 170, 674
Focije, patrijarh 357
Foka, car 149–150, 152
Folnesics, Hans 463, 509, 535–536, 674
Foretić, Vinko 257, 385, 624–629, 632–634, 675
Formin, zadarski biskup 380, 388–389, 444, 446
Fortunat, sveti, sirmijski đakon 90
Fotin, sirmijski biskup 94–96, 99
Franić, nadbiskup Frane 713
Frankapan, Hanž 225, 571
Frankapani, knezovi 571
Franjo Asiški, sveti 509
Fredegar 152–153, 163
Freidenberg, Maren Mihajlovič 423, 443, 675
Frère, W. H. 513, 675
Frontinijan, salonitanski biskup 108, 113
Frutaz 87

Fučić, Branko 573–577, 579, 597, 650–651, 675
Fuskul, Zadranin 422

Gabričević, Branimir 44, 71–72, 76, 92, 164, 436–437, 439, 675
Gabrovec, Stane 31–32
Gaj, ilirski biskup 93, 96
Gaj, papa 634
Gaj Plinije Sekundo 51
Gajan, biskup salonitanski 92
Gal, car 625,
Galerije, car 76, 79
Gantar, Kajetan 53, 644, 675
Garašanin, Milutin 17, 21–22, 30, 675
Gardun 60
Garibald, knez 150
Garkavi, A. Ja. 432, 675
Gattin, Nenad 331, 670, 675
Gattula 475, 676
Gaudard, F. J. 343, 676
Gaudencije, sveti, biskup 474, 494, 634
Gaudije, splitski sudac 587
Gebali, kralj 432–434
Gebizon, izaslanik pape Grgura VII. 633
Geffcken, Johannes 49, 676
Gelazije, papa 104
Gelčić, Josip 375, 676
Georgiev, Vladimir 132, 676
Georgije Monah 149
Georgije Piziđanin 153, 167
Gerber, W. 93, 97, 99, 106, 676
Gerhard, sveti 600
German, puljski mučenik 288
Germinije, sirmijski biskup 94–96
Gfrörer, Aug. Fr. 406, 676
Giesler, U. 209, 676,
Gimbutas, Marija Alsejkajte 28, 676
Gindin, Leonid Aleksandrovič 161, 676
Gisilbert, opat (benediktinac) 424
Gizel', I. 307, 676
Gjivoje, M. 676, 702
Gjurašin, H. 494
Glesinger, L. 432, 434, 676
Glicerije, car (biskup) 97, 103–104
Glogović, D. 32, 676
Gluhak, Alemko 225, 676
Gnej Fulvije 42
Gnirs, Anton 191, 676
Godečaj, župan 356
Godłowski K., 133–134, 676–677
Gogala, N. 622, 671
Gojslav, ban 632
Golb, N. 677
Golden, P. B. 140, 677
Goldstein, Ivo 108, 167, 173, 176, 189, 221, 227, 330, 594, 677,
Gomolka, G. 161, 677
Gorenc, M. 72
Gorjanović–Kramberger, Dragutin 19
Gortan, Veljko 538, 677, 755
Goss, V. P. v. Gvozdanović, Vladimir
Gostiha, župan 356
Gottschalk od Orbaisa, Sas 184, 189, 323, 337, 340–349
Goubert 148
Gouillard, J. 677
Grabar, Biserka 570, 677
Grafenauer, Bogo 138, 142–145, 147–148, 152, 168, 172–173, 185, 187, 225–226, 300–301, 677–678, 681
Grafenauer, Ivan 360, 362–363, 365–366, 678
Graus, F. 146, 678
Grégoire, Henri 226, 678
Grgec, Petar 300, 304, 678
Grgić, Marijan 218, 463, 513–517, 678
Grgin, Antun 554, 678
Grgur, biskup hrvatski (kninski) 531
Grgur, biskup ninski 380, 388–390, 397–399, 411, 531
Grgur, prokonzul 540–541
Grgur II., papa 406
Grgur IV., papa 405–406

Grgur Nazijanski 88–89
Grgur od Toursa 142–143
Grgur Veliki (Dijalog), papa 106, 112–113, 115, 122, 128, 147–148, 264, 406, 535, 622
Grgur VII., papa 465, 478, 480, 528, 531, 542, 561, 633
Grmek, Mirko Dražen 343, 431–432, 434–435, 463, 644, 678
Grot, Konstantin Jakovlevič 170, 678
Grubac, svećenik 459
Gruber, Dane 283, 385, 678
Grubišić, Vinko 421, 679
Guagnini, A. 307, 679
Guberina, Ivo 410, 679
Guberina, Petar 123, 679
Guido, zadarski biskup 264
Guilem, osorski biskup 531
Guilland, Randolphe 267, 677
Guillou, André 177–178, 679
Guldescu, Stanko 173, 679
Gumpert, prezbiter 219, 325, 331
Gumplowicz, Ludwig 171, 174, 679
Gundobad 103
Gundulić, Dživo 272
Gusić, Luka 8
Guterije, sirmijski biskup 94
Gunjača, Stjepan–Stipe 106, 112–113, 115, 192, 196, 217–218, 220, 223, 242, 247–249, 253–254, 257, 262, 265, 276, 278, 284–285, 326–327, 358, 377, 383, 385–387, 391, 404, 407, 425, 427, 429, 459, 553–554, 558, 679
Gunjača, Zlatko 109, 200, 309, 679–680
Günther 49, 680
Gurato, G. A. 370
Gvozdanović, Vladimir 331, 494, 677, 680, 709

Hadrijan II., papa 396, 414
Hadžijahić, Muhamed 381, 421, 680
Haito, bazelski biskup 362
Haklyut, R. 644, 680
Hamm, Josip 174, 410, 417, 571, 580, 621, 680, 755
Hammond, N. G. L. 50, 680
Hampel, József 158, 680
Hänzel, B. 671
Harmatta, J. 140, 681
Hartwig–Arduin, biskup 602, 612
Haskins, C. H. 681
Hauptmann, Ljudmil 142, 148, 168, 173–174, 185, 301, 381, 662, 678, 681
Haussig, H. 140, 681
Hautkappe 360, 363
Hazdai ibn Šaprut, Josip 431–435
Heger, H. 728
Hekatej iz Mileta 49–50
Hekman, Jelena 8
Heliodor 111
Henschen, Gottfried 217, 278
Henrik IV., njemačko–rimski car 542, 559
Henrik V., car, franački kralj 625
Heraklijan 96
Heraklije, car 150, 152, 165–168, 172–174, 211, 213, 215
Hercigonja, Eduard 365, 400, 412, 414, 578, 582, 651, 654, 656, 682
Heres, T. 226, 682
Herman Dalmatin 643–644, 682
Hermogen (salonitanski mučenik?) 82
Hermogen, sveti, cibalski lektor 90
Herodot 47–48, 129–130
Herrmann, J. 156, 158, 161–162, 187, 682
Hesbert, R. J. 517, 682
Hezihije 51
Hezihije, salonitanski biskup 97–101, 111, 277, 279
Hijeroklo 52
Hijeronim, v. Jeronim, sveti
Hildebrand, v. Grgur VII., papa
Hilpisch, S. 473, 682

Hinkmar, nadbiskup u Reimsu 340–341, 345
Hipolit 84
Hocij, M. 410, 682
Hoffiler, V. 123,
Hoffmann, J. 183, 682
Holzer, G. 132, 160, 171, 188, 682
Homan, B. 559, 682
Homer 38
Honorat, arhiđakon salonitanski 112
Honorije, salonitanski biskup 97, 104–105
Honorije II., papa 625
Honorije II., protupapa 567–568
Honorije II., salonitanski nadbiskup 106, 108
Horacije 53
Horálek, K. 682
Hormizda, papa 105
Horvat, Marijan 264, 444, 682, 687
Hostije 52
Howorth 226
Hraban Mauro 83, 340–341, 348
Hrizogon, sveti v. Krševan, sveti
Hurter, H. 111, 682

Ibo, efeski biskup 108
Igor, ruski knez 314
Ilakovac, B. 71
Imamović, E. 44, 682
Inchiostri 444, 683
Inocencije I., papa 97, 99
Inocencije III., papa 239
Inocencije IV., papa 102, 409
Iohannes Avrincensis, ruanski biskup 610
Ioannes Diaconus v. Ivan Đakon
Irena, carica 237
Irenej, sirmijski biskup 86–87, 94, 123
Isačenko, A. 365, 683
Isidorus Hispalensis v. Izidor od Seville
Ivan, epidaurski nadbiskup 270–271
Ivan, jakinski biskup 386
Ivan, kardinal 565
Ivan, kotorski biskup (VIII. st.) 237
Ivan, kotorski biskup (IX. st.) 375
Ivan, krčki biskup (XII. st.) 635
Ivan, opat montekasinski 475
Ivan, salonitanski biskup (VIII. st.) 237, 377
Ivan, salonitanski svećenik 122
Ivan, senjski biskup (XIII. st.) 531
Ivan, splitski nadbiskup (X. st.) 376, 386, 388–392, 399, 412, 436–439
Ivan, splitski nadbiskup (XI. st.) 560
Ivan, splitski kanonik (XIII. st.) 649, 655
Ivan, vojvoda od Kume 388
Ivan, zadarski đakon (X. st.) 446, 448–449
Ivan, župan (Uzdolje) 554
Ivan I., zadarski biskup 236, 264
Ivan II., zadarski biskup 236, 264
Ivan IV., papa 76–77, 163, 212–213, 224, 252, 256, 282, 407, 443, 634
Ivan VIII., papa 213–214, 353, 358–359, 379, 393–395, 402, 405, 407, 411
Ivan X., papa 5, 213, 321, 346, 356, 359, 379, 381, 386, 389, 392, 394–396, 400–401, 403–407, 409, 412, 418, 561, 628
Ivan Cec 53
Ivan Cimisk 237, 253
Ivan Damašćanin 570
Ivan Đakon 295, 335, 518
Ivan Mosho 139
Ivan od Biclara 144–145
Ivan od Efeza 144–146
Ivan od Nikiu 151, 165
Ivan (Orsini?) Retorik, biskup trogirski 274, 485–486, 494
Ivan Ravenjanin, splitski nadbiskup 213, 245, 252–254, 280, 284, 376, 379, 383, 396, 407
Ivan Zlatousti 99, 571

Ivanišević, F. 308, 683
Ivanišević, M. 76, 92, 97, 105–106, 109, 112–113, 240, 634, 683
Ivanov, I. 683
Ivanov, Vjačeslav Vsevolodovič 161, 305–307, 312, 316, 331, 683
Iveković, Ćiril 275, 371–372, 374, 683
Iveković, M. C. 190, 683
Ivić, Pavle 160, 651, 666, 683,
Ivšić, Stjepan 218, 420, 684
Izidor iz Haraka 226
Izidor od Seville 151, 165–166, 463, 625–626

Jadrijević, A. 428, 439, 441, 684
Jaffé, Ph. 100, 104, 684
Jagić, Vatroslav 170, 412, 419, 570, 580–582, 620, 684, 730
Jakić–Cestarić, V. 356, 436, 442, 445–446, 448, 452, 544–546, 584, 587, 589, 591, 684
Jakob, G. 724
Jakov, prepošt, dvorski kancelar 640
Jakov, zadarski biskup 236, 264
Jakšić, N. 436, 438, 684–685
Janković, D. 444, 685
Januarije, salonitanski biskup 105
Japundžić, Marko 410, 685
Jarak, M. 76, 94, 125, 685
Jelena, hrvatska kraljica 424, 426–428, 430, 434, 439–440, 453, 458
Jelena Lijepa, ugarska kraljica 470, 593–594
Jeličić Radonić, J. 110, 663, 685
Jelić, Luka 82, 103, 218–219, 283, 381, 411, 421, 676, 685
Jelovina, D. 188, 192, 196–197, 199–203, 206–207, 209, 211, 218, 223, 326, 426, 429, 553–554, 679, 685, 691, 711
Jeronim, sveti 75, 84–85, 96, 101–103, 111, 395, 409–410, 412, 469, 497, 571, 625,
Jireček, C. 170–171, 185, 244, 385, 442, 459, 638, 686
Jiroušek, Željko 436, 686
Joannes de Turocz 593
Johana Sirmijska, opatica 125–126, 164
Johannis 319, 323
Jolivet, J. 343, 686
Jones, A. H. M. 46, 686
Jordan, Got 129, 131, 136, 138, 154
Josip, hazarski kagan 432, 434
Josip Flavije, rimski povjesnik 435, 624, 626
Jovanović, B. 24, 28, 34–35
Julijan, car 93, 111
Julije Higin 51
Julije Opsekvens 52
Julinac, Pavle 169
Jurić, Dragomir 190, 686
Jurić, Šime 686
Jurković, Miljenko 223, 238, 327–328, 330, 333, 382, 401, 492, 686
Jurišić, fra Karlo 665, 703, 725
Justin, salonitanski biskup (V. st.) 97
Justin, splitski nadbiskup (IX. st.) 252–253
Justin II., car 143
Justinijan, car 46, 53, 91, 108, 110, 120, 131, 138, 141–143, 174, 181, 276, 428
Jutronić, A. 650–651, 686

Kadolah, furlanski markgrof 462
Kaeppeli, T. 535, 624, 686
Kaer, Petar 540, 686
Kagerah, W. 343, 686
Kalenić, A. S. 644, 682, 686
Kalija, ratnik 54
Kalimah 49–50
Kämpfer, F. 429, 686
Kampuš, Ivan 595, 687
Kandler, Pietro 147, 288, 687
Karadžić, Vuk Stefanović 310, 687

Karaman, Igor 595, 687
Karaman, Ljubo 92, 107, 177, 190–192, 196, 207, 217–220, 240, 242, 264, 283, 326, 328, 330, 377, 427, 429, 469, 492, 540, 542, 544, 687
Karaman, M. 411–412, 687
Karayannopulos, J. 159, 687
Karlić, P. 443, 687
Karlo IV., car 102, 350, 415,
Karlo Veliki 173, 175, 178–179, 184, 209, 217, 220–221, 264, 275, 319, 340, 357–358, 360–364, 362, 364, 368, 406, 462, 519
Karlović, Andrija, splitski kanonik 278
Kasiodor senator 52, 84, 105
Katančić, Matija Petar 169
Katičić, Radoslav 14–15, 32, 35–40, 47–53, 55, 140, 146, 160, 167, 172, 174, 184, 213, 225, 227, 236–237, 254, 259, 261, 263–264, 272, 277, 285, 294, 300, 302, 304, 308, 310, 312–315, 317, 336, 374, 391, 395–396, 404, 407, 409–410, 454, 458, 497, 561–562, 569, 688–690, 755–757
Katić, Lovre 189, 283, 323, 335, 343, 345, 347, 348, 427, 459, 485, 525, 662, 690
Kažotić, blaženi Augustin, biskup 606
Kečkemet, Duško 622, 690
Kelemina, J. 174, 187, 690
Kenk, R. 200, 223, 691
Király, P. 571, 691
Kirigin, B. 71
Kirin, sveti v. Kvirin, sveti
Kirsch, J.–P. 89, 691
Klaić, Nada 105–106, 111, 166, 172–172, 176–177, 182–183, 185, 189, 213, 218–220, 240, 245, 247–249, 252, 276, 283, 285, 300–301, 317–318, 336, 339, 358, 368, 370, 377, 379, 383, 385–386, 391, 400, 404, 423–424, 436, 438, 443, 445, 453, 473, 486, 504, 520, 523, 538–539, 547–548, 551, 556, 568, 594–595, 601, 621, 634, 636, 639, 691–692, 730
Klaić, Vjekoslav 171, 185, 248, 253, 357, 381, 383, 385, 406, 421, 517, 692
Klanica, Zdeněk 158, 692
Klaudije Ptolomej 51, 130
Klaudije, car 57
Klement Rimski, sveti 101, 277
Kliment Ohridski 365, 417–420, 703
Kljaković, Jozo 205, 327
Knauz 600
Kniewald, C. 244–245, 692
Kniewald, D. 376, 467, 469–470, 510, 598–604, 611, 618–619, 621, 692–693
Knopf–Krüger 87
Kocelj, knez 417
Koder, J. 160, 185, 693
Köhler, W. 513, 693
Kokovcov, P. K. 693
Kolarič, R. 365, 693
Kolendić, Petar 646, 653, 693
Kollautz, A. 140, 152, 158, 198, 693
Kolníková, E. 197, 221, 693
Kolosovskaja, Julija Konstantinovna 44, 693
Kolumbić, Nikica 507, 540, 545, 550, 613, 618, 653, 656, 693
Kondić, V. 157, 693
Konon, papa 257
Konstancije, biskup u Sisciji 93, 106
Konstancije, biskup u Skardoni 106
Konstancije, car 95–96
Konstant II., car 243
Konstantin v. Ćiril–Konstantin, sveti
Konstantin Monomah, car 472
Konstantin Pogonat, car 153, 407
Konstantin Porfirogenet 152, 164, 168–177, 180, 183–184, 187, 204, 213–215, 225–226, 235, 259, 262, 265–275, 285–287, 289, 295–298, 300–304, 368, 371–373, 375, 400,

406, 415, 434, 449, 455–456, 460, 477
Konstantin IV., car 213, 263
Konstantin V. Kopronim 200, 206–207, 221, 240
Konstantin VI., car 240
Konstantin Veliki, car 46, 91–92, 115
Konstantinou, E. 664
Kopitar, B. 571, 693
Kornelije, sirmijski biskup 94
Kornemann, E. 262, 693
Korošec, J. 157–158, 192, 197, 693–694
Kos, F. 147, 170, 186, 694
Kos, Milko 160, 227, 694
Köstermann, E. 52, 694
Kostica, Ivan, rapski biskup 634
Kostrenčić, Marko 175, 385, 421, 444, 668, 694
Košćak, V. 173, 219–220, 226, 319–321, 343, 347, 358, 404, 694
Kötting 275
Kovačević, J. 107, 140, 153, 158–159, 192–193, 203, 381, 646, 694, 721
Kovačić, Slavko 284, 694
Kovačić, V. 663
Kovrig, I. 158, 694
Kozličić, M. 40, 47, 694
Kožičić Benja, Šimun 101, 249, 252, 277, 334, 385, 423
Krahe, Hans 35–36, 695, 755
Krescencije, splitski nadbiskup 546, 637
Krešimir III., hrvatski kralj 474–475
Kristodor 53
Kristofor, sveti 287
Križman, Mate 36, 49–53, 695, 756
Kromer, M. 307, 695
Kronsteiner, O. 186–187, 225, 415, 695
Krstić, Kruno 343, 351, 695
Krševan, sveti 88–89, 274–275, 286–287, 371
Krševan, zadarski đakon 591
Kršnjavi, Izidor 385, 558, 695
Kuhar, A. L. 364, 695
Kuharić, kardinal Franjo 724
Kuhn, Alwin 680
Kukuljević Sakcinski, Ivan 53, 123, 335, 386, 444, 450–451, 458, 547, 551, 557, 668, 695, 710
Kulišić, Š. 313, 695
Kunstmann, H. 139, 141, 695–696
Kurelac, M. 557, 668
Kurnatowska, Z. 136, 158, 696
Kurz, J. 580, 724
Kutleša, S. 644, 696
Kuver 263
Kvint Enije 52
Kvirin, sveti 84–86, 93, 287

Labuda, G. 148, 172, 696
Ladislav, knez, (Bornin nasljednik) 209
Ladislav, sveti v. Arpadović, Ladislav, kralj
Lambot, C. 184, 189, 343, 345, 347, 696
Lampadije, tribun 89
Lampredija, zadarska opatica 424, 442
Lampredije, zadarski biskup (XII. st.) 625
Lampredius, splitski nadbiskup (XI. st.) 588
Latyschev, B. 225, 697
Lauer, R. 689
Laurencije, sirmijski biskup 97
Lav, splitski nadbiskup 253
Lav III., papa 626
Lav VI., papa 380, 389
Lavrentije 163, 225
Lazzarini 351
Lavrovskij, Pëtr Aleksejevič 143, 412–414, 697
Leclercq, H. 79–80, 83, 85–86, 89, 697
Lehfeldt Herausgeber, W., 689
Lehr–Spławiński; Tadeusz 137, 697
Lemerle, P. 87, 138–139, 145–146, 151, 231–232, 263, 697

Leon, car 103
Leon, palestrinski biskup 386
Leon III., car 237
Leon IV., car 206, 221
Leon VI. Mudri, bizantski car 184
Leoncije, biskup salonitanski 92
Leoncije, prefekt Ilirika 87
Leskien, August 281, 697
Lettenbauer, W. 410, 697
Levaković, Rafael 101, 277, 383–384, 410–412
Lévi–Strauss, Claude 683
Licinijan, kvestor 119
Lik iz Regija 49
Likofron 49–50
Lindsay, C. 513, 697
Lisičar, P. 41, 50, 697
Livije 39, 52
Loew (Lowe), E. A. 509, 513, 697
Lomatzsch 57
Lončar, M. 164, 167, 173, 175, 300, 697
Lotar I., car 222, 351
Lovrijenac, sveti, arhiđakon 274–275
Lovro, biskup osorski 237, 567
Lovro, nadbiskup splitski 277, 476, 485, 494, 528, 531–532, 545, 560, 567
Löwe, H. 410, 697
Łowmiański, H. 139, 697
Luccari, Dominik, nadbiskup 334–335, 524
Lucije Postumije 42
Lucius v. Lučić Trogiranin, Ivan
Lučić, Ivan, kanonik 259–260
Lučić Trogiranin, Ivan 103, 106, 169, 215, 259, 265, 278, 335, 384–385, 444, 451, 453, 458, 485–486, 519, 524, 547, 634, 697–698
Lučić, Josip 80, 179, 181, 698
Ludovik Anžuvinac 519
Ludovik Njemački, car 215, 341
Ludovik Pobožni, car 221, 320, 406
Luka, evanđelist 75
Luka Gaudencije, arhiđakon splitski 279–280
Lukan 53, 68–69
Lukinović, A. 602, 698
Luzzato, Ph. 432, 698

Ljubavac, Šime 423, 442–443
Ljubić, S. 421, 522, 698
Ljubimir, tepčija hrvatskoga kraljevstva 551
Ljudevit, knez Donje Panonije 209, 320, 462

Macan, Trpimir 190, 692, 698
Madalbert, biskup 388–389
Madan, F. 513, 698
Madije, prior zadarski 423, 481
Madijevci, zadarska obitelj 482
Magnencije 95
Mai 373
Maj, prior zadarski 451
Majnard, opat, papinski legat 478, 631
Majnarić, Nikola 755
Majnarić–Pandžić, N. 34, 698
Majon, đakon, splitski klerik 466–467, 469–471, 539
Maksim, biskup salonitanski (VI.–VII. st.) 112–113, 115, 122, 128
Maksim, biskup salonitanski (IV. st.) 92, 391
Maksim, gradeški patrijarh 275, 371
Maksim, sudac 84
Maksimijan, car 80, 84, 276
Malala, Ivan 140–141
Malez, Mirko 18–19
Malho, biskup, upravitelj papinskih posjeda u Dalmaciji 112
Malić, Dragica 315, 646, 648–649, 651, 698
Malingoudis, Ph. 160, 698
Manases, zagrebački biskup 470

Mandić, D. 77, 79–80, 115, 172, 217, 283, 358, 381, 404, 406, 410, 421, 656, 698
Manojlović, G. 368, 698
Manola, Frane, splitski svećenik 279
Mansi 93–94, 96, 147, 113, 213
Mansikka, V. J. 307, 698
Manuel Komnen 640
Mar–Amram 433
Mar–Josip 432
Mar–Saul 432
Marasović, Jerko 92, 698
Marasović, Tomislav 92, 190, 328, 331, 442, 494, 698, 709
Marcel, biskup u Naroni 106
Marcel iz Ancire 95
Marcela, sveta 332–333
Marcelin (V. st.) 103
Marcelin, prokonzul, namjesnik Dalmacije (VI.–VII. st.) 122
Marcelin Komit, rimski kroničar (VI. st.) 103–104
Marcellinus Comes v. Marcelin Komit, rimski kroničar (VI. st.)
Marcijan iz Herakleje 51
Mareš, František Václav 419–420, 580, 620–621, 664, 699, 704
Margalith, D. 432, 699
Margetić, Lujo 173, 175, 177, 181, 189, 318, 447, 632, 634, 639, 699, 727–728
Mariani 87
Marić, R. 44, 699
Marić, Z. 41, 699
Marijan, splitski nadbiskup 253
Marin, E. 81, 127, 672, 699, 713
Marini, G. 114–115, 699
Maris, Perzijanac 108
Marko, biskup u Sisciji 93
Marko Sirmijski 94
Markotić, V, 217, 302, 699
Markov, A. 620, 699
Marković, M. 542–543, 547–550, 692, 699–700
Marolycus, Franciscus 333
Marosi, A. 158, 700
Marović, I. 29, 151, 166, 224, 700
Marquart 303
Martin, dvorski kapelan 337, 339
Martin, opat 163–164, 256, 282–284
Martin, osorski biskup 474
Martin, pobožni čovjek 303, 348–349
Martin, splitski nadbiskup (VIII. st.) 253
Martin, splitski nadbiskup (X.–XI. st.) 253, 439, 441, 538
Marulić, Marko 103, 589
Marquart, J. 171, 433, 700
Martynov, V. V. 132, 700
Maruša, kneginja 351, 353
Marušić, B. 110, 191, 193, 195, 197–198, 201, 203, 700
Matanić, A. 382, 700
Matas 269
Matej Ninoslav, bosanski ban 314
Matijević, A. 514, 700
Matijević, S. 622, 671
Mauricije, car 145, 148–149
Mavro, sveti 600
Mavro, sveti, porečki biskup 83, 288
Mayer, A. 35, 39, 132, 174, 700–701
Mažuranić, Vladimir 316, 421, 431, 433–434, 701
McNally, S. 92, 698
Medini, J. 46, 53, 108, 701
Megenfried 364
Meillet, A. 171, 701
Menandar 140–145
Ménard, Philippe 728
Menđušić, Marko 309
Meštrović, Ivan 205, 327, 399
Metod, sveti 234, 314, 350, 380, 392–397, 399–400, 402, 405, 409–414, 416–421, 426, 559, 570, 573, 664
Metodije v. Metod, sveti

Michel le Syrien v. Mihael Sirijac
Miechowski, M. 307, 701
Migne, Jacques Paul 99, 105, 111, 139, 153, 360, 407, 497, 603, 610
Migotti, B. 95, 110, 113, 123, 125, 175, 331, 701, 727
Miha, hvarski biskup 531
Mihael, bugarski knez 348
Mihael I. Rangabe, car 319
Mihael Sirijac 146, 237
Mihaljčić, R. 238–241, 243, 321–325, 337, 351, 353, 355–357, 368, 375–376, 427, 429, 431, 436, 438, 440, 442–443, 483, 489, 491, 538–539, 541, 544–551, 554, 557–559, 574–577, 579, 583, 635, 645, 650, 656, 701, 704
Mihanović–Salopek, Hrvojka 465, 517, 701
Mihojević, J. 645–646, 653, 701
Mihovil, knez Humljana 5, 359, 381, 387, 396, 443–444
Mihovil Krešimir, hrvatski kralj 426, 430, 434, 453–454, 458
Mihovilić, K. 32
Mikić, Ž. 17, 227, 701
Mikkola, J. J. 226, 701
Miklosich, F. v. Miklošić, Fran
Miklošić, Fran 359, 412, 571, 701, 703
Mikóczi, Josip 169
Milecije, Dubrovčanin 176, 268–272, 274, 285–286
Miletić, N. 107, 157, 203, 701–702
Milošević, A. 197, 702
Milošević, P. 87, 94, 702
Minčeva, A. 420, 702
Minichreiter, K. 95, 702
Mirača, opatica Sv. Benedikta 588
Mirko, sveti v. Arpadović, Emerik, kralj
Mirković, M. 94, 702
Mirnik, Ivan 174, 702
Mislav, knez 335, 347
Mišulin, A. V. 137, 702
Mittareli 475
Mitterauer, M. Ch. 343, 348, 702
Miyakawa, H. 140, 158, 198, 693
Mladin, J. 29, 32, 702
Mlakar, Š. 71
Mnazeja 50
Moačanin, F. 459, 702
Mócsy, A. 44, 127, 702
Modelski, T. E. 433, 702
Moguš, Milan 656, 702
Mohlberg, L. C. 580, 702
Mohorovičić, Andre 190, 702–703, 709
Mojsije, sveti, etiopski monah 484
Molé, W. 331, 703
Mommsen, Theodor 46, 70, 76, 116, 119, 151, 165, 257, 626–627, 703
Monticolo, G. 174, 703
Moravcsik, G. 226, 703
Morin v. Dom Germain Morin
Morović, H. 281, 470, 528, 530, 557, 618, 622, 670, 703
Mošin, Vladimir 268, 557, 650–651, 656, 703
Mrkobrad, D. 107, 703
Mrnavić, Ivan Tomko 410–412
Muljačić, Žarko 592, 703
Müller, C. 127, 703, 705
Müller, K. 50, 703
Muncimir, knez 326, 335–339, 353, 359, 467, 525, 649
Muratori 323
Mustać, Ivan 369
Mužić, Ivan 140, 174, 703–704

Nagy, J. 336, 339, 704
Nahon, G. 435
Nardi, Bruno 713
Natal, salonitanski nadbiskup 112–113
Natalibus, Petrus Equilinus de 217, 280, 333
Naum, sveti 417–419
Naumov, E. P. 172, 300, 704

Nazor, A. 704
Nedeljković, O. 646, 704
Nedved, B. 44, 704
Nemanja, srpski vladar 638
Nemira 357
Nepot, Julije 103–104
Nestor, I. 157, 704
Nežić 83
Niceta, biskup 603
Nicholson, E. W. B. 513, 704
Niciforus, splitski prior 588
Niederle, L. 132, 137, 170, 704
Niger, Toma 250–251
Nikandar 53
Nikephoros v. Nikefor, povjesničar i patrijarh
Nikefor, car 368
Nikefor, povjesničar i patrijarh 152–153, 301
Nikefor, zadarski prior 442
Nikola I., papa 357–358
Nikola II., papa 632
Nikola Rabljanin, pop 410–412
Nikola Tavelić, sveti 721
Nikolajević, I. 108, 114–115, 224, 704
Nikolanci, M. 40, 104, 704
Nilsson, M. 48 704
Nodilo, Natko 53, 171, 269–272, 274, 308, 314, 704–705
Noll 85, 126, 705
Non iz Panopolisa 53
Notker Balbulus 465
Novak, Grga 41, 50, 127, 181, 283, 438, 545, 688, 705
Novak, Slobodan Prosperov 15, 705, 757
Novak, Viktor 125, 188–189, 220, 244, 262, 358, 423, 442–443, 461–463, 467, 469–470, 485, 487, 500, 509–511, 513, 515, 517, 519–522, 525, 528–530, 537, 540, 542–544, 547–548, 551, 587, 622, 624, 705
Novaković, R. 638, 705
Numerijan, car 83
Nystazopulu–Pelekidu, M. 148, 705
Nimčuk, V. V. 581, 706

Oblak, V. 170, 706
Odilo, francuski benediktinac 611
Odoakar, kralj 103–105, 114
Odolbertus, abbas, 422
Oikonomidès, N. 179–180, 706
Oktavijan v. August, car
Olschi, L., antikvar 517
Orbini, Mavro 307, 706
Oreb, F. 355, 706
Orel, V. E. 161, 676
Origen 84, 622
Orest 103
Orozije, otac 52
Orseolo, dužd Petar II. 295, 518
Osole, F. 18
Ostojić, I. 112, 324, 326, 343, 369, 423–427, 429, 431, 436–437, 443, 472–477, 479, 481, 483, 489, 491–492, 497, 540, 543, 548–549, 554, 558–559, 635, 646, 648, 651, 669, 706
Ostrogorskij, Georgij 172, 692, 706
Oton I., njemački car 225, 433–434
Oton III., car 473
Ovidije 53

Paladije Galaćanin 101
Pallas, D. I. 157, 159, 706
Pankracije, sveti 273, 275
Pantelić, Marija 581, 706
Papazoglu, Fanula 33, 42, 51, 706
Parović–Pešikan, M. 41, 71, 706
Partenije iz Niceje 53
Pashazije, salonitanski biskup 97
Pašalić, E. 45, 707
Paškvalin, Veljko 44, 71, 707
Paulin, akvilejski patrijarh 109, 364, 366
Paulin, biskup u Sersenteri 106

Pauliny, E. 620, 707
Pauš, Pavao 755
Paušek–Baždar, Snježana 644, 707
Pauzanija 51
Pavao, apostol 75
Pavao, dux Iaderae 368
Pavao, splitski nadbiskup 376, 466, 469, 538–539, 585–586
Pavao đakon, Langobard 129, 142–144, 147–148, 150, 164, 153, 625–626
Pavao iz Samosate 95
Pavić, Armin 96, 171, 684, 686, 707
Pavić, M. 707
Peek, W. 55–56, 116
Pejaković, H. 331, 675, 707
Pelagija, supruga kvestora Licinijana 119
Pelagije II. papa 112
Peloza, M. 284, 707
Perat, P. 542,
Peretz, V. N. 307, 707
Peričić, E. 217, 656, 707
Perojević, M. 219–220, 358, 404, 707
Pertusi, A. 167–168
Perusinus, Sebastianus 403
Petar, apostol 76, 301–302
Petar, dubrovački redovnik (XI. st.) 475
Petar, krčki biskup (XI. st.) 531
Petar, notar, dvorski kancelar (XII. st.) 640
Petar, opat Svetoga Krševana (XI. st.) 482
Petar, osorski biskup (XI. st.) 531
Petar, salonitanski biskup (VI. st.) 108
Petar, sin Črnjin (Geminijanov) 487, 529, 540–544, 587
Petar, sin kneza Trpimira 338, 351
Petar, splitski nadbiskup, (VII.–VIII. st.) 252–253
Petar, splitski nadbiskup (IX. st.) 326
Petar, splitski prior (X. st.) 438–439
Petar, splitski prior (XI. st.) 264
Petar, trogirski biskup 236–237
Petar, zadarski đakon 446
Petar, đakon (X.–XI. st.) 475
Petar, zadarski tribun 452
Petar II., zadarski biskup (VIII. st.) 236, 265
Petar Krešimir IV., hrvatski kralj 475, 477–479, 482–483, 506, 513, 520, 547, 632
Petricioli, Ivo 109, 190, 218, 223, 238–240, 326–327, 330–331, 368, 492, 539, 544, 547, 548, 553–554, 636, 692, 707–708, 717
Petronija 116
Petrović, I. 728
Petrović, Petar Ž. 306, 674, 708
Petrus Venerabilis 643
Pezzoli, E. 282, 708
Philippus a Ture, biskup u Adriji 109
Picavet, J. F. 343, 708
Pijerida 67, 121
Pinius, J. 562, 708
Pinterović, D. 44, 93, 96, 708
Pipin, sin Karla Velikoga 364
Pirchegger, S. 365, 708
Pivčević, I. 385, 404, 708
Platon, grčki iguman, opat 483
Pleterski, A. 133, 708
Plinije Sekundo stariji, Gaj 130
Poeta Saxo 319–320
Pogačnik, J. 365, 675, 708
Pogodin, A. 225, 708
Pohl, W. 140, 142, 147–148, 150–153, 173–174, 209, 226, 301, 708–709
Polibije 39, 52
Polion, lektor 85–87, 90
Polívka, E. 420, 709
Polomé, E. 676
Pompej Trog 52
Pomponije Mela 50
Ponzoni, Sforza, splitski nadbiskup 249, 334–335, 524

Pop Dukljanin 174, 176, 183, 217, 267–270, 272, 381, 414, 421–422, 557, 656
Poparić, B. 411, 709
Popović, I. 160, 709
Popović, P. J. 107, 709
Popović, V, 72, 136, 157–158, 246, 693, 709
Porga, knez 212, 215, 298–299
Porin, knez 214–215
Potepa, opa, 563, 565, 568
Praestantius v. Prestancije, splitski tribun
Praga, G. 248, 250–251, 497–501, 503, 634, 709
Prelog, M. 110, 191, 238, 330, 441, 709
Prestancije, biogradski biskup 453–454
Prestancije, splitski tribun 585–587
Prica, R. 87, 92, 702
Prim, biskup salonitanski 92
Priscijan, gramatik 50
Priština, župan 355
Pritsak, O. 142, 677, 709
Prob, namjesnik 85
Probin, salonitanski nadbiskup 109
Prodan, ninski biskup 531
Prokić, B. 459, 709
Prokopije iz Cezareje 53, 131, 138–140
Prokulov, Vito, dubrovački sudac 638
Propercije 69
Prudencije 85
Pseudo–Apolodor 48
Pseudo–Augustin 617
Pseudo–Cezarije 130, 139
Pseudo–Mauricije 139
Ptolomej 643
Ptolomeji, egipatski vladari 626
Pudić I. 107, 709
Puhiera, S. 203, 709
Putanec, V. 351, 530, 648, 651, 710

Quentin 82

Rački, Franjo 82, 102, 106, 165, 169–170, 189, 182, 204, 213, 252–258, 261, 274, 276–277, 279–281, 284, 295, 297–298, 339, 357–359, 370, 373, 381–383, 385–386, 389, 397, 406, 409, 412, 422, 424, 433–435, 443–444, 450–451, 458–459, 464, 469–470, 472, 522, 525, 532, 539, 560, 562, 564, 594, 631, 634, 645, 648, 701, 710
Radič Sankovići, humska vlastela 270–271
Radić, F. 243, 558, 638, 645, 710
Rado, palatin 492
Radojčić, N. 558, 710
Radon, opat 620
Radonja, majstor 653
Radoslav, župan humski 314
Radovan, majstor 671
Rajić, Jovan 169
Ramovš, Fran 187, 711
Ranjina, Nikola (Nikša) 269, 272, 274
Rapanić, Ž. 162, 167, 173, 188, 196, 224, 238, 240–243, 324, 327–331, 353, 355, 426–428, 436, 438–440, 544–545, 711
Ratramnus 349
Raukar, Tomislav 651, 711, 727
Reinhart, M. 420–421, 570, 645, 711
Remenikov, A. M. 711
Rendić–Miočević, Duje 36, 40–41, 44, 46, 53, 55–69, 71, 97, 107, 116, 120–121, 427, 711–712
Restić, Džono 272
Riant 558, 712
Ribičić–Županić, A. 757
Riceputi, Filippo, crkveni povjesnik 250, 384, 634
Ritig, S. 357, 712
Robert, J. 55, 712
Robert, L. 55, 712
Robert od Kettona 643
Rodewyk 89
Romuald, sveti 474, 494

Romul, sveti, prezbiter 90
Romul Augustul 103
Roncali, Andrea 279
Rosenkranz, B. 592, 712
Rosenthal, F. 712
Rossi 80
Röttger, K. 432
Rubin, B. 108, 712
Ruinart 85–88, 279
Rus, J. 174, 681, 712, 717
Russu, I. I. 35, 712
Rybakov, B. A. 157, 712

S., hrvatski velikaš 472
Sabacius, arhiđakon trogirski 584
Sabinijan, zadarski biskup 112–113, 264, 273
Sakač, S. 215, 217, 226, 302, 713
Salazar, Ioannes Tamayus 77, 79
Salomon, ugarski kralj v. Arpadović, Salomon, kralj
Samo, knez 152
Sancho leonski, kralj 561
Santifaller, L. 114, 713
Saria, B. 105, 123, 713
Sarton, G. 713
Saxer, mons. Victor 80–81, 461–462, 672, 713
Schaeken, J. 580–581, 713
Schaffran, D. 713
Schlumberger, G. 180, 713
Schmid, H. F. 639, 713
Schmidinger 90
Schooner, H. V. 535, 624, 686
Schramm, G. 76, 713
Schreiner, P. 146, 713
Sebastijan, sirmijski biskup 97, 106
Sedov, V. V. 133–137, 154, 156–159, 713
Sekulić–Gvozdanović, Sena 709
Sekund, sirmijski mučenik 88
Selem, P. 44, 72, 713
Selištev, A. M. 160, 713
Seneka 49, 69, 549
Senga, T. 415, 713
Septimije, sveti, đakon 82
Sergejevski, D. 107, 669
Sermin 337, 339
Sidonius 119
Sigisbert, franački kralj 142–143
Sikirić, M. 96, 713
Silije, Italik 63, 68
Silvan, sveti, sirmijski đakon 90
Silverije, papa 627
Silvestar II., papa 473
Silvestrain, T. 713
Simeon Metafrast 286
Simferije, biskup salonitanski 92, 97
Simon, I. 432, 714
Simoni, K. 107, 203, 714
Sindik, D. 533, 714
Sinerota, sirmijski mučenik 88, 94
Sironić, Milivoj 755
Skilak iz Karijande 49
Skimno iz Hija 49
Skok, Petar 122, 188, 219, 225, 227, 273, 307, 437, 440, 487, 500, 522, 525, 528–530, 542–544, 551, 587, 688, 705, 714
Slamnig, Ivan 578, 714
Smaragd, opat 472
Smičiklas, Tadija 357, 384, 668, 714
Smiljanić, F. 714
Smoje, D. 612, 714
Smolak, Kurt 374
Sobolevskij, Aleksej Ivanovič 225, 714
Sofoklo 49
Sokol, V. 714
Sokrat, crkveni povjesničar 88, 96
Soldo, Josip Ante 385, 714
Solta, G. R. 35–37, 715
Sorlin, I. 133–136, 715
Srebrnič, J. 358, 406, 562, 715
Srebrnić, J. v. Srebrnič, J.
Srejović, D. 17, 21–22, 715

Sreznevskij, Izmail Ivanovič 316, 570, 715
Stacije 53
Stahuljak, T. 492, 715
Stamać, Ante 578, 715
Stanojević, Lj. 271, 314, 715
Staš, sveti v. Anastazije, sveti
Stefan Bizantijac 51
Stein, E. 46, 139, 715
Steindorff, L. 238–241, 243, 321–325, 337, 351, 353, 355–357, 368, 427, 429, 431, 436, 438, 440, 442–443, 484, 489, 491, 538–539, 541, 544–551, 554, 557–559, 574–577, 579, 583, 635–640, 650, 701, 704, 715
Stephanus, splitski đakon 585
Sternbach 153
Stipčević, Aleksandar 31–33, 39, 44, 715
Stipišić, J. 264, 438, 453, 668, 694, 716
Stjepan, biskup u Mukuru 106
Stjepan, salonitanski biskup 105–106
Stjepan, sveti (ugarski) v. Arpadović, Stjepan, kralj
Stjepan Držislav, kralj 253, 429–431, 458
Stjepan II., hrvatski kralj 526, 558
Stjepan V., papa 395, 411
Stjepan VI., papa 329, 358–359, 373, 379
Stjepčević, I. 638, 716
Stjepko, kninski opat 431
Stojanović, (srp. povj.) 176, 646
Stojković, Ivan 643
Stošić, J. 190, 463, 716
Stošić, K. 536, 716
Stošija, sveta v. Anastazija, sveta
Strabon 33–34, 50
Stratos, A. N. 153, 172, 716
Strgačić, A. M. 75, 716
Strohal, Ivan 175, 191, 716
Stryjkowski, M. 307, 716
Strzygowski, J. 330, 716
Stückelberg 218, 716
Suetonije 52, 75
Suić, Mate 44, 46, 49, 53, 71, 93, 101, 173, 182, 328, 427–428, 716–717,
Sulpicije Sever 93
Supičić, I. 727
Sventoplk, knez 393–394, 415, 421,
Szabó, Gjuro 123, 717
Szádeczky–Kardoss, S. 140, 173, 717

Šafařík, Pavel Josef 169, 570, 717
Šagi–Bunić, Tomislav I. 86–87, 717
Šahmatov 414
Šalabalić, R. 35, 717
Šamšalović, M. 668, 694
Šanjek, Franjo 644, 682, 717, 727
Šašel, A. 70, 717
Šašel, J. 46, 70, 157, 717
Šegvić, Ch. v. Šegvić, Kerubin
Šegvić, Kerubin 174, 385, 410–412, 717
Šeper, M. 218, 717
Šidak, Jaroslav 427, 662
Šišić, Ferdo 44, 53, 105–107, 126, 169–170, 172, 185, 218–220, 225, 244, 249, 262, 267–269, 273, 278, 283, 336, 358, 373, 376, 381, 385, 404, 421, 427, 431, 437–439, 694, 429, 443, 459, 469, 500, 517, 522, 525, 538, 545, 547–548, 558, 568, 594, 634, 640, 718
Škegro, A. 718
Škiljan, Dubravko 127, 718
Škobalj, A. 313, 718
Škreb, Zdenko 755
Šonje, A. 110, 191, 331, 496, 718
Štefanić, Vjekoslav 103, 366, 400, 410, 420, 571, 574–575, 635, 718
Štih, P. 173, 187, 718
Šufflay, Milan 336, 385, 444, 558, 639, 718
Šurmin, Đuro 645, 648, 718
Švob, D. 336, 718

Tacit 52, 130, 132, 136, 138
Tadić, Marko 8
Tadin, M. 410, 431, 719
Tandarić, Josip Leonard 728
Tanzlinger, Ivan, zadarski kanonik 264–265
Tăpkova–Zaimova, V. 138–139, 161, 719
Tarnanidis, I. C. 581, 719
Tasić, N. 24
Tasilo, knez 148, 218
Telebaković–Pecarski, B. 485, 513, 705, 719
Teoderik, kralj 105
Teodor, D. G. 154, 157, 719
Teodor, salonitanski nadbiskup 113, 166, 410–412
Teodor iz Mopsuestije 108
Teodor Sinkel 153
Teodoret 108
Teodozije, ninski biskup 329, 358–359, 373, 379, 411–412
Teodozije III., car (VIII. st.) 236–237, 253, 260
Teodozije Veliki, car (IV. st.) 96–97
Teofan 140–141, 144, 146, 148–153, 301
Teofilakt Ohridski 87
Teofilakt Simokat 139, 141, 145–146, 148–149, 163
Teofrast 51
Teopomp 49
Teudebert, opat u Ninu 219, 331
Teuta, ilirska kraljica 42
Teuzon, papinski legat 632
Theodorus Lector 89
Thieme, Paul 755
Thomas Archidiaconus v. Toma Arhiđakon splitski
Tiberije, (I. st. pr. Kr.–I.–st.) 75
Tiberije, car, (VI. st.) 144–145, 148
Tietze, A. 225, 719
Tihijan, biskup u Arbi 106
Tillemont, L. S. Le–Nain de 279, 719
Timej Sicilac 49–51
Tit 75
Tjäder, J.–O. 114, 719
Tkalčić, Ivan Krstitelj 597, 621, 719
Toma Arhiđakon splitski 82, 102, 113, 165, 169, 174, 176, 182–183, 204, 189, 212–213, 220, 236–237, 243, 248, 252–265, 268–272, 274, 276–277, 280, 284, 279, 285, 295, 297–298, 382–383, 385–386, 396–397, 406, 424, 434, 464, 469, 472, 478, 532, 539, 558–569, 631
Toma Prezbiter 153
Tomadakis, Nikolaos 755
Tomašić 151, 166
Tomičić, Ž. 209, 719
Tomislav, kralj 5, 321, 359, 381, 396, 444
Tomović, G. 646, 719
Totila, gotski kralj 255, 627
Toynbee, Arnold Joseph 172, 719
Trávníček, F. 620, 719
Treguan, trogirski biskup 531, 634
Toporov, Vladimir Nikiforovič 305–307, 312, 316, 331, 683
Tribunije, dubrovački nadbiskup 637
Tripun, sveti 274–275
Trpimir, knez 184, 189, 225, 322–324, 326, 329, 334–335, 337–340, 342, 344, 346–351, 358, 425, 429, 525, 649
Trubačev, O. N. 132, 137, 161, 225–226, 719–720
Tukidid 39, 52

Ughelli, crkveni povjesničar 384
Uhlirz, M. 423–424, 473, 720
Uladin 35
Ulfbert 206
Ulfo, svećenik v. Wolfgang, svećenik
Ullrich, H. 19, 720
Ursacije, biskup u Singidunu 95–96
Urso, biskup rapski 237

Urzije, sveti 217
Uspenski, B. A. 305, 720
Usuardus 77

Vaillant, A. 420, 720
Vajs, Josef 419–420, 720
Valent, biskup iz Murse 93, 95–96
Valenti, Josip 384
Valentinijan II., rimski car 96, 119
Valerijan, car 79
Valerije Flak 69
Valica, prior splitski 477
van Vijk, N. 171, 720
Vasić, Miloje 438, 720
Vasić, R. 31, 34
Vasiljevskij, Vasilij Grigorjevič 373, 720
Vasmer, Max 160, 225–226, 720
Vašica, J. 419, 621, 720–721
Vážarova, Ž. N. 156–157, 721
Večerka, R. 620–621, 721
Većenjega, opatica 515–516, 546, 548, 590
Vego, M. 646, 650, 672, 721
Velčeva, B. 581, 721
Velej Paterkul 52
Veliki Sever 257–260
Venancije, sveti, biskup 76–77, 79–80
Venust, sveti 90
Veraja, F. 284, 721
Vergilije 53, 62–63, 68–70, 117
Verije Flak 52
Vetters, H. 115, 673
Vežić, P. 328
Victor Tonnensis 108–109
Vidaković, Albe 536, 601, 721
Vielhaber, K. 343, 348, 721
Vigilije, papa 106, 627
Viktor, biskup u Martari 106
Viktorin, ptujski biskup 84
Vikturik, salonitanski mučenik 82
Vinski, Zdenko 107, 126–127, 156–157, 159, 192–193, 203–204, 206–207, 211, 218–219, 721–722
Vinski-Gasparini, Ksenija 30–31, 34, 198–199, 203, 218, 723
Vintr, J. 620–621, 723
Virag, A. 723
Višeslav, knez 218–219, 321
Vitača (Vitalis), trogirski prior 583
Vital, dubrovački nadbiskup 558
Vlaho (Blaž), sveti 273–274
Vodnik, Branko 412, 723
Vojnomir (Slaven) 209
Vojvoda, P. 204, 723
Volusijan, car 137
Vončina, Josip 656, 702
Vondrák, W. 571, 620, 723
Voragine, Jacobus de 333
Vrana, J. 419, 573, 581–582, 646, 651, 723
Vrsalović, D. 199, 442, 651, 685, 698, 723
Vukan, sin Nemanjin 638
Vuletić-Vukasović, V. 638, 723
Vulić, N. 60–61, 723

Waagen, G. F. 513, 723
Walbert, akvilejski patrijarh 358
Waldmüller, L. 152–153, 723
Wasilewski, T. 309, 723
Wattenbach, W. 89, 724
Weingart, M. 620, 724
Weimar-Orlamünde, Ulrik von 568
Wenskus, R. 724
Werminghoff, A. 362
Werner, J. 157, 197–198, 209, 211, 221–223, 676, 724
Westberg, F. 171, 724
Westwood, J. O. 513, 724
Wilkes, J. J. 44, 92, 104–105, 113, 698, 724
Wilpert, J. 76, 724
Wirth 226

Wolfgang, svećenik 562, 565–568
Wolfram, H. 364, 381, 416–417, 724
Wollman, Slavomír 689

Zahn, J. 186, 724
Zanella, A. 71, 724
Zaninović, A. 509, 517, 536, 724–725
Zaninović, M. 32, 41, 110, 725
Zástěrová, B. 139, 142, 161, 172, 725
Zdeslav, knez 359
Zečević, S. 310, 725
Zeiller 75–77, 79–90, 92–94, 96–97, 100–101, 105–107
Zekan, M. 209, 324, 351, 353, 355, 706, 725
Zelić–Bučan, B. 172, 650, 725, 728
Zenko, Franjo, 682
Zenon, car 103
Zeuss (arheolog) 169
Zimmermann, H. 321, 381, 387, 725–726
Zippel, G. 44, 52, 726
Zlatarski, V. N. 459, 726
Zmajlović, Zvonimir 755
Znayenko, M. T. 307, 726
Zoilo, redovnik 371
Zonara 149
Zosim, papa 100, 111
Zotenberg, M. H. 151, 166
Zotović, Ljubica 44, 726
Zùccoli, A. 101, 726
Zvonimir, kralj, v. Dmitar Zvonimir kralj

Žagar, Mateo 578, 726
Žic, N. 726
Žic–Rokov, J. 635, 726
Živančević, V. 307, 726
Županič, Niko 171, 726
Županović, Š., 44, 726

BILJEŠKA O AUTORU

Radoslav Katičić rođen je 3. srpnja 1930. u Zagrebu. U rodnome je gradu polazio osnovnu školu i zatim klasičnu gimnaziju. Tamo su ga za budući rad osobito dobro pripravili profesori Zvonimir Zmajlović i Pavao Pauš. Na toj je gimnaziji i maturirao 1949. Na Sveučilištu u Zagrebu studirao je klasičnu filologiju i diplomirao 1954. Učitelji su mu tamo bili profesor Nikola Majnarić, profesor (tada docent) Veljko Gortan i profesor (tada asistent) Milivoj Sironić. Kao učitelj mnogo mu je značio profesor Zdenko Škreb. Iste je godine 1954. namješten kao honorarni knjižničar u Seminaru za klasičku filologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Prvi su mu koraci u znanstvenome radu bili na području starogrčke filologije i bizantologije. Boravio je kao stipendist grčke vlade 1956./57. na znanstvenom usavršavanju u Ateni, gdje mu je učitelj bio profesor Nikolaos Tomadakis, a 1958. izabran je za asistenta pri tada ispražnjenoj Katedri za poredbenu indoeuropsku gramatiku na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, sa zadatkom da se što je moguće prije kvalificira za samostalnoga nastavnika jer se djelatnost te katedre htjela obnoviti na novim temeljima.

Godine 1959. stekao je doktorat filoloških znanosti disertacijom »Pitanje jedinstva indoeuropske glagolske fleksije« koju je uspješno obranio pred komisijom u sastavu: profesor Josip Hamm, profesor Milan Budimir i profesor Veljko Gortan. Zatim je 1960./61. boravio kao stipendist njemačke zaklade »Alexander von Humboldt« u Tübingenu, gdje su mu učitelji bili profesori Hans Krahe za antičku balkanistiku i osobito ilirologiju te Paul Thieme za indoiransku filologiju. Pošto se odande vratio u Zagreb, izabran je za docenta indoeuropske i opće lingvistike. Preuzeo je upravo tada novoosnovani Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije, vodio ga i izgrađivao: od 1961. kao docent, od 1966. kao izvanredni i od 1972. kao redoviti sveučilišni profesor. Nastavni mu je rad pored indoeuropske i opće lingvistike obuhvaćao još staru iransku i osobito staru indijsku filologiju. Težište pak njegova znanstvenoga rada bila je tada razradba teoretskih pretpostavaka genetski poredbenoga jezikoslovlja, opća lingvistička teorija i teorija književnoga jezika, sve to

s obzirom i na slavistička gledišta. S vremenom se sve više priklanjao slavistici u balkanističkim okvirima.

Godine 1973. izabrala ga je Hrvatska (tada Jugoslavenska) akademija znanosti i umjetnosti za svojega izvanrednog člana i od tada djeluje u njezinu Razredu za filološke znanosti. Postao je predsjednikom Orijentalističke komisije toga razreda. Aktivno je radio i kao član Centra za balkanološka ispitivanja, isprva Naučnoga društva, a onda Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Godine 1976. pozvan je za redovitoga profesora slavenske filologije na Sveučilište u Beču. Prihvatio je taj poziv i nastupio službu u srpnju 1977. Od tada se usredotočio na južnu slavistiku u balkanološkom okviru s posebnim naglaskom na hrvatskim studijima. U posljednjih petnaestak godina bavio se najviše poviješću hrvatske gramatike, filologijom ranoga hrvatskog srednjovjekovlja, sintetičkim istraživanjem ključnih razdoblja povijesti hrvatske književnosti i rekonstrukcijom praslavenskih obrednih tekstova, sakralnoga pjesništva mitološkoga sadržaja te zakonskih i drugih pravnih tekstova. Pri tom je sve dublje zalazio i u baltičku usmenu predaju, a u svoju je nastavu uz slavistiku uključivao, na poredbenoj osnovici, i baltistiku.

Austrijska akademija znanosti izabrala ga je 1981. za svojega dopisnog člana. Član je više njezinih komisija. Godine 1984. postao je članom Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Hrvatska (tada još Jugoslavenska) akademija znanosti i umjetnosti izabrala ga je 1987. svojim redovitim članom. Od 1987. član je i Norveške akademije znanosti u Oslu. Austrijska akademija znanosti izabrala ga je 1989. za svojeg pravoga člana i postavila ga 1993. na čelo svoje »Balkanske komisije«, međunarodno ugledne i bogate vrijednim tradicijama. Iste mu je godine Sveučilište u Osijeku podijelilo počasni doktorat. Od 1991. član je i Academia Europaea.

Iz pera Radoslava Katičića izašlo je prije ove već više knjiga:

Osnovni pojmovi suvremene lingvističke teorije. Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis, Zagreb 1967, 56 str.

A Contribution to the General Theory of Comparitive Linguistics. Ianua linguarum, series minor 83, Mouton, The Hague–Paris 1970, 160 p.

Jezikoslovni ogledi, Zagreb, Školska knjiga, 1971, 272 str.

Stara indijska književnost, Zagreb, Matica hrvatska, 1973, 420 str.

Ancient Languages of the Balkans, Part one: Trends in Linguistics, *State–of–the–Art Reports 4*, 216 p.; Part two: Indices, prepared by Mate Križman, Trends in Linguistics, *State–of–the–Art Reports 5*, 86 p., The Hague–Paris, Mouton, 1976.

Bizantska književnost. Povijest svjetske književnosti, sv. 2, Zagreb, Mladost, 1977, str. 313–345.

Ogledi i rasprave, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 161, Zagreb, Matica hrvatska, 1984, 365–456.

Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 61, Zagreb, JAZU–Globus, 1986, 530 str. Drugo, ponovljeno izdanje, Zagreb, Globus 1991, 543 str.

Novi jezikoslovni ogledi, Zagreb, Školska knjiga, 1986, 340 str.

Sto remek-djela. Pisana riječ u Hrvatskoj (Vodič kroz izložbu). Koautor S. P. Novak, Osijek, Galerija likovnih umjetnosti — Zagreb, Muzejski prostor — Pula, Arheološki muzej Istre, 1986, 270 str.

Dva tisućljeća pismene kulture na tlu Hrvatske (koautori: S. P. Novak, A. Ribičić–Županić), Zagreb, SN Liber, 1987, 180 str.

Two Thousand Years of Writing in Croatia (koautori: S. P. Novak, A. Ribičić–Županić), Zagreb, Muzejsko–galerijski centar, 1987, 180 p.

Zweitausend Jahre schriftlicher Kultur in Kroatien (koautori: S. P. Novak, A. Ribičić–Županić), Zagreb, Muzejsko–galerijski centar, 1990, 180 S.

Novi jezikoslovni ogledi, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb, Školska knjiga, 1992, 378 str.

Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju, Biblioteka znanstvenih djela 70, Split, Književni krug, 1993, 282 str.

Na ishodištu. Književnost u hrvatskim zemljama od 7. do 12. stoljeća, Matica hrvatska, Zagreb 1994, 136 str.

Illyricum mythologicum, Zagreb, Izdanja Antibarbarus, 1995, 482 str.

Ein Ausblick auf die slawischsprachige Völkerwelt im Südosten. Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch–historische Klasse. Schriften der Balkan–Kommission. Philologische Abteilung 37, Wien 1996, 130 S.

K tim knjigama valja staviti još i monografiju:

Gramatika Bartola Kašića. Rad JAZU 388, Zagreb 1981, 5–129.

Za članke i rasprave vidi popis literature uz ovu knjigu.

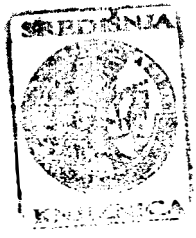

KAZALO

PREDGOVOR 7
UVOD 11

TEMELJI 17
Najstariji kulturni slojevi 17
Jezik i pjesništvo prapovijesnoga stanovništva 35
Grčka i rimska starina 40
Antička književnost 47

KRŠĆANSKA KASNA ANTIKA 75

SKLAVINIJE 129

HRVATI U DALMACIJI 163

DVA TAMNA STOLJEĆA 229
Opće prilike 229
Kontinuitet latinske pismenosti u carskim dalmatinskim gradovima . 238
Usmena tekstovna predaja u gradovima i sklavinijama 289

U PRVOM SVJETLU POVIJESTI 319

NAJRANIJA KNJIŽEVNOST DALMATINSKO–HRVATSKE CRKVE . 379
Sinode dalmatinske crkvene pokrajine u Splitu 925. I 928. 379
Memorijalni zapis o splitskim sinodama 382
Crkvenoslavensko bogoslužje u Dalmaciji 392
Najranija glagoljaška književnost 418
Osnivanje daljnjih samostana 422
Latinska pismenost 426

DOBA NAJSTARIJIH OČUVANIH KNJIGA 461
Najstariji ulomci knjiga 461
Clunyjevska reforma i osnivanje benediktinskih opatija 471
Tekstovna predaja benediktinske opatije svetoga Krševana u Zadru . . 497
Tekstovna predaja benediktinske opatije svetoga Ivana Krstitelja u Trogiru 509
Tekstovna predaja benediktinske opatije svetoga Nikole kod Osora . . 511
Tekstovna predaja ženskoga benediktinskog samostana svete Marije u Zadru 513
Tekstovna predaja benediktinske opatije svetoga Ivana Rogovskoga . . 522
Tekstovna predaja vezana za Split 524
Katedrala svetoga Tripuna u Kotoru 533
Daljnje latinske knjige i ulomci knjiga 533
Latinsko pjesništvo i prozni tekstovi na natpisima 538
Trvenja oko crkvenoslavenskog bogoslužja i nòvela o nedotupavom glagoljašu 559
Crkvenoslavenska pismenost i književna naobrazba 570
Simbioza romanske i slavenske etničke tradicije u dalmatinskim gradovima 583

NA PRAGU RAZVIJENOGA SREDNJEG VIJEKA 593
Osnutak zagrebačke biskupije 593
Najstarije knjige zagrebačke katedrale 597
Kultura latinske pismenosti u Dalmaciji 622
Glagoljaška pismena kultura na slavenskom jeziku 644

POGLED UNATRAG 657

LITERATURA 661
POKRATE 729
KAZALO IMENA 731
BILJEŠKA O AUTORU 755